

वसन्त.

इदं मत्स्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तजामयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं प्रदोदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् भूत्यै
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष १२, अंक १.

-[भाषिक]

भाष, संवत् १९६६.

प्रभुनां प्रदर्शन.

(वागेश्वरी उद्दानगणे १४)

अहं प्रभु भवगयर न्यागं.

येतनभां पण २५ निदाणु.

बल्य प्रभुते जावे वन्द.

विराटने ध्याने आनन्द.

२५ प्रभुते हृदय भुजां.

वागने प्रदर्शन भदां.

येतन भात्र प्रभुभय पूजं.

येतनसेवाभां हृदय भुजां.

पडावराने पडसे.

भार्गेश्वरी कृष्ण ओशावरी १९६६.

" लक्ष्मणपुरक्ष ललित. "

મારી પ્રાસંગિક નોંધ.

ફરુગ એ હકના ખીછ બાણુ છે—અને જરા બારીકીથી તપાસીને જોઇએ તો એ જ મવળી બાણુ છે. આપણે છેલ્લાં પાંચ સાત વર્ષમાં ઘણા રાજકીય હકો મેળવ્યા, નવું જ રાજકીય જીવન પ્રાપ્ત કર્યું એમ કહીએ તો ચાલે. પણ એ આપણું પ્રધાન નવા જીવનને અંગે આપણે માથે કોઈ નવી ફરજો આવી છે ખરી? અને આવી છે, તો તે આપણે બરાબર અદા કરીએ છીએ ખરા? આ પ્રશ્ન હિન્દુસ્થાનના દરેક સ્વદેશભક્તને યવા જોઇએ, યાય છે જ. અને એમાંના પહેલાનો ઉત્તર સ્પષ્ટ હકારમાં જ આપવો પડે છે, તો ખીજનો હજી એટલા જ જુગ્મ્મથી હકારમાં આપી શકાતો નથી. આપણે આ નવી સ્થિતિના ધર્મો બિલકુલ બળવતા નથી એમ માફ કહેવું નથી. હિન્દુસ્થાનમાં અત્યારે જે નવી જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ છે તેને લીધે ત્રાભાવિક રીતે જ એનામાં કેટલીક અબળ પ્રવૃત્તિઓ આરંભાઈ છે. રાજકીય હક બોગવતા પહેલા પ્રજામાં જે એકતા જોઇએ એ સાધવા માટે મંસારમુધારાના અનેક ધીમા-હિતાવળા, પિચારી-અવિચારી, પણ મધે શુદ્ધ હૃદયના—વત્તા યાય છે. કેળવણીની અવળી શાખાઓમાં સરકાર તરફથી જેમ સુધારા-વધારા કરવામાં આવે છે, તેમ પ્રજા તરફથી પણ હિન્દુ અને મુમ્તઝમાન યુનિવર્સિટિ સ્થાપવા માટે નેમ જ સ્કેડિંગવણી વધારવા માટે વગેરે અનેક દિશામાં અમાધારણુ પ્રયત્નો યાય છે. દેશના ઉદ્યોગ ખીલવવા માટે, તેમ જ એ ઉદ્યોગોને અંગે જે શિક્ષણ નાણાંની સગવડ વગેરે સાધેના જોઇએ તે ઉત્પન્ન કરવા માટે પણ ચારે તરફ અમખ્ય પ્રવૃત્તિઓ થવા માંડી છે. અને હવે હિન્દની વસ્તીનો સગબગ પોણા ભાગ—જે ખેડૂત વર્ગ—એના ઉદ્ધાર માટે પણ ‘દ્રાવિડપરિવ દેડિટ સોશાલિટી’ યાને પરખર નાણાં ધીરનારી મળીઓ, વગેરે યોજના વધારે-ઓછાં પ્રમાણમાં ગરૂ થઈ ચૂકી છે. દેશોદયનાં આ સર્વ શુભચિહ્નો કોઈનું પણ લક્ષ ખેંચ્યા વિના રહે એવાં નથી. છતાં, અત્યારે જે વસ્તુઓ ત્રાભાવિક રીતે એની મેળે યતી દેખાય છે, તેને સુદ્ધિ-પૂર્વક અને પ્રયત્નપૂર્વક વધારે માપમાં અને વધારે વ્યવસ્થિત રૂપમાં આપણે ઉત્પન્ન ન કરી શકીએ? પ્રશ્નને ઘેરથી જણિ યતી હોય, તે વખતે ખેતરમાં આગઅવળાં પડેલા દાણા એની મેળે જાગી નીકળે, અથવા નો આપણે જમીન ઉપર હળવતી એચાર લીટા ખેંચી એમાં થોડાક દાણા ફેંકીએ અને તે અંકુરિત થઈ જેવો તેવો પાક જાતરે, એમાં આપણે અભિમાન કરવાનું કે સન્તોષ માનવાનું જાડુ નથી. ખરા ચરોતરના ખેડૂતનો ધર્મ જૂદો જ છે. એ ધર્મ આગકાલ પશ્ચિમની અનેક પ્રજાઓ અને પૂર્વની માત્ર એક પ્રજા—જાપાન—બળવે છે. એમનો દાખલો લઈ આપણા લોકે સ્વકર્તવ્યમાં વધારે જુસ્સાથી, વધારે બળથી, અને વધારે લાંબી દૃષ્ટિ પહોંચાડીને પ્રયત્ન થવું જોઇએ.

અવળી દિશાનાં કર્તવ્યો ઉપદેશવાની મારી યજિત નથી, મારો અધિકાર નથી—તે માટે આ પ્રાસંગિક નોંધ ઉચિત પણ નથી. હું આ રચને માત્ર એ ત્રણ કર્તવ્ય, જે તરફ સામાન્ય રીતે જાડુ ઉપેક્ષા યાય છે—તે તરફ વાચકનું ધ્યાન ખેંચવા માગુ છું.

મને આપણી સઘળી પ્રવૃત્તિઓમાં—આપણાં ગામડાંની થોડી જ દરકાર લેવાતી દેખાય છે. આપણી કૌલેજોના વિદ્યાર્થીઓ ક્યાંક્યાંથી આવે છે એ તપાસશે તો તેમાં સારી સંખ્યા ન્હાનાં શહેરો અને ગામોમાંથી આવતી નજરે પડશે—છતાં, કેળવણી પામેલા કેટલા થોડા જનો મ્હોટાં શહેરમાં કર્તવ્ય શોધવાને બદલે, પોતાનાં ન્હાનાં ગામની સેવા બળવવા તત્પર થાય છે. સામાન્ય સમજણ એવી છે કે ગામડાં એ અગ્નિ દારિદ્ર્ય અને નિરુત્સાહની ભૂમિ છે, અને તેથી જોને વિદ્યતા પ્રાપ્ત કરવી હોય, ધન મેળવવું હોય, વા પરાક્રમ કરવું હોય તેણે શહેરી જીવન જ ગાળવું જોઈએ. આ વાત કેટલેક અંશે ખરી છે, અને વર્તમાન સમયનાં હિન્દુસ્થાનનાં ગામડાં માટે ખાસ ખરી છે. પણ એ ખરી છે તેથી જ, ગામડાંની સ્થિતિ સુધારવાની આપણે માથે ખાસ ફરજ છે. જે દેશની પોણી વસ્તી અગ્નિ દારિદ્ર્ય અને નિરુત્સાહના રૂપમાં ડૂબેલી રહેશે, તે દેશ જગતની મ્હોટી પ્રજાની હારમાં શી રીતે આવી શકશે? ગામડાં એ દેશનું—દરેક દેશનું પોષક બળ છે. શહેરની વસ્તી બેશક શુદ્ધિમાં આગળ પડતી હોય છે. પણ તે, એ જ શુદ્ધિના અત્યંત તેજને લીધે, તેમજ શહેરને અંગે ઉત્પન્ન થતા અનેક ભોગવિશાસો અને દુશ્ચાસને લીધે, આખરે તવાઈ બન્ય છે, અને જીવનયુદ્ધમાં એ ગોખરાની પશ્ચાત્તુનું સ્થાન લેવા માટે બીજા દેશની નજર પડે છે. એ દેશની ગામડાંની વસ્તીમાંથી પૂરા પડે છે. જે પ્રજામાં એ વસ્તી અત્યંત જડતાને લીધે યોગ્ય વખતે પોતાનું કર્તવ્ય ઊપાડી લેવા સમર્થ હોતી નથી, અથવા તો ભોગવિશાસને લીધે એ પણ નિઃસત્ત્વ બની ગઈ હોય છે, એ પ્રજામાં નવું જીવન પુરવા માટે પરદેશી પ્રજાની નજર પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, દ્રોણ પૂર્ણ બાહ્યજાતી ભોગવી તથા શુશ્રુષા પાસે ચાકરી કરાવી નિઃસત્ત્વ બની ગયું, ત્યારે ઓછી સુધરેલી—જંગલી—પણ વધારે બળવતી પ્રજાએ આવા જોને વચકર્યું, અને એનામાં બળી જીવનનો નવો ક્રમ આરંભાવ્યો. મેક્સ નોરોડે “Jogloporatim” નામના એના એક લેખમાં બતાવે છે કે—પ્રાચીન સમયમાં સુધારાનો દોષ જનસમાજના ઉપલા વર્ગને જ બગાડતો, અને તેથી ત્યારે એ વર્ગના અધઃપાત થતો, ત્યારે એનું સ્થાન લેનાર નીચેથી બીજો વર્ગ આવી મળતો. પણ હાલના સમયની સ્થિતિ જુદી છે—અત્યારે તો યુરોપની પ્રજાના સઘળા વર્ગમાં સુધારાનો રોગ લાગ્યો છે, અને ત્યાંનાં ગામડાં પણ એ રોગથી સુક્ત-રલાં નથી—અને તેથી એ વિદ્વાન યુરોપના ભવિષ્ય માટે બહુ બય ધરાવે છે. એ વિદ્વાનનો ભય કેટલો સકારણ છે એ વિષે હું આ સ્થળે વિચાર કરવા માગતો નથી—પણ એના કહેવામાં એક વાત તો મને નિઃસંદેહ સત્ય લાગે છે કે ગામડાં એ જ દરેક પ્રજાના જીવનનું પોષક બળ છે. અને એ શહેરની પાછળ પાછળ, પણ સર્વજન સંબંધથી, જોડાએલાં નહિ રહે તો શહેરની વસ્તી ત્યારે તવાઈને કીધી યઈ જશે ત્યારે એનું સ્થાન લેનાર બીજાં માણસો નહિ મળે. વળી, આપણા દેશમાં તો શહેરી વસ્તી એટલી થોડી છે, અને ગામડાંની વસ્તી એવી જડતાની દર્યામાં પડેલી છે કે, ભવિષ્યનો ભય તો ફર રહ્યો—પરંતુ એના વર્તમાન જીવનમાં પણ ગામડાંની બદલ વગર શહેરો ખરેખર સુધારામાં આગળ પગલાં ભરી શકે એમ નથી. શહેરના ઉદ્યોગોની કતેહમન્દી ગામડાંની સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. એ ઉદ્યોગો માટે જોઈતો કાચો માલ ગામડાંમાંથી જ આવે છે, એટલું જ નહિ. પણ એની ધરાપી પણ મ્હોટે ભાગે ગામડાંમાં જ હોય છે. એ ગામડાં જ મરકારની

ઊપજનો મોટો ભાગ પૂરો પાડે છે, અને એ ઊપજમાંથી જ શહેરની જાહોજલાલીનાં મોટાં ઠામો થાય છે. માટે દેશને ખરેખર હવન્ત દશમાં લાવવો હોય તો એનાં સઘળાં અવધ-વોમાં લોહી ફરતું થવું જોઈએ. અને એ અવધવોમાં ગામડાં એ પ્રધાનસ્થાને છે.

એ ગામડાં પ્રત્યે આપણાં શાં શાં કર્તવ્યો છે ?—

(૧) કેળવણી એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. એ શક ગામડામાં વસતા, અને શહેરમાં જઈ કમાણી કરતા, ગામડાના દરેક ધનિકની પોતાના ગામની કેળવણીને જ રીતે ઉત્તેજન આપી શકાય તે રીતે આપવાની યથાશક્તિ ફરજ છે જ. પણ હું જે છઠ્ઠું છું તે એ કે જેમ એક તરફ સરકાર પાસે મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીની આપણે માગણી કરીએ છીએ, તેમ બીજી તરફથી આપણે પોતે એવાં મંડળો સ્થાપવાં જોઈએ કે જે તન મન અને ધનથી દેશમાં આ જાતની કેળવણી વિસ્તારવા મરકારના યત્નોની મતલ પૂરવણી કર્યાં જ કરે. પશ્ચિમની ફોર્લેન્ડ પ્રજામાં મોટાં દેશસેવાનાં કાર્યો કરવાની એક નક્કી યઈ ચૂકી રીત એ છે કે છૂટા-છવાયા, એક એક વ્યક્તિ પૂરતા, યત્નો કરવાને બદલે મંડળ બાંધી વ્યવસ્થિત રીતે કાર્ય કરવું. ધણી વાર એવાં મંડળો બનાવવાં કરનાર વ્યક્તિ તો એક જ હોય છે—પણ તે પોતાના કર્તવ્યને પોતાનું આખું હવન સમર્પી દે છે, અને પોતાની સાથે સમાન શીક્ષ અને વ્યસનવાળા સખાઓનો જોડે છે, અને સાફ કાર્ય આખરે ફોર્લેન્ડ થયા વિના રહેતું નથી એ સાદા સત્યમાં એ એવી તો શક્ષા રાખીને આવે છે કે એ શક્ષાને બળે જ એની મર્યાદા દિન પરદિન વિગતરતી જાય છે.

•

ગૂજરાતમાં અત્યારે આ નિયમે એક મંડળ કેળવણીના વિસ્તાર માટે બની કરવાની ખામ જરૂર છે એમ મને લાગે છે. જે ડેપુટી કમિશ્નરોએ આપો જન્મારો ગામડાંમાં ફરી ગામડાંની કેળવણીને અનુભવ મેળવ્યો છે, એ કેળવણી કેવી જોઈએ, એ માટે કેટલું ખર્ચ થાય, એ ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે ગામડાંમાંથી કેટલી મદદ મળી શકે એમ છે, છત્વાદિ વિષયની જેઓને જાતબાહિતી છે, તથા પોતાના પરિચયથી ગામડાંના અગ્રેસરોમાં અને ધનિક જનોમાં જેઓએ લાગવગ મેળવી છે, તેઓના વર્ગ તરફ આ બાબતમાં આપણી નજર વળે છે, અને તેઓના પેન્શનરમાંથી થોડાક એ જાતની દેશસેવા કરવામાં પ્રવ્રત થાય એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ.

૨. ગામડાંનાં કલ્યાણ માટે—ખેતીમાં સુધારો કરનારાં મંડળો પણ સ્થપાવાં જોઈએ. ખેતીનું અનુભવદીન માત્ર પ્રગટીકું યાન ધરાવનાર ષડિત્રોની આમાં અપેક્ષા નથી. પણ ગૂજરાતમાં મોટા પાટીદારો અને જાગીરદારોનાં એવાં કુટુંબો છે કે જેમની પાસે આપણે આ જાતની સેવા માટે આશા રાખી શકીએ. એમના પુત્રોને એમણે ખેતીવાડીની ઉત્તમ શાસ્ત્રીય કેળવણી અપાવવી જોઈએ, અને ખેતીના પાક કેમ સુધારવો એટલું જ નહિ પણ સામાન્ય ખેડૂતની સ્થિતિ કેમ સુધારવી એ વિષયની મોટી યોજનાઓ એઓએ રચવી જોઈએ, તથા એમાં બાગ લેવો જોઈએ.

અત્યારે ધારાસભાની બેઠક માટે તેઓને 'વોટ' મેળવવાનો જે શ્રમ જણાવવો પડે છે તેના અડધા શ્રમથી પણ આવી યોજના સ્થાપી શકાય એમ છે, અને ધારાસભાની બેઠક કરતાં શતગણું માન એથી મેળવી શકાય એમ છે. પ્રત્યેકવચ્ચાંત હું અને એટલું કહી શકું. મારું હું કે આપણા દેશમાં અને પશ્ચિમના દેશમાં આ એક મોટો સમજાવ્યો બેઠક દીઠામાં આવે છે તે એ કે સ્વદેશસેવા ધારાસભામાં બેઠક મેળવવાથી જ થઈ શકે એમ એ દેશોમાં મનાતું નથી. પાર્લિમેન્ટનો સાધારણ મેમ્બર તો હું, પણ પ્રધાનમંડળમાં સ્થાન પામેલા મંત્રીઓએ પણ પાર્લિમેન્ટ બહારના સ્વદેશસેવકને નમતું પડે છે—અને એ જાતનો સ્વદેશસેવક પોતાના વિચારની અને દેશસેવાની પ્રજા ઉપર એવી તો પ્રજાજાણ પાડે છે કે પ્રજામત એનાથી જ ધકાય છે, અને એ પ્રજામતના માત્ર મુખરૂપે જ પ્રધાનમંડળે વર્તવું પડે છે. આપણા દેશમાં હજી 'રાજપુરુષ' સાથે માનની ભાવના એટલી બધી જોવાઈ ગઈ છે કે પશ્ચિમની રાજ્યપદ્ધતિમાં પડ્યા છતાં એ પદ્ધતિમાં રાજપુરુષ કરતાં સ્વદેશસેવકને અધિક માન છે એ વાતનું આપણને હજી જોઈએ તેવું બાન થયું નથી.

હવે આ પ્રત્યેકવચ્ચાંત ઉત્પન્ન થયેલા વિવાદાનુવંતમાંથી ચાલુ વાત ઉપર આવું તો કહેવાનું કે—ગામડાંની સ્થિતિ સુધારવા માટે ખેતીવાડીના ઉદ્યોગમાં બહુ મોટો સુધારો કરવો જોઈએ. એ સુધારો કથી કથી જાણતોમાં સુધારો કર્યાથી થઈ શકે એ વિશે હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા, આપણા ઇલાકાના 'ડિરેક્ટર ઓફ એગ્રિકલ્ચર' મિ. ફીટિંગ્સન "Rural Economy in the Deccan" એ નામના, પુસ્તકમાંથી પાંચું વ્યક્તવા જેવું મળે છે. એમાંની સપ્તમી સૂચનાઓ કમળા કરી કહણ છે, અને કટલીક તો વ્યવહાર પણ નથી. પણ એવી સૂચનાઓ હરતાં—કટલીક વિચારવા જેવી અને અમલમાં મૂકવા જેવી રહે છે. મૂળ દારિદ્ર્યથી દો કે અજ્ઞાનથી દો—અગર તો દારિદ્ર્ય સાથે અજ્ઞાન જોડાવાથી દો—મને તેમ હો, પણ મિ. ફીટિંગ્સન એક કહેવું મને ખડું લાગે છે કે ખેતીના ધન્યમાં અત્યારે મૂડી (capital), મજૂરી (labour) અને વેચાણ (marketing) નાં જાણતમાં બહુ તુલસાનકારક પદ્ધતિ આવે છે. જમીન ખેડતના પરથી બહુ દૂર હોય છે, વળી તે ન્હાના ન્હાના કક્ષામાં વેચાણેલી અને છૂટી છૂટી પડેલી હોય છે, અને જે જમીનદારો પાસે સગંગ વિસ્તારવાળી જમીન હોય છે તે પણ લાંબે પટે ખેડતને એ જમીન આપી એનાં એ જમીનમાં સ્વાર્થ જાપણની સુધારા કરાવી જાણતા નથી. વળી ખેડતની ખીજી મોટી મૂડી જે દોર તેને યોગ્ય સ્થિતિમાં રાખવા માટે ખોરાક વગેરેની જે યોજના થવી જોઈએ તે બિલકુલ થતી નથી. અને તેવું કરી તથા એવું વ્યાજ બરી બરી એ એવો ખાલી થઈ ગયેલો હોય છે કે જમીન સિવાય એની પાસે બિલકુલ મૂડી હોતી નથી, અને એ જમીન પણ મોટે ભાગે ધરેજી મૂડેલી હોય છે. ત્યાં 'ધસારાફંડ' 'વીમાફંડ' વગેરેની તો વાત જ શી ? કુશામ પૂરતી મૂડીને અભાવે જેમ ઠોઈ પણ ધન્યો સૂચ્ય થતો નથી, તેમ ખેતીનો ધન્યો પણ ન થાય એમાં નવાઈ નહિ. વળી યોગ્ય ઓળખની ખામીને લીધે પણ મજૂરીમાં ખેડતને ઘણું તુલસાન થાય છે. તે ઉપરાંત વળી મોટામાં મોટું તુલસાન વેચાણમાં થાય છે—તે એવી રીતે કે પાક ગીરો હોવાથી અગર તો ખીન્નું દેવું હોવાથી ખાલ હલકી કિંમતે એકમ કાઢી

નાંખવો પડે છે અને તેથી ધારી કિંમત તો થું પણ વાળખી બનતી કિંમત પણ એ બિખળવી શકતો નથી. હવે આ સર્વ સુધીબલોનું નિદાન તપાસશે તો ઘણે ભાગે ખેડૂતનું દારિદ્ર્ય અને દેવાદાર ગિયતિ એ જણાશે. આ સ્થિતિમાંથી એમને તારવા માટે આપણા લોકોએ ખેડૂતોનાં પરસ્પરસહાયક મંડળો સ્થાપવાં અને વિસ્તારવાં જોઈએ. આ માટે સરકારની દેખરેખ નીચે 'Co-operative Credit Societies'—યોડે બ્યાજ પરસ્પર નાણાં ધીરનારી ખેડૂતોની મંડળીઓ—બની કરવામાં આવી છે, અને એની મદદમાં કેટલાક લોકહિતેષુ ગૃહસ્થો તરફથી 'Central Bank' નામે એક શરારીખાતું બિઝા-ડવામાં આવ્યું છે—જેને સરકાર તરફથી ચાર ટકા બ્યાજની બાંધધરી આપીને નાણાં જો મોંઘવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. એ નાણાં એ સાત ટકે ગામડાંની મંડળીઓને ધીરી શકે છે, અને એ મંડળીઓ ખેડૂતને આશરે નવ ટકા બ્યાજે નાણાં આપે છે. આ બ્યાજ વધારે છે, તો પણ વાણીઆ કરતાં ઓછું છે, અને વાણીઆની સાથેની ધીરધારમાં ખીન્ને માર મુજબ પડે છે તે આમાં નથી. ગામડાંના લોકની ગિયતિ સુધારવાના કિયાયનું આ ઉત્તમ ખીજ વવાઈ ચૂક્યું છે—પણ એના પોપણ માટે હાલ છે તે કરતાં મોગખી વધારે મંડળીઓ બની ચવાની જરૂર છે. અમદાવાદમાં એ મંડળીઓનું એક કોન્ફરન્સ બરાધું હતું તેમાં કસેક્ટર મિ. પેઇન્ટરે મોખ જ કહ્યું હતું કે—ઘણા શરારી પેન્ગનરો 'કામ વિના ગમતું નથી' એમ કિયાદ કરે છે પણ તેઓ કામ કરવા ભાગે તો આ દિશામાં કરવાનું થોડું છે? પણ જ્યાં સુધી આપણા લોક શબ્દરખારી અધિકાર ચરે માન તરફ જોવાને બદલે સ્વદેશસેવાનો અવલુંનીય આનન્દ લેતાં નહિ શીખે—ત્યાં સુધી ધારાસભાની ખેડકો ઉત્પત્ત થયા છતાં આપણું કલ્યાણ દૂર છે એમ સમજવું.

૩. ગામડાંના ઉદ્ધાર માટે ત્રીજી મ્હોટી જરૂર આરોગ્યમંડળની છે. આત્મારે ગામડાંમાં રોગથી મુજબ માણસ અને દોર મજે છે, પરંતુ તે કિપરાંત ઝેટલી મ્હોટી મંખ્યા નિર્બળ થઈ જાય છે કે પરિણામે દેશની દબ્યોત્પાદકશક્તિ કેટલી કુટિત અનેશીય થાય છે એની પૂરેપૂરી કલ્પના લાવવાનાં પણ આપણી પાસે સાધન નથી. * માણસો દોર બેગાં સુએ છે, દોર એમની પોતાની ગદ્ગદીમાં છવાએલાં રહે છે, તળાવ અને કુવાની સ્વચ્છતા ઉપર તો કોઈનું ધ્યાન જ નથી, અને આરોગ્યશાસ્ત્રના થોડાક સાદા નિયમો પણ ગામડાંના જીવનમાં પળાતા નથી. એ નિયમો ગામડાંના લોકને તદ્દન અજાત છે એમ પણ નથી. પણ લાંબા કાળથી ચાલી આવેલી રહેવાની રીત તેઓમાં એવી અચળ થઈ પડી છે કે એમાં ભગીરથપ્રયત્ન થયા સિવાય ફેરફાર થવો અશક્ય છે. આ માટે કેટલાક પરાપકારી દાકતરોએ એકા મળી મંડળ બાંધી મૂજસતનાં લોકજોડાંને જાગ્રત કરવાં જોઈએ, અને એ જોડાંએ પોતપોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે ગામડાંની સ્વચ્છતા જાળવવા માટે લોકની પરસ્પર સર્વોદ્ધ અને મંમતિ પૂર્વક પગલાં ભરવાં જોઈએ.

* મદ્રાસ ઇલાકામાં બરાએથી 'Sanitary Conference' નો રિપોર્ટ વાંચવાથી તથા એમાં અમૃતજાનરપત્રિશ વાળા મિ. મોલીલાલ થોપનું બાપણ જોવાથી કાંઈક ખ્યાલ આવશે

આ સર્વ સૂચનામાં હું કંઈ જ નવીન કહેતો નથી. પણ મને આપણા ઉદ્ધારની જે એક મોટી જરૂરિયાત લાગી છે તે ઉપર હું વાચકનું માત્ર લક્ષ ખેંચું છું. મારી સઘળી વાત માત્ર એ વાક્યમાં જ સમાઈ જાય છે.

(૧) એક તો એ કે મુંબઈ કલકત્તા ગમે તેટલી જાહોજલાલી ભોગવે, પણ હવે એમની જાહોજલાલી—જાહે આખી પ્રજાના જીવનનો પાયો—ગામડાંમાં રહેલો છે, અને તેથી જ્યાં મુધી ગામડાંની સ્થિતિ મુધેરે નહિ ત્યાં મુધી દેશોદ્ધારના સઘળા પ્રયત્નો વ્યર્થ છે એમ સમજવું.

(૨) આ સ્થિતિ સુધારવા માટે આખા દેશમાં, કંઈ નહિ તો ઇલાકામાં અને પ્રાન્તમાં, ઉત્તમ આત્માઓએ આ પવિત્ર કાર્ય માટે ભેખ લઈ જીવન સમર્પી પ્રાચીન સાધુઓનાં જેવાં મંદિરો સ્થાપવાં જોઈએ, અને સ્વદેશભેવા એ પરમધર્મ મનાઈ જીવનનું એમાં જ સાર્થક છે એવી સમજણ સમુદના મોલની માફક આખા દેશમાં વિસ્તરવી જોઈએ.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

* તા. ૬. ઉપરનો લેખ લખાયા બાદ, હિન્દી સરકાર તરફથી કેળવણી સંબંધી સરકારની યોજનાનો એક કિમતી ફરાવ બહાર પડ્યો છે, તથા તે પછી હિન્દી સરકારના આ વર્ષના બજેટમાં ૨૧ કરોડ એકાદ રકમે કેળવણી પાછળ ખર્ચવાના જાહેર થયા છે. સરકારે એ ફરાવમાં હાલની એક લાખ પ્રાથમિક કેળવણીની શાળામાં બીજી ૯૨૦૦૦ વધારીને હાલ લગભગ ૪૨ લાખ વિદ્યાર્થીને કેળવણી મળે છે તે કરતાં બેવડી સંખ્યા કેળવણી લઈ શકે એવી ગોઠવણ કરવાનો ઇરાદો બતાવ્યો છે. અને એ ઇરાદો ખાલી શુભચિન્તન કરતાં વધારે સંગીન છે એ આ વર્ષના બજેટમાં એ ખાતે આંકેલી ઉદાર રકમ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. વળી આ ઉપરાંત, કેળવણી અને આરોગ્ય ખાતે કાયમ એક કરોડનું ખર્ચ વધાર્યું છે. સરકારની આ સર્વ ગોઠવણ ગણતરીમાં લીધા છતાં પણ, ઉપરના લેખમાં બતાવેલે માર્ગે પ્રજાએ ઘણું કરવાનું બાકી રહે છે—જાહે જોડા પ્રમાણમાં સરકાર તરફથી કર્તવ્ય થાય છે તેટલા જ પ્રમાણમાં પ્રજાને પોતાની સિદ્ધિતા માટે અધિક સરખાવાનું છે. ઉપર વર્ણવ્યાં છે તે જાતનાં કાર્યો સરકારથી એકલે હાથે થઈ શકતાં જ નથી, થાય એ ઇચ્છ પણ નથી. જ્યારે પ્રજામાં આવી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ થવા લાગે ત્યારે જ પ્રજામાં ખરૂં જીવન સિદ્ધ થાય, અને સરકારની બહી યોજનાઓ પણ ત્યારે જ પાર પડે.

આ. બા. ધ્રુવ.

અન્યાવેલોકન.

“ (શાસ્ત્રોક્ત) સત્યધર્મપ્રકાશ ”*—આ નામનું એક ‘ સનાતન વેદધર્મ ’ નું સાફ, ઉત્તેજન આપવા લાયક પુસ્તક વસન્ત-આદિસ ઉપર આવ્યું છે. એ વિશે તન્ત્રી તરફથી બે શબ્દ બોલતાં મને આનન્દ થાય છે. ધર્મનો વિષય સઘળો તર્કથી તાલીને જ નક્કી કરવામાં આવે એમ કોઈ પણ દેશમાં જોવામાં આવતું નથી—અને એમ ન થાય તે બોલું કે અસ્વાભાવિક પણ નથી. કારણ કે તર્ક પહોંચી વળે તે કરતાં વધારે વિશાળ પ્રદેશ ઉપર ધર્મનો વિષય પથરાએલો હોય છે. આ કારણથી, “ શ્રુતિસ્તુ વેદો વિગ્રયો ધર્મશાસ્ત્રં તુ વૈ સ્મૃતિઃ । તે સર્વાર્થેષ્વ મૌમાંસ્યે તાજ્યાં ધર્મો હિ નિર્વર્મો ” એ વચન ‘ પુરઃસર અન્યની પ્રસ્તાવના રચવામાં આવી છે તેમાં હું વાંધો લેતો નથી. આવી ‘ dogmatico ’ યાને તર્કને બાજુ પર રાખીને ચાલતી પદ્ધતિથી પશ્ચિમ દેશોમાં હજારો પુસ્તકો ખ્રિસ્તી ધર્મને અંગે બહાર પડે છે, અને એ મનુષ્ય બુદ્ધિને અન્તોષ અપાવી નથી શકતાં તે વારે પણ આટલું તો કરે છે કે—સામાન્ય વાચક જનને ધર્મ તરફ વાળે છે, અને એટલું અલ્પ કાર્ય કરીને પણ મનુષ્ય-આત્માને ઉન્નતિના ક્રમમાં એક પગલું આગળ ભગવે છે. કોઈ નહિ તો આટલા જ કાર્ય માટે પણ આ પુસ્તક મહારને પાત્ર છે.

“ વેદનું પરમ પ્રામાણ્ય, સોળ મંસ્કાર, વર્ણવ્યવસ્થા અને આશ્રમવ્યવસ્થા—આ ચાર આપણા સનાતન આર્ય ધર્મના સ્તંભ છે ” એમ આ બધા મહાનના અણતરનું યથાર્થ અવલોકન કરી, “ વેદ બ્રહ્મણ ઉપનિષદ્ સ્વ મનુસ્મૃતિ યાજુર્વેદ્યસ્મૃતિ તથા મિતાક્ષરા ” વગેરે અન્યનાં વચનો ટાંકીને રા. યાગિકે આ પુસ્તક ચોખ્ખું છે. જેઓને એ અન્યો આપત્રવચન તરીકે માન્ય છે તેમને મોળ મંસ્કારાદિક હિન્દુ ધર્મના અદિરંગ સ્વરૂપનું જ્ઞાન આવશ્યક છે; તેમ જ, જેઓને આ વિષય માત્ર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ રમ બેપત્રવચનારો છે તેમને પણ એ મંસ્કારાદિકના વિધિમાં બહુ બાજુવા જેવું છે—આમ બંને જાતના વાચકોને આ પુસ્તક ઉપયોગી થશે એમ હું ધારું છું.

ઉપર ઉપરથી નજર ફેરવતાં, પુસ્તકના મંસ્કૃત ભાગના ભાષાન્તરમાં મને કોઈ પણ સ્થળે પ્રમાદ થએલો જણાયો નથી. વળી વિષયનિરૂપણ પણ વિસ્તારમાં આપસરનું છતાં પ્રેરનું છે. મંસ્કારમાં શ્રદ્ધાહીન વાચકને ગર્ભાધનાદિક કેટલાક મંસ્કાર કદંગા અને હાસ્ય બેપત્રવે એવા લાગશે, અને અન્યકાર જે ગંભીરતાથી એનું નિરૂપણ કરે છે એ વળી વિશેષ સ્મિત ઉત્પન્ન કરશે. પણ એવા વાચકને જરા કલ્પનાસક્તિ વાપરી પ્રાચીન કાળમાં આ મંસ્કારોની પાછળ કેવી ધાર્મિક વૃત્તિ રહેલી હતી એનો ખ્યાલ લાવી, પછી આ પાનાં વાંચવા વિનંતિ છે.

પ્રાચીન મંસ્કારપદ્ધતિ બાંધનાર ઋષિજનોને આટલો ન્યાય કરવામાં આવશે, તો તે સાથે હું ધારું છું કે વિચાર કરતાં એટલું પણ પ્રતીત થયા વિના નહિ રહે કે—મનુષ્યને

વિગૃહ્ય પશુશક્તિમાં મહાદેવ દેવાને બદલે, એવી કામવાસનાને પણ ધાર્મિક સ્વરૂપ—કાંઈક કૃત્રિમ લાગતું ધાર્મિક સ્વરૂપ—આપીને નિયમમાં લાવવાનો પ્રયત્ન હશે કાઢવા જેવો નથી.

મંધ્યાપ્રયોગ પંચમહામય વગેરે વિષયને પણ યોગ્ય સ્થાન આપ્યું છે. આશ્રમધર્મનું નિરૂપણ પણ છેક વેદ પર્યન્ત જઈ, એમાંથી મૂળ આધારભૂત વચન ટાંકી, પછી મનુ યાગવલ્ક્ય વગેરે સ્મૃતિના ઊતારા આપીને ટૂંકમાં બહુ સારી રીતે કર્યું છે.

વર્ણધર્મને અંગે રાજ(ક્ષત્રિય)ધર્મના નિરૂપણમાં કાંઈક નોંધ્યે તે કરતાં વધારે લંબાણ થયું છે—પણ પ્રાચીન જનસભાજનું ચિત્ર નજર આગળ ખડું કરવામાં એ ઠીક સાલકારી થાય છે એ એક લાભ છે. આશ્ચર્ય દ્રવ્યશુદ્ધિ મહાપાતક ઉપપાતક વગેરે આપણી સ્મૃતિઓમાં સ્થાપિત વિષયો પણ સવિસ્તર વર્ણવ્યા છે.

અન્ય ઘણે બાગે વૈદિક ધર્મના આચાર અને કર્મવિધિનું જ્ઞાન આપવા માટે યોગ્ય છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ એમાં યમનિયમ આત્મજ્ઞાન વગેરે એ ધર્મની અન્તરંગ બાબતોનું નિરૂપણ થોડું જોવામાં આવે છે. પણ એ બાબત તદ્દન બીજરવામાં આવી નથી. અન્તરંગમાં આ સંબંધી પ્રકરણો છે, તેથી વૈદિક ધર્મનું છેવટનું પ્રામખ્ય તત્ત્વ આ જ છે એમ સ્વાભાવિક રીતે મન ઉપર અસર થાય છે. અને એ છાપ, આખા પુસ્તકની પૂર્ણાકૃતિ શંકરાચાર્યના સાધનપંચકાદિક વચનામૃતોથી કરી છે એથી, વધારે દૃઢ બને છે.

આ પુસ્તકમાં વૈદિક ધર્મનું બહુ જાડું કે વિશાળ જ્ઞાન આપવાનું સામર્થ્ય નથી—તેમ એના મૂઠ પ્રદેશોમાં વિહરવાની સચિવાળા જોનાને એ બહુ માર્ગદર્શક થાય એવું પણ નથી. વળી અત્રે વૈદિક ધર્મનાં વિવિધ અંગો ઉપર રચતન્ત્ર નિબંધ જોવા માગો તો તે પણ નથી. પણ આ સર્વ ખામીઓ તે વસ્તુતઃ ખામીઓ નથી, પણ અન્યકારના ઉદ્દેશની બહારનો પ્રદેશ છે. વૈદિક ધર્મનાં પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠિત શાસ્ત્રોમાં સામાન્ય જનસભાજ માટે બાંધેલી ધર્મપદ્ધતિ—શાસ્ત્રકારોનાં વચનો દ્વારા—સનાતન વેદધર્માવધ્ધાને જાણાવવાના હેતુથી આ પુસ્તક રચાયું છે, અને એ હેતુ એ બહુ સારી રીતે પાર પડે છે. જેઓને અપાર શાસ્ત્ર સમૃદ્ધ જાતે ડહોળવાનો વખત નથી, છતાં જેઓ સાદી રીતે વૈદિક ધર્મ જાણવા અને પાળવા ઇચ્છે છે, તેમને આ પુસ્તક વાંચવા મારી મજબૂત બંધામણ છે.

ઉપા.

(વસન્ત.)

બ્રહ્માડ બધા ઉર મેલ્ય પ્રભા પ્રસારે,
આનન્દ-તોજ ધરી શાન્તિ જગે વધારે,
આ વિશ્વ છાવું તમ ગૃહ હસી હઠાવે,
ને શાન્તિ સાચ પરિપૂર્ણ પ્રભાવ પાડે—૧

પ્રેમાર્દ્ર પૂર્ણ પતિ સૂર અહો ! પધારે,
જ્ઞાતી ઉપા ઉર પ્રભોઃ અહી વધારે,
ઉપા સુરમ્ય અપ્રેમના પિયુ સૂર અર્ચે,
આમી પ્રભા ઉગે ભરી, ધરી હરે રહે—૨

રહી પ્રભા જગત શુન સપ્રેમ દેતી,
ઉપા સતી હમી ઉભી ગીત દિવ્ય ગાતી
તે દિવ્ય ગીત સુણતા, સુણું વિશ્વ જગત,
ને દ્રવ્ય મર્વ મુખ-સ્વર્ગ સમુ જણાયુ—૩

૭ પ્રેમી, સુખ પ્રીતિ મને પ્રભાવ દાખે, ' ૧
૬ સ્નેહી સ્નેહ ઉરે સ્નેહી મમીપ દાખે
૫ જા ! ખેત્રે સુખ દમ્પતિ રમ્ય દાખે,
૪ બહુત આપિ પ્રભો ' ઉગે બકિત દાખે—૪

—૨—

પદ્મી મધુર ગીત ગાય સપ્રેમ આજે,
બ્રહ્માડ-વાડો નવ કુળ રસાલ દીસે,
બ્યાધ ઉપાધિ તણું, નામ ન સ્પર્શ ત્યા છે,
જ્યા દ્રષ્ટિ જાય મનુ શાન્તિ અગમ્ય ત્યા છે—૫

કરામી,
તા ૮-૨-૧૯૧૩

}

માણેકલાલ મહાદેવ વોરા.

મારી કેળવણી.

મયા કાર્તિકના 'વંસન્ત' માં પ્રો. આનન્દચંદ્રે કરેલી એક ઉત્તમ સૂચના ઉપરથી આ લેખ ઉદ્ભવ્યો છે. "આપણું છેલ્લું સાઠ વર્ષની કેળવણીનો બહુ રસિક અને જોધ-કારક ઇતિહાસ" જોયો 'કરવામાં ચતુર્કિમિત્ત' સાથે આપવાનો હેતુ લક્ષ્યમાં રાખી મારી પોતાની કેળવણીનો વિચાર કરતાં અને જે વિચારો સૂચી આવ્યા તે અગ્રે ટાંકું છું. તેમાં સ્વાભાવિક રીતે કેટલાક સામાન્ય નદિ પશુ વિશેષ દ્રવ્યકા છટા છવાયા આવી જશે તે બાબત ઉપર રાખી, કેળવણીનું સામાન્ય સ્વરૂપ નિરૂપણ કરવામાં આવે તે ઉપર વાંચકનું લક્ષ જશે એવી આશા રાખું છું.

મારી કેળવણીના ત્રણ મોટા વિભાગ પાડું છું:

(૧) શુભરાત્રી નિયામની, (૨) અંગ્રેજી સંસ્કૃતી, (૩) દૌલેમની.

(૧) શુભરાત્રી નિયામની (ઈ. સ. ૧૮૬૨—૬૫) (વર્ષ ૫ થી ૮ સુધી)

સ્વાભાવિક રીતે, બાળપણની કેળવણીનો વિસ્તાર કરી શકાય એમ નથી. છતાં જે અમુક અમુક બનાવો અને બાબતો બાળકના ચિત્ત ઉપર સ્થાયી છાપ પાડે છે તે તો કેમ વિચારાય ? અને ખૂબ સાંભરે છે કે મારી કેળવણી—'કેળવણી' શબ્દનો પ્રયોગ થાય કે કેમ તે વિષે દુષ્કર્ષ તો થઈ શકે છે—એક ગાંધી નિયામના પંચાને તેની મદદનત બદલ બાળાશી અર્થે રૂપિયો આપીને શરૂ કરવામાં આવી હતી. ત્યાં થોડાએક આંકના પડિયા મેં સારી પેઠે ગોખ્યા હતા અને સ્વેદપર વૃંદ્યા હતા. ત્યારપછી હું એક તાલુકા સ્તરમાં ગાર સાડાચાર વર્ષ સુધી બળ્યો. ત્યાંનાં કેટલાંક છટક સ્મરણે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ ગંધોલીઆં, ૨ આંબમાં મેસ આંજને વળું, ૩ બાગમાં સવારમાં ફરવા વળું, ૪ ચપ્પુની ચોરી.

(૧) સંકળવણીને અભાવે જિયારી અમળ પળ પ્રેમાગ, 'માતૃદેવો મવ' એ કૃતિવાસ્યમાં સમાએલી માતાની મોટી ફરતે નદિ સમન્નાર છતાં નિર્દોષ મારી વદાલી મા અને કાંકુ પકડીને નિયામમાં થોંચી આવતી, અને તેનું પરિણામ એ થતું કે હું ગંધોલીઆં કરી માતાને છેવરતો. કેળવણીનો સામાન્ય વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણને સ્વદ વળાય છે કે બાળકની કેળવણીનો આધાર જેટલો શિક્ષક ઉપર છે તેટલો જ નેથી જરા પણ જોહો નહિ—માત્રાપ ઉપર છે. એક બાળુથી નિયામ એવી મન્યદર અને આકર્ષક બનવી જોઈએ કે બાળકને ત્યાંથી ખસતું ન ગમે, ત્યારે બીજી બાળુથી માનાપે પોતાની ફરત સંપૂર્ણ રીતે સમન્તવી જોઈએ અને પોતાના બાળકને શિક્ષકને મોંપીએ એરસે દુનર્થ થયાં એમ ન માનતું જોઈએ. (૨) બાળકની શારીરિક સ્થિતિએ ખીસે એટલા મારે નિયામોમાં સાસ્ત્રીયતાની જરૂર હાલમાં અમળ્યું છે અને સુધરેલા દેશોમાં બાળકની આંખો

તપાસવાને નિશાળને અંગે એક ડૉક્ટર હોય છે. તે મંબન્ધી સાધારણ કામ તો શિક્ષક જાતે જ કરે છે. અમારા વખતમાં ગુજરાતી નિશાળના મહેતાજી જે છોકરાં આંખમાં મેસ અંગળવ્યા વિના આવ્યાં હોય તેમને પાછા ઘેર કાઢી મૂકતા અને એવી રીતે માળાપની સાથે એક જાતની સહાનુભૂતિ દર્શાવતા. (૩) મારી ગુજરાતી કેળવણીને સંબન્ધે મને આનન્દમાં મગ્ન કરી નાખે જનારે એવો એક જનાર એ હતો કે શિયાળામાં દરરોજ સવારના ચાર વાગે—જ્યારે હું તો પચારીમાં હોઉં તે વખતે—મારા મહેતાજી મને આવીને ઊઠાડતા અને અમે બધા બાગમાં હારબંધ લશ્કરની પેઠે કૂચ કરતા જતા. બિચારો દસબાર રૂમિયાના પગારનો મહેતાજી છોકરાંને ઘેર જઈ બોલાવી લાવી તેમના શરીરની સુધારણાને અર્થે ખુશી હવામાં કસરત કરવા તેડી જતો! અહો, કેટલો બધો ઉપકાર! (૪) પરંતુ બાળકના નૈતિક વિકાસને અર્થે નિશાળમાં બિવકુલ પ્રયત્ન થતો ન હતો. ઘેર તો ચાપ જ શાનો? તેનો એક દાખલો સ્મરણમાં છે. નિશાળમાં મારો નંબર પહેલાથી છેક પાંચમા ધોરણ સુધી (નિશાળ છોડતાં સુધી) પહેલો જ રહ્યો હતો; છતાં પાંચમા ધોરણમાં એક વખતે મહેતાજીના ટેઅપ ઉપરથી મહેતાજીની નગર ચૂકાવી એક નાનો સુંદર ચપ્પુ મેં ચોરી લીધેલો. પણ બાધ્યાવસ્થાની નિર્દોષતાને લીધે ચોરી તરતજ પકડાઈ ગઈ અને સારી પેઠે માર ખાવો પડ્યો. માનમિક અને નૈતિક ઉચ્ચતાને બિવકુલ મંબન્ધ નથી—હશે તો બહુ જ થોડો છે—તે પણ આ ઉપરથી કંઈક અંશે દ્રવિત થાય છે.

નૈતિક વિકાસ સંબન્ધે અત્રે ટૂંકામાં જણાવવું જોઈએ કે નૈતિક કેળવણી પરોક્ષ રીતે આપવી જોઈએ.* વાર્તાઓદ્વારા, ઇતિહાસના શિક્ષણદ્વારા, શિક્ષકના અને માળાપના પોતાના ઉચ્ચ પ્રતિભા વર્તનદ્વારા જે નૈતિક નિયમો બાળકને સમજાવાય છે તે પ્રત્યક્ષ શિક્ષણથી કદી પણ મમજવારો નહિ. વળી ધર્મમાં રહેલો નીતિનો પાથો સમજાવવાથી નૈતિક શિક્ષણની વ્યાવહારિક શુદ્ધતા જતી રહેશે, અને નીતિના નિયમો ધાર્મિક નિયમો જેવા સરસ, અને તેથી સચોટ, બનશે. પ્રત્યક્ષ શિક્ષણથી દાબિકતા વધે છે—નીતિની વાતો થાય છે, નીતિનાં આચરણો થતાં નથી.

(૨) અંગ્રેજ સ્કૂલની, (ઈ. સ. ૧૮૯૬-૧૯૦૨).

(વર્ષ ૧૦ થી ૧૬ સુધી.)

હું અંગ્રેજ નિશાળે થોડો ત્યારે સમજણો થયો હતો એટલે ત્યાંના શિક્ષણ વિષે કંઈક વિસ્તાર ને વિવેચનથી કહી શકીશ. કેળવણીના સામાન્ય વિષયપર વિચાર કરતાં તેમાં શિક્ષકનું પ્રાધાન્ય અને પાત્રતા એ મને એટલાં મહત્વનાં લાગે છે કે તે વિષે પ્રથમ એ બોલ લાગીશ.

* વાર્તાઓ કહેવાનો અમુક નિશ્ચિત વખત હોવો ન જોઈએ. બાળકો નીતિધર્મ શીખે છે તેનું જ્ઞાન તેમને ન હોવું જોઈએ એ અવશ્યનું છે. આ રીતે જ વાર્તાઓ પરોક્ષ શિક્ષણ આપી શકે.

‘મન્ત્રે તીર્થે દ્વિજે દેવે દૈવજ્ઞે મેષજે ગુરૌ ।

યાદશી માવના યસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ તાદશી ॥

એ આપણા પ્રાચીન વિચારોને હવે રૂપરસ આપવાનો સમય યદ્ય ગયો છે. શિક્ષક પોતાના કાર્યમાં નિપુણ ન હોય તો તેને માટે માન અને આદર શિષ્યોમાં રહે એ હવે તો સંભવતું જ નથી. પોતાનું શિક્ષણનું કામ ખંતથી અને હત્સાદથી કરે તો જ શિષ્યો માન આપે એવો સમય આવ્યો છે અને તે ચોખ્ખો જ છે. અયોગ્ય શિક્ષકોને નિશાળોમાંથી દૂર કરવા જોઈએ, અને તેમ ન બને તો—એક રીતે જોતાં—શિષ્યોએ જ તેમને દંટાળીને પોતાનો ધંધો છોડી દે એવી સ્થિતિમાં મૂકવા જોઈએ. પ્રમુખતિ મણિર્વિમ્બોદ્ગ્રાહે શુચિર્ન મૃદાં ચયઃ—એથી સૂચવેલો શિક્ષકનો સરળ રસ્તો ફક્ત અર્ધ સત્યવાળો છે. શિષ્યની પાત્રતા જોઈએ એ વાત ઠીક છે, પણ એ પાત્રતા લાવવી શિક્ષકના જ હાથમાં છે, તેથી ઉત્તમ પ્રતિના શિક્ષકો વગર કેળવણી સતેજ ચલાવી નથી એ નિઃસંદેહ છે.

ખીલું, મારી હાથ રૂઢતની કેળવણીનાં એ ચાર અગત્યનાં કમરણો નોંધી દઉં. (૧) અમને એક દશાસમાં ગુજરાતી શિખવનાર શિક્ષકને જોઈને પુરાણની કથા કહેનાર માણસ ત્યાં આવતા હતા. (૨) ઇતિહાસ શિખવનારની પદ્ધતિનો હાલ વિચાર કરતાં કમકમાટ હોય છે. David Sinclair ના ઇતિહાસમાંથી અમુક વાક્યોને નકામાં ગણી કોશમાં મૂકી ખાકીનું ખીલું બધું કડકડાટ મોંએ કરવું પડતું! ક્યાં ઇતિહાસનો રસિકમાં રસિક વિષય અને ક્યાં આ ક્ષુદ્ર પદ્ધતિ? અનુષ્ઠ જાતના જૂતકાળના અનુભવથી ભવિષ્યનું જ્ઞાન અને ભવિષ્ય માટેની તૈયારી વધારે સારી રીતે અર્થ શકે છે—તે ઇતિહાસમાંથી શીખવાનું છે. ક્યાં માણસોએ, ક્યાં પ્રજાઓએ, ક્યાં આગળ અને કેમ, ઠોકર ખાધી એ જાણી આપણે એ જ જુઓ ફરીથી ન કરીએ એ ઇતિહાસમાંથી શીખીએ છીએ. વળી ધાર્મિક અને નૈતિક ગુણો તેવા પુરોના જ્ઞાનનોથી શિષ્યોને કેવી સારી રીતે શીખવી શકાય? આ સર્વને બદલે કેવળ સમજ વગરની ગોખણપટ્ટી! (૩) ભૂગોળની દશા પણ એવી જ હતી. ઇંગ્લંડનાં આળીસ પ્રગણાંઓ—દરેકનાં ચહેરો સાથે—તે વળી અનુક્રમે, મોંએ બોલવાં પડતાં! કમજાગ્યે આ સર્વમાં મારો નંબર પહેલો જ રહેતો. ક્યાં પ્રાકૃતિક ભૂગોળની ખૂબી અને ક્યાં ઇંગ્લંડનાં પ્રગણાં? અમુક દેશના લોકો ઉદ્ધોગી કેમ, અમુક જગાનાં પાણી ભાંતે કેમ, અમુક ધાતુઓ અમુક જ જગાએ વધારે નીકળે છે કેમ, અમુક પર્વતો અથવા નદીઓથી તે દેશના લોકોને લાભ શા, વગેરે વગેરે અનેક ઉપયોગી ભૌતિક વસ્તુઓના જ્ઞાનને બદલે નિરર્થક મગજમારી! (૪) અંગ્રેજી ભાષાને એક જીવંત ભાષા તરીકે શીખવા કરતાં અમારે તેના શાબ્દિક જ્ઞાન x તરફ વધારે લક્ષ આપવું પડતું! હજારો શબ્દોનાં

xશબ્દો તરફ ધણું લક્ષ આપનારાઓએ નીચેનું બેકનનું વાક્ય યાદ કરવું: “To mind words (which are lifeless) is to fall in love with a picture.”

Latin derivations નીરસ રીતે ગોખી ગોખીને રૂઝો નીકળી જતો। (૫) વળી, એક શિક્ષકની હુઆઈ પણ નોંધવા જેવી છે. સાપ્તાહિક પરીક્ષાના પેપરો તે શિક્ષક મારી પાસે તપાસાવતા હતા. મારો પોતાનો પેપર તે તપાસી આપતા અને પછી તે ધોરણે બાકીના પેપરો તપાસવાનું મને કહેતા હતા। પેપર તપાસવાનું કામ શિક્ષકનું જ છે અને તે શિક્ષક પોતાની કાર્યપરાયણતાની ખામીને લીધે જ મારી પાસે પેપરો તપાસાવે છે એમ જોઈ પુરેપુરું સમજતો હોત તો જરૂર હું તેમને તેમની ધર્મન્યૂતિમાં મદદ કરત નહિ.

પ્રસંગવશાત્ અત્રે જણાવવું જોઈએ કે કેટલાક pessimists (વર્તમાન તેમ જ ભવિષ્યનો સારો વિચાર નહિ લેનાર પુરુષો) એમ વારંવાર બોલ્યા કરે છે કે હાલમાં અસહનના જેવા કાર્યપરાયણ શિક્ષકો નથી અને હવે તેવા થશે પણ નહિ.—એમાં જગ પાત્ર સત્ય નથી. કેટલાક કહે છે કે “જીવ નાંખીને અને પોતાના ઉમદા ધંધામાં તનન્ય ખનીને—આપણા ટ્રેઇનડ કૉલેજીયન મહેતાજીઓ કામ કરતા હશે કે કેમ એ વિશે ધણો શક છે.” આવા શંકો નિરાધાર હોય છે, અને કદાચ એક બે દાખલા ઉપરથી સામાન્ય નિયમ ધરી કાઢવામાં આવે છે એ દિલગીરીની વાત છે. ઉલટું, મને તો એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે હાલની શિક્ષકોની પંક્તિ છેલ્લાં બે ત્રણ generations કરતાં કાર્યપરાયણતામાં અને શિક્ષણની શાસ્ત્રીયતા સમજવામાં અદીઆતી છે. શિક્ષકોને બાળપણે મૂકા, પણ સામાન્ય શિક્ષિતવર્ગનો નૈતિક ધર્મ જ અદીઆતો * જણાય છે. જૂનું તેટલું સૂનું (gold) સમજનારને તેમ નહિ જણાતું હોય એ સ્પષ્ટ છે. જૂનો જમાનામાંથી દિ. બ. અંબાલાલભાઈ, ખા. બ. જમશેદજી દલાલ, વગેરે બે ત્રણ ગણ્યાગાંઠ્યા દાખલા આપી તેઓ તેની પ્રગંઠા કરવામાં બાકી રાખતા નથી, પરંતુ મોટી fallacy એ છે કે પૂર્વોક્ત પૂજ્ય શિક્ષકો અપવાદરૂપ હતા તે તેઓ જૂલી જાત છે.

વળી, એક દૂયદો નોંધવા જેવો સાંભરી આવે છે. અમારા એક દક્ષિણી શિક્ષકની શિક્ષણશક્તિ એવી અતોદિકિ હતી કે જમિતિનો એક પણ સિદ્ધાન્ત પોતે ખુરશીમાંથી ઊઠી પાટિયા ઉપર આકૃતિ દોરી શિખવતા ન હતા! તેમ જ કાંઈ શિખ્યને પણ તેમ કરવાનું કહેતા ન હતા. આકૃતિ હવામાં દોરેલી છે એમ અમને સમજવાનું કહેતાં અને પછી આખો સિદ્ધાન્ત—ગમે તેટલો લાંબો હોય તો પણ—અપાટાબંધ સિદ્ધ કરી જતા. એમને ન્યાયની ખાતર કહેવું જોઈએ કે પોતે એક પણ જૂલ ન કરતા, પણ અમે તો એમાંથી કંઈ રીખી શકતા હતા નહિ. હું આપણા પ્રાચીનપ્રિય—કેવળ પ્રાચીનપ્રિય—pessimist ભાઈઓને પૂછીશ કે હાલની કાંઈ પણ હાઈ સ્કૂલમાંથી તમે એક પણ આવા જમિતિ હવામાં શિખવનારા શિક્ષક શોધી આપશો ?

* “The new generation has a higher moral texture than the generation of 50 years ago. Honesty, moral courage, purity, temperance are qualities more common than formerly.” Principal Paranjpye in the Times of India, Christmas Number, 1912

હવે અમારી હાથ સફાવવા શિક્ષણક્રમ વિશે. અમે નીચેનાં અંગ્રેજી પુસ્તકો શીખ્યા હતા:—

પુસ્તક:	ધોરણ.	ટીકા.
The Moral Class Book.	૪	અધર્મ પશુ ઉપયોગી.
૧ The Citizen of India, ૨ Lamb's Tales, ૩ The Lady of the Lake Canto I.	૫	૧. તદન નીરસ. ૨. રસિક. ૩. રસિક, પણ અધર્મ.
૧ Dickens Little Noll (Old Curiosity Shopમાંથી સંક્ષિપ્ત), ૨ Merchant of Venico (નાટક ના કાવ્યો).	૬	૧. રસિક. ૨. રસિક અને બોધદાયક.

અમારી અંગ્રેજી ભાષાની કેળવણીની મોટી ખામી એ હતી કે અંગ્રેજી ભાષા એ જીવંત ભાષા છે, એમાં અનેક ફેરફારો થતા જાય છે, એનું અમને જરા પણ જ્ઞાન થયું ન હતું. જેવી સંસ્કૃત ભાષા શીખતા હતા તેવી જ નિયમબદ્ધ અંગ્રેજી પણ શીખ્યા હતા.

અમને સંસ્કૃત શિખવનાર શિક્ષકો પૈકી (એક અપવાદ બાદ કરતાં) બધા જ અમારા ક્રમભાષ્ય સંસ્કૃતના ગંભીર અને રસમય સાહિત્યથી તદન વ્યથ હતા. અંગ્રેજી નિયમો વગર સમજી, મોંઝે બોલવાતા, કયો સારી પેઢે ગોખાવતા, અને વાક્યોથી જરા પણ તે ભાષા પ્રત્યે રુચિ ઉત્પન્ન થાય એમ કરતા નહિ. એકવાર અમારા હેડ માસ્ટર (જે આપણા શુદ્ધરાતના એક પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત વિદ્વાન છે) અમારા વર્ગમાં આવ્યા, અને ગૌતમચર્ય્ય ગિરિમાધિવસેસ્તથ વિદ્યામહેતોઃ અને સૂર્ય તપત્યાચરણાય દષ્ટેઃ કલ્પેત લોકસ્ય કયં તમિન્ના એ ગદ્યાત્મક દેખાતાં વાક્યો પદ્યાત્મક છે અને વગી મહાકવિ કાલિદાસના મેઘદૂત અને રઘુવંશમાંથી બીજાં કથાનો એમ સમજાવી, તેની કથાનો સંબંધ કહી અમને પદ્ય પેઢે રાગમાં ગાતાં શીખવ્યું, ત્યારે અમને અપૂર્વ જ્ઞાન થયો તેમજ અમને દરેક જ શિખવનાર શિક્ષકના અત્યંતને માટે ખેદ થયો.

આ સંબંધમાં એક શિક્ષણપદ્ધતિનો મહત્વનો વિષય ચર્ચવા રજા લઉં છું; કેટલાક શિક્ષકો એમ માની લે છે કે યુનિવર્સિટીનો દરેક ગ્રેડ્યુએટ જે દૈવશાસ્ત્ર શિક્ષણના ધંધામાં જોડાયો હોય તે હાઇસ્કૂલનો કોઈ પણ વિષય સંપૂર્ણ રીતે શિખવવાને શક્તિમાન થયો જ નેમીએ. 'વધારે મહેનત કરો, વધારે વાંચો, કોઈની મદદ લો, પણ જે વિષય તમને સોંપવામાં આવે તે બરાબર શિખો.'—આનું આનું વારંવાર સાંભળવામાં આવે છે. પરંતુ જે શિક્ષકો એમ કહે છે, શખતા હોય કે અમે બધા જ વિષયો એક સરખી સારી રીતે શિખતી શકીએ તે પોતાની જાતને છેતરે છે એટલું જ નહિ પણ સામાને નુકસાન કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે ગંધિતશાસ્ત્ર લઈએ. જે શિક્ષકને એ વિષય પ્રતિ નાનપણથી જ અરુચિ હોય

અથવા પોતાની નૈસર્ગિક શક્તિ એમાં પરોવાતી જ ન હોય તેઓ તે વિષય કહી શિખવી શકે જ નહિ. પોતે પૂરું સમજે નહિ તો શિખવવાનો પ્રશ્ન જ ક્યાં રહ્યો ? તેમ જ બી. એ. માં બીજી ભાષા તરીકે સંસ્કૃત લઈને પાસ થએલો ઍડ્યુએટ સંસ્કૃત સાઈ શિખવી જ શકે એ વ્યાપ્તિ કેમ ખરી હોઈ શકે ? બિચારો નોટ્સ ને ભાષાન્તરે ગોખીને પાસ થએલો ઍડ્યુએટ સંસ્કૃત તે ક્યાંથી શિખવે ? કાલિદાસ, મલમૂતિ, ઘાણ આદિના ધણાખરા ગ્રંથો વાંચ્યા હોય, સંસ્કૃત સાહિત્ય માટે અન્તઃકરણની અભિરચિ થઈ હોય, અને વળી વ્યાકરણમાં સારો વ્યુત્પન્ન હોય તો જ શિષ્યોને આનંદ સાથે બોધ આપી શકે અને શિક્ષણનો સાચો ધર્મ સાચવી શકે. મને સારી પેઠે યાદ છે કે એક અનુભવી શિક્ષક મેટ્રિક્યુલેશનમાં ખગોળવિદ્યા શિખવવાનું સાહસ કર્યું હતું, અને પોતાનું જ્ઞાન ખરેખરા ખ(આકાશ)ના ગોળાનું ન હોવાથી ચોપડી વાંચી લાવી શિખવવા જતાં, કોઈ બહાદુર શિષ્ય સવાલ પૂછતો એટલે ગુંચવાઈ જઈ ગરબજોરા વાળતા ! માટે જે શિક્ષક પ્રમાણિકપણે એમ જણાવે કે અમુક શાસ્ત્ર મારો વિષય નથી તેથી હું તે સારી રીતે શિખવી શકીશ નહિ, તેને તે શાસ્ત્ર શિખવવા ન સોંપવું એમાં જ ખરૂં હકાપણ અને દૌરાગ્ર છે. જર્મની, ઈંગ્લેન્ડ ને અમેરિકામાં આવીજ પદ્ધતિ ચાલે છે એ પણ જુલવા જેવું નથી.

ચાલ્લાદપિ સુમાપિતં ગ્રાહ્યમ્—એ સૂત્ર જેટલું શિક્ષકવર્ગને ઉપયોગી છે તેટલું ભાગ્યે જ કોઈ બીજાએને હશે. મારા વર્ગના અમુક વિષયના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનવાળા એક વિદ્યાર્થીને મેં મારી અમુક શંકા એક વખતે પૂછી હતી. તે જાણી એક વદ શિક્ષકે મને હપકો દીધો કે તમને કાંઈ શંકા હોય તે તમારા વિદ્યાર્થીને—એ તેવો હોશિયાર હોય તો પણ તમે કેમ પૂછો છો ? આ નીતિશાસ્ત્રનું વચન સાંભળી મને મનમાં હસવું આવ્યું, અને વિચાર કરતાં મને મારો વિચાર જ ખરો જણાયો. અમુક વિદ્યાર્થીને અમુક વિષયનું પોતાના કરતાં વધારે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન છે એમ જણ્યા છતાં કોઈ શિક્ષક નકામો તેના મોં આગળ પાંડિત્યનો ડોળ કરે તે શિક્ષણશાસ્ત્રના નિયમની વિરુદ્ધ જ છે. નિષ્પાસપાણું, પ્રમાણિકપણું—એ દુનિયામાં સદૃશ્ય તરીકે ગણાતા હોય તો શિષ્યશિક્ષકના મંબન્ધમાં સદૃશ્ય ન ગણાય તેનું કાંઈ કારણ નથી.

અમારા વખતના શિક્ષકોનો, બલ્કે ગઈએ generationsના શિક્ષકોનો, એક સામાન્ય દોષ એ હતો કે તેમને તેમના ગૌરવનો ખોટો ખ્યાલ (a false idea of dignity) હતો. શિષ્યો જોડે છૂટથી હજવું મળવું, તેમની સાથે હસવું, વર્ગમાં પણ તેમની સાથે હસીને કે વધારે છૂટ લઈને વાત કરવી—એ તેમને ગૌરવ ઘટાડનાર લાગતું. શિષ્યો આગળ ગંભીર અસ્વાભાવિક વેધ ધારણ કરવો જેથી તેમને પોતાને માટે માન રહે, જેથી તેમનામાં ભય રહે—એ પદ્ધતિ તેમને ચાલ્યે હતી; અર્થાત્ કૃત્રિમતા તેમને વધારે પડેલી હતી. આધુનિક સમયમાં એમ સ્પષ્ટ મનાય છે કે આવી કૃત્રિમતાથી શિક્ષકનું ખરૂં ગૌરવ વધશે નહિ. કદાચ શિષ્યોને શિક્ષકનો ભય વધારે લાગશે એ વાત ખરી હશે; પરંતુ ભયના કરતાં પ્રેમ હજારગણો ખોટો છે, અને શિક્ષક પાસે આવતાં શિષ્યોના પગ મૂકે એવું ઇચ્છવા કરતાં તે પ્રેમથી, વહાલથી પોતાના પ્રિય શિક્ષક પાસે દોડી જઈ તેમને પોતાનું અન્તઃ

કરણુ ઉઘાડી વાત કરે એ વધારે ઇષ્ટ મનાય છે; અને મનાવું જોઈએ. જે શિક્ષક પોતાના શિષ્યો સાથે મોં મલકાવીને બોલે એ નથી, તેમની સાથે હસે એ નથી, તેમની જોડે વર્ગમાં એકતાન થઈ તેમનામાંનો એક બન્યો નથી તેની શિક્ષકતા સાર્યક નથી થઈ.

હવે મારી કૉલેજની કેળવણી વિષે એ ચાર અગત્યના વિચારો દર્શાવી આ લઘુ લેખ સમાપ્ત કરીશ.

(૩) કૉલેજની, (ઇ. સ. ૧૯૦૩—૧૯૦૬)

(વર્ષ ૧૭ થી ૨૦ સુધી)

એકવાર ' Indian Education ' માં એક એવી સૂચના થઈ હતી કે કૉલેજોના પ્રેફેસરોને શિક્ષણશાસ્ત્રને શિક્ષણકળાના અભ્યાસી સા માટે ન બતાવવા ? હાલમાં ધણાખરા પ્રેફેસરો એમ માનતા જણાય છે કે સૂક્ષ્મમાં શિખવવાનું (teaching) પણ કૉલેજમાં તો બાપણ કરવાનું (lecturing). પરંતુ શિક્ષણશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોની જટલી જરૂર સૂક્ષ્મમાં પડે છે તેટલી જ કૉલેજમાં પણ પડે. કેટલાક પ્રેફેસરો દલાકની ૬૦ મિનિટ નોટ્સ જ લખાવ્યા કરે. પ્રિવિયસ ક્લાસમાં ઇતિહાસની મોંઘ લખી લખીને મારાં આંગળાં ડુબી જતાં તે મને હજી યાદ છે. કેટલાક વળી ખુરશીમાં બેઠા બેઠા શાકુન્તલ કે કાવ્ય-પ્રકાશનું ઇલિઝા બાપાન્તર જ ગગડાવ્યા કરે. આવા પ્રેફેસરોને શિક્ષણશાસ્ત્રના નિયમો સમજાવવાની જરૂર નથી ? શાકુન્તલ કે ઉત્તરચરિત જેવું પુસ્તક ખુરશીમાં બેઠાં બેઠાં શિખવાય જ શી રીતે તે હું સમજી શકતો નથી. અમારા સહભાગ્યે અમારા સંસ્કૃત પ્રેફેસર અમને તે તે નાટકના રસમાં તરભોગ કરી દેતા, અને જાણે નાટક રંગભૂમિ ઉપર ભજવાતું હોય નહિ એવો અમને ભાસ થતો. મેં આગળ જણાવ્યું તેમ ખુરશી છોડી દલાસમાં બેસા રહેવું અથવા શિષ્યોમાં ફરતાં ફરતાં શિખવવું એમાં ગૌરવ ઘટી જાય એ મોટો ભય કેટલાક શિક્ષકોને લાગે છે. આનું નામ જ ગૌરવનો ખોટો ખ્યાલ (a false sense of dignity).

અમારા ગણિતશાસ્ત્રના પ્રેફેસર પાટિયા ઉપર દાખલા મળ્યા જાય અને છોકરાઓ જેને જેમ ફાવે તેમ તોફાન કર્યા જાય. આટલા મટિ જ મેં ઉપર સૂચવ્યું કે પ્રેફેસરોમાં પોતાના વિષયોના સારા જ્ઞાન ઉપરાંત શિક્ષણના સિદ્ધાન્તોનું પણ ઉચું જ્ઞાન અને તેમને અમલમાં મૂકવાની આવડત હોવી જોઈએ. પ્રિન્સિપલ વર્ડ્સવર્થ અને ડૉ. લાઇકરકરમાં આવા શુણોનું સંમેલન હતું એમ તેમના ભાગ્યશાળી શિષ્યો વખાણી વખાણીને કહે છે. હાઇસ્કૂલના શિક્ષકોમાં દિવસે દિવસે જેમ સુધારો થતો જણાય છે તેમ કૉલેજોનાં પ્રેફેસરોમાં થતો નથી એમ કેટલાક કહે છે તે કંઈક વાજબી જણાય છે. અને તેનું કારણ પ્રેફેસરો પોતાની સ્વતંત્ર સ્થિતિનો જોઈએ તેટલો સારો ઉપયોગ કદાચ કરતા નહિ હોય એ હશે.

હુનિયાના બીજા દેશોની સાથે જોવા રહેવાને આપણા દેશની કેળવણી વધારે ને વધારે ભૌતિકશાસ્ત્રો તરફ વળતી જાય એ ધારણા જ અંગ્રેજોની વાત છે. પ્રાથમિક-શાળાથી મેંડી કૉલેજ સુધી આ ધોરણ સ્વીકારવા જેવું છે. ઘણા દર્શની વાત છે કે મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણીખાતા તરફથી હાલમાં હાઈસ્કૂલ માટે બહાર પડેલો Science Course ધણોજ ઉપયોગી અને ભવિષ્યમાં દેશને લાભદાયક નીવડે એવો છે. આશા છે કે શિક્ષકો ઉત્તમગતિ તે તરફ વળશે. પરંતુ આપણી કૉલેજોમાં તો શિષ્યોને સાયન્સનાં યંત્રો છૂટથી વાપરવા દેવામાં આવતાં નથી. આ દિશામાં ઘણો સુધારો થવાની જરૂર છે.

કૉલેજને અંગે boarding houses (છાત્રાલયો) ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. હવે આવા છાત્રાલય સિવાયની કૉલેજ બાંધે હશે. પરંતુ તે છાત્રાલયોમાં જોઈએ તેવી ગોઠવણ અને દેખરેખ હોતી નથી. કૉલેજની કેળવણીનું અર્થ પ્રતિવર્ધ વધતું જાય છે અને સાધારણ શિષ્યો તેનો લાભ લેવાને અસક્ત જનતા જાય છે તેનું સુખ્ય કારણ કૉલેજના શિષ્યોની વધતી જતી ખર્ચાળ ટેવો છે. છાત્રાલયમાં ખર્ચનો કોઈ હિસાબ રાખતું નથી. અને કૉલેજનો કોઈ અમલદાર તેના ઉપર દેખરેખ રાખતો નથી. વળી ગાંડરીઆ પ્રવાહની પેઠે શેરીઆના છોકરાની પાછળ ગરીબ યા સાધારણ સ્થિતિના વિદ્યાર્થી પણ અનેક જાતનાં ખર્ચ કરતાં શીખે છે. સાથે રહેવાથી અનેક લાભ છે તે લેવા કરતાં આવા ગેરલાભ તરફ શિષ્યોથી જાણેઅજાણે જવાય છે. માટે છાત્રાલયોની યોગ્ય વ્યવસ્થા સિવાય તે નકામાં છે એટલું જ નહિ પણ ઉચ્ચ શિષ્યવર્ગને નુકસાનકારક છે.

આપણી યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાપદ્ધતિ તો ત્રાસદાયક છે. દરરોજનો એક જ પેપર આપે તો જ એ ત્રાસ ઓછો થવાનો; નહિ તો શિષ્યોનાં લોહીનાં પાણી થવાનાં. આ ત્રાસનો ખરેખરો ખાલ બી. એ. ના દસ પેપરો લાગણાગટ પાંચ દિવસમાં જોણે લખ્યા હશે તેને જ આવ્યો હશે. છેલ્લે દિવસે હું તો ઘેર આવીને લાંબો છટ ચાંદને, અધમ્મો ચ્યો હોઈ તેમ, પડ્યો હતો તે હજી મારાથી વિસ્મયતું નથી. પરીક્ષાઓમાં ખાસ કરીને અંગ્રેજ અને સંસ્કૃતના પ્રશ્નપત્રો અતીવ લાંબા આવે છે તે વાત તે તે પરીક્ષકોની પરીક્ષક બુદ્ધિનો જોયો નમુનો છે. આ ફરિયાદ લગભગ દર વર્ષે સાંભળ્યામાં આવે છે, એ ઘણી દિલગીરીની વાત છે.

આ પ્રમાણે મારી કેળવણીનાં છુટક સ્મરણો અને તે ઉપરથી ઉદભવતા કેટલાક વિચારો મેં અત્રે નોંધ્યા. આશા છે કે આરા મોટા તેમજ નાના ગ્રંથપુસ્તક બન્ધુઓ વિવિધ દૃષ્ટિથી પોતાની કેળવણી વિષેના પોતાના વિચારો નોંધશે અને એક નાનો પણ બોધદાયક ઇતિહાસ જોશે. કરવામાં યથાસક્ત સહાયજૂત થશે. છેવટે શિક્ષણશાસ્ત્રનું એક ઘણું અગત્યનું સ્ત્ર નોંધી તે વાંચકમિત્રને વિચારવાની ભલામણ કરીશ:

‘Train the teacher and trust him.’

પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

(૧૦)

પ્રેમાનંદની વિદ્વત્તા ને વૃત્તિ.

નાટકો પ્રેમાનંદનાં નથી એ સાબીત કરવાની હાયમાં. રા. નરસિંહરાવ પ્રેમાનંદની વિદ્વત્તા ઉપર ઉતરી પડે છે, અને ન આલ્થે જાણે સ્વીકારતા હોય તેમ કહે છે, કે “પ્રેમાનંદ સંસ્કૃત જાણનારો પંડિત હતો એ ખરું; પરંતુ એ પંડિતતા આપણા અર્થા સૈકાના શાસ્ત્રી વર્ગની પંડિતતાની પેઠે જ, પંચમહાકાવ્ય અને કાલિદાસ ભવજીતિ જેવાનાં પ્રખ્યાત નાટકો તથા પુરાણાદિક સાહિત્યમાં સમાપ્ત થનારી હોવાનો સંભવ વિશેષ લાગે છે; તેથી સંભવ તો એમ જણાય છે કે આ જમાનામાં આ નાટકો અંધકારમાંથી બહાર પડ્યા પછી તેથી પરિચિત કોઈ આધુનિક આ નાટકનો રચનાર હશે.”

હાલની પંડિતાઈની વ્યાખ્યા આખી તેટલું જ જ્ઞાન પ્રેમાનંદમાં હતું ને વિશેષ નહોતું. તેનો કંઈ ઐતિહાસિક પુરાવો કે જેને માટે રા. નરસિંહરાવ બહુ શોખીન જણાય છે તે આખી શકશે? આજુ ૫૦ વર્ષમાં કદાચ તેમના પ્રસંગમાં તેમજે વર્ણવેલા એવા પંડિતો મળ્યા હશે અને તે ઉપરથી તકેના ઘોડા ઢોડાવ્યા હશે, પરંતુ આ અર્થા સૈકામાં તે કરતાં વિશેષ જ્ઞાનવાળા પંડિતો નહોતા અને નથી, એ તેઓ શા આધારે કહે છે? આજુ ૫૦ વર્ષમાં તો શું પણ આજુ*સો વર્ષની સ્થિતિ સેધએ અને પ્રથમ હાલ કોઈ ચઢતા પંડિતો છે કે ક્રમ તે તપાસીએ. તજ વડોદરામાં હાલ ત્રણ દક્ષિણીઓ ને બે ગુજરાતીઓ ઉત્તમ પંડિતનું જ્ઞાન ઘસેવે છે. ગુજરાતીઓમાં શાસ્ત્રી બદ્રીનાથ અને શાસ્ત્રી અમરતરામ મચ્છુર છે. અમદાવાદ સંસ્કૃત શાળાના મુખ્ય ગુરુ રામકૃષ્ણ હર્વેજ પહેલી પંક્તિના વિદ્વાન ગણાય છે. બાગંજુ ગામના વતની શ્રવરામ શાસ્ત્રી કાશીથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી આવી હાલમાં મુંબઈ રહે છે તે સારો પંડિત છે. અમદાવાદવાળા ભોજાનાથ શાસ્ત્રીના પિતા ભગવાન શાસ્ત્રી સુપ્રસિદ્ધ પંડિત હતા, અને એમની ત્રણ મૂર્તિ વડોદરામાં મહારાજર શાસ્ત્રી ચર્ચ ગયા, તે મદદમાં સર્વોપરિ પંડિત ગણાતા, અને સુરતવાળા યજ્ઞેશ્વર શાસ્ત્રી જે પોતાની વિદ્વત્તા માટે સુપ્રસિદ્ધ છે તે તેમના શિષ્ય થતા હતા. વળી અમદાવાદવાળા બાપુ શાસ્ત્રીએ પોતાની પંડિતાઈ માટે વર્ષાસન પ્રાપ્ત કરેલું જે અચાપિ તેમના વંશજો ખાય છે. વૈષ્ણવી-સંપ્રદાયવાળા શ્રીયુત ગુડલાલજી અને આર્યસમાજના સ્થાપક શ્રીયુત દયાનંદ સરસ્વતી એ કોઈ પુરાણીઓ જેવા પંડિત નહોતા.

ગુજરાતમાં અમુક શહેર અને કરબાઓ સંસ્કૃત વિદ્યાને માટે પ્રખ્યાત હતાં ને હજી ઇલાક છે. ત્યાં સેકડો ગાઉથી દેશ પરદેશના લોક વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે આવતા ને હજી આવે છે. વળી ગુજરાતના લોકો કાશી વગેરે સંસ્કૃતનાં મોટા સ્થળોએ, જ્યાં અભ્યાસ કરી આવતા એ વાત પણ જાણીતી છે. વડોદરામાં ગાયકવાડ સરકારનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી

સંસ્કૃત વિધાને ઉત્તેજન આપવા માટે દર વર્ષે સવા લાખ રૂપીઆ વપરાતા અને ત્યાં આખા હિંદુસ્તાનના વિદ્વાનો પરીક્ષા આપી વર્ષાસનો અથવા છવતા સુધીની ઠરેલ દશાણા તેમ સાલ દસાલા વગેરેની સંભાવના મેળવતા, તેમાં ગુજરાતના પણ સારા પંડિતો આવતા.

આ ઉપરથી જણ્યારો, કે રા. નરસિંહરાવે મંડિતની જે વ્યાખ્યા આપી છે તે કરતાં વિશેષ પંડિતાધવાળા શાસ્ત્રી આ પચાસ વર્ષમાં તેમ તે અગાઉ પણ નીપજ્યા હતા. કહિ આ પચાસ વર્ષમાં ઓછું જ્ઞાન ધરાવનારા થયા હોય, તે ઉપરથી શું એમ પણ નિર્ણય કરી શકાય કે પૂર્વનાં કોઈ પચાસ વર્ષમાં કે પ્રેમાનંદના વખતમાં એવા જ શાસ્ત્રી થતા ને પ્રેમાનંદ પણ એવો જ હતો ?

પ્રેમાનંદના પ્રાકૃત જ્ઞાન સંબંધે રા. નરસિંહરાવ જણાવે છે, કે “ હાવી પ્રાકૃત (નાટકોમાં છે તેવી) ઘડી કાઢવામાં પ્રાકૃત બાવાઓમાં પ્રવર્તતા નિયમો વગેરેના જ્ઞાનની અપેક્ષા છે. x x x આ પ્રકારનું પ્રાકૃત જ્ઞાન પ્રેમાનંદમાં હોવાનો મંભવ છે કે કેમ ? x x x પાછલાં ૫૦-૬૦ વર્ષમાં તે આપણા શાસ્ત્રી પુરાણી વર્ગમાં તેમ ઘટતર વિદ્વાનોમાં પણ પ્રાકૃતનું પરિશિષ્ટન—સ્વ. વ્રજલાલ શાસ્ત્રી જેવા અપવાદ શિવાય ખીજાઓનામાં તો—કોઇનું પણ ભાગ્યે નજરે આવશે x x x તો પ્રેમાનંદનું પ્રાકૃતનું હેતું આભાસ જ્ઞાન શી રીતે થયું હશે કે જેથી હેનું અનુકરણ કરનારી કૃત્રિમ પ્રાકૃત ઘડી કાઢવાનું અવિશેષ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોય ? મને તો આ વાત સખળ સંશય ઉત્પન્ન કરનારી લાગે છે ” આ વખતમાં પ્રાકૃતનું સાફ જ્ઞાન શાસ્ત્રીઓ મેળવતા નથી, માટે તે પૂર્વે ને પ્રેમાનંદના વખતમાં કે પછી પ્રેમાનંદે મેળવ્યું નહોતું એનો કંઈ ઐતિહાસિક કે બીજો ‘આધાર’ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ જૈન ભોજાને અગાધવાદમાં શીખવતા હતા તેથી તેમને પ્રાકૃતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર પડી હતી. જે ન શાળાઓમાં ને જૈન સાધુઓને શીખવવા માટે શાસ્ત્રીઓ રોકવામાં આવતા એ જણીતી વાત છે, તો વ્રજલાલની પેઠે તેમને પ્રાકૃત ભણવાની જરૂર પડી હોય. પ્રાકૃતના વ્યાકરણ કોશો જોઈએ તેટલા છે, અને તે ઉપરથી તે બાપાનું જ્ઞાન કપલખ્ય કરી શકાય એમ છે; તેથી ખાસ જરૂર પડે તો અગર શોખની ખાતર કોઈ પ્રાકૃતનો અભ્યાસ કરે જ નહીં એ શું સંભવિત છે ? પ્રેમાનંદને હંચા પ્રકારના નાટકો રચવાની ઇચ્છા રૂઢિ હોય તો તેને માટે તે જોઈતાં સાધનો મેળવે જ. જેમ તેમને નાટ્ય શાસ્ત્ર, પિંગળ રસાલંકાર, અભિનય, પૂર્વે રચાયેલાં નાટકો વગેરેનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર પડી હોય, તેમ તેમને પ્રાકૃત બાપાનું પણ પઠન કરવું પડ્યું હોય એ અસંભવિત શી રીતે છે ? પ્રેમાનંદે ગુજરાતી બાપાની ‘ખીસવણી માટે, સારા કવિઓ તૈયાર કરવા માટે શાળા સ્થાપી હતી; અને તેના પ્રખ્યાત શિષ્યો—વલ્લભ, રત્નેશ્વર વગેરે—ને રા. નરસિંહરાવ સ્વીકારે છે તો તેમના કરતાં તેમના ગુરુ—પ્રેમાનંદમાં કેટલું વિશેષ જ્ઞાન હોવું જોઈએ તે આપોઆપ સમજાઈ આવે છે. નાટકો શિવાયના જે ગ્રંથો પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં ને અન્ય પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યા છે તે પ્રેમાનંદના હંચા શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની પ્રતીતિ છે. જે પ્રેમાનંદમાં નરીન પ્રાકૃત રચવાની શક્તિ નહોતી અને તેથી તે નાટકો લખનાર કોઈ આધુનિક છે, એમ રા. નરસિંહરાવ જણાવે છે, તો તેવું કામ કરી શકે એવા કોઈ હાલના આદ્યારનું નામ તેઓ ખતાવશે ?

રા. કેશવલાલે જણાવ્યું છે, કે “દ્રૌપદીહરણમાં શિકારનું સામાન્ય વર્ણન આપ્યું છે તે કોરે રાખતાં અણવકાખ્યાનમાં જનક વિદેહની મુગ્યાના વર્ણનનું પ્રકરણ કોઈ જોશે તો સહેજ તેના જાણવામાં આવશે કે એ વિષે મુગ્યા રસિક મરાઠા, મુસલમાન અને રજપૂતના સમયમાં યેએલો પ્રેમાનંદ નંદરખાંરના રાજના સમાગમમાં શિકારની સોરી માહિતી ધરાવતો હતો.” આ વાક્યને માટે રા. નરસિંહરાવ ઐતિહાસિક પ્રમાણ માગે છે ! પ્રેમાનંદે કરેલા વર્ણન ઉપરથી તેને સ્વતઃ પરિચય હતો એમ ન કહેવાય. શિકાર સંબંધી શબ્દો લોકો કનેથી નોંધી લઈને તેમ જ કેટલાંક પુસ્તકો ઉપરથી ટાંકા લેઈને આ રચના થવી ખિલકલ અસાધ્ય નથી. શિકારના વર્ણન ઉપરથી બહુમાં બહુ એ જ તર્ક યર્થ રાકે, કે આ કવિએ શિકારના શબ્દોની અને સ્વરૂપની માહિતી મેળવી હતી આમ રા. નરસિંહરાવ કહે છે, તેના ખુલાસા એક કાંકરે અનેક પક્ષી પડે એ કહેવતના વિવેચનમાં શુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રસિદ્ધ યર્થ ચૂક્યા છે. ફરીથી બતાવવાની જરૂર નથી, માત્ર એટલું જ કહીશું કે લોકો તરફથી કે પુસ્તકોથી મેળવેલી માહિતી એ જ્ઞાન ન કહેવાય તો શું કહેવાય ? ઘણુંખરું જ્ઞાન તો એ દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે, હતાં પ્રેમાનંદને હરેક રીતે હતારી પાડવો એવો લખવાનો આશય દીસે છે.

હવે પ્રેમાનંદની વિદ્વતા માટે બીજાઓ કેવા અભિપ્રાય આપે છે તે જોઈએ.

રા. ઇચ્છારામ જમને પહેલેથી નાટકોના કતાં વિષે સંશય હતો અને હાલ તો તેઓ તે બાબતમાં રા. નરસિંહરાવથી પણ આગળ વધે છે, તેમણે સન ૧૮૯૨ તા. ૩ નવેમ્બરના શુજરાતીમાં શું લખ્યું હતું તે ગયા અંકમાં ટાંકેલું છે. તેમણે રૌપદરિંકાના સંબંધમાં જ પ્રેમાનંદને વ્યાસ અને કાલિદાસના પદને પાત્ર ગણ્યા છે અને એ નાટક વિષે લખ્યું છે કે “એટલે જાણના નમુનો, શુજરાતનો રંગ, શુજર જાપામાં પ્રથમ જ લખાયેલું રૂપક, ઉત્તમ લલિતમય બાનીયુક્ત, ભાષાનો શૃંગાર અને વિદ્વાનોને આનંદમાં તહીન કરનારો ગ્રંથ છે.

માહે નવેમ્બર ૧૮૯૦ ના સાળાપત્રમાં દ્રૌપદીહરણ સંબંધે લખ્યું છે, કે “શુજરાતના વાસ્તવિક કવિશ્વરના આ મહાન કાવ્યને કોહીનુર હોરાના ઉપમા આપીએ તો તે મણીની ખૂખીને પેહેલ પાડીને, ઓપીને, તથા ચાંદી અને કુન્દનમાં જડીને રાજેન્દ્રનું આભૂષણ બનાવનારા કારીગરોની ઉપમા એ અંચની પ્રસ્તાવના, કવિ ચરિત્ર, કવિ અને કાવ્ય પ્રસંશા, અંચ વિવેચન તથા પ્રત્યેક પાનાની નીચે આપેલી ટીકાનો રચનારને ઘટે છે. શુજર જાપાના સુભાગ્યે આ ઉત્તમ ગ્રંથ કોઈ હુદારા એટલે અથોઅ છાપી દેનારને હાથે ન જતાં વડોદરાના વિદ્વાનોને મળ્યો એ બહુ સંતોષકારક છે.”

તા. ૨૭ જુન ૧૮૯૦ ના એડવોકેટમાં લખ્યું છે કે—

“His “Nalakhyan” and “Okha Harana” are master pieces of pathetic romance, and the “Rishya Shringa Akhyana” surpasses any Gujarati poem yet published in descriptive sketches.”

તા ૨૩ ઑગસ્ટ ૧૮૮૦ નું બેભે ગ્રેટ જણાવે છે કે —

‘Draupadi Harana is a fine epic of the miltonic type, with many passages of philological importance. We are told by competent Gujarati Scholars that the greatest care is displayed in selecting, editing and annotating the poem

પોતાના એ પત્રમાં રા. દોશતરામ કૃષ્ણરામ ત્રિપાઠીએ જણાવ્યું હતું, કે,

‘ પ્રેમાનંદ કૃત દ્રૌપદીહરણ્યુ ગુર્જરગિરાની સજીવાવસ્થાના પર્યંત પાર તેની કીર્તિરિય તિમા પણ મહારાજાધિરાજ સયાજીરાવનું રમરણ કરાવનારી પ્રાચીન કાવ્યમાળાનો આ અથ પ્રથમ મણિકો છે. પ્રથમ છે તેમ જ ઉત્તમ છે. અન્વર્થ કવિ પ્રેમાનંદથી તે મનિત છે. મનથી પારમમણિ અનેનો આ અથ લોકહવત જડયુદ્ધને પણ સુવર્ણમય બનાવે એ સ્વાભાવિક છે. x x x ઉત્તમ વિષય પસંદ કરવો, તેને સુમચિત રચનાથી ચિત્તાર્પક બનાવવો. તેમાં મૂલ તત્ત્વોનો પ્રમાણ પાડવો અને તે વિષયને આહવાદનનથી જ્ઞાનપ્રદ બનાવવો, એમાં જો કંઈ પ્રાસાદિત શક્તિ રહી હોય છે તો તેનું જ્ઞાન પ્રેમાનંદને જ છે. x x x અપૂર્વ દિવ્ય ગિરા સાથે ગુજરાતી ભાષાને બરાબરી કરાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર પ્રેમાનંદને કેટલું કષ્ટ પડ્યું હશે તે વિચારીને જોવાનું છે. x x x સરસ્વતના કાવ્યરમાદિના અયોને અનુસરી તેણે કવિતા લખી છે. x x x ગમે તેમ હોય પણ આ અથથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે, કે પ્રેમાનંદ હૃદય અને રાગરાગણીમાં નરીણ હતો. x x x પ્રેમાનંદનું શબ્દ જ્ઞાન કંઈ વિનક્ષણ હતું. ભાષાના બનેકે રચણે બોનાતા રામ્બો તેની સ્મૃતિ બહાર નહોતા એ તેના અથ વાચનારના ધ્યાન ઉપર આવશે સાથે સરસ્વત ભાષાનું પણ તેને પશ્ચિમ જ્ઞાન હતું એમ જણાય છે. x x x આપણી ભાષામાં શબ્દરમેય પ્રથમ પ્રેમાનંદજી આપ્યો છે તેમ જ તે સારો છે. x x x પ્રેમાનંદ સ્વભાવથી જ કવિ હોવા કવિતા તેને પેટની વેડ નહોતી. કીર્તિની તેને બહુ ઈચ્છા પણ નહોતી. બહુ ધનની તેને રચના નહોતી, અથવા કવિતા તે જ તેનું જીવન હતું. મનુષ્યનો અથવા મહતાનો તે ભક્ત નહોતો. x x x આખો અથ સર્વાવત પ્રમાણ ધારી રહ્યો છે, એ વાત તો પ્રેમાનંદના વિમુખ જનોને પણ સ્વીકારવી પડશે.”

સ્વ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના પત્રમાં જણાવ્યું છે, કે “ ગુજરાતી કવિઓના શિરો મણી પ્રેમાનંદ આ પુસ્તકો (પ્રાચીણ કાવ્યમાળાના) થી ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમુલ્ય અને અમિનિત વૃદ્ધિ થઈ છે. ગુજરાતી પત્રના અધિપતિ બૃહત્પ્રાચીણ હન છપાવી તેમના ગજ પ્રમાણે ભાષાની સારી સેવા કરે છે, પણ કાવ્યમાળામાં છપાવ્યા પુસ્તકોથી તો ગુજરાતી સાહિત્યના જૂતકાળ ઉપર કંઈ નવીન જાતનો જ પ્રકાર પડે છે. x x x આ રીતે તથા બીજા સાધનથી શ્રમ કરીને પુસ્તકોના સરોધકોએ જે કવિ ચરિત તથા કાવ્યપરીક્ષાના લેખ પુસ્તકોની મુખ મુદ્રાને રચાને મૂક્યા છે, તથા ઘણી સમાજ બંદેલી ટીમ આપેલી છે, તે સર્વે ગુજરાતી પ્રબંધે ઉપયોગી છે, એમાં કંઈ સંદેહ નથી.”

કવિ-લાધારામ વિશ્રામના પત્રમાં જણાવ્યું છે, કે “ એમાં કાવ્ય-માધુર્ય તથા આસ અમુક તથા વૃત્ત બરાબર-નિર્ધન પ્રમાણે છે. ”

૨૪. સનઃસુખમાધ્યે-અભિપ્રાય આપ્યો છે, કે “ જે ગ્રંથો પ્રગટ થયા છે, તે બહુ સારી રીતે થયા છે, એમ કોઈ પણ કહી શકે એમ છે. તેમાં જે કવિ ચરિત્ર, ગ્રંથ વિવેચન અને ટીકા આવે છે, તેઓમાં અધ્યયન, અભ્યાસ, પ્રયાસ, ચિંતન, કુશલતા તથા પ્રવીણતા આદિ વારંવાર દ્રષ્ટિગોચર થાય છે x x ઉપોદ્ધાત અને ટીકાના લેખક સમર્થજન જણાય છે, તેમ હસ્તલિખિત ગ્રંથ સંપાદક પણ પ્રશંસાદ્ય છે. ”

“ આ શિવાય બીજા પુષ્કળ ગ્રંથોના અભિપ્રાય પ્રાચીન કાવ્યમાળાને દરેક મોજા છે. સદર ઉતારાઓમાં ટીકા સંશોધનની બાબતો લીધી છે તેનું કારણ એ, કે રા. નરસિંહરાવે તે ઉપર પણ હુમલા કરેલા છે.

૧ કદાચ રા. નરસિંહરાવ એમ કહી શકે કે અભિપ્રાય આપનારા પૂરા સાક્ષર નહોતા અથવા તેઓ સધળા છેતરાયા છે !

રા. હજીરામ તા. ૧૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૨ ના ગુજરાતીમાં લખે છે કે “ આ તો સ્પષ્ટ છે કે પ્રેમાનંદ કંયા બદ્દ હતો. ઉદર નિમિત્તે તે આખ્યાનો લખતો હતો. લોકને રંજન કરવા અને ઉદર નિર્વાહ કરવો એ જેમ આ સૌનો (કથાબદ્દો—માણ્યબદ્દોનો) હેતુ છે તેમ પ્રેમાનંદનો પણ હેતુ હતો, એમ દંતકથા અને ઉદર નિમિત્તે સુરત સેવ્યું, ને ગામ નંદરખાર, નંદીપુરામાં કીધી કથા, જ્યાં બુદ્ધિ અનુસાર (સુદામા ચરિત્ર) પરથી માલમ પડે.

બ્યાસ અને કાલિદાસની ઉપમા આપનાર પ્રેમાનંદને કથાબદ્દના વર્ગમાં મૂકે એ આ-અર્થની વાત છે.” તે ઉદર નિમિત્તે આખ્યાનો લખતો, અને તેનો હેતુ સધળા કથાબદ્દોના જેવો જ હતો તેનો કંઈ પુરાવો ? દંતકથાનો આધાર તે આપે છે, તો કથી દંતકથા ક્યાં આવે છે તે બતાવશે ? જે કડીઓ સુદામા ચરિત્રમાંથી આપી છે તેમાં ઉદર નિમિત્તે જ કથા કરેતો એવું ક્યાં નીકળે છે. ઉદર નિમિત્તે સુરત ને નંદરખાર સેવ્યું, તેથી કથા કરવાના ધંધા માટે જ એવી સ્પષ્ટતા નથી. નંદીપુરામાં કીધી કથા, જ્યાં બુદ્ધિ અનુસારનો અર્થ તો સુદામા ચરિત્રની કથા તેણે એ ગામમાં બુદ્ધિ પ્રમાણે રચી એવો થાય. રા. દોલતરામે આ વિષે જણાવેલું ઉપરના ઉતારાઓમાં આવા ગયું છે, તે મનન કરવા જોગ છે; અને K એ બુદ્ધિપ્રકાશમાં આ વિષે સવિસ્તર લખ્યું છે, તેની પુનરુક્તિ કરવા જરૂરની નથી.

પ્રેમાનંદે કાંઈ મનુષ્યની સ્તુતિ કરી નથી. સામગ્રીને રખિયત રૂડો રાજવાં, કવિમાં

પૂરણ કોડ; પૃથ્વી કરી પસાયતે એવી. બાઘાઈ એક કણુબીની કરીને તેને આરામાન ચૂંદાવી દીધો છે, કેમકે તેનો તેને આશ્રય હતો. આવું કંઈ પ્રેમાનંદ વિષે બહુવામાં છે ? તેનો એક પૈસાદાર મિત્ર—માધવદાસ રોડ, કે જે પોતાને ખરચે પ્રેમાનંદના પુસ્તકો લખાવી ઠેકઠેકાણે મોકલતો—તેણે એક વાર પોતા વિશે કવિતા કરવા પ્રેમાનંદને કહ્યું. પ્રેમાનંદે કહ્યું, હું કોઈ મનુષ્યની પ્રસંશા કરતો નથી. હું તો દેવો ને મહાબહતોને લગતી જ કવિતા કરું છું. મિત્ર અતિ આગ્રહ કર્યો, બ્યારે તેણે એવી દ્વિઅર્થા કવિતા કરી, કે જે ઇશ્વરને લાગુ પડે તેમ માધવદાસને પણ લાગુ પડે. તેને પૈસાનો લોભ નહોતો; માત્ર ઉદર નિર્વાહ માટે જ કંઈ મેળવવું જોઈએ તેટલા પુરતીજ તેને કાળજી હતી. તેણે મરણ પર્યંત કવિતા રચી છે, અને કવિતાજ એ જોનું જીવન હતું તેને કથા ભટ્ટની માફક કથા કરવામાં ધણો વખત રોકવાનું મનજ ન થાય. તેને નંદરઆરના રાત્રીનો આશ્રય હતો, તે વડે તથા બીજાં કંઈ કામ કરીને તે ગુજરાનના સાધન મેળવતો હશે. ધારે કે કોઇવાર સારે ઠેકાણે રં.બાવિન શ્રદ્ધસ્થોની ઇચ્છાથી જનમનર્જન માટે કે કંઈ આશ્રય મળવા માટે પોતાની કવિતા વાંચી હોય, તેથી પણ તેને કથા ભટ્ટની ઉપમા આપવી એ અગોચર છે. એવું તો નર્મદાગંધર્ જેવા શ્વન્ત્ર કવિ પણ કરતા હતા.

૨. ૩.

તા ૬.—

લેખ ૯ અને ૧૦ લખ્યા પછી રા. ઇચ્છારામ સરંરામ દેસાઈના આકાશ શ્વર્ગવાસના દુઃખદ સમાચાર મળ્યા છે. એથી આ લેખકને ધણી દિલગીરી થઈ છે, ને હવે રા. ઇચ્છારામના સંબંધમાં વિશેષ કંઈ પણ લખવાનું બંધ રાખવામાં આવશે.

૩.

ચર્ચાપત્ર.

“વસન્ત”ના વિદ્વાન્ તંત્રી મહાશય,

ગયા વૈશાખના ‘વસન્ત’ના અંકમાં ‘પૃચ્છક’ સંગ્રામી એક ચર્ચાપત્ર પ્રસિદ્ધ થયું છે, તે સંબંધમાં હું નીચે પ્રમાણે ખુલાસો કરવા ઇચ્છા રાખું છું.

“રા. “પૃચ્છક” “શક્ષક” કરે છે કે “લાઠીના સ્વ. ઠાકોર સાહેબે રા. નરસિંહરાવકૃત-કુસુમમાળા તથા હૃદયવીણા-વાંચ્યાં હોવાં જ નોંધ્યે! કારણ કે સ્વ. કલાપીનાં કાવ્યો જોતાં તેમાં અને રા. નરસિંહરાવ કૃત ‘કુસુમમાળા તથા હૃદયવીણા’માંના ‘કૃત એકાદ એ કાવ્યોમાં (બધામાં નહિ) કેટલુંક (પણ બહુ નહિ) એવું મળતાપણું તેમના જોવામાં આવે છે.”

આમ “શક્ષક” કરતાં કરતાં રા. પૃચ્છકે ત્રણેક દહાંતો આપ્યાં છે.

૧. બન્ને લેખકોમાં કલ્પના, શબ્દો, ઇત્યાદિનું સામ્ય છે.
૨. ચન્દ્ર અથવા ચન્દાને ગંગે કુમ્ભની કલ્પના કરનાર ચુર્ચર કવિઓમાં રા. નરસિંહરાવ જ પહેલ પહેલા છે. જો કે ‘ચન્દા’ એ ‘નામની યોજના’ રા. નરસિંહરાવે પહેલાં યોજી હતી એમ એ જ લેખક સ્વીકારે છે.
૩. ‘અસ્વસ્થશિલ્પી’ના સ્વ. કલાપીના કાવ્યમાં ‘નયનપર છવાતાં અશ્રુનું એક બિન્દુ’ વાળો શ્લોક તે જ કાવ્યના અન્ત ભાગે પુનઃ મુખ્ય છે. આતું ‘કલાવિધાન’ રા. નરસિંહરાવે પોતાની ‘હૃદયવીણા’માં ‘દશ પડેલી બાળવિધવા’ના કાવ્યમાં ‘અમુક હેતુથી’ કહ્યું છે. રા. નરસિંહરાવની કૃતિઓના આવા દૃઢ અભ્યાસીએ એ ‘અમુક હેતુ’ વધારે સ્પષ્ટ કર્યો હોત તો આ ચર્ચા વધારે આનન્દકર્તા થઈ પડત પણ એમ ની કરવામા પણ ‘અમુક હેતુ’ હોવો જ નોંધ્યો.

આ ત્રણ દહાંતો આપી રા. પૃચ્છક આશ્ચર્ય કરે છે કે સ્વ. કલાપીએ રા. નરસિંહરાવ કૃત કાવ્યો અગર તેમના પુસ્તકો વાંચ્યાં હોવા જ નોંધ્યે! તે સિવાય આતું સામ્ય બન્ને લેખકોમાં કવી રીતે આવે? અને એ પ્રમાણે એમણે રા. નરસિંહરાવનાં કાવ્યો વાંચ્યાં હોય તો રા. રૂપસંકરે સ્વ. કલાપીએ વાંચેલાં પુસ્તકોની નામાવલિમાં ‘હૃદયવીણા અને કુસુમમાળા’નાં નામ કેમ નથી આપ્યાં? આમ તેમને-રા. પૃચ્છકને આશ્ચર્ય લાગે છે. ખરેખર! રા. રૂપસંકરે કોઈનો નહિં તોયે રા. પૃચ્છકનો એ એક ચુંદો કર્યો હોય એવું અત્રે લાગે છે.

આ સૌ વાતો ધ્યાનમાં લઈનેનો મતોપકરક ઉત્તર રા. પૃચ્છકને આપતાં પહેલાં આપણી સમક્ષ એક જ પ્રશ્ન પેદાવેલો ઉપરિચિત થાય છે અને તે એ છે કે રા. ‘પૃચ્છક’

વિવાહ કરે છે તે પ્રમાણે રા. નરસિંહરાવના ઉક્ત કાવ્યોમાં અને રવ. કલાપીનાં ઉક્ત કાવ્યોમાં કંઈ સામ્ય છે ખરું? આ પ્રશ્ન હાથે ધરતાં પહેલાં એટલું લખવું આવશ્યક છે કે રા. નરસિંહરાવની ‘ચન્દા’ અનેક-પતિવ્રત છે અર્થાત્ અનેક વિપયોનું પાલન કરનારી અને જગન્માત્રને ‘સુવાડી દેનારી’ છે. એમની ચન્દાને મૃગ, હરિણ, મેઘ આદિ અનેક વસ્તુઓ સાથે સ્વચ્છન્દ વિહાર કરવો અતિ પ્રિય છે. સ્વચ્છન્દ વિહાર અને મનગમતા-મનભાવતા વિલાસ એ ‘એ ચન્દાની રસિક’ વૃત્તિ છે; ત્યારે રવ. કલાપીની ‘કમલિની’ પતિપરાયણ છે. પતિ પ્રત્યે બહુ જ પ્રેમથી જુવે છે અને એ પ્રેમમાં એટલી બધી મસ્ત છે કે સરોવરના શાન્ત જલપર ઝુલતી, હિંચકા ખાતી પોતાના હૃદયેશ્વર ભૃગને છાતીપર રાખી ઝુલાવતી પ્રેમ-મહરન્દનાં સ્નાન જ કરાવ્યાં કરે છે. બંને લેખકોના આ પદોમાં ક્યાંય પણ સામ્ય હોય એવું મને જરાકે દેખાતું નથી.

ઉક્ત પ્રશ્નના નિવારણાર્થે પ્રથમ બંનેનાં કાવ્યોની પંક્તિઓ માથે સાથે જોઈ જતી હીક અર્થ પડશે:—

રા. નરસિંહરાવની “ચન્દા”

૧૮૮૭

રવ. કલાપીની “કમલિની”

૧૮૯૩

(૧)

(૧)

“કન્યકા હુ કુલવતી, મુગ્ધાત મહોટીમેહિની
તેજસ્વિ અર્થ પિતાછ
મહારા, હેમનાથી રહુ ખિહની
માત મારી પૂજ્ય ત્હેનિ પ્રદક્ષિણા કરુ હરથી
મુગ્ધ તાત તે પણ પૂજ્ય ત્હેવા,
વદના કરુ દરથી.”

અહિં, ચન્દા પોતાના માતાપિતાની ઝોળખાણુ આપતી, હેમના પ્રત્યેના પોતાનો પૂજ્યભાવ દર્શાવતી, પોતાના કુલવાન કુલની ઝોળખાણુ આપે છે.

(૨).

(૨).

પદ ૧૩ માં ‘ચન્દા’ ને ‘મસ્તિષોર’ મેઘ રંજાડવા બહુવિધ યુક્તિઓ કરી તેના મુખમાં ઈચ્છાણુ પાડવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. પરંતુ ‘ચન્દા’ તેના ઉપર ક્રોધ ન કરતી ઉપદી હમતી રમતી કરે છે, કોઈવાર મેઘ

“લાડલી હું શ્વેતવરણી જૂલતી રહું જલપરે,
મહરન્દ છાકું ભૃગ પર તે યુગતો મુગ પર
રહે;
તેને સુવાડુ રાત્રિએ મમ હુંકવાળા હૃદયમાં,
ત્યાં પ્રેમમજકારા ઝીલે બંને દિલો આનન્દમાં.”

અહિં કમલિની પોતાના રવરૂપ ઉપર મોહ પામતી, જલ ઉપર ઝુલ્યાં કરે છે, અને પોતાના હૃદયેશ્વર ભૃગને પોતાની છાતી પર રાખી ત્હેનાપર મહરન્દરૂપી પ્રેમને મીઠો છટકાવ કરતી-પોતાના દિવ્ય પ્રેમના મુખનું ચિત્ર આ લેખે છે.

અ. કલાપીમાં આપણી પ્રાચીન ભાવના પ્રમાણે ચન્દા સમુદ્રમાંથી અમૃતનો કુમ્ભ ભરી પોતાના રૂપેરી વાળ પોતાને હાથે ખમેરી નાંખી સુધા છલકાવતી હસ્ત્યાં કરે છે-આનન્દમાં મગ્ન રહે છે. અહિં ગન્દા

તેની માથે મનસ્વી છૂટ લે છે, ને તે છૂટના તોફાનમાં ને તોફાનમાં

“ને ત્યાં અંબોડસો મુંજ નાથ છૂટી તે સમે
“ને વાળ ચળકતાં રૂપેરી વિખરી ચોગમ રમે.

આ પ્રમાણે બનેલા સંભોગ શૃંગાર પરિ-
ણામે લેને ‘અંબોડસો’ છૂટી નાથ છે,
અને વાળ વિખરાઈ નાથ છે.

(૩).

પદ ૪ માં ‘ચન્દા’ને તેનો બન્ધુ રાહુ-
કુંડી ને કુખડો-કનડામાં કરે છે અને એ
રીતે એ એને અકારો થઇ પડ્યો છે.

“બન્ધુ મ્હારો રાહુ તે હરશે
કુંડની કુખડો.”

(૪).

પદ ૧૦ માં ચન્દા જળમાંની પોતાની
પથારીમાંથી ઉડીને સિન્ધુમાં પોતાનું ‘રાતું
મુખડું’ ધોઇ નાંખે છે. મ્હોડું ધોતાં લેના
વાળને જળખિન્દુઓ ખાજે છે.

“દગરાતું મુખડું મ્હાડે કંઈ
વિરાગું સિન્ધુમાં
ધોઈ કરી ચડું વ્યોમ, વળગ્યાં
વાળશું જળખિન્દુડાં.

૫-૬. આ ૧૨ માં પદમાંથી રા. નર-
સિંહરાવની ચન્દા અને મેઘની રતિકીડા
આદંબાય છે. અહિં ચન્દા કહે છે કે જે
મેઘ મ્હને પજવતો હતો તે જ મેઘ
લાડતો લાડતો મ્હને પ્રેમથી આલિંગન
દેતો, વળી કાંઈ વખતે પોતાના આસન
ઉપર મ્હને બેસાડતો અને પોતાનો ધોળો
રૂપેરી કોરવાળો રૂમાલ મ્હને આપતો તો
કદિ કુંળી પથારી પર એ બિછાવતો હતો.
હું તે જ બિછાવના ઉપર કાણુખર (આનન્દ
અનુભવતી) પડી રહેતી હતી.

કમલિની પ્રત્યે એક સખી કૃત્ય કરે છે.
રા. નરસિંહરાવની ‘ચન્દા’ નાચિકા
છે, સ્વ. કલાપીની ‘ચન્દા’ સખી કૃત્ય
કરનારી ‘કમલિની’ની એક સખી છે.

“.....ચન્દા કહે
તે વાળ ખંખેરી રૂપેરી મુઠા બલકાવી
હમે.”

(૩)

‘કમલિની’ની ન્હાની. બહેન કુમુદીનો
‘ચન્દા’ પ્રત્યે બહાસ છે. ચન્દા પોતાના
કુંળા કરસપર્શી તેના મુખ ઉપર ધીમે
ધીમે મુદ્દતાથી હાથ ફેરવે છે. અને આ
રીતે સારી રાત્રિ તે વિનોદમાં ને વિનોદમાં
જાગતી પડી રહે છે. કુમુદી કમલિનીની
‘લાડકી’ સદાચરણી બહેન છે, એ બહેન લેના
મુખમાં વૃદ્ધિ કરનારી છે, ત્યારે નરસિંહ-
રાવનો ‘કુંડી રાહુ’ બહેનને અકારો છે.

“કુમુદી ન્હાની બેનડી મુજ બહાસ ચંદા
પર ધરે,

ચંદા કુંળા કરસપર્શ મુદ્દથી ફેરવે
મુખડા પર,

બાગિની મ્હારી લાડકી તે જાગતી
આખી નિશા,

મુજ પામ જલસૌખ્યા પર નિદ્રા
કરે દિનમાં સદા.”

(૪)

‘કમલિની’ના પદ ૪માં ચન્દા મુંઝાય
છે અને તેવી મુંઝવણમાં પોતાના સ્વેદ-
પરસેવાના બિન્દુઓ દોહાઈ નાંખી એ દૂર
ફેંકે છે; અહિં સ્વેદનાં બિન્દુડાં છે, જલ-
બિન્દુડાં નથી.

૫૬ ૧૩.

૫-૬.

કોઈ વખતે વળી પોતાની અંધાર રૂપી સામળી સાળ વડે— ‘મારી ઝડપ રમતો રમતો મ્હારું મુખકું દાંડી દીએ છે.’ આવી કીડા કરતાં કરતાં ચન્દાનો અંબોડબોએ છુટી જાય છે, વાળ વિખરાઈ જાય છે.

“એ જ મુજને પ્રેમભર આશિર્ગતે કહિ લાડતો,

“કો સમે નિજ સિંહામને મુજને વળી બેમાડતો.

“ને રૂપેરી કોયનો રૂપાય ધોળો દે કદી,

“કહિ પાથરે મુદમેજ તે પર વળી ક્ષણભર રહું પડી; (૧૨)

“કો ધડી વળી સામળી નિજસાથ લેઈ તે વડે,

“મારી ઝડપ રમતો રમતો મુખકું મુજ દાંડી દિયે. (૧૩)

(૭)

‘મંત્રકારોદ્યોધન’ ના અવતરણમાં કે ‘ચન્દા’ના બીજા અહિ આપેલાં અવતરણમાં ક્યાં પણ એમ નથી કે અમૃતનો કુભ ઉદ્ધિમાંથી ચન્દાએ ભર્યો. પરન્તુ તેને ટેકાણે રા. નરસિંહરાવ જ ‘મંત્રકારોદ્યોધન’ ના પદ ઉપર દીકા કરતાં કહે છે કે “પ્રત્યેક મહિને ચન્દ્ર પોતાનું બિમ્બ ક્ષય વૃદ્ધિથી પ્રકાશથી ખાલી કરે છે ને ભરે છે તેથી બિમ્બ તે ચન્દ્રનો કુભ ગણી કલ્પના કરી છે. તાત્પર્ય કે ખાર માસ વીત્યા છે.”

ત્યારે ચન્દાના કાવ્યમાં ચન્દાને કુમ્ભ એનાં તાત્ત્વ સર્વ તરફથી મળ્યો છે. જુઓ—

“મુઘા પાતી એહને ભરિ કુંભ આખો તાત્ત્વ.”

રા. પૃથ્વકે બતાવેલા ‘સામ્યભાવો’ પૈકીનું આનું ‘સામ્ય અવતરણ’—

રા. પૃથ્વકના લખવા પ્રમાણે રવ. કલા-પીએ આ ભાવ બતાવવાને માટે રા. નર-સિંહરાવના ૧૨ ને ૧૩ પદની ચુંટણી કરી તેના એક પદને પોતાના ત્રીજા પદના ત્રીજા પાદ તરીકે અને ચોથા પદના પ્રથમ પાદ તરીકે વાપર્યા છે:—

૧. “રક્ષાટિક તણો ગગને ધરે ધન પાટલો તે મમે.

તે “અધર ફરકાવી લવે કઈ મત્ર માહા તે મમે.

૨. “જુરખો નવો મુખપર ધરી ડગ્યાં ભરે મણુ ચાર, ને

“મુંઝાઈ ફેકે દૂર તે ત્યાં રમેદાગિન્દુકાં ભરે.

અહિં ચન્દા આકાશમાં ધનરૂપી રક્ષાટિકના પાટલા ઉપર ઉભાં ઉભાં અધર મંપુટ ફરકાવતાં સખીના કાનમાં કંઈ મીઠા મંત્ર લવતી માલૂમ પડે છે. વળી પોતાના મુખ ઉપર જ્યોત્સ્નારૂપી નવો જુરખો ધરતી એ એ ચાર ડગ્યાં ભરે છે, મુંઝાય છે અને એ મુજવણમાં રમેદાગિન્દુકાં કપાળપરથી જુસી નાંખી દૂર ફેંકી દે છે. ચન્દાવાળા અવતરણમાં આવો ભાવ ક્યાંય પણ મ્હારા જોવામાં આવતો નથી.

(૭)

રવ કલાપીએ અમૃતનો કુભ ચન્દા પાસે ઉદ્ધિમાંથી ભરાવ્યો છે. રા. નરસિંહરાવની કલ્પના અંગ્રેજી લાગે છે; રવ. કલાપીએ આપણી પ્રાચીન ભાવના સ્વીકાર્યાનું જાણાય છે.

આ ઉક્ત અવતરણોમાં રા. પૃથ્વીકે સામ્ય જણાવું હોય તો બલે. “કપાળે કપાળે જુદી મતિ.” પરંતુ મ્હને તો એ અવતરણોમાં ક્યાંય પણ—શબ્દ, કે ભાવ કે કલ્પના કે છત્વાદિમાં રજબાર પણ સામ્ય જણાવું નથી. બલે એમ જ કહું છું કે ખત્તેના ભાવ અને કલ્પના તદ્દન જુદાં જ છે. બે ત્રણ ઠેકાણે (૧) વાળ રૂપેરી (૨) બિન્દુકાં (૩) કુમ્ભ—એ ત્રણ શબ્દો શિવાય બીજા ઠેકાણે—શબ્દસામ્ય કહેવાવું હોય તોયે કંઈ પણ સામ્ય છે જ નહિ. કોઈ કવિએ પોતાના જ—પોતે જ નવી શોધ કરી અવનવા શબ્દો શોધ્યા હોય ને તેનો કોય પોતે પ્રસિદ્ધ ના કર્યો હોય તેમ જ તેનો સરકારી પરવાનો પણ લીધા ના હોય અગર તો એ શબ્દો પોતાના જ છે, પોતાની પૂર્વે કોઈ પણ ઠેકાણે એ શબ્દો કોઈએ બોલવા લખવામાં પણ વાપર્યાં નથી એવું સંપૂર્ણ રીતે પ્રબળે સાબીત ના કરી આપે ત્યાં સુધી આવા એકાદ બે શબ્દ માટે ‘અમુક મનુષ્યે મ્હારા જ શબ્દો લીધા છે’ એવો વિવાદ કરવા કોઈને અધિકાર સરખોયે નથી.

જાણી રા. પૃથ્વીકે કહે છે કે “અસ્વસ્થ શલિષી” ના સ્વ. કલાપીના કાવ્યમાં નયન-પર છપાતાં અમુનું એકે બિન્દુકું” વાળો શ્લોક તે જ કાવ્યના અન્ત ભાગે પુનઃ મુકાયો છે. આવું રા. નરસિંહરાવે પોતાની ‘હૃદયવીણા’ માં ‘કશી પહેલી બાળ વિધવા’ ના કાવ્યમાં કર્યું છે. માટે ‘કલાપી’ એ ‘કુસુમ માળા’ વિગેરે વાંચ્યું હોયું જોઈએ એમ માનવા સમજ કારણ છે !

મ્હને આ દલીલ બાકિરા જ લાગે છે. આપી નિર્માલ્ય દલીલ ના કરી હોત તોયે કંઈક સાફ થાત. કારણ જેને ન્યાય કરવા ઇચ્છા છે તેને અન્યાય થાય છે. રા. પૃથ્વીકે કહે છે કે રા. નરસિંહરાવનું આ આખું અનુકરણ છે. પણ તેમાં રા. પૃથ્વીકે સચોટ ગોણું જ ખાધું છે, એટલું જ નહિ પણ રા. પૃથ્વીકે અંગ્રેજી જ્ઞાન કેટલું પ્રાપ્ત કર્યું હશે તેનો મ્હને જરા વિચાર થાય છે. રા. નરસિંહરાવને અંગ્રેજી ઉપર અતિપ્રેમ છે. તેમનું અંગ્રેજી વાંચન વિશાળ અને અગાધ છે, એ વાત સ્વીકારતાં એટલું કહેવું પડે છે કે સ્વ. કલાપીને પણ અંગ્રેજી બાપા પ્રતો ખરેખરા પ્રેમ હતો, તેમણે વર્ડ્ઝવર્થ, શેક્ષ્પીર, મિલ્ટન આદિ અનેક અંગ્રેજી કવિવરોનાં ઉત્તમ કાવ્યો વાંચ્યાં હતાં, અને રા. નરસિંહરાવની કવિતાનું મૂળ અંગ્રેજી કવિતા ઉપરથી જ છે. એ વાતની ના કહેવાય એમ ક્યાં છે ? રા. નરસિંહરાવે પોતે પણ આ વાત સ્વીકારેલી છે ‘ચન્દા’ ઉપરથી ટીકા કરતાં પોતે જ લખ્યું છે કે ‘મેધ એ અંગ્રેજી ઉપરથી બાપાન્તર જ છે. ચન્દા એ તેની નકલ છે’. સ્વ. કલાપીએ પણ પોતાના કાવ્યની ઘણી ખરી વસ્તુઓ અંગ્રેજી કવિતાઓ ઉપરથી શોધી છે. પોતાની કવિતામાં કેટલેક ઠેકાણે તેનાં સ્વરૂપ બતાવ્યાં છે. એટલે સ્વ. કલાપીએ ‘કુસુમમાળા’ અને ‘હૃદયવીણા’ ઉપરથી જ પોતાની કવિતાઓની વસ્તુઓ સંગ્રહિત કરી છે એ વિવાદ જ મિથ્યા અને નિર્માલ્ય છે. કવિતાના ગમે તે બાગમાં એક વખત આવી ગયેલા પદ કે પાદનું પુનરાવર્તન તે જ કાવ્યમાં કરવાની પદ્ધતિ અંગ્રેજીમાં છે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. તે રા. પૃથ્વીકે ભૂલ્યું જોઇતું નથી.

‘ચન્દા’ નામની યોજના રા. નર્મદાચંદ્રે મોટી હતી પરંતુ તેને અંગે ‘કુમ્ભના કુમ્ભના’ કરનાર રા. નરસિંહરાવ જ પહેલ જોવા હતા, એમ મનાવવા રા. પૃચ્છક આગ્રહ કરે છે. હશે એમને એમ લાગતું હશે. આકી એ પુરાણ પ્રસિદ્ધ વાત છે કે સમુદ્ર મન્થનના પરિણામે ચૌદ રત્નોમાં અમૃતનો કુમ્ભ નીકળ્યો હતો, અને કલાપીએ એ જ ભાવ પોતાના કાવ્યમાં ઉતાર્યો છે. વિવાદ માટે કદિ પૃચ્છકની દલીલ સ્વીકારીએ છતાંએ એ ઉપરથી શું એમ સાબીત થાય છે કે રા. નરસિંહરાવના ‘અમાત્યપિ’ કવિ હૃદયમાંથી જ ભાવ ઉદ્ભવ્યો તે કશ્પના કે ભાવ તહેમના શિવાય બીજા કોઈના પણ હૃદયમાં આવી જ શકે નહિ? સ્વ. નર્મદાચંદ્રની એ યોજના ઉપરથી સ્વ. કલાપીને આવી કશ્પના પોતાના કાવ્યમાં ઉતારી લેવાનું મન ના થયું હોય? તેમ શું તહેમના હૃદયમાં આ કશ્પના સ્વતઃ ઉદ્ભવીયે ના હોય? એ શું અસંભવિત કે અસાધારણ છે? વળી સ્વ. કલાપીએ ઉપર કહ્યું તેમ અંગ્રેજી પુષ્કળ વાંચ્યું હતું, અંગ્રેજી કાવ્યો વાંચવા પ્રત્યે તહેમને અપ્રતિમ પ્રેમ હતો અને ચન્દ્રને નારી જાતિમાં ઉતારવાની રીતિ અંગ્રેજીમાં છે તે પ્રમાણે એમણે ચન્દાનો આ ઉપયોગ અંગ્રેજીમાંથી સ્વીકાર્યો હોય એમ કેમ ના હોય? અને એમ પણ કેમ ના હોય કે સ્વ. કલાપીએ ૧૮૬૧ માં કાશ્મીર તથા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં મુસાફરી કરી હતી તે વખતે હિન્દીભાષા અને હિન્દી કવિતાઓ વાંચી હોય અગર માંબળી હોય અને ત્યાંથી ચન્દાનો ઉપયોગ સ્વીકાર્યો હોય એમ પણ કેમ ના બને?

આ મૌ વિગતો ધ્યાનમાં લીધા પછી એટલું તો કાગ છે કે સ્વ. કલાપીએ રા. નરસિંહરાવનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં હોય કે ના વાંચ્યાં હોય તો પણ રા. પૃચ્છક કહે છે તેમ સ્વ. કલાપીની આ કવિતામાં અને રા. દીવેટિઆની આ કવિતામાં મૂળે કાંઈ પણ સામ્ય લાગતું નથી; આગળ વધીને એમ પણ કહું છું કે આ સામ્ય છે જ નહિ—જો કે તે ઉપરથી કાંઈ પણ કાગે એમ કહિત નથી થતું કે એ કલાપીએ રા. નરસિંહરાવનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં જ નથી તેમ એમ પણ કેમ કહેવાય કે એમણે એ પુસ્તકો વાંચ્યાં પણ છે? આ પ્રમાણે મૂળ વસ્તુ સ્થિતિ જ જ્યારે આવી છે ત્યારે રા. રૂપચંદ્રે જે નામાવલિ માહિત્ય પરિપક્વ સમક્ષના પોતાના નિબંધમાં રજૂ કરી હતી તેમાં તહેમણે જે સ્થાન લીધું છે તે જરાકે એરચાળખી નથી. આવી શરૂકારપદ સ્થિતિમાં કોઈપણ પ્રકારનો આડોઅવળો કે મિથિ નિર્ણય કરવો એ અન્યાય છે. રા. પૃચ્છકને એમ લાગતું હોય કે રા. રૂપચંદ્ર એમ કહેવા માગે છે કે સ્વર્ગસ્થે રા. નરસિંહરાવનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં જ નથી એવો એમનો બાવાર્થ છે તો તેમાં રા. પૃચ્છક બૂઝ ખાય છે, એ બાબતનો નિર્ણય તો સ્વ. કલાપી પોતે જ અહિં આવી કરે તો થાય અગર તો તેમના બીજા પત્રો કે એવું કાંઈ પ્રસિદ્ધ થાય ત્યારે જ જણાય; તે શિવાય ‘દિલગીર’. આકી આવી ન્હાની બાબતોમાં ‘કાગતું વાધ કરેલું’ એ પદ્ધતિનો અસ્વીકાર જ યોગ્ય ગણાય.

આશા-નિરાશા.

(અંગ્રેજી ઉપરથી.)

આ સંકાની શરૂઆત હતી. વસન્ત રત્ન હતી. પૂર્વ કિનારે આવેલું વિસન્દ્રા નામનું ન્હાનું ગામકું અપુર્વ ઉત્સાહથી હવમલી રહ્યું હતું. દુકાનદારો પોતાની દુકાનો બંધ કરીને અને મજૂરો કામ છોડીને ડાકા ઉપર ખલાશીઓ ભેગા એકઠા થઈ ગયા હતા.

સાધારણ રીતે વિસન્દ્રા શાન્ત રહે છે. ત્હેનામાં મ્હોટાં ગામેની સંચળ વૃત્તિ નથી, ઉત્સાહ નથી, ઉછળતો આનન્દ નથી. છટાં છવાવાં ઝુંપડાં અને ન્હાનાં ઘરમાં નિવાસ કરી રહેલાં મનુષ્યોનાં હૃદય બહારની દુનિયાંની અનેક પ્રવૃત્તિઓથી સમકતાં નથી.

પરન્તુ આ વખતે કારણ અસાધારણ હતું. વિસન્દ્રામાંજ બંધાયેલું બહાણ, આનન્દશી ત્હેનાં બંધાયેલાં બહાણોમાં સીધી મ્હોટું બહાણુ પ્રથમની મુસાફરીએ નીકળવાનું હતું.

પહેલાંનાં વિસન્દ્રામાં બંધાયેલા બહાણો, ત્હેમનાં બાંધનારાઓ, ત્હેમની મુસાફરીઓ, ત્હેમનો જૂદી જૂદી રીતે આવેલો અંત વિગેરે ઉપર વાતો ચાલી રહી હતી. થોડીવારમાં લંગર નાખેલાં બહાણુ ઉપર એક ન્હાનું સદ મ્હડપું, લોકોનાં ટાળાંમાં ઉરકેરણી ફેલાતી ગઈ. વધુ સદ મ્હડપાં. લંગર ઉચકાપું. ધોળાં સદ પવનની લહરીથી નાચતાં કિનારે ઉભેલાં મનુષ્યોનાં અને બહાણુવટીઓનાં હૃદય અનેક ઉર્મિથી ત્ર્યવવા લાગ્યાં. કપતાનથી માંડીને ન્હાનામાં ન્હાનાં ખલાસી સંધીતા એકે એક બહાણુવટીઓ વિસન્દ્રાના રહેવાસી હતા. ત્હેમના સર્ગાન્હાલાઓ, અન્ય રેનેદીઓ અને ન્હાનાં છોકરાંઓ હાથથી અને રમાલથી વિદાયગીરી આપવા લાગ્યાં. માતાઓએ કુમળાં ખાળકોને અધર રાખીને દૂર જતા પિતાના દર્શન કરાવ્યાં. નવવધુઓની લગ્નતી આંખો પરદેશ જતા પતિને નિરખી આંસુથી ભરાઈ ગઈ. જદ માતા વિદાય થતા યુવાન પુત્રોને માટે પ્રભુપ્રાર્થના કરવા લાગી. કાળના અપાટથી રીદા ચલતા જદ પુરૂષો ધોટા પાડી તરણુ બહાણુવટીઓને શિખામણુ આપવા લાગ્યા.

બહાણુ ઉપડપું. ગામડાંનાં અસિક્ષિત, કુંણાં હંયાંઓએ ‘આવજો, સંભારજો’ નો ધ્વનિ સૌ સૌનાં રેનેદીઓને કર્યો. બહાણુ ઉપરથી બહાણુવટીઓએ એ રેનેદશબ્દનો પ્રતિધ્વનિ કર્યો. સદમાં પવન ભરાયો. પાણી કાપતું બહાણુ દૂર જવા માંડપું. બહાણુવટીઓ બહાણુમાં કામે લાગી ગયા પણ કિનારે-ઉભેલાં રેનેદીઓ દૂર જતાં બહાણુ બણી ન્નેઈ રહ્યાં.

ધીમે ધીમે બહાણુ ધોળાં સદ અને સદને ચીરીને બહાર નીકળતાં ડોલ દ્રષ્ટિથી અદ્રષ્ટ થઈ ગયા. દખાતે હંચે, ધીમે સાદે વાત કરતાં મનુષ્યો ચદભણી વળ્યાં.

કેટલાકે માસ વીતી ગયા. તે દરમ્યાન અનેક બહાણો આવ્યાં, નાંગર્યાં અને માસ

લકને પાછાં વિશાળ સમુદ્રના પટમાં દૂધોઈ ગયાં. આખરે પેલા બહાણને પાછાં આવવાનો વખત આવી પહોંચ્યો. ફેટલાદે કહ્યું કે બહાણ રાત્રિએ આવશે તો ? સ્ત્રીઓ અને બાળકો ઘરમાં સૂતાં હોય, રાત્રિ દંડી કડકડતી હોય, સમુદ્રના ઘેરાં પાણીમાં આછો પ્રકાશ નાખતાં દિવા દ્રક્ત બહાણનો પડછાયોજ દેખાવા દેતા હોય તે વખતે બહાણ આવે તો શા કામનું ?

રહેવાર હોય, વિસન્દાનાં સર્વ રહેવાસીઓ કિનારે હોય અને તે વખતે દક્ષિણોદાયે બહાણ પડે, ધીમે ધીમે તહેમાં સદ આકાશનાં વાદળોને ઢાકે, પરદેશ ખેડવાથી કાળા પડેલા બહાણવદીઓ બહાણને નિરખવા બહાણની બાજુએ હોવા રહે અને વિસન્દા અને તંદાનાં રહેવાસીઓને જૂએ તો કેવું સાફ !

પણ બહાણ આવ્યું નહિં. દિનપ્રતિદિન મનુષ્યો ટકા આગળ એકઠાં થતાં અને રહાંજ પડ્યે નિરાશ થઈ પાછાં જતાં.

આખરે ધીમે ધીમે વાત આગળ મોંડી કે બહાણને ગયાને ઘણો વખત થઈ ગયો. જેમનાં કોઈ સર્ગબહાસાં બહાણમાં નહોતાં તહેમણે કહેવા મોંડ્યું કે વખતે બહાણ દૂખી ગયું હશે.

x

x

x

આશા નહ યઈ. બહાણ નજ આવ્યું. આનન્દશન્ય કિનારે મનુષ્યો ધણીવાર આશાં અને ધણીવાર આશા ભ્રમ યઈ પાછાં ગયાં. પરંતુ સમય વીતતો ધા દેખાયા. કાળે કરીને દુઃખની વિશ્વતિ યઈ. બાળકો હત્યાં તે સુવાન થયાં. સુવાન હત્યાં તે મૃત્યુમાં પડ્યાં. જદ હત્યાં તે મૃત્યુના સપાટાએ સ્ફડીને નાશ પામ્યા. બહાણ બાંધનાર પોતે પણ જદ થયો. તહેણે બીજાં ધણાં બહાણ બાંધ્યાં. આ બહાણની તો દ્રક્ત કહેણીજ રહી ગઈ. સાપ ગયા અને લીસોટાજ રહી ગયા.

x

x

x

ચોમાસું હતું. મેઘની ઝડી થતી હતી. કાળી રાત્રિમાં છંછેડાયલા વાવેની પેટે પવન હુંકાર સજ્દ કરતો વિસન્દાનાં બંદાનાં ઘરોની ભીંતો સાથે અદ્રગાતો હતો. એક જીવું યઈ ગયલાં ઘરની ઓસરીમાં એક જદ ડોશી બેઠી બેઠી શન્ય હાથે સગડી પાસે તાપતી હતી. મધ્યમાં ધીમે દેવતા સળગતો હતો. બીજ બાજુએ એક બંદો દિવો બજે કુદરતના આ ભયંકર વેપથી જળાનો હોય તેમ સ્ત્રીણ જળતો ભીંતોની જીર્ણતામાં વધારો કરતો હતો.

બંદાર પવનનો સુમવાટો વધ્યો. મેઘગર્જના યઈ વિગળી કડકડાટ ચમકી. સમુદ્ર તિવ્ર વેગથી ઉછળ્યો. જીર્ણ ઘર ત્રાસથી ધ્રુજ બેઠું.

“ સમુદ્રપેટ વિચરતાં મનુષ્યોને પ્રશ્ન જવાબી લેજ, ” જદ ડોશી સગડીની રહામું જોતી કંતાવલા, ધુનતા હાથ જોડી અનન્ય ભક્તિથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરતી બોલી.

પુનઃ વિગળી યઈ પવન ફુંકાયો. સમુદ્રનાં મોઝાં ભયોનક અવાજ કરવા લાગ્યાં.

એટલામાં અચાનક ડોશીના ઘરનું બારણું ઉઘડ્યું, પવનનું જોર અંદર આવ્યું, દિવો હોલવાઈ ગયો, ઓશરીમાં અન્ધકાર ફેલાઈ ગયો. ડોશીએ બારણું ઉઘડવાનો અવાજ સાંભળ્યો પણ કોણ આવ્યું તે જોઈ શકી નહિ. તાપવાનું મૂઠી ઘઈ એક સળીથી દિવો સળગાવ્યો. બારણું ભણી નગર નાખી તો બારણામાં એક પુરૂષ જોતો હતો. ત્હેને મ્હેણે ગમે તેમ ઉગેલી દહાડી હતી; માથે વાળની રચીતિ પણ તેવીજ હતી. વસ્ત્રો તદ્દન ચીથરે હાલ યઈ ગયાં હતાં. નિસ્તેજ મ્હેં ઉપર જૂખમરનાં ચિહ્ન જણાતાં હતાં, આંખો જાડી પેશી ગઈ હતી.

૪૬ ડોશીએ ત્હેની સ્હામા જોયું. પુરૂષ પણ ડોશીની સ્હામા જોઈ રહ્યો. બેએક પળ વીતી ગઈ; પુરૂષ એક ડગલું આગળ આવ્યો અને જોડ્યો:—“મા !”

માપુત્રને એકેકને બાકી પડ્યાં. ૪૬ ડોશી ધડીકમાં હસતી, ધડીકમાં રડતી, ધડીકમાં લવતી, ધડીકમાં પ્રભુની પ્રાર્થના કરતી પુત્રને છાતી સરસો ચાંપવા લાગી.

ડોશીએ હાથ પકડીને લયડતા પુત્રને એક ખુરશીએ બેસાડ્યો, અને વાસણમાં દોઢેલું ખાવાનું લઈ આવીને ત્હેની આગળ ધર્યું. વચમાં પુત્રે બોલવાનું કર્યું પણ “દિકરા, ખેટાં ખાઈ લે” એમ ડોશીના કહેવાથી પુત્ર મુંઝો રહ્યો. ડોશીની આંખોમાંથી દિકરનિા અર્થ-શળવત્ યઈ ગયેલો મ્હેરો જોઇને આંસુ પડવા લાગ્યાં.

ખાંવાનું પૂરું થઈ રહ્યું. પુરૂષે ધ્રુજતે હાથે મ્હેં છાડ્યું.

“દિકરા, બેટા !” ડોશીએ પૂછ્યું. “મું તો જાણ્યુંનું કે તું પેમાં બહાણમાં કેટલાં વર્ષ થયાં છૂપી ગયો હઈશ.”

પુત્રે ડોડું હસાવ્યું.

“ત્હારે બહાણ અને કષતાન અને ખીના બહાણવરીઓ ક્યાં છે ?”

“બહાણ, કષતાન—બહાણવરીઓ—” પુત્રે લયડતે અને ભારે અવાજે કહ્યું. “ખાવાથી મ્હને ધેન—ઓ—”

પુત્ર બોલતો બંધ થઈ ગયો અને આંખોથી વિંચાઈ ગઈ.

“તેઓ ક્યાં છે ? ત્હેમનું શું થયું ?” ડોશીએ પુનઃ પૂછ્યું.

“તેઓ ક્યાં—મ્હને અત્યારે ઉઘવા દે. બહુ લાંબી—વાત છે. સ્હવારે—”

ફરીથી પુત્રની આંખો વિંચાઈ ગઈ.

“ત્યારે બેટા તું સુઈ જા. તારી પથારી મ્હે એમને એમ રાખી મૂકી છે. ચાલ હું તને બતાવું.”

ડાશીએ પુત્રનો હાથ પકડ્યો. પુત્ર જેમ તેમ ઉઠ્યો. બારણું ઉઘાડ્યું અને બંને પથારી પાસે ગયાં. પુત્રે ડાશીને હૃદય સરસી ચાંપીને એક સુમ્મન કર્યું; પછી પથારીમાં સ્ત્રી.

તદ્દ ડાશીએ ધીમેથી બારણું બંધ કર્યું અને સઘડી પામે આવીને પ્રાર્થના કરી. પ્રાર્થના કરી રહીને એને અન્ય સ્ત્રીઓનો વિચાર આવ્યો. એટલે એમને બહાર આવવાને ઉજડ ગયીમાં તે ઉતાવળે પગે ગઈ.

એકદમ આખાં જામડાંમાં બહાર ફેલાઈ ગઈ. આશાનાં ફિરણ દરેકના હૃદયમાં પ્રદિપ્ત થયાં. બારણું બંધામડ ઉપડવા માંડ્યાં. બાળકો રટન કરતી માતાઓની સ્હામું આશ્વર્યથી ભરેલી રવાં. પતિ, પિતા અને સ્નેહીઓની બુસાઈ ગયત્રી આકૃતિઓ મિત કરતી, વ્હાવાઓની સ્હામું ભેટી આંખ આગળ ખડી થઈ.

ડાશીના ઘર આગળ જે ત્રણ માણસો તો આવી પહોંચ્યાં હતાં. બીજા આવતાં જતાં હતાં. થોડી વારમાં તો કહું જાગી ગઈ.

પરન્તુ ઘરના બારણામાં ઊભી ઊભી ડાશી હૈમને અન્દર જવા દેવાની મનાઈ કરવા લાગી.

જે સ્ત્રીઓ અનેક વર્ષો યથા શાન્તિથી કાળ નિર્જનન કરતી હતી હૈમને હવે ધીરજ રહી શકી નહિ. ‘ઓ પ્રભુ ! મહારા પતિનું શું થયું હશે ? શું તે પાછા આવશે ? હવે તે કેવા લાગતા હશે ?’

“પણ ને એટલો બધો યાદી ગયો છે કે બેટી પણ શકતો નથી. તમે સ્હવાર ચાલી રાહ જૂઓ. પછી બધું જણાશે.” ડાશી બારણામાં ઊભી રહીને બધાને કહેવા લાગી.

તેથી તેઓ બધા સ્હાંજ ઉભાં રહ્યા; કારણ કે પાછા જવાનું એમનાં હૈયાંથી કબૂલ થતું નહોતું. કોઈ કોઈ વાર વાત કરવા ટોળું પાછું ખસતું હતું પણ ધરથી બહુ વેગળું તો નહિં જ. બીજા બધા કપ્હાં હશે ? આ એકલો સી રીતે આવ્યો હશે ? એવા અનેક પ્રશ્નો અરસપરસ પૂછાયા. સૌ માંએ પોતાને ગમે તેવા જવાબો એકેકને આપ્યા.

લોકોમાં અધીરાઈ વધવા લાગી. શું આ પુત્ર જાગશે જ નહિ ? શું સુર્યોદય થશે જ નહિં ? બાળકો કડકડતી ટહાડમાં હાલવાઈ જવા લાગ્યાં.

ધીમે ધીમે સમસમતી રાત્રિ પસાર થઈને ઝાંખ અજવાળું જણાવા માંડ્યું. મનુષ્યોની આશાથી—નિરાશાથી—ઉદાગ્રથી—ચિન્તાથી છવકાતી આકૃતિઓ ઝાંખી નજરે પડવા લાગી.

એકદમ તણુ ચાર નળે ચારણું ઢોલકું. ડોરીએ ચારણું ઉઘાડ્યું. “હું જાઉં છું અને છોકરાને ઉઠાડી આવું,” એમ કહીને ડોરી છોકરાને ઉઠાડવા ગઈ.

મનુષ્યોમાં ઊંડી શાન્તિ પ્રસરી રહી. વયમાં વયમાં કોઈ અધીરી સ્ત્રીનાં હૃદયમાં આ શાન્તિમાં વિઘ્ન નાખતાં હતાં.

ડોરી અંદર ગઈ. બહારથી મનુષ્યોએ છોકરાને ઉઠાડવાનો ડોરીનો અવાજ સાંભળ્યો.

એ તણુ મીનીટ સર્થ ગઈ. ડોરીનાં ધીમાં પગમાં બહાર આવતાં સંભળાયાં. ડોરીના મુખ ઉપરના સ્થિત. અને દયાના વિકારને બદલે શન્યતા પ્રસરી રહી હતી.

“હારેથી તે જાગતો નથી,” તે દયામળે ચહેરે બોલી. “મ્હે તહેને જૂમ મારી પણ કોણ જાણે તે શાધી બોગતોય નથી અને ઉઠતોય નથી.”

ડોરી બોલતી અંધ સર્થ અને સજ્જ નેત્રે બધાનાં રહામું જોઈ રહી. બધાં ડોરીની રહામું જોઈ રહ્યાં. ટાળાંમાંથી એક બીજી જુદા ડોરીએ આગળ આવીને ડોરીને પાટ ઉપર બેસાડી. એએક પુરો એકદમ છોકરાના ઝોરડા ભરી દોડ્યાં. એ તણુ પણ પછી પુરો બેઠાકળા અને ઉગ્રોગથી દિવાના જેવા ચમકે પાછા દૃશ્ય.

જુદા કહેવાની શી જરૂર છે ?

મનુષ્યોમાંથી તિવ્ર નિરાશાની ઊંડી સ્ત્રીસ વિસન્ધાના શાન્ત અને સાદાં ગામડાંને બેટી, પવનમાં મળી જઈ, અનન્તતામાં ડાળી ગઈ.

કારણ કે આટઆટલાં હૃદયોને શાન્તિ અર્થે રાકનાર પુરુષ સમુદ્રના ઊંડાં પાણીમાંથી બચીને, બહારી માનું છેલ્લું સુખન લઈને પ્રભુના અનન્ય ધામમાં પહોંચી ગયો હતો.

ધનમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા.

શ્રી યુદ્ધ મહાત્માનું ચારિત્ર શું શિખવે છે ?

(અનુબંધાન પૃષ્ઠ ૬૭૨ થી)

માણસ માત્ર જૂલને પાત્ર છે. માણસને સંપૂર્ણતાએ પહોંચવા માટે અનુભવની શાળામાં શિક્ષણ લેવું આવશ્યક છે. કોઈ પણ માણસ પાલણામાંથીજ સંપૂર્ણ કે મહાન હોતો નથી. પણ હૃદયીમાં ફોલે મળી ત્યારે જ કહેવાય કે, બ્યારે ને જૂલો આપણે એક વખત કરી હોય તે પાછી નહિ કરતા દિવસે દિવસે ઉચ્ચ અને ઉત્તર માર્ગ તરફ વળણ લેવાય. આનેજ આત્મનિરીક્ષણ કહે છે. શું કશું છે, શું કરવાનું છે, શું કરતો છું, શું ધર્મ છે— એવું એવું વિચારી અંતઃકરણના આદેશ મુજબ પ્રમાણિકપણે વર્તવું એમાંજ માણસાર્થ છે. સોક્રેટીસે કહ્યું છે કે “ Know thyself,” એટલે ‘તારી જાત—આત્માને જાણખ.’ યુદ્ધદેવનું અંતર્ય છે કે માણસ પોતામાં રહેલા મદ્યુષ્ણો અને સામર્થ્યથીજ હવે છે. માણસનાં અંતરમાં એક એવા દિવ્ય પ્રકાશનો વાસ છે કે જે તેને બરાબર ખીલવવામાં આવે અને જે તેને બરાબર જાણવામાં આવે તો તે માણસ આ ભવસાગરમાં પોતાની હવન નીકા સહીસલામત રીતે બઈ બઈ શકે છે; પણ જે તેનામાં મદ્યુષ્ણોનું સામર્થ્ય ન હોય, અર્થાત્ તેનામાં અજ્ઞાન હોય, તો તે આ ભવસાગરમાં ગોથાં ખાધાં કરે છે. ઉત્તર આંતરિક શક્તિમાં અચળ શ્રદ્ધા રાખી તેને વિકસિત કરવાનો નિલ અભ્યસાર રાખવાથી છેવટે આપણે પ્રભુજોડે સાક્ષાત્કાર થાય છે.

પૂર્વે આપણે કહ્યું કે નાનાથી મોટા ચલાય છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. મુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન જૈન વક્તા લોકનાથ પડિન દ્વારને યોગ મમય ઉપર અહીં આપેલાં પોતાનાં બાપણમાં જન્માવ્યુ હતું કે બાળક મરદ યઈ શકે છે, પુત્ર વખત જતાં પિતા યઈ શકે છે, મોકર શેઠ યઈ શકે છે, અને સિધ્ધ શુર યઈ શકે છે, તેમજ પરતંત્ર સ્વતંત્ર યઈ શકે, અદ્યપ્ત સર્વગ યઈ શકે, અને હવાત્મા પરમાત્મા યઈ શકે. વધુમાં તેઓત્રીએ જન્માવ્યું હતું કે ‘અદ્યપ્ત’ અને ‘મર્વજ’ ઉભય રાખદોમાંનો છેત્રો અક્ષર ‘મ’ છે, માટે આજ ખીના સૂચવે છે કે અદ્યપ્ત અને મર્વજ જનીમાં એક સામાન્ય તત્વ તો છેજ. હવે આ દૃષ્ટિથી જોતાં, મર્વજમાં જ્ઞાન છે તેમ અદ્યપ્તમાં પણ જ્ઞાન છે, અને પરમાત્મામાં જ્ઞેમ આત્મા છે તેમ હવાત્મામાં પણ આત્મા છે, તેથી એ સામાન્ય તત્વ, એ આત્મિક તત્વ, એ આત્મિક શક્તિને જે બરાબર રીતે અને સંપૂર્ણ રીતે ખીલવવામાં આવે તો અદ્યપ્ત મર્વજરૂપ યઈ શકે અને હવાત્મા પરમાત્મા જોડે એકાકાર કરી શકે. આવીજ અધ્યાત્મિક શક્તિથી યુદ્ધદેવ સમાધિસ્થ યઈ પરમ તત્વને પામ્યા હતા; તેમજ એવીજ શક્તિથી શ્રી મહાવીરસ્વામી સર્વગ યઈ શક્યા હતા. વળી એજ દિવ્ય શક્તિથી ધણા તિર્યકેશ, પેંગેવરો અને દેવો શુદ્ધ અત્યારંદ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા.

હવે જે મહાધિષ્ઠી શુદ્ધ અત્યારંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે વિગે અન યોડો યજો વિચાર

કરવો વાસ્તવિક છે. સમાધિની સ્થિતિ એક અનિર્વચનીય સ્થિતિ છે ! તે સ્થિતિમાં મનુષ્ય પ્રેમમય ધર્મ જાય છે, તેની નસેનસમાં સર્વગત પ્રેમભાવનો ઝરો અરખસિત વર્ણ કરે છે, અને આખું જગત તેના ચિત્ર ધર્મ રહે છે. તે સ્થિતિમાં મનુષ્ય અત્યંત દયાળુ ધર્મ જાય છે. પારકાનું દુઃખ તેનાથી ક્ષણવાર પણ સહન થતું નથી, અને તે દુઃખ દૂર કરવામાં તે સતત પ્રવૃત્ત રહે છે. જે મનુષ્યનાં હૃદયમાં દયાનો છટો પણ નથી, તે મનુષ્ય મનુષ્ય નથી પણ તુચ્છ પથ્થરવત છે. બુદ્ધધર્મ, જૈનધર્મ, ખ્રિસ્તીધર્મ વિગેરે સઘળા ધર્મો દયાભાવને જ અગ્રપદ અર્પે છે, કવિ શ્રી તુલસીદાસજીએ અતિશય લાગણીપૂર્વક કહ્યું છે કે “ दयाधर्म को मूल है पाप मूल अभिमान, तुलसी दया न छांडिए जवलन घटमें प्राण. ” વળી તે સમાધિવાળી સ્થિતિમાં મનુષ્ય પારકાનાં સુખમાંજ પોતાનું સુખ માને છે. તે સ્થિતિમાં મનુષ્યનાં વિચાર, વચનને વર્તન કેવળ વિશુદ્ધ હોય છે. તે સ્થિતિમાં મનુષ્ય પરમ-શાંતિનો ઉપભોગ લે છે, અને અર્નત અને અતુલ આનંદના ધામમાં પ્રવેશ કરે છે ! આનું નામજ પરમ ધ્યાન, આનું નામજ પરમ જ્ઞાન, આનું નામજ પરમ નિત્યસત્ય, આનું નામજ સર્વ વાસનાત્યાગ, આનું નામજ અહંભાવ ત્યાગ, આનું નામજ ‘શાશ્વત નિયમ’, આનું નામજ કર્મબંધન મોચન, આનું નામજ જન્મમરણાભાવ, અને આનું નામજ નિર્વાણ કંવચ—મોક્ષ—સાદૃશ્યન.

હવે ઉપર કથા પ્રમાણે આપણે જોયું કે આપણું મન શુદ્ધ હોવું જોઈએ, આપણી અભિધાયા શુદ્ધ હોવી જોઈએ, આપણી વૃત્તિ શુદ્ધ હોવી જોઈએ, આપણી વાણી શુદ્ધ હોવી જોઈએ, આપણો પ્રયત્ન શુદ્ધ હોવો જોઈએ, આપણો આચાર શુદ્ધ હોવો જોઈએ, અને આપણો અગ્નિમા—હૃદય શુદ્ધ હોવું જોઈએ. આ માર્ગે જવાથી અંતે સર્વ તુષ્ણાનો નાશ થાય છે, સર્વ માયાનો નાશ થાય છે, સર્વ અજ્ઞાનરૂપી તિમિરનો નાશ થાય છે, સર્વ દુઃખનો નાશ થાય છે, ‘હું પાતું’ જતું રહે છે, અને નિર્વાણ પમાય છે.

હવે બુદ્ધદેવે દર્શાવેલાં જનસમાજના હિતવર્ધક ચોક્કસ વિવિધ સિદ્ધિઓનું દિગ્દર્શન આહ્વા અયોગ્ય કહેવાશે નહિ.

(૧) જહંરથ અને શ્રદ્ધિથીને પાળવાના નિયમો (જેને મનુષ્ય ધર્મ કહે છે) :—

(અ) નિષિદ્ધ કર્મોઃ હિંસા કરવી નહિ; ચોરી કરવી નહિ; અભિચાર કરવો નહિ; દારૂ વિગેરે માદક પદાર્થો લેવા નહિ; અસત્ય બોલવું નહિ; કદુવાણી વાપરવી નહિ; નિંદા કરવી નહિ; નિરર્થક ગપ્પા.ચારવાં નાહ; લોભ રાખવો નહિ; અને ઇર્ષ્યા કરવી નહિ.

(બ) વિહિત કર્મોઃ દયા રાખવી; સદાચાર પાળવો; બુદ્ધિપૂર્વક પરીક્ષક ધ્યાન રાખવું; માંદા માણસ, નિર્બલ માખાપ વિગેરેની માવજત રાખવી; માતાપિતા, શિક્ષકો, અને વડી-લોને માન આપી તાબે રહેવું; પારકાનાં સહકાર્યમાં બાગ લેવો અને આપવો; સહધર્મનો ઉપદેશ તથા અભ્યાસ કરવો અને કરાવવો; સહધર્મનું શ્રવણ કરવું; અને પુનઃજન્મના નૈતિક ધર્મને વજગી રહેવું.

શાશ્વત્વનિએ દર્શાવેલા આવા નીતિનિયમથી ખીન્નું શું ઉત્તમ હોઈ શકે ? આ નિયમો પાળવાથી મનુષ્યો શુદ્ધભાવથી એકમેકનાં સુખનાં પરસ્પર સહભાગી થઈ શકે. આ શું મનુષ્ય—જાતને નાનોમનો લાભ છે ?

(૨) બિશ્નુઓ—શ્રમણો—શ્રાવકોને પાળવાના નિયમો:—

હવેહિંસાથી અન્નગ રહેવું; યોરીથી દૂર રહેવું; અભ્યર્ચ્ય ધારણ કરવું; ખોટું ન બોલવું; દારૂ આદિ માદક પદાર્થોનું સેવન ન કરવું; બપોર પહેલાં જમવું; વૃત્ત, ગીતાદિ કામવિકાર ઉત્પન્ન કરનાર સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો; માથા, ચંદન વિગેરે મોજશોખના પદાર્થો ધારણ કરવા નહિ; હાથી અને મોટી શપ્પાપર ચૂવું નહિ; અને સોનારૂપાનો વ્યવહાર કરવો નહિ.

(૩) સમાર મુધારા:—

લોકેષ, વ્રામ, અને દલયાળી અર્થે વમનની મર્યાદા ક્રિયાઓને કાઢી નાંખવી એવો ઉપદેશ પુદ્ગલે કર્યો. પુદ્ગલે તેમજ બિશ્નુઓ આવી બાલક્રિયા રહિત હોવાથી પોતાનાં જન્મજંત દૃષ્ટાંત અને પ્રોત્સાહનથીજ લોકોને નીતિમાર્ગ દોરતા હતા. લોકોને પરાણે અને નેતરજીવનથી બોધધર્મી કરવામાં આવતા નહિ, કોઈ પણ ધર્મપર આલેષ કરવામાં આવતા નહિ, અને ધર્મને નામે ઝૂઘા ચઢાવી સંસારને ક્ષેષમય કરવામાં આવતો નહિ. બિશ્નુઓ જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં ત્યાં પ્રકાશજ ધર્મ રહેતો, કારણ કે આત્મર્થયમ, આત્મભોગ, દયા, અને કિતાહવાળાં તેમનાં હૃદય લોકોને આદર્શરૂપ ધર્મ પડતાં.

લોકોમાં મધ્યમાંમનો પ્રચાર પછો વધી ગયો હતો અને એ ખંદોથી લોકોનાં કન્ય, શરીર, ઈત્યાદિની જગતરસ્ત પાયમાલી થતી હતી. તે વખતના સંસારમાં આ મોટા અત્યંત તુકસાનકારક હતો. તેમજ ગાયો, બગીચો વિગેરે ખેતીવાડીના દોષતરૂપ, ઉચોગદુષ્કરનાં સાધનરૂપ, કુધ-થી આપી લોકોનાં હૃદયના આધારરૂપ, એવા નિદોષ પ્રાણીઓને લોકોનાં ભોજન માટે ગરદન મારવામાં આવતાં હતાં. તે સંસારના આ સડાને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવાને પુદ્ગલે બગીચય પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને એમાં તેને મહાન કસેદ મળી હતી. ઉપરાંત અમીર ઉમરાવો અને બહેનઓમાં શિકાર કરવાનો રીવાજ હતો તેનો પણ પ્રતિબંધ થયો. વળી યજ્ઞયાગદિમાં ધર્મને નામે અને દેવદેવીઓને સંતુષ્ટ કરવાના ખ્દાને અસંખ્ય પ્રાણીઓનો વધ થતો હતો તે પણ બંધ કરાવ્યો.

તે વખતના વામભાગીઓ જેવા કુણે અતિ મૈત્રુતાદિ કુધૃત્યોમાંજ મગ્નરૂપ રહેતા હતા, અને અભ્યર્ચ્ય તથા હૃદયરસ—વીર્યને નષ્ટ કરતા હતા. માટે પુદ્ગલે આશ્લેષપૂર્વક અભ્યર્ચ્યવર્તનો ઉપદેશ કર્યો કે જેથી બાળકમ અટક્યાં, વ્યભિચાર અટક્યો, અને અતિ વિર્પયાસક્તિ પણ અટકી.

તે વખતના સમાજમાં જાતિભેદનું સામાન્ય પ્રવર્તન હતું. મનુષ્યજાતિના સ્વાયંદત્તિથી જુદા જુદા કરકા કરી નાખવામાં આજી દના, અને તેમાંનાં આપણાં કેટલાંક બંધુઓ

અને બહેનોને તિરસ્કાર, દેવ, અને નિર્દયતાથી (તેમના પોતાના કોઈ પણ અપરાધ શિવાય) સર્વદા, અને સર્વથા સમાજમાંથી બહિષ્કૃત કરવામાં આવ્યા હતા, અને તેવાં જીવોનો સંસારમાં સુદૃઢ દરજ્જો નહોતો, તેઓ પશુવત્ હતાં, તેઓ સુડાં જેવાં હતાં । આ અધર્મ અને કૂર રીવાજની અબેધ બેડીઓને તોડી ફેડી નાંખી મહાત્મા શ્રી યુદ્ધભગવાને પોતાના નિઃસ્પીમ પ્રેમરસમાં તે બંધુઓ અને બહેનોને જાણી રસબસ કરી નાંખ્યાં. જાતિભેદ ધ્વંસ કૃત નથી, પણ કૃત્રિમ અને મનુષ્યકૃત છે. કોઈપણ મનુષ્યનું ચરિત્ર જાણવા માટે તેનાં શુભકર્મ તપાસવાં. હવેથી જાતનો તેનેજ કહેવો કે જે હિંસા કરે છે, નીતિનિયમો તોડે છે, અને પરમાર્થ કરતો નથી. મનુષ્યજાતિ નામની એકજ જાતિ હોઈ શકે, અને તે જાતિ માટે ધર્મ પણ એકજ હોઈ શકે, એવું સૂત્ર પ્રતિપાદન કરી યુદ્ધદેવે બિન્નબાવ ફર કરી સર્વ લોકોને સરખી રીતે પોતાના ધર્મ અને સંઘમાં લીધા, અને તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો.

શ્રી યુદ્ધદેવે પોતાનાંજ દણ્ડાંથી પરદેશગમનની પણ છૂટ આપી. જ્યાં સુધી માણસની દૃષ્ટિમર્યાદા વિસ્તૃત થતી નથી. જ્યાં સુધી માણસ પરદેશીઓના રીતરીવાજ, ધર્મનીતિ, ક્ષાત્રકૌશલ્ય, વિગેરેનું અવલોકન કરતો નથી, અને ટુંકામાં જ્યાંસુધી માણસ એક દેડકાની માફક કુવાનેજ પોતાનું જગત માને છે, ત્યાંસુધી પોતા માટે તથા પોતાના સમાજ માટે કઈ વેસ્તુ પદ્યાપદ્ય છે તેનો તે યથાર્થ નિર્ણય કરી શકતો નથી. માટે જ પરદેશગમનની છૂટ આપાઈ હતી.

તે વખતના સમાજમાં સ્ત્રીઓને શાસ્ત્રનુ અધ્યયન કરવાનો અને કેળવણી લેવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હતો. સ્ત્રીઓને ગુણામડી મણવામાં આવતી હતી; સ્ત્રીઓને બિન્ન-કુલ સ્વાનંત્ય નહોતું. પરંતુ યુદ્ધદેવે તો સ્ત્રીઓને પોતાના ધર્મમાં, સંઘમાં અને બિસ્સવર્ગમાં લઈ ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચાડી. સ્ત્રીઓને ગૃહમાં કે જનાનામાં જ નહિ ગોંધી રાખવી, પણ તેમને કેળવણી આપી તેમનાં મન, શરીર, અને આત્માની રક્ષિતો વિકાસ કરી ઉચત માર્ગ ચલાવવી કે જેથી કરી તેઓ સંસાર સરળ રીતે અને રૂડી રીતે ચલાવી શકે,—આવો આવો ઉપદેશ યુદ્ધદેવે તે વખતની સ્ત્રીઓ તેમ લોકોને સચોટ રીતે કર્યો; એટલુંજ નહિ પણ ચંડાલ વિગેરે લોકોને, સ્ત્રીઓને, અને સમગ્ર પ્રજાને કેળવણી આપવાનો રાજ્યોને પણ ઉપદેશ કર્યો, અને વળી પોતાના બિસ્સૂઓને શિક્ષા તરીકે દેશપરદેશ મોકલી કેળવણી પ્રચાર કરાવ્યો. આવા મહાત્માને હજારોહજાર ધન્યવાદ હોજો !

(૪) પરચુરણ વિવિધ શિક્ષણો:—

લક્ષ્યકાર્યમાં, પુત્રગન્ધ વખતે, મરણ પાછળ, પ્રવાસે જતી વખતે, અને એવી તરેહના બીજા પ્રસંગે, લોકો મોટા સમારંભથી મંગળ અને ખર્ચ કરે છે તે વ્યર્થ છે; કારણ કે મોટું ફળ આપનારું મંગળ તો ધર્મમંગળજ છે.

મૃત્યુના મંગતથી ફર રહેતું, પંડિતોની મંગત કરવી, અને પૂજ્યજનોની પૂજા કરવી.

ખરા મિત્રનીજ મંગત કરવી; ખરા મિત્ર તેનેજ કહેવો કે જે તમને હરેક ખોટું કામ કરતા અટકાવે, જે તમને હંમેશા સાઈ કામ કરવાનો આગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ આપે, અને જે તમને તમારાં સંકટમાંથી બચાવે તથા તમને સર્વ દુઃખમાંથી મુક્ત કરે.

સવારના વહેલા ઉઠો (બુદ્ધેવ પોતે પણ ધણી વહેલા ઉઠતા હતા એમ એમનાં ચારિત્રથી સમજાય છે), હરો કરો, સભાધિ કરો, અને સાત્વિક આહારવિહાર સેવો—આ પ્રમાણે કર્યાથી તંદુરસ્તી જળવાય છે.

ચોગ્ય દેશમાં વાસ કરો, યુષ્કળ વિવાહનર શીખો, અને પરદ્રવ્ય તથા પરદારાની લાલસા કરો નહિ.

અતિથિનું સુપ્રકારે આતિથ્ય કરો, મિત્ર્યાભિમાનને તિરસ્કારો અને ક્ષમાને સ્વીકારો, કારણ કે અભિમાન સર્વદા દુઃખરૂપ છે, પણ ક્ષમા મનુષ્યને ક્ષાંદ્ય, આરોગ્ય, આનંદ, દીર્ઘ-યુષ્ય અને ચક્રવર્તી રાગ નેહું સુખ આપે છે.

આ ગંસારમાં તમારાં બૈરીઓકરાં, માત્રમિદ્ધત, અને ખિતાઓ વિગેરે નાશદંત છે તથા મરણુ વળતે કંઈ સાપે આવવું નથી, પરંતુ જે શાશ્વત છે તે દાન, યુન્ય, ને ધર્મના મંચયરૂપી મિદ્ધતજ છે.

હવે બુદ્ધધર્મનાં ઉપરોક્ત સર્વ શિક્ષણો, ઉપદેશો, આજ્ઞાઓ, અને ચતોર્નું રહસ્ય તદન સ્વસ્થમાં કલ્પુ હોય તો એ કે:—

તાત્પર્ય:—મધમાં પાપથી દૂર રહેવું; સદ્ગુણી થવું; અને ઉદયશુદ્ધિ કરવી,—આજ બુદ્ધ ધર્મ છે.

હવે પ્રવ્રુત લેખની સમાપ્તિપૂર્વે કેટલાક બૌદ્ધધર્મના ગ્રંથકા મનના વિરાધીઓ જે કેટલાક ખોટા આક્ષેપો કરે છે તેનો અજ રદીયો આપવો જાનજી છે. વિખ્તારબધને લીધે થોડાક મુખ્ય આરોપોનુજ વ્યક્ત કરી પ્રતિસ્પર્ધાઓને ડાચાંને રદીઓ આપવો ઉચિત છે.

(૧) કેટલાક અવિચારી લોકો એમ કહે છે કે બુદ્ધેવ માંસાદ્યાર કરતા હતા. તેઓનું કહેવું એમ છે કે ઘડપણમાં બુદ્ધે જલગી લંબાવવાને પાવાનગર આગળ હુકરનું માંસ ખાધું હતું, અને તેથી તેને ગાડાનું દરદ થયું અને એને થોડા સમયમાં દેહત્યાગ થયો. આનાં કરતાં વિશેષ મૂર્ખાઈ ભર્યું અને વિશેષ રાક્ષસી દડદડતું જુઠાણું ખીચુ કંઈ હોઈ શકે ખરું કે ? જેની આંખમાં કમળો હોય તેને સધજીવ પીચું લાગે છે, જે મહાત્માએ પોતાની આખી જીવંતીમાં દયાધર્મને ઓતપ્રોત કરી દીધી હતો, જે મહાત્માએ પોતાનો આખો ધર્મ દયાભાવ ઉપરજ રચ્યો હતો, જે મહાત્માએ ખિંબસાર જેવા અનેક પ્રજ્વલતિઓને શીખામણ આપી માંસનો અને પ્રાણીવધનો ત્યાગ કરાવ્યો હતો, જે મહાત્માએ હામહાગ રૂખડી લોકોને પણ અહિંસાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, અને જે મહાત્મા દયાના બંધારહતા

તથા જેને માંસના કાં હિંસાના વિચાર માનથી પણ કમકમાડી છૂટતી હતી, એવા મહાત્માને માંસાહારી કહેવા એ તો અજ્ઞાનની પરિસ્થિતિ કહેવાય ! તે મહાત્મા સારી પેઠે બ્રહ્મજ્ઞ હતા કે સાત્ત્વિક ખોરાકજન સર્વોત્તમ ખોરાક છે, કુદરતે પ્રાણીઓને બાંધીબંધી આપ્યાં કરી જવા માટે ઉત્પન્ન કર્યાં નથી તેમ માણસના હાંતની રચના પણ પ્રાણીઓના બદ્ધ માટે નથી, માંસાહારથી અનેક રોગોનો ઉપદ્રવ થાય છે તથા માણસ અકાળ મરણને શરણ થાય છે, અને માંસાહાર એ અધમમાં અધમ પાપ છે.

(૨) બીજો આક્ષેપ એ છે કે બુદ્ધદેવ કર્મના સિદ્ધાંતને માનતા હોવાથી આત્માનું અસ્તિત્વ માનતા નહોતા. આ મંતવ્ય પણ સ્વાર્થમય અને અજ્ઞાનમય છે. બ્યારથી બુદ્ધ કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતો સ્વીકારે છે ત્યારથીજ આત્માનું અસ્તિત્વ અને આત્માની સત્તા નક્કી થઈ જાય છે. બુદ્ધદેવનું કહેવું એમ છે કે, ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંબંધથી 'વેદના' ઉત્પન્ન થાય છે, વેદનામાંથી 'વિજ્ઞાન' અને 'નામ—રૂપની સંજ્ઞા' ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ સંજ્ઞામાંથીજ 'સંસ્કાર' ઉત્પન્ન થાય છે. આવી રીતે પરસ્પર કાર્ય-કારણ સંબંધથી મળતુત બંધાએલા એક પછી એક ઉત્પન્ન થતા સંસ્કારોની સમૃદ્ધિ 'આત્મા'નાં અસ્તિત્વ સૂચક છે. એ વિજ્ઞાનજન નવો દેહ રચવાનાં બીજરૂપ થાય છે; અને વિજ્ઞાનનાં બીજરૂપ ઇન્દ્રિય અને વિષયનો સંસર્ગ થતાંજ 'વાસના' દેખા દેહે કે જે વાસના સર્વ પ્રકારનાં દુઃખનું મૂળ કારણ છે. આ વાસનારૂપી અગ્નિને યુગ્રાવી નાંખવો એનું નામજ 'નિર્વાણ'—પ્રાપ્તિ હવે સંસ્કારસમૃદ્ધિ કિંવા વૃત્તિ સમૃદ્ધિનો સ્વીકાર કરતાંજ તે વૃત્તિઓ કોઈકની છે એમ બુદ્ધેબુદ્ધનું ન કહ્યું હોય તો પણ તે સહજ સમજી શકાય છે. જડ પદાર્થોમાં જેમ અણુ સિવાય શક્તિની ધારણા થાય નહિ, તેમ મનોરાજ્યમાં પણ 'આત્મા' સિવાય વૃત્તિસમૃદ્ધિની ધારણા થાય નહિ. આવી રીતે આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વતઃસિદ્ધ થાય છે; અને ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયજ્ઞાનનો જે ધ્રમ થાય છે તે વિષેનાં જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપી, બ્રહ્મજ્ઞતા તમામ પદાર્થો માત્ર અમુક અમુક પ્રકારના સંબંધથી જોડાઈ રહેલા છે એ તત્ત્વ મહાત્માથીજ સમજાવી દીધું છે. તેઓથીની આ જ્ઞાન સમગ્રવવાની રીત અતિશય સુદૃઢ અને અપૂર્વ છે. આ ઉપદેશનો મર્થ કંઈ આત્માનો ઉચ્છેદ કરવાનો નથી, પણ તેનો પ્રશ્ન-સનીય આશય એટલોજ કે સર્વ દુઃખનું મૂળ ઇન્દ્રિયના સંબંધજ્ઞાનનો સમૂળજો નાશ માત્ર શન્યતાયુક્તિની અવસ્થામાંજ થાય છે, નિર્વાણાવસ્થામાં સંબંધ સમૃદ્ધિ સિવાય જો આત્માનું જુદું અસ્તિત્વજન નહોત્ય; તો બ્યારે તે અવસ્થામાં સર્વ પ્રકારના સંબંધનો નાશ થઈ જાય ત્યારે તો પછી (વિરોધીઓના કહેવા મુજબ) કાંઈજ રહે નહિ—જો હવે આવી પરિસ્થિતિ કયુજ રખાય તો પછી પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિતિ થાય છે કે તે નિર્વાણાવસ્થા પામનાર કોણ ? આ બધાપરથી સુરપટ છે કે નિર્વાણ એટલે આત્માનો નાશ નથી.

(૩) એવો વાંધો પણ ઉઠાવવામાં આવે છે કે 'સ્ત્રીઓએ એકલા રહેવું નહિ' એવો ઉપદેશ બુદ્ધદેવ આપતા, માટે તેઓએ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય વિરુદ્ધ હતા. તેમના ઉપદેશનો અર્થ એવો નથી સમજવાનો કે સ્ત્રીઓને પદ્ધતિમાંજ ગોંધી રાખવી અને બહાર હરવાફરવા ન

જવા દેતી. જેમ 'સુકરમ્ભવ' રાખ્દનુ ગૃહ રહસ્ય સમજવાનું છે તેમ ઉક્ત ઉપદેશનો ખગે અર્થ સમજવાની જરૂર છે તે વખતના કાળ અને સમાજની નીતિ ધ્યાનમાં લઈ બુદ્ધિએ એવો ઉપદેશ કર્યો કે સ્ત્રીઓએ પોતાનાં પાતિનલ્ય માટે પૂરતા રક્ષણ સિવાય બહાર એકા તમાં જતું નહિ શુભા નામની શિક્ષણીની વાતપરથી આ મલ્ય પ્રપ્ત મમજી રાકાય એવું છે

(૪) વગી કેટલાક એમ કહે છે કે મહાત્માઓ ધર્મ અને શીતસુધીની માત્ર કંપના-મય મોગી મોગી વાતોજ કરી જાણે, પણ તેઓ વ્યવહાર—કાર્યકુશલ હોતા નથી આ કથન કેટલે અશે બુદ્ધમહાત્માના અબધમાં સ્તય છે તે તપાસીએ માટે નત્રતાપૂર્વક જણાવવું જોઈએ કે અયાગ શ્રમ અને કાર્યદક્ષતાનું જો કોઈ અનુકરણીય દષ્ટાંત હોય તો તે શ્રી બુદ્ધમહાત્માનું છે । આજમરૂપી રાત્રને દેશવંદે આખી સદુદ્યમમાજ તેણે પોતાના આખા જીવનકાળને નિર્ગમન ર્થે હોતો કામદામ શ્રમણ કરી પોતાના મધમાતેણે સર્વ જાતના લોભને દાખન કર્યા ઉચ્ચ તેમજ નીચ, તવગર તેમજ ગરીબ, બ્રાહ્મણ તેમજ અકાવ, જાનો તેમજ આજીવિગે, મન્યાસી તેમજ ગ્રહસ્થી, હુડાગ તેમજ મનુષ્યાહારી, અખીર તેમજ ખેડુત, પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓ, એમ સમગી જાતના મનુષ્યો તેમના શિષ્યો યથા કેટલાક તે મત સ્વીકારી 'શ્રમણ' યથા અને કેટલાક તે મત સ્વીકારી 'શ્રાવક' યથા બુદ્ધદેવે વગી ન્યા સ્વા વિહાર કરી વિહારો સ્થાપ્યા, અને ભિક્ષુજાને પણ દેશપરદેશ મોકલતા બુદ્ધદેવ તેમજ તેમના ભિક્ષુજા પ્રદેશપ્રદેશ રખાડી એવો ઉપદેશ આપતા કે,—લોકોએ ઉમઠા દષ્ટાંતોનું અનુકરણ કરવું અન્યાયયુક્ત તથા પ્રજાકીય ઉગતિક્રમમાં ખવલ પહોચાડે એવા કાયમીઓ કાઢી નાખવા, દેશાભિમાની યતુ, ઉચોગજીવર અને ખેતીવાડીની ખીનવણી કરવી, કોઈ પણ જાતના વિગમોગથી દૂર રહેવું, ખોરાક કે ગિફાર અર્થે પ્રાણીઓને મારવા નહિ, ગામ જનારી દે એવા દાઝ વિગેરે વિગમગાન પદાર્થો લેવા નહિ, જગતોને બાગી નાખી અગર ખીજી કોઈ રીતે તેનો નારા કરવો નહિ, અને યજ્ઞાદિ કર્મકાંડમાં પશુનો વધ કરી ધર્મને નામે ધર્તાગ વનાનવું નહિ, આ પ્રમાણે ઘણા ઘણા અનાચાર અને અનિષ્ટ તથા દુષ્ટ રીતરીવાજ બંધ કરાવ્યા, રાજ્ય તથા પ્રજા ઉભયને સન્માન વાળ્યા, અને ધર્મ તથા દેશનો ઉત્કર્ષ કર્યો હવે આ કરતા વધારે લાભગાથી વ્યવહારવાન કીયું હોઈ શકે ? શ્રી બુદ્ધમહાત્મા એવા વ્યવહારજ્ઞ હતા કે માન એરિઆમાજ નૂતન દિવ્ય પ્રકાશ પાડ્યો એટલુંજ નહિ પણ જેઠ ઇલિપ્સ, એસ્ટિરોનિયા, સિરિયસ તિગેરે દુરદુરના પ્રદેશોમાં પણ તે દિવ્ય પ્રકાશ પ્રકટાવ્યો, એમ બૌદ્ધમાર્ગી અસોક ગળના સિવાલેખપરથી જણાય છે તથા એમ ઘણા વિદ્વાનોનું માનવું છે

છેવટ—

• જે મહાત્માએ આખા જગતનું ચક્ર ફેરવી નાખ્યું હતું, જે મહાત્માએ આખા જગ તમા દિવ્ય જ્યોતિ પ્રકટાવી દીધી હતી, જે મહાત્માએ ધર્મ અને નીતિના મિદ્ધાનો ધણીજ અચ્છી રીતે સમજાવી દીધા હતા, જે મહાત્માએ એ સિદ્ધાંતોને પોતાના આખા જીવનમાં જોતપોત કરી દીધા હતા તથા એમ કરવાનો ખીજા લોકોને પણ સતત ઉપદેશ આપતા

હતા, જે મહાત્માએ સમસ્ત પ્રિય વસ્તુઓ છોડી દઈ પોતાનું આખું જીવિત ગરીબાર્થ અને દયા—પ્રેમમાંજ વ્યતીત કર્યું હતું, અને જે મહાત્માએ આખા જગતનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો, એવા જગદ્ગુરુને અને એવા આર્યગુરુને અંતઃકરણપૂર્વક હનુરોહનર વંદના હો ! જે લોકોને શ્રી દેવના ઉપદેશોનું પ્રસક્ષ શ્રવણ કરવાનો અને પ્રસક્ષ દર્શનનો અતુલ લાભ મળ્યો, તે લોક તે સસયુગમાંજ વસતા હતા અને સ્વર્ગશ્રુતિમાંજ વિહાર કરતા હતા ! : અહો તેમના કેવા મહાભાગ્ય ! ! ! જે આપણે પણ યુદ્ધ—બોધિસત્વ થવું હોય, તો શ્રીયુદ્ધદેવના જન્મોજન્મ દાસાનુદાસ થવું ધટે છે. હવે ‘બોધિસત્વ’ થવા માટે મહોદ્ધમાં મહોદ્ધો પણ સુખને તિત્તાંજલી આપવાની જરૂર છે; બોધિસત્વ થવા માટે સંપૂર્ણ પ્રેમમય તથા દયામય યર્ષ જવું જોઈએ, અને તે એટલે સુધી કે છંદગી, છોડકાં, દ્રવ્ય, તથા મતુષ્યપ્રિય દરેક વસ્તુનો ભોગ આપવો જોઈએ; બોધિસત્વ થવા માટે સંપૂર્ણ નીતિવાળું જીવન ગાળવું જોઈએ; બોધિસત્વ થવા માટે સર્વ ભોગોને નિઃસ્વાર્થ હેતુથી તુચ્છ ગણવા જોઈએ; બોધિસત્વ થવા માટે સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન થવો જોઈએ; બોધિસત્વ થવા માટે સસ માર્ગમાં ભવ્ય-રવા દંડતાપૂર્વક પ્રયાસ કરવો જોઈએ; બોધિસત્વ થવા માટે છંદગીના જોખમે પણ સસ બોલ્યું અને રત્ન કરવું જોઈએ; બોધિસત્વ થવા માટે નિઃસીમ ધીરજ તથા સહનશીલતા બતાવી કદાપિ પણ ક્રોધ કરવો નહિ જોઈએ; બોધિસત્વ થવા માટે સત્યનાં બળે છત્તા-શક્તિનો વિકાસ કરવો જોઈએ; બોધિસત્વ થવા માટે વિશ્વગત પ્રીતિ વ્યક્ત કરવી જોઈએ; અને બોધિસત્વ થવા માટે અદ્ભાવ—લેહલાવનો અભાવ ધર્ષ એકભાવ થવો જોઈએ. ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતોનું એવું ગ્રંથ પ્રાપ્ત્ય છે કે જે કોઈ રાજા આ સિદ્ધાંતોનો અંગીકાર કરે તો તે પોતાના મોક્ષમાનું અભિમાન દૂધી દેછે અને પ્રેમાળ માયાભાવથી પ્રજાનેડે એક ધર્મ બળી—મળી જાય છે, બ્રાહ્મણ ચંદ્રાળનો પણ માયાળૂ શિક્ષક ધર્મ જાય છે, અને શ્રીમંત માણસ લક્ષ્મીનો મદ છોડી પોતાનાં દ્રવ્યનો માત્ર ઈદ્રિય સુખ પાછળ બધ નહિ કરતાં પોતાના દેશપ્રાધિકારને ઉપયોગી ધર્મ પડે છે, કારણ કે તે પોતાનું ધન ગરીબ, અગ્નિ, દુઃખી, અને પતિત લોકોને તારવામાંજ ખરચે છે. હાલના સ્વાર્થ અને મોટ-પણના જમાનામાં આ ધર્મમાર્ગ કેટલું અકર્ય આશ્વાસન બક્ષનારો છે ! ઈદ્રિયનિગ્રહ અમ-રત્વના પાયાદ્ય છે.

યુદ્ધધર્મનો પ્રભાવ આર્યશ્રુતિમાં સતત ૧૩૦૦ વર્ષ આલ્યો, અને અશોક રાજાના સમયમાં તો તે પરાક્રાશ્યે પહોંચ્યો હતો ! કાશી જેવાં હિંદુઓનાં પવિત્રમાં પવિત્ર શહે-રમાં પણ યુદ્ધધર્મની સત્તા લગભગ ૮૦૦ વર્ષ લગી રહી હતી, અને તેજ શહેરમાંથી આગળ ચાસ્તીર, અફઘાનિસ્તાન, વિગેરે ઉત્તર હિંદુસ્તાનના પ્રદેશોમાં તેનો પ્રચાર થયો. પરંતુ તેની શિથિલતા થવાનું મુખ્ય કારણ એજ કે કેટલાક સાંકડા મનના માણસો તેને અનુભવવાદી માની અને મનાવી, કમર કરી ખાઈપીને તેની પૂજેજ પડયા હતા ! છતાં પણ તેવા કમ-કડીના સમયમાંજ, બૌદ્ધધર્મનાં મૂળ એટલા સજ્જડ અને ઉડાં હતાં કે તેને અતિશય આંચ આવી નહિ. અત્યારે પણ જગતની વસ્તીનો લગભગ ૬ ભાગ બૌદ્ધમાર્ગ છે. ટીબેટ, સી-ચોન, સીયામ, બ્રહ્મદેશ, ચીન, જપાન, મેગાલીઆ, વિગેરે જુદાં જુદાં સ્થળોમાં આજ

પણ બૌદ્ધધર્મજ્ઞ આણે છે. આટલુંજ નહિ પણ સુરોપ, અમેરિકા જેવા સુધરેલા અને કળ-વાયલા દેશોમાં પણ કેટલાક લોકો બુદ્ધધર્મ પાળે છે, લેખો કે બાપણો કે નાટકોદ્ધારા બુદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતોનું રહસ્ય સમજાવે છે (ઇંગ્લાંડમાં બજાવેલા બુદ્ધધર્મવિષયક ચિત્રો યોડા વખતપર ' The Times of India Weekly Illustrated ' માં પણ આવ્યા હતા), અને આ પ્રમાણે અમંખ્ય લોકો જહારથી નહિ તો હૃદયમાં પણ બુદ્ધધર્મનુંજ સેવન કરે છે, જેમ લેખકનું શરીર જન્મે વૈષ્ણવ વલ્લિકનું છે તો પણ તેણે બુદ્ધદેવને અને બુદ્ધધર્મને હૃદયગત કર્યા છે, ગ્રેમ દુનિઆના અંગણિત લોકો હૃદયપૂર્વક તો બુદ્ધદેવ અને બુદ્ધધર્મનેજ પૂજે છે. આજના હિંદુ બ્રાહ્મણો (કે જે પૂર્વે બુદ્ધધર્મના કદા દુશ્મન હતા) તેમજ વળી અનેક ખ્રિસ્તધર્મના સુસ્ત મિશનરીઓ પણ બુદ્ધધર્મનીજ હિમાયત કરે છે, અને બુદ્ધદેવને હિંદુઓ વિષ્ણુદેવનો નવમો અવતાર માની પૂજે છે અને તેને ખ્રિસ્તીઓ સંત જોસાફાઇ (" Saint Josephat ") કે જે નામ રોમન કેથોલિક કેલેન્ડરમાં પણ દાખલ થયું છે) માની નવેજારની ૨૭ મી તારીખે તેની પૂજા કરે છે. વળી બુદ્ધદેવ વિશે રેવરન્ડ ટોમર જૉન મુડીક કહે છે: " Buddha was unquestionably very benevolent, and sought, with unwearied diligence, to benefit his fellow-creatures. He is the grandest character in Indian history. "

ભાવાર્થ—બુદ્ધદેવ ખરેખર રીતે ધણાજ પરાપકારી હતા, અને અયાગ પરિશ્રમ વેળા પોતાના જાતબંધુઓને ખંતપૂર્વક કાયદો કરવા મથતા. હિંદુના ઇતિહાસમાં તે મહાનુભાવો મહાન પુરૂષ છે.

વળી અન્ય સ્થળે તેજ વિદ્વાન બુદ્ધધર્મ વિશે જોણતાં કહે છે:—"The example of its illustrious founder and his laws against the taking of animal life and the use of intoxicating liquors, have had a beneficial influence, in Eastern Asia, including India. "

ભાવાર્થ—બુદ્ધધર્મના સુવિખ્યાત આપનારનાં દર્શાંતથી અને પ્રાણી જીવનાં હરણુ વિરુદ્ધ તથા માદક દારૂના ઉપયોગવિરુદ્ધ કરેલા તેના નિયમોથી હિંદુસ્તાન સુદ્ધાંત મૂર્ખ એસિઆ-ખંડમાં લાભદાયી અચર યર્ષ હતી.

જાંતમાં સ્થાવિર અનિરુદ્ધાચાર્યનું અનુસરણ કરી અસંત પ્રેમપૂર્વક પ્રાર્થના કરવાની કે:—

જૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનો ધર્મ જોણે જાતે બોધિશ્વર તણે જાણ્યો, અને ચેયત્વનો ઉદય થવા છતાં જેનાં મનઃક્ષૂપર પણ આવ્યાં નહિ એવા બુદ્ધભગવાન તમારી વિમૂર્તિનું નિગિત યાઓ ! તથાસ્તુ !

પી. કે. મહેતા.

ગુજરાતી ભાષાનું અંધારણ.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૬૮૦ થી.)

આમ ત્યારે ગુજરાતીમાં નામની વિભક્તિયોમાં synthetical stage (સંમસ્ત-દશા) નું દર્શન થાયછે ત્યાં સ. બ. રમણભાઈ analytical stage (વ્યસ્તદશા) નાં લક્ષણ દેખેછે; તે ક્રિયાપદને વિશે એઆ એથા ઉલટા જ પ્રકાર જુવેછે.

“ ક્રિયાપદનાં રૂપમાં synthetical અંધારણના અંશ વધારે રહેલાછે. ” (ગાન-સુધા પૃષ્ઠ ૮૬) એમ એઆ કહેછે. ‘ આવે ’, ‘ આવું ’, ‘ આવિયે ’ ‘ આવ્યો ’, ‘ આવશે ’, ‘ આવીશું ’, ‘ આવશો ’, — એટલાંરૂપ ઉપરથી હેમણે આ અનુમાન કાઢ્યું જણાયછે. પરંતુ સમસ્ત અથવા વ્યસ્ત દશાનો નિર્ણય પ્રધાન અને વ્યાપક પ્રકારોના આધાર ઉપરથી કરવાનોછે, તે વાત યાદ રાખીશું તો આ ડું વિધિવર્તમાન, નિર્વિકલ્પજૂત, અને ભાવમ્પ્રકાશનાં એકપક્ષી રૂપના કરતાં શુદ્ધવર્તમાન, પૂર્ણજૂત, અને ક્રિયાપદોનાં બીજાં અનેક ભેદાદિકનાં રૂપોનાં પ્રધાન અને વ્યાપક સ્વરૂપો આપણને જુદા જ અનુમાન તરફ નિર્દેશ કરશે. ‘ આવે ’ એ સમસ્તરૂપ છે એ ખરું; પણ એ જો comes નું ભાષાન્તર નહિં બને; જો may come અથવા હેવા અનિયમિત વર્તમાનતો જ અર્થ એ રૂપમાં છે. પૂર્ણવર્તમાનનું રૂપ તો ‘ આવેછે ’ એ જ છે; અને અહિં મૂળ સંસ્કૃતના સ્તિ પ્રત્યય ઉપરથી ‘ આવઈ ’ — ‘ આવે ’ એમ આવેશો વર્તમાનકાળનો પ્રત્યય એ કાળ મૂલવવા માટે અસમર્થ થઈ ગઈને ઘસૂ ધાતુ ઉપરથી આવેશાં લેવા જ રૂપ ‘ છે ’ ના છટકે ટકાનો આશ્રય લીધાથી જ પૂર્ણવર્તમાનકાળ દર્શાવાય-છે. આ રૂપટ્ટ રીતે વ્યસ્તદશાનું રૂપ છે.

એ જ પ્રમાણે ‘ આવ્યો ’ તે ખરો જૂતકાળ નથી. I wrote a letter to you last week — એ વાક્યનો તરખૂનો ‘ મહેં લખને ગયા અઠવાડિયામાં કાગળ લખ્યો ’ એમ કરીશું તો ખરો અર્થ પ્રતીત નહિં થાય, પણ — ‘ લખ્યો હતો ’ એમ કરીશું તો જ યશે. અહિં પણ પૂર્ણજૂત માટે ‘ હતો ’ એ સહાયકારક શબ્દનો આશ્રય લેવો પડેછે. આ વર્તમાનનાં રૂપો પણ analytic વ્યસ્ત દશાનાં જ છે. ‘ મહેં કાગળ લખ્યો ’ — એ વાક્યમાં ‘ લખ્યો ’ નો અર્થ જુદો જ થવાનો.

આ રીતે ‘ લખેછે ’, ‘ લખ્યોછે ’, ‘ લખ્યો હતો ’, ‘ લખ્યું હોત ’, ‘ લખ્યું હતો ’, ‘ લખતો હતો ’ — ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રયોગોમાં વ્યસ્તદશાનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ છે; અને તે ‘ લખે ’, ‘ લખ્યો ’, ‘ લખશે ’, ‘ લખત ’, — ઇત્યાદિ કરતાં વિશેષ પ્રાધાન્યવાળા પ્રયોગો છે અને

§ ‘ સુણિયે ’ તે વર્તમાનકાળના મૂળ ભેદના પ્રથમ પુરુષનું બહુ વચનનું રૂપ છે એમ સ. બ. રમણભાઈ કહેછે (‘ ગાનસુધા ’ પૃષ્ઠ ૭૭). ત્યાં અનિયમિત વર્તમાનકાળનું રૂપ કહેવું જોઈએ; શુદ્ધ વર્તમાન તો ‘ સુણિયે છિયે ’ થાય એ વાતનું વિરમણ થયું જણાયછે.

વધારે વ્યાપક પણ છે, તેથી ક્રિયાપદમાં તો ગુજરાતીમાં વસ્તુદશાનું જ સ્વરૂપ વિશેષ પ્રગટ છે—સમસ્તદશા કાંઈક પાછળ પડતી છે—એમ જ કહેવું મૂકે તે વાળખી જણાય છે. રા. બ. રમણભાઈ કહે છે:—“ ‘આવે છે’, ‘ગયો હતો’, હેવાં રૂપમાં ક્રિયાની વિશેષ રીત દર્શાવવા પ્રત્યયોને બદલે એ ક્રિયાપદને કે એક ક્રિયાપદ અને એક ક્રદન્તને જોડવામાં આવે છે, એટલી સંસ્કૃતથી ભિન્નતા છે. ” (‘જ્ઞાનસુધા’, પૃષ્ઠ ૮૯) તે સ્થિતિ ગુજરાતી ક્રિયાપદનાં રૂપોના સ્વરૂપગત લક્ષણની સ્પષ્ટ છે, એ પ્રધાનપણે પ્રવર્તનારી સ્થિતિ છે, તે વાત ‘એટલી સંસ્કૃતથી ભિન્નતા છે’ એ વચનમાં ગર્ભિત રહેલી અલ્પાંશતા દર્શાવવાની રીતથી દકાય એમ નથી. અને એ ભિન્નતા તે સંસ્કૃતની મમસ્તદશાથી ભિન્નતા હોઈ ગુજરાતી ક્રિયાપદની વ્યસ્તદશા જ જોરથી પ્રકાશિત કરે છે.

આ સહાયકારક ક્રિયાપદ તરીકે ‘ છે ’, ‘ હતું ’, ‘ યશે ’,—હેવાં રૂપ કરવાં પડે છે એમ રા. બ. રમણભાઈ કહે છે તે વાક્યમાં ‘ યશે ’નો મંત્રહ શા માટે કર્યો છે તે સમજાતું નથી. સહાયકારક ક્રિયાપદ તરીકે ‘ યશે ’ કે ‘ યવું ’નું મોટું પણ રૂપ વપરાવાનાં ઉદાહરણ અમરણમાં આવતાં નથી. વખતે ‘ હશે ’ને બદલે ‘ યશે ’ એમ લાપવાની શૂળ હોય નો ડોણી નળે.

‘ છે ’ અને ‘ હો ’ ધાતુનાં રૂપો સહાયકારક તરીકે વપરાય છે ત્યેમાં એક ઝીણી ગ્રિતિ નજરે પડે છે. છે—તે અસ્-હોવું, to be ના ઉપરથી છે; અને ‘ હો ’ ધાતુ મ=to come થવું,—તે ઉપરથી છે. ‘ છે ’માં કેવળ અસ્તિત્વનો અર્થ છે; અને ‘ હો ’માં સ્થિતિ પ્રાપ્તિ કરવોનો અર્થ છે. આ અર્થભેદ ગુજરાતી ક્રિયાપદોના સહાયકારક રૂપે આવવામાં પણ રીતે પ્રવર્તેલા કાંઈક જણાય છે. “ આવે છે ”—અહિં ‘ છે ’ શબ્દથી આવવાની ક્રિયા તાની શુદ્ધ સ્થિતિ જ ઉદિત છે ‘ આવ્યો ’,—હેમાં પણ શુદ્ધ સ્થિતિ છે; અને “ આવ્યો નો ” હેમા આવવાની ગ્રિતિ (બીજી ગ્રિતિ તળે) પ્રાપ્ત કર્યાના અર્થનો ધ્વનિ યાય છે.

ગુજરાતીમાં નવાં ક્રિયાપદો ધડી કઢાવાની અપવાદરૂપ રીતિ વિશે રા. બ. રમણભાઈની ચર્ચા રમ ઉત્પન્ન કરનારી છે. સામાન્ય રીતે ગુજરાતી ધાતુઓ તત્સમ કરતાં તદ્દભવ અથવા તદ્દભિન્ન વધારે ભાગે હોય છે. અને તત્સમ ધાતુઓમાં ઉપસર્ગ સહિતના ધાતુ વિરજ જ હોય છે. ‘ અનુભવું ’, ‘ વિચારવું ’, એ એ ઉદાહરણ હેમણે આપ્યાં છે. મૂ (ગ.) ઉપરથી ગુજ. ‘ હો ’ ધાતુ થયો છે, પરંતુ અનુમૂ ઉપરથી આવતાં મૂનું ‘ હો ’ થયું નથી, તે માટે કારણ રા. બ. રમણભાઈ એમ જતાવે છે ‘ વિચાર ’, ‘ અનુભવ ’ ઇત્યાદિ ભાવવાચક નામ ઉપરથી ‘ વિચારવું ’, ‘ અનુભવું ’ ઇત્યાદિ ધાતુ બન્યા છે. પરંતુ મૂકે તે એમ લાગે છે કે એ કારણ ખરું નથી. ‘ અવલોકવું ’ એમ ધાતુ ગુજરાતીમાં વપરાય છે; ત્યાં ‘ અવલોક ’ હેવો ભાવવાચક નામનો શબ્દ ગુજરાતીમાં પરિચિત ન હોવાથી એ ઉપરથી ધાતુ બનેલો સંભવશે નહિ. (‘ અવલોક ’—એ શબ્દ સંસ્કૃતમાં ‘ અવલોકન ’ જેટલો રૂઢ

નથી તે વાત વળી જુદી). ‘અવશેષકન કરું’ માટે ‘અવશેષકું’,—તે તો સ્પષ્ટ છે કે ‘અવશેષક’ એ સંસ્કૃત ધાતુ (ઉપસર્ગસહિત) તત્સમ રૂપે સ્વીકારાઈને ગુજરાતી પ્રત્યયો લગાડી રૂપ સધાયું છે. અર્થાત્ આ પ્રકારના ધાતુઓ ઉપસર્ગસહિત સંસ્કૃત ધાતુને તત્સમ રૂપે સંપ્રદીને વપરાશમાં લીધેલા છે. એ માર્ગ અદ્વૈતને લીધે મૂળ શબ્દોના અક્ષરોમાં કરો વિકાર થતો નથી. કેટલાંક ઉદાહરણ લેવાથી આ સ્પષ્ટ થશે:—વિચરું, વિહરું, સ્મરું,—ઇત્યાદિ અનેક ક્રિયાપદોમાં ‘વિચર’, ‘વિહર’, ‘સ્મર’, હેવા ભાવવાચક નામના શબ્દો સંભવે જ નહિ—હેવા શબ્દો છે જ નહિ; તે સ્થળે તો સંસ્કૃત ધાતુ તત્સમ રૂપે જ લીધેલા સ્પષ્ટ છે. તો જો આ પ્રકારના શબ્દોમાં તેમ ‘વિચારું’, ‘અનુભવું’, ઇત્યાદિમાં પણ તે જ ધારણ એક સરખું પ્રવર્તતું જોવામાં લાઘવ તેમ જ સત્ય સ્વરૂપ આવે છે.

નામ ઉપરથી ગુજરાતીમાં ધાતુ બનેલાનાં ઉદાહરણ તો જુદી જ તરેહનાં છે; જે’વાં કે:—

- (૧) મં. શલ્ય ઉપરથી ગુજ. ‘સાલ’—નામ; ને ઉપરથી ક્રિયાપદ “સાલવું”; “સાલે બમાણું શય એ વ્યથા પ્રગટ ન કરાય.”;
- (૨) મં. પર્વાણ ઉપરથી (પ્રા. પલ્લાણ દ્વારા) ગુજ. ‘પલાણ’—નામ; તે ઉપરથી ક્રિયાપદ ‘પલાણવું’; “પવન તુરંગ પલાણીને આવ્યું ધનદળ આમ.”
- (૩) સં. ધીર—નામ, ધૈર્ય—પ્રા. ધીર*—ઉપરથી ગુજ. ‘ધીરું’ (‘ધૈર્ય રાખીને રૂઢવાય એમ વિશ્વાસ રાખવો).—સંસ્કૃતમાં ધીર ધાતુ નથી. અષ્ઠધીરૂ (=ધિકારું) છે; તેમાં ધીર, એ અરૂઢ અવયવ હશે એ કલ્પના અહિં કામ આવે એમ નથી.
- (૪) મં. તસ્કર—એક; ગુજરાતી—‘તરકરું’;—ફક્ત “તરવું, તંતરવું, તરકરવું, એ આડે આપકળા ય,” એ વચનમાં જ આ દેખા દે છે.
- (૫) મં. નિર્વાહ; પ્રા. નિચ્વાહો.—પછી હકાર પાછળ ખસતાં બહુ યદિને નિચ્વાહો; વ્હનો મ યદિ ‘ઓ’ ની પૂર્વે જ આગળ આવી (અથવા ‘ઓ’ નો ‘વ’ યદિને) ‘નિભવ’ વગેરે; ‘નિભાવ’ પણ કહેવાય છે.

આ રૂપ બધું પ્રેરક બેઠના ‘આવ’ પ્રત્યય ઉપરથી થયું હોય એમ લમ યદિ, ‘નિભવું’, ‘નભવું’ (અને પ્રેરક ‘નિભાવું’, ‘નભાવું’) એમ ધાતુ બની ગયા.

* સં. શલ્ય ઉપરથી ‘સાલવું’ હોવાનો સંભવ ઓછો છે. કેમકે પ્રાકૃતમાં સ્લહ થાય; સ્લહ જો હોય તો ગુજ. ‘સાલ’ યદિ સકે; પણ શલ્ ધાતુ સિ. હે. ૮-૪-૨૨૯ માંતા શકાદિ ગણમાં છે કે કેમ તે સ્પષ્ટ નથી; અને એ ગણને આકૃતિગણ નથી કહ્યો, કે જેથી ગણાવેલા શબ્દો ઉપરાંત બીજા શબ્દોનો સમાવેશ કરી સકાય. ‘ઇત્યાદિ’ એમ ઉદાહરણને અંતે છે; પણ તેથી પૂરી સ્પષ્ટતા થતી નથી.

આ બહુ જ ચમત્કારવાળી રચના છે. અહિં બે જમ અંતર્ગત છે;—‘આવ’ વાળા બાવ-
વાગદ્ કૃદન્ત શબ્દો—દેખાવ, ચડાવ, બનાવ, ધત્યાદિને પ્રેરકના ‘આવ’ ઉપરથી થયેલાં
નામ માનવાનો શ્રમ, અને ‘નિભાવ’ માં ‘નિભૂ’ ધાતુનો શ્રમ.

નિર્વહતિ ઉપરથી (નિવ્યહદ્, નિવ્હવદ્ હારા) ‘નીભવું’ પરમાર્થ થવાની કલ્પ-
ના રીત નથી લાગતી. કેમકે નિર્વાહ ઉપરથી આવતાં જે અર્થ ઉત્પન્ન થાયછે તે નિર્વહ
માંથી નહિં આવે. નિર્વહ માં અર્થ ‘નિર્વાહ કરવો’ એમ active (કર્તૃલક્ષી) થાય-
છે, અને ‘નિભવું’—‘નભવું’—એ શબ્દમાં ‘નિર્વાહ થવો’ એમ passive (કર્મલક્ષી),
અર્થ છે.

(૬) ‘ચિત્ર’—ઉપરથી—‘ચીતરવું.’

મંસૂતમાં ચિત્રયતિ છે અને તે સિદ્ધાન્તકૌમુદીમાં ધાતુની માદીમાં છે ખરો. પરંતુ
વસ્તુતઃ મંસૂતમાં જ નામ ઉપરથી ધાતુ બન્યોછે.

કેટલીકવાર મૂળ વિશેષણ શબ્દો ઉપરથી ક્રિયાપદ બનાવાયછે; ઉદાહરણ:—

ગાબરો—ગાબરાવું;

આકબો—અકબાવું;

સાંકડું—સંકડાવું;

આ રૂપોમાં ક્રિયાપદ સત્વાર્થ એટલે કર્મલક્ષી અથવા ભાવલક્ષી (passive) હોય-
છે એ વાત ધ્યાન ખેંચનારી છે; અને મંસૂતમાં મલિન (વિશેષણ) ઉપરથી મલિનયતિ
જેવાં રૂપ થાયછે તેનાથી આ રૂપો, આ કારણને લીધે, ભિન્ન પડેછે.

ઘોળું—ઘોળવું; પીળું—પીળવું (મ્હો પીળવું). એ ક્રિયાપદોમાં સત્વાર્થ નથી અને
તે મલિનયતિ ધત્યાદિને મળતાં છે. (સં. ઘવલયતિ સરખાવો).

રા. બ. રમણભાઈએ એક વાતનો સ્પર્શ નથી કર્યો તે આ પ્રસંગે સંગત બનેછે તેથી ચર્ચાસું. તત્સમ ધાતુ ઉપર કહેલા પ્રકારે લેવામાં બાધ નથી;—માત્ર છેક પાંડિત્યદ્રશી રાખ્ઠો, જેવા કે ‘સંમાર્જવું’, ‘અનુરોધવું’, ઇત્યાદિ, તે તો અસ્વીકાર્ય જ ગણવા પડશે. પરંતુ એક બીજા પ્રકારની સંસ્કૃતમાંથી શુજરાતી ક્રિયાપદ બનાવી દેવાની પદ્ધતિ કેટલાક લોકો-આધાર વિના જ—સેવતા નગરે પડેછે, તે તો તદ્દન અશુદ્ધ અને હસવા જેવા જ છે. એ પદ્ધતિ તે સંસ્કૃત ક્ષાન્ત (જૂતકૃદન્ત) ના રાખ્ઠને જ ધાતુ શુજરાતી બનાવી દઈ શુજરાતી પ્રત્યયો લગાડવા તે છે. આ રીતે રા. ન્હાનાલાલ કવિના ‘ધન્દુકુમારનાટક’માં—

“લક્ષમાં સકલ જૂતકાલ સંક્રાન્તેછે.”*

(અંક ૧ પ્ર. ૫ પૃષ્ઠ ૭૪)

આમ છે: તેમ જ, હેમનાં ‘કેટલાંક કાવ્યો’ ભાગ ૨ જ ના અર્પણમાં—“પડ્યો—પરિસમાપ્તતો નથી” (પૃ. ૩ પં. ૭) એમ છે. અહિં ‘સંક્રાન્તવું’ અને ‘પરિસમાપ્તવું’ જેવા રાખ્ઠો જોઈને તો હસવું જ આવેછે; અથવા તો એ પ્રયોગની અસંસ્કારી ધૃષ્ટતા માટે બીજા જ પ્રકારનો ભાવ ઉત્પન્ન થાયછે. નવા રાખ્ઠો ઘડવાના હકને શાનની, યોગ્યતાની, સંયમની, ઇત્યાદિ મર્યાદાઓ હોયછે તે વીસરવાનું નથી. સંસ્કૃત જૂત કૃદન્તમાંથી શુજરાતી ધાતુઓ કેટલાક ઉત્પન્ન થયાછે તે વાત ખરી છે. પરંતુ તે આ પ્રકારથી નહિ; એ તો—

સં.	પ્રા.	શુજ.
જિત:	જિતો (જિત્તો ને બદલે)	ગિત્યો,
પક્ષ્યં: ”	પક્ષો	પાક્ષ્યો,
મગ્ન:	મગ્નો	બાઓ,
હિન્નમ	હિન્ન	હીનું;

* એક લેખકે વળી ‘પ્રદક્ષિણા’ ઉપરથી ‘પ્રદક્ષવું’ ક્રિયાપદ રચ્યુંછે તે તો અગત્યનો અને ધૃષ્ટતાનો નમતોજ છે. (‘સમાલોચક’—જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૨ પૃ. ૧૭૬ પ. ૧ જુલો.) રા. ન્હાનાલાલની આ જાલની રવચ્છદી અત-નતાનો એક એક પ્રકારના યુવકવર્ગમાં લાગતાં વાર નથી થતી હેનું એક તાણું ઉઘાડરણ એક તરણુ મિત્રે મહને મોકલેલા નૂતન વર્તના અભિનન્દનપત્રમાં દીઠેલું નોંધવા લાયક છે:—“જુજ આતમને ઉદાત્તશે”. (ઉદાત્ત-જૂતકૃદન્ત-ને જ ધાતુ બનાવી ક્રિયાપદ બનાવી દીધું.)

‘વસન્ત’ કાર્તિક સં. ૧૯૬૯ પૃ. ૫૮૬એ રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવેના કાવ્યમાં
“અને કલ્પોલતત્—પર્યનીનાં અણો”

એમ છે. અહિં ‘કલ્પોલવું’ એ ક્રિયાપદ કલ્પોલ-તરંગ ઉપરથી બનાવ્યું છે. તે પ્રથમ ધ્વનિમાં કહ્યુંને અરુચિ નથી આપતું પરંતુ દૂષિત જ છે.

† શૈરસેનીમાં તેમ જ માગધીમાં સંસ્કૃત જનો દ્ વાય છે, (અનાદિ અસંયુક્તનો).

ઇત્યાદિ જૂતઋદ્ધન્તના શુજરાતી રૂપમાં ચક્રાર (અન્ય ધાતુઓના રૂપોના સામ્યથી) નજી મૂળ ધાતુને લાગીને યયો હોય એમ ઇમાદિક્થી ' નિતવું', 'પાકવું' 'ભાગવું', 'છીનવું', ઇત્યાદિ ધાતુ ઊપજ્યાછે, તદ્દેવા પ્રસંગમાં બનેછે. ' વીતવું' તે પણ વિન્દન્ત ઉપરથી એ જ પ્રકારે આવ્યોછે. આ પ્રકારમાં વળી વિશેષ રૂપાન્તરો દ્વારા પણ કેટલાક ધાતુઓ રચાયાછે,

ઉદાહરણ:—

મ.	પ્રા.	શુજરાતી
પ્રાપ્ત:	પત્તો	પહોતો, પહોત્યો, પહોત્યો— ઉપરથી ' પહોત્યું';
વાદિતં	વાદિએ	વાળિયુ, વાળ્યુ, (બ્ય-તે બ્યુ આમ્ હોવાની ભ્રાન્તિથી) વાગ્યુ, તે ઉપરથી—વાગ્યું.

ઇત્યાદિ

આમ બાવાવિદાસના નિયમાનુસાર ધાતુ ઊપજે તે જુદી વાત અને ' મકાન્તવું' જેવા ખોટા શિક્ષા બીજા યાપ તે જુદી વાત. એ રીતે તો ' મકમવું', ' મંતુષ્ટવું', ' પ્રખુલ્લવું', ' અપાસ્તવું', ઇત્યાદિ અનેક અમતકારો ખડા કરાશે. †

આટલી ચર્ચા જરાક આડી ગઈ-રા. બ. રમણભાઈની ચર્ચા બહુ પાછા વળિયે. હેમજે એક ઠીક ખતાવ્યુંછે કે જેમ ' વિચારવું' યાપછે તેમ ' ખ્યાલવું' યતું નથી સંસ્કૃત શબ્દની પેઠે દારસી શબ્દની ઝેડે નેટલી છૂટ લેવાતી નથી. પરંતુ અહિં પણ આ તત્સમ ધાતુની કિત્તિકવનામાં બુદ્ધિ થવાથી જ આ ટીકા દરવાનો પ્રસંગ રા. બ. રમણભાઈને આવ્યો જણાયછે. ' વિચાર' એ નામ ઉપરથી ' વિચારવું' ક્રિયાપદ થયું એમ દરવના હેમજે કરી તેથી હેમને કહેવું પડ્યું કે ' ખ્યાલ' ઉપરથી ' ખ્યાલવું' યતું નથી. પરંતુ, ઉપર ખતાવ્યું તેમ, નામ ઉપરથી નહિ પણ ધાતુ ઉપરથી જ તત્સમ ધાતુ લેવાયાછે (વિચારયતિ ઉપરથી જ ' વિચારે' એમ થયુંછે)—એટલે દારસીમાં ' ખ્યાલ' એ શબ્દ નામ છે—ક્રિયાપદ નથી,—તેથી તે ઉપરથી ' ખ્યાલવું' ના જ મંભવે. આ જ દારણથી ' બક્ષવું' શબ્દને વાધો નથી આવતો. કેમકે ' બક્ષીદન્' એ દારસીમાં ધાતુછે,—એટલે ક્રિયાપદનું ક્રિયાપદ ' બક્ષવું' બની સમ્યુ. ' કબ્જવું', ' સરભાવું', ' ખરવું',—એ રા. બ. રમણભાઈએ ગણાવેલા શબ્દો માત્ર વિવક્ષણ અપવાદરૂપ ગણવા પડશે, (ઉપર બનાવેલા અસ્કૃત ઉપરથી થયેલા ' સાવું', ' પલાણવું', ' અકળાવું'—ઇત્યાદિની પેઠે) પરંતુ એ શબ્દોને સખન્ધે રા. બ. રમણભાઈ કહેછે કે—

† ' આપવું' ના અર્થમાં ' દત્તવું' એમ કાંઈક અડધી મસ્કરીની બાવામાં અને નાનાટ (અપભ્રાંશ) રૂપે વપરાયછે, તે અપવાદરૂપ શબ્દ બાદ જ કરવો જોઈયે. વર્તે એમ વચનને કાંઈક પ્રાધાન્ય આપવા માટે જ એ શબ્દ ઘડાયેલો જણાયછે.

“તેમાં પણ કારસી શબ્દોને સંસ્કૃત-પરથી થયેલાં ધાતુનાં રૂપ આપવામાં આવે છે, સંસ્કૃત શબ્દોને કારસી ધાતુનાં રૂપ આપી સકાતો નથી.” (‘જ્ઞાનસુધા’ ૫૪ ૮૯) —

તે વચનનો અર્થ શો તે જ સમજાતું નથી. સંસ્કૃત ઉપરથી થયેલા ધાતુનાં રૂપ એટલે શું? તે ‘કબૂલવું’ ઇત્યાદિમાં ક્યાં નજરે પડે? ત્યાં તો કારસી શબ્દને શુજરાતી પ્રત્યયો લાગ્યા છે. ‘વંચી સંસ્કૃત શબ્દોને કારસી ધાતુનાં રૂપ આપી સકાય જ શી રીતે? રા. બ. રમણ-બાઈનાં મંતવું તાત્પર્ય સ્પષ્ટતાથી બતાવાયું નથી, તેથી બહુ અગમ્ય રહે છે. અને એ વાત બૂલવી નાં જોઈએ કે પારકી બાપાના શબ્દો કાંઈ પણ બાપામાં ગમે તેટલા ઉછીના લેવામાં આવે, પરંતુ વિભક્તિવચન તો તે તળપદી બાપાનાં જ એ પારકી બાપાના શબ્દોને લાગે, — એ બાપાના સ્વસ્વરૂપ જળવવાના તત્ત્વને અંગે રહેલો જ નિયમ છે. અલબત્ત એ પ્રત્યયો લગાડવા સમ્યક હોવા જોઈએ. સમ્યક્તાને આભાવે જુદા, પ્રકાર પ્રવેશ પામે છે; જેમકે ‘અનેલાઈઝર’ નથી કહેવાતું, કદી કહે તો ‘અનેલાઈઝ (analyse) કરતું’ એમ ‘કરતું’ શબ્દ ઉમેરી કામ થાય છે.

રા. બ. રમણબાઈએ જ્ઞાનસો અને શુજરાતીના ગંગાન્ધમાં એક તત્ત્વ સુધારિત બતાવ્યું છે. કારસીમાં અન્ય હ વાળા શબ્દોમાંથી દેટલાક શુજરાતીમાં નપુંસકલિંગના શબ્દો બન્યા છે, જેમકે કારખાનેદાર-કારખાનું; પંચનામેદાર — પંચનામું; વગેરે; તેથી વિપરીત પ્રકાર મૂળ શુજરાતી ઉકારાન્ત નપુંસક શબ્દો મુસલમાની અમલમાં આકારાન્ત થયા છતાં નપુંસકલિંગ કાયમ રહ્યાનો છે; જેમકે — વડોદરા, ધંધુકા, ધોળકા. આમ રા. બ. રમણબાઈએ બતાવ્યું છે. આ વિશે એક બે મુદ્દા ઉમેરવાનું મન થાય છે. ‘વડોદરું’ — ઇત્યાદિ રૂપો હાલ પણ પ્રચારમાંથી તદ્દન હુમ નથી થયાં, એ વાત ધ્યાન ખેંચનારી છે. બાકી આકારાન્ત થવાનું કારણ મુસલમાની અમલમાં બતાવ્યું છે તે બેસક ખરું અને આજ સુધી કોઈએ ના બતાવેલું હેતું છે. કારસી અન્ય હ વાળા શબ્દનું * હિન્દીમાં આકારાન્ત રૂપ થાય છે અને શુજરાતીમાં ઉકારાન્ત થાય છે, તે કમને ઉદાહરણને ‘વડોદરા’ ઇત્યાદિ આકારાન્ત બનેલાં. શુજરાતીએ કારસીના અન્ય હને પ્રસંગે ઉકારાન્તરૂપ કર્યાં, તો જાણે હેતું સાદું વાળવાને મુસલમાન અમલે શુજરાતી ઉકારાન્તને પ્રસંગે ઉપરો કામ કર્યો. ‘વડોદરું’ એમ ઠંઠ કારસી દેખાવ સુધી પહોંચેલાં રૂપ પણ હોવાનો સંભવ છે. છેવટે ઉમેરવાની જાણતમાં એક મુખ્ય વાત જોવાની છે. આ કારસી અને શુજરાતી વચ્ચે રૂપવિનિમયમાં લિંગના ફેરફારનું તત્ત્વ પ્રધાનપણે નથી આવતું; કારસી હ અને શુજરાતી. અન્ય ઉ (અથવા નરજાતિનો ‘ઓ’) એ વચ્ચેનો મંબન્ધ એ જ મુખ્ય તત્ત્વ છે. આગળ ઉપર આકારાન્ત ઉકારાન્ત શબ્દોની ચર્ચાને પ્રસંગે આ વિશે હું વધારે કહીશ. એક ખાસ યાદ રાખવાનું છે કે ‘વડોદરા’, ‘ધોળકા’ ઇત્યાદિ શબ્દો મુસલમાની અમલમાં સરકારી દફતરાની હઈ અથવા કારસી બાપામાં તો આકારાન્ત રૂપે નહિં જ મળે, અન્ય હ વાળાં મળશે, — એમ હું ધારું છું. એ અન્ય ‘આ’ તો હિન્દીમાં જ ઉત્પન્ન થયેલો છે, અને તે વખતે હિન્દી બાપાનો લૌકિક પ્રચાર તો ન્હોતો જ. (અપૂર્ણ). નરસિંહરાવ કોળાનાથ.

* કારસીમાં ‘પંચ’ નહિં પણ ‘પંજ’ શબ્દ છે, તેથી ‘પંચનામેદ’ એ ઉદાહરણ ઠીક નથી થતું. ખીજાં ધણાં મળે એમ છે. ઝોકાર ઉકારના પ્રકરણમાં આગળ ઉપર એ ઉદાહરણો હું આપીશ. * હિન્દીમાં જ હઈ-હિન્દુસ્તાનીમાં તો અન્ય હ રહે છે.

યુધિષ્ઠિરનું અસત્યકથન.

(ચર્યાપત્ર.)

ગયા માર્ગશીર્ષના ' વસન્ત ' માં આ વિષય ઉપર ૨૧. આશ્વિનકરે ગમ્ભીર મનન-ભર્યા વિચારો ઉપરિચિત કરીને સર્વ ચિન્તકોને તેમ જ સામાન્ય વર્ગને કેટલાક નવીન અને અપૂર્વ સત્યોના પ્રકાશથી આનન્દિત કર્યાં છે. એ સર્વેનું પુનર્દર્શન કરવાનું કારણ નથી. એ ચર્યામાં મહારા આ પ્રશ્ન વિશેનો દષ્ટિબેદ હેમણે તપાસ્યો છે તે વિશે એક બે ખુલાસા કરવાનું મન થાય છે.

૨૧. આશ્વિનકરને મતે—“ આ વાર્તાના આમાન્ય શ્રોતાઓ ” ના ભેગો હું પણ “ માત્ર આટલી વાત સામળીને, અને તે ઉપર ઊંડા વિચાર ન કરીને, ધર્મરાજને અને મહાભારતકારને ઉભયને કાંઈક કાંઈક અન્યાય ” કરું છું. ધર્મરાજના “ આ એક દ્વણ્વના ભાનમાં ” હું “ ધર્મરાજનું બન્ધ નીતિથી ભરપૂર ચરિત્ર બૂલી ” જાઉં છું. “ આ છેડેથી હેમનાં નવવાણુ સત્ય ગણવા બેઠ્યે ત્હેને બદલે, બીજી છેડેથી, સોમું અમત્ય જ ” ગણું છું.

આ આરોપના ઉત્તરમાં બે ખુલાસા જ બસ ધરો:—

(૧) ન્યાય્યાન્ પથઃ પ્રવિચલન્તિ પદં ન ધીરાઃ—એ મહારા આખ્યાનનું મુખ્ય સૂત્ર હતું; ત્હેના પ્રત્યુદાહરણ તરીકે યુધિષ્ઠિરના અસત્યકથનનો જ્ઞાન-મૂર્ચ્છો હતો; તો તે સખન્ધમાં તો સો પ્રસંગમાંના એક પ્રસંગના અમત્યને જ આગળ ક્યાં વિના બને એમ જ ન્હોતું એ એક અમત્યકથનની તીવ્રતા યુધિષ્ઠિરના નવવાણુ સત્યકથનથી ઉપરી વધતી ખતાવતાં એ નવવાણુ સત્યકથનનો મહે અનાદર નથી કર્યો. મહારા ખાસ ખતાવવાનું એ હતું કે

* પિકારહેનો સતિ વિક્રિયન્તે
યેષાં ન ચેતાસિ ન એવ ધીરા.

એ ‘ ધીર ’ ના લક્ષણ પ્રમાણે પ્રલોભનની ચમત્ક જે રકી રહે તે જ ઊંચી ભાવનાના પૂજક ગણાય.

અવખત. યુધિષ્ઠિરના આ પ્રસંગમાં પ્રલોભન બહુ મધુર રૂપમાં ઉપરિચિત થયું હતું; પાપનું રૂપ જ બહુવાર એ મૌનદર્શ ધારણ કરે છે. પ્રત્યક્ષ દુષ્ટકર્મ અને પુણ્યકર્મ શ્રેયઃ અને પ્રેયઃ ના આકારમાં ન્હોતાં આભાં; મને તેમ, પણ પ્રેયઃ નું વાસ્તવિક કદુ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ ન્હોતું. પ્રિયજનોના રક્ષણરૂપે આવીને, બે કર્તવ્યો વચ્ચે વિરોધ ઉપરિચિત થયો હતો; સ્પષ્ટ અકર્તવ્ય અને કર્તવ્ય વચ્ચે નહિ. છતાં એ તો નિર્વિવાદ છે કે આ બે કર્તવ્યોમાં સ્તીકાર્ય

કિયું તે ઉપર 'ધીર' ની કસોટી રહેલી હતી. રા. આહુદ્યંતકર સ્વીકારે છે કે યુધિષ્ઠિરના આ એક અસત્યનો તો બચાવ-તા જ કરી સકાય. આમ છે તો પછી નિષ્પાદકતા પૃથ્વી થવા છતાં પોતાનું, સત્ય સાચવ્યું હોત તો હેમાં 'selfishness of virtue' અથવા તો 'spiritual pride' જ પ્રગટ થાત એમ દલીલ રા. આહુદ્યંતકર આગળ કરે છે ને સંગત થતી નથી એમ મ્હારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

મહાભારતકાર વિશે મ્હં એટલું જ કહ્યું હતું કે

+ 'અને બોલિનણા જ પ્રભાવે'

એ વચનમાં વ્યાસે પોતાના કાવ્યના નાયકનો કાંઈક બચાવ કર્યા જેવું કહ્યું છે; ભીષ્મ અને દૃષ્ટ્યની સલાહને વશ થઈને અસત્ય બોલ્યા એમ પણ વ્યાસે જતાવ્યું છે, † એ પણ એ બચાવને પુષ્ટિ આપવા જેવું થાય છે. એ કબૂલ કરું છું કે કવિએ તો માત્ર પોતાનું કર્તવ્ય બળની જ્ઞાતાન્ત હોતો ત્યેવો રમૂ કર્યો. છતાં એમ કરને કરતે આટલાં કારણો જતાવતા ગયા તે કાંઈક ધર્મરાજ તરફ પક્ષપાતની દૃષ્ટિ દેખાડે છે. અને એટલો સમભાવ તો કવિનો પોતાના નાયક જોડે હોય તો કામ્ય ગણાય. વ્યાસે ધર્મરાજનો બચાવ ક્યાં છે, હેમના અસત્યનો નહિ, એ સ્વીકારવાને હું તૈયાર છું. અને મ્હં વ્યાસજીને ઉપર એ અસત્યના બચાવનો આરોપ મૂક્યો હોય એમ સાંભરવું નથી.

હું એ સ્વીકારું છું કે યુધિષ્ઠિરનો રથ—એ અસત્ય બોલ્યા પછી—જમીનને આશ્રી, નેમ જ યુધિષ્ઠિરને નરકમાં ફેરવ્યાનો બચાવ પણ કવિ વર્ણવે છે—એ અદ્ભુત જ્ઞાતાન્તનો હેતુ અસત્યને દોષરૂપ જણાવવાનો છે ને વાત મ્હં મ્હારા વ્યાખ્યાનમાં ઉમેરી હોત તો મ્હારો હેતુ સખળ પુષ્ટિ મેળવત. આ વાત રા. આહુદ્યંતકરે ઉમેરવા માટે હેમનો હું ઉપકાર જ માનું છું.

(૨) મ્હં યુધિષ્ઠિરના ૯૯ સત્ય તરફ દૃષ્ટિ નથી કરી એમ નથી. એ જ કીર્તન-કાંઈક ફેરફાર તથા વ્યાખ્યાનમાં ઉમેરા સાથે મ્હં મુખાર્ષિ પ્રાર્થના સમાજના મંદિરમાં-સાન્દાકુઝ-માં આપેલા કીર્તન પ્રછી યોગ્યક અઠવાડિયાં થયાં ત્હારે—કહ્યું હતું. તે પ્રસંગે સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાતાન્તનો લક્ષ એ વાત ઉપર ખેંચ્યું હતું કે—યુધિષ્ઠિરના આ અસત્યકથન ઉપર ખોટા ખાર મૂકીને હેનો અવળો અર્થ લેવો ના જોઈએ; યુધિષ્ઠિર જેવા અસત્ય બોલ્યા તો આપણે તેમ કરવાને શી અડચણ?—એમ સાર લેવાનો નથી. આપણે તો હેમના સત્યવાદિત્ય ઉપર જ લક્ષ રાખી અનુકરણ કરવું જોઈએ. તો આરા છે કે લાકડીના બીજ છેડાથી જ નેવાનો મ્હારા ઉપર મૂકેલો આરોપ રા. આહુદ્યંતકર ફગા કરીને ખરોડી જિરો. અલખત

+ માત્રિવાણ મહારાજ વર્તુલ સમુપવચનમે

† તત્ત્વ તદ્વચનં શ્રુત્વા કૃષ્ણવાક્યપ્રવૈદિતઃ

હેમણે કીર્તન સાંભળ્યું તે વખતે ઉપર કહેલી વાત મહેં આગળ મૂકી નહોતી, એટલે રા. આણંદશંકરને ખોલવા માટે કાંઈક કારણ મળ્યું ખરું.

રા. આણંદશંકરે ચર્ચેલા બીજા મહાન પ્રશ્નો વિશે વધારે ચર્ચા માટે હાલ અવકાશ કે પ્રસંગ નથી. માત્ર ટૂંકામાં એટલું કહું કે—‘અધર્મવડે પણ અધર્મનો પરાભવ થાય છે,’—એ સિદ્ધાન્ત ઉપસ્થિત કરીને “ઐરાગઝેબની ધર્માન્ધ અનીતિનો શિવાજીના છળથી વિનાશ થયો”—એ દશાન્ત આપવામાં રા. આણંદશંકર શકે પ્રતિ શાક્યં કુર્યાત્ એ જાતનો ઉપદેશ કરવાને ઇચ્છતા હોય એમ હું માની સકતો નથી. “પાપ રહામે પાપ જીલું કરનાર શક્તિ પણ પરમાત્મા જ છે”—એમ રા. આણંદશંકર જુવેછે, ત્હેમાં કેટલાક આભાસના રંગોથી છેતરાવા જેવું તો થતું નહિં હોય ? પરમ પુરુષ પ્રેતાના પવિત્ર સ્વરૂપની સાથે વિરોધ રાખનારા પાપને સાધનરૂપે પણ વાપરે એ મહેને તો હેની શક્તિમાં જનતા જ દર્શાવનારું લાગશે. આપણી નિયમિત દૃષ્ટિને એ આભાસ જ જણાયછે એમ હું તો માનીશ. તેમ જ જગતમાં પાપ ઉત્પન્ન કરનાર પણ ભગવાન છે એ કોટિમાં પણ મહેને દૂષણ જણાય છે. પાપ તે સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વવાળો પદાર્થ નથી, મનુષ્યનાં આચરણને માટે મંભવરૂપે જ એ પદાર્થ નજરે પડેછે, એ વિચારીશું તો પાપનો ભાર પ્રભુને ગાયે મૂકવાનો દોષ આપણે નહિં કરીએ. “જગતમાં લાલચો ઉત્પન્ન કરીને તથા એ લાલચો મનુષ્યના મન ઉપર અસર કરે હેવું એ લાલચોનું અને મનુષ્યના મનનું સ્વરૂપ” પ્રભુએ ધણ્યુંછે, એમ રા. આણંદશંકર કહેછે તે પાપના આ સભવસ્વરૂપ તથા મનુષ્યને સ્વેચ્છાસ્વીકારની મોટી વડે ઉત્પન્ન કરવાની પ્રભુની ગહન યોજનાનો અનાદર કરીશું તો જ સ્વીકારી શકે—આ પ્રકારની દલીલને આધારે કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને જાપની લાલચ અંતાવીને અસત્ય ક્ષત્રીને પ્રેર્યો એ વાતનો ખુલાસો આપી રા. આણંદશંકરે કૃષ્ણના પરમાત્મરૂપની ઘટના એમ કહેછે, તે આતુર્યયુક્ત છે; એથી વધારે નથી. કૃષ્ણની પેઠે પ્રભુ પાપ તરફ મનુષ્યને રહે,—એ સિદ્ધાન્ત પાપ અને પ્રસોબનના અસ્તિત્વમાંથી શી રીતે ઉપજનાય તે હું કહી સકતો નથી. પ્રભુ તો સતત પ્રસોબનમાંથી અચાવવાને જ તત્પર છે. પ્રભુ, પાપ, પ્રસોબન, અને મનુષ્યની કર્તવ્યકર્તવ્ય તરફ સ્વેચ્છાપ્રવૃત્તિ—એ તરનો વિશે સુધટિત વિચાર પાનમાં લઈશું તો આ પ્રશ્ન વિશે વધારે ખોલવાની જરૂર નહિં રહે.

છેવટે, મતભેદને બદલે દૃષ્ટિભેદ જ હમારા બેજણ વચ્ચે છે એમ રા. આણંદશંકર મના નિરન્તરના સાચા માધુર્યથી હમારો સ્નેહભાવયુક્ત વિરોધ જગત આગળ મૂકેછે તેથી શરૂ હૃદય હેમની તરફ દિગુણ બળથી આકર્ષાયછે, એટલું પ્રગટ કરવાનો અવિવેક કરીને આમ કહું.

હિન્દ ચિંટન.

(ગદ્ય.)

અહો ! કંઈ એકલ પ્રભુષ્ઠા સુહાવે હિન્દચિંટન !
અને કંઈ એજ મર્યાદા જગલે હિન્દ ચિંટન !

જગત ચોખંડમાં સામ્રાજ્ય ચક્રવે એક ચિંટનઃ
ધણે કંઈ જાય એતો એક ચક્રવે એક ચિંટન !

કુલવશે યૌદ્ધ ચોકડી રાજ્ય હરતે એક ચિંટનઃ
અવશ સ્વસ્થાનમય વિકસાવશે સામ્રાજ્ય ચિંટન !

શિટિશ મહારાજ્ય ગણિતો એક માને હિન્દ ચિંટનઃ
ગણિત અવગણતા જ પ્રકારાવા દેશે જ ચિંટન,

સ્વયં જ્યોતિ પ્રકટતાં તો પીછાને વીર ચિંટનઃ
ચરા હિન્દી ! ઉભા રૂઢો જ્યાં ઉભા બહાદૂર ચિંટનઃ

કદમ તો એક સરખે કૃત્ય કરિયેઃ હિન્દ ! ચિંટન !
નિરખી નિર્ભયજ નિઃસંમ સ્વસ્થ કરશે હિન્દ ચિંટન.

પરસ્પર આરાના ઉચ્છવાસ બરશે હિન્દ ચિંટનઃ
ધરી સામ્રાજ્ય શિર સ્વરાજ્ય ધરશે હિન્દ ચિંટન.

સ્વરાજ્યે સિદ્ધને બળવંત જનશે હિન્દઃ ચિંટન !
સહા વીર બન્ધુસમ દુર્ગ સંગ મૂઝશે હિન્દઃ ચિંટન !

જાતાં સ્વજન.

(હરિગીત)

“ જાનો રહે ! જાનો રહે ! રોયાયકી કે નાં વળે;
થાનારે થાવાનું જા: તો તું આમ કાં રોયા કરે । ”
ના ! ના ! ન બન્ધુ । રોકતો—ખસ આજ તો રોવાજ દે ।
રોવાં સ્વજનનાં દોલણા: રોક્ષાં નહીં રોક્ષય એ.

સર્વેસ મ્હારે તો સ્વજન જાતા સ્વજન હા ! સૌ ગધુ;
તું બોલ તો બન્ધુ । પછી હું ના રકુ તો શુ કરું ?
રોયાયકી કે ના વળે તેથી જ હું રોઉં બધુ,
અવધિ જ હા ! કૂરતાતણી, રોધુ ય કામ ન આવતું ।

સમગ્રવતો શુ દિશ્ચથી ? ના ! ના ! મ્હને એ ના ગમે,
ના શુષ્ક વાતો જાનની મતમને સતોય દે;
જાને દબાવું ઉરના આ પૂર વેગ બળી જ હું ?
રોઈશ હું, રોઈશ હું,—જમ આજ તો રોઈશ હું

સાન્ડાકૂઝ,
તા. ૬-૧૧-૧૨ }

ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા

वसन्तः

इदं सत्यं सर्वपा भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयं
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्

सत्यात् प्रमदितव्यम् । यमाश्च प्रमदितव्यम् । कुशलात् प्रमदितव्यम् भूत्यै
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रयत्नवाच्या न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्

वर्ग १२, अंक २

[भाषा]

दाखुन, संवत् १९६६

तन्त्री—॥ न रा य मभुनाथ मनीपनराग १२६ श्री मे जेन जेन श्री

॥ नतक ससाराधुवातापरिपद, १०१३ ना मभुनाथ भाग

५३

(भाग १२ मदीं रा रा नरसिंहराज कोणाताथ । न ही जेन)

(भाग १२ मदीं ग ग ग ग ग ग ग ग ग ग ग ग ग ग)

अभ्यासो धाम

७२

(रा पाद १ ग रा १ म ग र)

पठित परिश्रमना भाग परिश्रम

७३

(रा रा नरसिंहराज कोणाताथ श्री मे ही जेन)

रत्नपटना वीस म न पुरुषो (१) म नराज असे

८

(रा रा कोणाताथ भाग १२ १२ जेन जेन जेन जेन श्री)

मे मभारती धाम

(ग रा १ जे सुवात श्री न)

पठित परिश्रमना भाग परिश्रम

(रा रा कोणाताथ भाग १२ १२ जेन जेन जेन जेन श्री)

महापाद-१ 'पुनीपन' प्रिन्टिंग प्रेस क. वी. मे वीधान सभान से छाप

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) શ્રીઓ, (૫) મુજરાતી ગાળાના ખાસતરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધી સર્વ પગારદારોના વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ સાથે).

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

દરેક નકલ એકના દર હારમે એક આના પ્રમાણે.

મળવાનું ટેકાણું—વસન્ત ઑફિસ—અમદાવાદ.
વ્યવસ્થાપક.

નિયમો.

- ૧ વગર મહીના અને તન્ત્રીની મહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઑફિસ”-ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઑફિસ”. અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે જ લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ કોઈ પણ લેખકનું અસહ્ય કાળાણ-એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો પા કર્યો, હોય કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમો બંધાતા નથી.
- ૫ કોઈ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખર ગુધીમાં પણ ન મળે તો પ્રાંતે અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછાગયા એ અંક પૂરો ચાલવાને અમે બંધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तजामयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ મૂલ્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૨, અંક ૨.

[માસિક]

ફાલ્ગુન, સંવત્ ૧૯૬૯.

પ્રાન્તિક સંસારસુધારા પરિપદ્, ૧૯૧૩.

પ્રમુખનું ભાષણ.

સંસારસુધારાના મહાકાર્યમાં ભાગ લેતા બન્ધુઓ, સગારીઓ, અને મિત્રમિત્રીઓ !

- ૩૬ પ્રમાણે પ્રાન્તિક સંસારસુધારા પરિપદ્નું સંમેલન આજે આપણે કર્યું છે. આ સંમેલન ગુજરાતના રાજનગરમાં કરવાનું પ્રામ્ન થયું છે. અમદાવાદ ૫૦૦ વર્ષથી ધનિદા-
સમાં પ્રગટલો છે, અને વહેપાર ને ઉદ્યોગમાં યતી ચઢતીને લીધે બલિષ્ઠમાં તેની મહત્તા
વધ્યા વિના રહેશે નહિ. આ બાબતે સંસારસુધારાના કાર્યને લગતી નથી, તો પણ સ્ત્રી
અને પુરુષની સામાજિક ઉન્નતિના મહાકાર્યને તેમાંથી મદદ મળે છે અને આડકતરી રીતે
ઉત્સાહ પણ મળે છે. માનસિક, આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક, અને સામાજિક—એ સર્વ પ્રકારના
સુધારાની એક સરખી રીતે અમદાવાદમાં કદર થાય છે, અને આવા શાન્ત અને સમતોલ
સ્વભાવને માટે અમદાવાદ સકારણુ મમરૂર યદ્ય શકે. પ્રવૃત્તિઓની આવી સમતોલતાને
લીધે જ આ શહેરમાં સુધારક શિક્ષણસાહીઓ અને સુધારક પંડિતો નીવડ્યા છે; વળી,
તે જ કારણને લીધે પ્રોતાનું ધન લોકોને ચરણે અર્પી દે એવા ઉદારભાવવાળા લક્ષાધિપ-
તિઓ પેણું પામ્યા છે. કુખીઓનાં દર્દ ટાળવાને અને દેશના યુવકોનાં મન કળવવાને અપૂર્વ
શ્રવ્યશ્રી સાધન આપનાર ગુજરાતમાં પહેલા જોશનેટ બિપજવવાનું માન પણ અમદાવા-
દને જ ધે છે.

§ બાબાન્તર કરનાર—સા. સાદરલાલ અમૃતલાલ દવે.

આજના કાર્યક્રમનો આરંભ કરતા પહેલા, છેલ્લી પચ્ચિદ મુળદ્રુમા મગી સાર પછીના વર્ષમા એટલે મત વર્ષમા શુ શુ થયુ તે જોઈએ, આપણી જમાઉધાર બાબત તપાસીએ અને હાલ આપણી મમક્ષ કેવી સ્થિતિ ખડી થઈ છે અને ક્યા ક્યા પ્રશ્નોનુ વ્યવહાર નિરાકરણ આપણે કરવાનુ છે તે બધુ શુદ્ધ વિવેચન દ્રષ્ટિથી નિહાળીએ પ્રથમ, આપણા એક શુદ્ધ, આત્મિક, ને નિરપેક્ષ ‘મર્યાદી’ ના સ્વર્ગવાસથી આપણને મોગી ખોટ ગઈ છે,—તે વીર એ લાનકામર ઉમિયારામર છે સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરને ગમ્યુ તે ખર, પણ તેથી આપણી ખોટ કાઈ જોઈ જતી નથી મસારાધારાનો એક સાચો ધુરધર ગયો । તેમણે પોતાની લાખી ને ઉપયોગી આખી નિન્દાગીમા ખગ નિગરથી કામ કર્યું હતું, અને તેમનામા ખરેખરી નિરપેક્ષ કાર્યપરાયણતા હતી તે દુર્ભગ ને અનાયના બેવી હતા, સ્તુતિ વા નિન્દાની ગણના કરતા નહોતા, ને આ દુનીયાની ક્ષણિક મોટાઈની પાછળ ભમતા નહોતા આ વ્યક્તિની વિશેષતા એવી હતી કે તે ભૂત અને વર્તમાનો પોતાની નૈતિક ભજ તાથી આત્મહતિ કરી દેતી હતી, જે ભજતા મૃતિપથમાથી ખસી શકે એ મહવતુ નથી પરંતુ વિશ્વતિના નિર્ણય નિયમને અનુસરી બ્યારે એ વ્યક્તિવિશેષ પણ જાગ્રકમે વિશ્વતિને વશ થશે ત્યારે પણ જે મગીન કામ તેમણે વગર દબે કર્યું હતુ તે કામના પરિપાકરૂપી સ્થાવી ફળ આપણે ખૂરી રાખીશુ નહિ આમણે આટલી આશા અને હજી રાખી શકીએ કે આ સાચા ઉત્તરભક્ત તરફથી જે મહા આપણને મળતી હતી તે ઉપરે લઈ લીધી, તોપણ તેમનો આત્મા અને તેમણે કરેલુ મમ આપણને હમેશા ઉત્સાહિત કરશે, અને તેમની ખાલી જગ્યા યોડે ઘણે અગે પૂરવાને બીજાઓ શક્તિમાન ધરે, જેથી કરીને તેમનુ નામ મારી રીને જાગરી રામશે

આ દ્રષ્ટિથી જોતા, મને આ ક્ષણે નાચ્યા વગર નહેવુ નથી કે આપણી પૂર્વે થઈ ગયેલા નસામુધારાના મોગ આત્મભે ને આચ્યા વીરા, જેઓ શુભ રીતે આપણને પ્રેર્યા કર છે, તેમના આત્માની આરાત્મન પાપો તણે આપણે આપણુ કામ કરીએ છીએ આવા આ નકો અને વસિના યોડા નામે નીચે પ્રમાણે છે—મરસનદામ મગી, મહિષ તરામ રપરામ, ભોજાનાથ સારાચાર્ધ નવનરામ લક્ષ્મીરામ, કવિ નર્મદાચકર લાલચકર, કવિ દનપતંગમ ઠાણાભાઈ, શેઠ માધવદાસ રઘુનાથ ।સ ને વિષ્ણુ પરશુરામ શાર્દૂલી આપણી નડાઈના આરંભમા ઉપરના ગૃહસ્થોએ તેમના ઉત્સાહી માગની મદદથી કાર્ય આરંભ્યુ અને અન્ધ રિવાજો વિરુદ્ધ લડત ચાલુ ગખી તેમનો ઉત્સાહ માન સુવાસની નવીનતાને વીધે નહોતો, પણ તેમના ચારિત્રના જળ અને તેમના આદર્શની શક્તિને લીધે હવે સ્પૂલ કરતા કદમ ઉચ્ચ દ્રષ્ટિએ આ સર્વ આત્મલોકો આપણા ‘પૂર્વજે’ કહેવાય, અને દર વર્ષે તેમનું તર્પણ કરવાની ઉત્તમ રીત એ છે કે તેમણે ઉમતા રીતે ઘર કરેલુ કામ આપણે જારી રાખવુ અને શક્તિમત કરવુ અને આપણે આપણી જાતને અબિનન્દન આપવુ કે ઈશ્વરકૃપાથી મર રામકૃષ્ણ ગોપાલ બાણગરકર—આપણા પૂજ્ય નેતા—જેવા સત્વચ્ચાલી પુરોધાની અમૂલ્ય માલ આપણા કામમા આમણને મળે છે આપણે પ્રાર્થના કરીએ કે તેઓ આપણા મહાકાયમા આપણને માલ અને ઉત્સાહ આપવાને ધણુ ઇચ્છે આ સ્વર્ગવાસી

આરંભકોએ કેટલાકના મત પ્રમાણે, છૂટીછવાઈ ભૂલો કરી હતી. અથવા નીતિકૌશલની ખામી બતાવી હતી—હું પોતે આ મત સર્વથા માન્ય કરતો નથી—તોપણ તેમનું કામ આપણા ઇતિહાસમાં ઘણું ફરીમતી હતું. આજનું કામ શરૂ કરીએ તે પહેલાં આ મહાત્માઓ આપણામાં ઉત્સાહ પ્રેરે, અને સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરના આશીર્વાદ આપણા ઉપર ઉતરે. આ દુનિયાની સર્વ પ્રગતિના, અને તેથી કરીને આપણી સામાજિક પ્રગતિના, અન્તરાત્માને દોરનાર પરમેશ્વર જ છે.

આપણા જમા પાસાના આંકડા બહુ યોગ્ય હોય તો તેથી આપણે નિરાશ થવું ન જોઈએ; કારણ કે કાળના નિરવધિ પાના ઉપર એક વરસ માત્ર સોયની અણી નેટું છે. વળી, પ્રગતિની કસોટી માત્ર આંકડાઓથી થતી નથી. સુધારા તરફ લોકોની લાગણી અને ઇતિ ધીમે ધીમે પણ દૃઢતાથી વધતી જાય છે એ જ પ્રગતિનું ચિહ્ન છે. અને આ ચિહ્ન જોમની આંખો ઉઘાડી છે અને જોમની યુદ્ધિ ખુલ્લી છે તેમને તો જણાય છે જ. માત્ર બે દસંકા ઉપર કેટલાક મારા મિત્રો આપણા કાર્યના વિરોધી હતા તે જ હવે આપણા તરફ સ્વભાવ રાખતા થયા છે. લોકોની આવી લાગણી અને ઇતિ પ્રથમ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ, અને પછી જ કાર્યો થાય તે ઉપરથી આંકડા તૈયાર થાય ને તે લાગણીનું માપ દર્શાવે. છોડ બરાબર ઊગે તેટલા માટે જોમીન, ખાતર, અને અનુકૂળ વાતાવરણ અવશ્ય જોઈએ. આવી અનુકૂળતાઓ સપાટાબંધ પ્રાપ્ત થતી જાય છે એમ મારો અભિપ્રાય છે, અને હું ધારૂં છું કે તે ખોટો નથી. દેમકે દરેક જણ જાણે છે કે, હવે પુનર્જન્મ સંખ્યાબંધ થાય છે, અને તે વિશેની લોકોની કડવી લાગણી ધીમે ધીમે ઘસાતી જાય છે; વર અને કન્યાની વયમાં વધારો થતો જાય છે; પુત્ર ઉમરની છોકરીઓ અવિવાહિન રહે એ પણ હવે વિરલ નથી; યુવકોની મોટી સંખ્યા પરદેશ જાય છે, જે કે આપણે શરમાવું જોઈએ અને નીચું જોવું જોઈએ કે કેટલાક પાછા આવી પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે; જુદી જુદી નાતના લોકો અંદર અંદર બેગા બેસી જમે છે, અને સુધારાના વિરોધીઓ પણ આ બાબતમાં ઉદારીન દેખાય છે અથવા આંખ આડા કાન કરે છે; અને આ પ્રમાણે પ્રગતિનાં પૈડાં ધીમે ધીમે પણ સુદૃઢ રીતે આગળ ચાલે છે જ. પણ ગયા વર્ષનો મોટામાં મોટો બનાવ મુંબઈના ‘આર્યન બ્રધરહુડ’ તરફથી થયેલો મેળાવડો હતો. સાંસારિક અયોગ્યતાના આદિકારણ સાથે, અધ્યાત્મતાની સંસ્થા સાથે, લલનારા ઉત્સાહી સુધારકોની એક મંડળીએ આ મેળાવડો કર્યો હતો. ‘આર્યન બ્રધરહુડ’ વિશે લોકોમાં ઘણી ગેરસમજુત ચાલે છે; પણ તે મેળાવડામાં થયેલા એક જનત્વ કાર્યના અભ્યાસમાં બોલવાનો આ પ્રસંગ નથી. પરંતુ તે બનાવની વિરુદ્ધ પોકારના પડયા હજી શાંત થયા નથી, માટે મારે કહેવાની જરૂર છે કે, જોકે આ બનાવનાં સંબંધમાં લોકોએ કાગતો વાધ કરી દીધો છે તો પણ આ બનાવથી સાચા કાણુ અને જૂઠા કાણુ, સખળ કાણુ ને નિર્જળ કાણુ, દૃઢ કાણુ ને ચક્ષિત કાણુ એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવ્યું. આ બનાવને શાન્ત ચિત્તે અને ઉપરની દૃષ્ટિએ જોતાં મને જણાય છે, કે આપણી જમા બાળ્યએ તેને એક નૈતિક અને મૂઢાળ તરીકે આપણે મૂકી શકીએ.

જો મહાપ્રજ્ઞોનું નિરાકરણ આપણે કરવાનું છે ને તરફ હવે વળીએ; પણ તેમ કર-

વામાં આપણે સસાર સુધારાના આપ્તા પ્રશ્નને લગતી સ્થિતિ જરા બારીકીથી તપાસવી જોઈએ. સમાજના અસ્તિત્વનો આધાર અમુક અમુક સંબંધો ઉપર રહેલો છે; આ સંબંધો ધીમે ધીમે ઉત્પન્ન થાય છે અને રૂઢ થાય છે. કુદરતી રીતે જ માણસને સમૂહમાં રહેવું ગમે છે, અને આ પ્રેરણાને લીધે જ સમાજ સ્થપાયો. ત્યાર પછી કેટલાક કાયદાઓ કરવામાં આવ્યા; તે પણ આરંભમાં કાગળ ઉપર નહિ, પણ ધીમે ધીમે તેનું અમુક સ્વરૂપ ધરાયું. મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમાં દરેક યુગની જરૂરિયાતો પ્રમાણે અને મનુષ્યબુદ્ધિની શક્તિ પ્રમાણે ધકાએકા આ કાયદાઓ સમાજને સાંકળી રાખતા હતા. આ પ્રમાણે બનેલો સમાજ મૂત અચેતન વસ્તુની પેઠે સ્થિર રહી શકે નહિ, પણ વધારે ને વધારે ઉચ્ચ દશાએ પહોંચવાને તેની ઉત્કાન્તિ થવી જોઈએ. માટે સમાજની અમુક સ્થિતિને જે લાભદાયક હતું તે સમાજની ઉત્કાન્તિની ઉચ્ચ સ્થિતિને માટે લાભદાયક હોવું જ જોઈએ એમ બને નહિ. તો પછી હંમેશાને માટે તે લાભદાયક ન હોય એ સ્પષ્ટ છે. ઉત્કાન્તિના પ્રવાહમાં સમાજને ઊર્ણ અને મૂત અંગે કંઈક દેવાં પડે છે, નવી નરચાઓ ગ્રહણ કરી તેમને ઉછેરવી પડે છે, અને પોતાના બદલાતા નજેગોને અનુકૂળ થવું પડે છે. આ બધા દેરફાર એની મેળે થઈ શકે જ નહિ, પણ તેની દોરી પકડા પાછળથી ખેંચાય છે. આ દોરી ખેંચનાર મનુષ્યની બુદ્ધિ છે, અને આ પ્રમાણે સમાજની ઉત્કાન્તિમાં મનુષ્યનો ફાળો મ્યાન પામે છે. ખરી વાત છે કે પ્રાકૃતિક દુનિયાની ઉત્કાન્તિમાં મનુષ્યનું કંઈ પણ યાદનું નથી; પરંતુ સમાજનું અસ્તિત્વ જ મનુષ્યને લીધે છે તેથી કરીને સમાજના વિકાસમાં મનુષ્યનું ચપલું રહે છે. એટલા માટે આપણે સમાજના વિકાસમાં કેટલો ફાળો આપી શકીએ તે આપણે વારંવાર વિચારવું જોઈએ. જે શક્તિઓને લીધે આ ઉત્કાન્તિ થાય છે તે એવાક ઘણી છે અને ઘણીવાર અટપટી પણ છે, છતાં કેટલેક અંગે અને કેટલીક હદમાં મનુષ્ય ને શક્તિઓને દોરી શકે છે અને તેમનું બળ કામે લગાડી મઠે છે. આ બળનો ઉપયોગ જેમ ઉદાપણથી, દીર્ઘદષ્ટિથી, ને શાસ્ત્રીયતાથી આપણે કરીએ તેમ તેનો લાભ આપણને મળી શકે; તેટલા પ્રમાણમાં આપણી મદદથી સમાજને ફાયદો ધાય. મોટી નદીઓ, મોટા પાણીના ધોધ વગેરેમાં રહેલી શૂઢ શક્તિ કુશળ ઇન્જનેર સારી રીતે વાપરી શકે છે, તેમ આપણે પણ સમાજના વિકાસને મદદ કરવાનું અને તેમાંથી વધારેમાં વધારે લાભ મેળવવાનું કરવું જોઈએ.

છૂં અને નુકસાનકારક મંદચાઓમાં સુધારા કરવાને હજી પણ આપણે તત્પર થઈએ નહિ, તો મારે આપની સમક્ષ આથી પણ વધારે બાંધા હેતુઓ બતાવવા જોઈએ. હું આપનું લક્ષ ખેંચું છું કે વ્યક્તિ પરત્વે તેમજ સરચાઓ પરત્વે, બધેકે વ્યક્તિ કરતાં મંદચાઓમાં વિગેય અંશે, કર્મનો નિર્દય નિયમ (અર્થાત્ કાર્ય કારણનો નિયમ) નિયમિત રીતે અને ઘણી સપ્તાઈથી પ્રવર્તે છે. વિગેય અંશે એમ હું કહું છું, કારણ કે વ્યક્તિનાં કાર્યો ઉપર કર્મના નિયમનો અંકુશ માત્ર આ જિન્દગીમાં અને આવતી જિન્દગીમાં રહે છે; પણ સમાજનું જીવન અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ ડી હોઈ કર્મનો નિયમ તેની જૂત, વર્તમાન, ને અવિધ્ય એ ત્રણ સ્થિતિમાં પ્રવર્તે છે. સમાજને ત્રોખો અમરિંચ બૂતકાળ દોષ છે,

વ્યક્તિને તેવું હોવું નથી. માટે સમાજની પ્રગતિમાં આપણે ફાળો આપતાં જોઈએ. સાનકારક બુદ્ધચૂક થાય તો તેનાં ધણાં માઠાં ફળ આપવાં પડે છે; તેવી જ રીતે વિચાર-વાણાં, બુદ્ધિવાણાં, ને સારાં કાર્યોથી સુધારો અને સારાં ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. આટલા જ માટે, નકારા રિવાજો દૂર કરીને અને ઉપયોગી ને ફાયદાકારક રિવાજો લાખવા કરીને સામાજિક સંસ્કારોનો સુધારો કરવામાં હઠાપણુ ભરેલાં કામોની જરૂર છે. આ બાબતમાં, બહુ દુનિયાની કોઈ પણ બાબતમાં, નસીબ ઉપર ભરોસો રાખી શકાય નહિ; નસીબ એ અર્થ વગરનો શબ્દ છે; બનાવ બન્યા પછી જ આપણને નસીબની ખબર પડે છે.

વખત વખતનું કામ કરશે, આપણે બધું વખતને સોંપવું જોઈએ, ને સુધારો કરવાનું બધું કામ તરુ દેવું જોઈએ—એવાં વચનો બુદ્ધિહીન છે એમ આપણને આ તરુ સમજાવ્યા પછી તરત જ જણાય છે. ધીરજનો વિપ્રેશ કરનારાં આવાં વચનોથી માત્ર અકર્મ (inaction) ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રતિ તરુ ભેદરકારી અને ઉદાસીનતા થાય છે; જોકે પ્રતિથી જ માણસનો ધિરો અંશ પ્રતીત થાય છે. વખત વખતનું કામ કરશે એ કહી-લમાં 'વખત' નો અર્થ પ્રથમ દૃષ્ટિએ 'અકર્મ' થાય છે. પરંતુ વિવેચક બુદ્ધિથી જોશે તો જણાશે કે કાર્યકારણની પરંપરામાં નીપજતાં પરિણામોમાં મનુષ્યોના ફાળો—એ જ અર્થ 'વખત' નો છે. આ અર્થમાં ખરેખર વખત વખતનું કામ કરે છે જ. જુદી જુદી નાંતો વચ્ચે સોજનવ્યવહારની છૂટ, પરદેશગમન, વરકન્યાની ઉમરનો વધારો, જુદી નાંતોમાં ત્રણવ્યવહાર, વગેરે બાબતોમાં આપણા લોકોએ ધીમે ધીમે પગલાં ભરી છે; બેશક આ પગલાં આરંભમાં જોઈ શકાય એવાં નથી, છતાં આખરે જણાયા વગર રહ્યાં નથી. આ સર્વ પ્રગતિનું કારણ છતાં છવાયા માણસોએ તેમ જ એકચિત્ત થયેલા મનુષ્યોએ કરેલાં નિશ્ચિત કાર્યો જ છે. એ બધું વખત અથવા નસીબને લીધે થયું છે એમ કહેવું કેવળ મૂર્ખાઈ ભરેલું છે. આ બધું અર્થ વગરના 'વખત' ને લીધે થયું છે એમ કહેનારા માણસો કાં તો ખરેખર ઉદાસીન હોય છે, અથવા નૈતિક બળ વગરના હોય છે. વિના પ્રયત્ને, અને સુધારાનાં કાર્યો કરવામાં જ નોખમ ખેડવું પડે છે તે નોખમ વગર, તેવા માણસોને કાર્ય કરનાર બીજા મનુષ્યોના શ્રમનાં ફળ આપવાં છે.

આ જાતની ટીકા કરનાર વર્ગમાં એક બીજા વર્ગનો સમાવેશ થાય છે. હાલના રિવાજો પ્રાચીન છે અને પવિત્ર છે એમ કહી તેઓ કોઈ પણ જાતના ફેરફાર સામે પોકાર કરી મૂકે છે, અને આ પ્રમાણે મનુષ્યના સુધારો કરવાના હક્કની વિરુદ્ધ પડે છે. પણ આપણે બધા જાણીએ છીએ કે આમ કરવું જોઈએ છે, કેમકે આપણે આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ જુદી જ દૃષ્ટિથી વાંચ્યો છે. પરિશિષ્ટિ બદલાય છતાં આપણે એક ફેરફારી કરીએ નહિ તો આપણા પૂર્વજોના અને આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓનો આપણે અપરાધ કરીએ છીએ: કારણ કે આ ખરેખરા વિચારશીલ પુરુષોએ પોતાના સમયના રીત રિવાજોમાં ફેરફાર કરીને નવી સ્થિતિને અનુકૂળ બનાવી નહોતી? વળી, આપણા ટીકાકારોનો એક બીજો વર્ગ છે. તેઓ, એમ કહે છે કે આપણી કેટલીક સામાજિક સંસ્કારોમાં જે

યોડા ઘણાં મુધારા થયા છે તે મુધારકોના પ્રયાસોને લીધે થયા નથી, પણ કોઈ બીજા કારણોને લીધે થયા છે. દાખલા તરીકે, વરકન્યાની ઉમરમાં જ ધીમે ધીમે વધારો થયો છે તે આર્થિક કારણોને લઈને થયો છે; નહિ કે સંસારસુધારકોના પ્રયત્નોને લઈને. દીક આપણા આ વિરોધીઓ સાથે વિતણામાં હું જીતવાનો નથી. આપણો હેતુ ગમે તે રીતે પાર પડે અને આપણી સમક્ષ તેનાં ફળ આપણે જોઈએ એટલે બસ. છતાં, આપણા આ મિત્રોના મોં આગળ યોડાક વિચારવાના મુદ્દા મૂકીશ. હું તેમને સવિનય પૂછું છું કે મુધારાના નવા વિચારો લોકો સમક્ષ જોસભર વારવાર મૂકાયા ન હોત તો માત્ર આર્થિક કારણોને લીધે પૂર્વોક્ત ફળ પ્રાપ્ત થાત ? ઉપરનો જ દાખલો લઈએ તો, લક્ષમાં થતા ખર્ચને લીધે જ લોકો છોકરાં વહેલાં પછાવતાં અટકત ? આપણા લોકો એવા રૂઢિચુસ્ત છે, આપણા લોકો રિવાજને એટલા બધા પવિત્ર ગણે છે, કે ખર્ચનો વિચાર તેમને મહત્ત્વનો લાગે જ નહિ. છોકરાં વહેલાં પરણાવવાની ખાતર પુષ્કળ કરજ કરનાર લોકો હજી પણ નથી ? આ બારીક વખતમાં છોકરાને બાળપણમાં પરણાવી ખર્ચાળ છટગીમાં જોતારવો અયોગ્ય ગણાય, પણ તેવું છોકરીની બાળપણમાં નથી, છોકરીને તો જેમ અને તેમ વહેલી પરણાવી દે તો તેના બરણપોષણનું ખર્ચ માખાપને શિરથી ઓછું થાય; માટે ખર્ચના હિસાબે જ છોકરીઓનાં બાળવય વધવાં જોઈએ. પરંતુ, આપણા વિરોધીઓ મહત્ત્વની બાળત બૂલી જાય છે કે આર્થિક સ્થિતિ આ બાળતોમાં ગૌણ રથાને છે, અને રિવાજના મજબૂત કિલ્લાના પાયા શાન્તિથી પણ દૃઢતાથી નરમ કરવામાં આપણી મંસારસુધારાની હીકચાલનું જ બળ કામે લાગ્યું છે. છેલ્લાં ૫૦ વરસ થયાં એ હીકચાલનું કામ નવા નવા વિચારો દેવાવ્યા કરે છે અને ચોગમ લાભકારક વાતાવરણ ઉત્પન્ન કર્યાં કરે છે, સંસારસુધારાની હીકચાલન નિરન્તર કામ કરતી લીજળીની બેટરી જેવી છે, અને આર્થિક કારણો કવચિત્ કવચિત્ જોમ આપ્યા કરે છે; આ બંને બાળનો એકઠી યજ્ઞને રિવાજના કિલ્લામાં યોડાં યોડાં-હજી મુધી યોડાં યોડાં જ—ગાળા પાડવાને મમર્થ બની છે.

અકર્મના હિમાયતીઓ અને તેમના મિત્રોને હવે આપણે બાળુ ઉપર રાખીએ, અને આપણા કાર્યના વિજયને માટે સુ સુ કરવું તેનો વિચાર કરીએ. સંસાર સુધારાની ઉત્ક્રાન્તિમાં મનુષ્યે પોતાનો કાળ આપવો જોઈએ એ વાત સિદ્ધ કર્યા પછી, તે કાળો શી રીતે આપવો તે તપાસીએ. અર્થ કોઈ કબૂલ કરશે કે મામાજિક મંસ્થાઓ સ્થાપવામાં અને તેમને સુધારવામાં બહુ જોસવાળું અને તેથી કરીને અસ્થાયી, છૂટક, છૂટક, વ્યક્તિગત કામ ઘણીવાર નુકસાન કરે છે; આવા કામથી કવચિત્ જ કંઈક અંશે ફાયદો થાય છે. ઉત્તમ પદ્ધતિ તો એ છે કે ઘણા મનુષ્યોએ એકત્રિત થઈ, વ્યવસ્થાપૂર્વક, સુસ્થિત તત્ત્વોને આધારે, ઘણી સંખ્યા લઈને કામ કરવું જોઈએ. બધું નરીબને આધારે મૂકી દેવું, જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં દેવું, એ મોટી બૂલ કહેવાય; અને કોઈકવાર તેનાં પરિણામ ભયંકર આવે. આટલા માટે જ, મંસારસુધારામાં દૃઢ માન્યતા હોય તેમણે વિચાર તેમ જ આચારને માટે એકલા મજબૂતી જરૂર છે. જેઓ એમ કહે છે કે એકલા મજબૂતી કોઈ

વળવાનું નથી, છટકે છટકે જ કામ થઈ શકે, તેમને ઉપદ્રા વિચારો પૂરતો જવાબ આપશે. છતાં વધારે દલીલની અપેક્ષા રહેતી હોય તો હું એક બે સ્વચ્છ બાબતો જણાવું છું. રણસંઘામમાં દરેક શૈનિક પોતાની મરજીમાં આવે તેમ લટે તે સાઈ, કે બધા શૈનિકો ભેગા મળી એક મુખ્ય શૈનિકની વ્યવસ્થા પ્રમાણે લટે તે સાઈ ? વળી, આપણા મિત્રાને હું પૂછું છું કે એકત્રિત કાર્યમાં મળતો જુસ્સો, ઉત્સાહ, સમવડ, ને ઉત્તેજન કાંઈ દિસામમાં નથી જ ? થોડે થોડે સમયે સધળા કાર્ય કરનાર એકલા થાય તો જ ઉપરના લાભો મળી શકે. બધા ભેગા થાય, પરસ્પર વિચારો મેળવે, મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરે, અને તો રસ્તો શોધી કાઢે, અને વધારે પ્રયાસ કરવાના માર્ગ નક્કી કરે. આ જીણી પણ અગત્યની બાબતોની કાંઈ જ કીમત નથી ? વળી, બહી જવા જેવું નથી કે હિન્દુસ્થાન મોટા ખંડ છે; એક પ્રાન્તની સંસ્થાઓ અને રીતો, અને કેટલાક પ્રજાની સ્થિતિઓ બીજા કરતાં જુદી હોય છે; બધે, એક જ પ્રાન્તમાં જુદા ભાગમાં અને જુદી નાતોમાં તે જુદી જુદી હોય છે. ૧૨ થી ૨૦ વરસ મુઠ્ઠી કુંવારી છોકરી એક ભાગમાં અથવા એક નાતમાં જવડે જ હોય, અને બીજામાં એવું ન હોય. આપણા સિવાયના બીજા પ્રાન્તોની સ્થિતિ વિષે ઘણીવાર આપણે અડ હોધએ છીએ, અને તેથી કરીને બીજા ભાગના લોકોની મુશીબતો અથવા સમવડો આપણે બરાબર સમજી શકતા નથી. થોડા વખત ઉપર, એક સમયે અને પ્રતિજિત બુદ્ધિવાળા લેખકે શુનરાતના હળમો માંસાહારી છે અને દારૂ પીએ છે એવું લખ્યું હતું ! આ ઉપરથી જણાય છે કે હિન્દુસ્થાનના પ્રાન્તો વચ્ચે અને જુદી જુદી નાતો વચ્ચે ઘણી ગાદી દિવાલો આવેલી છે. આ પરસ્પરના અજ્ઞાનને દૂરવાના અને પૂર્વેકિત દિવાલો તોડી પાડવાનો એક ઉપાય આવાં સંમેલનો કરવાં એ છે. આવા એક સંમેલનથી આ દિશામાં જેટલો ફાયદો થાય તેટલો ધણું ધણું પુસ્તકો લખવાથી અગર વાંચવાથી થતો નથી. આટલું ખોલ્યા પછી, છટકે છટકે જ કામ થઈ શકે એવી હિમાયત કરનાર મારા મિત્રને સંબોધીને હું કહીશ કે, — “બાઈ, તમારાથી ખરેખર થઈ શકતું હોય તો છટકે છટકે કામ જરૂર કરો; પરંતુ, એકલા મળીને કામ કરવું ખોટું છે એમ શા માટે કહો છો ? તેથી તમને શા તમારા કામને કાંઈ હાનિ થાય છે ? ના થતી હોય, તો આપણે બન્ને મિત્ર જ છીએ,” આવાં વચનો કહી હું તેનાથી શાન્ત ચિત્તે છોટા પડીશ, પણ મારે કબૂલ કરવું બેઠએ કે મને તેના કામને માટે બહુ આશા રહેશે નહિ; કારણ કે ઘણીવાર આવા લોકો છટકે છટકે કામને બદાને પોતાના અકર્મને હાવરે છે; અને કાંઈ નુકસાન ન કરે તો આપણું સહભાગ્ય.

વખતો વખત આવાં સંમેલનો કરવાં તત્તન યોગ્ય છે એ વાત આપણે આ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી. પરંતુ, આવાં સંમેલનો કરી કેવળ વાતો કરવાથી ક્યું કામ તમે સિદ્ધ કરી શક્યા એવું આપણને કેટલાક પૂછશે—કેટલાક પૂછે છે જ તેમનું કહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે આપણે બહારમાં કાર્ય સિદ્ધિ કરી શકીએ નહિ તો નકામાં બાપલોથી કેવળ કાળશેષ થવાનો, આવો આશ્લેષ ઘણા જૂના વખતથી મકાપ છે, અને તેને માટે કેઈ નવો ઉત્તર શોધવાની જરૂર નથી. આ જૂના આશ્લેષના આવર્તનમાં જ તેનું બેસ કમી થઈ ગયું છે. સમજી માણસો તો કબૂલ કરે છે જ કે યોગ્ય રીતે કરાવવી વાતો પણ વ્યર્થ નથી.

વળી, ત્યાં સુધી કામ કરવું છે ત્યાં સુધી વાતો કરવાની પણ જરૂર છે; કારણ કે કામની વખતે, તેમ જ થોડા સમયની શાન્તિને વખતે, આપણા આત્માને જામત રાખનાર સુખ આધન વાતો અથવા ભાષણોનું જાન છે. વળી વખતો વખત આપણા સુધારાના સાહિત્યની અને પ્રગતિની આપણે નોંધ લેવાની છે અને આપણા અનુયાયીઓની વ્યવસ્થા રાખવાની છે.

વળી, આપણે ફાગટ વાતો કર્યા કરીએ છીએ એવો આક્ષેપ મકનાર કયા લોકોએ તેમના જે વર્ગ પાડી શકાય, — (૧) આપણી મસ્થાઓ એવી તો મપૂર્ણ છે કે તેમા સુધારાને અવકાશ જ નથી એવી કલ્પનાવાળા સુધારાના વિરોધીઓ, અરે (૨) સુધારા તરફ કાંઈક વલણવાળા પણ પોતાના વિચારોને કાર્યમાં પરિણત કરવાની શક્તિ રહિત જનો. પહેલા વર્ગના લોકોને આપણો એટલો જ જવાબ બસ છે કે, તમને પોતાને જે કાર્યોમાં શ્રદ્ધા નથી તે કરવાનું તમે અમને કહો છો તેથી જ તમારું વચન સુરક્ષિત થતું નથી. અમે કાર્ય કરીએ છીએ તો તમે એકદમ અનેક રીતે અમારા ઉપર આક્ષેપો કરો છો, અમે કંઈ કરતા નથી (અથવા અમે કંઈ કરતા નથી) એવું દેખાય છે) ત્યાં પછી તમે અમને છોલવામાં બાકી રાખતા નથી. આવા દીકાકારોની તો ઉપેક્ષા જ થટે બીજા વર્ગના દીકાકારોએ પોતાની આખો જીવાડની જોઈએ અને આ સસાર સુધારાના પ્રગતિના દિવસોમા દરરોજ જે જે કાર્યો થયા જાય છે તે તરફ નજર દરવી જોઈએ

આવાં સમયનો કરવાની અગત્ય વિશે વધારે દલીલ કરવાની જરૂર નથી એમ હું આશા રાખું છે. હવે આપણા કામના બીજા અગત્યના ભાગ તરફ આપણું લક્ષ્ય ખેંચી લેવાનું છે કે આપણા કાર્યક્રમ વિશે મપૂર્ણ વિચાર ચલાવવો. આ મગેયનમાં આપણે નીચેના ગાંના વિષયો ઉપર મવાદ કરવાનો છે —

૧ લક્ષ મબન્ધી સુધારા

૨ પુનર્નિર્માણ

૩ સ્ત્રીકેળવણી.

૪ નાતજાતનો ભેદ

૫ લક્ષના કાયદામા કરવો જોઈતો સુધારો.

૬ પરદેશગમન

૭ મરણ વખતના શૈવાક્રુટણા

૮ લક્ષ, મરણ, વગેરેના અર્થ

૯ સામાજિક વિશુદ્ધિ.

૧૦ મઘનિવેધ.

૧૧ અરપ્રત્ય વર્ગની ઉત્પત્તિ.

૧૨ પડદાનો રિવાજ.

આમાંના દરેક વિષય ઉપર બોલવાની મારી ઇચ્છા નથી; કેમકે જુદા જુદા કરાવો ઉપર વિવેચન કરતી વખતે બીજા બાપણકર્તાઓ એ કામ કરશે. હું તો ઉપરના પ્રશ્નોને સમષ્ટિરૂપે જોતાં તેમાં રહેલાં કેટલાંક તત્ત્વો ઉપર વિવેચન કરીશ.

આપને તરત જ જણાશે કે નં. ૯ ને ૧૦-સામાજિક વિશુદ્ધિ ને મઘનિવેધના વર્ગના વિષયોના બાદ કરતાં બાકીના ઘણાખરા પ્રત્યક્ષ રીતે, અને એ ત્રણ પરોક્ષ રીતે, નાતજાતના મહાન અને વિકટ પ્રશ્ન સાથે યજ્ઞા નિકટ સંબંધથી જોડાયેલા છે. નાતજાતના બંધનો અને નાતના આપૂર્વ અને બુદ્ધિના ઉપયોગ વગરના ધારાસંગ્રહને લીધે જ બીજા બધા પ્રશ્નોની મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. આ બધી મુશ્કેલીઓનું મૂળ આપણને સહેજાઈથી જડી આવે છે, અને તે મૂળ નાતની સત્તાનો સીધો અથવા આડો ઉપયોગ તે જ છે. તેટલા માટે, જો બીજા બધી અથવા કોઈ પણ દિશામાં સુધારો કરવો હોય તો નાતનો સુધારો આપણે પહેલો જ પગલો જોઈએ. આમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી; કારણ કે પુષ્ટ ઉપરનાં લાભ સુશુદ્ધિથી કરેલી પસંદગીનાં લાભ, વિધવાઓનાં લાભ, લાંબા કાપદાનો સુધારો, પરદેશગમન, લાંબા તથા મરણ પ્રસંગનાં પુષ્કળ ખર્ચ, અરપ્રત્ય વર્ગની ઉત્પત્તિ, આ બધામાં નાતજાતનાં હસનીય બંધનો જ આડે આવે છે. ઉપરના વર્ગના વિષયો તરફ સુધારાનાં પગલાં નાત શિક્ષા દરે છે, અથવા તો બાકીના વર્ગના વિષયોમાં સુધારો કરવાની સ્વતંત્રતાને નાતના જલ્દ નિયમો સ્વાધીન કરી લે છે. નાતની સંસ્થા જલ્દ યદ્યંત્ર છે અને લાંબા જમાનાને પ્રતિકૂળ છે. સોદનું કટાણુ કરવાની નાતની સત્તાનો અન્ત આવ્યો છે, અને એક જુના મહા પાપી માણસની પેઠે તોફાન અગર તુકસાન કરવાની સત્તા તેનામાં રહી છે, અથવા તેણે પ્રાપ્ત કરી છે. આ સમ દેખાતા રાખે. બોલતી વખતે આપણા દેશના જુદા જુદા ભાગમાં બરાતી નાતોની ઘણી સભાઓ મારી નજર બહાર નથી. પરંતુ નાતના સુધારાને સંસારસુધારાનું મુખ્ય અર્થમ હું ગણું છું, અને તેથી સંસારસુધારાના મહા પ્રશ્ન વિશે સંકુચિત અને નિયંત્રિત વિચારોને અવકાશ ન આપનારાં જાણ તત્ત્વો સ્મરણમાં રાખી વિચાર કરતાં, નાતોની સભાઓથી લાભ થશે કે નહિ તે વિશે મને ધણે શક છે. આ નાતોની સભાઓ કવચિત ઘણા સંકુચિત અર્થમાં લાભ કરે એ સંભવિત છે. પ્રથમ નાતોથી જ લાભ થાય છે તેને કાં તો નાતના બંધારણ જોડે કોઈ સેવા દેવા હોતી નથી, અથવા તો તે લાભોથી નાતની પોતાની સત્તા તૂટે છે. દાખલા તરીકે, કોઈ નાતની સભા તે નાતમાં કેળવણીના શક્તિ કરવાનો કરાવ કરે તો આવા કરાવને નાતના બંધારણ જોડે કોઈ જ સંબંધ નથી; અથવા પરદેશગમનની ફરજ આપે તો તેનો અર્થ એટલો જ થયો

કે નાતે પોતાની શિક્ષા કરવાની સત્તા હોડી દીધી. આટલો લાભ નાતોની સભાઓથી થાય છે તે કબૂલ કરવું જોઈએ. પરંતુ, મેં હમણાં જ કહ્યું તે પ્રમાણે આવી નાતોની સભાઓથી મનુષ્યજાતની સ્વતન્ત્રતા અને ગૌરવનાં વિશાળ તત્ત્વો જળવાતાં નથી. હાલની નાતો મુધારવાનો એક જ ઉપાય છે, અને તે એ છે કે નાત નાતની વચ્ચેના અન્તરાયો કાઢી નાંખવા અને નાતના બંધારણમાંથી શિક્ષા કરવાનો હક લઈ લેવો. મંથેષમાં કહીએ તો, હાલની નાતોનો મુધારો કરવો એટલે નાતોનાં અન્ધનકારક તત્ત્વોને રજા આપવી. એક જીવાનીઆઓની મળા સમક્ષ હમણાં જ મેં યોગ્ય વિચારો જણાવ્યા હતા તે આ સંબન્ધમાં અત્રે ટાંકવાનું મને મન થાય છે. મેં કહ્યું હતું કે—

“આપણે આપણા મનમાં સમજીએ છીએ કે નાતનું કામ હવે થઈ રહ્યું છે, અને તે એક મૃતપ્રાય મંર્યા તરીકે જીવે છે.—જીવે છે તે પણ નુકસાન કરવાને માટે જ. મૃતકરૂપ વસ્તુને જીવાડવાનો પ્રયત્ન બર્થ જ છે. વળી, આપણે પાછે પગે ચાલી વર્જોની બવરયા પણ પુનઃ જન્યત કરી રાખીએ એમ નથી. પાછી દૃષ્ટિ કરવાથી આ સમસ્યાર સિદ્ધ કરાશે નહિ. વળી, યોગ્ય રીતે દત્તિદાસ બેઠેલો તો જણાશે કે આપણી પ્રાચીન માર વર્જોની બવરયા ‘વિધિ રૂપે નહોતી પણ વસ્તુ સ્થિતિ જેવી જણાઈ’ તેની માત્ર નોંધ હતી.’ આ પ્રમાણે પ્રો. આનન્દચંદ્ર મુવે સિદ્ધપુરમાં આપેલા ઘટસ્પર્શન્ટીના પ્રસંગના પોતાના ભાષણમાં ધણી અરી રીતે દર્શાવ્યું હતું.* હાલમાં તો નાતના અગણિત વિભાગો ધર્ષ નયા છે, અને તેની સ્થિતિ ચેતનરહિત જડતાવાળી ધર્ષ છે. તેમાંથી સ્થિતિરચાયકતા તટ ધર્ષ છે. વધારામાં, દેવળ કારીગર વર્ગો બાદ કરીએ તો નાતનો ધંધા ઉપર રચાયેલો પણ હુમ ધમો છે, પાશ્ચાત્ય મુધારા સાથેના મધદંનને લીધે વિભાજક બળો ધીમે ધીમે શુદ્ધતાથી પોતાનું કામ કર્યાં જાય છે, આ બાબતમાં પણ, સમયનાં ચિહ્ન જોતાં અને વપણુ નિહાળતાં મને જણાય છે કે મયોજક તત્ત્વો જળ વિભાજક શક્તિઓ આગળ ધીમે ધીમે કમી થતું જાય છે, અને બવિધ્યમાં કેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે તે ચોક્કસ નથી. પણે અનુમાન કરી રાખીએ કે વિભાજક શક્તિઓ અન્તે વિજયી થશે.”

૩ સ્ત્રીકિંગવણી.

ભાગ હોડી હવે હું તેથી પણ મોટા એક ભાગવિષે બોલવા

૪ નાતજાતનો એક.

મેના મોટા ભાગનો સંબન્ધ નાત જોડે છે; પણ મધનિષેધ બંધાજ પ્રશ્નોનો આધાર એક મહત્વના તત્ત્વ ઉપર છે,—

૫ લગ્નના કાયદામાં કરવો

જના દરેક માણસને પોતાના વિકાસને અર્થે મગથી રેક વિધ્યને આ તત્ત્વ પડે છે એ જણાવવાની

૬ પરદેશગમન.

૧, મમજી રામે ૨ જણાવતું જરૂરનું સ્વેચ્છા કરવાનો

૭ મરણ વખતનાં શેવાકૂટણાં.

૧ બંધિયાર હવાને

૮ કામ, મરણ, વગેરેનાં અર્થ.

બદલે ચારે તરફથી ખુલ્લું વાતાવરણ ઉભું કરવું. આવી સ્વતન્ત્રતાને કેટલાક સમાજભાવનાની સામે થતી. વ્યક્તિભાવના કહેશે. પણ આપણે સમાજના મૂળતત્ત્વોની વિરુદ્ધ લઠવાનું નથી; આપણે તો જે તુકસાનકારક બન્ધનો (જુના સમયમાં ગમે તેટલાં સારાં હતાં તો પણ) વ્યક્તિના નૈતિક, માનસિક, ને શારીરિક વિકાસમાં આડે આવે છે, અને તેથી કરીને આખા સમાજની પ્રગતિને અટકાવે છે, તેમને જ માત્ર તોડી નાંખવાં છે. હું કબૂલ કરું છું કે સમાજની ખીણ વ્યક્તિઓના હક ઉપર તરાપ મારવામાં ન આવે તેટલા માટે દરેક વ્યક્તિના હક ઉપર અંકુશ મૂકનાર તત્ત્વના પાયા ઉપર સમાજ રચાયો છે; અને સુધરેલા સમાજમાં વ્યક્તિના હક બળવાને વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ હોય છે. એથી ઉલટું સમાજની પ્રાથમિક સ્થિતિમાં તેમ કરવાતે કેવળ બાહ્યજનો ઉપયોગ થતો. આપણું કર્તવ્ય સમાજના આ મૂળતત્ત્વને તોડી પાડવાનું નથી. આપણે તો માત્ર એકમેકથી અવિરોધી ન્યાય અને સ્વતન્ત્રતા જોઈએ છીએ. આપણે ફક્ત એટલું માગીએ છીએ કે, કોઈ સ્ત્રી પોતાના દેશની અને પોતાના પરમેશ્વરની સેવાને અર્થે અવિવાહિત રહેવા ઇચ્છતી હોય તો બેરોક તેને તેમ કરવા દો; કોઈ વિધવાને ફરીથી પરણવાની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવામાં અન્તરાય નડે તો ન જોઈએ; કોઈ માણસને પોતાનું બિવિધ મુદારવા સાર, અથવા વધારે વિશાળ જ્ઞાન અને શક્તિ મેળવી દેશસેવા કરવા સાર, પરદેશ જવાની જરૂર જણાય તો તેને તેમ કરતાં રોકવો ન જોઈએ; એક માણસ ખીજ કોઈની સાથે બેસી જમવા ઇચ્છતો હોય અંધવા પોતાનાં છોકરાં તેનાં છોકરાં સાથે પરણાવવા ઇચ્છતો હોય તો નાતની કૃત્રિમ દિવાલો આડે આવવી જોઈએ નહિ; એવી રીતે આપણા કાર્યક્રમના ખીજ વિષયો વિશે પણ સમજવું. સગીર ઉમરની છોકરીઓને મન્દિરોમાં આપી દેવાના રિવાજને (ખેરકી ?) લયતો સામાજિક વિશુદ્ધિને પ્રથમ વ્યક્તિની સ્વતન્ત્રતાની સાથે સંબન્ધ રાખે છે; મઘનિષેધનો પ્રથમ તેમ જ મરણ વખતની રોકૂટનો સવાલ ઉપરના તત્ત્વની બહારનો છે, અઘનિષેધ કરવાનો હેતુ સમાજની અધોગતિ અને નારા અટકાવવાનો છે, અને રોકૂટ અટકાવવાનો વિચાર અસંબધતા અને અસંસ્કારની વિરુદ્ધ પોકાર છે.

આપણા કાર્યક્રમમાં રહેલાં તત્ત્વોની પરીક્ષા કર્યા પછી નીચેના પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે:—

આપણા કાર્યક્રમ સાચો છે એ વાત લોકોને ગમે શી રીતે જિતારવી ? સામાન્ય હિન્દુવર્ગને માન્ય છે એવાં શાસ્ત્રોનાં વચ્ચેથી આપણે તેમ કરી શકીશું ? અથવા, ન્યાય અને શુદ્ધિના ઉચ્ચ અને સ્વતન્ત્ર ટેકાની મદદ લઇશું ? આ મુદ્દા ઉપર હું આપનો ઘણો વખત નહિ રોકું. મારા કરતાં વધારે સમર્થ માણસોએ ઉપરની બન્ને રીતના લાભાલાભ વિષે ચર્ચા કરી છે. હું એટલું જ કહીશ કે મનુષ્યશુદ્ધિથી રચાયેલાં શાસ્ત્રોમાં સ્વતન્ત્રતામય ઠોઈ શકે નહિ, અને તેથી શાસ્ત્રોને જ પાલારૂપ ગણવાં એ એક દોષ છે. વળી, વિવેચક દૃષ્ટિથી અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોતાં શાસ્ત્રો તે તે મુખની પરિસ્થિતિનું પ્રતિબિંબ માત્ર છે, અને તેથી નવીન મુગ્ધામાં—અદલાએલી સ્થિતિમાં—તેનાં તે જ શાસ્ત્રો પ્રમાણભૂત રહી શકે નહિ. ખીણ બાણુએ જોતાં, ન્યાય અને શુદ્ધિનાં સ્થાપી તત્ત્વો બધી સ્થિતિઓમાં સર્વદા ટકી રહે છે.

પ્રગ્નિના પ્રયાણમાં જુદી જુદી અવસ્થાઓ દર્શાવનારા ફેરફારો વગર અડચણે ચલા જાય છે, તેથી કાંઈ ન્યાય અને બુદ્ધિના સ્થાપી તત્ત્વોને જરા પણ હાનિ પહોંચતી નથી. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ સ્થાપી તત્ત્વોનો જ આધાર સાચો છે, અને તેથી બંધારમાં સુસ્ફેલી પડતી નથી. ઉપરના આધારે નિકળેલાં અનુમાનોને આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો ટેકા મળતો હોય તો બેશક આપણે બંનેને સાંકળી દેવાં જોઈએ. તેથી એમ જણાશે કે પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં સુધારાની ઉચ્ચ દરાના યુગમાં સામાજિક મંસ્થાઓની બાવનાઓ, જે તત્ત્વોને હાથ આપણે વખાણીએ છીએ તે જ તત્ત્વો ઉપર અવલંબી રહી હતી; અને હલકી બાવનાઓવાળાં શાસ્ત્રોનાં વચનો અધોગત થયેલી મમાજની અમુક સ્થિતિ દર્શાવે છે એમ મ-મજાવું. આ નીચી સ્થિતિ ઉચ્ચ દિવસો રૂપી સ્વચ્છ આદાર ઉપર ચર્ચ પસાર થતાં સ્થાપ-મેધ મમાન હતી આ અભિપ્રાય મંજીન છે એમ આપણે પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિ-હાસ યોગ્ય રીતે જોડેલનારને જણાયા વગર રહેશે કદિ. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવાથી, મુંબઈ પ્રજાજાના છેવા વસ્તીગણતરીના રિપોર્ટમાં એક એ વિચિત્ર કથનો જોઈ મને અચંબો થયો. તે રિપોર્ટ લખનાર કહે છે—

“ પુષ્પ ઉમરે નંદિ પહોંચેલી કન્યાનું લગ્ન ધર્મપુરુષસર છે, અને તેવી કન્યાનું લગ્ન ન થાય તો તેના પૂર્વજોને પાપ લાગે એવું કહેનારાં કેટલાંક વચનો શાસ્ત્રોમાં છે; પરંતુ જે સ-મયે વેદો લખાયા હતા, તે સમયે બાળલગ્ન થતાં નહોતાં એમ મમજાય છે.” કું વળી,

“ હિન્દુ મિવાયની કોમોમાં બાળલગ્ન ઓછાં હોવાથી અને હિન્દુધર્મશાસ્ત્રમાં બાળ-લગ્ન વિહિત હોવાથી એમ સચવાય છે કે પ્રાચીન સમયમાં જે આર્યો આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યા તેમણે બાળલગ્નનો રિવાજ હિન્દુમાં દાખલ કર્યો, અને ત્યાર પછી નીચલી કોમોએ પોતાની ઉપરની નાતોનો દાખલો લઈ બાળલગ્ન પોતામાં દાખલ કર્યું.” §

પહેલા કથનમાં વિરુદ્ધ મત દર્શાવનારાં અમખ્ય શાસ્ત્રોનાં વચનોની ઉપેક્ષા જ થઈ છે, અને ઈ. મ. ૧૮૯૦-૯૧ માં મમતિવચના કાયદાને લગતી ચર્ચામાં ખોટી ફરેલી બા-બતને આગળ ધરવાથી આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનો એકદેશીય અને ખોટો ખ્યાલ આપવા-માં આવ્યો છે. બીજા કથનમાં પૂર્વોક્ત દોષ ઉપરાંત પરસ્પર વિરુદ્ધ વચનો છે; કેમકે પહેલા કથનમાં લેખકે કમૂલ રાખ્યું છે. કે વેદિક કાળમાં બાળ લગ્ન નહોતાં, છતાં બીજા જ કાળે આ કથનમાં પરદેશથી આવેલા આર્યોએ બાળલગ્ન દાખલ કર્યા એમ કહ્યું છે ! ખરેખર, તે લેખક એમ બાગ્યે જ કદી રોકે કે વેદો આદ્ય લોકોના પહેલાંના અ-નાર્યોએ લખ્યા હશે !

• હોરે તો, ‘ ન્યાય અને બુદ્ધિ ’—એ જ આપણું સૂત્ર છે અને તે જ આપણો મન્ત્ર છે. આપણો પંથ આ મૂળતત્ત્વથી પ્રેરાશે, અને આ જગત્ તત્ત્વ મનુષ્યના અન્તઃકરણને

§ હિન્દુસ્થાનનું વસ્તીપત્રક, ૧૯૧૧, ગ્રન્થ ૭ મો, મુંબઈ, ભાગ ૧, રિપોર્ટ પ્રકરણ ૭ મુ. સામાજિક સ્થિતિ, પૃ. ૧૧૫, પૈરા. ૧૭૦-

નિઃસંદેહ જગાડશે. તેમાંથી આપણા પંથના બીજા સર્વે મન્ત્રોનો ઉદ્ભવ થશે; જેવા કે આત્મમાન, પ્રતિષ્ઠા, સત્ય, બ્રાત્વભાવ, (અને તેનું આવશ્યક અંગ) દુર્બળ અને દુઃખી પ્રાણે સમભાવ, અને નિર્ભય ને અનન્ય કાર્ય, પરાયણતા. આ મૂળતત્ત્વો પાયા તરીકે સ્વીકારીને આપણે આપણા કાર્યક્રમનો વિકાસ થવા દેવો. આ મૂળતત્ત્વોની અવગણના કરવી, અથવા તેનાથી વિરુદ્ધ કાંઈ પ્રયત્ન કાર્ય કરવું, અથવા તેની સાથે અસંગત કાર્ય કરવું—એ આપણા પંથથી વિપર્યયાત્મી વર્તન છે. આ તત્ત્વોમાં મારી દહ માન્યતા, હોવાથી મને કેટલોક ખેદ અને કેટલીક નિરાશા થાય છે, કે કેટલાક સાચા સુધારકો—સાચા સુધારકો હોવાં જોઈએ : એવા મનુષ્યો પણ—નાતના જીવનને તાબે થાય છે, નાતનો નિરુદ્ધાસક ('unenobling') આશ્રય લે છે, પોતાને જેમાં શ્રદ્ધા નથી એવાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે, અને તે પણ જે કાર્યો પોતે કદાપિ પાપી અથવા ખોટાં ગણ્યાં નથી તેવાં કાર્યોને માટે જ. આવા વર્તનથી જે નૈતિક અવનતિ અવસ્થ થાય છે તે વિશે તો હું કાંઈ બોલતો જ નથી. તે તે વ્યક્તિને હાનિ થાય છે તે ઘણી મોટી છે. પરંતુ આથી સંસારસુધારાના મહાકાર્યને જે હાનિ પહોંચે છે તે તેથી પણ મોટી છે. આવાં પ્રાયશ્ચિત્તથી નાતની સત્તા ઢીલી પડે છે અને સુધારાનો માર્ગ મોકળો થાય છે એવો ભૂલો અચાવ—આજ સ્વરૂપથી સુંદર દેખાતો અચાવ—મને ગ્રાહ્ય નથી. નાતની સત્તાને શરણે થવું, અર્થાત્ તે સત્તા ખુશી રીતે માન્ય કરવી,—આથી નાતની સત્તાનો ધનદાર ક્યો અથવા તેને નબળી પાડી એમ શી રીતે કહી શકાય તે હું સમજી શકતો નથી. કેદમાં જતો શુનેગાર એમ કહે કે સજા તો માત્ર શુનાની કિંમત છે, અને તેથી શુને દરી કરવાને છૂટ મળે છે, અને આવી રીતે રાજ્યની સત્તા નબળી દરી શકાશે, આ વિપરીત વ્યવસ્થામાં સત્ય છે ? (અલખત, આ દશાંત સર્વોશે લાગુ પડતું નથી, કારણ કે રાજ્યની સત્તા જનસમાજના એકને અર્થે કાર્ય કરે છે અને નાતની સત્તા જનસમાજના કલ્યાણમાં અવરોધ દર્શાવે છે.) ના, આ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપી કહેવાતા ઉપાયથી વીરત્વ નાશ પામે છે અને કાયરપણું પ્રગટે છે. સંસારસુધારાના કાર્યને જીવંત પાડવાથી, તેના ચેતનના સાચા જરામાંથી તેને વિભિન્ન કરવાથી, જાંચી બાવનાઓના ખરા પાયાથી તેને દૂર રાખવાથી, અને સઘળાં મોટાં અને જ્યાં કાર્યોના પ્રવાહોને જીવંત રાખનાર ધર્મે સાથે તેને નહિ સાંકળવાથી આવાં પરિણામ આવે છે.

ઉપરનાં મારાં વચનોમાં કેવળ વાદપ્રસ્તુત જ છે એમ ધારણો નહિ. મેં આગળ જણાવ્યું છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે હું કર્મનો (notion) પણ ઉપદેશ છું. અત્ર મેં કર્મની આધારભૂત ભાવનાઓ ઉપર માત્ર ભાર મૂકી બતાવ્યો છે; અને આપણાં કાર્યોને ખરે રસ્તે દોરવા માટે એમ કરવું જરૂરનું જણાયું છે. આ પ્રમાણે તત્ત્વોનું વિવેચન ક્યાં પહોંચી, આપણે સમષ્ટિરૂપે અભ્યાર સુધી જે કાર્ય સિદ્ધિ કરી છે તેના કરતાં વધારે વિશાળ કાર્યપ્રદેશમાં વિચરવાને શા શા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ તેની દિશા હું બતાવું છું. સમષ્ટિરૂપે કાર્ય કરવામાં વ્યવસ્થાની પ્રથમ જરૂર પડે છે અને વ્યવસ્થાની બાબતમાં સામાન્યતા અંગ્રેજ બંધુઓની કેટલીક વિચારવાળી અને પરિપક્વ પદ્ધતિઓ આપણે ગ્રહણ કરવી જોઈએ. તેઓ કદી છૂંદું છવાયું કામ કરતા નથી. વ્યવસ્થા, આગ્રહ, અને જે વિચારો

ફેલાવવા છે તેનો અનેક રીતે પ્રસાર—આ મર્વમાં તેમને શ્રદ્ધા હોય છે. આ કાર્ય પાર પડવાને આખા ઇલાકાને માટે એક ખરેખર કામ કરનાર મંડળ આપણે જોઈએ; અને તે મંડળના સભ્યો પાસેથી આપણે નિયમસર શી લેવી જોઈએ. શીના બે ત્રણ વડે રાખવા જોઈએ, જેથી બધાને અનુકૂળતા થાય. આપણે પોતે જ શી આપીને કામનો પ્રારંભ કરવો જોઈએ. આપણી પાસે એક કાયમનું ફંડ જોઈએ, કારણ કે પૈસા વગર કંઈ પણ સંગીન કામ થઈ શકે નહિ. ત્યાર પછી આપણે આપણા મહાકાર્યમાં સમભાવ રાખનારા શેડીઆઓ પાસે જઈશું, અને આપણું કાયમનું ફંડ વધરાવીશું અથવા સુધારાને લગતાં કામોને માટે ખાસ રકમો આપવા તેમને વિનવીશું. આપણા મંડળને માટે કામ કરનારા બે પગારદાર સેક્રેટરીઓ આપણે જોઈએ; તેઓ હંમેશા મંડળનું કામ કરે, વસ્તુરિથિતિનો અભ્યાસ કરે, ખામ આંકડાઓ એકઠા કરે, અગત્યના પ્રશ્નો વિશે લોકોને તેમ જ સરકારને રજૂ કરવાના ખર્ચાઓ તૈયાર કરે; મંજૂરિયાં, આપણી સંસ્થાને હવન્ત બનાવે. વળી, આપણે ઓછામાં ઓછા ત્રણ પગારદાર વ્યાખ્યાનકારો રાખવા જોઈએ; એક ગુજરાતી જિલ્લાઓ માટે, એક મરાઠી જિલ્લાઓ માટે, અને એક કાનડી જિલ્લાઓ માટે. તેઓ હંમેશા પોતપોતાના જિલ્લાઓમાં ફર્યા કરે, લોકોની મમક્ષ સમાર સુધારા ઉપર વ્યાખ્યાન કરે, સુધારાનાં કાર્ય કરવા ઇચ્છનાર સ્ત્રીપુરુષોને મદદ કરે, અને સામાન્ય રીતે ઉત્સાહ અને ચતુરાશયી આપણા કામની વૃદ્ધિ કરે. થોડા સમય પછી, દક્ષિણની એક ઘણી જ લાભકારક સંસ્થાને આપણા કાર્યક્રમમાં આપણે ઉમેરી શકીએ,—તે મર્યા ‘દીર્ઘ’ છે. મંસારસુધારાને લગતા વિષયો ઉપર કીર્તનો કરી શકે એવી શક્તિવાળા મનુષ્યોને આપણે પગાર આપી ગણી શકીએ. છેવટે, મંસારસુધારા વિષેનાં ચોપાનીયાં, પત્રિકાઓ, અને નિબંધો છપાવી તે મંજૂરિયાં સમુદાહરણ સારી પેઠે પ્રમાણે જોઈએ. દૂકામાં, પાઠશાળા પદ્ધતિ પ્રમાણે આપણે જવરયા રાખવી, આગ્રહ રાખવો, અને કામમાં મંડળ રહેવું; અને તેમ કરવામાં પાઠશાળા પદ્ધતિઓનું માત્ર બાહ્ય સ્વરૂપ લેવું નહિ પણ તેમનું અંતરતત્ત્વ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. આગ કરીશું ત્યારે જ આપણાં કાર્યોનો પરિપાક વહેતો યશે. કહેવું કંઈ અને કરવું કંઈ એવો આશય સુધારકો ઉપર મૂકાય છે તે ખરેખર અયોગ્ય જ છે; પરંતુ ઉપર બતાવેલી પદ્ધતિનાં જેવું કામ સુધારાવાળાઓ કરતા નથી એમ કહેવાતું હોય તો તેમાં કંઈક સત્ય રહેતું છે. વધારે નહિ તો વીસ વર્ષ પહેલાં આણંદ પદ્ધતિપુરઃસર કામ શરૂ થયું હોત, તો આપણું આ મહાકાર્ય લોકોની સમક્ષ વધારે જોડાયેલી ખડું થયું હોત; અને મંસારસુધારાનો પ્રવાહ પાછો વહે છે અથવા તો સિંધર થઈ ગયો છે એવો ખોટો ખ્યાલ લોકોના મનથી ક્યારનોએ નીકળી ગયો હોત.

સુધારાનો પ્રવાહ ખરેખર સિંધર થઈ ગયો છે? આપણા વિરોધીઓ કહે છે એ અર્થમાં બેશક નહિ જ. ચારે ગમ નજર કરો અને તમે જ જુઓ. મેં ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે, સુધારાના ‘પ્રશ્નો તરફ’ લોકોની લાગણી અને વૃત્તિ પ્રગતિના પંથે વળી છે, અને દલ્તાથી લોકો સુધારાનાં કાર્યો પણ કરી જાય છે. લક્ષના કાયદા વિષેના ઓન. મિ. બ્રુસે. નનાથ બ્રહ્મના બિજ તરફ નજર કરો. તે બિચનાં પરાજયમાં જ તેના વિજય દેખાય છે,

કારણ કે તે બિલની તરફજુમાં થયેલો અત્યન્ત આગ્રહ સ્પષ્ટ સ્વયં છે કે દેરાનો બુદ્ધિરાજી વિભાગ તે તરફ સમભાવવાળો હતો. દસ વરસ અગાઉ જે લોકો જરૂર તેની વિરુદ્ધ પડે એવા હતા તે જ લોકોએ આ બિલને ખુલી રીતે ટેકો આપ્યો હતો. વળી, મુખ્યમંત્રી કાશી-બાગમાં થયેલું હમણાનું જ પ્રીતિભોજન જુઓ. ચાળીસ વરસ પહેલાં તો આવા બનાવ, બંદે આવા બનાવનો વિચાર, અસંભવિત જ હતો.

નહિ નહિ, સુધારાનો પ્રવાહ સ્થિરતાને ખામ્યો નથી, પ્રવાહ, પ્રવાહની ગતિ, આપણે જોઈ શકતા નથી; કેમકે તે ગતિ ધીમી છે. કંઈક મન્દ છે, અને વળી આપણે છૂટક છૂટક દૃષ્ટિથી તે જોઈ શકીએ નહિ. આકાશના પ્રદેશમાં જોસધી ચાલતી આ પૃથ્વીની ગતિ આપણે ક્યાં જાણી શકીએ છીએ ? સંસારસુધારાની પ્રગતિની લાગણી કંઈ અંશે તેને મળતી આવે છે. આપણા વિરોધીઓને જે કહેવું હોય તે બલે કહે. મારે તેમની સાથે લડવું નથી. તેમની દૃષ્ટિ આપણા કરતાં જુદી છે. આ આપણા અભિવ્યક્ત મિત્રોને હું એટલું જ કહીશ કે, ‘તમારો વિરોધ અમને પ્રિય છે. તમારા વિરોધથી અમે જળરા બનીએ છીએ, મુસ્કેલીએ દૂર કરવાની અમને શક્તિ મળે છે, અને કોઈ કોઈ વાર અમને અમારી ભૂલો જણાય છે. માટે તમારો ખરા દિલથી અમે ઉપકાર માનીએ છીએ.’ આપણા કાર્યના સાથીઓને હું વિનવીશ કે, ‘ભાઈઓ, આપણી ભાવનાઓને અને આપણા પંથને વળગી રહેજો. ડહાપણથી વિચાર કરજો, અને વીરત્વથી કામ કરજો, નીચ અને નિરુદ્ધાસક કાર્યોને તિરસ્કારજો. મુશીબનો આવી ખડી થાય તો અધીર બનશો નહિ. સંસારસુધારાનો પ્રવાહ સ્થિર થઈ ગયો છે એમ માની નિરાશ થશો નહિ. નમ્રત્વ અને વીરત્વ બન્નેને એકઠાં બેળવી, ઇશ્વરના સૈનિકો તરીકે બધા એક સાથમાં પ્રગતિને પંચે પળો, અને પ્રભુ કરશે તો આપણે વિજય તરફ પ્રયાણ કરીશું !’”

ભાષાણકર્તા: નરસિંહરાવ કોળાનાથ.

ભાષાન્તરકર્તા: સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે.

§ આ લેખના ત્રીજા પેરેગ્રાફમાં “આદર્શશક્તિને લીધે હતો” એ શબ્દો પછી ભાષાન્તરમાં રહી ગયેલું તે નીચે પ્રમાણે બેરેરી લેવું:—

વળી, જે પ્રતિભાશાલી મહાપુરુષે પોતાની અતિસમર્થ અને દૂરદર્શી બુદ્ધિથી અનેક આપણોદ્ધાર આપણા કાર્યનાં માર્ગદર્શક તત્ત્વો સ્થાપિત કર્યા, અને એક મુગ્ધ નેતા ને ફિલસૂફ તરીકે આપણા કાર્યની આમરણાન્ત સેવા બજાવી, તેમનું નામ મારાથી કેમ બૂલી જવાય ? તે મહાપુરુષ ખીજ કોઈ નહિ, પણ આપણા મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે જ છે.

અખાનો કાગળ.

૪.

(ઘોળ.)

શીવરૂપી ખડીઓ કર્યો રે, માંહી પ્રેમરૂપી રસનાહી,
 બુદ્ધિ કલમ સત્યની રે, માંહી વિધવિધ અંક ભરાય.
 કાગળ સતશુરુ લખે.

એના વિરલા તે વાચણુદાર કાગળ સતશુરુ લખે

વિચાર અક્ષર બ્યાં લખ્યો રે, વિવેક તણી ત્યા ઓળ;
 સૂરત નૂરત લીટી કરી રે, ત્યારે ઉઘડી પશ્ચિમ પોળ
 કાગળ મતશુરુ લખે

શમ ગુણ કાનો માત્રા રે, માયા ઉપર અન્ય;
 એમાં પુરી પૂરણુબદ્ધ છે રે, એને નહીં રે પાપ ને પુણ્ય:
 કાગળ સતશુરુ લખે.

જ્ઞાન વૈરાગ્યની દેહ ધરી રે, માહે જુગપણાનો જીવ;
 ભક્તિ આણુપણુ પહેરીઆં રે, એને જાણે શક્તિ ને શિવ:
 કાગળ સતશુરુ લખે

જાડે બડે પંડિત પહોડી મુવા રે, પહોડી મુના વેદ પુરાણ,
 એક અક્ષર ના ઉકલ્યો રે, એ તો કાગળ કારો રૂહેવાય.
 કાગળ સતશુરુ લખે.

અન્ધે કાગળ વાંચીઓ રે, બહેરે સુણી વાત;
 આ મૂંગે ચર્ચા બહુ કરી રે, ગુણુ ગાય તે અખો દાસ:
 કાગળ સતશુરુ લખે.

પ્રયોજિત પરિહાસનાં માઠાં પરિણામ.

“હું જીવતો છું ? કે મરી ગયો છું ?—મરી ગયો છું, તો જીવતેથી છું કે શું ?”

આ વિલક્ષણ પ્રશ્નપરંપરા, હસવા જેવી જણાતી, એક વિલક્ષણ ડાહ્યાધેના પુરુષે મદને પૂછી હતી. વાત એમ જાની. હું હિમાલયના સૌન્દર્યનાં વર્ણનોથી આકર્ષાઈને એ અનુપમ ગિરિરાજ તરફ પ્રવાસે ગયો હતો. સિમલામાં થોડુંક રહી પાછા આવતાં હરદ્વાર ગયો. ત્યાં એક સમયે સાચંકાળે હિમાલયનાં અરણ્યમાં શિખરોને સુવર્ણમય બનાવતાં સૂર્ય કિરણોની રેખાઓ તરફ એકાગ્રચિત્તથી જોતો જોતો હું આત્મવિમુદ્ધ બન્યો હતો. એ વખતે એકાએક મદને સમાધિમાંથી જાગૃત કરનારો અમદાવનારો શબ્દધ્વનિ કહિકંથી ઉત્પન્ન થયો:—“હું જીવતો છું ? કે મરી ગયો છું ?”—મરી ગયો છું, તો જીવતેથી છું કે શું ?”

પ્રથમ તો હું કશું સમજી ના સમ્યો. ક્ષણવાર એમ લાગ્યું કે આ ધ્વનિ મદારા અંત-નાત્મમાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ મદારી સમાધિલીન રિયલિને અનુક્રમીને મદારો આત્મા મદને જ, પ્રશ્ન કરે છે. પણ બીજાવાર એ એવી ધ્વનિ સંભળાયો જોડે તરત મદારી બાળુઓ ફરીને મદને જોયું તો એક ભગવાં વસ્ત્ર પહેરેલો પુરુષ દોડો, અને તહેજે ત્રીજવાર એ પ્રશ્ન-માળા ગંભીર સ્વરે ઉગ્યારી. હું વાણુમુદ્ધ થઈ ગયો અને એ આકર્ષક મૂર્તિના બાજુ સ્વરૂપ-નું તાકી તાકીને નિરીક્ષણ કરવામાં શેકાઈ ગયો. ભગવાં કદનીની અંદરથી એક સાદું ભગવાં રંગનું શાટ્ટ-ગળા આગળથી-ડોકિયાં કરતું હતું; ભગવાં રંગના પાટલનની નીચે ભગવાં મોળાં જશક જણાઈ આવતાં હતાં, અને તે ઉપર પડે ભગવાં રંગનાં હનવાસનાં શરૂથી આ નવીન જમાનાના અર્થસંન્યાસની નિરાનીઓ સંપૂર્ણ થતી ના હોય તો માથે રાંખેલા દૂંધા દૂંધા વાળ અને વચ્ચેની સીંધી સેંથીથી એ સંપૂર્ણતા થાય એમ હતું.

દેખાવ જોતાં એ આભાસસંન્યાસીની ઉંમર ૪૦ વર્ષની આસપાસ હોય એમ લાગતું હતું. આંખો કાંઈક ફટલી, અને હજારો માઈલ દૂર રહેલી વસ્તુ જોવાને મથતી હોય હેતી, જણાતી હતી. કપાળ સાંકડું, નાકનાં નસકારાં પોળાં, માલ બેઠેલા, હોઠ જાડા ભપરોલા, કાન માથાના પ્રમાણમાં કાંઈક મોટા, સૂઝે કાળરચીતરી અને ભરાવદાર, હડપચી લાંબી, ગરદન ટૂંકી;—આમ દેખાવ જોતાં કાંઈ પણ વિલક્ષણતાની અસર થાય એમ નહોતું. માત્ર વાણીમાં વિલક્ષણતા હતી. ફરીથી એ વાણી નીકળી:—

“હું તે હું કે બીજો છું ? મદારી મલીનો મતિ, મદારો યુગયુગીનો પિનો, હું કે કોઈ બીજો ?”

આ પ્રશ્નો વળી વધારાના નોકળ્યા.

પાસે નદીમાં સ્નાન કરનારો એક બ્રાહ્મણ બોલ્યો:—

“ પાગલ સ્વામી ! આ યાત્રાળુને પૂછો; એ નવા જ આવેલા છે. ત્હમારા કુટુંબના અને કવિત્વકીર્તિના સમાચાર વખતે એ લાવ્યા હશે. ”

મ્હને આ ‘ સ્વામી ’ તરફ કાંઈક સમભાવજનિત આકર્ષણ થયું અને હેને એક એકાન્ત સ્થળે જાડ નીચે બેસાડ્યો અને સાથે હું બેઠો. એ શાન્ત થયો જણાયો; એટલે મ્હં હેને ધીરે રહીને કહ્યું:—

“ સ્વામીજી ! ત્હમારા મૂઠ પ્રશ્નોનો બેઠ સમજાતો નથી. કાંઈ બાધ ના હોય તો ખુલાસો કરશો ? ”

પાગલ સ્વામી બોલ્યા:—“ જુઓ બાઈ ! મ્હારો પુતાન્ત આજ સુધી કોઈને કહ્યો નથી; ત્હમે મ્હારા દેરાના હો એમ જણાય છે નેથી મન ખોલીને આજ વાત કહું છું. મ્હારા આ પ્રશ્નોના વિચિત્ર સ્વરૂપને કીધે લોકોએ મ્હને પાગલ સ્વામી નામ આપ્યું છે. પરંતુ હું ‘ પાગલ ’ નથી માત્ર વ્યવહારજ્ઞાનમાં ગોયું ખાધુ એટલો ‘ પાગલ ’ ખરો. જુઓ, વાત માંડીને કહું. ”

આમ કહી હાથમાંના દડ હેમણે જમીન ઉપર મૂક્યો; ફાણવાર વિચારક્ષીન થયા; પછી આવેશમાં આવીને બોલ્યા:—

“ હું પાગલ ? હું આજ માત્ર પાગલ નથી. મ્હં જાણી જોઈને, હોંઆ ઉદ્દેશથી, કરેલા કૃત્ય માટે મ્હને પાગલ કહેનાર જ પાગલ, શતવાર પાગલ, સદન્નવાર પાગલ ! ”

આમ કહી વળી થોડી વારે દડા થઈને સ્વામી બોલ્યા:—

“ મ્હારા કયા કંઠાંથી શરૂ કરું ? ગરૂથી શરૂ કરીશ. હું જન્મ્યો ત્હારથી જ અંપૂર્ણ મહત્તાનાં ચિહ્ન મ્હારામાં પ્રગટ થયાં હતાં. જન્મતાં હું રોયો તે પછુ મુરમાં રોયો હતો— બેમુરો નહોતો થયો—એમ મ્હારી ફાઈ મ્હને, હું મ્હોટો થયો ત્હારે, કહેતાં હતાં. શો એ ફાઈનો મ્હારા ઉપર વ્હાલ ! અસ્તુ. ”

હું દસ વર્ષનો થયો તેટલામાં તો કવિત્વશક્તિનાં બીજ પ્રગટ રીતે અકુરિત થયાં. જુઓ, હેમાંની થોડી વાતગી. ”—

આમ કહી બગલમાંથી એક પોટલું કાઢ્યું. એ બગલા રૂખાંસે વીંટેલું હતું. માંહિથી અનેક જૂના થયેલા કાગળો કોઈ આખા, કોઈ ફોટેલા, કોઈ ચમરખીઓ જેવા, કોઈ આવેલી ચિત્રીઓની પછાડી પોતાના લેખ લખેલા, હેવા કાઢ્યા. માંહિથી એક ચિત્રી પછાડી લખેલો લેખ લઈને મ્હને બતાવ્યો, અને કહ્યું:—

“ જુઓ, આ મ્હારા અક્ષર, મ્હારા બાળકાળના અક્ષર ખરા ? ”

મહે આ સ્વામીને જન્મમાં પ્રથમ જ આવળ દીકા તેથી વગર સંકોચે મહે હા કહી.

“ મહારા બાલકાળના અક્ષરમાં અને પ્રીત વધતા અક્ષર વચ્ચે કશો ફરક નથી—એ એક ખૂબી મહારી છે. ”

આ વચન સાંભળી હું હેમની તરફ માન અને અદ્ભુત ભાવ દર્શાવનારી નજરથી જોવા લાગ્યો.

એ સંતુષ્ટ થયા. પછી બોલ્યા:—

“ હવે એ જ વાનગીઓ ખસ યશે:—

શેરીમાં ઊભો આ શ્વાન,
તેનો અરથ કહો મહેરબાન;
સાચો અરથ ખંતાવો સદી,
તો કુતરું એ કરશે નહિં.

—આ મહે સાત વર્ષની ઉમરે રચેલી ચોપાઈ છે. મહારા વડીલ તો આ સાંભળી મગફર અને હર્ષિત થયા અને કાંઈ માસિકમાં છપાવવાને મોકલવાની મહેને સલાહ આપવા લાગ્યા. પણ મહારા કાકાએ હેમને રોક્યા, મહારી ચોપાઈને હસી કાઢી, અને હેમાંથી દોષ ખતાવવા લાગ્યા. વાત એ હતી કે પોતે—મહારા કાકા—કવિતા કરનારા હતા; એટલે દીકા કરવાનો હક પણ પોતે માની લેતા; પણ વસ્તુતઃ ઈર્ષ્યાનું કારણ હતું. મહેને ને વખને એમ લાગ્યું; અને હજી પણ મહારો એ રાક દર ચરો નથી. ”

મહેને આ કાવ્યની ગૂઢ ખૂબીઓ જણાતી નહોતી, છતાં જ્ઞાન એ સમ્યક્તાનું મુખ્ય અંગ મનાય છે તે સ્મરણમાં લાવી પ્રજ્ઞ પૂજવાની હિતિને મેં રોકી રાખી.

સ્વામીજી ઉક્તરથા:—“ જુઓ, આ બીજી વાનગી, રચનાદિતીયા, વચ વર્ષ બાર:—

‘ એલાતજ ’ ની કીર્તિ ગાઉ:
એ લાત જ મારતી ગા:—
એલા-તજ-નો કરું મુખવાસ;
એલાતજમાં મુજનો વાસ;
તાત કહે તું એલા તજ:—

(પણ) એ આજાને ઘટે લાત જ.

આ અખાના છપાના માપનો છપો છે. હેમાં રાષ્ટ્રમંત્રેય, અર્ધમંત્રેય, ઇત્યાદિ અનેક ચમત્કાર છે. ”

મહારાથી ના રહેવાયુ, પણ અશ્રદ્ધાને સંમાનયુક્ત કુતૂહલના કપટવેશમાં સંતાડીને, મહેં આખર પ્રશ્ન કર્યો:—

“સ્વામીશુ! મહેને તીવ્ર નિઃશ્વાસ યાચછે. આ એ કાલ્યોના ગૂઢ અર્થ અને ચમત્કાર બતાવી જ્ઞાનલાભ આપશો?”

પ્રસન્નવદન ધર્મ પાગલસ્વામી બોલ્યા:—

“ત્હમે એ કાલ્યોની ગૂઢ ખુબી ના સમજો હેમાં આશ્ચર્ય નથી. મ્હોટા મ્હોટા પંડિતો પણ ન્હોતા સમજી સકતા; અને પોતાના એ અજ્ઞાનને લીધે હાવાં ઉત્તમ કાલ્યને કવિત્વહીન દેરાવતા. પણ વ્યક્તારે મહારા મિત્રોના મંડળમાં ગૂઢ અર્થ બોલીને હું સમજાવતો, ત્યારે એઓ દિદા દિદા ચર્મ જતા. જુઓ—પેલી ચોપાઈ લ્યો.—મહેં એક શેરીમાં ફૂતરો ઊમેલો દીડો; આ સામાન્ય બનાવમાં પામર જનને કશો કવિત્વપોષક અંશ ના જડે. પરંતુ ખરા કવિને હેમાંથી પણ પ્રેરણા મળે. હેનો ગૂઢ દર્શન આ છે:—

‘આ જીવનરૂપી શેરીમાં પાપરૂપી જ્ઞાન ઊભોછે; એ સાચું તત્ત્વ મગમગો તો એ પાપરૂપી ફૂતરું તમને કરશે નહિં; પાપનો દરા ત્હમને નહિં ધાય’—કેમ આ નંબીરજીવન-તત્ત્વ બતાવનારુ દાવ્ય અતુપમ નથી?”

મહારી તરફથી મંમતિની અપેક્ષા સ્વામીશુ રાખના હોય એમ જણાતું ન્હોતું—હેમના ઉત્માહના ઉદ્ગારનો પ્રવાહ અપ્રતિહત સંખ્યામાં ભય ન્હોતો, એટલે હું, ચૂપ રહ્યો. પાછો પ્રવાહ આલ્યો:—

“ખીજું કાલ્ય, જાણ્યો, લ્યો—ત્હમે જાણતા હશો કે એલાતજ નામનું એક ગામ ગુજરાત પ્રોન્તમાં છે.”

મહેં પૂછ્યું:—“કિયુ ગામ ? મલાતજ ?”

સ્વામી બોલ્યા:—“ના, ના; મલાતજ તો મજલાલ શાસ્ત્રીનું ગામ. આ તો એલાતજ; એ મલાતજથી બહુ દૂર નથી. એ ગામ તે મહારી જન્મભૂમિ; મહારી જન્મભૂમિ ઉપરનો મહારો પ્રેમ કોઈ પણ દેશમક્તને હક્કે હેવો છે; તે જ પ્રમાણે એળચી, તજ, ધલાદિ પદાર્થો ઉપર પણ મહારી પ્રીતિ બાળપણથી જ બળવતી હતી. એ બંને ભાવને એક જ ગૂંથણીમાં કળાથી ગૂંથનારો આ જાણ્યો છે. આમ ગૂઢ અર્થ છે:—

ચરણ ૧ હું—‘એલાતજ’ એ શબ્દની કીર્તિ હું ગાઉં; હેમાં એટલેલા અર્થના ગૂઢ બેદ સમાયાછે.

ચરણ ૨ જું—પરંતુ એ ગૂઢ અર્થ જડવા ખેટું કહ્યું છે—તેથી એ શબ્દ એ લાત જ

મારનારી ગા (ગાય) છે;—અહિં. ગા શબ્દ દ્વિ-અર્થો છે—(૧) ગાય, (૨) વાણી, શબ્દ—પરંતુ ગાય સાત મારે છતાં, હેને યુક્તિથી દોહિયે તો મધુર દૂધ આપે, તેમ જ આ એલાતજ શબ્દરૂપી ગાયની કંઠજીવારૂપી સાત ખમીને પણ હેમાંથી બળ કરીને અર્થતું દોહન કરીયું તો આનંદજનક અર્થરૂપી દૂધ આપણને મળશે:—જુઓ આ એક ચરણમાં કેટલો બધો અર્થચમત્કાર પૂરાયો છે ।

ચરણ ૩ જું—હું એલા કહેતાં એલાયચી અને તજનો મુખવાસ કરું છું;

ચરણ ૪ જું—અને મુજનો અર્થાત મહારો વાસ—નિવાસ—એલાતજ ગામમાં છે.

આ બે ચરણમાં ગૃહ ચમત્કાર છે;—એલાતજનો (એળચી તથા તંજનો) મહારા મુખમાં વાસ છે (મુખવાસ શબ્દ અહિં દ્વિ-અર્થો છે; પાન સોપારી છલાદિ મુખને સુવાસ આપનાર પદાર્થ; અને મુખમાં વાસ, રથાન.) અને મહારો વાસ એલાતજ (ગામ) માં છે; એલાતજમાં હું—અને મહારામાં એલાતજ । આમ વિરોધાભાસાલંકાર ! વળી હેનો વ્યક્ત્યર્થ—સદગ વિશ્વમાં બધા અને બધામાં સદગ વિશ્વ—એ છે. આ ખૂબી જોવાની છે.

ચરણ ૫ જું—(હવે એળચીનો શ્રોક મહને હતો તે મહારી માતા તો કેળવવા દેતી હતી, પણ પિતાજીને તે પ્રસન્ન નહોતું. તેથી) તાત કહે કે—હે પુત્ર ! તું એલા કહેતાં એલાયચી તહેને તજ કહેતાં ત્યાગ કર્ય.

ચરણ ૬ જું—(પણ) એ આગાને સાત જ ધટે, અર્થાત અનાદરરૂપી સાત એ આચારરૂપી ભેંસને મારવી ધટે.

આ બે નમના ઉપરથી તદમને જણાશે કે બવિધમાં મહં કેટલી ઉત્તમ કવિતાઓ રચી હશે. પણ કવિત્વનું જે અવસ્થ ફળ કીર્તિ તે મહારા નસીબમાં નહિં હોય એમ લાગે છે. એ કીર્તિ મેળવવા માટે મહારા જેટલા પ્રયત્ન ખીજ કોઇએ બાએ કર્યા હશે, અને કીર્તિ માટેના પ્રયાસે મહને મહારા કુટુંબ નેડે વિશેષ પણ કરાવ્યો. ”

આટલું બોલી બન્ધ રહેતાં રહેતાં સ્વામીજીની આંખમાંથી અશ્રુધારા પડવા લાગી. મહારું હૃદય આર્દ્ર થયું. હેમનો જીભરો નરમ પડ્યા પછી હું ધીમે રહીને બોલ્યો.

“ હોય, સ્વામીજી, જગતમાં સુખદુઃખની ઘટમાળ આજે જાય છે. પણ આપે આરંભમાં પૂછેલી વિવેકજી પ્રશ્નમાળાને તો આપણે જૂલી જ ગયા ! ”

સ્વામી બોલ્યા:—“ નથી બૂલ્યા; ધીરજ રાખો. મહે અત્યાર સધી કહેલીં હકીકત તે મહારા જ્ઞાન્તાનનો પાયો છે. હવે ઉપરની છમારત ચલુછું.—હું મેટિા થયો; વીસ વર્ષની વયે મહારું લગ થયું. ત્રીસ વર્ષની ઉમ્મર ચતા સંધીમાં તો મહારી કવિત્વશક્તિનાં ફળ ઠેર ઠેર પ્રગટ થવા લાગ્યાં; માસિકોમાં, રોજિંદાં પત્રોમાં; નૈમિત્તિક અંકોમાં સર્વત્ર મહારાં

કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં. મહે સગવડની ખાતર તેમ જ વિનયને લીધે મહારા નામથી નહિં પણ તખલ્લુસથી કાવ્યો પ્રગટ કર્યાં. “ધ્વનિ” એ મહારાં તખલ્લુસ હતું. એ સેહતુક હતું. શો હેતુ ? કળી મોકોછો ?”

મહે જુદિની અશક્તિ ડોકું ધૂણાવીને દર્શાવી.

સ્વામી બોલ્યા:—“વાહ ! ધ્વનિકાવ્ય તે કાવ્યસામ્રાજ્યમાં ઉત્તમ વર્ગની કવિતા છે તે નથી જાણતા ? મહારાં સર્વ કાવ્યોમાં બેઠ બરેસો મૂઠ ધ્વનિ વ્યક્ત્ય રહેસો હોયછે એ દર્શાવવાને માટે મહે “ધ્વનિ” એમ તખલ્લુસ રાખ્યું. પણ મહારા રાત્રીઓએ શું કર્યું તે ત્હમે માની નહિં મોકો.”

હું બોલ્યો:—“ત્હમારે રાત્રીઓ શા માટે હોય ?”

પાગલ સ્વામી:—જુઓ, બાઈ, જ્યાં મદાત્રત ત્યાં આખી વેરાળી, બ્રાહ્મણ બિહુક મર્નનાં ટોળા મળવાનાં; જ્યાં મુવેલું ઢોર ત્યાં ગીધ, કાગડ પીપી ખાવા એકલાં થવાનાં; તેમ જ જ્યાં કવિત્વશુભ અમાધારણ ત્યાં ઈર્ષ્યાબરેલા વિવેચકરૂપી રાત્રીઓ અવશ્યમેવ ઉત્પન્ન થવાના. મહારા કવિત્વની ખૂબી ના ખમી સકવાધી એ વિચેચકોએ પ્રથમ તો મહારા તખલ્લુસ ઉપર જ તડાકો માર્યો. એક જણે લખ્યું:—“આ લેખકે આમ શુભ નામ શા માટે એવું હશે ? સત્ત્વ દર્શાવનાર વિવેચકોના પ્રહાર પ્રગટ રીતે ખમવાની અશક્તિ એ હેતુ કારણ કાણું નેહ્યે.” બીજાએ લખ્યું:—“આ લેખકે માત્ર ‘દશન’ ને અનુમરીને તખલ્લુસનું કાણું બોક્કું જણાયછે.” ત્રીજે કહેવા લાગ્યો:—સ્તુતિ યામ પછી પ્રગટ થવાના હેતુથી જ તખલ્લુસનો પુરખો પહેરનારી આ પરદાળીખી કોણ હશે ? હમે એ પુરખો ખસોડવા નમ્યે તો મર્યાદા તોડી ગણાશે ? આમ અનેક રૂપે પ્રહાર થવા. એક જણે નો કહ્યું:—ગમે ને હેતુથી આ બાઈ (? કે બાઈ) તખલ્લુસથી કાવ્ય લખતા (લખતાં) હશે; પણ ‘ધ્વનિ’ એ તખલ્લુસ બહુ જ અનર્થ જણાયછે; આ લેખક (? લેખિકા) ની રચનામાં ‘ધ્વનિ’ એટલે ઘોંઘાટ, ફાટ રાખ્દોનો નાદ એ શિષ્ટાચ કશું જણાવું નથી.”

આ વિવેચકોનું અજ્ઞાન કે અમૂઘા રૂપ જ છે. મહે મહારા બાલકાળની રચનામાંના ધ્વનિની ખૂબીઓ ત્હમને હમણાં જ કહી બતાવીછે તે ઉપરથી ખાતરી ત્હમારી તો થઈ જ હશે. પણ હું નિરુપાય થઈ ગયોહું. આ રાત્રીઓને તે કાળે તો ઉત્તરો આપવા એ અનિષ્ટ જ હતું, પણ હવે તો અશક્ય જ છે.

મહે મૂળ્યું:—“અશક્ય શા માટે ? હજી પણ ત્હમે એ લોકોને ઉત્તર લખી ઉઘાડા પાડી મોકો એમ છે.”

સ્વામી બોલ્યા:—“ના બાઈ, ના. મહે મહારી કૃતિથી જ એ દાર બંધ કર્યુંછે. અશક્ય રાખ્દોથી જ કહેલું—મહે આત્મપાત કરોછે.”

હું ચમક્યો:—આત્મધાત:?? ત્હમે તો પ્રલય મહારીસામે છો ને ?”

સ્વામી બોલ્યા:—સ્પષ્ટમત્રે ભવિષ્યતિ. હાથ તો એટલી જ વિનતિ કરુંછું કે મહારી કૃતિના ગૂઢ ધ્વનિ ત્હમે પ્રગટ કરશો તો ખડુ આજાર યશે. આત્મકૃતિના નમૂના તથા હેના ધ્વનિ ત્હમને કહી બતાવ્યા જ છે. પ્રૌઢકાળની એકાદ કૃતિ સાંભળો:—

એ જન્મભૂને જનની સમાન,
લાગે મુને તે પ્રિય ભાગ્યવાન;
તથાપિ ઊડા બચ છે હજી કે
જવું જ એલાતજને તજને.

‘એલાતજમાહાત્મ્યશતક’ નામના મહારા કાવ્યમંત્રિ આ એક શ્લોક છે. હેમાં અંતર્ગાપિકાથી ચરણોના આચાર પર એલાતજ ગામનું નામ દર્શાવ્યુંછે તે આતુર્યની કદર ત્હમે જ કરી સકશો.”

આ અણુમાગેચા અને સંદિગ્ધ માનના બારથી હું જરાક ગભરાયો, પણ તરત ગભરાટ શંતાડીને પૂછ્યું:—“વારું-આ શ્લોકનો ગૂઢ ધ્વનિ ?”

સ્વામીએ વિદ્ર માટે ક્ષમા દર્શાવી આગળ ચલ્યું:—“ત્હમને સ્મરણ હશે કે મહારી માતા મ્હને એલાયથી અને તજના મુખવાસ સેવવામાં અનુમોદન આપતી હતી; અને પિતાજી તે તજવાનું વારંવાર કહેતા હતા. આ કારણથી એ મુખવાસ પ્રિય છતાં તજવા પડ્યો એ બચ નિરંતર હતો, તે આ શ્લોકમાં વ્યક્ત છે; જન્મભૂ તરફ એલા (યથી) તજ જેટલો જ પ્રેમ વ્યક્ત છે. જનની જન્મમૂર્તિસ્વ સ્વર્ગાદિપિ ગરીયસી એ વચન સ્મરણમાં રાખનારને આદિ જન્મભૂ અને જનની બેને સમાન દક્ષામાં મુકવાનો મર્મ જણાશે. વળી મહારું ગામ અને માતા એ બે પ્રિય લાગેછે (એલાયથી અને તજ જેટલાં જ) એટલું જ નહિ પણ તે ભાગ્યવાન છે; મહારા જેવા મુપુત્ર અને મુકવિની ઉત્પત્તિને લીધે ભાગ્યવાન છે. આમ છતાં મ્હને ઊડા બચ હતો કે એલાતજ ગામ તજને જવું પડશે. આ આગાંભિ વિપત્તિચૂંચના કેવી ગેળી, અજળ છે ! મહારે એ જન્મભૂ તજવી પડી તે હવે સ્પષ્ટ છે, ત્હારે ન્હોતું. અને કેવા કરણ સંજોગમાં અને કેવા કરણ પરિણામવાળો એ લાગ ? ”

વળી સ્વામી ગદ્ગદિત થઈ અત્યુ દાળવા લાગ્યા. હવે તો હું અંધારો યુયો:—સ્વામી. જી ! બેદ બોલીને સ્પષ્ટતા જાણી કડો તો કૃપા યશે. મહારાથી, આ ગૂઢ વચનોનો ભાર શેવાતો નથી. ”

આંસુ લોલી નાંખી સ્વામી બોલ્યા:—“સાંભળો, માઈ, મ્હ કીર્તિ મેળવી અમર થયા

અનેક ઉપાયો કર્યા;—પ્રથમ તો ‘ધ્વનિ’ તખ્તસુત ધારણ કર્યા છતાં હું ઢોણ તે જગત્
ને જણાય તેમ ‘ધ્વનિ’ અને મહારુ ખરુ નામ એ સાથે સાથે છાપી=એ ચિહ્ન મૂક્યું.
પંજી જગતે અદેખાઈ ના તણ; મહારી સ્તુતિ ના કરી પછી વળી છન્દ વિનાની રચના
રચી તેને પદનો દેખાવ આપ્યો,—એમ ધારીને કે આ વિક્ષણતાના કાંઠા ખાંધેલો વાંસ
જાઓ કર્યાથી કાર્તિની પતંગો—કપાઈને સ્વચ્છન્દે જાડતી પતંગો—માંદિં ભરાઈ જઈને
પકડારો. તે પણ વ્યર્થ થયું. દુષ્ટ વિવેચકો દેહેવા લાગ્યા:—રા. નહાનાલાલ કવિની નકલ
કરવા જતાં હેમની શૈલીનું સૌન્દર્ય સરી પડ્યુંછે અને અસાર બાલ સ્વરૂપ પકડાયુંછે. પણ,
ભાઈ, હમે ન્યાય કરો; આ એક નમ્રો જુઓ. ”

આમ કહી વળી એક દાગળિય પડીકામાંથી કાઢીને વાંચી મંબજાવ્યું:—

“ આકાશને ઉબરે,
આશાની દેવી;
તોછપે તો જણાય;
ના તોછપે તો ના જણાય.
ચૂસા ઉપર કદાઈમાં,
ભજિયાને પૂરી,
તળિયે તો તળાય;
ના તળિયે તો ના તળાય,
ઘોડામરને ટેકર,
ચિર ચરણો રાખી,
ચરિયે તો ચડાય;
ના ચરિયે તો ના ચડાય. ”

આ કાવ્યના ધ્વનિયોનું વિવેચન મ્હં લખી રાખી મૂક્યુંછે ને આજ ત્હમને ચોંપાડું;
કોઈ કાળે મ્હને ન્યાય મળે એમ કરશો એ આશાથી સોંપાડું. ”

આમ કહી મ્હને એક મ્હોટું ટ્રસ્ટફોનનું શીટ ભરીને લખેલું આપ્યું. મ્હં લખીને
ગૂંઝામાં મૂક્યું.

વળી સ્વામી બોલ્યા:—“ થયું. બીજા ઉપાય આદર્યો, હિન્દીબાષા તે દેશની એક
બાષા કરવી એ જડો મ્હં ઉપાડ્યો; ધરમાં, જગતમાં, જમણવારમાં, સ્મશાનમાં, સર્વત્ર
હિન્દી બાષાનને બોલવાનો ક્રમ આદર્યો કેટલાક લોકો હસવા લાગ્યા; કેટલાક લોકો ‘હમે
મમજતાં નથી’ એમ ડોળ કરવા લાગ્યા; એતે મ્હં તે છોડી દીધું. ”

પછી અંગ્રેજી કવિતાઓ ગ્રંથવા માંડી; એક ન્હાનો ગમલ પ્રગટ કર્યો. દેખાનો એક
નમ્રો જુઓ:—

To know thyself,
Forget thy self,
And spread the wings of Love Divine;
To obtain true self,
Discard all self,
And wipe the line 'twixt thine and mine;
So doth the dying rainbow,
So doth the skying lark, lo!
Till each dissolves to view,
And merges in the blue!

મહારા મિત્રો આગળ આ કાવ્યોના ગેખી અર્થ હું સમજાવતા ત્હારે એઓ છક થઈ જતા. પણ અર્ધિ' પણ મહારા જન્મશયુ—વિવેચકો—નહા !

પછી નવી યુક્તિ સોધી કાઢી. મહારી પત્ની—એ હવે બે ઊંઠરાંની મા થઈ હતી—એ મહારી પત્નીને લેખક વર્ગમાં પ્રવેશ કરાવવાની ઉચ્ચ આશાથી હવે મ્હે આગ્રહ કર્યો કે કાંઈ લેખ લખ્ય; કવિતા પ્રગટ કર્યે. પણ એ તો એકની એ ના થઈ. પછી મહારાં ન્હાની બહેનના ઉપર મહારા આગ્રહ ચલાવ્યો. હેણે કબૂલ કર્યું; પણ એ શરતે કે લેખો—કવિતા—સર્વ મહારે લખવાં, સહી હેણે કરવી. 'વિરલાદેવી' એમ તખલ્લુસથી હેની સહીની રચનાઓ પ્રગટ થવા લાગી. લોકો પૂછવા લાગ્યા—આ કોણ ? 'વાએ ઊડી જાએ વાત'—એ ન્યાયે મહારા કળાનમાંથી એ વાત મિત્રવર્ગ ઉત્પન્ન કરેલા વાયુને બળે ઊડી ગઈ. એકવાર "નાગરી પ્રચારણી સભા"ની પરિપદ્માં હાજરી આપવાની મ્હે મહારી બહેનને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી. પણ લજ્જાને લીધે, કે સહુ ગુપ્ત રહેવું અશક્ય બનવાના બચથી, હેણે ના પાડી. હું આ વિગતથી ગભરાયો નહિં. તરત જ પરિપદ્ના કાર્યવાહકો ઉપર તાર કર્યો:—

'Sorry + unable attend Parishad + with success +
Virala Devi'

આ તાર પરિપદ્માં વંચાયો હશે ખરા. પણ રિપોર્ટમાં કાંઈ જણાયું નહિં. તેથી હું નિરાશ થયો. આખરે મહારી પત્નીએ મ્હેને ઉપદેશ કર્યો:—આમ કીર્તિ માટે કાંઈ સા માટે મારવાં ? કાળ જરૂરે ખરા કવિત્વને કીર્તિ મળશે જ. મહારા મનમાં આ વાત ક્ષણવાર જતરી; પણ દરી નહિં. હું લાંબી મુસાફરીએ નીકળી પડ્યો. એક બે વર્ષ પછી ગુપ્ત વેશે પાછો આવી, વળી એક સાહિત્યપરિપદ્માં હાજર રહ્યો. ત્હાં પરિપદ્ના ગંભીર કાર્યોના ખાર ક્ષણવાર હલકો કરવાને એક કવિયે સ્પર્ધા-અર્થે એક શાર્દૂલનું ચરણ—અતુર્ય ચરણ—સભા આગળ મૂક્યું; આરંભનાં ત્રણ ચરણ રચી પાદપૂર્તિ કરી આપવાનું બીકું ઝડપવાને અનેક જગત્પ્રેમીયાર થયા. મ્હે પણ બીકું ઝડપ્યું. બાકું ચરણ આમ હતું:—

અંગુલી અધરે અરાડો ચડિતા જો આ મૃગાક્ષી જોભી !

ખંધાની પાદપૂર્તિયો વંચાઈ, મહારી કોણ જાણે કેમ ના વંચાઈ ! ખાડી ઉત્તમ મહારી જ હતી. હ્યો વાંચો. ”

મહારા હાથમાં મૂકેલો કાગળ લઈને નીચે પ્રમાણે શ્લોક મ્હં વાંચ્યો:—

અંગુલી મુજ લાલ, તે અધર છે લાલપ્રવાલાભ આ,
લાલે લાલ મળી થશે દ્વિગુણુ જો વર્ણુઓના લાભ આ;
આ ઉડો અતિ મર્મ કે સમગ્રશે ?—એ તડે માટે હુળી
અંગુલી અધરે અરાડો ચડિતા જો આ મૃગાક્ષી જોભી !

અહિં સામાન્યાલંકાર, ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર, ઇત્યાદિની ખૂબી છે તે મહારા શત્રુઓથી ખમાઈ નહિં હોય એટલે મહારી પાદપૂર્તિ વંચાયા વિના રહેલી. હું પછી પ્રગટ વેશે પાછો ઘેર આવ્યો પણ ખલુ થોડયો નહિં. કવિથી અમર શી રીતે થવાય ? એ પ્રશ્ન હવે મનમાં વિશેષ ઘોળાયા કર્યો. આ સમયમાં એક મિત્રે મ્હને કહ્યું—સાડજ વાત પ્રમંગમાં જ—કે હેણે એક અંગ્રેજી નોવેલ (મારી કોરેલીની Ardash નામની વાર્તા) માં વાંચ્યું હતું કે એક કવિનાં કાવ્યોને વિવેચકો નિન્દતા હતા; પછી એ પરદેશ ગયો; નવું કાવ્ય મિત્રદ્વારા પ્રસિદ્ધ કર્યું; વિવેચકોએ કવિને મરી ગયેલો માનીને આ કાવ્યની પ્રશંસા કરી—અતિરાય પ્રશંસા કરી. વળી બીજા મિત્રે તે જ પ્રમંગમાં માર્ક ટ્વેઇનની વાત કહી; એ શુભરી ગયો એમ ગપ આપ્યાથી વર્તમાનપત્રોમાં હેના મરણની નોંધ, લેખોની પ્રશંસા, ભરપૂર આવ્યાં; માર્ક ટ્વેઇનને ખબર પડતાં એટલું જ છપાવી મોકલ્યું કે—

‘ The report of my death is a little premature. ’

આ બે વાનો મહારા મગજમાં ભરાઈ ગઈ. રાત્રે સૂતી વખત એક ધર્મગ્રન્થમાં વાંચ્યું:—

‘ મરી જા, તો તું અમર થઈશ ! ’

આ વાંચીને હું ઊઠી ગયો. સ્વપ્નામાં અદ્ભુત દીકુ. હું મરી ગયો છું; છતાં મરી ગયો નથી; લોકો મહારા રાખને લઈ ગયા; રાખ બાળ્યું; છતાં હું તો સ્વતન્ત્ર જોભો રવી મહારું રાખ બળતું જોઉં છું; મહારી સ્ત્રીએ વિધવાવેશ ધારણ કર્યો; પછી,—પછી—અધ-કારમાં કાંઈ જણાયું નહિં; પણ હું એક લાયજરીમાં વાંચવા બેઠો. શું જોઉં છું ?—સાચું કે સ્વપ્ન ? ‘ વસન્ત, ’ ‘ હુદ્દિપ્રકાશ, ’ ‘ શુભરાતી, ’ ઇત્યાદિ પત્રોમાં મહારા મરણની નોંધ, મહારાં કાવ્યોને આજસંધી મહેકા અન્યાયનું પ્રાયશ્ચિત કરનારી પ્રબળ પ્રશંસા ! હું આ-નન્દમાં જાણ્યો, દોડ્યો, લાયજરીનાં પગથિયાં ઉપરથી પડ્યો;—તે સાથે જ હું પધારીમાં પડેલો લાંબમાંથી ઝળકી જાગીને બેઠો થયો.

ગમેનેમ યાઓ, આ સ્વપ્ન મહારું બાવિશ્યક જણાયું. દંઢ નિશ્ચય કર્યો; “ મરી જા;

તો તું અમર થઈશિ ! ”—મ્હારી પત્ની બરનિદ્રામાં સતી હતી; બાળકો પણ બંને નિદ્રા-પરવશ હતાં. હવે વિલમ્બમાં જોખમ દીઠું; તેથી એકદમ હું ચાલ્યો:—

ચાલ્યો સ્વામ રજનિમાં ચાલ્યો !

માર્ગ કીર્તિ, અમરનો ઝાલ્યો !

આ પછી હું જાણે કાંઈ સ્વપ્નમાં જ ભ્રમતો હોઈ હેતું બાસેછે. સ્પષ્ટ એટલું યાદ આવેછે કે હરદારમાં હું ચાલ્યો અને એક એકાન્ત સ્થળમાં જઈ હું જોયો; અને એક કૂવામાં પડીને આત્મઘાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; કોટે પથરો બાંધ્યો, પડતું મૂકવા જાઉં છું એટલામાં કાંઈ ગેબી શબ્દ સાંભળ્યો:—

“ આવધાન ! આવધાન ! ”

હું ચમક્યો. પથરો કોટેથી છોડી કૂવામાં નાંખ્યો. કૂવાથી દૂર જઈ એક ઝાડ નીચે બેસી વિચાર કરવા લાગ્યો:—આમ આત્મઘાતથી શો લાભ ? મ્હારે મેળવવાની કીર્તિ મળશે તો પણ હું શી રીતે જાણીશ ? માટે, મરણ પછી મળનારી કીર્તિ મળે, હું મરું નહિ; અને એ કીર્તિની મદને ખજાર પડે હેવી સુકિત થોળું. મનમાં બધી ગોઠવણ થઈ ગઈ. ઉતારે જઈને હું સમ્મિ ગયો.—વચમાનો વૃત્તાન્ત કહેવાની જરૂર નથી.—આ પછી પંદર દિવસે હું શુભ વેશે મુંબાઈ ગયો. બૃહસ્પતિ સાયંધ્વરીમાં વર્તમાનપત્રો મોઢ્યાં. પાછલા અઠવાડિયાનાં પત્રો-માંથી એક અંકમાં વાંચ્યું:—

“ એકાત્મ જામના રહેવાસી—દાસ જેઓ આજથી એકાદ માસ ઉપર રાતના એકા-એક શુભ થઈ ગયા હતા, તેઓનું રાજ મથુરાં પાસે જમનાં નદીમાં મળી આવ્યાનું સં-ભળાયછે. મથુરાંના જોરનો પત્ર મરનારના કાકા ઉપર આવ્યોછે તે ઉપરથી જાણાયછે કે એ સખનાં કપડાંમાં ખિસ્સામાંથી કેટલાક કામળો મળ્યા તે ઉપરથી એઓનું નામ, ગામ, તથા કાકા વગેરેની જાણ લાગી; અને તેથી જોરે એ ગૃહસ્થના અકસ્માતિક મરણના ખજાર લખી મોકલ્યાછે, મરનાર ન્યાતે લેઉઆ કણુખી હતા; કેળવણી સાધારણ હતી; કવિતા કરવાનો છંદ એઓને હતો તેના પ્રમાણમાં કવિતામાં માલ હોત તે એ કવિ તરીકે કીર્તિ મેળવત. મરનારના કુટુંબમાં આ બતાવયી હાલકાર વત્તોછે. અને એ કુટુંબને અમારી દલસોજ દર્શાવીએ છઈએ. ”

આ વૃત્તાન્તનો પ્રથમ ભાગ વાંચતાં મ્હારા મરણના સમાચારથી હું આનન્દ પામ્યો. પણ પાછલો ભાગ વાંચી નિરાશ થયો. આ મ્હારી કીર્તિ ! કીર્તિ મેળવવાની અપૂર્વ સુકિતનું આ ફળ ! અસ્તુ. મુંબાઈમાં યોડીક મુદત હું વધારે થોડ્યો; કાંઈ પણ મ્હારાં કાંબોની પ્રશંસા આવેછે ?—આશા અમર છે. આ આશામાં ને આશામાં બાર માસ વીતી ગયા. રોજ સાયંધ્વરીમાં વર્તમાનપત્રો ફેરિતો. બાર મહીના પછી તેરમા માસમાં નીચે પ્રમાણે અમદાવાદના એક વર્તમાન પત્રમાં વાંચ્યું:—

“ એલાતજના કહેવાતા કવિ—દાસ મધુરાંમાં જન્મનાં નદીમાં ડૂબી ગયાના સમાચાર એક વર્ષ ઉપર અમે આપ્યા હતા. તે મૃદસ્થની વિધવા બાઈ—એ તે જ ગામના રહીશ—દાસ જેડે ધરધરણું કર્યાનું આમારે નરિયાદનો ખબરપત્રી જણાવે છે. ”

થયું! આંખો અધારાં આવ્યાં. આગળનો ભાગ વંચાયો નહિં. હવે શું કરવું ? મન કંઈક સ્વસ્થ થવા લાગ્યું. શોક શરૂ થયો. બીજા ઉપર પરિહાસ અજમાવવાથી માફાં ફળ પામ્યે, પણ પોતાના ઉપર જ પ્રયોગ કરવામાં કશું જોખમ નહોતું એમ માનીને મદ્દ યુક્તિ કરેલી, હેતું ફળ તો આ ખરેખરું જોખમરેણું થયું !

બસ ! એકદમ પગલાં ભરવાં. તરત તે જ માંજના થઈ કલામ એકરેસમાં ચડી બેશીને બીજો દિવસે બપોરે એલાતજનાં મૃદ્ધોચ્ચો.

આશ્ચો આશ્ચો પાખરો જ મ્હારે ઘેર ગયો. ત્હાં તાણું દીઠું. પડોશીને ઘેર ખૂંચા ગયો. ત્હાં એક ડોશી બેસી હતી. મ્હે કહ્યું:—“ કોણ ? જીવકોર માશી કે ? મ્હારે ઘેર તાણું કેમ છે ? મ્હારી ધરવાળી ને છોકરાં ગામમાં નથી કે શું ? ”

જીવકોર ડોશી આંખો ઉપર કપાળે હાથની છત્રી કરી બોલ્યાં:—“ કૂંજ બાઈ ? ત્હમે કૂંજ મો ? ”

મ્હે ગમરાટ છાતો રાખીને ઉત્તર દીધો:—“ મ્હને ગાશી જોળખ્યો નહિં ? હું—દામ; ત્હમાગી પડોશણ—આનો દીકરો. ”

જીવકોર ડોશી—“ —દાસ એ તો જન્મનાંજમાં ડૂબી મુવાને દોઢ વરહ થયુ. જા, કોઇ મુતારો મુતારો મે કે શું ? ”

મ્હારી છાતીમાં શું ને શું થતું હતું. છતાં ગમ ખાઈને પૂછપરછ કરતાં જણાયું કે જેડેનું ઘર તો ભાડે આપ્યુંછે અને બાહુઆત નરિયાદ ગયોછે. મ્હારી સ્ત્રી—અરેરે, હવે એ તો મ્હારી નહિં પણ—દાસની સ્ત્રી—પોતાના નવા ધણીને ઘેર મ્હારાં બંને છોકરાં ને આંગળિયે લઈને રહેવા ગઈછે. હેને નવે ઘેર હું ગયો; ગયો પણ જતે જતે મનમાં શું થતું હતું તે હું જ જાણું. ધરમાં એકલી એ જ હતી. બીજાં બધાં બ્હાર-ગયાં હતાં. છોકરાં રમવા ગયાં હતાં મ્હે હેને દીઠી, હેણે મ્હને દીઠો. મ્હે ધાર્યુંતુંકે મ્હને દેખતાં વાંત, પોતાની ભૂલ બધી ભૂલને ડેકાણે રહેશે, અને એ ધણીને મ્હારી કને આવીને કહેશે—xxx. પણ નસીજમ્ મ્હારું ફૂટયુ. ‘એ તો એકદમ ધુમટો તાણીને પીઠ ફેરવીને જીભી; અને બોલી:—“ કોણ છો ? કો’નું દામ છે ? ધરમાં કોઇ નથી. આવે તે વારે આવજો. ”

થયું ! મ્હારી પોતાની જ સ્ત્રી મ્હને જોળખતી નથી ! મ્હે મ્હારું જોળખાણ આપ્યું. પણ એ તો જાણે જાણતી જ નથી, મ્હે જૂતા વખતની ખાનગી વાતોની નિશાની આપી;

તો પણુ: રહ ! એટલામાં ! છોકરાં બંને રમતાં-રમતાં આવી અટક્યાં. મહેં જણ્યું એ નિર્દોષ બાળકો તો રહેને સ્વીકારશે અને—“બાપા ! બાપા ! ત્હમે કંઈમાંથી ?” કરીને મ્હારે, પગે વળગી પડશે. પણ, એ બંને—હવે તો જરાક ઊંચા થયાં હતાં—એ બંને મ્હારા સામું તાકીને જોઈ રહ્યાં; અને હેમની ખાંચે ડોળા, કાદી કહ્યું:—“મગનિયા ! જમની ! માંદિં આવો. એ કોઈ છુતારો છે.” બિચારાં છોકરાં શેઠ ખાઈ ગયાં અને ઘરમાં બરાઈ ગયાં. આસપાસના લોકો થોડા એકઠા થયા. બધાએ મ્હારો અનાદર કર્યો. મહેં દરેક ઓળખીતાને ઓળખાણ આપી; પણ વ્યર્થ. ટોળામાંથી એકાદ જણુ બહીને બહીતે બોલ્યો:—“જગજીવન ! જો જો ! મ્હને તો લાગેછે એ સાચા—દાસ જ છે ! પણ બધાએ હેને દબાવી દીધો. જગજીવને કહ્યું:—“—દાસ શેનો ને વાત સી ? હેનો તો જમનાંમાતાએ જોગ લીધો. ભૂત ચર્મને આવ્યો હોય તો જમવાન જમ્યો.”

ટૂંકામાં જ હવે કહું. બધાએ મ્હને દમારો ગાન્યો. “ભ્રમતગર ! ભ્રમતગર !” કહીને મ્હને સતાવ્યો. મ્હારો દેખાવ બહુ બદલાયો ન્હોતો; લોકોની આંખો જ બદલાઈ હતી. હું મ્હારા ઘર તરફ પાછો ફર્યો. લોકોનું ટોળું પાછળ પાછળ આવ્યું; ગામનાં કૂતરાં પણ મ્હને બસવા લાગ્યાં, હું હવે ઉસ્કેરાયો; આવેશમાં આવી બોલ્યો:—“કેમ રે, બહું ગામ સંપ કરીને મ્હારો રહામે થયુંછે ? જોહું કોની મગફર છે મ્હને મ્હારા ઘરમાં જતો રહેછે ?”

આમ કહીને મ્હારા ઘરનું તાળુ તોડ્યું; અંદર જઈને ખાટલા ઉપર બેઠો; પાંચડી ખાટલા ઉપર જ મૂકી; છત્રી પણ ત્યાં જ મૂકી; જરાક વાર થઈ કે એક જણુ એકદમ આંતરેને—“ચોરા ! ચોરા !” કરીને મ્હારા ઉપર ધસ્યો. મ્હને બધાએ પકડ્યો, ખાંચો, પાંચડી અને છત્રી તો ઘરમાં જ રહ્યાં. મ્હને ચોરલી પકડીને ચોરા ઉપર પેટેલ કને ખેંચી ગયા. પેટેલે ચોલીસચાણે રવાના કરી દીધો. કોઈ જામીન પણ ના થયું. મ્હારા ઉપર કેસ ચાલ્યો. જિલ્લાના હજૂર કેપ્ટુરી સાહેબ આગળ કેસ ચાલ્યો. મ્હારી તરેફથી કોઈ વકીલ ન્હોતો; મ્હારો કેસ મહેં જ ચલાવ્યો. મ્હારા ઉપર ચૂંકપ્રવેશ, cheating by personation (ખીજનો વેશ લઈને કમળાણ), ઇત્યાદિ લ્હોમત મુક્યાં હતાં. ફરિયાદી તરીકે મ્હારી સ્ત્રીના પતિ—હું નહિ, પેસા જોટા પતિ—આગળ આવ્યો હતો. મ્હારું ઘર પણ હેણે પેલા બાહુઆતને બાડે આવ્યું હતું. મ્હારાં માળાપ વગેરે બધાં મરણ પોમેલાં હતાં. ફરિયાદીના વકીલના બાપજીમાંથી એક નમૂનો આવ્યું; વર્તમાનપત્રમાં એ છપાયું હતું તે કાપી ગ્રાખ્યુંછે. લ્યો, વાંચો.”

આ સર્વ વૃતાન્તથી હું તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો હતો. વચમાં એકવાર પણ પ્રશ્ન પૂછીને કે કોઈ રીતે વિદ્ય પાત્રી સમ્યો ન્હોતો; તેથી આ વિરામ અન્યાયી મ્હારો આસ પણ કાઠક નીચે બેઠો. કોગળિયું હાથમાં લઈને વાંચ્યું. નીચે પ્રમાણે કોર્ટ આગળ ચાલતા કામની હકીકત તથા વકીલના બાપજીમાંથી ફકરા હતા:—

વકીલ:—“ નામદાર કોર્ટની આગળ જાયા કરેલા તહોમતદાર ઉપર ગૃહપ્રવેશ તથા ઠગબાજના આરોપ છે. આ બેમાંથી વધારે ગંભીર તહોમત ઠગબાજનું છે. કાયદામાં તેમ જ દુનિયામાં ઠગાર્થ એ મહા પાપ ગણાય છે. અને આ કાંઈ જેવી લેવી ઠગબાજ નથી. બીજાનો વેશ ધરીને ઠગાર્થ કરવાનું કૃત્ય તે વધારે ભારે ગુન્હો ગણાય; લેખમાં વળી પારકી સ્ત્રીના ધણી થવા માટે વેશધારી ઠગારનો અપરાધ તો સોગણો ભારે છે. આ નીચ કામ કરનાર દુષ્ટને કોર્ટ ભારેમાં ભારે સજા કરશે એમ અરજ છે. ”

કોર્ટ:—“ ત્હમારે નીચ, દુષ્ટ, ઇત્યાદિ વિશેષણો વાપરવાની જરૂર નથી. ”

વકીલ:—“ કોર્ટેના હુકમને હું હમેશાં તાબે છું. પણ આ બાબતમાં એવકની અરજ એ છે કે વિશેષણો ઉપયોગ માટે જ બનાવ્યાં છે, તો તે શી રીતે તજ દેવાય? વાક્યનું કીમતી અંગ વિશેષણ છે. હમને ન્હાનપણમાં મહેતાજીએ શીખવ્યું હતું કે—“ વિશેષણ વિનાનું વાક્ય, અને મર્યાદા વિનાનું શાક—જો બંને નકામાં. ” નામદાર કોર્ટેને પણ ‘ નામદાર ’ એ વિશેષણ લગાડવાનું ફરિયાદીએ. ”

આ ઉપરથી ‘ નામદાર ’ એ શબ્દ વિશેષણ છે કે નામ છે તે વિશે ખાતરી કરવા માટે ગુજરાતી કોશની મોઢમોઢા ધર્મ તે ન મળી સમયાથી કોર્ટ ફરાવ્યું કે ‘ નામદાર ’ શબ્દમાં ‘ નામ ’ એ ભાગ છે તેથી તે વિશેષણ નહિ પણ નામ છે. ઉપરાંત કોર્ટ કહ્યું:—
“ ગમે તેમ હો; ત્હમારે અંગત આરોપનાં વિશેષણો વાપરવા નહિ. ”

વકીલ:—“ નામદાર કોર્ટ ન્હારા બાપણ ઉપર પૂરું ધ્યાન આપ્યું છે એટલે જણાશે કે આ તહોમતદારને મ્હે નીચ, દુષ્ટ નથી કહ્યો. હેના કૃત્યને જ નીચ, દુષ્ટ કહ્યું છે. જે કોઈ હાલું કૃત્ય કરે તે—લેનું કૃત્ય—નીચ, દુષ્ટ; મૃદુ કરું તો મૃદુ—નીચ, દુષ્ટ; નામદાર કોર્ટેને તો કશું કહેવાય નહિ. પરંતુ કોર્ટપણની રૂઢીએ નહિ, પણ ખાનગી રૂઢીએ જે કોઈ આ બાબતુ કામ કરે તે—લેનું કામ—નીચ, દુષ્ટ. ”

કોર્ટ:—“ હવે ત્હમે મુદ્દા ઉપર આવો તો ડીક. ”

વકીલ:—“ હુકમ, આલેખ. ત્હારે આ તહોમતદાર કહે છે કે આ મ્હારી સ્ત્રી છે; હમે કહિયે છિયે—એ હમારી સ્ત્રી છે. એક પુરુષને બે અથવા વધારે સ્ત્રીઓ હોય; હોવાનું શાસ્ત્રમાં, કાયદામાં લખેલું છે. પણ એક સ્ત્રીને એકથી વધારે ધણી હોઈ શકે જ નહિ. તો આ સ્ત્રી કો’ની? હમે પુરાવાથી સાબીત કર્યું છે કે એ બાઈ જોડે આજથી બાર મહિનાના શુભાર ઉપર હમે જાતિરિવાજ મુજબ નાતરુ કર્યું છે. તહોમતદારે પોતાનું લગન એ બાઈ સાથે થવાની સાબીતી કરવાની પહેલાં પોતે બાઈનો મરનાર ધણી—દાસ છે એ સાબીત કરવાની ફરજ છે. તે ફરજ હેણે અદા કરી નથી. બધો પુરાવો હમારી તરફથી પડ્યો છે, અને તહોમતદારની વિરુદ્ધ ગયો છે. પોતે કેટલીક જૂની નિશાનીઓ આપી, એમ તહોમતદાર જણાવે છે. પણ તે માટે મદદમાં પુરાવો કશો નથી. અને હેવી ખાનગી

વાતો તો કોઇ પણ ઠગ જાણી લઈને બતાવે: આજથી પચીસ ત્રીસ વરસ ઉપર અમદાવાદમાં લખતુર ગર બાંધા ઉપર આ જ તરેહનો કેસ ચાલ્યો હતો. તે આ વાતને જોરદાર ટેકો આપે છે. તકરારી બાઈનો મરનાર ધણી મરી ગયો છે એ સાબીત થયું છે. તો પછી મુએલો માણસ જીવતો શી રીતે યાય ? સતયુગમાં એ તરેહના બનાવ યતા હતા. પણ આ કળિયુગમાં એમ થતું નથી. તેમ કહી થતું હોય તો પણ તહોમતદારે કોઇ પણ પુરાવાથી સાબીત કર્યું નથી કે પોતે મરી ગયો જીવતો થયો છે. મુએલો માણસ જીવ યાય. પરંતુ તહોમતદાર તે જીવ હોય, તો પણ જીવોનો હક આ દુનિયામાંના પદાર્થ, પ્રાણી, છત્યાદિ ઉપર બિલકુલ નથી; કાયદામાં એ હક કબૂલ રખાયો નથી. વારું, તહોમતદારનું કહેવું એમ છે કે પોતે મરી ગયો નથી. એમ છે તો—પોતે મુએલો નથી એ સાબીત કરવાનું કામ તહોમતદારનું છે. ”

કોર્ટ:—“ તહોમતદાર તે ખરો—દાસ છે એમ તહોમતદારે કહે છે ? ”

વકીલ:—“ ના, સાહેબ. ‘એ તે સાચો—દાસ હોય તો’ એમ શબ્દો હું અધ્યાદાર રાખીને બોલું છું.—વળી મરનાર—દાસનું પૂતળવિધાન હમારી સ્ત્રીના પ્રથમના ધરનાં સગાંએ ક્યાંના પુરાવો કોર્ટ આગળ રજૂ છે. તેમ જ મરનારના મરણ બાબતનો મથુરાના તીર્થગોર ચૌભે મથુરાપ્રસાદનો પત્ર પણ કોર્ટમાં રજૂ થયો છે. એ ચોખ્ખાના અક્ષર મરનારના પિતરાઈયોએ બોળખીને કોર્ટ આગળ સાબીત કર્યા છે. આ જોરદાર પુરાવા મરનારનું મરણ સાબીત કરવાને બરબર છે. ”

કોર્ટ:—“ તહોમતદાર પોતાની ક્ષેત્રિયતામાં કહે છે કે એ નામનો ચોખ્ખો મથુરામાં કોઇ છે જ નહિ. તે વિશે તહોમતદાર શું જવાબ છે ? ”

વકીલ:—“ સાહેબ, એ વાત સાબીત કરવાનો જુઓ તહોમતદારને શિર છે. ચોખ્ખો મથુરાપ્રસાદના કાગળની તિથિ પંચાગમાં અંગ્રેજ તારીખ માસ સાલ સાથે મેળવતાં જણાય છે કે તે જ દિવસે હિંદુસ્થાનનું વસતિપત્ર કરવામાં આવ્યું હતું; તો મથુરાના વસતિપત્રમાંથી જરૂર ખુસ્તા સત્તાવાર દાખલા રજૂ કરીને તોહમતદારે સાબીત કરવું જોઈતું હતું કે મથુરાપ્રસાદ નામનો ચોખ્ખો તે દિવસે તે ગામમાં કોઇ પણ હવાત નહોતો. સર્વથી ઉપરાંત વળી, મરનારની સ્ત્રી પોતે જ તહોમતદારને પોતાના પ્રથમના ધણી તરીકે બિલકુલ બોળખતી નથી. કોર્ટમાં એ બાઈને કેવી સન્માઈથી, સાદાઈથી, બોળપણથી જણાવી આપી છે તે વાત નામદાર કોર્ટની ધ્યાનમાંથી ખસે એમ નથી. એ બાઈની કડંગી હાલતથી નામદાર કોર્ટના મન ઉપર જ્યાંની ઝાપ પડ્યા વિના નહિ રહી હોય. માટે છેવટે હમારી નામદાર કોર્ટે જોરથી અરજ છે કે તહોમતદારને દોષિત ઠરાવી સખત સિક્કા કોર્ટ ફરમાવશે. ”

જે આ સર્વ વાંચીને પાગલસ્વામીના હાથમાં એ વર્તમાનપત્રનું cutting પાછું મૂક્યું, અને હું ચૂપ બેસી રહ્યો.

પાગલસ્વામી ગંભીર મુખમુદ્રા તથા સ્વંરથી બોલ્યા:—

“હવે મ્હારે મંસારમાં કાંઈ રસ રહ્યો નથી મ્હને સગ્ન ચર્ધ; સગ્ન ભોગરીને છૂટ્યા પછી તરત જ ભગવાં ધારણ કરી તીર્થે તીર્થે ફરતો ફરતો અહિં આવી વસ્યોછું. કીર્તિ વરવા જતાં સ્ત્રી ખોઈ ખેટો; ઘરખાર, પુત્રપુત્રી, માલ મિલ્કત, સર્વ ખોયું. એટલું જ નહિ, પણ હું છવતો છું છતાં મરી ગયો છોઈ. માટે જ બધાને પૂછતો ફરું છું કે—“હું છવતો છું કે મુએયો ? કે ભૂત છું ? હું તે હું છું ? કે બીજો છું ?”

મ્હેં કહ્યું:—યદમાવિ ન તદ્માવિ માવિ, ચેન્ન તદન્યથા । માટે હવે કરો માર્ગ નથી”

પાગલ સ્વામી બોલ્યા:—“એ પણ ખરું. પણ હજી માર્ગ છે. હું મરી ગયો છું પણ મ્હને અમર કરવાનું હવે ત્હમારા હાથમાં છે. મ્હારાં અપ્રસિદ્ધ કાવ્યો—મ્હેં રચેલી ટીકા સહિત—મ્હારી કને છે, કાલે આ સ્થળે લાવીને આ સમયે જ ત્હમને આપીશ ત્હમે તે પ્રગટ કરાવો. પછી તે ઉપર વિવેચનો શા આવેછે તે મ્હને જણાવવો. જરૂર, હવે તો મ્હારા લામના શુણ્ન જાણનારા પ્રગટ થશે”

આટનું બોલી, કાગળિયા રમાયમા મલાળથી ગોઠવી બાધી, પામન સ્વામી બીડીને આવી ગયા હેમની કાજે કાજે અદૃશ્ય થવી મૂર્તિ તરફ એકી નજરે હું જોઈ રહ્યો, અને આ મંસારમાં જનતા અમલદારથી આશ્ચર્યચકિત થવાય તો નવાઈ નહિ, તેમ જ મનુષ્ય વ્યર્થ કીર્તિ માટે કેવા કાંઈક માટેછે હેવા હેવા વિચારે મનમાં ઘુમવા લાગ્યા, અને

ચિન્તન આ મન ઘૂમતા,—વિગાળ આ બવકલ
જોતો ૮ એકલો વિમાન, ને દેખુ ૯ ફૂલ
પ્રેમ ને કીર્તિ ઠાલ્ય ચર્ધ લીન,
ચન્ન-ગમ્બીર ચન્નમા લીન ।

વાંદરા
તા ૧૦-૧૧-૧૩ }

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

X

ભરતખંડના મહાન પુરુષો.*

૧. મહારાજા અશોક.

આ પ્રતાપી રાજા વિશે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે “જે અનેક હૃદયો ખરા ભક્તિ-ભાવથી એનું સ્મરણ કરે છે, જે અનેક એવોડો આદરપૂર્વક એનું નામ અત્યારે ઉચ્ચારે છે અને અસહ્ય ઉચ્ચારતા રહ્યા છે તે વડે જો એના યશની આપણે તુલના કરીએ તો શાલ્વમેધન અથવા સીઝરના કરતાં પણ મહારાજા અશોકનો યશ વધારે છે એમ સ્વીકાર્યો વગર આપણને આવે એમ નથી.” રૂહીઝ ડેવિસ એના વિશે કહે છે કે “He was undoubtedly the most powerful sovereign of his time and remarkable and imposing of the native rulers of India.” એનું રાજ્ય ઘણું વિશાળ હતું. હાલના ખ્રિષ્ટિય હિંદુસ્તાન જેટલોજ, બદકે એથી પણ વધારે વિશાળ પ્રદેશ એના તાબામાં હતો. એની રાજ્યવ્યવસ્થા ઘણી ઉત્તમ પ્રકારની હતી. પણ એના રાજ્યનો વિસ્તાર અથવા તેની મુખ્યવસ્થા એ એના યશનું મ્હોટામાં મ્હોટું કારણ નથી. એનું હૃદય ધર્મ અને નીતિના ઉચ્ચ વિચારોથી ઉભરાતું હતું. ઐશ્વર્ય ધર્મનાં ઉર્ધ્વ રહસ્યોનું એણે પ્રહણ કર્યું હતું. એ ધર્મ પોતાની તેમજ અન્ય પ્રજાઓને શિખવે એ એણે પોતાના જીવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય માન્યું હતું. અનેક શિક્ષણો વડે કરીને પોતાની પ્રજાને એણે એ ધર્મનો જોધ આપ્યો હતો. એ ધર્મના પ્રસારને અર્થ ખાસ અમલદારો નામીને અને એ ધર્મનો ઉપદેશ કરવાને માટે પોતાના દેશનાં આહાર માણસોને ઠામ ઠામ મોકલી આપીને એણે એ ધર્મને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. ઐશ્વર્યનો પ્રસાર આટલો બધો શાંતી થયો તે વિશે ઘણી વાર વિચાર ચલાવવામાં આવે છે, પણ એ ધર્મનો પ્રસાર થવાનું જે મુખ્ય કારણ તેને કેટલીક વાર વીસરી જવામાં આવે છે. એ ધર્મના પ્રસારનું એક મ્હોટામાં મ્હોટું કારણ એ હતું કે તેને મહારાજા અશોક જેવા સમર્થ રાજાનો આશ્રય હતો. અન્યના સ્થાપેલા ધર્મને ઉદાર આશ્રય આપીને તેને મુદત બનાવનારા સમર્થ પુરુષો આખા જગતના ઇતિહાસમાંથી યોદ્ધા મળી આવે છે. સેઈટ પૉલ, કૉન્સ્ટેટાઇન, અને ખલીફ એમારની સાથે સાથે મહારાજા અશોકનું નામ આપણાથી ગણાવી શકાય એમ છે. શિક્ષા અથવા સ્તંભ ઉપરના એના અનેક લેખો આજદિન મુઘી જળવાઈ રહ્યા છે તે વડે કરીને એનું વ્યક્તિત્વ આપણી આગળ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. એ લેખો વડે કરીને એને પોતાને બોલતો

* ભરતખંડના વીસ મહાન પુરુષો સંગ્રહી વસન્તમાં જોડાવેલી ચર્ચા પરિણામે જે વીસ નામ નક્કી થયાં છે તેમાંના દરેક ઉપર એક એક વિદ્વાનને લેખ લખી મોકલવાનું અમે વિનંતિ કરી છે. જેમ જેમ એ લેખો આવતા જશે તેમ તેમ આ મથાળા નીચે અમે એ પ્રસિદ્ધ કરતા જઈશું.

અમારી વિનંતિ ત્વરાથી સ્વીકારવા માટે અમે રા. મોહનલાલ પાર્વતીચંદર દ્વેનો ખાસ ઉપકાર માનીએ છીએ. તન્ત્રી.

આપણે સાંભળી શકીએ છીએ, એનું પોતાનું હૃદય આપણે જોઈ શકીએ છીએ. હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસના તિમિરાચ્છાદિત પ્રદેશમાં પણ એ લેખો વડે કરીનેજ મહારાજા અશોકની પ્રતાપી મૂર્તિનું ઝાંખું દર્શન આપણને થઈ શકે છે. એ દર્શન વધારે સ્પષ્ટ થતું હોત તો આપણને વિશેષ આનન્દ યાત, પણ અંધારામાં છુપાયેલી મૂર્તિઓની દ્રશ્યી ઝાંખી કરવાની આપણને લાંબા વખતની ટેવ છે, એટલે અનિવાર્ય વસ્તુનો મિથ્યા શોકન કરવાનો બોધ આપણે સ્હેલાઈથી ગ્રહણ કરી શકીશું.

હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરીને અનેક રાજાઓનાં વંદનને મ્લાન કરનારો, અનેક રાજાઓને પરાજય પમાડનારો 'મહાન' બાદશાહ સિકંદર આખરે ઈ. સ. પૂ. ૩૨૩ માં મહાનથી પણ મહાન અને વિજયીના પણ વિજયી એવા મૃત્યુદેવના બળવાન હસ્તથી પરાજય પામ્યો ત્યાર પછી પરાજયની ધૂંસરી હેઠળથી છૂટવાનો સબળ પ્રયત્ન કરનારો વીર નર ચંદ્રગુપ્ત નામનો સુવાન હતો. આણંદ નામના બાહોરા અને ધર્મગી મંત્રીની મદદ વડે કરીને નંદરાજાને પદબ્રષ્ટ કરીને અને એના આખા વંશનો નાશ કરીને મગધદેશની રાજધાની પાટલિપુત્ર, જે હાલ પટનાના નામથી ઓળખાય છે, ત્યાં એ રાજ્યાસન ઉપર આરૂઢ થયો અને ચોવીસ વર્ષ સુધી એણે સંપૂર્ણ સમ્રાટથી રાજ્ય ચલાવ્યું. મૌર્યવંશનો ખેલો રાજા એ હતો. અનેક પ્રદેશો એણે પોતાના તાબામાં આપ્યા અને પરદેશીઓને એણે હાંકી કાઢ્યા. હિંદુસ્તાનના ખેલો મહાવર્તી રાજા તરીકેની પ્રતિષ્ઠા એણે મેળવી, અને વિજયની લાક્ષણિકતા હિંદુસ્તાન તરફ આવેલા રીસિયાના રાજા સિલ્યુકોસને પોતાની બળવાન અને પ્રચંડ સેનાના પ્રતાપ વડે એણે એવો ગભરાટમાં નાંખ્યો કે હિંદુસ્તાન છોડીને, પાછો દરવાની તેને જરૂર પડી અને સિકંદર બાદશાહના જેવી ટીર્તિ મેળવવાનો લોભ તેને છોડી દેવો પડ્યો. ચંદ્રગુપ્ત (જેને ગ્રીક લોકો 'Sandrokotos' નું નામ આપે છે તે) અને સિલ્યુકોસ એ બેની વચ્ચે જે કરાર થયા તે ચંદ્રગુપ્તનેજ વધારે લાભદાયી હતો, અને એ કરાર થયા પછી સિલ્યુકોસ ચંદ્રગુપ્ત તરફ રાજુભાવ ન રાખતાં મિત્રભાવજ રાખવા લાગ્યો. આશરે ઈ. સ. પૂ. ૩૦૫ માં સિલ્યુકોસે મિર્ગસ્યનિસ નામના એક અમલદારને પોતાના એકમી તરીકે ચંદ્રગુપ્તની દરબારમાં મોકલ્યો. એ મિર્ગસ્યનિસ હિંદુસ્તાનમાં લાંબા વખત સુધી રહ્યો, અને તે દરમિયાન જે કંઈ એના બેવામાં અર્થવા સાંભળવામાં આવ્યું તેની એણે સ્વસ્તિર સંધ રાખી. એ સંધ હિંદુસ્તાનની તે વખતની સ્થિતિ બાજુવાને માટે ધણી ઉપયોગી છે. એ નોંધ ઉપરથી જણાય છે કે ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્ય ધણું મજબૂત અને સુવ્યવસ્થિત હતું, એનું નગર ધણું રોણકદાર હતું, એનો કિલ્લો ધણો મજબૂત હતો, અને એનું લશ્કર ધણું મોટું અને પરાક્રમી હતું. એ લશ્કર વડે ચંદ્રગુપ્તે આખા હિંદુસ્તાનને પોતાના તાબામાં આણ્યું હતું.

ચોવીસ વર્ષ સુધી સખત રાજ્ય ચલાવ્યા પછી ચંદ્રગુપ્ત મરણ પામ્યો અને એ મહાન રાજા એના પુત્ર બિન્દુસારના તાબામાં આવ્યું. ગ્રીક લેખકોએ એ બિન્દુસારને માટે "Amitrochates" અથવા "Amitrochates" નામ વાપર્યું છે તે

“ અભિવધાત ” (શત્રુને હણનારો) અથવા “ અભિવખાદ ” (શત્રુનું બંધણ કરનારો) એ શબ્દનો અપભ્રંશ કહેવાય છે. એ રાજ્યએ ચત્તીશીક વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એના અમલ દરમ્યાન બાલુશા ભેગ એકજ બનાવ બન્યો હતો અને તે એ છે કે સીરિયાના રાજ્યએ એના ગ્રન્થમાં દીમેકોસ નામના એકબીને મોકલ્યો હતો. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ભેતાં એ બનાવની ઉપયોગિતા એ છે કે મીસ અને હિંદુસ્તાની વચ્ચે મૈત્રીના મારો સમ્બન્ધ બિન્દુસારના અમલ દરમ્યાન પણ ચાલુ રહ્યો હતો એવું એ બનાવથી ચોક્કસ માલમ પડે છે. ઈ. સ. પૂ. ૨૮૦ માં સીરિયાના રાજા સિલ્પૂકોસનું ૭૮ વર્ષની ઉંમરે ખૂન થયું અને એના પુત્ર એન્ટિયોકસને સીરિયાની રાજગાદી મળી.

સિલ્પૂકોસના મૃત્યુ પછી આશરે સાત વર્ષ પછી બિન્દુસારનો પુત્ર અશોકવર્ધન, જે સાધારણ રીતે ‘ અશોક ’ ના નામથી ઓળખાય છે, તે પાટલિપુત્રના રાજ્યાસન ઉપર આરઠ થયો (ઈ. સ. પૂ. ૨૭૩) મૌર્યવંશનો એ ત્રીજો રાજા હતો અને આશરે ચાળીસ વર્ષ સુધી એણે રાજ્ય કર્યું હતું. એણે ગ્રન્થ કેની રીતે મેળવ્યું તેના સમ્બન્ધમાં હંઈ હંઈ ગપાટકા લંકાના મોંઘસંમોહમાં નેવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે એક દંતકથા એવી છે કે એણે પોતાના ૯૨ બાહ્યઓનાં ખૂન કરીને રાજગાદી મેળવી હતી ! ! આ દંતકથાઓ ન માની શકાય એવી છે, અને ક્ષિપિત પ્રમાણે ઉપરથી પણ એનું ખોટાપણ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે. અશોકના શિક્ષણ ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે એના રાજ્ય દરમ્યાન એના બાહ્યઓ અને એની બહેનો છવતાં હતાં, એટલુંજ નહીં પણ તેમના ઉપર એની અત્યંત મમતા હતી, તેમના હિતને માટે એને અત્યંત ઠાણછ હતી. આ કારણથી એ દંતકથા માની શકાય એવી નથી. રાજ્યાસન પર આરઠ થતા પહેલાં અશોકે પ્રથમ તમ્સ-શિક્ષામાં અને પછીથી ઉત્તરનામાં રાજના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કર્યું હતું એ જ્ઞાન્ત, તેમજ એના રાજ્યાભિષેકનો ખરેખરો વિધિ એનું રાજ્ય શરૂ થયા પછી ચોથે વર્ષે થયો હતો એ જ્ઞાન્ત વધારે સ્વેચ્છાથી માની શકાય એવો છે. એ જ્ઞાન્તને જો આપણે ખરો માનીએ તો એનું રાજ્ય ઈ. સ. પૂ. ૨૭૩ માં શરૂ થયલું અને એના રાજ્યાભિષેકનો વિધિ ઈ. સ. પૂ. ૨૬૯ માં થયેલો એવું આપણે માની શકીએ. એના પૂર્વજોની પેઠે એને પણ “ દેવાનાં પ્રિય ” એ નામ આપવામાં આવ્યું હતું, અને પોતાને વિશે “ પ્રિયર્ષી ” એ વિશેષણ વાપરવું પણ એને પલ્લ પસંદ હતું. એ જો ઉપરાંત “ રાજા ” એ શબ્દ પણ અનેક શિક્ષણોમાં એના નામની સાથે જોડવામાં આવેલો છે.

એના રાજ્યનાં પ્રથમ વર્ષો સમ્બન્ધી હંઈ પણ વિષમનીય જ્ઞાન્ત આપણને ઉપલબ્ધ થયો નથી. ઐત્તર્ય ધર્મનો પ્રભાવ વધારવાને માટે કેટલીક દંતકથાઓમાં એવું વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે એણે ઐત્તર્ય ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યાર પહેલાં એ અલન્ત દૂર અને દુરાચારી હતો, પણ પાછળથી એ એકદમ સુધરી ગયો ! એવી દલીલો તો તાત નજ માની શકાય એવી છે; પણ અગાઉ એ શ્રાવણ ધર્મ માન્યો હતો, ખાસ કરીને એ શિક્ષો બ્રમ્હ હતો, અને પોતાના સમયના બીજા હિંદુ રાજાઓના જેવું જીવન એ માન્યો હતો.

એવું એના વિષે કહેવામાં આવે છે તે ઘણું અભવિત છે. એના પોતાનાંજ વચ્ચે ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે કે પ્રથમ એને મુગવાવિહાર અથવા માંસાહારનો કંટાળો ન્હોતો અને પોતાની પ્રજાને પણ એ ગાનતાન અને મુરખાનના આનંદોમાં ગુપ્તતાન થવા દેતો. એ પ્રથમનાં વર્ષોમાં એણે કંઈ સુદ કર્યું હતું કે નહીં તે પણ આપણાથી કહી શકાતું નથી, પણ એના પિતા ધિન્દુસાર અને એના પિતામહ ચન્દ્રગુપ્ત તરફથી જે રાજ્ય એને જીતરી આવેલું તેમાં કંઈ વધારો થયોયો થવાનાં કારણ એ પ્રથમનાં વર્ષ દરમ્યાન ઉદ્ભવ્યાં હોય એવો સંભવ જણાતો નથી.

એના રાજ્યની જે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન હકીમતો નોંધાયેલી છે તે એના “રાજ્યાભિષેક” ના નવમા વર્ષની (ઈ. સ. પૂ. ૨૬૧) એટલે એના રાજ્યની ખરી શરૂઆતથી તેરમા વર્ષની છે. એ વર્ષમાં એણે કલિંગ દેશ ઉપર ચડાઈ કરીને એ દેશને પોતાના તાબામાં આણ્યો. યુદ્ધમાં એને વિજય મળ્યો, પણ એ વખતથી એને સુદ ઉપર કંટાળો આવ્યો. યુદ્ધમાં અનેક માણસોનો સંહાર થાય છે, અનેક માણસો બન્દીવાન બને છે, અનેક કુટુંબો કુઝળી થાય છે એ જોઈને એના હૃદય ઉપર ઘણી ઊંડી અસર થઈ. સુદ કરીને કલિંગ દેશ ઉપર પોતે વિજય મેળવ્યો તેને માટે એના હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપ થયો. યુદ્ધના વિજય કરતાં ધર્મનો વિજય એ વધારે મહત્વની વસ્તુ છે એ સત્ય એનાથી મમળ્યું. ફરીથી એવા દારણુ યુદ્ધનો પ્રમંગ ન આવવા દેવો એવો એણે મંત્રણ કર્યો. કોઈ પણ દેશ ઉપર ચડાઈ કરવી નહીં એવા વિચારને એ વળગી રહ્યો. ત્યારપછી એના રાજ્ય દરમ્યાન કંઈ પણ સુદ થયાં હતાં કે નહીં તે આપણાથી કહી શકાતું નથી, પણ સુદમાં રાજ-ખુશીથી તો એણે કદી પણ જંપવાવ્યું નહોતું એ વાતની મંદા આજુબાનું આપણને કંઈ પણ કારણ નથી.

કલિંગ દેશને ઇત્યાની હકીમત અશોકના એક શિલાલેખમાં નોંધાયેલી છે. એ લેખ પ્રકટ થયો તેના યોગ્ય મહિના આગળ એક બીજો લેખ એણે પ્રકટ કર્યો હતો. એ લેખમાં જણાવ્યું છે કે:—

“અદી કરતાં વધારે વર્ષ સુધી હું માત્ર ઉપાસક હતો, અને ઝાઝો પરિશ્રમ લેતો ન્હોતો, પણ સંઘમાં દાખલ થયાને પછારે એક વર્ષે કરતો વધારે વખત થયો છે અને મેં પરિશ્રમ લીધો છે. જે દેવનાઓ જાણુદીપમાં અર્ચન આચર મનાતા તેની અસત્યતા સિદ્ધ કરી આપવામાં આવી છે.....”

એટલે બહુ મળીને આશરે ચારેક વર્ષ જેટલા સમય વિષે અહીં કથન કરવામાં આવ્યું છે. હવે કલિંગ દેશની ચડાઈ “રાજ્યાભિષેક” ના નવમા વર્ષમાં (ઈ. સ. પૂ. ૨૬૧ માં) થઈ હતી, અને એ ચડાઈના પચાન્ત સાથેના શિલાલેખ ચાર વર્ષ પછી, એટલે “રાજ્યાભિષેક” ના તેરમા વર્ષમાં (ઈ. સ. પૂ. ૨૫૭ માં) પ્રકટ થયો હતો. તે શિલાલેખ અને ધર્મલેખમાં ચાર વર્ષ દરમ્યાન એની જે પ્રગતિ થઈ હતી તેનું જ્યાં

કથન કરવામાં આવ્યું છે તે શિક્ષાલેખ એ બેઠ આપણે સાચે વાંચીએ તો નિઃસંશય એવું દ્રશ્યિત થાય છે કે કલિંગ દેશની ચદાર્ધ પછી તરતજ, “ રાજ્યાભિષેક ” ના નવામાં વર્ષમાં, એ ઐશ્વર્ય ધર્મને ઉપાસક થયો, આશરે અઢી વર્ષ પછી એ વિશિષ્ટ પરિશ્રમ લેતો થયો, અને ત્યાર પછી વર્ષેક દિવસ પછી ઈ. સ. પૂ. ૨૫૭ માં, એટલે “ રાજ્યાભિષેક ” ના તેરમા વર્ષમાં, એને એટલો ઉત્સાહ આવી ગયો કે એણે શિક્ષાલેખો પ્રકટ કરવા માંડ્યા. એના પોતાના કહેવા પરથી આપણને માલુમ પડે છે કે એના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન શિક્ષાલેખો આ વર્ષના (ઈ. સ. પૂ. ૨૫૭ ના) છે. ત્યાર પછી એણે અનેક શિક્ષાલેખો કોતરાવ્યા, જેમાંના કેટલાક નાશ થયલા છે અને કેટલાક હજી અપ્રસિદ્ધ રહેલા છે. એ વખતમાં પોતાના રાજ્યનાં જુદાં જુદાં નગરોમાં એણે પ્રવાસ પણ સારો કર્યો જણાય છે.

આ પ્રમાણે ઈ. સં. પૂ. ૨૬૧-૨૬૦ માં અશોકે ઐશ્વર્ય ધર્મ સ્વીકાર્યો એવું આપણે માનીએ તો તે જૂઠ્ઠાનરેણું કહેવાશે નહીં. ત્યાર પછી (ઈ. સ. પૂ. ૨૫૯ માં) એ ઉપાસક દશામાંથી આગળ વધીને ઐશ્વર્યધર્મના સંઘમાં દાખલ થયો, યુગયાવિહારનો એણે ત્યાગ કર્યો, અને આરંભના વર્ષની મોજશોખ છોડીને સાધુઓના સંગમાં અને ધર્મવિષયક ચર્ચાઓમાં એણે આનન્દ માનવા માંડ્યો.

એ ધર્મવિષયક ચર્ચાઓનું સ્વરૂપ કેવું હતું તે જાણવાનો આ રથજે આપણે પ્રયત્ન કરીશું. મનુષ્યે આ સંસારમાં જન્મ લઈને દુઃખ તરફ, સમાજ તરફ, તેમજ પોતાની જાત તરફ જે જે દરજ્જે જાળવવાની તે સર્જે તો ‘ ધર્મ ’ એ શબ્દની અંદર સમાવેશ થાય છે; પણ ખાસ કરીને હિંદુઓમાં ‘ ધર્મ ’ એ શબ્દ વડે ‘ વર્ણાશ્રમધર્મ ’ નું જ બાંત ધાય છે. દરેક વર્ણના જુદા જુદા ધર્મ છે અને એક વર્ણને માટે જે ધર્મ આવશ્યક હોય તે છતર વર્ણને માટે અનાવશ્યક હોય, એટલુંજ નહીં પણ અગ્રાજ્ય હોય એવું બને છે. સુસંસ્કારોના ચદાર્ધ વગેરેને પરિણામે ચાતુર્વર્ણની વ્યવસ્થા હાલ જેટલી સખત સ્વરૂપમાં આપણા જેવામાં આવે છે તેટલી અશોકના વખતમાં નહોતી તોપણ તે વખતે એ વર્ણવ્યવસ્થા છેક પ્રાથમિક સ્વરૂપમાં નહોતી અને હાલ સાધારણ રીતે ‘ ધર્મ ’ એ શબ્દથી આપણા હૃદયમાં જેવા વિચારો આવે છે તેવાજ કંઈક તે વખતે પણ આવતા હતા. ‘ ધર્મ ’ ના આ સામાન્ય વિચારમાં અને અશોકના શિક્ષાલેખોદ્ધાર જે ‘ ધર્મ ’ ઉપદેશવામાં આવ્યો છે તેમાં બેઠ એ છે કે એ શિક્ષાલેખના ‘ ધર્મ ’ માં બુદ્ધના સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને નીતિવિષયક વિચારોને ખાસ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. એ ‘ ધર્મ ’ માંથી ‘ વર્ણાશ્રમ ધર્મ ’ ના ખ્યાલને દૂર કરવામાં આવ્યો છે અને અહિંસાધર્મને તેમજ માખાપ અને વડીલોની શુશ્રૂષાને ક્ષેત્રી વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આ સદ્ગુણોનું માહાત્મ્ય હિંદુ ધર્મના અનુયાયીઓ સમજતા નહોતા એવું કંઈ નહોતું, પણ ધર્મવિચારના ઉત્તરોત્તર વિકાસને પરિણામે ઐશ્વર્યધર્મમાં એ સદ્ગુણો ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો અને તેને લીધેજ અશોકના શિક્ષાલેખોમાં પણ અસદ્ગુણોને વિરોધ અગત્યના ગણવામાં આવ્યા હતા.

• એ ઉપરાંત પુણ્યદાન, મતાન્તરસંદિષ્ટતા, અસદ્વચનનો પરિત્યાગ એવા એવા

અનેક સદ્ગુણો વિશે એ શિક્ષાલેખોમાં બુદ્ધે બુદ્ધે સ્થળે લખવામાં આવ્યું છે. પ્રાણિમાત્રનું બધું યાવ એ તરફ જ એ સર્વળા ઉપદેશોનું અચૂક લક્ષ્ય છે. એ ઉપદેશાનુસાર વર્તન રાખવાથી આ લોકમાં 'તેમજ' પેરલોકમાં કલ્યાણ થાય છે એવું સ્થળે સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે, પણ કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત તર્ક વડે સાબીત કરવાનો પ્રયત્ન કોઈ પણ શિક્ષાલેખમાં કરવામાં આવ્યો નથી. તેમજ કેવળ તર્કના વ્યાપારને કંઈ પણ ઉપયોગનો ગણવામાં આવ્યો નથી. નીતિવિષયક વિચારો માત્ર નિસના બ્યવહારને માટે ઉપદેશવામાં આવ્યા છે અને તેને સ્વતઃસિદ્ધ જોવા ગણવામાં આવ્યા છે. માત્ર એક જ શિક્ષાલેખમાં ભગવાન જુદાં પ્રમાણુ આપવામાં આવ્યું છે. પણ જુદા પ્રમાણુ ઉપરથી જ અશોકના નીતિવિચારો ઘડાયા છે એ વાત નિઃસંશય છે. ઐશ્વર્યમાં પુત્રકોનો અશોક જાતે અભ્યાસ કરતો અને ક્રેટલાક શિક્ષાલેખોની શૈલી પૂરેપૂરી ઐશ્વર્યમાં સાદિત્યને અનુસરતી જ છે. ઐશ્વર્યને અનુસરીને પોતાના ઉપદેશો ઘડાયલા છે એવું અશોકને લાગતું એટલે જીવું કોઈ પણ પ્રમાણુ આપવાની એને જરૂર નહોતી નહીં.

એનો ખાતે ઉપદેશ એ હતો કે મનુષ્યના પોતાના ઐહિક તેમજ આધુનિક કલ્યાણને માટે સતત પરિશ્રમની જરૂર છે. એ સતત પરિશ્રમ લેવામાં આવે તો મનુષ્ય પોતાની જ મેળે પોતાનું કલ્યાણ સાધી શકે છે. ખીજા ધર્મોમાં, પાપથી મુક્ત થવાને માટે અને અવિચળ મુખ મેળવવાને માટે ઈશ્વરકૃપા આવશ્યક ગણવામાં આવી છે, પણ ઐશ્વર્યમાં તેમ નથી. એ ધર્મમાં ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સ્પષ્ટ અશ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નથી પણ તેની જ સાથે ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો વિચાર પણ પણ કરવામાં આવ્યો નથી. “ધર્મમુપદ” માં જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણુ:—

“આપણે જાતે પાપ કરીએ છિયે,
આપણે જાતે દુઃખ ભોગવીએ છિયે;
આપણે જાતે કુધૃત્યથી દર રહીએ છિયે,
આપણે જાતે વિશુદ્ધિને મેળવીએ છિયે.
આપણા સિવાય આપણું કોઈ દિતકર્તા નથી,
આપણા સિવાય કોઈ આપણું દિત કરી શકે એમ નથી;
આપણે જ તે પંચ ઉપર વિચરવાનું છે,
જુદા તો માત્ર આપણને માર્ગનિર્દેશ કરનારા છે.”

અશોકે જે ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો છે તેનું સ્વરૂપ આપણે જોઈએ. અશોક પોતે પાછળથી ઐશ્વર્યમાં મંઘમાં દાખલ થયો હતો એ પણ આપણે ઉપર જણાવી ગયા છિયે. આ ઉપરથી એણે રાજ્યાસનનો ત્યાગ કર્યો હતો એવું આપણે સમજવાનું નથી; કારણ કે એના શિક્ષાલેખો ઉપરથી જ આપણને માલમ પડે છે કે એણે રાજ્યની લગામ કઢી છોડી દીધી નહોતી. આપણે ઉપર જોઈ ગયા છિયે તે પ્રમાણુ એના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન શિક્ષાલેખ, જે એણે રાજ્ય તરીકે જ પ્રકટ કર્યો હતો, તેમાં એણે જણાવ્યું છે કે “વર્ષ કરતાં વધારે

વખત યયાં હું ઐશ્વર્યના સંઘમાં દાખલ થયો છું. ” એણે ત્યાં સુધી રાજ્ય કીધું ત્યાં સુધી પ્રજાની સર્વોપરી સત્તા એનાજ હાથમાં હતી. મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ કહે છે તે પ્રમાણે:-
 “Throughout his reign he retained the position of Head of the Church and Defender of the Faith.” એના રાજ્યના છેલ્લા દશ વર્ષના શિક્ષા-લેખોમાં પણ ધર્મના રક્ષણ વિશેની એની કાળજી એટલીજ જોવામાં આવે છે અને ઐશ્વર્યના અનુયાયીઓમાં કલહનો પ્રવેશ ન થાય તેને માટે એણે ખાસ નિયમો ધડ્યા હતા. એના એક શિક્ષાલેખમાં એણે પોતાને વિશે ‘ મગધદેશનો રાજા ’ એ શબ્દો વાપર્યા છે અને ઐશ્વર્યના પવિત્ર ગ્રંથોમાંથી સાત ક્ષરાઓ ચૂંટી કાઢીને રાજા તરીકે એ ક્ષરાઓ તરફ એણે પોતાની પ્રજાનું ખાસ લક્ષ્ય દર્શાવ્યું છે. એ શિક્ષાલેખ રાજપુતાનાના એક ગિરિશિખર ઉપર આવેલા મઠની સમીપમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે તે વખતે એ રાજા એ મઠમાંજ રહેતો હશે. બીજા એક શિક્ષાલેખ એની પાસેનાજ પર્વતની તળેડી આગળ છે તેમાં એણે પોતાના ધાર્મિક જીવનની શરૂઆતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આપ્યો છે. બરોસો રાખી શકાય એવાં જે જે લખાણો એના વિશેનાં આપણા જાણવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી એવુંજ માલમ પડે છે કે ઈ. સ. પૂ. ૨૫૭ થી તે એના જીવનના અન્ત સુધી એકસરખા ઉસાહ સાથે એણે ઐશ્વર્યને ઉત્તેજન આપ્યું હતું અને ધર્મના વિષયમાં તેમજ રાજ્યવ્યવસ્થાના કાર્યમાં એકસરખી કાળજી અને ખંત રાખીને એણે પોતાનાં કર્તવ્યો બજાવ્યાં હતાં.

સાધુનો વેષ ધારણ કરીને આવા પ્રતાપી અને વિશાળ રાજ્યનો અમલ ચલાવવાનું એનાથી ક્ષમી રીતે બની શક્ય એ પ્રશ્ન કંઈક ચૂંચવણ ઉત્પન્ન કરે એવો છે ખરો. પણ તેનો ખુલાસો નજર યઈ શકે એવું નથી. મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ બારમા સંક્રામાં યઈ ગયલા મુગરાતના લેન રાજા કુમારપાળનો દાખલો આપીને લખે છે કે અમુક અમુક વખતે તેણે આહાર વિહારનો સંયમ, માંસાહારનો ત્યાગ એવાં એવાં અનેક વ્રતો લીધાં હતાં તેજ પ્રમાણે અશોકે પણ ઐશ્વર્યના નિયમોનું પાલન કર્યું હોય અને તેની સાથે સાથે રાજ્ય પણ ફેડી રીતે ચલાવ્યું હોય એ અસંભવિત નથી. અશોકના બાઈ વીતારોકે પણ સાધુનો વેષ ધારણ કર્યો હતો અને રાજમહેલ તરફથી તેને બિંદા આપવામાં આવતી હતી એવી જો દંતકથા છે તે ઉપરથી પણ માલમ પડે છે કે રાજાએ સાધુ તરીકે રહી શકે એવી વ્યવસ્થા તે વખતે રહેલાઈથી કરી શકાતી હતી. વળી સંઘમાં એક વખત દાખલ થયા પછી સંઘમાંથી નીકળી શકાયજ નહીં એવું પણ ન્હોતું. શ્રવણેશ અને લંકામાં હાલ પણ ઘણા માણસો થોડા વખતને માટે સંઘમાં દાખલ થાય છે અને વળી પાછા નગરગતો તરીકે જીવન ગાળતા થાય છે. આ પ્રમાણે જો સાધારણ માણસોથી પણ યઈ શકે તો રાજાઓથી તો એ પ્રમાણે વધારે રહેલાઈથી યઈ શકે એ ખુલ્લુંજ છે. ગમે તેમ હોય, પણ એટલું તો નક્કી છે કે ઐશ્વર્યના સાધુ તરીકેનાં તેમજ હિંદુસ્તાનના શહેનશાહ તરીકેનાં કર્તવ્યો અશોક એકી વખતે બજાવતો અને એ કર્તવ્યો બજાવતાં કંઈ પણ ચૂંચવણ આવતી હશે તો તેને એ ગમે તે રીતે પણ દૂર કરતો.

અશોકે ઉપદેશલા ધર્મનું સ્વરૂપ કેવું છે અને સાધુ તેમજ રાજા તરીકેનાં પરસ્પર-
વિરોધી કર્તવ્યો એણે કેવી રીતે બળવ્યાં હશે તે વિષે આટલો વિચાર કરીને અશોકના
જીવનની મુખ્ય મુખ્ય વિગતો તરફ હવે આપણે પાછા વળીએ. ઈ. સ. પૂ. ૨૬૧ માં એના
જીવનમાં અગત્યનો ફેરફાર થયો, એ વર્ષમાં એણે બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો અને ઉપાસક તરીકે
એ ધર્મને રક્ષણ આપવાના, એ ધર્મનો પ્રસાર કરવાના, અને એ ધર્મ ઉપદેશવાના એણે
પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા, અને ત્યાર પછી આઠી વર્ષ રહીને એ બૌદ્ધધર્મના સંઘમાં દાખલ થયો,
મૃગ્યાવિહારનો એણે ત્યાગ કર્યો, અને “ ધાર્મિક પ્રવાસો ” એણે કરવા માંડ્યા એટલે
સુધીની હકીકત આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. કેટલાક સ્તંભ ઉપરનાં લખાણો ઉપરથી
આપણને માલમ પડે છે કે ગૌતમ બુદ્ધની જન્મજમિ, કનકમુનિ-જે બુદ્ધનો આગશે અવ-
તાર હતો-તેનો સ્તૂપ, એવાં કેટલાંક સ્થળો એ જોઈ આવ્યો હતો. “ અશોકાવદાન ”
નામની સંસ્કૃત કથા ઉપરથી પણ એવું માલમ પડે છે કે ઉપશુભ નામના આચાર્યની સાથે
રહીને કપિલવસ્તુ, બુદ્ધગયા આગળનું બોધિવૃક્ષ, કાશીનગરી આગળનું ઋષિપત્તન અથવા
સારનાય, શ્રાવસ્તી આગળનો મઠ, આનન્દનો સ્તૂપ વગેરેનાં એણે દર્શન કર્યાં હતાં. આ
ઉપશુભાચાર્ય પરંપરા ઐતિહાસિક પુરુષ હોય એ બનવા જોગ છે. પાછલા સમયમાં જોમ
હિંમચન્દ્રે કુમારપાળ રાજાની પાસે જૈનધર્મ સ્વીકારાવ્યો હતો તેમ આ ઉપશુભાચાર્ય અશોક-
રાજાની પાસે બૌદ્ધધર્મ સ્વીકારાવ્યો હશે. ઈ. સ. પૂ. ૨૫૯ માં મૃગ્યાવિહારનો ત્યાગ
અને ધાર્મિક પ્રવાસોની શરૂઆત કરવા ઉપરાંત અશોકે વધારે મહત્ત્વનું કાર્ય એ કર્યું કે હામ
હામ બૌદ્ધધર્મનો ઉપદેશ આપવાને માટે એણે માણસો મોકલવા માંડ્યાં. દક્ષિણમાં છેક
લંકા સુધી એ માણસો ગયાં હતાં. એટલેથીજ સન્તોષ ન માનતાં હિંદુસ્તાનની પેલી
તરફ સીરિયાના રાજા અંતિયોકસ, ઈજિપ્ટના રાજા ટોલમી, ઉત્તર આફ્રિકામાં સાધરીન-
ના રાજા મેગસ, મેસિડોનિયાના રાજા અંતિગોનસ, અને એપિરસના રાજા સિક્કદર
એ સર્વના મુઠકામાં એણે ધર્મોપદેશકોને મોકલી આપ્યાં. ધર્મપ્રસારને માટે આવેા બગી-
ચ પ્રયત્ન જગતના ઇતિહાસમાં કોઈએ પણ કર્યો નથી. એ પ્રયત્નનું ફળ એ યધુ કે
આખા હિંદુસ્તાનમાં અને લંકામાંજ નહીં, પણ આખરે બ્રહ્મદેશ, સીયામ, ચીન, કોરિયા
જાપાન, મંગોલિયા, ટિબેટ, અને એશિયાના બીજા અનેક દેશોમાં એ ધર્મ દાખલ થયો.
આમાંના કેટલાક દેશોમાં એ ધર્મ અશોકના મૃત્યુ પછી એકાએક વધી ગયા પછી દાખલ
થયો હતો એ ખરું, પણ એ ધર્મ મોડો બહેલો પણ આમ અનેક દેશોમાં દાખલ થયો
તેનું મૂળ કારણ એજ છે કે મહારાજા અશોકે એ ધર્મને ટેકો આપ્યો અને એ ધર્મ
હિંદુસ્તાનના અધિક પંથનોજ ધર્મ હતો તેનું ગૌરવ વધારીને તેને આખા જગતનો ધર્મ
બનાવી દીધો હતો. ધર્મના અનુયાયીઓની સંખ્યા તરફજ આપણે લક્ષ આપીએ તો કદાચ
એ ધર્મને જગતનો મહોટામાં મહોટો ધર્મ આપણને ગણવો પડશે. રોમના-રાજા-કૉન્સ્ટેન્ટાઇને
જેવી રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રસારને ઉત્તેજન આપ્યું તેજ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના રાજા અશોકે

* જો મહેલમાંથી અશોકે આ હુકમ આપ્યો હતો તે મહેલનાં ખંચિયેરો પાટલિ-
પુત્રમાં હાલ મળી આવ્યાં છે. એ મહેલને સો સ્તંભ હતા એમ જણાય છે.

ઐશ્વર્યના પ્રસારને ઉત્તેજન આપ્યું. ફર માત્ર એટલો હતો કે કૉન્સ્ટેન્ટાઇન રાજ્યે ધર્મના ઉત્તેજનના કાર્યમાં જે આગળ પડતો ભાગ લીધો તે કેવળ ધાર્મિકતાને લીધે નહીં પણ કેટલાંક રાજ્યદારી કારણોને લીધે હતું ત્યારે અશોક રાજ્યને પોતાના ધર્મકાર્યમાં પ્રેરનાર બળ તેના હૃદયમાંજ હતું. ધીરે ધીરે એની ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા વધારે ને વધારે મજબૂત થતી ગઈ હતી અને તેને પરિણામેજ એ ધર્મના પ્રસારને અર્થ પોતાની બુદ્ધિનું અને પોતાના હૃદયનું સમગ્ર બળ એણે સમર્પી દીધું અને ખાસ કરીને એ કાર્યમાંજ એણે પોતાની સઘળી રાજ્યસત્તાનો ઉપયોગ કર્યો.

લંકાની પ્રજાએ ઐશ્વર્ય કેવી રીતે સ્વીકાર્યો તેને વિષે હિંદુસ્તાનની અને લંકાની અનેક દંતકથાઓ છે તે ઘણી ચમત્કારભરી છે. એ દંતકથાઓ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કંઈ પણ અગત્યની નથી. અશોકનો બાઈ મહેન્દ્ર હવામાં બેસીને લંકા ગયો અને પહેલાં ધર્મોપદેશની અસરથી લંકાનો રાજા અને લંકાની પ્રજાના આગ્રીસ હળવર માણસો ઐશ્વર્યની સ્વીકારતા થઈ ગયા, વળી લંકાની રાણી અને તેની પાંચસો પરિચારિકાઓ ઐશ્વર્યના સંઘમાં દાખલ થવાને તત્પર બની ગઈ અને એ કાર્યને માટે જાની જરૂર હોવાથી અશોક રાજ્યે ખાસ પોતાની પુત્રી સંઘમિત્રાને લંકામાં મોકલી એ સઘળી હકીકત કાઢી પણ માની સકાય એવી નથી. ઐશ્વર્ય એટલી બધી જડપથી તો લંકામાં નહોત દાખલ થયો હોય. પણ એ ધર્મ ત્યાં કેવી રીતે દાખલ થયો તે વિષે કાંઈ પણ ઐતિહાસિક પ્રમાણો આપણને જડી આવતાં નથી. અશોકના શિલાલેખો ઉપરથી તો આપણને એટલીજ ચોક્કસ માહિતી મળે છે કે અશોક તરફથી કેટલાક ધર્મોપદેશકોને લંકા સુધી મોકલવામાં આવ્યા હતાં. મિ. વિન્સેન્ટ રિમથને તો અશોકને સંઘમિત્રા નામની પુત્રી હતી ખરી કે નહીં તે વિષે સક છે. એ વિદ્વાન કહે છે કે 'સંઘમિત્રા' એ નામજ બેડી કાઠવામાં આવેલું જણાય છે. મંથની મિત્ર એટલેજ એ નામનો અર્થ છે. વળી કાંઈ પણ શિક્ષાત્રેષ્ણમાં એ સંઘમિત્રા વિષે કથન કરવામાં આવ્યું નથી. એટલે સંઘમિત્રા ખરેખરી મઈ મઈ હતી કે કેમ તેજ સક પડતું છે. પ્રોફેસર ઓલ્ડનખર્ચે તો એટલે સુધી કહે છે કે મહેન્દ્ર અને સંઘમિત્રા એ બેઉ વિરોધી હકીકત તદ્દન બેડીજ કાઠવામાં આવેલી છે. એ બેઉ વિદ્વાનોને મત એવો છે કે ઐશ્વર્યનું જે વિશાળ સાહિત્ય લંકામાં હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે મગધદેશની સાથેના સીધા સમ્બંધથી નહીં, પણ હિંદુસ્તાનની ખીણ પ્રજાઓના દીર્ઘ કાળના પરિચયને પરિણામેજ ઉત્પન્ન થયું હશે. પાંચમા સૈકમાંક્રી દિવાન નામના અને સાતમા સૈકામાં હૂન સંગ નામના ચીનાં મુસાફરોએ જે કંઈ કહ્યું છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે તેઓના વખતમાં છેક દક્ષિણના છેડા સુધી ઐશ્વર્યનો સારી રીતે પ્રચાર થયો હતો, અને હૂન સંગના લખવા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ચોત્ર, દ્રાવિડ, અંધવા પદ્ધતિ, વગેરે દક્ષિણનાં રાજ્યોમાં ઐશ્વર્યના સ્વરૂપે એના વખતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં. વળી કાવેરીની દક્ષિણમાં આવેલા પાંડ્ય દેશમાં ઈ. સ. ૬૪૦ માં ધર્મની શી સ્થિતિ હતી તે વિષે લખતાં હૂન સંગે એવું પણ જણાવ્યું છે કે "આ નગર (? મદરા) ની પૂર્વ દિશામાં એક જૂનો 'સંધારામ' (મઠ) છે. તેનો મોઠ અને આગસો ભાગ જંગલી છોડવાઓથી દંકાઈ ગયલો છે, માત્ર તેની દિવાલોજ રહી છે. આ મઠ અશોકરાજતા ન્હાના બાઈ મહેન્દ્રએ બંધાવ્યો હતો. એની પૂર્વમાં એક સ્તૂપ છે તેની ભવ્ય દિવાલો હવે પૃથ્વીમાં દટાઈ

ગઈ છે અને માત્ર ઉપરનું શિખરજી જોવામા આવે છે આ સ્તૂપ અશોકરાજે પોતે બધાઓ હતા” નવ મૈકાઓ વીત્યા પછી પણ અશોક અને એના ભાઈની હકીકત દક્ષિણ દેશમા કેરી ચોક્કમ જળવાઈ રહી હતી તે હ્યૂન સંગના આ લખાણ ઉપરથી જણાઈ આવે છે, અને કાવેરીની દક્ષિણના એક મહામા મહેન્દ્ર વસતો હતો એવું પણ એ લખાણ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. મહેન્દ્ર મગધદેશથી હવામા બિડીને લકા ગયો એની દત્તકથાના ક્રમમા આ મહા આગળથી એ લકા ગયો એ વધવા વધારે અભવિત લાગે છે ત્યા જઈને પણ એકજ ધર્મેષ્વરદેશથી આગીમ હમ્મર માણસોને એ ઐશ્વર્થની નહીંજ બનાની શક્યો હોય

ત્યારે અશોકનો ન્હાનો ભાઈ મહેન્દ્ર અથવા મહિન્દ નામનો હતો અને લકામા ઐશ્વર્થનો પ્રચાર કરવાના કાર્યમા તેણે ઘણો આગમ પડ્યો ભાગ લીધો હતો એ વાતમા કઈ મશય જેવું નથી હિંદુસ્તાનની અને લકાની દત્તકથામા જે સરખાપણ છે તે ઉપરથી અને હિંદુસ્તાનના તેમજ લકાના શિનારેખામા એનું નામ વાચવામા આવે છે તે પરથી એનું અસ્તિત્વ નિર્વિવાદપણે મિલ્લ થાય છે પણ લકાની દત્તકથામા એ મહેન્દ્રને અશોક નો દાસીપુત્ર કરેવામા આવ્યો છે તે ખરું જણાવું નથી ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા, પાગનિપુત્ર અને કાંચી ખેડ સ્થળોએ, જે દત્તકથા પ્રચલિત છે તે ઉપરથી, તેમજ પાચમા મંગામા ફ્રા હ્યૂન અને ઈ સ ૪૪૦ મા હ્યૂન સંગે જે લખ્યું છે તે ઉપરથી, મહેન્દ્ર એ અશોકનો દાસીપુત્ર હતો એ વાત ખોટી કરે છે. હ્યૂન સંગને કાંચીમા લકાના કેટલાક માણસો (નિમુઓ) મળ્યા હતા તેઓએ ઐશ્વર્થનું લગામા કેરી રીતે દાખવ થયો તે વિશેની કથા એની આગમ કહી હતી, પણ તેઓએ મહેન્દ્રને અશોકના દાસીપુત્ર તરીકે નહીં પણ ન્હાના ભાઈ તરીકેજ વર્ણવ્યો હતો ખરી હકીકત શી હતી તેને માટે આ બાબત રીતે પાગનિપુત્ર, જે મગધદેશની રાજવાનીનું શહેર હતું, ત્યાના લોભાની પ્રચલિત માન્યતા ઉપર આપણે વિશેષ આધાર ગણી ગઈએ, અને ફ્રા હ્યૂન ઈ સ ૪૦૦ મા ત્યા ગયો હતો ત્યારે એજે અશોકના સાંડુ થયના ભાઈ વિશેની હકીકત આજગી હતી એ બાઈનું નામ મહેન્દ્ર હતું એ વાત હ્યૂન સંગે જણાવી છે કેટલીક દત્તકથાઓમા એનું વીતા-ગોક અથવા વિગતારોક એવું નામ પણ જણાવવામા આવ્યું છે, પણ હિંદુસ્તાન અને લકાના શિનારેખને આધારે મહેન્દ્ર અથવા મહિન્દ એજ એનું ખરું નામ હતું એવા નિર્ણય ઉપર આપણે આની રાખીએ છીએ.

મહેન્દ્રએ માધુપણ સ્વીકાર્યું એમા કઈ પણ અજવાબાવિક નથી રાગનું મત્સ્ય થતા વ્યેષ્ટ પુત્રને ગજભાદી મળે અને બીજા પુત્રો ધાર્મિક જીવન માળે એવું હિંદુસ્તાનમાં ઘણી વખત બન્યું છે પ્રે જોકાખી કહે છે તે પ્રમાણે — “ The spiritual career in India, just as the Church in Roman Catholic countries seems to have offered a field for the ambition of younger sons. ” આ કારણથી, મહેન્દ્રએ ધાર્મિક જીવન સ્વીકાર્યું હોય એમા કઈ પણ અભવિત નથી

એ મહેન્દ્રની હકીકત ઇંગ્લેન્ડે હવે પાછા આપણે અશોક તરફ વળીએ રાજ્યાભિષેક પછીના તેમજ આ નાદમા વર્ષમા (ઈ સ ૫ ૩૫૭-૬ મા) અશોકે ઐશ્વર્થનો વિશેષ પ્રચારને માટે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા અને અનેક શિનારેખો પ્રમિલ કર્યા એજ અરસા

દુઝારામાં આવેલી કીમતી શુદ્ધાઓ એણે અર્પણ કરી અને જનહર ઉપદેશને માટે પાંચ પાંચ વર્ષે અમલદારોએ ધાર્મિક પ્રવાસ કરવા નીકળી પડ્યું એવો દુક્રમ એણે બહાર પાડ્યો. ન્હાના મોટા સધળા અમલદારોને એણે એવો પણ દુક્રમ આપ્યો કે “ જ્યાં જ્યાં ત્હમે જાઓ ત્યાં ત્યાં ત્હમારી સાધારણ ફરતે બળવવા ઉપરાંત ધર્મપ્રચારની વિશેષ ફરજ બજવવાનું પણ ત્હમારે જણવું નહીં.” આ સધળા દુક્રમોને બરાબર જાહેરમાં લાવવાને માટે પણ એણે ચોક્કસ બવરદા કીધી હતી.

‘ રાજ્યાભિષેક ’ પછીના ચૌદમા વર્ષમાં (ઈ. સ. ૨૫૬ માં) બીજું અગત્યનું કામ એણે એ કીધું કે “ ધર્મમહામાત્ર ” એ નામના ખાસ અમલદારો એણે નીમ્યા. ધર્મ સમ્બન્ધી સધળી આગાઓ બરાબર પળાય છે કે નહીં તેની દેખરેખ રાખવી એ આ અમલદારોનું કામ હતું. દાસ કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં જેવા ‘ ધર્મોદિકારી ’ઓ નીમવામાં આવે છે તેવા આ અમલદારો હતા. એ અમલદારોના દાસ નીચે બીજા પણ અમલદારો નીમવામાં આવ્યા હતા તેઓ “ ધર્મવુક્ત ” એ નામથી ઓળખાતા.

ત્યાર પછીના વર્ષમાં, ‘ રાજ્યાભિષેક ’ ના પંદરમા વર્ષમાં (ઈ. સ. ૫. ૨૫૫ માં), અશોકે ફરીથી “ આગતા છુદ્ધ ” કનકમુનિને રાજ્ય વધારે મોટો દાધો. ‘ રાજ્યાભિષેક ’ ના વીસમા વર્ષમાં (ઈ. સ. ૫. ૨૫૦ માં) અશોકે આહવિકાને ત્રીજી શુદ્ધ અર્પણ કરી; અને ત્યાર પછીના વર્ષમાં (ઈ. સ. ૫. ૨૪૯ માં) ઉપર આપણે જણાવી ગયા છે તેવાં તેવાં સ્થળોએ એણે ધાર્મિક પ્રવાસ કર્યો. ‘ રાજ્યાભિષેક ’ ને સત્તાવીસમે વર્ષ (ઈ. સ. ૫. ૨૪૭ માં) એણે સ્તંભ ઉપર કાતરેલો એક લેખ પ્રકટ કર્યો તેમાં દરેક માણસે અમુક ધર્મ સ્વીકારવાની જરૂર. વિશે એણે ઉપદેશ આપ્યો. તારીખ સાધનો હેઠામાં હેઠા શિક્ષાલેખ ઈ. સ. ૫. ૨૪૨ નો છે તેની દસ દસમે છે અને ધર્મના પ્રચારને માટે પોતાના રાજ્ય દર-મ્યાન પોતે શાં શાં પગલાં ભર્યાં હતાં તે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. બીજા કેટલાક લેખો ટૂંકા ટૂંકા છે અને તે પાછળથી લખાવતા જણાય છે. સારનાયનો શિક્ષાલેખ છે તેમાં ધર્મની બાબતમાં કહ્યું કરનારાઓની શિક્ષા નહીં કરવામાં આવી છે અને ધર્મની બાબતમાં તકરાર દાખલ થતા ન દેવાને રાજાનો નિશ્ચ જાહેર કરવામાં આવ્યો છે. પારસિયુત્રમાં એજ વખતે જૈનધર્મીઓની એક સભા ભેલી કહેવાય છે, એટલે સારનાયના શિક્ષાલેખને એ સભાની સાથે કંઈક સમ્બન્ધ હોય એ ઘણું સંભવિત જણાય છે. લોકોનાં પુસ્તકોમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે જૈનધર્મીઓની સભા અશોકના ‘ રાજ્યાભિષેક ’ પછી સોળ અથવા અઢાર વર્ષ રહીને મળી હતી. પણ તે બજબરેહું જણાય છે, કારણ કે ‘ રાજ્યાભિષેક ’ ના ૨૮ મા વર્ષ પહેલાં જ એ સભા મળી હોત તો જે શિક્ષાલેખમાં પોતાના રાજ્ય દરમ્યાન ધર્મપ્રચારને માટે કરવામાં આવેલાં કાર્યોની ગણતરી કરવામાં આવી છે તેમાં એ સભા વિશે લખવામાં આવ્યા વગર રહેત નહીં. એ હજી શિક્ષાલેખ પછીના દસ અગિયાર વર્ષમાં મગે ત્યારે જૈનધર્મીઓની સભા મળી હોય એ સંભવિત છે. એ સભા ધર્મનો વિરોધ શામવાને મળી હતી એવું કહેવામાં આવે છે, તે જોયું હોય તો સારનાયના શિક્ષાલેખમાં એ સભાનો હરાવજ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે એવા અનુમાન ઉપર આપણે આવી શકીએ, અને એ મધળા ન્હાના શિક્ષાલેખો રાજ્યનાં ઉવટનાં વર્ષોમાંજ સમાપ્ત હોવા જોઈએ એવો ચોક્કસ નિર્ણય આપણાથી મરજી.

છે એમ મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથનું માનવું છે. એના કાવદાઓ ઉપરથી જણાય છે કે મૃત્યુની શિક્ષા કાઠી નાંખવાનો વિચાર અશોકના મનમાં કદી આવ્યો નહોતો. ઐત્સહર્મ-પાળનારા ખીળ રાજાઓની પેઠે એને પણ મૃત્યુની શિક્ષા આવરસક અને અનિવાર્ય લાગી હોય એવું જણાય છે. એના રાજ્યના પાછલાં ભાગમાં, (ઈ. સ. પૂ. ૨૪૩ માં) એણે એવી આગા બહાર પાડી હતી કે જેને મૃત્યુની શિક્ષા-ફરમાવવામાં આવી હોય એવા ફરેક કેદાને પણ દિવસનો અવકાશ આપવો કે એ વખતમાં ખીજ દુનિયામાં જવા માટેની એ તૈયારી કરી શકે. આ પ્રમાણે મૃત્યુનો ત્રાસ કંઈક ઓછો કરવો એટલુંજ એનાથી યદ્ય શક્યું; પણ મૃત્યુની શિક્ષા એણે તદ્દન કાઠી નાંખી નહીં. યશુજ્વનના કરતાં માનવજ્વનની કિંમત આ પ્રમાણે ઓછી આંકવામાં આવે છે તેનું ખડક દારણ કદાચ એજ હશે કે માનવી પોતાનાં દુષ્કૃત્યને માટે જવાબદાર છે અને ‘ખીજ’ પ્રાણીઓ પોતાનાં કર્મોની સાધુતા અસાધુતા સમજતાં ન હોવાથી તે કર્મેને માટે તેઓ જવાબદાર નથી. અશોક પછીના સમયમાં યશુ-વંશની શિક્ષા તરફ મનુષ્યવદ્ ફરમાવતાં હિંદુ રાજાઓ અચકાયા નથી, અને અશોકે પણ એવી સંપ્રદાય નહોતી વાપરી હોય એવું આપણાથી કહી શકાતું નથી.

ધર્મના વિષયમાં ઉદારજીવિ રાખવી અને મતમતાનતરને શાન્તિથી સહન કરનાં એ ઉપદેશ પણ અશોકના શિક્ષાલેખોમાં સ્થળે સ્થળે જુદાજુદા રીતે આપવામાં આવ્યો છે. એ જાણતાં પણ એના વિચારો ધીરધીરે આગળ વધતા ગયા હોય એમ જણાય છે. એના એક આરંભના શિક્ષાલેખમાં એણે જણાવ્યું હતું કે “ મહારા સતત પરિશ્રમે પરિણામે, હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર જે લોકો સાચા મળ્યાતા હતા તેઓ (એટલે બ્રાહ્મણો) અને તેમના ક્ષેત્રોમાં જોડા હયા છે. ” આવી ધર્મના અનુનવાળી ભાષા લોકપ્રિય જાએજ યદ્ય શકે. એવી ભાષા વાપરવી એ હદાપણબરેકું નથી એવું ધીરે ધીરે અશોકના સમજવામાં આવ્યું હશે. નિઃસંશય એવી ભાષા એણે ફરીથી દોષ પણ સ્થળે વાપરી નથી, અને પછીથી— એ વર્ણમાં પણ—એના જે શિક્ષાલેખો પ્રકટ થયા તેની શૈલી તદ્દન જુદાજ પ્રકારની છે. એ શિક્ષાલેખોમાં ઐત્સહર્મના તેમજ બ્રાહ્મણધર્મના સાધુઓને બિશ્વા આપવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું છે, અને કહેવામાં આવ્યું છે કે “ પ્રજાનાં સર્વમાં માણસો પછી તે ગમે તે ધર્મ પાળતાં હોય પણ તે મહારાં જાણે છે. ” વળી એ શિક્ષાલેખોમાં પ્રજાજનોને શિખામણ આપવામાં આવી છે કે “ તમારા બન્ધુઓ ખીજે ધર્મ પાળતા હોય તોપણ તમારે તેઓના ધર્મની નિન્દા કરવી નહીં. ” એ કહે છે કે “ ફરેક ધર્મમાં કંઈ કંઈ પણ સારૂ જોય છે અને દોષ પણ ધર્મ ન માને એવા પુરુષ કરતાં ગમે તે ધર્મ પણ અદાથી માનનારો પુરુષ ઈશ્વરની આજ્ઞાને અનુસરનારો છે. ” ઈ. સ. પૂ. ૨૪૩ ના શિક્ષાલેખમાં તો એથી પણ અપેક્ષા રીતે એણે કહ્યું છે કે “ ફરેક માણસે અમુક ધર્મ પોતાના તરફ, સ્વીકારેલ જોઈએ. ” વળી એ કહે છે કે “ સર્વજ્ઞ ધર્મનાં માણસો તરફ હું સન્માન દર્શિથી જોઉં છું; દારણ સુધગા ધર્મનાં માણસો જુદે જુદે પ્રકારે મહેજ માન આપે છે. તે છતાં પણ પોતે જે ધર્મને માનતા હોય તે ધર્મને વગગી રહેતું એજ મહારા મત પ્રમાણે અપેક્ષા અગત્યની વસ્તુ છે. ” એના વિચારો આવા ઉદાર હતા, તે છતાં પણ જુદા જુદા વર્ગનાં માણસોના વ્યવહારને માટે એણે ઘણા સખત નિયમો પ્રાધા દતા એ આપણે ઉપર જોયું છે.

ધર્મના વિષયમાં અશોકની જે ઉદાર જીવિ હતી તે વિશે વિચાર કરતાં એટલું આપણે

ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જે ધર્મો તરફ એ ઉદારવૃત્તિ એણે રાખી, હતી તે હાલના ધર્મો જેવા પરસ્પર ભિન્ન ન્હોતા. ઇસુ ખ્રિસ્ત, કે મહામહા જેમખર, કે ઝરયોસ્તના ધર્મો એના વર્ષતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા ન્હોતા. ઐશ્વર્ય અથવા જૈનધર્મ સિવાયનો ખરો સુચવરિયત ધર્મ એકજ હતો અને તે હિંદુધર્મ હતો. એ ધર્મના જુદા જુદા પંથોમાં કેટલાક સમાન અંશે હતા.* ઉદાહરણ તરીકે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત એ હિંદુધર્મના લગભગ બધાજ પંથોને માન્ય હતો. ઐશ્વર્ય અને જૈનધર્મ એ પણ અગાઉ માત્ર હિંદુધર્મના જ પંથો હતા—માત્ર હિંદુ સુધારક શિવસુદિનાંજ દર્શનો હતા—પણ ધીરે ધીરે મૂળની દિલ્લશૂરીની સાથે દંતકથાનું તત્ત્વ ઉમેરાતું ગયું અને એ પંથોને આખરે સ્વતંત્ર ધર્મોનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું.

આ કારણથી એ જુદા જુદા ધર્મોમાં જે સમાનતાના અંશે હતા તે અગોક્તની દૃષ્ટિ બહાર ન્હોતા; આત્મમંથન અને વિશુદ્ધિ એ દરેક ધર્મનો ઉદ્દેશ હતો એવું એનાથી નોંધ સકાતું હતું; એટલે ઐશ્વર્યોની સાથે સાથે જૈનધર્મોએ અને બ્રાહ્મણધર્મોએ પણ જુદી જુદી રીતે માન આપવું એમાં એને દંઈ પણ અયોગ્ય જણાતું નહીં. ઐશ્વર્યમા-એને માટે એ મ્હોટા મ્હોટા મઠ વગેરે બંધાવે તોનીજ સાથે આશ્વિક ગાથાઓને માટે વિશાળ સુધારો તૈયાર કરાવતાં અને તેની અંદરનો ભાગ પણ દર્શનના જેવો અકચરિત કરાવતાં એક અયકાતો નહીં, અને તે ઉપરાંત જોનો અને બ્રાહ્મણોને એ પુષ્કળ દાન પણ કરતો દશે એમાં સંશય નથી. કાશ્મીરમાં તો બ્રાહ્મણધર્મનાં દરેકોએ અંશેકે પોતે બંધા-વેલાં અથવા તેનો છૂર્જોદાર કરેલો તેનાં નામ પણ જળમયી ગણવામાં આવ્યાં છે. એવીજ રીતે એની પછીના સમયમાં પણ હજારો વગેરે અનેક રાજાઓએ ધર્મના વિષયમાં અત્યંત ઉદારવૃદ્ધિ રાખી હતી.

અગોક્તના શિક્ષાલેખો મરખન્ધી એક વાત ખાત્ર ધ્યાન ખેંચે એવી છે, અને તે એ છે કે ઐશ્વર્યના સિદ્ધાન્તો વિશે એ શિક્ષાલેખોમાં બહુ કહેવામાં આવ્યું નથી પણ નિત્યના વ્યવહારને માટે ઉપયોગના જે નિયમો તે વિષેજ રચે રચે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે કર્મ (એટલે મનુષ્યનાં આગતા જન્મનાં સારાં નરસાં કૃત્યોના પરિ-ણામ તરીકે એને ધીજ જન્મમાં મુખ્ય ફળ ગણે છે એવો સિદ્ધાન્ત), નિર્વાણ (સાધુ પુરુષને પ્રાપ્ત કરવાની અંતિમ સ્થિતિ) એવા એવા વિષયો મરખન્ધી અગોક્તના શિક્ષા-લેખોમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલા જણાતા નથી. પણ તે ઉપરથી એમ મમજવાનું નથી કે એ સિદ્ધાન્તો એને માન્ય ન્હોતા. કર્મ, નિર્વાણ, પુનર્જન્મ, સ્વર્ગ એ મર્વમાં એ માનતો હતો એવું આદ્યકતરી રીતે સચવનારાં અનેક પ્રમાણો એના શિક્ષાલેખોમાંથી મળી છે આવે, પણ વ્યવહારમાં મૂકી શકાય એવા નિયમો આપવા એજ એના શિક્ષાલેખોનો હેતુ હોવાથી એ લેખોમાં એ સિદ્ધાન્તો વિશે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યા નથી.

પુષ્કળતાં કાર્ય કરવાની કરજ વિષે પણ એણે અનેક શિક્ષાલેખોમાં કહ્યું છે. એ જાતે ઘણાં પુષ્કળતાં કાર્ય કરતો. લોકોના આરામને માટે એણે વિશાળ વૃક્ષો રચે રચે રોપા-વ્યાં હતાં, ફવાઓ ખોદાવ્યા હતા, અને મ્હોટા રસ્તાઓ ઉપર દામ દામ વિશ્રામભુવનો બંધાવ્યાં હતાં. માંદાઓની માવજત તરફ પણ એણે ખાસ લક્ષ આપ્યું હતું અને આરોગ્યની

રક્ષાને અર્થે જરૂરનાં વનસ્પતિઓ ઉછેરાવવાની એ ખાસ સંભાળ રાખતો હતો. એના કાંઈ સિદ્ધાંતોમાં 'દરિદ્રતાય' વિશે કહેવામાં આવ્યું નથી, પણ તે પરથી એના વખતમાં દરિદ્રતાય નહોતી હોય એવું માનવું બૂઝવેરું છે. એની પછી ૬૫૦ વર્ષ રહીને ચીનનો મુસાફર ફા હિયન બ્યારે પાંદડિપુત્રમાં ગયો હતો ત્યારે ત્યાં આગળ એક દરિદ્રતાય હતી અને તેમાં મહત્ત્વ દેવા કરવામાં આવતી હતી. એ દરિદ્રતાયનો પાયો કદાચ અશોકના વખતમાં જ નાખાયો હશે.

નીતિનો ઉત્થામાં ઉત્થો આદર્શ અશોકે પોતાના સિદ્ધાંતોમાં મૂક્યો છે. એ આદર્શમાં વિશેષતા એ છે કે માનવજાતી તરફ નહીં, પણ પ્રાણિમાત્ર તરફ આપણે દરને જાળવવાની છે એ વિચાર ઉપર એમાં ખાસ બાર મૂકવામાં આવ્યો છે. એ વિચારો યૌદ્ધ-ધર્મની અસરને લીધે જ ઉત્પન્ન થયા છે એમ નથી. એ વિચારો યૌદ્ધધર્મના પહેલાં અસ્તિત્વમાં જ નહોતા. એવું કંઈ નહોતું. બ્રાહ્મણ ધર્મમાં પણ એ વિચારો હતા. પણ બ્રાહ્મણધર્મના અનુયાયીઓમાંથી કેટલાંક સામાન્ય જુદિને અગમ્ય એવા સર્વાત્મજાવના સિદ્ધાંતમાં મથામથ રહેતા અને કેટલાક પનાદિ કર્મો કરવામાં જ સંપૂર્ણ આર્જુ કરતા તેવે વખતે ભગવાન યૌત્તમ જુદે નીતિના વિચારોને વધારે આગળ આપ્યા અને જગત ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો. અશોકે પોતાના સિદ્ધાંતોમાં પ્રકટ કરીને એ નીતિનિયમોને જવહારમાં મૂકાવવાના ચોક્કસ માર્ગ લીધા અને યૌદ્ધધર્મના પ્રસારને માટે ભગીરથ જમ લાદીને લોકોને વધારે ને વધારે નીતિના માર્ગ તરફ દોર્યા. એ દૃષ્ટિથી જોતાં અશોકે પણ જગત ઉપર જેવા તેવો ઉપકાર નહીં કર્યો એવું સર્વ કોઈને કબૂલ કરવું પડશે. ખરેખર અશોકે જેવા સાધુચરિત વીર નરની હારતખૂંટના વીર મહાન પુરોગામાં ગણના કરવામાં આવે એ સર્વથા ચોખ્ખું છે.

અશોકના છેલ્લા સિદ્ધાંતોમાં પરથી ધર્મ વિશેના કમ્પ્લેક્ષ શાન્ત કરવામાં, ધર્મનું રક્ષણ કરવામાં શિક્ષણનો એ જાણાય છે. એ ક્યારે મરણ પામ્યો, ક્યાં આગળ મરણ પામ્યો એ વિશે જાણવાનું આપણી પાસે કંઈ પણ સાબત નથી. એણે ૩૬-૩૮ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું એનું પુરાણો ઉપરથી જાણાય છે. લોકોની નોંધણીઓમાંથી પણ એણે ૩૭ વર્ષ રાજ્ય કરેલું એમ ખાસમ પડે છે. એનો રાજ્યાભિષેક ચાર વર્ષ રહીને થયો હતો એ વાતને સ્મરણમાં રાખીએ તો એણે ૪૦-૪૧ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હોવું જોઈએ એવા અનુમાન ઉપર આપણે આવીએ. એ વર્ષો ક્યાં તે ચોક્કસ કહી શકાય એમ નથી, પણ નિ. વિ. જોન્ટ સ્મિથ કેટલાક વિચારને અન્તે એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે ઈ. સ. પૂ. ૩૨૨ માં ચન્દ્રગુપ્ત રાજ્યાસન પર બેઠો, ૨૬૮ માં બિન્દુસારને રાજ્ય મળ્યું, ૨૭૩ માં અશોકે રાજ્ય કરવા માંડ્યું, ચાર વર્ષ રહીને એટલે ૨૬૮ માં એનો 'રાજ્યાભિષેક' થયો, અને ૨૪૨ માં એનું મૃત્યુ થયું.

એના વંશને વિશે જાણુ અગલની દક્ષીણના જાણુવામાં આવી નથી. સિદ્ધાંતોમાં અશોકના અનેક પુત્ર પૌત્રો વિશે લખવામાં આવ્યું છે, પણ તેમાં નામ તો એક જ પુત્ર (તીવર) નું જોવામાં આવે છે. એ પુત્રનું શું થયું તે જાણવામાં નથી. એના પાંચ દરોરય વિશે પુરાણોમાં લખ્યું છે. તે ખરેખરો અંતિદાસિક પુરુષ હતો એમ જાણાય છે, કારણ કે ગંગા પાસેના નાગાર્જુની પર્વતોમાં એના સિદ્ધાંતોમાં જોવામાં આવ્યા છે. એના પિતામહની પેઠે એણે પણ આશ્ચર્યકારે કટલીક સુદાઓ અર્પણ કરી હતી. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના જોનામાં વળી એવી માન્યતા છે કે એનો (અશોકનો) સંપ્રતિ નામનો પાંચ દત્તો તેણે જૈન ધર્મને

ઉદાર આશ્રય આપ્યો હતો અને જૈન ધર્મના પ્રસારને માટે સખળ પ્રયત્નો કરીયા હતા. અશોકે જન્મ યૌદ્ધધર્મને આશ્રય આપ્યો તેમ સંપ્રતિએ જૈનધર્મને આશ્રય આપ્યો. કદાચ એમ હોય કે અશોકને દશરથ અને સંપ્રતિ નામના બે પૌત્ર હોય અને તેમાંના એકે પૂર્વમાં અને બીજાએ પશ્ચિમમાં ગળ્ય કર્યું હોય. પણ આ સમ્બન્ધમાં કંઈ પણ ચોક્કસ પ્રમાણો આપણી પાસે ન હોવાથી કેવળ અનુમાન ઉપરાંત કંઈ પણ વધારે આપણે કરી શકતા નથી.

દશરથની પછીના વંશજોનાં નામ જુદાં જુદાં પુરાણોમાં જુદાં જુદાં જણાવવામાં આવ્યાં છે, પણ ૧૩૩ અથવા ૧૩૭ વર્ષ પછી એ વંશ નાશુદ થયો એટલું તો જુદાં જુદાં પુરાણોમાંથી એકસરખું મળી આવે છે. ચન્દ્રગુપ્તો રાજ્યાભિષેક બે ઈ. સ. પૂ. ૩૨૨ માં થયો હોય તો ઈ. સ. પૂ. ૧૮૫ માં મૌર્ય વંશનો અન્ત આવ્યો હોવો જોઈએ. પાછલા મૌર્ય રાજાઓ પહેલા ત્રણ જેવા વસસ્થી નહોતા અને ચન્દ્રગુપ્ત, બિન્દુસાર, અને અશોક એ ત્રણ રાજાઓએ ૯૦ વર્ષ સુધી જે વિરાજ રાજ્ય ઉપર પોતાનો અમલ ચલાવ્યો હતો તે ત્રીજા રાજા (અશોક) ના મૃત્યુ પછી ભાંગી પડ્યું અને તેના ન્હાના ન્હાના ભાગલાઓ પડી ગયા એ વાત તો હયાડી છે. એવું કહેવાય છે કે મૌર્યવંશનો છેડો રાજા બ્રહ્મદ્રય હતો તેને ખુખ્ખિત મુંગ નાગના સેનાપતિએ મારી નાંખ્યો અને પછી તે રાજ્યની ગાદી પચાવી બેઠો. આ પ્રમાણે અશોકના પછી અડધા કોટમાં રાજ્યનો અમલ મૌર્યવંશના હાથમાંથી ગયો તોપણ અશોકના વંશજોએ આડેક સૈદ્ધાંતો સુધી સ્થાનિક સરદારો તરીકેની સત્તા ભોગવેલી જણાય છે, કારણ કે હ્યુન રાંગે લખ્યું છે કે મહારા આગમન પહેલાં થોડા વખત ઉપરજ પૂર્ણવર્મા, જે મગધનો રાજા હતો અને અશોકનો છેલ્લો વંશજ હતો તેણે ખંગાળાના રાજા શરાંગે ઉબેડી નાંખેલું ગયા આગમનું યૌધિષ્ઠ્ય પાંદું રેાપ્યું હતું. આ બતાવે છે. સ. ૬૦૦ પછી થોડા વખતમાં ગળ્યા હતા.

આ પ્રમાણે અશોકનો ઇતિહાસ પૂરો થાય છે. અશોકનું જે ચિત્ર આનિર્ધનમાં આલેખવામાં આવ્યું છે તે ઝાંખું છે, અને જ્યાં સુધી ઐતિહાસિક વિગતોની વિશેષ રેખાઓ એમાં ઉમેરી શકાય નહીં ત્યાં સુધી એ ચિત્ર એવું ઝાંખુંજ રહેશે. પણ એ ઝાંખા ચિત્ર ઉપરથી પણ મૂળ આકૃતિની રમણીયતાનો કંઈક ખ્યાલ આપણને આવી શકે છે. એ ઝાંખું ચિત્ર પણ આપણા ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે, આપણા હૃદયમાં ઉત્તત ભાવોને ભરે છે, આપણા અસાધ્ય પ્રકૃષ્ઠ બતાવે છે. એ ઝાંખા ચિત્ર ઉપરથી પણ અશોકને જસતઅંજલ દીસત મહાર પુરુષોમાંનો એક, એટલુંજ નહીં પણ આખા જગતના મહાન રાજાઓમાંનો એક કહેવાને આપણે શક્તિમાન થઈએ છીએ. મિ. વિન્સેન્ટ રિમ્બ, જેના કીમતી ગ્રન્થને આધારે આ ન્હાનકડો નિર્બંધ લખાયો છે, તેના શબ્દોમાં કહીએ તો—“Dim though the picture be in many of its details, the figure of Asoka takes an honourable place in the gallery of the greatest kings known to history.”

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

એક સુધારકની સૂચના.

આપણા પાટનગરમાં થોડા દિવસમાં સમાજસુધારક પરિષદ મળશે. “સુધારા” ની ગતિ અનેક કારણોથી ધીમે ધીમે વેગવંતી ચલી જાય છે. છતાં “સુધારાવાળા” નો કાર્યક્રમ વિચારશીલ ગુજરાતીઓને ઉણો લાગ્યો છે—એ કાર્યક્રમમાં ફરફાર ચલો જોઈએ એવું લાગ્યું છે. એ કારણોથી:

૧. “સુધારા” ની ઉત્પત્તિ-પછો અર્થો શતી વીતી ગઈ છે. એ વખત દરમ્યાન એની ગતિ કેવી ચાલી છે. એનું સ્વરૂપ શરૂઆતમાં હતું તેવું ને તેવુંજ રાખી રાકાય એમ છે? ધર્મ-હાંફું ધર્મ—ની દૃષ્ટિથી અને રાજ્યપ્રીય પ્રગતિના દિત ખાતર એ સ્વરૂપનું સમીક્ષણ (criticism) સખ્ત રીતે ચયલું છે. અભિવ્રાજ અને ‘સુધારા’ નો સંબંધ આપે બહુ સખજતાથી બતાવેલો છે. આ પચાસ વર્ષ દરમ્યાન એના કયા કયા પ્રશ્નો સત્વર ઉઠેલાતા જાય છે, કયા કયાનો ઉદ્ભવ યુગવાયો છે, કયા કયા ઉદ્ભાવ ગયા છે, અને કયા કયા નવા પ્રશ્નો ઉઠ્યા છે, વગેરે વિચારવા જેવું નથી?

‘સુધારાવાળા’ તરફથી હાલપણ લેખાતી National and Shastric Lines પર ચાલતી પ્રવૃત્તિ તરફ સમાજનું સખજતાથી લક્ષ દોરવું નથી ઘટતું? ‘સુધારાવાળા’ ને આપણા મળજીવનનાં કેટલાંક અંગ નિરર્થક લાગ્યાં હતાં તેમાં હવે આપણે spirituality અને સૈદ્ધર્થ જોઈ શક્યા છીએ. કેટલાંક અંગો હાલ તૂટે એમ નથી છતાં કાંઈ કરીને તૂટવાં જોઈએ. પછી હાલ જ્યાં લગી તેઓ હયાત છે ત્યાં લગી તેમની દ્વારા સમાજની જે જે પ્રકારની ઉન્નતિ થઈ શકતી હોય તે શા માટે ન સાધવી? પાશ્ચાત્ય રાજ્યપદના, ઉદ્યમ-વ્યવસ્થા અને કેળવણીના પ્રવેશ અને પ્રસારને લીધે આપણાં જીવન પર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની અનુભવ અસર ચલી જાય છે. આપણે જો તેટલા સંસ્કાર રહેવા માગીએ તો પણ રહી શકીએ એમ નથી. જાણી એ અસરને લીધે નવા પ્રકારના પ્રશ્નો ઉઠ્યા છે: શહેરોના જીવનના વગેરે.

અર્થાત્ પચાસ વર્ષના અનુભવ પરથી શું લાગે છે?

૨. ઉપજા પેરેઆકમાં આ વાત આવી ગઈ છે છતાં સ્પષ્ટતાથી લખું તો જગતની

* ઉપરનો પત્ર મારા એક સુધારક મિત્રે અને આવતી સંસારસુધારાપરિષદના સંબંધમાં લખી મોકલ્યો છે. એ પત્ર ખાનગી હતો, પણ એમાં ઉપસ્થિત કરેલી ચર્ચા સામાન્યજન-હિતની હોવાથી એ ગૃહસ્થની રજા મેળવી વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માટે તન્નીને મોકલું છું. આ ચર્ચામાં પ્રાચીન, નવીન, પ્રાચીન-નવીન અને નવીન-પ્રાચીન સર્વ પ્રકારના સુધારકો ભાગ લેશે તો સંસાર-સુધારાના વિષય ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડશે. લેખકો એક ખીખાના મતનાં ખંડન-ખંડન કરવાને જલ્લે, સુધારાના સામાન્ય તત્ત્વ ઉપર અને વિશેષ વિગતો ઉપર પોતાના વિચારો સ્વતંત્ર રીતે રજૂ કરશે તો વધારે લાભ થશે. આશા રાખું છું કે તન્નીશ્રી આ પત્ર પ્રસિદ્ધ કરી આ ચર્ચાને ઉત્તેજન આપશે.

પ્રજ્ઞઓમાં આપણે આપણું સ્વનન રચન લઇ રાખીએ, આપણા પૂર્વજોની સંસ્કૃતિનો લાભ આપણે લઈ રાખીએ અને બીજાને આપી રાખીએ એવા આપણને બનાવવા આપણો સંસાર હાલ છે તેવો ને તેવો રહી શકે એમ નથી માટે ફેરવાવો જોઈએ. “મુધારાવાળાઓ”એ મુધારાનો પાયો નીતિશાસ્ત્ર પર રચ્યો હતો. પણ હવે એ ઉપરાંત અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિ, ઇતિહાસ આદિને ઊમેરવાં જોઈએ.

મુધારાવાળાઓએ એમની શુદ્ધબુદ્ધિથી એક કાર્યક્રમ ઘડ્યો અને તે અમલમાં મૂકવા યથારાકિત તેઓ મહેનત કર્યા બાંધ છે. મંરક્ષકોએ એ કાર્યક્રમનું સમ્પત સમીક્ષણ કર્યું છે. મદ્રાસમાં એક વેળા મિસિસ બેમંટ અને પ્રો. રંગાચાર્યે મંરક્ષકોની પરિષદ બરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ તે આલ્સો નહિ. હમણાં બે વર્ષે થયાં એજ પ્રાંતમાં પંડિતોની પરિષદ બરાબ છે. આ બે પ્રયત્નો સિવાય મંરક્ષકો તરફથી કાંઈ અવધાર અર્થ નથી એમ કહી શકાય.

આ સર્વ લખવાનો હેતુ એટલોજ છે કે આપને સમજાવ દોષ તો વસંતના એક અંકમાં સમાજમુધારણા વિશે લેખો પ્રકટ કરવા તત્ત્વીને વિનંતિ કરવી. આપ, ઉત્તમજ્ઞાલ કેશવજ્ઞાલ ત્રિવેદી, પ્રો. ઠાકોર, રા. રા. ન્હાનાલાલ ટપિ, રા. રા. ચંદ્રશેખર જેવાના લેખ ઉપરાંત રા. બા. રમણભાઈ, રા. રા. નરમિહરાય, સૌ. વિદ્યાગૌરી કુમારી બર્મિસ્ટ્રા, રા. રા. હરગોવિંદ દાસ, રા. રા. નંદનાથ કે. દીક્ષિત, રા. રા. મણિચંદર રત્નજી ભટ્ટ, રા. રા. અમૃતજ્ઞાલ મુંદરજી પટ્ટીઆર વગેરેના.

આ ઉપરાંત શુદ્ધરાતમાં જોટલી નાતોની પરિષદ મળતી હોય તેના રિપોર્ટ પરથી તેમજ જોટલાં નાતોનાં ચોપાનીઆં નીકળતાં હોય તે પરથી ઉપયોગી જાણવા જેવો હકીકત તારવી આપી શકાય. Census Report નો માર આપો. ૫૦, ૬૦ વર્ષથી પારસીઓએ માળવા મોટેલી પાશ્ચાત્ય છાંદગીના લાભાલાભ; રાજ્યો, ધર્મગુરુઓ અને શ્રેષ્ઠીઓના જીવનમાં કેળવણી; જમાનો અને યુરોપીઅનના સહવાસને લીધે ‘મુધારા’ ની ભાવના કેટલી પ્રવેશ પામી છે—ના પામી હોય તો કેવી રીતે પ્રવેશ અપાવવો અને એ ભાવના કેવી રીતે વ્યવહાર રૂપ લે છે અથવા લેવું જોઈએ. ડૉ. શિવનાથ રામનાથ ભાવનગરવાળા મદ્રાસ ઇન્ડિયાની પડિતપરિષદમાં બે વખત જઈ આવ્યા છે તો તેઓ એ હીલચાલ વિશે લખી શકશે. સેવાસદન, વનિતાવિદ્યામની ભાવનાઓ અને આટલાં વર્ષમાં નીપજેલાં પરિણામ. સાંચા કામને લઈને થતાં કામોમાં અમુક વર્ણના લોકોમાં થયેલી દ્રવ્યપ્રાપ્તિની વૃદ્ધિ, તેનો સદુપયોગ, એ લોકોની ઉન્નતિ અર્થે કેવા પ્રયાસ થઈ શકે. આપને પ્રિય ગામના જીવનના પ્રશ્નો પણ આમાં આવે.—જોઈએ તેવો આ પત્ર રપટ કે માર્ગદર્શક નથી છતાં કહેવાનો હેતુ સમજી શકશો.

મુંબાઈ તા. ૧૯ ૩ ૧૩.

“એક મુધારક.”

તા. ૩. બની શકે તો ગોકળદાસ, લક્ષ્મીભાઈ, ગવ્લર, પટ્ટણી, પટવારી, અંબાલાલ સાકરલાલ, કમળાચંદર, ગોંડળ ઠાકોર, જેવા પણ કાંઈ લખી મોકલે એવું ચાપ તો સારું.

“એક મુધારક.”

યુધિષ્ઠિરનું અસત્યકથન.

(૩૨ીં ખુલાસો.)

માર્ગશીર્ષના વસન્તમાં “યુધિષ્ઠિરનું અસત્યકથન” એ વિષય ઉપર મેં એક પ્રાસંગિક નોંધ લખી હતી. તેમાં, સાધારણ રીતે કેવા દૃષ્ટિબિન્દુથી યુધિષ્ઠિરના જીવનનો આ પ્રસંગ વિલોકવામાં આવે છે, અને મારે મતે—કવિ તેમ જ નામકને ન્યાય થવા, કેવા દૃષ્ટિબિન્દુથી એ વિલોકાવો જોઈએ, એ વિષે મારા નત્ર વિચારો મેં વાચક આગળ રજુ કર્યા હતા. અને, આમ દૃષ્ટિબિન્દુ બદલવાથી આ પ્રસંગ કેવું જુદું જ સ્વરૂપ ધારે છે એ બતાવવાનો મારો પ્રયત્ન હોયો તેથી, મેં મારો વિચારને ‘મતબેદ’ ન કહેતાં ‘દૃષ્ટિબેદ’ કહેવાનું વધારે પસંદ કર્યું હતું. ટૂંકમાં, મારા એ લેખમાં યુધિષ્ઠિરના અસત્યકથનની પાછળ રહેલા નૈતિક અને ધાર્મિક સિદ્ધાન્તની ચર્ચા કરવાના કસ્ટાં—એ પ્રસંગમાં દેવિએ આલેખેલા એક બધ્ય કરુણરસના ચિત્ર તરફ વાચકની દૃષ્ટિ દોરવાનો વિશેષ ઉદ્દેશ હતો.

મારા આ લેખનું રા. નરસિંહરાવે માધના વસન્તમાં, કાંઈક સ્નેહના પક્ષપાત પૂર્વક અને કાંઈકે સ્વમતના સદામદ પૂર્વક, અવલોકન કર્યું છે. એમાં પ્રકટ કરેલા ‘સ્નેહભાવયુક્ત વિરોધના’ વિરોધ—અંશ તરફ લક્ષ દેતાં સ્નેહને અન્યાય (ક્ષતિનો તો સંભવ જ નથી, પણ અન્યાય) થાય, તેથી ઉત્તર લખવાનો મારો પ્રથમ વિચાર ન હતો; પણ રા. નરસિંહરાવની પોતાની જ સ્નેહી માગણીથી પ્રેરાઈ, તેમ જ એ ચર્ચાપત્રમાં રા. નરસિંહરાવ—

“અપ્રાણુદ્ધારકને મતે—‘આ વાર્તાના સામાન્ય શ્રોતાઓ’ના બેગા હું પણ ‘માત્ર આટલી વાત સાંભળીને અને તે ઉપર ઊંડો વિચાર ન કરીને, ધર્મરાજને અને મહાભારતકારને ઉભયને કાંઈક અન્યાય’ કહું છું. ધર્મરાજના ‘આ એક દુષણના બાનમાં હું ‘ધર્મરાજનું દિવ્ય નીતિથી બરપૂર ચરિત્ર જુલી’ જાડ છું.”—છલાદિ,

એમની વિચારશક્તિ માટે મને જે માન છે તેની અવગણના કરતો આરોપ મને આરોપે છે, વગેરે બાબતો ધ્યાનમાં લેતાં એ ચર્ચાપત્રના ઉત્તરમાં એ સખ્તો લખવાની મને ઇચ્છા થઈ છે. વાચકને ધણી કંટાળો ન આવે, (થોડાક તો આવશે) તેથી બનતા મને ટૂંકમાં હું મારો ઉત્તર આપીશ. બધી ચર્ચા ફરીથી ન ઉઠેલતાં, હું એમનાથી ક્યાં ક્યાં જુદો પડું છું એ જ બતાવીશ.

૧. પ્રથમ તો એ જ કહેવાનું કે રા. નરસિંહરાવ ધારે છે તેમ હું એમને આ વાર્તાના ‘સામાન્ય શ્રોતાઓ’ બેગા ગણતો જ નથી: મેં ખાસ વિવક્ષાથી ‘સામાન્ય’ અને ‘શ્રોતા’ એ શબ્દો પ્રયોજ્યા હતા, અને એ વડે સૂક્ષ્મવિચારક શ્રોતાઓનો અને વ્યાખ્યાનકર્તાઓનો વ્યવજ્ઞેદ કરવાનો મારો આરાધ્ય હતો. મને લાગે છે કે હાલ આપણે ન્યાય ‘વાચક’—શબ્દ પ્રયોજીએ છીએ ત્યાં પૂર્વે ‘શ્રોતા’ શબ્દ પ્રયોજતો તેથી મેં એ શબ્દ ‘વાચક’ નો અર્થમાં વાપર્યો હશે એમ રા. નરસિંહરાવે ધાર્યું હશે. પરંતુ ‘વસ્તુતઃ’ એ શબ્દ મેં વ્યાખ્યાનકારના શ્રોતાઓના અર્થમાં વાપર્યો હતો. છતાં એમને આમ બ્રમ થવાનું મેં કારણ

આપું તે માટે હું દિલગીર છું. “ધણા વ્યાખ્યાનકારો યુધિષ્ઠિરને અને મહાભારતકારને અણ-
ધારી રીતે કેટલોક અન્યાય કરે છે” એમ બીજી રચણે મેં કહ્યું છે તેમાં પણ ‘અણધારી
રીતે’ કહેવાનો મારો હેતુ એ જ હતો કે વિદ્વાન વ્યાખ્યાનકારો ધારતા નથી તેની અસર
આ જાતના નિરપણુથી કેટલીકવાર—બધે ઘણીવાર—આતાઓ ઉપર—આમાન્ય આતાઓ
ઉપર—ચાય છે. આવા અવિચારી જનોમાં રા. નરસિંહરાવને ભેળવવાની મેં ઘણ મૂર્ખતા
કરી નહોતી.

૨. “ન્યાય્યાત્ત પયઃ પ્રવિચલન્તિ પદં ન ધીરાઃ” એ રા. નરસિંહરાવના વ્યા-
ખ્યાનનું મુખ્ય સ્ત્ર હતું, અને એના પ્રત્યુદાહરણમાં યુધિષ્ઠિરના અસત્યનો પ્રસંગ લેતાં એ
‘અસત્યને જ આગળ કયા વિના અને એમ જ નહોતું’—એ હું કબુલ કરું છું. પણ ન્યાં ન્યાં મેં
આ કથા સાંભળી છે ત્યાં ત્યાં ઉદાહરણ તરીકે અનેની હાઈરિક્સમાં પ્રસિદ્ધ નીતિશિક્ષક મિ. ગૂર્કે
‘સત્ય’ ઉપર એક પાક આપ્યો હતો તેમાં પણ) મેં આ પ્રસંગની આ બાબત જ દેખાડાતી
લેઈ છે. તો યુધિષ્ઠિર અને વ્યાસજીને ન્યાય ખાતર આ વ્યાખ્યાનકારો સામે એક દરિયાદ કરું
તો તે શું ગેરવાળખી છે? રા. નરસિંહરાવે શુંખાઈ પ્રાર્થનાસમાજના મંદિરમાં કીર્તન કર્યું
તે વખતે હું હાજર નહોતો. પણ એ વખતે રા. નરસિંહરાવે આ પ્રસંગને અંગે પોતે કહે છે
તેમ “ યુધિષ્ઠિરના આ અસત્યકથન ઉપર ખોટો ભાર મૂકીને હેનો અવળો અર્થ લેવો ના
લેઈએ; યુધિષ્ઠિર અસત્ય બોલ્યા તો આ આપણે તેમ કરવાને શી આગમણ?—એમ સાર
લેવાનો નથી. આપણે તો હેમના સત્યવાદિત્ય ઉપર જ લક્ષ રાખી અનુકરણ કરવું લેઈએ. ”
આટલો જ વિશેષ ઉપદેશ કર્યો ‘હોય, તો તે તો હું જો કહેવા માગું છું તે કરતાં જુદું જ
છે. આતાજને યુધિષ્ઠિરના નબાણ સત્ય ઉપર ધ્યાન આપી સત્ય બોલતાં શીખવું લેઈએ
કે એક અસત્ય ઉપર ધ્યાન આપી અસત્ય બોલતાં શીખવું લેઈએ એ સંબંધી વિવેચન
જોમેરવાથી મારી આકાંક્ષાની પૂર્તિ થતી નથી. હું માગું છું તે એ કે યુધિષ્ઠિરનાં નબાણ
સત્ય ઉપર ધ્યાન આપી એના આ સોમા ચરાત્ય માટે દયા ખાઓ—અને પ્રભુને પ્રાર્થના
કરો કે ‘ હે પ્રભુ ! તું અમને—યુધિષ્ઠિર કરતાં હજારગણા નિર્મળ મનુષ્યોને—એવા વિષટ
પ્રમંજોથી તાવીશ નહિ. અને તાવે તો તું એવે વખતે અડગ રહેવા અમને બળ આપજો !’

૩. હું કબુલ કરું છું કે “યુધિષ્ઠિરના આ અસત્યનો તો બચાવ ના જ કરી શકાય ”
અચાપ ન કરી શકાય, પણ એટલું જાતાની શકાય ખરી. પ્રકૃત પ્રમંજે કાંઈ જ મૂંઝાવાનું
કારણ નહોતું અને ‘ નિષ્પાંડવા પૃથ્વી યવા દધને પોતાનું સત્ય સાચવ્યું હોત ’ તો એ નિર્દોષ
માર્ગ હતો એમ મારી નૈતિક ખુદિ કબુલ કરી શકતી નથી. યુધિષ્ઠિરની ખાતર મૂંઝે મેંએ
અર્થેષ્ય દુઃખો સહન કરનાર બાઈઓને, તથા પોતાને આગ્રમે યુદ્ધમાં જીતરનાર હજારો
મનુષ્યોને, દોષને હાથે મરવા દધને પણ યુધિષ્ઠિરને માથે પોતાનું સત્યવાદિત્ય જાળવવાનું દર્મ્ય
પુલ્કું હતું, એમ હું કહી શકતો નથી. હું ફરીથી કહું છું કે મને તો એમાં ‘ selfishness
of virtue ’ અથવા તો ‘ spiritual pride ’ (સ્વાર્થી સદ્ગુણવૃત્તિ કે વિશુ-
દાઈનું અભિમાન) સ્પષ્ટ દીસે છે. રા. નરસિંહરાવનો આમાં મતભેદ હોય તો એ મતભેદ
રાજવાનો મને કાંઈ માર્ગ નહોતો નથી. ધણું તો હું એટલું જ કહું કે મારા લેખમાં

Paulsen's "System of Ethics" ના Veracity ઉપરના જે પ્રકરણનો હિંમ ક્યો છે તેમાં ખતાવેલા પ્રસંગોએ સત્ય-બોલવાનું કર્તવ્ય કેવી રીતે ખુલ્લું છે એ રા. નર-સિંહરાવ ખતાવશે તો તેથી આ વિષય ઉપર ઘણું અજવાળું પડશે.

૪. રા. નરસિંહરાવ કહે છે કે “અને બાવિ તથા જ પ્રભાવે” એ વચનમાં વ્યાસે પોતાના કાવ્યના નાયકનો કાંઈક બચાવ કર્યો જેવું કહ્યું છે.” અને આમાં યુધિષ્ઠિરનો બચાવ કર્યો નથી લાગતો; વ્યાસજીએ આમાં—એક દષ્ટિબિન્દુથી—એમને જે વસ્તુસ્થિતિ લાગી તે જ વર્ણવી છે: વાચકને પોતાની સાથે હર્ષ. જાણે કહેવડાવે છે કે યુધિષ્ઠિર જેવા સત્યવાદી જેણે આખો જન્મારો સત્ય બોલવામાં જ કાંઈયો હતો એ પણ આવે પ્રસંગે અસત્ય બોલ્યા ત્યારે ‘બાવિ’ નહિ તો ખીલું શું? માથલીમાધવમાં માધવ જેવાના હૃદય ઉપર પણ કામ-દેવે અસર કરી એ જોઈ મકરન્દને થયું કે ‘સર્વેકપા મગવતાં મવિતવ્યતૈવ’, અને પિતાએ રાજદરબારના લોભ ખાતર પોતાને ધરડા વરને પરણાવવા કબુલ કર્યું એમ ધારે માથલીને થયું કે “જિત સ્વલુ મોગતુષ્ણયા” ત્યાં જેમ કર્તાની જવાબદારીનો વરદુત: લોપ કર્યો વગર, સામી પ્રબળ શક્તિનું જોર ખતાવવાનો યત્ન છે, તેમ અને યુધિષ્ઠિરની જવાબ-દારીનો નિષેધ કર્યો વગર છેવટે વિજય પામેલી શક્તિનો અનિવાર્ય પ્રભાવ ખતાવવાનો યત્ન છે. વળી કવિ “એમ કરતે કરતે આટલાં કારણો ખતાવતા ગયા તે કાંઈક ધર્મરાજ તરફ પક્ષપાતની દૃષ્ટિ દેખાડે છે” એ સમજણમાં પણ હું મળી શકતો નથી. મારી સમજણ પ્રમાણે વ્યાસજી પક્ષપાતની દૃષ્ટિએ નહિ, પણ એટલાં બધાં કારણો હોય ત્યારે જ સંત્યકથનની સ્વતઃસિદ્ધ કર્તવ્યતા દર્શાઈ મૂઝવણ પેદા થાય છે તે માટે, એકપછી એક કારણ ગણાવતા ગયા છે. એ કારણપ્રદર્શનનું દરેક પગલું સત્યના મહત્ત્વમાં વધારો કરતું જાય છે.

૫. રા. નરસિંહરાવ કહે છે: “રા. આણંદચંદર “દાઠં પ્રતિ દાઠવં કુર્યાત્” એ જાત્યનો ઉપદેશકરવાને ધ્વજતા હોય એમ હું માની સકતો નથી.” એટલે હું એ જાતનો ઉપદેશ બિલકુલ કરવા માગતો નથી. અને આમ મારા તાત્પર્યને યથાર્થ સમજવા માટે હું એમનો ઉપકાર માનું છું. શાક્યના જવાબમાં જ શાક્ય કરનાર માણસ પણ કાંઈ દોષમુક્ત થતો નથી. પણ વિશ્વની યોજના શી છે એ તો આમાંથી સમજવા જેવું છે: આ વિશ્વની યોજનામાં ધર્મ અધર્મનો વિનાશ કરે એમાં તો નવાઈ જ શી છે, પણ અધર્મ અધર્મને ખાય છે. એવી અદ્ભુત ઘટના છે! અર્થાત્, અધર્મે માત્ર ધર્મચક્રી જ નહિ, પણ પોતે પોતાનાથી પણ ખી-વાનું છે. અધર્મના ગર્ભમાં રહેલું આ સ્વવિધાતક તત્ત્વનું રમરણ વાચકને દર્શાવવા માટે જ એ “ઔરંગઝેબની ધર્માન્ધ અનીતિનો શિવાજીના છળથી વિનાશ થયો.” એમ દેશાન્ત આપ્યું હતું. શાક્યનો કોઈ પણ પ્રકારે બચાવ કરવા હું માગતો નહોતો.

૬. છેવટે, મારી અને રા. નરસિંહરાવની વચ્ચે તત્ત્વજ્ઞાનના એક બે મહોટા મતભેદ.

૬ મારા અને રા. નરસિંહરાવના ઇશિરવાદમાં કેટલોક ફેર છે. પણ વિવાદનું કોઈકું વધારે ગૂંચાઈ ન જાય તે માટે બહુધા હું એમના ઇશિરવાદની ભૂમિકાએ રહીને જ બધી ચર્ચા કરું છું.

આવીને જીવતા રહે છે પાપ મામે પાપ જીવુ કરનાર શક્તિ પરમાત્મા જ છે એમ માઝ માનવુ છે. “પરમ પુરુષ પોતાના પવિત્ર સ્વરૂપની સાથે વિરોધ રાખનારા પાપને સાધન રૂપે પણ વાપરે એમા રા. નરસિંહરાવને “હેની શક્તિની જીનતા જ” પ્રતીત થાય છે. પરમાત્માની આ રીતિ એની સર્વશક્તિમત્તા સાથે કેવી રીતે સગત થાય છે એ પછી વિચારવાનું છે. પહેલુ તો આપણે વસ્તુસ્થિતિ ધી છે એટલું જ જોવાનું છે એ જોતા જણાય છે કે—પાપનો પાપથી નારા થાય છે એવી આ વિશ્વમા એક યોજના છે હવે, એ યોજનાનો યશ પ્રકૃત દેશાન્તમા શિવાજીને આપી શકતો નથી—એ યશ આપવો એનો અર્થ તો ઘાટ પ્રતિ ઘાટયું કુર્ચાત્રની નીતિનું જ અનુમોદન આપવુ એવો થાય એ યોજના બધે પરમાત્માની સર્વશક્તિમત્તા સાથે અસગત હો—પણ એ પદ્ધતિએ કામ કરતી આ વિશ્વમા મોઢક શક્તિ વિરાજમાન છે એ તો અનુભવસિદ્ધ છે અને તે મનુષ્ય દરતા અતિરિમ્ત છે, યોજના (રૈતન્ય સ્વચવતી ધરતા) રૂપ છે, અને શુભકારી છે, તો તે પરમાત્માની જ છે એમ શંકાન્ત મા દલા વિના માનવુ નથી હવે, આ વિશ્વમા બધારણમા મોઢ વાત પરમાત્માના મોઢ શુભ સાથે અનગત દેખાય તો તેમથી એ પરિણામ ક્ષિત કરવામા આવે છે નિરીશ્વવાદી એ અમગતિનો પરમાત્માના નિગેધ માટે ઉપયોગ રેરે છે,* ધ્મિરવાદી એને પરમાત્માની અદ્ભુતતા અને ગહનતાના પ્રમાણરૂપે જુવે છે રા નરમિહરાવ નિરીશ્વવાદી નથી—એટલે એમને માટે આ બીજો કંપ જ રહે છે આ વિશ્વમા પ્રતિક્ષણ અમધ્ય જન્મુઓ એક બીજાનો સહાર કરીને જીવે છે, અને એ જ સહારમાંથી ઉત્તરોત્તર ચડીઆતા જીવો ઉત્પન્ન થતા આવે છે—એ સ્થલે એ મહારતો નિરીશ્વવાદી પરમાત્માનો અભાવ સાધવામા ઉપયોગ રેરે છે, પણ ધ્મિરવાદીને તો એમા ખરાબ માધનવરે માર્ક રૂળ લાપ તવનારી પરમાત્માની અમિત્ય શક્તિ જ પ્રતીત થાય છે ત્યાં ‘physical evil’ (દુખ) જેમ પરમાત્મામા બાધક થતુ નથી, તેમ પ્રકૃત પ્રખે ‘moral evil’ (પાપ) પણ એને બાધ કરી શકતુ નથી. વળી એ ‘physical evil’ મા તો જીવોની જરાખાની પા નથી, આ ધ્મિરવુ કર્તૃત્વ ગ્રપટ છે અને આ ‘moral evil’ (પાપ) તો ન નરમિહરાવ અનેરે તેમ જો મવથા જીવનો જ ઉપજીવેલો પદાર્થ છે, તો જીવ જ એ માટે જવાબદાર છે, અને પરમાત્માને એનો બિનકુલ બાધ આવતો નથી પણ આમ પોતપોતાના પાપ માટે જીવોનું કર્તૃત્વ છે, છતાં એ જીવો પાપ એક બીજા સાથે સંબન્ધમાં આવી એક બીજાનો નારા

* “The whole material and living world wages one ceaseless struggle in which infinite millions of living things are destroyed each instant amid infinite torture, infinite waste, and infinite confusion. If there be a God of Creation, there seems to be another God of Destruction. The universe seems to be an eternal war of infinite angelic or divine and demonic or Satanic forces. A kind of Dunham between Ahrimanes and Oromasdes, with infinite subordinates on both sides, seems the more logical issue of contemplating the world—an internecine warfare that never comes to any issue, never can end, and is nearly equally balanced. The Theist has to admit that God the Creator is also God the Destroyer.” ફ્રેડરિક હૅન્ડમન,

કરે અને જગતનું શ્રેય થાય એ યોજના તો હવેની કરેલી નથી ન. તેમ એ આકસ્મિક પણ નથી. આ વિશ્વમાં વિરાગતી કોઈક અદ્ભુત ઘટનાશક્તિની એ કરેલી છે—જેને આપણે ‘ધર્મિર’ એવું નામ આપીએ છીએ.

૭. રા. નરસિંહરાવ કહે છે: “પાપ તે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વવાળો પદાર્થ નથી, મનુષ્યનાં આચરણને માટે સંભવરૂપે ન એ પદાર્થ નજરે પડે છે, એ વિચારીશું તો પાપનો ભાર પ્રભુને માથે મૂકવાનો દોષ આપણે નહિ કરીએ. જગતમાં લાલચો ઉત્પન્ન કરીને તથા એ લાલચો મનુષ્યના મન ઉપર અસર કરે” હેતું એ લાલચોનું અને મનુષ્યના મનનું સ્વરૂપ પ્રભુએ ઘડ્યું છે, એમ રા. આણંદરાંકર કહે છે તે પાપના આ સંભવસ્વરૂપ તથા મનુષ્યને સ્વેચ્છાસ્વીકારની કસોટીવડે ઉત્તર કરવાની પ્રભુની ગદન યોજનાનો અનાદર કરીશું તો ન, સ્વીકારી સકારો.” હું પણ એ પાપના ‘સંભવ’ માંથી પાપ ઊપજાવનાર મનુષ્યને ન જવાબદાર ગણું છું, અને એ પાપનો ભાર મનુષ્યને ન સિર રહેવા દઉં છું. અને તેથી ન મહા-ભારતકારે પણ એ ભાર કૃષ્ણને માથે ચઢાવ્યો નથી એ હું જોઉં છું. પણ રા. નરસિંહરાવ “મનુષ્યને...ઉત્તર કરવાની પ્રભુની ગદન યોજના” કહે છે તે જગતની લાલચો અને એ લાલચો અસર કરે એવું મનુષ્યના મનનું સ્વરૂપ રચ્યા વિના કેમ સંભવે એ હું સમજી શકતો નથી. અર્થાત્ એ યોજનાનો હું અનાદર કરતો નથી એટલું ન નહિ પણ એનો આદર કરું છું તેથી ન, એ જગતની લાલચોનું અને એ લાલચો અસર કરે એવું મનુષ્યના મનના સ્વરૂપનું કર્તૃત્વ હું પરમાત્માનું માનું છું, હવનું નહિ.* કારણ કે એ કર્તૃત્વ હવનું હોય તો હવ પોતે પોતાની મેજે પોતાની ‘ઉત્તતિની કસોટી’ રચે છે એમ થયું, અને જાણી કસોટી ન ક્યાં રહી? રા. નરસિંહરાવ પૂછશે કે યુધિષ્ઠિરને કસવા માટે પ્રયોજનનું અસ્તિત્વ ન જસ હતું, ‘કૃષ્ણ(પરમાત્માના) વાચ્ય’ની શી જરૂર હતી? આનો ઉત્તર કે—પરમાત્મા વિશ્વની રજેરજમાં સખર જયો છે અને સર્વત્ર એનું પ્રાકટ્ય છે, છતાં જોમ અમુક અમુક પદાર્થોમાં એ વિશેષ રીતે પ્રકટ થતો દેખાય છે, તે ન પ્રમાણે કસોટી વડે મનુષ્યને ઉત્તર કરવાની ગદન યોજનાને અંગે સર્વત્ર પ્રયોજનો એણે પાથરી મૂક્યાં છે અને એ વડે પ્રતિજ્ઞા આપણને એ કપ્યાં ન કરે, છતાં હવનના કેટલાક અસાધારણ પ્રમોગે એ કસોટી એવી તીવ્ર બને છે કે એ પ્રસંગે ધર્મિર આપણી સામે બોલે રહી આપણને તારે છે એમ કહેવું ન પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રયોજનના સમુદ્રમાંથી આ બહાનું મોઢું એ ન ‘વાચ્ય’. જેઓ પરમાત્માથી સ્વતંત્ર સિદ્ધ ચેતન નામની હુણ શક્તિ સ્વીકારતા નથી તેઓને આ સમુદ્ર, આ સમુદ્રનાં મોઢાં, એમાં તરવાનું નાવ, અને એ નાવનું રક્ષણ કરનારી ‘યુધિ’ (રક્ષણની યોજના—જેને જોના ‘મનોયુધિ’, ‘વાચ્ય-યુધિ’, ‘કાય-યુધિ’ કહે છે) સર્વ પ્રભુની ન હોઈ છે: મમ માયા વિમોહિની—એ મતપ્રજનાં અસંખ્ય વાણોમાં વિમોહિની માયા પણ પ્રભુની ન છે એ સિદ્ધાન્ત મહાભારત અને અશ્વત્થ પુરાણમાં સર્વત્ર નજરે

† એ આકસ્મિક હોય તો વિશ્વની ‘physical forces’ (બૌતિક શક્તિઓ—)ની પરસ્પર સંપર્કતા પણ આકસ્મિક રીતે ન થઈ ગઈ છે એમ કેમ ન કહેવાય?

* હું નથી ધારતો કે રા. નરસિંહરાવ ચેતનનું અસ્તિત્વ માનવા હોય. તેથી એ કહ્યું હું છોડી દઉં છું.

પડે છે. એ સિદ્ધાન્ત જેઓને માન્ય ન હોય તેઓને પણ એ સિદ્ધાન્તાનુસાર વ્યાસજીએ જે કાવ્યરચના કરી તે સામે વાંધો ઉઠાવવાનો હક નથી; મારા જ શબ્દો ફરી ઊતારવાની છૂટ લઈ તો “આ વિચિત્ર ઘટનાને પ્રભુના નિર્દોષ સ્વરૂપ સાથે શી રીતે ઘટાવવી એ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનનો મહાપ્રશ્ન છે—જેનો જીલાસો કરવાની કવિને માથે બાજે જ ફરજ છે. એનું કામ તો, જગતની ઘટના ઉપર પ્રતિબાનો પ્રકાશ નાખી એ ઘટના જેવી છે તેવી વાચક આગળ પ્રત્યક્ષ કરવાનું છે; બહુ એ ઘટનાની પ્રભુના નિર્દોષ સ્વરૂપ સાથે સંગતિ કરવા જતાં જે વિરોધ આવે છે તે પ્રકટ કરી, એ વિરોધ વડે આ જગતની ઘટનાનું અદ્ભુત-પણું* દર્શાવવું એ એનું કામ છે. આમ મારો નમ્ર મત છે.”

૮. અન્તમાં, રા. નરસિંહરાવ કહે છે “રા. આણંદશંકર કૃષ્ણના પરમાત્મરૂપની ઘટના બંધ બેસાડે છે એ આતુર્યસુકત છે; એથી વધારે નથી” આ ઘટના મારી નથી; મહા-ભારતકારની છે. વ્યાસજીથી માંડી નરસિંહમહેતા સુધીના અનેક તત્ત્વજ્ઞાની બહોળા જોને ‘કપટી’ કહીને પૂજતા આવ્યા છે એ ‘કપટી’ સાધારણ અર્થના કપટી કરતા જુદો હોવો જોઈએ એ, એ અન્યકારના કોઈ પણ અવ્યાસીને ગ્રાસ જણાયા વિના કેમ રહે એ હું સમજી શકતો નથી. જગતના ઇતિહાસમાં આટલો બધો કાળ સાધારણ અર્થનો કોઈ પણ કપટી—અને તે પણ વળી એ કપટી છે એમ જણાઈને કપટી તરીકે!—પૂજાયો મેં જાણ્યો નથી વળી બીજા કોઈ પણ ધર્મના ઇતિહાસમાં આવું વિશેષણ—સામાન્ય અર્થમાં—પરમાત્માને લગાડેલું પણ મેં જોયું નથી. તે જ સાથે માયાનો (‘કપટ’) મિદાન્ત જેવો આ દેશમાં પ્રકાશ્યો છે તેવો અન્ય કોઈ દેશમાં પ્રકાશ્યો નથી અને આપણા અન્યોમા પરમાત્માને આ ‘માયા’ને લઈ ‘માયાવી’ (જાદુગર) કહેવાનો પ્રચાર મહાભારત પહેલાંના કાળથી ચાલતો આવ્યો છે એ સુવિદિત છે આ બધી બાબત એકી મૂકીને હું વિચારું છું ત્યારે કૃષ્ણ મળ્યેથી આખ્યા-પિદાઓમાં મને તત્ત્વજ્ઞાનના મિદાન્તો રસિદ આકારમાં મૂર્તિમન્ત થતા દેખાય છે. “દ્વા સુવર્ણા સયુજા સ્વપાયા” એ શ્રુતિમાં વર્ણવેલા સખા જ, નર-નારાયણની જોડમાં, અને પછી નર-નારાયણના અવતારરૂત અર્જુન અને કૃષ્ણના મળ્યેથી, ગતે પ્રતીત થાય છે, અને કૃષ્ણનું સારથિપણું અને યુદ્ધમાં રાજા ન પડવાની પ્રતિજ્ઞા—એ કડોપનિષદના રથ-રથીના રૂપક પર્યન્ત, અને સાંખ્ય વેદાન્તમાં નિરપેક્ષ પરમાત્માના અકર્તૃત્વ—“નં કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકેકસ્ય ચ્ચ જ્ઞતિ પ્રમુ.” (મ. ગી. ૧૫) સિદ્ધાન્તમાં મને લઈ જાય છે. આ ઉપરાંત બીજી અગણિત વસ્તુઓએ કૃષ્ણમાં મને પરમાત્મજીવિ બિખળવી છે. આમ અર્થ સમજવાની રીતિને ‘આતુર્ય’ કહો, અગર એ કરતાં પણ વધારે અવચાર્યતાવાચક શબ્દ લગાડો, પણ મેંટ પાલતા એ જ જાતના ‘આતુર્ય’ ઉપર અત્યારે આખો ખિસ્તી ધર્મ ઊભો છે. અને મેંટ પાલતી દૃષ્ટિનો નિષેધ કરી ‘ઐતિહાસિક જીવન’ને જ માનવાનો ‘અધિકાર’ મત કદી પણ એ ખિસ્તી ધર્મનું સ્થાન લઈ શકશે એમ હું માનતો નથી.

આનન્દશંકર આપુલાઇ ધ્રુવ.

શ્રી હાર્બસ ગુજરાતી સભા પારિતોષિકો (ઈનામો).

આ સભાનું મંદળ તા. ૩ માર્ચ ૧૯૧૩ ને દિન માનનીય ન્યાયાધીશ મી. એલ. સી. એ. બીમન સાહેબના સમાપતિપદે મળ્યું હતું. તે વેળાએ યથેચ્છા નિર્ણયો અનુસાર નીચે પ્રમાણે આપવાનાં પારિતોષિકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ગુજરાતીમાં ભાષાંતરો.

(1) Lord Morley કૃત Compromise નું.—રૂ. ૧૦૦૦).

(2) Maurice Maeterlinck કૃત The Treasure of the Humble માંથી (1) Silence (2) On Women અને The Buried Temple માંથી.

(3) The Past એ વિષયનું.—રૂ. ૨૫૦).

ગુજરાતીમાં નિબંધો.

(પ્રત્યેક 'બુદ્ધસંકેપ' માપનાં આધારે પાનાં ૧૫૦ ના પ્રત્યેકનું ઇનામ રૂ. ૫૦૦.)

(1) ઐક્ય અને જૈનમતના સંલેપમાં ઇતિહાસ-સિદ્ધાન્તો અને વૈદિક ધર્મ સાથે તુલના.

(2) ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞતામાં (Philosophy) ઇશ્વરીય તત્ત્વ (The Divine).

(3) સૃષ્ટિ (Universe) સંબંધી આરંભવાદ (પરમાણુવાદ—Mechanical-theory) તથા વૈજ્ઞાનિકવાદનાં (scientific theory) અવલોકન.

સૂચના—૧-પ્રત્યેક ગ્રંથ વા નિબંધ ચચાવોગ્ય પ્રસ્તાવના, સવિસ્તર અનુક્રમણી, સૂચિપત્ર તથા આવરણક ટિપ્પનાયુક્ત કરવાના છે.

૨-પારિતોષિક દ્રવ્યસંખ્યામાં ભાષાંતર કે નિબંધ છપાવી બંધાવી પ્રકટ કરવાના સર્વ ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે, જે સંપૂર્ણ કાર્ય સેષકે કરવું પડશે. અને પુસ્તકના વેચાણનું ઉત્પન્ન પણ્ય લેખકનેજ મળશે.

૩-ભાષાંતરની પદ્ધતી સાર ઉપરના યંથોના આરંભ તથા અંતનાં પાંચ પાંચ પાનાંનાં (તેમાં (૨) Silenceનાં આરંભનાં પાંચ તથા The Pastનાં અંતનાં પાંચ પાનાં) ભાષાંતરના નમુના તા. ૩૦ જુન ૧૯૧૩ પહેલાં તથા નિબંધો (૨૫૮ અક્ષરોએ લખેલા) તા. ૩૦ જુન ૧૯૧૪ પહેલાં માનદ મંત્રીને (એબરડી સેક્રેટરીને) મોકલી આપવા.

નવીન ગ્રંથ વા નિબંધ.

કોઈ સારા લેખકને નવીન-ગ્રંથ તથા નિબંધ સભાના સંપૂર્ણ સાહાય્યથી પ્રકટ કરવા મુજબ હોય તો તેઓએ માનદ મંત્રીને મોકલી આપવા.

આ સર્વ સંબંધોમાં વિશેષ દૃઢચેત્તિ આપેલા હશે તો, તત્કાલગણ્ય મ. ત્રિપાઠી માનદ મંત્રી, હાર્બસ ગુજરાતી સભા-પરિચાલક મુખ્ય એમને લખવાથી મળશે.

Theism.

"If there is one thing which Positivists have stealthily kept in view, it is that it is the essence of Positivism to represent a positivist faith not a negative criticism. We never disturb beliefs or insinuate doubts. We never assail Christian creeds or depreciate the Bible, much less do we present—scepticism, Atheism, or even Agnosticism as an adequate resting place in the great problems of Religion and Philosophy. We want to enlarge and animate the spiritual nature. But as our aim is and must be to arrive at solid realities, we must be free to examine what is only a hollow and delusive reality.

Monotheism is altogether a shrinkage from Polytheism. Any single Deity in the Heaven or in Space is to the ordinary man a being less present and active than the thousand and nine divinities of Polytheism who dwell in every hill, river, tree, city, and house, and took part in every act of life, however trivial or material. Protestantism is a shrinkage from Catholicism with its thousands of saints, ceremonies, local worship, and varied ritual. Neo Christianity, recognising the Spirit of the Gospel, and rejecting the portentous and miraculous scheme of Salvation, along with the creeds, ritual and organisations of Christian Churches, is a shrinkage from Protestantism. And Theism entirely discarding the Gospel and Christian dispensation with its Man-God and even the legend of pity and human sympathy—is an emphatic case of shrinkage in religious sentiment—reducing it to contemplation of a single sublime and utterly incomprehensible Omnipotence, as to whose relations to individual Man, in the absence of anything like revelation, we are left to conjecture.

Theology, shrunk to the proportions of simple Theism, is a scheme of thought so bare, so transcendental, and so alien to human interests and sympathy, that it does not offer the basis for a religion definite and human enough to effect great moral and social action for masses of men. Again, in the absence of any revelation, or possible agreement as to the attributes, purposes, and relations with this transcendental Omnipotence, Theism means and enjoins anything which each individual believer thinks it ought to mean and might enjoin. Theism, in its fear of being anthropomorphic, and of descending to the earthly sphere, is so purely and intensely theo-morphic that it fails to reach man's interest at all, and will not descend to deal with Man, and hence becomes a mode of Metaphysics practically not differing much from a recognition of the Unknowable."

—*Iredric Harrison*

લવાજમ.

(૧) લાઇસેન્સીઓ, (૨) મબાઓ, (૩) વિવાર્થીઓ, (૪) લીઓ, (૫) શુભરાતી યાજ્ઞાના માસ્તરો, (૬) તળાવીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ મુધી સર્વ પગારદારોના વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ સાથે)

અન્ય મર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલ એકના દર દ્વારમે એક આના પ્રમાણે.

મળવાનું ઠેકાણું—વસન્ત ઑફિસ—અમદાવાદ.
વ્યવસ્થાપક.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઑફિસ”-ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઑફિસ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ ભાષાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ ગ્રન્થ કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી ચકાસે તેમ હોય તો મેળવવી, તથા એ લેખ ભાષાન્તરરૂપ છે અને અમુક ગ્રન્થનું ગ્રન્થના બીજાનું કે લેખનું ભાષાન્તર છે એમ અમેને લખી જણાવવું. તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સઘળી જવાબદારી ભાષાન્તર કર્તાને સિર રહેશે.
- ૫ કોઈ પણ લેખકનું અસલ લખાણ-એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો પા કર્યો હોય કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બંધાતા નથી.
- ૬ કોઈ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખર સુધીમાં પણ ન મળે તો માહકે અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાઠાથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે બંધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

वसन्त

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु चक्ष्वा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तैजामयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव सं योऽप्रमार्गेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्याद्यः प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलाद्यः प्रमदितव्यम् मूर्खे
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष १२, अंक ३.

[भासिक]

मैत्र, संपत् १९६६.

हिन्दी अमे तो.

(अ. ३३.)

प्रभुओंनां प्रणजन हिन्दू वसिये हो ! अमे तो !

हणी भणीनेन धूमिरे स्वस्थ सड हिन्दी अमे तो !

जमे धन्दु प्रकाशे तेम- हिन्दुस्थान अणके:

अमत्कारे नगत अमकाविये हिन्दी अमे तो !

अभारे अंश सन्ने सन्नेगीसन्ने अ हो !

दुर्धर धर्मना साम्राज्यना हिन्दी अमे तो !

संदाप्रत न्याय तेमन मेहनां धरिये सुभाये

पिता प्रभुना स्वदेशे देशपूत हिन्दी अमे तो

अभारे हिन्दू तो, देशेन सभ सोहे सदानो

सुहृदिये नगत नयनृगारथी हिन्दी अमे तो

पडादराने पडले.

“ललित.”

મારી પ્રાસંગિક નોંધ.

‘એલ્ફિન્સ્ટોનિયન’—પત્રના ગયા અકમા, મિ ^{મોવન} નામે એક જૂતા વારા-
(ઈ. સ. ૧૮૫૭)ના એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજના પ્રેફેસર વિષે ડૉ.
ભાવિ અને પુરુષાર્થ લોંડોનકરના સ્મરણ પ્રસિદ્ધ થયા છે એમા એ પ્રેફેસરના ઇતિહાસ
અને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા ભાવજોનું સ્મરણ કરતા ડૉ. લોંડોનકર કહે છે—

“Butler's arguments were explained to us in a clear and impressive manner and the great lesson that Prof Owen endeavoured to impress upon our minds was that in judging of the course of events in human history one should not be led away by a fatalistic principle and say that such and such a man did a certain thing because he could not help doing it but should mete out praise or blame for his action on the supposition that he was a responsible individual.”

તાત્પર્ય કે ઇતિહાસના જનાયોગા અમુક સાર કે ખોટું કૃત્ય થવાનું હવે ને થયું એમ ન સમજવું, મનુષ્ય ભાવિથી બધાંબને પાપપુણ્ય કરે છે એમ ન ધારવું, વસ્તુતઃ એનામા સ્વતન્ત્રતા છે, અને તેથી સારા-ખોટાની જવાબદારી પણ છે હવે આ વાક્યમા ભાવિ અને પુરુષાર્થના અધ્યાનો ને ઉદ્દેશ કયો છે તેમા હોડા બીતરી સમસ્ત વિષયનું શાસ્ત્રીય નિરૂપણ કરવું એ એ. ન્હાની પ્રાસંગિક નોંધમા અગ્રથાને છે તે ઉપરાંત, એ અર્થા એની ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ એના અસારે નિષ્પ્રયોજન પણ છે, કારણ કે પુરુષાર્થવાદના આતુ જમાનામા એ વાદનું સમર્થન કરવાની જરૂર પડી નથી, અને ને ભાવિ છે તે તો થવાનું જ છે, એવે ભાવિવાદના સમર્થનથી ભાવિને પણ ઝાઝી લાભ થઈ શકે એમ નથી.

પરંતુ ઉપરનું વાક્ય વાગી ગ્વાભારિત રીતે એક પ્રશ્ન યજ આવે છે. કે એમા સમા એલેા ખોવ હિન્ડુ વિદ્યાર્થીઓને માટે હિટિ હશે ? એમ હોય તો એક રીતે જરા આશ્ચર્ય જેવું છે, કારણ કે હિંતોપદેશ અને પચતન્ત્રના વાયકને પણ અત્યારે સુવિદિત છે કે આપણા પ્રાચીન પુસ્તકમા પુરુષાર્થવાદનું પુષ્કળ સમર્થન છે મહાભારતમા ધૃતરાષ્ટ્રના પાત્રદ્વારા વ્યાસે એ જ ઉપદેશ કયો છે કે નિર્બળ મનુષ્ય જ્યારે જ્યારે અધમ વૃત્તિઓ આગળ નમી પડે છે ત્યારે ‘હિટિ’ યાને ‘ભાવિ’ તરફ એ આગળી કરે છે, અને એ જ રીતે એના

૧ મહાભારતમા ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે અધિષ્ઠિતના અસહકચનના પ્રસંગમાં વ્યાસજીએ દોષ કરનાર યુધિષ્ઠિર પાસે ભાવિ ઉપર ની શ્રદ્ધાવી નથી, વ્યાસજીએ જ આશ્ચર્યચકિત થઈ ‘અથવા ભાવિ તણા જ પ્રભાવે’ એનું ઉદ્ગાર કાઢ્યો છે એ ધ્યાનમા રાખવું આ બેદ મહત્વનો અને ખૂબીદાર છે.

આત્માનો દિન પર દિન અધઃપાત થતો જાય છે.^૧ શેઠગણેશ્વર રામાયણ^૨ તો પુરુષકારના પ્રતિપાદન માટે જ રચાયેલું છે એમ કહીએ તો ચાલે. એટલું જ નહિ, પણ ‘કર્મ’ના સિદ્ધાન્ત સાથે આ ભાવિવાદ જોડવામાં આવે છે એ પણ ચર્ચાસ્પદ નથી. મૂળ કર્મનો સિદ્ધાન્ત ઉપનિષદમાં જ્યાં પ્રતિપાદન થયો છે ત્યાં એ વડે પુરુષકારનો મહિમા સિદ્ધ કરવાનો જ આશય છે. બૃહદારણ્યકમાં આર્તભાગ યાગવલ્ક્યને પૂછે છે: “હે યાગવલ્ક્ય ! માણસ મરી જાય છે ત્યારે એની વાચા અગ્નિમાં, ગ્રાણ વાયુમાં, ચક્ષુ આદિત્યમાં, મન ચન્દ્રમાં, શ્રોત્ર દિશાઓમાં, શરીર પૃથ્વીમાં, આત્મા આકાશમાં, ફેવાં ઓપધિમાં, વાળ વનસ્પતિમાં, લોહી-ધાતું જંગમમાં સર્વ પામે છે—ત્યારે આ પુરુષ ક્યાં રહે છે ?” ત્યારે યાગવલ્ક્યે આર્તભાગને કહ્યું: “આપણે બે જ આ જાણીશું; લોક આ ન જાણે.” પછી બે જાણાએ બીજી પાસ જઈને વિચાર કર્યો, અને નિર્ણય કર્યો કે ખુબ પછી મનુષ્ય એના કર્મમાં જ રહે છે: આમ કર્મની પ્રશંસા કરી, અને દરાવ્યું કે મનુષ્ય સારા કર્મથી સારો થાય છે, અને ખોટાથી ખોટો થાય છે.” વળી એ જ ઉપનિષદમાં આગળ જતાં પણ કહ્યું છે કે “મનુષ્ય જેવું કરે, જેવું આવે—તેવો તે થાય છે: સાફ કર્યું એ સારો થાય છે, ખોટું કર્યું એ ખોટો થાય છે; સારા કર્મથી સારો થાય છે, ખોટાથી ખોટો થાય છે. તેમ જ કહે છે કે ‘આ પુરુષ (મનુષ્ય) કામમય—કામ(ધૃત્ત)નો બનેલો છે: જેવી એની ધૃત્ત તેવો એનો સંકલ્પ (પ્રયત્ન), અને જેવો એનો સંકલ્પ તેવું તેનું કર્મ, અને જેવું કર્મ તેવી ગતિ.” અર્થાત્ અત્રે કર્મવાદ મનુષ્યને સારા ખોટાનો જવાબદાર કરવા માટે છે, એ જવાબદારી કાઢી નાંખી કપાળે ઓંગળી મૂકવા માટે નથી.

આ કર્મનો સિદ્ધાન્ત હિન્દુધર્મની ત્રણે શાખાઓમાં—સાદાણુ બૌદ્ધ અને જૈન ત્રણે અવાન્તર ધર્મમાં—માન્ય છે. તથાપિ એમાંની હેઠ્ઠી બેમાં એનું ખાસ પ્રાધાન્ય છે, કારણ કે એમાં ધર્મરતનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું નથી અને કર્મને જ ક્ષત્રતા ગણ્યું છે; વળી બૌદ્ધ ધર્મમાં તો પુનર્જન્મ માટે આત્મા પણ રાખ્યો નથી, અને માત્ર કર્મમાં જ મનુષ્યનું આત્મત્વ સમાવી દીધું છે.

૧. જુલો માફ “મહાભારતનું ઉપદેશરહસ્ય”—વસન્ત. પોસ, સંવત ૧૯૧૩.

૨. ઘસિષ્ઠ:—સર્વમેવેહ હિ સદા સંસારે રણુનન્દન

સમ્પક્ પ્રયત્નાત્ સર્વેણ પૌરુષાત્ સમવાપ્યતે

રામ:—પ્રાક્તનં વાસનાજાલં નિયોજયતિ માં યથા ।

“મુને તથૈવ તિષ્ઠામિ છપ્પનઃ કિં કરોમ્યહમ્ ॥

ઘસિષ્ઠ:—અત યથ હિ રે રામ શ્રેયઃ પ્રાપ્નોવિ શાશ્વતમ

સ્વપ્રયત્નોપનીતેન પૌરુષેણૈવ નાન્યથા ।

શુમાશુમાન્યાં માર્ગાશ્ર્યાં ઘહન્તી વાસનાસરિત્ ।

પૌરુષેણ પ્રયત્નેન યોજનીયા શુભે પથિ ॥

૧. ગૌતમબુદ્ધ પોતાને ‘કમ્મવાદી’ અને ‘કારિયાવાદી’—‘કર્મવાદી અને ક્રિયાવાદી’ જણાવે છે. વળી આ સ્થળે જૈનધર્મના ઇતિહાસમાંથી મહાવીરસ્વામી અને એમના સામા પક્ષના મંખ(મખખ)લિપુત્ર ગોશાલના સિદ્ધાન્તની સરખામણીનો એક પ્રસંગ ઉતારીએ— જૈનમાંથી કર્મના સિદ્ધાન્ત માટે બહુ આગ્રહી ગણાતા જૈનધર્મમાં પણ પુરુષકારનો કેવો મહિમા છે એ સમજવામાં આવશે:—

કુંડકોલિય નામે એક મહાવીર સ્વામીનો ઉપાસક હતો તે એક વાર મધ્યાહને અશોક વૃક્ષની છાયામાં બેઠો હતો. ત્યાં એક દેવે આવી એને કહ્યું: “હે ભાઈ કુંડકોલિય ! ગોશાલનો એવો સિદ્ધાન્ત છે કે—ઉદ્યોગ^૧ કે કર્મ કે બલ કે વીર્ય કે જેને પુરુષકાર-પરાક્રમ^૨ કહીએ એવું કંઈ જ નથી; સર્વ પદાર્થ નિયતિ યાને ભાવિથી નક્કી થઈ ચૂકેલા છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનો આથી ઉલટો સિદ્ધાન્ત છે: એ કહે છે કે—ઉદ્યોગ કર્મ બલ વીર્ય પુરુષકાર-પરાક્રમ એવું છે, અને સર્વ પદાર્થ નિયતિ યાને ભાવિથી નક્કી થઈ ચૂકેલા છે એમ કંઈ નથી. આ બેમાં ગોશાલનો સિદ્ધાન્ત સાચો છે, મહાવીરનો ખોટો છે.”

કુંડકોલિયે ઉત્તર આપ્યો: “હે દેવ ! જો તમે કહો છો કે ઉદ્યોગ કર્મ બલ વીર્ય પુરુષકાર પરાક્રમ એવું કંઈ છે જ નહિ, અને સર્વ પદાર્થો ભાવિથી નક્કી થઈ ચૂકેલા છે એવો ગોશાલનો સિદ્ધાન્ત જ ખરો છે, અને ઉદ્યોગ કર્મ બલ વીર્ય પુરુષકાર-પરાક્રમનું પ્રતિપાદન કરનારો મહાવીર સ્વામીનો ખોટો છે, તો કૃપા કરી કહેશો કે આપે આ દિવ્ય પ્રભાવ—આ દેવપણું—શી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું ? પુરુષકાર-પરાક્રમથી કે તે વગર ?” દેવે જવાબ દીધો:—“તે વગર; એમનું એમ.” કુંડકોલિય: “વારું; ત્યારે આ અમંખ છો? દેવપણું પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉદ્યોગ કરતા નથી તે કેમ દેવ બની ગયા નથી ? માટે, હે દેવ ! તમને આ પદ, એ મેળવવા માટે કરેલા ઉદ્યોગ યાને પુરુષકાર-પરાક્રમને લીધે જ મળ્યું છે, મળવાનું હતું અને મળ્યું છે એ તમારું કહેવું ખોટું છે.” આ સાંભળી દેવને થયું કે મેં આને ચળાવવાનો, ચત્ત કર્યો એ ખોટું કહ્યું, પછી તુરત એ દેવ અન્તર્ધાન થઈ ગયો.—

આમ હિન્દુસ્થાનના સનાતન ધર્મને ન્યાય કરીને હવે મિ. એસાવને ન્યાય કરીએ. મે. એસાવને આજથી પચાસ-સાઠ વર્ષ ઉપર ભાવિવાદ સામે હિન્દુ વિદ્યાર્થીઓને એત-વણી આપવાની જરૂર લાગી હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. એ સમયમાં આપણી દેશ અમંખ વિદ્યાર્થી-કલહથી ધાકીને અને પુરુષપ્રયત્નની નિષ્ફળતા અનેક દિશામાં અનુભવીને, ભાવિવાદની

* “નતિય ઉદ્ઘાણે દ ઘા કમ્મે દ ઘા ચલે દ ઘા ચીરિય દ ઘા પુરિસકારપરકમે દ ઘા, નિયસા સવ્વ માયા..... અતિય ઉદ્ઘાણે..... પરકમે દ ઘા અણિયયાં સવ્વમાયા”

* ઉવાસગદસાઓ (ઉપાસકદશા:)

૧. મૂળમાં, ‘ઉત્થાન’=જાગા થવું. જીડાવ.

૨. પુરુષનું કરવું-પરાક્રમ; પુરુષનું કરેલું પરાક્રમ.

સુધુભિમાં આરામ લેતા હતા. તેને હવે ફરી જાગૃત થઈ ઉદ્યોગપરાયણ થવાનો ઉપદેશ કરવામાં જરૂર હતી. સુધુભિ એ અગાનની દંડા છે અને જાગૃત અવસ્થામાં જ વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે, તેમ બાવિવાદ અજ્ઞાનરૂપ છે અને પૌરુષવાદ જ. ખરેખર છે: તથાપિ બાવિવાદ ને પશુ ન્યાય કરવા આતર એટલું લોભેરું નોંધએ કે જેમ સુધુભિ વિના, મનુષ્ય ગાડા થઈ જાય અને જાગૃતવસ્થામાં પણ 'શાન્ત રીતે વિચાર કરવા માટે' મનની જે સ્થિરતા નોંધએ. તે ન પ્રાપ્ત થાય—તેમ બાવિવાદ પણ 'મનુષ્યને,' નિષ્ક્રિયતાની સ્થિતિમાં હૃદયને વિશ્રામ આપી, ભવિષ્યના પુરુષકાર માટે સમર્થ બનાવવાનું કાર્ય કરે છે. પ્રેમ અને કરુણાના શુભોદાયી રહિત, અને કેવળ ન્યાયકારી તથા પાપ માટે ઉગ્ર દંડ કરનાર—એવા પ્રજુની ભાવના જેમ સર્વ મનુષ્યને અનુકૂળ પડતી નથી, તેમ શુદ્ધ પૌરુષવાદ પણ સંઘળી સ્થિતિના જનોને અને એક જ જનસમાજને પણ નિત્ય-નિરંતર અનુકૂળ આવતો નથી. ભોગેલાં હૃદયને સામ જવા માટે જે આશ્વાસન નોંધએ, તે કોઈને કોઈ જાતના બાવિવાદ વિના બંનનું નથી.

મનુષ્યની ઇચ્છા આ જગતના અનુભવમાં અસંખ્યવાર દુર્લભ થાય છે, અને તેમાંથી એને એક નિશ્ચય એ ઉત્પન્ન થાય છે કે આ જગતમાં મારી ઇચ્છા કરતાં કોઈક પણ અધિક શક્તિ છે. એ અધિક શક્તિને એ 'ધર્મિર-ઇચ્છા' એવું નામ આપે છે, અગર તો એ દેવની ઇચ્છાને 'દેવ' કહે છે. કાંઈ સમજણ ન પડે તો એ અજ્ઞાત શક્તિને 'અદૃષ્ટ' કહીને વિરમે છે. અથવા તો 'વાવે એવું લણે' એવો નિયમ સ્વીકારીને પૂર્વ જન્મનાં અદૃષ્ટ કર્મનું ફળ જ પોતે આ જન્મમાં ભોગવે છે એમ માને છે. આમ કોઈને કોઈ રીતે બાવિનું બળ મનુષ્ય સ્વીકારે છે જ. પણ એ બાવિને અન્ધ અને ઉન્મત્તવત કામ કરતું માનવું એ ધર્મિરને બદલે શેતાન(આસુરી સંપત્ત)ને જગતનો રાજા માનવા બરાબર છે, અને કોઈ પણ મનુષ્ય આ સિદ્ધાન્ત એક ક્ષણવાર પણ ખરેખર રીતે માનતો નથી. એટલે બાવિવાદની પાછળ ધર્મિરવાદ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. સંસારવાદીઓ—જેઓ ધર્મિરના અસ્તિત્વ વિષે, અને એના સ્વરૂપ વિષે સંદેહમાં જ રહેવું પસંદ કરે છે—તેને પણ આ જગતમાં કોઈક શક્તિ છે એમ સ્વીકાર્યા વિના ચાલતું નથી, અને એ શક્તિ કાંઈક નિયમસર કામ કરે છે, અને એ નિયમ એકંદરે કલ્પાણકારી છે, એમ પણ વળી અનુભવને આધારે. કમુદ્ર કર્યા વગર છૂટકો પતો નથી. એટલે સંસાર જીડી જઈ ધર્મિરવાદ જ પાછો સિદ્ધ થાય છે. આમ પરિણામે બાવિ તે ન્યાયકારી પ્રજા નિર્મે છે, અથવા તો ન્યાયરૂપ કર્મના નિયમને અનુસરીને જાપજે છે, એ જે પણ જ વિચારવાના રહે છે. એ બંને પક્ષમાં બાવિની પાછળ હેતુ ન્યાય જોશે છે. અને ન્યાય માગી લે છે કે જ્યાં શક્તિ ત્યાં જ જવાબદારી, એટલે બાવિનો સિદ્ધાન્ત લેતાં પણ હેતુ મનુષ્યમાં શક્તિનો સ્વીકાર—અર્થાત્ પુરુષકારનો અવકાશ—પ્રાપ્ત થાય છે. તાત્પર્ય કે આ જગતમાં પુરુષપ્રયત્ન જ્યાં સુધી દુર્લભ થતો દેખાય છે ત્યાં સુધી બાવિ સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી; પણ એ જ બાવિ જે ધર્મિર અને ન્યાય સાથે જોડાએલું રહે તો એમાં પુરુષકારને માટે પૂરું અવકાશ છે. અનિષ્ટ અધુક્ત બાવિવાદ એ જ છે કે જેમાં મનુષ્ય પોતાના કર્મની—વિશેષમાં, અકર્મની—જવાબદારી લહેતો નથી.

ગઈ તા. ૫-૬ એપ્રિલને દિને અમદાવાદમાં પ્રાન્તિક સંસારસુધારા પરિપદ્ધ મળી હતી. રિવાજ મુજબ પહેલે દહાડે પ્રતિનિધિઓએ મળી ઠરાવો નક્કી કર્યા; અને બીજો દિવસે પ્રમુખનું આપણુ યજ્ઞ, તથા તે પછી તે તે ઠરાવો ઉપર પ્રતિનિધિ સંસારસુધારા પરિપદ્ધ અને પ્રેક્ષકની જાહેરસભામાં જુદા જુદા વક્તાઓ તરફથી વિવેચન કરવામાં આવ્યાં. પરિપદ્ધના પ્રમુખરચાને આપણા પ્રસિદ્ધ માદાર અને અડગ સુધારક રા. રા. નરસિંહરાવ જોશનાનાય દીવડીયા, બિરાજ્યા હતા. અને પરિપદ્ધનું સઘળું કાર્ય બહુ ઉત્સાહથી એકતાથી અને નિયમબદ્ધ રીતે પાર લીધું હતું.

૧૯૦૨ અને ૧૯૦૪ ની હિન્દી સંસારસુધારા પરિપદ્ધ પછી—ધણે વર્ષે આ ન્હાની (પ્રાન્તિક) સંસારસુધારા પરિપદ્ધમાં હાજર રહેવાનો મને લાભ મળ્યો.* હિન્દી મેળાવડામાં જેમ દેશના જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં આપણા દેશહિનૈષી બંધુઓ શું કાર્ય કરે છે, એમના વિચારો કથી વિશાભા વહે છે એ જાણવાનો, અને તેઓના આશા-નિરાશા ઉત્સાહ અને ખેડના ઉદ્ગારો ઉપરથી તે તે પ્રાન્તમાં સુધારા પરત્વે વસ્તુસ્થિતિ શી છે એ જાણવાનો પ્રયત્ન મને છે, તેમ આ ન્હાની પરિપદ્ધમાં આપણા નિકટ મદવાગી બંધુઓના મનની સ્થિતિ અને તેઓની મુશ્કેલીઓ જાણવાનું-સમજવાનું વધારે અનુકૂળ પડે છે. પણ મને આવા મેડળમાં માત્ર જિજ્ઞાસા (curiosity) તૃપ્ત કરવા કરતાં વધારે હિંદી રમ છે. 'સુધારાવાળા'ની અપળી કાર્ય-પદ્ધતિમાં કે એમના સઘળા ઠરાવોમાં હું નંપૂર્ણ રીતે મળી રાહતો નથી, તથાપિ મને પમંદ પડતી પદ્ધતિએ જ ધામ કરે અને મને આજ હોય એટલા જ મિહન-તો પમાર કરે તો જ 'રે એમાં બળવું, નહિતો તરત બતાવું તત અહણ કરે' એવું, એવો નિષ્કર્ષ હું યોગ્ય ધારતો. '૧-અલ્લે એવી આત્મા જે દેશહિનૈષી જરી લાગણી માયે અમળત છે એવો માગે નમ્ર ભિપ્રાય છે. વળી 'સુધારાવાળા' જોનાના કમવ એકત્તમ અમલમાં મૂકે તો એમને ઉદ્ધત અને ઉમ્મેદક કહેવા, અને 'ધર્મી પ્રાણે મુશ્કેલીમાં ગા' અહણ કરતા ચાલે તો એમને દાંબિક અને બાય-વે અને 'ધર્મી પ્રાણે મુશ્કેલીમાં ગા' અહણ કરતા ચાલે તો એમને દાંબિક અને બાય-વે ગણવા એવી અગર વિરુદ્ધ દીકા પણ મને અન્યાયી લાગે છે. અસારે થોડી ઘણી એકતા હોય, અગર તો ભિન્ન ભિન્ન વિચારમાર્ગે પણ એક જ આચાર જાનના સનાતન ધર્મને ન્યાય જા બેઠ પાછળ મૂકી એકતાના તત્ત્વને આગળ કરવું જોઈએ, એવી મુયાસ-સાઠ વર્ષ ઉપ અદ્યપરથીગવાળી સંસ્થાઓને મંત્રબેદથી છિન્ન-ભિન્ન કે દુર્બળ કરે એ શક્તિ હોય તો તેમાં અગી મારી, દેશની વર્તમાન સ્થિતિ જોતાં, દદ માન્યતા છે. એ શક્તિ હોય તો તેમાં અગી મારી, દેશની વર્તમાન સ્થિતિ જોતાં, દદ મતભેદને પાછળ મૂકી એકતાની નિર્માણ માયે મારા અનેક મતભેદ હોવા છતાં, એ એમની સાથે અમુક સુધારવાદ ન મૂકે રીતિએ ખુશીથી જોડાઈ છું.

છેલ્લી પરિપદ્માં એક વાત મારી નજરે પડી તે એ કે આ પરિપદ્ ગૂજરાત અને દક્ષિણ-ઉત્તર પ્રાન્તની હોવા છતાં, એમાં માત્ર જે ન દક્ષિણી ગૃહસ્થ—તેમાં એક તો સંસારસુધારામંડળના કાયમ સેક્રેટરિ મિ. દેવધર ન—હાજર હતા. એટલું ન નહિ, પણ ગૂજરાતના ખીજાં ગામોમાંથી બહુ ન જૂજ માણસો આવેલાં હતાં; અને અમદાવાદમાંથી પણ કેળવાએલા વર્ગ મોટો ભાગ જીવાનીઆનો ન હતો. દોઢ પણ મંડળમાં જીવાનીઆઓ હોય એ એક રીતે એ મંડળના ભવિષ્યનું અને એની કાર્યશક્તિનું શુભ ચિહ્ન છે. પરંતુ ખરું જોતાં, સંસારસુધારા જેવા વિષયમાં સંસારનો જેઓને અત્યુભવ હોય એવા પીઠ જનોની મુકાની તરીકે અધિક જરૂર છે, અને તેથી તેઓની ગેરહાજરી કેટલીકવાર સ્પષ્ટ નુકશાનકારક, અને ઘણીવાર લોકની અનાસ્થા ઊપગ્રવનાર થઈ પડે છે. દરેક છે કે જી-ઠાણાના યુગમાં સૂચ બહુ ઉપદેશવામાં આવે, અને વિષયાસક્ત જમાનામાં પ્રહ્લયર્થની ઘણી પ્રચંસા, યાચ !—કાંઈક આ ન્યાયે તો પરિપદ્ પ્રત્યે લોકની ખેદકારી નહિ હોય ? પરિપદ્ની બહાર સુધારો એવી ઝડપથી પગલાં ભરતો આવે છે કે પરિપદ્માં મળી દરાવો કરવા ખેડવાની લોકને જરૂર ન લાગી હોય. આ ખુદાશા રાજ્ય છે, સંભવિત છે, પણ પૂરતો નથી. હજી લોકમત કેળવવા માટે સુધારકોએ ઘણું કરવાનું છે અને આ પરિપદ્માં મંદા-વરકર ભાંડારકર વગેરે સુધારાના મહારથીઓ હાજર રહ્યા હોત તો પરિપદ્ના ગીરવમાં ઘણો વધારો થાત, અને પ્રજામાં વિશેષ જાગૃતિ આવી ઉત્સાહ પ્રેરાત. એ વૃદ્ધનો કાર્ય-ધુરાં વહન કરવાને અશક્ત હોય; પણ એમના પછીના બીજા પંક્તિના સુધારકોએ તો મોટી સંખ્યામાં હાજરી આપવી જોઈતી ન હતી.

આવી પરિપદ્થી દૂર રહેનાર એક વર્ગ એમ માને છે કે આપણે ‘સુધારકો’ હોઈએ તો ખસ; સુધારક થવાની શી જરૂર છે ? ઉપદેશ કરતાં દટાવવા વધારે સમર્થ છે એ સૂત્ર અમુક મર્યાદામાં સ્વીકારવા યોગ્ય છે. પણ ‘સુધારો’ તે પશ્ચિમના રીતરિવાજનું દેખાદેખી અન્ધ અનુકરણ નથી, પણ આપણા દેશને જગતના ખીજા દેશોની સાથે હારમાં લાવવા માટે પરમાત્માએ વર્તમાન યુગમાં આપણે શિર મૂકેલું મહાન કર્તવ્ય છે, એ વાત આપણા સ્વદેશખંડુઓને અનેક રીતે જણાવવાની—સમજાવવાની આવશ્યકતા છે, અને તે માટે વાણીનો પુષ્કળ ઉપયોગ કરવાની, તથા પરિપદો જેવાં સાધનોદ્વારા લોકમત કેળવવાની—ટંકામાં, સુધારક થવાની જરૂર છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં આપણા કેળવાએલા જાન્યુઓનો મોટો ભાગ સુધારાના કાર્ય પરત્વે ઉદાસીનતા ધરાવે એ ખેદકારક છે. ખરી વાત છે કે એ વર્ગના જનો પરિપદ્માં ભાગ લેતા નથી છતાં પણ એમના જીવનમાં સુધારાના દરાવો તેઓ પુષ્કળ અ-મક્ષમાં મૂકે છે. પણ વસ્તુતઃ આટલાથી એમનું કર્તવ્ય પૂરું થાય છે ? મારે મતે તો સુધારવાનું અને સુધારવાનું બે કામ સાથે સાથે ન ચાલ્યાં કરવાં જોઈએ—જેથી આપણા જનસમાજમાં અનિષ્ટ ઘટ ન પડતાં, એક અખંડકાર જનસમાજ ઉત્કર્ષને પથે આગળ વધતો જાય; આવી અખંડતાને અંતરે ન આપણા પાછલા કાળમાં આજીવન દેશકાળ પ્રતિકૂળ હોવા છતાં બહુ વીરતાથી વિદાનો દીપ જાતે થોડો ધણો સાચવી રાખ્યો છતાં પણ બાકીનો દેશ તો અન્ધકારમાં ન પડી રહ્યો. આપણા ઇતિહાસમાંથી ઉપજાવ્યો થતો આ ભોધ સ્મરણમાં

રાખી દેશહિતના આગ્રહાલ જે જે યશો ચાય છે તે સર્વમાં, જેઓ યજ્ઞમાન કે મુખ્ય ઋત્વિજોનું કાર્ય ન કરી શકે તેઓએ પણ યજ્ઞવાટમાં આવી સ્થિતિવાચન કરવું જોઈએ અને યજ્ઞની પ્રસાદી સમસ્ત પ્રજામાં વહેંચવી જોઈએ.

સંસારસુધારા પરિપદ્ધતી દૂર બધેકે વિરુદ્ધ રહેનારા એક મોટો વર્ગ એવો છે કે જેને સુધારકોના આચાર અને વિચાર વચ્ચેનો ભેદ નાપસંદ પડે છે. આમ ટીકા કરનારા પ્રતિ-પક્ષીઓ અણુધારી ગર્ભિત રીતે સુધારકોને દેવસમાન માની લે છે તે માટે સુધારકો ઉપર તેઓનો ઉપકાર છે. પણ વસ્તુતઃ તેઓએ સમજવું જોઈએ કે એ અને સુધારકો સર્વે એક જ મનુષ્યસ્વભાવથી ભરેલા મનુષ્યો છે, અને સુધારકોના વિચાર તેઓને પસંદ હોય તો એ વિચારને આચારમાં મૂકવાની જોટલી ફરજ સુધારકોની છે તેટલી જ તેઓની પોતાની પણ છે જ, અને તેઓ એ વિચાર જોટલા પ્રમાણમાં અમલમાં મૂકશે તેટલા પ્રમાણમાં એ લોક તરફથી પ્રશંસાને પાત્ર થશે, અને સુધારકોને સરમાની તેઓને કાર્ય કરવા વધારે ઉત્તેજિત કરશે.

સુધારક કહેવાતા મંડળની બહાર એવા, ધણા જનો છે કે જેઓ, કેટલાક સુધારકો પણ જોટલી તન મન અને ધનનો વ્યય નથી કરતા તેટલી વ્યય કરી પોતાના બન્ધુઓને સુધારવાના પ્રયત્નો કરે છે. પણ આવા જનો તો વસ્તુતઃ સુધારક જ છે. અને તેઓ 'સુધારાવાળા' ના મંડળમાં નથી ભળતા તો તેનો દોષ એ મંડળની સંકુચિત અને લોક-મત પ્રત્યે ખેદરકીરભરી રીત ઉપર જ રહે છે. મિ. રાનડેએ યાત્રિમંડળદ્વારા, સુધારો રવાની રીતને અનુમોદન આપ્યું હતું, અને હિન્દુસ્થાનમાં જનસમાજનું શરીર વ્યક્તિ કે કુટુંબ મળીને નહિ પણ યાત્રિઓ મળીને થયું છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખનારને આ રીત જ સ્વાભાવિક લાગે છે. પરંતુ રાનડેએ મમહેલી રીતિને વધારે વિશ્વાસવાને બદલે યાત્રિસુધારાના મંડળો યાત્રિભેદને પોષે છે ઇત્યાદિ તાર્કિક દલીલોને આધારે સુધારાવાળાઓએ એ રીતિ હવે ત્યજી છે, અને એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે સુધારો વર્તમાન સમયના અન્ય અમંજ્ય બળને લીધે આગળ વધતો જાય છે, તથાપિ સુધારાના મંડળમાં પ્રત્યક્ષ રીતે ભાગ લેનારા જનો એ પ્રમાણમાં વધતા નથી.

પ્રજામાં વળી એક વર્ગ એવો છે કે જે સ્પષ્ટ રીતે 'સુધારા' ની વિરુદ્ધ જ છે. આપણા જનસમાજમાં કાંઈ સુધારવા જેવું છે જ નહિ એમ તો કોઈ પણ બુદ્ધિમાન અને દેશહિતચિન્તક પ્રરુપ યથાર્થ રીતે કહી શકે જ નહિ. પણ 'સુધારાવાળાઓ' ની હિન્દુધર્મ પ્રત્યે જે અત્યાદરની વૃત્તિ છે એને 'સુધારા' નું તત્ત્વ માની 'સુધારા' ની વિરુદ્ધ પડનાર કેટલાક જનો છે. ગયા જમાનામાં આ જાતના 'સુધારા' ના પ્રતિપક્ષીઓમાં નર્મદાશંકર (ઉત્તર કાળના) અને મણિલાલ* મુખ્ય હતા, અને અત્યારે જે કે એમના જેવા 'સુધારા' ની વિરુદ્ધ ઉચ્ચ ટંકાર કરનારા ધન્વી યોડા છે, તથાપિ 'સુધારા' પ્રત્યે એમના જેવી વૃત્તિવાળા છેક વિરલ નથી. હું પણ 'સુધારાવાળાઓ' ની હિન્દુધર્મ પ્રત્યે

* હું રા. મણિલાલને 'સુધારા' ('સુધારાવાળા' ના 'સુધારા') વિરુદ્ધ માનું છું; સુધારા વિરુદ્ધ માનતો નથી.

સારી વૃત્તિ નથી એમ માનનારામાંનો એક હું, પણ એવી વૃત્તિ તે સુધારાનું તત્ત્વ છે એમ હું માનતો નથી: અત્યારે સુધારો, હિન્દુધર્મના પ્રતિપક્ષીઓના હાથમાં પડ્યો છે, તો તેને એ ઉપાધિમાંથી સ્વતન્ત્ર કરવાની ફરજ જેઓને હિન્દુધર્મ માન્ય હોય અને તે જ સાથે સુધારા માટે પ્રીતિ હોય તેને માથે ખુલી છે. સુધારો કાંઈ એવી ચીજ નથી કે એને સ્વતન્ત્ર કરવા જતાં 'સુધારાવાળા' ની પાસેથી એને પડાવી લેવા લાગવું પડે. હાલ 'સુધારાવાળાઓ' હિન્દુધર્મની બિલકુલ દરકાર કર્યા વગર 'ન્યાય અને યુદ્ધિ' ને આધારે જે કરવા માગે છે તે જ હિન્દુધર્મને અંગે તમે કરો અને એવા હિન્દુધર્મી સુધારકોની સંખ્યા વધારે એટલે હિન્દુધર્મના પ્રતિપક્ષીઓનું સુધારા ઉપરનું સ્વત્વ એની મેળે ક્ષીણ થશે. પણ તે યતાં સુધી 'સુધારાવાળા'ની સામા ધર્મ બેસતું યોગ્ય નથી.

- તમારું કર્તવ્ય અન્યને કરતા બેઠું તમે ચોતે કર્તવ્ય કરતાં અટકા એ બેવડી ભૂલ છે: તમારું કર્તવ્ય જાણ્યા છતાં ન કરો એ એક, અને (એક લૌકિક કહેવત વાપરીને બોલું તો) 'ગાંધી સાથે લડાઈ હોય તેટલા માટે સાકરને કડવી કહો' એ બીજી. પણ તમે પૂછશો કે એ 'સાકર' ગાંધીએ હાંગના ડાહલામાં ભરી હોય, કે કદ કરે એમ હોય, કે હાડકાંથી સાદું કરેલી હોઈ હિન્દુ ધર્મીએ લેવા લાયક ન હોય તો? આમાંના પહેલા પ્રશ્નનો જવાબ તો મેં હમણું જ આપ્યો: 'સાકર'ને હાંગનો પટ લાગી જતો હોય તો તે ન લાગે એવી ગોઠવણ કરાવો—પણ જરૂરી અને મીઠી ચીજ, તમારી પોતાની જ બચ્ન હારકુચળતાને અભાવે, વાપરતા રહી જાઓ એ જરાજર નહિ. બીજા બે પ્રશ્નો—એ 'સાકર' અપય્ય છે કે કેમ અને હિન્દુધર્મનો એને વાપરવામાં બાધ લાગે એમ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન સુધારાના છે અને એનો ઉત્તર હું કાંઈક વિગતવાર આપવા ઇચ્છું છું. સુધારાનું સામાન્ય સ્વરૂપ, અને એના કેટલાક વિશેષ અંશોનું હું યથાવકાસ-મારા તેમ જ વસન્તપત્રના અવકાશને અનુસરી નિરૂપણ કરવા માગું છું, અને તેને અંગે સુધારાના પ્રતિપક્ષની સાથે રા. નરસિંહરાવના કેટલાક વિચારોનું કોઈ કોઈવાર અવલોકન કરવાનો પણ પ્રસંગ આવશે, એટલે ભવિષ્યમાં પિછપેયણ થતું નિવારવા આ નોંધ આટલેથી જ સમાપ્ત કરું છું.

તથાપિ પ્રમુખનું બાપણ એ આખી પરિપક્વતા કાર્યને આત્મા ગણાય, તેથી પરિપક્વ સંબંધી આ નોંધમાં એ બાપણ વિષે કાંઈ નહિ તો સામાન્ય રૂપે પણ બે શબ્દો કહેવાની જરૂર છે. દુકામાં, રા. નરસિંહરાવનું બાપણ રવાનુરૂપ—અર્થાત્ એમને શોભતું હતું એમ કહીએ તો એમાં એના સંધળા શુણોનું સ્વચ્છ ધર્મ જય છે. રા. નરસિંહરાવ ગુજરાતના સાક્ષરમંડળમાં એક દૃઢ સત્યભક્ત અને ઉગ્ર સ્વદેવકતા તરીકે જાણીતા છે, અને એમના એ જ શુણ પરિપક્વતા નેતા તરીકેની એમની વાણીમાં પૂર્ણ બેસતી પ્રકાશે છે. ચોતરફથી સુધારા ઉપર જે હક્કાઓ થાય છે તે સામે એ સુધારાના સૈન્યને શીર્ષથી લઢવા ઉત્તેજે છે, અને એક તમ્બુ જમીન પણ દુસ્મૃતિને આપવા ના પાડે છે. ચોતે સૈન્યની પૂઠે કે મધ્યે નહિ પણ અગ્રમાં રહીને લડે છે. રા. નરસિંહરાવે સ્વીકારેલી ચર રત્નપૂતોની કેસરીઆં કરવાની રીતિ એમના શીર્ષ માટે અનહદ માન જાપજાવે એવી છે, અને સુધારાના રાજસ્થાનના ગઢનું રક્ષણ કરવા માટે ઉપયોગી પણ છે. પણ એ સુદૃઢકૃતિ આખા હિન્દુસ્થાન ઉપર રાજ્ય

વિસ્તારવા માટે કામ લાગે કે કેમ એ ચક્રપાતું છે. રજપૂતોનો ઇતિહાસ તો આ પ્રશ્નોત્તરમાં ઉત્તર આપે છે. વળી યુદ્ધસાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શત્રુ ઉપર ધસારો કરવા જતાં, બાકીના મૈત્ર્યથી છૂટા પડી શત્રુના જ દળથી પોતાની સેનાને ઘેરાઈ જવાનો ભય છે કે કેમ એ જોવાનું છે. સ્વદેશ છોડી બહુ આગળ વધી જતાર નેપોલિયનની ખોટો ઉપરની સ્વારીનું દયાન્ત દરેક જાતના યુદ્ધસાસ્ત્રમાં બોધ આપે એવું છે.

મારા મિત્ર રા. રા. લલ્યુભાઈ આચાર્યશાહ જે હાલ કેટલોક વખત ચર્ચા મુંબાઈ હાઈકોર્ટના સંસ્કારી વકીલ હતા, તેઓ મુંબાઈ હાઈકોર્ટના જજ નીમાયા—એ સાંભળી સમગ્ર ગૂજરાત રાજ થયું છે, અને અનેક મંથનથી એમના ઉપર અભિનન્દન ગયાં છે.

એ અભિનન્દનમાં આ પર તરફથી પણ એક ઊમેરાવાની જરૂર છે—કારણ કે આ પર પ્રત્યે આરભથી જ એમણે મમત્વ ધરાવ્યું હતું, અને એના અર્થ કાર્યની બહુ કદર કરીને એમણે એને

ઉત્તેજન આપ્યું હતું. પણ આમ અગત કારણુમર હર્ષ દેખાડવા ઉપરાંત ગૂજરાતના એક માસિક તરીકે પણ આ પત્રની મિ. જસ્ટિસ શાહની નીમણુક માટે સતોષ જાહેર કરવાની જરૂર છે જસ્ટિસ શાહમાં જરૂરના પદને શોભાવે એવા અનેક ઉત્તમ ગુણો છે. એમનું કાલકાનુ ગાન ગંગીન છે—પણ તે કરતાં પણ વધારે મહત્વના ગુણો એમનામાં છે કે એમની બુદ્ધિ સામાન્ય વ્યવહારને સમજવામાં અતિક્રાંત છે, એમનો સ્વભાવ શાન્ત ગભીર અને સ્વતન્ત્ર છે, અને એમની વિશુદ્ધિ તથા ન્યાયપણું અતીવ દૃઢ છે. આ ગુણો કોઈપણ જાણને શોભા આપે એવા છે, પણ તે મિ. જસ્ટિસ શાહમાં એવા ઉત્કટ માપમાં ભરેલા છે કે જરૂર તરીકેની એમની કારણીઈ આધારણુ ક્ષેત્રમન્દી પ્રાપ્ત કરશે એમ લાગે છે. મિ. શાહનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૭૩ માં હોઈ, તેઓ મધ્ય વયમાં હજી હવે જ પ્રવેશ કરે છે, અને આની ન્હાની વયે આણું મ્હોટું પદ મેળવવા એ ભાગ્યશાળી થયા તે માટે હું એમને અભિનન્દન આપું છું, અને ભવિષ્યમાં આ કરતાં એ વધારે ઉચ્ચ પદથીએ ચઢશે એમ સમગ્ર ગૂજરાત તરફથી—એક સહેલી ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારું છું.

સારો અધિકારી અધિકારના આસન ઉપરથી શાન્ત અને અપ્રસિદ્ધ રીતે ઘણું લોક-કલ્યાણ કરી ચક્રે છે, અને એ રીતે મિ. જસ્ટિસ શાહ પણ એ કરશે એમાં સંશય નથી. પણ એમના જેવા કેળવાએલા હિન્દીને સ્મરણ આપવાની જરૂર ન હતાં—હું અને એમને એટલું નિવેદન કરું છું કે આપણા દેશમાં દરેક જન માથે પોતાના અધિકાર અને ધનધાનાં વિશેષ કર્તવ્ય ઉપરાંત દેશસેવાનું સામાન્ય કર્તવ્ય રહ્યું છે, અને એ કર્તવ્ય એમની ઊંચી પદવી અને ઊંચા સંસ્કારને શોભતી રીતે મિ. જસ્ટિસ શાહ પણ અદા કરશે એમ ગૂજરાત આશા રાખે છે.

આનન્દશંકર આપુલાર્થ મુખ.

અન્યાવલોકન.

***ઊર્મિમાળા**—રા. રા. સત્યેન્દ્રરાવ ભીમરાવ દીવડીઆનાં પ્રસંગે પ્રસંગે સ્વેચ્છાં કાવ્યોત્તો આ ન્હાનો સરખો સંગ્રહ છે. એ કાવ્યોત્તું સ્વરૂપ કવિએ પોતે 'ઊર્મિ' શબ્દથી જોતું મૂલ્યવંતું છે તેવું ભાગ્યે જ કોઈ બીજા શબ્દથી દર્શાવી શકશે. ઘણા કવિઓ—મોટા તેમ જ ન્હાના નહિ જોવા—પોતે કવિ છે એમ જાણીને જ કાવ્ય કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે, અને પોતાના કાવ્યને માટે વસ્તુ છન્દ વગેરે કલાની સામગ્રી બુદ્ધિપૂર્વક શોધે છે, ગોઠવે છે, અને ઉપયોગમાં લે છે. સંગીતકલ્પ કાવ્ય (Lyric) ના કવિઓ આ સામાન્ય નિયમના અપવાદ રૂપ ગણાય છે. પણ ખરૂં જોતાં તેઓમાં પણ, માત્ર હૃદયની ઊર્મિઓને જ કાવ્ય રૂપે વહેવા દેનાર અને પોતે કવિ છે એમ ક્ષણવાર પણ વિચાર લાવ્યા વગર કવિ થનાર એવા કવિઓનો વર્ગ એ પેટા વર્ગ જ હોય છે. સંગીતકલ્પ કાવ્યના કવિઓના આ પેટા-વર્ગમાં રા. સત્યેન્દ્રરાવ આવે છે એટલું ધ્યાનમાં રાખીશું તો આ આખા કાવ્યસંગ્રહનું સ્વરૂપ આપણને દ્રષ્ટાંમાં સમજાઈ જશે. આ સ્વરૂપને અંગે કેટલીક ખામી, અને થોડાક—પણ તે મહત્ત્વના અને ધ્યાન ખેંચનારા—ગુણો આવે છે. ખામી એ કે અરે, બહુ વિશાળ પ્રદેશમાં ફરી વળતી એવી પ્રતિભાદષ્ટિ નથી, અને એ દષ્ટિમાં જે વૃત્તન સૃષ્ટિ સર્જવાની વિધાતા—સમાન ઉત્પાદક શક્તિ હોય છે તે નથી. વળી કલામાં કચાશ છે એટલું જ નહિ પણ વિવિધતા પણ નથી: વિશાળ સમુદ્રનાં મોઝાંમાં પણ એક મોઝું એ ધણે ભાગે બીજા મોજા જેવું જ હોય છે, તો એક ન્હાના 'હૃદયસર'ની લહરીઓ એક બીજાને મળતી હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ? પણ આ ખામીઓથી શુભ દેખાતા નથી. એક સ્પષ્ટ દીસી આવતો શુભ આ કાવ્યોની અકૃત્રિમતા છે. ખરી યાત છે કે કાવ્યોની સારી મંથ્યા અનુભવ કરતાં વાંચનથી પ્રેરાઈ છે, પણ એ વાંચનમાં સાચો સાહિત્યપ્રેમ અને સહૃદયતા હોવાથી એનું કાવ્યમાં રૂપાન્તર અકૃત્રિમ મનોહરતાથી થયું છે. તે એટલે સુધી કે રા. સત્યેન્દ્રરાવનાં બા-પાન્તર-કાવ્યો પણ ભાષાન્તર છે એ ખાન-અસહ કૃતિનું અસ્તિત્વ ન જાણનારને—રા. સત્યેન્દ્રરાવની પ્રસ્તાવના વાંચ્યા પછી જ થાય એમ છે.

- “અરે, ક્યાં છે ઉંખો, યમ ! તુજ હતા તીવ્રજ અતિ ?
જપજવાળા ક્યાં છે તુજ વર્ગી, ચિતા ! આભ ચડતી ?
સદાયે મ્હારો તો વિજય યદ્ય રૂહેશે અહિં” નહી,
પ્રભો મ્હારી સાથે રહિશ વર્સી તું નિત્યજ યદિ.”

કાણ કલ્પી શકશે કે ઉપરની પંક્તિઓ અંગ્રેજીનું ભાષાન્તર છે ? એની શરીર-પટના પણ બહુ ઓચિત્તવાળી છે. છાનું છાનું પણ તીવ્ર અને છાંતું ઉંખાનું જેવું જેમ પહેલી લીટીના ‘યમ તુજ હતા તીવ્રજ અતિ’ એવા દ્રઢા દ્રઢા શબ્દોથી તથા તેમજ દીર્ઘ ‘તી’ થી પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેમ ‘આભ ચડતી’ ચિતાનો સર્વદશ્ય અને ભવ્ય દેખાવ ‘જપ-જવાળા ક્યાં છે તુજ વર્ગી ચિતા’ આભ ચડતી” એ પંક્તિના વિરૂત (open) ‘આ’-કારની

માળાથી, અને 'ચિતા+આભ' એમ 'આ' ('તા') ઉપર 'આ' ચઠાવીને ઊર્ધ્વ-
ગામી જવાળાનું દર્શન કરાવીને આખેદ્રવ્ય સ્તીતરાય છે.

પૂર્વોક્ત અકૃત્રિમતાતું એક સુખ્ય ફળ એ થયું છે કે—કવિનું હૃદય, નિર્મળ જળની
નીચે રેતીના તળની માફક, સ્પષ્ટ દીસી આવે છે. સ. સત્યેન્દ્રરાવ પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે
“વીસ વર્ષના ગાળાના જીવનમાં ઇષ્ટ, અનિષ્ટ, શુભ, અશુભ, સુખકર, દુઃખકર, આશા-
જનક, નિરાશાજનક, અનેક પ્રસંગે આવેલા હોવાથી. જીવનનાં દષ્ટિબિંદુમાં પ્રસંગવશાત્
ફેરફાર થાય એ સ્વાભાવિક છે એટલે કાવ્યોમાં વિચારોની સમાનતા જોવામાં આવશે
નહીં; જીવનને સુખી ગણ્યું છે અને દુઃખી પણ માન્યું છે, મૃત્યુને ઇષ્ટ માન્યું છે અને
અનિષ્ટ પણ ગણ્યું છે;” પણ જીવનનાં દષ્ટિબિંદુઓ આમ પ્રસંગવશાત્ બદલાતા છતાં પણ
કવિનું પ્રિય અને અનિવાર્ય જીવન દષ્ટિબિંદુ શું છે એ જાતું રહેતું નથી. અંગ્રેજ કવિ
શેક્ષ્પીયર માફક સંસારમાં દુઃખ એ આ કવિનો ઊડો અનુભવ છે, અને એ અનુભવ ઉપર
કવિનું ચિત્ત ફરી ફરીને આવી બેસે છે. નીચેના “પુષ્પવિવાહ” નામના—

(ગરબી) બાગે પ્રભાતમાં જોઈ જોઈ,

જોઈ આવી સહીયર રે;—બાગે

વાત સુણી આશ્ચર્યનો કેવી,

આવી આંહી સહીયર રે—બાગે. ૧

ફૂલ ખીંચ્યાં છે માલતી કરાં,

કરતાં બાકુલ સુંગધે;—ફૂલ

અલિકુલ દોડી દોડી આવ્યા,

જોઈ આવી સહીયરે—ફૂલ ૨

ગાન ગાય છે આલ આવીને,

સુગંધ સુણી ફૂલ યાય છે રે;—ગાન

ફૂલ કહે છે ‘નાય તમે’, એ

સાંભળી આવી સહીયર રે—ગાન ૩

જાય દોડી દોડી અલિરાજ,

મધુ ફૂલનો વાયુ ખાય છે રે;—જાય

ફહારે ખઈ કહે છે ફૂલડાં તો,

ફહાં જાઉં હુંતો હાવે રે—જાય ૪

સુપયું છે સુપયું છે વળી કાંઈ,

વાત નવી જલ્દ એ છે રે;—સુપયું

વિવાહ યાશે પુષ્પ તણા જો,

લેવા જાઉં પાનજરે—સુપયું ૫

દોડતો વાયુ આવશે આંહિં,

બાળ પડ્યો! અલિના માથાપર,

સાંભળ્યું કે નહિ સહીયર રે—મુશ્યું ૬

આ કાવ્યમાં કવિની તારંગી કલ્પના—લીલ્લટ જેને 'Fancy' x કહે છે તે—સંસારના બગીચામાં રમી છેવટે 'બાળ પડ્યો અલિનો માથાપર' એમ પ્રાણી માત્ર મૃત્યુઅંત છે એ ગંભીર સત્ય ઉપર આવીને ઠરે છે.

“ બાળાવિનોદ ” નો ત્રણ મધુર કાવ્ય—

(૧) “ ચાલો સહીયર ! સંગે જાણે રે,

મળી સર્વ રંગે રમિયે;

કુલવાડીમાં ભેગાં ફરિયે.

ખેલી ! ગરબે ગીતો ગાધયેરે ”—ઇત્યાદિ.

(૨) “ મુણો, મુણો, સખી જ ! મુણો સહુ કાન દઈ,

અહીં વાયુ બળવત સાજ મુદંગ ગભીર ઠંઈ;

‘ સરસર ’ કરતાં દૂર .જરણાં રમ્ય રમે,

દંઈ સારંગીના સુર પુરતાં આજ સમે ”—ઇત્યાદિ.

(૩) એકતાને પ્રભુનાં ગીત ગાધયે,

વર્ગો પુષ્પોનીં સાથે પ્રીત કરિયે;

પછી તારની કાળે ખુબ હોંચિયે;

• અને અહા ! પંખીની સહ હરિયે. ”—ઇત્યન્ત.

એમ આનન્દમાં ઊજળતાં જાય છે—પણ તે જ પછી “ દળી ” નામે કાવ્યમાં અન્તે કવિને યમનું સ્મરણ થયા વિના રહેતું નથી. “ જીવન ” નામના કાવ્યને અન્તે—કવિએ બાધિશે

“ આ, જીવન ! તુજ ગાન આ,

જીવન દુઃખનું પૂરું;

જીવનમાં રહેલું સદા—

અન્તે મૃત્યુ જરૂર. ”

આ સિદ્ધાન્ત, કવિના હૃદયની માફક, કવિ ત્યાં જાય છે ત્યાં સાથે જ જાય છે.

કવિનો આ સંસારનો દુઃખમય અનુભવ “ વહાલો ” નામના કાવ્યમાં પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે—

x લીલ્લટ “ Fancy and Imagination ” નામના પુસ્તકમાં ‘ Fancy ’ અને ‘ Imagination ’ વચ્ચે જે ભેદ બતાવે છે તે બરાબર તારવી આપે એવા એ બે શબ્દો માટે ગૂંજરાતી શબ્દો ચોક્કસ બહુ કઠણ છે. રા. રમણભાઈએ ‘ કવિતા અને સાહિત્ય ’ નામના એમના અન્યમાં એને માટે શા શબ્દો ચોક્કસ છે એ યાદ આવતું નથી. પણ મને લાગે છે ‘ Fancy ’ માટે ‘ કલ્પનાતરંગ ’ અને ‘ Imagination ’ માટે ‘ પ્રતિ-ભાદિષ્ટ ’ શબ્દ ચોક્કસ હોય તો હિં.

“ વહાલાંઓ તો એકે એકે આભારે,
તે વિષુ બાસે સર્વે સ્થળો ખડ્ડ સ્તારે;
ક્યાં એ હોશે, કોણુ મ્હને એ કહેશે ?
ખોણુ ક્યાં હું ? ચન્ન દિસે દિસ સર્વે રે.”

એમ શરૂ થઈ, દુઃખનો વેગ, ઉત્તમ કરુણ રસના કાવ્યરૂપે, જીજ્ઞાસા ભારતો વધે છે:—

“ ઘો, ઘો, શાન્તિ તમ હૃદયને ઠારો રે,
નિર્બળને દો ખળ આપી જગારો રે,
ડૂબ્યો, ડૂબ્યો, ભવસાગરમાં જડો રે,
અંધતણો આ હાથ, અરે ! કો સાહોરે, ઓ
ધાઓ, ધાઓ, ખળતાને ખૂઝાવો રે,
બહેલા, બહેલા, પડતાને કો ઝાલો રે,
આધારે આ આયડતાને દોરો રે,
ભૂલ્યાને ડો સીધે રગ્તે લાવો રે,
કહોને કંધારે ખોયા જનને મળશું રે,
કહોને કંધારે વહાલાં જનશું રમશું રે;
કહોને કંધારે પ્રિયજનને ભેટીશું રે,
આનંદે, કહો કંધારે વાતો કરીશું રે ?”

એમ પોકારી—

“ રે મન ! તહારુ યુષ્મતું કો છે નાહિં રે,
વનમા રોવા સમ બાસે આ આહિં રે,
જગના જન તો નિષ્કુર દીસે સર્વે રે,
એક પળે એ રોતા હમતા સાથે રે.”

એમ નિરાશામાં આવી, છેવટે પ્રભુ ઉપરના અડમ વિશ્વાસમાં સમાધાસન લે છે.

પ્રભુ ઉપર અડમ શ્રદ્ધા અને એમાં સમાધાસન મેળવવા તરફ રવાનાવિદિ વલણ—એથી કવિનો શોકનો વેગ સહાય થાય છે. એ વલણ આ કવિના હૃદયની સાધુતા દર્શાવી આપે છે એટલું જ નહિ, પણ આ કાવ્યો વાંચી વાચકનું હૃદય શોકમાં શોકાતું ન રહેતાં, પ્રભુભક્તિના અમીજળથી સંતોષિત સ્વસ્થ બને છે.

“ દરિયા કિનારે વિચાર,” “ પ્રકૃતિપ્રેમ,” “ કોયલને,” “ રાત્રિયે,” “ ભાવિચક,”—
ઇત્યાદિ કાવ્યનાં નામ ગ. નરસિંહરાવની રમ્ય કાવ્યલીયિતું સ્મરણ કરાવે છે. તેમાં પણ “ પ્રકૃતિપ્રેમ ” અને “ કોયલને ” એ બે કાવ્યોમાં તો રા. રા. નરસિંહરાવની શૈલીનું સંપૂર્ણ અનુકરણ છે. પણ એકદરે રા. સત્યેન્દ્રરાવનાં કાવ્યોમાં એવી સ્વાભાવિકતા અને સાચી જીર્ણિ છે કે એકનાં તે ખીજનનાં માત્ર પડ્યો (‘echo’) જ છે એમ ન લાગતાં, ઉભય વચ્ચે એક પ્રકારના દૈરુચ્છિક સામ્ય (‘family likeness’) નું જ ભાન થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, નીચેનું કાવ્ય લેયો:—

શાન્તિગીત.

(મહાડ.)

ઊધે ઊધે વ્હાલી મ્હારી રે;
 ઊધે શાન્તિયો નાર;
 દુનાળાની રાતિતણા, ઝો,
 તારા ! ભૂરા નભ મોઝાર,
 દૂર છુપાવો તે જ તહમાઈ
 સુતેરી રંગે રંગનાર;—
 ઊધે ઊધે વ્હાલી. ૧

રમ્ય નિશાના ચંદ્ર રૂડ, ઝો,
 અમૃતધાર વહેનાર !
 દૂર પશ્ચિમ ટેકરીઝો નીચે
 ફૂલ્ય રૂપેરી તેજ આવાર;—
 ઊધે ઊધે વ્હાલી. ૨

રાત્યતણા કંઈ ધીર પવન, ઝો !
 પેઢી વેલી ચડતી ને ઠાર,
 ત્યાંહિ તહારી આ ચપળ પાંખોને
 સંકેલી લે સુકમાર;—
 ઊધે ઊધે વ્હાલી. ૩

• રાત્રી કેરાં મીઠાં સ્વપ્નો, ઝો !
 કહેતો હેને ઘુમ કાંત,
 જ્ઞહારે ગાઠી નિઠ મહી ઘું,
 લે ઘુમ મંજાળ નિતાંત;—
 ઊધે ઊધે વ્હાલી. ૪

આ “ શાન્તિ ગીત,” (મહાડ) વાંચતાં રા. નરસિંહરાવની “ આ શી ઊડી રંગની ! ” (મહાડ) સાંભર્યા વિના રહેતી નથી. છતાં આમાં એની પોતાની વિશિષ્ટતા સ્પષ્ટ નીકળી આવે છે: પત્નીના સુખ માટે પતિની મૃદુ સંભાળ અને એમાં અભિવ્યંજિત એનો સાચો નિવ્યંજન સ્નેહ—આ આખા કાવ્યનો મનોહર આત્મા છે. અને આમ પ્રકૃતિના પદ ઉપર-મનુષ્યહૃદયના એક સાદા ભાવનું ચિત્ર જાહેર રીતે આલેખાયું છે.*

“ માડી રે ! મ્હારે આંહિયો યાવું—

આંહિયો યાવું,

ઊધે ઊધે જાવું—માડી રે !

ના, ના, મ્હારે નથી જોઈવું જાવું,

રમનાને હું નવં આંવું;

ના, ના, મ્હારે નથી સુધ જાવું,

અમીરસ, કહે, મ્હારી જાવું;—માડી રે ! ”

ધસાદિ પંક્તિઓથી ચર ચર્ધ, સુન્દર મધુરતાથી આગળ વહેતું “ચાંદલીઓ” નામનું કાવ્યઝરણું એના બ્યંચાર્યના ધ્વનિથી અદ્વૈતભાવનાવાળા હૃદયને આનન્દ આપશે.

સ્વદેશપ્રેમી હૃદયને આનન્દ આપે એવું “ગરવી ગૂજરાત” નામનું એક સાદું રસાળું કાવ્ય છે તે એની સાદી મધુરતામાં આજ ક્ષુધી આ વિષય ઉપર રચાએલાં સધળાં કાવ્યો કરતાં ચઢી જાય છે:

(મહાડ.)

મહારી ગરવી ઓ ગૂજરાત રે
સોહે રહેરી રસાળ !
રમ્ય લીલાં તરુ ફેરી બૂમિ હે
મધુરી ચાર વિશાળ,
જનુનિ કોડે લાડ કરીને
ઊછેરે તું કવિબાળ;—મહારી૦
નદીતળાવોથી પૂર્ણ બૂમિ રે
દીનતી લેતી સંભાળ,
ઢાલી મહારી તું માત-ભૂમિ હે
સુખ દેતી સહ કાળ;—મહારી૦
વત્સલભાવે શુંચાયાં પ્રેમે
હૈ, તું, બૂમિ રસાળ !
તે દદ બંધ નહિં છોડી સકે રે
મનુજનો હસ્ત કો કાળ;—મહારી૦”

સંપ્રદાના અન્તભાગમાં ફરસી દવિ હાફીઝનાં બે ચાર કાવ્યોનાં ભાષાન્તર છે. ભાષાન્તર ઠીક છે, પણ ગઝલ સિવાય અન્ય બન્ધ ફરસી વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં ધણે ભાગે અસમર્થ નીવડે છે એમ માઈ માનવું છે.

રા. સત્યેન્દ્રરાવની હૃદય કેળવણી ધણે ભાગે ગૂજરાત કૉલેજમાં લેવામાં આવી હતી, અને એ દરમિયાન વિદ્યાર્થી-અવસ્થામાં સત્યેન્દ્રરાવે કૉલેજના મેળાવડા વગેરે વિવિધ પ્રમંગે જે સ્વતન્ત્ર કાવ્યો અને ભાષાન્તરો રચેલાં તે પણ આ સંપ્રદામાં દાખલ કર્યાં છે. એના પ્રમંગનું રા. સત્યેન્દ્રરાવે પ્રસ્તાવનામાં વર્ણન કર્યું છે એ વાંચી અને જૂના દિવસો ગઈ કાલ સમાન-સાંભરી આવે છે. કાળ કેટલી ઝડપથી જાયતો જાય છે !

આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

ચોથી કડી સાથે પણ આ કાવ્ય અને ગમે છે, પણ એ મૂઝી દૃષ્ટને વાંચ્યું હોય તો કેવું લાગે ? “ઢાલી” આ પતિથી લેવાતી સંભાળ સ્વપ્નદ્વારા પણ જાણે નહિ-અને એ સંભાળનાં સાક્ષી પતિનું હૃદય અને આ રાત્રિ રાત્રિમાં નજ મધ્યે અગતતા તારા-એ બે જ રહે તો કેવું ?

ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ.

(અનુસંધાન-૪૪ પર થી)

હવે રા. બા. રમણભાઈએ વિભક્તિયોના પ્રત્યયોની વ્યુત્પત્તિની ચર્ચા કરી છે તે તરફ વળીએ. એ પ્રત્યયો—

બીજી વિભક્તિનો—ને* (ને)

ત્રીજીનો—એ

ચોથીનો—ને

પાંચમીનો—થી

છઠ્ઠીનો—નું (તથા, કેરું)

સાતમીનો—એ, માં

એમ છે.

બીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય 'એ' તથા સપ્તમીનો 'એ' એ બેની વ્યુત્પત્તિ મૂળ સંસ્કૃત પ્રત્યયો જ ન તથા કે ઉપરથી બતાવાઈ છે તે ચર્ચા અને વિવાદહીન છે.

બીજી તેમ જ ચોથી વિભક્તિના પ્રત્યય 'ને' ની વ્યુત્પત્તિ રા. બા. રમણભાઈએ બે પ્રકારે દર્શાવી છે. એક ધીમ્સ બતાવે છે તેમ લામિ (= સ્થી) નું લઙ્ઘ્ય ધર્મ છે (નેપાળી) અને ગુજરાતી 'ને' એમ; અને બીજી રા. કેસવભાઈ મુવ બતાવે છે તેમ પરીના 'નું' પ્રત્યયને સપ્તમીનો 'એ' પ્રત્યય લાગી, 'અમુકને'—યોગે, માટે છત્યાદિ જેવા અર્થદ્વારા. આ બેમાંથી રા. કેસવભાઈવાળી વ્યુત્પત્તિ મ્હને વધારે સંભવિત અને સુધરિત લાગે છે. હું એ વ્યુત્પત્તિ રા. કેસવભાઈ બતાવી તે પૂર્વે અનેક વર્ષોથી માનતો આવ્યો છું.

* બીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય 'ખડું' બેતા છે જ નહિ. "હું" જાણીએ છીએ. એ જ શબ્દ છે. "હું" જાણે ખાઈએ—એ અશુદ્ધ છે, વગેરે ચર્ચા રા. બા. રમણભાઈએ કરેલી વિચારણા છે. પરંતુ એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે કેટલાક પ્રકારોમાં 'ને' પ્રત્યય દ્વિતીયાનો સ્વીકારવો જ પડે એમ છે. ઉદાહરણ—

"હું શું સમજાવું ખાઈ જવાનો હતો, કે મ્હો બતાવતો નથી?" અર્થ 'સમજાવું'—એ દ્વિતીયા જ છે અને 'ને' પ્રત્યય વિના અર્થસિદ્ધિ નથી. તેમ જ "મ્હો આકરને મારો"—અર્થ 'પણ આકરને' તે દ્વિતીયા તરીકે સીક સાંગે; અનુચીત તરીકે નહિ. સંપ્રદાનનો અર્થ હેમાં નથી.

ચોથી વિભક્તિના પ્રત્યયને સંજ્ઞાએ એક વાત, રા. બ. રમણબાઈ નોંધી નથી તે નોંધવા લાયક ધારી અહિં છેડુંકુ. પ્રથમ તથા બીજા પુરુષનાં સર્વનામને અંગે ચોથી વિભક્તિમાં બે પ્રકારનાં રૂપ થાય છે; ‘ને,’ પ્રત્યય લાગીને અને પ્રાકૃતમાં ‘હું’ પ્રત્યય-વાળું પછીનું રૂપ બનેલું તે ઉપરથી આવેલા રૂપથી;—મ્હને—મ્હારે; ત્હને—ત્હારે; હમને હંમારે; ત્હમને—ત્હમારે;—એમ આ હું પ્રત્યયવાળું રૂપ રૂપરૂ રીતે પછીવાળું હોઈ ત્હને સમ્મતીનો ‘એ’ પ્રત્યય લાગી ચતુર્થાનાં રૂપ થયાં છે. ત્હના સામ્યથી ‘ને’ પ્રત્યયની વ્યુત્પત્તિ પછીના ‘નું’ સમ્મતીનો ‘એ’ ઉપરથી કાઢવાને પ્રુષ્ટિ મળે છે. બીજું નોંધવા જેવું છે તે એ કે રૂઢિબળે આ બે પ્રકારનાં રૂપોના વિનિયોગ અને અર્થમાં ફેર હોય છે. નીચેનાં ઉદાહરણોથી એ રૂપરૂ થશે:—

૧. ‘મ્હને ૧૦૦) ૩. આપો’—અહિં સંપ્રદાને ચતુર્થા રૂપરૂ છે.

૨. મ્હને ગોધરા ગમે છે;

૩. મ્હને લાડુ ભાવે છે;

} — રચિતા અર્થવાળા સમ્મતને યોગે ચતુર્થા.

(‘મ્હને ખીસો વાગે છે,—કોટો ખૂંચે છે,—મૂમકુ દૂખે છે ’—છત્યાદિમાં તો ‘મ્હને’ તે કર્મણિ દ્વિતીયા જ રૂપરૂ રીતે છે.)

૪. ‘મ્હને રાજા જાગે છે ઊઘવાની ટેવ છે.’—અહિં અભ્યાસાર્થ સંપ્રદાનમાં ચતુર્થા ગણવી યોગ્ય છે. આ શુન્નરાત્રી રૂઢિનું જ બળ છે.

‘મ્હને ઊંધ આવે છે’—અહિં, પણ જાંબની પ્રાપ્તિને અર્થ છે તે રીતે સંપ્રદાને ચતુર્થા જ ગણવી ફીક છે.

૫. મ્હને રમણબાઈ વાત કહી. —અહિં દ્વિતીયા ગણવી કે ચતુર્થા ? દ્વિતીયા જ ગણવી ફીક છે; ‘કહેવું’—એ ધાતુને દ્વિકર્મક ગણવો. અથવા તો વાતનું જ્ઞાન આપવાના અર્થની દૃષ્ટિએ સંપ્રદાન ગણો તો ચતુર્થા પણ અપોગ્ય નહિં થાય.

આ સર્વ પ્રકારનાં વાક્યોમાં ‘મ્હને’ ને ટેકાણે ‘મ્હારે’ નહિં કહેવાય. દક્ષિણના લોકોને શુન્નરાત્રીની આ વિશિષ્ટ રૂઢિનો પરિચય થવો કઠણ પડે છે, અને મરાઠીમાં તો દ્વિતીયા તેમ જ ચતુર્થા માટે પ્રત્યય એક સરખો (પ્રથમ તથા બીજા પુરુષવાચક સર્વ-નામમાં પણ) હોવાથી, “હું ત્હમારે કહું” તું—હેવાં રમણ વાક્યો એ લોકોને સુખે-થી સાંભળીએ.

૬. મ્હારે ધી જોઈએ છે;

૭. મ્હારે ખાવું છે;

૮. મ્હારે રાજ ન્હાવાની જરૂર છે.

અહિં મ્હારા હિતાર્થે એમ અર્થ કરીને કે કોઈ રીતે સંપ્રદાનનો અર્થ લગાડી ચતુર્થા ગણવી લેઈએ.

આ પ્રકારનાં ઉદાહરણોમાં 'મ્હારે' એ ડેકાણે 'મ્હને' નહિ કહેવાય. ખારસી અને મુ'બાઈગરી બોલીમાં એ 'મ્હને' વાળો અસિદ્ધ પ્રયોગ શ્રવણે પડે છે. "મ્હારે ખાવુંછે; મ્હને બૂખ લાગીછે."—આટલું વાંચ્યું સ્મરણમાં રાખ્યાથી રૂઢિબળે ઉત્પન્ન થતો આ ભેદ મન ઉપર છપાશે.

પરંતુ કેટલેક સ્થળે એ જ રૂપ (મ્હારે—હત્યાદિ) કર્તરિ બને છે. ઉદાહરણ:—

૯. મ્હારે અભ્યાસ કરવો લેઈએ;

'મ્હારે' જેવા પ્રયોગ કર્તરિ છે કે સંપ્રદાને છે તે જેવા માટે દસીટી તે સ્થળે એકાદ નામ મૂકી જેવાથી જડે છે, ઉદાહરણ:—

૧૦. મ્હારે }
રાજરામને } અભ્યાસ કરવો લેઈએ; (કર્તરિ)

મ્હારે }
૧૧. રાજરામને } ખાવુંછે;—(સંપ્રદાને)

૧૦ માં ઉદાહરણમાં રાજરામને એ કર્તરિ તૃતીયા ઉપરથી 'મ્હારે' એ ચતુર્થાના કર્તરિ અર્થ જણાયો.

૧૧ માં 'રાજરામને' એ ચતુર્થા ઉપરથી સંપ્રદાનનો અર્થ 'મ્હારે' નો જણાયો.

આ પ્રકારેમાં 'મ્હારે' કર્તરિ તૃતીયા છે એમ કહેવામાં સારસ્ય જણાવું નથી. વિભક્તિતો સ્પષ્ટ ચતુર્થા જ અને અર્થ કર્તરિ એમ જ દર્શન હીક છે.

સમગ્રીમાં 'માં' પ્રત્યય મધ્યે ઉપરથી આવ્યો છે એમ રા. બ. સમજાવ્યાથી તથા તે પૂર્વે રા. કેશવજીએ બતાવ્યું છે. એ બહુ રીતે સુસંભવિત અને પઠિત લાગે છે. પરંતુ મધ્યનું બહુ બાળે મજ્જ રૂપ પ્રાકૃતમાં છે તે તજીને 'માં' એમ હકારની રિયતિ દ્રશ્યથી પડે છે, એ જરાક ક્ષતિ જેવું લાગશે. તેા પણ એ રીતની જુદી પ્રજાલીમાંથી શબ્દોનો માર્ગ જતો અનેકવાર જેવામાં આવે છે તેથી, અને 'માંહિ', માંહે' તે તો મધ્યે ઉપરથી

છે એ નિર્વિવાદ છે તેથી આ બહુ સખળ વાંધો નહિં ગણાય. વળી મજ્જિમ સૂત્ર પછી જ કારનો હુ થયો હોય તે પણ અસંભવિત નથી. પરંતુ સંસ્કૃતમાં સર્વનામો માટે સપ્તમીનો પ્રત્યય સ્મિન્ છે તે ઉપરથી ‘માં’ શા માટે ના આવ્યો હોય ? એ પ્રત્યયનું સ્મિ એમ પ્રાકૃતમાં રૂપાન્તર થાય છે (સિ. હે. ૮-૩-૫૯); અને અકારાન્ત તેમ જ ઇકારાન્ત ઉકારાન્ત નામની આગળ સપ્તમીનો પ્રત્યય સ્મિ વિકલ્પે થાય છે (સિ. હે. ૮-૨-૧૧ તથા ૮-૧-૧૨૪). હિન્દીમાં એ પ્રત્યયનો મૈ અને ગુજરાતીમાં ‘માં’ એમ રૂપો થયાં એમ કલ્પના કરી સકાય. પરંતુ ખાતરીથી કહેવું કઠણ છે. §

પંચમીનો પ્રત્યય ‘થી’—આ સંસ્કૃત તસ્ ઉપરથી આવ્યાની કલ્પના એક છે (બીમ્સની). રા. કેશવલાલે ‘મુખ્યાવબોધ ઔદિતક’ ઉપર કરેલી ચર્ચામાં સ્થા ઉપરથી વ્યુત્પત્તિ કાઢી છે. રા. કેશવલાલની વ્યુત્પત્તિ વધારે સંભવિત લાગે છે. “ આકર ગામથી આવ આપ્યો ”—એ વાક્યનો પૂર્વરૂપ કેમ—“ આકર (પૂર્વે) ગામ છતાં આવ આવ્યો ”—“ ગામ હતો (સ્થિતઃ) તે આવ આવ્યો. ”—આ રીતનો સંભવે છે. “ હું મુખ્યાઈ થઈને આવ્યો ”, “ હું સુરત થતો આવ્યો ”—એ વચનો આ સંબંધે ખાસ સરખાવાનું રા. કેશવલાલે સમજાવ્યું છે. આ ‘થઈને’ ના પ્રયોગ ઉપરથી મરાઠીના પંચમીના પ્રત્યય ‘હન’ ની વ્યુત્પત્તિ જડે એમ છે. હોઝન (= થઈને); ગાંધાહન આલા—આહિં હોઝન શબ્દમાંથી હન પ્રત્યય થયેલો જણાશે. રા. કેશવલાલ આ હન પ્રત્યયને મૂ ઉપરથી આવેલો ગણે છે તે તો ખરોખર છે,—પરંતુ વિકારી પ્રત્યય હોવાનો ભાસ હેમને થાય છે તે કેમ તે સમજાતું નથી. તેમ જ મૂ ઉપરથી સાક્ષાત્ નહિં, ‘યણ મરાઠીમાં મૂ ઉપરથી આવેલા હો ધાતુ ઉપરથી જ હોઝન એ અન્યથા ક્રૂદાન્તમાંથી આવ્યો છે એ તરફ હેમનું લક્ષ ગયું લાગતું નથી. આપણો પ્રત્યય ‘થી’ † સ્થાના સ્થિત ઇત્યાદિ રૂપમાંથી આવ્યો તે તરફ લક્ષ રાખી રા. જ. રમણભાઈ કહે છે:—“ સંસ્કૃત પ્રત્યયપરથી ‘થી’ ની

§ પાછળ સમસ્તવ્યસ્ત દ્વારની ચર્ચામાં મધ્યે વાળી વ્યુત્પત્તિ સ્વીકાર્યે માની છે; પરંતુ ત્યાં આ સંભવ ક્રૂદાન્તમાં નોંધ્યો છે. તે જુવો.

† ૨૬. મજ્જિમ સૂત્રો ‘ ધા ’ ધાતુની વ્યુત્પત્તિ મં. અસ્ ના અસ્તિ, પ્રા. અત્તિ માંથી કાઢે છે. અસ્તિના આદિ અકારનો લોપ, સ્તનો ય અને તે ઉપરથી—અમથી ‘યવું’ નો ધાતુ ‘ય’ કલ્પાયો,—એમ એઓ કહે છે. (ઉત્તરગમાળા, પૃષ્ઠ ૧૦૨—૩). આ કલ્પના દ્વિપિત લાગે છે. સ્તનો ય યાગ છે તે સામ્યથી જ છેતરાઈને આ કલ્પના ભ્રમી કરી હશે. જાકી સ્તિ માં ગાત્ર વર્તમાનકાળ તૃતીય પુરુષ એક વચનનું જ રૂપ છે તેમાં બીજાં રૂપાન્તરોના પ્રસંગ વિના ધાતુ ગૂઢ રહેલાનો જામ અસંભવમૂલક છે; તેમ જ ‘યવું’ નું વધારે પહેલાનું રૂપ ‘યાવું’ (જે હજી પણ ક્વચિત્ પ્રચરિત છે—તે) છે, અને ક્રિયાપદના આ રૂપમાં ધાતુ બહુધા દેખા દે છે (‘વું—અવું’ પ્રત્યય કાઢી નોંખતાં રહેલો ભાગ તે ગુજરાતીમાં ધાતુ એ સ્પષ્ટ ધારણ છે), ઇત્યાદિ ‘વાતો લક્ષમાં લેતાં સ્થા ઉપરથી જ

વ્યુત્પત્તિઃ યદ્ ન નથી; અને ‘યી’ તે પ્રત્યય નહિ પણ ઉપસર્ગ છે. ” આ વિશે પુનઃ સ્પષ્ટિ કરવાની જરૂર નથી—કે મૂળ પ્રત્યય ઉપરથી આવે તો ‘ન’ પ્રત્યય કહેવાય એમ નિયમ નથી; પૂર્ણ શબ્દ ઉપરથી ધસાતા યસાતા આવેલાં રૂપો પણ પ્રત્યય બની જાય છે; એ પાછળ આપણે પૂરેપૂરું નોંધ ગમ્યા છીએ. અંગ્રેજીમાં છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય ‘s’ છે તે ‘his’ ઉપરથી છે; મોટે શું તે પ્રત્યય નહિ ગણાય ? એ ‘s’ નું જીવન શબ્દરૂપે (તે પ્રસંગમાં તો) હુમ ન થયું અને નામાદિકને વગગીને જ ટકનાર પ્રત્યય રૂપે ન રહ્યું—એ ખરું દર્શન છે.

પછીનો પ્રત્યય-નું—આ પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં વપરાતા સંબન્ધવાચક તળ પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યાનું રા. બ. રમણભાષ્યે બરોબર જ સ્વીકાર્યું છે. માત્ર એ સંબન્ધે એક એ વિશેષક વાત કહેવાની જરૂર છે. તળ નો તકાર અનાદિ અસંધુકત હોવાથી હુમ થયો છે તે તત્ત્વ ખરું બતાવ્યું છે. પરંતુ પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં બતાવેલા એ નિયમ પ્રમાણે પ્રાકૃતમાં જ તકારનો લોપ થયો છે એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નહિ હોય એમ આશા છે. કેમકે પ્રાકૃતમાં એમ લક્ષણપ્રાપ્ત શબ્દોમાં વળી આગળ ફેરફાર થાય એમ બહુધા નથી. માત્ર એ લોપનું તત્ત્વ પ્રાકૃતથી વળી આગળ વધતાં પ્રવૃત્ત થયું એટલું જ કહેવાનું હશે એમ ધારું છુંઃ બીજું, ‘મુખાવબોધ ઐકિતક’ માં તળડ, તળડં અને નડ, એ ત્રણ રૂપ છે એમ રા. બ. રમણભાષ્ય બતાવે છે; તેમાં એમ બતાવવું જરૂરનું છે કે તળડ તે નરજનતિનું અને તળડં તે નપુંસકનું રૂપ છે.

શુજરાતીની સરખામણીમાં હિન્દીમાં વિભક્તિબેદ ઓછા છે એમ રા. બ. રમણભાષ્ય કહે છે તે બહુ અંશે ખરું સ્વીકારીશું; પરંતુ ત્હારે એઓ કહે છે કે નારીજાતિ પણ પ્રાણીઓમાં જ જરૂરની ગણી, પદાર્થોમાં એ બેદ નથી ગણ્યો, તેમ જ પ્રાણીઓમાં પણ નર-નારી જાતિનો બેદ બહુ જરૂરનો હિન્દીમાં ગણાતો નથી, અને ઉદાહરણ આપે છે કે ઓરત બાઈ પણ કહેવાય અને ઓરત માયા પણ કહેવાય, ત્હારે તો આશ્ચર્ય જ લાગે છે. હમારા ફલમ, ધી રામચન્દ્રકા પાડુકા,—એમ કદી ખરી હિન્દીમાં નહિં બોલાય; હમારી ફલમ, ધીરામચન્દ્રકી પાડુકા—એ જ ખરું હિન્દી છે; તે જ રીતે ઓરત

આ ‘યવું’ કારણે વાજબી લાગે છે. સ્વાના તિષ્ઠતિ એ સંસ્કૃતરૂપનું પ્રાકૃત ટાદ, શુજ-યાય; સ્થિતઃ (સં.) પ્રા. યિઓ—શુજ. (પ્રાચીન) યિયો, (હાલનું) યયો. આ છેવટના રૂપમાંથી ‘યવું’, અને ‘યાય’ માંથી ‘યાવું’ એમ ધાતુકલ્પનાનાં સાધનભૂત રૂપ થયાં—યાતિ—જાદ—જાય; ધાતુ—જા (જાવું—જાવું);—તે સરખાવો. હેમાં ગતઃ—ગમ્યો—ગયો; એ સ્થિતિમાંથી ‘ગવું’ ન થતાં, ‘જાય’ અને ‘ગયું’ એ બેને સાર્ય મૂકી ગ નો જ નોડેનો વાચ્યાર્થપારગત સંબન્ધ કામમાં આણીને ગ તે જ નો યયેલો માંની લઈ ‘જવું’ થયેલું; ને કે ગમ્ અને યા બંને ગત્યર્થક પરંતુ જુદા જુદા ધાતુ ઉપરથી ‘ગયો’ અને ‘જાય’ એ મૂળમાં તો આવેલા.

માયા એ પણ અશુદ્ધ હિન્દી જ છે. આ અશુદ્ધ પ્રકાર હિન્દુસ્તાનના અંગ્રેજોની કામ-ચલાઉ હિન્દુસ્તાનીમાં જ નજરે પડે છે. એ લોકોએ સરસતા ખાતર નારીજાતિના પ્રત્યયને ઠેકાણે પણ નરજાતિનો ચલાવી દેવાની અશુદ્ધ સ્વીકારી છે. બીજા પોતાના વ્યાકરણના પ્રથમ ખંડના પૃષ્ઠ ૫૦ માંમાં હિન્દીમાં નારીજાતિના રૂપનો ત્યાગ સામાન્ય વ્યવહારમાં થાય છે એમ કહ્યું છે; તે પણ આ અશુદ્ધ-હિન્દુસ્તાનીના આધારે કહ્યું હોય તો બલે, બાકી તો તે વસ્તુસ્થિતિથી વિરુદ્ધ લાગે છે. શિષ્ટ હિન્દીમાં કદી આ અશુદ્ધિને અંગતિ અપાય એમ લાગતું નથી. ખંડ ૨ પૃષ્ઠ ૧૪૭ મે પણ વળી એ કહે છે કે હિન્દી બોલનારાઓનો સામાન્ય વર્ગ સ્ત્રીલિંગના ઉપયોગની બાબતમાં બહુ બેદરકાર હોય છે. પરંતુ આ અધિકચરા વચનની બાબતમાં પણ શુદ્ધતા અવકાશ છે.

ગુજરાતીમાં ઓકારાન્ત અને અકારાન્ત નરજાતિના શબ્દોના સ્વરૂપભેદનું નિદાન બતાવતાં રા. બ. રમણભાઈ એ મનોના નિર્દેશ કરે છે:—એક ડોક્ટર હર્નલ્ડને અને બીજાને બીજાનો; અને પોતે બીજાના મતને સ્વીકારે છે. એ બે મતની મતસબ આટલી જ છે:—ડૉ. હર્નલ્ડને મતે પ્રાકૃતમાં નામને ધણે ભાગે ક પ્રત્યય લાગે છે તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં ‘ઓ’ થયો છે; બીજાને મતે ક પ્રત્યયનો સંખ્યક દર્શો નથી, સંસ્કૃતમાં સ્વરભાર (accent) ના તત્ત્વનું પરિણામ ઓકારાન્ત શબ્દમાં જણાય છે, એટલે કે અન્ત સ્વર ઉપર ભાર હતો ત્યાં ઓકારાન્ત શબ્દો ગુજરાતીમાં થયા, અને ઉપાન્તસ્વર ઉપર ભારવાળા શબ્દો ગુજરાતીમાં અકારાન્ત રવા.

પરંતુ મહારી અલ્પમતિમાં આ બીજા મત ઊતરતો નથી; મને તો ડૉ. હર્નલ્ડનો મત વધારે મંભવપુષ્પ લાગે છે. એ મતને વિશેષ બીજાવીને જાણાવવાની જરૂર છે. અપભ્રંશમાં બહુ ભાગે, અને પછી જૂની ગુજરાતીમાં, સંસ્કૃત અકારાન્તના પ્રથમાત્મા એકવચનના રૂપને પ્રમંગે ક પ્રત્યય લાગીને પ્રાકૃતના અંગેને રચાને અડ હેતું રૂપ થાય છે, તે દ્વારા ગુજરાતીમાં ઓકારાન્ત નરજાતિના શબ્દો બન્યા છે; અને એ જ શ્રી શબ્દોનાં માત્ર અકારાન્ત રૂપ પણ પ્રાકૃતલિપિમાં થાય છે તે દ્વારા અકારાન્ત નરજાતિના ગુજરાતી શબ્દો થયા છે. સ્વરભારના મતના ખંડનમાં એક દલીલ, અને આ ક પ્રત્યયની પુષ્ટિમાં એક દલીલ, ઉદાહરણો સહિત આપીશું:—

(૧) સ્વરભાર હોવા ન હોવા ઉપર ‘ઓ’ અને ‘અ’ અન્તે આવવાનો આધાર હોય, તો એકના એક જ સંસ્કૃત શબ્દ ઉપરથી ગુજરાતીમાં ઓકારાન્ત તેમ જ અકારાન્ત એમ બંને પ્રકારના શબ્દો—અલગત ધણે ભાગે જુદા જુદા

અર્થના, પરંતુ એક જ મૂળમાંથી આવેલા શબ્દો—બને છે હેતું શું કારણ બતાવી સકાશે ?

ઉદાહરણ:—

૧. કાનો—કાન,	સં. કર્ણ:	ઉપરથી
૨. હાથો—હાથ,	સં. હસ્ત:	"
૩. પાથો—પાથ,	સં. પાદ:	"
૪. ભારો—ભાર,	સં. ભાર:	"
૫. વાંસો—વાંસ,	સં. વંશ:	"
૬. રસો—રસ,	સં. રસ:	"
૭. કાળો—કાળ,	સં. કાલ:	"
૮. પથરો—પથર	સં. પ્રસ્થર:	"
૯. ગાભો—ગાભ,	સં. ગર્ભ:	"
૧૦. દાંતો—દાંત,	સં. દન્ત:	"

૩૧*

(૮ મા ઉદાહરણમાં ' પથરો ' તેમ જ ' પથર ' અને એક જ અર્થના છે; બાકીના બધામાં જુદા જુદા અર્થ થાય છે.)

અહિં એમ સમાધાન કરવા જઈશું કે અર્થભેદ છે તે ઉપરથી અનુમાન કરી સકાય કે એક અર્થને પ્રસંગે સ્વરભાર અત્યસ્વર ઉપર અને બીજા અર્થને, પ્રસંગે તે ઉપર ભાર નહિં એમ મૂળમાં હશે. પરંતુ એ કલ્પના માટે પ્રમાણ કાંઈ બતાવાય નહિં ત્યાં સુધી તે સ્વીકારતે વિચાર પડે. તેમ જણી ' પથર '—' પથરો ' એ પ્રકારના ઉદાહરણમાં અર્થભેદ છે જ નહિં ત્યાં એ સમાધાન થી રીતે કામ આવશે ?

(૨) ક. પ્રત્યયની કલ્પનાને પુષ્ટિ આપનાર પ્રમાણો જોઈએ:—

(a) પ્રાકૃતમાં ઘોડો—અપભ્રંશમાં ઘોડુ અને ઘોડડ—પ્રાચીન ગુજરાતીમાં ' ઘોડડ ' એમ સંસ્કૃત આકારાન્તના પ્રથમા એકવચનનાં રૂપો પ્રાચીન ગુજરાતીમાં અહિં વાળાં હમેશાં નજરે પડે છે; અર્થાત્ પ્રાકૃત આકારાન્તના ઉપરથી સાક્ષાત્ તે આધુનિક ગુજરાતી આકારાન્ત રૂપો નો જ આવેલાં. તે એ અડતી બે રીતે વ્યુત્પત્તિ સંભવે:—

x વંશ: (સં.)=૧ વાંસ; ૨. કરોડ (back-bone); તે ઉપરથી પછી ગુજરાતીમાં ' વાંસો ' (back)

(૧) ઝીના અ—ઉ ઝેમ જે અવયવ દૂરા પડી ગયા;—આ કલ્પના સંભવિત ઝીણી લાગેછે; ઝીનો પ્રાકૃતમાં અઉ ઝેમ થાયછે; ઝી માટે તેમ નવરૂં નથી; તેમ તે તત્ત્વ જાતે પણ મેલીન અને નિરાધાર લાગેછે;

(૨) સંસ્કૃતમાં ક પ્રત્યય લાગીને પછી અપરંપરામાં અકઃ તું અડ રૂપ થયું. આ પક્ષ માટે આધાર સંપૂર્ણ છે. સિં. હે. ૮-૪-૩૩૧ સ્યમોરસ્વોત્ પ્રમાણે અકારાન્તના અન્ત્ય અને ઉ થાયછે (પ્રથમા દ્વિતીયા એકવચનમાં); તે રીતે ક પ્રત્યય સહિત શબ્દને પ્રસંગે—+ ઘોટકઃ—ઘોટક ધર્ધ ‘ યોડા ’ થયું; અને ક પ્રત્યયરહિત શબ્દ લેતાં—શબ્દઃ—સદુ—સાદ; કર્ણઃ—કપણુ—કાન; હેવાં રૂપ થયાં.

(b) આ અઉ પ્રાકૃત ઓકારાન્ત શબ્દો જોવાથી ગુજરાતીમાં ઓકારાન્ત નરજાતિના શબ્દોનો છેવટના ઓકારનો ઉચ્ચાર સંવૃત નથી થતો પરંતુ વિવૃત થાયછે, અથવા તો (શબ્દને અંતે આવવાને લીધે) અર્ધવિવૃત થાયછે, તે રીતિનો ખુલાસો મળેછે, જે સ્વરભારને લીધે સાક્ષાત્ જ આવેલો કલ્પેલા ઓકારમાંથી નથી મળી સકતો; કેમકે તે ઓકારનો ઉચ્ચાર તો સંવૃત જ હોય.

(અપૂર્ણ.)

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

આર્યધર્મમાં રહેલી બુદ્ધિભાવના.*

(Rationalism in Aryan Religions.)

યુરોપમાં બુદ્ધિવાદની ઉન્નતિના ઇતિહાસ લેખક લેકી લખે છે કે જુદા જુદા જમાનાના વિચારોને તટસ્થ રીતે એકત્ર કરવાની તકબુદ્ધિ ધણે ભાગે તત્ત્વવેત્તાઓમાં જ જણાઇ આવે છે. તત્ત્વવેત્તાઓ હમેશાં એટલી બધી ઉચ્ચાઈએ રહે છે કે સામાન્ય જનસમૂહ ભાગ્યે જ તેમને પહોંચી શકે છે. તેમના સિદ્ધાંતો અને વિચારો સામાન્ય વર્ગને સમજાવવા ધણા કઠણ પડે છે. તોપણ એટલું તો, ખરું જ છે કે એક જમાનામાં જે તત્ત્વવિચારો વિદ્વાનોમાં પ્રસારેલા હોય છે તે વિચારોની અસર તે જમાનાના સામાન્ય જનસમૂહમાં ધણી

+ ઘોટકઃ એ શુદ્ધ સંસ્કૃત નહિં પણ સંસ્કૃતીકૃત દેસ્ય શબ્દ છે; છતાં મૂળ લેખમાં એ ઉદાહરણ લીધુંછે તે જ અહિં સ્વીકારીને લીધુંછે.

* “ ભરતખંડના વીસ મહાન પુરુષો ” માટે માર્ગેલો લેખ. વિ. ક. કુવ.

માલુમ પડે છે, તત્ત્વચિંતકો જનસમૂહને ઉત્તેજન આપે એવું તત્ત્વસાહિત્ય તે જમાનાના કવિઓ, ઇતિહાસકારો વૈજ્ઞાનીઓ અને સાહિત્યકારોને પૂરું પાડે છે. એટલે અતિ પ્રાચીન યુગ કે જોના કંઈપણ પદ્ધતસર ઇતિહાસ માલુમ પડી આવતો નથી પણ જોના છુટા છ-પાયો ખ્યાલ તે યુગનાં મળી આવતાં યોડાં ઘણાં સાહિત્ય ઉપરથી જ માત્ર લઈ શકાય છે તે યુગમાં તે યુગના તત્ત્વચિંતકને અગ્રસ્થાન મળે છે. આવાજ કંઈક સિદ્ધાંત ઉપર “ભરતખંડના વીસ મહાન પુરુષો” વિષેનો વિદ્વાનોના આ પત્રમાં એકત્ર કરેલા મતોનું પરિણામ દેખાય છે. ભરતખંડનો ઇતિહાસ અતિ પ્રાચીન વેદકાળથી શરૂ થાય છે. આ યુગની ચોક્કસ તારીખ નક્કી કરવી ઘણી મુશ્કેલ છે તોપણ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ થી ૨૦૦૦ મુધીનો આ યુગ ગણી શકાય. હિંદમાં આવેલા આર્યો ઘણાજ સાદા પણ સ્વાભાવિક બુદ્ધિના હોઈ તેમની ધર્મભાવના ઘણી સરળ અને સહેલી હતી. કુદરતના પ્રત્યેક દેખાવતરફ તેમની ધર્મવૃત્તિ ટેરાયલી હતી. આકાશ અને પૃથ્વીપરના તમામ કુદરતી દેખાવોની ધર્મ-શ્રદ્ધાથી પૂજન થતી હતી. સૂર્ય સર્વ મુખોના દાતા તરીકે પૂજતો હતો. વરણ જલના દેવ તરીકે પૂજતો હતો અને ઇન્દ્ર મેઘવૃષ્ટિ લાવનાર દેવ તરીકે મનાતો હતો. અગ્નિ અને સોમ સર્વ યજ્ઞના અધિષ્ઠાતા દેવો હતા. આ કુદરતી દેવોની ધર્મશ્રદ્ધાથી ચળેલી સાદી પ્રાચીનાઓ વેદમાં મળી આવે છે. આ સાદા યુગમાં પણ હંકુ મેનન કરનારા વિદ્વાનોએ તત્ત્વચિંતન કર્યું છે અને તેમને સર્વ જગતમાં અને દેવલોકમાં પ્રવર્તી રહેલી એતનામાં “આત્મા” નું દૈન્ય ચર્ચું હતું.

વેદના આ યુગ પછી “બ્રાહ્મણ” યુગની શરૂઆત થઈ કહેવાય. વેદની સાદી અને સરળ પ્રાચીનાઓને ધાર્મિક આડમ્બરનું સ્વરૂપ આપી વેદવાચ્ય ઉપર પુષ્કળ વિવેચન કરી નવ નવી ધાર્મિક ભાવના આ યુગમાં જગૃત થઈ હતી અને વેદ ઉપરથી ધાર્મિક વિધિ અને તત્ત્વચિંતન આ યુગમાં શરૂ થયાં. દેવની આરાધના માટે અનેક વિધિયો ઉત્પન્ન કરી વિદ્વાન બ્રાહ્મણ વર્ગ તેમની શ્રેષ્ઠતા જનસમૂહ ઉપર મેળવી પોતાનું પર્યવ વંશપરંપરા માટે સ્થાપિત કર્યું. “આત્મા” નું મૂળ સ્વરૂપ વધી સર્વ જગતની પ્રવૃત્તિનું આદિ કારણ “બ્રહ્મ” માં દેખાયું હતું અને આ “બ્રહ્મ” ની સર્વ શક્તિ “બ્રહ્મા” માં પ્રેરણા હતી અને આ “બ્રહ્મા”ના મનુષ્યજાતિમાં પ્રતિનિધિ “બ્રાહ્મણ” થયા હતા, “બ્રાહ્મણ” યુગમાં આ પ્રમાણે “બ્રાહ્મણો” જે પોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપવા થયેલા યજ્ઞાદિની અનેક ધર્મની વિધિયો રચવામાં વખત કાઢ્યો હતો ત્યારે તત્ત્વચિંતકો કંઈ મુઠ્ઠા રહ્યા ન હતા. “આત્મા”નું ખરું સ્વરૂપ શું છે એ આ યુગમાં મોટા તત્ત્વપ્રશ્ન હતા. આ પ્રશ્નમાં જ દુનીયામાં સૌથી શ્રેષ્ઠ મનાતા ઇશ્વરે જ્ઞાન સંજ્ઞાથી તત્ત્વવિચારોથી ઉભરાતાં ઉપનિષદોની ઉત્પત્તિ છે. અને હિંદુસ્તાનના તત્ત્વજ્ઞાનનો મૂળ પાયો આ ઉત્તમ ગ્રંથોમાં છે. બ્રાહ્મણોની વૃત્તિને અનુકૂળ તત્ત્વવિચાર યોગેદ્દશનમાં જોવામાં આવે છે અને ઇર્મક્રિયા કર્મથી અને શરીરને અનેક કષ્ટ આપનારા યોગ-પ્રયોગો કરવાથી “બ્રહ્મ” ની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે એવા વિચારો આ દૈન્યમાં પતંગલિ વિગેરે તત્ત્વચિંતકોએ દર્શાવ્યા છે. પણ આ યુગમાં ખરેખર તત્ત્વચિંતન સામ્ય દૈન્યમાં મળી આવે છે. કેમકે સર્વ વિચારોનો

આધાર કોઈપણ અનિર્વાચિત પ્રમાણ પર રાખ્યા શિવાય માત્ર અનુભવથી સિદ્ધ થઈ શકે એવા નીતિતત્ત્વ શોધવા પ્રત્યે સર્વ બુદ્ધિનો ઉપયોગ આ તત્ત્વજ્ઞાનમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ મહાન બુદ્ધિદર્શનના અધિકારી કપિલ મુનિ હતા અને તેમણે બ્રાહ્મણોને અરુચિ કર તત્ત્વ અત્યંત નિષ્પક્ષપાતપણે બહાર મુક્યું છે. તેણે અખિલ વિશ્વના સર્વ પદાર્થો “જડ” અને “ચિત્” ના બે પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વોના બનેલાં છે એવું દર્શાવ્યું છે. અને સર્વ જડની ઉત્પત્તિ જડમાંથી થાય છે અને ચિત્ની ઉત્પત્તિ ચિત્માંથી થાય છે આ પ્રમાણે સર્વ વિશ્વનું આદિકરણ ચેતનામય સર્વવ્યાપી ચિત્ત જે “બ્રહ્મ” ના નામે ઓળખાય છે તે એકલું ન હોતાં જડનું પણ વિરોધી કારણ તેની સાથેજ મુક્યું હતું. આ વાદ જો કે ધાર્મિક ભાવનાને અરુચિ કર છે તોપણ માત્ર બુદ્ધિથી જે તર્ક કરી શકાય એવી તત્ત્વની ખરી સ્થિતિ કંઈપણ આંચકા શીવાય બહાર મુકવામાં જ આ મહામુનિની ખ્યાતિ છે. ઓખના દૈત્યમત વિષે આ ટેકાણે વધારે બોલવાનું કારણ ન હોવાથી માત્ર એટલુંજ કહેવું બમ છે કે આ તત્ત્વવિચારોમાં ગ્રમાયેલી વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિભાવના ખીજ કોઈપણ આર્થ તત્ત્વજ્ઞાનમાં બાંધે નેવામાં આવતી હશે. આ તત્ત્વવિચારો જો કે સામાન્ય જનમમાં પર પ્રત્યક્ષ રીતે અસર કરી શકતા નથી તોપણ સમાજને પરોક્ષ રીતે પણ તેની કાળે ક રીતે અસર થયા વિના રહેતી નથી. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોના ધાર્મિક આડંબરોથી અંજાઈ ગયેલા જનસમાજના બ્રાહ્મણ યુગમાં બુદ્ધિ ભાવનાયે અંધશ્રદ્ધાને નિષેધ કરનાર તત્ત્વ જનમ પગાડ્યું હતું. યજ્ઞયાગાદિ પ્રત્યે અરુચિ ઉત્પન્ન કરવામાં આ વિચારો કારણભૂત થયા. ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્રો ઉપર વર્ચસ્વ ભોમવતા બ્રાહ્મણો પ્રત્યે એક પ્રકારનો તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. બ્રાહ્મણોની જનસમાજના મોટા ભાગને આ જનમમાં તો શુક્લમગીરી મરી બ્રાહ્મને સત્પુત્ર કરી આવતા જનમમાં બ્રાહ્મણ અવતાર મેળવવાની આશાઓ બતાવવામાં આવતી હતી. બ્રાહ્મણોને પાળનારા અને આર્થ ભૂમિપર સ્વપરાક્રમથી રાજ્ય કરનારા ક્ષત્રિયો પણ બ્રાહ્મણોના અતિશય ત્રાસથી ડંટાળ્યા હતા. આવી જનસમાજની સ્થિતિમાં આશરે ઈ. મ પૂર્વે ૫૦૦ માં હિગ્ગાલ્યની તજેટીમાં આવેલા શક્ય વંશના નાના રાજ્યના રાજકર્તાને ત્યાં જૈનમ બુદ્ધનો જન્મ થયો હતો. અને આ મહાન પુરૂષે જનસમાજની અંધમ સ્થિતિ સુધારી ખરૂં ધર્મજ્ઞાન તેમને આપવા રાજ્યવૈભવનો ત્યાગ કરી આખું જીવન અર્પણ કયું હતું. તેનો ધર્મોપદેશ સામાન્ય જનસમાજમાં એટલો તો લોકપ્રિય થઈ પડ્યો કે તેના ધર્મને ફેલાતાં જરાપણ વાર લાગી નહિ. આ ધર્મમાં યજ્ઞયાગાદિ પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવવામાં આવ્યો હતો અને યજ્ઞમાં હોમાત્તા પ્રાણીઓ તરફ સમાજની દયાની લાગણી ઉત્કેરી અહિંસાનું તત્ત્વ આ ધર્મમાં દાખલ થયું હતું.

બુદ્ધ ધર્મના વિચારોમાં રહેલી સાદાઈ અને દયાની લાગણીથી આ ધર્મને આર્ય ખંડમાં પ્રસારતાં કંઈ વાર લાગી નહિ. આ ધર્મના ઉપદેશક અનેક સાધુઓ મઠની સંરક્ષા સ્થાપી આરેખે જનસમાજમાં ધર્મ ફેલાવવા લાગ્યા અને આ સાધુઓએ ધર્મ ફેલાવવામાં જો કે એક પ્રકારની સ્ફૂર્તિ ઉત્પન્ન કરી તોપણ આ સાધુઓ જ આ સાદા ધર્મનું આર્ય-ભૂમિમાંથી નિકટનું કરવાને કારણભૂત થઈ પડ્યા. જુદા જુદા મઠોના વિચારો જુદા પડ્યા

લાગ્યા અને ધર્મશુદ્ધિ શરૂ થવા લાગ્યાં. સાધુઓની મનુષ્યસ્વભાવ વિરુદ્ધ રહેવાની અનેક કૃત્રિમ ઉપભવી કાઢેલી. ફરજોથી એક પ્રકારનો સડો જેમ અનેક કૃત્રિમ સંસ્થાઓમાં થઈ આવે છે તેમ થવા લાગ્યો, અને શુદ્ધધર્મના અતિ પ્રબલિત યુગ પછી આ સાધુઓનું દૃષ્ટાંત બ્રાહ્મણો જેવું જ જનસમાજને અલિપ્તકારક થઈ પડ્યું. આ પ્રમાણે સમાજ પર ન્યાં સુધી શુદ્ધ ધર્મનું સાદું તત્ત્વ રાજ્ય કરતું હતું ત્યાં સુધી આ ધર્મની શુદ્ધિ થતી ગઈ પણ ન્યારે આ ધર્મે પણ સમાજ પર સાધુઓના અરબલિત આચરણોથી રાજ્ય અમલ શરૂ કર્યો ત્યારે સમાજની ધાર્મિક જિંદગી પાછી બ્રાહ્મણો તરફ વળી. બ્રાહ્મણોએ પોતાનું વર્ચસ્વ સમાજ પરથી ખોયા પછી પોતાની શુદ્ધિના ઉપયોગ દેશ-કાળ પ્રમાણે સમાજને પોતાના સિદ્ધાંતો દર્શાવી તેમની જિંદગી પોતા તરફ ખેંચવા યત્ન કર્યો હતો. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ પોતાના વેદિક ધર્મમાં યજુષાગાદિનું તત્ત્વ કમી કરી વેદિક દેવોની પૂજા આરાધનાનું તત્ત્વ દાખલ કર્યું અને આ પુનઃક આવના જનમૃત કરવા પ્રાચીન આર્યોની રહેણી કરણી આભેદુબ દર્શાવનારાં જે મહાન આર્ય કાવ્યો “રામાયણ” અને “મહાભારત”નો આધાર લીધો. આ મહા કાવ્યમાં વેદિક ધર્મને સંપૂર્ણ રીતે ગાન આપનારા કાવિયોનું ધાર્મિક જીવન ધણી ઉત્તમ રીતે દર્શાવેલું હોવાથી બ્રાહ્મણોએ તેમાંના પાત્રોને આદર્શ રૂપે સમાજ આગળ મુક્યાં અને શુદ્ધ ધર્મથી ફેરવાયેલી જિંદગીના સમાજને અતુકજી એવા અનેક દેવ દેવીઓની આરાધના અને પૂજના અનેક પુરાણો ઉપભવી કાઢ્યાં. વેદના અનેક નૈસર્ગિક દેવો આ પ્રમાણે આવ બુઝાઈ ગયા અને સર્વ વિશ્વવ્યાપી મનાતા પ્રાચીન “બ્રહ્મ” તત્ત્વના મૂર્ત સ્વરૂપો તરીકે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની ત્રિપુટીનું મહાત્મ્ય બ્રાહ્મણોએ સમાજની શ્રદ્ધા જનમૃત કરવા બહાર પાડ્યું અને અર્દાયા પણ વિષ્ણુ અને મહેશ એ એકજ બ્રહ્મના સ્વરૂપ છે એમ વારંવાર બ્રાહ્મણોથી નિર્દેશ થવા છતાં પણ આ જે દેવોના વર્ચસ્વ માટે વાદ ઉપજાવતાં શંકા અને દેખાવ માર્ગો ઉત્પન્ન થયાં. આવી રીતે બ્રાહ્મણ ધર્મમાં તક પડવાથી શુદ્ધ ધર્મની હાથ પામતી રિયલિટી બ્રાહ્મણ ધર્મને જોઈએ તેટલું પ્રાણવ્ય મળી શક્યું નહિ. પણ આશરે ઇ. સ. ના આઠમા દેશમાં શંકરાચાર્યે પ્રાચીન વેદિક તત્ત્વજ્ઞાનનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી બાદરાયણની ઉત્તર મીમાંસાનો આધાર લઈ જમાનાને અતુકજી વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાન ઉપજાવ્યું. બાદરાયણની મીમાંસામાં ઘણી જ સંદિગ્ધ બાબતો “બ્રહ્મ”નું એક સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. આ મીમાંસાનો જુદા જુદા આચાર્યોએ પોતાના મતને અતુકજી જુદો જુદો અર્થ કર્યો છે અને શંકરાચાર્યે પોતાનું અદ્વૈત વેદાંત ઘણી જ ઉત્કૃષ્ટ રીતે આ મીમાંસા ઉપરથી બહાર પાડી શુદ્ધ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનને સાવ લુપ્ત કરી નાખ્યું અને આવી રીતે શુદ્ધ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનની થોડી ઘણી રહેલી સિદ્ધાંતની અસર સાવ નાશુદ થઈ અને બ્રાહ્મણ ધર્મનું પ્રાણવ્ય પાછું જન સમાજ પર શુદ્ધ ધર્મનાં જરા પણ અંકુશ શિવાય સ્થાપિત થયું. શંકરાચાર્યે જનસમાજમાં જુદા જુદા દેવ દેવીઓની વર્ચસ્વ માટેની તકરારનું ખીજ સમજી જઈ સમાજને અતુકજી “પચાસતને” યુગ પ્રચલીત કરી કે જેથી કોઈ પણ દેવની શ્રેષ્ઠતા માટે સમાજમાં નાહક તકરાર ઉભી થઈ માત્ર ખરી ધાર્મિક ભાવના જે શુદ્ધિ વાદ પર માત્ર શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે બંધાયેલી હોવી જોઈએ તેને કંઈ પણ બાધ ન આવતાં સમાજનું રાષ્ટ્રીયત્વ જળવાઈ રહે. શંકરાચાર્યનો આ તર્કવાદ સમાજમાં એટલે

તો અનુકૂળ થઈ પડ્યો અને જુદા જુદા મતમતાંતરોના મુની આચાર્યો તેના વાદ કરે એવા તો નરમ પડી ગયા કે આખા ભરતખંડમાં તેનો ધર્મ મંળેથી દિગ્વિજય થઈ ગયો અને શંકરાચાર્યે પણ તેના ધર્મના ઉપદેશકો મંન્યાસીઓના મઠ ચારે દિશામાં સ્થાપિત કર્યા. શંકરાચાર્યે સ્થાપિત કરેલી આ ધર્મસંસ્થા જે કે આચાર્યવર્તની અનેક ધર્મ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે શ્રદ્ધાથી તાત્કાલિક આધીન થઈ જવાની વૃત્તિને લઈ લાંબો વખત પ્રાણલ્પમાં રહી નહિ તોપણ શંકરાચાર્યે બહાર પાડેલું તત્વજ્ઞાન એટલું તો શ્રેષ્ઠ અને બુદ્ધિવાદથી ભરેલું છે કે વેદાંત એ જ ખરૂં પ્રાચીન આર્યતત્વતું તત્વ છે એમ તમામ તત્વવેત્તાઓને સ્વીકાર્યા વિના ચાલતું નથી.

શંકરાચાર્ય પછી ખીજા ધણા આચાર્યો થઈ ગયા અને તેમણે પણ વેદના ઉપનિ-
પદ અને મીમાંસાસૂત્રોના અભ્યાસ ખીજા દષ્ટિબિન્દુથી આગળ લાવી “ભક્તિ”નું પ્રાણલ્પ
“ગુન” કરતાં વિશેષ છે એમ ખતાવી શ્રદ્ધાળુ લોકોને ભક્તિના નવા પન્થમાં દાખલ
કર્યા. રામાનુજે વિદ્યિતાદેવતો સિદ્ધાંત રજૂ કરી ભક્તિનો પન્થ પ્રથમ તત્વદષ્ટિએ જાહેર
કર્યો અને તેના અનેક શિષ્યોએ આ પન્થ સમાજમાં ધીમે ધીમે આગળ વધાર્યો.

રામાનન્દ આ પન્થનો અનુયાયી ઈ. સ. ના ચૌદમા શ્વેત્રામાં મુસલમાની યુગમાં થઈ
ગયો અને તેણે વિધ્યુના અવતાર રામની ભક્તિનું આદાર્ય લોકોમાં ગાળું અને સમાજમાં
શરૂ થયોને નાહક પછાત પાડી તેમની અવગણના કરવાની સાંસારિક બદી તેણે આ વર્ગ-
માંથી શિષ્યો લઈ કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો. કૃષ્ણીર આ પ્રમાણે રામાનન્દનો દલકા કુળથી
જન્મેસો શિષ્ય હતો. કૃષ્ણીર જાતે એક વણકર હતો અને તેણે હિંદુ મુસલમાનનો પણ
બેદબાવ કાઢી નાંખવા ઉપદેશ કર્યો તેણે સર્વ ધર્મો એક ઇશ્વરના જ જુદા જુદા સ્વરૂપ
છે અને માયાને લઈ આપણને ભેદબાવ દેખાય છે તો તે કાઢી નાંખવા અનેક ભક્તિમય
પદો રચી આખા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનને તેની સાદી અને મીઠી વાણીથી છતી લીધો હતો.
આ ધર્મને જે કે ઘણું મજબુત પુણીજળ ઉચી વર્ણના આલ્મજો તરફથી મળ્યું નહિ તો
પણ સમાજનાર તેની દૃઢ અસર ખેમી ગઈ અને લોકો શ્રદ્ધાથી કૃષ્ણીર તરફ ધર્મવૃત્તિયા
જેતા હતા. હજી પણ કૃષ્ણીરનો પન્થ ચાલુ છે પણ જેમ પ્રત્યેક પન્થમાં થયું છે તેમ
યુગ પુરૂષનો ઉદિશ બાળુએ રહી એક શિષ્ટાચાર અને અધમવૃત્તિમાં પન્થ હુપી ગયો છે.
પણ આ મહાન પુરૂષની અસરને લક્ષનેજ ગુરૂ નાનકે શીખ ધર્મ સ્થાપિત કર્યો કે જે
ધર્મનું રાષ્ટ્રીય પ્રાણલ્પ પાછળથી એટલું તો વધી પડ્યું કે અર્વાચીન ભારત વર્ષના ઇતિ-
હાસમાં શીખ લોકોએ ખરૂં રાષ્ટ્રીય નામ મેળવ્યું છે.

આર્ય ધર્મની વૃત્તિ બહારના સંયોગોને તાણે થઈ એટલી તો સ્થિતિસ્થાપક થઈ
માંગે છે કે સૃષ્ટિપર બાળેજ એકે આદ્યો બધો સુદૃઢ પણ સ્થિતિને અનુકૂળ થનારો
મત કે ધર્મ હશે કે જેના અનુયાયીયો ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતો અને બાવનાઓને સદાંતર
સરખુંજ માન આપી ધીમે ધીમે પણ સુદૃઢ રીતે દેશાનુકૂળ સમાજ સુધારાના તત્વને
દાખલ કરી પોતાના મૂળ સ્વરૂપને ધણી ચીવટથી વળગી રહેતાં હશે. આર્ય ધર્મની આ

ખાસ દૃષ્ટિથી જો કે એકે નવો સુધારો એકદમ સમાજમાં પ્રસરી શકતો નથી પણ ધીમે ધીમે સમાજને અનુકૂળ સુધારણા મૂળ ધર્મનું સ્વરૂપ બગાડવા સીવાય ખગપેસારો કરતી જાય છે. અવખત આવી દૃષ્ટિ ધણે અંશે સમાજના અજ્ઞાન અને અધશ્રદ્ધાને આભારી હોઈ સમાજની સ્થિતિ સુધરેલા દેશો જોડે સરખાવતાં ધણી અધમ લાગે છે તોપણ બ્યારે આ સામાન્ય વર્ગમાં ખરી કેળવણી પ્રસરશે અને શુદ્ધિવાદને અંધશ્રદ્ધા કરતાં વળન આપવામાં આવશે ત્યારે સ્વાભાવિકતઃ આ સ્થિતિસ્થાપક ધર્મવૃત્તિમાં એટલો બધો સુધારો માલમ પડશે કે બાંએ ખીજા-કોઇ ધર્મના ઇતિહાસમાં, જોવામાં આવ્યો હોય. કેળવણીનું આ તત્વ, આ અગ્રેજી યુગની રાજવાતમાં બંગાલામાં રાજારામ મોહનરાયે સ્પષ્ટપણે જોયું હતું અને કેળવણી એ જ ખરી સમાજસુધારણા છે અને તેને લઈ ધાર્મિક દૃષ્ટિ પણ સુધરતી જાય છે એવું આપણે આ મહાન્ બંગાલી પુરૂષે ઉપરિચિત કરેલા વિચારોમાં જણાઈ આવે છે. તેમજ પાશ્ચાત્ય ધર્મવૃત્તિમાં કેળવણીને લઈ થયેલા ફેરફારો પ્રમાણે આર્યાવર્તના પ્રાચીન ધર્મને સુધારવા યત્ન કર્યો અને બ્રહ્મસમાજની રચાપતા થઈ. આ સમાજમાં પણ પાછળથી મતમતાંતરને લઈ તડ પડ્યાં છે તોપણ એકંદરે આ સમાજમાં પાશ્ચાત્ય કેળવણી પામેલા વર્ગ હિંદુ ધર્મના નામે કૃપાશાસ્ત્ર વિચારોને પ્રુષ્ટિ આપે છે. પાશ્ચાત્ય કેળવણી પામેલા સમાજને આર્યધર્મ જોડે જોડી રાખનારો એક સમાજ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત થયો છે અને દયાનંદ સરસ્વતી આ સમાજના આદિપુરૂષ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે તેમજ આર્યોના વેદને એકશીય સ્વરૂપ આપ્યું છે અને ચાલુ પાશ્ચાત્ય સુધારાને માટે તેમાં સર્વ પ્રકારે સ્થાન છે એમ દર્શાવી ચાલુ સમાજ સ્થિતિ કેળવાયેલા દેશોની સ્થિતિપર લાવવા પ્રયત્ન કરેલો છે. . .

બરતખંડના વીસ મહાન પુરૂષોની ચર્ચા જે સહજ “રીબ્યુ ઓફ રીબ્યુઝ”માં આ-વેલી ચર્ચા ઉપરથી ઉપલબ્ધ થઈ હતી તે ચર્ચાના પરિણામે જે સાર આપણને ગુજરાતના સુશિક્ષિત વર્ગ તરફથી મળ્યો છે તેનો એકંદરે વિચાર કરતાં આપણને આર્યવૃત્તિમાં રહેલો એક મહાન્ ગુણ તેના તત્વવેત્તાઓ અને ધર્મોપદેશાઓને મળેલા ઉચ્ચ સ્થાન ઉપરથી જણાઈ આવે છે; આ ગુણ તે જુદા જુદા યુગમાં આર્યધર્મ વૃત્તિમાં અંધશ્રદ્ધાને લઈ થતાં હુલ પરિણામને સુધારવા માટે ઉપયોગમાં લીધેલા શુદ્ધિવાદનો છે. હૃદયની ઉમરાઈ જતી ભાવનાઓને હૃદ બહાર જતી મસ્તકની શુદ્ધિએ અટકાવી છે. અને શુદ્ધિવાદનો અ-ત્યાચાર થવા હૃદયભાવનાએ જરાએ અવકાશ આપ્યો નથી. આર્યાવર્તમાં ઉતરી પડેલા સાદા પણ શુદ્ધિશાળી આર્યો પોતાની સામાંજીક સ્થિતિ સુખમય રાખી કુદરતના પ્રત્યેક દેખાવ તરફ શ્રદ્ધાથી મનન કરતા હતા અને તેને પરિણામે મનુષ્યશુદ્ધિ સ્થિતિત્વ સમ-જવા ઉચ્ચેરાતી જેને પરિણામે આપણને હવે આર્ય તત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે.

સામાંજીક અતિ સશુદ્ધિને યોગે તત્વજ્ઞાનના ઉપદેશ બ્રાહ્મણો સમાજના સંધારણ સમાસદો પ્રત્યે શ્રેષ્ઠતાનો દાવો કરવા લાગ્યા. અને સમાજની આર્થિક તેમજ માનસિક સ્થિતિ ફર્જળ થતી ગઈ અને સમાજને એક વર્ગના જુલમતંબેથી સ્વતંત્ર કરવાની પરિ-

તેમના કહેવા પ્રમાણે જ્ઞાનોના ઉપયોગ પચાસ વર્ષની અંદરજ એટલે સુમારે સન ૧૮૧૦ થી થયો (કેમકે તેમનો નિર્બંધ ૧૯૦૯-૧૦ છપાયો છે) તેમને કદારા ખબર હશે કે એ બે કવિઓની અગાઉ કવિ હીરાચંદ કદાનજીએ જ્ઞાનોના ઉપયોગ કર્યો હતો, અને તેમણે સ્વેલું મોડું પિંગળ તેમના મરણ પછી મોડું પ્રસિદ્ધ થયું હતું.

આથી આગળ વધીએ તો મહાકવિ દયારામભાઈ જેમનો જન્મ સ. ૧૮૨૩ કે ૩૩ માં થયો હતો અને જેમનો અંતકાળ સ. ૧૯૦૮ (સન ૧૮૫૨) માં આવ્યો હતો, તેમણે પદ્યસત્તુ વર્ણનમાં શાકુંલ વિકિરિત, માલિની, ને કુડળીઆનો (જેની માંહોઁકાવ્ય છદનાં ચરણો છે, જેને પિંગળ શાસ્ત્રમાં વાસ્તુક પછુ કહે છે તેનો) ઉપયોગ કર્યો છે, તેમ મનમતિ સવાદમાં જે છદ છે તે ગરબા છદ દોહરા તથા પદ્યવંશમતું મિશ્રણ છે. તેમણે સ્વેલા જ્ઞાના માત્ર બે દ્રષ્ટાંત નીચે આપ્યાં છે:—

શાકુંલ વિકિરિત

જાણીને ધન ગળું દુઃખ મુજને, તન તાગ્યુ પચાનને;
ચિત્ર પ્રચુર ચંત્રર કવેશ મહારો, આણી ઉદાશી રહે.

ધત્યાદિ.

જુજન પ્રયાત

નમો શ્રી ચમ્પને મહારાણી દેવી,
સુરાસુર જાલા સિવાદિક સેની.

ધં.

હવે ઐતિહાસિક પુરાવા માટે દયારામની પૂર્વતા કવિઓ લખ્યો. કવિ જીવરામે જીવરાજ શેઠની મુસાફરી ગાઈ છે, તેમાં કલાપતિ પ્રભા અથવા નંદરામ નામક જત છે, જુઓ,

શિવરાજ શેઠ પુત્ર જીવારાજને,
મોકલે વિદેશમાં કહી મુકાજને

ધં.

એ રાગ ર જ ર જ મ એવા તેર અક્ષરનો બનેલો છે,

જે પૂર્વે થયેલા (સ. ૧૭૯૦) વલ્લભ કવિએ નવિન પ્રકારનો ગરબા છદ રચ્યો છે, જે ૨૩ મારાનો છે અને પિંગળમાં જેનું સામાન્ય નામ નિશ્ચલ આપ્યું છે, અને જેને મળતાં તેમાં અનેક ચેટા મેદ જતાંવ્યા છે. ઉદાહરણ;

ગાવા ગરબા છદ, બદુચર માત તણો મા, ધ૦.

હવે આપણે પ્રેમાનંદના સમકાલીન કવિઓ લઈએ, અને તેમણે અપ્રચલિત-છંદો-દત્તો વાપર્યા છે કે કેમ તે જોઈએ.

મહાત્મા જગજીવન જીમણે 'સંવત' ૧૭૭૧ માં કવિતા રચી છે તે એક ઠેકાણે કહે છે, કે:—

કવિત સાખી પદ દુહો, દુર્મિલા ને છંદ;

ગાણાં ગાય શૃંગારનાં, કરે એમ આનંદ.

આમાં કવિત એ વત છે, દુર્મિલા એ વૃત્ત છે, અને છંદ શબ્દ વડે માત્રા મેળ અને અક્ષર મેળ બંનેનો સમાસ થાય છે, અને એવા છંદ વત વગેરેમાં શૃંગારના ગાણાં ગાઈ આનંદ કરે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી તે વખતે એવા છંદ દત્તોનો ઉપયોગ થતો હતો એમ સમજાય છે.

કવિ સામળ જ પ્રેમાનંદનો સમકાલીન હતો તેણે અંગદ વૃદ્ધિમાં ચોસરા (જુલણા જોવા) સોરઠા, કવિત, સવૈયા ને છપ્પામાં કવિતા રચી છે. સોરઠા એ કાઠીઆવાડમાં જાણીતા હોઈ શુભરાતના જૂના કાઠી કવિએ વાપરેલા જાણીતા નથી. કવિત અક્ષર મેળ છે. સવૈયા તે વખતે જાડુ પ્રચારમાં નહોતા.

કવિ રત્નધર એ પ્રેમાનંદનો સમકાલીન અને તેનો માનીતો ને મોટેરો શિષ્ય હતો. તેણે તો પ્રેમાનંદની મારફત પિંગળસાચના દત્તોનો ભારે ઉપયોગ કર્યો છે, તેમાં દ્રુતવિનં-ભિત, ઇશ્રવન્દા, રથોદ્દતા, લુગ્ગમ પ્રપાત, વચંતતિલકા, ઉપન્નતિ, સાદૃશ્યવિકિરિત, પુષ્પતાચા, પ્રગિતાક્ષરા, ગંદાકાન્તા, સિખરિણી એવા વત વાપર્યા છે અને તે ઉપરાંત પોતાના શરતું અતુકરણ કરીને વળી કોહરા, ચોપાઈ, સાગેરી, રાગણી, કેદારો, ગોડી ધનાથી, વગેરે રાગો પણ ઉપયોગમાં લીધા છે. એના વત શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રતિના છે. વૈરાગ્ય બોધકાવ્ય જે વિષે મેં પૂર્વે કહ્યું છે તે તો આખું વૃત્તબંધ છે. વાંચક વર્ગની ખાતરી માટે મુખ્ય મુખ્ય દત્તોના ઉતારા આપું છું.

૧ સાદૃશ્ય વિકિરિત.

મિથ્યા કાં મન મોહ મત્સર ધરો, નિંદા કરો લોકની,
માનો ફેરક કુટુંબ, રોક સઘણો, મૂકી મજા કૃષ્ણને;
નિત્ય ચિન્તા વિચાર મારે મનને, સંભાર શ્રી કૃષ્ણને,
તૃષ્ણ ટાળ, નિહાળ નેટ નરમાં, નારાણને સર્વથા.

કરી ગાન પંચાશિકા સાર જાતે,
ન્યહાં જત બાંધું, ભુજંગ પ્રયાતે;
જનો । જહ મધ્યે, મજે વિષ્ણુ વે'સો,
કલો તેહ રત્નેશ્વરે સર્ગે પે'સો.

૩ દૂત વિલાખિત.

વિષય ભોગવતાં સુખ જોટલું,
દૂરી યશે તમને દુઃખ તેટલું;
પ્રથમ કહુ ધસ્યે સુખ ત્યાં હશે,
પછી પછી પરિતાપ ધણો યશે.'

૪ વસંત તિલકા

રાધા હુવે મન ભમે, યઈ ભૂગ રૂપે;
બાધા હરે હરે સદા, અનુપે રૂપરૂપે;
મા'ધા વિધિ મન તને, કરશે સદાય,
આધાર એ તણુ તણો, વર પ્રેમદાય.

૫ પુષ્પિતાગા.

ભજ ભજ હરિને, અધ્યાત્મિભાની,
તજ તજરે તણી, વિકાસ કામી;
ભજ ભજતાં બયનો કહેય જાશે,
મન આનંદ અપાર સુખ યાશે.

૬ માસિની.

નિશદિન મન મધ્યે, રાખજો રામ નામ,
અભય પદ વિધાતા એક છે સ્યામ ધામ;
પડપતિ પદ સેવી, દાપજો કામ દામ,
ચરણ ભગતિ ચઢી, શે કરો વામ દામ.

૭ ઉપનતિ

ઉપાધિના બેદ સમસ્ત જાશે,
તો જીવ એ બ્રહ્મ વિષે સમાશે,
જા, કોટે ઘોટે મારત મધ્ય જોવો,

૮ ઇદરજા.

જલનેજ વૈરાગ્ય લતા વખાણી,
રત્નેશ્વરે અંતરયામી વાણી;
પેલો યથો ગુચ્છ કવિત વીણ,
તેમાં કહ્યા ઝોળખવાજ ધણ.

૯ રવોદતા.

કઈ મૂળ મનુષ્યાવતાર ત્યાં,
કદ્ય વૃક્ષ પ્રગટ્યો નિચારતાં;
જેહ મધ્ય રાત રાખ શોભતી,
ખાર ખાર લથુ રાખ લોખતી.

૧૦ પ્રમિતાસકા,

જીવ દોટિ જીવ તુજનેજ યથા,
મદ્ય તેહ મોહ મદમેર ગથા;
સ્પર્શી વળ્યો સકળ લોક વિષે,
તોય મિત્ર તુમ ન થયુ નિમિષે.

૧૧ મહાકાન્તા.

ગીરિ જલ્લા હર ત્રણુ પતિ, પ્રેમવાળા પ્રતાપી,
તેવે પ્રેમે જાતન કરીને, રત્ન કીધો કુપાપી,
પુણ્યાનંદી વર ગુરુ સદા, વાટ વેંતી ઉપાપી,
રત્ન તેને નમન કરીઆ, મૂર્ખની પકિત આપી.

૧૨ શિખરિણી

નથા જાતે જોવા, પણ પરમ આનંદ પ્રકટે,
સમુદો સુરોના, અતિ ગતિ વતી રત્ન પ્રકટે;
જદા પ્રેમે નેમે, શિર કરે ધર્યો કદ દરવા,
તદાપિ વિચારાબ્ધિ કરી કમી રહી રત્ન તરવા.

પ્રેમાનંદની આદ્ય અને અંતકૃત મરાઠીને ધોરણે દ્વારારમે તથા રત્નેશ્વરે શ્લોક રાખે
યાપયો છે, અને તે કથું વૃત્ત બતાવે છે તે પ્રકાશકોએ જણાવ્યું છે, અને તેવા ઉદ્દેશ્ય તેમણે
એક ટેકાણે કરેલો પણ છે.

આ વાત જણાવવા જેવી છે કે રત્નેશ્વરનું કાવ્ય સંવત ૧૭૪૦ માં રચાયું હતું, એટલે પ્રેમાનંદે જે હંદખંદ કાવ્ય કર્યાં છે તે અને નાટકોમાં જે ઇતો દાખલ કર્યાં છે તે, રત્નેશ્વર પછીનાં છે.

રત્નેશ્વરે પોતાના ગામમાં મંસ્કૃતનો કેટલોક અભ્યાસ કરી કાશી જઈ પંડિતાઈ પ્રાપ્ત કરી હતી. પ્રેમાનંદની મહારાષ્ટ્ર તથા વિક્રતા જોઈ રત્નેશ્વરે તેમના શિષ્ય થવાનું પસંદ કર્યું હતું. આ ઉપરથી બે અનુમાન નીકળે છે: એક તો એ, કે જેઓ પ્રેમાનંદે કવિઓ ઉત્પન્ન કરવાની શાળા રચાવી હતી, તે ગુર્જરીને જાંચ સ્થિતિમાં લાવવા બગીરથ પ્રયત્ન કરેલો એ મા વૃત્ત છે એમ કહે છે તેઓની વાત જોટી પડે છે. અને બીજું, જેઓ પ્રેમાનંદનું સંસ્કૃત જ્ઞાન હાલના પુરાણીઓ જેવું હશે એવી કલ્પના કરે છે, તેઓને જણાશે કે રત્નેશ્વર જેવો સંસ્કૃતમાં નિપુણ ગૃહ્ય પ્રેમાનંદનો શિષ્ય થાય, ત્યારે પ્રેમાનંદમાં તેના કરતાં પણ અધિક ગુણો હોવા જોઈએ. વલ્લભે કદાપિ પોતાના પિતાનાં અતિ વખાણ કર્યાં હશે એમ માનીએ, પરંતુ રત્નેશ્વર તેના વિશે કેવો પૂજ્ય ભાવ બતાવે છે, તે ઉપર આ પેલા ઉદાહરણ વાંક ૪,૧૧ ને ૧૨ લક્ષ્યપૂર્વક વાંચવાથી જણાઈ આવશે. જરૂરી રાખે તેમાં મોટે અક્ષરે બતાવ્યા છે.

ઉપર આપેલા મૂલ્ય ઉદાહરણોથી રા. નરસિંહરાવે જે અનૈતિકાસિક અને કાલ્પવિરોધી પ્રશ્ન કર્યાં છે તે અદર્શ યથ જાય છે. આ ઉદાહરણો પણ જૂના કવિઓનાં ન છતાં આધુનિક છે, એમ ગ. નરસિંહરાવ કહેવાને હવે કાં ઉભા ન થાય ?

જ્ઞોતના વિસ્તીર્ણ વિવેચનમાં રા. નરસિંહરાવ પ્રકાશકોએ ગાયન અને હંદ મંજરે જે અનુમાન કર્યું છે તેને હમી કાઢ્યું છે. તેઓ ગગીનશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હોવાથી તેમનું કહેવું માન્ય કરવું પડે, પરંતુ એટલું તો કહેવું જોઈએ કે પ્રકાશકોનું અનુમાન જોટું પડે તેથી પ્રેમાનંદની કૃતિના મંજરનો પૂગવો લુલો ચતો નથી. જમ રા. નરસિંહરાવનાં ઘણાંજે અનુમાન જોટાં પડ્યાં છે, તેમ પ્રકાશકોનાં પણ પડે, કેમકે અનુમાન કંઈ હમેશ અસંહોતાં નથી. વળી રા. રણછોડભાઈ એક ઠેકાણે કહે છે, કે “ જ્ઞાન અથવા ગીત, સંગીત, પદ્ય ઇત્યાદિ જૂદા જૂદા તાલ અને લયથી યજ્ઞેલ હંદોનું રૂપાન્તર છે.” એથી ‘વિશેષ પ્રેક્ષક મર મૌલાજી જે સંગીતશાસ્ત્રને મોટે આખા હિંદુસ્તાનમાં મશ્હૂર હતા, તેમણે હંદો ગરખાઓ, અને દેશીઓને સંગીતમાં ઉતારી તેનાં મોરેશન મુઠાં કર્યાં હતાં, ને તેઓ કહેતા કે સર્વ હંદ વગેરે ગાયનમાં ઉતરી શકે. પ્રો. મૌલાજી કરતાં પણ રા. નરસિંહરાવનું જ્ઞાન અધિક હશે કે કેમ તે જાણવામાં નથી.

અમંજ મંજરે પાછલા અંકોમાં જે વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે, તેથી તેનું પિટપેપણ કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ હંદોના આધુનિકપણને સંબંધે અણવકાખ્યાનમાં ખૂલણા હંદ આવ્યો છે, તે વિષે તેઓ લખે છે, કે:—

“ મંસ્કૃત જ્ઞોતનું એક દ્રષ્ટિએ બાવિ કાળના પ્રકારના સ્તીકારનું સ્વરૂપ છે, તેથી

વિશેષ અમંગલું તેલું સ્વરૂપ બોધું; પણ એ બેથી પણ વિશેષ રૂપે હેવી રિયતિ કેટલાક ખીમ્બ હન્દોની જણાય છે. એ હન્દોમાંના કેટલાક હેવા-હોવાનો સંભવ છે કે જે હન્દ રચના આધુનિક પિંગળમાંજ ઉત્પન્ન થઈ ગણનામાં આવેલી હશે એમ લાગે છે. વિસ્તાર થઈ જાય માટે ગણતરજ ઉદાહરણો લઉં છું:—

અષ્ટાવકાખ્યાન કડવું ૧૨ મું શ્લોક ૧ અક્ષરમેળ મૂલણા હંદમાં છે એમ પ્રકાશકોની દીકામાં ખતાવ્યું છે:—

‘રઘુનંદને વિષિને જતાં બુદ્ધજેન્દ્ર સાય ધર્માજ’ દક્ષપતરામના પિંગળમાં આ અક્ષર મેળ હંદ ખતાવેલો છે.

સગ્ગ છબરે સખુણી સદા શુભ-વામ્મ ગાંધિ મિશ્રા

(શુદ્ધરાત્રી પિંગળ પૃ. ૪૧)

સંસ્કૃત હન્દ શાસ્ત્રમાં કૃતિ નામના વર્ગમણિ ગીતિકા હન્દ છે, જેમાં અક્ષર મેળ મૂલણામાં છેવટે એક ગુરુ અક્ષર ઉમેર્યાથી રચના બને તે આપે છે x x x પણ આ અક્ષર મેળ મૂલણા પ્રાચીન હન્દ:શાસ્ત્રમાં આ રીલનો સ્વરૂપમાં એ જણાતો નથી અને નામ તો સ્પષ્ટજ શુદ્ધરાત્રી છે પ્રાકૃતકાંડગના સમયના કવિતા સાહિત્યમાં પણ આ હન્દ હોવાનો સંભવ લાગતો નથી. દક્ષપતરામ કવિએજ પોતાના પિંગળમાં ઉપજનબો હોય તો આશ્ચર્યની વાત નથી. બાપાના પિંગળમાં આ હન્દ છે કે કેમ તે જોવાની જરૂર છે.”

કૃતિ અને ગીતિકા માટે તેમજ આપેના સંસ્કૃત કોશનો આધાર દીપમાં ખતાવ્યો છે.

ઉપરના વિવેચનમાં આપેના કોશનો આધાર આપી જે કૃતિના પેશ બાતમાં ગીતિકા નામ આપ્યું છે તે તો ૨૦ અક્ષરના હંદોનો વર્ગ છે, અને અષ્ટાવકાખ્યાનમાં આપેલો હંદ ૧૯ અક્ષરનો બનેલો છે, અને દક્ષપતરામે જેને મૂલણા કહ્યો છે તે ૧૯ અક્ષરનો છે: વીરનો નહીં. આ મૂલણા હંદ અતિપ્રૃતિના વર્ગમાં આવે છે અને તેનું મૂલણા નામ પિંગળા દર્શમાં આપેલું છે. તેનું માપ સ જ જ મ ર સ ગ છે, પણ દક્ષપતરામે છેલ્લો લઘુ કહ્યો છે. મૂલણા શબ્દ દક્ષપતરામેજ નવિન ઉપજની કાટયો નથી, એમ આ ઉપરથી સાબીત થશે. વળી માત્રા મેળનો મૂલણા હંદ પણ નવિન નથી. તેનાં મૂલણા, મુદ્રાણા, મુલ્લન એવાં નામ છે. અને તે સંસ્કૃતમાં આદિલિતાના નામથી ઓળખાય છે. હંદો મંજરી, પ્રાકૃત પિંગળ, અને હંદો રત્ન મુક્તાવલીમાં એ નામ આપેલાં છે, અને છેલ્લા ગ્રંથોમાં તો એક માત્રા વધારવાથી ઉપમૂલણા, બે માત્રા વધારવાથી સુમુલ્લન અને ત્રણ માત્રા વધારવાથી અતિમુલ્લન હંદ ચાલે છે એમ કહ્યું છે. વળી ૨૧ અક્ષરના ઉત્પ્રતિના વર્ગમાં મૂલના (માગધી પિંગળ પ્રમાણે) અને મૂલણા (રેત રત્નાકર તથા વાગ વલ્લભ પ્રમાણે) નામ જોવામાં આવે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે મૂલણા નામ પ્રાકૃત અને સાંપ્રત બાપાએનાં પિંગળોમાં ક્યારનું પ્રવર્તે છે.

દ્રાપદી હરણ એ નાટકોને લગતો વિષય નથી, તથાપિ તેમાં આવેલા એકાક્ષરી શ્લોક

વિષે લખતાં રા. નરસિંહરાવ જણાવે છે, કે “ હાલો શ્રોત્ર લખનારો પ્રેમાનંદ અને નળા-
ખ્યાન ઇત્યાદિ લખનારો પ્રેમાનંદ એ એ એક હોય એમ કોઈ પણ માની સકશે નહિ.
નાના રૂપતા, પંડિત શેલી વગેરે ખુલાસા વ્યર્થજ ગણાશે ” (શા માટે ?) આ બાબતમાં
રા. કેશવલાલે કેટલોક ખુલાસો કર્યો છે, તેમ પ્રેમાનંદની વિદ્વતા બાબત પાછળ એક અંકમાં
વિસ્તારથી લખ્યું છે, છતાં નાના રૂપતા વિશે કંઈ વધારે કહેવું અસ્થાને નહીં ગણાય.

“ જગની જલવા મૃષ્ટુ ગોવાળીઆ તુજ વિના ધનમાં કોણ ધારો ” આવું સાદું
લખનાર નરસિંહ મહેતા સુરત સંગ્રામ જેવું ઝૂગારથી ભરપૂર કાવ્ય કેમ લખી શકે ?
“ સિદ્ધપુર નામે સુંદર ગામ, નારસિંહ રાજાનું નામ ” જેવા નાના છોકરાને યોગ્ય દોહરા-
ચોપાઈ લખનાર સામળખટ અંગદટ્ટિ કાવ્યનો કર્તા હોઈ શકે નહીં. “ ઓ વાંસલડી વેરણ
થઈ લાગીરે જનનીનારને ” જેવું સરળ લખનાર દયારામ પદ્મજીના વર્ણનનો કર્તા કહી
શકાય ? “ વિચારી જે તું વાતમાં, તારૂં વધુ થયું કેમ; હરિ ભજ્ય આર્થક ને દર્યું, તો
ટળ્યો નરક વેમ ” જેવા પદ લખનાર રત્નેશ્વર અને વૈરાગ્ય બોધ આદિ કાવ્ય બાધનાર
રત્નેશ્વર જૂદા જ હોવા નોંધ્યો. કેવો તર્ક ! નાના બાળકોને માટે મા બા બૂ પા જેવાં
પુસ્તકો લખનાર વિદ્વાનો હોય છે. વિદ્વાનો બાળપણની ભાષા બૂલી જાય, અથવા કુટુંબ
કષિયા ને ચાકર નોકર સાથે પણ પડિતાર્થ ભરેલીજ ભાષા વાપરે એ શું શક્ય છે ? જૂદી
જૂદી સ્થિતિના લોકોને માટે કે વિષયને લઈને પડિતો નાના રૂપતાનો ઉપયોગ કરી શકે
એ શું ન માની શકાય એમ છે ? છતાં આવા ખુલાસા વ્યર્થજ ગણાશે એમ રા. નર-
સિંહરાવ શા આધારે બે ધડક કહે છે તે સમજાવું નથી.

‘ ૬૧. ’

તા. ૯.

હમણાજ માગ વાચવામાં દલોચના દલ્લાસંગમ કવિનું નવગોદાળ આવ્યું, જે મત
૧૯૩૮ માં આવ્યું હતું. કવિ છેવટના ભાગમાં લખે છે કે —

મવત મોળ અડવિસો સાર,
જેઠ પચમી શુદ્ધ બ્રહ્મવાર;
અગારાહણ કીધો અય,
જેઠ સકળ ધર્મનો પય.

એ અથના ત્રીજ કડવા માંહે પદ ૧૩-૧૪ માં આ પ્રમાણે વર્ણન છે.

ભાંડ લવૈયા નેશે પ્રીત
હરિ કયા ઉપર નહિ ચીત,
નાટક ચેટકના એલ ધણા,
તે જોવા જન ધમ્મે ધણા.

હવે જો એ મમ્મમાં એકલી ભવાઈ બજવાતી હોય ને નાટક ન થતાં હોય તો
ભાંડ ભરેલા જોવાનું તેમ નાટક ચેટકના એલ જોવાનું કવિ શા માટે લખે ? અને બાબતો
અપદ રીતે જૂદી પાડી છે, તેમ નાટક ચેટકના ધણા જેત એમ પણ દર્શાવ્યું છે ૬૧.

નિદ્રાવિહીન.

(અંગ્રેજી ઉપરથી)

એક રાજા હતો—મહારાજા હતો. તેની કને સાત પ્રયજ્ઞ કિદા હતા અને તેના સાત કોહિનર જેવા હોરા તેના મુકુટમાં જડાયા હતા. ચારે દિશામાં તેનું રાજ્ય વિશાળ ફેલાયેલું હતું, એક હજાર ગામડાં અને દસ હજાર ખેતરો તેનું આધિપત્ય સ્વીકારતાં હતાં. તે સૌન્દર્યવાન હતો, તેનો સ્વર સુવર્ણ રણસિંગામાંથી નિકળતા ધ્વનિ જેવો તેમજ ચન્દ્રિયાના પ્રકાશમાં બેઠાં ખમ્ખમ કરતાં સલિલના સંગીતને મળતો આવતો હતો. મહારાજાનાં, હાથપણમાં, કૌશલ્યમાં અને કલાવિદ્યામાં તેના સમું કોઈ નહતું અને તેના હૃદયને પ્રભુએ અનેરી કોમળતા અર્પી હતી.

પરંતુ તેને એક પ્રકારની મ્હોરી ખોટી હતી. તેણે નિદ્રાનું સુખ અતુલ્યનું નહતું. દિવસે ગમે તે પ્રકારે પોતાનો કાલ નિર્મમન કરે, કસતમાં છવ પરાને, સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં વિચરે, રાજ્યતંત્રના અનેક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય તેમ છતાં પણ રાત્રે તો તેને નિદ્રા નજ આવે. અંધારી રાત્રિમાં જ્યારે આખું જગત સૂતું હોય ત્યારે તેના સુવાના ઝોરકામાં અનેક દિવા દિલગીરી ભર્યો પ્રકાશ નાખતા રાજાના મુખ સ્ફામું બેઠું રહેતા. રાજા ખંડમાં આમથી તેમ ફેરા મારતો ધડિકમાં ઘેરા આકાશ સ્ફામું બેતો, ધડિકમાં દિવાભણી બેતો રાત્રિ નિર્મમન કરતો હતો.

મનુષ્યોને નિદ્રાનું સુખ પ્રાપ્ત થાય તેને માટે જે જે ઉપચારો અને ઉપાયો યોજવામાં આવે તે સર્વ અનેક વિદ્વાન વૈદ્યોએ યોજ્યા પરંતુ રાજાના નેત્ર મિચાયાં નહિ. કોઈ કોઈ વખત કંટાળીને રાજા, જે પ્રભુને સૂર્યના પ્રકાશમાં સમ્મારતો નહિ તે પ્રભુની પ્રાર્થનામાં લીન થતો પરંતુ ધ્વજીત વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ નહિ. કોઈ કોઈવાર જાદુગીયા કંટાળીને ગાદ, અભેદ નિદ્રામાં પિડીન થવાને હૃદય ઉરકેરાતું પણ રાજા ધૈર્યવાન હતો, હિમ્મતવાન હતો. તે ક્યો નહિ, હૃદયની નિર્મલતાને વધ યથો નહિ. વળી કોઈ કોઈ વેળા જ્યારે રાત્રિની શુન્યતા સર્વત્ર પ્રસરી રહી હોય ત્યારે કોઈ મહાકવિનાં ગીતો અથવા તો કોઈ શ્રીસ્તુતીની શ્રીસ્તુતીનાં પુસ્તકો રાજા વાંચવાને બેસતો; અને જે અનેરો પ્રકાર તેને સૂર્યોત્તમમાં મનુષ્યોના ધોંધાટમાં જણાતો નહતો તે પ્રકાર રાત્રિની શાન્તિમાં તેને પુસ્તકોમાંથી જણાતો અને જે પ્રભુના ધામના દ્વાર દિવસે ઉપડતાં નહતાં તે દ્વાર, રાત્રિની ભવ્યતામાં જ્યારે તારલાઓ આકાશમાં ઝળકતા હોય અને ચન્દ્રિયાનો પ્રકાશ પૃથ્વીપટે અદિતહિં વિચરતો હોય ત્યારે તેના સમીપ ઉઘટતાં હોય તેમ તેને જણાતું અને તેનું વિચ્છેદન હૃદય પવિત્ર શાન્તિને પામતું અવનવી કોમળતામાં રૂપાતું.

વળી કોઈ કોઈ સમયે તે મ્હેલમાંથી કંટાળીને જ્યારે નીકળી જતો અને ક્ષેત્રમાં શહેરમાં આમનેમંદરતો. જે સુખાગી નિદ્રાવશ મનુષ્યોને ભાગ્યેજ જણાય છે તેવાં સત્તો

આ રાજને તે વેળાએ જણાતાં અને સમજતાં; જાણે કે રહેને કુદરત તેના મ્હોટાં દુઃખને માટે કાંઈક બદલો આપતી હોય । દિવસે જે મ્હોટાં કારખાનાઓ મનુષ્યોથી ઉભરાઈ જતાં હતાં તેનાં રાખવત મકાનો રાત્રિએ તેના હૃદયમાં અનેક મંસ્કારો જગાડતાં. દિવસે જે જે ન્હાનાં કાર્યોની અને તે કાર્યો કરનારની કોઈ પરવાહ પણ નથી કરતું તે કાર્યો રાત્રિએ ગરિખ મનુષ્યોને હાથે ચતાં - તેના નેવામાં આવતાં. આવા જનાવો, દ્રવ્યવાન મનુષ્યોના પગ નીચે કચરાતા અસંખ્ય અનાથ આત્માઓના જીવનની ઝાંખી તેને કરાવવામાં સદા-યજ્ઞત ચતા અને દારિદ્ર્યના દુઃખનું સ્મરણ કરાવતા.

અને ક્ષણે ક્ષણે સ્વરૂપ બદલતી રાત્રિના સાથી તરિક્તે તેના એકેએક ભાવ સમજવા અને તેની જાડી વાતોમાં ભાગ લેતાં, કુદરતના જીણાંમાં જીણાં પડને બેઠવા સમર્થ થવું તે શું નિદ્રાને બદલે ઓછું હતું ? રાત્રિનાં બાલકો—તારલાઓના મિત્ર થવું, રાત્રિની ચન્ચ-તામાંથી ઉદ્ભવતા પવિત્ર વિચારોના ભોગી થવું અને રાત્રિના હૃદયમાંથી નિકળતા અનેક દિવ્ય ધ્વનિથી પરિચિત થવું તે શું ઓછું હતું ?

જ્યારે સૂરોદય ચતા રાત્રી પોતાના મ્હોટાં તરફ પાછો ફરતો હોય અને વાટચમાં ખેતરોમાંથી પાછાં ફરતા ગાડાઓ અને તેમાં બેસનારાં અબણુ પણ ટુણાં હંધાંનાં ખેતરો-માજ પોતાનું જીવન ગાળતાં મનુષ્યો રહેને મળે ત્યારે તેને પોતાની સ્થિતિથી કોઈ કોઈ વખત સુખ થતું હતું. તે વેળા રાત્રીની મીઠી આકર્ષણની નીતરતાં પુષ્પો તે ગામડીયાઓ પાસેથી લેતો અને નિદ્રાવિહીન અવસ્થામાં પણ ડેડહુક સુખ અમાયકું છે એમ ધારતો.

પરંતુ જેમ જેમ દિવસો વ્યતીત ચતા ગયા તેમ તેમ તેના હૃદયમાં અસંતોષ જણાતો ગયો. “ શું હું મહારાજ્યનો અધિષ્ઠાતા નથી ? શું જે નિદ્રા કેવળ ગરિખ અને કંગાલમાં કંગાલ મનુષ્યોને મળે તે મ્હોને નહિ મળી રહે ? ” એવા એવા વિચારો તેને આવ્યા.

આવા વિચારથી એક રાત્રિએ તેણે પોતાના તોપાખાનામાંથી એક અસુલ્ય હિરો કહાડ્યો અને બોલ્યો “ આ રત્નની કિંમત મ્હારાં અર્થે રાજ્ય કરતાં પણ વધુ થવા જાય છે. એથી હું કોઈ મનુષ્ય પાસેથી નિદ્રા ખરીદી લઉંશ.”

તે રાત્રિનું સૌન્દર્ય અદ્ભુત હતું. જ્યાં દૃષ્ટિ ફેરવે, ત્યાં અસંખ્ય તારલાઓ જાણે તેનો ઉપહાસ કરતા હોય તેમ ચળકી રહ્યા હતા. પર્વતો, નદિઓ, ઝરણાંઓ અને અનેક વૃક્ષો ચન્દ્રિકાના તેજમાં રત્નન કરતું હતું. જાની રહાગા કાંઈક આશ્ચર્યથી સતેજ આપ્યોએ નેઈ રહ્યા; જાણે પ્રભુએ તે રાત્રિએ કદાચ તેનું સામાન્ય કંઠાડી નાખ્યું હોય તેમ જડ પદાર્થો પણ અદ્ભુત જીવનથી ચમકી રહ્યા હતા.

આમ તેમ દ્રષ્ટિ કરતાં રાત્રીએ કોઈ રક પૂરપૂને લીલાં ધાસમાં સ્વસ્થ ચિત્તે સ્ત્રોલો નેયો. આખો દિવસ કામ કરીને કટાળી, ગયલો પુરૂષ નિદ્રાને ખોળે શાન્ત હૃદયે પડ્યો હતો. જાણે નિર્ભય ઝરામાંથી અભિસ્રમ પાણી પીતો હોય તેમ આકાશમાંથી ઝરતી નિદ્રાના

ધુંદેધુંડડા પીતો તે પુરુષ ધીમે ધીમે શ્વાસ લેતો હતો. ત્હેના પગો ઇશું હતાં અને હિન્-
યાર્માં ગમે ત્યાં બટકતો કોઈ ભરથરી હોય તેમ લાગતું હતું તેમ છતાં ત્હેને સૌ મનુષ્યોને
શાન્તિ અર્પનાર નિન્દા મળી હતી અને ત્હેની સ્થામું એકાદશે બેઈ રહેનાર આ મહા-
પુરુષને છે ગમે તે પ્રકારે મળતી નહતી અને ત્હેને માટે આજે તે પોતાનું અર્ધરાજ્ય તો
શું યંત્ર નંર પડેતો આખું રાજ્ય પણ આંખી દેવા તૈયાર હતો.

નિન્દાવિહીન નિન્દાવશ તરફ બેઈ રહ્યો. ચોડીવાર પછી ત્હેણે પોતાનો અમુલ્ય હિરો
કહાડ્યો અને સહવારના આંખ્ય ઉપડતાંજ તે પુરુષ આ રત્ન બેઈને કેવો હર્ષ પામશે તે
વિશે વિચાર કરવા લાગ્યો. પણ ત્હેનું હૃદય કોમળ હતું અને પવિત્ર સંસ્કારોથી છલકાતું
હતું એટલે તે ખંચાયો. જે સ્થિતિથી તે લગભગ દિવાના જેવો થઈ ગયો હતો, સ્થિતિમાં
આ સ્ત્રોત પુરુષને એનાથી કેમ મૂકી શકાય ? નિન્દા વિના પોતાને જે દ્રવ્ય, જે કિલ્લાઓ
અને જે રાજ્ય કામના નથી તે પેસા પુરુષને શું કામમાં આવી શકશે ?

ઘણીવાર સૂધી રાગ નિન્દાવશ પુરુષની પાસે બેઈ રહ્યો પણ આખરે ત્હેણે દીર્ઘ
નિશ્વાસ મૂક્યો. “ નહિ : મહારાથી આ પુરુષની પાસેથી નિન્દા નહિ લઈ શકાય ! ” આટલું
બોલીને દિગ્ગજીર થતો રાગ ખીળ માગ બણી વળ્યો.

આગળ આશ્રતાં એક વૃક્ષને આધે એક માતા પોતાનાં બાળક સાથે સતી હતી. બાળક
અને માતા બન્ને દારિદ્ર્યથી પીડાતાં હતાં. પણ તેમ છતાં મામાણુ નિન્દાદેવીએ ત્હેમને
પોતાની સ્હોજમાં લઈ લીધાં હતાં. ગરિમ ભરથરીની નિન્દા જેનાથી લેવાઈ નહિ તે આ
માતા—બાળકની નિન્દા કેમ લઈ શકે ? કાણુભરાળ આ દિવ્ય દેખાવ બેઈ રહ્યો. હાથે
આકાશમાં તારાઓ પણ આ દેખાવ મીઠીભર નિરખી રલા. ધીમેથી, રાગએ પોતાની
આંગળીએ પ્હેરેલી હિરાજીત મુદ્રિકા કહાડી અને નીચા વળીને કાંઈપણ અવાજ કર્યાવર
બાલકની આંગળીએ ભેરવી. બાલકે રાગના હસ્ત સ્પર્શથી ચમકીને પોતાની નહાની મુકી-
વાળી દીધી અને નિન્દાવશ સ્થિતિમાંજ રાગની સ્થામાં ખીલું રિમત કર્યું.

“ પ્રભુના પયગમ્બર ! સહવાર સૂધી જે મુદ્રિકા એમજ જળગી રાખજો. ” આમ
બોલીને રાગ ત્યાંથી આગળ ચાલી નીકળ્યો.

ત્યાંથી આખાં શહેરમાં તે જુદે જુદે ઠેકાણે બટક્યો અને અનેક સ્ત્રોતો મનુષ્યોને
નિરખીને પોતાના રત્નથી ત્હેમની નિન્દા વેચાંતી લેવાતો ત્હેને વિચાર આવ્યો પણ રખે
જેમ પોતે નિન્દા વિના હુમ પામે છે તેમ અન્ય મનુષ્યો હુમી ચાલ એ વિચારથી તે
નિન્દા લીધા વિના આંગળી આંધ્યો ગયો.

એમ કરતાં કરતાં પ્રભાતનાં આજં કિરણે આકાશમાં ઉગતાં હતાં તેવામાં તે સૂર્ય
શાનમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં ખીલે જ્યાં પુખ્તોને આંખાં પાડી દેતું એક રંગેરી પુષ્પ એક
કુમળી કપર ઉપર વિસામે લેતું રાગની દ્રષ્ટિએ પડ્યું.

“ઓહો ! આતો નિન્દાનુંજ પુષ્પ છે, આખરે મહેને, મહ્યું.” આમ બોલતો ઉત્સુક રાજા તે પુષ્પ તોડી લેવા નીચે વળ્યો પંજુ લેવામાં લેતો આખ્યે તે કપર ઉપરનો લેખ પડ્યો યુવાવસ્થામાજ કરમાઈ ગયલી કોઈ ભમ્મહદયી બાલાની તે કપર હતી ।

રાજાની આખ્યમા આસુ આખ્યાં “આહા ! હું શુ કરવા જતો હતો ? હમણાંજ હું આ પુષ્પ તોડી લેવા જતો હતો બાલિકા ! મહારા કરતાં ત્હને નિન્દાની વંધુ જરૂર છે સ્વસ્થ ચિત્તે સૂઈ રહે મહારી બાલુડી ! હુનિયાના દુઃખથી રીખાતાં દૈયાને ગાઠ નિન્દાની વંધુ આવશ્યકતા છે. સૂઈ રહે મહારી પુત્રી !”

પ્રભાત થયું. નિન્દા વિહિન રાજાએ પોતાનો અમુલ્ય હિરો લઈને મહેલમા પુનઃ પ્રવેશ કર્યો.

ધનસુખલાલ કુણ્ણલાલ મહેતા.

સ્નેહ તપ.

(હઙ્ગીત)

વામ્યા હરો બે રાગિનાઃ નિરાશ્વ, શાન્ત બધુ હતું;
જનથી ભરેલુ વિશ્વ પણ હા ! શૂન્ય, નિર્જન ભાસતું;
ભયભરી રજનીતણી એ ગાન્તિ સહ્ય જનાવતો,
બળતો હતો મમભાવથી લા સ્નેહતપ સાક્ષી દીવો.
જ્યા ત્યા મળેલી નીદમા પળભર પ્રિયા સૂતી હતી, !
દર્શી હતી,—હૂ ખી હતી, હા ! લક્ષ્મી એ મુગ્ધરક્તી;
આન્દર્યની મુરખી મુખે ઓછી યજ્ઞતી દેશી,
હા ! આર્દ્ર કરતી ઉરને એ શાન્ત, સૌમ્ય સુખામૃતિ.
બેઠો હતો હું જાગતો સુકુમાર દેહલતા કને,
જોતો હતો એકીટરો ગભીર બાવભયે ઉરે,
કરતો હતો તાજ સ્મૃતિ કે કે પ્રસંગો ગ્રેમના,
કપાવતી ઉરતરને કે કે વિતર્ક, પરમ્પરા.
ઉપચાર તત્પર હું બની સંભાળતો પ્રિયમૂર્તિને,
હોયે નહી નિદ્રા, કદી સેવાપ્રમગે, સ્નેહીને;
જવ મહાલતી આરોગ્યમાં કે કે પ્રણયસુખ ભોગવ્યા,
આજે પ્રિયા અસ્વસ્થ યાતા આદર્યા તપ સ્નેહનાં.

મારારણ બોલકળદાસ આલે,
ગિરગામ—મુખાર્ધ
તા. ૨૦-૨-૧૯૧૩

ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

ગુજરાત કેળવણી મંડળી.*

ગુજરાત કેળવણી મંડળીના સંમેલનનું દિપ્પણ.

THE MEMORANDUM OF ASSOCIATION OF

THE

GUJARAT EDUCATION SOCIETY.

૧. આ મંડળીનું નામ ગુજરાતી ભાષામાં “ ગુજરાત કેળવણી મંડળી ” એવું રાખવામાં આવ્યું છે, તે અંગ્રેજીમાં “ The Gujarat Education Society ” એ પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યું છે.
૨. આ મંડળીનું મુખ્ય કાર્યાલય કે આફિસ અમદાવાદમાં રાખવામાં આવી છે.
૩. આ મંડળીના હેતુ નીચે પ્રમાણે છે:—

અ. સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનો, કળાનો, નીતિનો, તથા શરીર-સંપત્તિનો ગુજરાતમાં ગુજરાતી ભાષાદ્વારે પ્રસાર કરવો.

“ આપણું પ્રધાન કર્તવ્ય ” એ ઉક્તિથી મે યોગદાતા માસ ઉપર આપણાં મામદાં પ્રત્યે આપણાં કર્તવ્ય ગણાવ્યાં હતાં, અને તેમાં સૌથી મહોદ્દમાં મહોદ્દી જરૂર એક કેળવણી મંડળી સ્થાપવાની બતાવી હતી. જે વળતે મે આ લેખ લખ્યો તે જ વખતે અગમ્ય-પ્રભુ ઇચ્છાથી, ગુજરાતની કેળવણીના અગ્રેસર દિ. બ. અંબાલાલ સાકરલાલના મગજમાં એક આવી સંસ્થા સ્થાપવાનો વિચાર સ્ફુર્યો. અને તેનું પરિણામ આ “ ગુજરાત કેળવણી મંડળી ” છે. એ મંડળીનું સંમિલન દિપ્પણ તથા સામાન્ય નિયમો દિ. બ. અંબાલાલભાઈની પરવાનગીથી હું વસન્તપત્રમાં પ્રસિદ્ધ થવા મોકલું છું, અને આશા રાખું છું કે ગુજરાતની કેળવણીમાં રસ લેનાર સર્વ ગૃહસ્થો—અમદાવાદ તથા તે બહારના ગૃહસ્થો—આ મંડળીમાં જોડાઈ ગુજરાતની કેળવણીનાં કાર્યને ઉત્તેજન આપશે. દિવાન બહાદુર મને જણાવે છે કે આ મંડળીના ઉદ્દેશ કે નિયમનો સંબંધમાં કોઈએ કંઈ સૂચના કરવી હોય તો તે કરવા વિનંતિ છે. મારા તરફથી આ માગણીના ઉત્તરમાં એટલી સૂચના છે કે બને તો ગુજરાતની ચોક્કસ કેળવણી સંબંધી સંઘર્ષો હકીકત—જેમકે શાળાઓની સંખ્યા વિચાર્યાની સંખ્યા, દેશીરાજ્યોમાં કેળવણી, શિક્ષકોની જરૂરિયાતો, કેળવણીની ચાલુ પદ્ધતિ, એનાં સાધનો, એને માટે મંજૂર થએલાં અને કરાવવા જેવાં પુસ્તકો ઇત્યાદિ સંબંધી સઘળી હકીકત—વખતોવખત પ્રસિદ્ધ કરવા માટે, દુકામાં, ગુજરાતની કેળવણી ઉપર હરેક જાતની દેખરેખ રાખવા માટે એક કાયમ મોકલણુ આ “ કેળવણી મંડળી ” ને અંગે થવી જોઈએ.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

વ એ ઉદ્દેશ સાધવાસાર આ મડળી, પોતાની વખતો, વખતની મગદૂર બેઠને, મુખ્યત્વે કરી નીચે દર્શાવેલા પ્રકરના કોઈ એક અથવા અધિક કાર્ય કરશે —

અ જન-ઉપયોગી પ્રાથમિક કેળવણી મળે તેવી મફત શુજરાતી શાળાઓ આપવી, ચનાવવી નબાવવી વિગેરે,

બ ખીજાઓએ સ્થાપેલી તેવી શાળા કે સંસ્થાઓને પોતાના વહિવટમાં ચોખ્ખ સરતોથી કે ખીનસરતે લેવી,

ક બુદ્ધિમાન ગરીબોને શુજરાતીમાં કે ખરબાયામાં હરેક જાતની કેળવણી મળી શકે તેવી મદત કે મનડ કરવી,

૬ શુજરાતી ભાષામાં જ્ઞાન, નીતિ, આરોગ્ય, વિજ્ઞાન, તથા કળાનો પ્રસાર થાય તેવા બાળકુ અપાવવા, પ્રયોગ કરાવવા, તથા ખીજા ઇનાજ લેવા,

૬. રાનીગાળા કે રગના દિવસોની શાળાઓ કાઢવી

દીપ—ઉપર બતાવેલા સર્વ વ્યવસાયો ચનાવવામાં આરોગ્ય, વ્યમન-નિષેધ, શરીર-સપત્તિ, કરકસર, ઉપયોગી જ્ઞાન, તથા સારા આગ્રિચ્ચતુ શિક્ષણ આપવા તરફ ખાસ ધ્યાન રાખવામાં આવશે, તેમજ નાણાની સવડ હશે તો તે સનડ પ્રમાણે હસ્તક્રિયાની કેળવણી આપવા વિશે લક્ષ રાખવાનો પણ હેતુ છે

કલમ ૩ મા બતાવેલા હેતુએ ઉપરાત નાણાની ઘટતી સવડ યથેથી અને સાધારણ સમાના ખામ કરાવની મળેલી મેળવીને નીચે પૈનીના એક કે વધારે કાર્ય તે કરાવ અન્યથ બજાવવા આતી,—૬ ખાત્યાર છે

૧. સુરખી

૧. હસ્તમાના ઉ આદ્ર કરતી ઉરનાળાઓ કે વર્ગ કાઢવા,

૨. હુતર કે કળાનું હોતો હું જાગતો કિવા ઉચોગશાળાઓ કાઢવી, હોતો એકીટશે

૩ મડળીનો અર્થ હોતી તાજ રમૂતિ શુજરાતી ભાષામાં રચાવવા,

૪ પુસ્તકશાળાઓ કે ઉરતરને હું હવી કે તેમાં મદત કરવી,

૫ શરીરમપત્તિ વૃદ્ધિ મામે નિદ્રાકુસરશાળાઓ કાઢવી, ને તે હેતુ સાર વખતો

૬ વખત ખીજા ઘટતું ખરચારો,

૭ આઓને સારી કેળવણી શુજરાતીમાં આપી રાકાય તેવા સર્વ ઉપાય લેવા,

૮ શુજરાતી ભાષામાં હવીને મપૂર્ણ કેળવણી, તથા અર્વ પ્રકારની કેળવણી આપી રાકાય તેવા મલાજ લેવા

ગુજરાત કેળવણી મંડળીના સામાન્ય નિયમો.

સભાસદ વિશે.

કલમ ૧. સારી રીતે લખી વાંચી જાણે એવો કોઈ પણ સગીર કે ઉંમર લાયક સખસ (સ્ત્રી કે પુરુષ) આ મંડળીના સભાસદ થવા યોગ્ય છે, પણ ઉંમરલાયક થતાં સુધી સગીર સભાસદ મત આપી શકશે નહીં.

કલમ ૨. સભાસદ થવા ઇચ્છનારે બ્યવસ્થાપક મંડળીને પોતાની ઇચ્છા જણાવવી; તે મંડળીની નજરમાં હરકત નહીં હશે, તો તેને સભાસદમાં દાખલ કરશે; દાખલ નહીં કરવાનો સખજ આપવામાં આવશે નહીં.

કલમ ૩. બ્યવસ્થાપક મંડળીના બધા સભાસદના એકમતથી કોઈ પણ યોગ્ય પુરુષ કે સ્ત્રીને સામાન્ય સભાસદ (ઓનરરિ મેમ્બર) નીમવા અધિકાર છે; તેવા સભાસદ “ આજીવાન્ત ” સભાસદ ગણાશે.

સભાસદના પ્રકાર.

કલમ ૪. આ મંડળીના સાધારણ સભાસદના નીચે પ્રમાણે પ્રકાર ઠરાવ્યા છે:—

અ. જે ગૃહસ્થ રૂપિઆ એક હજાર ૧૦૦૦ કે તેથી વધારે રકમ આપે, તેને “ આશ્રયદાતા ” ગણવામાં આવશે;

બ. જે ગૃહસ્થ રૂ. ૨૦૦ બસો કે તેથી વધારે આપે, તેને “ હિતકર્તા ” ગણવામાં આવશે;

ક. જે ગૃહસ્થ રૂ. પચાસ ૫૦ કે તેથી વધારે રકમ આપે તેને “ આજીવાન્ત સભાસદ ” એટલે “ લાઇફ મેમ્બર ” ગણવામાં આવશે;

ડ. જે ગૃહસ્થ વાર્ષિક રૂપિઆ પાંચ ૫ આપશે તેને “ વાર્ષિક સભાસદ ” ગણવામાં આવશે.

ટીપ—આ કલમની રકમ અ. બ. ના સભાસદો પણ “ આજીવાન્ત ” સભાસદો સમજવાના છે.

કલમ ૫. કલમ ૪ ની રકમ અ. બ. ક. માં દર્શાવેલા સંખ્યોને, તથા જે ગૃહસ્થ એક રકમે રૂપિઆ દસ બસો દાખલ આપશે તેને સભાના “ સ્થાપક ” ગણવામાં આવશે.

તેવા બધા સ્થાપકોનાં નામ સભાના દફતરમાં કાયમ રાખી તે વાર્ષિક અહેવાલમાં ખતાવવામાં આવશે.

કલમ ૬. વાર્ષિક લવાજમ વર્ષના પ્રારંભમાં ભરવું જોઈએ; તે ખાસી હશે ત્યાં લગી સભાસદના હક પ્રાપ્ત થશે નહીં.

૧. “સ્થાપક” થવાનું લવાજમ એક રકમે ભરવું જોઈએ.

૨. ‘આજીવાન્ત’ સભાસદ, ‘હિતકર્તા’, ‘આશ્રયદાતા’, ‘એઓનું લવાજમ પુરેપુરું વસુલ આવેથી તેઓને જે તે પ્રકારના સભાસદ ગણવામાં આવશે

૩. કોઈ “સ્થાપક” કે “વાર્ષિક સભાસદ” રૂપીઆ દસ દસના કે તેથી મોટા હક્તા ભરી રૂપીઆ પચાસની રકમ પુરી ભરી રહેશે, ત્યારથી તે “આજીવાન્ત સભાસદ” ગણાશે.

૪. તેમજ કોઈ પણ રૂપીઆ ૫૦ ભરીને જ્યેલા ‘આજીવાન્ત સભાસદ’ રૂપીઆ પચીસ પચીસના (૨૫, ૨૫) કે તેથી મોટા હક્તા ભરી રૂપીઆ બસોની રકમ પુરી ભરી રહેશે, ત્યારે તેને “હિતકર્તાનું” ૫૬ પ્રાપ્ત થશે.

૫. તેમજ કોઈ “હિતકર્તા” સભાસદ રૂપીઆ મો સોના કે તેથી મોટા હક્તા ભરી એક હજાર રૂપીઆ પુરા ભરી રહેશે ત્યારે તેને “આશ્રયદાતાનું” ૫૬ પ્રાપ્ત થશે

કલમ ૭. (અ) આ મંડળીને હરેક જાતની નાહની મોગી બક્ષીસ સ્વીકારવાનો અધિકાર છે.

(બ) કોઈ પણ સખસ આ સંસ્થાના હેતુને અનુસરીને કોઈ અમુક રકમ આ સંસ્થાને સોપશે કે બક્ષીસ આપશે તો તેનો વહિવટ સ્વીકારવા આ સંસ્થાને અધિકાર છે, ને તે વહિવટ દાતાના હેતુ તથા કરેલી સરતો પ્રમાણે આ સંસ્થા કરશે

(ક) રકમ (અ), (બ), માં દર્શાવેલી બક્ષીસ કે ટ્રસ્ટમાં અનિયમિત જવાબદારીવાળી કંપનીના શેર, અથવા નિયમિત જવાબદારીવાળી કંપનીના પુરા હક્તા ન બરાબા હોય તેવા શેર, સ્વીકારવામાં આવશે નહીં.

સભાસદના હક વિગેરે.

કલમ ૮. દરેક સભાસદ તથા સ્થાપકને દર વર્ષે મંડળીના વાર્ષિક અહેવાલની એક પ્રત મોકલવી.

કલમ ૯. દરેક સભાસદને મંડળીનાં પુસ્તક/વાંચવાનો (વ્યવસ્થાપક મંડળે ઠરાવેલા નિય-
મને અનુસરીને) હક છે.

કલમ ૧૦. આ મંડળીના દરેક સભાસદ તથા સ્થાપકને મંડળીના અંગની બધી સરથાની
સુલાકાત લેવાનો તથા તેના કામકાજ વિશે સૂચના કરવાનો અધિકાર છે.

સાધારણ સભા વિશે.

કલમ ૧૧. આ મંડળીના સભા સભાસદોના મળેલનું નામ “સાધારણ સભા” એવું
રાખવામાં આવ્યું છે.

કલમ ૧૨. “વ્યવસ્થાપક મંડળ” દર વર્ષે તા. ૩૧ જુલાઈ સુધીમાં એકવાર “સાધારણ
સભા” બોલાવશે. તે સભા મળવાના દિવસની અગ્ગર દરેક સભાસદ (જેણે
પત્રો લખી આપ્યો હશે કે જેનો પત્રો અગ્ગર હશે તે)ને ઓછામાં ઓછા
સાત દિવસ અગાઉથી આપવામાં આવશે પ્રથમની સાધારણ સભા ૧૯૧૪ ની
સાલમાં તા. ૩૧ જુલાઈ પહેલાં બોલાવવી.

કલમ ૧૩. પાંચ સભાસદની હાજરી હશે તો સાધારણ સભાનું કામ ચાલશે. ઠરાવેલા દિવસે
એટલી હાજરી નહીં હોય તો ત્યાર પછીના અઠવાડીયામાં તેજ વારે અને તેજ
વખતે પાછી સભા મળશે, ને તે દિવસે પાંચથી ઓછા સભાસદો હાજર હશે
તો પણ કામ ચાલશે.

કલમ ૧૪. “સાધારણ સભામાં” જે સભાસદો હાજર થઈ શકશે નહીં, તેમને પોતાના
તરફથી બીજા હાજર રહેવા સભાસદને મતપત્ર આપવા અધિકાર છે, પણ
તેવાં મતપત્ર કાયદાસર લખી મંડળીના મંત્રીને સભા મળવાના વખત અગાઉ
કમમાં કમ ૪૮ કલાક પહેલાં પહોંચાડવા જોઈએ.

કલમ ૧૫. સાધારણ વાર્ષિક સભા આગળ ગત થયેલા તા. ૩૧ ડિસેમ્બર આખરના વર્ષનો
હિસાબ, માલ મિલકત તથા દેવા લેણાનું સરવૈયું, ચોખ્ખું રીતે નીમેલા હિસાબ
તપાસનાર પાસે તપાસવાની વ્યવસ્થાપક મંડળ રજુ કરશે, તથા તે સુદતનો
અહેવાલ પણ નિવેદન કરશે.

કલમ ૧૬. એ સભાના બધા ઠરાવ બહુમત પ્રમાણે કરવામાં આવશે, પણ મત સરખા
પડશે તો પ્રમુખ એક મત અધિક આપી શકશે.

કલમ ૧૭. સાધારણ સભાનાં કામ નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) નવું વ્યવસ્થાપક મંડળ નીમવું;

(૨) પ્રમુખ નીમવો;

(૩) સમાન્ય મંત્રી કે મંત્રીઓ નીમવા;

(૪) હિસાબ તપાસનાર નીમવા;

(૫) રજુ થયેલા હિસાબ કે સરવૈયા, તથા અહેવાલ વિશે ઠરાવ કરવા, તથા

(૬) તે સિવાય ખીજી જે બાબત તેમની આગળ મુકવામાં આવી હોય તે વિશે ઠરાવ કરવો.

કલમ ૧૮. પ્રથમની સાધારણ સભા નવું વ્યવસ્થાપક મંડળ નીમે ત્યાં લગી આ સંસ્થાનું સર્વ કામ વ્યવસ્થાપક-મંડળ તરીકે નીચેના ગૃહસ્થો પૂર્ણ અધિકારથી કરશે; તેઓને નવું મંડળ નીમાતા લગી પોતામાં ખાલી પડે તે જગ્યાએ પુરવાનો તથા નવા સભાસદ પોતાની જગે સંમેલન કરવાનો અખત્યાર છે; તેમજ પોતામાંથી એક કે અધિક મંત્રી નીમવાનો આ મંડળને અધિકાર છે. સાધારણ સભાનું સંમેલન યદિ નવા મંત્રી નીમાય ત્યાં લગી આ પ્રમાણે નીમેલા મંત્રી બધી મંડળીના મંત્રી દાખલ સર્વ કામ આ નિયમે પ્રમાણે કરશે.

પ્રથમનું વ્યવસ્થાપક મંડળ.

દી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ.

રા. બા. કમળાચંદર પ્રાણચંદર ત્રિવેદી.

શ્રીયુત ફેરાવલાલ હર્ષદરાય કુવ.

ઓન. રા. બા. રમણભાઈ મહિપતરામ નીપકંઠ.

— ડાક્ટર મણીલાલ ગંગાદાસ દેસાઈ.

— શ્રીયુત પ્રાણીવંદનદાસ નારાયણદાસ ડાક્ટર.

ગ્રો. આનંદચંદર બાપુભાઈ કુવ.

શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ નરસીલાલ દેસાઈ.

— ગણેશ વાસુદેવ આવળકર.

કલમ ૧૯. કલમ ૧૮ માં નીમેલું વ્યવસ્થાપક મંડળ પોતે જે હિસાબ તપાસનાર નીમી તેમની પાસે તપાસાવેલા હિસાબ, ને સરવૈયું પ્રથમની સાધારણ સભામાં રજુ કરશે; ત્યાર પછીના સંમેલનમાં તે સભાએ નીમેલા હિસાબ તપાસનાર જે હિસાબ, સરવૈયું વિગેરે તપાસી પોતાની ખાતરી કરી સહી-કરેલાં હશે તેજ રજુ કરવાં.

કલમ ૨૦. ખાસ કારણસર વિશેષ સાધારણ સભા મેળવવાનો અધિકાર વ્યવસ્થાપક મંડળને તેમજ સમાન્ય મંત્રીને પણ છે. તેની અખર કલમ ૧૨ માં બતાવ્યા પ્રમાણે સભ્યોને આપવામાં આવશે.

કલમ ૨૧. કોઈ પણ દશ સભાસદોની લેખી માંગણી થયેથી મંત્રીએ વિશેષ સાધારણ સભા બોલાવવી.

કલમ ૨૨. જે કામ સાફ વિશેષ મહા બોલાવી હશે, તેજ કામ વિશેષ સભાના મમેલનમાં કરવામાં આવશે, અને અન્ય સાધારણ સભાના મત આપવા, ઠરાવ કરવા, વગેરેના સર્વ કાનુન તેને લાગુ છે.

વ્યવસ્થાપક મંડળ વિશે.

કલમ ૨૩. આ મંડળીનો સર્વ વહિવટ આ નિયમો પ્રમાણે નીમાએકું વ્યવસ્થાપક મંડળ કરશે.

કલમ ૨૪. વ્યવસ્થાપક મંડળમાં જોછામાં જોછા પાંચ સભ્યો હોવા જોઈએ, ને તે સર્વ અમદાવાદના રહીશ હોવા જોઈએ. સમાન્ય મંત્રી કે મંત્રીઓને આ મંડળના સભાસદ ગણવામાં આવશે; બાકીના જરૂર લાગે તેટલા સભાસદ સાધારણ સભા નીમશે.

કલમ ૨૫. ત્રણ સભાસદો હાજર હશે, તો આ મંડળનું કામ ચાલશે.

કલમ ૨૬. આ મંડળનું બધું કામ વધુ-મત પ્રમાણે કરવામાં આવશે; સરખા મત પડેથી પ્રમુખ અથવા અધ્યક્ષ એક અધિક મત આપી શકશે.

કલમ ૨૭. વ્યવસ્થાપક મંડળ દર ત્રણ માસે અથવા જરૂર પ્રમાણે તેથી વધારે વખત મળશે.

કલમ ૨૮. વ્યવસ્થાપક મંડળના કોઈ પણ સભાસદની જગ્યા સાધારણ સભા મળતાં અગાઉ ખાલી પડશે, તો તે બાકીના સભ્યો પુરી શકશે.

કલમ ૨૯. આ નિયમોથી વિશેષ ન આવે એવા પેટા-કાનુનો કરવાની, તથા વખતોવખત તેમાં ફેરફાર કરવાની વ્યવસ્થાપક-મંડળને સત્તા છે.

કલમ ૩૦. આ મંડળીને કાયદા પ્રમાણે રજીસ્ટર કરાવવાની તજવીજ વ્યવસ્થાપક મંડળે બનતી જોગવાઈએ કરવી.

કામકાજ વિશે.

કલમ ૩૧. સાધારણ સભાના તથા વ્યવસ્થાપક મંડળના કામકાજની નોંધ એક કાર્યવહી-માં રાખવી ને તે ઉપર મંત્રીએ તથા અધ્યક્ષે સહી કરવી.

કલમ ૩૨. મંમાન્ય મત્રી કે મંત્રીઓને સભાસદ તરીકે મત આપવાનો હક છે. તેઓએ આ નિયમો તથા પેટાકાનુનો પ્રમાણે તથા વ્યવસ્થાપક મંડળે કરેલા ઠરાવ પ્રમાણે બધો વહિવટ ચલાવવો:—

અ. (૧) દરેક મેલનના અહેવાલનું રીપણ દફતરમાં દાખલ કરાવવું;

(૨) સભાનું બધું દફતર તથા હીસાબ રાખવો.

(૩) સાધારણ સભા તથા વ્યવસ્થાપક મંડળના બધા કરાવોનો અમલ કરવો

(૪) રોજનું ચાલુ કામ ચલાવવું;

(૫) પત્રવ્યવહાર કરવો, ને હકામા આ મસ્થાનો હેતુ પાર પાડવાને પોતાના અધિકારનું સર્વ કામ કરવું.

એ સંમાન્ય મત્રી કે મત્રીના કામ છે.

ખ મમાન્ય મત્રી કે મત્રીઓ પૈકી એકની સહીવગર કંઈ પણ ખરચ થઈ શકશે નહીં, વગી સભાના હીસાબ ઉપર તેની વખતોવખત સહી થી નોંધશે

ક. વ્યવસ્થાપક મંડળે વખતોવખત મજુર કરેલી હદમાં રહી ચાલુ ખરચ કરવું, ને મજુર થયેલુ મહેકમ ગણવુ, એ પણ મંમાન્ય મત્રીનું કામ છે, પણ રૂ ૧૦ થી વધારે દરમ્યાની જગ્યા ભરવી હોય તો વ્યવસ્થાપક મંડળની મજુરી લેવી. સર્વ નોકરો એમના તાબા અને અધિકારમાં રહી કામ કરશે

કલમ ૩૩. ચાલુ અવેજ, સંમાન્ય મત્રીના હસ્તક રાખવો, ને ચાલુ અવેજનાં સર્વ ખાતાં, ચોપડીઓ, બોન્ડો ડીમિન્ચરો વગેરે વ્યવસ્થાપક મંડળ ખીચી રીતે ઠરાવ કરે ત્યા લગી તેમના હસ્તક રહેશે

કાયમ ફંડ તથા ટ્રસ્ટીઓ વગેરે.

કલમ ૩૪. વ્યવસ્થાપક મંડળ વખતોવખત આ સંસ્થાની રોકડ ખુંજમાંથી કાયમ ફંડ વાસ્તે જુદી રકમ કાઢવા સુખસાર છે. તેવા કાયમ ફંડમાંથી કંઈ પણ ખર્ચ કરવું નહીં, પણ તેના વ્યાજ કે ઉત્પન્નમાંથી કરવું.

કલમ ૩૫. કાયમ ફંડનાં ત્રણ ચતુર્થાંશથી કમી નહીં હોય, તેટલી રકમ સરકારી પ્રામીસરી નોટોમાં, સરકાર મંજુરીથી નીકળેલાં બોન્ડ કે ડિબેન્ચરોમાં, કે સરકારી ભમીનગીરીવાળી સંસ્થાના શેરોમાં રોકવી.

કલમ ૩૬. આ મંડળીનું ચાલુ બંડોળ “ મુન્ડર્ષ બેન્કમાં ” ચાલુ ખાતે, અથવા તે બેન્કની કે સરકારી સેવિંગબેન્કમાં રાખવું, પણ જરૂરી ખર્ચ માટેની બેઠતી રકમ સંમાન્ય મંત્રી કે બીજા જવાબદાર કામદાર પાસે કે બીજા યોગ્ય ઠેકાણે રાખવા અધિકાર છે.

કલમ ૩૭. આ મંડળી તરફથી સરકારી પ્રામીસરી નોટો, ડિબેન્ચરો, વગેરે ખરીદવાનું કામ જો રકમ મોટી હોય તો “ મુન્ડર્ષ બેન્ક ” કે બીજા એવી સધર બેન્ક મારફત કરવું, અન્ય પ્રમંજે મંત્રીએ યોગ્ય લાગે તેમ કરવું.

કલમ ૩૮. આ મંડળીની તમામ માલમિલકત આ મંડળીની સામાયિક માલકીની છે, ને કોઈ જોઈ અથવા વધારે સભાસદનો તે ઉપર વ્યક્તિવાર હંધ પણ હક નથી.

કલમ ૩૯. આ સંસ્થાના કાયમ ફંડની રકમ ને પુજી બે અથવા વધારે ટ્રસ્ટીઓના નામે રાખવી. તેવા ટ્રસ્ટીઓ વાર્ષિક સજા નીમશે. નવા નીમાતા લગી જુના કાયમ ગણાશે. પ્રથમના ટ્રસ્ટીઓને કલમ ૧૮ પ્રમાણે નીમેલું વ્યવસ્થાપકમંડળ નીમશે.

કલમ ૪૦. વાંચો વગેરે ઉતારવા સંબંધે સોસાયટીનાં સર્વ સ્થાપક તથા જંગમ નિવૃત્ત ટ્રસ્ટીના હસ્તકની ગણાશે.

કલમ ૪૧. ટ્રસ્ટીઓ જે જે કામ શુદ્ધિથી કરશે, તે તે બાબત તેમની કાંઈ પણ પ્રકારની જાત-જવાબદારી ઉત્પન્ન થશે નહીં.

[“શુભરાત કેળવણી મંડળી”ની છાપેલી પત્રિકા.]

મહાકવિ ભાસનાં નાટકો.

કાલિદાસે માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે:—

“પ્રથિતયશસાં ભાસસોમિહ્લકરિપુત્રાદીના પ્રવન્ધાનતિક્રમ્ય વર્તમાનકવેઃ કાલિદાસસ્ય કૃતૌ કયં बहुमानः”

અર્થાત્ માલવ પદે છે કે ભાસ—કવિ કાલિદાસથી ઘણા પ્રાચીન છે, અને કાલિદાસના સમયમાં તેમનાં નાટકોનું ધણું માન હતું. રાજશેખર કવિએ પોતાની ‘સુકિમુકાવલિ’—માં ભાસની અને તત્કૃત સ્વપ્રવાસવદત્ત નામક નાટકની પ્રશંસા કરી છે. તેમણે લખ્યું છે કે:—

ભાસનાટકચક્રેડપિચ્છેકૈઃ સિતિ પરીસિતુમ્ ।

સ્વપ્રવાસવદત્તસ્ય વાહકોડમૂલ પાવકઃ ॥

ઇંમુની સાતમી સદીના કવિ બાણભટ્ટે પણ ‘હર્ષચરિત’માં ભાસના સંબંધે લખ્યું છે કે:—

સુત્રધારકૃતારમ્ભેનાટકૈર્બહુભૂમિકેઃ ।

સપ્તકૈર્યશો લેખે ભાસો દેવકુલૈરિવ ॥

નાટકોની રચના કરીને મોટા યશસાસિ પ્રાપ્ત કરનાર ભાસનું અત્યાર સુધી ફક્ત નામ-માત્ર જ હતું. તેના અન્યો અપ્રાપ્ય હતા, પણ સંસ્કૃત ભાષા અને ભારતના સુદૈવે તે હવે પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે ત્રાવણકોરના મહારાજ ઘણા વિદ્યાનુરાગી છે, અને વળી તેઓ મોટા પડિત છે. સંસ્કૃતમાં પોતે ઉત્તમ કવિતા પણ કરી શકે છે. પોતે પોતાની રાજધાની ત્રિવેંદ્રમમાં પ્રાચીન સંસ્કૃત પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનું એક ખાતું જ ઉઘાડ્યું છે. આજ સુધીમાં મહારાજની ગ્રન્થમાળામાં સત્તર અઢાર અન્યો પ્રસિદ્ધ યર્ધ ચૂક્યા છે. શ્રીકૃત તં ગણપતિ શાસ્ત્રી એ કાર્યના અધ્યક્ષ છે. એમના પ્રયત્નથી ભાસના અન્યો ફરીને ભારતમાં પ્રસિદ્ધ યર્ધ પ્રકાશમાં આવ્યા છે.

ત્રાવણકોર રાજ્યમાં પદ્મનાભપુર નામનું એક શહેર છે. એની પાસે મણિલક્ષ્મર-મઠ છે. તેમાં ૩૦૦ વર્ષનાં પુરાણાં તાડપત્રો ૫૨ પુરાણી કેરલ લિપિમાં લખાયેલું એક પુસ્તક ગણપતિ શાસ્ત્રીને મળ્યું. તેની પરીક્ષાથી માલવ પડ્યું કે તેમાં મહાકવિ ભાસકૃત દસ નાટક છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ સ્વભવાસવદત્ત.	૬ દૂત-ધટોલકચ.
૨ પ્રતિજ્ઞાધૈગન્ધરાયણ.	૭ બાલચરિત.
૩ પન્થરાત્ર.	૮ મધ્યમવ્યાયોગ.
૪ અભિમારક.	૯ કર્ણભાર.
૫ ચારુદત્ત.	૧૦ ઉરુભંગ.

બાળળથી ગણપતિ શાસ્ત્રીને એમના કેટલાક નાટકોની બીજી પણ પ્રતો મહેસુર આદિ સ્થળોથી મળી આવી આ અણમૂલ અન્યરત્નોને મેળવ્યા પછી શાસ્ત્રીજી એના સમ્પાદક મર્ચમા લાગી ગયા ફળ એ આવ્યું કે પૂર્વોક્ત દશ નાટકોમાથી પહેલા ત્રણ સુદર પુર્ણવાળી મળખૂત બાધણીથી છપાવીને એમણે પ્રસિદ્ધ કરી દીધા અત્યાર પછી બાકીના સાત નાટ પણ સમ્પાદ -મર્ચ મપૂર્ણ થયા પછી થીત નમશિત રવામા આવશે

અનેક પ્રાચીન વિષયોની સોધખોળ કરનામ કાનિદામને ઇશુની એથી અથવા પાચમી સદીનો કવિ માને છે તેઓ કહે છે કે ઝરીમનની પહેલા કાલિદાસના જેવા મસ્કૃતનો હિંદમા પ્રચાર જ નહોતો ભાસના ગ્રંથોની પ્રાપ્તિએ એ કલ્પનાની ઇમારતને એકદમ જમીનદોરત કરી નાખી છે ભાસના નાટકોની સસ્કૃત બાપા કાલિદાસના નાટકોની સસ્કૃત બાપા કરતા કોઈ પણ વાતમા—સરસતા, સરવતા, અને સ્વાભાવિકતા આદિમા—ઓછી નથી કોઈ કોઈ કેકાણે તો તેનાથી ચરી બધ તેવી છે જુઓ.

(૧) પાયાન્ સ વોડસુરવધુદ્દયાવસાદ ।
પામે હરે કુવલયામલલ્લગ્નનીલઃ ॥
ય પ્રોચનસ્તિભુવનેમમણે રરાજ ॥
વૈદૂર્યસક્રમ ઇવાન્વરસાગરસ્ય ॥ ૧ ॥

(૨) યો ગાધિપુત્રમલ્લવિગ્નકરામિહન્તા ।
યુદ્ધે વિરાઘલ્લરૂપણવીર્યહન્તા ॥
દર્પોદ્યતોલ્લવળકચન્ધકપીન્દ્રહન્તા ॥
પાયાન્ સ વો નિશિચરેન્દ્રકુલમિહન્તા ॥ ૧ ॥

ટીપ — * આ નાટકોના નામ તથા તે જગતની હકીકત સાક્ષર થી રા બ કમળાચાર ત્રાંત્રિવેદીએ ચુરતમા શકરજયન્તિના પ્રમુખ તરીકેના બાપણમા પોતાને મળેલી ખબરને આધારે અત્રે પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરેલી બાપમા છે

(૩) પાદઃ પાપાદુવેન્દ્રસ્ય સર્વલોકોત્સવઃ સ વઃ
વ્યાવિહૌ નમુચિર્યેન તનુતામ્રનલેન સે ।

આ પદચર્યાનાના નમુના છે. ભાસનું ગદ્ય પણ બહુ ગટિઆતું છે.

ઈસુની ખારમી સદીમાં વન્ધવેદીય સર્વાનન્દ નામે એક વિદ્વાન થઈ ગયા છે. તેમણે ‘અમરકોષ’ પર ટીકા કરી છે. એમાં એમણે ભાસની વાસવદત્તાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અતએવ મહાકવિ ભાસ ખારમી સદીની પહેલાંના સિદ્ધ થયા. નવમા શતકના અભિનવ ગુપ્તપદે પણ પોતાની ‘મરતનાટચવેદીવિઘ્નીત’ માં ‘સ્વમવાસવદત્ત’ નું નામ લખ્યું છે; આથી ભાસ મહાકવિ તેમની પણ પહેલાંના હતા. ‘કાવ્યાલંકારસૂત્રવૃત્તિ’ ના કર્તા વામન અભિનવ ગુપ્તપાદના પૂર્વવર્તી હતા. એમણે ભાસનાં કેટલાંક નાટકોનાં પદોનાં ઉદાહરણો પણ આપ્યાં છે. એ રીતે છઠી સદીના આર્યાય દંડીએ પોતાના ‘કાવ્યાદર્શ’ માં ભાસના ‘આરુદત્ત’ અને ‘ખાલચરિત’ નાટકનો એક એક શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે. આથી ભાસ છઠી શતકની પણ પહેલાં કરે છે. કાલિદાસે તો ભાસનો ઉલ્લેખ કર્યોજ છે. કાલિદાસના પૂર્વવર્તી ભામહે પણ પોતાના ‘કાવ્યાલંકાર’ માં ભાસના ‘પ્રતિજ્ઞા-યોગન્ધરાયણ’ નાટકમાં કહેવાયલી વાતોનું અનુધાવન દીધેલું છે. એટલુંજ નહિ પણ તેની પહેલાં ચોથી સદીના કૌટિલ્ય—ચાણક્યે તો ‘પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણ’ નાટકનો એક શ્લોક જોવા ને તેવા પોતાના ‘અર્થશાસ્ત્ર’ માં ઉદ્ધૃત કરી દીધો છે તે શ્લોક તે આ છે.—

નવં શરાવં સલિલમય પૂર્ણં

સુસંસ્કૃતં દર્ભકૃતોત્તરીયમ્ ।

તત્ તસ્યે માઽમૂઢ્ઠરકં ચ ગચ્છેદ્

યો મર્તૃપિન્ડસ્ય કૃતે ન યુક્તયેત્ ॥

આથી એ સર્વથા સિદ્ધ થઈ ગયું કે મહાકવિ ભાસ ચાણક્યથી પણ પુરાણા છે. ગણપતિશાસ્ત્રીએ ‘સ્વમવાસવદત્ત’ ના ઉપોદ્ધાતમાં એ સર્વ વાતો ધણી યોગ્યતાથી વિચાર કર્યો છે. એમણે કેટલાંક સ્થળ એવાં પણ દેખાડ્યાં છે કે જેમાં કાલિદાસે ભાસની યાગ-પર રચના કરી છે. પ્રાચીન નાટકકાર શૂદ્રકે તો પોતાના ‘મૃચ્છકટિક’ નાટકની રચના ભાસના ‘આરુદત્ત’ નામના નાટકના આધાર પરજ કરી છે. ભાસના નાટકનો વિસ્તાર માત્ર શૂદ્રકે કર્યો છે. વર્તમાનકાળે ભાસની પોતાનીજ રચના જેમની તેમ જરાતરા હાંદી નાંખીને મૂકી દીધી છે. ભાસે પોતાના ‘આરુદત્ત’ માં લખ્યું છે કે:—

યામાં વલિર્મેવતિ મદ્ગૃહદેહલીનાં ।
 હસેશ્ચ સારસગણેશ્ચ વિષકપુષ્પઃ ॥
 તાસ્વેવ પૂર્વવલિરુદ્ધયવાહરાસુ ।
 બીનાજ્જલિઃ પતનિ કીટ મુક્તાવલીઃ ॥ ૧ ॥

શૂદ્રકે મૃચ્છકટિકામાં એજ પદ આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—

યાસાં વલિઃ સપદિ મદ્ગૃહદેહલીનાં ।
 હસેશ્ચ મારસગણેશ્ચ વિલુપ્તપૂર્વઃ ॥
 તાસ્વેવ સમ્પત્તિ વિરુદ્ધનૃણાહુરાસુ ॥
 બીનાજ્જલિઃ પતનિ કીટમુક્તાવલીઃ ॥ ૧ ॥

ભામે કેવળ શાખાવલ્લુ અને મહાભાગતનાં આધારપરજ પૂર્વોક્ત દશી નાટકોની રચના કરી છે. 'સ્વપ્રવાસવદન' માં રાજા વત્સરાજને વામવદતા સખધી સ્વપ્ર આવે છે તેની કથા છે માટે એનું નામ એ રાખવામાં આવ્યું છે. જેઓ સંસ્કૃત ભાષાના રસિકો છે તેઓએ ભાસકવિનાં નાટકો, ખાસ વાંચવાં જોઈએ.

આ લેખ અગાહબાદથી પ્રસિદ્ધ થતા હિંદી માસિક 'સરસ્વતી' માંથી ઉપયોગી બાબતી ગુજરાતીમાં યથાવત્ અવતાર્યો છે. તે માટે એ માસિકના તન્ત્રીનો તથા એ લેખના લેખકનો હું આભારી છું.

અમદાવાદઃ
 ૩૦-૩-૧૩

}

માણેકલાલ કાલિદાસ ભટ્ટ.

‘એક જિજ્ઞાસા.’

‘વસન્ત’ ના તન્ની સાહેબ,

મહાકવિ કાલિદાસના મેઘદૂતના પૂર્વ ભાગમાં ૧૪ મો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે—

હિત્વા તસ્મિન્ ભુજગવલય શમુના દત્તહસ્તા
ક્રીડાશૈલે યદિ ચ વિહરેત્ પાદચોરેણ ગૌરી ।
મજ્જીમક્ત્યા વિરચિતેવપુ સ્તંભિતાન્તર્જલૈય
સોપાનત્વ કુરુ મણિતદારોહણાયાગ્રચાર્યી ॥

શંમુના દત્તહસ્તા ગૌરી તસ્મિન્ ક્રીડાશૈલે યદિ વિહરેત્ (v. 1 વિચરેત્) છત્યાદિ.

આ પ્રમાણે અન્વય લેવાનો છે. પાર્વતીને શંમુના દત્તહસ્તા (શંમુએ જેને હાથનો ટેકો આપ્યો છે એવા) એમ વર્ણવવામાં કાલિદાસે પોતાના સમયની સ્થિતિ વર્ણવી હશે, કે સ્ત્રી પ્રત્યેની પુરુષની આચારપદ્ધતિ (etiquette) ની પોતાની ભાવના આલેખી હશે ?

આપ સાહેબ જાણો છો કે સાહિત્યમાં કેટલેક અંશે જનસમાજના આચારવિચારનું પ્રતિબિંબ આલેખાય છે અને કેટલેક અંશે એ આચારવિચાર કેવો હોતો તેનું એ તેની ભાવના દર્શાવાય છે તો ઉપરની પદ્ધતિ આ બેમાંનું શું હશે ? કે પછી કાંઈક ત્રીજું જ વાત હશે (જે હું સમજી શકતો નથી) ?

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં એક એવી etiquette છે કે માડીમાં બેસતી વખતે, અથવા સભા-ઓમાં બોલવા જતી વખતે, અથવા કોઈ પણ ગ્રમ પડે એવા વખતે પુરુષો સ્ત્રીઓને પોતાના હાથ વડે ટેકો આપે છે આ રિવાજ અને આપણા કાલિદાસે વર્ણવેલી ઉપરની હપ્તકત એ બંને એક જ હશે કે જુદા ?

આશા છે કે કોઈ વિદ્વાન ખુલાસો આપશે.

અમદાવાદ,

૧૫-૪-૧૩

સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે.

જાહેરખબરના ભાવ.

	એક માસ માટે.	ત્રણ માસ માટે.	છ માસ માટે.	બાર માસ માટે.
૨૨ લાઇન.	રૂ. ૩.	રૂ. ૪.	રૂ. ૬.	રૂ. ૮.
અડધું પાનું.	રૂ. ૬.	રૂ. ૮.	રૂ. ૧૨.	રૂ. ૧૬.
આખું પાનું.	રૂ. ૯.	રૂ. ૧૨.	રૂ. ૧૮.	રૂ. ૨૪.

વ્યવસ્થાપક—‘વસન્ત.’

જરૂર મંગાવો અને વાંચો.

“બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનું અર્થશાસ્ત્ર.”

(ભાષાન્તર કર્તા—સ્વ. મોતીશંકર ઉદયશંકર.)

૧. હિન્દુસ્તાનની ભૂમિરચના અને તેનો આર્થિક પેદાશો સાથે સંબંધ.
૨. હિન્દુસ્તાનની પ્રજાની મામાજીક અને ઔદ્યોગિક સ્થિતિ, અને તેમનો પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ સાથેનો સંબંધ.
૩. બ્રિટિશ રાજ્ય અને તેની હિન્દુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ પર અપ્રર.
૪. હિન્દુસ્તાનની પ્રજાની જરૂરીયાતો.
૫. હિન્દુસ્તાનની હાલની ઔદ્યોગિક અને આર્થિક સ્થિતિ.
૬. હિન્દુસ્તાનના વેપારની પ્રગતિ અથવા ખીલવણો.

પ્રત્યક્ષ સ્વદેશ હિતના અનેકાનેક પ્રશ્નો સંબંધી મંગીન જ્ઞાન આપનાર પ્રેદેસર મહુનાય સરકારના અંગ્રેજી પુસ્તકનું આ ભાષાન્તર છે.

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

મળવાનું ટેકાણું.—

“વસન્ત-ગોપી” અમદાવાદ.
 એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું. પ્રિન્ટર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ
 ૧૫ આદેવીરાડ—મુંબઈ.

એક જિજ્ઞાસા.

'વસન્ત' ના તન્ત્રી સાહેબ,

મહાકવિ કાલિદાસના મેઘદૂતના પૂર્વ ભાગમાં ૬૪ મો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે—

હિત્વા તસ્મિન્ મુગ્ધવલયં શમુના દત્તહસ્તા
ક્રીડાશૈલે યદિ ચ વિહરેત્ પાદચોરણ ગૌરી ।
મઙ્ગીમલ્કયા વિરચિત્તવણુ- સ્તામિતાન્તર્જલૌવ-
સોપાનત્વં કુરુ મણિતટારોહણાયામયાધી ॥

શમુના દત્તહસ્તા ગૌરી ત્સ્મિન્ ક્રીડાશૈલે યદિ વિહરેત્ (v. 1 વિચરેત્) ઇત્યાદિ.

આ પ્રમાણે અન્વય લેવાનો છે. પાર્વતીને શમુના દત્તહસ્તા (શંભુએ જરે હાથનો ટેકો આપ્યો છે એવાં) એમ વર્ણવવામાં કાલિદાસે પોતાના સમયની સ્થિતિ વર્ણવી હશે, કે સ્ત્રી પ્રત્યેની પુરુષની આચારપદ્ધતિ (etiquette) ની પોતાની ભાવના આલેખી હશે ?

આપ સાહેબ જાણો છો કે સાહિત્યમાં કેટલેક અંશે જનસમાજના આચારવિચારનું પ્રતિબિમ્બ આલેખાય છે અને કેટલેક અંશે એ આચારવિચાર કેવો હોતો તેનું જોડાણ લાવના દર્શાવાય છે. તો ઉપરની પદ્ધતિ આ બેમાંનું શું હશે ? કે પછી કાઈક ત્રીજું જ વાત હશે (જે હું સમજી શકતો નથી) ?

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં એક એવી etiquette છે કે ગાડીમાં બેસતી વખતે, અથવા સમા-
ઓમાં બોલવા જતી વખતે, અથવા કોઈ પણ શ્રમ પડે એવા વખતે પુરુષો સ્ત્રીઓને પોતાના હાથ વડે ટેકો આપે છે આ રિવાજ અને આપણા કાલિદાસે વર્ણવેલી ઉપરની હકીકત એ બંને એક જ હશે કે જુદા ?

આશા છે કે કોઈ વિદ્વાન ખુલાસો આપશે.

અમદાવાદ,

૧૫-૪-૧૩

સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે.

લવાજમ.

(૧) લાઇસેન્સીઓ, (૨) મનાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) શુભરાતી શાળાના માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂા. ૧૫ સુધી સર્વ પગારદારોના વર્ષ એકના રૂા. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ સાથે).

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂા. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલ એકના દર દારમે એક આના પ્રમાણે.

મળવાનું દેહાણું—વસન્ત ઑદિસ—અમદાવાદ.
વ્યવસ્થાપક.

નિયમો.

વગર મહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.

“ વસન્ત-ઑદિસ ”-ની સહીના લેખો માટે “ વસન્ત-ઑદિસ ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.

અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.

૦ બાબાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ અન્ય કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી. તથા એ લેખ બાબાન્તરરૂપ છે અને અમુક અન્યનું અન્યના બાગનું કે લેખનું બાબાન્તર છે એમ અમેને લખી જણાવવું. તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સઘળી જવાબદારી બાબાન્તર કર્તાને શિર રહેશે.

૫ કોઈ પણ લેખકનું અસલ લખાણ-એ લેખ “ વસન્ત ” માં દાખલ કરવાનો યા કર્યો, હોય કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બંધાતા નથી.

૬ કોઈ પણ માસિક અંક તે પછીના માસની આખર સુધીમાં પણ ન મળે તો માહકે અમેને તુરત લેખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે બંધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयं
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्

सत्यात् प्रमदितव्यम् । धर्माच्च प्रमदितव्यम् । कुशलाच्च प्रमदितव्यम् भूयै
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्

वर्ष १२, अंक ४

[भाषिणः]

वैशाख, मघत् १८९६

भुक्तिनां साधन.

“ नाथ ! कैसे गजरी बन्ध छुड़ायो—

गज और ग्राह लरत जलभीनर,

लरत लरत गज हार्यो

नाथ कैसे० १

शवरी के बेर मुदामाके तान्दुल,

रुबि रुबि भोग लगायो

नाथ कैसे० २

दुर्योधनका मेवा छाडके,

भाजी बिदुरवर पायो

नाथ ! कैसे० ३ ”

*

*

श्रीमद्भागवतभा शुद्धेवञ्चमे परीक्षित राजने गङ्गेन्द्रमोक्ष नामनु अ० विलस आध्यात्म

સંભળાવ્યું છે. વાર્તા આવી છે:—ક્ષીરસમુદ્રના મધ્યમાં ‘ત્રિકૂટાચળ’ નામે ત્રણ શિખરવાળો એક પર્વત હતો. એના ઉપર નાના પ્રેક્ષાર્તનાં વૃક્ષો પવનથી ડોલતાં હતાં; અસખ્ય પક્ષીઓ વિવિધ સ્વરે નાદ કરી રહ્યાં હતાં; રથજે રથજે નિર્મળ વળનાં સંરોવરો સ્ફટિકવત્ પ્રકાશતાં હતાં; એની બાજુએ પત્થરોમાં યદ્યને મધુર ઝરણાં ખળખળ વહેતાં હતાં, અને ચોતરફ સમુદ્રનાં મોળા એના પાદને અચડાઈ ધોતાં હતાં. એ પર્વતના એક ભાગમાં વરુણદેવનો બાગ હતો, એમાં દેવાંગનાઓ રમતી હતી. એ બાગમાં—ખજૂરી, આંખા, તાડ, મહુડા, સાગ, વડ, ગુલાબ, ચપા, કેળ, દ્રાક્ષ વગેરે વિવિધ જાતનાં ન્હાનાં મ્હોટાં ફળફુલનાં ઝાડ અને વેલ જોડેનાં હતાં એની વચમાં એક સરોવર હતું. એની મનોહરતાનું શું વર્ણન કરવું? શ્રીમદ્ભાગવતમાં એનું બહુ સુંદર વર્ણન કર્યું છે. પણ ટૂંકામાં આ રથજે હું એટલું જ કહું છું કે બાણ કવિની કાદમ્બરીનું પપા કે અચ્છોદ મરોવરનું વર્ણન કંપી લેવો. એમાં એક ગન્ધગજ—ઉમદા હાથી, જેના ગરરચળમાંથી ઝરતા મદની સુગન્ધથી આગ્રુ વન મગમગી રહે છે—એ અનેક હાથણીઓને લઈ એ વનમાં ફરતો હતો: શ્રીમદ્ભાગવત કહે છે કે “યથા મૃદ્ધી” = “મૃદમંસારી છવ કુટુમ્બજનોથી વીંટાઈ મસારમાં વિચરે છે તેમ.” ફરતો ફરતો બપોરના તાપથી તપેલો એ ગજ એક સરોવરમાં હાથણીઓ સહવર્તમાન ન્હાવા પેડો. ઉત્તર-રામચરિતમાં ભવજૂતિએ વર્ણન કર્યું છે તે પ્રમાણે, એ હાથી સૂંઢવતી પાણી લઈ હાથણીઓ ઉપર વરસાવે છે, હાથણીઓને પાય છે પોતે પીએ છે, અને એમ મી આનન્દ કરતાં કાળ નિર્ગમે છે. એટલામાં એક મહામધરે આવી હાથીનો પગ ઝાલ્યો. હાથી જોરાવર હતો—મધરથી સહેજવારમાં ખેંચાઈ જાય એવો ન હતો. ઉપરની ચીજમાં કહ્યું છે તેમ, “ગજ ઔર ગ્રાહ” વચ્ચે એક ‘હજાર વર્ગ’ એ જગમાં લટાઈ ચાલી. લટલા લટતાં, ગુફદેવશ પરીક્ષિતને કહે છે કે, એ ગજનાં ‘પન બળ અને ઓજસ્’ ક્ષીણ થઈ ગયાં, પણ એ ગ્રાહના મુખમાંથી છૂટવાની પોતાની શક્તિ ન જણાઈ. આખરે વિચાર કરી, “અન્તકાળે છવ વિવશ થઈ પ્રભુને સ્મરે છે તેમ” એ હાથીએ પ્રભુને સ્મર્યા—ઊડી લાગણીથી સ્મર્યા—તેથી સ્મરતાં વાંત જ હૃદયમાં પ્રભુની હખી ખડી થઈ ગઈ. ખડી થઈ ગઈ કે ખીલું કાંઈ જ નહિ, માત્ર ‘નમામિ’ = “હું નમસ્કાર કરું છું” એટલો જ ઉચ્ચાર. ‘તમને’ એટલું ઉચ્ચારવાનો પણ અવકાશ નથી, જરૂર નથી.

નમસ્કારપૂર્વક ગત્યેન્દ્ર કહે છે

“[નમામિ] મે જ્ઞાનય આતુરં ગજાઃ કુતઃ કરિણ્યઃ પ્રભવન્તિ મોચિતુમ્ ।

ગ્રાહેણ પાશેન વિચાતુરાવૃતોડપ્યર્હં ચ તં યામિ પરં પરાયણમ્ ॥

યુઃ કશ્ચનેશો બલિનોડન્તકોરગાત્ પ્રચળ્લવેગાદમિવાવતો મૃશમ્ ।

મીતં પ્રપન્નં પરિપાતિ યદ્વયાન્મૃત્યુઃ પ્રધાવત્યરણં તમીમહિ ॥ ”

= “મારા બંધુઓ મને આ મંકટમાંથી છોડવી શકે એમ નથી તો બિચારી અબળા

હાથણીઓ તો શું જ કરે ? આ આહરૂપી વિધાતાના પાશમાં પકડાએલો હું ‘પરાત્પર’ મહોટામાં મહોટું ‘અયન’-શરણાગતિનું સ્થાન-પ્રભુ-તેને હું શરણે જાઉં છું. પ્રત્યક્ષ વેગવાન મૃત્યુરૂપી બળવાન અજગર પૂઠે પડ્યો છે તેનાથી બહીને એ પ્રભુને જે શરણે જાય છે તેનું એ ચારે તરફથી રક્ષણ કરે છે. મૃત્યુ સુદંત જેના બચથી નહાસે છે—એ પ્રભુને અમે શરણે જાયએ છીએ.”

આમ ધ્યાન, ધ્યાન પછી નમસ્કાર, અને નમસ્કાર પછી પ્રપત્તિ-શરણાગતિ

પછી ગજેન્દ્ર પ્રભુની ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના બલ મિહાન-તથી ભરપૂર સ્તુતિ કરે છે:—

“ ઓં નમો ભગવને તસ્મે યત્ત્વેતદ્દિદાત્મકમ્ ।

પુરુષાયાદિત્રીજાય પરેશ્વાયાભિર્ધીમહિ ॥

.. .. .

નમો નમસ્તેઽસિલકારણાય

નિષ્કારણાયાદુત્તકારણાય ।

સર્વાંગમત્રાયમહાર્ણવાય

નમોઽપવર્ગાય પરાયણાય ॥

.....

અજ્ઞાન્તિનો યસ્ય ન કંચનાથં

વાઙ્મુનિ ચેવે ભગવત્પ્રવક્તા ।

અત્યત્વનં તદ્ધરિતં સુમદ્ગલ

ગાયન્ત આનન્દસમુદ્રમત્રા ॥

.....

સંવે ન દેવાસુરમર્ત્યતિર્યક્

ન સ્ત્રી ન પણ્ડો ન પુમાન ન જન્તુ ।

નાયં ગુણઃ કર્મ ન સત્ત્વ ચાસ-

ન્નિષેધશેષો જયતાદશેષ ॥ ”

..... ઇત્યાદિ

પ્રભુ ગરુડ ઉપર બેસી એ ગજની બહારે ધાય છે. એમને જોતાં વાંતઝગ મળે એક કંમળનું પુષ્પ સૂદમાં લઈ પ્રભુને અર્પે છે અને

“ નારાયણાચ્છિલગુરો ભગવન્નમસ્તે ”

—એમ કહી નમસ્કાર કરે છે. પાછળના કવિઓએ આ શેવરનું વર્ણન આ કરતાં પણ વધારે

રસિક ક્યું છે. કહે છે કે પ્રભુ લક્ષ્મીજીની સાથે એકાન્તમાં બેઠા હતા, ત આ ગજેન્દ્રની ચીસ સાંભળી, લક્ષ્મીજીને પડતાં મૂકી, એમાં જઈ હું એટલું પણ કહેવા ન રહી, એકદમ ગરુડ ઉપર સ્વાર થયા, અને ગજના મુખમાંથી “હરે!”—અર્થનો ‘હ’ પૂરો થઈ ‘રે!’ ઉચ્ચારાય છે એટલામાં તો એ ગજેન્દ્રની સામે આવીને ઊભા! ચકવતી શાહનું વિદારણ ક્યું. ગ્રાહ જે દેવદ બળિના શાપથી આ તિર્યગ્ચોનિમાં પડ્યો હતો તે પોતાનું મૂળ દેવ ગન્ધર્વરૂપ પામ્યો. અને ગજેન્દ્ર પણ ભગવાનના સ્પર્શ માત્રથી ‘અમાનના બન્ધનમાંથી વિમુક્ત થઈ ભગવત્સ્વરૂપ બની ગયો.’

આ ક્ષીરસમુદ્ર તે શું? ત્રિકૃદાયણ પર્વત તે શું? એમાં વસુદેવો બાગ અને સરોવર તે શું? એમાં હાયણીઓ સાથે વિહરતો તથા જળપાન અને સ્નાન કરતો ગજેન્દ્ર તે શું? એને પકડનાર ગ્રાહ તે શું?—સ્વાદિ આ આખ્યાયિકાની અંગતત્વ અતિશયોક્તિના અર્થ વિચારણુ વાચકે ક્યારનાએ પોતાના મનમાં કરી દીધા દરો. છતાં અત્રે અધિક સ્પષ્ટતા ખાતર હું મારા તરફથી એ અર્થ કરીશ, અને પછી ઉપલી કડીઓમાં રહેલા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના મિદાનો ઉપર આપીશ.

ત્રણ ગૂગનો ‘ત્રિકૃદાયણ’ પર્વત તે મરુ રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોનું કુખનેહું આ જગત છે. એની આસપાસ અનન્તભારથી ક્ષીરસમુદ્ર પથરાયેલો છે—જેમાં પરમાત્મા લક્ષ્મીજી સદવર્તમાન વિરાજે છે. એ અનન્તતાનાં મોજાં આ જગત સાથે હમેશાં ગાથકાયાં જ કરે છે, અને આ જગતને ધ્રુવે છે, પવિત્ર કરે છે. આ જગતમાં પાપપુણ્યના ક્ષેત્રરૂપી જે સંસાર તે આખ્યાયિકામાં ‘વસુદેવો બાગ’ એ જાગમાં અનેક હાયણીઓ સદવર્તમાન વિચરતો હાયી તે અનેક પ્રતિથી વીર્યએલો જ્ઞાતાત્મા, એ જ્ઞાતાત્મા, સંસારનાં તોપને સંસારનાં જ મુખરૂપી શીતળ જળથી ગ્રામ્ય અને પ્રતિઓ સાથે મદાસવા, વિપથભોગરૂપી સરોવરમાં ઊતરે છે. ત્યાં અમુક વખત તો ચોં અને પોતાનાં સૌ એકઠાં મળી, આનન્દ કરે છે. પણ આખરે જ્યારે મત્સ્યરૂપી ગ્રાહ એને પકડે છે, ત્યારે એ પ્રભુને સ્મરે છે—ખરા મનથી સ્મરે છે. અગરનાં વાંત જ પ્રભુ ભક્તની દીકારે ધાવ છે, મત્સ્યરૂપી ‘ગ્રાહ’નું વિદારણ કરે છે, અને પ્રભુનાં સ્પર્શથી જ્ઞાતાત્મા પરમાત્મસ્વરૂપ બની જાય છે.

આ આ આખ્યાયિકાનો રહસ્ય અર્થ છે. હવે એનું ચોક્કસ મનન કરીએ:—

ઉપમાન અને ઉપમેયમાંથી ઉપમેયને ગળી જઈને ઉપમેયનું ઉપમાનરૂપે જ વર્ણન કરવામાં આવે તે ‘અતિશયોક્તિ’ અર્થકોષમાં કહેવાય છે.

“શૃંગાણીમાનિ વિષ્ણ્યાનિ શ્રવણો મે શિવસ્ય ચ”

—ભાગવત.

આ ત્રણ ગૂગનો તે જ્ઞાતાત્મા એ સિવનાં ત્રણ સ્થાન—એટલે રજસ સત્ત્વ અને તમસ એ ત્રણ ગુણ છે.

‘વેદમાં’ વસુદેવે ‘સત્ય’ અને ‘અર્થ’ યાને પાપ-પુણ્યના જોનાર દેવ કહ્યો છે.

આ સંસારરૂપી આગ રમણીય છે, મોહક છે, છતાં એનાં શીતળ લાગતાં ‘સરાવરો’ અંદરથી ભયંકર અને દુઃખદાયક છે. રમણીયતા એ માત્ર એવું બાહ્ય સ્વરૂપ છે; પણ તે એવું ધ્યાન ખેંચનારું છે કે કવિએ જાણી જોઈને એ સ્વરૂપને આગળ પડતું ચીતર્યું છે, અને એ ચીતરવામાં પોતાની સઘળી વર્ણનશક્તિ વાપરી છે. સંસારની મધુર વિષમયતાનો આ સિદ્ધાન્ત જોને એક શબ્દમાં આપણે વૈરાગ્યની ભાવના કહીએ તે કેટલાકને એવો અસચિત્તર યર્ષ પડે છે કે એના પ્રત્યે પોતાની અરુચિ દર્શાવવામાં તેઓ એક પણ વિગેષણ વધારે પડતું ગણુતા નથી, અને હિન્દુસ્થાનની અવનતિનું ખીજ આ એક સિદ્ધાન્તમાં જ સમાએલું છે એમ માની લે છે. ખીજ કેટલાક, જેઓ જરા વધારે શાન્તિથી વિચાર કરવાની ટેવવાળા છે, તેઓ આ ભાવનાનો હિન્દુસ્થાનનાં આબોહવા અને એની પ્રવૃત્તિના રાજકીય અને સાંસારિક ઇતિહાસથી ખુલાસો કરે છે: તેઓ કહે છે કે આ દેશનાં આબોહવાથી આર્ય પ્રજા તવાઈ ગઈ, અને એના ઇતિહાસમાં અન્ધાધુન્ધી સાક્ષીને એનો સંસાર એવો દુઃખમય યર્ષ ગયો કે એને સ્વાભાવિક રીતે “સર્વં દુઃખં દુઃખમ” એ સિવાય અન્ય સિદ્ધાન્ત મઝે એમ જ ન હતું! આમ જૈતન્ય ઉપરથી દોષ કાઢી તેઓ જડ ઉપર મદાને છે. જડ અને જૈતન્યનો સંબંધ—જે આ ખુલાસાના ગર્ભમાં સ્થિત છે—તે વિષે અત્રે વિવેચન કરવાનો અવકાશ નથી, પણ આ ખુલાસા સામે આપણે એટલુંતો કહી શકીશું કે—પશ્ચિમની પ્રજા વર્તમાન યુગમાં ભોગવિભાસમાં રચી-પચી છે તેથી એને વૈરાગ્યનો મહિમા સમજતો નથી, અથવા તો પશ્ચિમ દેશમાં જીવનકલહ અસાધ્ય એવો તીવ્ર બની રહ્યો છે કે ભાંના લોકને અધ્યાગ પ્રગતિ ક્યાં સિવાય જીવનનિર્વાહ કરવો અશક્ય હોઈ નિષ્તિની કદર એનાથી યર્ષ શકતી જ નથી—એમ કોઈ તરફથી કહેવામાં આવે તો તેમાં પૂર્વેક્ષિત ખુલાસા જેટલું જ સત્ય છે.

મતુષ્યનો સંસારનો અનુભવ એ બેશક એના સિદ્ધાન્ત ઉપર અસર કરે છે. પણ એ અનુભવપૂરતો જ એ સિદ્ધાન્ત હોતો નથી. તેમ એ અનુભવ પોતાને શિર શુન્ન થોવો જોઈએ એમ પણ નિયમ નથી. મહાન આત્મામાં અનુભવથી સૂચવાએલો સિદ્ધાન્ત પુદ્ધિથી વિરતરે છે; અને અન્યનો અનુભવ કલ્પનાશક્તિથી પોતાનો કરી લેવાય છે. આ દેશમાં જે મહા-આત્માએ “સર્વં દુઃખં દુઃખમ” એ સિદ્ધાન્ત, એક બૌદ્ધ ગ્રંથ કહે છે તેમ, “આકાશમાં ઘંટ વગાડીને” મૌને મંત્રાળાઓ, તે અજપાણી વિના ટળવળતા કે કુટુંબનાં ખાનગી દુઃખોથી પીડાતા એક પાંખર જીવ ન હતા. તેમ ક્ષમા નમ્રતા વગેરે સદૃશ્યોનો એમણે ઉપદેશ કર્યો તે વખતે આ હિન્દુ દેશ અનિવાર્ય જીવનથી કચરાઈ ગયેલો કે પરાધીન યર્ષ પડેલો હતો એમ પણ કાંઈ ન હતું.* પણ જન્મતત્ત્વા સ્વરૂપ ઉપર ચિન્તન કરતાં એમને જે સત્ય લાગ્યું તે એમણે જાણ્યું, અને તે પોતાની અગ્રોધ શક્તિથી અન્ય જનોને ગણે છોડાવ્યું. છુદ્ધ ભગવાન

* નીચે (Noitzze) નામનો એક પ્રસિદ્ધ અર્વાચીન યુરોપિયન ફિલસૂફ કાષ્ટરના મહાન ઉપદેશનો આ રીતે ખુલાસો કરે છે: એના જીવન અને તત્ત્વજ્ઞાનો એક વિવરણકાર વર્તમાન યુરોપમાં એની પ્રસિદ્ધિ અને અસરનું ખુદ વર્ણન કરે છે—એ વાંચી મને થયું કે જ્યાં સુધી આતું તત્ત્વજ્ઞાન વિચારને મોખરે રહે ત્યાં સુધી યુરોપમાં નિલ પુદ્ધતી ગર્જના વિના શું સંભળાય? •

ઉત્તમ ક્ષત્રિય કુળમાં અને પૂર્ણ સમૃદ્ધિમાં જીવ્યા હતા. પણ એમનું હૃદય એવું અનુકરણાત્મક, અને એમની કલ્પનાસંકીર્ણ એવી તેજસ્વી હતી, કે પોતે રથમાં બેસીને ફરવા ગયા ત્યાં અન્ય જીવોનાં જરા વ્યાધિ અને મરણનાં દર્શન થકી એમને વૈરાગ્ય થઈ આવ્યો, અને એને પરિણામે, જ્ઞાતી દ્વારા અને જ્ઞાતા સુતને ઊંધતાં મૂકી, તથા પામર જનને પ્રાણસમાન જ્ઞાતી લક્ષ્મીને તૃણુવત્ ત્યજી,—એ એક ‘સ્વામ રત્નની’માં મહેલ છોડી ચાલી નીકળ્યા. આખરે પોતે જ્ઞાન પામ્યા, જગતને એ જ્ઞાન પમાડ્યું, અને જે સ્ત્રી અને પુત્રને ઊંધતાં મૂકી એ ગયા હતા તેમને પણ જગાડ્યાં, ખરા અર્થમાં જગાડ્યાં. આમ યુદ્ધ ભગવાનની વૈરાગ્યભાવના બાવણા કે કાપર હૃદયમાં પ્રકટી ન હતી—પણ સંસારમાં પારકાનાં દુઃખ જોઈને દ્રવતા ક્રોધન હૃદયમાંથી જન્મી, પરદુઃખભંજનની મહાપ્રવૃત્તિમાં પરિણત થઈ હતી.

ખાનગી સુખદુઃખનો અનુભવ અને જીવનના સિદ્ધાન્ત વચ્ચે નિયત કાર્યકારણભાવનો મંજન્ધ નથી એ બતાવવા ખંભે દાખલો રામચન્દ્રજનો ત્ર્યેઃ અંગત અનુભવથી બે કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત રામને માટે વ્યાખ્યાનિક હોય તો તે આ સંસારની દુઃખમયતાનો અને તેને પરિણામે સંસાર છોડી જનમાં ચાલી નીકળવાનો હતો. મહાકાવ ભવભૂતિ ઉત્તરાગ-ચરિતમાં રામને જ મ્હેંએ કહેવડાવે છે તેમ “દુઃસ્વસ્તેવેદનાયૈષ રામે ચૈતત્ત્વમર્પિતમ્.” “દુઃખ જોગવવા માટે જ રામમાં ચેતન્ય મૂકાયું હતું.” એકવાર વન મેવવાનો પ્રમથ આવ્યો હતો ત્યારે પણ સંસારની પવિત્ર મીઠાશ એમણે પોતાની આંખે જ રાખી હતી. પોતે કહે છે તેમ “મારણ્યક્ષાઞ્ચ ગૃહિણી રતાઃ સ્વધર્મે સાંસારિકેષુ ચ સુસંપ્ત ઘયં સન્ધા.” વનમાં ગૃહી અને વાનપ્રસ્થ ભયનો રમ એમણે લીધો હતો. અને ત્યારે એ મીઠાશ દેવની કૃતિએ ચિત્તે પડાવી લીધી, ત્યારે પૂર્ણ વીરતાથી એ આંખે પોતે લટકા, વિજય મેળવ્યો, અને મસાવી ગયા. કાળ જતા, સંસારની મીઠાશ અજગી કરવાની ફરજ પડી ત્યારે એ ફરજ બજાવી—પણ હતા પણ એમણે જગ્યાં ન કર્યાં; અશ્વમેધ યત્નમાં મીતાજની સુવર્ણની મૂર્તિ ફરીને પાસે બેસાડી, અને વ્યવહારની રચલ દાઢીને જો ત્યાગ હતો તે ભાવનાની ચક્ષુ દૃષ્ટિએ પરમયોગમય બની રહ્યો.

આમ યુદ્ધ અને રામતા જીવનમાં વૈરાગ્યની ભાવના એ જુદે જુદે રૂપે, સિદ્ધ થાય છે. ઉભય નિત્ય-શુદ્ધ-શુદ્ધ-મુક્તારવરપ પુરુષ હતા, અને એમને આ સંસારસરોવરનો ‘ગ્રાહ’ પકડી રાકે એમ ન હતું. પણ આપણે પામર જીવો એ ‘ગ્રાહ’થી પકડાએલા છીએ, અને એનાથી છૂટવા યત્ન કરવાનો છે. આ યત્ન કેવળ આપણાં જ બળ વીર્ય અને પરાક્રમ ઉપર આધાર રાખીને કરવો જોઈએ, એમ કેટલાક કહે છે. જેઓને સ્વયં જ ઉપર એટલા વિશ્વાસ હોય તેમને ધન્ય છે. એ વિશ્વાસ સ્વાર્થથી કે કેમ એ પરિણામથી જણાય. પણ એ વિશ્વાસ આપણાં જીવોને માટે નિષ્ફુર અને અહતાભર્યો છે એ તો એને કસોટીએ ચકાવતાં પહેલાં પણ કહેવામાં બાધ નથી. પ્રભુના અનુમતિની ફરકાર ન કરતાં જે કેવળ ન્યાય જ માગે છે તેના સંબન્ધમાં ફેડરિક હૅરિસને ‘The Positive Evolution of Religion’ નામના પુસ્તકમાં એક સ્થાને કહે છે તે અત્રે યાદ આવે છે. એ કહે છે:—

“ He stands alone before his offended God—waiting for strict justice, prepared to meet his fate. I am not about to deny that the thought is one of tremendous power that must rouse and inspire some natures with desperate energy. The strong, resolute, proud nature, with hard brain and untamed self-confidence, may go to this dread ordeal with magnificent heroism. There have been such natures: but are all men, all women, all the timid and the weak ones able to bear such a strain? I do not deny that some men can be raised to heroic mood by such a religion as this Theism. But I say the majority would be crushed and appalled by it. It is the religion of the strong, the independent, the masterful. It would be the purgatory of the feeble, the irresolute, the clinging natures.”

હવે આ ‘ગ્રહ’ તે શું ?—અને એમાંથી મુક્તિ પામવાનાં શાં સાધન ? એ વિચારીએ ઉપર કહ્યું કે ‘ગ્રહ’ તે મૃત્યુ. પણ હજી ‘મૃત્યુ’ તે શું એનું વિવેચન કરવું પાડી છે. આ શરીરી હું છું નિત્ય છું એની ધમ્મા મૂખાંબિગેલી છે. એમ નિત્ય છવી શકાતું જ નથી, અને એમ જીવવામાં આનન્દ પણ નથી. એક ગ્રીક આખ્યાયિકા છે કે ઉપાએ પોતાના ક્રાન્ત દિયોનસ માટે દેવ પામેથી અમૃતત્વ માગી લીધું, પણ ઘેવનુ ગ્રાગતું ન સમ્મથું—તેથી એ બિચારો નિત્ય ધસાતો જ જાય પણ મૃત્યુ આવે નહિ. આ કેવી દુર્દશા ! વળી નિત્ય ધાવન, જેમાં વધારો નહિ અને ઘટાડો નહિ, એ પ્રાપ્ત થાય તો પણ શું ?—નંવીનતાને આત્માવે એ પણ દંડાયો આપે. વસ્તુતઃ જ અમૃતત્વ માટે મહાત્માઓ મથે છે તે આ દૈહિક જીવનની નિત્યતા નહિ, ઉદ્ધતું એ જીવનનો લોપ. કિસા ગોતમી જીદ્દ ભગવાન પાસે ગઈ અને કહ્યું કે “ મહારાજ ! મારા બાળકને જીવતું કરો.” ત્યારે જીદ્દ ભગવાને એને મૂકી રાઈના દાણા માગી લાવવા કહ્યું—પણ તે એને ઘેરથી કે જ્યાં આજ પર્યન્ત કોઈ મરી ગયું ન હોય. બિચારી બહુ બટકી, પણ જીદ્દ ભગવાને માગી હતી તેવી રાઈ ન મળી. કોઈને ઘેર પિતા તો કોઈને ઘેર પુત્ર, કોઈને ઘેર પતિ તો કોઈને ઘેર પત્ની, કોઈને ઘેર ભાઈ તો કોઈને ઘેર બેન—એમ ઘેરઘેર કોઈને કોઈ તો મરી ગયેલું ખરૂં જ. આ અનુભવ કરાવાને કિસા ગોતમીને જીદ્દ ભગવાને સમગ્રજી પાડી કે મરણ જીવમાત્રને માટે આવશ્યક છે, અને એનાથી મુક્ત થવાનો માર્ગ એક જ છે કે જીવતું જીવપણું નાશ કરવું. એ જીવપણું શી રીતે નાશ પામે ? તૃષ્ણાનો નાશ કરવાથી* હું જીવું, જીવું, અન્યને મારીને પણ જીવું એવી જીવનની તૃષ્ણા જીવ માત્રમાં રહેલી છે, તેને મૂળમાંથી નાશ કરવી જોઈએ. એ તૃષ્ણા વિષયમાં લપટાવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિષય તે તે પદાર્થો નથી, પણ એ પદાર્થોમાં જ મોહકતા છે તે છે. એ મોહકતાનો નાશ કરવા સંબંધી આજીણુ સામકારોએ એક પરમ સત્ય એ બતાવ્યું છે કે જ્યાં સુધી સકલ સૌન્દર્ય-નિધાન, પ્રેમનિધાન, રસનિધાન

* ઉપનિષદમાં ધ્વન્નિયોને અને વિષયોને ‘ગ્રહ’ અને ‘અતિગ્રહ’ કહ્યા છે. ગ્રહ એ મૃત્યુ છે, પણ ધ્વન્નિયોને અને વિષયોને વશ થવું એ જ ખરૂં મૃત્યુ છે. આમ બંને અર્થની એકતા છે.

પરમાત્માની છબી નેત્ર આગળ ખડી યદ્યં નથી ત્યાં મુધી જ એ મોહકતા છે. મંસારની મહુડી ઉપરથી હોડ-મ્હોં-ઊઠાવી! એકવાર એ અમૃતકલશને લગાડો, પછી મહુડી તરફ વળવાનું તો શું, પણ એ અમૃતકલશને હોઠ આગળથી ખસેડવાનું પણ તમને મન નહિ થાય. પરમાત્માનો રસ એ તો માતાના સ્તનનું દૂધ છે. બાળક એ સ્તનને વળગ્યું હોય તે વખતે, એને બોલાવશો રમાડશો તો એ તમારા સામુ જોશે, હસશે, ખુશ થશે, પણ પાછું સ્તનને વળગશે—તેમ ધાર્મિક આત્માઓ પણ આ સંસાર સામુ જોઈને, હસીને, રમીને, પણ પાછા પરમાત્મા તરફ પોતપોત માટે વળે છે. આમ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ એ જ વૈરાગ્યનો ખરો અર્થ છે. એ પ્રેમ અને આર્તસ્વરે શરણાગતિ એ આ સંસારરૂપી ‘શાહ’ના મુખમાંથી છટવાનું પરમ સાધન છે. પ્રેમ, શરણાગતિ એ હૃદયને બાવ છે, પણ પરિધાનમાં એ મનુષ્યના સર્વ સ્વરૂપને બાંધી નાંખે છે. મુખવડે રત્નાત એ એનો વાચિક ઉદ્ગાર છે, અને હસ્તવડે ચર્પણ એ એનો દ્રાવિક આવિર્ભાવ છે. ગરની પામે કમળ વિના શું ચર્પવાનું હતું? પણ જે ચર્પવાનું હતું તે આહવાદભરી ચૂંઠ ઊઠી કરીને અને નમ્રતાભર્યું મક્તક નમાવીને આપ્યું, અને એટલાથી હજારો અધમેધ કરતાં પણ અધિક એવી પ્રભુની મેવા યદ્યં ગઈ!

શબરીએ રામચન્દ્રજીને બોર ચર્પણ કર્યાં: ખરી ભક્તિથી રામ અને મીતાણ આગળ બોરનો પડીઓ મૂકી દીધો, ત્યારે લક્ષ્મણજીએ પૂછ્યું: “ભાઈ! ખાટાં તો નથી ને?” શબરીએ જવાબ દીધો “મહારાજ! એકે એક સાખી ચાખીને મર્યું છે.” લક્ષ્મણજી અને મીતાણ હસ્યાં. ભોળી બીલડીને અધકરડેલાં લંકિષ્ટ બોર પ્રભુને ધરાવતાં કાંઈ બાધ લાગ્યો નહિ. શા માટે લાગે? મસારનાં મુખ ચાખો અને તે પરમાત્માને ચર્પતાં જુઓ એ ભક્તિનું ઉત્તમ ગુણ છે. પ્રભુ ભોળી બીલડી જેવાં આપણું પામરજનો પાસે એ ‘કન’ અનિક માગે નથી.

જે હોય તે આપો. મુદામાના ઘરમાં ખંસા પડેલા સિવાય બીજાં કાંઈ જ ન હતું. સ્ત્રીના આશ્રયથી દાટ્યા તૂટ્યા લુગડામાં એ દારિદ્ર્ય બાંધીને મિત્ર પાસે લઈ ગયા. અને જઈ દહાડે મળ્યા, તેથી પ્રેમથી બેટી પ્રભુએ એમને પાસે બેસાડ્યા. સ્ત્રીએ પ્રભુને આપવાની ભેટ તો બેડે બંધાવી છે, પણ તે કેમ અપાય?—એમ મકોચમાં ને મકોચમાં પેલું પોટકું સંતાડે પણ એ આપવાની હિમત ચાલે નહિ. સર્વત્ર પરમાત્માએ હસીને કહ્યું “ભાઈ મુદામા! ભાભીએ શું મોકલ્યું છે?—નેવા દો.” મુદામા ‘કાંઈ નહિ’, ‘કાંઈ નહિ’ કહેતા જાય, અને પેલું પોટકું દબાવે. ભગવાને પોટકું લેવા માંડ્યું—લીધું—ઝાડ્યું. અને એમાંથી પડેલા લઈ એક મૂઠી, બીજી મૂઠી, એમ આવા માંડ્યા. ત્રીજી મૂઠી બરવા જાય છે ત્યાં નરસિંહ મહેતા કહે છે કે—

“રુમિણી કર અલો શીય નામી:

“એક રહ્યાં અમે, એક ખીજ તમે, ભક્તને અદગક દાન કરતા;

પ્રેમદાએ પ્રેમનાં વચન એવાં કહ્યાં, હાથ ચાલો ત્રીજી મૂઠી ભરતાં.”

પણ જે મૂડી થોડી નહોતી. જે મૂડીમાં તો પ્રભુએ સુદામાનું દારિદ્ર્ય હણ્યું, ઘર સોનાનું કરી દીધું, સકળ સમૃદ્ધિથી ભરી દીધું. દારિદ્ર્યથી ટરમાશે નહિ. જે કંઈ થોડું ઘણું—ખારા પહુવા જેવું પણ—તમારી પાસે હોય તે પ્રભુને અર્પણ કરશે તો એ તમારું દારિદ્ર્ય ટાળશે. આ દેસ પામે મૂડી નથી, પણ પ્રભુનો એ બાળભિત્ર છે, અને પોતાના દારિદ્ર્યનું પોટકું પણ એ પ્રભુ પાસે જઈને ધરશે તો પ્રભુ એ સ્વીકારી વિના રહેશે નહિ—અને આ સુદામાની ઝુંપડીને સુવર્ણમય સુદામાપુરી જરૂર બનશે. આપણું ધન ત્યાં સુધી આપણે પ્રભુને સમર્પતા નથી—સત્ય પ્રામાણિકતા લોકોપકાર વગેરે શુભોદ્દેશો અને પવિત્ર કરતા નથી—ત્યાં સુધી જ જગતની સમૃદ્ધ પ્રગ્નમાં સ્થાન પામવાનો આપણને વિરંજન થાય છે.

પ્રભુ નમ્ર અને નીતિમાનનો છે, અભિમાની અને દુહનો નથી. વિદુરની બાઇ એને વધારે ગમે છે, દુર્યોધનના મેવા ગમતા નથી. વિદુર વમરાગ્નનો અવતાર હતા. એમ કહેવાય છે કે મોંઘળા ઋષિએ છેક બાળપણમાં એક તીર્થધોડા વીંધ્યો હતો. તે માટે જ્યારે વમરાગ્નએ એમને સન્ન કરી, ત્યારે ઋષિએ વમરાગ્નને શાપ દીધો કે “બાળકાગ્નની અગ્નિનાવચ્ચમાં કંઈકું પાપ કરાવે વળગતું નથી એમ સાન્નની મર્મદા છે, છતાં તમે અન્યાયથી મને સન્ન કરી તેથી મર્મલોકમાં અવતરવો.” અર્થાત્ અલ્પ દન્ડસાક્ષ એ વમરાગ્નની બાવના છે, એ વિદુરમાં અવતરી હતી—અને એ પરમાત્માને વહાલી છે. અન્યાયી દુર્યોધન પાંડવોનાં રાજપાટ પચાવી બેઠો છે, અને અન્યાયના મેળવેલી લક્ષ્મીના મદથી એણે આપણો બની ગયો છે કે એને પ્રભુની દરકાર નથી. પ્રભુની મદદ લેવા દોરે છે ત્યારે પણ અર્જુનની પેઠે નમ્રતાથી પ્રભુના ચરણ સેવવા બેસતો નથી, પણ અભિમાનથી મસ્તક આગળ આક્રમક થઈ બેઠો છે અને છેવટે જ્યારે મદદની ગામણીના ઉત્તરમાં પ્રભુ એને કહે છે કે “કહે તો હું તારી તરફ રહું, અને કહે તો આ મેના તને લદવા આપુઃ પણ એટલી શક્તિ કે હું જેની તરફ રહું તેની તરફથી સત્ત્વ દાયમાં જાલીય નહિ.” ત્યારે એ મૂર્ખ અભિમાની હવે પ્રભુને બદલે મેના પમદ કરે છે! વસ્તુતઃ આ સંસારના સુદશેષમાં પ્રભુ સત્ત્વ લઈને લદતા નથી, પણ જે પક્ષ તરફ એ રહે છે તે જ પક્ષ વિજયી થાય છે. વીર્ય ઉદ્દોગ આદિ પ્રભુની જ મેના છે, પણ જે ધરીએ એમાંથી પ્રભુનું પવિત્ર તત્ત્વ છડું પડે છે તે ધરીએ એ આ જગતના સુદશેષમાં વિજય મેળવવા માટે તદ્દન નિરર્થક નીવડે છે. દુર્યોધનના મારક કષ્ટિક દત્તેહમન્દીથી કદી સચ્ચુ નહિ: છેવટે, *મોંઘીત િસ નોંત મોંઘીત* પ્રભુ બળવાનનો નથી, ન્યાયવાનનો છે—એ જ સાબીત થાય છે. અને એ સિદ્ધાન્ત જ દુર્યોધનના દશાન્તમાં પ્રવલ્લ થાય છે.

આ પ્રમાણે આપણે દુકામાં, સંસારનું મોહક સ્વરૂપ, એના અન્તરમાં રહેલો ‘મત્સ્ય’-રૂપી મહાભય, ‘મત્સ્ય’ નો અર્થ—જીવનું જીવપણું, એ ‘મત્સ્ય’માંથી મુક્ત થવા માટેનાં સાધનો—પ્રભુનું સ્મરણ, એના પ્રભે ગ્રેમ અને પ્રપત્તિ, એની રત્નિ અને નૈવેદ્ય, નીતિ અને નમ્રતા—ઇત્યાદિ વિષયો અવધારાનુસાર આપણે ચચ્યાં.

મારી પ્રાસંગિક નોંધ.

ગર્હ સંસારસુધારા-પરિપદ્માં જ્ઞાતિમંથાને લખતો કરાવ મેં રજુ કર્યો તે જોઈ કેટલાકને આશ્ચર્ય લાગ્યું છે. અને મારા એક મિત્રે તો અઠળાઈ વર્ણવ્યવસ્થા નતિથી જર્ઠ મારા ઉપરના ખાનગી પત્રમાં ' કીક થયું કે અમે છેતરોતા કે શુભકર્મથી ? મર્યા ' ઇત્યાદિ ઊભરા કાઢ્યા છે ! અને ખીજ એક ગૃહસ્થે, રા. નરસિંહરાવના " સતત પ્રમગ અને પરિચયનું આ મહા પરિણામ " છે એમ માન્યુ છે ! આ ગૃહસ્થોની માન્યતા કેટલી અકારણ છે એ વિશે હું સ્હેજ સ્મયન ગયા અંકની " મારી પ્રાસંગિક નોંધ "માં કરી ગયો છું. તથાપિ જ્ઞાતિસરથા વિગે મારા હાથ ને વિચાર છે તે નવા નથી પણ લગભગ વીસ વર્ષના—એટલે કે આપણા દેશનાં ધર્મ-શાસ્ત્રોને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ હું જોતાં શીખ્યો, તથા આપણા દેશની સ્થિતિ વિગે તથા એના ઉદ્ધારના માર્ગો વિગે યથામતિ વિચાર કરવા લાગ્યો ત્યારના—છે. રા. નરસિંહરાવ વીમ વર્ષ ઉપર એમના જે મિત્રો ' મમાર સુધારા 'ની વિરુદ્ધ હતા અને હાલ તરફેણમાં આગ્યા છે એમ કહે છે, તેમાનો હું એક નથી. આવા ગભીર વિષયમાં વિચાર પરિપક્વ દર્શાવે પહોંચ્યા વિના તથા જગતનો અનુભવ મેળવ્યા વિના કંઈ પણ લખવું એ લેખક તરીકે પોતાની જવાબદારી સમજનારને માટે જરાખર નથી, અને પ્રસંગ આવ્યા વિના લખાવું પણ નથી—એ કારણથી વીસ વર્ષનું જુનું પ્રમાણુ તો હું ટાંકી શકુ એમ નથી, પણ અગીઆર જાર વર્ષે ઉપરનો મારો એક લેખ હું નીચે ટાંકું છું. તે વાંચ્યા પછી, હું આરા સારું છું કે કોઈ પણ વાચક મારા આ પરિપદ સાથેના મંબન્ધને આશ્ચર્ય સાથે નહિ જુવે. પણ આથી હું એમ કહેવા માગતો નથી કે ' સુધારવાળા 'ઓ માથે આ વિષયમાં હું મર્યા મગ્યુ છું. તેઓ સાથે સામાન્ય રીતે મારો ક્યાં મતભેદ પડે છે તેનું કોઈક સ્મયન ગયા માસની " મારી પ્રાસંગિક નોંધ "માં હું કરી ગયો છું, અને એનું વિશેષ નિરૂપણ હવે પછી કરવા માગ્યુ છું. આ જ્ઞાતિમંથાના વિષય મંબન્ધે ' સુધારવાળા ' સાથે મારે જે મતભેદ છે એ મિત્રનો છે, વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા મિત્રનો છે, સત્ત્વનો નથી. અત્યારે તો હું મારા-આશ્ચર્યગ્રસ્ત બન્ધુઓના આશ્ચર્યનિવારણુચે ૧૯૦૨ ની સાલનો મારો લેખ—જેમાં ૧૯૦૧ ના ડિસેમ્બરના મારા એક લેખનું સમર્થન છે—તે ટાંકીને જ વિરમું છું:—

[' નિશાસુ ' સહીથી એક ગૃહસ્થ મારા ૧૯૦૧ ના ડીસેમ્બરના એક લેખ ઉપર નીચે પ્રમાણે ટીકા કરે છે:—]

" ગયા ડિસેમ્બર માસના સુદર્શનમાં આપેલિંદુઓની ધર્મસંબંધી અને સાંસારિક સ્થિતિના માંત્ર વચણુ વિશે ચર્ચા કરતાં, બ્રાહ્મણ વર્ગ વિશે જે પ્રશ્ન અચ્ચો છે, તે ચર્ચાના સખ્દોમાં ઉદેશ જેટલો જ બાવ રહી શક્યો હોત તો, તેમાં કંઈ હાનિકારક નહોતું. પરંતુ ધણુ યોગ

શબ્દોમાં આપે, આપનો મનોભાવ દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યા છતાં, હિંદુસ્થાનના ભવિષ્ય સંબંધી આર્થ અને અનાર્થ-બન્ને વર્ગના વિદ્વાનોને જે ચિંતા થાય છે, તે જ ચિંતાની હડી છાપે તે જ શબ્દોમાં તાદૃશ દીકામાં આવે છે, અને તેથી તે ચર્ચાનું સ્પષ્ટીકરણ થવા વિસ્તાર-પૂર્વક વિવરણની આવશ્યકતા છે, એમ ધારી આપને જે પરિશ્રમ આપુ છું તે કાંતમ્ય છે, એમ આપ સ્વીકારશો જ.

આપ એવો પક્ષ મહણ કરો છો કે-આભણવર્ગનું “ચાન ધાર્મિકતાથી” યુક્ત અને કોલેજ આદિ સાધનોવડે વિદ્યાસંપન્ન થએલા પુરુષોથી પૂરાશે, કારણ કે એ જ ભવિષ્યના આદ્યજો છે.” અને એવી મિતિ લાભકારક છે, એવો આપનો સ્પષ્ટ સિદ્ધાન્ત છે, એ પક્ષ-માંથી નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે:—

૧ હિંદુઓની વર્ણવ્યવસ્થા જાતિભેદથી યોગ્યએવ છે, તે કદ છે કે અનિષ્ટ છે ? અનિષ્ટ છે તો પ્રાચીન આર્થ મહર્ષિઓએ તેમ કબ્બામાં બૂલ કરી છે કે શી રીતે ?

૨ હિંદુ શિવાયની પ્રજાઓમાં વર્ણવ્યવસ્થા જેવો કઈ પણ આધારિક ભેદ છે કે નહિ ? અને એવો ભેદ રાખવાનું ધારણ જાતિ-એટલે જન્મયોગ વિના અન્ય પ્રકારે ધડી શકાય તેવું છે કે નહિ ?

૩ વર્ણવ્યવસ્થા તુરતા હિંદુ પ્રજાના પ્રજાત્વનો નાશ થવાનો મંભવ છે કે નહિ ?

આ પ્રશ્નોનું મુખ્યાધાન કરતાં, એક દૃષ્ટિબિંદુ નહિ, પણ અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓ લક્ષ્ય થઈ શકે છે. સાત્ત્રપ્રમાણથી હરકઈ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરનારાઓ મંદકૂટ એટલું સાત્ત્ર મમ-જતા નથી; પરંતુ જ્ઞાતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણની બધા એકવાક્યતા હોય, તેને જ પ્રમાણ ગણે છે. તે મર્વમાં પણ જ્ઞાતિને જ પ્રધાનપદ આપે છે. અને તેમ કરતાં બન્ને પક્ષવાદીઓ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું “ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિમાગદાઃ ॥”—એ વચનને સ્વપક્ષને પુષ્ટિકારક ધારે છે. તેથી તે વચનનું પણ યાચાર્થ સમજાવવાની અપૂર્ણ આવશ્યકતા છે. જન્મના યોગથી વર્ણભેદને સ્વીકારનારાઓ ગુણ કર્મ પ્રમાણે જ ફ્રેટ કર્મનું ફળ ભોગવવા પુનર્જન્મ થાય છે, અને તેથી તે સર્વ પ્રમંથને અનુરૂપ યોગિમાં જ જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જ સમજી જાતિભેદ સ્વાભાવિક અને આવશ્યક હોય, એમ માને છે, ભારે વિકાસ-ક્રમવાદ (Evolution theory) નો હેતુ પણ તેથી વિરુદ્ધ ન જ હોવો જોઈએ, એમ કહેવું યુક્તિસંયુક્ત છે. કેમકે વિકાસવાદમાં પણ પૂર્વજગુણોની મકાતિ (Law of Heredity) ના નિયમને અગત્યનું તત્ત્વ માનેલું છે. વળી આપે પણ “સર્વેનો ઉપક્રમ સૂત્રવચ્ચ તરફ જ હોય છે,” “જે સ્વાભાવિક છે, જે ચલું જોઈએ, તે જ થાય છે;” છતાંતિ શબ્દોથી એ વિચારનું સમર્થન કર્યું છે.

વળી જન્મના યોગ વિના હિંદુઓના વર્ણભેદ જેવો ભેદ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. માત્ર એટલો જ તક્ષાવત છે કે—તેવી પ્રજાઓમાં આધારિક ઉદ્વેગતા અથવા નિરૂપતાનું

વિભાજક સત્ર વિત્ત યર્ધ પડે છે; વિત્તથી નિકૃષ્ટ તે ઉત્કૃષ્ટ યર્ધ શકે છે, અને તેના અભા-
વથી ઉત્કૃષ્ટ નિકૃષ્ટ યર્ધ શકે છે. એ તો સામાજિક ભેદ થયો. પરંતુ જેને આપણે સુધરેલી
પ્રજ્ઞાઓ કહીએ છીએ—તેઓમાં વર્ણુભેદ કેટલો દૃઢ અને યજ્ઞવાન છે, તે જરા પણ સુધ
રહું નથી. મનુષ્યના ગુણોની ક્રમોટી કદિ પણ ધાદી શકાતી નથી. કર્મ પ્રકૃતિજન્ય છે. અને
યુનિવર્સિટી જેની કસોટી કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે, તેનાથી સામાજિક ભેદની વ્યવસ્થા કર-
વામાં આવે તો કેટલા બધા પાર્નેસીને આપણે બ્રાહ્મણ વર્ગમાં મૂકવા પડે ! તેમ જ ધન-
ધરાના લોભને વશ થઈ, મનુષ્ય રક્તઆવમાં બુદ્ધિબળ દર્શાવનાર બિરમાઈને માટે કદિ
નવીન વર્ગ જ ધ્યાપવો પડે.

એ વિગેરે અનેક દૃષ્ટિઓએ અવલોકન કરી, આવા નંબીર પ્રશ્નોનું વિચારપૂર્વક સ્પષ્ટી-
કરણુ જે આપ જેવા વિદ્વાન તેમ જ આર્ય ધર્મના તત્ત્વને યથાર્થ સમજનાર તરફયા થશે
તો અગ્નાનીઓનો બુદ્ધિભેદ ઉત્પન્ન થતો અટકશે, એમ આશા રહે છે.

“(જિજ્ઞાસુ.)”

[આનો મેં ૧૯૦૨ ના ફેબ્રુઆરીના સંદર્શનમાં નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો છે:—]

(ઉત્તર.)

૨. ખીજું—ઉપરના પત્રમાં ૨૧. ‘ જિજ્ઞાસુ ’એ જે અભ્યુત્પન્નસર અને જિજ્ઞા-
સાના આકારમાં ચર્ચા કરી છે તે માટે એમનો ઉપકાર માની, એમાં ચર્ચેલા વિષય મંચે
અમે એટલું કહીશુ તો બસ થયે કે:—

વર્ણુવ્યવસ્થા મર્વથા અનિષ્ટ છે એવો સિદ્ધાન્ત અમને આરોપતા પહેલાં અમારો લેખ
એક કરતાં વધારે વાર વિલોકવા ૨૧ ‘ જિજ્ઞાસુ ’એ કૃપા કરવી જોઈતી હતી. વળી વર્ણ-
માન સમયના નિર્ણય ‘ વાડાઓ ’ ના ગચાવગાં પણ ‘ ધર્મોદ્યુસન ચિઅરિ ’ (= ‘ વિદ્યાસ-
ક્રમવાદ ’) ના ભવ્ય નામનો આશ્રય લેનાર ગૃહસ્થને એ વાદના વિશાળ સાહિત્યનો અભ્યાસ
કરવા, અભ્યાસ કર્યો હોય તો મનન કરવા, અને મનન કર્યું હોય તો શાંતિથી પુનરાવર્તન
કરવા અમારી નસ વિનંતિ છે. અમે માનીએ છીએ કે આવા શાન્ત વિચાર માટે ૨૧.
‘ જિજ્ઞાસુ ’એ તરદી લીધી નથી—લીધી હોત તો અમારે એમને સ્મરણ કરાવવું ન પડત
કે ‘ ધર્મોદ્યુસન ચિઅરિ ’ “ પૂર્વજ ગુણોની મંદાન્તિ (Law of Heredity) ” ના
નિયમમાં જ મમામ થતી નથી. કોઈ પણ અંગ સ્વકાર્ય કર્યા વિના લાંબો વખત પકી રહે
તો તે નિર્ણય યર્ધ વિનાશ પામે છે અને પછી “ પૂર્વજ ગુણોની મંદાન્તિ ” ને પ્રસંગ જ
રહેતો નથી એ નિયમ પણ ‘ ધર્મોદ્યુસન ચિઅરિ ’ નો જ ભાગ છે, અને એને આધારે
અમે અમારા બ્રાહ્મણબંધુઓને સ્વકાર્ય કરવા તરફ પ્રવૃત્ત થવાને ઉદ્દેશ્યોધત કરીએ છીએ.

ખીજ રીતે બોલીએ તો, “પૂર્વજ શુભોની સહાન્ટિ”માં રા. ‘જિજ્ઞાસુ’ ના કરતાં વસ્તુતઃ અમને અધિક* શ્રદ્ધા છે માટે જ અમારૂં કહેવું છે કે વર્તમાન આશયોમાં વિધા હશે તો ભવિષ્યના આશયોમાં એ સહજ રીતે આવશે, નહિ હોય તો નહિ આવે. વળી રા. ‘જિજ્ઞાસુ’ ને એ પણ સ્મરણમાં હોવું જોઈએ કે જેમ સહજ (inherited) શુભો મંત્રિમાં મંકાન્ત થાય છે, તેમ જ પ્રાપ્ત (acquired) શુભો પણ થાય છે, અને તેમ યતાં જ્યાં વિધા હાંથે કાળ વસશે ત્યાં જ ભવિષ્યમાં ખૂંદ પ્રાપ્તિ આવશે એ અમારૂં વાક્ય, ‘ધવોદ્ધૂશન ચિઅરિ’થી દલીલ કરનાર શુદ્ધચને અગ્રાજ ન જ હોવું જોઈએ. વળી શુભોની સહજતા ઉપર ભાર મૂકતા પહેલાં એક વાત એ પણ લક્ષમાં લેવા જોવી છે કે જેમ જેમ વિકાસક્રમમાં જાયે ચરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ સ્વભાવ કરતાં અનુકરણ અને કેળવણીની અમર અધિક દીકામાં આવે છે અને તેમાં પણ દેહ કરતાં આત્માના શુભોમાં તો એનો બહુ મોટો ભાગ રહે છે* અને દિવગીર છીએ કે આ સર્વ મલનું રા. ‘જિજ્ઞાસુ’ ને વિસ્મરણ ધર્ષ ગણુ છે. પણ આમા બહુ આશ્ચર્ય જેવું નથી. કારણ સારા મારા ચેષ્ટકો પણ અર્થો સગળએવા* ‘માયન્મ’ના મત્યોનો બવહામાં કેવો દુરુપયોગ કરે છે એ સુવિદિત છે.

એક ખીજ, પૂર્વના જેની જ સુપ્રસિદ્ધ દલીલ એ છે કે ‘જન્મના યોગ વિના હિન્દુ-ઓના વર્ણભેદ જેવો ભેદ મર્ત્ય જોવામા આવે છે’ ખરી વાત છે પણ એ અન્યન જોવામાં આવતો વર્ણભેદ જોરા છે કે મારો છે? જોરા છે તો એના અનુકરણથી શો લાભ છે? મારો છે, તો દલીલ ખાતર એમ પણ કેમ ન કહી શકાય કે તારો વર્ણભેદ, ‘જન્મના યોગ વિના’નો છે માટે જ સારો છે? અમારો પોતાનો અભિપ્રાય તો એવો છે કે અન્ય પ્રજાઓને ભેદજો તેવું ન પ્રતીત થએલું એવું રાષ્ટ્રીય સત્ય પ્રાચીન હિન્દુસ્થાનને જડ્યુ હતું-જે સત્ય વર્તમાન હિન્દુસ્થાન વાસ્તવિક રીતે જોતા ખોઈ બેઠુ છે. “હિન્દુઓની વર્ણ-વ્યવસ્થા ભતિભેદથી યોગ્યએય છે” એમાં સ્વતઃ કાઈ જ અનિષ્ટ નથી, પણ અર્થયુક્ત ભતિભેદ એ જ લાભકારક છે, અર્થહીન ભતિભેદથી કાઈ જ ફાયદો નથી, ઉનરી હાનિ છે. ગમે તેવા મનોહર દેહમાં પણ ચૈતન્ય જાડી ગયા પછી તો દુર્ગન્ધ જ પેદા થાય છે એ સત્ય

“The lower down we go in the scale of animal intelligence the more seems due to inherited instincts the higher we go the more is due to imitation and to the training rendered possible by the greater size and complexity of the brain, and necessary by the prolongation of infancy.”—
‘Darwinism and Politics’

* આ શબ્દ માટે રા. ‘જિજ્ઞાસુ’ ની અમે ક્રમાધીએ છીએ, અર્થે આ આશું વાક્ય ‘હાર્વિનિઝમ એન્ડ પોલિટિક્સ’ નામના લેખમાંથી લીધુ છે-જે મૂળમાં આ પ્રમાણે છે:—“It is instructive to notice the way in which half-understood scientific theories are misapplied to practical matters.”

અત્રે સ્મરણમાં લાવવા જેવું છે. વર્તમાન દશા એવી છે કે નહિ એ વિષે બે મત થવાનો તો સંભવ જ નથી; તથાપિ ‘કારણ આખ્યા વિના એક ગંભીર પ્રશ્નને યોડાએક, શબ્દોથી પતાવી દેવામાં આવે છે—’ એવા આરોપથી મુક્ત રહેવા માટે અમે મિસિસ એનિ બેસન્ટનો અનુભવ પ્રમાણ તરીકે અત્રે ટાંકીએ છીએ. એ કહે છે:—

“It is clear and we all know it, however devoted our belief in the Hindu faith may be, that the four castes of the old time are not really amongst us to-day. If we test them by the test of the Lawgiver, we shall find that they are sham to a very large extent, as much a sham and a farce in the East as the titles of the nobility are a sham and a farce in the West.”

કોઈ કહી શકશે કે આ બાઈ હિન્દુધર્મ વિરુદ્ધ એક કાળ વાર પણ બૂઝ કરે એમ છે? પ્રશ્નોપાત્ત અત્રે એ પણ ઉમેરીશું કે જે વર્ગ ઉપરનો અમારો આક્ષેપ આ ચર્ચાના વિષય થઈ પડ્યો છે તે વર્ગ ઉપર જ એ આ અધોગતિના આરંભની જવાબદારી મૂકે છે. એ કહે છે:—

“I say to you, my brother—and I have the right to speak to you plainly face to face, for I defend you in the West and there speak in defence of you where I find you attacked—I have a right to say to you face to face that the beginning of the degradation lies on the caste that ought to be the noblest, that ought to be the highest, that ought to be the purest.”

---

* “હિન્દુધર્મમાં આપણી ગમે તેવી દૃઢ અદ્ધ હોય તો પણ એટલું તો ખુલ્લું છે અને એ આપણે સર્વ જાણીએ છીએ કે પ્રાચીન સમયનું ચાતુર્વર્ણ્ય આજ આપણામાં ખરેખરે નેતાં નથી જ. આપણે એને શાસ્ત્રોની કસોટીથી તપાસીએ, શાસ્ત્રકાર (મનુ)ની કસોટીથી તપાસીએ, તો જણાશે કે તે ઘણે ઘણે ભાગે ઢોંગ જ છે, પશ્ચિમમાં જેમ અમીરાણી કિતાબો ઢોંગ અને ફારસ જ છે તેમ અત્રે વર્ણવ્યવસ્થા પણ ઢોંગ અને ફારસ જ છે.”

“ભીષ્મચો ! હું તમને કહું છું—અને મહારાજ તમને મહોંએમહોં સ્પષ્ટ કહેવાનો હક છે, કારણ પશ્ચિમ દેશમાં જ્યાં તમારા ઉપર આક્ષેપ થાય છે ત્યાં હું તમારો બચાવ કરું છું—કે આ અધ્યાપાતની શરૂઆત, જે વર્ણુ સર્વથી ઉચ્ચ હોવી જોઈએ, પવિત્ર હોવી જોઈએ, જે સર્વથી ઉમદામાં ઉમદા હોવી જોઈએ, ત્યાંથી જ થાય છે.”

હવે અમે પૂછીશું કે જો આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ ખરેખર બોલી દેવાનો હક એક પરદેશી બાકતો છે, તો આ દેશને પોતાની માનુષ્યમિ કહી રાકનાર એક હૃદયને નથી ?

એક ત્રીજી રાંક એવી છે કે “વર્ણવ્યવસ્થા તટતાં હિન્દુપ્રજ્ઞના પ્રજ્ઞત્વનો નાશ પામના સંભવ છે કે નહિ ?” હિન્દુપ્રજ્ઞનું પ્રજ્ઞત્વ જો વર્તમાન સમયની નિર્ણય દશામાં જ આવી રહેતું હોય તો ખરેખર બહુ દુઃખાચીની વાત છે. અને અમને તો લાગે છે કે હિન્દુપ્રજ્ઞ વખતસર સ્વકર્તવ્ય સમજાશે નહિ તો એ સ્થિતિ બહુ દૂર પણ નથી. એના પ્રજ્ઞત્વની આશા ત્યાં સુધી જ છે કે જ્યાં સુધી એના અદ્વિત્ય ભૂતકાલ માટે એને મમત્વ છે, જ્યાં સુધી સીતા, રામ, પાંડવ, દ્રૌપદી, કૃષ્ણ, અર્જુન આદિ નામે સાંભળી હિન્દુરૂપિય હિન્દને એક છેડથી બાજુ છેડે સુધી સરખી રીતે બાછળે છે પરંતુ આ ભૂતકાલને વર્તમાન જોવા ખરેખરી તીવ્ર ઇચ્છાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ જો નહિ યાય, ચાલતી વર્ણુદશાથી સંતુષ્ટ રહેવામાં કર્તવ્ય-ભંગનું જો એને જ્ઞાન નહિ યાય, તો વિશ્વનિર્મમાનુષાર અસતપ્રવૃત્તિનું જો પરિણામ થવું જોઈએ તે યશે જ-કાંઈક યઈ પણ ચૂકું છે, પણ હજી યવું અટકાવી રાકાય એમ છે, અને એ આપણા હાથમાં છે.

વળી સામાન્ય રીતે પ્રાચીન મહર્ષિઓને ચાલતી દશા ઇષ્ટ હોય એમ માનવું એ તો એમની પવિત્ર કીર્તિને કલંક આણેવા જેવું છે. તેઓમાંના સર્વનામ વિચારોની ‘એક-વાક્યતા’ કરવાનું કામ તો જેમને માથે લેવા ઇચ્છા હોય તેઓ બહે લે, અમે તો માત્ર એમાંના એક મધ્યોભિષિત વાક્યનો જ અમે ઉપયોગ કરીશું. મનુનો શ્લોક સુપ્રસિદ્ધ જ છે કે,

“યયા દારુમયો હસ્તી યયા નર્મમયો મૃગઃ ।

યશ્ચ વિપ્રોઽનુધીયાનત્ત્વયસ્તે નામ ત્રિવ્રતિ ॥”

“જેવો ચામડાનો હાથી,

જેવો લાકડાનો મૃગ,

તેવો વિવાતનાનો બાહણ—”

અર્થાત્ બાહણ નહિ પણ બાહણાકાર સમકડું,—બાહણાબાસ.

જનિત ઉપરથી શુણ્કર્મનું અનુમાન કરવું રા. ‘જિજ્ઞાસુ’ વાજખી મણે છે, પરંતુ આ અનુમાનનું યાથાર્થ જનિતમાં સત્ત્વ હોય ત્યાં સુધી જ સંભવે છે એ બૂલવાનું નથી.

+ રા. ‘જિજ્ઞાસુ’ ઇચ્છે છે તેવી ‘એકવાક્યતા’ અમે ચાર સપ્તદોમાં જ કરી દઈશું. સુભાષે અસંખ્ય શ્લોકો રાંકવાની જરૂર રહેતી નથી. મૂળમાં મનુનો શ્લોક અમે મૂકેલો જ છે. એની સાથે “યદૈ કિંચ મનુરવદત્ તદ્દેવજમ્” એ શ્રુતિ મૂકી લેશો એટલે રા. ‘જિજ્ઞાસુ’ની ઇચ્છાનુસાર અમારા મિદ્ધાન્તને અનુકૂળ “એકવાક્યતા” યઈ જશે—જો કે અમારે આ રચને કહેવું જોઈએ કે ‘શાસ્ત્ર’ના મંજૂરમાં રા. જિજ્ઞાસુએ જતાવેલા વિચાર અમને મમન નથી.

† એનિ ઘેસંટનુ કહેવું માન આપવા જેવું છે કે જાતિ ઉપરથી ગુણકર્મનું અનુમાન કરવું તે કરતાં ગુણકર્મ ઉપરથી જાતિનું અનુમાન કરવું વધારે યોગ્ય છે. ઉપનિષદમાંનું સત્યકામ જાણાણનું પ્રખ્યાત આખ્યાન પણ આ પ્રમંથે સ્મરણમાં લેવા જેવું છે.

આ સિદ્ધાન્તો હવે વિચારદશામાંથી આગળ લઈ જઈ આચારદશામાં ગિતારવાનો સમય આવ્યો છે એટલે આ વિષે અધિક વિસ્તર કરવો અમને અસચિત્તર લાગે છે. અને અમારે કહેવું જોઈએ કે હજી સુધી પણ વર્તમાન જાતિભેદ નિર્ણય અને અનિષ્ઠ છે એ સત્યના સમર્થન માટે “ અનેક દષ્ટિએ અવલોકન ” કરવાની જરૂર રહેતી હોય તો એ ખરેખર બહુ આશ્ચર્ય અને ખેદની વાત છે. આશા છે કે આટલા જ ટુંકા પણ કાંઈક દિગ્દર્શક ઉત્તરથી શ્રી. ‘ જિજ્ઞાસુ ’ને સારી રીતે સતોય થશે કે ઉપર જતાવ્યા પ્રમાણે (૧) અમારા પક્ષમાં જ ‘ ધર્મોદ્ધૂશન ચિત્તરિ ’ નો વાસ્તવિક અને સંપૂર્ણ સ્વીકાર છે; (૨) અન્ય પ્રજાને અગોચર એવું શાસ્ત્રીય તત્ત્વ માત્ર હિન્દુઓને જ પણ તે પ્રાચીન હિન્દુઓને જ-વિદિત હતું, અને વર્તમાન ‘ નાતજાત ’ તો લગભગ દુર્ગન્ધમયમૃતશરીર સમાન છે; (૩) હિન્દુપ્રજાનું પ્રજાત્વ જો આના ઉપર જ આધાર રાખવું હોય તો આવી નિર્ણય રચિતિ મરાઠી એમાં જીવન લાવવાની જરૂર છે; (૪) મનુવાક્ય પણ અમારી તરફ છે, અને તેથી શ્રી. જિજ્ઞાસુએ ખતાવેલા ‘ એકવાક્યતા ’ના ન્યાયે શ્રુતિ પણ અમારી તરફ છે, કારણ શ્રુતિ કહે છે કે “ યદૈ કિં ચ મનુરવદત્તદ્રેવજમ ” = “ જે કંઈ મનુએ કહ્યું છે તે હિતકારી છે. ”

આનન્દશક્તર બાપુસાઈ કૃપ.

† “ Suppose a Brahman Soul—I mean a highly developed, a spiritual Soul is seeking incarnation, and comes to India and searches for a Brahman family, and finds the Brahmans ignorant of Sanskrit, of the Vedas, and of the real meaning of the Shastras, and find with them the outer appearance and not the inner reality, and suppose that it finds the inner reality in some other caste or even in some other race? Suppose in a Shudra family it finds men and women who are pious, religious, who lead noble, pure and useful lives it may well be that the Brahman Soul takes on the outer degradation of the body, preferring the degradation of the physical to the degradation of the spiritual. For what is a real Brahman? A Brahman Soul or a Brahman body? ”—

|| આશંકા:—“ એમ ધારો કે એક બ્રાહ્મણ જીવ અવતરવાનો છે; હિન્દુસ્થાનમાં સર્વત્ર બ્રાહ્મણોમાં-અત્યંત છે, અને શું વર્ણમાં વા અન્ય પ્રજામાં વિદ્યા છે; હવે કહો કે એ જીવ આં અવતરશે ? એ બ્રાહ્મણ-દેહ પમદ કરશે કે બ્રાહ્મણ-જીવ ? અથવા બ્રાહ્મણ કોણ ? || માહાજુદેહ કે બ્રાહ્મણજીવ ?

વીરનો વિશ્વાસ તથા સુજનતા.†

પહેલુ જ રશ્મિ અતિ સુંદર પૂરે તેજનું
જ્યાં પ્રાન્ત પાન્ય તણી દષ્ટિ વિશે પડી રહ્યું
અન્ધાર ઘોર પર રાત્રિ તણા વિરાજતું,
ને રંગતુ રજત વારિ સરસ્વતરંગનું—
તે ઘોર અદ્વિષય રશ્મિ પ્રકાશતું હતું,—

તેવી રીતે અધિ- સુંદર તે યજ્ઞીય વા
મૌનદર્શ, માન નિગ્ધે ભય, ત્રામને સદા—
વિશ્વાસ તે અનન મેનિક વીરજિતનો,
તેજસ્વા ને વિમન તારક સંભવતા તણો—
દીપી રહે તુમન કુદપ્રભગમા અટો.

“કુઝ,”

પ્રાર્થના.

(ગગ—દંખારી કહાનરો.)

પ્રભુજી મહારા, મહાય કરો,
આ ફરતર ભવસાગરમાહિ, સઝે નહિ કે આરો—સહાય કરો,
શરણાગત સેવક હું તહારો, દયા કરીને સુજને તારો,
આ ભવમાગરમાહિ હુંજી છું, મત્વર આવી ઉગારો મહાય ૧૦

† પ્રખ્યાત ઇંગ્લેન્ડ કવિ ડૉક્ટર સ્કૉટના ‘ પેડી ઓવ ધ લેક ’ નામના કાવ્યના ૫ મા સર્ગના આરંભ ભાગનો અનુવાદ

ક્રમા કરો અપરાધ અમારા, શુભ આશિષ વરસાવો,
હું ખ અમારા દર રીને, શાન્તિ શાન્તિ પ્રસારાવો સહાય ૨

કદી ન કીધી બક્તિ ત્હમારી, મૂઢી, દીવા જ મદાય વિસારો,
મદ અતિ મતિ છે પ્રભુ મહારી, સત્વર તે જ મુધારો સહાય ૩

વૃષય તજીને મુષયે ચાલુ, અહનિશ જાન ત્હમારા માઉ,
આવુ પ્રભુ તુજ સતિધ અન્તે, પ્રાર્થના એ જ સ્વીકારો મહાય ૪

ચરણ ત્હમારે નમન કરીને, પ્રેમ અર્ધ ત્હમને અર્પીને,
મગન રામદોઆર રીને, વલ્લિ એ જ્યજ્યકારો સહાય ૫

૫૭૨
અંગીથા
૧ ૧૩

નલિનનાગ નન્દિન્દ્રનાથ દીવટીયા.

ગુજરાત કેળવણી મંડળી.

મનગૃહ્યો,

નરી ! સ્વપાએલી ગુજરાત કેળવણી મંડળીના હેતુ શા શા છે, તે વિશે જાને તેટલી પ્રસિદ્ધિ થય તે માટે આપ સર્વને આજ અરે પધારવાનું આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું છે, અને આશા રાખીએ છીએ કે તે હેતુઓ આપ સર્વને પસંદ પડશે, ને પસંદ પડ્યા પછી આપ સૌથી બીજા અરે હાજર નથી, તે સર્વ સ્વદેશપ્રેમી ગૃહ્યો એ વિશે આખા ગુજરાતમાં તથા તે બહાર તેની ખ્યાતિકરી સહાયણ તથા

એ મર્યાદા મુખ્ય હેતુ એકજ છે તે એ કે ગુજરાતમાં ગુજરાતી ભાષાદ્વારે સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનો, કળાનો, નીતિનો, તથા શરીર સપત્તિનો પ્રસાર કરવો આ હેતુ હાલના સમયમાં સર્વ માન્ય છે જગતના બીજા દેશો કરતા આ દેશ સર્વ વાતે ઉતરતો છે, એ વાત એ મર્વ સમજી ને સુશિક્ષિત જોડની જાણમાં આવવા લાગી છે શુદ્ધિના દેશો આ પણાથી અમારની બધી વાલમાં મદદ છે તેઓ શરીર નીરોગી, જળરા ને જોશવાળા છે

આપણે રોગી, નળજાને હોરા વગરના છીએ. તેઓમાં મરણ પ્રમાણ દર હળવે ૧૫ થી ૨૦ ટકાનું છે આપણામાં ૩૦ થી ૪૦ ટકા લગીનું છે. એમનામાં ઘણા પુરોને સ્ત્રીઓ ૭૦, ૮૦ ને ૧૦૦ ની ઉમરે પહોંચે છે; આપણામાં ૭૦ ઉપરની ઉમરે ઘણા થોડા જ પહોંચતા હશે. આપણું સરાસરી આયુષ્ય ૩૫ ની અંદર છે, તેમનું ૪૫, ઉપર છે. આપણામાં જીવતાં જન્મેલાં બાલકોમાં અરધો અરધ ભાગ પાંચ વર્ષની અંદર મરી જાય છે. સરીરખળ વિષે તો યુરોપીઅન લોક આગળ આપણે કંઈ હિસાબમાં નથી. શુન્નરાતીઓને સરકારે લકડરી નોકરી માટે લાયક ગણ્યા નથી ને પલટણમાં શુન્નરાતીને રાખવાની અંધી છે. આરોગ્ય અને બળ નથી એટલે જોમ, જુગો, સત્વ કે દમ તો હોય જ ક્યાંથી? આપણે રોગી, નિર્બળ ને હોરા વગરના છીએ એ વિશે લાંબુ ખોલવાની જરૂર તથી. પરંતુ મંમારની સર્વ પ્રકારની ચત્તીનો પાયો સરીર ગંપતિ છે, માટે તે વિશે પ્રથમ ઈશારો કરવો આવશ્ય છે—ગરીરગંપતિ વગર ઈતર પ્રગતિ થઈ શકે નહીં.

ધન સંપત્તિ—પેદી ઉતાર ચાલતાં આવેલા કેટલાક દારણોને લીધે, તથા આર્થિક વર્તમાં શુન્નરાતના ગ્રામને લીધે, ભરતખંડના બીજા કેટલાક ભાગ કરતાં દ્રવ્ય અત્રે કંઈક વધારે હોય એવો અભવ છે. પરંતુ વસ્તીનો થોડો ભાગ કદાચને ધનવાન હશે, તોપણ મહેનત કર્યા વગર ઉપજીવણ ચલાવી શકે એવા લોક શુન્નરાતમાં ઘણા નથી, પેટ પણ પુરૂં મરી ન શકે એવા માણસની મંખ્યા અત્રે ઓછી નથી શુન્નરાતમાં પણ માથા દીક કમાઈ વિધાયતના લોકની સરાસરી કમાઈ કરતાં ૧૫ મા કે ૨૦ માં ભાગની છે. વળી શહેરમાં ગમે તેમ હશે, તો પણ પુરૂં આવનાનું તથા પુરાં વસ્ત્ર ન મળે એવાં હજારો માણસ ગામડાંમાં શુન્નરાતમાં પણ છે.

ભરતખંડના બીજા ભાગોમાં લાખો લોક વહેમથી તથા સંસારના હાનિ કરે એવા અને નિરૂપયોગી રિવાજોથી પીડાય છે, તેમ શુન્નરાતમાં પણ વહેમ તથા ખોટા રીવાજોનું તુલ્યનકારક બળ પ્રવર્તેલું છે.

આ રીતે નજર કરી સામટી રીતે અવલોકન કરતાં આ દેશની દાઝળણનાર ને દયાળુ લોકના મનમાં ઘણો ખેદ થાય છે. જે કુટુંબ હમેશા દરિદ્રી ને રોગી હોય, તેના ચલાવનારના મનમાં જોમ હમેશા ચિન્તા, ઉદાસી ને નિરાશા રહે છે, તેમ શુન્નરાતનું બહુ ઈચ્છિતાર ઘણા લોકના મનમાં હાલની સ્થિતિ સાલ્યા કરે છે. માયાળુ ને ઉદાર વૃત્તિના અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યની સ્થાપના થયા પછી શાન્તિ ને સલાહ સર્વજન આપી ગઈ છે, તો પણ ઉપરનાં તથા તેનાં જેવાં બીજાં અનેક દુઃખો હજી બ્યાં ભ્યાં નજરે આવે છે.

જ્યારથી દેશમાં શાનનો પ્રચાર થવા લાગ્યો છે, ત્યારથી આવી વિટંબનાઓને ટાળવા તરફ તથા આપણી સ્થિતિ ચત્તી કરવા તરફ અનેક ઉત્સાહી પુરોનોં મન મિચ્યાં છે ને થોડા ઘણા પ્રયત્ન પણ થયા છે ખરા. સરીરનાં દુઃખ ટાળવા ઇસ્પિતાલો, ને ડીસ્પેન્સરીઓ પુષ્પશાળી ગૃહસ્થોએ તથા સરકારે કેટલેક ઠેકાણે સ્થાપી છે; માર્વિજનિક આરોગ્ય વધારવાને મોટાં શહેરોમાં તથા કસબાઓમાં સુધસર્ઈ ખાતાં કાઢ્યાં છે; અનાથ બાળકોને પાળવા તથા ઉછેરવા માટે થોડા આશ્રમ સ્થાપ્યાં છે, વિધવાઓની સ્થિતિ સુધારવા

વિધવાશ્રમ અસ્તિત્વમાં આવવા લાગ્યાં છે. ઉદ્યોગને હુન્નરની વૃદ્ધિ કરવા સાફ પણ થોડું થોડું મથન ધરેલુંદર થાય છે, ને એકદરે ઘણું માણસો આ વિષયોનું રટણ કર્યું કરે છે. છાપાઓમાં આ બાબતો થોડી ઘણી, ચરચાયા કર્યો કરે છે. ,

આવી રીતે લાંબા વિસ્તારમાં જનશ્રુતિ થઈ છે, તો પણ કહેવા જેવું ફળ અથવા ફળોના ઉદય હજી નજરે પડતો નથી, તેમજ નજરે પડવા જેવાં ચિહ્ન હજી દૃષ્ટિએ પડતાં નથી. રોગ મટાડવાને ધર્મશીતાલોને ડીસ્પેન્સરી સ્થપાઈ છે, તેમાં કંઈ ખોટું નથી; તેમાં વધારે થયેો જરૂરનો છે. લોકો જ્યાં લગી સમજશે નહીં, ત્યાં લગી સુધારાઈ ખાતાનું પુરૂં ફળ નહીં મળે એ સત્ય સરકારી અમલદારોને હવે સુઝવા લાગ્યું છે. મુળાધર્મી, લોકોને આ વિષયમાં સમજાવું કરવા આરોગ્ય મંડળી (Sanitary Association) સ્થપાઈ છે. એ વાત ફરી ફરીને કહેવી જરૂરની છે, કે આપણી નબળાઈનું, રોગનું, ટુંકા આવરણનું કારણ ઘણે ભાગે અજ્ઞાન છે; તેથી કરીને જ્યાં લગી શરીર અપતિ વિશેનું જ્ઞાન જન સમસ્તમાં પસરશે નહિ, ત્યાં લગી એ દુઃખોમાં ઘટાડો થવાની ત્રાજી આશા રાખવી મિથ્યા છે. શરીર શી રીતે સાફ થાય, તેના પોષણને ગદિના કેવા નિયમ છે, ને તેનો કેવી રીતે બગ થવાથી રોગ, નબળાઈ, ને અકાળ મરણ નીપજે છે, તે હરેક જણને સમજાવવું જોઈએ. તેની જ રીતે આપણા દારિદ્ર્ય વિશે રાત દહાડો પોકાર કરવાથી તે ટળવાનું નથી, દ્રવ્ય ઉત્પત્તિને પ્રદિના કારણોનું જ્ઞાન પ્રસરવું જોઈએ. જે જે વિજ્ઞાન કે કળા કે હુન્નરથી દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. તે તે વિજ્ઞાન, કળા, કસણ, હુન્નર લોકને શીખવીએ ત્યારે જ દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થાય. આવી વૃદ્ધિ પાકા પાયા ઉપર કરની હોય, તો આ દેશમાં જ સર્વ વિજ્ઞાનું, વિજ્ઞાનનું તથા કળાનું જ્ઞાન લાવવું જોઈએ, એટલું જ નહિં, પણ આ બુદ્ધિ સર્વ જાતના જ્ઞાન વિજ્ઞાનનું ધામ થાય, એવા પહોળા પાયાના પ્રયામ થવા જોઈએ. આવા પ્રયામ હાર્ગ દર્શતની બધી પ્રજાઓ કરેછે, તે આપણે યથાશક્તિ કરવા માડવા જોઈએ ને તેનો લાભ ખરેખરો લેવો હોય તો આપણી સ્વભાષા દ્વારા તે જ્ઞાન આપવા સાફ મથવું જોઈએ. આ કાર્ય મહાભારત છે એ વાત ખરી છે, પણ ભરતખંડની વસ્તી પણ મહાભારત છે. જગતની મનુષ્ય મધ્યાના પાચમા ભાગમાં આપણે એકલા છીએ. આપણામાં ગમે તે ખોટા ખામીઓ હશે પણ એક મોટો ગુણ એ છે કે એકવાર આપણી ખાત્રી થાય છે કે અમુક માર્ગ પકડવાથી આપણું શ્રેય થશે તો પછી મોડા વહેલાં આપણે તે માર્ગે જતાં ખીલતા નથી. માટે કાર્યનું અતિ મહત્વ જોઈ હબકી જવાનું કારણ નથી, અથવા તેનો અનારભ થયો છઈ નથી. જન કાર્ય ઘણું અગત્યનું હોય તેમ તેને વહેંચ પ્રારબધું જોઈએ, ને તે સિદ્ધ કરવાને વિચાર, વિવેક, હોંશને આત્મભોગ આપવાને વગર વિવેકે આપણે સર્વેએ તત્પર થવું જોઈએ.

આવો પ્રયામ, ઉત્સાહ, ને આત્મભોગ આપવાની દરજ્જ કોઈ અમુક વર્ગ કે વર્ણ કે જાતિની છે એમ કહેવું બરાબર નથી. જગત બધું સકળાએલું છે આપણામાંના દ્રવ્યવાન, ને ગુપ્તી લોકોએ તેમજ ખીજ સર્વેએ હમેશા કાદ રાખવાનું સત્ત એ છે કે, આપણને ખબર હોય કે ન હોય, ને આપણી ઈચ્છા હોય કે ન હોય તો પણ આપણું સુખ ખીજને આ ધારે ને આપણું દુઃખ પણ ખીજને લઇને છે, એ ગરીબ સારા તો તાલેવર સારા, ગરીબ દુઃખી તો ધર્તિર લોક નહીં દુઃખી થવાના આ દૃઢ સત્ય છે, મનુષ્યના આજ લગીના

ધર્મિદાસથી તે સિદ્ધ થએલ છે; ને દોષ પણ દુઃકા કે સ્વાર્થા મતથી તે રદ થવાનું નથી. આપણા સર્વ દેશી બાઈઓ જ્ઞાની, નીરાગી, હોશવળા, ભક્તિવાળા, સદ્ગુણી હશે, તે જ મર્વ ગુજરાતને સુખ શાન્તિ ને મુખ્યદિ મળશે. તેથી બિન અદરા ગખવી એ મોટામાં મોટો ભ્રમ છે.

દોષ અમુક પુરુષ, અમુક કુટુંબ, અમુક જ્ઞાતિ કે ગામ, કે દેશનો ખરેખરો સુધારો કરવાનો માત્ર એક જ ભાગ છે. તે એકે તે માણસ કે માણસ સમૂહને જ્ઞાન, નીતિ, આ રાજ્યના સંસ્કાર આપવા. આવા સંસ્કાર આપવાનો વિચારને નિરતર પ્રયાસ કર્યા વગર ઈચ્છેલું ફળ મળવું શક્ય નથી. અજ્ઞાન એ રોગનું મૂળ છે. અજ્ઞાન એ દારિદ્ર્યનું મૂળ છે, અજ્ઞાન એ અનીતિનું મૂળ છે, અજ્ઞાન એ વહેમનું મૂળ છે, અજ્ઞાન એ મર્વ જાતની હાનિનું મૂળ છે, માટે જ્યાં લગી જ્ઞાનવડે એ અજ્ઞાનની જડ દૂર થાય ત્યાં લગી ખીજ ખાંડ પ્રયાસ ઝેરી જાડને એક તરફથી સોરવા સમાન છે. એક મેરથી મોરેલું જાડ ખીજ તરફથી ફૂટયા વગર ગહેનું નથી, જ્યારે તેના જડમળ ઉપર ઘા કરીએ છીએ ત્યારેજ તેવી થતી હાતી દૂર થાય છે. આજુબાજુના સોરણથી અનર્થ એક દેહાણેથી જઈ, ખીજે દેહાણેથી પાછો ફરી નીકળે છે.

અજ્ઞાનને દૂર કરવાના આ પ્રયાસ નવીન છે, એમ નથી. ઉત્તર નીતિવાળા અંગ્રેજ મરકારે તેમજ કેટલાક મરદેશી બાઈઓએ થોડો વતો પ્રયત્ન આજુલગી કર્યો છે ને તે પ્રયત્ન કરતાં તેઓએ ઘણા શુદ્ધ ભાવથી દ્રવ્યભોગ આપ્યાજ કર્યો છે. જે જે શ્રમ ઉપાડ્યો છે તે વિશે, મંદા થેરા કારણ નથી. તોપણ હડા મગજથી વિચાર કરતાં તેમાં કેટલીક મોટી ને ઉધડ ખામીઓ નજર પડે છે. એક મૈથી મોટી ખોડ એ છે કે એમાંના ઘણા ખરા પ્રયામ અંગ્રેજ બાપા દ્વારે જ્ઞાન આપીને આજ લગી કરવામાં આવ્યા છે ને હજી કરાય છે. અંગ્રેજ જાણનારની મધ્યા વરિતના પ્રમાણમાં હાથ ધણી થોડી છે, ને તે વધી વધીને ઘણી વધશે તોપણ ભાગ્યેજ સંકડે એક બે ટકા જેટલી યઈ રાકશે એટલે અંગ્રેજ બાપાને દ્વાર તરફે વાપરી પ્રયત્ન કરવાથી સોમોથી નવાણું કે આણું ઉપર કંઈ પણ સાક્ષાત્ અસર થવાનો ઘણોજ થોડો જોગ છે. હાલના પ્રયામોની ખીજ મોટી ખામીઓ અણસારો ઉપર કરવામાં આવ્યો છે તે એકે તે પ્રયાસો યડમૂળને ન બાજતાં ડાળા પાંખડાને વળગે છે, ને એકદેશી સુધારા તરફ કેટલીક મસ્થાઓ વિરોધ આગ્રહ બંતાવે છે. આવા વ્યવસાય ઈચ્છેલું ફળ આપતા નથી મનુષ્યનું મન એવું થેલું છે કે તેના એક પાસાને મહાર્યાથી જોઈતું ફળ થતું નથી, એટલુંજ નહિ પણ ઘણીવાર તેથી તેની પાક્ષિક ને એકદેશી ખીલવણી થાય છે. આ પરિણામ ઈષ્ટ નથી એ ઉધડ છે.

ઉપર દર્શાવેલા પ્રકારના વિચારોને વશ થઈને આ સસ્થાએ પોતાનો સુખ્ય હેતુ એવો રાખ્યો છે કે ગુજરાતી બાપા દ્વારે જ્ઞાન આપી અજ્ઞાન દૂર કરવું ને સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનો કળાનો, નીતિનો તથા શરીર મંપતિનો વધારો કરવો. આપણા દેશની દ્રવ્યની કે ધર્મ પ્રકારની વૃદ્ધિ કરવાનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટપણે આ સસ્થાએ રાખ્યો નથી, પણ શરીરસપતિ વધશે,

જ્ઞાનવટે જુદી ખીલશે, હુતરકળા ને કસળું જ્ઞાન મળશે, ને નીતિ વધશે, ને વહેમનાં બંધન તૂટશે, તો દ્રવ્યની તથા દત્તિર પ્રગતિ અથા વગર રહેશે નહિ, કારણ પ્રગતિનાં કારણને આપણે સારી રીતે સેવીશું તો સાક્ષાત પ્રગતિ એ સાધનોની પાછળ એની મેળે આવશે. કારણનું સંયોજન થાય એટલે કાર્ય ઉત્પન્ન થયા વગર રહેજ નહિ.

ભરતખંડના સર્વ ભાગોમાં આવા પ્રવાસ થવાની હાલ જરૂર છે પણ આપણે ગુજરાત પુરતું આપણું કર્તવ્ય કરી 'રાષ્ટ્ર'એ તો હાલની આપણી સ્થિતિ જેતાં આપણે ઘણું કર્યું ગણાય. ખીજે દેશોએ એવા પ્રયત્ન શરૂ થયાના બહુકારા આપણે કાને આવવા લાગ્યા છે. તે પ્રયત્નમાંથી જે લાભ મળવાનો હશે તે આપણે લેઈ રાકીશું ને આપણા પ્રયાસમાંથી તેઓ ગુણ કાઢે તો બસે કાઢે. હાલની આપણી વિશેષ સ્થિતિ જેતાં પ્રયામની આવી સ્થાનિક સીમા બાંધવી એ અવિચિત લાગશે નહિ. આ પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષાનું દાર વાપરીને ગુજરાત દેશને સીમા સમજી આપણે આ સમારભ માંડ્યો છે એ સમારંભમાં પ્રથમ પગલાં કીયાં ભરવામાં આવશે ને કિંમે જારીક વિવેચન હાલ ઘઈ શકે તેમ નથી. ગુજરાતના મુશિક્ષિત, સંસ્કારો ને દેશાભિમાની નરોની સહાય ઉપર બલિષ્ઠનો ધણો આધાર છે. તે સહાય મળશે એ માટે આરા મનમાં રજ પણ સંદેહ નથી. હાલ એમ ધાર્યું છે કે કેટલાંક સરળ ને મુશ્કેલ કાર્ય પહેલાં હાથમાં લેવાં ને પછી નાણાની તથા ખીજી સવડ જેમ જેમ વધતી જાય તેમ તેમ ખીજાં કાર્ય વધારતાં જવું. ગુજરાતી ભાષામાં જ્ઞાન, નીતિ આરોગ્યને વિજ્ઞાન તથા કળાનો પ્રસાર થાય એવાં બાપણુ અપાવર્ણ તથા પ્રયોગ કરાવવા, રાત્રી-શાળા તથા રમના દિવસોની શાળાઓ કાઢવી, જુદિમાન ગરીબોને ગુજરાતી કે પર ભાષામાં દરેક જાતની કેળવણી મળી શકે તેવી મદત કે સવડ કરવી, નાણાની સંવડ થયેથી જન ઉપયોગી કેળવણી મળે તેવી પ્રાથમિક મદત ગુજરાતી શાળાઓ કાઢવી, વગેરે ઉત્તુ પ્રથમ મધારો એમ ધારી ઉદ્દેશની ગણનામાં પ્રથમ તેને મક્યા છે. પણ આ મંડળીના ઉત્તુની સીમા ઘણી બહોળી ને વ્યાપક રાખી છે. જે આપણા ઉત્સાહી ભાષાઓ દમગથી આ મહાન કામમાં ટપોટપ સામેલ થઈ આશ્રય આપે તો હસ્તકળાના કે ઉદ્યમ શિખવવાના વર્ગ કે શાળાઓ કાઢવી હુતર કે કળાના વર્ગ કે શાળાઓ કાઢવી, જ્ઞાનવિજ્ઞાનમાં ઉપયોગી પુસ્તકો રચાવવાં, સ્ત્રીઓને સારી ને ઉચી કેળવણી ગુજરાતીમાં આપી રાકાય એવાં ધર્માજ લેવાં; સારાંસ કે ગુજરાતી ભાષામાં ઉચી ને સપૂર્ણ ને સર્વ પ્રકારની કેળવણી આપી શકાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી એ આ મંડળીનું છેલ્લું નિશાન છે.

કોઈ કહેશે કે વામન જેમ આકાશને જાયમાં બીડવા જાય, તેવી આ પ્રયત્ન છે, તો મારો નમ્ર ઉત્તર એટલોજ છે કે કોઈ અમુક વ્યક્તિનો કે અમુક ટોળીનો, કે અમુક માથોનો કે અમુક મંથનો આ પ્રયાસ નથી, પણ એક કરોડ ગુજરાતનું આ લક્ષ્ય બિન્દુ છે. ગુજરાતી ને માતૃભાષા બહુનારાઓએ આજીવની ને ને કર્યું છે તેને આંખ આગળ લાવી જોઈશું તો હિમ્મત, સંપ, બકિત, ને આત્મજોગથી આ કામ પણ મોડું વહેલું જરૂર પાર

વેણુ આ પ્રયાસને લાયક નથી, કારણકે હોંશીલા, અનુભવી, દેશરાગી, અનેક જુવાન નર તથા નારીઓનાં અંતરના ઉદ્દેશ સફળ કરવાનો આ બ્યવસાય છે. બ્યક્ત જીવો મરણુ પામશે, તોપણુ ગુજરાતને ગુજરાતીઓ અમર છે. - - -

દેશી ભાષાદ્વારા જ્ઞાન આપવાનો આ પ્રયાસ અપૂર્વ છે એમ કોઈ માને તો તે બુલ છે. ખરું કહીએ તો પરભાષા દ્વારે હંચુ જ્ઞાન આપવાની નીતિ જ જગતમાં કેવળ અપવાદ રૂપ છે. જગતના મોટા ને હંચ પદે અઢેલા દેશોમાં એવો એક પણ દેશ નથી કે જેણે વિજ્ઞાનને સાહિત્યનો પ્રસાર કરવા પરભાષાને અહણુ કરી હોય. જાપાને ૪૦ વરસ ઉપર પશ્ચિમનું જ્ઞાન તથા કળા મેળવવાનો મનસુખો કર્યો, ત્યારે તેણે સ્વભાષાને વાપરવાનો નિશ્ચય કર્યો. જુની જાપાની ભાષા હાલની હિન્દની ભાષાઓ કરતાં વધારે સરકારાએલી હતી એમ માનવા કંઈ કારણુ નથી. તેમ છતાં જાપાને પોતાની ભાષા દ્વારે સર્વ પ્રકારનાં શાસ્ત્ર કળાનો દુનિવર સ્વાધીન કર્યા છે. રૂશીઆમાં યોર્યાં વર્ષ ઉપર સર્વ પ્રકારનું હંચુ જ્ઞાન પરભાષામાં અપાતું હતુ. હાલ 'રશીયન' ભાષામાં આપી શકાય છે. બંગ ભાષાનું સાહિત્ય પરિપક્વ યોગ્ય સમય ઉપર મળ્યુ ત્યારે તેના વિજ્ઞાન વિભાગના સમેજનનુ અધ્યક્ષ પદ પ્રસિદ્ધ રમાયણુશાસ્ત્રી બાબુ પ્રતાપ ચંદ્રગચ્છને આપવામાં આવ્યુ હતુ. તેમણે એ હંચ આસન ઉપરથી ટીકા કરી છે કે અંગ્રેજ દ્વારા વિજ્ઞાનનુ શિક્ષણુ આપવાના હાલના રિવાજથી આપણા ઉછરતા જુવાનોને ધણો વખત નકામો જાય છે ને નિર્ધક શ્રમ વધે છે, અને આશ્ચર્યથી તેઓએ બલામણુ કરા હતી કે બંગાલી ભાષાદ્વારે સર્વ પ્રકારના વિજ્ઞાનની માહિતી બંગાળમાં આપવી જોઈએ. એઓને ખીજ ભાષાઓની ધણી માહિતી કદાપિ નહિ હોય પણ બંગ ભાષામાં વિજ્ઞાન શિક્ષવી શકાય, તો ગુજરાતીમાં શિખવવાને કંઈપણુ વાંધો સુઝતો નથી. વળી બંગાળ કે મહારાષ્ટ્રની રાષ્ટ્ર-પરિભાષા ગુજરાતીમાં લેધ શકાશે. ગમે તેમ હોય પણ એક વાત નિર્વિવાદ છે કે આ મોટા દેશની ઉન્નતિ કરવી હોય તો સર્વ જ્ઞાન દેશી ભાષામાં આપ્યા વગર છુટકોત નથી. જગતના જે જે દેશ હાલ આખાદ છે, તે તે દેશની જાધી પ્રગ્નને ઉત્તરોત્તર હંચુ જ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન નિરતર થયે જાય છે. ફુનીઆની બાજમાં જીતવાનો માર્ગ જ્ઞાન શિવાય ખીજે નથી. એજ રીતે અજ્ઞાનનો નાશ થશે, અને અજ્ઞાનનો નાશ નહિ કરીએ તો અજ્ઞાન આપણો નાશ કરશે

જે સદ્ગૃહસ્થોએ આ યોજનાને ઉપાડી લેધ તન, મન, ને ધનથી અત્યારલગી તેને પુષ્ટિ આપી છે, તેમનો આભાર માની આ હુંક પ્રસ્તાવના આટોપવાની રજા માગુ છું.

અમ્બાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ.

શુર્જરી સ્તવન.

જય ! મા મારી

પ્રિય જાનુની જન્મભૂમિ—

જય ! મા મારી

પ્રાણ પોષતી અમી-દુધનડે, શુર્જરી મા મારી,
પ્રાણ-ધેનડી રસગસ રસતી, પ્રેમ પિયુષ ક્યારી—

જય ! મા મારી

શુદ્ધ વન ઉપવન ને નદીઓ, રસભર રેનાતી,
તરુડાળે મગ્નુલ કલ કરતા, પખીજન વિહારી—

જય ! મા મારી

મોક્ષ અમોલા મોખવતી મઢી, મનહર શોભાતી,
અશુધર મદભર પશુમણુરમતા શી તુજ બલિહારી !—

જય ! મા મારી

પુણ્ય-ભૂમિ દશ-દિશ ગજવતી કીર્તિ આ તારો,
મત પુરપ ને વીરપુરપની મહાળી શી બારી !—

જય ! મા મારી

પ્રેમ-ભક્તિ ના મધુ-મોઠનડા નતને સ્વીકારી,
આત્મસંકલિત્યે જન્મજન્મ જન્મમાં, મા દે આશિર તારી—

જય ! મા મારી

માણેકલાલ કલિદાસ ભટ્ટ.

પ્રેમાનંદ કૃત મહાભારત.

આપણા મહાકવિ પ્રેમાનંદ રચિત મહાભારતની થોડી વાનગી 'ગુર્જર સાક્ષરો તથા વિદ્વાનો સમક્ષ મૂકતાં મને આને ધણીજાઈ હર્ષ વ્યાપે છે. એ પુસ્તક અઘાપિ પર્યન્ત અપ્રસિદ્ધ રહેલું છે. મારા જોવામાં તથા વાંચવામાં તે પ્રથમજ આલ્યું છે. તેમજ ખીજા કોઇના જોવામાં તે આલ્યું હોય તો તેણે તે જોયા તથા વાંચ્યા વિશે જાહેર કર્યું નથી. એમ મારા સમજવામાં છે. એ વર્ષ ઉપર મારા તરફથી 'પ્રેમાનંદની પ્રસાદી નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું હતું તેના ઉપોદ્ધાતમાં જે કવિ ચરિત્ર આપવામાં આવેલું છે તેમાં પ્રેમાનંદ કૃત પુસ્તકોનાં જે યાદી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે તે યાદી ગુર્જર વિદ્વાનો તથા સાક્ષરો તરફથી જુદે જુદે વખતે પ્રસિદ્ધ થયેલી યાદી ઉપરથી ઉપજવવામાં આવી હતી. તેમાં પ્રેમાનંદકૃત મહાભારતનું નામ નથી. અને એ પણ ખરૂં છે કે તે વખત સુધી મારા જાણવામાં ન હતું કે પ્રેમાનંદ મહાભારત પણ લખ્યું છે. જો કે કવિકૃત પુસ્તકો હું વાંચતો ત્યારે મારા દિલમાં એવું આવતું કે જે મહાભારતમાંથી કવિયે વસ્તુ પરંદ કરી કયા કરી છે અથવા આખ્યાનો લખ્યાં છે તે મહાભારત એણે લખેલું હોતું જોઈએ. ઉપરોક્ત માત્ર ખ્યાલ જ હતો. તેમજ પ્રસિદ્ધ થયેલી યાદીઓમાં મહાભારતનું નામ નહીં જોવાથી તે નહીં રચેલું હોય એવી નિવૃત્તિવાળી હતી. પરંતુ ભાવિ બક્ષવાન છે. જે વાંચવાને મન નાનપણથી તલસ્યા કરતું હતું, જોને અહોનીરા ખ્યાલ આવ્યાં કરતો હતો તેના અંતે પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરે થોડા ભાગના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યાં એટલુંજ નહિ પણ તેની પ્રસાદી અખાડી તેથીહું પરમાત્માનો અત્યત આભારી છું. વળી જે, શુદ્ધસ્થ, પાસેથી મહાભારતની હસ્તલેખિત પ્રત મને વાંચવાને મળી તે શુદ્ધસ્થનો આ સ્થળે ઉપદાર માતું છું.

મહાભારતનાં અક્ષર પર્વો છે. એ અક્ષરે પર્વો કવિએ પદ્યમાં લખ્યાં છે એવું તે શુદ્ધસ્થનું કહેતું છે જો કે મને પોતાને તો માત્ર એવા વૈરાટ પર્વ, હઠ્ઠા બીષ્મપર્વ, સાતમા દ્રોણપર્વ અને આઠમાં કર્ણપર્વના દર્શન થયાં છે. એટલે એ તમામ પર્વો વિશે જોલવું યોગ્ય નથી. તેટલા માટે જેટલાં પર્વો મારા જોવામાં તથા વાંચવામાં આવ્યાં છે તેટલાંજ વિશે જોલવું પ્રાર થાય છે, તથા કવિની જે પ્રસાદી મેં આપી છે તે મારા સાહિત્યરસિક ગંધુ એને અખાડવા ઇચ્છા થાય છે.

મહાભારતનું ત્રીયું પર્વ વૈરાટપર્વ છે. કવિએ એકાવન અધ્યાયમાં તેનું વર્ણન કર્યું છે, ને તેમાં ઉત્તરા અને અંશિમન્ત્યના લગ્ન વિધિનું જંતે વર્ણન છે. એ પર્વના છેલ્લા અધ્યાયમાં નીચે પ્રમાણેની ઉક્તિ જોવામાં આવે છે, તે સખ્દરા: ઉતારી છે.

પછે કુષ્ણે રગ્ન માગી, આપીયાં બહુ દાને;

ત્વચિક જનને આપતાં, ગરમડયાં દેવનાં નિશાન. ૧૧

કૃષ્ણ પર્ણીયાં કારિકાં, ને પોખીયાં અમેવન;

ગણેશ ગોત્રિજને નમ્યા, જોઈ ઉતારા હરખ્યાં મેન. ૧૨

ગુર્જરી સ્તવન.

જય ! મા મારી.

પ્રિય જનુની જન્મભૂમિ—

જય ! મા મારી.

પ્રાણુ પોપતી અમી-દુધવડે, ગુર્જરી મા મારી;
પ્રણય-ધેણડી રસખસ રસતી, પ્રેમ પિયુષ ક્યારી—
જય ! મા મારી

મુંદર વન ઉપવન ને નદીઓ, રસભર દેહાતી;
તરુડાળે મળુલ ફલ ફળાં, પપીજન વિહારી—
જય ! મા મારી.

મોલ અમેલા મોલવતી મઝી, મનહર શોભાતી;
અગુધર મદલર પશુગણુ રમતા, શી તુમ બલિદારી!—
જય ! મા મારી

પુણ્ય-ભૂમિ દસ-દિશ ગજવતી, કીર્તિ આ તારી,
મત પુગ્ય ને વીરપુગ્યની મહળી શી ભારી!—
જય ! મા મારી

‘પ્રેમ-ભક્તિ’ નાં મધુ-મોડલકાં, વતને સ્વીકારી;
આત્મસંકિતએ જગજગ અગડા, મા દે આશિષ તારી—
જય ! મા મારી.

માણેકલાલ કાલિદાસ ભટ્ટ.

પ્રેમાનંદ કૃત મહાભારત.

આપણા મહાકવિ પ્રેમાનંદ રચિત મહાભારતની યોદી વાનગી ગુર્જર સાક્ષરો તથા વિદ્વાનો સમક્ષ મૂકતાં મને આજે ધંભોજ હર્ષ વ્યાપે છે. એ પુસ્તક અવાપિ પર્યન્ત અપ્ર-સિદ્ધ રહેલું છે. મારા જ્ઞેવામાં તથા વાંચવામાં તે પ્રથમજ આવ્યું છે. તેમજ ખીજ કોઈના જ્ઞેવામાં તે આવ્યું હોય તો તેણે તે જ્ઞેવા તથા વાંચ્યા વિશે જાહેર કર્યું નથી. એમ મારા સમજવામાં છે. એ વર્ષ ઉપર મારા તરફથી 'પ્રેમાનંદની પ્રસાદી નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું હતું તેના ઉપોદ્ધાતમાં જે કવિ ચરિત્ર આપવામાં આવેલું છે તેમાં પ્રેમાનંદ કૃત પુસ્તકોનો જે યાદી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે તે યાદી ગુર્જર વિદ્વાનો તથા સાક્ષરો તરફથી જુદે જુદે વખતે પ્રસિદ્ધ થયેલી યાદી ઉપરથી ઉપજવવામાં આવી હતી. તેમાં પ્રેમાનંદકૃત મહાભારતનું નામ નથી. અને એ પણ ખરું છે કે તે વખત મુખી મારા જાણવામાં ન હતું કે પ્રેમાનંદે મહા-ભારત પણ લખ્યું છે. જે કે કવિદૃત પુસ્તકો હું વાંચતો ત્યારે મારા દિલમાં એવું આવતું કે જે મહાભારતમાંથી કવિયે વસ્તુ પસંદ કરી ક્યા કરી છે અથવા આપ્તાનો લખ્યાં છે તે મહાભારત એણે લખેલું હોવું જોઈએ. ઉપશો માત્ર ખ્યાલ જ હતો. તેમજ પ્રસિદ્ધ થયેલી યાદીઓમાં મહાભારતનું નામ નહીં જ્ઞેવાથી તે નહીં રચેલું હોય એવી નિવૃત્તિવાળી હતી. પરંતુ જાવિ બલવાન છે. જે વાંચવાને મન નાનપણથી તકર્યા કરતું હતું, જેનો અહો-નીશ ખ્યાલ આવ્યાં કરતો હતો તેના અંતે પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરે યોગ ભાગના પ્રત્યક્ષ કર્મન કરાવ્યાં એટલુંજ નહિ પણ તેની પ્રસાદી ચખાડી તેથીહું પરમાત્માનો અત્યત આભારી છું. વળી જે, ગૃહસ્થ, પ્રાસેથી મહાભારતની હસ્તલેખિત પ્રત મને વાંચવાને મળી તે ગૃહસ્થનો આ સ્થળે ઉપકાર માનું છું.

મહાભારતના અઢાર પર્વો છે એ અઢારે પર્વો કવિએ પદ્યમાં લખ્યાં છે એવું તે ગૃહસ્થનું કહેવું છે જે કે મને પોતાને તો માત્ર ચોથા વેરાટ પર્વ, છઠ્ઠા બીષ્મપર્વ, સાતમા દ્રોણપર્વ અને આઠમાં દુર્યોધનના દર્શન થયાં છે. એટલે એ તમામ પર્વો વિશે જોણવું યોગ્ય નથી. તેટલા માટે જેટલાં પર્વો મારા જ્ઞેવામાં તથા વાંચવામાં આવ્યાં છે તેટલાંજ વિશે જોણવું પ્રાપ્ત થાય છે, તથા કવિની જે પ્રમાદી મેં ચાખી છે તે મારા સાહિત્યરસિક ગ્રંથુ એને ચખાડવા ઇચ્છા થાય છે.

મહાભારતનું ચોથું પર્વ વેરાટપર્વ છે. કવિએ એકાવન અધ્યાયમાં તેનું વર્ણન કર્યું છે, ને તેમાં ઉત્તરા અને અભિમન્યુના લગ્ન વિધિનું અંતે વર્ણન છે. એ પર્વના છેલ્લા અધ્યાયમાં નાગે પ્રભાતેની ઉકિત જ્ઞેવામાં આવે છે, તે સંદર્શ ઉતારી છે.

પઠં કૃષ્ણ રંગે મોંગી, આખીયાં બહુ દાન;
જાથિક જનને આપતાં, ગડગડયાં દેવતાં નિશાન. ૧૧
ફીણ પધીયાં હારિકાં, ને પોંખીયો અભેવન;
ગજોડે ગોત્રિનને નમ્યા, જોઈ ઉત્તરા હરખ્યાં મેન. ૧૨

પઠે પાંડવ ત્યાં રહ્યા, જ્યાં મચ્છતુ સહેર;
 ત્યાં કણે કૃષ્ણજીવિયા, યદિ કેરી પેર. ૧૩
 તે વાત વહિપર્વમાં, જેમાં મરેનો મહિમાય;
 વૈરાટપર્વની કથા સુણતાં, પડેદો તે ઘેળો ચાય. ૧૪
 ચોથી તે હત્યા ઉતરી, કીધું તે ગંગાસ્નાન;
 ઋષિરાયને પૂછ્યા, આખ્યાં અષરીમિત દામ. ૧૫
 વૈરાટપર્વ તણી કથા, જે સાંભળે નરનાર,
 અહમહત્યા બિતરે, બોલો શ્રી મોરાર. ૧૬

વલણ.

બોલો શ્રી મોરાર મનથી, કવિ પ્રેમાનંદે કરી;
 ચોતા વક્તા સર્વજો, એકવાર બોલો શ્રી હરિ. ૧૭

મહાભારતનું છઠું પર્વ બીષ્મપર્વનું છે, ને તેના પાર અધ્યાય કવિએ લખ્યા છે. છેલ્લા
 મા અધ્યાયમાં નીચે પ્રમાણેની ઉક્તિ છે.

ભારત ગંગાજલ કલેશ, કીધું સૌદો આક્રમણ,
 વૈકુંઠે વિરતારી કહી, જેમ પુરાણે સુણીઉં સહી.
 ચોતાવક્તા પાવન ચાય, પ્રીછકનનનો પાતિક જાય;
 બીષ્મનામ ભારતની કથા, પુરપનાં તણ પાતિક થયા. ૧૦૦

વલણ.

ભારતમાહી બીષ્મ કથા, જેમ જળ મધ્યે મન,
 પ્રેમ ધરી જે સાંભળે, તેને સહાય શ્રી રંગ. ૧
 બીષ્મ પર્વ ઉત્તમ કથા, જન્મેજય ઉદ્ધાર;
 ચોતાવક્તા જે સાંભળે, તે પામે સુખ મંસાર. ૨
 નરનારી જે સાંભળે, જદ્દ જોબન લણ બાળ;
 મન મનોરથ તેહના, પૂરો ત્રિપૂર તત્કાળ. ૩
 ભારત અગર જે સુણે, પાતક પચે છાડ;
 વિશ્વાસે વર્ણન કરી, બોલો શ્રી રણછોડ. ૪

મહાભારતનું સાતમું પર્વ દ્રોણપર્વ છે. એના અધ્યાયો મળી સાઠ અધ્યાયો છે. એ સાઠ
 અધ્યાયમાં પહેલા દિવસના મકર વ્યુદ્ધમાં પાંચ, બીજા દિવસના સૂક્ષ્માર્થમાં ૩૩, ત્રીજા

દિવસના સકટવ્યુહમાં આઈ, ચોથા દિવસના કમળવ્યુહના છ અને પાંચમા વલ્લવ્યુહના આઠ અધ્યાય છે. દ્રોણપર્વમાં ચક્રવ્યુહનું વર્ણન છે, ને કવિ પ્રેમાનંદ રચિત અભિમન્યુ આખ્યાન પ્રસિદ્ધ થયેલું છે એટલે સાહિત્યરસિક જનોને એ વચ્ચે સરખામણી કરવાને અનુ-કૂળ પડે માટે એ વિભાગમાંથી નીચે પ્રમાણે ઉતારો કર્યો છે.

અને એટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે મહાભારતના દ્રોણપર્વના પ્રથમ દિવસના મકર-વ્યુહના છેલ્લા અધ્યાયની લીટીઓ સાથે પ્રેમાનંદ કૃત અભિમન્યુ આખ્યાનના પહેલા કંઠ-વાની લીટીઓ સરખાવા જોવી છે. મકરવ્યુહના છેલ્લા અધ્યાયની લીટીઓ અભિમન્યુ આ-ખ્યાનનું પહેલું કંઠું છે. દ્રશ્ય-ત્વ તરીકે—

મુખઠ મવેં મળ્યા સાંજે, દ્રોણ કેરે દ્વાર;
કોને બોલ્યાની શક્તિ નહિ, સૌને ને સાથે માર. ૫

પહેં કૌરવપતિયે કર જોડીને, વિનવિધા શરદ્રોણ;
અભેવન રૂપી સમુદ્રમાંથી, તમ વિના ઉગારે કોણ. ૬

અર્જુને હસ્તિ સંગાથે, હૃષ્યો ભગન્ત;
મુનિ તમને મૂંઝા પમાડ્યા, અભેવન ઉન્મત. ૭

એવું કહોને સુગટ ઉતાર્યો, શર સરણે ધરિયો;
શર બંધાવો તો બાંધું મુન્તક, એવું રાય ઉચરિયો. ૮

અપિ ગીમ કરીને બોલ્યા, ઉડક અંજલી લીધી;
અભેવનને મારવાની, દ્રોણે પ્રતિજ્ઞા દીધી. ૯

કોલીઠિમુત કાપ્ય મારવો, શરવાયક અવળે પડિયાં;
હરખ્યો હસ્તિનાપુરનો રાજા, હુલિ મગમરિયો. ૧૦

કૃષ્ણ જાશે અર્જુનને તેડી, સુરામાં છે જ્યાંય;
ભગવાને બાણેજ પોતાનો, નારા કરાવ્યો સાય. ૧૧

વેશપાયન વચન સુણીને, રાય જન્મેજય પૂછે,
અભેવન મામે કેમ મરાવ્યો, કહોને કારણ શું છે. ૧૨

કહો કારણ કૃષ્ણજનું, મોટા કમળ્યો કેર.
ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે સંજયને, શું મામા બાણેજને વેર. ૧૩

સંજય વાચક સાંભળી, બોલ્યા હસ્તિનાપુરનો ધણી;
મંજય સર્વે કહો મુજને, વાત અભેવન તણી. ૧૪

કૃષ્ણજને શું ગમ્યું, અભેવન શું વેર રે;
પ્રવુમનની પેરે હજ્યો, રાખી પોતાને ઘેર રે. ૧૫

મકરવ્યુહ પૂરો થયો, તે સુણ રાય જન્મેજય રાયરે;
ચક્રાવો આગળ કહું, અભેવન મહિમાય રે. ૧૬

અભેવનનો જુદા મોટો, વર્ણવિશે નવ જાય;
 ત્રાસ પામે તે યંત્રી, સૌકો રાણા રાય. ૧૭
 સૌકો રાણા રાયને એ, અભિમન્યુ પ્રાણે કરે;
 જો કૃષ્ણ કોપે નહિ એને, તો અભેવન રણનવમરે. ૧૮
 ન મરે માર્થો કોઈનો, એના જલ તણો નહિપાર;
 જ્યારે કોયે કૃષ્ણજી, તવ પડે રણ મોઝાર. ૧૯
 વૈશંપાયન ઉચરે, સુણુ જન્મેજન્મ રાય:
 ચક્રવામાં ચૂર્ણ યારો, ઘણા રાણા રાય. ૨૦
 પેહેલો મકરવ્યુહખીન્નેચક્રવો, ત્રીજોસંકટવ્યુહકહીયે; :
 ચોથો કમળવ્યુહ, પાંચમો ત્રજવો લહીયે. ૨૧

આ પ્રમાણે મકરવ્યુહ પૂરો કરી કવિ બીજા દિવસના ચક્રવ્યુહનું વર્ણન શરૂ કરે છે. એ ચક્રવ્યુહમાં તેત્રીશ અધ્યાય છે. એજ અધ્યાયોમાં આપેલી કથા અભિમન્યુ આખ્યાનનાં કડવાં સાથે આબેદ્ય બળે છે. અસખત એમાં પાઠ ફેર છે. કેટલોક વિભાગ ચક્રવ્યુહમાં છે તે આખ્યાનમાં નથી અને કેટલોક આખ્યાનમાં છે તે ચક્રવ્યુહના અધ્યાયોમાં નથી. પરંતુ તેનું કારણ સમજવું મુશ્કેલ નથી. આખ્યાનમાં, કવિએ ચોતાની વર્ણનશક્તિ, કાવ્ય-આત્મિક તથા કથારસને રક્ષાવા દીધાં છે, એટલે યોડાધરો બે વચ્ચે તક્ષાવત જણાય છે. આ ફેરફાર મિથ્યા ચક્રવ્યુહ અને અભિમન્યુ આખ્યાન એ બે એક જ છે એમ કહેવામાં જરાએ અતિશયોક્તિ નથી તથાપિ બે વચ્ચે સરખામણી કરી જોવાને ચક્રવ્યુહનાં પ્રથમના બે ત્રણ અધ્યાયો, લગભગ મધ્યનો શ્રી કૃષ્ણ અને અહિલોચન વચ્ચેના સંવાદનો યોડા વિભાગ અને ચક્રવ્યુહના અંતનો વિભાગ આ લેખમાં આપ્યા છે તે સાહિત્ય રસિક પુરૂષો સર-ખાવી લેઈ ચોતાના મનની ખાતરી લેશે એવી વિશિષ્ટ છે. ચક્રવ્યુહ વાંચ્યા પછી મને ચોતાને તો ખાતરી થઈ છે કે મહાભારતનો ચક્રવ્યુહ અને પ્રેમાર્નવકૃત અભિમન્યુ આખ્યાન એ બે એકજ કલમથી લખાયલાં છે. તેમાં પણ ખૂબી એ છે કે ચક્રવ્યુહ પણ મવત ૧૭૧૭ માં અને અભિમન્યુ આખ્યાન પણ તેજ સવતમાં કવિએ કર્યા છે. કારણ બન્નેમાં એકજ મવત જોવામાં આવે છે

આટલું છે છતાં પણ મહાભારતનાં બધાં પર્વો પૂરાં વાંચ્યા સિવાય એ સંબંધમાં હું અત્યારે વિશેષ બોલવા માગતો નથી તેથી અત્રે માત્ર ચક્રવ્યુહમાંનાં દહતો લખું:—

દ્રોણપર્વ—ચક્રવો.

શ્રી ગણેશાયનમઃ॥ અથ શ્રી મહાભારતે દ્રોણ પર્વ મધ્યે દ્વિતીય દિવસે
 ચક્રવ્યુહ પ્રારંભ્યતે ॥

રાગ કેદારી.

- પ્રથમ સમર્થ સરસ્વતિ રે, ગણપતિ લાગુ રે પાપ;
શ્રી નાય, ચરણ પ્રતાપથી, દેહ નિર્મલ ચાપ. ૧
- વૈશંપાયન ઉચરે, સુણ્ય જન્મેજય રાય;
દ્રોણપર્વની ધર્મ કથા, તેનો બહુ મહાભાય ૨
- દ્રોણ દહાડા પાંચ પૂરણ, જીજ્ઞેષો રચિયો જીર્ણ;
પહેલો મકર બ્યુહ, બીજો ચક્રવો, ત્રીજો સકટ બ્યુહકુધ. ૩
- ચોથો કમલબ્યુહ આદ્યો, વળાવો દિન પાંચ;
ચક્રવામાં અભેવનને, દ્રોણે નાખી આંચ. ૪
- પણ કૃષ્ણે રણમાં કપટ કર્યું, અભેવન રાખ્યો દામ,
પૂરવ કેડં વેર મોડું, લેવું આતમરામ. ૫
- જન્મેજય વળતા વટે, સુણો વૈશંપાય;
બાણેજને શું વેર હશે, માગો થી જહુરાય ૬
- ધૃતરાષ્ટ્ર રે પણ પૂછિયું, સજય કહે કથાય;
વેરભાવ પૂરવ તણું, તે કહું તમને રાય. ૭
- ઐદાનવ એક દૈત્યનો રાજા, તેણે મહા તપ દીધું;
થોડે દહાડે સદાશિવે, વરદાન આવી દીધું. ૮
- દૈત્યસનાયે કરી કૃપા, માગ્ય માગ્ય વરદાન;
તારે તપ ત્રેલોક ડોહ્યું, એમ વહે ઉભયાશ્યામ. ૯
- ઐદાનવ તવ હાથ જોડી, નમ્રો સિવને ચર્ણ;
સ્વામિ માણું તમ કને, કોયથી ના પાસુ મર્ણ. ૧૦
- રાગ દુઃખ મુને નવ્ય નડે, યરીરે પંચવદન;
માયાવિ મુજને કરો, જાઉં અલસદન. ૧૧
- દેવ દાનવને જહા વિધાધર, તે હુધી સર્વ હારે;
અહા, હાની, વૈશ્ય, શુદ્ર, એમાં મુને કોય નવ મારે. ૧૨
- વ્યાસ વિષ મુને નવ ચરેરે, પશુ પખી મારિચાર્ય;
અસ્ત્ર શસ્ત્ર અડકે નહી, તથાવરતે સૌ સસાર. ૧૩
- મહાદેવ કહે સર્વેને જીતીય, ત્રેલોકની માલ્ય;
પણ હારિકાના નાથને, તે તે નહિ જીતાય. ૧૪
- અંતર્ધ્યાન ધધિર હવા, કહી એહ વચન,
ઐદાનવ ત્યાંથી આવીયો, ખેડો રાજ્ય આસન. ૧૫
- દિગવિન્ન ચોદે લોક જીત્યો, વધાર્યો અધર્મ,
મુનિ મારી કાઢીયા છોડાવ્યા ખટ કર્મ. ૧૬

- પછે મુર શુદ્ધચાર્યને, આપ્યો રાજ્યનો ભાર,
અમર સર્વેને છતીયા, કાઢિયા નગરની બહાર. ૧૭
- પછે દેવ સર્વે સંચર્યો, આબ્યા કારિકાં ગામ,
અંતરીક્ષ રહીને રત્નિ કરી, વિનબ્યા કેશવરામ. ૧૮
- અંતરીક્ષથી પછે ઉતર્યો, ત્યાં મળ્યા તેત્રીસ કોડ;
કુસપુરિમાં કૃષ્ણજી, વિનબ્યા બેઉ કર જોડ. ૧૯
- દેવકીનંદન વિશ્વવંદન, અધ નિર્દંદન સ્યામ,
હુખ ટાળે દેવનાં, દૈત્યનાં ફેડો ઠામ. ૨૦
- ઐદાનવે અવનિ લીધી, વધાર્યો અધર્મ;
તે મરે હાથે તમ તણે, ચંદ્રે કીધો મર્મ. ૨૧
- તમે અસુર મંહારવાને, લીધો છે અવતાર,
મોહન મારો દૈત્યને તો, ટળે અવનિ ભાર. ૨૨
- હરિ હરખે ઉઠીયા, ગરૂડ થયા અસ્વાર,
છત્ર આગળ કરી ચોતે, ચાલ્યા દેવ મોરાર. ૨૩
- ઐરાવતીયે આવીયા, જાલવ છપ્પન કોડ;
છતવાને કોડ શું, સમરથ શ્રી રણજોડ. ૨૪
- ઐદાનવ દલ લઈ આબ્યો, રોપીયો રણધબ,
સત્ર શુરા લઈ ધસ્યા, રણ માંડીયો આરબ. ૨૫
- ખડગ ખેડા કંઠે ફરસી, ઝળકતી તરવાર,
દેવ દાનવ ઉતર્યા, મો કરે મારો માર. ૨૬
- ઐદાનવ ને અગ્નિતુરસી, મુમુખ આવી મળીયા,
એક એક કે અનાર, એય અતિશો બળિયા. ૨૭
- દૈત્યે તે નવ આર્યો, સેર, જાલવા ગયા સ્યામ
અબલિ-વિધા દાખી, હોડા પડ્યા સુદરસ્યામ. ૨૮
- વગર હાથે બહુ બાણ વાગ્યાં, પડ્યા પૃથ્વિ શેષ,
જળબદ્ધે બહુ બાણ વાગ્યાં, પડ્યા પૃથ્વિ શેષ,
દેવર્ષ દળ નારીયું, પછે ગાળ્યો દૈત્ય નરેશ. ૨૯
- પછે નાયની સૂઝા વળી, ભાગતું બાળ્યું સેન્ય,
અસુર સેના બધ ચડી, જેમ ત્રાસ પામે ધેન્ય. ૩૦
- પછે કૃષ્ણે ચક્ર લીધું, સુદર્શન છે નામ;
દેખી મનમાં હર્યો શત્રુ, અલોપ થયો તે ઠામ. ૩૧
- આકાશે જઈ પહાણ કેરા, કરતો મારોમાર,
ગાન ભાંજ્યાં દેવનાં, ખડ ખડ વરસે ધાર. ૩૨

છારે ઉડે અતિ ઘણીને, થયો ધીર અધાર;	
નદવ ચરચર દ્રુજતા, ન્હાસતા કારોકાર.	૩૩
પછે કૃષ્ણે ક્રોધ આણી, સારંગ સાધ્યું બાણ;	
ઉઘોતાઝ મેલ્યુ આધવે, કરી માયા હાણ.	૩૪
નરવો કાધો દૈત્યને, મેલ્યું સુદર્શન;	
ચતુર્ભુજનું ચક્ર લાગ્યું, મસ્તક થયું રે છેદન.	૩૫
દેવનું કુન્ભ ટાળીયું, પઠે પડ્યા પૂરમાં તુટી;	
ઐદાનવનું શહેર મવે, લીધું દેવે હુડી.	૩૬

વલણ.

હુડી ઐરાવતી નગરી, નાડી ઐદાનવની નાર રે,
તેને ઉદરમાં ગર્ભે હતો, ને ગઈ પિયર મોઝાર રે. ૨૭

ઇતિ શ્રી મહાભારતે દ્રોણ પર્વણિકે વેણપાનન જન્મેજય સંવાદે સંજય ધત્રાક્ર મં
દ્વિતિય દિવસ ચક્રબુદ્ધે અભિમન્યુ પૂર્વે કથાકથનો નામઃ પદ્યમોધ્યાયઃ

રાગ આપાર્ધ.

મંજય વળતા બોલ્યા રે વાણ, સાંભળ રાગ અતુર સુગ્ધાણ.	
, ઐદાનવતે કેરીરે રાણી, નવ જતાં રે પિયરમાં રે બાણી.	૧
નાગતણી તેતો રે કુમાર, ગઈ પિયાલે કલ્હો રે વિસ્તાર;	
નાગને કીધી સર્વે વાત, વિરમતિ કરે આંશુષાત.	૨
વિના પુઠરિઝ બોલ્યા વાણ, દૈવ કરે તે યાચ પ્રમાણ;	
ધારણ દેતે કીધી ધીર, સાંભળ જન્મેજય રણધીર.	૩
એમ ઘણા દિવસ વહી ગયા, પ્રસવકાલના દહાડા થયા;	
જન્મ્યો પુત્ર બહુ રૂપ શરીર, જાતક કર્મ કર્યું અહી ધીર.	૪
અહિક્ષોયન પાડ્યુ તે નામ, જોળન પામ્યો દૈત્યનો સાંભ,	
એક દિવસ રમવા જઈ ચડ્યો, નાગ તણા બાલક સું બડ્યો.	૫
પાડી બાળને ચડિયો શીયા, જાલ્યો કંઠ ત્યાં નાખી ચીસ,	
ધોડી નાગ મૂકાવ્યો બાલ, અલ્યા બહુ બળિયોભૂમિ ભૂરાળ.	૬
આવડું બળ દાખવીયે બ્યાંય, બાપનો વેરી જિભો ત્યાંય;	
મેલું દીધું વ્યાલે વળી, અહિક્ષોયન અંતર પરજળી;	
સાપે મહેલું દાધું ઘણું, તન કપ્યું તે પોતા તણું.	૭
આવ્યો બ્યાં પોતાની માત, બાલક બોલ્યો સુખથી વાત,	
રીસે રેતો વહિયો વેણ, મારા પિતાનુ ગામ જ કોણ.	૮

હાલ.

- માતા પુછે છે પુત્ર મારા, માંડી કહોને વાત;
 દુબ્ધે કાણે દીકરા, સંભાર્યો કેમ તાત. ૯
- પુત્ર વળતી બોલીયો, હો માતજ અવિધાર;
 સર્વ મુજને દીધું, મહેલું, તુજ ખાંપ માર્યો તાર. ૧૦
- આજ આપના મારનારનું, લેવું મારે વેર;
 નહી કહો ને માત મોરી, તો મહં ખાઈને ઝેર. ૧૧
- નારી નેત્રે નીર ચાલ્યાં, સુણી કંથનું મુખ;
 વિધાતાએ લખ્યું એવું, પુત્ર સેવો દુઃખ. ૧૨
- તાતજ તારો મહા બળિયા, અહિદાનવ એવું નામ;
 તેને શાદ લોક ચરણે નમે, પણ એક કૃષ્ણે દેડ્યો કામ. ૧૩
- એવું સાંભળી પુત્ર બોલ્યો, મેં લહી સધળી પેર;
 યે કૃષ્ણના કટકા કહું, પછે જાવું ઔરાવતી રાહેર. ૧૪
- અરે પુત્ર એ શું બોલિયો, બહુ બળિયો શ્રી રણછોડ,
 તું નાનો ને એહ મોટો, કેમ શામે નેડ. ૧૫
- તારો તાત તે અતિ બળિયો, વળી શિવનુ વરદાન,
 તોય તેને મારીયો, કપટી કમારો કહાન. ૧૬
- અહીસોચન કહે માત સાંભળ, આરાધુ જઈ શિવ;
 તપ કરી ત્રેલોક્ય જીતું, વરદાન પામુ દિવ્ય. ૧૭
- એમ કહીને ચાલીયો, આ રહી મામા પાસ;
 વાર્યું કેનુ નવ કર્યું, પછી પોતીયો દેલાસ. ૧૮
- દશે દાર રૂધન કરી, બાંધીયો આસોઆસ;
 દક્ષિણ પગને અંચુડે, ઉભો રહ્યો ખટ માસ. ૧૯
- તપ તેનો બહુ તપ્યો, શિવ થયા તુલમાન;
 માઝ માઝ મહાદેવ કહે છે, મુખથી વરદાન. ૨૦
- અહિસોચન આવીને નમ્યો, વળી સદાશિવને એલું;
 કૃષ્ણ જાદવપતિનો, ઉપાય આપો, મર્હું. ૨૧
- હ્યારે મન વિમાસિયું, ને નવ મરે શ્રુગદોશે,
 વિચારીને વળે પંજર, આપિયું તે ઈશ. ૨૨
- પિપિલીકા પેસે નહીં, મેંવ નીકળે પવન,
 એવી પેટી આપીને, પછં બોલીયા વચન. ૨૩
- ને પેસશે પંજરે વિશે; વળી દાર દશે કાણુ;
 તાણું લાડે તેહવું તો, તરતે જશે પ્રાણ. ૨૪

- જુદે તું જીતે નહી, પણ પેટી મધ્યે ઘાત,
 ૧ એટલે તારા શત્રુ કેર, ટલે શિરથી સાલ. ૨૫
- અહિક્ષેયનને વજ્રપંજર, આપી ગયા અવિનાશ,
 પેટી લઇને પુત્રજી, આવીયો માતની પાસ ૨૬
- સ્વરથાનક માતા તણુ, પાતાવમાં મોસાળ;
 પેટી મેલી માત આગળ, પગે સાગ્યો બાળ. ૨૭
- માતે લીધાં દુ ખડા, પુછી સધળી વાત,
 પુત્ર કહે આ વજ્રપંજર, આપ્યું ઉમયાનાય ૨૮
- કૃષ્ણને આમાં પૂરવો, જલુ દારિકા ગામ,
 શત્રુને મારી કરી, પઠે જાશુ આપણે ધામ ૨૯
- હવે હુ જાઉં છુ દારિકાં, વાળવા પિતાનું વેર;
 પઠે રાજા કરે ઐરાવતિનુ, તમે આવજો આવણે ઘેર. ૩૦
- હવે સુખના દહાડા અવિયા, જો હુજ મરખો તને,
 વાળી વેર પિતા કેર, આલુ નિજ ભુવન. ૩૧
- તત્પર થઈને ચાલિયો, જાના દારિકા ગામ,
 જાહવ હાથન કોડ હણવા, કૃષ્ણને મારે દામ ૩૨
- એવા વાયક સુણી જોડ્યાં અહિક્ષેયનની માય,
 વિચારીને જોડ્ય કુવર, તે કૃષ્ણ નહિ જતાય ૩૩
- બધીયા શુ બકીયે નહિ, એ કપટી કાનડ રાય,
 હો કરીને તુજને, ધાવમે પેગી માલ ૩૪
- વગી લોક એમ વાણી વદે, એ ત્રણ ભુવનનો નાય,
 કેસી કમતે મારીયા, હરિયે પોતાને હાય ૩૫
- તે પેટીમા પેમે નહી, તેને તું કેમ જીતીય તન,
 એ ૩૫ બહુ વિધના ધરે, એમ વળો વિચારી મન ૩૬
- બાલ જોળન જુદ પારો, એજ વનનો હણનાર,
 એ પેટીમા પેમે નહી, કેમ કરી તેને માર ૩૭
- મન માને જો તમ તણુ, તો વાળો વડવાડુ વેર,
 પણ કૃષ્ણ ક્યાથી હાય આવે, જને કેમ કરી પેર. ૩૮

વસણ.

પણ જને કેમ કરી પેર રે, માડી મન આંસુડાં ધરે,
 કોડ વાનાં કરે અજવા, પણ પુત્ર રોક્યો નવ રહે ૩૯

ધૃતિ શ્રી મહાભારતે દ્રોણ પર્વણિકે વૈદ્યપાઠ મળ્ય ધૃત દ્વિતિય દિવસ ચાંબુડે અહિ
 ક્ષેયન વાર્તા નિરૂપણ નામ સપ્તમોધ્યાય

કૃષ્ણને આહીલોચન વચ્ચે સંવાદ.

પામે આવી પૂછીયુ, અહિલોચન તે વાર;
ભગવાન ફેરી બેઠમાં, વળી બૂલી ગયો કુમાર. ૨૫
કહે જોરજી તમે ક્યાથી આવ્યા, કોણ તમારે ગામ,
મારા પિતાને કેમ સભાર્યો, બહુ વાર લીધું નામ. ૨૬
ગુરુ તમે નવ જોળખો, હું જોદાનવનો તન,
જોમ મહાળીને હરિ-જોડ્યા, ભવે ભવે રાજન. ૨૭

x   x   x   x   x

કહે રે કુવર કેમ ઉપયો, તુંને દેણે જાણ્યો હાથ,
આ વળપગર ક્યાથી લાવ્યો, તું આવ્યો કેને સાથ. ૩૪
એક જાડ ફેરી છાઈ બેઠને, બેઠા જોર જનમાન;
દૈત્ય દિલમા નથી ધરતો, ને આ છે કપટી કહાન, ૩૫
કુવગોર જાણી આપણા પછી બોલીયો રણધીર;
પાતાળમા મોસાળ મારૂં, ત્યાં મોડું થયું શરીર. ૩૬
પડે શિવ થકી આ પગર પામ્યો, એથી કારજ સરો;
કૃષ્ણને ધાલણુ પેટી વિશે, અઢળાઈ આકુરો મરશે. ૩૭
એવું સાંભળી હસ્યા હરજી, જો કામ કઈ પેરે થાય;
પેટીનું મોડું આકડું, કાળો કેમ સમાય. ૩૮
કાસુ કામ નવ ફીણ્યે, મેં ભાળિયો છે કહાન,
ઉચો જાડો જોવડો તે તમારે અનમાન. ૩૯

વલણુ

તમારે અનમાન કાનો મન્ય કહે મુણુ રાય રે,
જોર કહે તમે પુન મહારા, પેસી જીવો પેટી માલ રે. ૪૦

इति श्री महाभारते द्रोण पर्वणिके वैशंपायन० संजय धृत० चक्रव्यूह छि-
तियादि. श्री कृष्ण पेलोचन गोष्टि कथनोत्तमः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

ચક્રવાનો છેલ્લો ભાગ.

વૈશંપાયન બોલીયા, તું મુણુ જન્મેજય રાય,
ત્યાર પછી ને વાત થઈ, ત્રીજો સુકટ વ્યુહ કહેવા. ૪૯
ચક્રવ્યુહ પુરે થયો, અભેવન તણુ આખ્યામ;
ત્રીજો દિવસે સકટ વ્યુહમા, જયદ્રથ હણ્યાનુ ગાન. ૫૦

સંવત સત્તરસત્યાવિર્મો, કર્યું પદ બ્રંધન,
વડોદરાવાસિ વિધ દેવે, નામ ત્રેમાનંદ. ૫૧
કર્તા હર્તા કૃષ્ણજી, નિમિત માત્ર તે હૃદય;
આશરો અવિનાશનો, કવિજન જોડે શુભ ૫૨
મહિમા મોટો કૃષ્ણનો, અભેવનનુ ચરિત્ર;
સાંભળતાં સુખ ઉપજે, થાયે પરમ પ્રવિત્ર. ૫૩
જે કો ગાય ને સાંભળે, તેનાં બળે કુડાં કર્મ;
મહાભારત સમુદ્ર મધ્યે, દ્રોણ કથા છે ધર્મ ૫૪
મળ્ય વાણી આચરે, તું સુદય ધૃતરાષ્ટ્ર રાય;
આગળ સકટ વ્યુહમાં, તુલ જમાઈનો વધ યાય. ૫૫
અર્જુન કેરું પણ રહે, મરે દુરાશાનો નાય;
ભારત જન વિસ્તારતાં, યાય સરવ સનાથ. ૫૬
બ્રહ્મ હત્યાનું પાપ ટાળે, પર્વ સાંભળતાં એક,
ક્ષત્રી શૂરો પણ ન ચૂકે, વધે ધર્મ વિવેક. ૫૭

વલણ.

✠ પ્રાકૃમ્ કલાં અભેયન તણાં, કવિ કહે છે ત્રેમે કરી;
મટ ત્રેમાનંદ ઉચરે, શ્રોતા જન બોલો શ્રી હરિ. ૫૮
શ્રી હરિ કહો સર્વથા, વક્તા કહે કરબોડ,
શ્રોતા જન મો સાંભળો, એકવાર કહો શ્રી રણુહોડ. ૫૯

इति श्री महाभारते लक्ष संहितायां वैयासिकेन धर्मः द्रोण पर्वणिके चक्र-
व्यूहे द्वितीय दिवसे वैशांपायन जन्मेजय संवादे संजय धृतराष्ट्र संवादे चक्रव्यूह
समाप्तो नामः अष्टत्रिसप्तोऽध्यायः ॥

ઉપર પ્રમાણે કવિ ચક્રવ્યુહની સમાપ્તિ કરી ત્રીજા દિવસના સકટ વ્યુહનુ આઠ અ-
ધ્યાયમાં, અને ચોથા દિવસના કમળ વ્યુહનું છ અધ્યાયમાં વર્ણન કરી પાંચમા દિવસનો
વજ્રવ્યુહ શરૂ કરે છે. એ વ્યુહનો અંત વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

હવે કથા ગઈ કર્યું પર્વમાં, દ્રોણ પર્વ ચયું મંપૂર્ણ;
પાંચ વ્યુહ પૂરણ થયા, તે પાંડવે ક્રીધા ચૂર્ણ. ૩૭
દસ પંચ દિન પાંડવ વડયા, રક્ષા કરી મોશર;
ભાવથી ભક્ત ઉગારિયા, ક્રીધી કૃષ્ણજી મહાય. ૩૮

વસન્ત.

૭૧

સહાય શ્રી કૃષ્ણે કરી, દૌરવ ચક્રી રણ માહ

બઠ પ્રેમાનંદ કહે કથા, હવે કર્ણ પર્વ કહેવાય

૩૯

મહાભારતનું આઠમું પર્વ કર્ણપર્વ છે એ કર્ણપર્વના કવિના ત્રીમ અધ્યાય છે ત્રીસમા અધ્યાયમા કવિ કવે છે કે—

૧ કર્ણ કથા દુ ખ દારિદ્ર હરે, કર્ણ કથા યુન્ય પવિત્ર કરે,
૧ કર્ણ કથા કદિ નાવે પાસ કર્ણ કથાયે વેક્રક વાસ. ૮
આઠમું કર્ણ તે પૂરૂં થયું, બ્રહ્મહત્યાનું પાતિદ ગયું,
આઠમો પડદો ઘોળો થાય, સ્નાન દાન દીધા બહુ રાય ૯

વસન્ત

સ્નાન દાન રાયે કર્યા, સાબળી કર્ણનું ચર્મ રે,
અત્રે કથા જે સહ્યની, તે સુણવા ઇચ્છા સર્વ રે ૧૦
કથા મહાભારત તણી, બઠ પ્રેમાનંદે વિગ્ધારી, * *
વ્યાસ શીશ ને વૈશંપાયન, એ નાર તે મોલો શ્રી હરિ ૧૧
એકવાર કહો રણગ્રેહ રે, સત્તર દીન તે પૂરણ સહો,
આગળ દીન આદારમો, કથા સહ્ય પરમે ગર્ભ ૧૨

કવિ શ્રી મહાભારતે લક્ષ મહિતાયા વૈશંપાયન ધર્મ કર્મ પર્વણિકે વૈશંપાયન જન્યે જન્ય મવાદે મન્ય કૃતરાષ્ટ્ર સવાદે કૃતા શોકસમન કર્ણપર્વ સમાપ્તો નામ ત્રીસમોઽધ્યાય.

“ભાવુ.”

યુધિષ્ઠિરનું અસત્ય કથન.

(ચર્યાપન—૧.)

જેના જીવનની પ્રત્યેક પળ ધર્મની વિશુદ્ધ ભાવનાથી અયિત બનેલી છે, જેના હૃદય મનની પ્રત્યેક લાગણી કાર્યાકાર્યની વિચાર દર્શક—સત્ય, પ્રેમ અને ધર્મ પોષક—હોઈ પોતે કર્તવ્ય શ્રેષ્ઠ દ્વારા જન સમાજને પ્રતિ પળે પ્રત્યક્ષ થયેલી છે અને જેનું ચારિત્ર્ય ધર્મનું સાક્ષાત્ આદર્શ સ્વરૂપ હોઈ ત્રિલોકમાં ન્યાયમૂર્તિ—ધર્મમૂર્તિ—તરિકે પ્રસિદ્ધિમાં આવી ચૂકું છે તેવા ધર્મ મૂર્તિ યુધિષ્ઠિરની હૃદયસ્થ શુભ લાગણીઓની—સત્યને સ્વીકારી તદનુસાર વર્તવાની આન્તર પ્રતિજ્ઞાઓની કસોટિ કરી જેવા આખા જીવનમાં જે કોઈ તેઓને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હોય તો તે, એક પક્ષે આખા જીવનમાં જીવન રૂપ ગણાતી સત્યનેજ પ્રકટ કરવાની જિત્તિને અને બીજા પક્ષે પોતાના આશ્રયે રહેલા ધર્મને—જોડવા સકડાયેલા સ્નેહી વર્ગને—પરસ્પર મદદ રૂપ યત્ન પડવાના હોય એવાઈ આવેલા અન્ય સહાયક વર્ગને—કાળના મોહમાંથી બચાવવાની દુરંગ દ્રષ્ટિ સામી મૂર્તિ રૂપે ખડી થયેલી છે. આ બે પરસ્પર અસન્ત વિગતો દુરળે વચ્ચે કંઈ દુરળને અવગમ્ય બનું એના નિર્ણય કરવો એ જો કે દુર્લભ હતું, તોપણ આ બે દુરળેમાં કંઈ દુરળ ધર્મમૂર્તિ યુધિષ્ઠિર માટે શાસ્ત્ર દ્રષ્ટિએ—વિચાર—દ્રષ્ટિએ—વિશેષ મહત્ત્વ વાળી છે તેનું જો બહુજ ગારીક દ્રષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરીશું તો સહજજ ઉપસાધ્ય થશે જે પહેલી દુરળ એટલે સત્યનેજ વળગી રહેવાની છે. બીજી દુરળનું કર્તવ્ય તો તેના માથે હમણાંજ આપી પડ્યું છે નહિ કે સત્યનો જ આશ્રય કરી તદનુસાર જીવ જતાં પણ મક્કમ રહેવાની હૃદય—મનમાં લાગણીને જન્મ મળ્યો છે ત્યાંથી જ આખું જીવન પ્રતિજ્ઞા પાળી રાખી અને પ્રતિકુળ પ્રમંજે—ખરી કસોટીના પ્રસંગે—૧. આનન્દગંધક ખતાવે છે તેમ દયાની લાગણીના બળે—અનિચ્છા છતાં હૃદયમાં શુભ રીતે પાપ (sin) કરવાની પેશી જવાની મુક્તિના બળે—સરી જતું એ ખરેખર ધર્મમૂર્તિ યુધિષ્ઠિર માટે કોઈપણ રીતે મુક્ત થાય તેમ નથી.

• કનક કસોટિ કનક રહે છે, કથોર કનક કદિ નવ ચાકું;
કનક કસોટિ કથોર નિવડતાં, કનક નામ પહેલું જાતું.

કંચન માની ઘણા કાળ સહર્ષ ઉપયોગમાં લીધેલું કસોટિ ચક્રે બ્યારે કથીરજ મા-લુમ પડે ત્યારે જો કાળે કંચન તરીકે ઉપયોગ કર્યો હતો, તે કાલે માત્ર કથીરનો જ ઉપ-યોગ કર્યો છે એમ સહજ સિદ્ધ થવાનું, એટલે અનુકૂળ પ્રમંજે સત્ય બોલી પ્રતિજ્ઞા પાળવી અને પ્રતિકૂળ પ્રમંજે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવો એ પણ ઉપરોક્ત બે બંને એટલે ન્યાયમૂર્તિ—ધર્મ-મૂર્તિ યુધિષ્ઠિરના અન્ય નબળાઈ સત્યને પણ ભુરી નખાવે તેવું થાય. અને બ્યારે તેમ થાય ત્યારે ધર્મમૂર્તિ યુધિષ્ઠિરને અને મહાભારતકાર વ્યાસ મુનિ ઉભયને એક પ્રકારનો અન્યાય, આપણે આપીએ છીએ એમ સિદ્ધ થાય. પરન્તુ આ પ્રમંજમાં મહાભારતકાર ભાવિને જ આગળ કર્યું છે એ તેમની દૈર્ઘ્ય દ્રષ્ટિ છે જેને મંમત થતાં આપણી મુંઝવણ ઝોળી થાય તેમ છે.

મત્સ્યવાદી હરિશ્ચન્દ્ર, બ્રાહ્મણો માટે પ્રાણાર્પણ કરનાર મયૂરધ્વજ અને આંગણે આવેલાને માગ્યું આપનાર કરણ આદિના જીવનમાં દ્રષ્ટિ નાખીએ તો તુરત સમજવામાં આવશે કે તેઓની સત્ય હૃદયસ્થ લાગણીઓની કસોટિ થાય એવા પ્રસંગો જ્યારે તેઓના ઉપર આવી પડ્યા હતા ત્યારે તેઓને પોતપોતાની ખાસ લાગણીઓને વળગી રહેવાં કોઈ પણ લાભનું પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ ન હતું અને હાનિનું પ્રમાણ તો ચોપાસે વીંટાઈ દ્રવ્ય રૂપે ઉમેલું હતું અને તેમ છતાં તેઓએ તે હાનિનો—પ્રત્યક્ષ યતાં વિનાશનો—સ્વસ્પર્શો પણ વિચાર ન કરતાં હૃદયસ્થ શુભ લાગણીઓને કસોટિના પ્રમંથે છેવટ સુધી ધર્મ ભાવનાથી જરા પણ ચ્યૂત થવા ન આપી તે ન જ આપી; અને તેના પ્રભાવે જ પ્રત્યેકની ગણના ઉચ્ચ કોટિમાં આવવા સાથે હૃદય ઇષ્ટિત ઇષ્ટ મૂર્તિના સાક્ષાત્ દર્શન કરવા ભાગ્યશાળી થયા. આવા કસોટિના પ્રસંગે સત્યને જ અવગમ્બી સુધિષિરના બોલવાથી રા. આનન્દશંકર ‘holiness of Virtue’ અથવા તો ‘Spiritual pride’ જ પ્રકટ થવાનું જોવે છે જે રા. નરસિંહરાવને અમગત લાગે છે તે ઘણા અંગે વાળ્યો છે.

‘પ્રભુએ કરેલી આ મમારની અદ્ભુત ઘટનામાં ધર્મ વડે અધર્મનો પરાભવ થાય એમાં તો નવાઈ જ શી ? પણ કોઈક વાર અધર્મ વડે પણ અધર્મનો પરાભવ થાય છે’ એમ રા. આનન્દશંકર લખે છે, પરંતુ કોઈ પ્રમંથે ભવિષ્યના માટે જે કંઈ વધા તે સારું પડ્યું એ ઉપરથી કંઈ ભવિષ્ય વેત્તાની ઉત્તમ કોટિમાં પોતાને મૂકી તદ્દનુસાર વ્યવહાર કરે એ જ વિચાર દ્રષ્ટિએ ચોખ્ખો કરતો નથી તેમ કોઈવાર આર્ચગંગેજની ધર્માન્ધ અનીતિનો શિવાજીના છળથી વિનાશ થયો, એથી અધર્મ વડે પણ અધર્મનો નાશ થાય છે એમ સર્વ માન્ય સિદ્ધાન્ત ઉપર આવી જવું ઉચિત લાગતું નથી. અન્ધારનો અન્ધારથી—અજ્ઞાનનો અજ્ઞાનથી—પાપનો પાપથી—વિનાશ થતો જાય—અજ્ઞાનમાં નથી; અને જ્યારે આ અનુભવ ઘણા ભાગે યતો જોઈએ છીએ ત્યારે આર્ચગંગેજની ધર્માન્ધ અનીતિનો શિવાજીના છળથી વિનાશ થયો એ દ્રષ્ટાત આપવામાં આકસ્તરી રીતે રા. આનન્દશંકર ‘શબ્દ પ્રતિ શાસ્ત્ર્યં કુર્વાન્’ એ જાતનો ઉપદેશ કરે છે એમ પ્રક્ષિત થાય છે જે રા. નરસિંહરાવ માની શક્તા નથી એ તેમનો તેમના જ્ઞાન પ્રતિભા કદક ઉચ્ચ બાવ દર્શાવે છે

શંકર સિદ્ધાન્તોનું રહસ્ય ઉત્તમ રીતિએ અન્યને સમજાવવામાં વિજ્યશીલ થનારા આનન્દશંકર “ધર્મનો જય અને પાપનો ક્ષય કરાવનાર શક્તિ સદા સર્વેત્ર જો પરમાત્મા જ છે તો પાપ સ્થામે પાપ જીલુ કરનાર શક્તિ પણ પરમાત્મા જ છે એમ માનવું જોઈએ” વગેરે શા આધારે લખે છે તે મહણુ થઈ શકતું નથી. સમગ્ર ઐશ્વર્ય મપત ગણાતી સત્તામાં પાપ સ્થામે પાપ જીલું કરવાની—પવિત્ર પુરુષને પણ અસેવ્ય એવી રૂતિનો સહભાવ કદપણ એ વિચાર દ્રષ્ટિએ તદ્દન વિરૂદ્ધ જ લાગે છે. ‘સ્વ કર્મ સૂત્ર પ્રથિતો હિ લોકઃ’ ॥ જે કંઈ ચાંચ છે તે, તે મનુષ્ય જન્ય કર્મનો જ આધિભાવિ છે તેમાં સમગ્ર ઐશ્વર્ય મપત સખળ પરમાત્માને એકાએક ભેળવી દેવા—અરે ભેળવવા નહિ પરંતુ પાપના ઉત્પન્ન કરતાં તેઓને જ માની લેવા એ માનવ બુદ્ધિથી અગમ્ય લાગે છે.

“આ જગતના વ્યવહારમા મનુષ્ય ને લાલચો અનુભવે છે એ ઇશ્વરેજ સર્જેલી છે, એ લાલચોના વિષયો ઇશ્વરેજ સર્જ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ એ વિષયો મનુષ્યના મન ઉપર અસર કરે એવું વિષયનું સ્વરૂપ અને મનુષ્યના મનનું બંધારણ ધરાવે છે એ પણ ઇશ્વરના જ કૃતિ છે”. આ રા. આનન્દશંકરનું કથન સત્ય હોય તો આજથી જ જનસમાજ વિધિવિધ પ્રવૃત્તિના બોબભાંથી મુક્ત થઈ જાય, કારણ કે જ્યાં બધું પરમાત્માજ કરે છે ત્યાં મનુષ્ય પ્રાણીનું સામર્થ્ય નથી કે પોતાના સ્વકલ્પિત વિચારોથી—મનસ્વી પ્રેરણા કૃત કર્તવ્યથી તેનું રૂપાન્તર કરી શકે.

સ્ત્રી સૌન્દર્ય પ્રેરો પુરૂષ લલચાય—હવિત યાય—શાસ્ત્રાત્તાથી પતિત યાય તેમાં તે પુરૂષ પનો દોષ રા. આનન્દશંકરના મતે નહિ નીકળવાનો, કારણ કે ને લાલચોએ તે પુરૂષના મનને બમાબુ—એને ને સૌન્દર્ય પ્રેરું તેનું મન બમ્બુ—ને ઉભય ઇશ્વરની જ કૃતિ છે. પરંતુ નિર્દોષ પરમાત્મા મનુષ્યને પાપાચારમાં દોરે એ કદી સંભવતું જ નથી કેમકે પ્રત્યેક મનુષ્ય સ્વ-કર્માનુસાર સુખ દુઃખનો ભોક્તા યાય છે—અર્થાત્ મનુષ્ય પ્રાણી પોત પોતાના કર્મનું જ પુતળું છે.

રા. નરસિંહરાવ અને રા. આનન્દશંકરના આ દેખીતા મતભેદને સ્પષ્ટ રીતે આગળ કરીને આ લેખક પોતાને સર્વોપરિ માને છે એમ માની લેવાનું નથી. પરંતુ મારી પોતાની અલ્પ મત્યાનુસાર ને સિદ્ધાન્તો—વિચારો મને વાજમી લાગ્યા છે તેઓને કોઈ અન્ય વિદ્વાનો તરફથી પોપણ મળે—શીખવાનું મળે—એજ વૃત્તિથી આ અર્થાને વધારે સ્પષ્ટ મને દર્શાવવાનું સાહમ કર્યું છે.

કગચી તા ૩૧-૩-૧૩ }

‘મર્મવિદ્’.

ઉત્તર.

દરેક અંકમાં આ વિષય ચાલુ રહી—વાચકને કટાણો ઊપજે એ નિવારવા, વસન્તના તન્ત્રી તરફથી આ અને આ સાથેનું બીજું ચર્ચાપત્ર છાપતા પહેલાં મને મોકલવામાં આવ્યું છે. નથી એનો ઉત્તર થોડાં લાગે તો હું તે તે ચર્ચાપત્રની નીચે જ ટૂંકામાં નોંધી થક તદ્દનુસાર હું આ ઉત્તર કરું છું.

મારો આશય યુધિષ્ઠિરના અસત્યકથનનો બચાવ કરવાનો હોત તો હું આ પ્રશ્નને ‘tragedy’ ન કહેત, અને અસત્ય માટે યુધિષ્ઠિરને ને સળ બોગવવી પડી તે તરફ વાચકનું લક્ષ ન ખેંચત. આટલો ખુલાસો ફરી એકવાર કરી આગળ ચાલું છું.

૧. “ખીજ ફરજતું કર્તવ્ય તો તેના માથે હમણું જ આવી પડ્યું છે” — એ કહેવું યથાર્થ નથી. યુધિષ્ઠિરની જીવન પ્રતિજ્ઞા ધર્મેની હતી: એ ધર્મેમાં સત્ય અને કરુણા ઉભય આવે છે. યુધિષ્ઠિર ‘સત્યવાદી’ તરીકે મહાભારતમાં ઓળખાવાય છે તેટલા જ બદ્ધે તેથી વધારે ‘અનંતરાત્ન’ અને ‘આતુરંસ્ય’ ને પરમધર્મ માનનાર તરીકે ઓળખાવાય છે. આ દારુણ્યથી જ એમને કેટલાક ‘ઓરિઅન્ટલ રેકૉર્ડર્સ’ બાદ ભાવનાની મૂર્તિ તરીકે લે છે. વળી પ્રકૃત પ્રસંગમાં તો સામાન્ય કરુણા ઉપરાંત વિશ્વાસથી વળગેલાં, પોતાના જ દ્યુત હંદથી દુખમાં આવી પડેલાં સ્વજનોની અને અમૃત્ય આશ્રિત જનોની રક્ષા કરવાનું સાચું કર્તવ્ય હતું એ યાદ રાખવાનું છે.

૨. મેં આગળ એક એ વાર સ્પષ્ટ કર્યું છે, છતાં ફરીથી કહું છું કે પ્રકૃત પ્રસંગે મૂળ શ્રેય અને શ્રેયનો વિરોધ નથી — એ શ્રેયના તારતમ્યનો પ્રશ્ન છે. તેથી ‘અનુકૂળ પ્રસંગ’ અને ‘પ્રતિકૂળ પ્રસંગ’ ની કલ્પના વાળખી નથી. હરિશ્ચન્દ્ર મયૂરધ્વજ વગેરેનાં દલાન્તમાં મુખ અને કર્તવ્યનો વિરોધ હતો. યુધિષ્ઠિરનો પ્રકૃત પ્રસંગ વધારે વિપત્ર — સુખ અને કર્તવ્યના વિરોધનો નહિ, પણ એ કર્તવ્ય વચ્ચેના વિરોધનો હતો. રસિક (aesthietic) દૃષ્ટિએ મહાભારતની આ નવીન અને અસાધારણ જાતની ‘tragedy’ તારવી આપવાનો મારો મૂળ ઉદ્દેશ હતો, અને તેને અંગે એ કર્તવ્યનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થવાથી ઉભયને કર્તવ્યરૂપે દર્શાવવાની જરૂર હતી. વારંવારના આટલા વિવેચનથી પણ જો હું યુધિષ્ઠિરનો પ્રસંગ હરિશ્ચન્દ્ર અને મયૂરધ્વજ વગેરેના પ્રસંગથી જુદો પાડી શક્યો ન હોઈ તો ખરેખર હું મારા પ્રયત્નમાં તદ્દન નિષ્ફળ જ નીવડ્યો છું.

૩. “તદનુસાર વ્યવહાર કરવો” — એમ મેં બિલકુલ કહ્યું નથી. ઔરંગઝેબની ધર્મોન્ધ અનાતિનો ચિત્રાચના છળથી વિનાશ થયો. એ આકસ્મિક નથી. સામાની અનીતિનો છળથી વિનાશ કરવો જોઈએ એમ નહિ, પણ થાય છે. એ વસ્તુ રિયલિટીનો નિષેધ તો કોઈ જ નહિ કરી શકે. સામાને ધા કરવો જોઈએ એમ જે બિલકુલ કહેવા માગતો નથી તેને હું ધારું છું એટલું તો નિર્દોષ રીતે કહેવાનો હક છે જ કે સામાને ધા થાય છે અને એ ધા કરવાથી સામેો મરે છે આટલી વસ્તુ છે, તો પછી એટલું જ વિચારવાનું રહે છે કે એ વસ્તુરિયતિ કોની યોજાલી છે? ખોટા કૃત્યની જવાબદારી હું કર્તા મનુષ્ય ઉપર જ રાખું છું, પણ ખોટા કૃત્યમાંથી સાફ ફળ બપજ છે એ હું આકસ્મિક માનતો નથી. દૃષ્ટિરતી યોજના માનું છું. દુકાળ મરકી વગેરેમાંથી તથા આ વિશ્વમાં પ્રતિદેશ્ય આવી રહેલા અનાદિ અને અનન્ત મહારમાંથી, પણ સાફ ફળ બપજવાની જે વસ્તુ રિયલિટી છે તે આકસ્મિક નથી, પણ દૃષ્ટિરતી ગહન યોજના છે, અને તેજ રીતે ઇતિહાસપટ પણ કાળા ધોળા અનેક તન્તુઓથી પ્રભુ જ નિત્ય નિરન્તર વણ્યાં કરે છે એમ માફ માનવું છે. આ માનવામાં હું એકલો નથી, પણ અસંખ્ય ક્રિશ્ચન હિન્દુ વગેરે ધર્મેના પ્રવક્તાઓની સાથે છું. અને એમાં મારી કોઈ જૂલ યતી હશે તો પણ એ માન્યતા ‘શઠે પ્રતિ શઠયં કુર્વાન્’ ના ઉપદેશથી તો તદ્દન જુદી જ છે એ સહજ સમજ શકાશે. હું, દુકાળ

અને મરદીના અસ્તિત્વમાં પણ પ્રભુની યોજના જોનાર માણસ, લોકને બધે મારો અને એમના ઘરમાં મરદીના ઉદરમાં મૂકી આવો એમ કહેવા માગે છે ?

૪. “સ્વકર્મસૂત્રમયિતો હિ લોકઃ”—એ મિદાન્ત પરમાત્માના ઉપરથી વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્યતા દોષ નિવારવા માટે છે, એના અસ્તિત્વનો અને એ અસ્તિત્વની સાથે જોડાએલી રચનાનો નિષેધ કરવા માટે નથી. (જુવો આ વિષય ઉપર બાદરાયણસૂત્ર અને એનાં બાળ્યો.) “જે કાંઈ થાય છે તે મનુષ્યજન્ય કર્મનો જ આધારબોધ છે”. પણ તેમ છે એ વસ્તુસ્થિતિ યોજનાર કોણ ? એ યોજનાપૂર્વક જ કર્તૃત્વ હું પરમાત્માનું માનું છું, મનુષ્યની કૃતિનો હું નિષેધ કરતો નથી. એક દશાન્ત આપીને વિશેષ પ્રુણાસો કરું, મનુષ્ય વરાળમય બનાવે છે એમાં જે સુદ્ધિ જોઈ છે તે, અને વરાળમાં અને લોહમાં આ રીતે મનુષ્યના ઉપયોગમાં આવવાની જે ચોખ્ખતા છે તે, પ્રભુની બક્ષીસ છે એમ કહેવાથી મનુષ્યની કલાતો કાંઈ નિષેધ થતો નથી. અને ‘Intelligence of Matter’ તથા ‘Consciousness of Emotion’ નો જિદાન્ત માનનાર એમ કહે કે પ્રકૃતિમાં એક રજબાર દ્રવ્ય કે એક નિમિષમાત્ર પણ ગતિ નથી જમેરવાની મનુષ્યમાં શક્તિ નથી, તો એમ કહેવાથી, એમ પ્રાપ્ત થતું નથી કે મનુષ્ય પ્રકૃતિમાંથી પોનાને ઉપયોગી તે તે પદાર્થો બનાવતો નથી. આમ ઉડા જીતરોને વિચારવા જેવા, અને અયોગ્ય લાગે તો ઉડા ડાનરીને ખંડન કરવા જેવા, સિદ્ધાન્તને “આજથી જ જનસમાજ વિધિવિધ પ્રકૃતિના બોજમાંથી મુક્ત થઈ જાય” એવી ઉપરજીલી દીકાથી ઉડાની દેવાનો પ્રયત્ન શોભતો નથી. “મનુષ્ય સ્વકર્મમાનસાર મુખદુઃખનો ભોક્તા થાય છે અર્થાત્ મનુષ્ય પ્રાણી પોતપોતાનાં કર્મનું જ પૂતળું છે” એમ માનવાથી જે મનુષ્યનો ઉદ્યોગ નિરર્થક થઈ જતો ન હોય, તો મથળી યોજના પ્રભુની છે એમ માનવાથી એનો ઉદ્યોગ કેમ અટકી પડે એ મમજાનું નથી. ઉભય સમાનકક્ષ છે, અને ઉડા વિચાર કરતાં યોગ્ય અર્થમાં ઉદ્યોગ માથે સંગત છે.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

વર્ધાપત્ર—૨.

‘વર્તમાન કાશ્યુન ૧૮૬૯ માં યુધિષ્ઠિરની મુઝવણ જતાવી મહાશય આનંદશંકર જણાવે છે કે “મારી નૈતિકસુદ્ધિ યુધિષ્ઠિરને એકે નિર્દોષ માર્ગ નહોતો એમ કહીને કરે છે.” તે મંજબમાં મારો નમ અભિપ્રાય જણાવવા રજા લઉં છું.

યુધિષ્ઠિરે એ પ્રંગે અમત્ય વડવા કરતાં કૃષ્ણ ઉપરજી શ્રદ્ધા રાખી એમ વિચાર્યું હત કે યું “મારા કથનથી જ પાંડવોની તથા અન્ય સર્વની રક્ષા થઈ શકે તેમ છે” હું કોણ માત્ર છું ? પાંડવોનો નાશ કે રક્ષા કરવા કૃષ્ણ સમર્થ છે”.

યુધિષ્ઠિર અસત્ય ન બોલ્યા હતા તો ગમે તે યુક્તિથી કૃષ્ણ-પાંડવનું રક્ષણ કરવા સમર્થ હતા એવી જો યુધિષ્ઠિરની શ્રદ્ધા કાયમ હતી તો અસત્ય કથવાની જરૂર રહેત નહિ.

મહાશય આનંદચંકર એમ કહેશે કે આ અસત્યકથનની સૂચના કરનાર શ્રી કૃષ્ણજી હતા. તો હું તો એમ માનું છું કે આમાં કૃષ્ણનો હેતુ દ્રોણનો નાશ કે પાંડવોનું રક્ષણ કરવા કરતા યુધિષ્ઠિરના સત્યની કસોટી કરવાનો જોણાય છે.

આનો પ્રસંગ કર્ણની કસોટી વખતે પણ કૃષ્ણે સાધ્યો હતો અને કહ્યું મરણ પર્વત પોતાની ટેક છોડી નહોતી.

કૃષ્ણે પહેલેથી જ અર્જુનને સર્વને મુલેલા બતાવી પોતાના સર્વગ્રંથાની ખાત્રી આપી હતી તો યુધિષ્ઠિરે પણ વિચારવું જોતું હતું કે મને અસત્ય વદાવી માત્ર નિમિત્ત કરવામાં આવે છે. યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણને એમ ન કહેવું જોતું હતું કે પાંડવોને અને અન્ય સર્વને દ્રોણના ક્રોધથી જગાવવા ખાતર મને નિમિત્ત કરવા કરતા આપને જે યોગ લાગે તે કરો અત્યાર સુધી આપજી અમ સર્વ ભાઈઓનું રક્ષણ કરતા આવ્યા છો તો આ વખતે પણ આપજી અમારૂં ગમે તે પ્રકારે રક્ષણ કરશો એમ કહી કૃષ્ણમાં પૂણું શ્રદ્ધા રાખી તેણે સત્ય સાચવી રાખવું જોતું હતું.

મહાભારતમાં એવા અનેક પ્રમંગે આવ્યા છે કે જ્યાં યુધિષ્ઠિરના સત્યની ખાતર પાંડવોને ઘણું જ સહેવું પડ્યું છે અને તે તે પ્રમંગે કૃષ્ણજી સહાયતા કરી પાંડવોનીલાજ છે તો આ પ્રમંગે પણ યુધિષ્ઠિર અડગ રહ્યા હતા તો કૃષ્ણ પોતાની ફરજ અદા કરી એમ મને તો શ્રી કૃષ્ણમાં હવે પણ પૂણું શ્રદ્ધા છે.

દ્રૌપદીવત્સાહરણ પ્રમંગે એક ભીમસેનજી દુર્યોધનને જીલમ કરતાં અટકાવવા સમર્થ હતા હતાં યુધિષ્ઠિરના કહેવાથી મર્થ ભાઈઓએ સત્ય જાળવી મૌન ગ્રહીતો તો અતે શ્રીકૃષ્ણને આવડું જ પડ્યું તો આ પ્રમંગે પણ કૃષ્ણ પોતાના ભક્તોની લાજ રાખત જ એ નિમદેહ વાત છે.

ધન્ય છે જાળભદ્રને કે જે જગાએ અન્યાય ચલે છે તે સ્થળે તટસ્થ તરીકે પણ પગવાર ઉભા ન રહેતા કૃષ્ણનો પણ અનાદર કરી રીમાઈ ચાલી નીકળ્યા.

મહાશય આનંદચંકરનું માનવું છે કે પોતાને માટે યુદ્ધમાં ઉતરેલા સર્વનો મહાર થવા દઈ સત્ય જાળવી રાખવામાં યુધિષ્ઠિરને મુશ્કેલી આવી તો તે ઉદ્દેશ તો અતે ટક્યો નહિ કેમકે છેવટે અશ્વત્થામાએ સર્વનો સહાર તોડ્યો જ અને અશ્વત્થામાના ઉગ્ર ક્રોધનું મૂળ કારણ તેના પિતાને દગેથી મરાવ્યા તેજ હતું તો તે કારણમાં યુધિષ્ઠિરનું અસત્યકથન કારણ જૂત છે.

મહાશય આનંદચંકર પાપ રહુને પાપ ઉણું કરનાર શક્તિ પણ પરમાત્મા જ છે એમ જુવે છે તો હું તે મહાશયને પૂછવા રજા લઉં છું કે આ સિદ્ધાન્ત યુધિષ્ઠિરને પોતાને માન્ય હતો કે કેમ. તે મહાભારતમાંથી કોઈ સ્થળે મળી આવશે ?

રવિશંકર વિ. ત્રિવેદી

રાવડોટ સો/ગી

તા. ૬. જાનામિ ધર્મં ન ચ મે પ્રવૃત્તિર્જાનામ્યધર્મં ન ચમે નિવૃત્તિઃ ।

કેનાડિ દેવેન હૃદિ સ્થિનેન યથા નિયુક્તોસ્મિ તથા કરોમિ ॥

આ ઉદ્દગારે દુર્યોધનના સુખમાંથી નીકળેલા છે તો તેથી દુર્યોધનના દૃત્યોની માફી આપી શકાય કેમ ?

હિતર.

૧. હું આ ચર્યાપત્રી માથે પુષ્કળ મળ્યું છું: યુધિષ્ઠિરે પોતાની જાતને કૃષ્ણ ઉપર નાંખી દીધી હોત તો કૃષ્ણ એનું રક્ષણ કરવા પૂર્ણ સમર્થ હતા અને તે એ રક્ષા જરૂર કરી લેત. પણ આ જાતની બક્ષિ જેવી દ્રોપદી અર્જુન વગેરેમાં હતી તેવી યુધિષ્ઠિરમાં ન હતી. યુધિષ્ઠિરની, બૌદ્ધો જેને 'શીલવ્રતપરામર્શ' રૂપી 'સયોગન' યાને સાંકળ-બેડી કહે છે તે છરી ન હતી (અર્જુન અને યુધિષ્ઠિર વચ્ચેના આ બેદનો મેં મારા પહેલા જ લેખમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો હતો. જુલો વસન્ત ૧૯૧૯ માર્ગશીર્ષ. પૃ. ૬૦૮) પણ જે આ જૂનિકા મુધી પહોંચી શક્યો નથી તેને માથેથી શીવ અને વ્રત જાળવવાનું કર્તવ્ય મટતું નથી. પણ તે જાળવવા જતાં મનુષ્યને માથે કેવી મુશ્કેલી આવે છે અને એમાંથી કેવાં કરુણરમજનક પરિણામો થાય છે એ 'tragic element'—કરુણ રસનું તત્ત્વ—પ્રકૃત પ્રગમમાં મહાભારતકારે દાખલ કર્યું છે એ જતાવવાનું માફી તાત્પર્ય હતું. આ તાત્પર્ય ન મગજવાથી અને કંઈક રસના આ વિવેકજી પ્રગમ પ્રત્યે અરસિક વૃત્તિ ધાંધુ કરવાથી સર્વ મતભેદ ઠપ્પો છે એમ મારે નમ્ર અભિપ્રાય છે.

૨. યુધિષ્ઠિરનો હિંદો મર્યાદા પાર ન પડ્યો એ ખરી વાત છે. બદલે એ જ અસત્ય કથનથી અશ્વત્થામાએ કોષે બરાઈ ઘણાનો મંદાર કર્યો, તથા નિર્દોષ બાળકોને પણ હુલ રીને હણ્યાં તથા ગર્ભહત્યા કરવાની પણ હિમ્મત કરી. અશ્વત્થામા મૂળથી પાપી હૃદયનો નીચ સ્વભાવનો હતો. પણ એ અનેક કારણોની સાથે યુધિષ્ઠિરના અસત્ય-કથનને પણ એક કારણ માનવું ખોલે નથી. પણ આમાંથી ક્ષતિ થાય છે તે એ કે એક અસત્યમાંથી કેવાં અણધાર્યાં પરિણામ નીકળે છે એ યુધિષ્ઠિરે જોયું નહિ. પણ આ જ પ્રમાણે, કરુણા ત્યજી કડોર વૃત્તિ ધારણ કરવાથી પણ ઘણાં અનિષ્ટ પરિણામો થાય. સત્ય અને કરુણાનાં પરિણામો સરખાવી કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવો મહેલો નથી—બદલે અશક્ય જેવો લાગે અને એથી મૂંઝવણ પેદા થાય તો આશ્ચર્ય નહિ. અને આવી સમસ્યાની સ્થિતિ વખતે હૃદયનો આદ્ય ભાવ કરુણાના કર્તવ્યને ગીરવ આપી વિજયી બનાવે તો એમાં અસ્વાભાવિક કંઈ નથી. એ વાત મારા પ્રથમ લેખમાં મેં જતાવી છે. આ જ મુઝવણની વચમાં સ્વાભાવિક વલણનું વરા થઈ જવામાંથી આ કરુણ પ્રગમ ઉત્પન્ન થયો છે. યુધિષ્ઠિરે જે કંઈ તે સાક જ કંઈ એમ હું માનતો હોત તો આ અસત્ય કથનથી યુધિષ્ઠિરને રથ જમીનને અડ્યો તથા પર-

લોકમાં એને નરક અનુભવતું પડ્યું છતાંદિ બાબત તરફ હું વાચકનું ધ્યાન ન ખેંચત અને પ્રકૃત પ્રસંગને કરુણ રસનો પ્રસંગ ન કહેતાં “દયાવીર” (જુલો “રસગગાધર”) નો પ્રસંગ કહેત.

૩ પાપ અને પુણ્ય ઉચ્ચ-સાધુ અને અસાધુ-ઉભય કર્મનો ત્રેરક પરમાત્મા છે એ સિદ્ધાન્ત ઉપનિષદમાંથી મહાભારતાદિક સર્વ હિન્દુશાસ્ત્રમાં બિતરી આવ્યો છે.

૪. તા. ક. નો ઉત્તર કે દુર્યોધનના કૃત્યની માફી ન જ આપી શકાય. હુદ માણસ જ આ સિદ્ધાન્તનો દુરુપયોગ કરે છે. આ માટે જુલો “ભાવિ અને પુરુષાર્થ” ઉપગની ગયા નામની મારી પ્રામંગિક નોંધમાં એક પુટનોટ

ચર્યાપત્રીઓને વિનંતિ.

હેવટે મારી આ બંને ચર્યાપત્રીઓને આટલી વિનંતિ છે:—આ વિષયની ચર્ચા ધણી થઈ. વમન્તના મુખપૃષ્ઠ ઉપર “યુધિષ્ઠિરનું અસત્ય કથન” એ મથાણુ પ્રતિભાસ વાંચીને વાચકને થણો કંટાળો આવશે, અને એ માટે એ વાચક ચર્યાપત્રી કરતાં પાળુ મને વધારે જવાબદાર ગણશે. હવે હું મારા તરફથી આ ચર્ચા જંધ કક છું. કારણ કે અત્યાર સુધી જુદી જુદી વાર મેં આ વિષય ઉપર જે કહ્યું છે તે કરતા કાંઈ વિશેષ કહેવાનું મારે રહેતું નથી, અને એટલાથી મારૂં દષ્ટિમન્દિત જે હું વાચકને આપી શક્યો ન હોઈ તો તે હવે પછી આપી શકવાનું માટે અધિન મામરું નથી એમ મ્મદ કબૂલ કરી દઉં છું. આ નિષ્ફળતાથી મને ખેદ થતો નથી: પ્રકૃત પ્રમંભનું હિંદુ સ્વરૂપ મારા બંન્દુઓ બધે ન સમજી શક્યા, પણ મત્સ્ય પ્રત્યે એમનો આગ્રહ જોઈ હું રાજી થાઉં છું. હવે આ ચર્યાપત્રીઓને આ ચર્ચા અધિક ચાલતી રાખવા ઇચ્છા હોય તો કૃપા કરી પ્રકૃત પ્રસંગ જવા દઈ સામાન્ય આકારનું વિષયનિરૂપણ કરવા વિનંતી છે—જેથી તે વાચકને વધારે રમિક ધાય તથા લાભકારક થાય. નાખલા તરીકે—(૧) મત્સ્ય અને કરણાનો વિરોધ આવે ત્યારે કેવી રીતે નિર્ણય કરવો, એ નિર્ણય કરવાનું ધોરણ શું, એ ધોરણ માટે શું પ્રમાણ છે, છત્યાદિ. (૨) ધર્મ (નીતિ) અને પ્રપત્તિ (શરણુગમન) વચ્ચે કેવો સંજન્ય છે, પ્રપત્તિ માટે કાંઈ ચર્ચા છે કે કેમ, અને નથી તો પુરુષાર્થ એની સાથે કેવી રીતે મંગત છે છત્યાદિ, છત્યાદિ.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

“ પ્રગતિ ” અને “ વિગ્રહ. ”

“ સુધારો ” “ પ્રગતિ ” ઇત્યાદિ શબ્દો આજકાલ ધણાજ આમાન્ય થઈ ગયા છે. કોઈ પણ નવીન વાત બહાર આવે, કોઈ પણ નવી શોધ કરવામાં આવે, રાજ્યોના ક્રમમાં કોઈકે નવો રસ્તો સ્વીકારવામાં આવે, તે સવગુણ “પ્રગતિ” “સુધારો” “ પ્રગતિ ” નો માર્ગ છે એમજ કહેવાવાનું; પછી તે શોધ અથવા ફેરફાર ભલેને આમાન્ય અર્થ ગમે તેવા જંગલી પ્રકારનો હોય કે અધઃપતનસૂચક હોય.

આધુનિક સમયમાં પણ આ સુધારો ફક્ત પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓમાં વસી રહેલો હોય એમ કંદાં સુધી ગણવામાં આવતું હતું. પૂર્વદેશીય પ્રજાઓ ગમે તેવા ઉચ્ચ આચરણવાળી હોય, અથવા તો ગમે તેવા લાભદાયી પ્રગતિસૂચક સુધારાઓ લેખજો દાખલ કર્યા હોય, તોપણ તેમને સુધરેલી પ્રજાઓમાં ગણવામાં આવતાં નહીં.

જ્યાં સુધી જાપાન જેવા નવાના દેશે બારે ખૂનખાર લડાઈમાં કુદીયા જેવા બળવાન દેશને હરાવ્યો ન્હોતો ત્યાં સુધી તેની પણ સુધરેલા દેશોમાં ગણના થતી નોતી.

એક જાપાનીઝ વિદ્વાન લખે છે કે:—

“ દુનિયાની દરેક પ્રજા સાથે ગમે લગભગ બે લાખ વર્ષ સુધી સંલેહસંપર્કમાં રહ્યા હતા, અને દુનિયાના દરેક વિભાગમાં, અમારી મુંદર કારીગીરી તથા અક્ષરમંદ દૂતરોને લીધે જાણીતા થયેલા હતા, તે છતાં જો અમારી ગણના ખારખેરીયનો તરિખે થતી !! પરંતુ જો દિવસે ગમે બીજી પ્રજાઓ સાથે યુદ્ધમાં હતા અને અમારા શત્રુઓના હજારો માણુઓનો શ્વાત કર્યો, તે દિવસથી સુધરેલી પ્રજાઓમાં ગણાવાનો અમારો હક્ક સ્વીકારવામાં આવ્યો.”

આ ઉપરથી અનુમાન તો એમજ નિકળે છે કે સુધરેલા દેશોની ગણતરીમાં દાખલ થવા માટે પ્રગતિમાન ગણાવવા માટે—લડાઈમાં હાર મેળવવી આવશ્ય છે ?

કહેવત છે કે લડાઈ કરતાં સહેલથીજ મેળવેલી હારો ઘણી મહાન છે. પરંતુ રાજ્યોના બેહવારમાં આ કહેવતને કોઈ ગણતું નથી. ત્યાંજો વિગ્રહનેજ પ્રથમ-રથાન આપવામાં આવે છે; વિગ્રહનેજ સુધારાનું સાધન લેખવામાં આવે છે. જંગલી સ્થિતિમાં આ ચિન્હો જે દાહના સમયમાં દૃષ્ટિ પડે છે તે મંદ રાજ્યનીતિય પુરોષોને શરમ ઉપજાવનારાં છે.

પ્રેમાના જુના અર્થ સુધરેલ સમયમાં પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં જો કોઈ સુમાફરે ફરનો ફરનો કોઈ ગામની નજદીક આવે, અને ત્યાં ભયંકર કારાગૃહ અથવા તો યમદારે પેદાં

પ્રાચીન અર્વાચીનની
સરખામણી.

ચાડનાર ફાંસીનું લાકડું જુલે તોજ તહેને ખાત્રી થાય કે તે ગામમાં
ન્યાય તથા શાંતિ હશે. પરંતુ શાંતિસૂચક મનોહર મંદિર કે દિવ્ય
દેવળ અથવા તો જ્ઞાનસૂચક શાળાઓ જોવાથી ત્યાં આગળ ન્યાય
કે શાંતિ હશે તહેની તહેને બરોબર ખાત્રી થાય નહીં.

આ પ્રમાણે અંતરમાં ન્યાય અને શાંતિ ઉદ્ભવ કરનારી મંસ્થાઓની કીમત નહીં
જાણતા કારાગૃહ કે ફાંસી જેવા ભયસૂચક અને ફક્ત બહારનાંજ સાધનોથી ન્યાય કે શાં-
તિનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું તે આધુનિક સમયમાં આપણી દૃષ્ટિમાં તો તે સમયને માટે ઘણાજ
હલકો વિચાર ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ તે સમયને માટે કંઈ પણ વિચાર બાંધીએ તે પહેલા
આપણે આપણી પોતાની તરફજ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિપાત કરવો જોઈએ. કારાગૃહ કે ફાંસીના માંચ-
ડાને હવે આપણે મંદિર કે શાળા કરતાં ઉચ્ચસ્થાન આપતા નથી, તે છતાં એ આ સમ-
યમાં પણ કારાગૃહ કે માંચડાનું સ્થાન લે નેતાં સાધનો આપણે ઉત્પન્ન કર્યાં છે. આ સાધનો
પ્રથમ દૃષ્ટિએ દૂર લાગતાં નથી. પરંતુ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં સહજ જ માત્રમ પડશે કે કારા-
ગૃહ કરતાં તે કંઈ ઘણું ભિન્ન પ્રકારનાં નથી. ફક્ત બેઠાંથીજ પૂર ભભોકો અને દમામ
કરી અંદરની ક્રૂરતા સંતાડી છે. લોકોને બતાવવા પોલીસના માણસોની જે પેરેડ થાય છે
તે શું છે ? શહેરોમાં સૈનિકો વખતો વખત પૂર દમામમાં ફરે છે તે શા માટે ? કોઈપણ
મહાન પ્રસંગ ઉપર, અથવા તો પરરાજ્યના નેતાઓનું આવાગમન થાય ત્યારે ખુશ્કી અને
નાકા સૈન્યના પ્રદર્શનો થાય છે તહેનો અર્થ શો ? શું આ સધળાનું કાર્ય કારાગૃહ અને
માંચડાને મળતું કંઈક નથી ? અસંભવત છેજ. આ યુગના પ્રગતિમાન સુધારા ઉપર આ
એક મહાન લાંછન છે.

લઢાઈની સરસા અનાદિ કાળથી આપણા જોવામાં આવે છે પાંડવ કૌરવના યુદ્ધની
વાતો. આપણે અવાપિ પર્યંત સાંભળીએ છીએ. આ વાતો આજથી આશરે છ સાતદહન
વર્ષ ઉપરની છે. વળી રામ રાવણનું યુદ્ધ તો આથી પણ પહેલાંના
લઢાઈની સંસ્થા વખતમાં થઈ ગયેલું છે. પાશ્વસ દેશોમાં પણ રામ અને શ્રીરામ
શોભ્ય છે કે ? સર્વોત્તમતા સિદ્ધ કરવા માટે યુદ્ધનોજ આશ્રય લેવામાં આવતો હતો.
પરંતુ સમયના વધવા સાથે મનુષ્યોના વિચારમાં પણ પરિક્રમણ થયાં
છે. હાલમાં સુધરેલી હિંમયાના લગભગ સધળા દેશો પ્રગતિની એક સપાટી ઉપર આવી
ગયા છે. જ્યાં કોઈ પણ બે પ્રજાની સહમંજરાકિત તેમજ મંડૂકિતમાં ઘણાજ બેદ હોય
ત્યાંતો મહોટી સંખ્યાના ટ્રેવાચે કદાચ યુદ્ધનો આશ્રય લેવો પડે, એક સુધરેલી પ્રજાને
જંગલી અનાથો કે બારબેરીયોના સાથે કામ પાડવાનું હોય ત્યારે તો કદાચ લઢાઈ જોરવી
પડે. રાગચંદ્રજીની રાવણ માથની લઢાઈ આ પ્રકારની હતી પાંડવોનું કૌરવ સાથેનું યુદ્ધ
સત્ય અને નીતિના વિજય માટે હતું. આવાં કારણ માટે તો યુદ્ધ કદાચ કરતાં પડે પરંતુ
આધુનિક સમયમાં લગભગ સધળા દેશો સુધારાની એક સપાટી ઉપર આવી ગયા છે. યુદ્ધ
સંબંધી વિચારોને નષ્ટ કરવાનો આ ઘણાજ અનુકૂળ સમય છે. આ યુગમાં પણ પણ

શ્રેષ્ઠ કાર્યો સાધવામાં ખૂનરેણુ કરવી પડી છે. શુદ્ધામગીરીની મંસ્થાના વિનાય માટે, પ્રગતિ-સત્તાકે રાજ્યો સ્થાપવા માટે મહા રાજ્યોના ઉદ્ભવ અર્થે, સર્વત્ર વિગ્રહોજ થયા છે. પરંતુ આવા આવા ઉચ્ચ કાર્યો સાધવા માટે, લઠાઈ, વિગ્રહ, ખૂનરેણુ કતલ વગેરે ફર સાધનોનો ઉપયોગ થયાનું સાંભળી આપણી આધ્યાત્મિક શુદ્ધિ ચરચરી જાય છે. છતાં એ ઘણા સ્થાનના સહેવાસને લીધે આપણે આ ફર મંસ્થાઓથી પણ ટેવાઈ ગયાં છીએ; અને તેથીજ આપણા મનમાં તહેમની બચકરતા જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં વસતી નથી અને આ મંસ્થાઓમાંથી પણ કાંઈક કાંઈક આશ્વાસનો ચોધી મન વાળીએ છીએ. 'આપણે કહીએ છીએ કે મોટાં લાભ મેળવતા પહેલાં, સમ્પ્રાબંધ મનુષ્યોનું શ્રેય સાધવા જતાં, અનેક પુરોષોને સ્વાત્મભોગ આપવો પડે છે. આ સ્વાત્મભોગને આપણે મંપ્ર્યાબંધ મનુષ્યોના સુખનું મૂલ્ય કહીએ છીએ. પરંતુ હવેના સુધરેલા સમયમાં આ મૂલ્ય શા માટે પોર્ચુગલનું દરદા. આવસ્યક હોતું જોઈએ? કોઈ દેશની દાખલા તરિએ પોર્ચુગલની પ્રગતિ પોતાની મતા સ્થાપન કરવી હોય તહેમાં પરરાજ્યોએ કે ખૂં પોર્ચુ-ગતે પણ શા માટે વિશેષ નાંખવો જોઈએ?'

ન્યાય અન્યાયનો પ્રશ્ન બાબુએ મૂક્યો તે પછી શુદ્ધની મંસ્થાથી બીજા અનેક ગેરફા-વર્દા થાય છે. આ મંસ્થાના અસ્તિત્વને લીધે દરેક દેશમાં કાયમનું સ્થાયી મૈન્ય રાખવું પડે છે. આ સૈન્યને લીધે વસ્તીના વધારાનો ધણોજ અટકાવ થાય છે. શુદ્ધની મંસ્થાના કારણ કે આ સૈન્યમાંના ઘણા માણસોને ફરજિયાત કુવારી છંદગી ગેરફાવાદ માળવી પડે છે. આમ હોવાથી આ મૈનિકો પ્રજોત્પત્તિના કાર્યમાં 'કોઈ પણ કાળો આપી શકતા નથી. વળી સૈન્યમાં જે મનુષ્યો જોડાય છે તેમના શરીરના બાંધા ઘણાજ મજબૂત તથા નિરોગી હોય છે. સામાન્ય રીતે શારિ-રીક તદુરસ્તીની બાબતમાં તેઓ દેશના ગૌરવરૂપ હોય છે. આવા મનુષ્યોને પ્રજોત્પત્તિના કાર્યથી વિમુખ રાખવાથી બળવાન પ્રજાની ઉત્પત્તિ થતી અટકે છે અને દેશની પ્રજાના બળમાં થતા વધારા ઉપર અનાવસ્યક અને વિનાશકારક અંકુશ મૂકવામાં આવે છે. આ સ્થાને માલ્દેશમતનો વિચાર કરી કદાચ કોઈ યકા કરશે કે કેટલીક એક સંકાનું નિવારણ તરફથી વસ્તી વધી ગયાની તથા પ્રજોત્પત્તિ ઉપર અંકુશ મૂકવાની ખૂમો આવે છે ત્યારે આ મૈનિકો કુવારી છંદગી માળે તે રહામે કેમ વાધો ઉઠાવવામાં આવે છે? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જો પ્રજામાં ઘટાડોજ કરવો હોય વધારો થતો અટકાવોજ હોય તો આવા બળવાન અને સર્વ રીતે પિતાનું સ્થાન લેવા યોગ્ય મનુષ્યોને લભ કરતા શા માટે અટકાવવા જોઈએ? ઘણાંય માંદલા, કમતાકાત ખોડખાપણવાળા, હાથ રોગવાળા, અને એવાજ બીજા મનુષ્યો લભ કરે છે; તહેકો જ લભ કરતા અટકાવવામાં આવે તો પ્રજાની મંપ્ર્યામાં થતો વધારો અટકે એટલુંજ નહીં પણ નિર્માલ્ય, રોગિષ્ટ અને દુઃખી પ્રજા પણ જન્મી જનમંડળને શાપરૂપ યઈ પડે નહીં. અગર તો સ્પાર્ટનો જેવોજ કાયદો કરી નજાળા બાળકોને પર્વત ઉપરથી ગચકાવી દઈ પરસોડામાં મોકલી નિર્માલ્ય પ્રજાનો વધારો યનો અટકાવો. પણ બલિષ્ઠ મૈનિકોનેજ લભ કરતા

અટકાવી વસ્તીનો વધારો બંધ કરવાની જુલ જરૂરી નીતિ ધારણ કરવાની કોઈ જરૂર નથી લઘાઈની તરફથી ૨૭ કરવામાં આવતી આ દલીલ કોઈ પણ રીતે સ્વીકારવા યોગ્ય નથી સ્થાયી સૈન્ય વિશે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે લઘવામાં રોકાયલા સૈન્યને પણ સર્વ રીતે રીતે લાભ પડે છે; એટલે કે મિન્યથી ફક્ત વસ્તી વધતી અટકે છે, એટલુંજ નહીં પણ ઉત્તમ પ્રકારની વસ્તી વધતી અટકે છે.

પ્રો. એટા સીક્રીસ અને રોમના પતન વિશે લખતા જણાવે છે કે, બળ અને જુસ્સાના ખગ્નનારૂપી અસંખ્ય મનુષ્યોનો આત્મધાતક લઘાઈમાં વિનાશ થયો. રોમન ઓરીસ અને સીતા નામક રાજ્યોએ ઉમરાવ કુળનો વિનાશ કર્યો એતિહાસિક પ્રમાણે અને સહા નામના રાજ્યે તેજ પ્રમાણમાં સામાન્ય જનોનો ઘાત કર્યો. આ ફૂર રાજ્યોના જુલમથી જે કોઈ મજબૂત અને આગ્રહી પુરૂષો બચી ગયા હતા તે મરણાંઓના તારા, મમ્મત જગતનો ધિક્કાર પામેલા રોમન પ્રોસ્ટ્રીયાનોથી થયો. રોમનું પ્રભુસત્તાક રાજ્ય જે આખા જગતને હતવાના પ્રયાસમાં ના પડ્યું હોત તો તે અઘાપિ પર્યંત અસ્તિત્વમાં હોત એમ ઘણા વિદ્વાનોનું માનવું છે. ઉત્તમોત્તમ મનુષ્યોનો વિનાશ જે કારણોથી થાય છે તેજ કારણો દેશના વિનાશરૂપ છે. ખીમ્મ કોઈ કારણોથી દેશનો વિનાશ થતો નથી. પ્રો. સીલી કહે છે કે મનુષ્યોની તંગી એજ રોમના વિનાશનું કારણ હતું.

રોમ અને ગ્રીસના પતનરૂપ અર્ધ પેટલાં કારણો તનીન યુગમાં પણ કાંઈક રચાનોએ દિહિઓર થાય છે. ધ્યેયરૂપમાં વર્દીએલેરીમાં વોટર્સની લઘાઈના સમયજુ એક અદ્ભુત ચિત્ર છે. આ ચિત્રની અંદર ચોપાસ તે વળતની લઘાઈમાં મૃત્યુ નેપોલીયન અને ફ્રાન્સ પામેલા ૩૦૦૦૦૦૦ મનુષ્યોના આકારો પતાવેલા છે. આ મરણા મનુષ્યોના વિનાશમાં નેપોલીયન સાધનભૂત હતો—નેપોલીયનજ લેમના મૃત્યુને માટે જવાબદાર હતો. વળી આ મનુષ્યોમાં અર્ધ ઉપરાંત તો ફ્રેંચ લોક હતા. અને તેઓ મરણા બળમાં અને ઉત્સાહમાં લેમના દેશના ઝારવરૂપ હતા. વિશ્વહરૂપી મનુષ્યચરના હોમ માટે બીસલક્ષણ પુરૂષો જ પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

આ મનુષ્યોમાંથી કેટલાએકને ખેતર ખેડતાં, કોઈને યત્ર ચલાવતાં અને કેટલાંએકને રાજાઓમાંથી પકડી આણવામાં આવ્યાં હતાં. અદાર વર્ષના નવસુવકોને પણ બાકી રાખવામાં આવ્યા નહોતા. નેપોલીયનનું કહેવું તો એમજ હતું કે અદારવર્ષનો સુવક પણ એક એક ગોળી અટકાવી શકશે. કદાવર બાંધાના મનુષ્યોને પકડી નેપોલીયને રણયુદ્ધમાં હોમ્યા. ઇતિહાસકારો કહે છે કે નેપોલીયનનાં યુદ્ધોના પરિણામે ત્યારપછીની ફ્રેંચ પ્રજા નીચા નાજુક તથા ન્દાનકડા કાકાનીજ રહી છે અને જે ફ્રાંસ સંલેદશાંતિમાં અગ્રંથ વર્ષો ગાળે તોજ પ્રથમ જેવી પ્રજાનો ઉદ્ભવ શક્ય છે.

મામાન્ય રીતે મૈનામાં દાખલ થનારા પુરૂષો બાળાજ મજબુત બાંધાના તથા આ

મહી સ્વભાવના અને ભરસુવાન વચના હોય છે. પરંતુ ત્હેમના ઉત્સાહનો આગ્રહનો સ્વદેશ પ્રેમનો બદલો શો મળે છે ? લદાઈના દૂર મેદાનમાં નેકડો અને હજારોની મંખ્યામાં ત્હેમનો કચ્ચક ઘાણ નિકળી જાય છે. આને માટે કોઈ એકાદજ દેશ જવાબદાર નથી; પણ સર્વ દેશો મરખી ગીતે જોખમદાર છે. આ આગળ વધેલા જમાનામાં મર્વ દેશો તરફથી આ બાબતમાં આપણે જે પ્રમાણમાં આશા રાખી રાખીએ તે પ્રમાણમાં કાઈજ બનતું નથી. રણભૂમીમાં ઉત્તમ પુરૂષોનો જે મંખ્યામાં નાશ થાય છે, તે સંખ્યા ઉપરથી દરેક દેશ સુધારા વધારામાં કેટલો આગળ ગયેલો છે તે ગણવું જોઈએ. ઈંગ્લાંડમાંજ દૃષ્ટિ નાખો ગામેગામ, શહેરશહેર, દેવળોના ચુરચુરમાંથી, ત્હા ઉભા દરેલા મ્મરણ લેખોમાંથી, ત્હાના કંબરતાનોમાંથી, કાગરૂપ વિગ્રહોમાં થયના મનુષ્યવધના અમુક પ્રમાણો મળી આવશે. છટન કે હેંગે વિન્ચેસ્ટર કે ગ્લોસ્ટર, ઓક્સફર્ડ કે કેમ્બ્રીજના કેળવણવા અમંખ્ય યુવકોએ કોઈક ફરતી નજીવી લદાઈમાં પ્રાણપાંખ ક્યાના અગણિત દાખવા જડી આવશે. આ સુંદર યુવકોનો વિચાર કરો ! ત્હેમની મહાવિત બળવાન પ્રજાનો વિચાર કરો ! ત્હેમના વ્હાવા માતાપિતાનો વિચાર કરો ! ત્હેમની પ્રિય પ્રિયાઓનો વિચાર કરો ! શું આ વિચારનો અચા માત્રજ યતા દંડ ઉદય તિરસ્કાર અને કોષથી કપતું નથી ? ભારત વર્ષમાયે અભિમન્યુ જેવા માર્વનામ યોદ્ધાઓનો લદાઈમાંજ વિનાશ થયો છે. ઉત્તરા જેની શરી કાત્રાણી યુદ્ધને લીધેજ શૂદ્રસ્થાશ્રમને પગથીયે પણ ચઢતા પડેલા વંધવ્ય દલાને પામી છે કહજ જેવા દાનેશ્વર પણ યુદ્ધનોજ ભોગ થઈ ગયા છે.

૧ વળી કુચ્ચા છે હવે આપણા ઉદાત્ત ક્ષત્રિય કુટુંબો ! અરે ! રે ! એ તો મરગા રણ-યત્રમાં હોમાયા ! ! અરે એ તો હોમાયા, પણ માથે શરી કાત્રાણીયેને પણ ચિતા ઉપર લેતા ગયા. પોતાનો લૂગો વંશ નિર્નૂળ કરતા ગયા કહેવાય છે કે યુદ્ધથી તો શાય વધ છે. પણ હોદમાંથી તો યુદ્ધે ગાય દર્પુ છે. યુદ્ધે શાયનું સત્યાનામ વાચ્યુ છે. એક પણ તીંગે બાકી રાખ્યો નથી. કાચ કોઈક હશે, પણ એ તો પોખમજજ

ટર્કી અને બાલ્કન ગલ્તો વચ્ચેના યુદ્ધમાં પણ જે દૂર કાર્ય થયા છે, ગરિબ બાલુ-મોની નિર્યંક કતલ થઈ ગઈ છે, હંઈક ગામ બાગી મૂકાયા છે તે વાતો હજી બધાના મનમાં તાજીજ છે. એટલા અજોડીયાના, એક ગામ પણ નહોતો થયો તેટલામાં, એ જ ઉત્તમ મૈનિકો સ્વર્ગે મિધાન્યા હતા

પ્રજાની વચ્ચે મંબધી જે ગેરલાભ થાય છે તે જોવા પછી આપણે લદાઈમાંથી ઉદ્ધા-વતી આર્થિક હાનિઓ તરફ દૃષ્ટિ નાખીશું પ્રથમ તો લદાઈના બચથી આર્થિક ગેરલાભ. દરેક દેશમાં જે સ્થાયી સૈન્ય રાખવું પડે છે તેનું ખર્ચજ વધુ બાટે છે અમંખ્ય પુરૂષો ખેતરોમાં તથા કારખાનાઓમાં ઉપયોગી કામ કરવાને બદલે, લદાઈની ગહ જોતા દેશને લેશ પણ લાભ વિનાનું જીવન માળે છે વળી લદાઈક મામત્રીયો બનાવવામાં પણ અગણિત ધનનો નિર્યંક વ્યય થાય છે આ મામત્રીયો બનાવવા પાછળ રોકાયેલા અમંખ્ય મનુષ્યો ઉપયોગી કાર્યો કરતા અટકે છે, અને પોતાનો

અમુલ્ય વખત આ ધ્વંસકારી સ્ત્રીને પાછળ મુખાવે છે. સમસ્ત જગતના લાભ માટે જે ઉપયોગી નવીન શોધખોળો થાય છે તેમાંની કેટલી બધી આ વિનાશક યંત્રો સંબંધી હોય છે ! કાંઈ પણ શુભ શોધ થઈ કે લદાઇના દૂર કાર્યમાં હોનો ઉપયોગ થવાનો; અને તે સાથે બીજી અનેક વિનાશક શોધો પણ ચવાની જ. હવાઈ વિમાનોની શોધ થઈ તે સાથે લદાઇના કામોમાં હોનો કેવી રીતે લાભકારક ઉપયોગ થઈ શકે તે સંબંધી પણ ચર્ચા ચાલવા માંડી. અને તે સાથે જ આ વિમાનોનો નાશ કરે એવી ઉચ્ચ ફાઇવાની તોપો પણ બતાવવામાં આવી. વળી નદી પર એકાએક પુલો બાંધવા-તે તોડવા મુશ્કેલી મુકવી-તે ફાડવી વગેરે બાબતોમાં શોધકોએ પોતાનો અમુલ્ય સમય ધણો ગાળ્યો છે. આ પ્રમાણે ધનનો, સમયનો, અને બુદ્ધિનો, આવાં ધ્વંસકારી કાર્યોમાં, અતિશય નિરર્થક વ્યય કરવામાં આવે છે. આ મંદારક શોધો પાછળ જે સમય તથા બુદ્ધિ વગેરેનો વ્યય કરવામાં આવે છે તેની શુભ શોધોમાં ખામી પડે છે તે તો સ્વાભાવિક જ છે. આને પરિણામે જગત સમસ્ત કલાણું મારે ધણું ધીમેથી વધે તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. વળી દરેક મહાન યુદ્ધ પછી, જે દેશો વચ્ચે તે થયું હોય તે દેશોને મારે દેવું ધણું જ સખત થઈ જાય છે. કારણ કે લદાઇના અસખ્ય ખોખાં, તોપ અને બંદુકના દારૂગોળામાં, મીઠાઓ તથા રેલ્વેઓમાં, મનુષ્યો અને બીજા સાધનોમાં અતિશય ખર્ચ થઈ જાય છે.

દાખલા તરીકે ક્વાટર્લી રીબુમાં મી. કેમ્પ્બેલ નામના મૃદસ્થ લખે છે કે જે બ્રિટિશ જન્યને હમણા કોઈ યુદ્ધમાં ઉતરવું પડે, અને યુદ્ધનું પરિણામ લાભમાં આવે તો પણ પોણા અબજ રૂપિયાનું ખર્ચ થઈ જાય ન કરે નારાયણ ને વિરહ પરિણામ આપ્યું તો તો ખર્ચની ગંખા આપી પણ ત્રણ ઘણી વધી જાય.

૧૪. જન્યુઆરી ૧૯૧૩ ના ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામાં ટર્કી અને બાલ્કન રાજ્યો વચ્ચે જે યુદ્ધ ચાલે છે તેના ખર્ચની વિગત છકોનોમીસ્ટ પત્રને આધારે આપેલી છે. બધો દિસાખ ગણવાની તે જણાવે છે કે સઘળી બાબતોને ગણને અત્યાર સુધીમાં સાડીબાવન કરોડ રૂપિયા તો રોકડા ખર્ચાઈ ગયા હોવા બેધો. અને આ લઠનારા દેશો ઉપરાંત ઑસ્ટ્રીયા હંગરીમાં સૈન્ય તૈયાર રાખી યુદ્ધ જેટલીજ સામગ્રી કરી મુકી છે તેનું તે દેશને પોતાના સાધારણ લશ્કરી ખર્ચ ઉપરાંત રોજનું પોણા લાખ રૂપિયાનું ખર્ચ થવું હોવું બેધો. રશીયાએ પણ આવી તૈયાર કરી છે એટલે તેને પણ તેટલું જ ખર્ચ થવું હશે. આ ઉપરાંત રેડક્રેંસ સોસાયટીવાળાનું ખર્ચ તથા પેપરોના પ્રતિનિધિઓનું ખર્ચ પણ ધ્યાનમાં લેવું બેધો. આ સાથે બહેપાર-બીજા દેશોના-બહેપાર ઉપર જે માઠી અસર થઈ છે તે પણ બેધું બેધો. વળી તે લદાઇની જગોએ ખેતીને નુકસાન થયું હશે તે તો જુદું. આ બધા દ્રવ્યનો લેશ પણ બાંજ ઉત્પાદક ખાતામાં રોકાશે નહિ. છતાંએ આ બધું ખર્ચ થશે તેના પરિણામમાં એ બધા દેશ દેવાદાર થશે.

આવી રીતના દેવાને લીધે પ્રજા ઉપર કરનો ભોજો વધે છે. આ ભોજો તે વખતની

પ્રજા ઉપર જોય છે એમ નથી, પણ બવિધ્યની પ્રજાને શીરે પણ તે ચાલુ રહે છે. ઇંગ્લાંડના પ્રખ્યાત ખજાનચી અને આંકડા શાસ્ત્રી મી. લોઈડ બ્યોર્ન જણાવે છે કે ત્યાંના લોક જે કર ભરે છે તેમાંની એક પણ પાઈ લદાયક સાધનોમાં ખર્ચવામાં આવે નહિં તે ત્યાંના સંયુક્ત રાજ્યના દરેક કુટુંબ દીઠ આઠ પૌંડની રકમ દર વર્ષે વહેંચી શકાય. લદાઈ ખાતે ખર્ચાતી આ રકમ રકમ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક આડકતરા ગેરલાભ ચાપ છે. કોઈ પણ એ દેશી વસ્ત્રે લદાઈ ચાલતી હોય તે દરમીયાન બંને દેશના બહેપારને સખત થોડા લાગે છે. આ ઉપરાંત બીજા પણ જે દેશો આમાંના કોઈ પણ દેશ સાથે બહેપાર ચલાવતા હોય છે તેમને પણ ધણું ભારે નુકશાન થાય છે, અને અગમ્ય નિર્દોષ મનુષ્યોને વિનાશકરણ ધણું રહેવું પડે છે. વળી જે પ્રદેશોમાં લદાઈ થાય છે ત્યાંની ખેતીને ધણું નુકશાન થાય છે, અને ત્યાં આગળ દુકાળ પડે છે, અનેક પ્રકારના રોગ પણ ત્યાં ફાટી નિકળે છે. ખુદ લદાઈમાં જે ખુવારી થાય છે તેના જોટલી જ ખુવારી તેના આ બે સાથીઓ રોગ અને દુકાળથી થાય છે. વળી જેટલીએક યુદ્ધ કળાઓ એવી છે કે તેમની ખીલવણી શાંતિના મગધમાં જ થઈ શકે. ચિત્રકળા, શિક્ષ, સાહિત્ય, કવિતા વગેરે લલિત કળાઓના વિકાસ ખરેખરી શાંતિ પ્રમરતી હોય તે સમયમાં જ થઈ શકે. આ સવળી ધણી જ એક કળાઓ છે, અને મનુષ્યની ઉન્નતિને માટે આ સવળી હાથરી કળાઓ ધણી જ આવશ્યક છે. લદાઈના સમયમાં આ કળાઓની વૃદ્ધિ થાય નહિં તે પણ એક મોટો ગેર લાભ ગણી શકાય. અને કાંઈ નહિં તે આ લલિત કળાઓની ખીલવણી અર્થે જ લદાઈની સંસ્થાનો વિનાશ આવશ્યક છે.

લદાઈનું ભાગર સ્વરૂપ, તથા તેથી થતી હાનિઓ જોયા પછી તેના અટકાવમાં અડચણ કરતા શું છે અને તે કેમ દૂર કરી શકાય તે અંગ્રેજી વિગાર સ્થિતિમાં સુધારો શી કરીયે. આ યુગમાં દરેક પ્રજાના સહમજવામાં તો આવ્યું છે કે લદાઈ રીતે થાય ? ધણી નુકશાન કરતા છે. હેમ કૉન્ફ્રન્સથી હવે કોઈ અગમ્ય રહ્યું હશે નહિં. રૂશીયાએ બંધારથી પહેલી હેમ કૉન્ફ્રન્સ બોલાવી, ત્યારથી સલ્લેહના હીમાયતીઓમાં એક નવીન ઉત્સાહ આવ્યો છે. બધાના મનમાં એમ આવવા માંડ્યું છે કે આ સ્થિતિમાં કાંઈક સુધારો ચરો ખરો.

આ ઉપરાંત પણ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના રાજ્યકર્તાઓએ બતાવી આવ્યું છે કે પોતાના તાબાના વિજ્ઞાતીય લોકોને પણ સ્વરાજ્ય બક્ષવા જોઈએ સ્વાર્થત્યાગ મોટું રાજ્ય કરી શકે છે ક્ષીલીપાઠનમાં તેણે સ્વરાજ્યનું ધારણ આવ્યું છે તે લદાઈનું એક કારણ બોલ્યું કરે છે.

બયંકર બોએર વિગ્રહના સ્મરણો મનમાંથી કાઢી નાખી ચિત્તને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ડચ લોકોને જે સ્વરાજ્ય બક્ષ્યું છે તે પૃથ્વીને શાંતિ માર્ગે લઈ જનાર એક મુગધીયું છે. આ બધાં ચિન્હોને લીધે બવિધ્યને માટે શાંતિ મેળવી ધણી સારી આશાઓ બંધાય છે.

વસ્તુસ્થિતિ જો આમ જ છે તો કાંઈ સંગીન સુધારો કેમ એકદમ જણાતો નથી ? પરંતુ યાદ રાખો કે સદિમાં દરેક કાર્ય ધીમે ધીમે જ થાય છે. વળી હજારો વર્ષથી લોકોનાં

મનમાં વસી રહેલી લડાઈની મંરથાનો એકદમ નાશ થાય તે અર્થભવિત જ છે. આ ઉપરાંત મનુષ્યનો સ્વાર્થી સ્વભાવ પણ આ બાબતોમાં આડે આવે છે. આમ છતાંએ સવર્ગી વાતો ધ્યાનમાં લેતાં પરિણામ ઘણું સંતોષકારક આવશે એમ આશા રહે છે. દેશ પરદેશ વચ્ચેના વાંધા પતાવવામાં લડાઈની જગો લવાદીની સંસ્થાઓ લેશે એવી ધારણા હવે વિનાભયે કરી શકાય. આ સમયમાં લશ્કર વધારવાની જે સ્પર્ધા ઘણા દેશો વચ્ચે આલે છે તેના બે મુખ્ય કારણો છે. આ કારણો બે દર થાય તો લવાદીનું કામ ઘણી ઝડપથી આગળ વધે. આમાંનું એક કારણ તો એમ છે કે લડાઈના સમયમાં ઇંગ્લાંડ જેવા કેટલાએક દેશોમાં કુદાળ પડવાનો ધણો ભય રહે છે. પરંતુ બે દરેક દેશ એમ ઠરાવ કરે કે કોઈ બેઠપારી બહાણને કાંઈ પણ તરેહની ઈર્ષ્ય લડાઈના અમયમાં કોઈ પણ દેશો કરવી નહિ, તો આ સ્પર્ધાનું એક કારણ દૂર થાય. બે કદાચ કોઈ દેશ આ ઠરાવની વિશ્વ વર્તન કરે તો બધા દેશોએ એકઠા થઈ આ ઠરાવ પ્રમાણે વર્તવા ત્હેને એકદમ દૂર પાડવી જોઈએ. લશ્કર વધારવાની સ્પર્ધાનું બીજું કારણ એમ છે કે કદાચ એકાએક કોઈ પ્રતિસ્પર્ધી રાજ્યનું લશ્કર પોતાના દેશમાં ઉતરી આવે તો પોતાની પ્રજાનું યોગ્ય રક્ષણ થાય. આ ભયને લીધે જાન્યૂ સ્થાયી લશ્કર દેશમાં ગ્રાણતું પડે છે; તેમજ નૌકામૈન્યમાં પણ વખતો વખત વધારો કરવો પડે છે. નૌકામૈન્યની જાળતમાં તો બે નૌકાજળ ધરાવતા મોટા દેશો એવો ઠરાવ કરે કે કોઈ પણ દેશ પોતાના હાલના કાફલમાં ખાસ વધારો હવે પછી કરવો નહિ, અને નવું બહાણ કોઈ જુનાની જગોએ જ બાંધવું અને તે શીવાય નહિ, તો નૌકાના ખર્ચમાં ઘણો વધારો થતો અટકે. આ ઠરાવ થયો અસંભવ નથી. હમણા હમાણા એના જેવાજ ઠરાવો થાય છે અને તે અમલમાં પણ મુકાય છે.

સ્થાયી મૈન્યની જાળતમાં બે દરેક દેશ સ્વીટઝર્લેન્ડનું અનુકરણ કરે તો ઘણો ફાયદો થાય. આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યે જગતને બનાવી આપ્યું છે કે દેશની હધીયકર ધારણ કરવા યોગ્ય પુરૂષ પ્રજાને લડાઈના દરેક કાર્ય માટે યોગ્ય રીતે કેળવી શકાય, સ્વીટઝર્લેન્ડનું અનુકરણ અને તેમ કરવામાં દેશના ઊંચર ઉદ્યોગને કોઈ પણ તરેહનું નુકસાન થાય નહિ. આ પ્રમાણે દેશના અવ્યુદયમાં ત્હેના મર્મ મંત્રાનો પોતાનો ફાળો આપી શકે અને તે સાથે આજસુ સ્થાયી લશ્કરની મંરથાર્થી મરીદ કોટે વળગાડવી પડે નહિ. આથી દેશને બેવડો લાભ થઈ શકે. એક તો મૂલેહના વખતમાં સ્થાયી લશ્કરને મદતનો પગાર આપવો પડે નહિ, અને બીજું, સ્થાયી મૈન્યમાં રોકાયેલા મનુષ્યો માફક બીજા કોઈ પણ ધંધા કર્યા વગર ત્હાંના લોકોને બેસી રહેવું પડે નહિ. આ પ્રમાણે બે દેશોને દરેક પુરૂષ સુદક્ષિણમાં કેળવાયેલો હોય તો એકાએક કોઈ લશ્કર ચડી આવે તે વખતે ગમે તેટલું મોટું લશ્કર ઉભું કરી શકુ રહામે ટકર ઝીલી શકાય. યુરોપના બીજા દેશો આ દાખલાનું અનુકરણ કરી પોતાનું દ્રવ્ય અચાવશે એવો મજબુત સંભવ છે. તકરારનું છેવટ આણવાનો શ્રેષ્ઠ રસ્તો આ મમયમાં તો લવાદીનો છે. હેગ કોન્ફરન્સ જેવી મંરથા ઉપરથી એમ ધારી શકાય, કે હવે સુદનો બધ દિવસે દિવસે ઘટતો નો જવાનો જ અને મૂલેહ સાંતિનું અવિચળ રાજ્ય ધીમે ધીમે સ્થાપન થવાનુંજ,

કેટલીએક તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે યુદ્ધમાં પણ અનેક લાભ છે, અને યુદ્ધની સંસ્થાનો જે અંત આવશે તો પ્રજા તદ્દન નાહિમત તેમજ કેટલાએક ઉપયોગી શુભોદી વિદીત રહેશે. આમ કહેવું તે તદ્દન અસત્યજ છે. લદાઇ-લદાઈની શુભ માંથી યતા આ લાભ કંઈ એના નથી કે ખીજા દશામાંથી પણ અસરો વિશે મળી ના શકે. ત્હારે જે આ લાભ ખીજી રીતે મળી શકતા હોય તો, લદાઇમાં આપવા પડતા ભોગની ભારે કીમ્મતથી તે આપણે શા માટે ખરી દવા જોઈએ ? એમને એમ મળતા હોય તો નિરર્થક દૂરતા શા માટે ખતલવવી જોઈએ ? નકામી હત્યા શા માટે બહોરવી જોઈએ ? અળજે રૂપીયાનું તુકસાન શામાટે વેઠવું જોઈએ ? બેઠપાર રોજગારને શા માટે હાની પહોંચાડવી જોઈએ ? લાખો નિરપરાધી પ્રાણીઓને સતાવવા શા માટે જોઈએ ? દુકાળ અને દુષ્ટ મહારોગોને શું કરવા નહોતરવા જોઈએ ? કહેવાય છે કે લદાઈથી સ્વાત્મભોગ કેળવાય છે. આ કહેવું ઘણું ચક્રવર્તી છે. ખાસ સ્વાત્મભોગના આશયથીજ લદાઈમાં જોડાનાર યુજ્જ હોય છે. સ્થાયી દૈન્યમાંના તો એક પણ ખાણસ આ આશયથી લરકરી ખાતામાં જોડાતો નથી. વળી સાધારણ જૈનિકોને તો એવી રીતે કેળવવામાં આવે છે કે તેમનામાં મનુષ્યત્વ કરતાં પશુત્વ વધારે ખીલી નિકળે છે અને તેમને પશુ જેવા બનાવવામાં પણ મુદ્દા રહેલો છે. કારણ કે સ્વાત્મભોગની લાગણી શીવાય જે કોઈ યુદ્ધ કરવા જાય તેને પશુવત્ પહેલેથી બનાવ્યો હોય નહિ તો તે સારી રીતે લડી શકેજ નહિ.

હતાં એ જો એમ કહેવામાં આવે કે લદાઈમાં સ્વાત્મ ભોગ કેળવાય છે તો એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે લદાઈમાં કેળવાતો સ્વાત્મભોગનો શુષ્ક ખીજી રીતે પણ કેળવાઈ શકે છે. નમુનેદાર દેશજન જનવું હોય તો અનેક આત્મભોગ આપવા પડે છે. દેશોદ્ધાર માટે ઉભી કરવામાં આવતી અનેક મંસ્થાઓ અને સમિતિઓવડે પણ એ શુષ્ક કેળવાઈ શકે છે. દાક્તરના તથા ધર્મચાર્યોના ઘંધાનું તો તે મુખ્ય લક્ષ્ય જિંદુજ છે. વળી હિમ્મતના શુભો કેળવી બ્હીકણુપણું ન્હસાડવું હોય તો પણ લદાઈ શીવાય ખીજા અનેક રસ્તા છે. શીકારની રહેલગાઈ, હલેસા મારવાની તથા ઘોડોડાની સરતોથી, ક્રીકેટ અને કુટખેલની રમતોથી વગેરે ઘણી ઘણી રીતોથી આ શુષ્ક કેળવાઈ શકે છે અને ખરા મરહોને બાગતી હિમ્મત આવી શકે છે.

ક્રાઈસ્ટ કહે છે કે “ Love thy neighbour as thy self. ” પણ આજે ૧૯૦૦ વર્ષ થઈ ગયાં તોયે, યુરોપની ખ્રીસ્તી પ્રજાઓ, પોતાના વર્તનમાં આ વાક્યને સ્થાન આપી શકી નથી. તેઓ પોતાના ખાડોશીયો તરફ પ્રેમભાવથી જોઈ શકતી નથી. પરંતુ જે ધિક્કારનું સ્થાન પ્રેમને અર્પી શકાય, તથા ફળ વગરની મોઢમ સુલેહને ખરેખર માચી સાંતિ પ્રસરાવી શકાય તો જ આ લદાઈની સંસ્થાને અશકત બનાવી શકાય. દરેક મંજોગો તપાસતા, આત્માની ઉત્પાદક શક્તિનો વિચાર કરતા, મનુષ્ય માત્રના અનુભવ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવતા, આ વિષયમાં શુભ પરિણામ જ આવશે એમ દરેક રીતે સંભવ રહે છે.

“અશક્ત ઉપર સત્તાવાનનો બુલમ, ” “ નબળી પ્રજા ઉપર શક્તિમાન પ્રજાનો દબામ, ”

“ અંદિક તેમ જ જડ વસ્તુઓ માટેજ લડાઈનો ઉપદ્રવ, તેમ જ પ્રગતિનો અર્થ શો થયો ? નેટલા માટે જ જળવાતી સહેલ, ” એવો અર્થ “ સુધારો ” તથા

“ પ્રગતિ ” આદિ શબ્દોનો હમેશ માટે કરવામાં આવશે નહિ, “ સુદૃઢ આધ્યાત્મિક ધોરણો ઉપર જીવન ગાળવું ” એજ હવે પછી “ પ્રગતિ ” “ સુધારો ” આદિ શબ્દોથી સચવાશે, એમ આપણને દૃઢ આશા રહે છે.

ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક જીવન-માટે તો આપણું ભારત વર્ષ-પુરાપૂર્વથી જાણીતું થયેલું છે.

રમનું એક પણ બિંદુ પાશ્વર્ય વગર સત્યાગ્રહથી લડાઈ કેમ ચલાવી હોઈ કરવાનું ધર્મ કાર્ય. શક્ય તે આધુનિક સમયમાં પણ દશિણ આફ્રીકામાં વસતા હોંદા-હિંદ મંતાનો મમરત જગતને શીખવે છે. તમને જોવા મનનચીપ

અને ધ્યાન ધરના સ્વભાવ બાગે જ બીજ કોઈ પ્રજાનો હશે. તો પૃથ્વી ઉપર શાંતિનું આત્માન્વ્ય પ્રવર્તાવવાનું મહાન કાર્ય કરાય હોંદના ભાગ્યમાં જ કેમ ના રહ્યું હોય ? શાંતમ છુદે નિર્વાણનો માર્ગ સ્વમગની જૂતદ્યાનો ધર્મ સોંકડો વર્ષ પૂર્વે પણ હોંદમાં જ આદ્યો હનો. આ જ જૂતદ્યાનો ધર્મ ભારતવર્ષ જ સમસ્ત જગતને સ્વમગની પૃથ્વી ઉપર મરવ શાંતિનું સાત્ત્વન્ય સ્થાપશે એવી આશા આપણે ત્રદાપૂર્વક કેમ ન રાખી શકીયે ?

કેશવપ્રસાદ હારાલાલ દેશાઈ.

કોણ જાણે હા ! કેમ રોઈ રોઈ થાય છે !

(એક મનોદશા.)

કોણ જાણે હા ! કેમ રોઈ રોઈ થાય છે !
રોઈ રોઈ થાય છે, — ને ! મુંઝાઈ જવાય છે ! કોણ.

જાણે વિશ્વમાં નથી મ્હારું કોઈ આજ રે,
જાણે એકલો છું સ્નેહલીન નિરાધાર રે,
જાણે સનું સનું વિશ્વ મહુ આવા થાય રે ; કોણ.

જાણે હૈયુ આખું વીછળાઈ જાય છે,
જાણે બ-ધો શરીરના થ છુટી જાય છે,

જાણે લીલા પ્રભુની આજ સંકેતાય છે,
જાણે સદિ સંદુ પ્રલયલીન થાય છે,
—આને લાચારીથી હા ! રડી જવાય છે. કોણ.

મોરારજી ગોઠળદાસ ચાલ,
ગરગામ—મુંબાઈ,
તા. ૧-૬-૧૯૧૩.

ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

ચર્ચાપત્રો અને ઉત્તરો.

(૧.)

(ચાલ ચલાઉ ખુલાસો.)

“ શંભૂતા દત્તહસ્તા ગૌરી ”—એ મેઘફૂતમાં વાપરેલા વચન ઉપરથી આચારપદ્ધતિ (Etiquette) નો ખ્યાલ લાવી રાકાય કે નહિ એ પ્રશ્ન જ ઉત્તરનો અમુક દરજ્જે હકારમાં સમાવેશ કરે છે. શંભુએ ગૌરીને હાથ આપ્યો એટલે કે ટેકો દબાવવાની જાણત ક્રીડાશૈલને મુંઝવે જરાખર લાગુ પડે છે. વિવાહને પ્રસંગે લગ્નવેદિની ક્રિયા પછી રચડિલ વગેરેના વિધિને લગતા કાર્યમાં જ્યારે પ્રદક્ષિણા ફરવાની હોય છે, ત્યારે સ્ત્રીને પુરુષ પોતાનો હાથ આપી ટેકો દે છે, તે ટેકો જીવનના અવલંબનનો સ્વચ્છ પણુ અમુક દરજ્જે છે; એટલું જ નહિ, પણ તે ટેકાને જગન્નાય પંડિતે વધારે યોગ્યતાથી વર્ણવ્યો છે તે નીચેના શ્લોક પરથી માલમ પડશે:—

ધૃત્વા પદસ્થલનમીતિવશાત્ કરં મે
યા રૂઢવત્પસિ શિલાશકલં વિવાહે ।
સા માં વિહાય કપમચ વિલાસિની યા-
મારોહસીનિ દ્વયં શતથા પ્રયાતિ ॥

આમાં પહેલાં બે પાદ જ સ્પષ્ટ રીતે સ્ત્રીના હાથ પુરુષ પકડીને તેને ટેકો આપે એ આચારપદ્ધતિ દૃઢ રીતે પ્રચલિત હતી, એ પરંપરાગત વાતનું સમર્થન કરે છે. ટુંકામાં

ઉપર ટોકેલું મેઘદૂતનું વચન શંભુનો હાથ લાગેને ગૌરી વિહાર કરવા જાય છે, અને તાંડવ નૃત્ય પણ કરે છે; એ બેમાંથી હજીકત ગમે તે હોય તો પણ પ્રસ્તુત મુદ્દાને કોઈ રીતે વાંધા નથી કે એ આચારપદ્ધતિ લાંબા વખતથી આપણા દેશમાં પણ પ્રચલિત છે.

શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા.

(૨૦)

‘વિજ્ઞાન’ની મર્યાદા.

૧. ધર્મ, વિદ્યા, સાહિત્ય, જ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, અને વિજ્ઞાનની જુદી જુદી હાદ્દોનિર્ણય આપ્યા કરી દરેકમાં કયા કયા વિષયોનો સમાવેશ થાય છે તે જણાવના આપ અથવા અન્ય કોઈ સાથે કૃપા કરશે.

૨. કયા વિષયોનો “વિજ્ઞાન”માં સમાવેશ ન થઈ શકે.

૩. એવા કોઈ વિષયો છે કે જેનો, ધર્મ તથા વિજ્ઞાન, વિદ્યા તથા વિજ્ઞાન, સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાન, અને તત્ત્વજ્ઞાન તથા વિજ્ઞાન, એ જગતમાં સમાવેશ થઈ શકે ? અને તે કયા કયા ?

૪. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ભૂસ્તરવિદ્યા, ખગોળવિદ્યા, મસ્તિષ્કવિદ્યા, તથા ઉચ્ચર ઉદ્દોગ વેપારાદિને લગતી અન્ય વિદ્યાદિનો શેમાં સમાવેશ થાય છે ?

ઉક્ત વિષય સંબંધી પ્રમાણભૂત નિર્ણય વા ચર્ચા પ્રકટ થયેલી નહિ હોવાથી મધ્ય લેખકો ગમે તે વિષયને ગમે તે વિભાગમાં મૂકી દે છે એમ જણાવાથી, મહેને પણ આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે. આશા છે કે ગુર્જર વિદ્વાનો તે પરપુરતો પ્રકાર પાડશે.

ગિરગામ,
મુંબઈ,
તા. ૨૧-૫-૧૩.

સેનાભિલાષી,
પરશુભાઈ બહાલાભાઈ શર્મા,
અધિપતિ આર્થપ્રકાશ.

જાહેરખબરના ભાવ.

	એક માસ માટે.	ત્રણ માસ માટે.	છ માસ માટે.	બાર માસ માટે.
ચાર લાઇન.	રૂ. ૪.	રૂ. ૪.	રૂ. ૬.	રૂ. ૮.
અડધું પાનું.	રૂ. ૬.	રૂ. ૮.	રૂ. ૧૨.	રૂ. ૧૬.
આખું પાનું.	રૂ. ૯.	રૂ. ૧૨.	રૂ. ૧૮.	રૂ. ૨૪.

વ્યવસ્થાપક—‘વસન્ત.’

જરૂર મંગાવો અને વાંચો.

“બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનું અર્થશાસ્ત્ર.”

(ભાષાન્તર કર્તા—સ્વ. ભાતીશંકર ઉદયશંકર.)

૧. હિન્દુસ્તાનની ભૂમિસ્થિતિ અને તેનો આર્થિક પેદાશો સાથે સંબંધ.
૨. હિન્દુસ્તાનની પ્રજાની સામાજિક અને ઔદ્યોગિક સ્થિતિ, અને તેમનો પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ સાથે સંબંધ.
૩. બ્રિટિશ ને તેની હિન્દુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિપર અમર.
૪. હિન્દુસ્તાનની ની જરૂરીઆતો.
૫. હિન્દુસ્તાનની બાહ્ય ઔદ્યોગિક અને આર્થિક સ્થિતિ.
૬. હિન્દુસ્તાનના વેપારની પ્રગતિ અથવા ખીણવણી.

કલ્યાણ સ્વદેશ હિતના અનુકરણ પ્રશ્નો સંબંધી મંગીલ જ્ઞાન આપનાર પ્રોફેસર જહુનાથ સરકારના અંગ્રેજી પુસ્તકનું આ ભાષાન્તર છે.

ક્રમિક નં. ૧—૪—૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

“વસન્ત-ઓફિસ” અમદાવાદ.

મગવાનું ઠેકાણું : એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું. બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ
કાલ્યાણદેવીરાઈ—મુંબઈ.

The Poet's Office.

"It was believed in ancient times that God, one form under many names, spoke through the lips of inspired poets, that they appeared generation after generation a perpetual witness to Him, vindicating His will, interpreting His dispensation, that in the light of divine wisdom they read human nature and human life, and that it was their office not only to teach man his duties to God, to the State and to himself, but to strengthen and temper him for their fulfilment—"Children," says Aristophanes, "have the school master to teach them, but when men are grown up the poets are their teachers." The poet, says Ben Jonson, is able to inform young men to all good disciplines, inflame grown men to all great virtues, keep old men in their best and supreme state, or as they decline to childhood recover them to their first strength that comes forth the interpreter and arbiter of nature, a teacher of things divine no less than human, a master in manners and can alone, or with a few, effect the business of mankind

And in thus expressing himself, Ben Jonson is but expressing the common opinion of antiquity on the nature of the poet's office, on the higher duties to which the poet is called, is but expressing what Cicero, what Ovid, what Horace, what Juvenal, what other classical authors have in celebrated passages expressed almost in the same terms. "My father," says Nicotatus, in Xenophon, "anxious than I should become a good man, made me learn all the poems of Homer by heart, for if any of us, he said, wishes to become a prudent ruler of his house or an orator or a general or a public servant, let him know Homer well." x x x It was this view of poetry that Lord Chatham took when he wrote to his nephew at Cambridge. "I hope you taste now and love Homer and Virgil. You cannot read them too much they are not only poets but they contain the finest lessons we can learn, lessons of honour, courage, disinterestedness, love of truth, command of temper, gentleness of behaviour, humanity, and in one word, virtue in its true signification." This is the view which we ought to take of the chief end and use of poetry. Let us not accustom ourselves to think of it as illusion."

+ + + + +

—J. Churton Collins

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय. पुनरो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तैजोमयोऽमृतमय.
पुनरोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं प्रहोदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતઞ્ચમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતઞ્ચમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતઞ્ચમ્ ભૂયે
ન પ્રમદિતઞ્ચમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાક્રયાં ન પ્રમદિતઞ્ચમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૨, અંક ૫

[માસિક]

બીજી, સંવત્ ૧૯૧૬.

“ તન્ત્રી—ગોત્ર રા બ રમણભાઈ મનીષતરામનીનકલ બી એ એચ્છેચ્છે બી.

કેળવણી સભાની યોજાઈ પ્રસંગોપાત્ત ૨૨૫

(પ્રો. આનન્દરાઈ બાપુભાઈ મુન એમ. એ એચ્છેચ્છે બી)

વિદ્યાર્થી પરિષદને સ્થાપના ૨૩૩

(રા. રા મહિંદરાઈ રત્નજી બદ. બી એ)

“ બાણી. ” ૨૩૫

(શ્રી વિજયાવદની હર્ષદરાય ત્રિવેદી)

શુભરાત્રી આપાત્ત બંધારણ ૨૪૧

(રા રા. નરસિંહરાવ જોગનાથ બી એ. સી એસ)

પ્રેમાનંદનાં નાટકો ૨૪૨

(રા રા “ જી ” એમ એ)

સાચિન્દ્રચંદ્ર રવર્ષ ૨૪૮

(ગ. રા પ્રભાત મહાદેવપ્રસાદ દેસાઈ)

“ નાથ દેસો જાગે મન્ય છડામે ”—એક પ્રાચીન ગુણગીત ૨૪૪

રાકુંતળી અને કુમ્ભત ૨૪૫

(રા રા. સીતારામ એ ગર્ગ)

પ્રેમચંદ્રનોપ.

(પ્રો. આનન્દરાઈ બાપુભાઈ મુન એમ. એ એચ્છેચ્છે બી)

કવિ વિશ્વનાથ જ્ઞાની કૃત નરસિંહ મહેતાનું જીવનચરિત્ર

(રા. રા હનુમાન વિ. રાવળ)

અમદાવાદના બાણીસર

(વસન્ત-આર્ટિસ)

અમદાવાદની ‘યુનીયન’ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કં. લી. એલીવાલ સામગ્રીએ છાપ્યું. ટી.—૨૪૪/૧.

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગુજરાતી સાપ્તાહિક માસિકો, (૬) તળાવીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધી સર્વ યગ્યરક્ષાકારીન વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ સાથે).

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના

રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલ એકના દર ફારમે એક આના પ્રમાણે.

મળવાનું ડેકાર્ડ—વસન્ત આદિસ—અમદાવાદ.
વ્યવસ્થાપક.

લોકો મેલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકરની ધોગ માટે.

શુભો પાડે છે પણ તે માટે ખાટલીવાળા એગ્રીકોલ્ચર જાડુ જેવો ઇલાજ છે કહવું પીવા ન ગમે તો તેજ માટે વાપરો ખાટલીવાળા એગ્રી પીલ્સ રૂ. ૧ ખાટલીવાળાની અંબરીયલ શકતીની ગોળીઓ ઘરડાને જીવાન બનાવે છે રૂ. ૧૫—ખાટલીવાળા દુધ પાઉકર દાંતનો દુખાવો પ્રરમ પાડી દાંત મોતી જેવ સાફ રાખે છે કીમત આના ૪—ખાટલીવાળાનો દરાજનો મલમ એકજ દીવસમાં દરાજ ખુજલીમાં તફાવત કરે છે આના ૪ સરવે ડેકાર્ડ મળશે.

હાલ હોલ લીલ ખાટલીવાલા જે. પી. વરલી લેબોરેટરી સુબક.

શુદ્ધિપત્રક.

ક્રમ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૭૬	પહેલેથી ૨૦ મી	ચાતુર્વર્ણ્ય	ચાતુર્વર્ણ્ય
૨૦૮	પહેલેથી ૧૫ મી	ઉદ્દેશ	ઉદ્દેશ
૨૧૨	પહેલેથી ૪ મી	ઉદ્દેશ-માધુ	સાધુ

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजामयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ મૃત્યૈ
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચતાશ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૨, અંક ૫

[માસિક]

જ્યેષ્ઠ, સંવત્ ૧૯૬૮.

કેળવણી સંબન્ધી થોડુંક પ્રસંગોપાત્ત.

(ભાવનગરના 'વિદ્યાર્થીભાવન'માં આપેલું ભાષણ)

સન્નજનો !

આપના મંડળ તરફથી આપના મિત્ર રા. રા. રણછતરામે આ શુભ પ્રસંગે
“ હરિ ઈ” ના બે શબ્દો ઉચ્ચારવા અને મામણી કરી, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે મને આશ્ચર્ય
સાથે પ્રશ્ન થયો કે—આપના નગરમાં અનેક વિદ્યાવિશુષિત મારા શુરવર પ્રિન્સિપાલ સંબળી
સાહેબ બિરાજે છે, અને મારા સાહિત્યવિખાસી મિત્ર અને શિક્ષણના પ્રતિદાસ સંબન્ધી
એક ઉત્તમ ગ્રન્થના કર્તા રા. રા. સચ્ચિદ્રેય રત્નજી ભટ્ટ પોતાની
આપત્તિ નિમન્ત્રણ. વિદ્વાતાને બહુ રસિક રીતે લાભ આપી શકે એમ છે, છતાં મને
આ પ્રકારે માટે નિમન્ત્રણ કરવાનું શું કારણ ? વિચાર કરતાં
આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મને બે જ શબ્દોમાં મળી ગયોઃ આપનું નગર, બદકે આપનો
પ્રાન્ત, અતિથિસત્કારનો પ્રમંગ મેળવવા સદા હત્યક રહે છે, અને રા. રણછતરાન
વગેરે આપના અગ્રેમર જનો મારા ઉપર હમેશાં અતિશય પ્રેમજન્ય પક્ષપાત રાખતા આવ્યા
છે. આજના કાર્ય માટે મારી કાંઈ જ ખાસ યોગ્યતા નથી એ હું જાણું છું. છતાં,

આપે અને આપની સમક્ષ મારા અક્ષ વિચારો રજુ કરવા જે અધિકાર આપ્યો છે તે માટે હું આપનો ઉપકાર માનું છું. અને અને ખાસ આનન્દ તો એટલા માટે છે કે આ નિમિત્તે આજ ધણે વર્ષે અને આ નગરમાં મારા જુના મિત્રોને મળવાનો લાભ થશે, નવા મિત્રો અંધાર્ષ મારા સ્નેહનો પ્રેક્ષા વિસ્તરશે. !

આ પ્રશ્નને હું શા વિષય ઉપર બોલું ? શું બોલું ? કેવી ભાષામાં બોલું ? એક તરફ વિદ્યુત્સમાજ એક છે, બીજી તરફ વિદ્યાર્થીઓની મોટી સંખ્યા મારી નજર આગળ વિસ્તરેલી છે. ઉભય અત્યારે મારા આત્મજનો છે, અને ઉભયને અનુકૂલ વાણીમાં મારે બોલવું એ કર્તવ્ય છે. પણ તે શી રીતે બોલવું ? “Three-in-one” એવાં ત્રિત્રો યાય છે: તેમાં એકમાં ત્રણ ત્રિત્રો-દાખલા તરીકે, સિંહ હાથી અને ઘોડાનાં ત્રિત્રો—જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુઓ દેખાય છે, અને એક અંરૂત કવિએ “રામકૃષ્ણવિદ્યામકાલ” નામનું કાવ્ય રચ્યું છે તે એક છેડેથી વાંચીએ તો રામને અને બીજી છેડેથી બાપણનું સ્વરૂપ વાંચીએ તો કૃષ્ણને લાગુ પડે છે ! આવી દોષક કલા અને આવાસી હોત તો ઉભય વર્ગના શ્રોતા જતોનું સન્માન યાય એવા પ્રકારનું બાપણ હું રચત. પણ એ જાતની આવક મારામાં નથી. તો હવે, આ ઉત્સવ ખાસ વિદ્યાર્થીઓનો છે એ વિચારી, એઓને જે ઉપયોગી યાય એવું કંઈક બોલું તો કેમ ? પણ આમ વિચાર કરું છું ત્યાં અને મિ. એસ્ટર્નનો એક ફકરો યાદ આવે છે. વિવિધ વિષય ઉપર વિચિત્ર શૈલીમાં ગભીર સત્યો પ્રકટ કરનાર એ અંગ્રેજ વિદ્વાન “What's wrong with the World?” નામના પુસ્તકમાં કહે છે:—

“.....Unless you can save the fathers, you cannot save the children, ... at present we cannot save others for we cannot save ourselves. We cannot teach citizenship, if we are not citizens..... Education is only truth in a state of transmission; and how can we pass on truth if it has never come into our hand?... By hypothesis we are teaching them (children) to be men, and how can it be so simple to teach an ideal manhood to others if it is so vain and hopeless to find one for ourselves?”

મથાર્થ છે: વિદ્યાર્થીના હિતનો પ્રશ્ન કેળવણીના વિરાગ પ્રશ્ન, કેળવણીનો વિરાગ પ્રશ્ન દેશોદ્ધારના વિરાગતર પ્રશ્ન થકી, અને દેશોદ્ધારનો પ્રશ્ન અનુષ્ઠાનવનના સર્વવ્યાપક પ્રશ્ન થકી શી રીતે આપણે જુદો રાખી રાકીશું ? તેથી માફ આજનું બાપણ કોઈ કોઈવાર વિદ્યાર્થીજીવનના સાંકડા પ્રદેશની બહાર જાય તો તે આપ હાથા કરશો.

‘ વળી કેળવણી એ શું એ આપણે સમજીએ, એટલું જ નહિ પણ જાતે એ કેળવણી લઈએ, ત્યારે જ આજકને મથાર્થ રીતે કેળવવાનું કામ આપણે કરી શકીએ. બેશક એ કેળવણી સેવા અત્યારે સામાન્ય શાળામાં આપણે જઈ શકીએ એમ નથી: આપણા

જેવાની (મારી અને મારા કરતા મોટી હમરના જતોને લક્ષીને હું બોલું છું) પાછી કોડી ઉપર સામાન્ય શાળામાં કાના ચોટી ચકે એમ નથી. પણ આપણે માટે જગતરૂપી મહાશાળા પડી છે, એમાં બધાવાનો વખત કદી જતો રહેતો નથી, કદી સમાપ્ત થતો નથી— એ વાત સ્મરણમાં રાખી, જગત ઉપર નજર ફેરવી દેશકાળને ધટતી કેળવણી આપણાં બાળકોને આપણે આપીએ ત્યારે જ આપણે આપેલી કેળવણી લાભકારક થાય.

બંધુઓ! કેળવણી એ સર્વ દેશમાં અને સર્વ યુગમાં મહત્વનો વિષય છે. પણ આપણા દેશમાં અને આ યુગમાં એ વિષય ખાસ મહત્વનો થયો છે. કારણ કે આપણો દેશ ખીન્ન સુધરેલા દેશો કરતાં અત્યારે પછત પડ્યો છે, અને એને એ દેશોની કારમાં આવી જવા માટે, બહુ આ જમાનાની કૂર હરીફાઈમાં જીવી શકવા માટે, એને કેળવણીની ધણી જરૂર છે. તેમાં પણ આ યુગમાં તો એ હરીફાઈ એવી તીવ્ર થઈ છે કે એના જીવનની સપ્તળી આશા અત્યારે કેળવણી ઉપર જ બંધાઈ રહી છે, અને એ કેળવણી નવા જમાનાને યોગ્ય કરવી એ એનો મહાન યુગધર્મ છે જેથી સદી એ હિન્દુસ્થાનમાં કેળવણીનો—અર્થાત્ પાશ્ચાત્ય કેળવણીનો—સંચયકાળ હતો:—એનો વિમર્શકાળ હજી

હવે જ શરૂ થાય છે. ૧૮૧૭ માં રાજા રામમોહન રાયે એમના ગયા રાતકની કેળવણી અંગ્રેજ મિત્રો મિ. ડેવિડ હેર અને સર એડવર્ડ હાઇડ-ઈસ્ટની મદદથી કલકત્તામાં “ હિન્દુ કોલેજ ” સ્થાપી તે દહાડાથી તે

લૅન્ડ કંઝનનો યુનિવર્સિટી એક્ટ પ્રભાર થયો ત્યાં સુધી, પાશ્ચાત્ય કેળવણી લેવી એટલું જ આપણે સમજતા હતા—એ કેળવણીના શુણ્ણેશ મંજૂરી, એની વિવિધ વ્યવસ્થા કે અહમ્મદતિ મંજૂરી, કે એની અપૂર્ણતા સમજી, આપણે કંઈ પણ વિચાર બાંધે જ કર્યો હતો. માત્ર એક વખત લૅન્ડ મેટ્રોએ એ વિચાર બાંધ્યો હતો, અને એનો નિર્ણય પણ અદ્ભુત અજ્ઞાનપણે કરી દીધો હતો: પણ દેશને પ્લાસી અને ખડકીના યુદ્ધ પછી અંગ્રેજ કેળવણી વિશે એટલો આદર બિખર્યો હતો, અને ૧૮૫૬ ના બળવામાં અંગ્રેજોની નીતિ પ્રુદ્ધ અને કાર્યશક્તિનો જય થયો એ વાતે એ આદરમાં એટલો બધો ઊમેરો કર્યો હતો કે—હાંબા વખત સુધી અંગ્રેજ કેળવણી લેવી એ જ આ દેશની પરમ બાવના હતી. પણ આમ કહું છું તેથી અંગ્રેજ કેળવણી અનિષ્ટ છે અગર તો એ યુગની કેળવણી તદ્દન બૂલભરેલી અને વગર-વિચારની હતી એમ કહેવાનું માફ તાત્પર્ય નથી. જે ખાણમાંથી આપણા પ્લાસામાં ડૉ. લૅન્ડારકર, રાનડે, તેલમ, બ્રહ્મદિન, સર ફીરોજશાહ મહેતા અને ગોખલે જેવાં વિદ્વાન્ના અને દેશહિતચિન્તનના રત્નો પેદા થયાં છે, એ ખાણ ખોદી બોદાઈ હતી એમ કોણ કહેશે ? પણ દરેક યુગની જરૂરિયાતો જુદી હોય છે, અને તેથી આ નવીન યુગમાં કેળવણીએ જે નવું સ્વરૂપ લેવા માંડ્યું છે તે વિચારવા જેવું છે. આ નવું સ્વરૂપ ને માત્ર રાજ્યાધિકારીઓની સત્તાનું કે વિદ્વાનોના બહાપોહનું જ પરિણામ નથી. દેશમાં આજકાલ જે નવું ચૈતન્ય આવ્યું છે તે પણ કેળવણીનો નવો યુગ. કેળવણીના આ પરિવર્તમાં એટલું જ, બહુ વધારે, કારણભૂત છે: દરેક પ્રજાના કલિદાસમાં એવો સમય આવે છે કે જેમારે

કેળવણીનો પ્રશ્ન અન્ય સર્વ પ્રશ્નો કરતાં આગળ પડતો થાય છે. સૌકેટિમે તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં જે નવો યુગ દાખલ કર્યો તે કેળવણીના પ્રશ્નને અંગે જ કર્યો હતો, અને આપણે ત્યાં ઇતિહાસ અને પુરાણ રૂપી ‘પાંચમો વેદ’ સ્થપાયો તે પણ પ્રજાજીવનના એક મહાન પરિવર્ત સાથે નિકટ મંજન્ધ ધરાવે છે. કેળવણી એ દરેક પ્રજાની જીવનભાવનાનું દર્પણ છે, અને તેથી જેવી એની જીવનભાવના તેવી એની કેળવણી. જીવનમાં જેમ ફેરફાર થાય, જેમ એ જાડું અને વિસ્તૃત થતું જાય, તેમ કેળવણીના સ્વરૂપમાં પણ એ ઘટતો ફેરફાર માગી લે. બ્યારે કોઈ પણ પ્રજાના જીવનમાં નવું ચેતન્ય

કેળવણી અને જીવનનો આવી, અથવા તો અપૂર્વ અનુભવો ધર્ષ, એ જીવન અસાધારણ સંજન્ય. નવીનતા પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે એની કેળવણી જે અત્યાર સુધી પાછળ પડી ગયેલી હોય છે તે નવા જીવન સાથે સુધારિત (adjusted).

થવા જાય છે, તે માટે જોઇતું રૂપાન્તર ગ્રહણ કરે છે. જીવન બદલાતાં પણ કેળવણી એની એ રહે તો એ જીવન આંધળું સમજવું; અને જીવનના ફેરફાર સાથે કેળવણી પણ ફરે એ સ્વાભાવિક—જેવનના—જીવનની નિશાની છે. છેડાં પાંચ સાત વર્ષમાં હિન્દુસ્થાને પાશ્વું બદલું અને આંખ જોવાડી—તેની જ માથે એની કેળવણીનો પ્રશ્ન પણ એના આગળ ખડો થઈ ગયો. હિન્દુસ્થાનની પ્રજા પોતાના રાજ્યવહીવટમાં ભાગ લેવા માગશે, ભાગ લેશે—અને છતાં એની પોણી વસ્તી શું અક્ષરજ્ઞ્ય રહેશે? હિન્દુસ્થાનની પ્રજા સ્વદેશી માત્ર વાપરવાની પ્રતિજ્ઞા કરશે, અને છતાં એની કેળવણીમાં વ્યાપાર અને ઉદ્યોગનું શિક્ષણ યોગ્ય પ્રવેશ નહિ પામે? હિન્દુસ્થાન સ્વાતંત્ર્યના તે શુ એ સમજશે, અને છતાં એનાં પ્રાચીન સાહિત્ય, કળા, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું નિરૂપણ એ પરદેશી વિદ્વાનોને હાથે જ થવા દેશે?—આ અને આવી અનેક જીવનની નવી અભિજ્ઞાપાઓએ અને નવાં પરિસ્થિતિઓએ કેળવણીના પ્રશ્નને આપણા હાલના સમયમાં ખાસ મહત્ત્વ આપ્યું છે. અને આ મહાપ્રશ્નનું ગૌરવ સમજી આપણે આપણી કેળવણી નવા યુગને અનુરૂપ ધરીએ અને તે જ સાથે કેળવણીનાં કેટલાંક સનાતન સત્યો પકડી રાખીએ, ત્યારે જ આપણે આપણા પ્રત્યે—આપણા દેશ પ્રત્યે, અંદે આપણા મનુષ્યત્વ પ્રત્યે, કર્તવ્ય કર્યું ગણાય.

આ કેળવણી કેવી હોવી જોઈએ એ પ્રશ્નનો સંપૂર્ણ વિચાર તો ‘વિદ્યાર્થિભવન’ કરતાં વધારે વિશાળ સંસ્થાને કામનો છે. પણ એ સંજન્યી યોડાંક સામાન્ય દષ્ટિમન્દુઓ દરેક કેળવણીની સંસ્થાએ, બદ્દે દરેક માળાએ, યાદ રાખવા જેવાં હોઈ દું આપની આગળ રજૂ કરવા માગું છું.

ગયા જમાનાની કેળવણીની ખામીઓ.

પ્રથમ તો કેળવણી પરત્વે આપણા નવા યુગની જરૂરિયાતો શી છે, ગઈ સદીની કેળવણીમાં શી શી ખામીઓ જણાય છે, એ વિચારીએ:

(૧) વ્યક્તિવાદ (Individualism) એ ગયા જમાનાનું બૂલજ તેમ જ દુષ્પણ

હતું: શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને અમુક પુસ્તકો વંચાવવામાં આવતાં, અને વર્ગ આખરે તેઓની પરીક્ષા લેવાતી. શારીરિક કેળવણી લેવી હોય તેને તે લેવાની છૂટ હતી, કલબો અને સો-સાઇટિઓ સ્થાપી નિબંધો વાંચવા હોય તે વાંચવાની કોઈ ના ન પાડતું, અને સ્વાશ્રયબળથી ફનીઆતું જ્ઞાન મેળવતું હોય તો તે માટે કોઈ પણ પ્રકારનું બંધન ન હતું. આ પદ્ધતિથી અવતન્નતા અને સ્વાશ્રયવૃત્તિ કેળવા તી એ એનું બૂબણ હતું. પણ તેની સાથે એનું દુષણ એ હતું કે આ પદ્ધતિ—જેને કેળવણીની ‘ *Laissez faire* ’ પદ્ધતિ કહી શકાય—એ મનુષ્યની પરસ્પરસહાયક વૃત્તિની અવગણના કરીને પ્રવર્તે છે. શારીરિક કેળવણીની માત્ર છૂટ આપવા કરતાં, એ કેળવણીની બાબતમાં શાળાએ ઘણું વધારે કરવાનું છે. કલબો અને સોસાઇટિઓ સ્થાપવાની મનુષ્યની સ્વાભાવિક વૃત્તિનો લાભ લઈ, વિદ્યાર્થીઓ પાસે શાળાના અધિકારીઓ ઘણાં ઉત્તમ કાર્યો કરાવી શકે એમ છે. ફનીઆતું જ્ઞાન પણ જોનાથી જોટલું અને તેટલું તે લઈ લે, તે કરતાં વિદ્યાર્થીઓમાં એ જ્ઞાન પ્રસારવાની કેટલીક ખાસ યોજનાઓ ચર્ચ શકે એમ છે. ટૂંકામાં, કેળવણી પરત્વે અત્યાર સુધી શાળાને શિર ઘણી યોડી જવાબદારી મળેલી, તે આ નવા યુગમાં વધારી લેવાની જરૂર છે.

(૨) ગઈ સદીની કેળવણીની બીજી એક ખામી એ હતી કે શાળા અને પુસ્તકો એ જ કેળવણીનું સાધન હતું, અને પરીક્ષા એ જ એની કસોટી હતી. વિદ્યાર્થીની આમ-પાસ કેળવણીનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું એ આપણી નવી પદ્ધતિનું લક્ષ્ય છે. પશ્ચિમનો વિદ્યાર્થી અમુક વિદ્યાનાં ઓછાં પુસ્તકો વાંચ્યા છતાં પશ્ચિમની વિદ્યામાં હિન્દુસ્થાનના વિદ્યાર્થી કરતાં આગળ પડે છે તેનું કારણ એ વિદ્યાનું વાતાવરણ છે. આપણી પ્રાચીન કેળવણીમાં આ વાતાવરણનાં તત્ત્વો પૂર્ણ લાભ લેવાતો, અને તે લેવા માટે ગુરુકુલ, કુલપતિના આશ્રમ, મહાત્માઓનો મંગ વગેરે સંસ્થાઓ હતી.

(૩) ગઈ સદીની કેળવણીમાં ત્રીજી મોટી ખામી મને એ લાગે છે કે એ કેળવણી બુદ્ધિપ્રધાન હતી: મિથ અને બકલની ઉપાસનાની છાયા એ કેળવણી ઉપર પડેલી સ્પષ્ટ દોસી આવે છે. હું આથી એમ કહેવા માગતો નથી કે બુદ્ધિ સિવાયનાં બીજા તત્ત્વો કેળવાય એવું એ કેળવણીમાં કંઈ ન હતું, અગર તો એ સમયના કેળવણીએ જાનોમાં બુદ્ધિ સિવાય અન્ય તત્ત્વો ખીલ્યાં ન હતાં. પણ બુદ્ધિની પાછળ—બુદ્ધિને પવિત્ર અને સમર્થ અને સાર્થક બનાવનાર જે નીતિ અને ધર્મનાં તત્ત્વો મનુષ્ય આત્મામાં રહેલાં છે, એનું મહત્ત્વ-મને લાગે છે કે, એ યુગમાં જોઈએ તેવું કળાયુ ન હતું. આતું પરિણામ આપણે એ જોઈએ છીએ કે—પ્રસારસુધારો અને ધાર્મિક જીવન તે સમયના નેતાઓને બહુ સાદે રૂપે બાસતાં હતાં—પણ ધર્મના તત્ત્વો મળ્યા રંગબેરંગી અને ગાઠ વણાએલા છે, અને ઉભયની પાછળ હિન્દુ પ્રજાનું પોતાનું સ્વત્વ વિરાજમાન છે, એ સત્ય યથાર્થ સમજીને વર્તનાં કરવું એ નવા જમાનાનું કર્તવ્ય છે.

(૪) ગયા જમાનાની કેળવણીમાં ચોથી એક ખામી એ હતી કે એ કેળવણી ધણે

મૂર્તિમન્ત યાપ છે, એ સમજવા માટે ‘સોણદંડ શ્રુત’ નામના એક બૌદ્ધ ગ્રન્થની આખ્યાયિકા હું આપને સંભળાવું છું એ આપ કૃપા કરી લક્ષ્ય દર્શ સાંભળશો—કારણ કે મારા કેળવણી મંબન્ધી સઘળા વિચાર દ્રઢામાં એ એક મંવાદ દ્વારા જ હું આપને નિવેદન કરી દર્શાવે:

એ બૌદ્ધ ગ્રન્થ કહે છે કે ચંપાનગરીમાં સોણદંડ નામે એક ધનિક વિદ્વાન અને સુશીલ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. સે’કડો વિદ્યાર્થીઓએની પામે ભણતા અને એને માન આપતા એક વખતે છુદ્ધ ભગવાન વિહાર કરતા કરતા ચંપાનગરીની બહાર આવીને રહ્યા. એમને ઉપદેશ સાંભળવાને આખી નગરીના બ્રાહ્મણો જતા હતા તેમને જોઈ સોણદંડે કહ્યું: “ભાઈઓ, તમે ન જશો; મને જવા દો.” બ્રાહ્મણોએ કહ્યું. “મહારાજ ! તમારા જેવા વિદ્વાને એ તરફી લેવી યોગ્ય નથી. એમ કરવાથી તમારી પ્રતિધાને હાનિ પહોંચશે.” પણ સોણદંડ નમ્ર અને વિનયી હતો, અને ગૌતમ છુદ્ધનું માહાત્મ્ય જાણતો હતો, તેથી તેણે એમની યોગ્યતાની પ્રશંસા કરી અને કહ્યું કે “એ એવા મહાત્મા છે કે મારે જ એમની પાસે જવું જોઈએ.” એમ કહી સોણદંડ તથા બીજા બ્રાહ્મણો ગૌતમ છુદ્ધ પામે ગયા, અને ત્યાં ખરૂં બ્રાહ્મણત્વ શેમાં રહેલું છે એ વિષે ચર્ચા ચાલી.

ગૌતમ છુદ્ધે સોણદંડના મનનો પ્રશ્ન જાણી જઈને પૂછ્યું:—

“સોણદંડ’ એવી ક્ષયી વસ્તુઓ છે કે જે હોય તો બ્રાહ્મણ ‘હું બ્રાહ્મણ છું’ એમ યથાર્થ રીતે કહી શકે?”

સોણદંડ—“ગૌતમ! પાંચ વર્ના હોય તો બ્રાહ્મણ ‘હું બ્રાહ્મણ છું’ એમ યથાર્થ રીતે કહી શકે—

- (૧) એક તો એ માતા અને પિતા ઉભયવંશ-વિશુદ્ધ હોવો જોઈએ.
- (૨) એ ત્રણ વેદમાં અને એને લગતાં અન્ય શાસ્ત્રોમાં કુચળ હોવો જોઈએ.
- (૩) વળી એ સુન્દર, ગોરો, દીર્ઘ પ્રિય લાગે એવો, અને ભવ્ય હોવો જોઈએ.
- (૪) શીલ—ચારિત્ર-જ્ઞાન હોવો જોઈએ.
- (૫) પ્રજાવાન (પુદ્ધિમાન) હોવો જોઈએ.”

છુદ્ધ ભગવાને પૂછ્યું: “પણ સોણદંડ! આ પાંચ-રૂપ, કુંળ, શ્રુત, શીલ, અને પ્રજા એમાંનું કોઈ એક ન હોય તો ચાલે?”

સોણદંડ—“હા, રૂપ ન હોય તો ચાલે. બાકીનાં ચાર હોય તો બસ.”

છુદ્ધ:—“પણ એ ચારમાંનું કયું ન હોય તો ચાલે?”

સોણદંડ:—“શ્રુત (વિદ્યા) ન હોય તો ચાલે.”

ભુદ્ધ:—“ બાકીનાં ત્રણમાંનું એકદ ન હોય તો ચાલે ? ”

સોણદડ:—“ હા; કુળ ન હોય તો પણ ચાલે. ”

આ સાંભળી બીજા બ્રાહ્મણો ચમક્યા; પણ એમને સોણદડે કહ્યું—“ ભાઈઓ ! હું કાંઈ આપણાં રૂપ કુળ કે શ્રુત(વિદ્યા) ને નિન્દતો નથી. બ્રાહ્મણત્વમાં શું આવશ્યક છે એ જ કહું છું. ” આમ કહી તેઓને ઠડા પાડ્યા.

ભુદ્ધ:—“ બાકી એ રહ્યાં: શીલ અને પ્રજ્ઞા—એમાંનું એક ન હોય તો ચાલે ? ”

સોણદડ:—“ ના. જેમ એ હાથ કે એ પગ એકબીજા સાથે ઘસીને ધોવાય છે, તેમ શીલ અને પ્રજ્ઞા એક બીજાથી શુદ્ધ થાય છે: શીલવાનને પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રજ્ઞાવાનમાં શીલ આવે છે. ”

ભુદ્ધ:—“ આ શીલ અને પ્રજ્ઞા તે શું એ તમે જાણો છો ? ”

સોણદડ:—“ ના, ગૌતમ; એ જ હું આપની પાસે જાણવા માગું છું. ”

પછી ગૌતમે પોતાના ધર્મોપદેશનાં એ મુખ્ય તત્ત્વો-શીલ અને પ્રજ્ઞા—એનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

ભુદ્ધ ભગવાન બ્રાહ્મણના વિદ્યેષી ન હતા, પણ બ્રાહ્મણને પોતાની યથાર્થ ભાવનાનું જ્ઞાન કરાવનાર વિષ્ણુનો અવતાર હતા. તેથી આપણે ભુદ્ધ ભગવાનનો ઉપદેશ સ્વીકારીશું કે ‘બ્રાહ્મણ’ નાં, પંડા લક્ષણમાં શીલ અને પ્રજ્ઞા એ જ મુખ્ય છે. અને આપણા વિધાર્થીઓની કેળવણીમાં પણ એ એ જ વસ્તુ ઉપર આપણુ વધારેમાં વધારે લક્ષ રહેવું ઘટે છે. તેમાં પણ, જો કે ભુદ્ધદેવ કહે છે તેમ એ હાથ એટલા કર્યા વિના હાથ ધોવાતા નથી, તો પણ શીલ (character) એ જગણું હાથ છે અને પ્રજ્ઞા (wisdom) એ ડાબું હાથ છે એટલું તારતમ્ય આપણે રાખીશું. છતાં પરિપૂર્ણ કેળવણી યાને પરિપૂર્ણ ‘બ્રાહ્મણત્વ’ પ્રાપ્ત કરવા માટે તો એ પાંચે લક્ષણ જોઈએ એ જુલોશ નહિ.

‘ બ્રાહ્મણનાં પાંચ લક્ષણ: કેળવણીનાં પાંચ તત્ત્વો.

(૧) પ્રજ્ઞાનો ઉત્કર્ષ શુદ્ધની વિશુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે અને તેથી એ વિશુદ્ધિની ભાવના પ્રેરાય એવું સાદાઈ અને મનોમજનું શિક્ષણ ન્હાનપણથી જ બાળકોને આપવું.

(૨) સુંદર રમ્ય મહાનુભાવ અને વિશ્વાસજનક આકૃતિ એ બીજાનું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. તે માટે શરીરની તદ્દરસ્તી જોઈએ: જ્યાં તદ્દરસ્તી ત્યાં જ રમ્યતા છે. આ તદ્દરસ્તી પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણા વિધાર્થીભવનમાં શારીરિક કેળવણી ફાખલ કરી છે. શારીરિક કેળવણી એટલે શરીરને માત્ર ગમે તેવી રીતે કસરત આપવી એટલું જ નહિ; પણ ચિત્ત પ્રસન્ન રહે અને નૈતિક ગુણો કેળવાય એ જાતની યોગ્ય કાળે યોગ્ય સ્થળે

અને યોગ્ય માપમાં કસરત કરવી, તથા કસરતી રમતો રમવી વગી શારીરિક છૂટાપછૂટા અને સ્વાસ્થ્ય એ પણ આમાં ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી બાબત છે. ક્રિકેટમાં સો રન કરી શકે, પણ એક ટેબલ અહીંઆંથી ઊપાડી લાં મૂકવું હોય તો નોકરને બોલાવે એ વિદ્યાર્થીઓને શારીરિક કેળવણીની ખરી સમજણ નથી.

(૩) 'શ્રુત' યાને વિદ્યા એ બ્રાહ્મણનું ગ્રીષ્મ મ્હોટું લક્ષણ છે. અને એ વિદ્યામાં 'લોકાયતવિદ્યા'—યાને પરિદૃશ્યમાન જગત્ મંબધી વિવિધ 'sciences' અર્થાત્ 'Natura-loro' નો પણ સમાવેશ કર્યો છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. અસલ બ્રાહ્મણની વિદ્યા જપ પાઠ ઉઘાપન જનોઈ અને લગનના બાગ્યા તૃટ્યા મન્ત્રો ભણવામાં સમાપ્ત થતી ન હતી. અને તે જ પ્રમાણે, આપણી હાલની શાળામાં પણ આપણે 'મીનીંગ,' 'પ્રેસક્રેશન,' 'હિસ્ટરીની ડેફિનિશન' અને ઇંગ્લેન્ડનાં 'કાઉન્ટ્રી' ગોખાવવામાં વિદ્યાર્થીઓનું શ્રવન એજે ન કાઢતાં, બાલ જગત્ જોડે એમનો સાક્ષાત્ સંબંધ કરી એની મદદથી સાધન-સર્વાં સત્યો જોતાં સમજતાં અને શોધી કાઢતાં શીખવવું એ નવા યુગની મ્હોટી જરૂરિયાત છે.

(૪) હવે એ શ્રુત જો પ્રજ્ઞા ઊપજાવે નહિ તો તે નિરર્થક છે. શ્રુત એ બુદ્ધિ ઉપર બહારથી નાખેલો ખોરાક છે, પ્રજ્ઞા એ ખોરાકને પચાવી એમાંથી નવાં તત્ત્વો ઉત્પન્ન કરનાર બુદ્ધિની શ્રવનશક્તિ છે. શ્રુત અને પ્રજ્ઞા વચ્ચે આ ફેર બહુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. અને શ્રુતમાંથી પ્રજ્ઞા કેળવવા માટે, આપણી શાળાના શિક્ષણની અને પરીક્ષાની પદ્ધતિમાં પુષ્કળ ફેરફાર થવો જરૂરનો છે. વિદ્યાર્થીઓનાં મગજ તે સદા જ્ઞાનનાં છોડીઆ ભરવાનો કોઠલો નથી, બલકે કિંમતી નાણાં ભરવાની તીજોરી પણ નથી—પણ એ દરનાં સહસ્રગણી કિંમતી નન્દનવનની ભૂમિ છે, જેમાં લીલાં શ્રવન-રૂપી કલ્પવૃક્ષનાં ખીજ વાવેને ફળ જીતારવાનાં છે. હાલની શિક્ષણપદ્ધતિમાં સારામાં સારો વિદ્યાર્થી તે કાઈકરતી દયાન્તરૂપ આખ્યાયિકામાં કહેલા યુમાસ્તાની માફક સેપેલાં નાણાં પૂરેપૂરાં ગણી આપે છે—એ નાણાંનો ઉપયોગ કરી વધારો દરવાની શક્તિ એનામાં ખીલે એવી એ પદ્ધતિમાં યોજના નથી. પ્રજ્ઞાનો મહિમા ગાતાં એક શિક્ષણશાસ્ત્રી લખે છે:

“ Education—the best education—is a spiritual growth. The real purpose of school training is not to impart facts and truths purely and simply, but it is to impart facts and truths in such a way that the child may absorb them—make them a part of himself—that he may assimilate them, and so grow morally, spiritually, and aesthetically. He grows in knowledge of his environment, in self-knowledge. Education is in truth a development of self-consciousness, of self-control, of right judgment and will. True education is distinguished from a pseudo-education by this

growth of power, of self-resource, of liberty.....Hence a school which does not develop this power of self-resource and liberty fails in its primary purpose. However successful it may be in imparting knowledge, unless that knowledge is truly translatable into action, it is useless. Another school which is satisfied with less knowledge, but where that is turned to immediate use, is fulfilling a higher purpose. It is only usable knowledge that is of any use. As Thring said, "the idolatry of knowledge must perish or education cannot begin."—"The Making of Citizens"—R. E. Hughes.

અર્થાત્ શ્રુતમાંથી પ્રમા બેળવણી નેમ્મએ.

- (૫) 'બ્રાહ્મણ'નાં ચાર લક્ષણો યાને કેળવણીનાં ચાર તત્ત્વો ગણાવ્યાં—હવે બ્રાહ્મણનું પાંચમું લક્ષણ—કેળવણીનું પાંચમું તત્ત્વ તે સૌને શિખરે વિરાજતું શીલ છે. અને એ શીલને અંગે કેટલા બધા ગુણો આવે છે એ આ વિદ્યાર્થીઓને અને જે સજ્જનોનાં હાથમાં આ વિદ્યાર્થીઓનું તત્ત્વ છે તેમને સમજાવવું પડે એમ નથી. તથાપિ એટલું કહું છું કે શીલનું ખરૂં સ્વરૂપ અર્થશાસ્ત્રના દર્શા આણુક્યના એક શબ્દમાં 'આત્મવત્તા' છે, અને એ જ (આણુક્યના જ શબ્દમાં) 'વિદ્યાનું સામર્થ્ય' છે.

શુરુકુંડલ.

હવે આ જાતની મર્વાગપૂર્ણ કેળવણી થોડી રીતે આપવા માટે સામાન્ય શાળા બસ નથી. પ્રથમ તો શાળા જ શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ છે એ વિચારોઃ મનુષ્યના સ્વાભાવિક શુરુ—માતા, પિતા, કુદરત અને જનસમાજ છે. સંપૂર્ણ કુદરત વાળાં માતાપિતા બાળકની કેળવણી હાથમાં લઈ શકે, તો પણ ઘણી બાબતોમાં એ કેળવણી અપૂર્ણ રહે એ ખુદ્દુ છે. પણ સામાન્ય રીતે માતાપિતા કુટુંબના જીવનનિર્વાહ માટે જે વ્યવસાય કરેલા પડે છે તેને લીધે બાળકની કેળવણી તેઓ બિચકુલ હાથ ધરી શકતાં નથી, અને સુધરેલા જનમંડળમાં જેમ દરેક ધન્યા માટે ખાસ કુશળ જનોની જરૂર હોય છે, તેમ કેળવણીનું કામ પણ એ વિષયમાં ખાસ કુશળતા પ્રાપ્ત કરેલા જનો જ કરી શકે છે. આ રીતે માતાપિતાને રથાને, અગર તે ઉપરાંત, શાળાના શુરુની જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે.

હવે જે કુદરતને શુરુ કહી—તે પણ એટલી વિરાળ અને છૂટક છૂટક પથરાયેલી છે કે એને વિદ્યાર્થીની નજર આગળ લાવવા માટે હોબારેટરિ જેવાં કૃત્રિમ વિદ્યાનગરો સ્થાપ્યા સિવાય ચાલતું નથી—એ ગૃહોમાં વિદ્યાર્થી, કુદરતની સાથે સંબંધમાં આવી, કુદરતને પ્રયોગ-દ્વારા પ્રેક્ષા પૂર્ણ, ઉત્તર મેળવી શકે છે. જનસમાજ એ મનુષ્યને એવો મોટો શુરુ છે—પણ મોટી ઉમ્મરે એના સંબંધમાં આવી, મનુષ્ય નીતિ અને વ્યવહારની ભૂલો કરે, અને તેનાં અચકર પરિણામો નિવારવાને એને દૂકી મનુષ્યજાતીમાં અવકાશ પણ ન રહે, તે માટે એને પહેલેથી જનસમાજના એક ન્હાના સ્વરૂપ સાથે પરિચય કરાવવો ઇચ્છે—અને એ ન્હાનું સ્વરૂપ તે શાળાના વિદ્યાર્થી બન્યો છે.

પણ સાળામાં એ બન્ધુઓ માત્ર વિદ્યા અર્થે જ એકઠા થાય છે, એ બન્ધુઓનું સમસ્ત-મનુષ્યસ્વરૂપ પ્રકટ થવા માટે સાળા ઉપરાંત ખીજા કોઈક સંસ્થા જોઈએ—તે પ્રાચીન કાળમાં ગુરુકુળ અને કુલપતિના આશ્રમો રૂપે મળતી. વિદ્યાર્થી એ “અન્તોષાસી” કહેવાતો, કારણ કે એ ગુરુના અન્તિકર્મો—અર્થાત્ ખાસે—વસતો, અને એ રીતે દક્ષ એની વિદ્યાને જ નહિ, પણ એનો સમગ્ર સ્વરૂપનો લાભ લઈ શકતો. ગુરુને ઘેર વિવિધ દેશોના વિવિધ પ્રકૃતિના અને વિવિધ જાતિના શિષ્યો એકઠા થતા, અને ત્યાં વિદ્યાર્થીજીવન જેવું હશે એના ખ્યાલ વ્યાસ વાલ્મીકિ કાલિદાસ અને ભવભૂતિએ આલેખેલાં ચિત્રો ઉપરથી આપણને આવી શકે છે. આમાં એટલું યાદ રાખવાનું છે કે ગુરુકુલને સૌન્દર્યના બેરેક્ટસ જેવી કરવાથી એની ખરી જાવના સિદ્ધ થતી નથી. ગૃહની કોમળતા અને મધુરતા એ વિદ્યાર્થીના આશ્રમમાં પણ જરૂરની છે, એટલું જ નહિ—પણ ગૃહમાં જેમ એકકુલભાવના—ભવભૂતિ જેને ‘કુલધન’ કહે છે—એ જળવવાની સાથે, જુદા જુદા સ્વભાવનાં ભાંડુઓ પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ કેળવે છે, તેમ ગુરુકુલમાં—અને આ વિદ્યાર્થીજીવનમાં પણ—આ ભવનની કોઈક ખાસ જાવના સિદ્ધ કરવાની માથે વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાની પ્રકૃતિને અનુસરી પોતપોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ખીલવે એવી યોજના જોઈએ. આ માટે આ ભવનની કેળવણીમાં, સાળાના શિક્ષણમાં, તેમજ વિદ્યાર્થીજીવનના સમગ્ર વ્યવહારમાં—પુષ્કળ વિવિધતા દાખલ કરવાની જરૂર છે. અને એ કાર્ય બહોળા દ્રવ્યની મદદ વિના બનતું અશક્ય છે. એ એક વાર ઉપર આપના એક રિપોર્ટમાં મેં વાંચ્યું હોય એમ યાદ આવે છે કે—કેતમ સંકલ્પને સિદ્ધ થવા માટે દ્રવ્યની કદી પણ ખોટ પડતી નથી. આ આપનું સ્વ ગુસ્કેલીના અસંખ્ય કુંગરો, આપને જોઈ-જાવી દેવાને સમર્થ થશે. એટલે એ ચિન્તાથી મુક્ત થઈ, હું આપણાં પંચિત ગૃહસંસ્થામાં નિર્દેશદા વિધિ પ્રમાણે શુરુ શિષ્યને કહે છે તેમ હું આ ભવનને કહું છું કે: “ભગે તમારો હાથ જાણ્યો છે, સ વિતાએ તમારો હાથ જાણ્યો છે, પૂપાએ તમારો હાથ જાણ્યો છે, અર્ધમાએ તમારો હાથ જાણ્યો છે...હે અસિ! આ બ્રહ્મચારી હું તને સોંપું છું. હે ઇન્દ્ર! હે સૂર્ય! હે વિશ્વેદેવ! આ બ્રહ્મચારી હું તમને સોંપું છું—આયુષ્ય, મજા, બલ, સમૃદ્ધિ, વિદ્યા, ફીર્તિ અને કલ્યાણ માટે.”

પણ મારા આ આર્થીવાદની ફલસિદ્ધિ મારા કરતાં અનન્તગણા મહાન આચાર્ય જે. યુગાત્મા પુરુષ—તેની આગામી આ ભવન કેટલું અનુસરે છે તેના ઉપર આધાર રાખશે. એ યુગાત્મા પુરુષ સાચો જ વિધિ પ્રમાણે આ નવીન બ્રહ્મચારીને હૃદયે હાથ મૂકીને કહે છે:

“મમ મેતે હૃદયં હે તે દધામિ મમ ચિત્તમનુ ચિત્તં તે અસ્તુ ।”

• મમ વાચસેકવર્તે જુપસ્ત વૃહસ્પતિદ્વા નિગુનક્તુ મહ્યમ્ ॥ ”

• તથાસ્તુ.

આનન્દશંકર આપુલાર્થ કૃપ.

વિદ્યાર્થી પરિપક્વને સ્વાગત.*

ન્હાના બંધુઓ,

તમને સર્વને આ આનંદદાયક પ્રમંગે પરિપક્વના સ્વાગતમંડળ તરફથી હું આવકાર આપું છું સ્વાગતમંડળને ખબર છે કે આ પ્રમારની પરિપક્વ આપણા સમગ્ર દેશમાં નહીં તો આ ભાગમાં બિનકુલ નીન છે અને તેપણુ તેની સફલતા સંબધી પ્રવર્તકોને કરી શકે ઉદ્ભવી નથી પ્રવર્તકોને ન્હાના બંધુઓનો જે પરિચય અને અનુભવ થયો છે, તે પરથી તેમના હૃદયમાં શમ સ્થાન પામે એવુ રહ્યું નથી, અને પ્રબળ વિશ્વાસથી, તેજસ્વી આશાથી અને દૃઢ નિશ્ચયથી આ સમેતનની બધી તૈયારીઓ કરવામાં આવી છે અને ખાતરી છે કે તમે ન્હાના હોવા છતાં પ્રસંગના ધીરવને સમગ્ર શકો છો, તમારી પ્રતિબલ વધારનારી હીલચાલોની કદર વરી શકો છો, તમારા આનંદ, ઉપાસ અને વિકાસ મટેની યોજનાઓને વધારી શકો છો, અને તમારા તરફ સ્નેહથી પ્રેરાયેલી બધી પ્રવૃત્તિઓને સ્નેહથી સંભારી શકો છો એટલે પરિપક્વને સફલ કરવાને તમે સર્વ પૂરતો પ્રયત્ન કરશો એવી અમને સંપૂર્ણ આશ્વા છે

આ પ્રમંગે જે નિબંધો વચારે, તેમાં જાડી વિદ્વાતાની મોઢને અપેક્ષા નથી અહીં કંઈ ચર્ચાઓ કરીને ફરાવે પસાર કરવાના નથી અહીં માત્ર ન્હાના મોટા વિદ્યાર્થીઓ પોતે લખેના લેખો વાચનાના છે, અને તે જે શક્તિથી સામળવામાં આવે, અને તેમાં જે કાર્ષ્ માઈ હોય તેને ઉત્તેજન મળે તો બમ છે પ્રવર્તકોનુ એવુ માનવુ છે કે ન્હાના બંધુઓના આવા સમેતનો યાચ અને બધા પરસ્પર સહબાવથી સેવા કરે, અને જેઓ હિમ્મતથી બહાર આવવા માટે તેમને પોતાની વિવિધ શક્તિઓના પ્રકાશનો પ્રમંગ મળે, એ લાભ મ્હાનો નથી મોટા યતા જે પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાં તમે બધા વધતો ઓછો ભાગ લેવાના છો, તેનુ તમને અચારથી દિગ્દર્શન યાચ, એ લાભ પણ ન્હાનો નથી જે પ્રાદ ગૃહસ્થોએ આ પ્રમંગે તમારી સાથે ભાગ લેવાનું સ્વીકાર્યું છે તે બધા તમારા તરફ સ્નેહથી પ્રેરાયેલા છે, એટલે તમે છૂટથી બધા કાર્યો કરી શકશો એ ગૃહસ્થોમાં ખાસ કરીને આ દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનના સરસ્થાપક શ્રીમન્નયુરામશર્મા અને વસન્તના વિદ્વાન આચ ત્રી પ્રો આનન્દશકર કુવ, કે જેઓ તમારે મટેના સહબાવની ખાતર અહીં સુધી તરફી લઇને પધાર્યા છે, તેમનો સ્વાગતમંડળ અતઃકરણથી ઉપમાર અને છે, અને આશા રાખે છે કે તમે સર્વ બંધુઓ તેમાં શામિલ થશો

યોડા વખત ઉપર ઈનડના એક શહેરમાં એક ધાર્મિક ઉત્સવ નવી રીતે હુમવાયાની

* ગઈ તા ૧૬ મી જૂને બાવનગરમાં વિદ્યાર્થીપરિપક્વનું 'આરબક વ્યાખ્યાન' પ્રો આનન્દશકર વ્યાપુભાઈ કુવે આપ્યુ ત્યાર પછી બીજે દહાડે રા અણિશમ્ભર ભંડે પરિપક્વનું સ્વાગત કર્યું એનું આ વ્યાખ્યાન છે

હકીકત એક પેપરમાં મેં વાંચી હતી તેનું મને આ પ્રસંગે સ્મરણ થાય છે. અમુક બાબતો અને ગૃહસ્થાને એવો વિચાર આવેલો કે એ પ્રસંગે પંખીઓને એક સારી મેળબાની આપવી; અને મનુષ્યોએ તેમના આનન્દનું નિરીક્ષણ કરવું. એક મોટી વાડીમાં તે માટે બધી તૈયારીઓ કરવામાં આવી; અને જાડો ઉપર તથા યોગાનમાં બધી સામગ્રી ગોઠવાઈ. થોડા વખતમાં હજારો પંખીઓ પોતાને આમંત્રણ છે એમ સમજીને એકઠાં થયાં, અને ખાનપાન કરવા લાગ્યાં. તેમનો આનન્દ અને કલોલ જોઈ જોનારને સન્તોષ થયેલો; અને તેમને લાગેલું કે એવો સફળ ઉત્સવ તેમણે કિંદગીમાં અગાઉ કદાપિ જોયેલો નહીં.

આ પરિવહના પ્રવર્તકોનું દક્ષિણિન્દુ પણ કઈક એ પ્રકારનું છે. તમે છૂટથી વિચારો, વિહરો, અને વિલસો, એ સિવાય તેમનો બીજો કશો પ્રધાન ઉદ્દેશ નથી નિર્દોષ આનન્દ એ એવો પદાર્થ છે કે જે હમેશાં ઇષ્ટ છે—જે તે યોગ્ય પ્રમાણમાં અને યોગ્ય વખત મુધી ભોગવવાનો હોય તો. કસરતો, નાટ્યપ્રયોગો, ગાર્ડનપાર્ટી અને મુસાફરી, એ બધી યોજનાઓ એજ ઉદ્દેશથી કરવામાં આવેલી છે. બેસક એ બધી યોજનાઓમાં વિધાર્થીઓની ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓનો જે ઉપયોગ અંતર્ગત છે તેની શુદ્ધ ઇષ્ટતા હું સ્વીકાર છું; અને તોપણ વર્તમાન કાળમાં, જ્યારે જ્ઞાન અને લાભને ઘણી વાર અયોગ્ય પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે, ત્યારે શુદ્ધ આનન્દની ઇષ્ટતા ઉપર બાર મૂકવાનું મને ઉપયોગી અને આવશ્યક લાગે છે.

પરિવહમાં કોઈ ખાસ વિષયો ઉપર દરાવો પમાર કરવાના ન હોવાથી કોઈ ખાસ વિષય લઈ તે ઉપર વિચારો દર્શાવવા એ મને અપ્રાસંગિક લાગે છે. મારું વક્તવ્ય 'જેશક તેથી બહુ ઓછું થઈ જાય છે, પણ તેથી મને કે તમને કોઈને કશી હાનિ નથી સ્વાગતનાં વ્યાખ્યાનો પ્રાયશઃ લાંબાં જોવામાં આવે છે, તે એટલા માટે કે જે મડલોમાં તે અપાય છે તેના કાર્યક્રમને ઉદ્દેશને ઘણું કહેવાનું હોય છે. એ વ્યાખ્યાનોમાં બીજા વિષયોના બાહુલ્યને લીધે સ્વાગતના ઉદ્દારો દબાઈ જાય છે. ઇશ્વરકૃપાથી આ પરિવહના સ્વાગતમંડળ ઉપર તેવું કશું દબાણ નથી, એટલે સ્વાગતમંડળ તમારા સર્વના આગમનને અનુકરણથી આનન્દ-પૂર્વક વધાવે છે. તે તમને કહે છે કે, "તમે બધા અમારા આમંત્રણને માન આપી આ પ્રસંગે પધાર્યા છો તે માટે અમે તમારા સૌનો ઉપકાર માનીએ છીએ. તમારા જેવા મહેમાનોની સગવડ માટે જેવી તૈયારી કરવી જોઈએ તેવી અમારાથી બની શકી નથી, પણ જે થોડું બની શક્યું છે તેને અમારા દિલની લાગણી તરફ જોઈને ઘણું માની લેવાની મહેરબાની કરજો. અમારી ખામીઓને માટે અમને ક્ષમા આપજો; અને અમારાં સ્ખલનોને નિભાવી લેજો. અને કિં બહુના ઈ આવે બીજે સારે પ્રસંગે સૌ બન્ધુઓ પુનઃ પધારજો." "

“ બાળુડો. ”

સુણુજો સાહેલી બહેન
મ્હારે બાળુડો;
જીવનનું હીર હો જુલાવતી હું રે.

પ્રાણનો આધાર પ્રાણ
મ્હારે બાળુડો;
જીવનનું પુષ્પ હો જુલાવતી હું રે.

પ્રિયતમના પ્રેમરૂપ
મ્હારે બાળુડો;
પ્રિયતમ-પ્રમાદ હો જુલાવતી હું રે.

હિયાનો હાર હોય
મ્હારે બાળુડો;
નયનોનાં તેજ હો રમાડતી હું રે.

અમળા-કર્તવ્ય-લક્ષ્ય
મ્હારે બાળુડો;
અળાળા-શણુગાર હો જુલાવતી હું રે.

દેવને દુર્લભ
મ્હારે બાળુડો;
બાળુડો કાન હો જુલાવતી હું રે.

ફૂળની અમરવેલ
મ્હારે બાળુડો;
ફૂળનો કિરીટ હો જુલાવતી હું રે.

મ્હારા ગૃહકુળ માંહી
ડાહર બાળુડો;
“ જિજ્ઞેશુ ગુણાળ હો જુલાવતી હું રે.

હું નિર્ધનને ધનરૂપ
મ્હારે બાળુડો;
વીરની વધાર્ધ હો જુલાવતી હું રે.

ગુજરાતી ભાષાનું અધારણ.

(અનુમંધાન ૫. ૧૩૧ થી).

આ પ્રત જરાક વધારે બારીકીથી તપાસવાની જરૂર છે. સ્વરભારના તત્ત્વની પુષ્ટિમાં બીજાના પુસ્તકમાં ઉદાહરણરૂપ આપેલા શબ્દો તપાસતાં નીચે પ્રમાણે રિયતિ જણાયછે:—

અનન્ય સ્વર ઉપર સ્વરભારવાળા શબ્દો (*heavy tones*) :—

૧ કળ્પ:	}	આ સર્વના બીજાના ધોરણ પ્રમાણે તે અકારા- ન્ત જ યવા જ્ઞેષ્ય, પરંતુ ઓકારાન્ત પણ-વિકલ્પે અને જુદા અર્થમાં-યાયછે.
૨ ગર્મ:		
૩ તાન:		
૪ દન્ત:		
૫ ઘેરા:		

કાન—કાનો; ગાભ—ગાભો; તાન—તાણો; દાંત—દાંતો; વાંસ—વાંના.

૬. સુવર્ણ—ઓકારાન્ત ના યતાં સનું (મેનુ) એમ યાયછે.

અન્ય સ્વર ઉપર ભારવાળા શબ્દો (*oxytones*) :—

૧ સ્કન્ધ:	ખાંધ
૨ ઋક્ષ:	શીઘ
૩ ગૃહં	ધર
૪ પર્ણ	પાન—પાનું
૫ દુર્ગં	દંધ

આ શબ્દો ઓકારાન્ત અથવા ઉકારાન્ત યવા જ્ઞેષ્ય, છતાં ઓકારાન્ત જ યાયછે. (પર્ણ માં વિકલ્પ છે.)

ટીપ:—ગૃહ શબ્દ અન્તોદાત છે (મેહાર્પાનામસ્ત્રિયાન્—ફિટ્ સ્ત્ર, પ્રથમ પાદ-
માંનું ત્રીજું સ્ત્ર); તેનું ગુજરાતીમાં ઉકારાન્તપણાનું પરિણામ માત્ર એક વિરલ પ્રસંગે
જણાઈ આવેછે; ગામડિયા ગુજરાતીમાં ‘ધરું’ એમ એકવચન નથી, ‘ધર’ એમ જ
છે, પરંતુ બહુવચનમાં ‘ધરાં’ (‘ધરું’ ઉપરથી હોય તેમ) છે.* (જાડ—જાડાં, માણસ
માણસાં, દોર—દોરાં, મજ્જર—મજ્જરાં, ઇલાદિ ગામડિયા ગુજરાતીમાં પણ ઉકારાન્ત કલ્પ-
નાનો પાયો હોવો જ્ઞેષ્યે એમ સામેછે; પછી દેશ મૂળ શબ્દોમાં સ્વરભારનું તત્ત્વ નહિં

* ઓકારાન્ત પુંલિંગમાં જે રિયતિ છે તે જ રિયતિ ઉકારાન્ત નપુંસક લિંગમાં છે
એ થોડીવાર પછી ચર્ચાશે.

હોય તે બુદ્ધી વાત. ‘અંબર’ તું ‘અંબરું’ ચતાં વચ્ચે સંકુચિત્વાદર મટી જાયછે તે પ્રથમ સ્વર ઉપરથી સ્વરભાર પછી બધું અન્તસ્સ્વર ઉપર જાયછે તહેતું સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ ચિહ્ન છે. આ ઉપરથી કાંઈક ધોરણ જણાશે.)

સંસ્કૃત અંગુષ્ઠ: લૌકિક સંસ્કૃતમાં આધુદાત છે. (ફિરૂઝ પ્રથમ પાદ ૧૪ તું સ્ત્ર); વૈદિક સંસ્કૃતમાં અન્તોદાત છે. તે ખીમ્સના નિયમ પ્રમાણે ‘અંગૂઠો’ એમ અકારાન્ત થવું જોઈએ, પણ થાયછે—‘અંગૂઠો’—એમ ઓકારાન્ત. વૈદિક સંસ્કૃતના સ્વરભારની અસર જાતરી આવીને ઓકારાન્ત થયો, કેમકે પ્રાકૃત ભાષાઓ જૂના વખતથી આવી આવીછે, અને વૈદિક સંસ્કૃતને દેટલીક જાળતમાં અનુસરે છે, §—એમ વખતે ખુલાસો અપાય. પરંતુ અનિશ્ચિતતાનું આ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ તો છે ન.

ઉપરનાં ઉદાહરણો ખીમ્સની સ્વરભારની કલ્પનાના વિરોધમાં આવેછે. આ વાત એ વિદ્વાનની અજાણમાં ગઈ નથી. એ પોતે જ ઉપરની યાદીમાંથી દેટલાક અપવાદ જતાવેછે. માત્ર એ માટે જ પ્રલયની કલ્પનાવાળા પક્ષને માથે દોષ ટોળી પાડેછે તે વિપરીત થાયછે. (ખીમ્સ વ્યાકરણ, ખંડ ૨, પૃષ્ઠ ૧૪, કલમ પંચમ પ્રથમ પેરા તથા પૃષ્ઠનો છેવટનો પેરા). કેમકે જ પ્રલયાળા એમ કહી કહેતા જ નથી કે અમુક સ્વરભારને પ્રસંગે જ પ્રલય લાગેછે; ઉલટું, ખીમ્સનું પોતાનું કહેવું છે કે અન્તોદાત રાખ્દો ઓકારાન્ત બનેછે.

પરંતુ આ વિલક્ષણ રિયલિટી માટે ખીમ્સ ખુલાસો સૂચવેછે, તે એ કે સ્વરભારની અસર (ઓકાર થવાની) થાયછે તે જૂના તદ્ભવ રાખ્દોમાં નહીં, અને તેથી પાછળથી થયેલા તદ્ભવ રાખ્દોમાં અપવાદરૂપ રિયલિટી જણાય પણ ખરી; અને નવા તદ્ભવ રાખ્દોમાંના દેટલાક હેવા છે કે જૂના તદ્ભવ રાખ્દોમાંના મોઢામાં મોઢા રાખ્દોના સમકક્ષીન લગભગ તે હશે, તેથી જે વર્ગ વચ્ચે સ્પષ્ટ ભર્યાદા આંકવી કઠણ પડશે. ઓકાર—અકારના વિકલ્પ માટે ખીમ્સ કહેછે કે મુખ્ય અર્થમાં જૂના તદ્ભવ અને જાણુ અર્થમાં નવા તદ્ભવ રાખ્દો હોવાથી એ રિયલિટી આવેછે:—

પર્ણ—ઝાડતું પાંદડું—એ અર્થ મુખ્ય; તેથી અન્તોદાત હોવાથી હિન્દી—પદ્મા.
(ગુજરાતીમાં તો ‘પાનું’ એમ ગામડામાં કહેવાયછે;
સહેરમાં ‘પાંદડું’ કહેવાયછે.)

§ ઉદાહરણ:—

- ૧ જકાર પૈસાચીમાં (સિ. હે. ૮-૪-૩૦૮ શં. પા. પંડિતની આદર્શિ
'કુમારપાલ ચરિત' ને છે?)
- ૨ ચતુર્થાનિ રથાને પછી (સિ. હે. ૮-૩-૧૩૧;
પાણિનિ-અટ્ટાધ્યાયી ૨-૩-૬૨)

તે જ રીતે—આધુદાત શબ્દોમાં—

કર્ણ=ear (મુખ્ય અર્થ); માટે—કાન; કાનો (ગૌણ અર્થ),
 ગર્ભ=garb (મુખ્ય અર્થ), ગાબો (ગૌણ અર્થ),
 તાન=taan (મુખ્ય અર્થ), તાણો (ગૌણ અર્થ),
 દન્ત=daant („), દાંતો („),
 વંશ=vaans („), વાંસો („).

અતોદાત છતાં અકારાન્ત રહેનારા શબ્દો માટે તો નવા તદ્ભવપણાનો જ ખુલાસો બીમ્સ આપેછે; પણ ઘટ્ટ, ગૃહ, ધસાદિ તો નિસ વ્યવહારના હોવાથી જૂના તદ્ભવ હોવાથી થયેલા એ મનેછે, તેને માટે જૂના નવા વચ્ચેની મર્યાદા બાંધવાની મુશ્કેલી તે જ ખુલાસો ઉદ્દિષ્ટ હશે ? એથી ઉલટા પ્રકાર માટે—અર્થાત્ અતોદાત ના છતાં અકારાન્ત ના થાય (ઉદાહરણ—સુવર્ણ—સુનું) તે પ્રકાર માટે બીમ્સ કહેછે હેવા શબ્દો—નિર્વિવાદ શબ્દો—બહુ નથી, અને જો છે તે હિન્દુસ્તાનની આવાંચીન બાપાઓમાં † સાતે બાપાઓમાં મરેમાં વ્યાપ્ત ઉદાહરણ મળતાં નથી પરંતુ તે કારણથી અપવાદરૂપ સ્થિતિ માટે ખુલાસો મળતો નથી.

આ સ્થિતિમાં એમ ખુલાસો ના અપાય કે એ અપવાદ્યમંજો સ્વરભાર મૂળ સંસ્કૃત-માંથી પ્રાકૃતમાં શબ્દો આવતાં જદલાયકો મનાઈને વાગ્યાપાર થયો હશે ? આ ખુલાસા-ને બાધક વાત એક એટલી છે કે સ્વરભારનું તત્ત્વ વૈદિક મંદૂતમાં તેમ જ લૌકિક મંદૂતમાં—અર્થાત્ મંદૂત બાપા બોલાતી હતી તે મધ્યમાં—પ્રવૃત્ત હતું ખરું, પરંતુ તે પછી-ના મધ્યકાલીન મંદૂતમાં તો હુમ થયેલું જણાયછે; તો સ્વરભારનું ધોરણ આ અકાર-ઓદારનું પ્રવર્તક કેમ મનાય ? તો પછી સ્વરભાર જદલાયાની તો વાત જ શી ? આ બાંધાનો ઉત્તર એમ અપાય કે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંને સાથે સાથે બોલાતી હતી હેવા એક કાળ હતો. અને તે કાળમાં સ્વરભારની અસર થયેલા શબ્દો તે શ્રવણને આધારે થયેલા, તે જૂના તદ્ભવ; અને બાકીના—સંસ્કૃત બોલાતી બધ થયા પછી પંડિતોએ ઘડેલા શબ્દો તે નવા તદ્ભવ, આમ બીમ્સ બતાવેછે. એટલે ઉપર બતાવેલા અપવાદોને નવા તદ્ભવના જથ્થામાં નાંખી દેછે. આમ ખુલાસો આપતે એક મળળ દલીલ એ વાપરેછે કે અપવાદ-માટે ખુલાસો ના જડે માટે કેવળ સ્વચ્છન્દ અને નિયમહીન સ્વેચ્છાથી શબ્દો થયા એમ કહેવું વાજબી નથી; એટલું જ કે આપણને હજી નિયમ જડયા નથી એમ સ્વીકારવું જોઈયે. x

આ બધું કીક, પરંતુ જૂના તદ્ભવ ક્રિયા અને નવા તદ્ભવ ક્રિયા એ વાતનો નિ-

† હિન્દી, પંજાબી, સિન્ધી, શુભરાત્રી, મરાઠી, ઝોરિયા, અને બંગાળી.

હુંય તે ઓકાર અથવા અકાર * અન્તે આવે તે ઉપર જ રાખવો પડશે. આમ કરવામાં કાંઈક અન્યોન્યાય દોષ જેવું આવશે ખરું. ક પ્રત્યયના ખુલાસામાં એ દોષ નથી આવતો કેમકે ક હોય તો જ અઉ ચાય અને હેનો ઓ થાય, એ કમ પાછો પગે ચાલનારા અનુમાન ઉપર નહિં પણ પ્રત્યક્ષ વસ્તુ ઉપર આધાર રાખેછે. તેમ જ અઉ દ્વારા ઓકારના વિવૃત (અર્ધવિવૃત) ઉચ્ચારનો ખુલાસો પણ ક પક્ષ સ્વીકારવાથી મળેછે.

પરંતુ બીમ્સ પોતે જ ક પક્ષની કલ્પનાનો સર્વથા ત્યાગ કરેછે એમ છે જ નહિં. હેમના અન્યમાં ઠેર ઠેર એ વાતની સાબીતી જડેછે. ખંડ ૨, પૃષ્ઠ ૫ મે કો. હર્નલની ક પ્રત્યયની કલ્પના દર્શાવીને એ સ્પષ્ટ કહેછે:—“To this opinion I in the main subscribe.” માત્ર તેથી આગળ વધીને સ્વરભારની પોતાની કલ્પના કારણે દર્શાવીને વિદ્વાનોના ચિન્તન મારે રજૂ કરેછે. ક પ્રત્યયની સવિસ્તર ચર્ચા એ જ ખંડના પૃષ્ઠ ૨૬ થી ૩૦ સુધીમાં કરીછે, હેમાં નો વળી આ ક પ્રત્યય અને ઓકારાન્ત નામોના સંબંધને વિશેષ પુષ્ટિ આપનારાં વચનો નજરે પડેછે; પૃષ્ઠ ૨૯ મે તો ઘોટક: પ્રા. ઘોઢઘો, હિન્દી ઘોઢા, શુભ મોડો—એમ આઠ કમ સ્વીકાર્યોછે (જે કે અપભ્રંશ ઘોઢઢ એ કમ રહી ગયોછે), અને એ નમનાના બીજા પણ શબ્દો લીધાછે. આથી પણ વિશેષ મહત્વની વાત એ છે કે પૃષ્ઠ ૩૦ મે ક પ્રત્યયાન્તગ્રાથી ઓકારાન્તની ઉત્પત્તિ અત્યંત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મંભવિત થાનીછે.—

“Here also it may be admitted that, as the suffix *ka* may be added at will to all nouns in Prakrit, it is probable that many of the nouns ending in long *a* or *o*, which I have held to be derived from Sanskrit oxytones, do in reality owe their *long* sound to the fact that the word from which they are derived had in popular, though not in classical usage, a *ka* tacked on to it.”

* બીમ્સ અકારાન્તને બદલે વ્યંજનાન્ત કહેછે તે પથાર્ય નથી. (બીમ્સદૂત વ્યાકરણ, ખંડ ૧, પૃષ્ઠ ૧૯-૨૦, તથા પૃષ્ઠ ૨૦૯-૮). ક્ષેત્ર ઉપરથી હિન્દી શ્લોક: ક્ષીર ઉપરથી ક્ષીર એમ આપેછે. પ્ર. ૨૦૮ મે અન્ત્ય અકારની અધવચલી રિધિ: સ્વીકારેછે એ ખરું. પણ લોપનો મિહાન્ત મુખ્ય બતાવ્યોછે. પરંતુ ખંડ ૨, પૃષ્ઠ ૪-૫ માં તો અકારાન્ત *ka* (પ્રાતિપદિક) ની જ ચર્ચા છે; અને તે છતાં વળી તે ખંડના પૃષ્ઠ ૮ તથા ૧૮૮ માં વ્યંજનાન્ત અથવા શાન્ત અકારાન્ત નામ એમ પણ કહેછે. પૃષ્ઠ ૮ મે કહેછે:—શુભરાતીમાં અન્ત્ય ‘અ’નો ઉચ્ચાર થતો જ નથી, તેથી વ્યંજનાન્ત શબ્દ જ ગણાય; પરંતુ શુભરાતી અને મરાઠીમાં અન્ત્યે શાન્ત અકારનું અસ્તિત્વ વિભક્તિઓમાં ઉપયોગ મારે સ્વીકાર્યો છે. શાન્ત અકાર—એ નામ જ અન્તર્વિરાધી છે; તેમ જ શુભરાતી તેમ જ પાણ્ય જલ, તેજ, ક્ષત્યાદિના ઉચ્ચાર જલ, તેજ ક્ષત્યાદિથી ભિન્ન થાયછે. અસ્થિર (unaccented) છે એટલું જ કહેવું વાજમ છે. (આ વિશેષ: ૨૧૧૩ ‘જોડણી’ વિગેના નિબંધના પૃષ્ઠ ૧૧-૭૪ માં ચર્ચા છે તે જુવો.)

માત્ર પોતાની સ્વરભારની કલ્પનાને બળ આપવાને નીચે પ્રમાણે ઉમેરેછે:—

“The difficulty, as already mentioned, is the existence of any nouns in *a-u*; if *Ka* is added to all nouns of the *a*-stem, why do not all end in *a-o*”

આ શક્યમાં દોષ એ રહેછે કે સર્વે નામને ક પ્રત્યય લાગેછે એમ માની લીધું છે. ઘણાંને લાગેછે—એટલું જ ક પદ્યનું કહેવું છે. જ્યાં ક નથી લાગતો ત્યાં ડ અને તે દ્વારા અકાર આવેછે (તેલ—તેલું—તેલુ—તેલ).

આ ઉપરાંત વળી મ્હારા વિવૃત (અર્થવિવૃત) ઓકારને પ્રુષ્ઠિ આપનારુ આડકતરું વચન બીમ્સના જ પુરતકમાં જડેછે; અન્ય ૨ ના ૫૪ ૫ મામાં નીચે પ્રમાણે આપણે વાંચિયે છીયે:—

“In more recent times two separate sets of stems developed themselves out of this *a*-stem. The first probably ended in *u* in all languages down to about the fourteenth century, since then it has ended in—*a* in all but Sindhi which still retains the termination in—*u*”

The second ended in *o*, which in the *broad pronunciation* of old Hindi sounds *au*, though the form in *o* is often used by the earlier poets, and there is no distinction between the two it is merely a matter of manuscripts, some using the one, some the other form”

આ મર્વ વાતો ધ્યાનમાં લેતાં મ્હને હવે એમ લાગેછે કે ક પ્રત્યયના પદ્યને અને સ્વરભારના પદ્યને એક બીજાના વિરોધી ગણવાનું કંઈ પણ કારણ છે? બીમ્સ ક પ્રત્યય સ્વીકારેછે, માત્ર સ્વરભારની કલ્પના વિશેષ ઉપે ઉમેરેછે, અને એમ માનેછે કે ઓકારાન્ત થવાનું કારણ અન્ય સ્વરભાર છે. આ કલ્પના અંચતઃ ખરી જણાયછે. આ બંને પદ્યનું સમાધાન થઈને સંયોગ કરી સકાય એમ છે એમ મ્હને લાગેછે. ઓકારનું વચાવલી દ્વારા મળ ક પ્રત્યયમાં છે જ,—ઘોડો (ડો),—ઘોડઉ—ઘોડકા. અને એ રીતે ઓકારનું કારણ ક પ્રત્યયમાં છે એ સાક્ષાત્ રીતે સત્ય છે. પરંતુ તે સાથે જ એમ પણ સ્વીકારી સકારી કે જે શબ્દો અન્તોદાત્ત હતા રહેને ક પ્રત્યય લાગતો, બીજાને નહિં *. આમ બંને પદ્યનું

† ચૈદમા મૈકા પછી અકારાન્ત સાક્ષાત્ થયો એમ ખાસ આ વાક્યમાં થાયછે. પરંતુ એ અન્ય ઉકારનો જ અકાર થયો એમ કહિયે તો ચોક્કસપણું આવે.

* પરંતુ શક્ય એક એ રહેશે કે એક જ શબ્દ ઉપરથી ઓકારાન્ત તેમ જ અકારાન્ત થાયછે તે માટે સમાધાન શું? રસા—નું ‘રસો’ થયું તે વખત અન્તોદાત્ત હોઈ ક લાગ્યો, અને ‘રસ’ થયું તે વખત ઉપાન્તોદાત્ત બની જઈ ક પ્રત્યય ના લાગ્યો? આ પ્રશ્ન કંઈક અપૂર્ણ ખુલાસાની સ્થિતિમાં જ હાલ રાખવો પડશે. બહુધા અર્થબેદ હોયછે

યોગ્ય મિશ્રણ કર્યાથી વિદ્યત ઓકારનો ખુલાસો મળેછે, તેમ જ કેટલાક ઓકારાન્ત યાયછે તે યદ્યચ્છાસનું પણ કેટલેક અંશે † સમાધાન થઈ સકેછે. આ તોડ બાળ-શાસ્ત્રના વિદ્વાનોના ખાસ ચિન્તન માટે રજૂ કરુંછું.

આ મ્હારી 'કલ્પના કેવળ કૃત્રિમ' નથી. હેને માટે આધાર છે. સ્વરભાર જ્યાં સૂંધી હોય ત્યાં સૂંધી તો અન્ત્ય ઓકાર ટકી રહે. પરંતુ સ્વરભાર તો અપભ્રંશમાંથી હુમ થયો. એટલે આદ્યદાત્ત હસ્ત.—હૃત્યો—એમ થયેલાના અન્ત્ય એને અપ્રધાનતા મળી, અને અપભ્રંશમાં હૃત્યુ થઈ ગયું, તે પરિણામ થતું રોકવા માટે, સ્વરને વ્યંજન કરતાં ધસારો બહેલો પ્હોચે તેથી, સ્વરભારના રથને રક્ષણાર્થ બીંત્ય તરીકે ક પ્રત્યય મૂકાયો (જેથી અર્થમાં કશો ફેર પડે નહિ, સ્વાયં ક્કઃ હોવાથી—અને કાર્ય થાય); પછી 'સ્વરભાર ખરી જઈને ક પ્રત્યયે કામ બાળ્યું; અને જેમ નદીના પ્રવાહનો ધસારો કિનારાની મારીને ધોઈ નાંખતો હતો તે પ્રવાહ મારીની આગળ બીંત્ય ચળેલીને પણ ધીમે ધીમે ધસે તો ખરો જ, તેમ આખરે ક પણ ધસારાને ત્યાં હકાર માત્ર બાકી રહેવાનું કાર્ય થયું; ઘોટઃ—ઘોટો—ઘોટકઃ—ઘોડડ—ઘોડડ. પછી શુન્દરાતીમાં એક નવા ઉત્તરગળે 'ઘોડો' (અર્થવિદ્યત ઓકારાન્ત) થયુ. અને અન્તનો સ્વરભાર નહિ' હેવા શબ્દોમાં તો પ્રથમથી જ હકાર થવાનું કાર્ય થયું (હૃત્યુ એમ) એટલે રક્ષણનો પ્રભંમ જ ઉત્પન્ન ના થયો. પરંતુ સિદ્ધ શુન્દરાતીમાં 'પાનું' (મુખ્ય અર્થમાં) ના થતાં 'પાંદું' યાયછે તે સ્મરેછે કે અન્તો-દાત્ત શબ્દ હોવાથી ઉવટનો સ્વરભાર હુમ થતાં તે વળન ટકાવી રાખવા માટે ક પ્રત્ય-યના પ્રતિરૂપ હ પ્રત્યયનો આશ્રય લેવો પડ્યો. આ સ્થિતિ મ્હારી ઉપરની કલ્પનાને સ્વ-તન્ત્ર રીતે પુષ્ટિ આપેછે.

રામા, રામો—એ શબ્દના ઇતિહાસ ઉપરથી આ ક પ્રત્યના આગમન વિષર માટે પ્રકાશ પડશે. એક કવિતા 'પૃથુરાજ રામા'માં વપરાયેલો 'રામ્મો' શબ્દ સુપ્રસિદ્ધ છે. મંદૂકમાં રાસકઃ એમ પુર્વિંગ નથી, તેમ હેનો અર્થ એક પ્રકારનું ઉપરૂપક (નાટકનો એક પ્રકાર) એમ યાયછે, અથવા તો એક પ્રકારનું અચુક

નેથી સ્વરભાર તે અર્થભેદ પ્રમાણે બદલાતો હશે એમનર્તક માત્ર મૂકીને અટકુંછું; જો કે પાછળ આ પ્રકરણના આરંભમાં આ કલ્પના માટે આધારનો અભાવ બાધક ગણ્યોછે. ક પક્ષની જોડે સ્વરભારનો પક્ષ ભેગવ્યાથી જ આ અપવાદાદિકની વિલક્ષણ સ્થિતિ ઉત્પન્ન યાયછે, ક પક્ષને લીધે નહિ' જ.

†. 'કેટલેક અંશે'—એમ જ કહેવું પડશે; કેમકે પાછળ બતાવેલાં તેમ જ તેથી વિ-પરીત પ્રકારનાં રૂપો—એ તો આખરે અપવાદમાં જ મૂકવાં પડશે.

x 'ગાબો—ગાબ' હત્યાદિમાં અર્થભેદ છે તે ઝીણવટને સ્પર્શ ના કરીને જ આ ગ્રંથ લખ્યો છે.

તાલ માર્ધનું હહીશ નામનું વૃત્ત થાયછે; પ્રાકૃત મહાકાવ્ય જેવો અર્થ થતો નથી. પરંતુ શબ્દસ્વરૂપથી સ્પષ્ટ બાધાયછે કે એ અર્થમાં રાસક: શબ્દ ઉપરથી એ આવ્યોછે. કોઈ કાળે રાસક: એમ ખોટું મંદૃત કૃત્વાયું હશે. અથવા લિङ्गमतन्त्रम् (સિ. હે. ૮-૪-૪૪૫) એ સૂત્રને આધારે અપભ્રંશમાં લિંગ બદલાયછે. હવે રાસ: ઉપરથી 'રાસ' શબ્દ થયો, અને રાસક: ઉપરથી હિન્દી રાસો (અપભ્રંશ રાસડ દ્વારા) થયો, અને શુન્દરાતી 'રાસા—રાસો'. અર્થાત્ અહિં ક પ્રત્યય જેમ નિઃસંદેહ છે તેમ જ ઔ, ઓ (વિવૃત) ઉચ્ચાર પણ નિઃસંદેહ છે. આ નમૂનો શુન્દરાતીમાં આવેલા ઓકારાન્ત શબ્દો મંદૃત ક પ્રત્યાયાન્ત ઉપરથી આવેલા પ્રકારનો સ્પષ્ટ થાયછે.

આ ક પ્રત્યયના કકારનો—અપભ્રંશ ભાષાના નિયમ પ્રમાણે તો—ગકાર થવો જોઈએ (સિ. હે. ૮-૪-૩૯૬); ઉદાહરણ:—કાક:—કાગ (કાગડો); ઘક:—ખગ (ખગડું); કાર્મણકાર:—કામણગાર; ધત્યાદિ. પરંતુ એ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં પ્રાયોડ્ઞિ-કારાત્ ક્વચિન્નભવતિ એમ કહ્યુંછે. એ અધિકારવચન પ્રાય: અપભ્રંશ ભાષાનો વિભાગ રાજ થતાં પ્રથમ સૂત્ર છે (સિ. હે. ૮-૪-૩૨૪). ત્યાં પણ વ્યાખ્યાનમાં કહેછે:—

પ્રાયોમહ્ણાચસ્યાપભ્રંશે વિશેષો વચ્યતે તસ્યાપિ ક્વચિત્પ્રાકૃતવન્ શૌરસેનીવચ્ચ કાર્યં ભવતિ

(પ્રાય: શબ્દ મુખ્યોછે તેથી અપભ્રંશમાં જે જે વિશેષ નિયમ કહેવાશે ત્યાં પણ કોઈ વાર પ્રાકૃત અને શૌરસેની જેવાં રૂપાન્તરો થાયછે). આ ઉપરથી ક્વચિન્ન ભવતિનો અર્થ ક નો ગ નાં થાય ત્યારે ક નો ક જ રહેછે એમ કહેવાનો નથી; પણ પ્રાકૃતમાં થાયછે તે પણ રૂપાન્તર અપભ્રંશમાં થાયછે એમ જોવાનું છે. તો પ્રાકૃતમાં અનાદિ અર્ધયુક્ત ક નો લોપ થાયછે (સિ. હે. ૮-૧-૧૭૭). ઉદાહરણ:—કુંમકાર:—કુંમબારો—કુંભાર; ચર્મકાર:—ચર્મબારો—ચમાર; સુવર્ણકાર:—સુવર્ણબારો—સુતાર, ધત્યાદિ, ધત્યાદિ; તેમ જ આ ક પ્રત્યયનો લોપ થાયછે. (સિ. હે. ૮-૪-૩૯૬ ના વ્યાખ્યાનમાં એ સૂત્રના આ અધ્યાપારના ઉદાહરણમાં કર્ણિકાર:—ના રૂપાન્તર તરીકે કળિબાર શબ્દ મુખ્યોછે તે આ વાતથી પુષ્ટિ આપેછે).

* મંડલેન તુ યત્ત્રીણાં નૃત્યં હહીશક તુ તત્ .

તત્ર નેતા ભવેદેકો ગોપત્રીણાં યયા હરિઃ ॥

હહીશમેવ તાલબન્ધવિશેષયુક્તં રાસકમ્ । इत्यं लास्यादिसहितं काव्यं प्रेक्षार्यम् ।

(કાવ્યાદર્શ—Bibliotheca Indica Series Nos 30—33—38—39—41
પૃષ્ઠ ૩૬; પૃષ્ઠ ૩૪ મે ઉપરથીકની ગણનામાં રાસકં બતાવ્યુંછે ને જુદું જ). આમ આમુક પ્રકારનો રાસકવૃત્તમાં ગવાતા દ્રશ્યકાવ્યને રાસક કહેલુંછે.

ગુજરાતીમાં ઓકારાન્ત ઉકારાન્ત શબ્દોના અન્તરસ્વરનું મૂળ કા પ્રત્યયમાં છે તે માત્ર મંસ્કૃતમાંના તદ્ભવમાં, એ કહેવાની જરૂર નથી. ફારસીમાંથી આવેલા તદ્ભવના અન્ત્ય ઓ અથવા ઉ નું મૂળ તે તે ફારસી અરબીમાં કેટલાક શબ્દોને અંતે આવનારા ‘એહ’ માં જણાય છે. ઉદાહરણ:—

ફારસી.

પદેહ

મુદેહ

ખાદેહ

ખજાનેહ

મહોરેહ

ખાનેહ

તેજાનેહ (= તીક્ષ્ણ વસ્તુ જેવું;

મ્હેમાં ખગતરા કરે હેલું)

દીવાનેહ

ફગ્ગેહ

નામેહ (= ‘પત્ર’ અથવા

‘ચોપડી’)

ખાગચેહ

જનાનેહ

ગાલીચેહ

ખરીતેહ

જામેહ

રીઝેહ (= હુકડા; નૂરેલું)

દાનેહ

કહવેહ

નકારેહ (અ.)—નગારેહ (કા.)—

તકિયેહ

આખખોરેહ

શીશેહ (= કાચ)

ખાસેહ

હિસ્સેહ

ગુજરાતી.

પડેહ

મડહુ

ખાદું

ખમતો

મ્હોરું.

ખાનું.

તેજનો.

દીવાનો, દિવાનો

અસો.

નાચું (= દિસાખનો

ચોપડો, દિસાખ.)

ખગાચો.

જનાનો, જાનાનો.

ગાલીચો, ગલીચો.

ખરીતો.

જામો.

રેજો.

દાણો (= અનાજનો કામ)

દાણા (= અનાજ)

કાવો.

નગાડું.

તકિયો.

આખખોરો.

શીસો.

ખાસો.

હિસ્સો.

નજલેહ
મોહલેહ

નજળો.
મહેડો.
મહેડો.

ફારસી—કુશાદેહ—નું ગુજરાતીમાં 'કુશાદે' ન રહ્યું છે તે અપવાદરૂપ ગણાયો. એ શબ્દ લગભગ ડું તત્સમરૂપે ન આવ્યો જણાય છે. ગુજરાતીમાં ઓછા પ્રચારનો એ શબ્દ હોવાથી આ પરિણામ આવેલું.

કવચિત્ ફારસી આકારાન્ત ઉપરથી ગુજરાતીમાં ઓકારાન્ત થાય છે. ઉદાહરણ:—

ફારસી.

ગુજરાતી.

દાના,

દાનો (ડાલો.)

(દાનો દુશ્મન સારો, પણ
નાદાન મિત્ર ખોટો.)

દરિયા

દરિયો.

X હાનું કારણ એ છે કે મંદરૂત ષઃ ના પ્રાકૃત ઓનો અક્ષર:—અઃ—દ્વારા ગુજરાતીમાં 'ઓ' થયો, અને અક્ષર તો અઃ દ્વારા હિન્દીમાં x આ થયો; ઘોટક:—ઘોટા (હિન્દી). તે ઘોરણે ફારસી 'એહ' વાળા શબ્દોનો હુમ્માં—હિન્દુસ્તાનના મુસલમાનોમાં ફારસીમાં પણ—અન્ત્ય 'એહ' તો ઉચ્ચાર 'આ' થાય છે, તે હિન્દીના આકારાન્ત નરમ્ભતિના શબ્દોના સામ્ય અને જમથી તે રીતે ફારસી આકારાન્ત તે 'એહ' કારાન્તની દ્રષ્ટિમાં પડીને ગુજરાતીમાં ઓકારાન્ત થઈ ગયા.

આ શિવાય ફારસી (આરબી) માં 'અત્' છેડે આવનારા કેટલાક શબ્દો પણ ગુજરાતીમાં ઓકારાન્ત બને છે. ઉદાહરણ:—

મોહાવરત્—મહાવરો;

મુકાબેલત્—મુકાબલો;

મુબાદિલત્—મોબદલો.

છેવટે, 'અપૂન' અક્ષરવાળા ફારસી આરબી શબ્દ કવચિત્ ઓકારાન્ત (ગુજરાતીમાં) બને છે. ઉદાહરણ:—

અપ્તર અ—અપ્તરો.

ડું હ જતો રહ્યો તેથી લગભગ.

x આ નિદાન બીન્સે જણ્યામાં જતાવ્યું છે. હેમચન્દ્રે તો (સિ. હે. ૮-૪-૩૨૯) સ્વાદૌ દીર્ઘહ્રસ્વૌ એમ હસ્વનો દીર્ઘ થાય છે એ સ્થૂં વિધિ ન દર્શાવ્યો છે.

આમ ઓઝારાન્ત ઉઠારાન્તનું મૂળ ક્ષારસીઅરબીમાં એફ—અત્—આ—અ છે, તો અકારાન્તનું મૂળ ક્ષારસી અરબી વર્ણનાન્ત સજ્જોમાં છે. ઉદાહરણ:—

મદ્—મરદ

દદ્—દરદ

રમાલ્—રમાલિ.

અવવાર—સુરવાળ.

બાગ—બાગ.

બિરજ (= ચોખા)—બિરજ (= ચોખાની અમુક રીતથી રાધીને કરેલી બનાવટ.)

ફિકર—ફિકર, કકર.

ફર્ફ—ફરફ.

બાદામ—બાદામ.

અજર—અંજર.

અયત્-ઉત્-નામ (= લોહોની આખ્ય)—અનનાસ.

ગુપ્તદ્—ગુપ્તદ્.

ગુપાગ—ગુપાબ, (અને ગુલાબની પાંખડિયો રેચક તેથી) ગુલાબ.

બર્ફ—બરફ.

ગાઝર—ગાઝર

પેચ—પેચ

મેખ—મેખ

મુર્જ—મુરજ.

મુનસફ—મુનસફ

તાકીદ—તાકીદ

દાદ, દરખાસ્ત, અદાલત, વકીલ, વકાલત, મારફત, ખર્ચ-ખર્ચ, કેફ, લાલ, નાન (= જીવ), માલ, હરકત, લગામ, ઇલાદિ

આ નિયમોને અપવાદ પણ છે:—

ગુજરાતી

મોળે (દરિયાનો તરંગ)—

(અરબી) મોળ

બિસ્તરા

બિસ્તર

જરા

ઝરેહ

(ઠરો—એ શબ્દમાં હિન્દી=ઉર્દુ (ઓકારાન્ત) રૂપ ન્ અંટકીમે રહ્યું છે, કેમકે 'ઠરા'

કારસી—પહેલુ, પહેલું, —ગુજ—પહેલ—પહેલ (= પાસા) એ શબ્દમાં અન્ત્ય ઉકાર-
નો અકાર થયેલો ખરા; પણ તે ઉપરથી ઉકારાન્તનો અકારાન્ત થાય છે એમ સ્વતન્ત્ર
નિયમ કાઢવાની જરૂર નથી. કેમકે મંદૂત પ્રાકૃતમાંથી આવતાં પ્રવર્તનારો ઉત્સર્ગ એક છે
તે એ કે—શબ્દોના અન્ત્ય (તેમ અનન્ત્ય) ઉકારો અકાર થાય છે, ઉદાહરણ:—મં. મધુ,
મધ; પ્રા. વિષુ ગુજ—વિષુ, ઇત્યાદિ અનેક ઉદાહરણો છે; તે ઉત્સર્ગનું તત્ત્વ જ અદિ
પણ પ્રવર્તે છે.

(ટીપ:—આ ચર્ચામાં કારસી અરબી શબ્દોની જોડણી, વ્યુત્પત્તિ વગેરેમાં મહારા મિત્ર
રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીની (તથા ગ્રીષ્ઠ સાહિત્યપરિષદમાં હેમણે આપેલા નિબંધની) મદદ
લીધી છે.)

નાન્યતર જાતિમાં 'ઓ' ને ઠેકાણે 'ઉ' છે અને ત્યાં પણ એક પક્ષે 'આંગણું'
જેવા શબ્દો છે, તો ખીજે પક્ષે 'ફધ', 'ધર' જેવા અકારાન્ત શબ્દો છે; અને 'ઓ'
નો ખુલાસો છે તે જ 'ઉ' નો ખુલાસો છે,—આમ રા. બ. રમણભાઈ કહે છે. હું પણ
તેમ જ કહું છું; પણ હેમને મને સ્વરભારનો ખુલાસો છે, તો મહારે મતે ક પ્રત્યય લાગવા
ના લાગવાનો ખુલાસો છે, સ્વરભાર પણ ઉપરના તોડ પ્રમાણે સ્વીકારવાને બાધ નથી, પણ
પ્રામંગિક કારણ તરીકે. ઉકાર માટે હેમચન્દ્રે ખામ સૂત્ર રચીને એ બાબત સ્પષ્ટતા જ કરી
દીધી છે. સિ. હે. ૮—૪—૩૩૧ પ્રમાણે ક પ્રત્યય ન લાગેલા શબ્દમાં ગૃદ્—ઘદ્—ધર,
દુઘ્—તુઘ્—ફધ, ઇત્યાદિ થાય તે, એક વર્ગ; અને સિ. હે. ૮—૪—૩૫૪ (* કાન્તસ્માત
ઽન્ત્યમૌ:—કલીબ (નાન્યતર જાતિના) ક પ્રત્યયાન્તના અન્ત્ય અકારનો—પ્રથમા તથા
દ્વિતીયા એક વ્યંજનમાં—ઽ થાય, એ) સૂત્ર પ્રમાણે ઝંગનકં—ઝગનકં—આંગણું, એમ
થાય તે ખીજે વર્ગ. આમ અકાર અને ઉકાર નાન્યતર જાતિના શબ્દોને અન્તે આવે ત્યેનો
ઇતિહાસ જાણવાનાં ખરાં સાધન આ છે;—કેવળ સ્વરભારનું તત્ત્વ અદિં પ્રવર્તતું જોઈને વ્યર્થ
છે. એ જ ઝંગન શબ્દનો 'આંગણું' થાય છે તેમ જ 'આંગણું' પણ થાય છે; તો ત્યાં
સ્વરભારનો પ્રમંગ ક્યાં આવશે ? અર્થબેદ પણ જોમાં નથી. ઝંગન—ઝગણુ—આંગણ,
એમ જ કંપ જણાશે.

આ ઉકારાન્ત અને અનુસ્વારરહિત સ્વતઃસિદ્ધ ઉકારાન્ત શબ્દોનો ભેદ રા. બ.
રમણભાઈ સારી રીતે બતાવ્યો છે. મહને સ્મરણ છે તે સાચું હોય તો આ વર્ગબેદ પહેલ
પ્રથમ સ્વ. મહીપતરામભાઈ પોતાના વ્યાકરણમાં બતાવ્યો હતો; હેતું નિઠાન વ્યુ-
ત્પત્તિદર્શનથી બતાવ્યું નહોતું, તે જુદી વાત. આ ભેદ દર્શાવતાં 'આદાની દરમ નિ

* આ સૂત્રના ઉદાહરણમાં તુચ્છક શબ્દ છે, તે તુચ્છક નો છે, ને ઉપરથી સ્પષ્ટ
છે કે ક પ્રત્યયનો ક, અપભ્રંશની પછીના કમાં નહિ પણ, અપભ્રંશ બાષામાં જ
જન્મ થાય છે. આ ધોરણે જ નરજાતિમાં પણ ક નો સ્થાન અપભ્રંશમાં જ યદ્યને ઘોઢક
ઇત્યાદિ થાય છે એ નિર્વિવાદ છે.

ખદ્યે ‘આદંતી કરચ’ હેવા વ્યુત્પત્તિ અને વ્યાકરણ વિરદ પ્રયોગ, શિષ્ટતા ખાતર અને બાપાનું બંધારણ જાળવવા ખાતર, અટકવવા જોઈએ એ રા. બ. રમણભાઈ દર્શાવેલી સખળ ઇચ્છાને અન્તઃકરણથી અનુમોદન આપું છું.

છેવટે આ બહુ લંબાણવાળી ચર્ચા સમાપ્ત કરતાં રા. બ. રમણભાઈનો આભાર માનવાની ફરજ છે કે હેમના સમર્થ નિબંધને પરિણામે આ રસ પડે હેવા વિષયમાં મનન-પૂર્વક અવગાહન કરીને, તથા આ વિષયના મ્હારા વિચારોનો સભગ્ર સંગ્રહ કરીને, આ સ્વ-તન્ત્ર નિબંધ લખવાનો પ્રસંગ મ્હને મળ્યો.

તા. ૨૨ મી વાંદરા
ઓક્ટોબર ૧૯૧૨.

નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

(૧-૨).

પરચરણ બાબતો.

પોતાના નિબંધમાં રા. નરસિંહરાવે ઝૂલણા વિષે ટીકા કર્યા બાદ બીજા હંદો વિષે કેટલુંક લખ્યું છે. ઝૂલણા વિષે ગયા ઝાંકમાં ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે. હવે મરદંડા વાઘેશ્વરી, ચામર, ચંદ્રદીપ વગેરે ધણા હંદો (વગેરેમાં કયા હંદોનો સમાવેશ કરવાનો છે અને તે વળી ધણા છે તો તેનાં નામ આપવાં જોઈએ) “વિષે આ દિશામાં તપાસ કરવાની જરૂર છે. એ અન્વેષણ પછી આ મુદ્દા ઉપર અનુમાન રચાય. મને એમ તો લાગે છે કે અન્વેષણમાં ચોડાએક (ઉપર ધણા કલા છે તેથી બાધ આવે છે) તો હેવા નીકળશે જ કે જે પ્રેમાનંદના સમય પછી જ કવિતા સાહિત્યના આકાશમાં પ્રથમ હૃદય-યવા પામ્યા હોય, પરંતુ આ બાબત કેવળ તર્કના પ્રદેશમાં પ્રવેશ નહિ કરે”. તર્કના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાને બદલે તેમણે જે તપાસ કરવાની તરફી લીધી હોત, તો તેમની જમણા ભાગી ગઈ હોત. તેમણે જે ચાર હંદોનાં નામ આપ્યાં છે, તે આધુનિક નથી, તેનાં પ્રમાણ રણપિંગળને આધારે નીચે આપ્યાં છે.

મરદંડા અથવા મહારાષ્ટ્ર એ ૨૯ માત્રનો હંદ છે; અને તે પ્રાકૃત પિંગળ ચત્ર, વાણી બૂપણ, હંદ: કામદંધા વાસ, ચિંતામણી વગેરેમાં આપેલા છે.

વાગેશ્વરી અથવા વર્ણ વાઘેશ્વરી એ ૨૩ અક્ષરનું ષ્ટત ૭ યગણ્મલગથી અને છે. પિંગળાદ્યમાં તેને બારન વાઘેશ્વરી અને ગણપ્રસ્તાર પ્રકારમાં તેને વાઘેશ્વરી નામ આપ્યું છે.

આમર જેનાં તૂણક, તૂણ ને પચ્યામન એવા નામ છે, તે રત્નરત્ન એમ અક્ષરોથી બને છે. આમર નામ મદારમરદયપૂર્વા આપેલું છે તેમા ગણગચનામા ફેર છે વળી બીજી જાતનો આમર માત્ર અક્ષરી (૨ જ ગ) દોષ તેને સમાનિકા, મમાના, વાણી એવાં પણ નામ આપેલા છે

અદ્વીકા, જેના બીજા દશ નામ આપેલા છે, તે ૧૮ અક્ષરો (૫ ૫ ૫ ૫ ૫ ૫) બને છે અદ્વીકા નામ બાપા હદો મળરીમા આપેલું છે

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે એ સાચે હોદાનાં નામ જૂના પિંગણમા છે, એટલે તે આધુનિક સાહિત્ય આકાશમા પ્રગટ્યા નથી વળી રત્નરત્નરે અપ્રસિદ્ધ જ્ઞોતી-શાંતિન વિહિતિત, દુતવિનખિત, પુષ્પિતામા, સ્થોદતા, પ્રમિતામગ જેવા—વાપર્ષા છે, એ વાત ગયા અંકમા લખાવી છે જ

જન્મવાગી ને બગવાગી ઉપર એવીક દીક્ષ થઈ છે, અને ગ ટેશવનાલે બગવાગીને કેકાએ મહારાષ્ટ્રી લેકેએ એમ લખાવ્યું છે રા ટેશવનાલે શા ઉપરથી લખ્યું દરો તે ગરા જાણનામા નથી, પરંતુ પ્રેમાનંદ જે પત્ર લીધું હતું તે કાર્ મરેડી આપે રખડા કરવાને જ નહિ, પણ જન્મે બગાલી જેવી ચરતી સ્થિતિમા ગણાએલી પ્રાકૃત સાથે પણ ટક્કર કરવાનો તેનો હોશ હતો બગાળીમા નાગક નહોતા તો બગવાગીને માટે કેમ સખે એમ રા નરસિંહરાવે લખાવે છે નાટકે તો જન્મમાએ નહોતા ને મરાગીમા પણ નહોતા, હતા પ્રેમાનંદ શુદ્ધરાતીમા નાગક રચવાની હામ બીડે તો શુદ્ધગતીને ઉતરતી ગણનારા અને પોતાની બાપા વિશે કાંઈ ધરાવનાર તેની ચેમ્ડી કરે અથવા કરશે જ એમ ધારી જન્મવાગી ને બગવાગીનાં નામ આપેલા હોવા બેઠાએ

અંતિહામિકા વિરોધનું એક ઉદાહરણ તપસ્યાધ્યાનમાથી રા નરસિંહરાવ આપે છે, અને દક્ષિણ દેશનો અર્થ પોને મહારાષ્ટ્ર જ એમ ધારે છે (શા આધારે ?). દક્ષિણ દેશ તો છેક રામેશ્વર સુધી પહોંચે છે દક્ષિણમા ખાસ કરીને તમેર મહીસુર વજેરમા ગાપનકજા પ્રાચીનમાગથી જ વડીઆતી હતી ઉત્તરમા નારદી અને દક્ષિણમાં તાડવ નૃત્ય મગથી ચાલ્યા આવે છે, અને ગાપન પણ બનેનાં જૂદા જૂદા છે તો પછી કાળ વિરોધ થી રીતે થાય છે, તે સમજાવતું નથી કદી મહારાષ્ટ્ર અર્થ લેવામાં આવે, તો પણ બે સાચી વાત હોય તો પ્રેમાનંદ જેવો કવિ તેની જાણતમા બીજાને અન્યાય આપે એમ નહોતું

રા નરસિંહરાવે કેટલાક પ્રયોગોને મુજબગિરા ગણી તે પ્રેમાનંદના સ્વમામા પણ ન હોય એમ કહ્યું છે કાદા કાદી જાય અથવા કાદા કાદવાના નથી એ મુજબગિરો પ્રયોગ છે તેને માટે પોતે કઈ આધાર આપશે ? કદાચ કાદાનો અર્થ ડુગમી ગળીને પારસી સોડાએ એ પ્રયોગ ચલાવ્યો હોય એમ તેઓ માનના દરે પરંતુ કાદા એ કદ વાચક છે, અને તે ખોટી કાદવાથી નીખે છે બે કાંઈ નીખવાનો રાજવ જ ન હોય તો, જમીન શા માટે

ખણુવી—ખોદવી એ મૂળ અર્થ છે, અને તે ઉપરથી ઉપલી બે કહેવતો પડી છે. એ કહેવતો વિષે કાગળો લખીને તેમ ખીણ રીતે એ તળવીજ કરી, તો તે છેક કડી પ્રાંતના આપ મુખી વપરાય છે, તો પછી એ મુખધિગરી થી રીતે? બેસવા કહે છે, કરવા કહેશે, લેવા કહે છે, કરવા કહે છે, આ પણ મુખધિગરા પ્રયોગ ચોતે ગણે છે, અને “લેવા કહે છે એ હજી વખતે શુદ્ધ સંભવે” (શા માટે ?) આ આરે પ્રયોગ શુજરાતીમાં વપરાય છે, એમ તપાસ કરતાં જણાઈ આવે છે. શકા ધરાવતું નથી જ્યાં ધરાવતું તે તો દેવને ધરાવતું તાં વપરાય છે એમ પોતે કહે છે ધરવું, ધારવું, ધરાવવું એના ખીજ અર્થ થતા જ નથી એમ શુ તેઓ માને છે? તે શુદ્ધ કરવા જોઈથી શકિત ધરાવતો નથી, શુ તે બે માયાં ધરાવે છે? એમ આપણે બોલીએ લખીએ હીએ

“એ પરથી એમને લેતી ગાથી”. અહીં ઉપરને બદલે પર એ આધુનિક છે, તેમ તે ઉપરથી એ વચન પણ આધુનિક છે; એમ જણાવી રા. નરસિંહરાવ તે બાબતનો કંઈ પુરાવો આપતા નથી પર આધુનિક નથી એ બતાવવા માટે નીચેનાં ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે.

પ્રેમાનંદના મમકાવિત સામળના અંગવિદિમાં નીચેનાં વાક્યો નજરે પડે છે —

કનકેશ્વર મહાદેવ કનકપુરી પર મેખો.	૨૮૧.
ધાવો જે શિર પર આવે.	૨૮૫
ગમડવાઈ ખાઉ, રીમે જે તમ પર રહ	૩૧૪.
વાનર વનચર જાત, જનાવર પર શો જોરા.	
(વળી એ જ હદમાં) રાંધેને રહે શરણ, તે ઉપર શો તોરા.	૨૧૩.

(મતલબ કે પર ઉપર બને એક જ હદમાં વપરાયા છે)

હવે આપણા આદિ કવિ નરમઈ મહેતા, જે પ્રેમાનંદ પૂર્વે જસે વડા અગાઉ થઈ ગયા, તેમના સુરત સંગ્રામમાંથી વાક્યો ટાપીએ.

તીમ થઈ એપિકા, કૃષ્ણ પર એપિકા.	૫૬. ૧૧
અંક પર વામ લે.	સદર
ભૂગ કુમુદ પર, રાહુ જ્યમ ચદ્ર પર	
તેમ બળદેવ પર, કૃષ્ણ રાજે	૬૫

કહી, શકાય, ઉભી શકાયનાં ઉદાહરણ આપી રા. નરસિંહરાવ કહે છે કે આ “સકવું” ક્રિયાપદ અર્વાચીન શુજરાતીમાં વિશેષ કરીને વપરાય છે. પૂર્વકાળમાં શુજરાતીમાં મુખ્ય ત્રિ વાપરના મળબેદથી જ આ સકાર્થ બતાવતો હતો કહેવાય, કસાય ક્રિયાદિ રૂપથી કામ-

નિર્વાહ થતો, ચંદ્રવા તો 'કંઈ' જાણ એ તરેહનું વપરાતું. પ્રેમાનંદ આવાં જ ૩૫ વાપરે. (તેનું કંઈ પ્રમાણ ?) એક વાર પોતે વિશેષ કરીને કહે છે અને બીજી વાર સર્વભેદથી જે આ શક્યાર્થે બતાવાતો એમ રહેપણે કહે છે. તો તેમાંથી ખેડ કંઈ ? પ્રેમાનંદના સમયમાં એ ૩૫ નહોતું વપરાતું એમ તેમનું કહેવું છે; તો પ્રેમાનંદના સમકાલીન શામળ કોટે એ ૩૫ અનેકવાર વાપર્યું છે, તેનાં ઉદાહરણ જુઓ,—

શામળ કે' એમ કહી શકું, લીલાં લંદર લંકાતણી. અગદવિંદિ. શ્લોક ૫૬.

પેશી ન શકે પવન, બવને ઉભો રહે ઇદર. સંદર્ ૭૯.

મંજાળી રાજકો નવશકયા, શુદ્ધ જુદ્ધ સર્વ બહી ગપા. સદર. ૧૦૭.

સુશોચનાનો કુંવર એને બીજા મારે છે એમ પોતે જ ઠરાવી બૂમો પાડે છે—હું તો રે, કંઈ છું રે, એની રે. રા. નરસિંહરાવ આ ઉતારો આપી જણાવે છે કે આ તરેહની બા-
યલી બૂમ પાડવાની—“તોરે” રાજકો રાજકો મૂંડીને ચેવાની, હાંકના સંભવેના છોકરીઓ—
કેટલાક વર્ગમાં—વાપરે છે, તે પ્રેમાનંદ જોડેની પ્રાચીન હશે ? સંશય પડે છે.
પ્રેમાનંદના વખતમાં એ રીત નહોતી તેનો પોતે પુરાવો આપતા નથી. વળી તે બાયલી
રીત કેટલાક વર્ગની છોકરીઓ વાપરે છે એમ કહે છે, તો તે બાધની રીત છે, અને કેટલાક
વર્ગની છોકરીઓ જ વાપરે તેનું કંઈ પ્રમાણ ? છોકરા ને છોકરીઓ બંને ઘણા ખરા વર્ગમાં
એ રીત વાપરે છે, એમ તપાસ કરશે તો તેમને જણાઈ આવશે. છોકરાં જૂઠાં બાળ—માર
મારવાનાં—ચડાવે છે, ને ઉપર પ્રમાણે ગાળ દેવા મડી જાય છે. આવી વાત નાટકોમાં, નવ-
લકથાઓમાં હોઈ જાય છે, એટલે પાછલા પુરાવા મળતા એ સુરેકલ છે. પ્રેમાનંદે એક ઢેકાણે
મોઢાં ડાહી રમત વિશે જણાવ્યું છે અને તપત્યાખ્યાનમાં ઉપર પ્રમાણે બાળવેદના વાપરી છે,
“થાપી થાપી બાણાં ચોરને માથે બાણાં” એ પ્રેમાનંદથી પણ જૂના કવિ બાલણે વાપર્યું
છે, તેથી બાળવેદમાં જૂના વખતથી ચાલી આવેલી હોવી નેહમ.

પિતાશ્રીના મંત્રે છે પૂર્વે હુ કહી ગયો છું, પરતુ એ રીત ૨૦-૨૫ વર્ષ કે તે સુમા-
રમાં જ પડેલી લાગે છે એમ રા. નરસિંહરાવ કહે છે, અને એઓશ્રી જોવે હસવા જોડે
દરજો પછુ હાલ કેટલાક લઈ જાય છે એમ પોતે જણાવે છે. હસવા જોડે હો કે ખોડી
હો, પરતુ એ રીત પ્રેમાનંદની પૂર્વે પણ ચાલતી હતી. માધશ્રીને માટે પોતે લેખાવળીનો
પુરાવો આપે છે, પરતુ લેખાવળી પ્રસિદ્ધ થઈ તે અગાઉ ગામડે નિશાળોમાં કાગળનો
નમુનો સીખવાનો, તેમાં શાહશી ૫ (૭ કે ૧૦૮) એમ ગોખાવાતું અને હજી પણ એ રીત
ચાલુ જ છે. મારી પાસે સવત ૧૯૫૫ ની સાલનો અસલ કાપડી કાગળ ઉપર લખેલો
દસ્તાવેજ છે, તે અમદાવાદમાં ઘર આખ્યાના સંબંધમાં લખાયો છે. તેમાં દિલ્હીના બાદશાહ
અંકુશર-જહાંગીરને બાને હુમ્મીયું એમ જણાવી લેખે ઓગળે ચકાવ્યો છે. તેમાં શાહ-
શી શી શી શી શી શી એમ સાત વાર લખ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ તેમાં કાદશી,
કાજશી, ખાંનશી એમ લખ્યું છે, અને પેશકાર દિલ્હીએ છે ન લેખ મંરૂત-ચુનરાતી
જેવી ભાષામાં છે.)

“તોજરો ચઢ્યો” એ બાબત મેં પૂર્વે જણાવ્યું છે, પરંતુ તેનો અર્થ શા. નરસિંહરાવ મ્હોં ગંભીર થયું એમ જણાવે છે તે ખોટું છે. રીસે ભરાયાથી મોં ચઢે છે, તે અર્થમાં તે વપરાય છે, અને તે જ અર્થે કવિએ વાપર્યો છે; તેમ એ જ અર્થે તે પૂર્વે અને અધાપિ સર્વત્ર વપરાતો ને વપરાય છે.

સિધારવું, સિધાવવું ને બદલે ચથેલું આ અશુદ્ધ રૂપ આધુનિક દશે એમ લાગે છે. પણ ખાતરીથી ના કહેવાય એમ શા. નરસિંહરાવ જણાવે છે. પરંતુ એ રૂપ પહેલાં વપરાતું. જુઓ:—

સીતા લઈ સંધારીઆ, આઘ્યા (દરશ) અયોધ્યા.

(રામજની અંગદવિદિ ૩૫૧)

આવો જ પાઠ દરામરકંધમાં છે, પણ હાલ તે કડી યાદ આવતી નથી. પધારવું ને સિધાવવું કેટલીક વાર ઉલટ પાલટ અર્થમાં પણ વપરાય છે.

“કોધે ભરાવવા જેવું કાંઈ નથી” ભરાવવામાં હરતદોષથી “વ” વધેતો લાગે છે.

શા. નરસિંહરાવ કહે છે તેમ “ભરાવા” એ સહજેદનું રૂપ નથી:

એ પણ પ્રેરક ભેદનું જ રૂપ છે.

સુત હું ચેં થયો ઉત્પન્ન ?

નવ જનની કરી જ પ્રસન્ન.

આ પાંચાલી પ્રસન્નાપ્યાનમાંથી ઉતારો આપી શા. નરસિંહરાવ ટીકા કરે છે કે “ખીન ચરણમાં જકાર છે તે નિશ્ચયાર્થના ઉદેશનો નથી જ: માત્ર પાદપૂરણાર્થ, અર્થહીન છે. આ પદ્ધતિ આધુનિક જ છે પ્રેમાનંદના આપ્યાનાદિકમાં એનું દર્શન થયેલું સ્મરણમાં નથી આવતું, અને તે સભવ પણ નથી; કેમકે આપ્યાનોમાં દેશી વજેરેની પદ રચના સિયિત્ર અને સ્વાતન્ત્ર્યવાળી હોવાથી એને આ પ્રકારના ટેકાનો ખપ પડે નહિ. છંદગતના રૂઢ નિયમોને પરિણામે આવા પાદપૂરણ એકાદશરી રાખેલો આશ્રય લેવાનો પ્રસંગ આવે છે. આધુનિક કાળમાં એવાં વૃત્તોના પ્રચાર વધ્યાં તે સાથે આવા રાખેલો વિરોધ પેદા. આ પછી શ્રીપદીહરણના ઉતારા આપ્યા છે તે વાત નાટકોને અંગે મહત્વની ન હોવાથી તેમ એ ત્ર્ય પછી પ્રેમાનંદનો હોવા વિષે શા. નરસિંહરાવને શંકા છે, તો એ વાત હું પણ હાલ છોડી દઈશ.

પ્રસંગે જ વજેરે વધારવાની જરૂર પડે છે એ તો શા. નરસિંહરાવ સ્વીકારે છે. સંસ્કૃતમાં હિંદીમાં અને મરાઠી ભાષામાં પણ એ પ્રમાણે કરવું પડે છે. આ રીત ગુજરાતીમાં આધુનિક છે; એમ શા. નરસિંહરાવ જણાવે છે, તેનો પૂરાવો તેમને આપવાનો બાકીમાં છે. એ રીત આધુનિક નથી તે સાબીત કરવા માટે હું નીચેના પૂરાવા આપું છું.

દયારામભાઈને આધુનિક સાહિત્યના સુરેશ્વર તથા નહોતા, છતાં તેમણે જનો ઉપયોગ કર્યો છે. જુઓ:—

ઉભય એક જ પ્રમાણે.   જુવાનકવ. ૧૬.
જ્ઞાનાનંદ યદી બહુ જ આધિકો.   સરદાકવ. ૧૭.
શુભરૂપાદિ સર્વે ભાં જ ભાસે.   હેમંતકવ.

હવે આપણે પ્રેમાનંદના સમકાલીન સામળ બટ લઈએ.

નામ પ્રતાપથી નહિ જ નામું.   અંગદવિદિ. ૨૯.
ધણાં નિશાણુ જ ગાજે   સદર ૬૩.
ઈસ વરદાન જ દીધું   સદર ૬૫.

પ્રેમાનંદનો ખીલ્લો સમકાલીન અને શિષ્ય રત્નેશ્વર લઈએ.

રહ્યા દુઃખ દે અન્યને તે જ દેહક   વૈરાગશતક. ૭.
જન્મ કાળ સમે જ થયો તદા.   „ ૧૨
પશુ તણા અવતાર જ બાણવા   „ ૨૨

આપણા આદિ કવિ નરસિંહ મહેતામાંથી ઉદાહરણ આપીએ.

વિકૃત અવિચોક્તિયે આ જ ટાણે.   સુરત સંગ્રામ. ૫૬. ૧.
શૂર સાચો જ તું, કૃષ્ણ કે' ધન્ય તું.   સદર. ૨૩.
તું અવ્યા ક્યાં થકી તે જ કર્યને નકી.   સદર. ૨૬.

પણ રા. નરસિંહરાવ કહે છે કે પ્રેમાનંદના આખ્યાનાદિમાં એનું (જકાર નું) દર્શન થયેલું રમરણમાં નથી આવતું, તો તેમને અમરણ કરાવા નીચેનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે.

દદ કરી ધીરજ, ચાલી વીર જ. ઋષ્ય આખ્યાન કંઠુ. ૯. ૪૯
નિર્ખા વિષ દુજતી, આપી સુજતી, વાત જ રચતી
(જે) વર કા'બ્યા.   સદર, ૧૧. ૬.
વળી રમ્ય ખીલી રહ્યાં હોય બ્યાં હે, રડાં કજ, જનું
સુનીંદ્ર જ ત્યાંહિ.   સદર. ૧૮. ૭.

“ જા. ”

સાયન્ટિસ્ટનું સ્વર્ગ.

“પણ તું પરણતો કેમ નથી ?”

એક ન્હાની ગોળ ટેબલ ઉપર ટોપી દેખી ખુરશી પર પડતાં પડતાં મેં પ્રશ્ન કર્યો. મ્હારો મિત્ર એક સુંદર કુલની પાંખડીઓ તોડી તોડીને તપાસતો હતો.

તે એક બાયોલોજીસ્ટ હતો. ડાર્વિનની માફક આખી છંદગી કુલ તથા છોડ, પ્રાણીઓ તથા પખીઓ, વિગેરે કુદરતના મૂક પણ મહાન સમાજમાં જ મળી જઈને ગાળવા માંગતો હતો. મ્હોટી ઉમરનો છતાં તેનાં માનીતાં કુલોના જેવો જ સુકોમલ તથા બાલકના જેવો આનંદી હતો. તેનાં નિર્દોષ હાસ્ય વગર એક પણ દિવસ મહેન મહેન પડતું નહિ.

શ્રામ્ય છંદગીનું વસુંન લખતાં એક લેખક કહે છે કે “બાલકોને મળવું હોય તો તેમને ઘેર ન જતા. ગામના વડ તજે કે તળાવની પાળ ઉપર જ તેઓ હમને મળશે.” મ્હારા મિત્રનું તેહનું ઢેકાણું એવો માનીતો બાગ હતો. પત્રે પત્રે નતન શુભવાળા છોડની ફરેલી “નર્મરી” માં એકાદ ખુણામાં કોઈ ન્હાના છોડની, એક માતાની માફક સંભાળ લેતો તે મળો આવતો. એક બે ખુરશી અને એક ન્હાની આરસની ટેબલ ત્યાં નાખી હતી. એક ન્હાના પણ સુંદર હોજમા કમલ તથા પાણીના બીજ વેચાઓની જાળ શુધાર્થ ગઈ હતી સ્થેજ બારીક અવસોકનથી જણાઈ આવતું કે વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે જ તે બાગ હતો. દરેક જાડ ઉપર તેનું નામ તથા તેને વર્ગ લખ્યાં હતાં. અહીં જ હિનાં મનનું વિશ્રાન્તિસ્થાન હતું. અહીં જ તેનો ઇશિર હતો—સ્વર્ગ હતું.

“પણ તું પરણતો કેમ નથી ?”

ધાર્મિક, સાંસારિક કે શાસ્ત્રીય, ગમે તે વિષયની ચર્ચાતો “ધ્રુવ” મ્હારો આ પ્રશ્ન હતો. આ જ પ્રશ્નથી હું તેને હમેશાં સતાવતો અને તેનાં મીઠાં હાસ્ય ચોરતો.

હમેશાની ટેવ મુજબ તે હસી પડ્યો.

મુખ્ય જાતિની છંદગીમાં મેંકાન્તિ લાવનારો આ પ્રશ્ન સાંભળી એક ફિરતના જેવું ઉમદા હાસ્ય તે હસતો. આ હાસ્યનું પૃથક્કરણ હું બરાબર કરી શક્યો ન હતો. તે તિરસ્કાર યુક્ત તો નહિજ પણ શાન્ત અને સવ્ય હતું, અને એવી રીતે મોહક હતું. મ્હારામાં મિત્ર લાગણી ઉપજ કરતું. મેં તેના આત્માને હજી પૂરો આગમ્યો ન હતો.

“હંસનું છોડી દે અને સીધા જવાબ આપ.” મેં કંઈક ગાંભીર્ય ધારણ કરીને કહ્યું.

“પણ ત્હારો કહેવું છે શું ?”

“એ જ કે આ બધાની ખાક કર.”

“અને ?”

“પરણુ.”

તેનાં હાસ્યની મધુરતામાં દયા અને દિલગીરી વધ્યાં.

આ વખતનાં તેનાં હાસ્યે મ્હને હસાવ્યો નહિ.

આંખ જમીન તરફ રાખી, ફક્ત નજર ઉઘી કરી, પોતાના ન્હાની વસ્તુઓ તપાસવાના કામ સાથે રમતાં રમતાં તે બોલ્યો,

“પરણું ? મ્હારી આ પ્રિય સંધિને બે વક્ષ યાઉં ?”

“બે વક્ષ કેવી રીતે ?”

“આ આનંદી પુણી, આ બાલક છોકો, અને મ્હારે હાથે ઉછેરેલાં આ વૃક્ષોને હું જ નાશ કેમ થઈ પડું ? શું સ્ત્રીને ખાતર મ્હારાં આ સ્નેહીઓનો ત્યાગ કરે ? મ્હારી નિર્દોષ કુદરતને હું તરછોડું ? મિત્ર ! ઇંદગી પછી શા કામની ?”

તેણે નજર નીચી કરી દીધી. એક સફેદ પુલની પાંખડી તોડીને કાંઈ પણ હેતુ વગર આંખ આગળ ધરી સ્વપ્ન હૃદયથી તે હમવા લાગ્યો.

“પરંતુ પરણીને આ બધું ક્યાં નથી કરાતું ?”

“એટલે પરણ્યા તે સ્ત્રીને બે વક્ષ થયું.”

“બે વક્ષાઇને આવો વિચિત્ર ખ્યાલ તમારામાં ક્યાંથી આવ્યો ?”

“કેમ ? કોઈ એક મહાત્મ લેખક કે સાયન્ટિસ્ટની ઇંદગીનો અભ્યાસ કર. આવા પુરુષોમાં, પરણ્યા છતાં, પરણેલી સુખી ઇંદગી કેટલાએ ભોગવી છે ?”

“એક તો ત્હારા બહાવા કાર્વિને.”

“હબરમાંથી એક. અને એ દેવી યુગલ આ પૃથ્વી ઉપરનું હતું એમ હું માનતો નથી.”

“ત્યારે મંગળમાંથી ઉતરીને આવ્યું હશે.”

અમે બન્ને હસી પડ્યા. મ્હારા મિત્રે પેહું સફેદ પુલ મ્હને માર્યું.

“મ્હાઈ કહેવું ન સમજવાનો તું પ્રયત્ન કરે છે.” તે બોલ્યો. “ઘણા મ્હોટા સમય-માંથી એકાદ આવાં સુખી જોડાનો દાખલો મળી આવે તો તેથી મ્હાઈ કહેવું બોલું કરવું નથી. આવા આત્માઓ નીટલા માનુષી છે તેનાં કરતાં વધારે પેગમ્બરી અને અમુખાપી છે. બાકી તો, લેખક કે સાયન્ટિસ્ટ, ગમે તેવું જીવન તપાસ. જગતની આંખે કદાચ આવા લોકો એકદર માલમ પડ્યા હશે. જગતે તેમને બેદર્દ કહી તુચ્છકારી કાઢ્યા હશે. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એવી હતી કે જગત કહે છે તેવા “દર્દી” થયા હોત તો તેમનાં ખરા સ્નેહસ્વર્ગોના અને તેમની ઉચ્ચ ભાવનાઓનો તેમને ત્યાગ કરવો પડત.”

છેલા સમ્પ્રદાયી મંદને આશ્ચર્ય લાગ્યું. વાત રંગ પકડતી હતી. મહારા મિત્રનો આત્મા ધીમે ધીમે ખુલ્લો થતો હતો. કાં તો મનુષ્ય હૃદયનો નીરસ ટુકડો લેનામાં હતો, અથવા તો કોઈ ફિરસતનો આત્મા ત્યાં છૂપાયો હતો. મેં પ્રયત્નકરણ કરવા માંડ્યું.

જાણે આખી મનુષ્ય જાતિને અપમાન થયું હોય અને લેખાંની વ્યક્તિ તરીકે મંદને પણ અપમાન લાગ્યું હોય તેમ હું બોલ્યો.

“દર્દ શું અને સ્નેહસ્વર્ગ શું તે સ્ક્રમજો છે ? આવી ચેતનરહિત વસ્તુઓ તરફ મોહ એ તહારી ઉચ્ચ ભાવનાઓ ! એ તહાઈ દર્દ ! એ તહારાં સ્વર્ગો ! બાઈ ! તહારી મંદને દયા આવે છે. સ્વર્ગ તો તું પરણશે ત્યારે જ જોઈ શકશે. ક્યાં સુધી આવી એકાન્ત જીંદગીમાં રહેવું લંદને ગમશે ? ક્યાં સુધી આ મિથ્યા મોહમાં લખ્યાં કરીશ ? શું મનુષ્યજાતિના ઉચ્ચ સ્નેહથી તું બે નસીંગ છે ? કાંઈ વિચાર કર અને—”

અમાનક તેણે અદ્વિત્ય કહ્યું. મેં ખીજવાઈને પૂછ્યું,

“કેમ ? એટલું બધું હસવા જોઈએ મેં કહ્યું ? પરણ્યા વગર સ્નેહ શું તે તું શું જાણી શકે ?”

“આજ, ધાર કે મહારો સ્નેહ કોઈના ઉપર છે. પછી ?”

એક સ્નેહ બધું ફિગત મેં કહ્યું. કેવો બાલકના જેવો પ્રશ્ન ! મેં કુંકો જ રાખ દીધો,

“પછી લંદને પરણીજા.”

નિરાશા ! મેં ધાર્યું કે હવે લંદના મુખ ઉપર “અણમયતા” રમી રહેશે અને ધુલમાં હું જીતીશ. પણ હું નિરાશ થયો. તે હસ્યો અને એક મનોહર કુલ તોડી લાવ્યો. મહારી આગળ ધરીને પૂછ્યું,

“આ કેલું સુંદર કુલ છે ?”

“છે.”

“મંદને એમ થાય છે કે જાણે આખો દિવસ એની રહામે જોયાં કરે, અને એની સુવાસ લયાં કરે.”

“હા ! સ્ત્રી—”

“યુષ ! થોડો વખત તે સુવાસિત રહેશે અને પછી કરમાવા માંડશે.”

“પણ તેથી તું શું—”

“સજર ! ધીરજ રાખ. થોડો વખત લંદની સુવાસ રહેશે અને પછી તે કરમાવા માંડશે. છતાં તે મંદને એટલું ગમી ગયું છે કે લંદનો દેખાવ માત્ર મંદને આનંદ આપે છે. આથી હું

એ કુલને હમેસાં જોવા માટે પેલી દવાની શીશીમાં નાખીને મ્હારી ટેબલ ઉપર રાખી મુકું છું. લાંબો વખત તે રહેશે અને લોકો મ્હારા કુલના શોખને માટે મ્હને ધન્યવાદ આપશે.”

“હા. પણ—”

“તેવા જ કાંઈક હેતુથી, પરણીને, મ્હારી સુંદર સ્ત્રીને મ્હારાં સુંદર દિવાનખાનામાં રાખીશ.”

“ઓત ત્હાં બહુ થાય !—”

“વળી બોલ્યો ! મ્હને પૂરું કરવા દે. મ્હારી સ્ત્રીની સ્થાને જોઈને હું એમ માનીશ કે હું ખુશ થયો છું. મ્હારી પસંદગીને માટે લોકો તરફથી પ્રશંસાની આરા રાખીશ. કેવો સ્મૃત્ત સ્નેહ ! કેટલો સ્વાર્થી મોહ ! અને તેટલા માટે એક સ્ત્રીને કેદ કરવી ?”

“બોલી રહ્યો ?”

“હા.”

“કેટલા પ્રેમથી અને કેટલાં કામસ હૃદયથી તે ત્હારી મંબાળ લેશે ?”

“અને તેટલાં જ કારણથી કુલ કરતાં સ્ત્રીને પહેલી જગા આપવી, અને વળી હરવા દરવાની છૂટ આપવી ! સ્વાર્થપરાયણતાની પરિશીમા ! આ હૃદય તે કયુત્ત નહિ કરે.”

“જો અક્ષય વગરની જ તકરાર કરવી હોય તો સાહેબજી.”

મેં ઉઠીને ચાલવા માંડ્યું. તે મ્હારી પાછળ આવીને ગળામાં હાથ નાખી, મ્હને ધસડી લાગ્યો. અમે બેઠા. થોડો વખત સાંત રહ્યા પછી મ્હારો “ધ્રુવ” નીકળ્યો:—

“આઈ” તું પરણ.”

તે વિચારમાં પડતો જતો હતો. મેં સવાલ મુક્યો.

“શું સ્ત્રી સ્નેહની પ્રતિમા નથી ? સ્ત્રીનો સ્નેહ અને સ્વર્ગ એ બેમાં શું ફેર છે ? ત્હારી હાલની જીંદગીમાં ત્હને શું આનંદ ગળે છે તે હું સમજી શકતો નથી. શું આગ દિવસો પમાર કરવા ત્હને ગમે છે ?”

તે ફિમત કર્યાં કરતો હતો. મેં ચલાવ્યું.

“શું સ્ત્રી સ્નેહની પ્રતિમા નથી ?”

“હશે.”

“સ્નેહ વગરનું જીવતર નકાસ છે એમ તું માને છે ?”

“હા.”

“ત્હાં જીવતર તું નકાસ ચુભાવવા નથી માગતો એમ હું ધારું છું.”

“એ ત્હારી ધારણા ખરી છે.”

“અને તેથી, તર્કશાસ્ત્રથી મિદ્ધ થાય છે કે ત્હારે પરણવું” મેં ફતેહથી કહ્યું.

“પણ શું એકલી સ્ત્રી જ સ્નેહની પ્રતિમા છે? બીજી જાતની સ્નેહની પ્રતિમા નહિ હોય?”

“એ વળી કાંઈ ત્હારી નવી શોધ છે કે શું? સ્નેહ એટલે સ્ત્રી જ. બીજું કાંઈ નહિ.”

એએક મિનિટ સુધી તેણે પોતાના નામના ધાટ તથા રંગનો અભ્યાસ કર્યો. પછી એક કુલની પાંખડી તોડીને તે ચાવી ગયો. પછી કાંઈ કામ હોય તેમ ઉડ્યો. માગે એક કોટન હતું ત્હેનાં પાંતરાં ઉપરથી ધૂળ સાફ કરી આવીને એક આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યો.

ત્હેનાં આકર્ષક મુખ ઉપર પેલું ભવ્ય સ્મિત ચિહ્ન.

ફિલ્સુફીનો તો નહિ પરંતુ ફિલ્સુફીનો મ્હને સારો અભ્યાસ હતો. આવી હીલચાલથી એતી જઈ, ગંબીર બનીને, “સ્નેહની પ્રતિમા,” એ વિષય ઉપર એક બાપણ સાંભળવા હું તૈયાર થઈ રહ્યો.

અને રાખ્દો નિકળવા માંડ્યા.

“સ્વીડનબોર્ગ! સુશીઓ! કવિઓ! ત્હમારાં સ્વર્ગદર્શન અધુરાંજ. સ્વર્ગનો એકાદ ન્હાનો ભાગ ત્હમારા પ્રભુએ ત્હમને બતાવ્યો હશે ત્હને બધું સ્વર્ગ ત્હમે માની લીધું. સ્વીડનબોર્ગ! કુદરત વિષેની ત્હારી બાવનાઓ કેટલી સંકુચિત! શું રોફ્ફ જવા, પોતાની પ્રિય સહિતો ત્યાગ કરવો પડે તો તેમ કરી, સ્વર્ગમાં સ્ત્રીનો સ્વીકાર કરશે? અને તેમ નહિ કરે તો ત્હમને સ્વર્ગ નહિ મળે? સ્વીડનબોર્ગ! ચદ્ર અને તારાની સાથે યાત્રા કરતા મુંયમી જુગોળવેતાને ત્હારાં સ્ત્રીસ્નેહનાં સ્વર્ગની દરકાર નથી. કુદરતની વાડીમાં ઉછરનાર અને જ્ઞાન લેનાર મનુષ્ય સ્વર્ગમાં એવા એક બગીચા સિવાય બીજું કાંઈ માગશે નહિ. તે અને ત્હેની કુદરત-સ્વર્ગમાં આ સિવાયનાં બીજાં યુગ્મની તે ઈચ્છા રાખશે નહિ. પૃથ્વી ઉપર જ્યાં સુધી આ ત્હને મળે છે ત્યાં સુધી પૃથ્વીની બહારનાં એવાં કોઈ સ્વર્ગની ત્હને પરવા નથી. મિત્ર! મ્હને એ મળ્યું છે એટલે સ્વીડનબોર્ગનું સ્ત્રીસ્નેહ સ્વર્ગ હું જ્ઞેવા માગતો નથી.”

“ત્યારે હંદગી કેમ માગશે?”

“વૃક્ષો, વેલાઓ, પ્રુસો, તથા મ્હારાં સદ્ગુણચંદ્રિકાની સાથે. વેરાનો તથા જંગલોમાં કુદરત સાથે બટકીશ. પહાડો અને કોતરોમાં જઈ વનસ્પતિના નવા વર્ગો શોધીને ત્હમનો અભ્યાસ કરીશ. મનુષ્યે પગ નહિ મુક્યો હશે તેવા પ્રદેશમાં જઈ કુદરતની છૂપી ખુબીઓ સ્ફુર્તિશ. જંગલોમાં વસતાં ન્હાનાં જીવજંતુઓની અમત્કારિક હંદગીનો અભ્યાસ કરીશ. એ રીતે કુદરત તરફનો મ્હારો સ્નેહ સ્થાયી કરીશ. અને મનુષ્યો ધારે છે તેમ પૃથ્વીની બહાર જો સ્વર્ગ હશે તો ત્યાં કુદરતને મળવાનો મ્હારો હક સાબીત કરીશ. કહે, હવે સ્ત્રીને સ્નેહ ક્યાંથી કાઢીને આપું? અને ઈતર સ્નેહને મ્હારા હૃદયમાં સ્થાન ક્યાંથી આપું?”

તે ભવ્ય સ્મિત ઉડી ગયું હતું. હા! જો જ તે આનંદી મુખ ઉપર આજે ગાંભીર્ય

આપ્તું હતું. આંજો તે એક નિર્દોષ, બાલક, ફિરસ્તો લાગતો હતો. ત્હેનો આત્મા પોતાની સૃષ્ટિમાં મળી ગયસો હતો અને ત્હેને આસપાસનું જ્ઞાન હોય એમ લાગતું ન હતું. હજી પણ જીતની આશાથી હું બોલ્યો.

“ત્યારે શું જીતું નિર્ભજ હૃદય અને ત્હેનું મધુર હાસ્ય ત્હેને નહિ જ આકર્ષે?”

“ભાઈ! પૂજન કરવા માટે, નિર્ભજ સ્નેહ અને મધુર હાસ્યવાળી સ્ત્રીના જેવું જ દેવી એવું ધર્મ કુદરતમાં છે. દરેક જંતુ, દરેક પાતર, અને દરેક ધ્રુવ; અને આ દરેકમાં આત્મોત્થાન ધર્યા ડાર્વિન, વોલેસ, આવળરી, વગેરેના આત્માઓ; કુદરતની તે સુકોમલ ભવ્યતા; કુદરતની તે પ્રેમભર્યતા; કુદરતનું, સ્વાનુભવથી જ સહમજી રાકાય એવું, તે હાસ્ય. ભાઈ! આ બધાંએ મને આકર્ષ્યા લીધા છે. એ બધું મહાર પોતાનું જ છે. એથી મને પૂરનો સંતોષ છે. વધારે બીજું કંઈ પણ મહાર પોતાનું કરવા હું ઇચ્છતો નથી.”

સખદો બંધ થયા

મહેઠ ધ્રુવની એક પાખડી તોડીને આંખ આમળ ધરી, સ્નેહાર્દ્ર નયનથી તે હસવા લાગ્યો. એક અદ્ભુત ચિત્રપટ તેણે મહારી આગળ આજે ઉઠેલું હતું. વિચારોની પરપરા મહારામાં આસવા માંડી. “મિત્ર! ત્હેને વિદ્યાની કહેવો કે કવિ? ના. ખરૂં કવિત્વ એ ખરૂં વિજ્ઞાન હોતું જ નેપ્રએ. અને ખરૂં વિજ્ઞાન કવિતામય જ છે. ત્હારામાં તેથી બન્ને છે. કમાથી! ત્હેને વિદ્યાની કોણ નહિ કહે? ત્હેને હું આજે જ સહમજી રાખ્યો.” મહારાથી મ્હોટથી બોલી દેવાયું:—

“સુલતાન વૃક્ષોથી અમર રસના બિન્દુ ઝરશે,
“વળી દેવી વાતો ચક્રવી, યુગલી ત્યાં કહી જશે.
“કુમારી કન્યા એ કુદરત ત્હેને ત્યાં પરણશે,
“અને બન્ને વચ્ચે રૂચિર કિરણો ટેક વહશે.”

(મનુષ્ય અને કુદરત.)

“ગહાત્મના કુદરત ઉપર આવો અનન્ય પ્રેમ રાખનારને બીજા કોઈ સ્વર્ગની જરૂર નથી. સુખી હોજો તું ત્હારી સૃષ્ટિમાં ચાલ. હવે રમ લઉં છું.”

અને તે નવું ચિત્રપટ જોતો હું ગયો.

ગજનન મહાદેવમસાદ દેરાઈ

“ નાથ કેસો ગજકો બન્ધ છુડાયો. ”*

રાગ કાફી જિહો—તાલ દીપચંદી.

નાથ કેસો ગજકો બન્ધ છુડાયો,

એ અચરજ મોપે આયો—નાથ૦ (ધ્રુવ પદ.)

ગજ ઔર આહ લરે જલ બીતર, લરત લરત ગજ હાયો,

તિલબર ચંદ રહી જલ ઉપર, તખ હરિ નામ પુકાયો. નાથ૦ ૧

છોડ પાવડી ખ્યાલ દોડે, ગરુડકુ વેગે બોલાયો,

જલ દુખતે ગજરાય આધાયો, વેડુંકધામ પહોંચાયો. નાથ૦ ૨

જલત અગનમે પ્રસ્લાહ બચાયો, અંગતાપ નહિં આયો,

રતંબ કાડ હિરણ્યકસ ખાયો, નરમિંહ રૂપ ધરાયો. નાથ૦ ૩

બીચડીકે બોર સુહામાકે તાંડુલ રચી રચી બોન લગાયો,

દુર્યોધનકા મેવા ત્યાગે શાક વિદુરવર પાયો. નાથ૦ ૪

કૌરવ પાંડવ યુદ્ધ બયો હય કૌરવ માર હકાયો,

ભરી સભામે લક્ષ્મી રાખી દ્રૌપદીકો ચીર પુરાયો. નાથ૦ ૫

[એક પ્રાચીન ગુલાપિત.]

જે આ ચીજની પૂરેપૂરી કહીએ મારા એક સંગીતકુશળ મિત્રે કૃપા કરી પૂરી પાડી છે. ગયા માસમાં એ મને હાથ ન લાગી તે માટે હું બહુ જ દિલગીર છું; એને અભાવે, ઘણા સુંદર અને ગંભીર બાવો મારા વ્યાખ્યાનમાં જોતારવા રહી ગયા. “ તિલ બરચંદ રહી જલ ઉપર તખ હરિ નામ પુકાયો ” ઇત્યાદિ પંક્તિઓ કયા ‘ મૂક ’ ને ‘ વાગાલ ’ ન કરે ?

૧ ✕ આ. બા. ધ્રુવ.

શકુંતલા અને દુષ્યંત.

(૧)

(શાદૂર્લભિકીડિત)

આર આ તર વાટિકા મહિં દિમે, ડો યુથ બાળા તણું,
તે મધ્યે અતિ રૂપવતિ કન્યકા, લાવણ્ય જોતુ ધણું,
ચાલે મનુલ ચાલથી તર મહીં, હર્ષિત આનંદમાં,
છે જાલી મહકાર કાળ ધરીને, હાવાં સખી વંદમાં.

(૨)

(હરિગીત)

હરિણુ કેરૂ જલ દો, ચમકે શિકારી પેખીને,
ચમકી રહી તે સુદરી, ત્યમ નવિન કાંઈ દેખીને,
લક્ષ્મી તણા ભાવો ગયા આવી જ તેના મુખપરે,
અતિ અગમાં મડોચ યધને દેહ તેની ચરચરે

(૩)

(ધન્વંતર)

તુષ્ટ કેઈ નિકળ્યો શિકારે,
આવી જામે દો સરિતા કિનારે,
શિકાર છટક્યો નિજ હરતમાથી,
પડ્યો વિષ્ટો તે સાચીઓથી.

(૪)

(ગરબી)

આવાં જામે એકલડો સાથી દિના,
રઝળી, રખડી શિકાર પાછળ ભૂપ જો,
જાપવનમાં વિશ્રામ ખરે લેવા કંઈ,
ત્યાં તો નિરખી રામા રૂપ અનુપ જો

* મૂળ વસ્તુ ઉપરથી સમયોચિત રૂપરસ સહિત આ કાવ્ય દોર્ણ છે. છેકા કાંડમાં રૂપિએ ત્યાં જ તેમને જોવાં અને આશીર્વાદ આપવો તે લેખકે દુકમાં લાવવા સ્વકલ્પનાથી લખ્યું છે. (સી જે. શર્મા.)

(૫)

(હધાર.)

બાળાની જે સ્થિતિ થઈ,
સમગ્ર એક સખી તે ગઈ;
વહી બહેન ! તુજને શું થયું ?
જણાવ, મન ઉત્કંઠીત થયું.

(૬)

(હરિનીત.)

બોલી સખીને બાલિકા, નિઝના છપાવી આવે,
છે રૂંધી નહીં. હે બહેન ! મહારી, ધુપ્પ લેવા ચાલે;
હરીયાં અતિથય બાગમાં, તે શ્રમ થકી એમ જ થયું,
છે સ્વસ્થ ગન આઈ હવે, તું ચાલ જ્યાં છે મહે કન્યું !

(૭)

(હિન્દવંશ.)

જતાં ન પામી મંત્રોત્તર ત્યારે,
પુત્ર્યું સખીને પુનઃ ત્યારે;
શરમાવ છે કાં તું બહેની મહારી,
સમગ્ર ગઈશું સ્થિતિ સર્વ તહારી.

સંસાર તહાઈ સખી તહે શ્રમાવ્યું,
ગોવત છે પૂર્ણપરો જવાયું;
ખીરું હવે છે તનુ શેત્ર તહાઈ,
મરિછે હવે (તું) અન્યને અર્પવાનું.

(૮)

(હરિનીત.)

શરમાઈ ગઈ બાળા અને બોલી સખીને સ્નેહથી,
છે સત્ય બહેની ધારણું તુજ, બોલું જરી એ તે નથી;
પવિત્ર રૂપિ આશ્રમ મહો, મહે કશ્પના બોલી કરી.
માર કર તું બહેન મુજને, ચાલ જટ આશ્રમ બખી.

(૯)

(હિન્દવંશ.)

નરે નિદાગ્યું તરૂં જંદમાંથી,
કુમ્ભો સમું મુખ તે પુવનિનું;

હતો શિકારો બન્નો શિકાર,
લાગ્યો અતિ ક્રોધળ નેત્ર માર.

(૧૦)

(ઉપોદ)

સખીએ બજબુ મખી કૃત્ય,
આવી તૃપ કેને ઝટપટ;
અહો લાગ્યલાળી નર તમે,
ક્યાંથી આવ્યા આવે સમે.

શ્રમે લગ્યો છે અતિ શ્વેદ,
રહો પરાણા આજ નરેન્દ્ર,
કચ્છા હતી ને વેદે કચ્છુ,
તૃપે પણ એવું અનુભવ્યુ.

x x x

(૧૧)

(ઉત્તરગીત)

બમણુ કરીને આવિયા, આશ્રમ ભણી રૂપિ જ્યાહરે,
નીરખીને તે દિવ્ય જોડુ, રનેહ માહી ત્યાહરે,
આશિષ અર્પા રૂપિએ, આ વિમલ સુગન નિહાળીને,
'દીર્ઘાયુ બન' સુખમાં તમે, સુખ મહી આલીને.

સીતારામ જે. શર્મા.

પ્રાસંગિક નોંધ.

મઈ તા. ૩ ૭ એપ્રિલે રા. રા. નરસિંહરાવના પુત્રી ખ્હેન ઉર્મિલાતું રા. રા. દંયારામ
ગિરુમય સાથે 'આનન્દ'—વિધિથી લગ્ન થયું. આ બનાવે આખાં
એક એકાન્તક બનાવ
દેશમાં—વિશેષે કરી સિન્ધ અને ગૂજરાતમાં—એટલો બધો ખળભળાટ
ઉત્પન્ન કર્યો છે કે એ મંજની આ પત્રમાં પણ બે રાખેદો કહેવા એમ

કેટલાક મિત્રોનો આગ્રહ છે. વિવિધ પત્રકારોએ આ બનાવ માટે કોઈ શોક દર્શાવ્યો વગેરે અનેક જાતની લાગણીઓ દર્શાવી છે; એટલું જ નહિ, પણ એમાંના કેટલાકે તો પોતાના બંધુઓના ઉદાર પોતાના પત્રમાં ફરી છાપીને એ લાગણીઓને દેશમાં પુષ્કળ ફેલાવી છે. સર્વ ઉદારો વાંચતાં એક વાત સ્પષ્ટ જણાય છે કે સામાન્ય લોકમત આ અતીવ અનિષ્ટ અને ખેદકારક બનાવની મુખ્ય જવાબદારી રા. રા. દયારામ ઉપર નાંખે છે, અને સૌ. ઊર્મિલા તથા એમનાં માતપિતા, પ્રત્યે બહુધા દયાની લાગણીથી જૂએ છે. હું આ લોકમતમાં મળું છું.

હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે કન્યાનું દાન કરવાનો પ્રથમ અધિકાર માતપિતાનો છે, અને તેથી આપણા દેશમાં સાધારણ રીતે દરેક લગ્ન માટે માતપિતાને જ જવાબદાર ગણવામાં આવે છે. આ કારણથી પ્રથમ દૃષ્ટિએ લોકે રા. રા. નરસિંહરાવને જવાબદાર માન્યા હતા, પણ જેમ જેમ એ લગ્ન મંચની હરીકત બહાર આવતી ગઈ તેમ તેમ મૌન પાતરી ચઈ છે કે એ દૃઢ સુધારકે આ લગ્નમાં પોતાની કોઈ પણ તરફની સંમતિ કે અનુમતિ આપી નથી, બલકે એ લગ્ન થયા પછી કેટલાક દિવસ સુધી એ પોતે પણ એ મંચની આપણા જેટલા જ અમાન હતા. કેટલાક પત્રકારો રા. નરસિંહરાવ પાસે આ નાપમંદગીનો જાહેર ઉચ્ચાર માગે છે. બેસાડે તેમ કરવું એ એમના પોતાના શુભ યશ માટે જરૂરું છે. પણ જેઓ રા. નરસિંહરાવને નિકટ પરિચયથી જાણખે છે તેઓ જાણે છે કે એ ઉચ્ચ સુધારકના અન્તરમાં કોઈ પણ પિતાનું હૃદય ફેવું ધબકે છે, અને તેથી રા. નરસિંહરાવના મૌનથી તેઓ જરા પણ આશ્ચર્ય પામતા નથી. આ મૌન એમના હૃદયકુસુમને કીડાની મારક કોતરું હશે, અને જાહેર ઉદાર કાઠી નાંખવાથી એનું દુઃખ ઘણું ઘટે, એમ છે—તથાપિ પોતાની પ્રિય પુત્રીનો દોષ જગત આગળ જાહેર કરીને પોતાનો યશ નિર્ભય રાખવો એ એમને યોગ્ય નહિ લાગતું હોય એમ હું ધારૂં છું. અને એમ હોય તો, ખરેખર, એ આપણા દોષને નહિ પણ અનુક્રમ્પાને પાત્ર છે.

ઊર્મિલાએ પોતાની જાતિના, તેમ જ પોતાના પિતૃકુળે અંગીકાર કરેલા સુધારના, એક-જીવન્તપત્ની-વ્રતના નિયમને માન આપી, રા. રા. દયારામે કરેલા એ મહાવ્રતના ભંગમાં કારણભૂત થવું જોઈતું ન હતું, પણ ઘણી કાચી ઉમ્મરે, મંસારના અનુભવ વગર, મૌ. ઊર્મિલાનો જીવનપ્રવાહ એવી પ્રણાલિકામાં પડી ગયો હતો કે જીવનનાં કર્તવ્યો પિતાની કે સંસારની વિરાગ દૃષ્ટિથી જોવાની એમને કેળવણી પ્રાપ્ત ન થઈ—અને પોતાના અન્તરમાં પોતે પણ ન ધારેલાં એવાં તત્ત્વોએ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. અને કદાચ થોડોક વખત તો એ સામ્રાજ્યનું એમને પોતાને પણ બાંધે જ લાગે ચંચું હશે. આ ખેડની વચ્ચે સન્તોષનું કારણ એટલું જ છે કે હનીઆ જેને સંસારનું સુખ કહે છે એ સુખની આશા વગર, એક મહાન પુરુષનાં મહાન શુણ્યમાં જ અનુરક્ત થઈને, અવિચારી પણ નિસ્વાર્થ પ્રેમની લાગણીથી ખેંચાઈને જ, ઊર્મિલાએ આ નવા જીવનનો અંગીકાર કર્યો છે.

રા. રા. દયારામબાઈ! એમને માટે શું કહેવું? જગત એમને આજ સુધી એક અ-

સાધારણ જીવી વૃત્તિના પરોપકારી સર્જન તરીકે જોળખતું હતું, અને એ માન્યતા બૂલ-બરેલી હતી એમ આ બનાવ પછી પણ કોઈનું મન માનતું નથી. આકાશમાંથી તારો ખરે સારે આપણા જૂના માણસો જે ઉદાર કાઢતા, તે જ ઉદાર અસારે રા. દયારામનો વિનિ-પાત જોઈને સૌને મુખેથી નીકળે છે. તેઓ વયોરૂઢ જ્ઞાનરૂઢ અને તપોરૂઢ પુરુષ છે, અને એમના જેવાને પણ આ સંસારરૂપી મહિરા મત બનાવશે એમ કોઈએ પણ ધાર્યું ન હતું.

‘અસંખ્ય ઊર્મિલાઓ મારી પાસે જીવનનો માર્ગ શોધવા આવે છે’—આ એક જ વિચાર એમની દૃષ્ટિ આગળ એમણે કસોટીને સમયે ઉપસ્થિત રાખ્યો. હોત તો આ કરુણ વૃત્તાન્ત કદી પણ ન બનત. એમના જેવા મહાપુરુષને માથે ખાનગી પ્રેમને ઊછળવા દેવા કરતાં ધણી મ્હોટી ફરજને રહેલી છે: ‘આ મારા એક કૃતથી દિન-દુસ્થાનની સાંસારિક સ્થિતિ ઉપર શી અસર થશે?’—એ પ્રશ્ન રા. દયારામ પોતાના આત્માને ન પૂછે તો ખીલું દાણ પૂછે? સૌ. ઊર્મિલાના હૃદય ખાતર પણ એમણે આ પગલુ ભરવું ઉચિત ન હતું. એ હૃદય પ્રત્યે એમણે પિરધર્મ સાચવ્યો હોત, તો એ સામા હૃદયનો દલિતધર્મ કદી પણ રૂપાન્તર ન પામત. દયારામ જેવા સર્જનના હાથમાં એમના સ્વદેશજન્યુજનોએ પોતાની હુદિતાઓ સોંપી હતી, એ શા માટે? એ હુદિતાઓનાં હૃદય એમના જેવા સાધુના મમ્માગમથી પવિત્ર બને, અને તેઓ જીવનપાત્રમાં ઠોકર ખાવાને બદલે વધારે દહતાથી પગલાં ભરતાં થીએ તે માટે. એ કૃત્ય બળવવામાં રા. દયારામભાઈએ પ્રભાદ કર્યો છે, અને એમના અત્યાર સુધીના શુભ જીવનપટ ઉપર શાહી દોળી છે! અધિક શુ લખવું?

તા. ૬. . .

ઉપરનું લખ્યા પછી, આ વિષય પરત્વે રા. દયારામનું પોતાનું આત્મવલોકન મારા વાંચવામાં આવ્યું: દયારામે એમના એક મિત્રને કાગળ લખેયો તેમાંથી ‘ટ્રિબ્યૂન’ પત્રમાં જિતારે પ્રસિદ્ધ થયે છે, અને તે ‘ઈન્ડિયન સોલ્યુશ રિફોર્મર’ માં ફરી જિતારવામાં આવ્યો છે. રા. દયારામ લખે છે: “હું ગીતા જોને ‘યોગબ્રહ્મ’ કહે છે તેવો છું. લક્ષ્મી ત્યજવી સહેલી હતી. પણ અહંતાનો નાશ થવા માટે જગત્તો તિરસ્કાર પામવો જોઈતો હતો. મને મુવો સમજાવે. બિચારા કેવલા (પોતાનો પુત્ર) તો વિચાર કરજો.” “હું લોભથી તો મુક્ત થયો હતો—પણ ક્યારે અને અહંતાથી મુક્ત થવું બાકી હતું. હવે (પૂર્વનાં) કર્મે મારી પાસે એવું કૃત્ય કરાવ્યું છે કે જેમાંથી દુઃખ એની મેળે જ ઉત્પન્ન જશે.”

આ શબ્દો જેવા કોમળ અને કરુણ છે, તેવા જ અંશીર-આત્મજીવનપ્રસારી બરેલા છે. કનજાએલો અગ્નિ કનજાએલો છતાં પણ જૂઝાયો નથી, એટલી સન્તોષની વાત છે.

* * * * *

આ માસમાં અણચિન્ત્યા બનાવની જ નોંધ લેવાનું નિર્મિત થયું જણાય છે! યોગક દિવસ ઉપર પાલીતાણામાં શેત્રુંજી નદીની દેવથી મંકડો માણસો રૂપી મુવાં, અને લાખો

રૂપીઆનું નુકસાન થયું. વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ થએલી હકીકત પાલીતાણામાં રેલ. ઉપરથી સમજાય છે કે રાત્રિના બાર વાગ્યાને ધુમારે મુસળધાર વરસાદ પડ્યો, અને નદીનાં પાણી પરાંમાં જોસખંધ ધસી આવ્યાં. લોક ઉદ્ધતા હતા તે જગીને પોતાના બચાવ માટે ચત્ત કરે તે પહેલાં તો માથોડાપૂર પાણી થઈ ગયું, અને ધરા છોડીને ન્હાસવું અશક્ય થઈ પડ્યું. પાણીના જોરથી દિવાલો પડી, ઘરનાં ઘર ઘેસી ગયાં, અને અનેક કુટુંબો એક કલાકની અંદર નિરવશીપ નાશ પામ્યાં ! આ વર્ષેનું વાંચી ગયા વર્ષેનો ' ટાઇટનિક ' સ્ટીમરનો બનાવ યાદ આવે છે. એક રીતે પાલીતાણાનો બનાવ તો ટાઇટનિક કરતાં પણ વધારે હલ્લભેદક છે. કારણ કે પાલીતાણામાં સ્ટીમરની માફક અનેક કુટુંબોમાંથી એકલા થએલા જનોનો જ નાશ થયો નથી-પણ ઘરમાં વસતાં આખાં કુટુંબો ને કુટુંબો ફાળવારમાં લુપ્ત થઈ ગયાં છે !

ઉચ્ચ જીવો જેમ પ્રથિમમાં જન્મે છે તેમ પૂર્વમાં પણ જન્મે છે: જે દદતાથી અને શાન્તિથી ટાઇટનિક સ્ટીમરમાં ધણા મનુષ્યોએ મૃત્યુના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો, તેવી જ દદતા અને શાન્તિ પાલીતાણામાં જેન વિધવાશ્રમની વિધવાઓએ દર્શાવી હતી: વીર ભગવાનની સ્તુતિ ગાતાં ગાતાં, તેઓએ જળદેવતાને પોતાનો સ્થૂળ દેહ સમર્પ્યો એમ કહેવાય છે. જેવાં દદતા અને શાન્તિનાં, તેવાં જ પરોપકાર અને કર્તવ્યનિષ્ઠાનાં કૃત્યો પણ આ સ્થાન રાત્રિમાં તારાની માફક પ્રકાશે છે. જેન વિદ્યાર્થિગૃહના વ્યવસ્થાપક, મિ. કુંવરજી દેવશી-એ-મજુ અદ્ભુત શ્રમ હિંમત અને સમયસચ્ચક્રતાથી અને સ્વાર્થત્યાગથી સોળ વિદ્યાર્થીઓને એક પછી એક લઈને ઝાડ ઉપર ચઢાવ્યા. પાણી માથાપૂર થઈ ગયા પછી બપોરે નોકરથી થઈ શકે એમ ન જણાયું ત્યારે પોતે જાતે પાણીમાં તરીને બીજા ત્રણ વિદ્યાર્થીઓને લઈ

!! અને ઝાડ ઉપર ચઢ્યા—સહવાર સુધી પોતે એ વિદ્યાર્થીઓને સમાધાન આપતા ઝાડ ઉપર રહ્યા ! એ દરમિયાન, એમનાં પોતાનાં પત્ની અને બાલક જે વિધવાશ્રમમાં સત્તાં હતાં એ ત્યાં જ નાશ પામ્યાં ! રા. કુંવરજીએ પોતાના કુટુંબનો બચાવ કરવા માટે પ્રથમ વિધવાશ્રમ તરફ ન દોડતાં, પોતાને હવાલે મૂકાએલા વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે પોતાનું કર્તવ્ય કર્યું. આવી જ બહાદુરી એક રા. રેડાબાઈ નામે માણસે એ વિદ્યાર્થિગૃહમાં જતાવી હતી. છાપરાનું લાકડું પડ્યું તે પોતાના હાથ ઉપર ઝીલી લઈને તણ છોડરાઓના જનન બચાવ્યા ! અને એમને લઈને એ રા. કુંવરજીવાળા ઝાડ ઉપર ચઢ્યા.

જે દેશમાં હજી આવા કર્તવ્યનિષ્ઠ પુરુષો છે તે દેશ અદ્યમ દશાએ પહોંચ્યો છે એમ કાણુ કહેશે ?

આ વિધની યોજનામાં આવા બનાવોનું શું પ્રયોજન હશે ?—એ પ્રશ્ન આવે પ્રમંડે દરેક વિચારશીલ મનમાં સ્ટુરી આવે છે, અને એનો વિચાર કરતાં એનું સગાધાન થવાને બદલે, આ ગહન વિધની ગહનતામાં માત્ર વધારો જ પામ્ય છે. અત્યારે આવા કરુણ પ્રસંગે એનું તત્ત્વજ્ઞાન કરવા કરતાં, આ હત્તાતથી જે કુટુંબો અનાથ અને દુઃખી થઈ ગયાં છે એમની સાથે સહાનુભૂતિ કરવાનો તથા એમને મયારાકિત મદદે આવવાનો પ્રસંગ છે.

ઉપરના એ અત્યંત દુઃખકર બતાવ વિશે જોણી, હવે દુઃખ આ માસના એક અનિ
આનન્દજનક વિષય ઉપર આવું છું. વાચકને સ્મરણ હશે કે ગયા
બીજેબર માસમાં આપણા લોકપ્રિય વહાણસરકાર લોર્ડ હાર્ડિંગે નવી

રાજધાની(દિલ્હી)માં પ્રવેશ કર્યો, તે વખતે જે રેલવેદી અમુરે

એ મહાન ગુજ્જ-પુરુષ ઉપર 'જાણ' ફોજો હતો—તેને પકડવા માટે દેશી રાજા રજ-
વાજાઓએ અને અન્ય ધર્મિક જનોએ મ્હોટાં મ્હોટાં ધનિય કાઢ્યાં હતાં. આ ગુન્દેગારને
પકડવાની ફરજ સરકારની છે એમ જણાવી સરકારે એ રકમો ધનિય માટે સ્વીકારી નહિ,
પણ લેડિ હાર્ડિંગની અતીવ સચિર સ્થિતિ અનુસાર એમ કસાવવામાં આવ્યું કે એ રકમ
હિન્દુસ્થાનનાં બાગકોનો એક આનન્દદિન બજાવવામાં વાપરવી. અર્થ તા. ૨૦ મી (જૂન) એ
લોર્ડ હાર્ડિંગનો જન્મદિવસ હોવાથી એ દિવસ આ આનન્દકાર્ય માટે પસંદ કરવામાં
આવ્યો, અને ઉપર કહેલી રકમમાં પ્રથમે પોતાના ઉર્મંગથી ખર્ચનાં નાણાં ઉમેર્યાં—
અને એમાંથી દેશનાં મર્વ બાગદોને મીઠાઈ ચિત્રો વગેરે બહેચવામાં આવ્યાં. આ પ્રમંજે
લેડિ હાર્ડિંગે હિન્દનાં બાગકોને મોકલેલો સન્દેશ ધણી જ આદર અને માતાના મોદયથી
બહુમય છે. એ કહે છે:

"My dear children, I wish to send you a message of affection and sympathy
and to wish you every happiness on the Viceroy's birthday. I feel for you very
much indeed in all the sufferings you are called upon to bear and hope that the
little gift which I am sending to you may bring you pleasure.

Many of you to whom my gift comes are orphans, and I, who am a mother,
feel specially for you who are motherless or fatherless.

There are also those who are in great poverty and affliction, and I would
wish to send to each one of you a message of comfort on this day of general re-
joicing."—Lady Hardinge of Penshurst

રાજ્યાધિકારીઓ પ્રજા પ્રત્યે આવો કુટુંબીપણનો ભાવ રાખે ત્યારે જ પ્રજાના
હૃદયને વશ કરી શકે. "રાજા પ્રજાતિરક્ષકાદ્."

આનન્દશંકર આપુભાઈ ધ્રુવ.

કવિ વિશ્વનાથ જનની કૃતે

નરસિંહ મહેતાનું જીવનચરિત્ર.

આ કવિનાં અત્યાર સુધીમાં કોઈ પણ કાવ્ય, અથવા છૂટક પદ પ્રસિદ્ધ થયાં નથી, તેથી ત્હેમને વિશે પ્રજામાં મહો ભાગ અજાણ્યો હોવાથી આ નીચે ત્હેમની ટુંકામાં હકીકત આપવામાં આવી છે. તેમ ત્હેમના રચેલા નરસિંહ મહેતાના જીવનચરિત્રના કાવ્યનો પણ સાર આપવામાં આવ્યો છે.

આજ સુધીમાં આ કવિનાં ફક્ત બે જ કાવ્યો હાથ આવ્યાં છે. પહેલું ગતીમતી લઢાઇનું કાવ્ય. આ કાવ્ય ખંડિત છે, અને ત્હેની હસ્ત સિખિત પ્રત વૈકુંઠવાડી ઇન્દ્રારામભાઈ સર્વરામ દેસાઈના જુના પુસ્તકોના સંગ્રહમાં છે. તેમાં લઢાઇની હકીકત આપવામાં આવી છે.

બીજું કાવ્ય તે મહેતાના જીવનચરિત્રનું છે. તેની પણ વ્યસન હસ્ત સિખિત પ્રત ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે વે. ઈ. સ. દેસાઈના જુના પુસ્તક સંગ્રહમાં છે. તે ત્હેનો પણ આરંભનો ભાગ, તેમ છેવટનો ભાગનારા પામેલો છે. તેથી મહેતાનું જીવનચરિત્ર પૂરેપૂર્ણ હાથ આવ્યું નથી.

આ જીવનચરિત્રના કાવ્યમાંથી બાકીનો ભાગ જાદ કરતાં હુંડી ચરિત્ર અને મોરાળા ચરિત્રનાં કાવ્ય પુરેપુરાં મળે છે. હારચરિત્રનાં બીજી પદ પછીનો ભાગ શરી જવાથી આ-
 ૧ ઉપર શામળશાહના વિવાહનું કાવ્ય, તેમ મહેતાના આપના શાહનું કાવ્ય હશે કે નહિ જાણવા માટે હાલ તો કંઈ સાધન નથી, પણ જે કવિએ મહેતાના જીવનચરિત્રનું કાવ્ય રચ્યું, તેણે આ બે મોટા ખતાવેલું પણ કાવ્ય રચ્યું હશે એમ અનુમાન થાય છે.

કવિએ આ કાવ્યના કોઈ પણ કડવામાં, કે કાવ્યના અંત ભાગમાં પોતાનું નામ આપેલું દેખાતું નથી, પણ પોતાની અવગત 'જનની'ની હશે તે ઉપરથી જનની શબ્દ મૂકેલો જોવામાં આવે છે. મળેલા હાથના લખેલા પુસ્તકમાં "કવિ શ્રી વિશ્વનાથ જનની કૃત મો-
 રાળા ચરિત્ર અંપૂર્ણ" આવું લખેલું હોવાથી કવિનું ખર્ડ નામ જાણવામાં આવ્યું છે. લેખકે, આ ટેકાણે જે આ પ્રમાણે ન લખ્યું હોત તો ગુજરાતી કવિઓમાં તે 'જનની' નામથી જ પ્રસિદ્ધિમાં આવત.

આ કાવ્યમાં શુ શું આવ્યું છે તે જાણવા માટે દરેક કડવાનો સાર, ટુંકામાં આ નીચે આપવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરથી કવિની કવિત્વ શક્તિ કેવી હશે તે જાણવામાં આવશે, ત્હેની સાથે કવિની બાપા, જે એક દેશી નહિ, પણ સર્વ દેશી જણાય છે તેનું પણ જાણી આવશે. કવિ પાટણ તરફના હોવા છતાં ત્હેમની બાપામાં પાટણવાડી શબ્દો જણાતા નથી, તેથી એમ અનુમાન થાય છે, કે ત્હેમણે ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગમાં યોડી યોડી થાન

રહી આવ્યા હશે. વળી હેમજો સુરત શ્રદ્ધાની દક્ષિણે, એટલે યાજ્ઞા અને મહારાષ્ટ્રનો ઉત્તર ભાગ પણ જોયો હશે, જે તેમ ન થયું હોય તો હેમના આ કાવ્યમાં જે 'વેશ,' 'તાત્યા,' ને ચાટી જેવા મરાઠી શબ્દો આવેલા છે તે આવત નહિ,

કવિ પ્રેમાનંદભાઈનો જન્મ વિ. સં. ૧૬૯૨, કે ૧૬૯૫ માં ધારીએ તો, આ મોચાગા ચરિત્રનું અંતરગત કાવ્ય જે વિ. સં. ૧૭૦૮ ના ક્ષેત્ર વધિ તેરશને સનિવારના દહાડે રચાયું છે, તે વખતે પ્રેમાનંદ કવિની હંમર સોલ અથવા તેર વરસની હોવી જોઈએ. તે વખતે આ કવિએ પોતાનું આ કાવ્ય બનાવ્યું છે, ને તે વડોદરાની નજીકના બાગમાં રહીને નહિ, પણ તેનાથી બહુ દૂર, ગુજરાતના છેક ઉત્તર છેડા પર આવેલા પાટણના બાગમાં રહીને લખ્યું છે, તેમ છતાં અને કવિઓનાં કાવ્યોનો સુકાળજો કરતાં તે એટલાં તો મજાતાં આવે છે, કે તે જોઈ સાનંદાચર્ય થયા વિના રહેતું નથી. પણ કથિરની કળા અગાધ છે તેની કૃતિને કોઈ પારખી શકતું નથી, એટલે આ વિશે કંઈ પણ નહી કહી શકાય નહિ. તેમ છતાં આ અને કવિઓની કૃતિ બિન્ન બિન્ન છતાં પણ એક ખીખર ઉપર દોષ આરાપણ થાય તો તે બનવા જોતું છે. એક સાક્ષર કહે છે, કે ઇંગ્લાંડમાં પણ ઘણા જુના કવિઓનાં કાવ્યો, ઘણી વાર એક ખીખરને મજાતાં આવે છે. છતાં કોઈની કૃતિ માટે સંકા ઉઠતી નથી.

આ વિષય પ્રેમાનંદ કવિના નાટકો પેઠે કાંઈ વાદવિવાદ ઉપરિચિત કરવા માટે લખ્યો નથી. તેમ છતાં બવિષ્યમાં તેવો બનાવ બને તો, તેમાં કાંઈ નવાઈ જોતું નથી.

પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે પુસ્તકનો આરંભનો યોડોક ભાગ નાશ પામેલો હોવાથી કાવ્યની શરૂઆત આંડમાં કડવાના અગીઆરમા ટાંપથી શરૂ થાય છે, જે પાનાં ફાટી ગયાં તેમાં સી હકીકત હતી, તે જાણવા માટે, આખું કાવ્ય જડતા સુધી હાથ કાંઈ આધાર નથી.

આંડમાં કડવામાં મહેતાશ નીચને ઘેર કાર્તન કરવાને જવાના હોવાથી મહેતી તેમને આરડામાં ઘાલી પુરી રાખે છે, પણ મહેતો તો પોતાના કરાર પ્રમાણે ત્યાં બગ્ગન કરવા માટે ગયેલા હોવાથી લોકો. મહેતીને કપકો આપે છે, ત્યારે મહેતી, સાંકળ ઉઘાડી મહેતાને સુતેલા બનાવે છે, તેથી શક પડતાં કહેવા આવતાર માણસમાંથી કેટલાક ફરી બગ્ગનવાળી જગ્યાએ મહેતાને જોવા જાય છે, તો ત્યાં પણ તેઓ મહેતાને દેખે છે ને તે જોઈ લોક આશ્ચર્ય પામતા પોતપોતાને ઘેર વેરાઈ જાય છે.

નવમા કડવામાં ઘેર આવેલા પ્રાદુષ્ટા માટે મહેતો, બગ્ગરમાંથી ગીધુ સામાન લેવા માટે જાય છે, ને રસ્તામાં કાંઈ બાવિંક વેચ્યુવના આમદથી કીર્તન કરવા બેસે છે, તે જોઈ થી કૂચી મહારાજ, મહેતાનું રૂપ લેઈ સીધું સામાન ઘેર આપી આવે છે, પ્રાદુષ્ટા જમી રહ્યા પછી ઘેર આવતાં મહેતાને આ વાતની ખબર પડે છે.

કડવા દશમાં મહેતો નાતમાં જમવા જાય છે, પણ દેડવાડામાં બગ્ગન કરવા ગયેલા હોવાથી તેમની પાસે નાતમાં કાંઈ પામે બેસતું નથી, ને નાતવાળાના આમદથી તેમને પર.

ધણી નાતમાંથી ઘેર જવા માટે દિલ્લીરીથી જણાવે છે. તે માંબગી તેઓ વગર મોકલે ઘેર આવે છે, પણ આ વાત થી કૃષ્ણ મહારાજને ગમતી ન હોવાથી તેઓ નાગરો ઉપર ક્રોધે બરાઈ તમામ રસોઈની વિશ્લ કરી દે છે, તેથી પીરસનારાઓ રમોઈ લેવા જતાં નફના દગથા દેખી પાછા આવે છે, એટલું જ નહિ, પણ ચારે તરફ દુર્ગંધ ફેલાઈ જતાં ત્યાં આગળ કોઈનાથી જઈ શકાતું નથી.

પાક ઉઘાડ્યો જેટલે વિપરીત દીકું તાંદા,
નફના દગલા વળ્યા ક્યવગે કૃમી તે માંદા.

આ જોઈ જમવા આવનારા નાગરો ગભરાઈ જાય છે, ત્યારે એક જુદા ડાહ્યા નાગર આમ થવાનું કારણ મહેતાને નાતમાંથી ઉઠાડી મુક્યાનું જણાવે છે, ને તેની વાત બધાને ગળે ઉતરવાથી એ ચાર આબડદાર નાગરો, અને ઘર ધણી મહેતા પાસે આવો જમવા આવવા અને આગ્રહ કરે છે. સગદરિવાળા મહેતા જમવા જાય છે ને તેથી રમોઈ પૂર્વવત્ થાય છે.

આ વખતે મહેતા નાતમાં જમતાં જમતાં એક પદ ગાય છે, તે કવિએ એમનું જોમ 'મહેતાના થી મુખનું પદ' કરીને પોતાના કાવ્યમાં દાખલ કરે છે.

પદ રાગ ડાહ્યો.

વટલ્યો કે નાગર નરસેયો, જોટણુ આહીરનું ખાધુ રે;

ને આપર રસ સડુ ઢોળી દીધો, અખત કચોલુ કાઢ્યુ રે. વટલ્યો ૦

નિસ ઉગી મુરઝ ગામળીઓ, જંદાવનગા જાએ રે;

નગમ્યાને પાસે બેમાડા, આહીરડામા ખાએ રે. વટલ્યો ૨૦

જમાં ઉઠ્યા સમગ્ર નાગર, હોડે હર્ષ ના માએ રે;

મહેતાજીનં પાગ નમીને, મહુકો મદિર જાએ રે. વટલ્યો ૩૦

જેહેને ગાયે શામળો તેહેને, કિવંજે કોણુ રે,

ભક્તની ખ્યાત વધાર્યાં કેડે, પાતે પાજે પોણુ રે. વટલ્યો ૩૦

કડવા અગીઆરમા મહેતાની પત્ની વૈકુઠવાસી થાય છે તે વખતે કુવરંજાઈ પોતાની વહાલી માતૃશ્રીના મૃતપુત્રી કૃષ્ણી સર્પરહે છે, ત્યારે મહેતા ત્હેને ધારજ આવે છે, ને કહે છે, કે-

ઈશ્વરી ઇન્દ્રિય એમ યઈ, મહેતાની સ્ત્રી વૈકુઠ ગઈ;

મહેતાજી થયા પ્રમંન, કુઆરખાઈએ ભર્યાં લોચન.

મહેતાજી કહે ટલ્યો જંગળ, પુત્રી સ્મરે શી ગોપાળ.^૧

^૧ હવે પ્રેમાનંદે આ જગાએ નાગરોમાં કોલેરા-કોમળીયુ-આલ્સાનું જણાવ્યું છે સાહિત્યમાં પ્રકટ થતું 'શામળશાહનો મ્હોટો વિવાહ' નામના કડવાનું કડવું નીચું.

૧ જૂ. કા. ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૨૦, કડવા ૩ ની કડી ૧૪ મીમા પ્રે કવિના મામેરામાં

... .. આ ગાથાને અગતી છે

ત્યાર પછી મહેતાનો એકનો એક ચિગ્ગવી સામગ્રાહ પણ દેવ લોક પાપ છે. તે જોઈ નગર લોક ક્ષેપ છે, પણ મહેતાના મનને કશો શોક થતો નથી. પછી મહેતાની પુત્રી કુંવરબાઈને આણું આવવાથી તેને સાસરે વળાવે છે ને વિધવા પુત્રવધુ મહેતાની સેવા ચાકરી કરે છે, તેમ પોતાના પવિત્ર સમરાનાં રચેલાં પદ કંઠે કરે છે, તે બહુ રમિક લાગવાથી તેની પાસે ગામની બીજી સ્ત્રીઓ શીખવા આવે છે.

માનખાઈ નામે એક નાર, તેહેને ધણું વાહાલા મોરાર;
રતનખાઈ બીજી સુંદરી, તેહેને વાહાલી ભક્તિ હરિ.

આવી શ્રદ્ધાળુ સ્ત્રીઓને કોટે હાથ નાખી મહેતા કેટલીક વાર દામોદરજીનાં મંદિરમાં નાચે છે, પણ તેમના શુદ્ધ મનને કાંઈ પણ પશુપત્વ વિકાર થતો નથી કવિ કહે છે, કે—

નિર્બુદ્ધ અગત હોય જેમ, નરસિંહ નિર્વિકારી તેમ;
જેમ અગ્નિમાં ટાંકે નહીં લેશે, તેમ વિપવ બુદ્ધિનો નહીં પ્રવેશ.

આ પ્રમાણે કીર્તનમાં મામેલ થયેલી સ્ત્રીઓનાં મન પણ ચોક્કસ છે, તેમ તેમજી પણ મહેતા પેઠે લોક લાગને છોડેલી છે.

મન જીતી એમ કીર્તન કરે, મહેતા મરખું ચિત્ત ધરે,
લાજ રહીત તે નિર્મળ મન, મહેતા માથે કરે કીર્તીત;
બીજી સખીઓ એ તો મે ચાર, તેણીએ મુશો લોકાચાર

આનું છતાં મહેતાના મનમાં કાંઈકે લોકિક લજ્યાનો વિચાર આવી ગયો હશે તેથી કવિ કહે છે, કે—

પણ મહેતાનું છે વચન, શ્રી મુખે જે કહ્યું પાવન;
માહાત્મ ગાયુ ગાશે જેહ, વણા ગોદા ખાશે તેહ.
માહાત્મ ગાયુ ગાશે જેહ, સુખે વૈકુંઠ જશે તેહ,
એ વચનનો બેઠ વિચાર, જણહારો તે લેહેશે નિર્ધાર.

કડવું ૧૨ સું

જૂનાગઢનો પર્વત મહેતા^૧ દર પૂનમે દારકા જાત્રા માટે જાય છે, તેને જદ્દ થયેલો

૧ કવિ દયારામબાઈએ પણ પોતાની કવિતા માટે એક સ્થળે આવી કડીઓ કહેલી હોય તેવું યાદ છે; પણ તે કયા પદમાં તે આ વખતે ખબર નથી.

૨ કેટલાક કવિઓ પર્વત મહેતાને નરસિંહ મહેતાનો કામો જણાવે છે પણ અહિં તેવું જણાવ્યું નથી.

ધણી નાતમાંથી ઘેર જવા માટે દિલ્લીગીરીથી જણાવે છે. તે સાંભળી તેઓ વગર મોકલે ઘેર આવે છે, પણ આ વાત થી કૃષ્ણ મહાનજને ગમતી ન હોવાથી તેઓ નાગરો ઉપર ક્રોધે બરાઈ તમામ રસોઈની વિદ્યા કરી દે છે, તેથી ખીરમનારાઓ રસોઈ લેવા જતાં નર્કના દગલા દેખી પાછા આવે છે, એટલું જ નહિ, પણ ચારે તરફ ફર્ગધ ફેલાઈ જતાં ત્યાં આ-ગમ કોઈનાથી જઈ શકાતું નથી.

પાક ઉધાર્યો જેટલે વિપરીત હોય તાંહાં,
નર્કના દગલા વળ્યા કસવયે કૃમી તે માંહાં.

આ જોઈ જમવા આવનારા નાગરો ગભરાઈ જાય છે, સારે એક વૃદ્ધ ઠાલો નાગર આમ થવાનું કારણ મહેતાને નાતમાંથી ઉઠાડી મુકવાનું જણાવે છે, ને તેની વાત બધાને ગળે ઉતરવાથી જે ચાર આખરદાર નાગરો, અને ઘર ધણી મહેતા પાસે આવી જમવા આવવા અતિ આમહ કહે છે. સગદરિવાળા મહેતા જમવા જાય છે ને નેથી રસોઈ પૂર્વવત્ થાય છે.

આ વખતે મહેતા નાતમાં જમતાં જમતાં એક પદ ગાય છે, તે કવિએ એમનું એમ 'મહેતાના શ્રી મુખનુ પદ' કૃતિને પોતાના કાવ્યમાં દાખલ કરે છે.

પદ ગમ કાલેરો.

વટલો કે નાગર નરસંધો, જોડયુ આહીરનું ખાધું રે;

ને અવર રસ સહુ દોળી દીધો, અમૃત ક્યોહું સાધ્યું રે. વટલો ૦

નિલ ઉડી મુગ ગામગીઓ, જંદાવનમાં જાએ રે;

નરસંધાને પામે જોમાડા. આહીરડાના ખાએ રે. વટલો ૧૦

જમાં ઉડ્યા સમગ્ર નાગર, હંડે હર્ષ ના માએ રે;

મહેતાજને પાગ નમીને, સહુકો મદિર જાએ રે. વટલો ૨૦

જેહેને માથે શામળો તેહેને, ઉવેએ કોણુ રે;

ભક્તની ખ્યાત વધાર્યાં કેર, પાતે પાળે પોણુ રે. વટલો ૩૦

કડવા અગીઆરમાં મહેતાની પત્ની વૈકુંઠવારી થાય છે તે વખતે કુવરજીઈ પોતાની વહાલી માતૃશ્રીના મૃત્યુથી દુખી થઈ રહે છે, ત્યારે મહેતા ત્હેને ધીરજ આપે છે, ને કહે છે, કે:-

ધમરી ધમ્યા એમ યઈ, મહેતાની સ્ત્રી વૈકુંઠ ગઈ;

મહેતાજ યયા પ્રમન, કુઅરબાઈએ બધાં લોચન.

મહેતાજ કહે ટલ્યો જંજળ, પુત્રી સ્મરે સી જોપાળ.^૧

^૧ હવિ પ્રેમાનંદે આ જગાએ નાગરોમાં કોલેરા-કોમગીયું-આણાનું જણાવ્યું છે સા-દિલમાં પ્રકટ થયું 'સામગ્રાહનો મ્હોટો વિવાહ' નામના કડવાનું કડવું ચીવું.

૧ જી. કા. ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૨૦ કડવા, ૩ ની કડી ૧૪ મીમાં પ્રે. કવિના મામેરામાં કહ્યું છે કે "અયું યયું ભાગો જગજ, સુખે ભજ્યુ શ્રી જોપાળને મળતી છે.

ત્યાર પછી મહેતાનો એકનો એક ચિરજીવી શામળશાહ પણ દેવ લોક યાય છે. તે જોઈ નગર લોક કંઈ છે, પણ મહેતાના મનને કશો શોક થતો નથી. પછી મહેતાની પુત્રી કુંવરબાઈને આણું આવવાથી તેને સાસરે વળાવે છે ને વિધવા પુત્રવધુ મહેતાની સેવા ચાકરી, કરે છે, તેમ પોતાના પવિત્ર સસરાનાં રચેલાં પદ કહે કરે છે, તે બહુ રસિક લાગવાથી તેની પાસે ગામની બીજી સ્ત્રીઓ શીખવા આવે છે.

માનબાઈ નામે એક નાર, તેહેને ઘણું વાહાલા મોરાર;
રતનબાઈ બીજી મુંદરી, તેહેને વાહાલી ભક્તિ હરિ.

આવી અઢાણુ સ્ત્રીઓને કોટે હાથ નાખી મહેતા કેટલીક વાર દામોદરજીનાં મંદિરમાં નાચે છે, પણ તેમના શુદ્ધ મનને કંઈ પણ પશુવત્ વિચાર થતો નથી. કવિ કહે છે, કે—

નિર્દુષ્ટ અગન હેલ્ય જેમ, નરસિંહ નિર્વિકારી તેમ;
જેમ અગ્નિમા ટાલક નહીં લેશે, તેમ વિપય જીહ્વિના નહીં પ્રવેશ.

આ પ્રમાણે ધીર્મનમાં આમેત્ર થયેલી સ્ત્રીઓ ના મન પણ ચોકળાં છે, તેમ તેમજી પણ મહેતા પેઠે લોક લાજને છોડેલી છે

મન જીતી એમ કીર્તન કરે, મહેતા મગજુ ચિત ધરે,
લાજ રહીત તે નિર્મળ મન, મહેતા માથે કરે કીર્તન;
બીજી મખીઓ એવી જો ચાર, તેણીએ મુકો લોકાચાર.

આવું છતાં મહેતાના મનમાં કંઈક લોકિક તત્ત્વાનો વિચાર આવી ગયો હશે તેથી કવિ કહે છે, કે—

પણ મહેતાનું છે વચન, શ્રી મુખે જે કહ્યું પાવન;
વાહાડ ગાયુ ગાશે જેહ, ઘણા ગોદા ખાશે તેહ.
માહાડ ગાયુ ગાશે જેહ, મુખે વેકુક જાશે તેહ,
એ વચનનો બેદ વિચાર, જણુદારો તે શ્રેણે નિધાર.

કડવું ૧૨ મું

જૂનાગઢનો પર્વત મહેતા^૧ દર પૂતમે દારકા જગા માટે જાય છે, તેને જુદા થયેલો

૧ કવિ દયારામબાઈએ પણ પોતાની કવિતા માટે એક સ્થળે આવી કહીઓ કહેલી હેાય તેલું સાદ છે, પણ તે કયા પદમાં, તે આ વખતે ખપર નથી.

૨ કેટલાક કવિઓ પર્વત મહેતાને નરસિંહ મહેતાનો કાકો જણાવે છે પણ અહિં તેલું જણાવ્યું નથી.

જોઈ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન સ્વપ્નામાં કહે છે, કે તારે હવે આટલે દૂર જતાંએ આવવાની જરૂર નથી. હું તારે' ઘેર આવીને રહેવાનો છું માટે સવારમાં દરિયા કિનારે આવીને અને શોધને, એટલે મહારી પ્રતિમા તને જડશે તે સેઈ જઈ લેજું રોજ પૂજન કરજે.

એક દિવસ આ પર્વત મહેતાને ઘેર રાતે ઓછવ થાય છે, ને લેમાં મહેતો પણ જાય છે. મોડી રાતે બજન કરતાં કરતાં મહેતાને તરસ લાગવાથી પાણી ભાગે છે, પણ બજનની ધૂનમાં લેમનું કોઈ સાંભળતું નથી તેથી શ્રી કૃષ્ણ મહારાજ જાતે આવીને લેમને પાણી પાઈ જાય છે.

ઝારી ભરીને પ્રભુજી પધાર્યા, મહેતે દીઠા તે વાર;
નરસિંહ મહેતે પ્રણામ કરીને, જળ પીધું તેણી વાર.

કડવું ૧૩ મું.

આ કડવાથી કવિ હુંડી ચરિત્રનું કાવ્ય શરૂ કરે છે. બે યાત્રાળુઓ માતસો રૂપિયા લેઈ જૂનાગઢમાં શાહુકારની પેઠી શોધે છે, તેમને જોઈ મરાઠા નાગરો મહેતાની મજાક કરવા લેમનું ધર બતાવે છે નાગરો કહે છે, કે:—

હા બાઈ આંહાં મોટા ધનપાલ ! હુંડી કરશે તે તતકાળ;
જાંહાં તાંહાં સધળે હુંડી કરે, કંડીયાંથી પાછી નવ ફરે.
ઠગ વિદ્યાએ બોલ્યા લોક, જી લેશે રૂપિયા રોક;
નરસિંહ નાગર વાસે આંહા, ઓ પેહુ ધર જાઓ તાંહાં.

પણ મહેતો નાગરોની આ વાત તરત જાણી જાય છે, કેમકે તે પોતે પણ તેમની જોઈ નાગર છે.

પોતે મન જાણ્યુ તતખેવ, નાગરને ઠગ વિદ્યાની ટેવ.

કડવું ૧૪ મું.

આ કડવામાં મહેતો આવેલા બે યાત્રાળુઓને હુંડી લખી આપે છે.

કડવું ૧૫ મું.

બે યાત્રાળુમાંથી એક જણ મહેતાની પેઠીનો દેખાવ જોયાથી હુંડીના ખરા ખોટા માટે અનેક તર્ક વિતર્ક કરે છે, અને હુંડીના ખરાપણા માટે લેના મનની શંકા વધતી જાય છે.

હુંડી વાળા કરે વિચાર જી, મહેતાજીનો દોષો વેહેવાર જી;
વેહેપાર એહેતો કોહો ક્યમ ચાલે જી, નાચુ લેખું ખાતે નવ લેહે જી.
ખાતાવહી દીસે નહીં, નહીં નાણાવટની રીત;
હુંડી નામે નાંહાંથી નહીં, ને રમણ હરિનું ચિત.

આ સાંભળી બીજે ત્હેને ધીરજ આપે છે.

મીઠ્યા હુંડી ક્યમ લખે, જે હોએ હરિના જન;

કુડ કપટથી વેગળા રહે, ધરે જીવ પાવન.

કડવું ૧૬ મુ.

બંને યાત્રાળુઓ હુંડી વટાવવા માટે દ્વારકાના શેઠામાં બટકે છે, પણ હુંડીવાળા સામ-
જણસાહ શેઠની પેઠી કંઠીયાં પણ દેખાતી નથી, તેથી રૂપિયા ગયા બાણી ઉદાસ મોંએ પાછા
ફરવાનું કરે છે.

જાત્રીજ એકુ કરે વિચાર, સામજણસાહ ન મળ્યા નિર્ધાર;

દયા પાછા મુકી નિશ્વાસ, કામ ન થયું ને મન ઉદાસ.

આ જોઈ સામજણસાહ શેઠ ત્હેમને રસ્તામાં બેગા થાય છે, તે વંખતનું શેઠનું વર્ણન
કરવામાં કવિએ, બાણીઆના પહેરવેશ વગેરેનું આડં વર્ણન કર્યું છે.

આ પડનો કેટલોક ભાગ, કવિ પ્રેમાનંદ દૃત હુંડીના કાવ્યના છૂંદા કડવાને કેટલેક
અંશે મળતો આવવાથી આ નીચે ત્હેનો ઉત્તમ કડવામાં આવ્યો છે.

અંતરજનમી દીન દયાળ, તતક્ષણ તાંડાં થયા કૃપાળ;

શ્રીવદ સુંદર દ્વારકાશય, જાણ્યું રખે હુંડી પાછી ફરી જાય.

નરસિંએ દીપ્ત મુને કાજ, વાર લાગે તો મુઠને લાજ;

તતક્ષણ પ્રકટયા ત્રિભોવન જૂથ, સામજ પારખ સુંદર રૂપ.

દીપ્તતા મોટા ધન પાળ, તેજ ઘણું ને તીવ્રક વિશાળ;

પારખના મરખી પાવડી, કોહો પ્રભુજી ક્યમ આવડી.

નેત્ર વિશાળ ને બીને વાન ત્રિભોવન માંડાં કો નહીં મમાન;

મુક્તાકળ કાને સોભતાં, મુખે તંબોલ અતિ ઓપંતાં.

અણીઆળું નાક સુક ચંચ સમાન, જકુટી મોહો આકાર કમાન;

નીચી એકતાઈ ને સુંદર દોલણ, તતક્ષણ શીતી લાવ્યુ કોબે.

કનિ કુડળ જ્યોત પ્રકાશ, કંઠે પછેડી બેઠુએ પાસ;

નીચા છેડા લટકે કણ, મોહો ગાંડી નહીં કાંઈ મણ.

વેદ વીટી કર નંગે જડી, તતપર કોલો આણી ઘડી;

મોટી હુંદ ને તેહેવી ચાલ, ચલે ચમકે મોજાં લાલ.

ખભે દોત ને નીચી ચાલ, રૂપ શોભાવું શ્રી ગોપાલ;
લેખણ એક ખોરી છે કર્ણ, ક્યમ શીખ્યા એહેવાં આવર્ણ.
લડસડતા આવે છે નાથ, ખારેખની પેરે નાંખે હાથ;
વાણોતર છે સંગ બે ચાર, કો વહી કો કોથળી ધરનાર,
નરસિંહ દારણુ ધરીયુ રૂપ, દમળાને કહે વૈકુંઠ સૂર.

(અપૂર્ણ.)

છગનલાલ વિ. રાવળ.

અમદાવાદમાં બાલોત્સવ.

“આજે જે શુભ પ્રસંગે માટે આપણે બધા અત્રે એકઠા મળ્યા છીએ, તે શુભ પ્રસંગ, આપણા હાલના માનવતા નામદાર વાઈસરોય લૉર્ડ હાર્ડિંગ સાહેબ અભિષિંતબ્યા બપમાંથી મુક્ત થયા તે છે. તેથી તે નિમે હું તમારી આગળ ગૌરુક વિવેચન કરવા રજા લઉં છું.

તમે બધા જાણો છો કે હાલના નામદાર વાઈસરોય લૉર્ડ હાર્ડિંગ સાહેબ એક દીવંગોજ વાઈસરોય છે, તે હિંદનું બધું કેવી રીતે ચાલ તેની સમ્પૂર્ણ કાળજી રાખે છે, અને તેથી આખા દેશમાં તેમની તરફ માનની અને ઉપકારની લાગણી ફેલાયેલી છે. તેમના આગેવાની મહા સાથ આપણા નામદાર મહારાજાધિરાજ રાજેન્દ્રસાહ પાંચમા બેંગલ રાજ્યારોહણની ક્રિયા પ્રસંગે અત્રે પધાર્યા હતા, અને તે શુભ પ્રસંગે, નામદાર વાઈસરોયે નામદાર રાજેન્દ્રસાહ સાથે વાતચીત કરી આપણા દેશનું બધું ધાય તેવા ફેટવાક અપાત્તના સુધારાઓ કરાવ્યા હતા. નામદાર રાજેન્દ્રસાહ અને રાજેન્દ્રસાહ બાબુના સ્વચ્છે હિંદનું દિત કરવાનાં જે જે શુભ વચનો, હિંદી દરબાર વખતે અપાવ્યાં હતાં, તે તે શુભ વચનો અગત્યમાં મુકવા નામદાર વાઈસરોયે પોતાનાથી બનતું કર્યું છે અને તેથીજ તેમની કીર્તિ સર્વત્ર હિંદમાં આજે ફેલાઈ રહી છે.

એ સુધારાઓ પેકી, કળવણીની વૃદ્ધિ કરવી, હિંદનું હાલનું પાટનગર બદલવું વગેરે સુધારા સુખ્ય હતા. કલકત્તાને બદલે ઇતિહાસપ્રમિદ પ્રાચીન હિંદી શહેરને પાટનગર બનાવવાનો નામદાર રાજેન્દ્રસાહનો નિચાર, હિંદની પ્રજાએ ઉમંગથી વધાવી લીધી હતી, અને તે માટે નામદાર વાઈસરોયે, ત્યાં પોતાનું અને બીજા સરકારી અમલદારોનું રહેઠાણ

૧ કડવાનો બાઈનો ભાગ પણ ધણો ખરા પ્રે. ફ. હૃદીના છૂટા કડવાને મળતો આવે છે પણ મગધ મગધને લીધે આઈ આપ્યો નથી.

કરવાના હેતુથી કેટલાક નુંદર મકાનો બંધાવવા માંડ્યાં છે. તા. ૨૩-૧૨-૧૨ ના રોજ સવારના ૧૧ વાગ્યે તે નામદારની સ્વારી કલકત્તેથી દિલ્હી આવી હતી. તેમના પધારવાથી દિલ્હીના લોકો ઘણાજ ખુશી થયા હતા; અને તેમણે નામદાર વાઈસરાયને તથા બીજા અધિકારીઓને રોશન ઉપર પુષ્કળ માનપાન આપ્યું હતું. રોશન ઉપરથી નામદાર વાઈસરાયની સ્વારીનું અર્પૂણ સરવસ, પોતાના નવા કૌંસિલ હોલ તરફ જતું હતું તે પ્રસંગે તેઓ સાહેબ તથા તેમનાં માનવંતોં જાનુ લેડી હાર્ડીજ સાહેબ રાજ્યના એક મોટા માનંગ (હાથી) ઉપર વિરાજમાન થયાં હતાં. એ સિવાય પાછા બીજા પચાસેક હાથી ઉપર અંગ્રેજી રાજ્યના મોટા મોટા અમલદારોની સ્વારી આવતી હતી. રોશનની બહાર નીકળ્યા પછી આ સરવસ કચીન્મ ગાર્ડન પાસે યઈ ચાંદની ચોક આગળ આવી પહોંચ્યું હતું. ત્યારે આ સરવસ ચાંદની ચોક મધ્યે યઈ વાળતે ગાજતે જતું હતું, ત્યારે હાથે લોકો જોવા એકઠા મળ્યા હતા, તેવામાં એકએક કોઈ દુટ્ટ પુરૂષે નામદાર વાઈસરાયના હાથી ઉપર એક દાઢ બરેકો ગોળો ફેંક્યો. આ જોઈ ગોળામાં ઝીળા રહુ તથા છતાં અને આમેદાન વાગ્ગનો ઝીણી આગીદાર પીતો હતી. ફેંકનારનો ચોટ તો નામદાર વાઈસરાયનો જન લેવાની હતી, પણ ઈશ્વરકૃપાથી ને નામદાર ગમી ગયા. પરંતુ તેમની પાછળ ઉભેલા જમાદારના ઉપર તે ગોળો અથડાયો અને ટુટી ગયો તેથી તેમાં બરેકા નુકસાનકારક પદાર્થોથી જમાદારનાં આંતરડાં નીકળી પડ્યાં અને તે બિચારો તરતજ મરણ પામ્યો. હાથીને પણ ઈજા થઈ તથા નામદાર વાઈસરાયને પણ કેટલાક નુકસાનકારક પદાર્થો કમરમાં તથા ગેઝીમાં વાગ્યા પણ મુઆમે તેમનો કિમની જન બચી ગયો. માત્ર લેડી હાર્ડીજને ઈંઈ પણ ઈજા ન થઈ હતી. આવી અચાનક ઉપાધિમાં આવ્યા છતાં નામદાર વાઈસરાયે* સરવસને આગળ મથાવવા ફરમાવ્યું; પણ વધુ વખત પીડા સહન ન થવાથી અને પોતે બેબાન યઈ જવાથી ઉપર તેમને મોટરમાં બેસાડી હોસ્પિટલમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા; અને ત્યાં સારા દાક્ટરોની અને લેડી હાર્ડીજની અત્યુત્તમ સારવારથી તેઓ હાલમાં તદુરસ્ત હાલતમાં આવી ગયા છે.

આ પ્રસંગ ઉપર એકઠા મળેલા બધા લોકોના અને મરકારી અમલદારોની લામણી, આતું દુટ્ટ કૃત્ય કરનાર પાપી પુરૂષને ચોધી કહાડવાની અને તેને જારે સિદ્ધા કરવાની યદ્દ હતી. પરંતુ નામદાર વાઈસરાયે તો એમજ કહ્યું કે “ જો પરેખરો ગુન્હેગાર હોય તેનેજ પકડવો જોઈએ, બીજાઓને ઈંઈ પણ ઈજા થવી ન જોઈએ. ” અને વળી તેમણે એમ પણ કહ્યું હતું કે ગમે તેમ હો પણ હિંદનું રાજ ચલાવવાની મારી પદ્ધતિ તો એની એ જ કાયમ રહેશે. ” આ સંજોડે તેમનો આ દેશ પ્રત્યેનો પ્રેમ અને તેમની બલમન-આઈ દેખાડે છે. તેમની તખીયત જો કે બહુ સારી ન હતી છતાં પણ દિલ્હી ખાતેની કૌંસિલની પહેલી બેઠક વખતે તેઓ શ્રી જાતે પધાર્યા હતા, અને કૌંસિલમાં ફેટલુંક કામ-કાજ કર્યું હતું.

આવા હિંદનું હિત ધરાવનાર લોકપ્રિય અવતર જનરલ સાહેબ માટે આપણે જોટલું કરીએ તેટલું જોઈએ છે. ઈશ્વરે તેમને આવી બચાવક આશ્વત્થમાંથી બચાવ્યા તેને માટે

પરમકૃપાળુ પ્રભુનો આપણે, સર્વ લોકોએ આભાર માનવો જોઈએ; અને તેજ મોટા આપણે અત્રે એકલા મળ્યા છીએ. આખા હિંદમાં આજનો દિવસ તહેવાર તરીકે પાળવાનો છે અને દરેક શહેર તથા ગામના સદ્ગૃહસ્થોએ હજારો રૂપિયા એકઠા કરી, તે નામદારનો ધ્વજે બચાવ કર્યો તેની ખુશાલીમાં, વિદ્યાર્થીઓને ઈનામો, મીઠાઈ વગેરે વહેંચવાનું રાખેલું છે. છેવટે મારે સર્વ વિદ્યાર્થીઓને એટલી ભલામણ કરવાની છે કે અંગ્રેજી સભ્યથી આપણને જે સુખસાંતિ, ન્યાય અને કુળવણી વગેરે મળે છે તે બ્રિટિશ સભ્યને, તેના સભ્યકર્તા મહારાજાધિરાજ 'રાહેનશાહ પાંચમા બ્યોજને, અને તેમના મૂકલા નાના મોટા મર્વ અધિકારીઓને પૂર્ણ પ્રેમથી આપણે ચહાવા જોઈએ. 'એમાંજ આપણું ખરૂં હિત રહેલું છે. એટલું કહી હું ખેસી જવાની રજા લઉં છું.”

આ પ્રમાણે સ્ફુલ્લોમાં ચીકન્સ ડે. કમિટિના ચેરમેન શેઠ જમનાભાઈ ભગુભાઈનું આપણ સર્વ વિદ્યાર્થીઓને મંબળાં, મીઠાઈ વગેરે વહેંચી, નીચેનું ‘સંગીત’ ગાઈ, સર્વ વીળારામાં હતો:—

રાગ-કલ્યાણ.

રક્ષ જૂપ બ્યોજને તું હે જગપતિ,
પ્રતાપ સર્વસમ અને છે ઉચ્ચતમ મતિ. રક્ષ. ૧
શાન્તિદા છે હિંમરશિમસમ યુખાકૃતિ,
શૌર્યને કામા કૃતિથી અધિક દીપતી. રક્ષ. ૨
કીર્તિ તું પ્રસાર અખિલ વિશ્વમાં અતિ,
જેમ કુલની મુખાસ વાંધી પ્રસરતી. રક્ષ. ૩
હુસ્મનો વિખેરી તેની ધૂળ કર કૃતિ,
અતિ તમામ નાશ કર તુ કોષ અનન્નથી. રક્ષ. ૪
વેલો સમ વધાર પરિવાર જૂપતિ,
કુટુંબમાં રખાવજો પરસ્પરે પ્રીતિ. રક્ષ. ૫
સંપ જંપ હેતની તું નાખ જડ ઉડી,
ઝેર વેર વિદ્ર સર્વ કાષ મૂળથી. રક્ષ. ૬
આધિ વ્યાધિ ને ઉપાધિ નાશ કર થતી,
નૃપ સિરે કૃપાની વૃદ્ધિ રાખ વરસતી. રક્ષ. ૭
રાખ તંદુરસ્ત નિત્ય હે દયાનિધિ,
દીર્ઘ આયુ આપ એ અમારી વિનતિ. રક્ષ. ૮

[વસન્ત—આદિશ.]

પારિતોષિક નિબંધ.

પારિતોષિક રૂ. ૫૦૦ પાંચસો.

જેન અને જેનેતર શ્રેષ્ઠ્યોરે અને અન્ય વિદ્વાનો પ્રતિ જાહેર કરવાનું કે, એક અખી શુદ્ધ તત્ત્વની નીચેના કદામી નિબંધની ચોજના થઈ છે.

શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રનો જીવનવિહાર.

ચરતો:—

૧. આ નિબંધ દુસરકે ૧૫૦ થી ૨૦૦ શ્લોકો હોવો જોઈએ.
૨. આ નિબંધ તા. ૩૧-૩-૧૯૧૪ સુધીમાં નીચે સહી કરનારને મળવો જોઈએ.
૩. આ નિબંધ વિદ્વાન પુરોના એક કમીટી તપાસશે; અને તેને અંગે નીચેના કદામો ધનામો જાહેર કરશે:—

- ૧ હું ધનામ રૂ. ૨૫૦ જેનો નિબંધ સૌથી સરસ આવશે તેને મળશે.
- ૨ જું ધનામ રૂ. ૧૦૦ જેનો નિબંધ બીજી પંક્તિમાં આવશે તેને મળશે.
- ૩ જું ધનામ રૂ. ૫૦ જેનો નિબંધ ત્રીજી પંક્તિમાં આવશે તેને મળશે.
- ૪ થી ૭ મી પંક્તિના દરેક નિબંધને રૂ. ૨૫ ધનામ અપાશે.

૫. આ નિબંધની પ્રસિદ્ધિ વગેરેનો સર્વ કદ ધનામ આપનારનો રહેશે.
૬. જે નિબંધ ધનામને પાત્ર ન થતાં, એમ પસંદગીને પાત્ર થશે, તે તે જપાવવાનો કદ, ધનામ આપનારનો રહેશે; પરંતુ કમીટીની જો બત્તામજુ થશે, તે કમીટીની ઇજાજાનુસાર જપાવેલી પ્રતોની ચેકસ મળ્યા તેમજને આપવામાં આવશે.

નિબંધ લખવા માટે નીચેનાં સાધનો સહાયક થશે.

“શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર” નામક ગ્રંથ.

તેઓની ઉર્જાપેલી જગતિઓ પ્રસંગે થયેલાં વાખાનો.

નિબંધમાં નીચેના પ્રસંગોપર સૂક્ષ્મ અવલોકન આવવું જોઈએ:—

૧. તેઓના જીવનની રૂપરેખા.
૨. તેઓનું જીવિ સામય્ય.
૩. તેઓની શાનશક્તિ.
૪. તેઓના વિચારોનું ક્ષેત્ર.
૫. બિન બિન દશંતો પરતે તેઓએ કરેલી પયોજાયાના.
૬. તેઓની મતાંતરક્ષમા.
૭. જેન ગાર્ગના ફરી બંધારણ કરવાની તેઓની ઇચ્છાની મિદિ
૮. તેઓના વૈરાગ્યવિચારો.
૯. તેઓનાં વ્યવહાર અને પરમાર્થ જીવન.

ઈત્યાદિ.

લેખની શૈલી SCIENTIFIC (સંજ્ઞેય), COMPARATIVE (જુલનાત્મક) અને CRITICAL (કીમકરી) હોવી જોઈએ. નીચે મંદી કરનાર આ વિશ્લેષણને જોઈતી હજીકતો પુરી પાડવાનું પોતાની જાનવું મથણું કરશે.

મુદ્રા—કવેરી બજાર.

તા. ૧-૫-૧૯૧૩.

મનસુખનાથ રવજીભાઈ મહેતા.

Steady and Ordered Progress.

"You often hear people talk of the educated section of the people of India as a mere handful, an infinitesimal fraction. So they are in numbers but it is fatally idle to say that this infinitesimal fraction does not count. This educated section is making and will make all the difference. That they would sharply criticise the British system of Government has been long known. It was inevitable. There need be no surprise in the fact that they want a share in political influence, and want a share in the emoluments of administration. But while I declare to you with all the emphasis at my command that these words once uttered, these pledges once made, by responsible Englishmen, are going to be kept, I must also ask you to grant me an old man's privilege while I say something in the way both of counsel and of encouragement to you in your present difficulties and perplexities—difficulties which I appreciate with a deep and sincere sympathy.

My counsel is this. Do not condemn our English honesty and veracity if you find that we move very slowly forward towards the goal of your hopes. Do not mistake the slowness for want of faith. Do not suppose for a moment that we are going to be false to our word. It is not this which is taking place, however much at times it may wear that outward appearance. Believe me, it is simply the working out of our somewhat stolid English nature which has made political caution a part of our very blood. We cannot change our nature any more than you can change yours. You are much quicker emotionally than we are, you are a very emotional people, you are in many respects also intellectually quicker. That is your nature and you may well be proud of it. But try to understand ours, for we also are proud of our nature. We do wish to be absolutely honourable in our conduct towards India. That is a part of our conception of an English gentleman. But you will always find us politically hesitating and almost overcautious. We test our step, time after time, before we take another, and even then we are not satisfied and fear we have been imprudent. That is our nature, it has become a kind of political creed with us, what the poet has called—

Freedom slowly broadening down
From precedent to precedent.

Now my counsel is this—Do not be surprised at all this caution. Expect it from us and never look for anything else, or you will be disappointed.

—Sir G. Fleetwood Wilson

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) મહાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગુજરાતી સાહિત્ય માસિક, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ મુધી સર્વ પગારદારોના વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ સાથે).

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ માથે)

છટક નક્કલ એકના દર દરમિયાન એક આના પ્રમાણે.

મળવાનું ડેકાલું—વમન્ટ ઓફિસ—અમદાવાદ.

વ્યવસ્થાપક.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને ત-ત્રીની મહીના લેખો માટે ત-ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઓફિસ”-ની સહીના લેખો માટે “વમન્ટ-ઓફિસ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ ભાષાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ ગ્રંથ કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી તથા એ લેખ ભાષાન્તરરૂપ છે અને અમુક ગ્રંથનું મંથના ભાગનું કે લેખનું ભાષાન્તર છે એમ અમેને લખી જણાવવું. તે વિના એ લેખ પ્રમિદ્ધ રવા માટેની સંધળી જવાબદારી ભાષાન્તર કર્તાને સિર રહેશે.
- ૫ કોઈ પણ લેખકનું અસહ લખાણ-એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો યા કર્યો, હોય કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાનો અમે બંધાતા નથી.
- ૬ કોઈ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખર મુદ્રીમાં પણ ન મળે તો મદદ અમેને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે બંધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

લોકો મેલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકારની પ્લેગ માટે

જુઓ પાઠ છે પણ તે માટે જાટલીવાળા એગ્રીકોલ્ડર જાદુ જેવો ઇલાજ છે કહ્યું પીવા ન ગમે તો તેજ માટે વાપરો જાટલીવાળા એગ્રી પીડમ રૂ. ૧) જાટલીવાળાની અંબરીયલ શકતીની ગોળીઓ રૂ. ૧૧—જાટલીવાળા દુધ પાઉડર દાંતનો દુરખાવો નરમ પાડી દાંત મોતી જેવા સાફ રાખે છે કીમત આના ૪—જાટલીવાળાનો દરાજનો મલમ એકજ દીવમમાં દરાજ જુજલીમાં તફાવત કરે છે આના ૪ સરવે ડેકાલું મળશે.

લો. પી. વરલી લેખોનેટરી મુબદ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यद्या-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यद्यायमध्यात्मं सात्यसेतजामयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ભૂયૈઃ
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૨, અંક ૬.

[માસિક]

આપાક, સંવત ૧૯૬૬.

ગીતાંજલિ.

આશુ રવદ્રિનાથ ઠાકુર (ટાગોર) આશરે પાંચ સાત મહીના પર પોતાની તખીએનના
મુધારા અર્થે, તેમ જ પોતાનો એકનો એક પુત્ર ઈન્દ્રાંડમાં કેળવણી લે છે તેને મળવા
માટે, ઈન્દ્રાંડ ગયા, અને ત્યાં તેમના કેટલાક મિત્રો તરફથી ઝાહેર સભામાં તેમનાં કાબ્યો
વચાયાં, વખણાયાં, અને એકે તકે તેમને ફુનીઆના મહાન કવિઓ, શેક્સપીયર, બર્નર્ડ,
વિલ્ડમેન, વગેરેની હારમાં મૂકવા લાયક તેમના ઇચ્છે ચોતાએને લાગ્યા, ત્યાં મુંધી તેમની
કીર્તિ માત્ર બંગાળનાં ચાર પૂણા અને બંગાળ બહાર બંગાળી બાપા બાલુનાગઓમાં જ
પસરેલી હતી. આયર્લીડના એક મુવિખ્યાત કવિ-મી. ડબલ્યુ. બી. થીટ્સ-અને દિલ્હીવાળા
મુપ્રસિદ્ધ પાદરી-રેવરડ મી. એર્ફુઝ-એ બંને જણાના શુભ પ્રયાસથી ઈન્દ્રાંડમાં તથા હિં-
સ્તાનના દરેકે દરેક ભાગમાં એ સંત કવિનું નામ હમણા ટૂંકા વખતમાં ઘણું જાણીતું થઈ
ગયું છે. બંગાળમાં તો હાલ એમની બરોબરી કરી શકે એવો કવિ, ગવલેખક, ટૂંકી
વાર્તાઓ રચનાર, બીજો કોઈ નથી, તેમ જ ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક (Spiritual) વિષ-
યોનું પ્રતિપાદન કરનાર પણ એમના જેવા વિદ્વાન થોડા જ મળી આવે છે. હિંદુસ્તાન
છોડી ઈન્દ્રાંડ પ્રત્યે પ્રયાણ કરવાના સળગયી રવદ્રિ આશુની ખ્યાતિ જે માત્ર અંકુચિત
સ્થાન ભોગવતી હતી એટલે કે બંગાળ બેડે જ સંબંધ ધરાવતી હતી તે હવે ઘણું ઉચે
દરજે એટલે કે આખા હિંદુસ્તાનને મગરૂરી લેવાનું કારણ મળે એવે ઉચ્ચ આસને
બેઠી બેઠી છે.

લગભગ છેલ્લાં પોણેસો વરસ થયાં ટાંગેર કુંઝ બંગાળામાં સાહિત્યના પોષક, સંગીતના ઉત્તેજક, સુધારાના નાયક, અને ધર્મના ક્ષેત્રમાં કાંઈકે મંરક્ષક અને કાંઈકે સ્વતંત્ર એવો ભાગ લેનાર તરીકે જાણાયેલું છે. તેમાં બાળ્ય રવીંદ્રનાથના પૂજ્ય પિતા બાળ્ય દેવેન્દ્રનાથે તે પોતાના પવિત્ર અને ધાર્મિક જીવનથી 'મહર્ષિ' એવું ઉપનામ મેળવ્યું હતું. મરદમ નારાયણ હેમચંદ્રના સંસર્ગમાં જેઓ આવ્યા હશે તેમને મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથની શુદ્ધ અને અનુકરણીય જીવનશૈલીનું ખરેખરે બાન થયું હશે, કારણ એ સ્વર્ગવાસી નર ઘણો વખત મહર્ષિની પાસે રહેલા હોવાથી તેમના જીવન સંબંધે પોતાના મિત્રોમાં વાત કરતાં ચાકતા ન હતા. દેવેન્દ્રનાથ પોતે સારા લેખક હતા એટલું જ નહિ પણ બંગાળી સાહિત્યના-ખાસ કરીને ગદ્યના-ઉત્તેજક હતા. રવીંદ્રનાથના જીવનનું હુંક દિગ્દર્શન દેવરંડ મી. ઐરૂંડે પોતાના સમીક્ષાના ભાષણમાં કરાવ્યું છે, અને બાળ્યએ પોતે પોતાના બંગાળી પુસ્તક 'જીવનમૃતિ'માં પણ તે વિષય પર ઘણું લખ્યું છે. ઘણી નાની ઉંમરે તેમનાં માતા ગુજરી જવાથી, અને તેમના પિતાની પ્રકૃતિ એકાંત વાસ પમદ કરતી હોવાથી, ન્દાનપણથી જ કવિને એકાંતમાં રહેવાની અને તેને પરિણામે એકલા બેઠા બેઠા વિચાર કરવાની ટેવ પડેલી. નિશાળ કે કોલેજમાં પોતે ઉચ્ચ કેળવણી લીધેલી નહિ પરંતુ ઘેર બેઠાં બેઠાં જ પોતાનું બંગાળી તથા અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન તેમણે એટલું બધું સુધારી લીધેલું કે જેથી આજે ગદ્યના લેખક તરીકે બંગાળમાં કોઈ તેમની જોડે દરીદ્રાધર્મમાં ઉતરે તેવું નથી, અને પોતાના કાવ્યસમુદાય "ગીતાંજલિ"નું તેમણે અંગ્રેજી ભાષામાં (ગદ્યમાં) જે ઉત્તમ રીતે ભાષાંતર કર્યું છે તે ઉપરથી અંગ્રેજી દીકાકારો તો જાણે જન્મથી જ કોઈ અંગ્રેજી ભાષા જાણનારે તે કર્યું ન હોય તેવાં તેનાં વખાણ કરે છે.* દેવરંડ ઐરૂંડે એમના જીવનના બે મોટા વિભાગ પાડ્યા છે: એક એમની સ્ત્રી-પુત્રી-પુત્રના મૃત્યુ પૂર્વેના, અને એક ત્યાર પછીનો. મુંબારની આપત્તિ બેંગલ્યા પહેલાનાં એમનાં લખાણ, ગદ્ય અને પદ્યમાં-કારસીમાં જેને સંયુક્તીએ દેખાગ-Lightness of heart કહે છે, તેવા ખુશીખુશાલીથી બરેલાં હૃદયભાવ જોવામાં આવે છે, જે ત્યાર પછીની તેમની કૃતિ અને કાવ્યમાં નજરે પડતાં નથી. કુદરત-પ્રકૃતિના આનંદભાવ દેખાવો ચિતરવામાં જે મગજ રમી રહેલું તે મગજ હવે ગંભીર, શાંત, પ્રભાવશીલ ભાવો આલેખે છે. એ પાછલી અવસ્થાની કવિતા વાંચતાં આપણને એવું ભાન થાય છે કે જાણે કોઈ મોટા તોફાનનું જોર શમી ગયા પછી શાંત યજ્ઞેલા દરીઆની ધીમી ધીમી ઊભા, હલકેથી કિનારા સાથે અચપાતી લહેરો-આપણે અનુભવતા હોઈએ. એ કાવ્યોમાંથી આદ્રતા તથા આતંત્ર્ય દર્શકતાં લાગે છે. રવીંદ્રનાથ કુદરતના મોટા પૂજારી છે, અને આત્મકક્ષી (Subjective) કવિ છે; પરંતુ કુદરતના મનહર દેખાવો, સૃષ્ટિસૌંદર્યનો આકર્ષક ચિત્રો દોરવાં એ આ ગીતાંજલિનાં કાવ્યોનાં નજીવ નથી: વર્ષાઋતુમાં કાળાં વાદળોથી ઊભાએલાં ઘનથીર આકાશમાં જાગૃતીયલ શક્તિની ગોળા કુમાસનું વાદળું નજરે પડે છે, તેવી ભાવનું સૃષ્ટિદર્શનનો નરમ પાડી દાંત મોતી આવે છે.

જીવાણનો દરાજનો મલમ એક જ આનાં ૪ સરવે ઠેકાણે મળશે.

the poems as translations, renderings of
oet himself—so perfect is the mastery of

હો ૦ લી ૦ ખાટલીવાલ્ડેes of our language."—The Daily News.

કવિના સાંસારિક જીવનના મહાન ખનાવો ઉપર જણાવ્યા છે, તે સિવાયના ખીજા કેટલાએક ખનાવો પણ મી. ઍર્ડેજ વર્ણવે છે. કુદરતની અગાધ શક્તિનું જ્ઞાન તથા કુદરતનાં અંગો તરફ નિઃસીમ પ્રેમ—એ એમના બધાંપણ તથા ચૈવનનાં મુખ્ય લક્ષણ હતાં. વળી સ્વદેશભક્તિ અને નાનાં છોકરાં તરફ લાગણી એ એમના બે સહુશ્લો હજી સુધી રચાયા છે. બોલપૂરમાં ‘શાંતિનિકેતન’ નામે એમણે એક નિશાળ કાઢી છે, અને તે પોતાને ખરચે નિભાવે છે. એ રૂઝ કાઢવા માટે તેમને પોતાનાં પુસ્તકો, પોતાના લખેલાં પુસ્તકો પરના હક, વગેરે બધું જ વેચી નાંખવું પડેલું. પરંતુ તેટલો ભોગ આપીને પણ પોતે એ મંરચા કાઢી અને આજે તે સરયાનાં ચારે તરફ—જમજમ—વખાણ થાય છે. નૈતિક, ધાર્મિક, સાંસારિક, દરેક પ્રકારનું શિક્ષણ ત્યાં અપાય છે, અને વિદ્યાવતમાં બેઠાં બેઠાં પણ સર્વોદ્ધારી બાલકો હૃદય બોલપૂરનાં પોતાનાં માનેલાં બાળકો તરફ અતિ ઘણું ખેંચાય છે. માણસ જાતના જીવનનું સૌંદર્ય, અને તેની સંપૂર્ણતાનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપવો એ પોતાની જાંઘીનું સાર્થક માનનાર બાલુ સર્વોદ્ધારના હૃદયપરથી માણસોમાં એક ખીજા સંબંધે રહેલી જીવદાર્થ, વ્યક્તિવ્યક્તિ પરત્વે રહેલી ભિન્નતાનો પરહો એક દિવસે મદારે પોતાના રફલના મહાનમાંથી સ્પર્શેત્ય જોતાં જોતાં કેવી રીતે ખસી ગયો, અને આખા જગત પ્રત્યે જાતબાવ ઉદ્ભવી નીકળ્યો તેનું કાવ્યમય ગદ્યમાં કવિએ બહુ જ સુદર વર્ણન આપ્યું છે. તેવી જ રીતે પોતાનાં કુટુંબીઓનાં મૃત્યુને લીધે જીવન અને મૃત્યુ સંબંધે ઉડો વિચાર કરતાં મૃત્યુ એ કોઈ પણ જાતનો નાશ ના વિનાશ છે એવું નથી પરંતુ એ પણ એક જાતનો આસીર્વાદ છે—મૃત્યુને લીધે કશું બોવાતું નથી, કશું નાશ પામતું નથી, એવું તત્ત્વ કવિએ સોપી કાઢ્યું તેનું પણ પોતે વર્ણન કર્યું છે. મૃત્યુથી ડરવાનું નથી. ઉલટું રહેને આવકાર આપવા લાગે ગણવાનું છે એવો એમનો સિદ્ધાંત છે. તે ગીતાંજલિમાં મૃત્યુ સંબંધે કેટલાંક કાવ્યો છે તેમાંનું એક નમૂના રૂપે અત્રે આપ્યું છે, તે ઉપરથી જણાઈ આવશે.

મરણ જેદિન દિનેર શેપે આસેવે નોમાર દુયારે

સે દિન તુમિ કિ ઘન દિવે ઉહારે ?

મરા આમાર પરાણસાનિ

સન્મુલે તાર દિવ જાનિ,

શૂન્ય વિદાય કરવનાત ઉહારે—

મરણ જેદિન આસેવે આમાર દુયારે ।

કત શરત્ વસન્તરાત,

કત સંવ્યા, કત પ્રમાત

જીવનવાત્રે કત જે રસ વરપે;

કતઈ ફલે કતઈ ફુલ

હૃદય આમાર મરિ તુલે

દુઃખ સુલેર આલે છાયાર પરશે ।

|| જા કિછૂ મોર સંચિત ધન

|| એત દિનેર સવ આયોજન

ચરમદિને સામિયે દિવ હરારે

મરણ જેદિન આમ્વે આમાર દુયારે ।

—“ તમારા દિવસો—જીવન—ની આખરે જે દહાડે તમારે બારણે મૃત્યુ આવીને ઉભું રહેશે તે દહાડે તમે ત્હેને શું (ધન) આપશો ? મારે આખો—બધો—પ્રાણ ત્હેના આગળ ધરીશ. જે દહાડે મૃત્યુ મારે બારણે આવશે તે દહાડે ત્હેને ખાલી હાથે નહિ કાઢું. વસન્ત તથા શરદની રાત્રિઓ, સંધ્યા, પ્રભાત (વગેરે સમયે ભોગવેલાં મુખ), જીવનરૂપી પાનમાં જે જે રસ વરસે છે તે, ફેટલાં ફળ, ફેટલાં ફુલ, તેમ દુઃખ સુખના તડકા છાંયડાનો અનુભવ લાંબેકાં મારું ઉચું આવેલું હૃદય, મહારૂ સમગ્રી રાખેલું જે કાંઈ ધન છે તે, આટલા દિવસમાં મેળવેલું સર્વસ્વ, ઉછેર દિવસે બપોરે મરણ મહારે બારણે આવશે ત્યારે ત્હેની સગલ ધરી દઈશ.”

ઈ. સ. ના શૈક્ષણિક સંક્રાંતિમાં બંગાળ તથા બીહારમાં બે મહોટા વેપશ્ય કવિઓ ચંદી-દાસ અને વિદ્યાપતિ યજ્ઞ ગયા. તેમનાં કાવ્યો રાધાકૃષ્ણને સંબંધે લખાએલાં છે, અને તે શૈક્ષણિક સંક્રાંતિ એટલે બંગાળી સાહિત્યની રૂઝઆતની સરળ, આકર્ષકરૂપિત ભાષામાં લખા-એલાં છે. પોતાની તેર શૈક્ષણિક વરસની ઉંમરે આ કવિદ્વયનાં કાવ્યો, રવીંદ્રનાથના હાથમાં આવ્યાં, અને તેમના જેવા કવિ યવાની ઇચ્છાએ તેમના મનમાં મૂળ રાખ્યું. આ ઉપરાંત જેની રિયતિ આજે શુન્દરતાની સાહિત્યની છે તેવી આજની આશરે ૫૦-૬૦ વરસ પર બંગાળી સાહિત્યની હતી, અને ત્હેની અસર રવીંદ્રનાથ પર પણ પુરેપુરી યજ્ઞ હતી. જેમ થોડાં વરસ પર શુન્દરતાનો કેળવાએલો વર્ગ—અંગ્રેજી ધારી પર કેળવાએલો વર્ગ—જેટલું પશ્ચિમનું, જેટલું યુરોપીય તેટલું સાચું ને જેટલું સ્વદેશનું તેટલું ખોટું અને નકારાત્મક એમ માની બેઠો હતો, તેમ બંગાળમાં પણ હવે. પરંતુ ટૂંક સમયમાં તે ઇતિહાસમાં ગઈ અને કોલેજમાં શીખેલા યુવકોનું ધ્યાન પોતાના સાહિત્ય તરફ ખેંચાયું. તેમાંથી તેમને ઘણું વખાણવા જેવું, ઘણું અનુકરણ કરવા જેવું સાહિત્ય મળી આવ્યું. અને તેથી રાજરામભોલનરામથી માંડીને તે હાલના વખત સુધી, માધકેલ મધુસૂદન દત્ત, અક્ષયકુમાર દત્ત, ઇન્દિરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, બંકીમચંદ્ર ચેટરજી, વગેરે બંગાળના સુવિખ્યાત વિદ્વાનોએ બંગાળી ભાષામાં જ લખાણ કરી, ત્હેને એવી કેળવી, ઉત્તમતાની હદ પર આણી છે કે આજે હિન્દુસ્તાનની દેશી ભાષામાં તે લગભગ પહેલું જ ભોગવે છે. બંગાળી સાહિત્યના એ પુનરુદ્ધાર (Renaissance) રૂપી સાગરના ‘મોઝમની છેક ઉપરની ટોચ પર રવીંદ્રનાથ ટાગોરનું સ્થાન છે એવું રેવરંડ એફ્રેમનું માનવું છે. ખરેખર, જે એમની કલમથી લખાએલું મધ્ય કોઈ બંગાળી જાણનારના જીવામાં આવે તો તેને મી. એફ્રેમના આ અભિપ્રાયમાં અતિશયોક્તિ જેવું કાંઈ જ લાગશે નહિ, કારણ એ

ગદ્ય એવું સરળ, સરસ, મિઠ, અને પ્રભાવપ્રચુર છે કે તેનો જોડો અંગ્રેજીમાં માત્ર કાર્ડીનલ ન્યૂમેનનાં લખાણોમાં જ જોવામાં આવે છે.

પ્રભાતમંગીત, જીવનસંગીત, ખેડા, નૈવેદ્ય, વગેરે ઘણાં કાવ્યનાં પુસ્તકો—બધકે એમનાં દૂકાં કાઢ્યોતો સંગ્રહ—એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. ગીતાંજલિ એ સૌની પાછળ આવે છે. ગીતાંજલિમાં સંગ્રહ કરેલાં કાવ્યો સિવાય બીજાં કેટલાંએક કાવ્યો હજી સુધી અંગાળાનાં માનિકોમાં છપાય છેઃ કારણ વિલાયત જતાં સુધી એમનું હૃદય કાવ્ય લખવા તરફ ખેંચાતું હતું. વિલાયતમાં એ કવિતા ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિનો ઝરો સ્પર્કાર્ધ ગયો છે, ત્યાંથી તો એઓ માત્ર ગદ્યમાં જ પોતાના પત્રો અંગાળાનાં માસિકો પર મોકલે છે.

અંગાળી ગીતાંજલિમાં બધાં મળી ૧૫૭ કાવ્યો છે. અને તે બધાં દૂકાં કાઢ્યો છે. જેમ આગળ જણાવ્યું છે તેમ બધા જ શાતરમથી ભરપૂર અને ગભીરતાથી છવાએલાં છે. પોતાની આઘેડ વચના પ્રારંભમાં જ એમને એમ લાગ્યું કે મારા પર કોઈ રીતની મ્હોટી આફત આવવાની છે, અને તે આફતને અંતે તેમના સ્ત્રી, પુત્રી તથા પુત્રના યોડે યોડે અંતરે મરણ. વિપત્તિ આવી પડશે એવી મનની સમવિષમ સ્થિતિ હતી તે વખતમાં એમનાં ઘણા કાવ્યો લખાએલાં છે, અને પોતાના પર આવી પડનારી આફતને માટે પોતે કેવી શાંત તથા અડગ રીતે તૈયાર થતા હતા તેનું એ કાવ્યો બાન કરાવે છે.

વિપદે મોરે રક્ષા કર,

૧ નહે મોર માર્થના,

વિપદે આમિ ના યેન કરિ મય !

× × × ×

==“ આફત આવી પડે તે વખતે મને મદદ કરો, એવી મ્હોટી પ્રાર્થના નથી, કારણ મને આફતનો ભય નથી. હું આફત અમી સપીસ.”

એ આફત આવી પડ્યા પછી મનની કેવી સ્થિતિ હતી તેનું બીજાં કેટલાંએક કાવ્ય સૂચન કરે છે. તેમાંનું એક કાવ્ય આગળ આપ્યું છે બીજી નીચે પ્રમાણે સર થાય છે.

ઓમો આમાર ઈર્ષ નીકનેર રોષ પરિપૂર્ણા

મરણ, આમાર મરણ, તુમી કઓ આમારે કથા ।

× × × ×

=“અરે, મારા જીવંતની આખરની પરિપૂર્ણતા રૂપ મરણ ! મ્હારા મરણ ! તું મને એક વાત કહે”

જીવન જલન શુકાયે જાય
કરુણાધારાય એસો ।
સકલ માધુરી છુકાય જાય,
ગીતં સુધારસે એસો,

x x x x

==“ જ્યારે જીવનમાં સુકામણું પડે ત્યારે કરુણાધારા રૂપે તમે આવો, જ્યારે જીવનનું સઘળું માધુર્ય લોપાઈ જાય-જડે નહિ-ત્યારે તમે ગીતસુધારસરૂપે આવો.”

સીમાર માટે, અસીમ, હુમિ
બાનાઓ આપન સુર ।
આમાર મધ્યે તોમાર પ્રકાશ
તાઈ એવ મધુર ।

x x x x

==“ જે સીમાવાળું છે, તેમાં માત્ર અસીમ-સીમા વગરનો-તું છે, (માટે) તારો સુર લગાડારવા માંડ. હમારી વચ્ચે તારો પ્રકાશ ધણો મધુર લાગે છે.

અન્તર મમ વિકશિત કર,
અન્તરતર હે ।
નિર્મલ કર, ઉજ્જ્વલ કર
સુંદર કર હે ।
જ્ઞાગ્રત કર, ઉચત કર,
નિર્મય કર હે !
મંગલ કર, નિરલસ નિઃસંશય કર હે ।
અન્તર મમ વિકશિત કર,
અન્તરતર હે !

x x x x

આ છેલ્લું કાવ્ય તો જણે શુભસતીમાં લખાયું હોય તેવું જ છે, એટલે તેનું બાપા-તરુ આપ્યું નથી.

એ ઉપરના ત્રણ નમૂના પરથી રવીંદ્રનાથની શૈલીનો વાચકને કંઈક ખ્યાલ આવશે.

સ્વદેશપ્રેમનાં બે ત્રણ સુદર કાવ્યો છે, તેમાંના એકમાં ભારતના મહામાનવસાગર તીર ઉપર તીર્થનીરથી અભિષેક કરવા માટે પોતાની જોડે આખા દેશના વતનીઓને શમેલ થવા માટે કવિ પ્રાર્થના કરે છે, તેમાંથી કેટલાક ઉતારા નીચે આપ્યા છે.

* एस हे आर्य, एस अनार्य,
हिंदु मुसलमान ।
एस एस आज तुमि इडरान,
एस एस खुदान ।
एस ब्राह्मण, शुचि करि मन
घर हाव सवाफार,
एस हे पतित, कर अपनी
सब अपमानभार ।

કેટલાંક કાવ્યો મગીતના સુદર નમૂના છે. દાખલા તરીકે વસન્તનું વર્ણન કરતા એક કાવ્યમાં નીચેની પંક્તિઓ નજરે પડે છે.

आनि वसन्त जाग्रत द्वारे,
आनि खुलिया हृदयदल खुलिया,
आनि मूलिया आपन पर मूलिया,
एई संगीत-मुखरित गगने
तव गंध तरंगिया तुलिया !

x x x x

બંગાળી ગીતાંજલિનું અંગ્રેજી સ્વરૂપ એ સ્વરૂપ નથી. બંગાળી કાવ્યનાં કેટલાંક ચરણ લઈ તેમાં દર્શાવેલા વિચારને ઉત્તમ પ્રકારના અંગ્રેજી ગદ્યમાં કવિએ મૂકી દીધા છે; તેથી જો કે થુદ અસલ કાવ્યની કેટલીક ખુબીઓ તેમાં નજરે પડતી નથી, તો પણ અંગ્રેજી ભાષાના કાવ્યમય ગદ્ય તરીકે એ કાવ્યો કોઈક આરજ સુંદરતા પકડે છે, અને સ્વીદ્રબાલુનો બને ભાષાપરનો કાણુ સમજવા એ અસલ બંગાળી તથા અંગ્રેજી બંને કાવ્યસમુદાય વાંચવાની જરૂર છે. મદ્રૂમ ભોળાચભાષનાં ધર્મપ્રાર્થનામાળાનાં કેટલાંક કાવ્યો (દાખલા તરીકે—“ તારારે દયાળ અને દીન મણી તારારે”) માં સંસારમાં શુંચવા-એલા પરંતુ મુક્તિ માગતા દીન મનુષ્યનો આતેનાદ જેવો અસરકારક રીતે કાનને અધકાય છે તેવો આતેનાદ સ્વીદ્રબાલુનાં ઘણાં કાવ્યોમાં છે.

* एस (ઉચ્ચાર, एसो) એટલે આવો.

અત્રેજી ગીતાજીવિના છેલ્લા કાવ્યના થોડાંક ચરણ અત્રે બગાળીમા આપ્યા છે, ન તેતુ અત્રેજી ભાષાતર જોડે આપ્યુ છે બગાળી ચરણમા ગુજરાતી વાચકને ન સમજાય એવુ થોડુ જ છે, ને તેથી અત્રેજીમા રવીંદ્રનાથે તેતુ કેવું રૂપાતર કર્યું છે તે સમજતા મુશ્કેલી પડશે નહિ

एकटि नमस्कारे, प्रभु,
 एकटि नमस्कारे
 सकल देह लुटिये पडुक
 तोमार ए सत्तारे ।
 घन श्रावण मेघेर मत
 रसेर भारे नम्र नत
 एकटि नमस्कारे, प्रभु,
 एकटि नमस्कारे
 समस्त मन पडिया थाक
नव मवनहारे ।

x   x   x   x

'In one salutation to thee, my God, let all my senses spread out and touch this world at thy feet

Like a rain-cloud of July hung low with its burden of unshed showers
 let all my mind bend down at thy door in one salutation to thee

રેવરડ મી એંડ્રુના ભાષણની અતે આપણુ લોકપ્રિય વાઇસરોય લોર્ડ હાર્ડીને રવીંદ્રનાથને આપ્યા 'એશીઆના રાજ્યકવિ'—Poet Laureate of Asia—કહેતા, એ ખેતાવ્ય વખતે કોઇને અતિશયોક્તિ બરેલો લાગે તોપણ બગાળાને માટે એ પદવી એમને આપવામા તો કોઇથી વાધો લઈ શકાય તેમ નથી

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઇવેરી,

દયાનો સિદ્ધાન્ત.

(સ્વીકૃતભોગનાં સ્વર્ગીય રહસ્યો ઉપરથી.)

“ + + + પ્રથમ પડોશીથી કોણ બોધાય છે, એ કહેવું આવશ્યક છે, કારણ કે જેના તરફ દયા આવરવાની છે તે એ છે. કારણ કે પડોશી એટલે કોણ એ જણાય નહીં, ત્યાં સુધી તો દયા જેમ બધા તરફ તેમ જૂડા તરફ પણ કરા બેઠે વગર આવરાય, જેથી તો દયા ન-દયા યાય, કારણ કે જૂડાઓ જે લાભ તેઓ મેળે છે તેમાંથી પડોશીને ભૂંડું કરે છે, અને બકાઓ ભૂંડું.

“ હાલના વખતમાં એ એક સાધારણ મત છે, કે દરેક માણસ સરખે પ્રકારે પડોશી છે, અને કે જે મદદની જરૂરમાં હોય તે દરેકને ભવ કરવું નોંધ્યે: પણ ક્રિસ્તિયન દૌર-દૃષ્ટિનું કર્તવ્ય એ છે કે માણુમના જીવનની પ્રકૃતિની સારી રીતે પરીક્ષા કરવી, અને તે પ્રમાણે દયા આવરવી. આન્તર દેવાલયનો માણુસ આ વિષયમાં વિવેકથી અને આ પ્રમાણે મન-જણથી વર્તે છે, પણ બાહ્ય દેવાલયનો માણુસ એ વિવેકની શક્તિ ન હોવાને લીધે બેઠે વગર વર્તે છે.

“ પ્રાચીનોએ પડોશીના વર્ગો કીધેલા; અને દરેક વર્ગને હુનિયામાં જેઓ ખાસ કરીને મદદની જરૂરમાં દેખાય છે તેમનાં નામ પ્રમાણે તેમણે નામેલો. તેમણે એ સુદાં સિખવેણ કે કેમ એક વર્ગનાઓની તરફ દયા આવરવી, અને કેમ બીજા વર્ગનાઓની તરફ. અને આ પ્રમાણે તેઓએ સિદ્ધાન્તને ક્રમમાં આજોલો, અને જીવનને સિદ્ધાન્તની સાથે સમરૂપતામાં. આ વડે તેમના દેવાલયના સિદ્ધાન્તમાં જીવનના નિયમો હતા; અને આ વડે તેઓ જેમને બંધુ કહેતા તે દેવાલયના આ કે તે માણુસનું લક્ષણ જોઈ શકતા, પણ દેવાલયના શુદ્ધ સિદ્ધાન્તમાંથી અથવા શુદ્ધમાંથી બદલેલા સિદ્ધાન્તમાંથી કીધેલાં દયાનાં કાર્યો પ્રમાણે આન્તર અર્થમાં વિવેકની સાથે; કારણ કે દરેક માણુસ દોષરહિત દેખાવાની ઇચ્છાને લીધે પે:- ના જીવનનો બચાવ કરે છે, અને તેટલા માટે તે સિદ્ધાન્તના નિયમોને કતિ પોતાના પક્ષમાં સમજાવે છે, અથવા બદલે છે.

“ પડોશીના જે પોદોથી દયાની પ્રકૃતિ જાણવાને માટે દેવાલયનો માણુસ આવશ્ય પસિચિત હોવો જોઈએ, તેઓ દરેકની અંદર જે હિત હોય તેના પ્રમાણે છે; અને બધું હિત પ્રભુમાંથી પ્રસરે છે, તેટલા માટે પ્રભુ સર્વોત્તમ અર્થમાં અને સર્વોપરિ કાટિમાં તે પડોશી છે, કે જેમાં એ બધા બેદોનું મૂલ છે. આ પરથી એ ફલે છે, કે દરેક તેની અંદર જેટલું પ્રભુનું છે તેટલો પડોશી છે, અને કોઈ પણ પ્રભુને અર્થાત્ તેનામાંથી પ્રસરતા હિતને કેવળ બીજાની રીતથી મલતો નથી, તેટલા માટે કોઈ પણ એ લોકો સરખે પ્રકારે પડોશી નથી;

કારણ કે જેઓ સ્વર્ગમાં છે, અને જેઓ પૃથ્વી ઉપર છે, તે બંધા હિતમાં વિવિધ છે, કેવલ એકનું એક હિત બેની અંદર કદાપિ હોતું નથી; તે વિવિધ હોતું જ નોંધવું, કે જેથી દરેક હિત પોતાની મેળે નબી શકે. પણ હિતના એ બધા પ્રકારો એટલે કે પડોશીના બધા બેદો, કે જે પ્રભુના, અર્થાત્ તેનામાંથી પ્રસરતા હિતના ગ્રહણ પ્રમાણે છે, તે કોઈ પણ માણસને વિદિત થઈ શકે નહીં, કે નહીં કોઈ દેવને; માત્ર સામાન્યતઃ થઈ શકે, અર્થાત્ જાતિઓ અને તેમની કેટલીક ઉપજાતિઓ પરત્વે. પણ પ્રભુ દેવાલયના માણસ પાસેથી આથી વધારે માગતો નથી. કે તે પોતે જ જાણે છે તે પ્રમાણે જીવે.

“ આ વિચારોમાંથી એ હવે સ્પષ્ટ છે કે દરેક માણસ કઈ કોટિમાં પડોશી છે, એ કિશિયન હિતની પ્રકૃતિથી નિર્ણીત યાય છે; કારણ કે પ્રભુ હિતમાં વર્તમાન છે, એટલા માટે કે તે તેના છે, અને તે તેના ગુણ પ્રમાણે વર્તમાન છે; અને પડોશીનું મૂલ્ય પ્રભુ માંથી પ્રાપ્ત કરવાનું છે, તેટલા માટે પડોશીના બેદો હિતમાં પ્રભુની વર્તમાનતા પ્રમાણે એટલે કે તેના ગુણ પ્રમાણે છે.

“ પડોશી હિતના ગુણ પ્રમાણે છે, એ ચોરોમાં પડોશી માણસ સંબંધી પ્રભુના ૧૫ ક્રમાંથી ઉઘાડું છે, કે જેને અધમુઓ છતાં જેમ લેવાઈત તેમ યાજ્ઞક પડતો મુકી આવતો થયેલો; પણ જેને સેમેરિટને પોતે તેના જાખમો ખાંધ્યા, અને અંદર તેજ તથા શક્તિ સ્ત્રીઓ, તે પછી પોતાના પશુ પર બેસાડેલો, અને એક ધર્મશાળામાં આજીવો, અને સારવાર કરેલી; તે તેણે દયાનું હિત આચર્યું તેટલા માટે પડોશી કહેવાયો છે, (લુક ૧૦: ૨૬ થી ૩૦). આ પરથી એ જાણી શકાય કે જેઓ હિતમાં છે તેઓ પડોશી છે; અને જેઓ પાપમાં છે તેઓ બેદ પડોશી ખરેખર છે, તેપણુ કેવળ બીજા પ્રકારે; અને આમ હોવાને લીધે તેમને બીજા માટે હિત કરવાનું છે. પણ આ વિષય ઉપર પ્રભુની ધિમરી દયા વડે પાછળ જ આવે છે તેની અંદર વધારે કહેવાશે.

“ હિતનો ગુણ દરેક માણસ કયા પ્રકારમાં પડોશી છે એ નિર્ણીત કરે છે, તેટલા માટે નિર્ણાયક સ્નેહ છે; કારણ કે કોઈ પણ હિત એવું નથી કે જે સ્નેહનું ન હોય: આમાંથી બધું હિત આવે છે, અને હિતનો ગુણ.

“ માણસને જે પડોશી બનાવે છે તે સ્નેહ છે, અને દરેક માણસ સ્નેહના ગુણ પ્રમાણે પડોશી છે, એ જેઓ પોતા-સ્નેહમાં છે તેમના વિચારમાંથી સ્પષ્ટ રીતે ઉઘાડું છે. તેઓ અને સર્વથી વધારે ચાહે છે તેમને પડોશી તરીકે સ્વીકારે છે: અર્થાત્ જેટલે અંશે તેઓ તેમના પોતાના એટલે કે પોતાની અંદર હોય તેટલે અંશે; આમને તેઓ બેદ છે, આમને જો મૂમે છે; આમને તેઓ હિત કરે છે, અને આમને તેઓ બંધુઓ કહે છે: અને વળી આ હોવાને લીધે તેઓ કહે છે, કે આ તેમના બીજાઓના કરતાં વધારે પડોશી છે; અને તેઓ તેમનાથી ચલાતા હોય તે કોટિમાં પડોશી ગણે છે, એટલે કે સ્નેહની પ્રકૃતિ

અને કોટિ પ્રમાણે. આવાઓ પડોશીનું મૂલ પોતામાંથી પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે સ્નેહ તે નિર્ણયિત કરે છે.

“ પણ જેઓ પોતાને બીજાઓના કરતાં વધારે આહતા નથી, અને જે પ્રભુના રાજ્યના છે તે બધા આવા છે, તેઓ જેને તેમણે બધી વસ્તુઓના કરતાં વધારે આહવાં જોઈએ તેમાંથી એટલે કે પ્રભુમાંથી પડોશીનું મૂલ પ્રાપ્ત કરશે; અને દરેક માણસને તેના તરફના સ્નેહના શુણ્ણ પ્રમાણે પડોશી ગણશે. તેટલા માટે જેઓ બીજાઓને પોતાની માફક આહ છે, અને ખાસ કરીને, જેઓ દેવોની માફક બીજાઓને પોતાના કરતાં વધારે આહ છે, તેઓ બધા પ્રભુમાંથી પડોશીનું મૂલ પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે હિતમાં પ્રભુ પોતે વર્તમાન છે, હિત તેનામાંથી પ્રગટે છે તેટલા માટે. આમાંથી પણ એ જોઈ શકાય, કે સ્નેહનો શુણ્ણ પડોશી કોણ એ નિર્ણયિત કરે છે. પ્રભુ હિતમાં વર્તમાન છે, એ તે પોતે મૈથુમાં શિખરે છે, કારણ કે હિતમાં રહેતાઓને તે કહે છે, કે “ તમે અને આવનાં આપ્ત, મને પીવાનું આપ્યું, મને ઘરમાં લીધો, મને વસ્ત્રો લીધાં, મને શુદ્ધાકાતો આપી, અને મારી કારાગૃહમાં પાસે આણ્યા:” અને પાછળથી કે “ જે અંશે તમે એ મારા અંધુ-ઓમાંના ન્હાનામાં ન્હાનાને કીધું, તે અંશે મને કીધું,” (૨૫: ૧૪ થી ૪૦) .

“ આ વિચારોમાંથી એ હવે ઉઘાડું છે, કે દેવાવપના માણસે પડોશીનું મૂલ સામાંથી પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ; કે દરેક માણસ ને પ્રભુને સન્નિધ હોય તે કોટિમાં પડોશી છે; અને પ્રભુ દયાના હિતમાં છે, તેટલા માટે કે પડોશી હિતના શુણ્ણ પ્રમાણે છે, એટલે કે દયાના શુણ્ણ પ્રમાણે. . .

+

+

+

“ પડોશીના વિષય ઉપર વધારે વાર ચોખવાની જરૂર છે, કારણ કે દયા કેમ આગ-રથી, એ પડોશીના જ્ઞાન વગર જાણી શકાય તેમ નથી. પાછલા પ્રકરણના આરંભમાં કહેલું હતું, કે દરેક માણસ પડોશી છે, અને જે પ્રકારે એક તે પ્રકારે બીજો નહીં; અને કે જે હિતમાં છે તે બીજાઓના કરતાં વધારે પડોશી છે; એટલે કે માણસની અંદર હિત ચહાવાનું છે; કારણ કે જ્યારે હિત ચહાય છે, ત્યારે પ્રભુ ચહાય છે. કારણ કે જેનામાંથી હિત આવે છે, જે હિતમાં છે, અને જે હિત પોતે છે, તે પ્રભુ છે.

“ પણ માણસ માત્ર વ્યક્તિ પરત્વે નહીં પણ સમુદાય પરત્વે મુદ્દાં પડોશી છે; કારણ કે ન્હાનો અગર મોટો સમાજ, દરેકનો દેશ, દેવાલય, પ્રભુનું રાજ્ય, અને બધાની ઉપર પ્રભુ પોતે તે પડોશી છે, કે જેને દયામાંથી હિત કરવાનું છે. પડોશીની આ કોટિએ એક ચડતા ક્રમમાં છે, કારણ કે કટલાએકનો સમાજ એક વ્યક્તિના કરતાં ઉચ્ચતર કોટિમાં છે; દેશ સમાજના કરતાં ઉચ્ચતર કોટિમાં; દેવાલય તે કરતાં ઉચ્ચતર કોટિમાં; અને પ્રભુનું

રાજ્ય તે કરતાં પણ ઉચ્ચતર કોટિમાં; છતાં પ્રભુ સર્વોપરિમાં છે. ઉચ્ચલનની આ કોટિઓ એક સીડીનાં પગથિયાં જેવી છે કે જેને મચાજે પ્રભુ છે.

“ એક સમાજ એક વ્યક્તિના કરતાં વધારે પડોશી છે, કારણ કે તેમાં ધણાનો સમાવેશ થાય છે; અને જે પ્રકારે એક વ્યક્તિ તરફ તેજ પ્રકારે તેના તરફ દયા આચરવાની છે, અર્થાત્, તેની અંદરના હિતના ગુણ પ્રમાણે; એટલે કે જેઓ સીધા નથી તેમના સમાજ તરફ જે પ્રકારે આચરવાની તેના કરતાં કેવલ જુદા પ્રકારે જેઓ સીધા છે તેમના સમાજ તરફ.

“ દરેકનો દેશ એક મહાજના કરતાં વધારે પડોશી છે, કારણ કે તે એક માતા કે પિતા મરખો છે; કારણ કે ને માણસના જન્મનું રચાન છે, તથા તેને પોષે છે અને દાનિ-ઓમાંથી રક્ષે છે. દેશને હિત તેની જરૂર પ્રમાણે સ્નેહમાંથી કરવાનું છે, જેનો મુખ્યત્વે કરીને નિર્વાહ, મામાનિક જીવન અને ગાનસિક જીવન સાથે સંબંધ છે. જે પોતાના દેશને આહે છે, અને હિતેષ્ઠમાંથી તેને હિત કરે છે, તે પર જીવનમાં પ્રભુના રાજ્યને આહે છે, કારણ કે લાં પ્રભુનું રાજ્ય તેનો દેશ છે; અને જે પ્રભુના રાજ્યને આહે છે તે પ્રભુને આહે છે, કારણ કે પ્રભુ તેના દેશના સર્વમાં સર્વ છે; કારણ કે જે યથાર્થ રીતે પ્રભુનું રાજ્ય કહેવાય છે, તે તેના નિવાસીઓની અંદરનું હિત અને સત્ય છે.

“ દેવાલય માણસના દેશના કરતાં વધારે પડોશી છે, કારણ કે જે દેવાલયને માટે પ્રાપ્તિ કરે છે, તે જેઓ દેશમાં વસે છે તેમના આત્માઓ અને તેમના શાશ્વત જીવનને માટે પ્રાપ્તિ કરે છે; અને દેવાલયને માટે પ્રાપ્તિ સારે કરાય છે કે જ્યારે માણસ હિત તરફ દોરાય છે, અને જે આ દયામાંથી કરે છે તે પોતાના પડોશીને આહે છે, કારણ કે તે જીવનને સ્વર્ગ અને શાશ્વત સુખ મળે એવું આહે છે અને ધરે છે. દેશમાં હિત દરેક જીવનની અદર દાખલ કરી શકે, પણ સત્ય જેઓ શિક્ષકો છે તેમના વગર જીવનનો નર્દા. + + + દરેકે પોતાને માટે સત્ય પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ, પ્રથમ દેવાલયના સિદ્ધાન્તમાંથી અને પાછળથી પ્રભુના શબ્દમાંથી; અને આ મત્સ તેની આસ્થાનું સત્ય થવું જોઈએ.

“ પ્રભુનું રાજ્ય માણસ જે દેવાલયમાં જન્મેલો હોય તેના કરતાં ઉચ્ચતર કોટિમાં પડોશી છે, કારણ કે પ્રભુના રાજ્યમાં જેઓ હિતમાં છે તે બધાનો અર્થાત્ જેઓ પૃથ્વી ઉપર અને જેઓ સ્વર્ગમાં છે તે સહુનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રભુનું રાજ્ય મધ્યમાં તેના બધા ગુણ સહિતનું હિત છે. જ્યારે આ હિત ચઢાય છે, સારે હિતમાં જેઓ સ્થાપિત થયેલા છે તે બધા ચઢાય છે. + + +

“ આ પડોશીની કોટિઓ છે, અને દયા તેમના પ્રમાણે ચડવી જોઈએ. પણ આ કોટિઓ પૂર્વાપર ક્રમમાં છે, જેની અંદર દરેક પૂર્વની અથવા ચડતી કોટિ અપર અથવા

ઉત્તરતી-કોટિ કરતાં હમેશાં પર્વત કરવાની છે; અને પ્રભુ સર્વોપરિ કોટિમાં છે, અને દરેક કોટિમાં જે તરફ તે કોટિ વળે છે તે ઉદ્દેશ તરફિ લક્ષ્ય રાખવાનો છે, તેટલા માટે તે બધીથી ઉપર છે, અને બધી વસ્તુઓ કરતાં વધારે ચઢવાનો છે.”

+

+

+

“ એ એક સાધારણ કથન છે, કે દરેક માણસને પોતાનો નજીકમાં નજીક પડોશી પોતે છે, અને કે તેટલા માટે દયા ધરમાં રાઝ થવી જોઈએ. આ કેમ છે તે દવાનો સિદ્ધાન્ત શિખવે છે. દરેક માણસ પોતાનો પડોશી છે, પણ છેલ્લી જગ્યાએ-પહેલીએ નહીં. ખીજાઓ હિતમાં હોય તે આગલી જગ્યાએ છે; યજ્ઞાનો સમાજ એથી આગલી જગ્યાએ; દેશ તેનાથી આગલી જગ્યાએ; અને તે કરતાં પણ આગલી જગ્યાએ દેવાકાય: આની પહેલાં પ્રભુનું રાજ્ય છે; અને બંધાની તથા બધી વસ્તુઓની ઉપર પ્રભુ છે.

“ તેટલા માટે કે દરેક માણસનો નજીકમાં નજીક પડોશી પોતે છે, અને કે દયા ધરમાં રાઝ થવી જોઈએ, એ કથન આ પ્રમાણે સમજવાનું છે. દરેક માણસ પ્રથમ પોતાને માટે જીવનનાં આવશ્યકો, ખોરાક, પોશાક, ઘર, અને ઘણી બીજી વસ્તુઓ, જેની જે દેશમાં તે વસતો હોય તેની અંદરના નાગરિક જીવનને આવશ્યકતા હોય, તે પ્રાપ્ત કરવાને બંધાયેલો છે; અને આ માત્ર તેના પોતાને માટે નહીં, પણ તેના કુટુંબને અને આશ્રિતોને માટે સુધ્ધા, અને દ્વક્ત વર્તમાન કાલને માટે નહીં, પણ ભવિષ્યને માટે સુધ્ધા. દરેક માણસ આ પ્રમાણે પોતાને માટે જીવનનાં આવશ્યકો પ્રાપ્ત કરે, તે મિલાય પોતાને બધી વસ્તુઓની ખોદ હોવાને લીધે પડોશી તરફ દયા આચરવાની સ્થિતિમાં હોઈ શકે નહીં.

“ જે ઉદ્દેશ લક્ષિત હોય, તે દરેક માણસ કેમ પોતે પોતાનો પડોશી છે, અને કેમ તેણે પ્રથમ પોતાને માટે પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ, તે સ્પષ્ટ કરે છે. જો આ ઉદ્દેશ માત્ર પૈમા આનંદ, પદવી, કે સ્વર્ગની ખાતર બીજાઓના કરતાં વધારે તવગર ચવાનો હોય, તો તે એક પાપી ઉદ્દેશ છે: તેટલા માટે જે આવા ઉદ્દેશની ખાતર પોતાને પોતાનો નજીકમાં નજીક પડોશી અને છે, તે પોતાને સાચત હાનિ કરે છે. પણ એથી ઉલટું, જે તેણે ઉદ્દેશ તેના પોતાને માટે અને પોતાનાંઓને માટે જીવનનાં આવશ્યકોની ખાતર દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો હોય, તો તે પોતાને માટે સાચત હિતની પ્રાપ્તિ કરે છે. માણસ ઉદ્દેશનો બનેલો છે, કારણ કે ઉદ્દેશ તેના સ્નેહ છે, કારણ કે જે માણસ ચાહતો હોય તે તેને ઉદ્દેશ છે.

“ આ પ્રમાણે શી રીતે છે તે આ વિચારમાંથી વધારે સ્પષ્ટ થઈ શકે. દરેક માણસ તેના શરીરને માટે ખોરાક અને પોશાક પ્રાપ્ત કરવાને બંધાયેલો છે. આ તેણે પ્રથમ કરવું જોઈએ; પણ તે એ ઉદ્દેશથી કરવું જોઈએ, કે સુસ્થ શરીરમાં સુસ્થ મન હોઈ શકે. દરેક પોતાના મનને માટે પણ જીવિ અને જ્ઞાનના સંજ્ઞાની વસ્તુઓનો ખોરાક પ્રાપ્ત કરવાને બંધાયેલો છે; એ ઉદ્દેશથી કે તેથી કરીને તેનું મન પ્રજ્ઞાની સેવા કરવાની સ્થિતિમાં આવે.

જે આ પ્રમાણે વર્તે છે, તે પોતાને માટે શાશ્વત હિતની પ્રાપ્તિ કરે છે. પણ જે માત્ર સરીરની ખાતર પોતાના સરીરને માટે પ્રાપ્તિ કરે છે, અને મનની સુવિધિતિ માટે વિચાર કરતો નથી, તથા જે પોતાના મનને માટે સમજણ અને જ્ઞાનની નહીં પણ તેમની વિરુદ્ધની વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ કરે છે, તે પોતાને શાશ્વત હાનિ કરે છે. આ વિચારોમાંથી કેમ દરેકે પોતાના પડોશી થવું જોઈએ, એ ઉઘાડું છે, કે પ્રથમ જગ્યાએ નહીં પણ છેલ્લી જગ્યાએ; કારણ કે ઉદ્દેશ તેના પોતાના તરફ લક્ષિત જોઈએ નહીં, પણ ખીમઓ તરફ, અને જ્યાં ઉદ્દેશ છે ત્યાં પ્રથમ છે.

“ આ બાબતની માણસ ધર બાંધે છે તે બાબતની માથે સરખામણી થઈ શકશે. પ્રથમ વસ્તુ પાચો નાખવાની છે; પણ પાચો ધરને માટે જોઈએ, અને ધર નિવાસને માટે. આ પ્રમાણે દરેક માણસે પ્રથમ પોતાનું હિત શોધવું જોઈએ, છતાં તેના પોતાને માટે નહીં પણ એટલા માટે કે તે તેના પડોશીની, એટલે કે તેના દેશની, દેવાલયની અને બીજી વસ્તુઓની ઉપર પ્રભુની સેવા કરવાની સ્થિતિમાં આવે. જે એમ માને છે કે પોતે પોતાનો પ્રથમ જગ્યાએ પડોશી છે, તે જે પાયાને ઉદ્દેશ ગણે છે, અને ધર તથા નિવાસને નહીં, તેના જોવો છે; બ્યારે નિવાસજ પ્રથમ અને ચરમ ઉદ્દેશ તો છે, અને પાયા સહિત ધર ઉદ્દેશનું એક સાધન માત્ર છે.

“ જે પ્રકારે ધ્યનું તે પ્રકારે દુનિયામાં પ્રતિજ્ઞા પણ મગજવું. દરેક માણસ તે પોતાને માટે પ્રાપ્ત કરી શકે, છતાં પોતાની ખાતર નહીં, પણ પોતાના પડોશીની ખાતર. જે તેને પોતાની ખાતર પ્રાપ્ત કરે છે, તે પોતાની હાનિને માટે પ્રાપ્ત કરે છે; પણ જે તેને પોતાના પડોશીની ખાતર પ્રાપ્ત કરે છે તે પોતાના શ્રેયને માટે પ્રાપ્ત કરે છે; કારણ કે ઉદ્દેશોને જે પોતાના તરફ વાળે છે, તે પોતાને નરક તરફ વાળે છે; પણ જે તેમને પોતાથી પોતાના પડોશી તરફ વાળે છે, તે પોતાને સ્વર્ગ તરફ વાળે છે.”

+

+

+

મણિશંકર રામજી ભટ્ટ.

“નાથ કેસો ગજકો બન્ધ છુડાયો.”*

૧૦૫.

૫૬.

નાથ કેસો ગજકો બન્ધ છુડાયો,

એહીરે અચરજ મોસું પાયો.

નાથ૦

ગજ ઓર ગ્રાહ લરત જલ જીતર, લરત લરત ગજ હાર્યો;
જવપુર સંદ રહી જલ બાહર, તબ દરિ નામ પુકાર્યો. નાથ૦
સવરી કે બેર સુદામાકે તાંદૂલ, રૂચી રૂચી ભોગ લગાયો;
દુર્યોધનકા મેવા લાગી, બાજી વિદુર ઘેર પાયો. નાથ૦
પેડે પાતાળ કાલિનાગ નાચ્યો, ફલુ પર નૃલ કરાયો;
ગિરિ ગોવર્ધન કર પર ધાર્યો, મરોદા ધર લાલ કહવાયો. નાથ૦
અધાસુર માર્યો બમાસુર માર્યો, દાવાનજ માન કરાયો;
સ્તબ ફોડી હિરણ્યકશ માર્યો, નરમંગ નામ ધરાયો. નાથ૦
અમ્બમેલ, ગજ, મણિકા તારી, દ્રૌપદી ચીર પુરાયો;
પથપાન કરતાં પુતના મારી, કુમળકો રૂપ બનાયો. નાથ૦
ઠૌરવ પાકવકો જુધ રમાયો, ઠૌરવ માર હડાયો;
દુર્યોધનકો માન ઘટાયો, મોસુ બરોસો આયો. નાથ૦
સખ સખીયત મિત્રી કમન બાંધ્યો, સ્થામ નહિ બંધાયો;
છૂટ્યો નહિ રાધાજીકો કમન, ફેસે વે ધનુષ હડાયો. નાથ૦
* બોલ કોટકી (૧) પૈદલ ધાયો, ગરુડો નાજ સતાયો;
છૂટ્યો નહિ રાધાજીકો કમન, ઓ બલ કહાં છિપાયો. નાથ૦
જોગી જાકો ધ્યાન ધરત હે, ધ્યાન ધરત નહિ આયો;
સુરદાસ કહે પ્રભુ તિહારે મિલનકુ, જસોદાકો ધેન ચરાયો. નાથ૦

+ આ ૫૬ સન ૧૮૯૫ ની સાલમાં છપાએલી “બક્તમાળમાં”થી નકલ કરી મોકલું છે, તે પદની બાપા અશુદ્ધ હિંદી હોવાથી યોગ્ય ફેરફાર સાથે લખ્યું છે. રા. આનન્દચંક-રભાષને આ પદની છેલી કડી પ્રાપ્ત ન થવાથી તેને પ્રાચીન સુભાષિત એવું નામ આપ્યું છે, અને તેનો કર્તા કોણ છે તે જણાવ્યું નથી. પરંતુ આ સાથે મોકલેલા પદની છેલી દૂક ઉપરથી જણાશે કે તે પ્રાચીન હિન્દીકવિસિરામણિ સુરદાસજનું છે.

* જોડ-પાવડી ?

રામલાલ સુનીલાલ મોદી.

(રાગે કાફી બિહો—તાલ દીપચન્દી.)

નાથ કેસે! ગજકો બન્ધ છુડાયો,

એ અચરજ મોપે આયો-નાય૦ (ધ્રુવ પદ.)

ગજ ઔર ગ્રાહ લરે જલ બીતર, સરત લરત ગજ હાર્યો;
તિલબર સુંદ રહી જલ ઉપર, તળ હરિ નામ પુકાર્યો. નાય૦ ૧
છોડ પાવડી પ્યાદા દોડે, ગરુડકુ વેગે બેલાયો,
જળ ડૂબતે ગજરાય ઓધાર્યો, વૈકુઠ ધામ પ્હોચાયો. નાય૦ ૨
સખરીકે ખોર સુદામાકે તાંદુલ રૂચી રૂચી ભોગ લગાયો,
દુર્ગોધનકા મેવા ત્યાગે બાજી વિદુર ધર પાયો નાય૦ ૩
પેઠ પાતાલ કાલિનાગ નાચ્યો, ક્ષીણ પર નર્ત કરાયો,
ગિરિ ગોવર્ધન કર પર ધાર્યો, નન્દધેર લાવ કહેવાયો. નાય૦ ૪
જલત અગનમે પ્રહલાદ બચાયો, અંગ તાપ નહિ આયો,
સ્તભ દ્વાડ હિરણ્યકમ આયો, નરસિંહ રૂપ ધરાયો. નાય૦ ૫
અન્નમેયમે ગજચુશુક તારી, દ્રોપદીકો ઝીર પુરાયો;
પયપાન કરતા પૂતના મારી, કુબળ્યાકો રૂપ બનાયો. નાય૦ ૬
કૌરવ પાકવ યુદ્ધ બચો હવ, કૌરવ માર હંકાયો,
દુર્ગોધનકો માન ધટાયો, મોપે ભરમે આયો નાય૦ ૭
સખ સખીયન મીચી કગન બાધ્યો, રેશમ ગાંઠ બધાયો.
છુટે નહિ રાધાજીકો કગન, ટેમે તે ધનુષ્ય ઉડાયો. નાય૦ ૮
ખોખ કોટડી પ્યાદલ ધાયો, ગરુડકુ નાજ મતાયો,
છુટે નહિ રાધાજીકો કગન, ઔર એ જળ કહારે છુપાયો? નાય૦ ૯
જેગી જ્યાકો ધ્યાન ધરત હે, ધ્યાન ધરત નહિ આયો;
સુરદાસ કહે પ્રભુ તીહારે મીનનક, જરોદાકો ધેન ચરાયો । નાય૦ ૧૦

* આ પદ વિષે પ્રો. આનન્દશંકર ગવા ગાસના આકાશમાં લખે છે કે, “આ ચીજની પૂરેપૂરી કડીઓ મારા એક સંગીતકુશળ મિત્રે કૃપા કરી પૂરી પાડી છે.” પરન્તુ વાંચકોના મહજ ધ્યાનમાં આવશે કે, પ્રાચીન સમ્રાટ પ્રમાણે તેને અન્તે કર્તાનું નામ નથી; અને એ જ તેની અપૂર્ણતાનું ભાન કરાવે છે. અને તેથી જ કદાચ ‘એક પ્રાચીન સુભાષિત’ તરીકે એ પદનો નિર્દેશ કરવો પડ્યો હશે!

મારો પામે જૂનાં પદોનો એક સંગ્રહ છે, તેમાં ઉપર આપ્યા પ્રમાણે વધારાની લીટીઓ છે, કે જેથી પ્રો. આનન્દશંકરને તેમના ‘સંગીતકુશળ’ મિત્રે આપેલાં પદ કરતાં પ્રસ્તુત પદ બમણું મોડું ચવા જાય છે.

જિન્હાનાભાઈ નાર્દનભલાસ્કર.

ભારતવર્ષનો મહાન્ ગણિતશાસ્ત્રી ભાસ્કરાચાર્ય.

... ..

ભારતવર્ષના આ બાલ વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષોને ભાસ્કરાચાર્યનું વિશ્વવિખ્યાત નામ વિદિત છે. તેમણે ગણિતશાસ્ત્રમાં મહાન્ શોધખોળો કરેલી છે. તેમના જ્ઞાનામાં યુરોપીય દેશો ગણિત-શાસ્ત્રનું જેટલું જ્ઞાન ધરાવતા હતા તેના કરતાં તેમનું જ્ઞાન ઘણું વધારે હતું. ભાસ્કરાચાર્યના અધ્યોનો અનુવાદ જરા મોડો થયો. તેથી અનિશ્ચિત સમીકરણોને છોડવાના જે નિયમો ભાસ્કરાચાર્યે શોધી કહાડ્યા હતા તે જ નિયમો જર્મન ગણિતશાસ્ત્રી એઇલર (Euler) ને નવેસરથી શોધવા પડ્યા. કેન્જેરી (Cajori) ગણિતશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ એ નામના પોતાના પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે.

"The perversity of fate has willed it that the equation $y^2 = ax^2 + 1$ should now be called Pell's problem, while in recognition of Brahmin scholarship it ought to be called the "Hindoo problem". It is a problem that exercised the highest faculties of some of our greatest modern analysts. By them the work of the Hindoos was done over again, for, unfortunately the Arabs transmitted to Europe only a small part of Indian algebra and the original Hindoo manuscripts, which we now possess, were unknown in the occident."

"વામવિધિની ઇચ્છા જ એવી કે અનિશ્ચિત સમીકરણ

$$x^2 = ax^2 + 1,$$

આધુનિક સમયમાં પેલાના પ્રશ્ન તરીકે ઓળખાવાનું. તત્સવતઃ નિરીક્ષણ કરના એમ જણાય છે કે બ્રાહ્મણોના પરિશ્રમ તરફ ફક્તગતી બતાવવા માટે તે સમીકરણને હિંદુ પ્રશ્ન એવી સંજ્ઞા આપવી જોઈએ. આ પ્રશ્ન ઉપર આધુનિક સમયના અતિ સમર્થ ગણિત શાસ્ત્રીઓને પોતાની શ્રેષ્ઠ માનસિક શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર પડી છે. હિંદુઓએ તૈયાર કરેલી પંચ સામગ્રી તેઓએ પાછી ફરીથી તૈયાર કરી છે. કારણ કે, આરબો તરફથી હિંદુઓના ખીજગણિતનો એક નાનકડો ભાગ યુરોપને મળ્યો અને હિંદુઓનાં મૂળ હસ્તવિખિત પુસ્તકો જે અરબો આપણા હાથમાં છે તે આજથી સો વર્ષ ઉપર પાશ્ચાત્ય દેશોમાં બિલકુલ અજાત હતાં."

W. J. F. ...

કોલ્લુક નામના સરકૃત વિશાલ યુરોપિયને લીલાવતી અને ખીજ ગણિતનો ઇંગ્રેજ અનુવાદ સને ૧૮૧૭ માં પ્રસિદ્ધ કર્યો, સારે હિંદુઓની ગણિતશાસ્ત્ર પડતા જોઈ યુરોપિયનો તાબુબ થયા. લીલાવતી અને ખીજ ગણિતના સમર્થ લેખક મહાન્ ભાસ્કરાચાર્ય પ્રત્યે તે દિવસથી સન્માનની લાગણી સમગ્ર મહી મણ્ડલમાં યથા. આ બે પુસ્તકોમાં જેટલું લખેલું

છે તે ખરું ભાસ્કરાચાર્યે જ શોધી કહાડ્યું એમ માનવાનું નથી. પોતાની અગાઉ યદ્યપિ ગણેશ ગણિતશાસ્ત્રીઓએ લખેલાં પુસ્તકોનો સારોત્કર્ષ કરવા ઉપરાંત ભાસ્કરાચાર્યે પોતાની શોધ-ખોજો પણ ઉપયુક્ત ગ્રંથોમાં લખેલી છે.

ભાસ્કરાચાર્યના સમય પછી ભારતવર્ષમાં મુસલમાની રાજ્યને લીધે અંધાધુની પ્રસરી. સચિત્ જ્ઞાનમાં વિવૃદ્ધિ કરવાની વાત કોરે મુકાર્ષ. પ્રાચીન પુરૂષોએ તૈયાર કરેલી રસોષનો સ્વાદ લેવા ઉપરાંત વધારે શોધખોળનું કામ યદ્યપિ શક્યું નહીં. ખરેખર ! અરાજકતાના સમયમાં વિદ્યાદેવીની માઠી દશા થાય છે. તો પણ ભાસ્કરાચાર્યે ગણિતને શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિએ પહોંચાડી જે અમર ગ્રંથો ભારતની પ્રજાને બક્ષીસ કર્યા હતા તેનું અધ્યયન પ્રચલિત રહ્યું અને હજુ પણ ઇંગ્રેજ કેળવણીના લાભથી બેનસીબ મનુષ્યો પણ ગણિતશાસ્ત્રમાં અસાધારણ વિચક્ષણતા ધરાવતા બેવામાં આવે છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ગણિતશાસ્ત્રનો જે ઉત્કર્ષ થયો છે તે તો કેવળ વિસ્મય પમાડે તેવો છે. પાશ્ચાત્ય ગણિતનું સર્વોચ્ચ પાન કરનાર મનુષ્યોએ ભાસ્કરાચાર્યના કામનું આધુનિક દૃષ્ટિથી સરસ નિરીક્ષણ કરવું એ અત્યંત આવશ્યક છે. જે વિષય આપણી આગળ વધેલી વિજ્ઞાન શક્તિ આગળ છુટ્કા લાગે તે વિષય જુના હવખતમાં જ્ઞાનની અપરિપક્વ સ્થિતિ તપાસતાં તે સમયના લોકોને ધણો કઠિણ લાગે એમાં નવાઈ નથી. તેવા જમાનામાં આટલો પરિશ્રમ કરી આધુનિક સમયના ગણિતવેત્તાઓને પણ વિસ્મય પમાડે એવું સંગીન કાર્ય કરનાર ભાસ્કરાચાર્ય એક મહાન પુરૂષ હોતો અને ભારતભૂમિનો એક અત્યુત્તમ અસંકાર હોતો એવું દરેક સુઘ મનુષ્ય વગર આનાકાનીએ કયું કરશે.

ભાસ્કરાચાર્યનો જન્મ મલ્લાદ્રિની પાસે વિઠ્ઠલવિઠ (જે હાલ ખીજપુર નામથી ઓળખાય છે) ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ મહેશ્વરપાધ્યાય હતું. ભાસ્કરાચાર્યે સ્વયંલિખિત ગોલાધ્યાયના પ્રશ્નાધ્યાયમાં પોતાના પિતાનું નામ અને જન્મ સ્થાન નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે.

આસીત્ સહકુલચલાશ્રિતપુરે ત્રૈવિદ્યવિદ્વજ્જને
નાનાસજ્જનધામ્નિ વિજ્ઞાનવિદેશાણિહલ્યગોત્રો દ્વિજઃ ।
શ્રૌતસ્માર્તવિચારસારચતુરો નિઃશેષવિદ્યાનિધિઃ ।
સાધૂનામવધિર્મહેશ્વરભૂતી દૈવજ્ઞચૂડામણિઃ ॥

તજ્જસ્તચ્ચરણારાવિન્દ્યુગલપ્રાત્તપ્રસાદઃ સુધી
મુંગ્ધોદ્બોધકરં વિદ્યગ્ધગણકમીતિપ્રદં પ્રસ્ફુટમ્ ।
પ્રત્યક્ષસદુક્તિયુક્તિબહુલં હેલાવગમ્યં વિદ્વાં
સિદ્ધાન્તપ્રથમં કુબુદ્ધિમયનં ચક્રો કવિર્માત્સ્કરઃ ॥

“સત્ય પર્વતની પાસે આવેલા વેદાધ્યાયી વિદ્વાન્ અને મહર્ષિના નિવાસથી પવિત્ર વિસ્ફો-
વિઃ શહેરમાં શ્રીત અને સ્માર્ત ગ્રંથોનું સ્પષ્ટરૂપ રહસ્ય જાણનાર સાધુ સિદ્ધામણિ અને દેવગ્ર
ચૂડામણિ મહેશ્વરોપાધ્યાય જે શાષ્ટિદ્યગોની દ્વિજ હતા તેમનો નિવાસ હતો. તેમનાથી
ઉત્પન્ન થયેલા, અર્થાત્, તેમના પુત્ર બુદ્ધિશાળી ભારતરાયાર્ય કવિએ તેમના જ ચરણકમલ
ને પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરી આ સિદ્ધાંત સિદ્ધામણિ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે:—આ ગ્રંથ મુખ્ય,
અર્થાત્, જોછી બુદ્ધિવાળા પણ સમજી શકે તેવો છે અને વિદ્વાન્ ગણિતશાસ્ત્રીઓને તો
આપૂર્વ આનન્દ આપે છે; વળી આ ગ્રંથ ઘણે સ્પષ્ટ છે અને તેમાં ઘણાં સાચાં વચનો અને
યુક્તિઓનો સમાવેશ છે; વિદ્વાન્ લોકો આ ગ્રંથને મેઢલાઈથી સમજી શકે છે; આ ગ્રંથ
કુશલિવાળા લોકોનું મંથન, અર્થાત્, તેમના દુષ્ટ સિદ્ધાંતોનું ખપ્પડન કરી નાંખે છે.”

આ પ્રમાણે ભારતરાયાર્ય સ્વમુખે જ જણાવ્યું છે કે તેમના પિતાનું નામ મહેશ્વર
હતું અને તેમણે પોતાનું કેટલુંક અધ્યયન તેમના પિતા પાસે જ કર્યું હતું.

વળી ઉક્તર ભાગીદાઈને નામિક્ષેત્ર પાસે એ તાત્રપત્ર મળ્યું છે. તેમાં પણ ભારતરા-
યાર્યની ઉત્પત્તિ વિષે તે જ પ્રકારનું વર્ણન છે. ભારતગચાર્યના પ્રાચીન વડવાઓનું વર્ણન
કરી છેવટે તાત્રપત્ર જણાવે છે કે:—

તમાન્યનોરયો જાત:

ત્તનાં પૂર્ણમનોરય: ।

શ્રીમાન્ મહેશ્વરાચાર્ય

સ્તનોડજનિ કશીશ્વર ।

તત્સુતુ: કવિવૃન્દવન્દિતપદ: મહેદાવેદાચના-

કન્દ: કંમરિપ્પસાદિતપદ: સર્વેત્તચિન્તાસદ: ।

યચ્છિર્ય્ય: સહ કોડપિનો વિવાદિતું દક્ષો વિવાદી ક્ષનિન્

શ્રીમાન્ મારકરકોવિદ: સમમવન્ સત્કીર્તિપુણ્યાન્વિત: ॥

“તેનાથી (જોવિન્દ સર્વજીવી) સત્યપ્રયોના મનોરયોને પૂર્ણ કરનાર મનોરયની ઉત્પત્તિ
યદ્ય તે મનોરયના પુત્ર શ્રીમાન્ મહેશ્વરાચાર્ય હતા જેઓ કશીશ્વર મંદાથી જુગિત હતા.
તે મહેશ્વરાચાર્યના પુત્ર શ્રીમાન્ સ્વી મમાન બુદ્ધિશાળી ભારતરાયાર્ય થયા, જેમના ચરણ-
કમલને કવિઓના શ્રદ્ધ નમતાં હતાં, જેઓ સદિયા રૂપી સત્તાના શ્રેષ્ઠ ફલરૂપ હતા, જેમણે
દંસરિપુ ત્રી કૃષ્ણને પ્રમત્ત કર્યા હતા, જેઓ સર્વેત્ત વિષયમાં કમત્ત હતા, જેમના સિધ્ધો
સાથે વાદવિવાદ કરવાનું કોઈનામાં મામર્યું હતું નહીં અને જેમની ગુણ કીર્તિ અને પુણ્ય
વિશ્વવિખ્યાત હતાં.”

તેથી એટલું નો નિર્વિવાદ મિદ્ધ થાય છે કે ભારતરાયાર્ય દક્ષિણમાં સત્ય પર્વત પાસે

નિવાસ કરતા હતા. આધુનિક સમયમાં પણ દક્ષિણ તરફના અને ખાસ કરીને માઇસોર અને મદ્રાસ તરફના ઘણા લોકોએ ગણિતશાસ્ત્રમાં પ્રાવીણ્ય દર્શાવ્યું છે. ધી ઓનરેબલ પ્રીન્સીપાલ પરાંજપે અને મી. એ. ટી. રાજન જેઓએ યોગ્ય વર્ષ ઉપર કમ્પ્લીન્ટની મેથેમેટીકલ ટ્રાઇપોસ જેવી કઠિન પરીક્ષામાં પેહેલા નંબરે પસાર થઈ સીનીયર ફેલોરની પદવી સંપાદન કરી છે, તેને માટે હિંદુસ્તાન ખાસ મગ્દર છે. ખાસ કરીને દક્ષિણ તરફના લોકો તત્ત્વજ્ઞાન અને ગણિત જેવા વિષયો જેમાં ઉડામાં ઉડા વિચારો કરવા પડે છે તેમાં હુશીયાર હોય છે. બારકરાચાર્યના ચરણકમલથી અલંકૃત ચણેલા દેશમાં હજુ પણ ઘણા ગણિતશાસ્ત્રીઓ મોજુદ છે અને સમસ્ત ભારતવર્ષના ગણિતશાસ્ત્રીઓની સભાનું મુખ્ય સ્થળ પણ તે જ કારણ માટે મદ્રાસમાં રાખવામાં આવ્યું છે.

પણ આપણે વિષયાન્તર થઈ ગયા છીએ. બારકરાચાર્યે પોતાના પિતા કનેથી અધ્યયન કરી પોતાનું જ્ઞાન ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ગ્રેડની મુશ્કેલી પહોંચાડ્યું અને તે વખતે સાધનોનો અભાવ હોવા છતાં પોતાના વિષયમાં મોટા શોધખોળો કર્યાં. હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન મહાપુરુષોના સંપૂર્ણ ઇતિહાસ મલી આવતા નથી. આપણા નિદાનોમાં એવી માન્યતા હોય છે કે:—

“Gold is gold Why inquire how old it is or how it is acquired?”

શુભરું તે સુભરું જ છે. શા માટે શોધ કરવી કે તે આટલું પ્રાચીન છે કે આ પ્રમાણે સંપાદન થયું છે? આવા પ્રકારની ઉદારીનતાથી મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોની સંપૂર્ણ માહિતી મળતી નથી. ફક્ત તેઓના અથ ઉપરથી જ તેમની કિયતિનો અને તેમનાં કાર્યોનો ખ્યાલ કરવો પડે છે.

બારકરાચાર્યે ગણિતશાસ્ત્રનો જ મોટો અથ લખ્યો છે તેનું નામ તેમણે ‘લીલાવતી’ રાખ્યું છે. કેટલાક એમ જણાવે છે કે લીલાવતી તેમની પુત્રી હતી. તેની જન્મકુણ્ડલીમાં જાલવિધવાનો યોગ જોઈ તેને અવિવાહિત રાખી અને તેનું નામ અમર કરવા બારકરાચાર્યે પોતાના પાટી ગણિતને લીલાવતી એવું નામ આપ્યું. તે અથમાં આપેલાં કેટલાં દેશાન્તો લીલાવતીને સંબોધીને લખેલાં છે. દાખલા તરીકે:

“अये बाले लीलावति मतिमति ब्रूहि संहितान्”

“बाले बालेकुरङ्गलोलनयने लीलावति मोच्यताम्”

આવાં દેશાન્તોથી એટલું જણાય છે કે બારકરાચાર્ય પોતાની પુત્રી લીલાવતીને સ્વયમ વિદ્યાધ્યયન કરાવતા હતા અને લીલાવતી જેવી શુદ્ધિશાલી કન્યાએ ગણિતશાસ્ત્રમાં ઘણું ખારિક જ્ઞાન મેળવ્યું હશે એવું માનવામાં કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ નથી. કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે લીલાવતી બારકરાચાર્યની પત્નીનું નામ છે. લીલાવતીને સંતાન નહીં હતું આમો તેટલા માટે તેનો શોક આણે કરવા બારકરાચાર્યે પોતાના ગ્રંથને લીલાવતી એવું નામ આપ્યું. પણ આ વાતોને બાબિલાજનું તામ્રપત્ર ટેકો આપતું નથી. કારણ કે તામ્રપત્ર જણાવે છે કે બારકરાચાર્યને સારો વિદ્વાન પુત્ર હતો.

લક્ષ્મીધરાસ્યોઽલિલ સુરિ મુલ્યો
 વેદાર્પવિત્તાર્કિકચક્રવર્તી ।
 ક્રતુક્રિયાકાણ્ડવિચારસારો
 વિશારદો ભાસ્કરનન્દનોઽમૂઃ ॥
 સર્વશાસ્ત્રાર્થદસ્યોઽય-
 મિનિમત્વા પુરાદતઃ ।
 જૈત્રપાલેન યો નીતઃ
 કૃતશ્ચ વિજ્ઞાપ્યમ્ણીઃ ॥

“ સપત્તા વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ, વેદના અર્થ જાણનારો નૈયાયિક શિરોમણી, યગ્યપાત્રાદિ દિવામાં અતિ પ્રવીણ, લક્ષ્મીધર નામનો ગુરિશાલી ભાસ્કરનો પુત્ર હતો. ”

“ મર્ષ શાસ્ત્રના હુન્દીવાર લક્ષ્મીધર પંડિતને આ પુરમાંથી (વિદ્વંસવિમાંથી) જ્ઞેત્રપાત્ર નામના એક રાત્રીએ બોલાવી દીધો અને પોતાના દરબારનાં વિદ્વાનોનો અમળી બનાવ્યો. ”

આથી સિદ્ધ થાય છે કે ભાસ્કરાચાર્યની સ્ત્રી નિઃમંતાન નહતી. તેથી પોતાની સ્ત્રીના નામ ઉપરથી લીલાવતી અંચનું નામ પાડ્યું એ વાતને બીજા પુરાવાથી ટેકો નથી મળતો.

આટલા ઉપરથી છેવટે એટલું નિશ્ચિત થાય છે કે ભાસ્કરાચાર્યને લક્ષ્મીધર નામનો પુત્ર અને લીલાવતી નામની કન્યા હતી. લક્ષ્મીધરે ન્યાયશાસ્ત્ર અને કર્મકાણ્ડમાં પદ્મના પ્રાણ દેવના પ્રયત્ન કર્યો અને લીલાવતીએ પોતાના પિતા પાસેથી જ ગણિત અને જ્યોતિષ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું. લીલાવતીએ ગણિતશાસ્ત્રમાં એટલું સારું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું કે તેનાથી પુરા યદ્ય ભાસ્કરાચાર્ય પોતાના ગણિતશાસ્ત્રના અંચને લીલાવતી એવું નામ આપ્યું અને પોતાની મુગ્ધ કન્યાનું નામ વાવચ્ચંદદિવાકેશી અમર કરી દીધું.

વાંચક એવો સવાલ કરશે કે ભાસ્કરાચાર્ય ગણિતશાસ્ત્રમાં એવો શો શોધ કર્યો હતો કે જોયો તેનાં-તમે આટલાં મોટાં વખાણ કરે હો ? આ પ્રશ્નનો સ્વિકૃતર હિત્તર આપવાનો પુરેપુરો પ્રયત્ન કરવા જતાં તો વાંચકને પોતાને જ કંટાળો ઉપજે એમ છે. મૂઢ ગણિત-શાસ્ત્રના પુસ્તકને વાંચતાં સોએ નેતું ટકા માણસો નિરાશ થાય છે. તેથી ગણિતની જ ભાષામાં ભાસ્કરાચાર્યના શોધોનું વર્ણન કરવું રૂચિર ન જ થાય એવું સંભવિત છે. પણ ગણિતશાસ્ત્રના સમર્થ વિદ્વાન ભાસ્કરાચાર્યના ખરા મહત્ત્વને સમજતા માટે યોગ્ય ધજો ગમ્મતની સાથે ગણિતનો પરિચય દેવાની વાંચકને જરૂર પડશે.

ડાયોફેન્ટસ (Diophantus) નામના એક પ્રખ્યાત ગ્રીક બીજ ગણિતના વિજ્ઞાનમાં ધજો ઉડો પ્રવેશ કર્યો હતો. તેણે એક વર્ણ મધ્યમાદરજી (Quadratic equation containing one unknown quantity) ને હોડવાનો પ્રયત્ન કરેલો હતો.

દાખલા તરીકે,—

$$૮૪ ક્ષ^૨ + ૭ ક્ષ = ૭$$

એ સમીકરણ હાયોફિન્ડસે હોયું છે. તેણે પુરેપુરી રીતે જણાવી નથી પણ $ક્ષ = ૧$ એવો જવાબ આપ્યો છે. જુઓ અને તેણે $ક્ષ$ ની એક જ કિંમત બતાવી છે. આનું કારણ એટલું જ કે તેણે ઋણ સંખ્યાઓનું (Negative quantities) નું પુરૂં સંશોધન કર્યું નહીં હતું. ઋણ સંખ્યાઓનો સ્વીકાર નહીં કરવાથી ઉપર બતાવેલા સમીકરણમાં $ક્ષ$ નો એક જવાબ હાયોફિન્ડસને જાણ્યો. ઋણ સંખ્યાઓના વિષયમાં ભાસ્કરાચાર્ય ખીલકુલ રખટ રીતે પોતાનો સિદ્ધાંત રજૂ કરે છે.

કૃતિઃ સ્વર્ણયોઃ સ્વં સ્વમૂલે ધનર્ણે

ન મૂલં ક્ષયત્યાતિ તસ્યાકૃતિત્વાત્

“ ધન સંખ્યાનો (Positive quantity) તેમ જ ઋણ સંખ્યાનો વર્ગ ધન હોય છે. ” દાખલા તરીકે ૫ નો વર્ગ ૨૫ થાય છે તેમ જ -૫ નો વર્ગ પણ ૨૫ થાય છે.

“ ધન સંખ્યાનું વર્ગમૂળ કહાડતાં બે જવાબ આવે છે એક જવાબ ધન હોય છે અને બીજો ઋણ હોય છે. ”

દાખલા તરીકે ૨૫ નું વર્ગમૂળ કહાડ્યું હોય તો તેનો જવાબ ૫ અને -૫ આવશે.

“ ઋણ સંખ્યા કોઈનો વર્ગ થઈ શકતી નથી તેથી ઋણ સંખ્યાનું વર્ગમૂળ નીકળી શકતું નથી. ”

ઋણ સંખ્યાનું વર્ગમૂળ નહીં હોવાને લીધે ઋણ સંખ્યાઓનાં વર્ગમૂળોને અસંભાવ્ય સંખ્યા (imaginary quantities) તરીકે આધુનિક ગણિતશાસ્ત્રમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે. આધુનિક ગણિતશાસ્ત્રની મોટામાં મોટી ફરતે અસંભાવ્ય સંખ્યાઓના ઉપયોગને લગતી છે. અસંભાવ્ય સંખ્યાઓના અધ્યયનમાં પ્રથમ શીખાતો ડેમોઈવરનો સિદ્ધાંત (Demoivre's Theorem) આધુનિક ગણિતશાસ્ત્રીઓનું પ્રબળતમ શસ્ત્ર છે. તેથી અસંભાવ્ય સંખ્યાઓનો ઇસારો પોતાના ગ્રંથમાં આજની આઠશે વર્ષ ઉપર કરવા માટે ભાસ્કરાચાર્યને મોટામાં મોટું માન ધટે છે.

ઋણ સંખ્યાઓના સંપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે ભાસ્કરાચાર્ય મધ્યમાદરણ્યમાં અવ્યક્તતા બે જવાબ શોધી કહાડવા સમર્થ થયા છે. દુકામાં એટલું જ જણાવીશું કે મધ્યમાદરણ્યના વિષયમાં ભાસ્કરાચાર્ય જેટલું જ્ઞાન ધરાવતા હતા તેના કરતાં એક તમ્બુ સરખું પણ વધારે જ્ઞાન આધુનિક પાશ્ચાત્ય ગણિતશાસ્ત્રીઓ નથી ધરાવતા. મધ્યમાદરણ્યને છોડવાની રીત જ ભાસ્કરાચાર્ય આપી છે તે જ રીત આધુનિક બીજા ગણિતોમાં અપાય છે. અને રીતો વચ્ચે

જરી તદાવત નથી. એવો ડર રહે છે કે આ લેખ લખનાર પાશ્ચાત્ય ગણિત સાથે વધારે પરિચય ધરાવનાર હોવાથી વાંચકો કદાચ એવી પણ કલ્પના કરે કે ભાસ્કરાચાર્યનું મહત્ત્વ વધારવા પોતાના આધુનિક જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી આચાર્ય ખરી રીતે જે જાણતા હતા તેના કરતાં તેમનું વધારે જ્ઞાન દર્શાવે છે. આવા જ પ્રકારના બધને લીધે સ્થળનો સંક્રાંત્ય હોવા છતાં ભાસ્કરાચાર્યની રીતો ભાસ્કરાચાર્યના રાષ્ટ્રોમાં જ આપવી પડશે.

ડાયોફેન્ટસનું જે સમીકરણ આપણે ઉપર આપી ગયા છીએ અને જેમાં તેણે અવ્યક્તનો એક જ જવાબ આપ્યો છે, તે જ સમીકરણને આપણે ભાસ્કરાચાર્યની રીત પ્રમાણે હોડીશું. ભાસ્કરાચાર્ય પોતાની રીત નીચેના સંજોગોમાં વર્ણવે છે.

અવ્યક્તવર્ગોદિ યદાવશેષં
પક્ષો તદેષ્ટેન નિહત્ય વિચિત્ર ।
દેશ્યં તયોર્યેન પદપ્રદઃ સ્યાદ્
અવ્યક્ત પક્ષોઽસ્ય પદન મૂયઃ ॥
વ્યક્તસ્ય પક્ષસ્ય સમક્રિયૈવ-
મવ્યક્તમાનં શલુ લમ્યનેતત્ ।

“ત્યારે કોઈ પણ સમીકરણના એક પક્ષમાં અવ્યક્તનો વર્ગ હોય અને બીજા પક્ષમાં વ્યક્ત સંખ્યા હોય ત્યારે બન્ને પક્ષોને એવી કોઈ રકમથી ગુણવા અને પછી બન્ને પક્ષોમાં એવી સંખ્યા ઉમેરવી કે જેથી અવ્યક્ત પક્ષનું વર્ગમૂળ નીકળી શકે. અવ્યક્ત પક્ષનું વર્ગમૂળ નીકળી શકે તો પછી તેની બરાબર જે વ્યક્ત પક્ષ બીજા બાજુએ છે તેનું પણ વર્ગમૂળ નીકળવું જોઈએ. તેથી બન્ને પક્ષોનાં વર્ગ મૂળ લેવાથી બે એક વર્ણ સમીકરણો મળી આવશે જેમાંથી અવ્યક્તની બન્ને કિંમતો પ્રાપ્ત થઈ શકશે.”

બન્ને પક્ષને કેટલાએ ગુણવા અને તેમાં શું ઉમેરવું તેનો ફાંડ પાડવા માટે ભાસ્કરાચાર્ય પોતાના બીજા ગણિતમાં ત્રીધરાચાર્યનું સ્વ ટાંક્યું છે.

ત્રનુરાહતવર્ગસમૈ
રૂપૈઃ પસદ્વયં ગુણયેત્ ।
પૂર્વાવ્યક્તસ્ય રુનેઃ
સમરૂપાણિ સિપેતયોઃ ॥

“સાધારણ રીતે જમણી બાજુના પક્ષમાં અવ્યક્તનો વર્ગ અને અવ્યક્ત હોય છે, અર્થાત્, અવ્યક્તના વર્ગનું આટલા ગણું અને અવ્યક્તનું આટલા ગણું બન્ને મઝી વ્યક્ત સંખ્યા થાય છે. હવે અવ્યક્તના વર્ગને ગુણનાર રૂપને ચાર ગણું કરી બન્ને પક્ષો ગુણવા

અને પછી અવ્યક્તને ગુણનાર ૩૫ ને પહેલાં હતું તેનો વર્ગ અને પક્ષમાં ઉમેરી દેવો. આમ કરવાથી અવ્યક્ત પક્ષનું વર્ગમૂળ નીકળી શકશે. તેથી બન્ને પક્ષોનું વર્ગમૂળ કઠાડવાથી અવ્યક્તની કિંમત મળી શકશે.”

અયોદ્ધેન્ટસનું વિશેષ ઉદાહરણ છોડવા પહેલાં ભાસ્કરાચાર્યની રીત પ્રમાણે સાધારણ ઉદાહરણ લઈશું. મારો કે આપણે

$$અક્ષ^2 + વક્ષ + ક = ૦$$

એ સમીકરણ છોડવું છે. ભાસ્કરાચાર્ય કહે છે કે એક બાજુએ અવ્યક્ત રાખવા અને બીજીબાજુએ વ્યક્ત રાખવા. આ સમીકરણમાં ક્ષ અવ્યક્ત છે અને અ, વ, ક વ્યક્ત છે. ક્ષ ની કિંમત અ, વ, ક માં મેળવવાની છે. તેથી શરૂઆતમાં વ્યક્ત ક ને ડાબી બાજુએ લઈ જવો જોઈએ.

$$અક્ષ^2 + વક્ષ = - ક$$

અને ક્ષ^૨ ને ગુણનાર ૩૫ ય છે. તેથી બન્ને પક્ષને ૪ અ થી ગુણવા જોઈએ

૪ અ^૨ ક્ષ^૨ + ૪ અ વ ક્ષ = - ૪ અ ક. હવે ક્ષ ને ગુણનાર ને ૨૫ પહેલાં હતું તેનો અર્થાત્ વ નો વર્ગ અને બાજુએ ઉમેરવો જોઈએ.

$$૪ અ^2 ક્ષ^2 + ૪ અ વ ક્ષ + વ^2 = વ^2 - ૪ અ ક$$

હવે તુરત મમળગે કે જમણી બાજુનું વર્ગમૂળ

$$૨ અ ક્ષ + વ છે$$

તેથી

$$૨ અ ક્ષ + વ = \pm \sqrt{વ^2 - ૪ અ ક}$$

અને વ્યક્તના વર્ગમૂળ પહેલાં ધન અને ઋણનું ચિહ્ન મૂકવું છે તેથી પાંચકે એમ ન સમજવું કે અમે આધુનિક કલ્પનાઓને અનુસરીને જ મૂક્યું છે. ભાસ્કરાચાર્યનો નિયમ અમે ૨૫૮૫એ પહેલાં બતાવ્યો છે.

સ્વમૂલે ધનર્જ

ધન સંખ્યાના વર્ગમૂળ બે હોય છે, એક ધન અને બીજું ઋણ.

વ્યક્ત વ બીજી બાજુએ લઈ જતાં,

$$૨ અ ક્ષ = - વ \pm \sqrt{વ^2 - ૪ અ ક}$$

બન્ને પક્ષોને ૨ અ એ ભાગતાં

$$ક્ષ = \frac{- વ \pm \sqrt{વ^2 - ૪ અ ક}}{૨ અ}$$

દરેકે દરેક વિદ્યાર્થી જેણે મેટ્રીક્સુલેસનની પરીક્ષા પસાર કર્યા બાદ યોગ્ય મહિના પછી કોલેજની હવા ખાંધી છે તેને તુરત જ ઉપર બતાવેલ દ્વ ની કિંમતો સાથે પરિચય થઈ જશે.

ડાયોફેન્ટસે

$$૮૪ દ્વ^૨ + ૭ દ્વ = ૭$$

એ સમીકરણનો કુલ એક જવાબ દ્વ = ૧ આપ્યો હતો. પણ ઉપરની રીત પ્રમાણે આપણને દ્વ ના બન્ને જવાબ મળી શકશે.

પહેલાં બન્ને પદોને ૭ વડે ભાગો.

$$૧૨ દ્વ^૨ + દ્વ = ૧$$

હવે બન્ને પદોને ૧૨×૪ એટલે ૪૮ વડે ગુણો

$$૫૭૬ દ્વ^૨ + ૪૮ દ્વ = ૪૮$$

દ્વ ને ગુણનાર ૩૫ પહેલાં ૧ હતું તેથી ૧ નો વર્ગ બન્ને બાજુએ ઉમેરો.

$$૫૭૬ દ્વ^૨ + ૪૮ દ્વ + ૧ = ૪૮ + ૧ \\ = ૪૯$$

બન્ને પદોનું વર્ગમૂળ લેવાડતા

$$૨૪ દ્વ + ૧ = ૭ \text{ અથવા } - ૭$$

$$૨૪ દ્વ = ૬ \text{ અથવા } - ૮$$

$$\text{તેથી } દ્વ = \frac{૬}{૨૪} \text{ અથવા } - \frac{૮}{૨૪}$$

ડાયોફેન્ટસ કરતા હિંદુ ગણિતશાસ્ત્રીઓ ખીજ ગણિતમાં કેટલા વધારે પ્રવીણ હતા તે આ ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ સમજાશે.

ભારતકરાચાર્યે મધ્યમાદરણુતા ઉદાહરણોમાં ઘણા સ્મૃત દાખલાઓ આપ્યા છે.

ઉપર લખેલ શુદ્ધ સમીકરણો છોડવા કરતા આપો આનન્દ પ્રદ નિદર્શને વાંચકને આવકાર લાયક લાગશે એમ સમજી અને નીચે એક દાખલો ટાંકીએ છીએ.

પાર્યઃ કર્ણવધાય માર્ગિમગ્નં ક્રુદ્ધો રણે સન્દધે
તસ્યાર્પેન નિવાર્ય તચ્છરગ્નં મૂલેશ્વતુર્મિર્હયાત ।
શલ્યં પદ્મિરયેપુમિસ્ત્રિમિરપિચ્છત્રં ધ્વનં કાર્મુકં
ચિચ્છેદાસ્યશિરઃ શરેણકતિ તે યાનર્જુનઃ સંદધે ॥

કુદ્ધ અર્જુને કહ્યુંને મારવા માટે કેટલાંએક બાણ ધનુષ્ય ઉપર ચઢાવ્યાં. તે બાણનાં અડધા ભાગથી કહ્યુંનાં બાણ પાછાં વાળ્યાં. ચઢાવેલા બાણના વર્ગમૂળ નેટલાં બાણથી દરેક ઘોડા એ પ્રમાણે ચાર ઘોડા માર્યા. તે પછી છ બાણે રાત્રી ને કહ્યુંનો સારથિ હતો તેને માર્યો. ત્યાર બાદ એક બાણ વડે કહ્યુંનું છત્ર, એક વડે ધ્વજ અને એક વડે ધનુષ્ય કાપ્યું. આટલું થયા બાદ એક બાણ વધ્યું નેના વડે કહ્યુંનો શિરચ્છેદ કર્યો. ત્યારે અર્જુને કેટલાં બાણ સાંધેલાં તે શોધી કહાડો.

અત્રે સાંધેલાં બાણોના વર્ગમૂળને 'અવ્યક્ત' ક્ષ ધારો. કહ્યુંનાં બાણ પાછાં વાળવામાં વપરાયેલાં $\frac{1}{2}$ ક્ષ^૨, ઘોડા મારવામાં વપરાયેલાં ૪ ક્ષ, રાત્રીને મારવામાં વપરાયેલાં ૬, છત્ર, ધ્વજ, ધનુષ્ય અને શિર છેદવામાં વપરાયેલાં ૪, એમ મલી કુલ બાણ

$$\frac{1}{2} \text{ ક્ષ}^2 + ૪ + ૧૦ \text{ છે.}$$

ધાર્યા પ્રમાણે સાંધેલાં બાણો ક્ષ^૨ છે.

તેથી

$$\text{ક્ષ}^2 = \frac{1}{2} \text{ ક્ષ}^2 + ૪ + ૧૦$$

અવ્યક્તોને ડાળા પદમાં લઈ જતાં,

$$\frac{1}{2} \text{ ક્ષ}^2 - ૪ + ૧૦ = ૧૦$$

$$\text{ક્ષ}^2 - ૮ + ૧૦ = ૨૦$$

નિયમ પ્રમાણે બન્ને બાણુઓને ચારે ગુણતાં અને ૮ નો વર્ગ ઉમેરતાં,

$$\begin{aligned} ૪ \text{ ક્ષ}^2 - ૩૨ + ૬૪ &= ૮૦ + ૬૪ \\ &= ૧૪૪ \end{aligned}$$

$$૨ \text{ ક્ષ} - ૮ = ૧૨ \text{ અથવા } - ૧૨$$

$$\therefore ૨ \text{ ક્ષ} = ૨૦ \text{ અથવા } - ૪$$

$$\text{ક્ષ} = ૧૦ \text{ અથવા } - ૨$$

અત્રે ઋણ જવાબ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. કારણ કે ઋણ બાણોનું સંધાન થઈ શકતું નથી.

$$\text{તેથી ક્ષ} = ૧૦$$

$$\text{તેથી સાંધેલાં બાણ} = \text{ક્ષ}^2 = ૧૦૦$$

તેથી અર્જુને કહ્યુંને મારવા સો બાણ સંધાન કરેલાં.

ભારકરાચાર્ય એક ખીજું ઉદાહરણ આપે છે, જેમાં અવ્યક્તના બન્ને જવાબ સ્વીકારી શકાય તેવા છે.

વનાન્તરાલે પૂવગાટમાગઃ

સંવર્ગિતો વેલ્ગતિ જાતરાગઃ ।

વૂત્કારનાદપ્રતિનાદદ્વદ્વા

દ્વદ્વા ગિરો દ્વાદશ તે કિયન્તઃ ॥

એક જંગલમાં કેટલાં વાનરો હતાં. વાનરોના આઠમા ભાગનો વર્ગ આનન્દિત ઘડી દુકા દુકા કરે છે અને તેમના અવાજના પ્રતિધ્વનિથી ખુશ થયેલાં બાર વાનરો પર્વત ઉપર જોવામાં આવે છે. ત્યારે જંગલમાં કેટલાં વાનર છે તે શોધી કહાડો.

અત્રે વાનરોની અબકત સંખ્યા ક્ષ છે એમ ધારે જંગલમાં વાનરોની સંખ્યા $(\frac{ક્ષ}{૪})^૨$ છે અને પર્વત ઉપર ૧૨ વાનર છે.

તેથી કુલ વાનરો

$$\frac{ક્ષ^૨}{૧૬} + ૧૨$$

થયાં.

$$\text{આથી } \frac{ક્ષ^૨}{૧૬} + ૧૨ = ૬૪$$

$$\text{તેથી } \frac{ક્ષ^૨}{૧૬} - ૬૪ + ૧૨ = ૦$$

$$\text{તેથી } ક્ષ^૨ - ૬૪ ક્ષ = - ૭૬૮$$

નિયમ પ્રમાણે બન્ને પક્ષોને ૪ વડે ગુણતા અને ૬૪ નો વર્ગ ઉમેરતાં, અથવા, ચાર વડે ગુણ્યા વિના ૩૨ નો વર્ગ ઉમેરતાં, ડાબો પક્ષ વર્ગ થશે.

$$\begin{aligned} ક્ષ^૨ - ૬૪ ક્ષ + ૧૦૨૪ &= ૧૦૨૪ - ૭૬૮ \\ &= ૨૫૬ \end{aligned}$$

$$ક્ષ - ૩૨ = ૧૬ \text{ અથવા } - ૧૬$$

$$\text{તેથી } ક્ષ = ૪૮ \text{ અથવા } ૧૬.$$

તેથી ૪૮ વાનરો હોય કે ૧૬ વાનરો હોય તો એ હિસાબનો તાલો મળે છે.

૪૮ વાનરો હોય ત્યારે, આઠમો ભાગ ૬ તેથી ૬ નો વર્ગ ૩૬ વાનરો જંગલમાં અને ૧૨ વાનરો પર્વત ઉપર છે.

૧૬ વાનરો હોય ત્યારે, આઠમો ભાગ ૨ તેથી ૨ નો વર્ગ ૪ વાનરો જંગલમાં અને ૧૨ વાનરો પર્વત ઉપર છે.

આ લેખની રાશ્ત્રઆતમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે ભાસ્કરાચાર્યની બીજી કૃતિ અનિશ્ચિત સમીકરણો છોડવા સંબંધે છે. આ સમીકરણોને છોડવાની રીત ઘણા પરિશ્રમે ઑઇલર નામના જર્મન ગણિતશાસ્ત્રીએ ફક્ત દોઢસો વર્ષ ઉપર શોધી કઢાડી છે. ભાસ્કરાચાર્યની રીતમાં અને ઑઇલરની રીતમાં બીલકુલ તફાવત નથી. ભાસ્કરાચાર્ય દેદ બાજકની રીત પ્રમાણે વક્ષી બનાવે છે અને ઑઇલર તેનું સોપાનભિન્ન (continued fraction) બનાવે છે. સોપાનભિન્ન મેળવવા માટે પણ દેદ બાજકની રીતનો આશરો લેવો પડે છે. આ રીતને ભાસ્કરાચાર્ય કટક, અથવા, (pulveriser) એવું નામ આપ્યું છે. આ જ વિષયમાં કૉર્નેરી (Cajori) ગણિતશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે.

“ Their solution is essentially the same as the one of Euler. Euler's method of reducing $\frac{a}{b}$ to a continued fraction is the same as the Hindoo process of finding the greatest divisor of a and b by division. This is frequently called the Diophantine method. Hankel protests against this name, on the ground that Diophantus not only never knew the method, but did not even aim at solutions purely integral.”

“ તેઓએ (હિંદુઓએ) ઑઇલરના જેવી જ રીત આપી છે. ઑઇલર વિભાજનને અંકમાં (Numerator) મુકી અને હારને હરમાં (Denominator) મુકી જે ભિન્ન આવે તેનું સોપાનભિન્ન બનાવે છે. ભાસ્કરાચાર્ય વિભાજન અને હારનો દેદ બાજક કઢાડે છે.

આ રીતને ઘણા લેખકો વારંવાર ડાયોફેન્ટસની રીત કહે છે. પણ દેન્ટસ તે નામ સામે સખ્ત વાંધો ઉઠાવે છે અને નીચે પ્રમાણે કારણો દર્શાવે છે:

૧. ડાયોફેન્ટસને તે રીત આવડતી જ નહોતી

૨. ડાયોફેન્ટસ ફક્ત પૂર્ણાંક જવાબ લાવવા પ્રયત્નશીલ નહીં હતો.”

આગળ વધવા પહેલાં વાંચકે કટકનું લક્ષણ સમજવું જોઈએ. સંખ્યા આપેલી હોય તેને અમુક સંખ્યાએ ગુણ્યા બાદ તેમાં આપેલો ફોપ ઉમેરવો. આમ કરવાથી જે જવાબ આવે તે કોઈ આપેલી સંખ્યા વડે નિઃશેષ ભગાવો જોઈએ. જે સંખ્યાએ આપેલી સંખ્યાને ગુણવાની આવશ્યકતા છે તે ગુણકને કટક એલી સંદર્ભ આપવામાં આવી છે. નીચેના ઉદાહરણથી કટકનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજાશે.

एकविंशतियुतं शतद्वयं

यद्गुणं गणक पञ्चपट्टियुक् ।

पञ्चवर्जितशतद्वयोद्धृतं

शुद्धिमेति गुणकं वदाशुतम् ॥

૨૨૧ ને કેટલાએ શુભવાથી અને શુષ્ક થાક ૬૫ ઉમેરવાથી ૧૯૫ વડે નિ શેષ ભાગી શકાશે ? .

૨૨૧ ને જેટલાએ શુભવા પડે તેને કુટ્ટક એવી સંગ્રા આપવામાં આવી છે.

કુટ્ટક શોધી કહાડવાની રીત ભાસ્કરાચાર્ય નીચેનાં સૂત્રોમાં આપી છે.

ભાજ્યો હારઃ ક્ષેપકશ્રાપવત્ય
કેનાપ્યાદૌ સંમેવે કુટ્ટકાર્થમ્ ।
યેનચ્છિન્નો ભાજ્યહારૌ ન તેન
ક્ષેપશ્ચેનદુષ્ટમુદિષ્ટમેવ ॥

જો બીજી શકે તો બાળ્ય હાર અને ક્ષેપને એક સખ્યાએ ગરબ્યાતમાં ભાગવા જે સખ્યાથી બાળ્ય અને હાર ભાગી શકાય તે જ સખ્યાથી જો ક્ષેપ ભગાય નહીં તો દ્રાખ્યા ખોટા છે એમ સમજવું. ઉપરના ઉદાહરણમાં ૨૨૧ બાળ્ય છે અને ૧૯૫ હાર છે. તે બન્નેને ૧૩ વડે ભાગી શકાય છે. તેથી ક્ષેપ ૫૫ ૧૩ વડે ભગાવે. જો ક્ષેપ ભગાય નહીં તો ઉદાહરણ ખોટું છે એમ સમજવું. ૫૫ અને ક્ષેપ ૬૫ છે તેથી તેને ૧૩ વડે બરોબર ભાગી શકાશે.

આટલા કારણોથી બાળ્ય, હાર, અને ક્ષેપને ગરબ્યાતમાં ૧૩ વડે ભાગવા જોઈએ. આમ કરતાં બાળ્ય ૧૭, ક્ષેપ ૫, અને હાર ૧૫ થયા આટલું ક્યાં ખાદ શી રીતે આગળ વધવું તે નીચેના સૂત્રોમાં બતાવ્યું છે.

પરસ્પરં ભાજિતયોર્યયોર્યઃ
શેષસ્તયોઃ સ્યાદપવર્તનં સ' ।
તેનાપવર્તનં વિભાજિતૌ યૌ
તૌ ભાજ્યહારૌ દ્વદસંજ્ઞકૌ રતઃ ॥
મિયો મજેતૌ દ્વદ્ભાજ્યહારૌ
યાવદ્દિભાજ્યે ભવતીહરૂપમ્ ।
ફલન્યધોધસ્તદધોનિવેશ્યઃ
ક્ષેપસ્તથાન્ત્યે સમુપાન્તિકેન ॥
સ્વોર્થે હવેન્નત્યેન યુતે તદન્ત્યં
ત્યજેન્ મુદુ- સ્યાદિતિ રાશિયુગ્મમ્ ।
ઉર્થ્વો વિભાજ્યેન દ્વદેન તદ્દઃ
ફલં ગુણઃ સ્યાદધરો હરેણ ॥

“ વિભાજ્યને હર સાથે ભાગતાં જે શેષ વધે તેને પાછો અપવર્તિત કરી હાર બનાવવો અને પહેલાંના હારને બાલ્ય બનાવવો. આ પ્રમાણે બનાવેલા બાલ્ય અને હારને દૃઢ એવી સંગ્રા આપવામાં આવી છે. આવી રીતે બાલ્ય અને હારને ભાગે જવું અને છેવટે ૧ શેષ વધે ત્યારે અટકવું. જે દૃઢ આવ્યાં હોય તે સઘળાં એક બીજાની નીચે મુકવાં. તેઓની નીચે ક્ષેપ મુકવો અને તેની નીચે શૂન્ય મુકવું. આવી રીતે જે વધી તૈયાર થાય તેમાં નીચે પ્રમાણે ક્રિયા કરવી. છેલ્લાંની પહેલાંની સંખ્યાને તેની ઉપરની સંખ્યાએ ગુણવી અને જે જવાબ આવે તેમાં નીચેની સંખ્યા ઉમેરવી અને છેલ્લા સંખ્યા છોડી દેવી પણી જે જવાબ આવ્યો હોય તેને છેલ્લાની ઉપરની નંબ્રાએ મુકવો. આમ કરતાં કરતાં ફક્ત બે સંખ્યાઓ રહે ત્યાં સુધી કચે જવું. જે સંખ્યાઓ આવશે તેમાંની એક કુટ્ટક હશે. ”

ઉપરના ઉદાહરણને આપણે આ નિયમ લગાડીએ. તેમાં વિભાજ્ય ૧૭ અને હાર ૧૫ છે.

તેથી

$$\begin{array}{r} ૧૫) \quad ૧૭ \quad (૧ \\ \underline{૧૫} \\ ૨) ૧૫ (૭ \\ \underline{૧૪} \\ ૧ \end{array}$$

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે નીચે મુજબ વધી થઈ

૧

૭

૫

૦

જે દૃઢની નીચે ક્ષેપ મુક્યો અને ક્ષેપ નીચે શૂન્ય મુક્યું. હવે ૭ને ૫ નો ગુણાકાર કર્યો અને શૂન્ય ઉમેર્યું. આથી ૩૫ જવાબ આવ્યો. નવી વધી નીચે મુજબ થઈ.

૧

૩૫

૫

હવે ૩૫ ને ૧ નો ગુણાકાર કરી પાંચ ઉમેર્યાં જેથી છેલ્લી વધી

૪૦ થઈ.

આમાંની એક સંખ્યા ૩૫ જલજ્વા માંડેલો કુટ્ટક છે.

$$\text{કારણ કે } ૧૭ \times ૩૫ = ૫૯૫$$

$$૫૯૫ + ૫ = ૬૦૦$$

૬૦૦ ને ૧૫ થી નિઃશેષ ભગાય છે અને જવાબ ૪૦ આવે છે.

છેલ્લી વધીમાં જે કુટુંક હોય તે રીવાયની ખીજ સખ્યા દ્વારા ભાગતા ૧૫ આવશે. અને આપણને છેવટે નીચે પ્રમાણે લબ્ધિ થઈ છે.

$$૧૭ \times ૩૫ + ૫ = ૧૫ \times ૪૦$$

$$૧૭ \times ૩૫ - ૧૫ \times ૪૦ = - ૫$$

હવે ૩૫ ને બદલે ૩૫ + ૧૫ ટ

અને ૪૦ ને બદલે ૪૦ + ૧૭ ટ

લખીએ તો ૫ણ ઉપરના સમીકરણમાં ફેરફાર થશે નહીં.

$$૧૭ (૩૫ + ૧૫ ટ) - ૧૫ (૪૦ + ૧૭ ટ)$$

$$= ૫૯૫ + ૨૮૫ ટ - ૬૦૦ - ૨૮૫ ટ$$

$$= - ૫.$$

તેથી ૩૫ + ૧૫ ટ માંથી બધા કુટુંકો મળી રાકે છે. ટ ને કોઈ ૫ણ ઝણુ કે ધન પૂર્ણાંકની કિમત આપી શકાશે.

$$\text{તેથી કુટુંક } = ૩૫ + ૧૫ ટ$$

$$૩૫ = ૪૦ + ૧૭ ટ$$

હવે ટ ની કિમત - ૨ ધારણો તો

$$\text{કુટુંક } = ૩૫ - ૧૫ \times ૨ = ૫$$

$$૩૫ = ૪૦ - ૧૭ \times ૨ = ૬$$

કુટુંકને ઠેકાણે ક્ષ મુકીએ અને ૩૫ને ઠેકાણે ઘ મુકીએ તો આપણો મૂલ્ય દાખલો નીચે પ્રમાણે થશે.

$$\frac{૧૭ ક્ષ + ૫}{૧૫} = ઘ$$

$$૧૭ ક્ષ + ૫ = ૧૫ ઘ$$

$$૧૭ ક્ષ - ૧૫ ઘ = - ૫$$

આ એક અનિશ્ચિત સમીકરણ છે અને તેનો જવાબ ઉપર પ્રમાણે કુટુંક લબ્ધિથી મેલવી શક્યા છીએ

જ = ૫ + ૧૫ ટ

અને ઘ = ૬ + ૧૭ ટ

આ જવાબમાં બધાં પૂર્ણાંક જવાબોનો સમાવેશ થઈ જશે.

અત્યાર સુધી ગણિતની શુદ્ધ માધ્યકૃતથી વાંચકને કદાચ કંટાળો ઉપજાવ્યો હશે તેથી હવે આ જ વિષયમાં કાંઈ ગમ્મત જેવું દાખલ કરવાને ઉત્સુક થાઉં છું. સામગ્ર્યને પોતાની વાર્તાઓમાં અનિશ્ચિત સમીકરણોથી છોડી, રાકાપ એવી ઘણી સમસ્યાઓ આપી છે. મદનમોહનની વાર્તામાં એક રમુજી સમસ્યા આવે છે. મોહનના પિતાએ તેના શિક્ષણ માટે એક પંડિતને રોક્યો હતો. મોહન ઘણી સુંદર હોવાથી રાજાને ઘણો ડર હતો. તેટલા માટે પંડિતને રાજાએ એમ કહ્યું હતું કે કન્યા આંધળી છે તેથી તારે તેનું મોં નેવા કદી પ્રયત્ન કરવો નહીં, અને કન્યાને એમ સમજાવ્યું કે પંડિત કોઢીઓ છે તેથી પંડિતનું મોં તારે કદી નેવું નહીં. આ પ્રમાણે બંદોબસ્ત કરેલો હોવાથી કન્યા અને પંડિત એક બીજા વચ્ચે પડેલો રાખતા. કન્યાનો અભ્યાસ સારી રીતે પરિપૂર્ણ થયો. તેથી છેવટે પંડિતે તેનું ગણિતશાસ્ત્રનું જ્ઞાન તપાસવા નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો.

“ એક રાયને ઘેર ઘણા હાથીને થોડા

ઊંટ હતાં અનેક, બીજા સાથી સજ્જેડા.

અઢીમણ હાથી ખાધે, દોઢમણ ઊંટ બણીએ,

પાંચ શેર ખાધે અશ્વ, ગુણુ તેના ગણીએ.

સો મણુ દાણા નિત્ય વરે, સો છે જનાવર સાથીઆ

કેટલા અશ્વ ને ઊંટ છે, સામળ કહે કેટલા હાથીઆ.”

આનો કન્યાએ તુરત જવાબ આપ્યો.

“ અડતાળીસ તો અશ્વ છે, છત્રે ઊંટ છત્રીસ

સોલ તો શોભે હાથીઆ, રૂદેમાં કરશે રીસ ”

પંડિતે આનો બીજો જવાબ કહાડેલો પણ તેને કન્યાના જવાબની ખબર નહતી. તેથી તેણે કન્યાને કહ્યું કે તારી શુલ્ક દરો તેથી તું ફરીથી ગણી ને.

કન્યાએ જવાબ આપ્યો “ ખરો જવાબ ખરો છે.”

તેથી પંડિતે ક્રોધ કરી જણાવ્યું “ ખરો જવાબ તો નીચે પ્રમાણે છે. તારો જવાબ ખોટો છે.”

“ પૂર્ણ ઊંટ પંચાવન, દોઢ હાથી પાંચ

ચાલીસ અશ્વ અતિ ઓપતા, રાખા એ તો સાચ.”

કન્યાને પડિતનો જવાબ ખોટો જણાયો અને પરિણામે બન્ને વચ્ચે રક્તકંક વધી મડી. છેવટે કન્યાએ રોષ કરી પંડિતને કાઢીઓ કહો અને પડિતે કન્યાને આંધળી કહી. આ ઉપરથી પિતાએ જે ખોટી સમજૂત કરાવેલી તે દૂર થઈ. કન્યાએ પડેદો દૂર કરી નાંખ્યો. પંડિતની સાથે રક્તકંક તો ચાલુ જ રહી. તેનામાં પડિતનો મિત્ર, જે રાગના પ્રધાનનો પુત્ર હતો તે આવી પહોંચ્યો. તેણે તે બન્નેની વાત સાંભળી એકદમ ચુકાદો આપ્યો.

“ તે બોલ્યો તુરત તદ્દા, સાચા છે જે મર્વ
લેખું બેનું લાખેણું, ફાગટ એ શો મર્વ. ”

સામળબટે પ્રધાન પુત્ર મદન કને ઉપર પ્રમાણે જવાબ અપાવ્યો. પણ જો આ મ-વાલનો ત્રીજો જવાબ આવે છે એવી સામળબટને ખબર હોત તો ઉપરના દોહરા પછી નીચે પ્રમાણે લખવાનું ચુકત નહી,

ત્રીજી રીતે પણ બને, હાથી સતાવીશ
સતર ઉંટ છપ્પન તુરી, મણી લ્યો કરો ન રીમ.

આ સવાલના ત્રણ જવાબ અને ફક્ત ત્રણ જવાબ જ આવે છે. તે સવાલને છોડવા માટે બાસ્કરાચાર્યની કુદંક લખિની જરૂર પડે છે.

ધારો કે, રાગને ત્યાં ફક્ત હાથી, ચ ઘોડા અને જા અંધ છે. બધાં જનવર મળી ૧૦૦ છે.

તેથી ' ફક્ત' + ચ + જા = ૧૦૦.....(૧)

હાથી ૨ ફક્ત અનાજ ખાય છે. ઊંટ ૩ ચ અનાજ ખાય છે અને ઘોડાઓ ૬ જા અનાજ ખાય છે. કુલ અનાજ સો મણ વરે છે.

તેથી ૨ ફક્ત + ૩ ચ + ૬ જા = ૧૦૦.....(૨)

સમીકરણ (૨) ના બન્ને પહોળે ૮ વડે ગુણો.

$$૨૦ ફક્ત + ૧૨ ચ + ૪૮ જા = ૮૦૦$$

$$વળી ૧૨ ફક્ત + ૧૨ ચ + ૧૨ જા = ૧૨૦૦$$

$$બાદ કરતાં ૮ ફક્ત - ૧૧ જા = - ૪૦૦$$

$$\text{તેથી } \frac{૮ ફક્ત + ૪૦૦}{૧૧} = જા$$

એવી સંખ્યા ફક્ત શોધી કહાડવી કે તેને આઠે ગુણી ૪૦૦ ઉમેરીએ તો ફક્ત ૧૧ વડે નિ:શેષ ભાગી શકાય.

કુટ્ટલબિંધની રીત પ્રમાણે

$$\begin{array}{r}
 ૮) ૧૧ \quad (૧ \\
 \underline{૮} \\
 ૩) ૮ \quad (૨ \\
 \underline{૬} \\
 ૨) ૩ \quad (૧ \\
 \underline{૨} \\
 ૧
 \end{array}$$

તેથી વધા નીચે પ્રમાણે થઈ

$$\begin{array}{r}
 ૧ \\
 ૨ \\
 ૧ \\
 ૪૦૦ \\
 ૧
 \end{array}$$

૪૦૦ ને ૧ વડે ગુણી શન્ય ઉમેર્યું તો ૪૦૦ થયા તેથી વધી નીચે મુજબ મની

$$\begin{array}{r}
 ૨ \\
 ૪૦૦ \\
 ૪૦૦
 \end{array}$$

હવે ૪૦૦ ને ૨ વડે ગુણી ૪૦૦ ઉમેર્યાં. તેથી ૧૨૦૦ થયા અને વધી

$$\begin{array}{r}
 ૧ \\
 ૧૨૦૦ \text{ એવી થઈ}
 \end{array}$$

હવે ૧૨૦૦ ને ૧ વડે ગુણ્યા અને ૪૦૦ ઉમેર્યા જેથી છેવટનો વધી
૧૬૦૦

૧૨૦૦
એ પ્રમાણે ઉપલબ્ધ થઈ.

હવે આમાં ૧૬૦૦ કુટ્ટક છે કારણ કે

$$\begin{array}{r}
 ૧૬૦૦ \times ૮ = ૧૨૮૦૦ \\
 ૧૨૮૦૦ + ૪૦૦ = ૧૩૨૦૦ \\
 \underline{૧૩૨૦૦} \\
 ૧૧
 \end{array}$$

૧૨૦૦ ફલ છે.

તેથી ફલ = ૧૬૦૦ અને ફલ = ૧૨૦૦

પછી આટલી મોટી કિંમતોનો અને ઉપયોગ નથી કારણ કે જનવરોની કુલ સંખ્યા સોળે.

તેથી ફલ = ૧૬૦૦ - ૧૧ ટ

ફલ = ૧૨૦૦ - ૮ ટ

અને ટ ને ગમે તે પૂર્ણ કિંમત આપી શકાશે

પહેલાં ટ = ૧૫૦ મુકતા

ફલ = ૧૬૦૦ - ૧૧ x ૧૫૦ = - ૫૦

ફલ = ૦

તેથી ફલ = ૧૧ ટ - ૫૦

ફલ = ૮ ટ

ફલ ના ગમે તે જવાબમાં ૧૧ ટ અને તે જ વખતે ફલ ના જવાબમાં ૮ ટ ઉમેરવાથી ફલ, ફલ ની નવી કિંમતો મળી શકે છે.

ઉપરના જવાબમાં ટ ને ૧ થી ૪ મુઘીની કિંમત આપી શકાશે નહીં કારણ કે તેમ કરતાં ફલ ની કિંમત ઋણુ આવશે. તેથી ટ = ૫ મુઘીએ તો

• ફલ = ૫ અને ફલ = ૪૦

૫ હાથી, ૫૫ બાટ અને ૪૦ ઘોડા, એવો જવાબ પડિતે આપ્યો હતો.

ટ = ૬ મુઘીથી

ફલ = ૧૬ અને ફલ = ૪૮

૧૬ હાથી, ૩૬ બાટ અને ૪૮ ઘોડા, એવો જવાબ કન્યાએ આપ્યો હતો.

• ટ = ૭ મુઘીથી

ફલ = ૨૭ અને ફલ = ૫૬

૨૭ હાથી, ૧૭ બાટ અને ૫૬ ઘોડા એવો જવાબ પ્રધાન પુત્રે આપ્યો હતો.

ટ = ૮ મુઘીથી

ફલ = ૩૮ અને ફલ = ૬૪

તેથી હાથી અને ઘોડાનો સરવાળો ૧૦૦ થી વધારે થશે. તેથી તે કિંમતો સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. ટ ની આથી વધારે કિંમતો આપતાં જનવરોની સંખ્યા સોળી વધી જશે અને બાટની સંખ્યા ઋણુ કદરવી પડશે તેથી ઉપર જણાવેલા ફલ ત્રણ જવાબો જ સ્વીકારી શકાય તેમ છે.

આવી રીતે જે કુદરત લઘિમ માટે ભારકરાચાર્યને આટલું મોટું માન પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આપે છે તેનું આપણે સંપૂર્ણ વિવેચન કર્યું. વળી

$$v^2 = az \sin^2 \theta + 1$$

એ સમીકરણને છોડવા ચક્રવાલની રીતિ ભારકરાચાર્યે આપેલી છે. પણ તે વિષય ધણો કઠિણ હોવાથી હર રહે છે કે સાધારણ વાંચકને તેમાં રસ નહીં પડે. લેખ પણ ધાર્મિક રસતાં ધણો લખો થઈ ગયો છે. તેથી માછો ગણિતનો કદુ ખાલો વાંચક આગળ ધરવો ઇષ્ટ નથી. ત્રિકોણમિતિમાં પણ ભારકરાચાર્યે ધણો સારો વધારો કરેલો છે.

ધનુષ્યની પણ્યને તે જ્યાં કહે છે અને તે જ્યાંનો અડધો ભાગ એટલે જ્યાર્યને હમણાના ગણિતશાસ્ત્રીઓ Sine એવી મંજા આપે છે. વળી ધનુષ્ય ઉપર સધાન કરેલા બાણને શર એવી મંજા ભારકરાચાર્યે આપેલી છે અને તે આધુનિક ત્રિકોણમિતિઓમાં $\cos \theta$ sine એવા નામથી એળખાય છે.

ભારકરાચાર્યના સમગ્ર કાર્યના મંપૂર્ણ અવલોકન માટે એક મોટો સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખીએ તો પણ બસ નથી. ખગોળવિદ્યામાં આકર્ષણનો નિયમ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવનાર ભારકરાચાર્યને ગુરુત્વાકર્ષણના (Gravitational Law) પ્રથમ શોધક તરીકે સમ્માન આપવું ઘટે છે. તેથી ભારકરાચાર્યને ભારતનો ઔચકર, ન્યુટન, અથવા લાખ્લાસ ધારી આદેશના પ્રાચીન મહત્ત્વ ઉપર અભિમાન રાખનાર ભારતવાસીઓ કુદરતી રીતે ગર્વ ધારણ કરી શકે એમ છે. આધુનિક સમયમાં પણ ગણિતશાસ્ત્રના વિષયમાં ધણા નિપુણ પુરુષો ભારતવર્ષ પેદા કર્યા છે. તેથી ભારતવાસીઓ ગણિતના વિષયમાં પરદેશીઓ કરતાં કોઈ પણ રીતે ઉતરતા નથી એવું સંકેદો દાખલાઓથી સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે.

ભારતવર્ષની કીર્તિને આ પ્રમાણે ઉજ્જવલ કરનાર ભારકરાચાર્યને હિન્દુસ્તાનના મહા પુરુષોમાં સ્થાન આપવું તે જ ખૂબી કૃતજ્ઞતા છે.

ઓ શાંતિ. શાંતિ: શાંતિ:

જે. સી. સ્વામીનારાયણ.

કવિ વિશ્વનાથ જાની કૃત નરસિંહ મહેતાનું જીવનચરિત્ર.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૭૮ થી.)

કડવું ૧૭ મું.

જનનાજીઓ, હુડીના પૈસા મળ્યા પછી એક મહિનો દારકા રહી વતનમાં જવા નીકળે છે તે ઘેર જતાં રસ્તામાં જૂનાગઢ આવવાથી મહેતાને મળવા જાય છે, ને દારકામાં બનેલી બધી હકીકત તેમને કહે છે તે સાંભળી મહેતા આનંદ પામે છે, તેમ લોક પણ આ હકીકત જાણી સાર્નદાચાર્ય પામે છે. વાજુમાં સાધુ-મંત-પુરોહીની સોબત વિષે કવિ કહે છે, કે—

કપડી લોકે દારકા કીધુ, સાધુને સાચુ યથુ,
સાધુની મંગત નિર્મળી, જેહેવી રવિની જ્યોત;
ઉત્તમ મધ્યમ સ્થળ હોએ, સધળે કરે ઉદ્યોત

X જૂના સાથતા આવેલા શિષ્ટાચાર પ્રમાણે કવિ, હુડીનું આ કાવ્ય પુરું કરતાં તેના મહિમા ગાટે જણાવે છે,

હુડી લીધા અતિ મનોહર, ભાવે દરી જે સાંભળે;
મેહેતાજીની કૃપા થડી, શામળશા નિમે મળે.

કડવું ૧૮ મું

જીવન ચરિત્રના આખા કાવ્યના આ કડવાથી કવિ મોસાળા ચરિત્રનું કાવ્ય શરૂ કરે છે. ખીજા તે વખતના કવિઓ પેરે આના કાવ્યને આખ્યાન, કે કથાનું નામ ન આપતાં કવિએ જે ચરિત્ર નામ આપ્યું છે તે ઘટનું યથુ છે કેમકે આખો કથા ભાગ મહેતાના જીવનચરિત્રથી રચાયો છે, તો પછી તેનાં પેટા કાવ્યોને પણ ચરિત્ર નામ આપે તો શુ ખોડુ છે.

આ મોસાળા ચરિત્રના જુદા જુદા કડવાનો જુદો જુદો ભાગ, કવિ પ્રેમાનંદ કૃત મામેરાના જુદા જુદા કડવાં સાથે એટલો તો મળતો આવે છે, કે તેમાંથી કયા કયા ભાગનો મુકાબલો કરવો, ને કયો કયો ભાગ છોડી દેવો તે સમજી શકાતું નથી.

પચ માસી પુત્રી તણુ, અંબા વિણુ ગયુ અણુમણું.^૧

૧ પ્રે. કવિ કૃત. મામેરાના કડવા ૩ ની કડી ૩ જી.

ન કહાવ્યુ પિયર ન કોને કહ્યું,

પચ માસી તો એજે ગયું.

કડવું ૧૯ સું.

આ કડવામાં મહેતાજી મામેરા માટે માંગરોળ જવા સાર તૈયારી કરે છે. આ વખતના રથ વગેરેનું વર્ણન પ્રેમાનંદ વાળી વેલની સાથે ઘણેક ભાગે મળતું આવે છે.

એક રથ મનોહર માગી આપ્યો, સથળ સધળે અંગ;
એક વૃદ્ધ બળદ ને આખલો, જોતયાં જોડી પ્રસંગ.
સહસ્ત્ર કટકે વણી સાંગી, શોભાનો નહીં પાર;
ખટ ખટ ચું ચું ચાલતાં, બહુ શબ્દ થાએ સાર.
હાંકતાં બેસે બળદીઓ, આખલો તાણી જાય;
નાથે જાણ્યા નવ રહે. નકાનતર ? બહુ થાય.
ચઢે બેસે ને ઉતરે, તાણે જાલી નાય;
જે કૃષ્ણ વાણી ઓયરે, એમ પોહોત્યો સધળો સાથ.^૨

કડવું ૨૦ સું.

આ કડવામાં મહેતાને જોવા આવનારી નાગરિકોની વાતોનો કવિએ સારો મીતાર આપ્યો છે.

તરણી એ તાલ વગાડો, ફેરવશે માળા;
ટોપી વાળા મહુ નાચશે, ચતુરા જોની આળા.

૨ સરખાવો પ્રે. કૃ. મામેરાના કડવા ૪ થાની ૬૬.

ચોથીથી કડી નવમી સુધી. બૃ. કા. જા. ૧ આ. ૫ ખી. ૫૯ ૨૨૩.

જુની વેલની ધુસરી વાંકી, સાંગી સોટા ભાગી જ;
કોના જળાયા ને કોની ખીજણીઓ, બળદ આપ્યા બે આગી જ.
બળ હીણા બળદો ચું હોડે, ઢેલે વૈધ્યુવ સાથ જ;
સોર પાડે ને દાળ ચડાવે, જો જો વૈકુંઠ નાથ જ.
એક બળદ ગળીયો યઈ બેસે, આખલો તાણી જાય જ;
પશાને પુંછ મદીને ઉઠાડે, કોતુક કોટી ચાય જ.

સાલે સાલ જુજવાં દીસે, રથ તણું બહુ વક જ;
સાંગીનો શબ્દ જ ઉડે, ચુમવે છે બહુ ચક જ.
ચઢે બેસે ને વળી ઉતરે, લે સમકૃષ્ણનું નામ જ;
મધ્યાહને મહેતાજી આવ્યા, જોવા મળ્યું હોના ગામ જ.

કડવું ૨૧ મું.

આ કડવું કંઈક રસિક લાગવાથી, તેમ તે ન્હાનું હોવાથી આ નીચે ઉતારી લીધું છે.

આ રથ ને રણીઆમણો ? મુંજુ મુંદરી રે;

બાએ કટકા વીસ. ઘેહેલી કાણે કરી રે.

બળદ નિર્જો બે બાપડા, મુંજુ.

ઝેહેના ખેડુને ન ચઢે રીસ. ઘેહેલી.

અપત ગાંઠડી દીસતી નથી, મુંજુ.

નહી રખલીયાં બે પાસ. ઘેહેલી.

અંગતણો જુઓ કાચગો, મુંજુ.

હધડે તુલસીના દાર. ઘેહેલી.

કામિની રો કાંધએ નથી, મુંજુ.

અહાં આવ્યાનું શું કામ. ઘેહેલી.

પુરપમાં મુખ નહી રહે, મુંજુ.

મઢીસા ક્યમ રહે મામ. ઘેહેલી.

ટોપીવાળા મોઝ બેસગે, મુંજુ.

તે વારે હસરો નાગર સાથ. ઘેહેલી.

કરે કટકે કાંઈ બાંધીયાં, મુંજુ.

તરણી ને બે તાલ. ઘેહેલી.

અંગ ચક શુ ચીતર્યાં, મુંજુ.

શોબે સરસ રસાળ ? ઘેહેલી.

મંપુડ ને સોહામણું, મુંજુ.

તે માંહાં મર્તિ છે એક. ઘેહેલી.

તે કને મેહેતો માગરો, મુંજુ.

પ્રેમાનંદબાઈ પોતાના કાવ્યમાં કુંવરબાઈનું લમ જિના ગામમાં થયેલું જન્માવે છે ત્યારે આ કવિ માંગરોળ-કાઠિયાવાડ-માં થયેલું લખે છે. “ મહેતાની પુત્રી જોઈ, કુંવરબાઈ કહાવે તેહ, તેહ શું પરણાવી માંગરોળ ગામમાં રે.

આ જગોએ પ્રે. કવિ વેલ મારે પ્રથમ બે બળદ માગી આપવા લખી પાછળથી તે માંના. એકને આખસો, તે જ કડવામાં લખે છે.

જ્યેનેના કડવાનો રાગ લગબગ એક સરખો છે. પ્રે. ક. કાવ્યના આ કડવામાંથી અંત ‘ જી ’ અક્ષર કાઢી નાખતાં રાગ એક સરખો જણાય છે.

વાર મળ્યો વિવેક.	થેહેલીં
પશ્યું'હાપડે જાનનું,	સુંણું
ઉતાર્યા અભિરામ ।	થેહેલીં
હરિ પ્રસાદ ^૧ એ જાળદીઆ	સુંણું
તેહેને નિખેંઆખું ગામ.	થેહેલીં

કડવું ૨૨ સુ.

મહેતાનો આવો ડોળ જોઇને કુવરબાઇને મામેરાં માટે ધણી ચિંતા થવાયી કહે છે, કે-

પુત્રી કહે પિતાજી સુણો, તમને બરસો પ્રભુજી તણો;
તેણે નાવે એક નાડાજડી, દુ ન મોઢી મરતાં માવડી.

વળી જોવા આવનારા લોક સાંભળે તેમ મહેતાને હરિનું નામ મોટે સાદે બોલતાં સાંભળીને કુવરબાઈ તેમ ન કરવા માટે મહેતાને કહે છે.

હાંસી કરશે આખું ગામ, હજુએ હજુએ લો હરિનું નામ,
હરિ કહેશે ને હસશે લોક, વિના ગંપત અડી આખું ફોક.
કેહેશે વૈષ્ણવની દીકરી, માંહાંમેર મુખ બોલો હરિ ।

મામેરા જોવા વહેવારના કામમા પુરો કરતાં સ્ત્રીઓ કાંઈક વધારે સમગતી દોવાથી કુવરબાઇને પોતાની મરી ગયેલી મા આ વખતે યાદ આવે છે. . . .

માડી વિના કે ન લહે મર્મ, ખરો કડીણ છે મૃદરથ ધર્મ.

કડવું ૨૩ સુ.

કુવરબાઇને આમ અધીરી અને ઉદાસ થતી જોઈ મહેતાજી તેને દિલાસો આપી ઘેર મોકલે છે. મહેતાને પછી વેદીયા બ્રાહ્મણ- (નાગરોનો બ્રાહ્મણ વર્ગ) તેડવા આવે છે. તેમની એક વેદીયો પોતે શિવધર્મ હોવાથી મહેતાને જાહેરમાં કહે છે, કે વૈષ્ણવની ગંભીરતા બ્રાહ્મણ વર્ગમાં નથી. મતવળ કે મહેતા સદ્ર જવા છે.

નટપણે એક નાગર બોલ્યો, વૈષ્ણવ વિપ્ર ન કહાવો.

વહેવાઇને ઘેર ગયા પછી મહેતાની પરીક્ષા કરવા માટે નહાવાનું પાણી ધણું બગરમ કરીને આવે છે.

૧ એક જાળદનું નામ હરિ, ને જીજનું નામ પ્રસાદ. મરાઠીમાં નાગરોએ પાશ્વે

ઉપ્પોદક આકર્ષે મુકાબ્યું, મહેતાજીને નાહાના;
પારખું જોધએ મહેતાજીનું, જે ભક્ત કાહાવે છે આહાવા.
સંભણ ન આપશે સહુ કે વાર્યું, એ જળે કેમ અગ્નશે;
અગ્નમાં રહીને સહુ આલોકે, સ્નાન શી પેરે યાશે.
મહેતા આબ્યા માર્ગન કરવા, બેસવા માંડ્યો બાજટ,
નર નારી સહુ કૌતુક કરવા, મળી રહ્યાં છે દક.

આવું પાણી જોઈ મહેતા એક સ્ત્રી પાસે ટાટુ પાણી માગે છે, પણ મહેતાની હાલત નિર્ધન હોવાથી તે ન ગણકારતાં સાંભળ્યું ન સાંભળુ કરી ચાલી જાય છે.

એક સુદરી આડી ઉતરી, ટાટુ માગુ પાણી,
નિર્ધન માટે તે તરણીએ, શ્રવણે સુધી નહીં વાણી.

આ જોઈ મહેતા, આ કામમાં શ્રી કૃષ્ણની મદદ મેળવવા માટે ત્હેમની પ્રાર્થના કરે છે.

કડવું ૨૪.

આ કડવાના પેટામાં ત્રણ પદ આવે છે. ને તે મહેતાનાં રચેલાં છે; તેવું કવિ પોતે જણાવે છે. ને તે મયાર રાગનું છે. મયાર રાગથી વરસાદ વરસે છે તે વાત પ્રસિદ્ધ છે. મહેતાને પણ આ જગોએ ટાટા પાણીની ધણી જરૂર હોવાથી વરસાદ માટે આ રાગ પર્મદ કરતા જણાય છે.

. . . પદ બીજું. કડવું ૨૫

આ પદનો રાગ શુદ્ધ મયાર જણાવ્યો છે. મહેતાની ખરા દિલની પ્રાર્થના સાંભળી શ્રી કૃષ્ણ મહારાજ વરસાદ વરસાવે છે, અને તે એટલો બધો મુશાગ ધારે પડે છે, કે વહેવાઈના ધરના ઉંચરા સુધી પાણી ઉઠ્યાં ચઢી જવાથી ધરનાં માણસો ગમરાઈ જાય છે.

વહેવાઈના મંડપ વિયે, જળ ધારા ચાલી;
ઉંચર માંહાં પાણી ચટ્યું, ન શકે કે ખાળી. ધન.
ગાળે ગડગડે અતિ ધણું, બોલે દાહર બોલ;
આકારા માંહે વરસે ધણો, કરે જરિયા સોર. ધન.
નાગર સહુ વિસ્મય યયા, ધુળે હછડા મહિ;
જળ ધારા ખૂટે નહીં, રખે વહી જાયે. ધન.

પદ ત્રીજું કડવું ૨૬.

આ ત્રીજા પદનો રાગ મેઘ મયાર છે. અને ત્હેમાં કાલા ને શાણા મુસદ્દી નાગરેને કંઠણુ દિલના જણાવ્યા છે.

ડાલા શાણા સદુ વીરે જોહેની કશીયુ છે જાત.

આ કહણુ દિલના નાગરોમાંથી કેટલાક કહેવા લાગ્યા, કે વરસાદ વરસાવ્યો, તહેમાં તે મહેતાએ શું મહોતું પરાક્રમ કર્યું! એ તો એમના મંત્ર, જંત્ર, ને ઇદ્રગ્ન વિધાયી પાણી પડયું હંસો.

જંત્ર મંત્ર કામજો, તેણે વરસાવ્યો વરસાદ;
ઇદ્રગ્નજનું જળ હસો, એહેમાં પરાક્રમ ફાક.

કડયું ૨૭.

આ કડવામાં જુવાન નાગરોણા મહેતાની મીઠી મશકરીઓ કરે છે, તેમ કેટલાક પદ્મિ-
તોમાં ગણાતા નાગરો પણ બચ્ચ વાણી બોલે છે. પણ મન, મારેલા મહેતાને તેથી લગારે
કોઈ ઉત્પન્ન થતો નથી.

કડયું ૨૮.

આ કડવામાં મહેતા, શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનને નૈવેદ્ય ધરાવી તે આરોગવા માટે વિનવે
છે. ને તહેમાં જુદા જુદા ભક્તો પાસેથી આરોગવા પ્રસાદનાં, તેમ ભક્તોનાં નામ ગણાવે
છે. તેમ જણાવી પેતાનો મોગરીઓનો પ્રસાદ આરોગવા વિનવતિ કરે છે.

કડયું ૨૯.

મહેતાનાં આવાં ગંભારી લોકથી ઉલટાં આરિત્ર જોઈ કુવરબાઈ રાતી રોની તહેમને
કહે છે, કે—

આંસુમાં ભરતી આખ રાતી, કુઅરબાઈ કહે વાણી;
જદ્ થયા પણ પેર નાગરની, તાત તમે નવ બનથી.
માટે જાન કીધે શુ યાજો, માહાંમેરા વિષુ તાત;
શીખામણુ મેં ઘણીએ કહી, પણ મનમાં ન આણો વાન.

આ સાંભળી મહેતા તહેને દિલાસો આપી મંમેરાની યાદી લખાવી લાવવા માટે કહે છે.

લાજ કુઅરીનાં આંસુ લોલાં, શીરા ફેરવ્યો હાથ;
દીકરા કુઅરબાઈ કાં દુઃખ આણો, રમરો લેકુંઠનાથ.

આ સાંભળી કુવરબાઈ મેં ઘોઈ નાખી, ઘેર જઈ પેતાની સાસુને મંમેરાની યાદી
કરાવવા માટે કહે છે.

મુખ પખાળી મંદિર પોહોતી, સાદ કરે સદુ આવો,
માંહાંમેરે મોટા ઘર કેરે, સાસુજી સર્વ લખાવો.

કડવું ૩૦. -

આ કડવામાં સાસુ માંમેરાની યાદી લખાવે છે, તે ખરોખર છે, કે નહિ તે જોવા માટે વડસાસુ પણ પાસે બેસે છે, તેમ નણદ પણ પાસે હાજર રહે છે.

આ કડવાનો રાગ, ટ્રે. કવિ કૃત માંમેરાના છઠ્ઠા કડવાના ગગને મળતો આવે છે ને બેનની મતલબ પણ એક જ સરખી, એટલે યાદી કરાવવાની છે. તેમાં લખાવેલી વસ્તુ-ઓનાં નામ પણ એક બીજાને ધણે બાજે મળતાં જણાય છે. તેથી આ કડવાનો થોડોક ભાગ આ નીચે આપવામાં આવ્યો છે.

લખો પડીકાં કુંકુંમ કેરાં, પટોળાં દશ વીસ વડુછ;
નારી કુજર નાના વિધનાં, આપમે શ્રી જુગદીશ વડુછ.
રેટ શણીયા સાળુ આવડે, જાએવ લખો મે ચાર વડુછ;
પામરી ને પટકા પટેડી, બહુ મૂળના માર વડુછ.
થોડ લખો દશ ચરમા કેરા, ચોવેરાં પચાસ વડુછ,
કમખા કાપડાં ઘણેરા જોઇએ, લોક કરે મહુ આશ વડુછ.
સહજ સાર સુનાની શ્રાદ્ધ, લખો મો સાત વડુછ;
વીસ મહુ વાંકડોમાં જોઇએ, મળશે નામરી નાત વડુછ.
ખીરોદક મશક ને મો'રીયાં મગીયાં અનર ઘાટ વડુછ;
તાળાં ને ટપકે સુગંધે, નિર્ખી લેજે નાટ વડુછ.

આ બધી યાદી યઈ રહેતા સુધી પાસે બેઠેલી નણદી, જે આત્માર સુધી સુખ બેસી રહી હતી, તે મર્મમાં કહે છે, કે—

નણદી કહે સહુ મમજી લખાવ્યુ, ભૂલ્યા ખરો નિર્વાણ વડુછ;
લખ્યાથી મેહેતો નહોં ચુકે, માટે લખાવો વળી બે પાંહાંણ વડુછ.^૧

કડવું ૩૧

આવી લાંબી યાદીથી ગભરાઈ જઈને કુવરખાઈ પોતાના આપને કહે છે, કે બાપા, આટલું બધું આપણાથી કેમ અપારો? તે સાંભળી મહેતા કહે છે, કે બહેન, દામોદર દોસ્તી—શ્રી કૃષ્ણ મહારાજ—ને મનથી કાંઈ ભાર નથી. માટે ધીરજ રાખી નાતમાં તેડો મોકલાવો, પણ પિતાત્રીની દુર્બળ દશા જોઈ કુવરખાઈને હજુ પણ ધીરજ રહેતી નથી, ને રડતી કહે છે, કે—

૧ કવિ ટ્રે. કૃત માંમેરાના કડવા છઠ્ઠામાં લખ્યુ છે, કે—

તવ મુખ મરડી નણદી બોલી, સિંદ્ધ થયાં સહુ કાળ વડુછ;
ભારે મોટા બે પહાણ લખોની, જે મહેતાથી અપાસ વડુછ.

વાકુલ થે વાયક સુણતાં, વચન પુત્રી ઝોયરે;
હા ! પિતાજી સને આબુ? આંખેથી આંસું કરે.

આ નેઈ વળી મહેનો ત્હેને ફરી ધીરજ આપવા કહે છે.

ભુંડી ભરોસે છખીયાને, છાખ મંડપ માંહાં ધરા;
શુઓ જદુપતિ શું કરે છે, લાડકી કાં લોચન ભરા.

આ સાંભળી કુંવરબાઈના મનને કાંઈક વિશ્વાસ આવે છે, અને મનમાં વિચારે છે,
કે મારા બાપા કદી પણ આવું ખોટું કહે નહિ.

પતિન આવી કુંવરબાઈને, જનક શુદું નવ કહે.

આથી તે પોતાને ઘેર જઈ આમેશ મટિ સમાં વહાલાં તથા નાતના માણસોને બો-
લાવવા સાર તેડુ કરવા મટિ પોતાની સામુને કહે છે. ને માણસો ભરાતાં ભરાતાંમાં મહેનો
અને ત્હેમની ભક્ત મંડળી લાં આવી પહોંચે છે, પણ ત્હેમની પામે આમેશની કાંઈ પણ
સામગ્રી દેખાતી નથી. તે નેઈ નાગરેણા હાસ્ય કરે છે, ને આવો વગર પેસાનો તમામો
ત્હેવા સ્ત્રીઓનાં ટોળે ટોળાં ઉતાવળાં ધમ્માં આવે છે. કવિ આ સમયનો સ્તીતાર રીક આપે છે.

આથે નાગર ૧૫ મનોહર રસિયા, હાથે તાબી દેને હરીયા;
ચંદ્રવદની તે હસતાં લાજે, ઉપમા જે કહીએ તે જાજે.
શું અમરાપુરી છે એહ, નર નારી નિર્ભે તેહ;
કો છુટી વેણીએ રે, દોડે, ૪૫ પીતાં પુત્ર વજોડે.
કો કર અદી ગુંથતી વેણી, ઉપમા અદ્ભૂત મૂળેણી;
કોણે ચાલતાં ચુડી ખજકે, + + +
જણુ જણુ જોઝરીઓ વાગે, સુણી સંતો રતાં પતિ જાગે.
જય કુણુ કરી કર નેડે, ? શીસ ધૂણે ને મોં મચકોડે !
ખસે ખોટણું શીસ, માંડી નેત્ર ચઢાવી કરે રીસ.
રાખણી અવળી ચર્ધ સાડી, સમું જોદ, એમ કહે માડી;
લટ મુકતાદળની તુટે, કટીથી ફાલી ફરે.
એક સરજે સ્વરે કરે સાદ, સોઢે નવલ વીંછીઆના નાદ;
પ્રથુ શોણી પાગ ભરંતી, ચાલે કાંતુક કોટ કરંતી.
ઉન્મત હર જ અતિ શામે, કો કોહોને કાજે નવ યોગે;
મેહેનોજી કરે માંદમિદ, માદારે મન ગમતું જઈ પેહેઈ.

આવી વખતે પણ સ્ત્રી મંડળમાંથી કેટલીક વ્યંગ વાણી બોલે છે, પણ મહેતા તેની ઉપર લક્ષ ન આપતાં તે બધું દોડે પોટે સહન કર્યું જાય છે. પછી જાગન માટે મહેતા તાલ છોડે છે.

છેડેથી છોડી બે તાલ, મેહેતે ગાજી કહ્યું ગોપાલ.

આમ છેડેથી તાલ છોડી ગોપાળ શબ્દ સાંભળતાં મરાઠરા નાગરા ઠાવક મ્હોદું રાખીને કહે છે, કે—

હા હવડે છાપ બરાણી, એમ વ્યંગ વડે વાણી.

કડવું ૩૨.

મહેતો શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનને આમેઈ લાવવા માટે વિનવે છે.

કડવું ૩૩.

આ કડવામાં શ્રી કૃષ્ણ મહાગજ, પહેલાં કયા કયા ભમોને, કેઈ કેઈ વખતે, કેવી કેવી સહાય કરી તેનું વીગત વાર વર્ણન આપ્યું છે.

કડવું ૩૪.

મહેતાજીની આવી ખગ નિશ્ચયી કરેલી પ્રાર્થના પ્રભુને કાને જાય છે, ને તેથી આમેરા માટે બધી તૈયારી તાકીદે કરવા માટે શ્મિભિજીને કહે છે, ને ઉતાવળ હોવાથી શું શું લેઈ જવું તેનું કુંડામાં મુગન કરે છે.

કડવું ૩૫.

આં કડવામાં શ્રી કૃષ્ણ અને શ્મિભિજી આમેરાનો બધો સામાન લેઈ વહેવાઇને બારણે આવે છે, ને કુંવરબાઇને, ચિંતા કરવા માટે શ્મિભિજી કપડા આપી કહે છે, કે—

હેતે કરીને હદયે લીધી જી, પુત્રી તે કાં ચિંતા કરીધી જી;

મેહેતા સરખા તાહારે તાત જી, તો શે હોએ છુડેને તાપજી,

લખ્યાથી અદકું લાવ્યાં અમે જી, વળી જે લેઇએ તે માગે તમે જી.

આ પછી દરેક જાતનાં કપડાં લાવ્યાની હકીકત આવે છે, તે ઉપરથી તે વખતે, ઐટલે વિ. સં. ૧૭૦૮ ની સાલમાં પાટણ તરફ કેઈ કેઈ જાતનાં કપડાં સ્ત્રી પુરુષો વાપરતાં હતાં, તે જણાઈ આવે છે, તે જણવા માટે આ કડવાની થોડીક લીટીઓ આ નીચે આપી છે.

પાવડી ચીરા ને શિરબંધ જી, પટકા બાદલાઈ દીકે ચાપ આણુદ જી;

મુથણાં સાવ મુંદર ભાત જી, થરમા પામરી કશમેરી જાત જી.

મરાઠ અલાયચા બાસ્તા સાર જી, કમરવેલી શેલાં અપાર જી;

મુકટા શણીયાં દટી^૧ લાલજી, મૂલ ન જાણે કેા દલાલ જી.

સાહેલી મુસી ચક્કા અનેકજી, ઘોતીયાં ઘોતીયાં દોરીઆ વિશેકજી;
ચાર, પટાળાં પિતાંજર જી, ચુંદડી કઢાધર નિર્લાંજર જી.

દુકડી અનેપમ ને શુભ જમા જી, બાદલાઈ કીરતાસ નેને કામા જી;
વિજાપુરી અતસસ ને જુઓ સામા જી, ઝીણા બદલાઈ શુભ શ્યામ જી.

આ બધું કલા પછી કુવરબાઈની નણદે છાબમાં મૂકવા સારૂ મશકરીમાં જે બે મોટા
પાદાણા લખાવ્યા હતા તે વાતની શ્રી કૃષ્ણને ખબર હોવાથી તેની જગોએ સોનાના બે
મોટા પદાણા પણ લાવ્યા હતા.

મુનાનાં દડાં બે યોદ જી, જુઓને લાવ્યા ગરકાદ જી.

જે કલાક પહેલાં જે કુવરબાઈ મોશાળા માટે ચિંતાતુર થઈ રહતી હતી, ને નિર્ધન
મહેતાને વારંવાર કપડા આપતી હતી, તે જ કુવરબાઈ આ વખતે હવે પુર આનંદથી
મોશાળાને લઢાવે લેવા માટે મંડપમાં મહાલે છે.

કુવરબાઈ મંડપ માંડાં માલે જી, પિતા જી આપે મોશાળું વાહાલે જી.

કડવું ૩૬.

આ કડવામાં મોશાળા માટે આજેલાં કપડાં વગેરેની વહેંચણી થાય છે તેમાં કેને
કેને શું શું આપવું તે, કુવરબાઈને મહેતા જણાવે છે.

રત્નાં રૂડી સાડી, આપો તીલક કરીને માડી;
પૂજ્ય પ્રાણી દેશ પરદેશી, વિધ વેદીયા નગર નિવાસી.
જુગ્મ વસ્ત્ર જણા પ્રત્યે આપી, જયા નેત્ર્ય લલિતું શુર માપી;
તોડા સાસુ ને નેદી નેદાણી, સાડી સરસ શુદ્ધ પદાણી.

મહાલણા ? દેવરની માડી, ગર્વ પેહેરે દક્ષણની સાડી;
નોડે લ્યો પુત્રી બે થરમા, સસરાને સોંપો લે કરમાં.

સરસ શોભીતો જામો, જમાવને અંગરું ખામો;
હાર અલકાવત મોટાં મોતી, કડ ધર્ય કુચરી શું જોતી.
આ બે મણિ સુંદરજીને કાજે, પ્રેમે મોકલ્યા શ્રી મહારાજે;
સસરા સાસુની જે માડી, આખ્ય કુચરી ઉત્તમ બે સાડી.

આંખે આંસુ ભરે બે ખુદી, કૈાતકે મહરાણા સુધી;
દપતી દીપર જેઠ નેદાણી, અદ્યુત રંગ પટાળી પાણી.
દીવ્ય દીપતી દુશાળા, આપો વડો બાઈતા સુત વાહાલા;
સાદ કરી નણદ નજીદોઈ, આપો વસ્ત્ર અનેપમ જોઈ.
નણદ તણા કુચર જે નાંહાંના, બાદલાઈ ચીરે રેહેશે ઊંના;
તોડા માણીજ ને માસો, સાદી સરસ ભરતી ખાસો.
ઉર્મા કાકીજીને કાકો, આપો જેમ જગમાં રહે સાખો.

કડવું ૩૭.

આ કડવામાં વિશેષે કરી સ્ત્રી વર્ગને કષ્ટાંતની વહેંચણી વધારે થાય છે, અને તે ફરલેક બાગે ભટ મે. કૃત ગામેરાના કડવાને મળતું આવે છે તેથી ઉતાર્યું છે.

૫૬ રાગ મારું.

પુત્રી સાદ કરી તેડી સ્ત્રી મામીજી ને મામે,
સાસુજીને પૂજી પ્રેમશું પહેલાં મસ્તક નામે;
ફોઈ કુઓ દદ તાત્યાને આપીને દયો માન,
કોહોને આપતું ગોડ પૂજો, ને યોડુ સંભલે કાન.
નાંકાંનાં ગોરાં સમાં સ્ત્રીધી, શ્રીધ જન પાડોસી;
કુઅરઆઈ કો રખે વિશ્વારો, રવજન ડોચા ડોસી.
પિતાંગર પેહેરીને પોખી, દોડિ ગોડા ગોડ;
નાંકાંની વડુને નારી ફૂલર, સોહે સરખી નેડ.
કુઅરઆઈ દલપરની સાડી, ગેડ હોલી જુઓ કડી;
ધરતાં દટાકશુ નિખે, રતી પતિ મન મોટ.
લાડ કુઅર ને લદાયુવતી, અંબ મહે આપેરી;
રખે અંગ લપાડુ દેખે, લપડા માથે હેરી.
લાળ્યાખને લાખી નાકો, જીવ વડુને જુની સાડી;
માંદારા સમ ને મુખ દક્ષિ તો, તાલોજી કહે આડી.
રાજગાઈતુ રૂપ નિખંતાં, લટકે ત્રીભોવન નાય;
મરકલડે મેહેતાજી આગમ, નેડે આપી હાપ.
કુસળાઈ કુલી મંડપમાં, હોરી હોડે ગાર;
જુદોદાર દેખાને ગાદખાં, સંજારે જડુવીર.

વચણ.

જડુવીરે ચીર પૂરો, ખૂટે નહીં કદાપ;
મેહેતા દારણ લોક સદુને, માધવશુ યયો મેળાપ.

કડવું ૩૮.

આ કડવામાં ગામ લોકના અગ્રેસર શૂદ્રસ્યોને ગોલાળાની બહીસો આપ્યાંની વાદી છે. આ કડવું કવિ. પ્રેમાનંદ કૃત મંગેરામાં દેખાતું નથી. કૃત આ કડવાના અંત ભાગમાં કષ્ટાંતની જે વાત આવે છે તે પ્રેમાનંદબાઈએ પોતાનાના કાવ્યના સોલમા કડવામાં જરા વધારે લખાણથી જણાવી છે.

કાપડું એક વિસર્જ્ય તે, વિશે જાણી વાત;
કૃષ્ણજીએ કાપડાનો, વરસાવ્યો વરસાત.

કડવું ૩૯.

આ કડવાની હકીકત પણ પ્રેમાનંદભાઈના કાવ્યમાં આવતી નથી. એટલે લેનાથી વિશેષ હકીકતનું આ કડવું છે. પ્રેમાનંદભાઈ જ્યારે પોતાના કાવ્યમાં કુવરબાઈને મહેતા સાથે વેલમાં બેસાડીને પિયર મોકલે છે, ત્યારે આ કવિ તેને સસરાને જ ઘેર મૂકી મહેતા એકલાને ઘેર પહોંચતા કરે છે. મહેતાની સ્ત્રી વૈકુંઠવાસી ઘઈ છે, ને મહેતાને ભાઈ બોળઈ સાથે અણખનાવ છે, તેથી કુવરબાઈને સુવાવડ કરવા માટે તેની માસુએ પોતાની પાસે રાખી હોય તો તે ખનવા જેવું છે. મોસાળામાં મહેતાનું શ્રીમતપણું અને અલોકિક ચમત્કાર જોયા પછી કુવરબાઈ ઉપર લેના સસરાના ઘરનાં સારા પ્રેમ રાખતાં હતાં, તેથી પણ મહેતાજીને સાફ લગાડવા માટે માસુએ ઘેર રાખી હોય

કુવરબાઈ પર સાસરીયાં સહુ, સદા રહે પ્રસન્ન,
મેહેતાજીની માથ દીધી, પછે સહુ કે રાખે મન.

આ કડવાના અત ભાગમાં કવિ, આ કાવ્યની રમ્યા સાથ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

મંવત સત્તર આઠ અભિનવો, ચંદ્ર વદ રાત્રિવાર,
તાપ હરણી તેરસને દહાડે, પુણ્ય તણો નહોં પાર. વૈષ્ણવે.
હરિ જનનો મહિમા અદ્ભુત, કલો ન જતો લેશ,
ગોવિંદ કૃપાએ અથ બાધ્યો, પ્રેમે પાટણ દેશ.

એટલે આ કાવ્યની રમ્યા સાથ વિ. મ. ૧૭૦૮ ના ચંદ્ર વદિ તેરસ ને રાત્રિવાર છે. ત્યારે પ્રે. કૃત મામેરાની રમ્યા સાલ વિ. સ. ૧૩૩૯ આસો સુદિ ૮ ને રવિવાર છે. એટલે જાનીના મામેરા પછી તેમણે એકત્રીસ વરસે આ કાવ્ય રચ્યું છે. પ્રેમાનંદનો જન્મ પાળા જણાવ્યા પ્રમાણે વિ. સ. ૧૬૯૫ માં ધારીએ તો જાનીનું આ કાવ્ય રચાતી વખતે લેમની ઉંમર તેર વરસની હોવી જોઈએ. આટલી ઉંમરે તો આ કવિ, રાખદ રૂપાવળીનો રામોહરિ ભૂત્ય નો શ્લોક કેડીયું પહેરીને કંઠે કરતા હોવા જોઈએ. અથવા તો સ્વચ્છ પોતીકુ પહેરી સંધ્યા ભણવા માટે વારંવાર કંઠ ધૂણાવતા પરસ્પલમાં બેડેલા હોવા જોઈએ

આગળ ૪૦ કડવાથી હાર ચરિત રાઝ થાય છે લેની હકીકત માટે આ લેખનો, જાજરાતી સન્ ૧૯૧૧ ના દીવાળીના ખાસ અંકમાં આપેલો લેખ વાંચી જોવા વિનંતી છે.

છગનલાલ વિ. રાવળ.

પ્રેમનું પાત્ર.

વિવિધ હરિગીત.*

જે તું મહેને આહે કદાપિ જોઈ મુજ મૈનદર્શને,
ચાહીશ ના, ચાહીશ ના, ચાહીશ નાંહિ કદો મહેને,
મુજ ચકી વિજયી અને ચમકત પેલો સર્વ જે,
અક્ષય, અમર, આશ્વર્થકર, છે આહજે તું તેહને. ૧.

જે તું મહેને આહે કદાપિ જોઈ મુજ તારુણ્યને,
ચાહીશ ના, ચાહીશ ના, ચાહીશ નાંહિ કદો મહેને,
કીર્તિમય અવિનાશી દિમતી ખૂબી અવનતી લાવતી,
આહજે તું વસન્તને તારુણ્ય જે ચિર ધારતી. ૨.

જે તું મહેને આહે કદાપિ જોઈ મુજ ધનકોશને,
ચાહીશ ના, ચાહીશ ના, ચાહીશ નાંહિ કદો મહેને;
મુજથી અદકો રતનથી ભરપૂર અદભુત ઉદયિ જે,
આહજે તું તેહને તુજ પ્રેમને તે ચોખ્ય છે. ૩.

આહે નિરત શુદ્ધ કેવલ પ્રેમથી જે તું મહેને,
ઓ મવૂરી ! આહજે તો તું સદા નિર્ભયપણે;
ઉદયિ. સર્વ, વસન્ત એ સર્વ ચકી અધિકુ અને,
મુજ હૃદય ભક્તિમર્વ મમર્વ પ્રેમથી હું તે'તુને. ૪.

વાંદરા,
તા. ૮-૬-૧૩૧ } નસિનકાન્ત નરસિંહરાવ દીવદીઆ.

પ્રોસ્પેક્ટ હિલ; સિમલા.

સમુદ્રપટથી શુમારે ૫૦૦૦ શીટ ઉંચે સિમલા, અને તેમાં પણ અર્ધા માઇલની યડા-
ઇએ આ ટેકરી. હિંદુઓનો પ્રાચીન કમળાદીયા; અંગ્રેજ લોકની અર્વાચીન પ્રોસ્પેક્ટ હિલ.

પર્વતભૂમિ ! માનવભૂમિ ! માતૃભૂમિ ! જન્મભૂમિ ! યોડાં ગણ્યાંગાંઠ્યાં વર્ષો થયાં માનવ
કલાથી બંધાયેલાં, ટૂંકી બુદ્ધિનાં ચિહ્ન જેવાં ઝૂંપડાં એ માતૃભૂમિ, કે આ પ્રકૃતિએ રચેલાં
અને રસેલાં, તત્ત્વવેત્તા ધર્મશોધક ઋષિમુનિઓએ સેવેલાં કલાપૂર્ણ, સૌંદર્યપૂર્ણ પર્વતમાન્દરો
એ માતૃભૂમિ ?

ધર્મના સાધક આર્ય ! પ્રવૃત્તિની પૂજા પૂર્ણ કરી, વાનપ્રસ્થાશ્રમની સાધના અને નિવૃ-
ત્તિના સેવન માટે તો તારે અહિં માતૃભૂમિમાં જ વળતું જોઈએ. ધર્મચીર બન્યું ! આત્મનૃ !
અહિં જ અંતિમ આશ્રમોનાં કર્મધર્મની સિદ્ધિ, અહિં જ ઇષ્ટપ્રાપ્તિ; ભગવન !

સિમલા ! કલાપૂર્ણ બલ્ય સિમલા ! પ્રકૃતિને પ્રવૃત્ત કરવા મથતા નિવૃત્ત કર્મચીરોનું
નિવાસસ્થાન સમસ્ત હિંદુસ્તાનનો કાર્યભાર કરતી દેવી શ્વિટનસત્તાના સર્વોપરિ ધીરને
નીતિ અને ન્યાયનાં ચિન્તવન અને તુલના કરવા આ જાનિ જ વાજખી છે. આ શાન્તિજ
વાસ્તવિક છે. કુશળ શ્વિટનબુદ્ધિ ! કલા અને કૌશલ્યની તું અદ્ભુત ઉપાસક છે ભગવતિ !

પ્રકૃતિને પણ ધડીબર લગવવા પ્રયત્ન કરતા, માનવકલાના અપ્રતિમ આદર્શરૂપ, સમસ્ત
હિંદુસ્તાનના ઉપરિ અધિકારીઓના છૂટાછવાયા, રગભેરંગી, રમણીય, ઓક અને દેવદાર-
વનમાં દરયાદરશ્ય, મેઘમડળની ધડીવડી મધુર સીતલ હાથા પામતા, બલ્ય, રમ્ય પ્રાસાદો.

આ ટેકરીના અર્ધ ઘેરાવને વીંટી લેતી, કલાકના દરોક માઇલ જ માત્ર જોડળગાયત્રી
ચાલ ચાલતી, કાલકાથી સિમલા સુધી ઉંચે અને ઉંચે મ્હડી આવતી, ઉર્ધ્વગામિની,
જાલકના રમકડા જેવી રેલ્વેટ્રેન.

આ, અને અનેક આવી માનવકલાની મહત્તા ! અદ્ભુત સાહસિક પરાક્રમ દાખવતી
દેવી શક્તિની અમરકૃતિ ! દિગ્વિજયની પતાકા ઉરાડતી કર્મમાર્ગની સિદ્ધિ !

પણ અહો ! મીઠી પ્રકૃતિ ! બહાલી માતા ! પ્રભુતાની પ્રતિકૃતિ ! પ્રેમ, સૌંદર્ય અને
શાન્તિની હાથ ! તારામાં શું નથી ? કલા નથી ? સાહસ નથી ? શક્તિ નથી ? દિવ્યભાવ
નથી ? પ્રભુતા નથી ? અમરકાર નથી ? કઈ મહત્તા નથી ? જો મહાન આત્મરૂપ ! આત્મ-
હાથ ! આત્મધ્વનિ ! તું હું એકસ્વરૂપ.

પણ વાદળ મ્હડ્યું; છવાયું; વધારે પ્રસર્યું; અહિં તહિં ધૂમતું થોડો કાગ સર્પના પ્રતાપી

તેજને નીચેની ભૂમિથી અદૃશ્ય રાખે છે. શું આવું જ અગ્નિ, આવા જ અગ્નિની હાયા મનુષ્યજીવનમાં નથી આવતાં ? મનુષ્યમાં અર્ધર્ષિપે નથી પ્રતીત થતાં ?

આવ, ઓ આત્મવત્ રશ્મિબંધાર 'રવિરાજ' ! ઓ પ્રકાશ ! ઓ જ્ઞાન ! એ જ્ઞાન-પ્રતાપથી જ એ અંધકાર, એ અર્ધર્ષિ, એ વાદળનો ક્ષણિક કાળનો પડદો દૂર. પુનઃ એ જ ભૂમિ ! એજ પ્રકાશ ! એ જ પ્રકૃતિ ! એ જ આત્મદર્શન ! એજ જ્ઞાન. ૐ.

યુગોથી વિરાજતા જ્ઞાનવેતાના ચિત્ત જેવા સ્થિર, ઉદારતા જેવા વિશાલ, પ્રેમ જેવા સૌંદર્યપૂર્ણ, ક્રામગતા જેવા આર્દ્ર, રસિકતા જેવા ચમત્કૃત, ભક્તતા જેવા મહાન, અને પ્રજ્ઞતા જેવા પરિપૂર્ણ પર્વતો. દૃષ્ટિને રસ પામીને ભૂમિમાતાને ખોળે આજોટતી, લીલી લીલોતરી નીલવર્ણી સાડી પહેરેલી નવવધૂનાં નિર્મળ પ્રેમ, સૌંદર્ય અને ઉત્સાહ જેવા ઉત્સાસપૂર્ણ ગિરિરાજ.

ઉગી ઉગી તપ તાપતાં, લતામખીના આવિગનથી પ્રેમાદૈત પામતાં, ઝોક, ચીક, અને ફેવદાર આદિના પૂજ્યપ્રધાન વૃક્ષોની વિનય-ભાવના. રટ્ટોમેરી, જરદાણુ, અંજીર આદિ વનવૃક્ષોનો મીઠો અને માધુર્યભર્યો પ્રસાદ. મહાભાયા પ્રકૃતિ અને મહાપુરુષ સ્વયંભગવાનને પૂજી પૂજી ખીલતાં નાનારંગી વનકુસુમોનું અર્ધપ્રધાન આમ અંતરમાં ધ્વનિ પાડતી ને સારી પ્રકૃતિની સાથે અભિનભાવ રમતી વનસૌંદર્યની લીલા. પ્રકૃતિનું રસપાન.

વેદિક યુગનું જ્ઞાન કરાવતા, પર્વતોની ખીણમાં અને હોથે, જરણાંનાં ગાનપાન અને યોડા મેદાનમાં કાંતરી કાંતરી લીલાં ખેતરોને પોપણે પડેલાં, જીવનને આવશ્યક ખાન-પાન વસ્તુઓની જ તૃપ્તિ પામતાં, કૃષિજનો અને તેમના અર્પિતને આદર આપતાં ઝૂપડાં અઢા ! એમના અર્થશન્ય પણ ધ્વનિઓધક સંગીતમિત્ર નિર્મળ મત્રોની હેલિ !

સર્પની ઉતારેલી કાંચળી જેવી અતિશય દૂર પણ દૃષ્ટિસમીપ વહેતી પડેલી દૃઢતા રેલા જેવી, ક્ષીરસાગરને જ મળવા જતી હોય તેમ એનું જ સ્વરૂપ ધારણ કરતી, આગળ જતાં આત્મરૂપ બહેન સિંધુમાં એકતા પામતી સરિતા સતલજ. પ્રેમનો એ નિર્મળ પ્રવાહ. એ વહેતો અને વહેતો વિશ્વને વીંધતો અને ભીંજતો વસ્તુમાત્રના અંતઃસ્થને એકરૂપ કરતો પ્રીતિરૂપ બહેન સતલજની પેઠે, એની પ્રતિકૃતિરૂપે, એજ સ્વરૂપ અંતરમાં વહેતો પ્રેમપ્રવાહ એ અમૃતપાન !

પાસેજ અહિં ઉપર આર્યવીર પૃથુરાજની અડમ્મ જાદાએ સ્થાપેલ એના હૃદયની સંપત્તિ જેવું, એની અચળ શક્તિ જેવું જ અસારસુધી સ્થિર રહેલું ભગવતી કૃમળાદેવીનું ન્હાનું પણ ભક્તિની વિશાળ વ્યાપકતા દાખવતું મંદિર.

ત્રીશ વર્ષથી, ધૈર્યશીલ, ધર્મશીલ, તપશીલ, રહી પૂજા કરતા, એ યોદ્ધાનાં જાદા,

પ્રોસ્પેક્ટ હિલ; સિમલા.

સમુદ્રપટથી ચુમારે ૫૦૦૦ ફીટ ઉંચે સિમલા, અને તેમાં, પણ અર્ધા માઇલની યડા-
ધએ આ ટેકરી. હિંદુઓનો પ્રાચીન કમળાદીભા; અંગ્રેજ લોકની અર્વાચીન પ્રોસ્પેક્ટ હિલ.

પર્વતભૂમિ ! માનવભૂમિ ! માતૃભૂમિ ! જન્મભૂમિ ! થોડાં ગણ્યાગાંઠ્યાં વર્ષો થયાં માનવ
કલાથી બંધાયેલાં, ટૂંકી બુદ્ધિનાં ચિદ્ધન જેવાં જૂષડાં એ માતૃભૂમિ, કે આ પ્રકૃતિએ રચેલાં
અને રચેલાં, તત્ત્વવેદના ધર્મશોધક ઋષિમુનિઓએ સેવેલાં કલાપૂર્ણ, સૌંદર્યપૂર્ણ પર્વતમંદિરો
એ માતૃભૂમિ ?

ધર્મના સાધક આર્ય ! પ્રકૃતિની પૂજા પૂર્ણ કરી, વાનપ્રસ્થાશ્રમની સાધના અને નિઃ-
શ્ચિન્તા સેવન માટે તો તારે અહિં માતૃભૂમિમાં જ વળતું જોઈએ. ધર્મવીર બન્ધુ ! આત્મન !
અહિં જ અંતિમ આશ્રમોનાં કર્મધર્મની સિદ્ધિ, અહિં જ ઇષ્ટપ્રાપ્તિ; ભગવન !

સિમલા ! કલાપૂર્ણ ભવ્ય સિમલા ! પ્રકૃતિને પ્રજ્વલ કરવા મથવા નિષ્ઠ કર્મવીરોનું
નિવાસસ્થાન. સમસ્ત હિંદુસ્તાનનો કાર્યભાર કરતી દૈવી છિટનસત્તાના સર્વોપરિ વીરને
નીતિ અને ન્યાયનાં ચિન્તવન અને તુલના કરવા આ ભૂમિ જ વાજબી છે. આ શાન્તિજ
વાસ્તવિક છે. કશા છિટનબુદ્ધિ ! કલા અને કૌશલ્યની તું અદ્ભુત ઉપાસક છે ભગવતિ !

પ્રકૃતિને પણ ધડીબર લગ્નવવા પ્રયત્ન કરતા, માનવકલાના અપ્રતિમ આદર્શરૂપ, સમસ્ત
હિંદુસ્તાનના ઉપરિ અધિકારીઓના છૂટાછવાયા, રંગબેરંગી, રમણીય, ઓક અને દેવદાર-
વનમાં દર્યાદર્ય, મેઘમળની ધડીધડી મધુર શીતલ છાયા પામતા, ભવ્ય, રમ્ય પ્રાસાદો.

આ ટેકરીના અર્ધ ઘેરાવને વોટી લેતી, કલાકના દરેક માઇલ જ માત્ર ગોકળગાયત્રી
ચાલ ચાલતી, કાલકાથી સિમલા સંધી ઉંચે અને ઉંચે ચઢી આવતી, ઉર્ધ્વગામિની,
બાલકના રમકડા જેવી રેલવેટ્રેન.

આ અને અનેક આવી માનવકલાની મહત્તા ! અદ્ભુત સાહસિક પરાક્રમ દાખવતી
દૈવી શક્તિની ચમત્કૃતિ ! દિગ્વિજયની પતાકા ઉરાડતી કર્મમાર્ગની સિદ્ધિ !

પણ અહો ! મીઠી પ્રકૃતિ ! બહાલી માતા ! પ્રભુતાની પ્રતિકૃતિ ! પ્રેમ, સૌંદર્ય અને
શાન્તિની છાયા ! તારામાં શું નથી ? કલા નથી ? સાહસ નથી ? શક્તિ નથી ? દિવ્યભાવ
નથી ? પ્રભુતા નથી ? ચમત્કાર નથી ? કઈ મહત્તા નથી ? ઓ મહાન આત્મરૂપ ! આત્મ-
છાયા ! આત્મધ્વાન ! તું હું એકરૂપ.

પણ વાદળ ચઢડયું; છવાયું; વધારે પ્રસર્યું; અદિતહિં ધૂમતું થોડો કાળ સૂર્યના પ્રતાપી

તેજને નીચેની ભૂમિથી અદૃશ્ય રાખે છે. શું આણું જ અગ્નિ, આવા જ અગ્નિની છાયા મનુષ્યજીવનમાં નથી આવતાં ? મનુષ્યમાં અધર્મરૂપે નથી પ્રતીત થતાં ?

આવ, ઓ આત્મવત્ રસિમંડાર રિવિરાજ ! ઓ પ્રકાશ ! ઓ જ્ઞાન ! એ જ્ઞાન-પ્રતાપથી જ એ અંધકાર, એ અધર્મ, એ વાદળનો ક્ષણિક કાળનો પડો દૂર. પુનઃ એ જ ભૂમિ ! એજ પ્રકાશ ! એ જ પ્રકૃતિ ! એ જ આત્મદર્શન ! એજ બ્રહ્મ. ૐ.

યુગોથી વિરાજતા બ્રહ્મવેતાના ચિત્ત જેવા સ્થિર, ઉદારતા જેવા વિશાલ, પ્રેમ જેવા સૌંદર્યપૂર્ણ, કોમળતા જેવા આર્દ્ર, રસિકતા જેવા અમૃત, ભવ્યતા જેવા મહાન, અને પ્રભુતા જેવા પરિપૂર્ણ પર્વતો. ઘટિનો રસ પામીને ભૂમિમાતાને ખોળે આલોટતી, લીલી લીલોતરી નીલવર્ણી સાડી પહેરેલી નવવધૂનાં નિર્મળ પ્રેમ, સૌંદર્ય અને ઉત્સાહ જેવા ઉદ્ઘાસપૂર્ણ ગિરિરાજ.

હળી હળી તપ તાપતાં, લતાસખીના આગ્નિગનથી પ્રેમાદૃત પામતાં, ઓહ, ચીડ, અને ફેવદાર આદિતાં પૂજાપ્રધાન વૃક્ષોની વિનય-ભાવના. રોઝેરી, જરદાગુ, અંશુર આદિ વનફોનો મીઠો અને માધુર્યભર્યો પ્રસાદ. મહામાયા પ્રકૃતિ અને મહાપુરુષ સર્વભગવાન્નો પૂછી પૂછી ખીલાતાં નાનારંગી વનકુસુમોનું અર્ધપ્રદાન આમ અતરૂમાં ધ્વનિ પાડતી ને સારી પ્રકૃતિની સાથે અભિન્નભાવ રમતી વનસૌંદર્યની લીલા. પ્રકૃતિનું રસપાન.

વેદિક યુગનું ભાન કરાવતા, પર્વતોની ખીણમાં અને હોય, ઝરણાંનાં શાન્તપાન અને થોડા મેદાનમાં કાંતરી કાઢેલાં લીલાં ખેતરોને પોપણે પડેલાં, જીવનને આવશ્યક ખાન-પાન વસ્તુઓથી જ તુલિ પામતાં, કૃષિજનો અને તેમના અતિથિને આદર આપતાં ઝૂંપડાં અહીં એમના અર્થશૂન્ય પણ ધ્વનિબોધક સંગીતમિત્ર નિર્મળ મત્રોની હેલિ.

સર્પની ઉતારેલી કાંગળી જેવી અતિસથ દૂર પણ દૃષ્ટિસમીપ બેઠેલી પડેલી દ્વંદ્વના રેલા જેવી, ક્ષીરસાગરને જ મળવા જતી હોય તેમ એનું જ સ્વરૂપ ધારણ કરતી, આગળ જતાં આત્મરૂપ બેઠેલ સિંધુમાં એકતા પામતી સરિતા સતલજ. પ્રેમનો એ નિર્મળ પ્રવાહ. એ બેઠો અને બેઠો વિશ્વને વીંધતો અને ભીંજતો વસ્તુમાનના અંતઃસ્થને એકરૂપ કરતો પ્રીતિરૂપ બેઠેલ સતલજની પેઠે, એની પ્રતિષ્ઠિતરૂપે, એજ સ્વરૂપે અંતરૂમાં બેઠો પ્રેમપ્રવાહ એ અમૃતપાન.

પાસેજ અહિં ઉપર આર્યવીર પૃથુરાજની અગ્ર શક્તિએ સ્થાપેલ એના હૃદયની સંપત્તિ જેવું, એની અચળ શક્તિ જેવું જ અભારસુધી સ્થિર રહેલું ભગવતી કૃમળાદેવીનું ન્હાનું પણ બક્ષિતની વિશાળ વ્યાપકતા દાખવતું મંદિર.

ત્રીશ વર્ષથી, ધૈર્યશીલ, ધર્મશીલ, તપશીલ, રહી પૂજા કરતા, એ શોદાનાં શ્રદ્ધા,

ભક્તિ અને વીર્યને પ્રોત્સાહન આપતાં, એની ભક્તિને ચિરસ્થાયી બનાવતા આ એકાદી વર્ષના વૃદ્ધ પૂજારીની એ દેવીની સેવા.

માનવ જડતાને ચૈતન્ય બનાવતી, હૃદયને હલમલાવી ભક્તિનું ઝરણું માતી, એ ભક્તિ માંથી ચિત્તની સ્થિરતા અર્પી સમાધિમાં પ્રેરતી, એ દેવી ઉપાસક સેવકની શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ ભરી મહામાયા જંગલમાંની આરતિ ! આભરતિ !

મનુષ્યને નિદ્રાકાળે પ્રભુ જાગૃતિ સ્વીકારાવતો હોય અને આમને આમ રાત્રિમાં દિન અને દિનમાં રાત્રિનો સમાસ સ્વીકારી કાળને જીતવો છે એવી ભાવના પ્રેરતો, સર્વકાળ એક જ સમાધિસ્થ સ્થિતિની પ્રેરણા ઉત્કરિતો અદ્ભુત રાજના ભર્યો જ્ઞાનરૂપ શામધ્વનિ !

જગતને અદૃશ્ય કરતું નીચેની ખીણોમાંથી ઉઠતું આકાશસદૃશ મેઘમંડળ, ઉપર સ્થિત-કાનના પડદા જેવું, મેઘમંડળની વિભૂતિ જેવું, નિર્મળતા મહાસાગર જેવું એવુંજ આકાશ એની વચમાં આ આકાશ મેઘના દેહમાં આત્માવત સપુટવત, આ સ્વર્ગગય ટેકરીપર સમાધિસ્થ આ શરીર !

પણે પશ્ચિમમાં, માનવીને તડકાછાયાની પેઠે શુષ્ક-અગ્નિ દ્વનનો પાઠ સ્વીકારતા, અસ્ત દેખાતા સૂર્યની લાલી ! જગતના મેળથી વિમુખ-વિશુદ્ધ, નિર્મળ જ્ઞાનસ્વરૂપ સન્યાસ યજ્ઞના અગ્નિની જ્વાલા જેવો, એ લાલીનો સમ્યક્જ્ઞાનન્દ સ્વરૂપ બહારો કાપાય રંગ; ઈ.

૧૫ જુલાઈ ૧૯૧૨.
ત્રાસ્વેકટ હિલ; સિમલા. }

“સ્નેહજ્ઞાપિતિ.”

અર્ચાપત્ર.

• ચરોતર.

આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિશે મ્હને ચર્ચા આ પૂર્વ કરેલી છે.* તે સ્થળે ‘ચારોતર’ એ વ્યુત્પત્તિકલ્પનાની કૃત્રિમતા વિશે પ્રશ્ન કર્યો છે, તેમ જ રા. કેશવલાલ દ્રુવે ‘કાન્હડે પ્રબન્ધમાં ‘ચિટોતર’ શબ્દ વિશે મ્હને લખ્યું હતું કે એ નામ છે, પણ એ આપણા

* “પ્રેમાનન્દનાં નાટકો” — નિબન્ધ ૫. ૩૬, ૩૭, મૂળ તથા પુટનોટ;

“આ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં હોય ખરાં ?” — ‘વસન્ત’ સં. ૧૮૬૮ ના કાર્તિ-ક્રમે અંક, ૫. ૪૬૫-૪૬૬ — ચરોતર-ચારોતર.

હાલના મહીનદીથી ઉત્તરના પ્રદેશનું નામ હોય એમ જણાતું નથી, તે વાત પણ ઉદ્ભવેલી છે આજ એક નવી સચક વાત તરફ મ્હારુ લક્ષ્ય ખેંચાયું તે વિદ્વાન વર્ગ આગળ રજુ કરુ છું

ટોડકૃત 'રાજસ્થાન' મા નીચેના વાંચો છે —

" There is, or rather was, a class of lands in Mewar appended to the crown, of which it bestowed life-rents on men of merit. These were termed *Chur-ootan*, and were given and taken back, as the name implies, in contra distinction to grants which though originating in good behaviour, not only continued for life but descended in perpetuity. Such places are still so marked in the rent-roll, but they are seldom applied to the proper purpose."

('Annals and Antiquities of Rajasthan' by Lieutenant-Colonel James Tod Edition 1894 by L R Lahari & Co Sketch of a Feudal System in Rajasthan Chap III Page 147)

આ ઉતારાનું તાત્પર્ય એ છે કે મેવાડમા અમન કટલીક દરબારી જમીનો હેવી હતી કે તે ખીખને જિદગી પર્યંત સાચતા અને ચરણ પછી પાડી દરબારની જમીનમા ચડતી, પાછી એ જૂના માણુમને નામેથી ગતરી નવાને નામે જિદગી પર્યંત ચડતી આ જમીનોનું નામ ચર—ગતર હતું 'ચર—ગતર' ઉપરથી 'ચર—ગતર'

આ વાંચીને વિચાર આવે છે કે આપણુ ગુજરાતનું ચરોતર કોઈ જૂના કાળમા 'ચર—ગતર' જમીનની પેઠે અપાયુ અને અપાતુ હશે ? અને તેથી ચરોતર નામ પડ્યુ હશે ?

'કાન્હડદે પ્રબન્ધ' માતા 'ચિડોત્તર' નામનું મૂળ-પણ આ પ્રકારનું હશે ? તેમ હોય તો વર્ગદર્શક નામ એકનુ એક બે ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશનું હોવાનો ખુલાસો મળી સકે

આ માત્ર કલ્પના તરીકે મૂકુ છું 'ચરોતર' ભૂમિનું કોઈ પણ કાળે 'ચર—ગતર' જમીન જેવુ સ્વરૂપ હયા બાબત ઐતિહાસિક પ્રમાણુ કોઇને જડે એમ હોય તો તો આ કલ્પનાને કલ્પનાના વર્ગમાથી કાઢીને સિદ્ધાન્તની કક્ષામા મૂકાય પ્રાચીન શોધકો આ બાબત શોધમા પ્રવૃત્ત થશે ?

વાંદરા,
તા. ૧૩-૭-૧૩ }

નરસિંહરાય ભોળાનાથ.

+ ટોડકૃત 'રાજસ્થાન' ના ગુજરાતી ભાષાન્તરમાથી આ વત મ્હારી પત્નીને જડી તે મ્હને બતાવી

પાપપુણ્યની જવાબદારી.

જાનામિ ધર્મં ન ચ મે પ્રવૃત્તિ
જાનામ્યધર્મં ન ચ મે નિવૃત્તિ ।
કેનાપિ દેવેન હૃદિ સ્થિતેન
યયા નિયુક્તોઽસ્મિ તથા કરોમિ ॥

‘વસન્ત’ ના ચાલૂ સાલના વૈશાખના આઠમા એક ચર્યાપિત્રમા આ વચન ઉતારી પૂછ્યું છે કે દુર્યોધનના કૃત્યોની ખાશી હેણે આપેલા આ વચનને આધારે આપી શકાય ખરી ?

રા. આણ્વદ્યકરભાઈએ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો છે કે ખાશી ન જ આપી શકાય, હા માણુમ જ આ સિદ્ધાન્તનો દુરુપયોગ કરેછે

આ ચર્ચા ઉપરથી પ્રસ્તુત શ્લોકનો ખરો અર્થ શો હશે તે તપાસનાનું મન થાય છે રા આણ્વદ્યકરના ઉત્તરમાના એક શબ્દમા જ—‘દુરુપયોગ’ એ શબ્દમા જ—મૂલવાપ છે કે દુર્યોધને એ વચનનો ખોટો અર્થ કયો હતો, અને ખરો અર્થ તો સારો અને જુદો છે ત્યારે આ શ્લોકના જે જે અર્થ સંભવતા મળે જણાય છે તે નીચે ટાકુ છું—

(૧) દુર્યોધને કરેલો ખોટો અર્થ—

ધર્મં શુ તે હું જાણું છું, છતાં મહારાથી હેમા પ્રવૃત્ત થઈ શકાઈ નથી, અધર્મં શુ તે પણ જાણું છું છતાં તેનાથી મહારાથી નિવૃત્ત થવાનું નથી, (કેમકે) હૃદયમાં રહેલો કોઈ અગમ્ય દેવ મળે તેમ પ્રેરેછે તેમ હું કરું છું અર્થાત્, ધર્મકૃત્યના કરવા માટે તેમ જ અધર્મકૃત્ય કરવા માટે પોતાની જવાબદારી કશી નથી, બધી જવાબદારી અતર્થમાં પ્રેરનાર દેવની જ છે

ખરા અર્થ—

(૨) હું ધર્મ જાણું છું, પણ તે તરફની મહારી પ્રવૃત્તિ તે મહારી પોતાની નથી, અને અધર્મ જાણું છું, પણ તેનાથી નિવૃત્ત થાઉં છું તે નિવૃત્તિ મહારી પોતાની નથી, જે છે તે મળે પ્રેરનાર દેવની પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ છે, કેમકે એ હૃદયસ્થિત દેવ પ્રેરેછે તેમ હું કરું છું

આ અર્થમા મનુષ્ય કેવળ સ્વેચ્છાહીન બુદ્ધિહીન પૂતળું બનેછે, તેથી આ અર્થને માત્ર પ્રથમ ક્રમને ડેકાણે લઈને વધારે સુષ્ટિત અર્થ નીચે પ્રમાણે લાગેછે—

(૩) ધર્મં શુ તે હું જાણું છું, પરંતુ તે તરફની મહારી પ્રવૃત્તિ તે મહારી પ્રવૃત્તિ નથી, કેવળ મહારા પોતાના ઇચ્છાબળથી હું તે કૃત્ય કરું છું એમ નથી, તેમ જ અધર્મં શુ તે હું જાણું છું, પરંતુ તે કૃત્ય તરફથી હું નિવૃત્ત થાઉં છું તે મહારી નિવૃત્તિ નથી, કેવળ મહારા

પોતાના ઇચ્છાનિર્ગમી હું પાપ કરતા અટકું એમ નથી, (ત્યારે કો'ની ઇચ્છાનાબગમી આ બને છે ?—તે કહે છે —) મહારા હૃદયમાં રહેલો શ્રેષ્ઠ અગમ્ય દેવ છે તે જોમ મહેને પ્રેરે છે તેમ હું કરું છું, અર્થાત્, હેની ઇચ્છાના બળથી હું પુણ્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થાઉં છું, ને પાપથી નિવૃત્ત થાઉં છું. પાપ અને પુણ્યના કૃત્યને પ્રમગે શુ સ્વીકારવું ને શુ ન સ્વીકારવું એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે તે વખતે હું માત્ર ધર્માધર્મના જ્ઞાનના ઉપર આનમ્બન રાખીને બેસતો નથી, કેમકે કેવળ જ્ઞાન એ પ્રમગે મદદ કરતું નથી, જ્ઞાનવાળા પણ પ્રતોબનને વશ થાય છે, પરંતુ હું તે પ્રસંગે મહેને પ્રેરનાર હૃદયમાં વસેલા દેવની ઇચ્છા બાજુવા પ્રાર્થનાબળે પ્રયાસ કરું છું, અને ત્યારે પરિણામે જે પ્રેરણા—નિયોજન—થાય છે તે પ્રમાણે વર્તું છું. માટે પુણ્યકર્મનો કે પાપનિવૃત્તિનો યશ મહેને નથી, મહારા બનદાતા હૃદયવાસી દેવનો છે.

આ છેલ્લા અર્થમાં મનુષ્યની અસહાય દશામાં નિર્બળતા, પરંતુ પ્રેરક દેવના બળની સહાયતામાં સખળતા, તેમ જ મનુષ્ય તે સ્વેચ્છાદીન પૂતળું નથી, પરંતુ પોતાની ઇચ્છાનો પ્રેરક દેવની ઇચ્છા બોડે યોગ કરીને પોતે જવાબદાર પ્રાણી છે એ તત્ત્વ, સ્વયંવાય છે, કેમકે કર્તવ્યપ્રમગે સદમરકર્મના સ્વીકારત્યાગનો નિર્ણય કરવો એ જવાબદારી તો મનુષ્યની જ છે, તે પ્રમગે પ્રેરક દેવની ઇચ્છા બાજુવાનો પ્રયાસ કરવો એ પણ મનુષ્યની જવાબદારીનો ભાગ છે.

આમ છેવડનો અર્થ ઉત્તમ લાગે છે અને હું ધારું છું એ વચન અથવા એ અર્થનું વચન પૂર્વ મુનિઓએ કહેલું હશે ત્યારેનો અર્થ મચડીને દુર્યોધને પોતાના જવાબદારી નિનાના જીવનના ખ્યાલમાં વાપરેલું.

ભગવદ્ગીતામાં—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

आमयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

(અધ્યાય ૧૮, શ્લોક ૬૧)

આ વચન છે ત્યારે પણ દુરુપયોગ ના કરતા, ઉપર પ્રમાણે યથામભવ સદર્થ જ કરવાનો છે, હેમા પાપ માટે પણ ધર્મરત્ની પ્રેરણા હોય છે એમ જ્ઞાનનું એ ભૂમ્ય છે, કેમકે પૂર્વાપરવિરોધ ગીતામાં ના આવે એમ અર્થ કરવો જોઈએ, અને પાપકૃતિનો ખુલાસો તો આગળ જ ગીતામાં અપાઈ ચૂક્યો છે—

‘અર્જુન પૂછે છે—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुष ।

अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजित ॥

(અ ૩, શ્લોક ૩૬)

પાપપુણ્યની જવાબદારી.

જાનામિ ધર્મં ન ચ મે પ્રવૃત્તિઃ

જાનામ્યધર્મં ન ચ મે નિવૃત્તિઃ ।

કેનાપિ દેવેન દ્વિ સ્થિતેન

યયા નિયુક્તોઽસ્મિ તથા કરોમિ ॥

‘વસન્ત’ ના ચાલુ સાલના વૈશાખના અંકમાં એક ચર્ચાપત્રમાં આ વચન ઉતારી પૂછ્યું છે કે દુર્યોધનનાં કૃત્યોની માફી હેતુ આપેલા આ વચનને આધારે આપી શકાય ખરી ?

રા. આણંદશંકરભાઈએ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો છે કે માફી ન જ આપી શકાય; હા માણસ જ આ સિદ્ધાન્તનો દુરુપયોગ કરે છે.

આ ચર્ચા ઉપરથી પ્રસ્તુત શ્લોકનો ખરો અર્થ શો હશે તે તપાસવાનું મન થાય છે. રા. આણંદશંકરના ઉત્તરમાંના એક શબ્દમાં જ—‘દુરુપયોગ’ એ શબ્દમાં જ—સૂચવાય છે કે દુર્યોધને એ વચનનો ખોટો અર્થ ક્યો હતો, અને ખરો અર્થ તો સારો અને જુદો છે. ત્યારે આ શ્લોકના જે જે અર્થ સંભવતા મળે જણાય છે તે નીચે દર્શાવું:—

(૧) દુર્યોધને કરેલો ખોટો અર્થ—

ધર્મં શું તે હું જાણું છું, છતાં મહારાથી હેમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકાતું નથી; અધર્મં શું તે પણ જાણું છું છતાં તેમાંથી મહારાથી નિવૃત્ત થવાનું નથી; (કેમકે) હૃદયમાં રહેલો ક્રોધ અગમ્ય દેવ મળે તેમ પ્રેરે છે તેમ હું કરું છું. અર્થાત્, ધર્મકૃત્યના કરવા માટે તેમ જ અધર્મકૃત્ય કરવા માટે પોતાની જવાબદારી કશી નથી; બધી જવાબદારી અંતર્માંથી પ્રેરનાર દેવની જ છે.

ખરા અર્થ:—

(૨) હું ધર્મ જાણું છું, પણ તે તરફની મહારી પ્રવૃત્તિ તે મહારી પોતાની નથી; અને અધર્મ જાણું છું, પણ તેનાથી નિવૃત્ત થાઉં તે નિવૃત્તિ મહારી પોતાની નથી; જે છે તે મળે પ્રેરનાર દેવની પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ છે; કેમકે એ હૃદયસ્થિત દેવ પ્રેરે છે તેમ હું કરું છું.

આ અર્થમાં મનુષ્ય કેવળ સ્વેચ્છાહીન બુદ્ધિહીન પૂતળું બને છે, તેથી આ અર્થને માત્ર પ્રથમ ક્રમને ઠેકાણે લખને વધારે સુષ્ટિત અર્થ નીચે પ્રમાણે લાગે છે:—

(૩) ધર્મં શું તે હું જાણું છું; પરંતુ તે તરફની મહારી પ્રવૃત્તિ તે મહારી પ્રવૃત્તિ નથી; કેવળ મહારા પોતાના ઇચ્છાબળથી હું તે કૃત્ય કરું છું એમ નથી; તેમ જ અધર્મં શું તે હું જાણું છું, પરંતુ તે કૃત્ય તરફથી હું નિવૃત્ત થાઉં છું તે મહારી નિવૃત્તિ નથી, કેવળ મહારા

પોતાના ઇચ્છાબળથી હું પાપ કરતા અટકું એમ નથી (ત્યારે કો'ની ઇચ્છાનાબળથી આ બને છે ?—તે કહે છે —) મહારા હૃદયમાં રહેલા કોઈ અગમ્ય દેવ છે તે જેમ મહેને પ્રેરે છે તેમ હું કરું છું, અર્થાત્, હેતી ઇચ્છાના બળથી હું પુણ્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થાઉં છું, ને પાપથી નિવૃત્ત થાઉં છું. પાપ અને પુણ્યના કૃત્તને પ્રમગે શુ સ્વીકારવું ને શુ ન સ્વીકારવું એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે તે વખતે હું માત્ર ધર્માધર્મના જ્ઞાનના ઉપર આનમ્બન રાખીને બેસતો નથી, કેમકે કેવળ જ્ઞાન એ પ્રસંગે મદદ કરતું નથી, જ્ઞાનવાળા પણ પ્રતોષનને વશ થાય છે, પરંતુ હું તે પ્રમગે મહેને પ્રેરનાર હૃદયમાં વસેલા દેવની ઇચ્છા જાણવા પ્રાર્થનાબળે પ્રયાસ કરું છું, અને ત્હેને પરિણામે જે પ્રેરણા—નિયોજન—થાય છે તે પ્રમાણે વર્તું છું. માટે પુણ્યકર્મનો કે પાપનિવૃત્તિનો યશ મહેને નથી, મહારા બનઠાતા હૃદયવાસી દેવનો છે.

આ છેલા અર્થમાં મનુષ્યની અસહાય દશામાં નિર્બળતા, પરંતુ પ્રેરક દેવના બળની સહાયતામાં સખળતા તેમ જ મનુષ્ય તે સ્વેચ્છાહીન પૂતળું નથી, પરંતુ પોતાની ઇચ્છાનો પ્રેરક દેવની ઇચ્છા બેઠે ચોગ કરીને પોતે જવાબદાર નાણી છે એ તત્ત્વ, સ્વચ્ચાલ્ય છે, કેમકે નૃત્યપ્રસંગે સંસ્કારકર્તા સ્વીકારતામનો નિર્ણય કરવો એ જવાબદારી તો મનુષ્યની જ છે તે પ્રસંગે પ્રેરક દેવની ઇચ્છા જાણવાનો પ્રયાસ કરવો એ પણ મનુષ્યની જવાબદારીનો ભાગ છે.

આમ છેવટનો અર્થ ઉત્તમ લાગે છે અને ધારું છું એ વચન અથવા એ અર્થનું વચન પૂર્વ મુનિયોએ કહેલું હશે ત્હેનો અર્થ મચકીને હુએધને પોતાના જવાબદારી વિનાના જીવનના અથાવમાં વાપરેલું.

ભગવદ્ગીતામાં—

ઈશ્વર સર્વભૂતાના હૃદયેડર્જુન તિષ્ઠતિ ।

આમયન્ સર્વભૂતાનિ યન્ત્રારૂઢાનિ માયયા ॥

(અધ્યાય ૧૮, શ્લોક ૬૧)

આ વચન છે ત્હેનો પણ દુરુપયોગ ના કરતા ઉપર પ્રમાણે યથામભવ સદર્થ જ કરવાનો છે, હેમા પાપ માટે પણ ઈશ્વરની પ્રેરણા હોય છે એમ માનવું એ ભૂલ્ય છે, કેમકે પૂર્વાપરવિરોધ ગીતામાં ના આવે એમ અર્થ કરવો બેધધે અને પાપકૃતિના ખુનાસો તો આગળ જ ગીતામાં અપાર્ધ ચૂક્યો છે—

અર્જુન પૂછે છે—

અય કેન પ્રયુક્તોઽય પાપ જ્ઞાતિ પૂરુષ ।

અનિચ્છન્નપિ વાર્ષ્ણેય મહાદેવ નિયોજિત ॥

(અ ૩, શ્લોક ૩૬)

“ મનુષ્ય પાપ કૃત્ય કરેછે, પોતાની ઇચ્છા ન હતાં પણ જાણે કોઈ જોરથી તે તરફ હાકેછે તેમ, પાપકૃત્ય કરેછે, તે કોના પ્રેરવાથી હશે ? ”

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આમ મળે છે.—

કામ એવ ક્રોધ એવ રજોગુણસમુદ્ભવઃ
મહાશનો મહાપાપ્મા નિદ્ધચેનમિહ વૈરિણમ્ ॥

(અ. ૩, સ્તો. ૩૩)

એમ કામક્રોધરૂપી એકઠો જ આ બાળતમાં શત્રુ બતાવી આગળ ખીનવણ સ્ત્રોતમાં એ શત્રુનું બળ બતાવીને પાપપ્રવૃત્તિનું કારણ એ રીતે સૂચવેછે.

ઉપર અનિચ્છન્નપિ કહ્યું છે માટે મનુષ્યની જવાબદારી છૂટી એમ અર્થ લેવાનો નથી, કેમકે ચલાદિય એમ દ્વચ્ચં જાણે કે’ એ શબ્દ છે, તેની હાથ અનિચ્છન્ન ઉપર પણ પાડવાની છે. મતક્ષણ’ કે જાણે પોતાની ઇચ્છાનું બળ જાતું જ રહ્યું હોય એમ પાપને વશ થનાર મનુષ્યને વિશે ભાસ ચાલે. બાકી મનુષ્યનું કર્તવ્ય તો એ જ છે કે દેવે પ્રસંગે પોતાની ઇચ્છા શત્રુને વશ ના થવા દેતાં હૃદયસ્થિત દેવની ઇચ્છા પ્રાયત્સારિણરા જાણી લઇને તે શુભ ઇચ્છાને અનુસરવું. આ માટે ઉપામ પણ બતાવ્યોછે:—

કામરૂપ શત્રુનું અધિશત્રુ ઇન્દ્રિયો, મન, અને સુદ્ધિ છે, અને એ માર્ગે કામરૂપી શત્રુ મનુષ્યના જ્ઞાનને ઢાંકી દધને વિમુદ્ બતાવેછે; માટે કહેછે:—

તમ્માન્ ત્વમન્દ્રિયાણ્યાદી નિયમ્ય મરતર્પય ।
પાપ્માનં પ્રજાહિ હ્યેનં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥

(અ. ૩, સ્તો. ૪૧)

“ માટે તું ઇન્દ્રિયોને પ્રથમ નિયમમા રાખીને જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર એ કામરૂપી શત્રુનો ત્યાગ કર્ય.”

આમ સર્વ રીતે વિચારતાં જાણ્યો કે પુણ્યપ્રવૃત્તિ અને પાપનિવૃત્તિ વિશે ખુબ તત્ત્વ દુર્યોધનના કરેલા અર્થમાં નહિ, પણ ઉપર ત્રીજી અર્થ દર્શાવ્યો તેમાં જ પ્રગટ ચાલે.

વાંદરા, } નરસિંહરાય સોળાનાંધ,
તા. ૨૨-૯-૧૩.

સદ્વક્તા આવૃત્તિ બીજી

• યોગ્યક પ્રસિદ્ધ વક્તા પડિત લાલન.

૧. સભામાં ઉભા રહી છગદાર બાપણુ કગ્તા શીખવાનું પુસ્તક આ પુસ્તકના ત્રણ ખંડ કરી પ્રથમ ખંડમાં જુદા જુદા વક્તાઓ કદબી, વિનયપૂર્વક પણ જુસ્સાદાર બાપામાં દાખલા દલીલો સહિત બાપણુ કરી દેખાડ્યા છે, બીજા ખંડમાંના વિષયો ઉપર અને પશ્ચિના પ્રમાણે આપી, તેને કેવા ક્રમમાં ગોઠવવા તે દેખાડી અને કેવા બાપાવચ્ચેથી તે વિચારો શણગારવા તે સૂચવ્યું છે, અને ત્રીજા ખંડમાં ચર્ચા કરવા યોગ્ય ૧૧૫ વિષયો, સૂચના મહિત આપેલા છે. મુજબ બાપામાં બાપણુકાર થવાની અભિલાષા રાખનારાઓને તથા મૂળરાતી વકીલોને આ પુસ્તક અવશર ઉપયોગી છે

આ પુસ્તક માટે મ્યુનિસ્ટ્રીના આ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ રા. રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજનીઆ એમ. એ. લખે છે કે—છગદાર વક્તા થવાને કચ્છનારાને તો આ પુસ્તક સારી પેઠે માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવું છે, એટલુંજ નહીં પણ સામાન્ય વાચકને પણ તે એક બોધદાયક અને ઉચ્ચ આશય જતાવનાર સન્નિવર જેવું થઈ પડે એમ મને સાધારંત અવલોકન પછી ખાતરી થાય છે. તેનો પહેલો ભાગ દરેક વિદ્યાર્થીએજ નહીં પણ દરેક વિચારકે પણ અવશ્ય વાચવા જેવો છે. ભાપણુનું જીર, વિચારશ્રેણી, દલીલનું વજન, અને નિર્ણયાત્મક વચ્ચેનાં ગાંધીયં દરેક વાચનારને ખરેખર ધર્મજી લાભકારક નિવડે તેવું મને જણાય છે. આ સિવાય આ ગ્રંથની એકી અવાજે પ્રશ્નસા કરનાર રા. ગ. એન. જી. વેલીનકર, એમ. એ. એલ. એલ. બી. મ્યુનિસ્ટ્રીના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ, રા. રા. જમીયતરામ ગૌ. શાસ્ત્રી બી. એ. ડે. ઇન્સપેક્ટર, રા. રા. જેકીસનદાસ જેઠાલાલ બી. એ. સસ્કૃત ગ્રાંદેસર સામલદાસ કોલેજ ભાવનગર, રા. રા. કવિ નાનકિલાલ દસપતરામ એમ. એ. ગ્રાંદેસર રાજકુમાર કોલેજ મુ. કિ. મત રૂપીઓ એક હતી પણ કેટલાક સજ્જનોની મદદથી માત્ર... ૦-૧૨-૦

૨. આત્મજ્ઞાન—ગ્રંથકાર પડિત લાલન ગ્રંથમાં આવેલા ઉત્તમોત્તમ આત્મજ્ઞાનના અપૂર્વ વિષયોમાંથી માત્ર યોગ્યક વિષયો વાચો. આત્મબોધ સારી થાય છે! આત્મા જાણનારની સ્થિતિ કેવી હોય? આત્મજ્ઞાનથી કેટલો ફાયદો થાય છે? દેહ કેવો આત્મ હીન છે? શુ સ્ત્રીની અભિવાધાવાળો મન વશ કરી શકે? કુટુંબનું મમત્વ કેવું છે? જે તો ખરો, તાર્કિક અંતરંગ કુટુંબ કેવું છે? જેઓને મોક્ષ નગરનું રાજ્ય મેળવવું હોય તેઓએજ આ પુસ્તક વાંચવું. ... ૦-૮-૦

૩. એક સવાલ હિંદની ઉત્તરિમાં વિદ્ય કરનાર કોણ? સવાલનો જવાબ કન્યા વિક્રમ, બાળતમ, અને વૃદ્ધલમ એ કુર, ધાતકી, હાનીકારક રીવાજોનું સત્વર નિકંદન કરવા માટે શાસ્ત્રરૂપ વિદ્યાચક્ર યાને સુમતિ નામની બાર ચિત્રવાળી નવન કથા છે નવન કથાને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે કચ્છી કોમ તરફથી રૂ. ૫૦૦૦ ની મળવર મદદ મળી છે, જેના પ્રતાપે એ પુસ્તકની મુ. કિ. મત રૂ. ૧૫૦ રાખવામાં આવી હતી તે છટાડીને માત્ર રૂ. ૧-૦-૦ રાખવામાં આવી છે જેનો લાભ સજ્જનો લેશે અને બીજાઓને આપશે અપાવશે.

ગ્રંથથી મુક્તિ ૦-૮-૮

અવૃત્તિ નિવૃત્તિ ૦-૬-૦

તમામ પુસ્તકોનું પોષ્ટજ ખર્ચ કિંમત ઉપરતાં જણવું
લખો—મેમર્સ મેવજી હીરજીના કું જુકસેનર્સ અને પચ્ચીશર્મ પાપણુની તા. ૫૬૬-મુખ્યક.

Baby Songs.

1

'The sleep that flits on baby's eyes—does any body know from where it comes? Yes there is a rumour that it has its dwelling where, in the fairy village among shadows of the forest dimly lit with glow—worms, there hang two timid buds of enchantment From there it comes to kiss baby's eyes

The smile that flickers on baby's lips when he sleeps—does anybody know where it was born? Yes, there is a rumour that a young pale beam of a crescent moon touched the edge of a vanishing autumn cloud, and there the smile was first born in the dream of a dew-washed morning—the smile that flickers on baby's life when he sleeps

The sweet, soft freshness that blooms on baby's limbs does anybody know where it was hidden so long? Yes, when the mother was a young girl it lay pervading her heart in tender and silent mystery of love—the sweet soft freshness that has bloomed on baby's limbs"

2

"When I bring to you coloured toys, my child, I understand why there is such a play of colours on clouds, on water, and why flowers are painted in tints—when I give coloured toys to you, my child

"When I sing to make you dance I truly know why there is music in leaves, and why waves send their chorus of voices to the heart of the listening earth—when I sing to make you dance.

"When I bring sweet things to your greedy hands I know why there is honey in the cup of the flower and why fruits are secretly filled with sweet juice—when I bring sweet things to your greedy hands

इयेंधन " Kiss your face to make you smile, my darling, I surely under-
pleasure is that streams from the sky in morning light, and
which the summer breeze brings to my body—when
a smile "

—Gustavski

લવાજમ.

(૧) લાઈબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) મુજરાતી સામાન્ય માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક ફીજીયું સુધી સર્વ પગારદારોના વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ સાથે).

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના

રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલ એકના દર કારમે એક આની. મુખ્ય.

મળવાનું ફેકાલું—વસન્ત આર્દિસ—અમદાવાદ.

વ્યવસ્થાપક.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-આર્દિસ”-ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-આર્દિસ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ ભાષાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ ગ્રંથ કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી તથા એ લેખ ભાષાન્તરરૂપ છે અને અમુક ગ્રંથનું મંથન ભાગતું કે લેખનું ભાષાન્તર છે એમ અમેને લખી જણાવવું. તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ રવા માટેની સઘળા જવાબદારી ભાષાન્તર કર્તાને સિર રહેશે.
- ૫ કોઈ પણ લેખકનું અસલ લખાણ-એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો યા કર્યો, હોય કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બંધાતા નથી.
- ૬ કોઈ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખર સુધીમાં પણ ન મળે તો માલકે અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે બંધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

લોકો મેલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકારની પ્લેગ માટે.

મુખે પાડે છે પણ તે માટે બાટલીવાળા એગ્યુમીક્સચર બહુ જેવો ઇલાજ છે કડકું પીવા ન ગમે તો તેજ માટે વાપરો બાટલીવાળા એગ્યુ પીલ્સ રૂ. ૧) બાટલીવાળાની અંબરીયલ શકતીની ગોળીઓ રૂ. ૧૧૦—બાટલીવાળા દુધ પાઉડર દાંતને દુખાવો નરમ પાઠી દાંત મોલી જેવા સાફ રાખે છે કીમત આના ૪—બાટલીવાળાનો દરાજનો મલમ એકજ દીવસમાં દરાજ ખુજલીમાં તફાવત કરે છે

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तैजोमयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ભૂતૈઃ
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૨, અંક ૭.

[માસિક]

શ્રાવણ, સંવત ૧૯૬૬.

રાણુકદેવીના દુહા.

“ કવિતાપ્રવેશ ” પ્રથમ આવૃત્તિનું આવલોકન કરતે મહે “ રાણુકદેવીનો વિલાપ ”
એ મથાળા નીચેના દુહાઓ વિશે નીચે પ્રમાણે કંથુ હતું —

“ આ દુહા જાણે એવ જ વ્યક્ત કાવ્ય હોય એમ આપ્યાછે તે વસ્તુમિથિતિથી વિરુદ્ધ
હોઈ અર્થબોધના ક્ષતિ કરે એમ યાચછે. રાણુકદેવીને જૂનાગઢમાંથી લઈ ગયા ને તે
‘ વડવાણુ મ્હોતી ત્હા સ્ત્રીમા જુદા જુદા કમમા બોલાયલાં એ વચનો છે તે રીતે બતાવતું
લેખનું હતું ”

(‘ વસન્ત ’, સં. ૧૯૬૫ આપાદ, ૪૮ ૨૭૮, પ્રથમની કુટનોટ.)

ખીજી આવૃત્તિમા આ વાત ઉપર લક્ષ અપાયુ જણાતું નથી; કેમકે એની એ રીતે જ
દુહા આપી દીધાછે. ‘ રાણુકદેવીનો વિલાપ ’ એમ નામ જ એક વ્યક્ત કાવ્યનું સ્વરૂપ
મુશ્વેષે, અને વસ્તુતઃ તેમ છે નહિ એ સ્પષ્ટ છે. પ્રકાશકો ટીકામાં નીચે પ્રમાણે ખુલાસો
આપેછે :—

“ રાખેગાર અને રાણુકદેવીની વાત જાણીતી છે ત્હને લગતા છટક દુહા છે.

* આ દુહાઓમાં દોહરા તેમ જ સોરઠા બનેનો સમાવેશ યાવછે. પરંતુ દુહા એ
સામાન્ય રાખ્દ જ વાપર્યોછે, કેમકે સોરઠા તે મોરડિયા દુહા, દુહાનું શ્વાન્તર જ, છે.”

“રાણકદેવીના રાખેંગારના અવસાન પછી બોલાવવા ત્હેના શોકોદ્ગાર છે. પહેલા ચાર સીધા શોકોદ્ગાર છે. પાંચમા અને છઠ્ઠામાં આગળ બનેલી હકીકતની યાદી છે. x x x સાત અને આઠ માણેરાના મૃત્યુને લગતા છે.”

આ ખુલાસો કેટલો અર્પૂણું, કાચો અને બુદ્ધિયોથી ભરેલો છે, અને રાખેંગાર અને રાણકદેવીની વાતને “બાણીતી” કહીને પતવી દેનારથી જ એ વાત કેવી અમ્મણી છે, તે નીચેની પરીક્ષાથી જણાશે. એ દુહાઓનો ક્રમ પણ વૃત્તાન્તના ક્રમને અનુસરતો નથી એ આ અમ્મણપણું ઉઘાડી રીતે બતાવે છે. ‘કવિતાપ્રવેશ’ માં દુહાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

† (૧) તરવરિયા તોખાર, હૈયું ન કાટયું દસલા,
જ્વતાં રાખેંગાર ગામતરાં શુન્નરાતનાં.

(૨) કાં ટલકે ગરજા ભોર જોખે ગરુવાને સદી,
કાળજ કાપી દોર, પિંજર દાઝ્યો પાણીએ.

(૩) ગરવો ગદ ગરનાર વાદળથી વાતું ઢરે,
જ્વતાં રાખેંગાર ખરેડી ખાંગો નવ ધયો.

(૪) મપડ મહારા આધાર, ચોસલાં કોણુ અડાવશે ?
ગયા અદ્યપનહાર, છપનાં જ્વતર બાગશે.

(૫) સ્વામી બોલો કૈન્ય લઈ ખડગ ધરો ખેંગાર,
છનપતિએ છાપ્યો ગરવો ગદ ગિરનાર.

(૬) વાએ ફરકે મૂછડી, રચણુ ઝગકે દંત,
બુઝો પટોળાંવાળિયો લોખંડીવાળીનો કંથ.

(૭) માણેરા મરોપ, મકર આંખ્યો રાતીઓ;
કુળમાં લાગે બોડ, મરતાં મા ન મંભારિયે.

(૮) પાયણુને પરડતે કહો તો ફૂંવા ભરાવિયે,
માણેરા મરતે ચરીરમાં સરણું વહે.

(૯) સાડુ શહેર વડવાણુ, બાગેળે ભોગાવો વહે,
ભોગવતો ખેંગાર રાણુ, ભોગવજો ભોગાવા ધણી.

આદિ’ શબ્દોમાં ફરક કેટલોક રચ્યો છે તે નીચેના અરા ઉતારામાંથી જણાશે તથા પ્રસંગવશાત્ દર્શાવશે.

†† વિરામચિહ્નાદિકની અનેક બુદ્ધિ ‘કવિતાપ્રવેશ’ માં છે તે સુધારીને ઉતારો મ્હે આદિ’ મુક્યો છે. સાળાઓમાં ચલાવવાના પુસ્તકમાં આ પ્રકારની ભેદરૂઝરી અશુભ છે.

ખરો કમ આ પ્રમાણે છે:—

જૂનાગઢમાં સિદ્ધરાજ પેડા, રાણકદેવીના મહેલમાં ગયો; જોડે રા ખેંગારનો ભાણેજ દેસજ હતો (જેના કુટુમ્બી જ સિદ્ધરાજ વિજય મેળવી સમો હતો) તે બોલ્યો:—
“માર્ગી, હમે બે ભાઈ અને મામે ખેંગાર આવ્યા છિયે; પ્યારણાં ઉઘાડો.” વાત ખરી માની રાણકદેવીએ પ્યારણાં ઉઘાડ્યાં. હેના બે કુવર હેની પાસે હતા; માણેરા ૧૧ વર્ષનો અને ડગાયચો પાંચ વર્ષનો. સિદ્ધરાજે ડગાયચાને હેની પાસેથી લઈને મારી નાંખ્યો. પછી માણેરાને ઝાલવા ગયો એટલે છટકી નહિ! “ઓ, આ!” કહી માની પાછળ સંતાયો તે રોવા લાગ્યો—તે પ્રમંગે રાણકદેવીનું વચન આ:—

દલિતાપ્રવેશનો કમ. ખરો કમ.

માણેરા તું મરેાય, મકર આપ્યો રાતિયો,

કુળમાં લાગે ખોય, મરતાં મા ન મંભારિયે. ૭

૧

[અહિં ત્રીજા ચરણમાં ‘ખોય’ છે; ખો (=ખામી) + ય (નિશ્ચયાર્થે ‘એ’ તું રૂપાન્તર); તે પ્રથમ ચરણના ‘રાય’ જોડે યમક મેળવેછે; મરો ‘ખોડ’ એ પાઠ પ્રકાશકોએ સ્વીકારેલો ખોટો જણાયછે.]

માણેરાને તરત માર્યો નહિ; રાણકદેવી પાટણ આવશે નહિ; તો હેને મારવો એમ સિદ્ધરાજે કહ્યું. પણ છેવટે હેને માર્યોછે; પણ ક્યાં આગળ તે જણાવું નથી. પરંતુ પાટણ પહોંચ્યાં ત્યાંજે મારી નાંખ્યાનું રાણકદેવીએ જલ્દય હતું એમ આગળ દહેા (૮-૧૨) આવશે તે ઉપરથી જણાશે.

ગઢની બહાર રાણકદેવીને કાઢી; ત્યાં રા ખેંગારનો ઘોડો જોઈ તે બોલી:—

દલિતાપ્રવેશનો કમ. ખરો કમ.

તરવરિયા તોખાર, હજીનું ન કાટયું હંસલો;

મરતાં રા ખેંગાર ગામતરાં શુજરાતનાં. ૧

૨

[ગામતરાં=મુસાફરી; એક મામચી બીજે ગામ જતું; ‘ગામ ગામતરાં’ હાલ પણ વપરાય-છે. સં. ગ્રામાન્તર=બીજું ગામ, તે ઉપરથી આ શબ્દનો અર્થ પ્રકાશકોએ કોરામાં કે ટીકામાં બતાવ્યો જણાવતો નથી. તરવરિયા=તેજ, પાણીદાર એમ હશે? હંસલો=? ઘોડાનું વિશેષ નામ હશે? પ્રકાશકોએ તરવરિયા=અધીરા યથેલા એમ આપ્યુંછે, તે ઠીક નથી લાગતું. હંમ-લાનો અર્થ આપ્યો નથી. ઘોડાને કહેછે:—“હે હંસલા! આપણું હેયું ના કાટયું! રા ખેંગાર મરી જતાં આપણે હવે શુજરાતની મુસાફરી કંમે સ્વીકારી!”]

પછી રા ખેંગારના માખરને જોઈ બોલી:—

કવિતાપ્રવેશનો ક્રમ. ખરો ક્રમ.

૩-સાબર શિંગાલ, એક દિન શિંગાળાં હતાં;

મરતાં રા ખેંગાર ભવનાં બીલાં યઈ રહ્યાં.

૦

૩

(આ હુહો પ્રકાશકોએ આપ્યો નથી. + 'સામઝા' માં છે.)

[૬ 'ભવનાં બીલાં' નો અર્થ શો હશે? 'એક દિન શિંગાળાં હતાં'—એટલે પતિના આધારને લીધે હું શિંગાળી-માથે શોભાવાળી હતી, એમ અર્થ હશે?]

પછી મોરને બોલતો સાંભળી તે બોલી:—

કવિતાપ્રવેશનો ક્રમ ખરો ક્રમ.

કાંઈ ફેગરછ મોર ગોખે ગરવાને ચટ્ટી ?

કાળી કાળજકોર, પિંજર લગ્નનો પાણિયે.

૨

૪

[કાંઈ ફેગરછ=કાં (સા માટે) ટેકાર કરે છે? ફેગરવું=મોર જેવો ઉચ્ચાર કરવો. આ સુધરિત અર્થ ના લેઈને, કાં ટહુકે ગરજછ—એમ પ્રકાશકોએ મહેલું અનુચિત લાગે છે. નીચે રાણકદેવી મંબન્ધી પ્રાચીનતર હુહા હું આપીરા તહેમાં પ્રથમ હુહામાં " સા માટે " ના અર્થનો રાખ્દ છાહુ છે તે આ 'કાંઈ' એ રૂપનો પૂર્વજ જણાય છે; અને 'કાંઈ' ઉપરથી આધુનિક કાઠિયાવાડી રાખ્દ 'કાં' આવ્યો છે.

ચરણ ૨ માં 'ગરવાને ગોખે' = ગદુઆ (ગદ) ને ગોખે (જોયે બાંગે રહેલી ખારીએ) એમ અર્થ છે. ઉપર સૂચવેલા રાણકદેવીના પ્રાચીનતર હુહાઓમાં પ્રથમ હુહામાં તર્ક મદુઆ મિરનાર છે, તહેમાં મદુઆ રાખ્દ છે તેનો 'ગરવો' ક્રિયાન્તર યથેલું જણાય છે.

+ ફોર્મરૂત 'સામઝા' ના સા. રણજોડભાઈ ઉદયરામે કરેલા ચુન્નરાતી ભાષાન્તર ભાગ ૧ લો આવૃત્તિ બીજામાંથી મ્હં હુહાના ક્રમ વગેરે લીધું છે. એકાદ સ્થળે મતભેદ છે તે તે પ્રસંગે દર્શાવશે.

૬ ફોર્મરૂત આ હુહાનો અંગ્રેજી અર્થ આપવામાં કોઈક ભૂલ્ય કરી જણાય છે. 'સાબર-શિંગાલ' નો અર્થ 'Elk lion' કર્યો છે. 'શિંગાલ' અને 'સિંધ', મિંહ—વચ્ચે ભમ થઈ ગયેલો. એક દિન શિંગાળાં હતાં=once you were free એમ આપ્યું છે—એ માટે આધાર નથી.

ભવનાં બીલાં યઈ રહ્યાં=you lost your freedom for aye; આ પણ કલ્પિત જણાય છે; પણ આ ઉપરથી 'ભવનાં' = 'આખા ભવનાં', 'આખા ભવ સુધી', એ અર્થ ખરો જડી આવે છે; 'આખો ભવ બીલાં' (=બીલાં, નિરાધાર, માટે બીલાં, એશિયાળાં) આપણે થયાં—આમ અર્થ દરો? બહુ અને બનો વાઝ્યાપારગત મંબન્ધી નો.

ઉત્તરાર્ધનો અર્થ 'સસમાજા' માં રા. રણકેવીનાઈ નીચે પ્રમાણે આપેછે:—

“ મહારા કાળજાની કોર કાપી અને મહારુ રહેવાનું પાંજરુ એટલે ઘર પાણીએ બાળ્યું:—ભાવાર્થ મગા બાણેજે ઘર કંઠારતુ ૫ ભગાવ્યું, હવે હું ક્રિયા પ્રિયને મળવાની છું જી. (મોરની વાણીના શકુનથી પ્રિયા પ્રિય એન્કા મળે હેવું ધારવામાં આવેછે)”

આ અર્થ કાષ્ઠક મુદ્રિત લાગેછે. પ્રકાશકોએ કરુ દામાનું સમજાવ્યું નથી *’]

પછી રણસત્રાગમાં રા ખેંગારની વાચ પડી હતી ત્યાં આવીને રાણકેવી કહેવા લાગી:—

કવિતાપ્રવેશનો ક્રમ ખરો ક્રમ

સ્વામી ! ગડો મૈન્ય લઈ, ખરૂં ધરો ખેંગાર,

છત્રપતિએ છાછે નટ વૂંગે ગિગનાર ૫

૫

[અહિં ચોથા ચરણના ‘ગડ જૂનો’ છે તેને જગદે ‘ગરવો ગડ’ એમ પ્રકાશકોનામાં છે. પણ તે બગેબગ નથી વાગતું, ગરવો=ગડુઓ=ગડ—એમ લખ્યે તો તો અપ્રયુક્તિ થાયછે. ગરવો=(મુલ્ક-ગરજો) મોટો,—એમ અર્થ ધરાવાય ૫-તુ અન્ય સ્થળે મહુજોતુ ૩૫ ‘ગરવો’ છે તેથી આ મંભવતો નથી છાછે=પ્રેર્યો, એમ હું ધારુ છું. ફોર્મ્સ of a shantling એમ અર્થ મળેછે, ઠીક નથી લાગતો.]

વળી એ શબ્દો નિરખીને, અને મિદરાજના મૈન્ય સાથેની પાટણની સ્ત્રીઓને ગંભીરતા, મોલેડે—

કવિતાપ્રવેશનો ક્રમ

ખરો ક્રમ.

+ વાચે દરદે મુઠી, રણકુ ઝખૂં દત,

બુલો પોળાંવાળિયો, લોબડીવાળીનો કય. ૬

૬

* ફોર્મ્સ ‘ગરવાને ગાળે’=In the caves of Girnar એમ કહેવું, અને “ પિન્જર દોઝો પાણીએ ”—Our protestor is gone એમ શિથિલ અને નિરાશાર અર્થ આપ્યોછે.

મહેને એમ લાગેછે કે પિન્જર=શરીર એમ કેમ ના હોય ? અને આ ચરણનો અર્થ આમ સંભવે:—રાદા પાણીથી કદી કોઈ દાઝ્યું નવયુ નથી, પરંતુ આ તો રાદા પાણીથી હમારુ શરીર દાઝ્યું; સગો બાણેજ કદી દગો દે એમ ના અને, પણ તેણે દગો દીધો

“ દના પાણીએ આગ લાગે નહિ ” એ કહેવનમા આ ધોરણનો પરંતુ તુદા બિન્દુથી જોયેલો ભાવ સમાયછે. *

+ ગ. રા. રણકેવીનાઈ ઉદયરામ આ દુહાને છેક પાછળના ભાગમાં-રાણકેવી

[† આ હાલનો અર્થ પૂરો પ્રકાશકોએ બતાવ્યો જ નથી. રચણ=રતન; રતન જેવા હાંત ઝખૂંદે છે. એ અર્થ પણ દર્શાવ્યો નથી. દીકામાં કહ્યું છે માત્ર આટલું:—

“ પટોળાંવાળી—લોબડીવાળીનો કંથ (પાટણનાં પટોળાં વખણાય છે. ત્યાંની સ્ત્રીઓના પ્હેરવેશમાં એક વસ્ત્રને લોબડી કહે છે.) ”

આ અર્થદર્શન જોઈને વિરમય અને હાસ ઉત્પન્ન થાય તો તે ક્ષમ્ય ગણાય. વચનોની સ્હામસ્હામી ગોઠવણથી કોઈ પણ સાધારણ જુદિના માણસને એટલું તો સ્પષ્ટ જણાશે કે ‘ પટોળાંવાળીઓ ’ અને ‘ લોબડીવાળી ’ એ એ પરસ્પરભિન્ન સ્ત્રીઓ ઉદિષ્ટ છે, અને પટોળાંવાળીઓ બહુ વચન છે ને લોબડીવાળી એકવચન છે તે પણ સ્પષ્ટ છે; તેમ જ લોબડીવાળીનો કંથ તે રા ખેંગાર એ પણ સ્પષ્ટ છે, તો તે પાટણની સ્ત્રી (લોબડી પ્હેરનારી પાટણની સ્ત્રી) નો કથ શી રીતે સંભવે ? અને, હે પટોળાં પ્હેરનારી અર્થાત્ પાટણની સ્ત્રીઓ !

પાટણ ગઈ તે પ્રમજે—મૂકાને એમ અવતરણ આપે છે કે—કોઈ રાજરાતી (અર્થાત્ પાટણની) સ્ત્રીએ કહ્યું:—“ ત્હમારે તો મ્હોરા સિદ્ધરાજ ધણી છે. ” ત્હારે તે બોલી કે મ્હારા ધણીને તો હું હાવી રિયતિમાં મૂકાને આવીશું:—“ વાયે ફરકે મૂકડી ”—છ. ફોર્મ પોતે પણ ઈંગ્લેન્ડ મૂકામાં એ જ કમ અને અવતરણ આપે છે. તૂરીઓની ફતકધામાં જ આ દોષ જણાય છે. પરંતુ આ ગુપ્તિત નથી લાગતું. લોબડીવાળીના કથનુ રાખ વાયે ફરકતી મૂકવાણું અને રતન જેવા ઝળકતા હાંતવાણું પ્રત્યક્ષ હોય તે રિયતિનું આ હાલનું વચન સ્પષ્ટ છે. તે રાખ તો પાટણમાં પ્રત્યક્ષ ન્હોતું. ‘ જુઓ ’ સખ્દ પણ રાખની પ્રત્યક્ષતા સૂચવે છે. રાણકેવીની તીવ્ર કલ્પનારાકિતયે પાટણ રહે રહે પતિનું રાખ પ્રત્યક્ષવત્ જોઈએ એમ કદી કહેવાય, પરંતુ પાટણની સ્ત્રીઓને તે રાખ બતાવે છે—સ્પષ્ટ નિર્દોષ—એકસે એ બચાવ ટકા સંજે એમ નથી.

‘ રાસમાળા ’ માં (બાબાન્તર ૫૪ ૨૧૫ મે) લખ્યું છે —

“ તેઓ વટવાણુ આવ્યાં ત્હારે સિદ્ધરાજે ત્હને કહ્યું કે મ્હં ત્હારા પતિને મારી નાંખ્યો છે. પછી ત્હેણે ત્હેને પોતાની સાથે પરણવાનું ધણું કહ્યું પણ તેણીએ ત્હેના અંતરણમાં પેસવાની ના કહી. અને બોલી કે, મ્હારા પતિનું મરદુ મ્હને આપીસ નહિં, તો હું ત્હેને રાખ દઈશ. સિદ્ધરાજ ડરી ગયો તેથી મરદુ અપાવ્યું; + + + + પછી તે પોતાના પતિની પછવાડે સતી થઈ. ” અંગ્રેજી રાસમાળામાં પણ આ પ્રમાણે રિયતિ છે.

આ વાર્તા મુખ્ય ઇતિહાસસામગ્રી ઉપરથી લખેલા ઇતિહાસમાં છે; તૂરીની કથામાં નથી. એટલે ઉપર રાખ પ્રત્યક્ષ ના હોવાની ચર્ચા છે ત્હેને બાધ આવતો નથી. કેમકે આ હાલો તો તૂરીની કથાના છે.

• † ફોર્મ અર્થ કરવામાં એ બૂલ્યો કરી છે; રચણ=in the sun કહ્યું છે; અને ઉત્તરાર્ધનો અર્થ “ O short-scarfed one! I have seen my husband thus ” એમ નદન બોલો કયો છે.

લોખંડી પહેરનારી અર્થાત્ પાટણની સ્ત્રીનો કંથ જુવો—એમ અર્થ અને જ શી રીતે ? સામાના વિદ્યાર્થીઓ પણ આ અદ્ભુત અર્થ જોઈને હમે તો નવાઈ નહિ. સિદ્ધરાજના સૈન્ય જોડે પાટણની પટાળાંવાળીઓ આવી હશે ત્હને મજોધીને રાણકદેવી કહેછે—હે મોવાં અને કુવાળાં પટાળાં પહેરનારીઓ (પાટણની નારીઓ) આ જાડી કર્કસ લોખંડી પહેરનારી સોરઠિયાણીનો કંથ (રા ખેંગાર મૃત યદિ પડેલો) જુવો.કુ અર્થાત્ “લોખંડી” તે સોરઠની સ્ત્રીઓનું કાક જાત્યનું કર્કસ વસ્ત્ર હોવું જોઈએ; અને ‘લોખંડી’ રાજદનો અર્થ પણ તેમ જ છે.

“આજક મદુ લટકતાં આવે જોડી લોખંડી લટકે;
કાળી કાંખળી, ધાખળ ધોળી, ચૂંદડી રંગ ચટકે.”

(શ્રી કૃષ્ણનો મયુરાખેસ—
“ત્રેમાનન્દની પ્રમાદી”—પ. ૩૯)

આ ઠેકાણે ‘લોખંડી’=ધાખળી એ અર્થ દીક્ષા પૃ. ૧૮૮ મે આપ્યો છે. ઉત્તરાર્ધમાં ‘કાંખળી’ તથા ‘ધાખળી’ આરી ચૂક્યાં છે, તેથી ‘લોખંડી’ કાંઈક મિજ હશે એમ મંમભવે. પરંતુ મમે તે રીત્યનુ પણ ગોવાળને હોડવાનું જાડપોતું વસ્ત્ર અહિં નિઃમરણ ઉદ્દિષ્ટ છે.

નર્મકોરા (ઉપમગ્રહ, પ. ૧૧૧ મા) માં—“લોખંડી=સ્ત્રી ધાખળી; કામળી.”—એમ આપી “જોડણી આછી લોખંડી રે” અને “તાહારી નોતમ દીસે લોખંડીરે”—એમ બે ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

રા. લાનુસુખરામ નિર્મુલુરામ મહેતાને આ વિશે પૂછવાથી એઓ લખેછે:—

“એ જ અર્થમાં (કામળી, ધાખળી=ના અર્થમાં) સામળે, મીરાંએ અને ખુદ ત્રેમાનન્દે અન્ય સ્થળે (એ રાજદ) વાપર્યો છે.”

એમ કહી તમ્ના આપ્યા છે:—

“પાપણુ ઉપર પાપ લેહડે, લોંખંડી હોડી લાલ,
જો આવે આપણી બણી, એની લટકતી છે ચાલ.”

(ત્રેમાનન્દ)

“લાખેણી બાંધી લોખંડી, જરપણે ત્યાં જાઓ;
કડું લાખેણા લાડવા, ખાંત ઘણીયી ખાઓ.”

(સામગબટ)

પાકકની દિક્ષનરી પ. ૧૦૧૪ મે લોંખંડી=a valuable woollen cloth એમ આપ્યું છે; તે પણ રા. લાનુસુખરામે જતાબ્યું છે. વળી એઓ વિશેષ ખુવાસો લખેછે:—

હું આ વચનમાં જોગડના પુરવતી મજબૂતી દત્તાદિ પણ વ્યક્ત છે.

“ ‘લોખરી’ ની બાબતનો પત્ર મહે લખ્યા પછી એ, બાબતમાં મહે વિશેષ તપાસ કરી હતી, ને બરવાડામાં એ વસ્તુ વિશેષ વપરાતું હોવાથી તેમને બોલાવી પ્રશ્ન હતું, તો એ લોકોનું કહેવું છે કે—”

ધાબળી રંગે ધોળી, કામળી કાળી, ને લોખડી રંગે લાલ હોયછે. ત્રણે વસ્તુ એક છે, પણ લોખડી કુમાશમાં સારી અને કામળી હોયછે. બરવાડા ખાતે રાખેછે, અને તે કામળી પેટે હોડવાનું વસ્તુ છે. વિશેષમાં તેમનું હેવું પણ કહેવું હતું કે લોખરીમાં વચ્ચે છાંટ અથવા કોઈ પણ તરફની છાગો પાડેલી હોયછે ત્યારે તેને ‘ચૂંદડી’ કહેછે, ને તે સ્ત્રીઓ પહેરેછે.”

ઉપર ‘લોખરી હોડી લાલ’ એમ ત્રિમાનન્દમાંથી પંક્તિ છે તેનો આમ ખુલાસો મળેછે; તેમ જ ‘મયુરાપ્રવેશ’માંના ઉપર ટાકેલા ઉતારામાં ‘લોખરી,’ ‘(કાળી) કાંબળી,’ ‘(ધોળી) ધાબળી’ અને ‘ચૂંદડી,’—એ સમ્પ્રદાયના ખુલાસા પણ આમ મળી જાયછે, તથા હેમાં પુનરુક્તિ ટળી જાયછે.

‘લોખરી’ ની વ્યુત્પત્તિ પણ રા. લાનુસુખરામે ખાતરી પત્રમાં સ્પષ્ટ કરીછે,—લોમન + અમ્મર=લોમામ્મર, તે ઉપરથી ‘લોખર,’ ‘લોખરી,’ ‘લોખડી.’ આ વ્યુત્પત્તિ ઘણી રીતે સબવિત લાગેછે.

‘લોખડી’ શબ્દ માટે વધારે પુરાવા જોઈને હોય તો ‘રાસમાળા’માંથી જ એક બીજીને હુલો સ્પષ્ટ રીતે કહેછે—

“ જાણુ પાટણુ દેશ, જિએ પટોળાં નીપજે,
સરવા સોરઠ દેશ, લાખેણી મળે લોખડી.”

(‘રાસમાળા’ ભાગ ૧ લો, ૧૮ ૨૨૮)

પટોળાં પાટણના અને લોખડી તો સોરઠની પેદાશ—એ વિશે હવે સંશય રહેશે નહીં.

પછી રાણકદેવી ખીલુમા બિરતલી ગઈ અને દામોદર કુટ (દામાકુંડ) આગળ આવી બોલી:—

કવિતાપ્રવેશનો ક્રમ ખરો ક્રમ

બિરતલી ગઈ ગિરનાર, તનકુ આગ્ર્યું તપાટિયે.

વળતાં બીજી વાર દામોકુંડ નેચીં દેખવો.

૦ ૭

“આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે તે ‘કાઠિયાવાડી સાહિત્ય’ નામના પુસ્તકમાં પણ આ હુલો આપતાં. ‘લોખડી’નો અર્થ કુટનોટમાં ‘બિનની ધાબળી; કામળી’ એમ આપ્યોછે. આ પુસ્તક ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં છપાયુંછે. પરંતુ કાઠિયાવાડના માહિતગાર કોઈને પણ ‘લોખડી’નો ખરો અર્થ જાણીતો લોકો જોઈશે.”

પછી ધારગર નામની વાડી પાસે આવીને બોલી —

અપા તું દા મોરિયો * મદ મેલુ અગાર,
મોહારે કળિયુ માણુતો, માર્યોરાખેંગાર ૦ ૮

[આ બે દુહા પ્રકાશકોને મળ્યા નથી જણાતા ૮ મા દુહામાં પૂર્વાર્પનો અર્થ સ્પષ્ટ છે, ઉત્તરાર્પનો ભાવાર્થ છે કે—તું કળિયો માણુતો (ભોગવતો),—કળિયોની સાથા ભોગવતો મોહારે છે, સુકુનિત થાય છે, પણ તું જણુતો નથી કે રા ખેંગાર માર્યો ગયો છે ।]

પછી દૂર રહેના ગિરનારને મંબોધીને રાણકદેવી બોલી —

કવિતાપ્રવેશનો ક્રમ. ખરો ક્રમ .

ઉચ્ચો મદ ગિરનાર, વાદળીથી વાત કરે,
મરતા રા ખેંગાર રડાપો રાણકદેવી ૩ ૯

[અહિ પ્રથમ અરણુમાં પ્રકાશને ‘ ઉચ્ચો ’ ને જ બે ‘ મરવો ’ રાખે મૂકે, તે માટે દુહા ૫ મા ટીકા કરી છે તે લાગૂ પાડની

ચોથા અરણુમાં ‘ ખરેડી ખાગો નવ થયો — એમ પ્રકાશકોનો પાઠ છે * પરંતુ તે મા પછીના દુહામાં ખરોમર એમતો આવે છે અહિ તો અરે આપેલુ અરણ જ ઉચિત છે, તે આ રીતે —

‘ તુ, ગિરનાર, તો (ત્હારી પ્રિયા) વાદળી સાથે વાતો કરે છે, પણ ૮, રાણકદેવી તો રાખેંગાર મરતા રડાપો (ભોગવતુ)’

* આમ વાદળીના સૌભાગ્ય તથા ગિરનાર અને વાદળીના પ્રેમાનાપ સાથે પોતાનું જીવન અહિ વ્યન્નિત કરાવ્યું છે તે પ્રકાશનેના પાઠથી ના થાય છે

આ જ દારણુથી ‘ વાદળી ’ ને ઠેકાણે ‘ વાદળ ’ એમ પાઠ પ્રકાશકોનામાં છે તે પણ અનુચિત છે

‘ વાદળીથી ’ એમ ‘ રાસમાળા ’ આદિતિ બીજામાં તેમ જ પહેલીમાં છે, ત્હા “ વાદળીશુ ’ એમ પાઠ મદ સામજેલો કાઠક થાદ છે.]

, પછી જરા આગળ જતા ગિરનાર હેને વળાવવા આવે છે એમ જ્ઞાન્તિ+ અવાધી

* કોર્પ્સના અંગ્રેજીમાં પણ એ જ ભાવાર્થનું વચન છે, અને ભાષાન્તર રાસ માળા પ્રથમ આદિતિમાં પણ એ જ પાઠ છે. ‘ રડાપો રાણકદેવી ’ એ પાઠ ભાષાન્તરની બીજી આદિતિમાં છે

+ આગમીની વેગથી બિન મન્દગતિના વાદનોમાં સુસાદરી કરનારને હાલો અનુભવ-પદાર્થો સાથે માથે આવતો જણાવાનો અનુભવ—શરણુમાં આવશે

રાણકદેવી બોલી—

કવિતાપ્રવેશનો ક્રમ ખરો ક્રમ.

† ગોઝારા ગિરનાર, † વળામણ વેરીને કિયો ?

મરતાં રાખેંગાર ખરેડી ખગિ નવ યિયો ?

૦

૧૦

[રાખેંગાર મુઝો તેથી ગિરનારને ‘ગોઝારો’ કહીને કહેછે—‘હું ત્હને તથા જાણું, તેથી ત્હારી દુસ્મન બનુંછું; તો હેવા વેરીને હે † ગોઝારા ગિરનાર ! વળાવવાને આવવું શું ? ત્હારે તો રાખેંગાર મરતાં પડી જવું જોઈએ, તે તું ખરેડી (શિખરે પડી જઈને) ખગિ (= ખોડો છુટો, ખોડો) કેમ ના થયો ? ’—આમ ભાવાર્થ છે. આ દુહાં પ્રકાશકોએ લીધો જ નથી, ત્હેમાં રસક્ષતિ ચઢે; કેમકે તે પછી તરત આવનારા દુહાનું સારસ્ય હાના સદર્ભથી જ છે, અને તે દુહો તો લીધોછે.]—તે દુહો:—

કવિતાપ્રવેશનો ક્રમ. ખરો ક્રમ.

મ પડ મ્હારા આધાર, ચોસલાં કોણ ચઢાવશે ?

ગયા ચઢાવણુહાર, જીવતા જાતર આવશે.

૪

૧૧

[ક્રમે ક્રમે રાણકદેવી દર ગઈ, અને ગિરનાર ક્ષિતિજમાં ન્હાનો યતો ગયો, તેથી એ ‘ખરેડી ખગિ’ થાયછે એમ તર્ક કરીને કહેછે કે—‘મ્હારા આધાર, તું ના પડીશ, ત્હારાં ચોસલાં (શિખરના પથ્થર) પાછાં કોણ ચઢાવશે ? એ ચઢાવનાર (રાખેંગાર) તો ગયા.’

§ ‘જીવતા જાતર આવશે’—એટલે શું હશે ? જ મરી નથી ગયાં પણ જીવતા રહ્યા છે તે ‘જાતર આવશે’—એટલે શું ? જાતર એ મુસાફરી એ આવશે; એટલે તે સોડીને માટે તો તું આખો રહે.—એમ અર્થ હશે ? ગમે તેમ હો ‘જીવતાં જાતર આવશે’—જી પાઠ પ્રકાશકોએ સ્વીકાર્યોછે, ત્હેનો પણ અર્થ હેમણે નથી આપ્યો.]

† ગોઝારો=maudelon, (ખૂન કરનાર) એમ ફ્રેન્સ ક્યોંછે. નર્મકોશમાં ‘ગોઝારો’=ગાયને હણનારો—મારી નાખનારો—એમ છે.

‘ક્રવો ગોઝારો થયો’—ક્રવામાં કોઈ પડી ચૂવું હોય તો તે ગોઝારો કહેવાયછે ઘર પણ ગોઝારુ કહેવાયછે—હેમાં ખૂન, વગેરે જેવું મરણ થયું હોય તો. કેટલાક એ ઉપરથી એમ અર્થ કરેછે કે—વાપરી ના સકાય હેવું, અસ્પૃશ્ય. પરંતુ હું ધારુંછું એ અર્થ પ્રથમ અર્થના પરિણામે આવેલો છે. ખૂન કરનાર, જીવ લેનાર, ભોગ લેનાર—એમ પ્રાથમિક અર્થ હશે. રાખેંગારનો ભોગ ગિરનારે જ લીધો—એ પર્વતની તલેટીમાં રણમાં ખપી ગયો માટે—એમ માનીને ગિરનારને રાણકદેવી ગોઝારો કહી હપકો દેછે.

§ ફ્રેન્સમાં જોતાં જણાયછે કે હેણે કાંઈક મ્હારી કદવના જેવો જ અર્થ ક્યોંછે:—

“ They that survive will pay you homago. ”

અને ગાંધીજી પાટણ પોતાની ત્હા એક સ્ત્રીએ પૂછ્યું, — ‘તમારી આખી આત્મા કેમ નથી આવતા?’ તો ઉત્તર આપ્યો —

કવિતાપ્રવેશનો ક્રમ ખરો ક્રમ.

પાપણને પડતે કહો તો કુંવા બરાવિયે,

ભાગેશો મરતે યરીરમા મરણા વહે ૮ ૧૨

[અર્થ ‘પાપણને પડતે’ એમ પાઠ પ્રમાણનો છે, * ટીકામાં અર્થ આપેલો — ‘પાપણના ટપકવાથી આસુથી’ — ‘પડતે’ ખરું છે કે ‘પડતે’ તે કહી સકાતું નથી ‘પાપણ’ — તે પદ્મપત્ની (દિવચન) ઉપરથી પ્રાપ્ત પદ્મપત્ની ઉપરથી ‘પાપણ’ થાય તો તેનું મેઘ ઉપાન્તર પ્રાચીન ગુજરાતીનું હશે? પાપણનો પડી લખ્યાર્થ ‘આમ’ અર્થ લેવાનો હશે?]

‘યરીરમા મરણા વહે’ — એટલે શું? પ્રમાણ પ્રાચીન આપતા નથી બહાર આમ નથી બેઠેલા, પણ આખા યરીરમા તીવ્ર ગાંઠના અગ્નિ (ત્વરિતગતિ બેઠેલ) બેઠે — એમ અર્થ મંત્રવે] §

ગાંધીજી મિહિરાજને વચ્ચે ના થઈ, અને મિહિરાજ ગાંધીજીની હાથથી હેને વડવાણ આપી ભોગાવે નહીં તોરે વિના ખડખડી તે ચિતામાં ચળીને બેઠી તે વખતે નીચેનું વચન ચૂકતે પગે લાગીને બ્રહ્મા ચર્ચને, બોલી —

કવિતાપ્રવેશનો ક્રમ ખરો ક્રમ

વારુ શહેર વડવાણ, ભાગેશો ભોગારો વહે

ભોગવતો ખેંચાઈ ગયું, ભોગવ ભોગાવા ધણી ૮ ૧૩

[અર્થ પ્રથમ ચરણમાં ‘વારુ’ ને બદલે ‘મારુ’ એ પાઠ પ્રમાણનો છે વારુ=ઓ વારુ ઓવારી જાડ વડવાણ શહેરને, શહેરના ઉપર, હું ઓવારી જાડ, અર્થાત્ હું હેના ઓવારણા લઈ, હું હેને અર્થ જાતપત્ર બનિયાન આપુ આમ અર્થ મારો અને ભાવશયક છે, ત્હા ‘મારુ’ એમ ચૂકવાથી કરો રસ આવતો નથી *]

* રાસમાળા ભાષાન્તર આદિ પહેલીમાં — ‘પડતે’ છે

§ કોઈપણ અર્થ જોતા મહારી કલ્પનાને કાંઈક યુક્તિ મળે — “Rivers of tears course through my body.” ‘કહેલો કુંવા બરાવિયે’ નો અર્થ કાંઈક જુદી તરેહનો આપ્યો — “What need I should fill a well?”

* વારુ=મારુ — એમ મસ્કૃત સામુદ્રિકશાસ્ત્રના ભાષાન્તર રા. છ પિ. ૨૧૧ નમૂના ઉપે આપેલું છે ત્હામાં છે ગુજરાત સામુદ્રિકશાસ્ત્ર ૧૦૮ પ. ૩૬૨-૪ ના છે

તૃતીય ચરણમાં 'રાણુ' ખેડો દાખલ થઈ ગયો છે એમ પ્રકાશકે દીકામાં કહે છે. પરંતુ 'વદવાણુ' (પ્રથમ ચરણને અંતે છે તે) સાથે યમક 'રાણુ' શબ્દ આણું છે, અને 'ખેંગાર' એટલે અટકયાથી યમક નથી આવતો તે ઉપર પ્રકાશકોનું લક્ષ્ય ગયું નથી. અલબત્ત —

(ભો) ગવતો ખેંગાર રાણુ

એમ (ભો) એ બે માત્રા વહેલી લાઈને ગ ઉપર તાલ શરૂ કરવાનો છે; તેમાં ચરણની માત્રા એ વધી જાય છે, તે ખરું. પરંતુ જૂના હાઓમાં એ સ્વરૂપ અપરિમિત નથી; તેમ એ વિવિધતા આભાસી ઉલ્લેખ ચમત્કાર દર્શક નવીન થાય છે. 'રાણુ' શબ્દાથી 'ખેંગાર' ના 'ખે' તથા 'ગા' પણ એક માત્રાના કરી દૂંકાવવા પડે છે. પણ ઉપાય નથી.

ઉત્તરાર્ધનો અર્થ પણ પ્રકાશકે એ ખુલાસેવાર ખતાવ્યો હોત તો ઠીક. સતી કહે છે— 'મને એક ખેંગાર રાણો ભોગવતો હતો, કે હવે, હે ભોગાવા નદરૂપ ધણી! તું ભોગવતો. ભોગાવા નદમાં સતી ચર્ચ બળી મુઠા પછી પોતાની રક્ષા જશે તે રીતે જ ભોગાવો ભોગવવાનો. સિદ્ધરાજ કે કોઈ પણ ઇતર પરપુરૂષ મને ભોગવશે નહિ.'—આમ અર્થ સ્પષ્ટ કરવો ધટ છે.

" ભોગાવો=વદવાણુ પાસેની નદી. દીમડી અને વદવાણુ પાસેની નદીઓને ભોગાવા કહે છે."—આમ પ્રકાશકે દીકામાં લખે છે. હેની સ્પષ્ટતા કરી હોત તો ઠીક; કેમકે ગમે તે નદી—એ પ્રદેશની—હોય તે ભોગાવો એમ વ્યાપક નામ તો હોય તદિં.

• " ભોગાવો નદીનો ઉત્તર બણીનો કાટો રાહેરના (= વદવાણુ રાહેરના) યુરજની નીચે થઈને વહે છે અને દરિયામાં ગળી જવા નેટલું બેર નહિં હોવાને લીધે, અથવા ચોમાસા વિના, દરિયા બણીનો કાટો જ દીમડીની આજુએ વહે છે તે લેને મળ્યા વિના સામમતીના મુખની લગભગ સપાટ ખારી ભોંયમાં ફેલાઈ જાય છે."

(' રાસમાળા ' ભાગ ૧ ભો—પૃષ્ઠ ૨૨૯-૨૩૦)

આ ઉત્તારા ઉપરથી સ્પષ્ટતા ચાય છે; ભોગાવો નદી એક જ છે; હેના બે કાંટા છે; એક વદવાણુ પાસે વહે છે, બીજો દીમડી તરફ વહે છે.

એક ઠેકાણે એ અર્થમાં પ્રયોગ છે. આ મન્થ વિ. સં. ના ૧૬ મા સીકાનો ધારવામાં આવે છે.
ફોર્મ પ્રથમ ચરણનો અર્થ આમ કરે છે:—

" Farwell Wudhwan, city good. "

અહિં 'વારું'નો અર્થ 'સારું' જોવો લીધો હશે અથવા તો ફોર્મની આગળ પાઠ 'સારું' હશે, પરંતુ 'Farowell' નો અર્થ ક્યાંથી આવ્યો હશે ?

ભોગાવો—એ ઓકારાન્ત નામ વિવક્ષણ લાગે છે. હેનું મૂળ હમણાં તરત પ્રાચીન દુહા જોઈશું ત્હેમાં જાણશે. ત્હાં છેવટના દુહામાં મોગાવહ શબ્દ છે. મોગ=વાંછી ચૂંછી ગતિ; મોગેન આવદતિ (સમન્તાદ્ વદતિ) इति મોગાવહઃ તે ઉપરથી મોગાવહો-મોગાવહ—ભોગાવો. અથવા મોગ=અર્પણ શરીર; સર્પના શરીરની પેઠે જો તે મોગાવહ.

“ભાગોએ નહીં ભોગવતી છે.”—એ કવિ દલપતરામના ચન્દ્રાવળાના ચરણમાં ‘ભોગાવો’ નામની ખોટી વ્યુત્પત્તિ જ વપરાઈ છે.]

રા. કદાનજ ધર્મસિંહે પ્રસિદ્ધ કરેલા ‘દાદિયાવાડી સાહિત્ય’ ભાગ ૧ લામાં રાખેંગાર અને રાણકદેવીના દુહા આપ્યા છે, તે જોડે ઉપરના તેર દુહા મરખાવતાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર વગેરે નજરે પડે છે:—

દુહો ૭—૧ ‘માણેગ તું મરોવ’ ય.

અહિ ‘મકર આંખો રાતિયો’ ને બદલે ‘દાદિયાવાડી સાહિત્ય’ માં ‘મકર રાતી આંખડી’ એમ પાઠ છે.

(આ દુહો એ પુસ્તકમાં ખોટા ક્રમમાં મૂકાયે છે. મતીની ચિતા આગળ સોરઠિયા-ણીતું સત જોવાને સિદ્ધરાજ લખેો વર્ણવ્યો છે તે પછી આ દુહો મૂક્યો છે. માણેશ ત્હાં સૂધી જીવેો હોય ?

ખીજ પણ કંમબંગ ઉઘાડી જન્યવાળા આ પુસ્તકના દુહાઓમાં છે.)

‘જોય’ શબ્દનો અર્થ રા. કદાનજએ ‘ખોટ’, ‘કલક’, એમ બતાવ્યો છે; પરંતુ ‘જો’ શબ્દ છે અને ય તે ‘એ’ નું રૂપાન્તર છે તે નથી પાઠ રહ્યું.

દુહો—૦—૩

“જવનાં બીણાં યઈ રણાં”—અહિ ‘બીલાં’નો અર્થ રા. કદાનજ આમ

આપે છે:—જળદનાં શીંગડાં કાનની પેઠે નખી જાય ને અણિયાળાં ન રહેતે.”

આ અર્થ ખરો હોય, તો તો શીંગાળાં એટલે જાંયાં શીંગડાંવાળાં, અર્થાત્ રા. ખેંગારના તરફના સુખને લીધે ગર્વ રાખી સકનારાં; અને બીણાં એટલે શીંગડાં નખી ગયેલાં અર્થાત્ દુઃખથી નીચું મૂકેા રાખનારાં—એમ અર્થ મંભવે. કશું નક્કી કહેવાતું નથી.

દુહો ૨—૪ ‘કાંઈ ફગરજ મોર’ ને બદલે ‘ગરજ મચ્છ મોર’ એમ પાઠ છે. આ તો રપટ ખોટો જ પાઠ છે. અર્થ યતો નથી અને જગમાં માત્રા ખુટે છે.

કુંગરછ—આ રૂપ હજી આવજી, જાજી, બોલજી, એમ વર્તમાનકાળના ખીજ તથા પ્રથમ પુરુષના એક વચનમાં નાગર બાણડીઓના સુખમાં કેટલાંક વર્ષ ઉપર સંભળાતાં કાંઈક કાંઈક દેખા દેછે.

‘ગોખે’ ને બદલે ‘ગોખ’ એમ પાઠ છે.

હુહો ૫—૫ ‘સૈન્ય’ ને બદલે ‘સેન’ પાઠ છે.

આ સંભવિત ખરો લાગેછે. સૈન્ય એ તત્સમ શબ્દ જાણ્યે જ જૂની ભાષાના આ હુહોઓમાં જોવાની અપેક્ષા રખાય.

હુહો ૬—૬ ‘કંથ’ ને બદલે ‘કંત’ પાઠ છે.

આ પાઠ ખરો હોય તો આ હુહો રચાય તો ગમયમાં શં. ક્ષાન્તઃ પ્રા. કન્તો, અપક્ષં કન્તુ—જૂ. ગૂજ. કંત, એટલે જ રૂપ અટક્યુ હશે, દક્ષારનો ભેળ થઈ ‘કથ’ થવાનો સમય તે પછીનો હશે એમ તર્ક થઈ શકે.

વળી ‘કંત’ જોડે ‘કત’ નો યમક વધારે સારો બેસેછે.

હુહો ૦—૮ ‘મોહોરે કળિયું માણુતો’ ત્યાં મોહોરે ને ઠેકાણે ‘મોરે’ એમ પાઠ છે.

હુહો ૩—૯ ‘વાદળીધી’ ને બદલે ‘વાદળધી’ એમ પાઠ છે. એથી ગિરનારની પ્રિયા વાદળી—એ ધ્વનિ અને તહેને પરિણામે રાણકદેવીના હુભાંચ અને ગિરનારના ગૌભામ્ય વચ્ચે વિરોધનો ધ્વનિ જતો રહી રસક્ષતિ થાયછે.

આ હુહોમાં છેલ્લુ ચરણ ‘રડાપો રાણકદેવડી’ એમ જ આ પુસ્તકમાં પણ સુપરિત છે

હુહો ૦—૧૦ પૂર્વાર્ધના ભાગમાં ‘ધિયો’ ને ઠેકાણે ‘ધિયો’ છે અને ઉત્તરાર્ધના અન્ત-ભાગમાં ‘નવ ધિયો’ ને બદલે ‘કાં ન થયો’ એમ છે. આ બંને રૂપ દોષવાળા પાઠ છે.

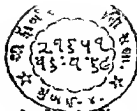
વળામણુ થવું—એમ બેસે નહિ; વળામણુ આપનારો થવું—એમ બેસાડવામાં કાંઈ જ છે. ‘કાં ન થયો’ માં છન્દોભંગ બહુ નદારો થાયછે.

હુહો ૪—૧૧

‘જીવતા’ ને બદલે ‘જીવતાં’ એમ પાઠ છે. આ પાઠ ખરો હોય તો અર્થ આમ સમજે:—તું જીવીશ તો લોકો ત્હારી જાત્રાએ આવશે; માટે તું ના ‘પડીશ’;—(એમ ગિરનારને કહેછે.) આ અર્થ અને પાઠ વધારે સારા લાગેછે.

હુહો ૮—૧૨

‘પાયણુને’ ને બદલે ‘પાણીને’ એમ પાઠ છે, ‘સરણાં’ ને બદલે ‘સરણું’ છે. પાણી=આંસુ—આમ સીધા અર્થ આપછે એટલે આ પાઠમાં ગુણાંશ છે.

કુહા ૯-૧૭

નીચું ચરણ—‘ભોગવતો ખેંગાર રાણુ’ ને બદલે ‘ભોગવતો ખેંગાર’ એમ છે આ પાઠથી યમક તૂટે છે

‘રાસમાળા’ માંથી આપણે પુષ્કળ સામગ્રી લઈને આ કુહાઓની પરીક્ષા કરી, તો એ વાર્તાસભ્યને એક નોંધ કરવા જેવી છે ‘રાસમાળા’ ભાગ ૧ ૫ ૨૧૫ પેરે-આદ્ય ૧ માં રાણુકદેવી અને રા ખેંગારની હકીકત મૂળ ક્ષોભના મંથન ઉપરથી આપેલી છે, તેમાં લખ્યું છે કે—

“સિદ્ધરાજ રાણુકદેવીને ઝાંચી ત્હારે લેના જાણવામાં આવ્યું નહોતું કે પોતાના પતિને મારી નાખ્યોછે, પણ તે જાણતી હતી કે ત્હને કેદ કર્યોછે. તેઓ વડવાણુ આન્યા ત્હારે સિદ્ધરાજને લેને કહ્યું કે મુંડે લાગ પતિને મારી નાખ્યોછે’

પરંતુ ૫. ૨૧૭ થી માડીને છેવટ સુધી રા રણુકોડભાઈને લગતા ગઈયા ને, તૂરીને નામે ઝાંખખાપડે તેઓ પાસેથી મળેલી રાણુકદેવીની વાત આપી છે તેમાં ઉપર ચર્ચના બધા કુહા આપી જાય છે, તેના કમ ઉપરથી તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે જૂનાગઢમાંથી બેતરી કે તરત જ રાણુકદેવીએ પોતાના પતિનું મરણ થયેનું જાણ્યું છે ‘સ્વામી, જોડો સેન્ય લઈ,’ ‘મરતા રા ખેંગાર,’ ઇલાદી સ્પષ્ટ વચનો વડવાણુ પ્હોચ્યા પ્હોનાના જ છે ક્ષોભના મૂળ અગ્રેષ્ઠમાં પણ બાપાન્તરમાં છે લેવી જ રીયતિ છે, અને આ વિરોધ મારે રા રણુકોડભાઈ જવાબદાર નથી જ આ વિરોધનું—વિરોધાભાસનું—કારણ સ્પષ્ટ છે. પ્રથમની હકીકત ક્ષોભને દરેલી ઐતિહાસિક શોધના આધાર ઉપરથી લખાયેલી છે, અને પાછળનો ભાગ તૂરીઓની પામેની દન્તકથાના આધારે છે એ દન્તકથામાં પ્રગટે થયેલી વાર્તા ઇતિવચનના તરવો—રમનિષ્પત્તિ વગેરે તરવો—ને લક્ષમાં રાખીને ગ્રાહ્યલી હોવાનો મબવ છે આમ માનવાને એક કારણ એ છે કે રાણુકદેવીને પોતાના પતિના મરણની ખબર તત્કાલ જ મળી હોત તો છે વડવાણુ ગઈ ત્હા સુધી હેને સૂત ના ચડે એ ક્ષતિ પ્રવેચ પામેછે, તેમ જ સિદ્ધરાજને પોતાને એ પતિ તરફ સ્વીકારશે એ આશામાં હેને રા ખેંગારના મરણથી અજાણી રાખી હોય એ બહુ ગમવિત છે ક્ષોભને છેવટે લખે છે—“All Sorath land submitted to him (=Siddh raj), but it was the palace of Ra Khongar, upon Girnar, which received the marks of the Sati's hand for Ranak Devi.” (Rasamala P. 130) રા રણુકોડભાઈ આમ હાનુ બાપાન્તર કરે છે—

“મોરક દેશ ત્હને કમળે થયો, પણ રાણુકદેવી સતીના હાથના થાપા તો ગિરનાર

ફ તૂરી એગલે દેડ લોકોના બાટ એ લોકો પોતાના યજમાનો (દેડ લોકો) પામેથી બીખ માગી ખાય છે, દેશમાં બટકે છે, અને એ બીખના યજમાનો યજમાનોને ગવપદમય વાર્તાઓ સારંગી સાથે ગાઈ મબળાવે છે

ઉપરના રા ખેંગારના મહેલને યયા.” ત્હારે સું રાણકદેવીને ગિરનાર ગતરતા પહેલાં જ સત ચઢેલું? અર્થાત્, પતિના મરણની વાત ત્હારથી જ નાણેલી?—આ કથાભાગ તૂટીઓની વાર્તામાં હશે, એમ જણાય છે

પરંતુ એમાંની કેઈ હકીકત ઐતિહાસિક રીતે સાચી હશે તે સાથે આપણે હાથ સંબંધ નથી; કેમકે આ રસિક હુહાઓથી ધક્કાયેલા વૃત્તાન્ત જ આજ આપણે જોવાનો છે.

આ પ્રસંગે એક વધારે રસ બિખળવનારી વાત ધ્યાન ખેંચે છે. આ હુહાઓ કરતાં પ્રાચીનતર ભાષામાં આ જ વાર્તાના અને આ હુહામાંના સખ્દો પણ કેટલાક જૂનાં રૂપમાં વાપરનારાં હુહા જોવામાં આવે છે. રા. કેશવલાલ ધ્રુવે પોતે બીજી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખરચનાથી કરેલા ભાષણમાં (૪. ૫ મે) એ હુહા આપ્યા છે; તે આ:—

તદં ગદુઆ ગિરનાર કાહુ મણિ મચ્છર ધારિડ ।

મારિતાં સેંગાર એકુ વિ સિહરુ ન દાલિડ ॥

વાટી તડ વઢવાળ વીસારતાં ન વીસરડ ।

સોના સમા પરાળ ભોગાવહ તદં ભોગવડ ॥

(આ એ હુહાનું ભાષાન્તર આમ કંઈક થશે:—તહે ગદુવા (ગદ) ગિરનાર માં (અથવા, શો) મનમાં મત્સર ધાયો ?

મરાતાં ખેંગાર એક બી શિખર ન દાગિયુ ?

૧ . . .

વાટે તો વઢવાણ વીસારતાં ન વીસરે,

મોનાસમા પ્રાણુ ભોગાવો તે ભોગવે.

૨)

આ હુહા “ સિદ્ધરાજપ્રબન્ધ ” માંના છે એમ રા. કેશવલાલે એ ભાષણમાં કહ્યું છે. આ વિશે કાંઈ પત્તો પ્રથમ ના લાગવાથી રા. કેશવલાલને પૂછતાં એઓ એક પત્રમાં જણાવે છે:—

“ ત્હમે પૂછેલા પ્રશ્નના જવાબમાં લખવાનું કે રાજશેખર (જૈન) અને હિમાચાર્યના લખાણમાં જે જૂના રાસા અને પ્રબન્ધના રૂકરા ગણી આવે છે તે અસલ રાસાને પ્રમન્થ-માંથી એકે અલાર સફી મ્હારા હાથમાં આવ્યા નથી, તેમ એ મેળવવા યત્ન કરવાનું પણ બન્યું નથી. ઉપરની મતલબ ઉપરથી તે કોઈ પ્રમન્થ કે રાસાનો ભાગ હશે હેવી માત્ર કલ્પના જ મ્હેં કરી હતી. ”*

* તા. ૧૬-૧૧-૧૨ ની તારીખનું હેમનું પોસ્ટકાર્ડ મ્હારા ઉપર છે ત્હેમાંથી આ ઉતારો કર્યો છે.

* રા. કેશવલાલ આ પ્રમાણે કહે છે: પરંતુ “ પ્રબન્ધચિન્તામણિ ” માં જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ હુહા હેમાં ‘ સિદ્ધરાજપ્રબન્ધ ’ માં મૂકેલા છે. પ્રમન્થ તો મંરૂતમાં

વળી ધ્યાન ખેંચનારી વાત એ છે કે આ એ દુહા તેમ જ ૨૧ કેસવજીને આ બેની વચ્ચે (ઉપર સ્થિતેલા ભાષણમાં) મૂકેના દુહા (જે નીચે પ્રમાણે છે તે) ' ગસ

જ છે પણ વચ્ચે કેટલાં વચ્ચેના પ્રાકૃતમાં—ઉદ્ગારના ઉતારારૂપે—છે (રામચન્દ્ર દીના નાથ શાસ્ત્રીવાળી ' પ્રબન્ધચિન્તામણિ ' ની આશ્રિત પૃ ૧૫૮-૧૫૯ જુઓ.) એ ઉદ્ગારવચ્ચેનાનો અનુક્રમ વૃતાન્તના ક્રમને અનુસંગતો નથી, વગેરે અભ્યવસ્થા છે, તેથી લાગે છે કે લોકવાણીમાં પ્રચરિત દુહાઓ અને તેમ એકઠા ખડકી દીધાછે,— ' પ્રબન્ધચિન્તામણિ ' માં પણ પરંતુ પ્રબન્ધચિન્તામણિકાર એ દુહાઓને અતે લખેછે—
 ઘઠ્ઠાનિ ઘામ્યાનિ યથાઘસર મન્તવ્યાનિ, તે ઉપરથી જણાયછે કે વચ્ચેના જુદા જુદા પ્રમંથના છે તે વસ્તુસ્થિતિથી એ વાક્ય હશે

' પ્રબન્ધચિન્તામણિ ' માં નીચે પ્રમાણે પણ એ દુહાઓના છે —

તદ્ ગઢૂઆ ગિરનાર કાહૂ મણિ મત્સરુ ઘરિડ ।

મારીના પગાર એક સિંહુ ન દાલિડ ॥

વાટી તો વદવાળી ચીમારતા ન ચીમરડ ।

સોના સમા પરાણ મોગાવહ તદ્ મોગવીડ ॥

જેસલ મોડિ મ વાહ વલિ વલિ વિરૂપ ભાવીયદ્ ।

નદ્ જિમ નવા પ્રવાહ નવવળ વિણુ આવદ્ નહિ ॥

(૧ ઘાટી તવડ ઘડમાણ, ૨ સૂના, ૩ મોગાવહ પદ્ ભાગદવા, ૪ ઘરણ, ૫ નવવળ વિણુ આવદ્ નહિ,—આમ યથાગમ્ય પાઠાન્તરો એ અન્યમાં કુનોખા નોંધાછે)

એ અન્યમાં દીકા આપીછે ત્હેમાં આ દુહાના અર્થ બતાવતા જણુ અનર્થ ક્યો જણાયછે ગઢુઆનો અર્થ ગુરુવ ક્યોછે, મોડી, વલિ વાલિ ઇત્યાદિ શબ્દોના અર્થ જ ઉઘાવી દીધોછે, જેસલ તે સિદ્ધરાજના જયસિંહ ઉપનામનું પ્રાકૃત રૂપાન્તર રૂપ છે. ત્હેનો અર્થ (પાશ્વિક અર્થ) જેસલ નામનો પર્વત એમ કાઠક ક્યોછે । ઇત્યાદિ અનેક ગણતર ગોરા ક્યોછે આ દીકા માટે મેરુતું જવાબદાર નહિ જ ગણાય દીકા તો પ્રગટકર્તા શાસ્ત્રીની જણાયછે

હામાના બીજા શ્લોકનો અર્થ કોઈએ નીચે પ્રમાણે આપ્યોછે —

Broken down is Wadhwan, that king is dead, my father & rice exists no longer, disolate is my life, let Bhogawa now enjoy me ' (Rasamala p 118)

અહિ વાદાતડ નો અર્થ broken down, વિનાશ પામ્યુ, એમ કહાયી ક્યો

માળા, માં પણ રા. રણુઠોડબાઈએ ઉતાર્યાછે:—

જેમલ મોડિ મ વાહ વલિ વલિ વિરુઢ ભાવિયડ ।

નડ નિમ નવા પ્રવાહ નવવળ વિણુ આવડ નહિ ॥

આ રા. કેશવલાલનો પાઠ છે; ‘રાસમાળા’ માં વિરુઢ ને સ્થળે ચિરૂપં છે; અને રા. રણુઠોડબાઈ હેનો ‘ભાવાર્થ’ આમ આપેછે:—

“ હે નદી હું જેમ મ્હારો દેસ છોડી ધણી વિના વિરૂપ ચર્ચિયું તેમ તું પણ નવા મેય વિના દુર્બલ થતી જાયછે; અને ત્હેમના વિના શોભા થતી નથી. ત્હે ત્હારા પર્વત-રૂપી સ્થાનનો ત્યાગ કર્યોછે એમ મ્હેં પણ કહ્યુંછે. માટે આપણે સરંખાં છિયે. ”

આ ભાવાર્થ શા રીતે ગંચી કાઢ્યો હશે તે મમત્રાતું નથી. ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’ ના દીકારાની કંઈક છાયા છાયાં જણાયછે. મ્હારી આત્મમતિ પ્રમાણે તો કંઈક આમ અર્થ લાગેછે:—

હે જેસય (જયમિહ—સિદ્ધરાજ જયસિહ) વાહ (= ?) માં મોડય (ના તોડીસ, મચડીસ,)—[આદિ ‘વાહ’ તે વાહ—વાહુ = હાથ હશે ? મ્હારો હાથ મચડીસ નહિ—એમ સિદ્ધરાજને તરછોડીને કહ્યું હોય.]. વળી વળી વિરુઢ (= વિરૂપ, અશુભ પરિણામ) ભાવિયર્ધ = વિચારિયે, વિચારય;—અર્થાત્, મ્હારા ઉપર બળ કરવાડ માત્ર પરિણામ ફરી ફરીને વિચારી જોજે. [આમ બળ કર્યે પ્રીતિ ઉત્પન્ન નહિ થાય, ત્હેનું દક્ષાન્ત આપી દહેછે—] જેમ નદી (ને) નવા પ્રવાહ, નવવળ (નવા મેય) વિના આવે નહિ, (તેમ મ્હારું જાણજે, અર્થાત્ મ્હારા હૃદયમાં મ્હારા નવવળ જેવા પતિ વિના બીજા તરફ પ્રીતિનો પ્રવાહ, નવો પ્રવાહ, આવશે નહિ).

હશે ? પછીના એ વાક્યો આ પાઠને મળતા નથી; કોઈ બીજે પાઠ હેમની સમક્ષ હશે ? સોનાનો પાઠાન્તર સૂના છે તે ‘શૂન્ય’ નું રૂપાન્તર સમજને સૂનાસમા પરાગનો અર્થ ‘my life is desolate’ એમ ખેટો ક્યોછે.

* પ્રથમ હોં તદ મહુમા ઇત્યાદિવાળો રાસમાળા ભાગ ૧ આશ્વતિ બીજી પૃક ૨૨૭મે પુટનોટમાં છે, બીજે હોં જેસલ મોડિ મ ઇત્યાદિવાળો પૃ. ૨૨૮ મે પુટનોટમાં છે, અને ત્રીજે વાદી તદ વઢવાળ ઇત્યાદિવાળો પૃ. ૨૧૦ મે છે. માદિ કંઈ કંઈ પાઠાન્તર છે.

‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’ નું ગુજરાતી ભાષાન્તર રામચન્દ્ર દીનાનાથ શાસ્ત્રીએ એ ગ્રન્થની પાછળ મુદ્રિયું ત્હેમાં આ હૃદનો અર્થ આપ્યોછે તે લગભગ આ જ સંજોમાં છે. રા. રણુઠોડબાઈએ એ ભાષાન્તરનો આશ્રય લીધો હશે એમ જણાયછે. પરંતુ એ ભાષાન્તરમાં બધે ઠેકાણે અતેકાનેક અનર્થ, ગપ્પો, વગેરે દ્રવ્યોને લીધે ખરા અર્થ ઠકાર્થ જાયછે. મૂળ મસ્કૃતમાં એક જ રાણીના વિવાહની વાત છે, ત્હા ભાષાન્તરમાં ઠેર ઠેર અનેક રાણીઓ જ લખીછે !

અહિં નવવૃણ સન્દભા (૧) નવો ઘન (= મેન), અને (૨) એ નવવૃણ (નોવણ) એ વચ્ચે શ્રેય ઉદિષ્ટ હશે ? ‘સસભાગા’ (ભાગ ૧) માં રાખેગારનું પ્રકરણ (૯ મું પૃ ૨૧૦) આરમ્ભતા કહ્યું છે કે—

‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’ નો કર્તા વાર્તા શરૂ કરતે નોંધણ એમ કહી વળી તરત એ રાખેગારનું નામ તે જ મળ્યું માટે વાપરે છે, એ કે રા નવવૃણ તે રાખેગારો બાપ થાય, અને આમ એ નામો વચ્ચે મુશ્કેલ પડે છે

આમ હોય તો આ દુહામાં નવવૃણ તે સમજના નામનો શ્રેયદાન ઉદ્દેશ હોવો અસંભવિત નથી

ગ દેશવનાન મુવે આ દુહાએના અર્થ નાખા છે તે ધ્યાનમાં લેના જેવા છે (ખીછ માહિત્યપરિપક્વા ગિયોગના લેખના બાપણના પરિશિષ્ટમાં પૃ ૩૧૫-૩૨૬ જુઓ)—

“અરે હીછા ડુગર (ગઢુલા) ગિગનાર ત્વે ગનમાં (હવે તે) દેવ કેવો ધર્મી છે માર્ખેગાર મરાતા હતા (મારિતાં) એક પણ શિખર ત્હાનું તમી પડ્યું નહિ ? ”

§ પ્રબન્ધ ચિન્તામણિમાં પ્રખુત વાર્તા નીચે આપનાય છે —

અન્યદા ધીં સિદ્ધરાજો નવવૃણાભિધાનમાર્ભરરાજક નિગૃહીતુકામ પુરે-
 ફાદશચાર-નિજમેન્ને પરાજિતે સતિ ધીં ઘર્મમાનાદિપુ પુરુષ પ્રાકાર નિર્માપ્ય સ્વય
 મેય પ્રયાણમકરોન્ । તદ્ભાગિનેયદક્ત સંવેતે સતિ ઘપરપરાવર્તકાલેય દ્રવ્યવ્યાપા
 દિત્તુ એવ કર્ણાયો નવવૃણો ન પુનરસ્તાદિમિરિતિ પરિમ્મહદ્વાન્તરસ્થ સ નિશાલા-
 ન્ડાલાટ્ વહિરાવૃષ્ય દ્રવ્યવાસમેરેત્તાહચિત્તા વ્યાપાદિત । અયદ્વયવ્યાપાદિત
 એવ કૃત્તે હતિ વચનવિગ્રાપનાત્ પરિમ્મહો વોચિત ।

અયતદ્રાશ્યા શોકપતિતાયા વાક્યાનિ ॥

આમ કહી પછી અપભ્રંશ બાપામાં પાંચ દુહા આવે છે, તે દુહામાં વડ્ડગાર એ નામ મરણ પામેના સંજ્ઞાનું કરીને બેવાર આવે છે આ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રબન્ધચિન્તામણિમાં રે તો નવવૃણની જ મરણવાર્તા ઉદ્દેશેલી પણ પ્રાચીન દુહા મુખ્યા ત્હેમાં રાખેગાર વાર્તાનાયક હતો તે વાત હેના લક્ષમાંથી ખશી ગયેલી

શુભગતી બાપાન્તરમાં ઉપરના બાગમાં નવવૃણ છે તે ઉપર કુટનોટ આપી છે કે “જૂનાગદનો મળ રાય રાખેગાર દહિયે ઢિયે તે જણાય છે આ ઉપરથી નવવૃણ તે જ, રાખેગાર એ વસ્તુના યર્થ જણાય છે પણ દ્રોષ્ય તો સ્પષ્ટ રીતે એ બેને બાપદીન્દરા કહે છે દ્રોષ્યની વસ્તુના બોલી હોય, તો આ બાબતમાં ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’ માંનો વિરોધ શીખી જાય ખરો

(અહિં 'હીણા' શબ્દને પ્રતિરૂપ થૂળ દુહામાં શબ્દ એકે નથી; ઢાલિડનું ભાષા-
ન્તર. 'તૂરી પડયું' એમ ભાવાર્થવાળું કરવાની જરૂર નહોતી; પાડયું—એમ શબ્દશઃ
આપવું ઠીક હતું.)

“વટવાણુ વટાવાતું (વાટીતડ) વીસારતાં વીસરાતું નથી. (તેની પાસે બેનારા)
હે ભોગવા ! (આ મહારા) સોનાસમા પ્રાણુ તારાજ વડે (તરું) ભોગવાઓ !”

(અહિં તરું = તરું એમ અર્થ કર્યોછે, તે સ્વતન્ત્ર રીતે તો સંભવે; પણ ભોગવર =
તો 'ભોગવે' થાય, તરું 'ભોગવાઓ' એમ અર્થ શા આધારે કર્યો હશે ? તેમ જ
વાટીતડ તો 'વટાવતાં' એ અર્થ કેવળ કલ્પનાજનિત અને આધારહીન જણાયછે.)

“અરે રાજા જયસિંહ (જેસલ) ! તું મહને વળી વળી બળાતકારે (મોડી) લેઈ
જા માં. (તેમ કરવામાં માત્ર) માતું (વિચ્છ) જ થશે. નવ ધન (સુંદર મેઘ) વિના
જેમ નદી નવા બહેને બહેતી નથી, તેમ આ (રાણુદેવી પણ) નવા વહને આવ-
નાર નથી.”

(અહિં મોડી, વાહ, એ શબ્દોના અર્થ તર્કથી ક્યાં લાગેછે. વલિ વલિનો મંથન
પ્રથમ ચરણમાં જોડવામાં પણ કિંચિત્તા આવેછે. નવ ધન = સુંદર મેઘ શા માટે ? નવ
= તો 'નવું'. આ ઉત્તરાર્થનો અર્થ ખરો ખીલાવાયો નથી, તેમ ખરો બતાવાયો પણ નથી.)

આ જૂના દુહાઓને અંગે ખીન્ને એક ઉપયોગી પ્રશ્ન એ ઊઠેછે કે—પ્રાચીનતર
દુહા જે આ જે જ (જૂના કાઠિયાવાડી દુહાને મળતા) જડયાછે તેવા ખીમ પણ આ
'રાસમાળા' માં કહેલા તૂરીઓની વાર્તાના દુહાને મળતા પણ પ્રાચીનતર ભાષાના હશે
ખરા ? તેમ હોય તો તૂરીની વાર્તાના દુહા તે જૂના દુહાનાં રૂપાન્તર; અને એ તૂરીના
દુહામાં પાછળથી કેટલાક નવા પણ ઉમેરાયા હોય. આ પ્રશ્ન ઉપર કોઈ પ્રકાર પાડી સકે
તો આનન્દ થાય એમ છે. §

લંબાણુ યદ્દ ગયુ. પણ આ ચર્ચાના પ્રકારનો લાભ લઈ 'કવિતા પ્રવેશ'ના પ્રકાશકો

§ પાછળ આપેલા દુહાઓમાંના છેલ્લા (૧૩ મા) દુહામાં 'ભોગવ ભોગવા ધણી'
છે તે ઉપર ક્રોમ્સે કુટનોટ (Rasamala P. 130) આપી છે (અને રા. રણુજોડાભાઈ
ભાષાન્તરમાં વગર ટીકાએ મૂકેલીછે) તેમાં આશ્ચર્ય એ જણાયેછે કે 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ'
માં પણ હેવો જ વિચાર છે તે મંરૂત ગ્રન્થ ઈ. સ. ૧૩૦૫ માં રચાયેલો, પછી જૈનના
ખેડારમાં 'તૂરી રાખેલો તે તૂરીઓને અપ્રાપ્ય જ હોય, છતાં હેમના દુહામાં એ જ કલ્પના
કેમ પ્રગટ થઈ હશે. પરંતુ 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' મંરૂતમાં છે અને હેમાં ઉપર કહેલા પ્રાકૃત
દુહાઓ લોકપ્રચરિત રચેલા ઉતારાંછે—એ વિચારીયું તો આશ્ચર્યનું કારણ રહેશે નહિ.
લોકકર્મ દુહાઓ તૂરીઓને મળવા સુલભ જ ગણાય.

નવી આવૃત્તિમાં આ હુલાઓ મપૂર્ણ મુધારા વધારા તથા સક્ષિપ્ત પણ પૂર્ણ દીકા સાથે અને ખરા ક્રમમાં ગોઠવીને આપશે તો લાભ થશે.

આ હુલાઓમાં રાણુક રા ખેંગારના સ્વભાવસ્વરૂપ સખળ રીતે પ્રગટ થાયછે; અને એક જૂના હુલાના શબ્દોમા જરાક ફેરફાર કરીને આપણે કહી સકીએ છીએ કે:—

† જે સાચે રાણુક ઘડી, ઘડિયો રા ખેંગાર;
તે સાચો ભાગી ગયો, જતો રહ્યો હુદાર.

અથવા ભીમરાવના સચુક્તાને વિશેના અનુપમ શબ્દો જરાક બદલીને રાણુકદેવીને તે લાગૂ પાડીને બોલીશુ કે:—

માલી ગઈ મહજ સોરઠની પ્રતિજ્ઞા †

રમિક વાયક ! વિમાન અને એંગેપ્તેન † થી પણ વધારે મમર્થ સાધન હારી કને છે, દેગ અને કાળની મર્યાદાઓ નોડનારી કંપનાશક્તિ તહારુ દિવ્ય વાહન છે તે સાધન વડે હ આંક મંકાનુ અતર સહજમા ઝોળગી જ, અને ભોગાયોને તીરે જીઓ રહે, અને આ 'સોરઠનો રાણુગાર' એ નામને રૂપ અને ગુણથી સાર્થક કરનારી સતીના, સંભાન અને કુતૂહલથી, દર્શન કરી શે અથવા, એ કલ્પનાનુ પરાક્રમ ના સંધાય, તો ન્હાનાં છોકરા આગળીઓ વડે કાનના ડોકરવા દાખીને કાનમાં થતા ધ્વનિમાં રાવણુની ચિતાનો ભડ-ભડાટ સાબળી સકેછે તો હાય બેઠે બેઠે તું એ મતીતી ચિતાનો ધ્વનિ એમને એમ નહિ સાબળી સકે ? જો, માબજ્ય, એ મતીના મ્વર એ હુલાઓમા મંભળાતા નથી ?—

† પૂરા મુણાય નહિ આજ મુરો સતીના,
તે થાય શુ લય હતી ન હતી ચતીના ?

જન્હા સ્થંધી મુર્જર સાહિત્યમા આ હુલા ટકશે ત્યા સ્થંધી તો એ રસનારાક પગિણામ † નહિ જ થાય

વાંદેરા
તા. ૩૦-૧૨-૧૨
૨૦-૭-૧૩

નરસિંહરાય ભોળાનાથ.

† અસલ હુલામા—' જે સાંચે સોરઠ ઘડયો ' એમ છે, તેટલુ અહિં ફેરવ્યુંછે. †

‡ ઈ. સ. ૧૦૮૩ થી ૧૧૪૩ સ્થંધી સિદ્ધરાજે રાજ્ય કર્યું હતું

† ભીમરાવ ભોળાનાથ 'પૃથુરાજ રાસા', સર્ગ ૧ લો, શ્લોક ૪૩ મો.

ચર્યાપત્ર.

॥ સત્યમેવજયતે ॥

મે. વસન્તના વિદ્વાન તંત્રી સાહેબ—

વિશેષ વિનંતી કે કૌટુંબ મદદના વસન્તમાં રા. મોહનલાલનો લખેલો મહારાજ અશોક વિષેનો નિબંધ વાંચ્યા બાદ મેં કેટલીક તપાસ કરી. તેમાં મને જેટલી હકીકત મળી છે તેટલી સરખાવતાં મને આવેલા વિચારો આપની સેવામાં નિવેદન કરેલ છે. યોગ્ય લાગે તો માસિકમાં છાપલ કરશેજી.

રા. મોહનલાલ લખે છે કે “એણે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યાર પહેલાં એ અલ્પજ્ઞ “અને દુરાચારી હતો, પણ પાછળથી એ એકદમ સુધરી ગયો ! એવી હકીકતો તો તાંત્ર “નજ માની શકાય એવી છે ” ઇ—

પ્રથમાવસ્થામાં કાંઈ પાપાચરણ કર્યું હોય એમ ન માનવાને આપણને તેનું બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યા પછીનું પવિત્ર જીવન ના પાડે છે પરંતુ હવે જ્યારે તે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૭ માં રાજ્ય આરંભ થયો, ને ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૧-૨૬૦ માં બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો, ત્યારે તે વખતથી એટલે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી અશોક સુધર્યો હોય, એ કેટલેક અંશે માનવા જોગ છે ખરું.....” કલિંગ દેશ જીત્યા પછી તેના હૃદય ઉપર ઉડી અસહ્ય ધમને સુહૃદિવિજય કરતાં ધર્મવિજય એક માત્રો.” આમ રા. મોહનલાલ લખે છે એટલે આ લખાણથી જ મારૂ અંતઃકરણ સાક્ષી આપે છે કે માણસમાત્ર જીવને પાત્ર છે. જૂલૂ જૂલૂને સુધારે છે. તે પ્રમાણે અશોકના સમ્મન્યે બન્યું હોય તો કાંઈ ખોટું ગણાય નહિ. એટલે કલિંગ દેશ જીત્યા પછી અનેક કુટુંબોની કુખી સ્થિતિ તેને વારંવાર યાદ આવતી હોય, તેથી કરીને તે સુધર્યો હોય એમ હું તો માત્ર છું. વળી તે અરસામાંજ અશોકે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો.

તમામ દત્તકથાઓ એકદમ ખોટી હોતી નથી. હવે ભાઈઓને મારી નાંખવાનું કાર્ય કરવાને હું પણ ના પાડુ છું. પરંતુ અશોકે ઘણાંનાં માયાં ગડાયાં હતાં એમ ધણે ઠેકાણે સાંભળેલ છે તેમજ એકાદ બે રૂબેલ વાચેલ પણ છે.

પાપ તરફ જતી વૃત્તિ વધારે હોય છે તે કાળે કરીને પોતાની વૃત્તિને ધર્મ તરફ ફેરવે છે. અને, ને, એટલે, સુધી, કે ધર્મિક નરીક, ખેતરનું નામ, અમર, ગાખી, જલ્ય છે. રામાયણના કર્તા વાલ્મીકિનું પ્રથમ અને શેષ જીવન તપાસતાં અતિશય તકાવત જણાય છે. તે પ્રમાણે અશોકનું પણ હોય તો એમાં અશોકના પવિત્ર નામ ને આચરણને કોઈ ભૂતનું લાંછન નથી ધણુ ખુશી થવા જેવું ગણાય કે પોતાની વૃત્તિને સીધે રસ્તે દોરીને કાણમાં રાખનારા આવા મહાન નરેશ પણ ચર્ચ ગયા છે.

અશોક મહારાજની લખેલી યાદ આગાઓ અને મળેલ છે. જેમાંની કેટલીકનો સાર રા. મોહનલાલના લખેલા નિબંધમાં આવેલો છે. છતાં પણ યાદે આગાઓ નીચે લખીએ.
૧. “દેવાનાં પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા હુકમ આપે છે કે જનાવરોનું મારણું બંધ થઈ
“જળ્ય: એમાં ખંડુ પુરાઈ છે. માટે પૂજને સાર કિંવા સમાજને સાર પણ તે નહિ
“માર્ગો જવાં જોઇએ. રાજાની પાકશાળામાં એકે સારો સમાજ છે : પુણ્યના કામે

“ માટે લાખો જીવ માર્યા ગયા છે. અને હજી પણ આજ્ઞા છે કે પૂણ્યના કામ માટે
 “ પશુ માર્યા જાય; અથવા માર્યા જાય છે. આ બાબતનો હજી મારી રીતે નિર્ણય
 “ થયો નથી માટે જીવને ન મારવા

૨. “ પ્રિયદર્શી રાજાએ જીતી લીધેલા તમામ મુલકોમાં જ્યાં સુધી પૃથ્વી છે, અર્થાત્
 “ ચોલ, પાંડ્ય, કેરલપુત્ર, તામ્રપર્ણી, (લક્ષ) અને યવનરાજ્ય એટિયોકસ, (ઈ. સ.
 “ પૂર્વે ૨૪૦ માં ગુજરી ગયો) અને બીજા રાજાઓ કે જે મિત્ર છે, તેને માનુષ
 “ થાય કે સકકની બંને બાજુએ જસો રાષાલવાં, તથા કૃષા ખોદાવવા, અને કૃષા
 “ વાળાં ટંકો, કદમ્બ, અને રાકભાજી, બિગાડવી.

૩. “ ગમે તો મારી પ્રજા હોય, અથવા બીજાની હોય. પણ જે ધર્મમાં સામેલ હોય
 “ તેમજે દર પાંચ વર્ષે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. જેમા પિતા માતા, ભાઈબન્ધ, પુત્ર, કન્યા,
 “ બ્રાહ્મણ, શ્રમણ, બધાની ફરજ અદા; થાય બિદારતા સાગી (ચીજ) છે, અહિંસા
 “ સુદર (વસ્તુ) છે. અપજ્વલતા અને પિશુનતા નહારી (વસ્તુઓ) છે. ”

૪. “ ક્ષેત્રકો વળોંથા હિંસા થતી આવે છે. બ્રાહ્મણ, શ્રમણને બીજા એવા લોકો મા-
 “ નતા નથી. હવે રાજા કહો વગાડીને, આતમનાજી ફોડીને, અને રથ તથા હાથી
 “ નચાવીને ધર્મ બતાવે છે. ”

૫. “ ધર્મ કરવો કહ્યું છે. આને માટે ધર્માધ્યક્ષા કરાવ્યા છે. તેઓએ બધા પાખડી-
 “ ઓમાં કબોજ, ગંધાર, નિરરિતક (ગુજરાત) અને પિતેનીક તથા બીજી બધી
 “ જગોએ પણ ધર્મ કરાવવો.

૬. “ આજ સુધી એવું ન થઈ શક્ય પણ હવે હું ચાહું છું કે હરવખને એટલે ગમે
 “ તોં હું અન્તઃપુરમાં કે સ્વારીમાં હોઈ તો પણ ત્યાં દરેક વખને પ્રજાની ફરિઆદ
 “ માંભંગી શકુ આજ્યા માટે પ્રતિવાદ સુદર કર્યા છે કે તેઓ મને ફરિઆદ પહોં-
 “ આડે. અને જે કાઈ હું કહું તેની તજવીજના માટે યોગ્ય અધિકારીઓ સમામા જાય.

૭. “ ગમે તે પાખડ ધર્મનો ગાધુ હોય, અને ગમે ત્યાં રહેતો હોય તો પણ તેને દોષએ
 “ ઉડવો નહિ. કારણ બધાનો પ્રયત્ન પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા તરફ છે. ”

૮. “ આગળ રાજાઓ જૂગડુ રમવામાં તથા શિકાર કરવામાં જીવ રાખતા હતા. પરંતુ
 “ બ્રાહ્મણ, શ્રમણ, સાધુમત, ને મહતોની પામ જઈને દાન કરવું અને ધર્મ કરા-
 “ વવો એમાં જીવ રાખવું હું. ”

૯. “ પુત્રોત્પત્તિમાં, વિવાહ કરવામાં, સાત્તા કરવામાં, શિષ્ટાચારમાં, કહ્યું ઉપકારમાં,
 “ બધામ પ્રુશી માને છે. અને ઉમણીઓ કરે છે. પરંતુ બધું નિષ્ફળ છે. ઉત્તમ ફળ
 “ ધર્મ મંગળ છે. સ્વામીની સેવા, શર્યા બક્ષિત, બ્રાહ્મણ અને શ્રમણને દાન આપ-
 “ વાની રીતનાં કામ ધર્મ મંગળ છે. ”

૧૦. “ નામ અને દેહનું સ્વરૂપ નકામું છે. મારું સ્વરૂપ આ છે કે હું ધર્મને ચાહું છું. ”

૧૧. “ ધર્મદાન જેવું બીજું કોઈ દાન નથી. એમ દેવાના પ્રિયઃ પ્રિયદર્શી રાજાનું કહેવું
 “ છે. નોકર અને આશ્રિતની પરવરસી ગાબાપની સેવા, દોસ્ત કુટુંબીઓને તથા
 “ બ્રાહ્મણ શ્રમણને દેવું એ ધર્મદાન છે. જીવની રક્ષા કરી એ બધું સાંઈ છે. ”

૧૨ “ પ્રિયદર્શી બધાં ધર્મોનું માન રાખે છે. ગૃહસ્થોના તેમજ દ્વંદ્વોના. માણસને ખીમના
“ ધર્મનો નિરાદર ન કરતાં પોતાના ધર્મમાં પ્રીતિ કરવી જોઈએ.”

૧૩ “ જીવતાં પ્રાણીઓને ખાલકુલ છળ નહિ કરવાનો ને તમિનો હુકમ.....અને શ્રીક
“ રાજા ઉપરાંત ઇજીપ્ટનો રાજા ટાલમી, એટિથોક્સ અને મગધ.....અહીંયાં
“ અને પારકા દેશોમાં સર્વે સ્થળે દેવાનાં પ્રિયના ધર્મના કાયદાની અસર.....અંત્યાં અંત્યાં
“ તેઓ જ્યાં ત્યાં પરિણામ સંપાદન કરે છે.....દરેક વર્ણનો જ્યાં છે, પણ વધારે
“ જ્યાં કે જે ખુશકારક ગતિ જે પોતાની ગેજે આનંદ યાચ છે તેમાંથી વહન કરતી
“ ખુશી લાવે છે. સદ્ગુણોના જ્યાં એ સુખ છે. સુખના જ્યાં પરાજય અર્થ શક્યો
“ ત્યાં કે જે સ્વભાવથી સુખનો જામીન રાખે છે. આ લોકની સીનેમાં ને પરલો-
“ કની સીનેમાં આવે જ્યાં આદવામાં આવેલો છે.”

૧૪ “ દેવાનાં પ્રિય રાજા પ્રિયદર્શિતિ આનેકાની આગ્રા લખવાને નિમિત્ત થયો છે.”
.....સારી નકલ બનાવવામાં સંભાળ લેવામાં નહિ આવેલી તેથી અથવા પરસ્પર
ખેદનારના દોષથી કેટલીક વખતે એક અથવા બીજું, અપૂર્ણ અથવા અયોગ્ય રીતે લખેલું છે.....

આ આગ્રાઓ પેશાવર પાસે કપર્દાગિરિમાં કટક પાસે ધવલીમાં ગિરનારની તળાવીમાં
(સ્કંદગ્રંથ ને રૂદ્રામાર્તી સિલાલેખ) દિલી અને જયપુરની વચ્ચે વૈરાટમાં (ભામરાથી ત્રણ ગાઉ
દૂર) દેહરાદૂનની પાસે કાલસીમાં, ગંજમમાં, દીલીમાં, પ્રયાગમાં, બકરામાં રધીઆમાં, અને
મથીઆની પાસે તીરહુતમાં, મોટા પત્થરોપર કેતરાવેલી છે. ખારમી આગ્રા કક્ત ગિરનારમાંજ છે.

અશોકનો નાનો બાઈ વીતાશોક હતો. તેમ મોટા બાઈ યુસીમ કરીને હતો, પરંતુ
અશોકના સાથે તેને અણબનાવ હતો એટલે અશોક બાલકાળથી મોટા બાઈથી મુદ્દો રહેતો.

“ છેવટ એટલું કહેવાનું મન યાચ છે કે તેના પુત્રોએ તેના મરણ પછી રાજ્યના બા-
ગલા પાડી નાંખ્યા આજ યવા દીધું એ અશોક નેવા મહાન રાજાની બાળ અર્ધ ગણાય.
દીર્ઘદિધિયાલો રાજા પોતાની દયાલીમાં કાંઈ પણ જંદોબસત કરવા ધારત તો કરી શકત
ખરો.....તિવર સિવાય કુનાલ, અને જનોઈ-અશોકના પુત્રોનાં નામ મહંમ નારાયણ
હેમચંદ્ર જણાવેલ છે.

.....મહારાજા અશોકનું પવિત્ર નામ ઇતિહાસના પૃથ-હૃદયમાંથી કદીપણ નાશ
થશે નહિ તેનું મોટું મન. ધર્મશ્રદ્ધા, ઉદારતા, અને તેની કર્તવ્યપરાયણતા, તેને અનંતકાળ
સુધી અમર રાખશે.....

ભારતભૂમિમાં આવાં રત્નો વારંવાર યવા માટે પ્રભુ પાસે આપણી સૌની પ્રાર્થના છે.
એકંદરે રા. મોહનલાલે મહારાજા અશોકના વિગે પ્રવાસ કરી ઉપકાર માનવા જેવો
નિર્બંધ લખેલ છે, એ હું જૂલો નથી. આવા અનેક રત્નોના નિર્બંધો લખવા પ્રભુ રા. મોહન-
લાલને શક્તિ આપો ! અસ્તુ !

અંકલેશ.
(દામનગર પોસ્ટ).
તા. ૨-૫-૧૩

હરજીવિન્દ કાનજી ભટ્ટ.

“યૂરોપીય સ્ત્રીને દરજ્જો.”

ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરેલી યૂરોપીય સ્ત્રીનું ઐતિહાસિક અવલોકન અતિ જાનમય છે. એ તો સર્વવિદિત વાત છે કે સ્ત્રીની સ્થિતિનું ઐતિહાસિક ચિત્ર સ્પષ્ટપણે અને નિષ્પક્ષપાત રીતે આલેખવું અતિ કઠિન છે. અને તેથી કરીને તે કોમળ જાતિ વિષે જો કંઈ અપમાન યુક્ત લખાય તો તે ક્ષમાપાત્ર ગણાશે. સમગ્ર સ્ત્રી જાતિ વિષે લખવું રહેલ નથી કારણ કે વિધવિધ પ્રજામાં, સ્ત્રીના સદ્ગુણ કે દુર્ગુણ, સદાચાર કે દુરાચાર, સદ્ભાવના કે કુલ્મિતભાવના, મુશીલતા કે ફેટિલ જલ્દુષ્ટા પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની સામાજિક મંરથા દેશના વાતાવરણ અને આચાર વિચારને આધારે રહેલી છે. એક લેખકનો પ્રથમ ધર્મે મત્તાવવળન છે. વિધવિધ સ્ત્રીનું નૈતિક ચિત્ર આપવું અને ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોની તેના નૈતિક જીવન ઉપરની અસર વર્ણવવી તે તદ્દન અસંભવિત છે.

મનુષ્ય જ્યારે તદ્દન જંગમી અવસ્થામાં હતો, જ્યારે તેની સ્થિતિ પશુના ગોપાત્ર તરીકે અંદીધી તંદી ભખનારની હતી, જ્યારે યુદ્ધ અને મૃગયા ઉપર તેનો આજીવિકાનો આધાર હતો, ત્યારે આ પ્રકારના જીવનને અનુકૂળ અને આવશ્યક શુભો તેને અનુત્તમ પક્ષિતા લાગે તે સ્વાભાવિક છે. અને તે શુભોના અભાવને લઈને સ્ત્રીની સ્થિતિ અત્યંત મમજી રાકાય તેમ છે. તે સમયે જ શુભોની તારીફ થતી તેમા પુરુષ કરતાં સ્ત્રી ઉત્તરતી હતી તે નિર્વિવાદ છે. શૂદ્રસ્થાશ્રમના શુભો અને ધર્મો જ્યાં તે વિજયસ્વી નીવડવાની હતી તેના વાસ્તે ક્ષેત્ર હતુંજ નહિ. અવરૂપનુ પ્રાધાન્ય ધણું મુદ્દમ હતું અને અન્યથા હોત તો પણ જંગલી અવસ્થાનાં વિટંબણા અને હાડમારીમાં તે નબી રાકતું દુર્લભ હતું.

આ અવસ્થામાં સ્ત્રી પુરુષની કિકરી હતી અને તેના ચિકરાલ ચિકારોની તૃપ્તિપાત્ર હતી. તેની આ અવસ્થા અધમ જૂલ માફક સનત ગુલામગીરીની હતી.

પરંતુ આ અત્યર્થ મમયે પણ નૈતિક શુભોની જાણાવસ્થા તવારીખના વિદ્યાર્થીને જાગ્યર થાય છે કે જે શુભો રહેતે રહેતે મમાજ ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવવાના હતા. વિવાદ વિધિની મંરથા અસ્તિત્વ ભોગવતી હતી અને થોડ ઘણે અંશે, પાતિવ્રત્યના અનુત્તમતાની સ્વીકારણા થતી હતી. આ વાતને અનુમેદન, વ્યભિચારિણી પ્રત્યેના લોકમંથના તિરસ્કારથી મળે છે. મનારીમાં ચિકારનું નિયંત્રણ આવશ્યક ગણાતું હતું જો કે પુરુષના વાસ્તે વ્યભિચાર વિરૂદ્ધ પ્રતિજ્ઞન કાંઈ હતું જ નહિ. ૧

સ્ત્રીની સ્થિતિ, કન્યાવિકલ્પના ત્યાગ અને એક જ સ્ત્રીના પાણિ અદલ્લની રીતિથી મુધરેલી જણાય છે. અતિ પુરાતનકાળમાં વિવાદ સંબંધે વર તરફથી કન્યાના પિત્રને, લક્ષ્મી આપવાથી જોડાતો હતો. આ ધન કે જોને જંગલી લોકો “Mundium” નું ઉપનામ આપતા, તે કન્યાની માલેકી અને મુખાત્યારીના કરાર રૂપ હતું.

આ કન્યાવિક્રયની નિષ્પત્તિ એ હતી કે દારા, બન્ધની વેચાણ લીધેલ ગુલામ બની જતી હતી.

આતિ પ્રાચીન કાળમાં પણ આગમ્ય રીવાજ હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત નહોતો અને તે મુલકમાં હજી કન્યાવિક્રયને બદલે કન્યાદાનની પ્રશંસનીય રીતિ અસ્તિત્વ ભોગવતી હતી. આ રીવાજ માત્ર જ તે દેશની સંસ્કૃતિની સરસાર્થ સિદ્ધ કરવા સમર્થ છે. જ્યુ લોકોના અંધા ઉપરથી આપણને જણાય છે કે જકોબ (Jacob) લીહ (Leah) અને રાચેલ (Rachel) નામની કન્યાનું, તેના પિતાની કાંઈ શુશ્રુષા કરીને અદણું કર્યું હતું. આ રીવાજ 'જુડીયા' (Judaism) માં હસ્તી ભોગવતો હતો એટલું જ નહિ પરંતુ હોમર (Homer) ના વખતના ગ્રીસ (Greece) માં પણ પ્રચલિત હતો. પરંતુ ગ્રીક ઇતિહાસના પ્રારંભકાળમાં આ વિક્રિયાનું ધન, કન્યાને પહેરામણી તરીકે પાછું આપતું હતું.

આ કન્યાદાને સ્ત્રીની રિયતિ ઉન્નત બનાવવામાં સાદાચ કરી છે. દારણ કે આથી કરી સુંદરીનો મર્તબો વધ્યો અને આ લક્ષ્મી ગ્રીક અને રોમના કાયદાની રૂએ, પતિસાથેના વિચ્છેદને વળતે સ્ત્રી ધન ગણાવા લાગ્યું.

આ સ્ત્રી ધન, પતિ તરફની દેવદાનને વળતે સ્ત્રીને જુદા રહેવામાં સાધન રૂપ થઈ પડ્યું. તેણી પુરૂષની ગુલામ મરી ગઈ અને ઘોઘાટ અંશે હકદાર પક્ષ ગણાવા લાગી. જર્મન લોકોમાં એક વિચિત્ર પ્રકારનો રીવાજ અલ્પભૂમાં હતો કન્યા કાંઈ પણ જાતની પહેરામણી લાવતી નહી તેમ જ વર કન્યાનાના જનકને કાંઈ લક્ષ્મી આપતો નહી, પરંતુ લક્ષ્મી ખીજી પ્રભાતે સ્વભાષાને પતિ પારિતોષિક આપતો જેનું નામ "Morninggift" રહેવાતું સ્ત્રીના પધાનું ઉત્પત્તિ કારણ છે.

પરંતુ સર્વ કરતાં મહિલાની ઉન્નતિનું આતિ ઉપયોગી સાધન એક પત્નીવ્રતની રીતિ હતી, જેને લઈને ગ્રીક દેશની, એશીઆના દેશોની સંસ્કૃતિ ઉપરની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે.

આ એક પત્નીવ્રત ગમે તે પ્રકારમાં લઈ રાકાય તેમ છે. કાં તો એને યૂરોપીય પ્રજાની શુદ્ધ નીતિ તરફનું અંતર્ગાન લેખી રાકાય અથવા તો સમાજના હિત તરફની ઊંચા તરીકે તેને ગણી રાકાય.

પૂર્વના દેશોમાં કે જ્યાં અનેક પત્નીવ્રત અમલમાં છે ત્યાં લગ્ન તેની અધમાવસ્થામાં છે એટલે કે વિકારની સાન્નિત્ય સાધન માત્ર જ છે; જ્યારે યૂરોપમાં તે અનેક, સર્વશુભ ઉત્પાદક છે. યૂરોપનો વિવાહ પતિપત્નીનો અન્યોન્ય પ્રેમ અને સ્વમાન દર્શાવે છે, તેમ જ ગૃહસ્થાશ્રમની અનેક ફરજો અને તેની સાથે રહેલી લાગણીઓને ઉત્પન્ન કરવા સક્તિવાન છે એ વિવાહમાં ક્ષુદ્ર વિકાર ભાવના ધણે અંશે અવ્યક્ત બની જાય છે.

વસ્તુરિયતિ આવી હોવાથી, ઉપયોગીપણું એ જ નીતિ છે એમ માનનાર સિવાય,

(utilitarians) સર્વને જણાશે એક પત્નીનું પાણિમદણ અનેક પત્નીવંત કરનાં થઈ જ શેષ છે.

ગમે તે નૈનિક નિયામના અનુયાયીને કષ્ટ કરવું પડશે કે એક પત્નીવંતની તરફેણમાં ઘણી સંગીન દલીલો છે. કુદરતે સ્ત્રી અને પુરુષની સંખ્યા લગભગ સરખી ઉત્પન્ન કરી છે. તેથી એક પત્ની પરજુરી તે સ્વાભાવિક છે.

એક પત્નીના પાણિ મદણ સિવાય અન્ય કોઈ સંસ્થામાં કુટુંબ વ્યવહાર મુખ્ય રૂપ જાળવવો મુશ્કેલ છે. તેમ સ્ત્રી બીજા કોઈ પણ રીતિથી પુરુષના સમાન દક પરનારી બના શકતી નથી.

મીસમાં એક સ્ત્રી પરજુવાનો રીવાજ જ ગાયુ હતો. અને જો કે ઇતિહાસના પ્રારંભ કાળમાં કેટલાક દશાનોમાં તેનો બંધ થયેલો માન્ય પડે છે, તો પણ તેવા બનાવો બધારે પ્રત્યક્ષ વિશેષ બનાવવાની લાગણી અતિ તીવ્ર હતી ત્યારે જ બનેલા છે. અને તે પણ આદત આણનાર તરીકે અમર થઈ ગયા છે.

પુરાણિક કાળ કે જે હોમર (Homer) અને કમ્પા રસિક નાટકકારોના પ્રયોગોથી પ્રસિદ્ધ છે અને ત્યાર પછીનો કાળ કે જે એનિદાસિક ગ્રંથોનો છે, તે વચ્ચેનો તફાવત ધ્યાનમાં રાખવાનો છે.

પ્રાચીનકાળના તવારીખના અભ્યસીને, મીમ દેશના નૈનિક ઇતિહાસમાં એક બીના બહુ વિરમય જનક લાગે છે, તે એ છે કે મીનની સંસ્કૃતિના અગ્ર કરતાં જંગમી અને અસંસ્કૃત કાળમાં સ્ત્રીની રિયનિ અધિક હિસન હતી. નૈનિક વિચારો, સુધારા અને સંસ્કૃતિની પ્રગતિ આર્ય વિષયાંશ પામ્યા છે અને પામના જાય છે. તેનું ગરુષ જરૂર છે અને બદલાતું જાય છે. પરંતુ આટલું તો આમલ્યરૂંક હતી યશયે કે સ્ત્રીની સર્વોત્કૃષ્ટતાના દાખલાઓ જે આદિ-કાલના કાવ્યોમાં વર્ણવેલા છે તે સમય મનુષ્ય જાતિના સાહિત્યમાં અનુપમ છે.

હેક્ટર (Hector) અને એન્ટોયેકેસે દંપતી ગ્રેસ; પેનેલોપ (Penelope) ની અરુપસિત વણદારી કે જે તેણીના પતિને હરિયાઈ તુલાદ નડવા છતાં પણ ખાવિંદના પાણ દરવાની પર્થજામાં અચળ અને ૯૯ રહી, અને જે પતિ પણ વર્ષોના કમળ અને રખડપાટ પછી પણ પોતાની લલયમતાના મેલાપને રાત્ર્ય મુકરથી પ્રિય ગણતો હતો, આ લમેરેસીસનો (Alceste) વીરાંગનવને શોભા આપે એવો વિહટ સ્વામી સ્પેડ. જે સુંદરીએ પોતાનો હવન ભોગ પતિના દીર્ઘાયુષ્ય વાસ્તે આપેલો, જે આત્મભોગ આર્થા-વર્નની સાવિત્રીની તુલનામાં મુખી યશાય; એન્ડ્રીમેનની (Andromache) શ્રવણનુષ્ઠ પિતૃ ભક્તિ; પોલીક્ષેનાની (Polyxena) મરણ મુશ્કેલી પ્રભુતા; ફીફીમીયાની (Iphigenia) છેપા-સમ વંચનેની પણ દેહાંતકંઠી સિદ્ધ કરનાર પિતા તરફની સખાતિ; સંનરિમન બેરી, ચર્મોદી નોસીશ (Nausica) કમ્પા ગમિકપાત્રોમાં સર્વોત્તમ છે—આ મર્દ પાસે

અને ચારિત્રો અસ્ખલિત આનંદ આપનારા ચિત્રો છે, જેનાથી સુંદર ચિત્રો, રોમન તેમજ આધુનિક સંસ્કૃતિના કાળમાં પણ આલેખામાં નથી.

કુમારિકાનું મુઝાપણું, જ્યાપતિનો અકલંકિત પ્રણયભાવ, સ્ત્રીના અનેક સદ્ગુણોની પરંપરા, લલિતાની સહજ અભ્યાસ મનોહરતા, આ પુસ્તકોથી સુંદર રીતે દર્શાવાયા નથી. કન્યાસ ઉપર નારીચારિત્ર્ય, પુરુષ જેટલું જ પ્રસિદ્ધ દોરાયેલું છે અને તેની આસપાસ માન અને સત્કારનો પરિવેષ ફરી વળેલો છે.

પ્રસિદ્ધ દ્રોણનો વિગ્રહ કંઈજ નહિ પણ લગના કરારના ભંગને લીધે ઉત્પન્ન થયેલ આદ્યનોનો ઇતિહાસ છે. પરંતુ મર્વ દૃષ્ટિથી જોતાં સ્ત્રીની સ્થિતિ કેટલેક અંશે હલકી હતી. યમુરને પૈસા આપી કન્યા પરણવાનો રિવાજ અમલમાં હતો. પુરુષ વ્યભિચાર કરી શકે અને તે સંબંધે શીત્કાર દર્શાવવામાં આવતો નહિ. હયા તોખમની સ્ત્રીગુલામ સાથે કાંઈ-કંઈથી કામ લેવામાં આવતું હતું. સ્ત્રી પુરુષ કરતાં ગીણુ પદવીની છે તેમ માનવામાં આવતું અને તેના વાસ્તે નવાઈ જેવો મૅવેન્ટ્રિય શાસ્ત્રનો (Philology) નો પુરાવો દેવામાં આવતો કે પુરુષ તે ઉત્પત્તિ માધક છે અને સ્ત્રી તો સંતતિ વૃદ્ધિમાં ક્રિયાસાહ છે. પેન્ડોરા (Pandora) નામની સ્ત્રી મનુષ્યના દુષ્ઠ અને આપત્તિનું મૂલ લેખાતી હતી.

ગ્રીસના ઐતિહાસિક કાળમાં સ્ત્રીની સ્થિતિ કાયદાની દૃષ્ટિમાં સુધરી હતી પરંતુ નૈતિક દૃષ્ટિ જિંદુથી ઘણીજ દુષ્કાંડક અને અવનત હતી. સદ્ગુણી સ્ત્રીઓ તેઓનું જીવન એકાંતમાં એકાકીપણામાં ગાળતી હતી. આઇઓનીક (Ionic) સ્ત્રીની મંપૂર્ણતા અને નિયુષ્ણતાનો પ્રસિદ્ધ નમુનો તે દેશની વેશ્યા હતી, જેના વાગ્ને પુરુષો તંદુરથી દરેક પ્રકારની છુટછાટ મુકવામાં આવી હતી.

નૈતિક ઇતિહાસમાં એક જીના જે અતિ ઉપયોગી તેમજ સમજની મુશ્કેલ છે તે તે મનુષ્યની મનોવૃત્તિ મળેલી છે. માણસે શું કર્યું, શું સીખવ્યું તે જણાવવું ઘણું સરલ છે. પરંતુ તે કાર્ય અને શિક્ષણને જન્મ આપનારી માનસિક અવસ્થા સમજવી ટકાણ છે. અતિ દુરાચારી તેમજ નાશકિત સમાજને ઉત્પન્ન થયેલ છે જેના ઉદાહરણો ઇટલી અને ફ્રાન્સની તવારીખમાંથી મળી આવે છે. પરંતુ આશ્ચર્ય જનક વાત એ છે કે આ નીતિમુદ્ર સમાજે માનસિક તેમજ યુદ્ધિ બળના આવેશમાં સર્વોત્તમ પકિતની હતી.

પરંતુ ગ્રીક પ્રજાનું લાંબકય અનાદિત પ્રજામતથી પોષિત થતું, પ્રખ્યાત નીતિ તત્ત્વ ચિંતકોના જીવન દરમ્યાન અને દૃષ્ટિ સન્મુખ વધ્યું હતું.

જે આપણે ' નાઇનોડે લેનકલોસ ' (Ninon de Lenclos) નો સમય કે જ્યારે પેરીસની ધનાઢ્ય પ્રજા તેણીપર પોતાનું વિષ્ણ અને વૈભવ રેડતી હતી અને જ્યારે તેણીના અનુયાયીઓમાં (Bousset) જુસે અને (Fenelep) ફેનેલેપ જેવા નીતિમુદ્ર ધર્માત્માઓ ગણાતા હતા, જેઓ તેણીને યારોને ઇશ્કમાં કેમ લુપ્થ રાખવા તેનો ફે

અને શિક્ષણ આપતા તે સમય અને પરિસ્થિતિ તે કલ્પી રાકીયે તો વેસ્થ થીઓડોટા (Theodota) અને તત્વજ્ઞ સોક્રેટીસ (Socrates) નો મંબંધ સમજવો મુશ્કેલ નથી.

ગ્રીક નીતિશાસ્ત્રજ્ઞોની મનોવૃત્તિનું યથાર્થ ચિત્ર કલ્પવા વાસ્તે એક અતિ દ્રામળ અને સંતતુષ્ઠ જે ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞો તેમજ નીતિના ઉપદેશકોને અતિ અગત્યનો છે તે હોય ધરવો પડશે.

ક્રીશ્ચીઅન ધર્મ શુરૂઓનો એક પ્રિય સિદ્ધાંત એ હતો કે, “ સભોગ મનુષ્ય પ્રકૃતિનું મૂળ પાપ ” છે સાથે આ પણ સ્વીકારતું પડશે કે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ અને પ્રગતિ સન્માસીના તથોનિષ્ઠ જીવન વ્યવહારથી તદ્દન વિરુદ્ધ પ્રકારની છે વિષયવૃત્તિનો આવેશ સુખને આવશ્યક કરતાં અધિક પ્રકારનો છે તે વાત પણ સત્ય છે અને ધર્મ ચિંતકોના અભિપ્રાયની માથે સમત થાય છે.

માકેથસ (Macethias) નામના અર્થશાસ્ત્રીના ભેજે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે ગ્રીક નીતિશાસ્ત્રજ્ઞો પરાપૂર્વ કાળથીજ જાણતા હતા કે વિવાહ જે ન્દાનપણથી કરવામાં આવે તો વ્યવસ્થાનો વિસ્તાર પૃથ્વી ઉપર સમાય નહિ, અને તેટલા વાસ્તે વિવાહ પુરૂષવયે થવો જાઈએ અને માણસે અને તેટલા સાધનો હન્દ્રિય નિમ્મલ આદિથી વશ વૃદ્ધિ અથવા તો પ્રજા ઉત્પત્તિ સામે નાખવા જેવડો.

સાચી રીતે મુધરેલી તેમજ આગળ વધેલી પ્રજામાં પુરૂષ યુવાવસ્થાએ પહોંચે કે તુર્લંગ વિવાહ થતા નથી. ઉચ્છેદ જ્ઞાનના પ્રસાર સાથે વિવાહ જેમ અને તેમ અધિક અવસ્થામાં થતા જાય છે.

ધર્મોના દુરમાન છતાં પ્રત્યેક દેશમાં દરેક સમયમાં વિવાહની શુદ્ધતા યથાર્થ રીતે જળવાઈ નથી.

અત્તિકાળથીજ દરેક પ્રજામાં અયોગ્ય વ્યવહાર માનુષ્ય પડ્યો છે અને અન્ય દાખ કારણ કરતાં વિશેષ આ દુષ્ટ વૃત્તિએ જ મનુષ્યની દુર્દેશા અને દુર્ગતિ આણી છે.

નીતિના ઉપદેશકોએ જે વાત મુખ્યત્વે કરીને ધ્યાનમાં રાખવાની છે માણસની પ્રથમ દુરજ એ છે કે જે બાળકને તે ઉત્પત્તિ આપે, તેના પોપણ રક્ષણ અને શિક્ષણના ઉપાયો યોજવા વાસ્તે તે બંધાયો છે અને તેનું જીજ્ઞા ઘણાક દુઃખ અને આપત્તિનું કારણ બન્યાંર અને જાર કર્યું છે. ' કારણ કે પરિણીત જાણપતિનો પ્રેમ સદૈવ સક્રીય અને જીભી હોય છે. અને દરેક પિતાના મનને બાળક, કે જેનું તે બરણ પોપણ કરે છે, તે પોતાનું, છે તે બાળતની મંપૂર્ણ ખાત્રી જોઈએ છીએ. આમ છતાં પણ વિષય વાસનાની નીતિના દુષ્ટ વ્યવહારને વારંવાર સાનુકૂળ યર્થ પડતો હોય છે.

આવી સ્થિતિમાં સમાજમાં એક એવી દુઃખમય વ્યક્તિ ઉત્પન્ન થયેલ છે કે જે નીતિશાસ્ત્રોને ઉલ્લંઘન અને વ્યથા આપતાઈ સાધન થઈ પડેલ છે. જે પાત્રના નામનો હુઆર માત્રજ નીતિવાન હૃદયમાં ક્રોધ પેદા કરે છે. જે પાત્ર નિઃસર્ગ સ્નેહને બદલે કષ્ટમય કૃત્રિમ પ્રેમ દાખવે છે, જે અધમ વ્યક્તિ માણસની બદલવસને હમેશાં આધીન છે, જે દુરાત્માને શાન્તિ સુખ કે સ્વસ્થતા નથી, જે પ્રાણી દુષ્ટતાના ધૃત્વરી શાસનને પરિણામે આધિ, વ્યાધિ ઉપાધિથી પીડીત છે. જે ક્ષણિક સૂચિતા તેમજ માનસિક દૈર્ઘ્યને લઈને હૃદયગીતા સુખને ધૂળધાણી કરી નાખે છે. જે પ્રાણી દરેક ઠેકાણેથી હડહડ થઈ રખડી રવડી મરે છે—જે માત્ર મનુષ્ય સ્વભાવની અધમતાનું અને પાપનું ગમખવાર જીવન ચિન્હ છે—એ પાત્રથી કાણુ અગત છે ?

જે કે પોતે દરેક દુર્ગુણ અને પાપની પ્રતિમા છે છતાં પણ અજ્ઞાત રીતે તે સમાજના સદ્ગુણ અને નીતિના ગૃહરૂપ છે. એ પાત્રની બીનહયાતીમાં અનેક સુખી કુટુંબોની શાન્તિનો પ્લવસ થાત, અને ધણાય શુશીળતા અને નીતિનું સુમાન ધરાવનાર પુરુષો જેઓનું શિયલ, લાલચ લોભ અને મોહિનીની કસોટીમાંથી પસાર થયું નથી, અને જેઓના શરીરમાં શુદ્ધ બાવે આ પાપી વ્યક્તિની નામ જુતિથી, ક્રોધની કપારી છુટે છે, તેઓ પશ્ચાતાપ અને નિર્વાતાને ભોગ થઈ પડ્યા હોત

ધૃત્વર દૃષાથી આ પાપિય વ્યક્તિની આસપાસ પાર્થિવ લપટતા અને વિપ્લવહિત વાઈળાઈ વળેલ છે, જે અમગલ સૂચકના અભાવના પૃથ્વી ખેદાનમોદાન સુકાર્થ જાત.

જે કે દુનિયામાં અનેક ધર્મોત્તરોનો ઉત્પત્તિ વિનાશ થયેલો છે, તેમજ વિવિધ મંત્રક્રિયાઓ અસ્તોદય થયો છે, તો પણ કાળતા પ્રવાહમાં નહિ ઘસડાઈ ગયેલ મનુષ્યના પાપ અને ગિનિપાતની આ વ્યક્તિ સમગ્રજાત અમાનને મુખોપદેનારી સામ્યન ધર્મદેરીરૂપ જીવે છે.

આ પાપી પ્રાણી તેમજ પાતિત્રત્ય ખડ કરી દોષ શિરે ચઢાવનાર દરેક ઉપર દરેક ક્રોધથીઅન પ્રજા કરડી નજરથી જુલે છે અને સખત પ્રજામત પસાર કરે છે.

અંડો સેકસન પ્રજાનાં ઉચ્ચ અને મધ્યમ વર્ગમાં એકાદ દુષ્ટ કાર્ય તે પ્રાણી ઉપર દુષ્ટતાની વજ્રજાપ મારવા બસ છે. અને પશ્ચાતાપ સદ્ગુણી જીવન તેમજ પાછળના અનેક સત્કાર્યોની પરપરા પણ એ જાપ જુસવા અસમર્થ છે

આવી કદુ મનોભાવના ઘણુંકરીને પ્રજાની ધાર્મિક લાગણીને લઈને ઉત્પન્ન થયેલ છે. પરંતુ રાષ્ટ્રના સુખ અને કલ્યાણના સજ્જ કારણો પણ આ તીવ્ર લાગણીને પોષણ આપનાર ગણાય છે.

આ ઉચ્ચ ચિત્તવૃત્તિની તરફેણમાં એવી દલીલ રજૂ કરવામાં આવે છે કે કુટુંબની પવિત્રતા અને શુદ્ધિના સંરક્ષણ અર્થે દુરાચારનો નડમળથી ઉચ્છેદન કરે એવી શિક્ષાની

આવા દુષ્ટતા ઉપર ધર્મીજન બેસે છે. આવા ગુન્હાઓ કામદાની બેડીમાં બંધકાઈ જતા નથી, માટે પ્રજામતનો ઉચ્ચ વિગેધજન આપણી સમાજની નીતિ વાસ્તે મનામતી રૂપ છે.

લોક મધનો આપ અને વિરોધ, આ પાપના વિસ્તારને નિયંત્રણ આપી શકે છે કારણ કે ઘણે ભાગે આ દુટ અવહાર ગુમ રીતે થાય છે.

વિષય પ્રત્યેના તિરસ્કાર તેના પ્રતિષ્ઠા સહાય એટલે કે શિયનતા વિરે મોહ અને ચાલના ઉત્પન્ન કરે છે. પરિણામ એ આવે છે કે સ્ત્રી સમાજમાં એક ધર્મીજન પ્રેમજન અને સક્ષમ સ્વમાન વૃત્તિ ઉદભવે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ આ લાગણીનું માનસિક બળ તેનું પાપમાધી રક્ષણ કહે છે અને નારીનું આચર્ય અને જીવન, મોહક અને રમણીય બનાવે છે.

ઉપરના વિચારો મામે ધણી સગીન દલીલો રજૂ કરવામાં આવી છે. આ મતના અનુયાયીઓ એમ કહે છે કે મમાજ એ દુર્ગુણ બની ગયે તેટલું આખર આપ કાન જ તો પણ આ નાશગી બરહવગ અતિ વિગ્તાનમાં પ્રમુખ છે અને તે કવચિત્ પ્રખટ રીતે તેના આશુરી નડપમાં દર્શિગેય થાય છે કાનજ કે તે ગુમ રીતે પ્રવર્તે છે અને જાની છાયાથી આચ્છાદિત છે.

છંડનડમાં સહસ્ત્ર સ્ત્રીઓ આ ગતીય વ્યભિચારની ખાડીમાં રંગેડાય છે, તેજ બતાવી આપે છે કે કહેવાતી મુરેલી મમાજમાં આ અતિ બંધકા પાપ નિર્મલ અને નિગ્ન કુશ વિચરે છે.

વંધ ઠાકાગે તેમજ આ વિષય મખધી લખનાર અનેક ‘કોન્સિનન્ટ’ ના લેખકોની દક્ષિમાં દ્વિતીય જીવનમાં ને કોઈ પણ રોગ, અતિ બયાનક તેમજ દાનિકારક અને વિગ્નત રોય તો તે આ વ્યાધિ છે આ એવી રોગની નુશાની મણી ન રાકાય તેટલી મેડી છે જે રોગ વ્યભિચારી પતિ મારફત નિર્દોષ પત્નીને સ્પર્શ કહે છે, અને વ્યાધિ મસ્ત દપની મારફત મતલિમાં પ્રમરે છે. અનબલ યુરોપીય અન્ય રાષ્ટ્રોના અનુભવ ઉપરથી x એનું કહી રાકારો કે પુરતા અને મજાસુત બપતાથી તે અનિષ્ટ પરિણામ અગ્રકારી સમય તેમ છે પરંતુ ઇંગ્લીશ ધારાસાસ્ત્રી મડન આ દુર્ગુણનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતું નથી અને તેવી સમજથી તત્સબધી વિચાર અપાવવા માગતું નથી વિગેર વિરમયજનકતો એ છે કે ઇંગ્લીશ આચાર વિચાર સારા છે એવી ખુબ બરેલી કલ્પનામાં આ ઉપદ્રવનો નિગેધ કરનારા સાધના તેમજ ધાગ રચવા ના કહે છે તે ઘણું શોચનોય છે.

જો કે ઇંગ્લીશ પ્રજામત પ્રત્યેકે દોષિત સ્ત્રી ઉપર ધિક્કાર પ્રસિંત કરે છે તો પણ તેથી એવી વ્યભિચારિણીની મખ્યામાં ન્યુનતા થતી નથી એમજન નહિ પણ દુર્ગુણના બેકનાની દોષગીરી અને દુષ્પમાં વધારો કરે છે.

કુડમો કે જે બીજી યુરોપીઅન પ્રજામાં જતી લાગણી બગાડે છે, તે છંડનડમાં

ધણા વિસ્તારમા પ્રસરીને ખેદ અને ધિક્કારની તીક્ષ્ણતા અને કટુતા ઉત્પન્ન કરે છે. ધણી વખત જે કાર્યો નૈતિક દૃષ્ટિનો નાશ કે અભાવ સૂચવતા નથી પરંતુ ક્ષણિક ઉત્કટ વિકારના અપરાધ હોય છે અને જે બીજા દેશોમા પાછળથી મુખ્ય અને સ્નેહથી જાપવા પામે છે તે ઇંગ્લંડમા તો નેવુ દકા પાપમાલી અને નખોદન આણે છે.

બાળવધની વૃદ્ધિ થાય છે અને જીવનના એકાદ ક્ષણિક અપરાધથી, કનકિત માણસોની મોટી સંખ્યા આધુન્ય પર્યંત વ્યભિચારની ગલીય ખાડીમા સળટે છે, જે અનિષ્ટ પરિણામ પ્રજનમતની રહેમીયત અથવા તો કટુતાની ન્યુનતાથી તેમજ કાયદા શાસ્ત્રીઓના ખેદરકારપણાના અભાવે અટકી શકત

આ બાબતમા વિશેષ એવું પણ કહેવામા આવે છે કે જે બહોળી મંખ્યા દુરાચારમા હુમેલ છે તેનો મોટો ભાગ તદ્દન એવો હોતો નથી કે જેનો સ્વભાવ જન્મથી દુરસ્તી રીતે સદ્ગુણથી વિરુદ્ધ હોય કે.

અપદરણુને ભોગ થયેલી વ્યક્તિ ઘણીવાર પ્રેમોર્મિના આવેશમા તેમજ ઉસાહક અને ઉદ્ધાસવાળા સ્વભાવની ચંચળતાને લીધે આ વ્યભિચારના પથે ચડેલ હોય છે અને નહિ કે સદૈવ તેઓનો સ્વભાવ દુર્ગુણી હોય છે.

અનીતિના અધમ ક્રમમા પણ નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી જોનારને ઉમદા લાગણીઓ વાતા વરણુની અસરના અભાવથીજ આ અવસ્થાએ પહોંચેલી છે.

લપટપણાનું વસ્તીપત્રક મારી રીતે પ્રકાશ પાડે એ કે ધણાક પુરૂષો અને સ્ત્રીઓએ આ ધધી ભુખમરાને લીધેજ ગદ્ગદ ક્યોં દોય છે.

આ વિશેષ વિચારોનો અક્ષેપમા મમાનેશ કરનામા આવ્યો છે જે કે તેની તુના કરવાનું હું મોકુફ રાખુ છું પરંતુ આ ઉપરથી આ મહાવિષયની ગભીરતા જણાઈ આવશે.

વાહ્મિક કાવ્યસ્થ કવિ માધવદાસની કૃતિનો રસા સ્વાદ

આ કવિ પરત્વે એક લેખ અમદાવાદમાં પ્રકટ થતા “ ગુજરાત સાળાપત્ર ” અને બીજા છૂટા છવાયા લેખો એજ ગ્રાંથમાં પ્રકટ થતા ત્રિમાસિક “ વાહ્મિક કાવ્યસ્થ ” માં જાહેર થયા છે. આ કવિ સુરતમાં થયા છે; તથાપિ કયા સાદમાં કયા ઓઢા ભોગવતા વિધમાન હતા તેના સદલીલ પૂરાવો અઘરાવધિ મંપ્રાપ્ત થયા નથી. એટલે એની જીવનકથા મંબંધી કંઇક આ લખતું—તેમની આદર્શનીય જીવનરેખા દોરવી એ પણ અમંભવીત છે. જે છૂટા કાવ્યો “ વાહ્મિક કાવ્યસ્થ ” નામના ત્રિમાસિકમાં પ્રકટ થયા છે તેના સુધારા કે વધારા તરીકે નીચે પ્રમાણે કંઇક નમૂના આપું છું:—

રાસ લીલા.

હાલ.

પરમ અધ્યાઈ પરમ પાવન, સાબળે સુખ યાયે;
કોમ જય લીલા કરી, જગ વધુની વળી સહાયે.

રામ સામેરી

સરહ ઝાલુ સોહામણી, ને પરમ નીર્મળ રાત;
કળા સૌલ રાસી પ્રગટ્યો, સોભા નાની ભાત.
તેહના કણ્ઠે કોમળ વીરતયાં, તેણે શોભે જંદાવન;
વનરૂપતી તે સકળ ફૂલી, નાનાં કુજ જુવન.
અમર ગુજરે ને વળી, બોલે સાત્રક મોર;
ચકવાક તે પરમ આતૂર, ચોરે ચીત અકોર.
એહવી પરમ શોભા રાસિની શી, નીર્ખી નંદકુમાર;
હાલી ન જમુના નીર નીર્મળ, પવન ત્રીવિધ પ્રકાર.
શ્રીકૃષ્ણ નટવર વેસા ધારી, પરમ શોભામાન;
મોર પીછનો મુકટ મસ્તક, મહર કુંડળકાન.
વિજયંતી માળા કંઠે દીપતી, પચમતી જાતકાર;
શી વચ્ચ લાંચળ હાર ચૂંબ, સોભા પદમહિદાર.
પ્રીતમા અણુ પેહેરણે, જાણે વીજળીનો ચમકાર;
પાયે ધમકે ધૂધરા, કટી મેખલા રણકાર.
સ્વામ સુંદર સકળ શોભા, કહેતા નાવે પાર;
અધર સુધારસ વાયે મોરલી, અવણુ મુણી જગનાર.

* ત્રિપરોક્ત ત્રિમાસિકમાં રાસલીલામાંથી નમૂના તરીકે ફક્ત ત્રણ કડી પ્રકટ થયલી છે ત્યારે અમ તે આપું ૫૬ પ્રકટ થાય છે.

વજનાર અવલે સુણીવેણુ, ઉલટી વજ બાલા શ્રેણુ,
 યઈ પ્રેહેવળ સર્વ વજ બાલા, સુણી વેણુનાદ નંદલાલા.
 પ્રેહ વ્યાપ્યો અંગ અપાર, અંગ્યો અંગ ઉલટ્યો માર;
 સુધસુધ સહુ દેહની ભૂલી, હરી જોવાને મનભૂલી.
 વીસર્ગી સહુ ધરના દામ, તેમનું ચચળ ચીત નહિ દામ;
 એક સ્ત્રી બેડી રમતી, એક જોજન જાણે જમતી.
 ુ એક ધાવતી વાછરે ગાયે, એક બાલક મેહેલી જાણે;
 એકલી વતિ ગોવર હાય, એક જમતો મેહેલી હાય.
 એક ઉઠંગેથી તથા બાલા, એક આંજતી નેન અણીઆવા;
 એક દીસાં ટળકાં સારે, એક આંજતી આંખ ખીસારે.
 એક દોહતી મેહેલી ગાયે, એક દોહોણી દુધ ઠળી જાયે;
 એક તો પ્રીત જૂનાણુ ધરતી, એક સંકા દંઈ ના કરતી.
 એક જાજર પહેરે કણ, એક કુંડળ ધાલતી ચણ;
 એક કટિ ભૂપણુ કઠે પહેરે, એક માલા કટાયે ધરે.
 એક મેહેલી દુધ ઉભરાતું, એક દામને વીસરાઈ જાતું;
 એક ચોક્ષી પહેરી બાહે, બીજી ભૂચી ચીત તો તાંહે.
 એક અંગર આઠણી આઢે, એક આઠણી પહેરણુ પહેરે;
 એક નાહતી ઉગટ અંગ કરીયુ, એક ગરતક ખોલી શરીયુ.
 એમ અખડા ઉલટી ચાલી, તે ન રહે કાઠની આલી;
 તથા માત ખીતા 'ભરચાર, સુત સગન કુંડળ પરિવાર.
 કો કહે ને વાટે ન મલતી, આપણુ.....પમતી;
 કહેતી નહી કહેને વાત, ચીત હર્યાં બસદેવ જાત.

પદ ૨ બું.

. X૬૬

આપા આપાપણે પ્રેમ વનથી, પ્રેમ વજ વધુ સર્વ ધાયે;
 વેણુ નાદના 'શ્રવણથી, સુધ સંભાળી દેતા જાયે.

ુ પ્રેમથી વસ્તુ છે અને પ્રેમ પાછળ મનુષ્યો કેટલાં જાંઘ બને છે તેનો આબેહૂમ
 ચીતાર કવિ આપે છે.

.X આપાપણે=આપ+આપણે=પોત પોતે.

આવતી તહાં ઉભી રહી, જ્યાં કોમળ નંદકુમાર;
તેં મધે એક ગોપિકા તે, થઈ રાખી ભરતાર.
તતકાલ તેણે દેહતણને, પામી વૈકુંઠ નાય;
અનેરી સહુ તીરકોર કરીને, આળો મધળો માય.
તવ સદે' મનમાં ઉપનો, પ્રભુ જોતાં આશ્ચર્ય વાત.
કર્મથી દેહ ઉપનો, સુન પ્રસન્ન કર્મ મંપાત.
તે ભોગવ્યા વીના કેમ છૂટે, આશ્ચર્ય એમ ન થાયે;
વધી કામ બુધે કરી કામની, તેહનો છુટે કહું મહીમાયે.

x

x

x

x

x

x

તે તાપને પરિતાપથી, તે અશર કરમનો ભોગ;
પડે શ્રીકૃષ્ણજી x x નથી, તે મળ્યો સત મંનેગ.
ત્યાંહાં ઉપનુ સુખ અનોપમ, વળી યલોકીક અનંત;
તીણે કરી શુભ કર્મ સથળાં, ભોગવવાં નીશંત.

x

x

x

સ્વારે શબ્દાશ્રમ કર્મ ગણી ગયા, તે તો વૈકુંઠનાયને મહીઆ;
કામદોષ તથા લોભે સ્નેહ, ખરેખર તે ચીત લેહ.
વૈકુંઠ પદ પામે તેહ, અહીં કાંઈ નહીં મંધેહ;x
સુદરી સર્વ મહોયર સાથ, ટોળે મયી જ્યાંહાં વજનાય.
જોઈ વાઙ સકળ વ્રીજબાણ, ત્યાંહાં બોલ્યા મદન ગોપાણ;
મહાધોર નીશા ભયંકારી, કેમ ઉલટી સકળ વજનારી.
પંથ જોસે સહુ પરીવાર, સત માત પીતા ભરથાર;
તલ્લો સર્વ ફરી ગોકુળ જાવો, મળી કુકુંબને સુખીઆ થાવો.

x

x

x

જો જોવા આપ્યા હોયે વન, તો જોઈને જાવો ભોવન;
આપાપણા સ્વામીને સેવો, ભક્તિ કરીને લહાવો લેવો.
કુલવંતી જો હોયે નાર, તેણે રીઝવો સ્વયં ભરતાર;
અન્યનર બન્ને જો કામે, તેનો લોક પનીતને પામે.

વળી કુદ હોયે હુમાં, વર્ષે, રાગી ખૂરખૂ રાગ;
 હોયે નીર્ધન જે ભરતાર, તોહે તજવો નહિ ભરતાર.
 માહારે ચરણે રાખી અંત, બને પોતાનો જે કો કથ;
 માહારું દૂર રહી કરે સમર્પ, વધી કીર્તન સાંભળે કર્ણ.
 તેતે વલ્લભ માહારા પ્રાણ, કરો કીર્તન અવશ્ય સુગંધ;
 જઈ સેવો નીજ ભરતાર, કરો કારજ ગૃહ વ્યાપાર.
 એહવાં વચન સૂણ્યાં જોપાળ, ત્યારે મેહેવળ ધર્મજનલાલ;
 જાંખી યઈ સહ જનનારી, ઝોટ સૂકાયાં તહાં ભારી.
 નીચું મૂખ વીપ્રીત વર્ણ, ચણું કરીને ખણે ધણું;
 ચીત ગાલે આસ નીધાર, ત્યાંહા આલ્યો પ્રવાહ તે વાર.

પદ ૩ બું.

કુહા

નીવારી જળ અક્ષુનાં, ને જોશી જોળ કુમાર;
 હે નાય ! તીહારે ચણું આવી, તજ સદ પરીવાર.

x

x

x

ધર્મ લોપ અહો નધી કીધો, તું કાં તરે જનરાયે
 જે બને નહી પ્રભુ ! ચણું તાહારાં, ધર્મ તેહ ના જાયે.
 અહો ધણા કાળની વાંચતી, પ્રભુ ! ચરણકમળની ઉદાસ;
 જે સમવા રાસ લીધા, અહારે મન ધાસ.
 તહો કહો છો ભવન જાયો, અહો કેમ જવાયે;
 ચણું પાછા નવ વળે, ચત લાગું તાહારે પાયે,
 હરત તાહારી મેવા કરવા, ધણું અંચળ ગાયે;
 તાહારા ચણુંથી અહો નીચે, ચલીએ, જે રૂરો કોટી ઉપાયે.
 તાહારા વિના અમી ઉઠે, પ્રજાને મમ દેહ.
 અધરામૃતના પાનથી, સર્વ શીતળ યરો તેહ.
 તાહારા ચરણ કમળની વાંચ, નીત્ય કરે લક્ષ્મી નાર;

x=શક, સહેહ. x=ચીત.

“ અ ” ને ઠેકાણે કવિએ કુટલેક સ્થળે ચક્રારનો ઉપયોગ કીધો છે જેમકે—

અસૌકિકિ=યૌકિકિ. આસ=આસ. અખળા=યખળા.

પ્રાચીન ભાષાની પદ્ધતિ કેવી અને તેમાં હકાર વપરાતો હતો કે નહિ તે અત્યંત
 કાવ્યો. એમના પ્રત કરી અત્ર ટાંક્યા છે.

વાહ્મિક કાયસ્થ કવિ માધવદાસની કૃતિનો રસા સ્વાદ.

તે આજ પામ્યા અહો અખળા, તજી નહી નીધાર.
તીહારૂં વસું સંજ તે સદા, રયાનક, રગ રમવા કાજ;
તે પ્રાણુ જીવન જગત વસીલ, અહો ! પામ્યા આજ ! !

વધણુ

અહો પામ્યા આજ મહારાજ, પ્રભુ ! કરવો નહી હવે તાજ;
તાહરો સાંભળીને વેણું નાદ, તજી મનનો સર્વ વીખવાદ.

મોહ પામ્યાં મદ વ્રજ વેલ, પશુ પછીએ તજીદેલ;
જમુનાનું જળ નહીં હાથે .....
દેવાંગના દેવ ઉગ્ગ, મોહ પામી રહી સહુ અંગ;
નરદેવ મૂતી મોહ પામ્યા, નહીં જાયે કોહના થખ્યા.
એહેવો મોરલી નાદ ગભીર, નહીં શકે દો ધરી ધીર;
આદ લોક તણી જે નાગી, મોહ પામી સર્વ કુમારી
તાહરૂં ડપ તે કામનો કૂપ, વળી જોભા વાંધી અરૂપ;
જોઈ ધીગજ ન ધરે કોય, અહો જળવાસે મોહે હોયે.
અહીં આશ્ચર્ય કાર્ત્ત નહીં કહીએ, અહો ચરણ તહારે રહીએ;
જોઈ જોડળ પીડાહરવા, પ્રગટ્યા અજો પાલણુ કરવા.
હવે ટાળીએ તાપ અહારા, હર ગખી હાય તહારા;
કરી ઉત્તર અર્ચ રમપાન, ટાળો તાપસ કરી ભગવાન.
ઓ નદકુવર મહારાજ ! તહો પ્રગટ્યા હો વજરાજ;
હવે તાપ અહારા હરીએ, નીજમેવકને સુખી કરીએ.
તાહારા ચણું કમળની દાસ, હવે સારો અહારી યાશ;
ઐહવી સાંભળી સ્નેહ વચન, જોપીના એતાખ્યા મન.

હિંદની આર્થિક સ્થિતિનાં કેટલાંએક લક્ષણો.

(૧) પ્રજાની ધાર્મિકતા.

પૃથ્વીપર વસતી દરેક પ્રજાના રાષ્ટ્રીય ગુણો અથવા મંસ્કારો એક બીજાથી જુદા હોય છે. ઇતિહાસ ઉપરથી પણ ખાત્રી થાય છે કે આ ગુણોને લીધે દરેક દેશની ધાર્મિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં અમુક પ્રકારની વિલક્ષણતા અને વિશેષતા હોય છે. ધણા પ્રાચીન સમયથી હિંદુ પ્રજા શાંત સંતોષી, કરકસરવાળા, અને ધાર્મિક પ્રજા તરીકે ઓળખાય છે. હિંદી પ્રજાના કેટલાંએક ભાગને જોરજુલમથી હિંદુધર્મ છોડવો પડ્યો હોવા છતાં પણ આ ગુણો જળવાઈ રહ્યા છે, અને પોતાના સહવાસમાં આવેલી અન્ય પ્રજાઓને પણ આપી શક્યા છે. વળી હિંદુઓની આ સંતુષ્ટતા હજારો લોકોની અગાનજનક અને તા-મરતી સ્થૂણતા કરતાં જુદાજ પ્રકારની છે. અમખ્ય મંદિરાયો, અને ધર્મના વિવેચન માટે કથા, પુરાણ, કીર્તન ઇલાદિ અસખ્ય મંદિરાઓને લીધે પ્રજાના અગાન વર્ગોમાં પણ વ્યા-પેક્ષા ધાર્મિક વિચારોથી આપણા લોકોમાં ઐદિક મુખને માટે એક પ્રકારની બેદરકારી દેખાય છે; અને આ લોક કરતા પરલોકને માટે તૈયારી કરવાની વધારે આકાંક્ષા જોવામાં આવે છે. હિંદુ મંસ્કૃતિ (civilisation) અવસ્થા કરીને આધ્યાત્મિક અને તેથીજ ઉદ્યોગ-ઉદ્યોગીન (non-industrial) કહી શકાય. આ કારણથી હિંદુઓમાં ઉદ્યોગ-પરાયણ નિપુણતા ઓછી જોવામાં આવે છે, અને તેઓ આ બાબતમાં અન્ય પ્રજાઓ કરતાં પછાત રહેલા છે. પૃથ્વીની કોઈ પણ પ્રજાના કરતાં હિંદુઓ 'લૌકિક' વસ્તુઓની ક્ષણભંગુરતામાં વધારે શ્રદ્ધા રાખે છે અને તેથી ઐદિક સંપત્તિની પ્રાપ્તિ માટે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ જેટલો અપેક્ષા ઉત્સાહ, ઉમંગ, અને ચૈતન્ય ટકાવી શકતા નથી. ઘણી વખતે કહેવાય છે કે હિંદુનું જીવન તદ્દન ધાર્મિક છે, એટલે કે નિત્યકર્મના અથવા બ્યવહારના સધળાં કાર્યો ધર્મના નિયમો પ્રમાણે કરવામાં આવે છે; આ પ્રકારનું ધર્મીય જીવન વી-સમી સદીમાં દુનિયાની બીજી પ્રજાઓ સાથેના બ્યવહારમાં અડચણ કરનારું થઈ પડ્યું છે. ખાસ કરીને જે સ્થળે ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને રહસ્ય સમજ્યા વિના ધર્મને જહોને વહેમ અને ઢોંગનું ધર્તિંગ ચાલુ રાખવામાં આવે છે, ત્યાં આર્થિક અને ઔદ્યોગિક સિધ્ધિ-લતા પણ નેહી જોવામાં આવે છે. હજી પણ ઘણુંખરે ડેકાણે કર્મ (કાર્યકારણ)ના સિદ્ધાન્તને પુરો સમજ્યા વિના પુરુષાર્થને દબાવી રાખવામાં આવે છે. હિંદુઓના "ભાગ્ય," "વિધિ," અને મુસલમાનોના "નસીબ," "કિસ્મત" એ શબ્દોથી આ દેશની આર્થિક

૧ આ લેખ કર્તાના "History of Indian Manufactures" એ ના-મના અપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી પુસ્તકના બીજા પ્રકરણ ઉપરથી લખવામાં આવ્યો છે. બાકીના પ્રકરણો સમયની અનુકૂળતા પ્રમાણે ગુજરાતીમાં ઉતારવાની ઇચ્છા છે. આ લેખ અંગ્રે-જીમાં Indian Review Jan. 1912 માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

પ્રદર્શિતે ઘણી હાનિ પહોંચી છે. વળી વહેમ અને લૌકિક રૂઢિને લીધે કેટલાંએક કામ અધવચ પડતાં મુશ્કેલીમાં આવે છે. અથવા તો ઘર કરવાં પણ અનુચિત ગણાય છે.

(૨) સામાજિક સંસ્થાઓ.

ઉપર દર્શાવેલા ધાર્મિક વિચારની અને પ્રજાનાં સ્વભાવિક લક્ષણોની હિંદના ઉદ્યોગો ઉપરની અસર દેશની કેટલીએક સામાજિક મર્યાદાઓ અને રૂઢિઓને લીધે વધારે પ્રખળ થઇ છે.

હિંદની સાતિઓના રીવાજથી દેશની ઔદ્યોગિક ઉત્પત્તિને ઘણી રીતે નુકસાન પહોંચ્યું છે. હિંદુ સંસ્કૃતિ (civilisation) ની સારવ્યાતમાં જન-
(જ) સાતિસંસ્થા સમાજના ઉત્કર્ષમાં આ સાતિ સંસ્થા સાધનજન્ય હતી એમ તર્ક કરનારને આપણે રાષ્ટ્રી સંપ્રદાય નહોં. પરંતુ હાલની રૂપાંતર પામેલી આપણી ઔદ્યોગિક સ્થિતિને તે અનુકૂળ નથીજ. તે વ્યવસ્થાના સ્વાભાવિક અન્યાયક ઉપરાંત દેશના કારીગરો, સુતાર, લોહાર, વણકર, ખેડૂત, અને અન્ય દ્રવ્ય ઉત્પાદન કરનારા વગેરે શૂદ્ર જાતિમાં ગણીને તેમની અક્ષમ દુશીઆરી અને કેળવણી ઉપર દેશના ઉદ્યોગોનો મુખ્ય આધાર હોવા છતાં પણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્યોની સાથે અવહાર અને સમભાવનો પ્રતિબંધ કરવાને લીધે દેશના ઉદ્યોગોને પરાક્ષ રીતે હાનિ થઈ છે. ઉપર વર્ણવેલા કર્મકારોને તેમની આમાજિક સ્થિતિને લીધે અભણ અને અસિદ્ધિત રાખવામાં આવ્યા હતા; અને તેથી માત્ર જનાવવાની નવીન રીતિઓ, તેમજ રૂપિકલા અને વણાટ-કામમાં યતા યાત્રિક સુધારાઓ, સમજવાને અથવા તો હુન્નર અને બજારની સ્થિતિ અને

* આ સંબંધી સ્વર્ગવાસી શ્રીયુત રમેશચંદ્ર દત્ત પોતાના History of Ancient Hindu Civilisation નામક પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૨૧૯ મેં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—
“ પૌરાણિક સમયમાં દરેક જાતના ધર્મા કરનારાઓની ભિન્ન ભિન્ન સાતિઓ સ્થપાઈ નહોતી, પરંતુ કેટલાંએક ઉદ્યોગ અને ધર્માઓ તરફ વલકેલિથી જોવાનું. સાતિસંસ્થાને લીધે બ્રાહ્મણોની સત્તા અને અધિકારમાં ઘણોજ વધારો થયો હતો. મનુ જગવાનના પોતાના શબ્દોમાં બ્રાહ્મણો શિવાયના સર્વ પ્રકારના પ્રમાણિક ધર્માઓની અવગણના આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. પણ યાગવલ્ક્ય મુનિએ તો કર્મકારોની વિરુદ્ધ ઘણીજ સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું છે. પહેલાં એક વખત દર્શાવેલા અવતરણ પ્રમાણે તે ઘણી જાતની આજીવિકાને દોષિત ઠરાવે છે, અને વૈધ, લુહાર, સોની, વણકર રંગનાર, ખૂખતર બનાવનાર, ધાંચી, વિગેરે જાતિઓને ચોર અને વેશ્યાઓની સાથે એકજ વર્ગમાં મુકે છે. આ પ્રમાણે સાતિવ્યવસ્થાની આ વિવશજીવતાથી બે કાર્યો સિદ્ધ થયાં છે, એક તો પ્રજાને બિન્ન બિન્ન કરી નાંખવાથી અસ્પર્શ દેખું મૂળ રોપાયું; અને બ્રાહ્મણોની શ્રેષ્ઠતા જાળવવાને પ્રજાને સામાન્ય પ્રજાની અધોગતિની સારવ્યાત થઈ.”

લાભ લેવાને ઉત્પાદનની વસ્તુઓ લઈ જવા માટે સારા રસ્તા અને ઉત્તમ પ્રકારના વ્યવહારના સાધનની ખાસ આવશ્યકતા છે કેંબ્રીજવાળા વિખ્યાત પ્રો. માર્શલના શબ્દોમાં કહીએ તો, “ The dominant economic fact of our own age is the development not of the Manufacturing but of the Transport industries ” “ દેશના ઉદ્યોગોના બે વર્ગ થઈ શકે, એ તો માલ બનાવવાના ઉદ્યોગોના અને ખીજો વર્ગ બનેલા ખાન વેચવા માટે વ્યવહારના સાધનો ખીન વવાના ઉદ્યોગોના આ બેમાંથી ખીજા વર્ગના ઉદ્યોગોની પ્રગતિ આર્થિક દૃષ્ટિએ વધારે મહત્ત્વની અને અગત્યની છે આ દૃષ્ટિબિંદુથી જોતા આપણે દેશ વ્યવહારના સાધનોમાં હજુ પણ પછાત છે પરંતુ લાખ ચોરસ માઈલના વિસ્તારવાળા મહોટા ખખ્ખા યુરોપીય અને અમેરિકન વહાણોના વ્યવહારને યોગ્ય ફક્ત પાંચ જ બાર (કનમ્તા ગુગુન કંગચી, મુબાર્ક મગસ) બાગેજ પુરના મરી રાખ્ય અને આ પાંચમાંથી પણ પહેલા ત્રણી સારી નિયતિમાં રાખવાને માટે રેતી મહાડવાને (loading) નો મમારમામ મરવાને બેઠ ખર્ચ મરુ પડે છે વગી સર્વથી મરતા મમાર ॥ વ્યવહાર નદી અને નહેરો વાટે ફાય છે તે પણ બગાડ મગસ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના યોગ્ય ભાગ સિવાય કાઈ જાણે હિંદમાં મળી શકે તેમ નથી ઈંગ્લેન્ડની આર્થિક મમ્દિમાં એમ સખગ તાધારપ ને દેશની રેલ્વે નદીઓ અને નહેરો ગણી લખાય ઈંગ્લેન્ડની નદીઓ નહેરો અને ખીનસરમરી રેલ્વેને લીધ વ્યાપારના વ્યવહારમાં સુગમતા આ ખરાબતમાં મચાવ થવાથી તે દેશના આર્થિક વિમાસને ઘણી મદદ મળી છે આ સર્વ બાબતમાં હિંદ પછાત છે અને ખીજા દેશો મરતા આ દેશમાં રેલે બાધવા ખર્ચ ઓછુ થાય છે તો પણ રેલ્વેનુ તુર નવા ઉદ્યોગોનું મુશ્કેલમરમ થઈ પડે તેનું બાદે રાખવામાં આવે છે આ રબધમાં આપણે યાદ રાખવું જોઈએ ~ ઓગલીશમાં સેના અડધા મમય સુધી રેલ્વેના માન નથી આ દેશ ખીજા ઘણા દેશોની જેમ તદ્દન અચાત હતો વ્યાપારી લોગોનો ધણોખરો વ્યવહાર કેટલાએક સારા રસ્તાઓ ઉપર વજુતારા લોખ ઘોડા ઉંટ બળ વગેરેની મદદથી ચલાવતા, તે રસ્તાઓ પણ ઘણી વખતે ખીનરા, ઢગ અને ખીજા છુટારા લોડના ત્રાસથી જોખમ ભરેલા હતા અને વરસાદમાં તેમજ લદાઈના સમયમાં વ્યાપાર તદ્દન બંધ રાખવો પડતો હતો

(૬) મજૂરી

“ હિંદમાં મજૂરી ઘણી મસ્તી છે એવું આપણે ત્રણીવારે સાબળીએ કહીએ અને આ ત્રણીને જ અન્ય પ્રજાના સાહસિ લોકો પોતાની સુદી હિંદી મરખાનાઓમાં રો કવાને લનચાય છે પરંતુ આપણા મજૂરોના સ્વાભાવિક લક્ષણ અને તેમની કાર્યક્ષતા (efficiency)નું અવગણન કરનારને આ વિચાર ખોટો છે એમ તરત માલુમ પડી આવશે હિંદ હજુ પણ કૃષિમ્લામાં દેશ છે અને તેથી તે કામમાં બેહુતો ખાસ કરીને તેમની કાવલ્લી આ સામાજિક નિયતિના પ્રમાણમાં પ્રતીજ્ઞ ગણી રાકાય પણ માન બ

નાવંવાની નવીન રૂઢિઓ અને નવા થંચે સંબંધી અધ્યાનતાને લીધે તેઓ યોગ્ય સખાતા અને ચાતુર્ય અતાવી શકતા નથી. તેમને સતત અને સખત કામ કરવાની ટેવ નહીં હોવાથી તેમજ તેઓ યાંત્રિક યુક્તિઓ બરાબર સમજી નહીં શકવાથી તેમનું કામ ચૂરોપના કારીગરો જેટલું સાફ અને સરતું હોતું નથી. ફેક્ટરી કમિશન (૧૯૦૮) ના રિપોર્ટમાં જણાવ્યા પ્રમાણે “તેમને ધાતું કરીને કારખાનું ચાલતું હોય છે તે વખતે બહાર નીકળીને જમવાની ટેવ હોય છે. બપોરે મિલ બંધ થાય છે તે વખતે સુવામાં અથવા રમતમાં ગાળવામાં આવે છે, અને તે શિવાય મજુર પોતાનું કામ સુધીને બીડી પીવા, ન્હાવા વિગેરે બહાને બહાર ફરે છે. હિંદની કાપડની મીલોમાં ફરેક મજુર બપોરની રમના વખતે ઉપરાંત ફાટથી બે કલાક સુધી પોતાનું કામ સુધીને રાખે છે.” વળી બીજા દેશોની સાથે સરખાવતા માણુગ પડે છે કે હિંદી મજુરોને મજુરી ઓછી આપવી પડે છે, તો પણ તેમનું મન કામ કરવા ઉપર નહીં હોવાથી તે આખરે બારે પડે છે. લેંદેશાયરની મિલોનો એક મજુર હિંદી ૭ મજુરના જેટલું કામ કરી શકે છે અને ચૂરોપની કાલસાની ખાણમાં કામ કરનાર મજુર હિંદી મજુર કરતાં ત્રણથી પાંચગણું કામ કરી શકે છે. “ઇટરનેશનલ ફેડરેશન ઓફ માર્કટ કોઇન સ્પીનર્સ”ના રોકટરીના રિપોર્ટ પ્રમાણે મુઆઇની સુતરની મિલોના પાંચથી ૭ મજુર જેટલું કામ લેંદેશાયરનો એકજ મજુર કરી શકે છે. તેથી આ મિલોમાં એકજ મિલો કરતાં વધારે મજુરો રાખવા પડતા હોવા છતાં પણ દક્ષ ૧૫-૧૬ ટકા જેટલુંજ કામ નીપજાવી શકાય છે. મજુરોની અધ્યાનતાને લીધે થંચે વધારે જમદીથી જગડી જાય છે અને તેથી મિલરોર મજોજ વાપરવો પડે છે.”

આપણા મજુરો કામ ઓછું કરે છે તેનું કારણ અજ્ઞાન ઉપરાંત આળસ પણ છે તે જાણવાને નીચેના આંકડા જણાવે છે. અમેરિકામાં એક મજુરનું રોજનાં મો રતક રૂના કાલાં એકઠા કરી શકે છે. પણ ઇંગ્લેન્ડમાં સાઠ રતક અને હિંદમાં દક્ષ ત્રીમ આળસ રતક એકઠાં કરે છે. તોપણ તેમની ઇચ્છા હોય તો હિંદી મજુરો વધારે કામ કરી શકે છે કારણ કે કટાકટથી કામ લેવામાં આવે તો તેજ સ્ત્રીઓ રોજના ૧૫૦, ૧૭૦ અને ૧૯૦ રતક સુધી કાલાં એકઠાં કરી આપે છે.

વળી આપણા દેશમાં જે મજુરો અજ્ઞાન અને આળસુ નથી હોતાં તેઓનામાં પણ બહારમાગ જવા માટેની નામરજી અને પોતાના ‘ભાગ્ય’થી સંતુષ્ટ રહેવાની ટેવથી, તેમજ તેઓ રૂઢિ અને વહેમના બાર નીચે દબાયેલા હોવાથી પોતાના ધંધામાં આગળ વધી શકતા નથી.

મજુરો અને કારીગરોની સ્થિતિમાં બહુ ફેરફાર નથી. મજુરોની જેટું દુશીઆર

* પણ વીગત માટે જુઓ “Rural Economy in the Bombay Docean” by G. Keatinge p. 77.

કારીગરોની, પણ અછત છે. ઉંચા પ્રકારનું કામ કરનાર કારીગરોમાં પોતાનાં કામની, સ્વ-
અછતા અને સુંદરતામાં ખરું અભિમાન બાળ્યેજ જોવામાં આવે છે. તેઓ પૈસાં બાળ્યતમાં
ઘણી વખતે પ્રમાણિક હોય છે, પરંતુ પોતાના કામમાં અંત અને કાર્યદક્ષતા હમેશ રાખી
શકતા નથી. તેમને વખતની કિંમત નહીં હોવાથી તેમનામાં કામ ઉડાવવાની અથવા તો
અધુરું મુકવાની પ્રથળ ધંધા, તેમજ હાલના નવા ઔદ્યોગિક, સમયને આવશ્યક નિયમ
અને મંયમ તરફ અણુગમો, જોવામાં આવે છે. મજૂરો અને કારીગરોની આવી ખામીઓ
સુધારવાને પ્રાથમિક કેળવણી અને ઉપરાંત ઔદ્યોગિક કેળવણી સારા પાયા ઉપર આપ-
વાની જરૂર છે.

(૬) મુદી.

હિંદમાં ઉદ્યોગોને માટે મુદી ગણતા ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે. તેનું મુખ્ય કારણ
તો પ્રજાની નિર્ધનતા છે; મગે તો આ દેશના નામે ઇંગ્લંડમાં યતા ખર્ચેને માટે પ્રતિવર્ષ
બારે રકમો મોકલવાથી, અથવા તો આયાત કરતાં નિકાસ વધારે થવાથી, અથવા તો
દેશની આર્થિક સ્થિતિ જ વિવશણ હોવાથી પ્રાપ્ત થઈ હોય, પરંતુ હિંદની નિર્ધનતા તો
નિર્ધિવાદ છે. પ્રત્યેક અંગ્રેજીની સરામરી આવક રૂ. ૬૩૦ ની અને તેજ હિસાબે પ્રત્યેક
હિંદીનો સરેરાશ આવક રૂ. ૩૦ ની લેખાય છે. આવા આવકના અડસઠમાં કેટલીએક
ગતની ભુક્ષો હોય છે તોપણ તે ઉપરથી આ બે દેશમાં કમાણી અને મુદી કેટલા પ્રમા-
ણમાં મળી શકે તેનું અનુમાન થઈ શકે છે. ૩૦ રૂપીઆની આવકવાળો પુરૂષ ૬૩૦
રૂપીઆની આવકવાળાના જેટલું ગણાવી શકે નહીં, તેમજ દેશના ઉદ્યોગોને માટે મુદી
આપી શકે નહીં, તે તો સ્વાભાવિક અને સ્પષ્ટ છે. નાણાંની અછતને લીધે હિંદમાં બ્યા-
નગો દર ત્રણુયો નવ ટકા સુધી રહે છે; પણ ઇંગ્લંડમાં બ્યાનગો દર અઢીથી સાડાચાર
ટકા સુધીજ હોય છે. ઇ. સ. ૧૮૦૯-૧૦ ના વર્ષમાં ૧૭૦ કરોડ રૂપીઆ જેટલી વિદેશી
મુદી “જેઇટરટાક કંપનીઓ”માં રોકાયેલી હતી; તે જ વખતે હિંદી મુદી રૂકત ૬૨ કરોડ
રૂપીઆ જેટલીજ હતી. આ પ્રમાણે દેશી મુદીનો હિસ્સો રૂકત ત્રીજા ભાગનોજ હોવાનાં
કારણ પ્રજાની નિર્ધનતા શિવાય બીજાં પણ હોઈ શકે. હિંદી પ્રજાની મુદી ક્યાં તો દાટી
રાખવામાં આવે છે અથવા તો લગ્ન મરણ વિગેરે પ્રસંગોમાં વપરાઈ જવાથી ઔદ્યોગિક
કામોમાં રહેને ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. વળી ‘જેઇટ રટાક કંપનીઓ’ પડી ભાગ-
વાથી પ્રજાને તેમના ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો છે. ઇ. સ. ૧૮૮૨ થી ઇ. સ. ૧૯૦૯-૧૦
સુધીના સમયમાં ૫૪૪૦ ‘જેઇટરટાક કંપનીઓ’ નોંધાઈ હતી; પણ તેમાંથી ઇ. સ.
૧૯૦૯-૧૦ ના વર્ષમાં રૂકત ૨૨૬૨ કામ કરતી હતી, એટલે સાઠ ટકા જેટલી કંપનીઓ
નિષ્ફળ થઈ હતી. આ નિષ્ફળતામાં પ્રતિવર્ષ વધારે થતો જાય છે; ઇ. સ. ૧૯૧૦-૧૧
સુધીના વર્ષ સુધીમાં ખાસકે ટકા કંપનીઓ નિષ્ફળ થવાથી બંધ કરેલી પડી હતી.
આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કંપનીઓ ઉભી કરનારાઓમાં પ્રમાણિકતા, અથવા
દુશ્મીઆરીની ખામી હતી. કંપનીઓ ચલાવનારાઓ અને મુદી રોકનારાઓ દેશના કારી-

ગરો અને મવુરોની માફક હજુ જમાનાની પછાત છે. આ નવા ઔદ્યોગિક સુખમાં કારખાનાં ચલાવવા અને વેપાર ખેડવામાં બરાબર આગળ પડતો ભાગ લેવાને લાયક મનુષ્યો જર્વસ્થેજ જોવામાં આવે છે. આપણા મુડીવાળા ધંધાદારીઓ પોતાની પાસે પુરતાં સાધનો હોવા છતાં પણ નવા ઉદ્યોગોમાં અથવા નવા બજારોમાં પગ પેસારો કરતાં હજુ અચકાય છે; અને તબું જોખમ માથે લેવાની ધૈર્ય અને હિંમત નહીં હોવાથી, જુના ધંધામાં કસ ન હોવા છતાં પણ પડી રહે છે. દાખલા તરીકે એક વખતે કાપડ મુતરની મીસોમાં ફાવવાથી તે ઉદ્યોગમાં જ સર્વને ઝંપલાવતા જોવામાં આવે છે અને નવા ઉદ્યોગોની ખીલવણીમાં યોગ્ય સહાય મળતી નથી. વળી, જોઈંટ સ્ટોક કંપનીના યોગ્ય વહીવટને માટે આવશ્યક ભાગીદારોની સ્વતંત્રતા અને વિવેક શુદ્ધિના અભાવે રૂવાર્થી અને સ્વચ્છંદી કંપની-ઉભી-કરનારાઓ દેશના આર્થિક સાધન અને આબરોને હાનિ પહોંચાડે છે, એ દૃષ્ટિએ જોઈંટસ્ટોક કંપનીનો નવો કાયદો આવકારને પાત્ર છે. તે છતાં પણ દેશના ફેટલાએક ભાગોમાં સાહસિક હિંદીઓ તરફથી વિચારશીલ અને પ્રગંઘનીય યત્નો થાય છે, અને તેવા યત્નો ઉપર જ દેશના આર્થિક અભ્યુદયની આશા છે.

(૭) ગ્રામ્ય વ્યવસ્થા.

હિંદની વસ્તીનો મોટો ભાગ ગામડાઓમાં ખેતી કરીને પોતાનું શુભરાત ચલાવે છે; અને ગામડાઓની વ્યવસ્થા ત્યાંના લોકોની ચોડી જરૂરીઆતો માટે પુરતી હોવાને લીધે ગામવાસીઓને પોતાની આખી હંદગીમાં સહેર જોવાનો પ્રમંગ ભાગ્યેજ મળે છે. મોડા સમયથી વિદેશી માલતી આયાત થતાં પહેલાં દરેક ગામ પોતાને જોઈંટી વસ્તુ નાવવાને અને વાપરવાને માટે પોતાનો અંદોજગત કરી લેતું. હજુ પણ દરેક ગામમાં પાંચી, છુહાર, ડુંભાર, ધાંચી, વશપરપરાથી એકેજ જગ્યાએ અસહી રીવાજ પ્રમાણે પોતાની મહેનતના બદલામાં અનાજ લઈને કામ કરતા જોવામાં આવે છે; અને હજુ પણ વેલાયતી કાપડ, ધાસતેલ, અને ખીજ ન્હાની વસ્તુઓ ખરીદવા શિવાય ગ્રામ્ય પ્રજાને શહેરમાં જવાની જરૂર રહેતી નથી. ખેતીની નીપજ વેચવા માટે પણ ધણાખરાં ગામોમાં હસ્ત પડતી નથી. કારણ કે ત્યાંજ રહેનાર અથવા જનાર શાણકારો અને વેપારીઓ તે માલ લેવાને તૈયાર હોય છે.

આ સ્થિતિને લીધે મોટાં શહેર અથવા કસબાની પણ સંખ્યા ઓછી છે. હિંદુસ્તાનના સત્તર લાખ ચોરસ માઈલ જેટલા વિસ્તારમાં એક લાખ ઉપરની વસ્તીવાળાં શહેર ફક્ત ૨૯ જ છે; ઈંગ્લંડનો વિસ્તાર ફક્ત પચાસ હજાર ચોરસ માઈલનો હોવા છતાં પણ એક લાખ કરતાં વધારે વસ્તીવાળાં શહેર ૪૧ છે. વળી ઈંગ્લંડમાં ગામડામાં રહેનારાંઓની સંખ્યા કુલ વસ્તીમાંથી ફક્ત ૨૩ ટકા છે; ત્યારે હિંદમાં ગામડાંમાં રહેનારાની સંખ્યા ૯૦ ટકા જેટલી છે. ઈંગ્લંડમાં ૭૭ ટકા લોકો શહેરોમાં રહે છે પણ હિંદુસ્તાનમાં બાક્યે ૬૫ ટકા લોકો મોટા શહેરોમાં રહેતા હશે.

હવે આ પ્રકારના ગ્રામ્ય જીવનથી દેશના આર્થિક અભ્યુદયમાં હાનિ થાય છે. ગ્રામ્ય પ્રગ્ન, (એટલે કે કુલ પ્રગ્નના તેવું ટકા નેટલો ભાગ) અન્ય પ્રગ્નથી જુદી રહેવાથી, જુના વિચારને મળ્યુત પણે વળગી રહે છે અને નવા વિચાર ગ્રહણ કરવાને અશક્ત થાય છે. તેમની આર્થિક સલાવવાને રૂપીઆ અથવા કોઇ પણ પ્રકારના સિક્કાની પણ જરૂર પડતી નથી; હજુ પણ ઘણે ઠેકાણે ગામના ધાંચી, મોચી, કુંભાર વીગેરે કારીગરોને તેમની મહેનતના બદલામાં અનાજ અથવા બીજી ચીજો કેટલાંએક વર્ષો પહેલાં નહીં કરેલા દર પ્રમાણે મળે છે. શહેરોમાં દરેક મનુષ્યને પોતાની મહેનતના બદલામાં વધારે દ્રવ્ય મેળવવાની ઇચ્છા અને આશા હોય છે તે ગ્રામ્ય પ્રગ્નના રૂઢિચુસ્ત જીવનમાં અવગણ્ય હોય છે. કેટલીએક વખતે જમીનના ભાડામાં, અથવા માલની કીંમતમાં, અથવા મજૂરીના મુસારામાં રમઝમ કરીને વધારે ઘટાડો ગામડાઓમાં પણ જોવામાં આવે છે; પરંતુ ગ્રામ્ય પ્રગ્નની દૃષ્ટિમર્યાદા સંકુચિત હોવાને લીધે આર્થિક વિકાસમાં જરૂરી સ્પર્ધાનો પુરો લાભ મળતો નથી. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં મહોટા શહેરોની વૃદ્ધિને લીધે મજૂર અને મુડીવાળા વર્ગ વચ્ચે નુકશાનકારક ઝગડા અને કમલથી દેશની શાંતિમાં ભંગ પડે છે તે વાત ખરી છે, પણ આપણી ગ્રામ્ય પ્રગ્ન હાલના જેવી પછાત સ્થિતિમાં રહેવાથી દેશનો આર્થિક વિકાસ અસંભવિત છે. ન્હાનાં ગામડાઓમાં રહેવાથી લોકો ઘરખુણીઆ યર્ધ જાય છે અને પોતાનામાં અક્ષય હુશીઆરી હોવા છતાં પણ દેશઠણ કરી શકતા નથી. વળી ગામડાઓમાં પરસ્પર સહાયતા અભાવને લીધે કરવા પડતા હોવાથી આર્થિક ઉત્પાદનમાં કેટલેએક અંશે દેશને નુકશાન થાય છે.

(૮) ન્હાના સ્થળો.

• • •

હિંદની ગ્રામ્ય વ્યવસ્થાને લીધે દેશના ઘણા ઉદ્યોગો ન્હાના પાયા ઉપર ચલાવવામાં આવે છે. આ કારણથી દેશની બનાવટ વિદેશી વસ્તુઓની સામે ટકી શકતી નથી. આપણા કારીગરોને ઘણી વખત પોતાની જ મુડી રોટ્ટાને અને ફક્ત પોતે અને પોતાના કુટુંબના માણસો કામે લગાડીને પોતાના જ જોખમે અને ખર્ચે માલ બનાવવાનો સ્વજો ભાર વેઠવો પડે છે. આ પદ્ધતિથી ચાલવાથી દેશના આર્થિક ઉત્પાદનમાં કેટલીએક જાતનો લાભ થાય ખરો; મજૂરોની ઉપર દેખરેખ રાખનારા (મુકાદમ) માણસોનો પગાર બચે છે અને કારીગરોની સ્વતંત્ર શક્તિઓનો વિકાસ યર્ધ શકે છે. પરંતુ પુરતી મુડી નહીં મળવાથી ઘણી વખત નુકશાન પહેલે છે. વળી આ પ્રમાણે બનાવવામાં આવતો માલ દેશને મોંઘો પડે છે; કારણ કે યાંત્રિક બળની મદદ વડે થોડા સમયમાં એક જ માણસ વધારે વસ્તુઓ બનાવી શકે છે, અને ધંત્રો વડે ચલાવવામાં આવતા મહોટા કારખાનાઓમાં મુડીવાળા, કારીગરો, મજૂરો, અને ઉત્પાદનના ખીજા, સાધકો એક બીજાને સહાય કરવાથી પ્રગ્નના મંપૂર્ણ ઔદ્યોગિક બળનો પુરો ઉપયોગ, યર્ધ શકે છે. ઔદ્યોગીક મત્રા સંક્રાંતિમાં હિંદના ઉદ્યોગોની પડતીનાં અમંપ્ય કારણોમાં દેશના કારીગરોની નિર્ધનતા અને મુડીવાળાની બેદરકારી એ પશ્ચાત્ હતાં. આપણા કારીગરોના અજ્ઞાનને લીધે અને તેમનામાં યાંત્રિક શક્તિની ખામી હોવાને લીધે વિદેશી સસ્તી વસ્તુઓ સામેની હરીફાઈમાં તેમના હુમરો ભાગી પડ્યા છે. પોતાના

ગરો અને મચ્છુરોની માફક હજુ જાગનાની પછાત છે. આ નવા ઔદ્યોગિક યુગમાં કારખાનાં ચલાવવા અને વેપાર ખેડવામાં બરાબર આગળ પડતો ભાગ લેવાને લાયક મનુષ્યો જવલ્લેજ નેવામાં આવે છે. આખણી મુડીવાળા ધંધાદારીઓ પોતાની પાસે પુરતા સાધનો હોવા છતાં પણ નવા ઉદ્યોગોમાં અથવા નવા બજારોમાં પગ પેસારો કરતાં હજુ અચકાય છે; અને નવું જોખમ માથે લેવાની ધૈર્ય અને હિંમત નહીં હોવાથી, જુના ધંધામાં કસ ન હોવા છતાં પણ પડી રહે છે. દાખલા તરીકે એક વખતે કાપડ સુતરની મીથોમાં ફાવવાથી તે ઉદ્યોગમાં જ સર્વને ઝંપલાવતા નેવામાં આવે છે અને નવા ઉદ્યોગોની ખીલવણીમાં થોડા સહાય મળતી નથી. વળી, જેઈટ સ્ટોક કંપનીના યોગ્ય વહીવટને માટે આવશ્યક ભાગીદારોની સ્વતંત્રતા અને વિવેક સુદ્ધિના અભાવે રૂવાર્થી અને સ્વચ્છંદી કંપની-હબી-કરનારાઓ દેશના આર્થિક સાધન અને આજરને હાનિ પહોંચાડે છે, એ દષ્ટિએ જેઈટસ્ટોક કંપનીનો નવો કાયદો આવકારને પાત્ર છે. તે છતાં પણ દેશના દેટલાએક ભાગોમાં સાહસિક હિંદીઓ તરફથી વિચારશીલ અને પ્રગંભનીય યત્નો થાય છે, અને તેવા યત્નો ઉપર જ દેશના આર્થિક અભ્યુદયની આશા છે.

(૭) ગ્રામ્ય વ્યવસ્થા.

હિંદની વસ્તીનો મોટો ભાગ ગામડાઓમાં ખેતી કરીને પોતાનું શુભરાત ચકાવે છે; અને ગામડાંઓની વ્યવસ્થા ત્યાંના લોકોની થોડી જરૂરીઆતો માટે પુરતી હોવાને લીધે ગ્રામવાસીઓને પોતાની આખી છંદગીમાં સહેર નેવાનો પ્રમંગ ભાગ્યેજ મળે છે. થોડા સમયથી વિદેશી માલની આયાત થતા પહેલાં દરેક ગામ પોતાને જોઈતી વસ્તુ બનાવવાને અને વાપરવાને માટે પોતાનો બહોળગત કરી લેતું. હજુ પણ દરેક ગામમાં મોચી, કુદાર, કુમાર, ધાંચી, વસાપરંપરાથી એકેજ જગ્યાએ અસહી રીવાજ પ્રમાણે પોતાની મહેનતના બદલામાં આનાજ લઈને કામ કરતા નેવામાં આવે છે; અને હજુ પણ વિદ્યાપતી કાપડ, ઘાસતેલ, અને બીજી ન્દાની વસ્તુઓ ખરીદવા શિવાય ગ્રામ્ય પ્રાંતો શહેરમાં જવાની જરૂર રહેતી નથી. ખેતીની નીપજ વેચવા માટે પણ ધણીખરાં ગામોમાં દરકત પડતી નથી. કારણ કે ત્યાંજ રહેનાર અથવા જનાર શાહુકારો અને વેપારીઓ તે માલ લેવાને તૈયાર હોય છે.

આ સ્થિતિને લીધે મોટાં શહેર અથવા કચ્છાની પણ સંખ્યા ઓછી છે. હિંદુસ્તાનના સત્તર લાખ ચોરસ માઈલ જેટલા વિસ્તારમાં એક લાખ ઉપરની વસ્તીવાળાં શહેર ફક્ત ૨૯ જ છે, ઈંગ્લંડનો વિસ્તાર ફક્ત પચાસ હજાર ચોરસ માઈલનો હોવા છતાં પણ એક લાખ કરતાં વધારે વસ્તીવાળાં શહેર ૪૧ છે. વળી ઈંગ્લંડમાં ગામડાંમાં રહેનારાંઓની સંખ્યા કુલ વસ્તીમાંથી ફક્ત ૨૩ ટકા છે; ત્યારે હિંદમાં ગામડાંમાં રહેનારાની સંખ્યા ૯૦ ટકા જેટલી છે. ઈંગ્લંડમાં ૭૭ ટકા લોકો શહેરોમાં રહે છે પણ હિંદુસ્તાનમાં ભાગ્યે દમ ટકા લોકો મોટા શહેરોમાં રહેતા હશે.

હવે આ પ્રકારના આમ છવનથી દેશના આર્થિક અવ્યુદ્ધમાં હાનિ થાય છે. ગ્રામ્ય પ્રજા, (એટલે કુલ પ્રજાના નેત્રું ટકા જેટલો ભાગ) અન્ય પ્રજાથી જુદી રહેવાથી, જુના વિચારને મળ્યું ન પછે વળગી રહે છે અને નવા વિચાર અદ્ય ક્રવાને અશક્ત થાય છે. તેમની આજીવિકા ચલાવવાને રૂપીઆ અથવા કોઇ પણ પ્રકારના સિદ્ધાંતી પણ જરૂર પડતી નથી; હજુ પણ ઘણે દેશોમાં ગામના ધાંચી, મોચી, કુંભાર વીગેરે કારીગરોને તેમની મહેનતના બદલામાં અનાજ અથવા બીજી ચીજો કેટલાંએક વર્ષો પહેલાં નક્કી કરેલા દર પ્રમાણે મળે છે. શહેરોમાં દરેક મનુષ્યને પોતાની મહેનતના બદલામાં વધારે દ્રવ્ય મેળવવાની કામચલા અને આશા હોય છે તે ગ્રામ્ય પ્રજાના દૃષ્ટિમય છવનમાં અલબ્ધ હોય છે. કેટલીએક વખતે જમીનના ભાડામાં, અથવા માલની દીમતમાં, અથવા મજૂરીના મુસારામાં રમઝમ કરીને વધારે ઘટાડો ગામડાઓમાં પણ જોવામાં આવે છે; પરંતુ ગ્રામ્ય પ્રજાની દૃષ્ટિમયતા સંક્રમિત હોવાને લીધે આર્થિક વિકાસમાં જરૂરી સ્પર્ધાનો પુરો લાભ મળતો નથી. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં મહોટા શહેરોની વૃદ્ધિને લીધે મજૂર અને મુડીવાળા વર્ગ વચ્ચે નુકસાનકારક ઝગડા અને કલહથી દેશની શાંતિમાં ભંગ પડે છે તે વાત ખરી છે, પણ આપણી ગ્રામ્ય પ્રજા હાલના જેવી પછાત સ્થિતિમાં રહેવાથી દેશનો આર્થિક વિકાસ અસંભવિત છે. ન્હાનાં ગામડાઓમાં રહેવાથી લોકો ધરખુણીઆ થઈ જાય છે અને પોતાનામાં અલ્પ હુશીઆરી હોવા છતાં પણ દેશાટક કરી શકતા નથી. વળી ગામડાઓમાં પરસ્પર સહાયતા આપવાને લીધે કરવા પડતા હોવાથી આર્થિક ઉત્પાદનમાં કેટલેએક અંશે દેશને નુકસાન થાય છે.

(૮) ન્હાના ઉદ્યોગો.

હિંદની ગ્રામ્ય વ્યવસ્થાને લીધે દેશના ઘણા ઉદ્યોગો ન્હાના પાયા ઉપર ચલાવવામાં આવે છે. આ કારણથી દેશની જનાવટ વિદેશી વસ્તુઓની સામે ટકી શકતી નથી. આપણા કારીગરોને ઘણી વખત પોતાની જ મુડી રાખીને અને ફક્ત પોતે અને પોતાના કુટુંબના માણસો કામે લગાડીને પોતાના જ જોખમે અને ખર્ચે માલ જનાવવાનો સ્વયં ભાર વેઠવો પડે છે. આ પદ્ધતિથી ચલાવવાથી દેશના આર્થિક ઉત્પાદનમાં કેટલીએક નતનો લાભ થાય ખરો; મજૂરોની ઉપર દેખરેખ રાખનારા (મુકાદમ) માણસોનો પગાર બચે છે અને કારીગરોની સ્વતંત્ર શક્તિઓનો વિકાસ થઈ શકે છે. પરંતુ પુરતી મુડી નહીં મળવાથી ઘણી વખત નુકસાન પહોંચે છે. વળી આ પ્રમાણે જનાવવામાં આવતો માલ દેશને મેંધો પડે છે; કારણ કે યાંત્રિક બળની મદદ વડે થોડા સમયમાં એક જ માણસ વધારે વસ્તુઓ જનાવી શકે છે, અને યંત્રો વડે ચલાવવામાં આવતા મહોટા કારખાનાઓમાં મુડીવાળા, કારીગરો, મજૂરો, અને ઉત્પાદનના બીજા સાધકો એક બીજાને સહાય કરવાથી પ્રજાના મંપૂર્ણ ઔદ્યોગિક બળનો પુરો ઉપયોગ થઈ શકે છે. ઔગણીસમા સૈકામાં હિંદના ઉદ્યોગોની પડતીનાં અસંખ્ય કારણોમાં દેશના કારીગરોની નિર્ધનતા અને મુડીવાળાની બેદરકારી એ મુખ્ય હતાં. આપણા કારીગરોના અગાધને લીધે અને તેમનામાં યાંત્રિક શક્તિની ખામી હોવાને લીધે વિદેશી સસ્તી વસ્તુઓ સામેની ઢીંચાઈમાં તેમના હુમરો આગી પણ છે. પોતાના

જુના રેડીઓમાં અને સાજોમાં કંઈ ફેરફાર કરવાનું આવું નહીં હોવાથી તેમ જ પ્રજાની પસંદગી અને માગણીમાં એકદમ મોટો ફેરફાર થવાથી જુની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલનારા કારીગરોનો રોજગાર તુટી જાય તેમાં નવાઈ નથી. અત્રે જથ્થાવસ્તુ જોઈએ કે જાને કે આપણી હાલની વ્યવસ્થાથી ન્હાના ઉદ્યોગોમાં લાભ રહેતો નથી, પણ તે ઉદ્યોગો સુધારીને નવી પદ્ધતિના કેટલાએક અંશે લાભ લઈ શકવાથી તેમાંથી સારો નફો મળી શકે, તેમજ પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં મજૂર વર્ગ અને મુડીવાળા વર્ગ વચ્ચેની અમર્યાદા તકરારો અને અમર્યાદાથી તેમજ ગીચ વસ્તીમાં રહેવાના અભીર પરિણામોથી દેશને બચાવી શકાય. હજુ પણ હિંદની મિલો હાલમાં જોરજુલુ કાપડ બનાવે છે તેનાં કરતાં લગભગ ત્રણગણું કાપડ આ દેશની હાથની સાજો ઉપર બને છે; અને આ દેશમાં વધતી જતી કુટક વીજળીક બળ મેળવવાની યોજનાઓથી અને હાથની સાજોમાં સુધારા થવાથી થોડા વખતમાં દેશને વધારે સમૃદ્ધ અને સારું દેશી કાપડ મળી શકે. આ મેળધમાં અને બીજા કેટલાએક ન્હાના ઉદ્યોગોમાં ખિસ્તી મિસનોની પ્રવૃત્તિ પ્રગતી થાય અને અનુકરણીય છે.

(અપૂર્ણ)

ગોર્મન કોલેજ,

લાહોર.

“

પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ.

પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

(૧૩)

રા. નરસિંહરાવનો ન્યાય અને ઉપમહાર.

પોતાના નિબંધની શરૂઆતમાં રા. નરસિંહરાવ લખે છે કે “ પ્રથમ એ કહેવું જોઈએ કે આ નાટકો પ્રેમાનંદની કૃતિ નથી એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધાંત કરવાને હું તત્પર થયો નથી. માત્ર એ નાટકોના ઉત્પાદક પ્રેમાનંદ કવિ હશે કે કેમ તે પ્રશ્ન તરફ હું સંત્યજ (અત્રહા) ની દૃષ્ટિથી જોઉં છું. (આ વૃત્તિમાં ને કેવળ નાસ્તિક વૃત્તિમાં અંતર ધણું છે તે જાણવાનું નથી. આ અત્રહા મારા અજ્ઞાનનું પરિણામ હશે ”) કાવ્ય રીતે ને મંલાળ પૂરેક પ્રાર્ભ કર્યા પછી પોતાના સચયની બાબતો અને તેનાં કારણો આપે છે, અને છેવટ ભાગે કહે છે કે, “ મારાથી બને તેટલી અન્વેષણ સામગ્રી મેં પેદા કરીને પરીક્ષા કરી છે, અને તેથી ફલિત થતા અનુમાનની પુષ્ટિમાં જે જે મુદ્દા મેં વાપર્યા છે તેમાંથી કોઈએ કોઈ પડશે, તો તેથી સુખ્ય પ્રશ્નને બાધ લાગ્યે આવશે; એમાંની એકજ મુદ્દો મહત્વનો

કોઈ અધ્યાય ગહેશે તો મારું અનુમાન ટકેલુજ ગહેશે એ અનુમાન ખરું કર તો આ નાટકે પ્રેમાનન્દના નહિ પણ કોઈ આધુનિક વિદ્વાનના હાથનાં છે એમજ માનવું પડશે શાસ્ત્રી વર્ગની પદ્ધતિના જ્ઞાનવાળો તેમજ પાશ્ચાત્ય સમ્મારવાળો એ લેખક હોવો જોઈએ એમા મશય નથી । ” આ નાટકોને આધુનિક બનાવટ તરીકેજ ગણવા પડશે આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે શક્યાતમા રા નરસિંહરાવ નાટકે પ્રેમાનન્દના નથી એમ સ્પષ્ટ કહેવાને તૈયાર નહોતા, પણ પોતે સામગ્રી ભેગી ક્યા પડી એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા કે એ નાટકે કોઈ આધુનિક લેખકનીજ કૃતિ છે પ્રેમાનન્દ નહિ વિગેર સમતકાગ તો એ છે કે પોતાનો એકજ મુદ્દો અગાધ રહે (અને માખીના સર્વ ગ્રંથાય) તો પોતાનું અનુમાન ટકેલુજ રહેશે એમ તેઓ કહે છે, તે ક્યા ન્યાયથી ? એક માણસ ઉપર ખુનનો આરોપ આવ્યો હોય અને તે માટે ૧૦૦ પુરાવા રજુ થયા હોય તેમાના ૯૯ તૂટી જાય, અને એકજ પુરાવો ઉભો રહે કે તૂટી ન શકે, તો શું તે ઉપરથી એ માણસ ઉપર ખુનનો આરોપ માખીત થશે અને ને દાસીને લાકડે લગકશે ? ધારો કે તેને કોઈએ નાશ આગળ જોયો હતો અથવા તેના હાથમા લટ્ટી જેવામા આવી હતી, પરંતુ ન્યાય મુવી આગપાસના મનુષ્યો (ખીન પુરાવા) વડે એજ મનુષ્ય ખુન કર્યું છે, એમ સાખીત ન થાય ત્યાં મુદ્દો એમ ન તૂટે તો પુરાવો કામમા આવી ન શકે

એ પછી વર્ષક દહાડે બરબ સાહિત્યમા વાચેલા નિનધ અને પ્રેમાનન્દ પદ્ધતિઓને પોતે મુદ્દો રીતે આદાન (collaouge) કરે છે, અને છેવટ કહે છે કે ‘ આ વાદ્યસ્ત પ્રશ્નની લક્ષત—સ્નેહભાવથી લક્ષત—એનો નિવેડો આવતા મુદ્દો લક્ષવાનો મારો નિશ્ચય છે, તે માટે અપુષ્પ, અને મન અને શરીરની શક્તિ ધૃત્યસ્થપાથી ટપ્પો ત્યાં મુદ્દો એ લક્ષત હુ શિયિન કરવાનો નથી અને એમજુ ધૃત્યુ છુ કે આ પ્રશ્નોનો નિર્ણય તે અપુષ્પ અને શક્તિ ખુદતા પહેલાં ના આવે તો અને હાન પણ મારા તરફ મિત્રો ખરા હિત્તાદથી અને હહાપણથી તેમજ સત્યના બળથી આ લક્ષત પોતાના હાથમા લઈ લેશે, અને મત્સના વિનયની મિદ્ધિ કરો, તયામ્તુ ’ આ તે અત્યાચ્છ કે દુરાચ્છ ? આવી ત્રિતિના લેવાનું નરણુ એમ સમજાય છે કે તેઓ વહેમથી એકજ ત્રિયાએ દોરાર્ધ ગયા છે તેમજો કાલની કાગી બાજુ માત્ર જોઈ છે, અને મદ્દે બાજુ તરફ લક્ષ આધુ નથી, તયા તે તરફ દોરવનાર કોઈ ઉભો થાય તેની રહા ન જોતા, તેમજો પોતાનો મન બાધી દીધો છે પોતે ૧૮ વર્ષ જાત્રા તેના કારણમા જણાવે છે કે આવા વિચરને મુક્તનો કાષ્ઠો લાગુ હોય એમ જણાવું નથી બે એમ છે તો પ્રશ્નકો કે ખીનઓએ વર્ષ બે વર્ષ મૌન્ય ધાગ્યુ કર્યું- તેથી શું થઈ ગયું ? તેમને પણ મુક્તના કાષ્ઠાનો બાધ આવેલો નથી, પરંતુ પોતે કરેલો નિશ્ચય જાણે ટકાનાં મુક્તાનનો ધરેદ હોય કે શિયાના કારનો યુકામે દોાય, તેન તે મર્વેએ માન્ય કરવાજ જોઈએ જમ, પ્રકાશમે મૂરો મોઢે બેલી કેમ રવા છે, રા કેમ વવાલ મુવ પોતાનું મત શા માટે ફેરવના નથી, અને મ. અન્નરિયા નાટકોની પૂર્વ પ્રેમા નદનું ના આપેજ કેમ ?

વગી આવા વિચરને કાવડો લાગુ નથી એમ રા નરસિંહરાવ કહે છે, તારે અન્ય

ઠેકાણે કાયદાને આગળ ધરે છે તેઓ કહે છે. 'એવા ગ્રયને વિષે આમ પુરાવાનો બોલો અસ્તિ પક્ષના શિર ઉપરથી નાસ્તિ પક્ષના શિર ઉપર ખસેડીને મુકવો' એ અન્યાય યુક્ત અને યુક્તિ વિરુદ્ધ છે, ખજી પેલે દોહીનૂર અને વાઘરી પાસેના કડાનાં ઉદાહરણ આપે છે. મતવચ્ચ એ થાય છે કે એક ઠેકાણે મુદતનો કાયદો લાગુ થતો નથી એમ કહેવામાં આવે છે, ત્યારે આ ઠેકાણે પુરાવાનો કાયદો લાગુ કરવામાં આવે છે. વારૂ, કાયદો લાગુ કરીએ તો પેલે લાંબી મુદત ન્યાયાધીશનું કામ કરેલું છે તેથી હિંદના પુરાવાના નિબંધ (The Indian Evidence act) થી તેઓ વાકેફગાર હોવા જોઈએ એમ માનીને જણાવીશું, કે તે નિબંધના પ્રકરણ સાતમાં પુરાવાનો બોલો સામાન્ય રીતે જે પક્ષકાર કઈ સાબીતી કરવા માગતો હોય તે પક્ષકાર ઉપર તાબેલો છે, અને ક્યમ ૧૧૦ માં લખ્યું છે કે કોઈ વસ્તુનો કોઈ માલીક કે કબજેદાર નથી, એવું કહેનાર ઉપર તે સાબીત કરવાનો બોલો રહે છે. નાટકો પ્રેમાનંદના છે, છતાં તે તેના નથી, એમ રા. નરસિંહરાવ કહે છે, તો તેવું માખીત કરવાનો બોલો એમના શિર ઉપરજ પડે છે. અમુક ઘર અંતુ છે, છતાં તેનો પાડોગી વં કહે છે કે તે ઘર એનું નથી, અથવા એક છાં અંતી છતાં વં કહેશે કે તે મારી છે, તો માખીત કરવાનો બોલો કોને શિર પડશે? જે માલિકને શિર બોલો નખાય; તો જગતમાં ખોટા જાત્રી પડનાર ઘણા નીકળશે, અને ખરા માલિક આપતિમા આવી પડશે, અને જે તેઓ માને છે તેમ તેમને માથે પુરાવાનો બોલો નથી, તો તેમણે આટલો બધો-હવે તો લૂંટો-“મદિય”-ખોટો પુરાવો એકઠો કરી રજૂ કરવા શા માટે તકલીફ લીધી? ખસ એટલું જ કહીને બેસી રહેવું હતું કે આ નાટકો પ્રેમાનંદના નથી, જોયો તેના છે એમ કહે છે તેઓ લાવે પુરાવો.

પોતે જણાવે છે તે વાત ખરી હોય તો, તેમના કપ્પા પ્રમાણ પોતાના લાભમાં ઉતરે, પરંતુ મારા તગ્ધી જે જે દલીલો ખડન માટે આપવામાં આવી છે, તે ઉપરથી માફર વર્ગની ખાત્રી થશે કે તેમના પ્રમાણો નિશ્ચય ઉત્પન્ન કરનારા છે જ નહિ, તથા ટેકાણે ટેકાણે પોતે જ લખ્યું છે કે, આ વાત વિશે સશય છે, વધારે અન્વેષણની જરૂર છે, અને એમ લાગે છે, કદાચ આમ હોય, તો આવી પ્રિયતિમા અને આવા પ્રમાણો વડે પોતે જે નિશ્ચય ઉપર આવે છે તે વાસ્તવિક નથી એમ સુર વાયક વર્ગને માનમ પડશે.

પોતે જણાવે છે કે મારા મતને સ્વીકારનાર કશું છે, પરંતુ આજ સુધી આવેલી ચર્ચા ઉપરથી તો તેની સમ્પ્રા ધણી નાની જણાય છે, પોતાને નાટક બહાર પડ્યા તે જ વખત સશય પડેલો, એમ જણાવી તેમણે સ્વ મણિવાન દિવેદીને પદ લખેલો અને દિવેદીએ પણ મશય જણાવેલો એ વખતે તેમણે પ્રમશરેને લખી કેમ પૂછાવ્યું નહિ દોય, તેનું કારણ જણાવવામાં નથી નિમંષ પ્રકટ કર્યા પછી પોતે ૭ મામ વાટ જોઈ, પણ ટાઈ કઈ જોવા નહિ, ત્યાં તેમણે નમનગ પં સાક્ષી, મામિ તથા વર્તમાન પત્રોના તનીઓ વગેરેને પોતાના નિબંધની નકલો મોકલી, વિનિતિ પત્રનાકા મોકલ્યા (તે પણ પ્રમશરો તગ્ધ ગયા હોય તેમ તપાસ કરતા જણાવુ નથી) તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે 'માત્ર ત્રણ જણે સ્પષ્ટ રીતે નાટકોને ખનાવટી જ કહ્યા છે' આ ઉપરથી તેમને પક્ષ સ્વીકારનારા કેટલા છે તે જણાઈ આવે છે. એમ જતા પોતે કહે છે કે દિન પ્રતિદિન મારા પત્રનું બી વધે છે માધારણ રીને સાક્ષરપણાનો ઉચો દાવો ન જાનારા પણ વિનારથી વર્ગમાં તો આ નાટકો ખનાવટી હોવા તરફ જ મહુ મતનો જો છે, એમ માગી મળુ છે (શા ઉપરથી) મેં આજ સુધી જે જે રીઆઆખ્યા છે તે વાચ્યા પછી તેમના પક્ષના કેટલા રણા તે જણાવુ પણ અગત્યનું ધર્મ પડશે.

રા નેરમિહગવ આજ્ઞાનુ પીકુ મેં ઝટ્યું અને યથામતિ તેમની દલીલોનું ખડન - કયા યવ કર્યો છે, તે કેટલે દરેકે ફિનિશ્વ થયો છે તે, તથા આ વિચાર ઉપરથી મ્યા નિર્ણય ઉપર આની રાજય છે ને બામત દ સુર વાયક વર્ગને સોપી માફ લખાણ આ વેખ માયે બધ કર છુ (કારણ વારવા ક્રતા તે બદ લખાય છે,) અને રા નનમિહગવ પાસે કામા માગી તેમના જ સમ્પ્રોમાં વિનવીશ કે છેવટ એટલું અત કરણ પૂર્વક કહું છુ કે આ નાટક વિશેની મારી અશ્વદા ચોમ પ્રમાણોથી જોઈ કરશે તો મારા જેટલો આનંદ ખીજ કોઈને નહિ થાય " એ વાત આપેના રદીઆ વડે તેઓ ઝુન કરશે, અને આશા રાખુ છુ કે પોતે મત્યના અન્વેષણને અગે કદી હાર જીતનો આત્મગૌરવપ્રેરિત ભાવ પ્રવેશ પામે, તો પણ એ સબધમાં પણ "sportoman-like યવ," રમતગમતમાં હોય છે તેવા પરસ્પર તરફ ઉદાર ભાવથી જ હાર જીત પણ ખમવી એ જણાય છે એમ જણાવ્યું છે, તેને માન્વ રાખી કદી આગળ લડત ચલાવવાની તેમની ઈચ્છા હશે, તો તે મિત્ર ભાવથી ચત્રવગે વળી, છેક હમણા જ એક ભાવનગરના ગૃહસ્થે લગભગ પ્રેમાનંદના સમખમાં લખેલું "ભાગ્યો મહોદય" નામનું મગ્ધત નાટક પ્રમિદ કર્યું છે આ ગ્રંથને બેરોન નાટક નામ અપાય તેમ નથી જતા તેમાં જે મેને નાટકના પ્રવાન અગ્ર, સજ્જોને અભિનયનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તે જેટલા કણુદ કર્યા વગર ચાલે તેમ નથી કે નાટક લખવાનો પ્રચાર પ્રેમાનંદના મમયમાં હતો રા તરસિહાવ ને તેમની સાથે દિનસોજ રાખનારાઓએ આ નાટક અવશ્ય જોવા જેવું છે.

‘આ લેખ છે એ જ હોવાથી, મારે વિશે અંગત થોડા સંદેહો લખવાની જરૂર જણાય છે. મોક્ષસ વર્તમાન પત્ર તરફથી રા. નરસિંહરાવે ધરેલું બીકું મેં ઝડપ્યું પોતલા માટે મારા ઉપર અણુછાજતી ટીકાઓ કરવામાં આવી છે, તે વિશે તો કાંઈ જોલવાની જરૂર હું જોતો નથી. મારા લેખ છાકરવાદ તેમને લાગ્યા, ને તેવા લેખ ‘વસંતે’ સ્વીકાર્યા, માટે ‘વસંત’ ના તંત્રી ઉપર પણ પ્રહાર કરવામાં આવ્યા હતા. જે લેખ દમ વિનાના હતા, તે ઉપર તે વર્તમાન પત્રે ધ્યાન રા માટે આપ્યું હશે, તે તો તે જાણે; પરંતુ, સાધારણ માણસને સ્પષ્ટ સત્ય હમેશા દમ વિનાનું જ લાગે છે. આજી મેં તો પ્રેમાનંદનાં નાટકો અને તેના પુસ્તકોને આરીક અભ્યાસ કર્યા પછી જ તકરારમાં ઉતરવાનું નક્કી કર્યું હતું.

પ્રકાશકો અને રા. કેશવલાલને બાદ કરતાં, મને લાગે છે કે પ્રેમાનંદ માટે મને સાથી વધારે માન છે, ને તેના તરફની પૂજ્ય ભક્તિથી મેં તેના અંધોતું મનન કરી તેને ચતો અન્યાય દૂર કરવા પ્રયત્ન આદર્યો છે. આમાં જરાકે સ્વાર્થ નથી. પ્રકાશકોને બચાવ કરવાનો પણ ધરાદો નથી, કેમકે જે પ્રકાશક હયાત છે તે પોતાનો બચાવ કરવાને શક્તિમાન છે. હા, એક લેખકે મળકમાં કહ્યું હતું તેમ “પ્રેમાનંદના આશિરદાર” થવાનું મન થયું હતું ખરૂં. મારી લેખમાળાના કેટલાક મણુકા જૂદી સહીથી લુદ્ધિપ્રકાશમાં મેં આપ્યા હતા તે આ ટીકાએ મારે કષુભ કરવું જોઈએ; પણ તેનું કારણ એટલું જ હતું કે રા. નરસિંહરાવને એક એવી રેવ છે કે કાંઈ તકરાર ચાલતી હોય, તો તેના રદીયા જૂદા જૂદા માસિકોમાં આપે છે; આનું અતુકરણ કરવાનું મન મને થયું, અને કાંઈક ઉતાવળ કરવાની તથા કાંઈક જૂદા જૂદા વાંચકોને આ બાબત જાણવાની ઉત્કંઠાથી પ્રેરાઈ આ રસ્તો મેં લીધો હતો; તેટલા માટે સુઝ વાંચકોને એટલી વિનંત કરવાની છે, કે તેઓએ વર્તમાનમાં આ તોર લેખ ઉપરાંત લુદ્ધિપ્રકાશમાંના ચાર + લેખ પણ સાથે લેઈ વાંચી પછી પોતાના નિર્ણય ઉપર આવવું.

એક પત્રકારે હડાપણુ ભર્યો પ્રશ્ન કર્યો હતો કે લેખો નામ સાથે ન છપાવતાં પકડે રહી “તખતુમ” નામથી રા માટે છપાવવા ? ઉધારે હોગે કેમ ન લઈવું ? અમુક સંજ્ઞાથી લેખ લખવાનો રસ્તો ઘણાઓ પકડે છે. મેં “જ્ઞ” ની સંજ્ઞા આપી પ્રથમ લેખ મોકલ્યો, તેમાં એમ. એ. મેં લખ્યું નહોતું. વસંતના તંત્રીએ તે જોયું. ટીકા કરનાર પત્ર તેમ સાક્ષર મંડળનો મોટો ભાગ વિવિધ અતુમાનો મરજી મુજબ કરવા લાગ્યા કે “જ્ઞ” કાણુ છે ? તેમ છતાં પણ દોષારોપણ કરવાની વૃત્તિવાળા મને તેમ લખે તેનો ઇલાજ નથી. લખાણની મહત્વતા આંકવામાં લેખક કોણુ છે તે જાણવાની જરૂર સમજી વર્ગને રહેતી નથી.

“વસંત” ના તંત્રીએ કૃપા કરી પોતાની જગ્યાનો મોટો ભાગ લગભગ દરેક મહીને નિયમિત અને વખતસર મને કાબલ પાડી આપ્યો, તે માટે તથા તેમની તટસ્થ વૃત્તિ માટે તેમનો ખાસ આભાર માનવાની આ તક હું લઉં છું, ને ઘુર્તને માટે શાંત થાઉં છું.

W. H. K. “જ્ઞ.”

+ ૧૯૧૨ પ્રસિદ્ધ થયેલા “પ્રેમાનંદ ચર્ચા હતા ખરા કે ?” “હાર માળાનો કેટલો કાણુ ?” “તથા” એક કાંકરે એ પછી પડે.” અને આપુ સાક્ષમાં “પ્રેમાનંદની પ્રતિજ્ઞા” એમ ચાર.

દયાનો સિદ્ધાન્ત.

(સ્વીકૃતબોધનાં સ્વર્ગીય રહસ્યો ઉપરથી.)

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૨૯૪ થી.)

“ જે આગળ આવી ગયું, તેમાં પડોશી એટલે કોણ એ બતાવાયું છે. હવે પડોશી તરફ જેનું આચરણ થયું તેમજ તે દયા અથવા સ્નેહ થયું છે, તે બતાવવાને અમે પ્રયત્ન થઈએ છીએ.

“ માણસનું જીવન જ તેનો સ્નેહ છે, અને જેવો તેનો સ્નેહ હોય તેવું જીવન હોય છે, એટલું જ નહીં, પણ મમત્ર માણસ તેવો હોય છે. + + +

“ કુદરતી દુનિયામાં એ એવાં તરવો છે, કે જે તેની અંદરના જીવનનાં છે, અર્થાત્, તાપ અને પ્રકાશ; તથા માનસિક દુનિયામાં પણ એ તરવો છે, જે તેની અંદરનાં જીવનનાં છે, અર્થાત્ સ્નેહ અને આસ્થા. કુદરતી દુનિયામાંનો તાપ માનસિક દુનિયામાંનો સ્નેહનો સમરૂપ છે, અને કુદરતી દુનિયામાંનો પ્રકાશ માનસિક દુનિયામાંનો આસ્થાનો; આમ છે તેટલા માટે જ્યારે માનસિક તાપ મંબંધી બોલાય છે, ત્યારે સ્નેહ બોલાય છે; અને જ્યારે માનસિક પ્રકાશ મંબંધી બોલાય છે, ત્યારે આસ્થા બોલાય છે; વળી વસ્તુતાએ પણ સ્નેહ માણસના જીવનનાં તાપ છે, કારણ કે માણસ સ્નેહમાંથી ગરમ થાય છે, એ જણાયેલું છે; અને આસ્થા વસ્તુતાએ માણસનો પ્રકાશ છે, કારણ કે માણસ આસ્થામાંથી પ્રકાશિત થાય છે, એ જણી શકાય.

“ કુદરતી દુનિયાના તાપ અને પ્રકાશ તેમની સત્તા દુનિયાના સૂર્યમાંથી પ્રાપ્ત કરે છે; પણ માનસિક તાપ અને માનસિક પ્રકાશ અથવા સ્નેહ અને આસ્થા સ્વર્ગના સૂર્યમાંથી સ્વર્ગનો સૂર્ય પ્રજ્વળે છે; એ સૂર્યમાંથી જે તાપ આવે છે તે સ્નેહ છે, અને જે પ્રકાશ આવે તે આસ્થા છે; પ્રજ્વળ પ્રકાશ છે, એ જોઈતાં સ્પષ્ટ છે, ‘જીસમે કહ્યું, કે હું’ દુનિયાનો પ્રકાશ છું; જે મારી પાછળ આવે છે તેને અંધકારમાં ચાલવું પડશે નહીં, પણ જીવનનો પ્રકાશ મળશે, ’ (૮:૧૨); અને પ્રજ્વળ એક સૂર્ય છે, એ જોઈતાં ઉદાહરણ છે, ‘જ્યારે જીસમે ૫૨ રૂપ’ પ્રકાશ્યું ત્યારે તેનો ચહેરો સૂર્યની માફક જળાયો, અને તેનો અખંડ પ્રકાશનો સેરખો ધોળો થયો, ’ (૧૦:૨).

“ આ સમરૂપમાંથી સ્નેહની અને આસ્થાની શી હકીકત છે તે પણ જણી શકાય. સ્નેહ વર્ગરતી આસ્થા તાપ વર્ગરતી પ્રકાશ સરખી છે, શિયાળાના પ્રકાશ જેવી; પણ સ્નેહ મહિત આસ્થા તાપ મહિત પ્રકાશ સરખી છે, વર્મતના પ્રકાશ જેવી; વર્મતના પ્રકાશમાં

દરેક વસ્તુ વધે છે, અને ખીણે છે, એ જાણાયેલી વાત છે; અને એ પણ, કે શિયાળાના પ્રકાશમાં દરેક વસ્તુ સિધ્ધિ થાય છે, અને નાશ પામે છે; આરથા અને સ્નેહનું પણ એમ સમજવું.

“હવે જ્યારે સ્નેહ માણસના જીવનનું મૂલ્ય છે, અને સમગ્ર માણસ જોવો તેને સ્નેહ હોય તેવો હોય છે, અને વળી જ્યારે સ્નેહ માનસિક સંયોગ છે, ત્યારે એ કહે છે, કે પર જીવનમાં બધા સ્નેહો પ્રમાણે સાચે વસે છે, કારણ કે દરેક માણસનું જીવન, અર્થાત્, તેનો સ્નેહ મત્તુ પછી તેને અનુસરે છે. જેઓ પડોશી તરફના સ્નેહમાં અને પરમેશ્વર તરફના સ્નેહમાં હોય છે, તેઓ સ્વર્ગમાં સાચે વસે છે; પણ જેઓ પોતા-સ્નેહમાં અને દુનિયાના સ્નેહમાં હોય છે, તેઓ નરકમાં સાચે વસે છે, કારણ કે પોતા-સ્નેહ પરમેશ્વર તરફના સ્નેહથી વિરુદ્ધ છે, અને દુનિયાનો સ્નેહ પડોશી તરફના સ્નેહથી.

“પરમેશ્વર તરફનો સ્નેહ બોધાય છે, અને તેથી પ્રજા તરફનો સ્નેહ બોધાય છે, કારણ કે તેનામાં ત્રિગુણ છે, અને તે સ્વર્ગનો સ્વામી છે, કારણ કે ‘સ્વર્ગમાં અને પૃથ્વીમાં બધી શક્તિ તેને અપાયેલી છે’ (મેથુ, ૨૮:૧૮.)”

+

+

+

“કોઈ પણ માણસ પડોશી તરફના સ્નેહની અને પરમેશ્વર તરફના સ્નેહની પ્રકૃતિ જાણે, તે સિવાય માનસિક અર્થમાં બોધાતું હિત શું છે, એ જાણી શકે નહીં; તથા કોઈ પણ માણસ પોતાના સ્નેહની અને દુનિયાના સ્નેહની પ્રકૃતિ જાણે, તે સિવાય પાપ શું છે, એ જાણી શકે નહીં. એ પ્રમાણે કોઈ પણ માણસ હિતની પ્રકૃતિ જાણે, અને હિતમાં સ્થિત થાય તે સિવાય આન્તર માન્યતામાંથી આસ્થાનું સત્ય શું છે, એ જાણી શકે નહીં; તેમ કોઈ પણ માણસ પાપની પ્રકૃતિ જાણે, તે સિવાય અપાપ શું છે, એ જાણી શકે નહીં. આ કારણ માટે કોઈ પણ માણસ હિતના બે સ્નેહમાંથી પ્રભવતા હિતની અને હિતમાંથી પ્રભવતા સત્યની પ્રકૃતિ જાણે, તે સિવાય પોતાની પરીક્ષા કરી શકે નહીં; અને પાપના બે સ્નેહમાંથી પ્રભવતા પાપની અને પાપમાંથી પ્રભવતા અસત્યની પ્રકૃતિ જાણે, તે સિવાય.

“માણસને એ શક્તિઓ છે, જેમાંની એક જુદી કહેવાય છે, અને બીજી ઇચ્છા. ઇચ્છા હિત, કે જે સ્નેહનું છે, તેની ખાતર માણસને અપાયેલી, અને જુદી મત્ત, કે જે આશ્ચર્ય છે, તેની ખાતર; કારણ કે સ્નેહના હિતને ઇચ્છાની, સાચે સંબંધ છે, અને આશ્ચર્યના સત્યને જુદીની સાચે. દરેક શક્તિ બીજીની સાચે વિવક્ષણ પ્રકારે વ્યવહાર કરે છે. જેઓ હિતમાં અને તે વડે મત્તમાં સ્થિત થયેલા હોય છે, તેમની અંદર તેઓ પરસ્પર સંયુક્ત થાય છે; તથા જેઓ પાપમાં અને તે વડે અસત્યમાં હોય છે, તેમની અંદર પણ. તેમની અંદર એ બે શક્તિઓ એક બન જનાર છે. પણ જેઓ આરથા પરત્વે સત્યમાં અને જીવન પરત્વે પાપમાં હોય છે તેમની, તથા જેઓ આરથા પરત્વે અસત્યમાં અને જીવન પરત્વે દેખીતા હિતમાં હોય છે તેમની સ્થિતિ જુદી છે.

“ માણસને પોતાનું મન વિભાજવાની અને આ બે શક્તિઓને એક બીજીથી વિયુક્ત કરવાની રજા નથી, અર્થાત્, સત્ય સમજવા તથા બોલવાની, અને પાપ ઇચ્છવા તથા કરવાની; કારણ કે એમ યતાં એક શક્તિ હોય અથવા સ્વર્ગ તરફ જોશે, અને બીજી નીચે અથવા નરક તરફ, અને આ પ્રમાણે આણસ તેમની વચ્ચે આન્દોલિત રહેશે. પણ તેને વિદિત થાઓ, કે હજી તેને દોરી નથી છે, અને શુદ્ધિ અનુભવે છે. + + +

“ માણસને પોતાની અંદર સ્વર્ગ છે કે નરક, એ જાણવાના કરતાં કશું વધારે આવશ્યક નથી; કારણ કે એક અથવા બીજામાં તેને હમેશાંનિ માટે રહેવાનું છે. તે આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે, તેટલા માટે એ આવશ્યક છે, કે તેણે હિત શું છે અને પાપ શું છે, એ જાણવું જોઈએ, કારણ કે હિત સ્વર્ગ બનાવે છે, અને પાપ નરક. દયાનો સિદ્ધાન્ત બંને શિખવે છે.

“ અમે પરમેશ્વર તરફનો સ્નેહ બોલીએ છીએ, અને એથી પ્રભુ તરફનો સ્નેહ બોલીએ છીએ, કારણ કે બંને કોઈ પરમેશ્વર નથી. પિતા તેનામાં છે, (જૈન, ૧૪:૯ થી ૧૧), અને પવિત્ર જીવન તેનામાંથી છે, (જૈન, ૧૬: ૧૩ થી ૧૫). ”

+

+

+

“ માણસની અંદર હિત સ્વર્ગ છે, અને પાપ નરક છે, તેટલા માટે એ નિશ્ચયથી જાણવું જોઈએ, કે હિત શું છે, અને પાપ શું છે. આગળ કહેવાઈ ગયેલું છે, કે હિત તે છે, કે જે પ્રભુ તરફના સ્નેહનું છે, અને પડોશી તરફની દયાનું; અને કે પાપ તે છે, કે જે પોતા-સ્નેહનું છે, અને દુનિયાના સ્નેહનું, જેમાંથી એ ફસે છે, કે આ સ્નેહોમાંથી જ એ બંધી શકાય, કે હિત શું છે, અને પાપ શું.

“ વિશ્વમાં જે બધી વસ્તુઓ ઈશ્વરી ક્રમ પ્રમાણે છે, તેમનો હિત અને સત્ય સાથે સમજાવ્યો છે, અને વિશ્વમાં જે બધી વસ્તુઓ ઈશ્વરી ક્રમથી વિરુદ્ધ છે, તેમનો પાપ અને અસત્યની સાથે; જેનું કારણ એ છે, કે હિત અને સત્ય, જે ઈશ્વરી સત્તામાંથી પ્રસરે છે, તેઓ ક્રમને બનાવે છે, કારણ કે તેઓ ક્રમ છે.

“ જે હિત પ્રભુ તરફના સ્નેહનું છે તે સ્નેહી હિત કહેવાય છે, અને જે હિત પડોશી તરફની દયાનું છે તે જ્ઞાની હિત સ્નેહી હિત, કે જે પ્રભુ તરફના સ્નેહનું છે, અને જ્ઞાની હિત, કે જે પડોશી તરફની દયાનું છે, તેમના બેદની પ્રકૃતિ અને વિસ્તૃતિ પાછળ જે આવે છે તેની અંદર બતાવાશે.

• “ સ્નેહી હિતનો સિદ્ધાન્ત, કે જે પ્રભુ તરફના સ્નેહનો સિદ્ધાન્ત છે, તે સર્વથી વધારે વિસ્તૃત છે, અને સર્વથી વધારે સ્વચ્છનો ભરેલો; જ્ઞાની હિતનો સિદ્ધાન્ત, કે જે પડોશી તરફની દયાનો સિદ્ધાન્ત છે, તે પણ વિસ્તૃત અને સ્વચ્છનો ભરેલો છે, પણ સ્નેહી હિતનો સિદ્ધાન્ત કરતા ઓછો, કે જે પ્રભુ તરફના સ્નેહનો સિદ્ધાન્ત છે. દયાનો સિદ્ધાન્ત વિસ્તૃત છે, તે આ ઉપરથી દેખાઈ શકે, કે દયા એકની માફક બીજાની અંદર સરખી નથી, અને કે કોઈ પણ બે માણસો સરખે પ્રકારે પડોશી નથી.

“ દયાનો સિદ્ધાન્ત એવો વિસ્તીર્ણ હોવાને લીધે, પ્રાચીનો, કે જ્ઞેમનાગાં દયાનો સિદ્ધાન્ત એ જ દેવાલયનો સિદ્ધાન્ત હતો, તેમણે પડોશીના વર્ગો પાડેલા, અને તેમને વિભાજ્યા મુદ્દાં, અને દરેક વર્ગને નામ આપેલું, અને યિજ્ઞવેલું, કે કેમ એક વર્ગનાઓની તરફ દયા આચરવી જોઇએ, અને કેમ બીજા વર્ગનાઓની તરફ; આ પ્રમાણે તેમણે સિદ્ધાન્તને ક્રમમાં આણેલો, અને દયાના આચારોને, કે જોથી કરીને તેઓ શુદ્ધિની આગળ સ્પષ્ટ રીતે મૂકી શકાય.

“ જ્ઞેમના તરફ દયા આચરવી જોઇએ, તેમને જ નામો તેમણે આપેલાં તે વિવિધ હતાં; કેટલાએકને તેઓ આંધળા કહેતા, કેટલાએકને લંગડાં, કેટલાએકને લૂણા, કેટલાએકને ગરીબ, વળી દુઃખી અને વ્યયિત, કેટલાએકને માખાપ વગરના, અને કેટલાએકને રંડાયેલા; સામાન્યતઃ જ્ઞેમને ખાવાનું આપવું જોઇએ તેમને તેઓ શુભ્યા કહેતા, જ્ઞેમને પીવાનું આપવું જોઇએ તેમને તરસ્યા, જ્ઞેમને ઘરમાં લેવા જોઇએ તેમને અભ્યાગતો, જ્ઞેમને વસ્ત્રો દેવાં જોઇએ તેમને નગ્નો, જ્ઞેમને મુકાકાત આપવી જોઇએ તેમને બિમારો, અને જ્ઞેમની ખાસે જવું જોઇએ તેમને કારાગૃહમાં પડેલા.

“ દેવાલયના પ્રાચીનોને આ નામો સ્વર્ગમાંથી અપાયેલાં, અને જોઓ એ પ્રકારે નામાયેલા હતા તેમનાથી જોઓ મન પરત્વે તેવા હોય તેમને તેઓ સમજતા: તેઓ કોણ હતા, અને દરેક તરફ કયા પ્રકારની દયા આચરવાની હતી, એ મેંમંથી તેમના દયાના સિદ્ધાન્તમાં શિશુ હતાં.

“ આમ હોવાને લીધે એ જ નામો શબ્દમાં આવે છે, અને જોઓ મન, પરત્વે તેવા હોય તેમને બોધે છે. શબ્દ સ્વતઃ પ્રભુ તરફ સ્નેહના અને પડોશી તરફ દયાના સિદ્ધાન્તથી અન્ય કશી વસ્તુ નથી, જ્ઞેમ પ્રભુ પણ સિખવે છે; ‘ તારા પરમેશ્વરને પ્રભુને તું તારા બધા હૃદયથી, અને તારા બધા આત્માથી, અને તારા બધા મનથી ચાહજે, આ પહેલી અને મોટી આજ્ઞા છે. અને બીજી તેના જેવી છે, તું તારા પડોશીને તારા પોતાની માફક ચાહજે; આ એ આજ્ઞાઓ ઉપર બધા નિયમ અને પેગંબરોનો આધાર છે, (મેથ્યુ, ૨૨:૨૭ થી ૪૦;) નિયમો અને પેગંબરો એ સમગ્ર શબ્દ છે.’

“ એ જ નામો શબ્દમાં આવે છે તેનું કારણ એ છે, કે જોઓ બાહ્ય પૂજનમાં હતા, તેમને જોઓ એ પ્રમાણે નામાયેલા હતા તેમના તરફ દયા આચરવાની હતી; અને જોઓ આન્તર પૂજનમાં હતા, તેમને જોઓ મન પરત્વે તેવા હતા તેમના તરફ આચરવાની; એટલા માટે કે તેથી કરીને સાદાઓ સાદાઇમાં શબ્દને સમજે અને કરે, તથા જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનમાં; અને એટલા માટે પણ કે સાદાઓને દયાનાં બાહ્ય દ્વારા તેનાં આન્તરોમાં પ્રવેશ કરાવી શકાય.

સદ્વક્તા આવૃત્તિ બીજી

ચોજક પ્રસિદ્ધ વક્તા પંડિત લાલન.

૧. સભામાં ઉભા રહી છટાદાર વાપણ કરતાં શીખવાનું પુસ્તક. આ પુસ્તકના ત્રણ ખંડ કરી પ્રથમ ખંડમાં જુદા જુદા વક્તાઓ રહ્યા, વિનયપૂર્વક પણ જીવસાદાર ભાષામાં દાખલા દલીલો સહિત વાપણ કરી દેખાડ્યાં છે; બીજા ખંડમાંના વિષયો ઉપર બને પદ્ધતિ પ્રમાણે આપી, તેને કેવા ક્રમમાં ગોઠવવાં તે દેખાડી અને કેવાં ભાષાવ્યંજોથી તે વિચારો શણગારવા તે સૂચવ્યું છે, અને ત્રીજા ખંડમાં ચર્ચા કરવા ચોખ્ખા ૧૧૫ વિષયો, સચતા સહિત આપેલા છે. ગુજરાત ભાષામાં વાપણકાર યવાની અભિલાષા રાખનારાઓને તથા ગુજરાતી વહીવટીને આ પુસ્તક અવશ્ય ઉપયોગી છે.

આ પુસ્તક માટે મુ. રુલના આ. મુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ રા. ગ. હિંમતસાલ ગણેશજી અંજારીઆ એમ. એ. લખે છે કે-છટાદાર વક્તા યવાને ઇચ્છનારાને તો આ પુસ્તક સારી પેઠે માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવું છે, એટલુંજ નહીં પણ સામાન્ય વાંચકને પણ તે એક બોધદાયક અને ઉચ્ચ આશય બતાવનાર સન્મિત જેવું થઈ પડશે એમ અને સાધનત્વ અવલોકન પછી ખાતરી થાય છે. તેનો પહેલો ભાગ દરેક વિદ્યાર્થીએજ નહીં પણ દરેક વિચારક પણ અવશ્ય વાંચવા જેવો છે. ભાષણનું જોર, વિચારશ્રેણી, દલીલનું વજન, અને નિર્ણયાત્મક વચનોનું ગાંભીર્ય દરેક વાંચનારને ખરેખર ધણુંજ લાભકારક નિવડે તેવું મને જણાય છે. આ સિવાય આ ગ્રંથની એકી અવાજે પ્રદર્શના કરનાર રા. રા. એન. જી. વેલીનકર, એમ. એ. જોડ. એલ. બી. મુનિં ૦ રુલના મુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ, રા. રા. જમીયતરામ જો. શાસ્ત્રી બી. એ. ડ. ઇન્સપેક્ટર, રા. રા. જેકીસનદાર જોડાભાઈ બી. એ. સંસ્કૃત પ્રોફેસર સામલદાસ કોલેજ ભાવનગર, રા. રા. કવિ નાનાસાલ દસપતરામ એમ. એ. પ્રોફેસર રાજકુમાર કોલેજ મૂળ કિંમત રૂપીઆ એક હતી પણ કેટલાક સજ્જનોની મદદથી માત્ર... ૦-૧૨-૦

૨. આત્મજ્ઞાન-ગ્રંથકાર પંડિત લાલન. ગ્રંથમાં આપેલા ઉત્તમોત્તમ આત્મજ્ઞાનના અપૂર્વ વિષયોમાંથી માત્ર મોટાક વિષયો વાંચો. આત્મબોધ શાથી થાય છે? આત્માને જાણનારની રીતિ કેવી હોય? આત્મજ્ઞાનથી કેટલો ફાયદો થાય છે? દેહ કેવો આત્મહીન છે? શું સ્ત્રીની અભિપ્રાયપાવણો મન વશ કરી શકે? કુટુંબનું મહત્વ કેવું છે? જો તો ખરે, તાર્ક અંતરંગ કુટુંબ કેવું છે? જેઓને મોક્ષ નગરનું રાખ્ય મેળવવું હોય તેઓએજ આ પુસ્તક વાંચવું. ... ૦-૨-૦

૩. એક સવાલ હોઈની ઉત્પત્તિમાં વિગત કરનાર કોણ? સવાલનો જવાબ કન્યા વિક્રમ, બાળકમ, અને વૃદ્ધમ. એ કૂર, ધાતરી, હાનીકારક રીવાજોનું સત્વર નિકંદન કરવા માટે શાસ્ત્રરૂપ વિદ્યાચક્ર યાને મુમતિ નામની બાર ચિત્રવાળી નવજ કથા છે નવજ-કથાને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે કચ્છી કોમ તરફથી રૂ. ૫૦૦૦ ની ગંભીર મદદ મળી છે, જેના પ્રતારે એ પુસ્તકની મૂળ કિંમત રૂ. ૧૫ રાખવામાં આવી હતી તે બટાડીને માત્ર રૂ. ૧-૦-૦ રાખવામાં આવી છે. જેનો લાભ સજ્જનો લેશે અને બીજાઓને આપશે અપાવશે.

ગ્રંથથી મુક્તિ ૦-૮-૮

પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ ૦-૧-૦

તમામ પુસ્તકોનું પોષ્ટેજ ખર્ચ કિંમત ઉપરતાં જણવું.

લખો-એસર્સ મેથજ હીરજીની કાં. બુક્સેલર્સ અને પબ્લીશર્સ પાપલુની તાં. ૫૬૬-મુંબઈ.

University Life.

"The four years which we spend at the University are generally the most important, as they may be the happiest, of our lives. Long afterwards they stand out from the rest, for the memory of our own youth is associated with them, we have more to tell of them, and they have a deeper hold on our minds. Here we meet for the first time on a common stage, before we part company again in our several pursuits. Here we first become our own masters, more free to think and to act than we ever were before. Here we find a great variety of characters, and are introduced to all classes and opinions. There is nothing narrow or exclusive in the life of this place. The rich man is not esteemed for his riches, and the poor man receives a generous welcome. Every one who has any natural kindness or courtesy in him, and who is not too much haunted by the thought of self, may gather pleasant friends around him. The pulse of youth beats through the whole society and, although we know that we may have many and serious faults, may we not also hope to find here some virtues which do not equally flourish in the larger world, such as disinterestedness, warm-heartedness, freedom from jealousy and meanness, disregard of mere rank or wealth, a generous admiration of others?"

Once more there is another blessing or gift which youth enjoys in a far greater degree than later life—the gift of acquiring knowledge. To those who have any taste for it study is one of the greatest pleasures. They take an interest in their work, and this is also the surest sign of their improvement in it. They delight to feel not merely that they are adding to their stores, but that new powers of mind are being awakened in them. They love the great and simple ideas of the ancient poets, historians, and philosophers to a few, even the study of the ancient language has an extraordinary charm. When men find study a weariness to the flesh this seems to arise either from some deficiency in early education, or from the choice of a subject which is ill-suited to their natural capacity or not unfrequently from over-exertion of the mind. For if the student is to have this freedom and joy of which I am speaking he must be above his work, he must keep his head clear and be master of his faculties, not overworking them but rather setting a limit to his exertions, for so only will he be able to make the best use of them."

—*Benjamin Jowett*

वसन्त

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चापमध्यात्मं सात्यमेतजामयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्याच्च प्रमदितव्यम् । धर्मोच्च प्रमदितव्यम् । कुरालाञ्च प्रेमदितव्यम् भूत्ये
न प्रमदितव्यम् । व्याध्यायप्रवचनाङ्गो न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष १२, अंक ८	[भासिक]	आद्रपद, संवत् १८६८
तन्त्री—जान. रा. अ. रमलुभाई भट्टीपतराभ नीयकं जी. जे. जे. जे. जी.		
विश्वेश्वरः प्रतिष्ठासु तत्त्वचिन्ता.		४०३
(श्री आनन्दराज आधुनिक भूत जे. जे. जे. जे. जी)		४०३
जगद्गुरु पुरातन कृतो हस्तेश्वर.		४०६
(रा. रा. हस्तेश्वर भोवनस्य जे. जे. जे. जी)		४०६
संस्कृतमित्रस्तु स्मारक.		४०६
(रा. रा. स्मारक. जी. जे.)		४०६
'शु' विहारी के अविहारी ?		४०६
(रा. रा. नरसिंहराज गोपालाथ. जी. जे. सी. जे.)		४०६
ऐतिहासिक दृष्टिसे मानव जीवनम् अवलोकन.		४१३
(रा. रा. " संस्कृत जी. जे. ")		४१३
आर्यसंगीत अने तेना संस्कृत ऐतिहासिक विवरण		४२१
(रा. रा. भक्तिवात साभजनाई दिवेदी जे. जे.)		४२१
कुलपीय श्रीमो हस्तेश्वर		४२६
(रा. रा. मल्लिकार्जुन (त्रिभुज केशरी जी. जे.)		४२६
दिहन्ती आर्थिक स्थितिना डेटाबेक संश्लेष		४३३
(श्री गोपलराज गोविंदराज साह जे. जे.)		४३३
उपवनमा अनेवां हस्तेश्वर भूतान्त		४३५
(रा. रा. नविकान्त नरसिंहराज दीपटिवा)		४३५
अनेतर.		४३६
(रा. रा. नरसिंहराज गोपालाथ, जी. जे. सी. जे.)		४३६
अन्तित.		४४१
(रा. रा. नरसिंहराज गोपालाथ जी. जे. सी. जे.)		४४१
रा. रा. विन्यास-भूतिना जीवननी रूपरेखा.		४४७
(रा. रा. रमलुकि अ. दिवेदी)		४४७
अर्थोपत्र		
(रा. रा. भास्करराज हाविदास भट.)		

अभद्रावाद्-धी 'मुनीयन' प्रिन्टिंग प्रेस कं. ली. भोलीवाथ साभजनासे आधु. डेटाबेक

લવાજમ

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) યુજરાતી શાળાના માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૬૫ મુધી સર્વ પગારદારોના વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ પોરટેજ સાથે).

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોરટેજ સાથે)

જૂટક નકલ એકના દર દ્વારમે એક આના પ્રમાણે.

મળવાનું ઠેકાણું—વસન્ત આદિસ—અમદાવાદ.

વ્યવસ્થાપક.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-આદિસ”-ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-આદિસ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ ભાષાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ ગ્રન્થ કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી. તથા એ લેખ ભાષાન્તરરૂપ છે અને અમુક ગ્રન્થનું ગ્રન્થના ભાગનું કે લેખનું ભાષાન્તર છે એમ અમોને લખી જણાવવું. તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ રવા માટેની સધળી જવાબદારી ભાષાન્તર કર્તાને સિર રહેશે.
- ૫ કોઈ પણ લેખકનું અસલ લખાણુ-એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો થા કર્યો, હોય કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમો બંધાતા નથી.
- ૬ કોઈ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખર સુરોમાં પણ ન અમે તો માહકે અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે બંધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

લોકો મેલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકારની પ્લેગ માટે.

જુઓ થાડે છે પણ તે માટે ખાટલીવાળા એચ્યુમીક્ષચર જાડુ જેવો ઇલાજ છે કડવું પીવા ન ગમે તો તેજ માટે વાપરો ખાટલીવાળા એચ્યુ પીલ્સ રૂ. ૧) ખાટલીવાળાની અંબરીયલ ચકતીની ઓળીઓ રૂ. ૧૧૧—ખાટલીવાળા દુધ પાઉડર દાંતનો દુખાવો નરમ પાડી દાંત મોતી જેવા સાફ રાખે છે કીંમત આના ૪—ખાટલીવાળાનો દરાજનો મલમ એકજ દીવસમાં દરાજ પુજલીમાં તફાવત કરે છે આના ૪ સરવે ઠેકાણે મળશે.

હો. લી. ખાટલીવાલા જે. પી. વરલી લેખોરેટરી મુંબઈ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थः सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तैजामयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव सं योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાગ્ને પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ભૂત્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાદ્યાં નં પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૨, અંક ૮.

[માસિક]

ભાદ્રપદ, સંવત ૧૯૬૯.

દિગ્દર્શન.

ઇતિહાસતું તત-
ચિન્તન.

“ ઇતિહાસની આરસી સાહો, ને નેયુ માંદી; ને
ચિર યાવર દીઠું ન કાંઈ, ફરતી છે છાંઈ. ”

આ સ. નવલરામની પ્રસિદ્ધ પંક્તિઓમાંથી “ ઇતિહાસની આરસી ” એ શબ્દો લઈ,
એ મથાળા નીચે મેં ઘણું વર્ણવ્યું છે, ઉપર જગતના ઇતિહાસ ઉપર એક નિબંધ લખવાનો શરૂ
કર્ષો હતો. એના બે ચાર પંક લખ્યા પણ હતા. પરંતુ આગળ ચાલતાં મને થયું કે “ ઇતિ-
હાસની આરસી ” એ રૂપક જ મેં ખોટું લીધું છે. અને આ જૂલના ભાનથી મન્દોત્સાહ
ઘઈ મેં મારો નિબંધ અધૂરો જ છોડી દીધો. એ રૂપક ખોટું એવી રીતે છે કે—ઇતિહાસ
તે માત્ર અસ્થિર પદાર્થોની ફરતી છાંય ગ્રહણ કરનારી આરસી જ નથી. જગતના પદાર્થો-
નો નિઃસત્ત્વ અને નશ્વર સ્વભાવ જણાવવા માટે આ રૂપક ઠીક છે, પણ ઇતિહાસમાં જે
ગંભીર અર્થવત્તા અને કાર્યકારણભાવની ઘટના રહેલી છે તે એ વડે બિલકુલ સૂચવાતી નથી.

ઇતિહાસ એ અગમ્ય જ્ઞાનોની નોંધપોથી નથી. જેમ પ્રકૃતિના જ્ઞાનોનો કાર્યકારણના
મહાનિયમથી બુધ્ધિએસા-છે, તેમ મનુષ્ય-ઇતિહાસના જ્ઞાનો પણ એ જ નિયમને વસા છે.

પ્રકૃતિ કરતાં મનુષ્ય જેટલો વિશેષ અદ્ભુત છે અને એનું માનસિક ખંડારણુ વિશેષ દુર્ગમ છે, તેટલી એની કૃતિઓ વિશેષ ચમત્કારક અને ચૂદ દેખાય છે—પણ વસ્તુતઃ એ કાર્યકા-
ચ્છના નિયમની બહાર નથી. એ નિયમ હકેલ્લે ગમે તેટલો કાણુ હોય, પણ વસ્તુસ્થિતિમાં
એ નિયમ પ્રવર્તે છે એમાં મંડાય નથી. તે પછી એ નિયમ શી છે એ શોધવાની—એની
ગહનતાથી જરા પણ પરાસ્ત ન થતાં શોધવાની—આપણી ફરજ છે.

૧. આ શોધને અગે એક મત એવો પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે કે મનુષ્યધતિહાસ
તે માત્ર જાગૃતા મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રોના સમુદાય છે. આ મત બહુ સામર્થ્યથી
વિક્ટોરિયન યુગના મહાન ગણદેખક કાર્થાઇલે પ્રતિપાદન કર્યો હતો. મહાન પુરુષો પોતાના
યુગ ઉપર જે પ્રભાવ અસર કરી જાય છે, તેમ જ ભવિષ્યના ઇતિહાસનાં જે બીજા શેષી
જાય છે—તે ઉપર નજર કરતાં, ઇતિહાસના સ્વરૂપનો આ ખુલાસો બરાબર છે. પણ જરા
હાથ જતરીને લેતા આ ખુલાસો, અર્ધસત્યરૂપ હોઈ, ખૂણું સન્તોષ બિપજવતો નથી.
જાણામુખી પર્વત દ્રાટે છે અને ચોતરફની ભૂમિ ઉપર અસર કરે છે, ત્યારે એ અસરના
કારણરૂપે જાણામુખી પર્વતને જ બતાવવો એ સન્તોષકારક ખુલાસો નથી. પર્વતો જાણા-
મુખી શી રીતે થાય છે, એનો અગ્નિ ક્યાંથી આવે છે, ઇત્યાદિ કારણપરંપરામાં પાછળ
જવાની જરૂર છે—અને એમ પાછળ દૃષ્ટિ નાંખીએ છીએ ત્યારે જાણામુખી પર્વત એ
કારણ મઠી માત્ર કારણ સમજાય છે. તે જ પ્રમાણે મહાન પુરુષો એમના અને એમની
પછીના યુગ ઉપર અસર કરે છે એ ખરું છે; પણ તેઓ પોતે ભૂતકાળના પુત્રો અને વર્ત-
માનકાળના બન્ધુઓ છે. મહાનમાં મહાન પુરુષ પણ એના જ માનાથી મર્મયા સ્વતન્ત્ર હોતો
નથી: પુત્ર પિતા કરતાં મઠી જાય અને પિતાનો પગભવ કરે તો પણ પિતાનાં અંગ અને હૃદય
એનાં અંગ અને હૃદયમાં રહેલાં હોય છે, અને એક બન્ધુ બીજા બન્ધુ કરતાં શારીરિક અને
માનસિક પરાક્રમમાં બિન્ન પડે, તો પણ એકદુરૂખીપણાનાં કેટલાંક તત્ત્વો એમના જીવનમાં
સ્પષ્ટ પારખી સકાય છે. એટલું જ નહિ પણ મહાન પુરુષોના જીવનચરિત્રની બહાર રહેલી
પ્રકૃતિની વિવિધ શક્તિઓ પણ ઇતિહાસ ઉપર પુષ્કળ અસર કરે છે માટે ઇતિહાસનો મહાન
પુરુષોના જીવનચરિત્રરૂપે જ ખુલાસો કરવો એ કાર્યકારણની પરંપરામાં અર્થિક જાન્યેણ
છે એટલું જ નહિ, પણ ખંડકારણને સમગ્રકારણ રૂપે સ્થાપી દેવાનો બીજો હોય પણ
એમાં રહેલો છે

૨. હવે, આ મતથી તદ્દન ઉલટો બીજો મત એવો છે કે—ભૂમિરચના વગેરે
આસપાસની જડ પ્રકૃતિ એ ઇતિહાસનાં તાળાં બિઘાડવાની ખરી કુંચી છે. આ કુંચી ગર્ભ
મર્દાના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રગ્નિ ઇતિહાસચિન્તક બેઠે બતાવી હતી. જુદા જુદા દેશોના બહુ
વિગતવાર પૂરાવો આપીને એણે એમ સાબીત કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો કે ભૂમિરચના અને
આબોહવાથી તે તે દેશની પ્રજાના ગુણો બંધાય છે: એટલું જ નહિ, પણ એ વડે એમના
ધાર્મિક વિચારો, એમની આદિત્યની દ્રવ્યનાઓ, એમની ગરબાગ મંદિરાઓ, અને એમના

સાંસારિક શિવાજી-પત્યાદિ મનુષ્યસુધારાનાં સર્વ અગ્રા ધડાય છે. ખડકના આ વિચારને મળતા વિચાર ખીજરૂં એમની પહેલાં અડી હજાર વર્ષ ઉપર ધરિનના બાદશાહ સાધરમે દર્શાવ્યો હતો. એકવાર સાધરમ પાસે એના અખીરોએ આવીને કહ્યું: “મહારાજા આપણું રાજ્ય હવે ધણું વિસ્તર્યું છે, અને આપણા ધરિન કરતાં વધારે ફળદ્રુપ દેશ પણ આપણા તાબામાં છે” તો હવે આપણે આ કદેશ જૂમિ છોડી વધારે રસાળ દેશમાં જઈને વસીએ. આપણી રાજધાની હવે એવે જ રથને શોભે” આ સચનાના ઉત્તરમા સાધરમે કહ્યું: “અખીરો! તમારે એ રસાળ દેશમા વસવા જવું હોય તો ભયે જાઓ. પણ અત્યારે તમે ખીજ ઉપર રાજ્ય કરો છો તેને બદલે ખીજ તમારા ઉપર રાજ્ય કરે તો તે માટે તૈયાર થઈ રહેજો. એક જ જમીનમાં રમીયા ફળ અને બહાદુર પુરુષો અને નીપજો એમ કદી જનતું નથી.”

હવે, ખડક જોતાં મનુષ્યના શારીરિક અને માનસિક ગુણો ઉપર, અને તે દ્વારા જન-અમાનની અંધાઓ વગેરે ઉપર, જમિ અને આમોદવાની અમર ટેટલેક ગંગે થાય છે પરંતુ એ કારણ અને એ કાર્ય એક ખીજ માથે એસ જાગેવા છે કે અમુક જાતની જમિ અને હવા દોષ ત્યાં અમુક જ ગુણ અને સજાવના મેક જાગ થાય, અને જ્યાં એ ગુણ અને સજાવ જોવામા આવે ત્યાં અમુક જ જાતની જૂનિ અને હવા હોવાં જોઈએ—એવો નિયમ બાંધી શકાતો નથી. ખડકના મિદાન્ત મામે એક રથને પ્રમંગેપાત ચેસ્ટર્ટન નામે એક વર્તમાન અંગ્રેજ લેખકે જાણવેલો વાગે ખગે છે ? —

“ It may be that the Highlanders are pital because they inhabit mountains, but are the Swiss pital because they inhabit mountains? It may be the Swiss have fought for freedom, because they had hills; did the Dutch fight for freedom because they had not

આમ જનવાનુ ખડક કારણ એન છે કે ચૈતન્ય એ દસિક ઉપાધિથી પગ છે—જડ પ્રકૃતિના સામા જહેજે તરવાનું એનામા સામર્થ્ય છે, અને તેથી પ્રકૃતિના જડ નિયમોથી ચૈતન્યના વિલાસનો ખુવામે કરશે અસક્ય છે.

* ખડકના ધરિણચિન્તનમાં જડ વૈજ્ઞાનિક પ્રકૃતિ પ્રધાન રચાન કોગવે છે તેથી આ એના મતનુ સાંમાન્ય સ્વરૂપ માનવતાં આવે છે. પણ વસ્તુતઃ, એ પોતે જ એના પુસ્તકમાં કહે છે કે જડ પ્રકૃતિને જીવી જવાનું મનુષ્યખુદિનુ સામર્થ્ય છે, અને તે સુરોપના સુધારામાં સ્પષ્ટ જોવામા આવે છે —

“ The advance of European civilization is characterized by a diminishing influence of physical laws and an increasing influence of mental laws.”

“ The measure of civilization is the triumph of the mind over external agents. It becomes clear that of the two classes of laws which regulate the progress of mankind, the mental class is more important than the physical.”

૩. વળી એક મત એવો છે કે—મનુષ્યની ઇતિહાસ એની સામાજિક રાજકીય વગેરે સંસ્થાઓથી જ નિર્માય છે. એશક આ સંસ્થાઓ એની ઉત્પત્તિમાં ઉપકારક કે અપકારક થાય, અને તેથી એનો ઇતિહાસ ઘડાય. પણ એ ઇતિહાસ એ સંસ્થાઓનું જ પરિણામ છે એમ માનીએ તો એમાં—એ સંસ્થાઓ પોતે જ મનુષ્યની કૃતિ છે અને તે અમુક બાબ અને આન્તર જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે ઉત્પન્ન થાય છે એ વાતનું વિસ્મરણ રહેલું છે. તાત્પર્ય કે—સંસ્થાઓને કારણરૂપે માનવામાં વસ્તુતઃ મનુષ્ય પોતે જ કારણરૂપ હરે છે; એટલું જ નહિ, પણ એ સંસ્થાઓ અમુક પરિસ્થિતિને અનુકૂલ થવા માટે ઉત્પન્ન થાય છે એટલે એ પરિસ્થિતિ તે એ સંસ્થાઓનું કારણ બને છે. અર્થાત્, ઇતિહાસ સંસ્થાઓમાંથી ક્ષિપ્ત થવાને બદલે, સંસ્થાઓ પોતે જ ઇતિહાસમાંથી ક્ષિપ્ત થતી દેખાય છે. સંસ્થા અને ઇતિહાસના સંબંધની આ વિચારણા અર્થદીન વાક્યાતુરી નથી. આમાં એક તાત્ત્વિક મત-ભેદ રહેલો છે, અને એણે જગતના વિચાર અને આચારના ઇતિહાસ ઉપર ભારે અસર કરેલી છે. ઉદાહરણ તરીકે—ફ્રેન્ચનું એનું માનવું હતું કે મનુષ્યે જે કૃત્રિમ સંસ્થાઓ બિ-ગની છે તે જ એનાં સર્વ કુખનું નિદાન છે, માટે એ સંસ્થાઓ તોડી પાડો અને પ્રકૃતિના મૂળ સ્વરૂપને અનુસરો—એટલે સઘળા મારાં વાનાં થશે. ફ્રેન્ચના અંગ્રેજ અનુયાયીઓ જે આટલે મુઠ્ઠી જતા ન હતા—અર્થાત્ સંસ્થાઓ તોડી નાંખો એમ કહેતા ન હતા—તે એટલું તો કહેતા હતા કે કાયદાઓ અને સંસ્થાઓ સુધારો એટલે મનુષ્ય સુખી થશે. અર્થાત્ સર્વ કલ્યાણની કૃત્તી કાયદાના અને મર્યાદાના સુધારામાં રહેલી એમને પ્રતીત થતી હતી. એન્યામ મિશ્ર વગેરે સુધારકો આ મતના હતા.

૪. હવે આથી વિરુદ્ધ સ્પેન્સર વગેરે તત્ત્વચિન્તકોનો એવો મત દોનો કે દરેક સંસ્થા મનુષ્યની પરિસ્થિતિ અને જરૂરિયાતને અનુસરીને ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે ઉત્પન્ન થતી વખતે સારી જ હોય છે. નવી પરિસ્થિતિમાં અને નવી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે નવી સંસ્થાની જરૂર પડે છે, અને તે ઉત્પન્ન થવામાં જૂની સંસ્થા થોડો વખત કદાચ વિઘ્નરૂપ રહે છે, પણ પરિણામે એ નાશ પામી નવીન સંસ્થાઓને માટે જગ્યા કરે છે જ. આ રીતે જોતાં, મર્યાદાઓ નહિ, પણ મનુષ્યના જીવનકલકમાં વિવિધ કાળે અને વિવિધ સ્થળે જે વિવિધ જરૂરિયાતો ઉત્પન્ન થાય છે તે જ એના ઇતિહાસનું—વર્તમાન અને ભવિષ્ય સ્વરૂપ ઘડવામાં—ખરે કારણ છે. આ મતભેદ આપણા દેશના વર્તમાન વિચારમાં પણ પ્રતિબિંબ પામેલો જોશે: એક વખત એવો હતો કે બ્યારે સુધારકો હિન્દુસ્થાનની પ્રાતિઓ અને ધાર્મિક સંસ્થાઓને પેટભરે બાહ્યોએ ઉત્પન્ન કરેલી માનતા, અને એનો ઉચ્છેદ કરો એટલે “ફતેહ છે આગે” એવી ખાતરી આપતા. અત્યારે વિચારવંત યુવ્યોનો એવો મત થયો છે કે એ સંસ્થાઓ વર્તમાન સમયે ભયે નકામી હો, —પણ એક વખતે જનસમાજની ઉત્પત્તિમાં એ કામની હતી, એટલા માટે જ ઉત્પન્ન થઈ હતી—અને પ્રકૃતિમાં જેમ અસતમાંથી સત્ બિગની શકાતું નથી તેમ જૂની સંસ્થાઓનો પણ ઉચ્છેદ થાને સોપ કરી નવી સંસ્થાઓ—પાટી હિપર નવા અસરની માફક—ઉત્પન્ન કરવી અશક્ય છે.

૫. આમ અસ્થાઓની પાર જ્યાં પરિસ્થિતિને કારણે માનવી હીક છે. પરંતુ તે સામે એક વાત ભૂલવી જોઈતી નથી: મનુષ્ય કોઈ માટીનો હોયો નથી કે એને કાલચક્ર ઉપર ચઢાવી, અગર હાથે ટપકા મારી, ફાંવે તેવો આકાર પરિસ્થિતિ આપી શકે. પરિસ્થિતિ કોઈ, પૃથ્વીની આસપાસ વાતાવરણ વીંટાઈ રહ્યું છે તેમ. મનુષ્યની આસપાસ વીંટાળે જ રહેતી નથી. એ તો—વૃક્ષમાં જેમ જળ વાયુ અને તેજ વગેરે બહારના પદાર્થો અંદર પેશીને વૃક્ષનું જીવન નિર્મે છે, તેમ મનુષ્યની અંદર દાખલ થઈને એના જીવન ઉપર અસર કરે છે. અને એવી રીતે જ જીવનસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને આપણે મનુષ્યસુધારો કહીએ છીએ. તાત્પર્ય કે ભૂમિરચના, આબોહવા, જીવનની જરૂરિયાતો વગેરે ગમે તે કારણો મનુષ્ય ઉપર અસર કરતાં હોય, પણ એ અસરમાંથી જ જીવનસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેના ઉપર પ્રજ્ઞના ભવિષ્યનો આધાર છે. ગૃહ-દ્રવ્ય-રાજ્ય-સાહિત્ય-કલા-ફિલસૂફી વગેરે જે જે મનુષ્યસુધારાનાં તરણો ઉત્પન્ન થાય છે, તે એનું ભવિષ્ય—અર્થાત્ ઇતિહાસ—વંશવામાં સમર્થ ભાગ લે છે. પણ અનેક તરણોથી મનુષ્ય એવા મનુષ્યસુધારાનાં કયા તત્ત્વનું પ્રાધાન્ય મેલે છે એ નક્કી કરવા જતાં, અનેક મતભેદ બેખજો છે. કોઈ કહે છે કે પ્રજ્ઞની રાજકીય સ્થિતિ એના ઇતિહાસ ઉપર મોટી વધારે અસર કરે છે. કોઈ આર્થિક સ્થિતિને મહત્ત્વ આપે છે. કોઈ એની સામાજિક સ્થિતિને વિશેષ ગણે છે. કોઈ એ સમાજનો પાયો ગૃહ છે એમ માની, ગૃહ અને કુટુંબની વ્યવસ્થાને આગળ કરે છે. ઇત્યાદિ અનેક મતભેદ ચાલે છે. તેમાંના દરેકના ગુણુ દોષ સવિસ્તર તપાસીએ એટલો અહીં અવકાશ નથી, તથાપિ એનું કોઈક કોઈક—અતિવ અલ્પ—દિગ્દર્શન કરીને સન્તોષ માનીશું.

(૧) જેઓ પ્રજ્ઞના ઇતિહાસમાં રાજકીય સ્થિતિને પ્રાધાન્ય આપે છે તેઓની દલીલ તો સ્પષ્ટ છે. રાજની મત્તા, પ્રજ્ઞની મત્તા, મંત્રીની મત્તા, રાજ્યના કાયદા, રાજ્યનો આશ્રય, રાજ્યનો પ્રતિબંધ, તેમ જ પરરાજ્ય સાથે સન્ધિ-વિરોધ વગેરેને લઈ ઉત્પન્ન થતી સ્થિતિ, ઇત્યાદિ બાબતો દેશના જીવન ઉપર પ્રબળ અસર કરે છે એની કોઈથી ના પાડી શકાશે નહિ. ઉત્તમ રાજકીય બંધારણથી ઇગ્નડ સપ્તમી સુધરેલી પ્રજ્ઞાઓમાં આગળ પડતું યર્ધ ગયું, અને સુધારામાં એક વખતે આગળ વધેલો આપણો દેશ રાજકીય અબાધુન્ધીથી પાછળ પડી ગયો એ જ અન્યથા અને વ્યતિરેકનાં ઉદાહરણો મનુષ્યની ઉન્નતિમાં રાજકીય સ્થિતિનું કેટલું મોટું સ્થાન છે એ બતાવવા માટે બસ છે. ધર્મની રક્ષા રાજ્ય કરે છે; દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ અને વિનિમય રાજ્યના જીવ નીચે અને રાજ્યના કાયદા મુજબ થાય છે; રાજ્યવહીવટમાં ભાગ લેતી પ્રજ્ઞ સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાતંત્ર્યમાનની વૃત્તિ સમજે છે—ઇત્યાદિ જેતાં પ્રજ્ઞના જીવન સાથે રાજ્યનો સંબંધ બેધાડો છે. પરંતુ તે ઉપરાંત, સુધારાના આદિકાળમાં જ્યારે ધર્મની જ અસર પ્રબળ ગણાય છે ત્યારે પણ રાજકીય સ્થિતિ ધર્મ ઉપર કેવી અસર કરે છે તેનું એક ઉદાહરણ એ છે કે—જ્યારે ન્હાની ન્હાની જાતિઓ એકઠી મળીને એક પ્રજ્ઞ બને છે ત્યારે દરેક જાતિના જુદા જુદા દેવો મળી એક દેવમંડળ થાય છે, અને તેમાં એક જાતિ વધારે પ્રબળ હોય છે તો એ અનેક દેવમાં એક દેવ મુખ્ય ગણાય છે, અને જાતે દહાડે એ સર્વ જાતિઓ તદ્દન એક થઈ જાય છે ત્યારે ન્હાના ન્હાના દેવ લોપાઈ એ મુખ્ય

દેવ તે એક જ દેવરૂપે—એક ધર્મરૂપે—મનાવા લાગે છે. આમ પ્રજાના ધાર્મિક વિચારો પણ રાજકીય સ્થિતિથી ઘડાય છે.

(૨) પ્રજાના જીવનમાં રાજકીય સ્થિતિના મહિમાની વાત હીક છે. પણ વસ્તુતઃ, રાજકીય બળ પણ ધન વિના નકામું છે. દેશનું આર્થિક બળ કેટલા મહત્વનું છે એ સમજવું હોય તો વર્તમાન કાળના જગત ઉપર દૃષ્ટિ નાંખો: દરેક પ્રજાને પોતાનું રાજકીય બળ ટકાવી રાખવા માટે જળ—અને—સ્થળનાં સૈન્ય ઉપર 'કેરોડો રૂપિયાનું' ખર્ચ કરવું પડે છે, એ આર્થિક બળ વિના અશક્ય છે. વળી રાજ્યના પરસ્પર મંબળ-ધોમમાં પણ પોતાપોતાના વ્યાપારનું હિત કેમ સાચવવું અને નવી કમાણી માટે નવા દેશો કેમ વસાવવા એ જ ઉદ્દેશ પ્રધાનપણે રહે છે. દેશના અંદરની રાજ્યવ્યવસ્થા જોશો તો તેમાં પણ રાજ્યવહીવટની મત્તા જુદા જુદા દ્રવ્યવિભાગને અનુસરે છે: જેમકે, જમીનદાર અમીરો, મિત્રો બંડો અને અન્ય વ્યાપારી મંડળના વ્યવસ્થાપકો, મેડલે ઝોનીઓ ખાલો વગેરે વિવિધ કારખાનાંના મજૂરો—ઇત્યાદિ પ્રજાના આર્થિક વર્ગો ઉપર રાજ્યનું બંધારણ રચાય છે. આ રીતે વર્તમાન યુગમાં જગતની સર્વે મ્હોટી પ્રજાઓમાં આર્થિક સ્થિતિ એ રાજકીય સ્થિતિનો પ્રાણ છે, અને જગતનો ઇતિહાસ ઘડનામાં એ એક મહાન બળવાળી શક્તિ ધર્મ પડી છે—એમ કહીએ તો સાચું. અત્યારે જ વાત વધારે ઉલટ રૂપમાં જણાઈ આવે છે તે ભૂતકાળમાં પણ વસ્તુતઃ પ્રવર્તતી હતી જ. જેમ બક્ષિતનું જીવન એના ઉદરનિર્ધાંહ ઉપર ટકી રહે છે અને તેથી ઉદરનિર્ધાંહનાં સાધનો અને યોજનાઓ એ એના જીવનમાં આધારભૂત છે, તેમ જનસમાજનું જીવન પણ એની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર—એટલે કે અર્થ કમાવાની અને વાપરવાની શક્તિ અને યોજના ઉપર—આધાર રાખે છે.

(૩) પણ પ્રજાની આર્થિક ઉત્થાન માગી સામાજિક સ્થિતિ વિના ખતરી અશક્ય છે. જનસમાજનાં વિવિધ વ્યવસયો એક બીજા માથે યોગ્ય રીતે મંડળાઈને પોતાનું કર્તવ્ય કરે, ત્યારે જ એની આર્થિક સ્થિતિ પણ સુધરે. એક વાતે, અને ખીજી લાગે—એ ન્યાયે સમાજની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો તે કદી પણ ફેલેબન્દ થાય નહિ. પ્રાચીન કાળમાં ગ્રીસ અને રોમમાં ગુલામો પાસે કામ લેવામાં આવતું, તેથી પ્રજાના આર્થિક બળને નુકસાન હતું. સ્વતન્ત્રતા સિવાય અને સ્વહિતની લોગણી સિવાય કામમાં જીવ પડેવાતો નથી, અને કામ સુધરતું નથી. વર્તમાન સમયમાં ગુલામગીરીની સરથા બંધ પડી છે પણ જ્યાં ધનાધિપો (Capitalists—ધનાદય, કારખાનાંના માલિકો)—મજૂરોની તન્દુરસ્તી ગૃહસુખ કે આર્થિક એવની દરકાર કર્યા વગર તેઓની પાસેથી ગુલામ જેવું કામ લે છે, ત્યાં પરિણામે એ ધનિક વર્ગને જ નુકસાન ખમવું પડે છે; અને જ્યાં એ વર્ગને નુકસાન થતું નથી દેખાતું, ત્યાં પણ પ્રજાને તો નુકસાન થાય છે જ. જ્યાં સમાજનો એક વર્ગ જમીન કે મ્હોટી તોફરીઓ વગેરે આર્થિક 'લાભનાં સાધનો' દબારી એસે છે, ત્યાં એ સાધનોનો, 'હરીકાઈને' અભાવે, પૂરતો ઉપયોગ થતો નથી—અને દેશનું આર્થિક એવ બચે છે. વળી આ સામાજિક સ્થિતિની રાજ્ય ઉપર પણ અસર થવા વિના રહેતી નથી. અમીરો અને ધર્મગુરુ-

એના સ્વાર્થથી કચરાઈ ગએલું કાન્સ બ્યારે ૧૭૮૯માં ખગલની ઊડ્યું, ત્યારે એ ખગલખાટ મળી જેટલો રાજકીય નહિ તેટલો સામાજિક હતો, પણ પરિણામે એણે રાજ્ય ઉપર તેમ જ દેશની આર્થિક વ્યવસ્થા ઉપર અમાપ અસર કરી. વળી આપણા દેશમાં પ્રગતિ સામાજિક બંધારણથી એના ઇતિહાસનું સ્વરૂપ થોડું ઘડાયું નથી. અખંડ 'ચાતુર્વર્ણ્ય' (૧) (ચાર વ્યવસ્થાનું એક શરીર) તરીકે બ્યારે ચાર છટા વર્ણ થયા, અને ચાર વર્ણમાંથી ચોરાશી નાતો થઈ, અને એ નાતોની સેકડો પેટાનાતો અને પેટાનાતોનાં તરો થયાં—ત્યારથી એ વાતે હિન્દુસ્થાનની રાજકીય અને આર્થિક સ્થિતિ ઉપર કેટલી બધી અસર કરી છે એ સૌના બલુવામાં છે.

(૪) ઉપર પ્રગતિ આર્થિક જરૂરિયાતને આપણે ઉદરનિર્વાહ સાથે સરખાવી. પણ જેમ ઉદરનિર્વાહ જીવન માટે જરૂરનો છે, પણ ઉદરનિર્વાહ એ જ જીવન નથી, તેમ જનસમાજનું જીવન પણ અર્થ ક્રમાવામાં અને ભોગવવામાં સમાપ્ત થઈ જતું નથી. રાજ્ય-સત્તા અને ક્વચિત્પ્રાપ્તિ કરતાં પણ જીવનમાં વધારે હિંદ અને વધારે ઉચ્ચત પુરુષાર્થ છે; અને એ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ ઉપર કેટલીક વાર દ્રવ્ય અને રાજ્યનો પણ આધાર રહે છે એમ કહીએ તો ચાલે. તેમાં શુદ્ધ એ ઇતિહાસને ધડનારી જેવી તેવા શક્તિ નથી. આર્થ પ્રગતિની સર્વ શાખામાં ધર્મનું કેન્દ્ર શુદ્ધ છે: હિન્દુસ્થાનના ધર્મમાં અગ્નિહોત્ર અને ગાર્હપત્ય અગ્નિનું સ્થાન સુપ્રસિદ્ધ છે. અને તે જ પ્રમાણે, ગ્રીક આર્યો હેસ્ટીઆ (Hestia-hearth-goddess) નું અને રોમન આર્યો વેસ્ટા ('Vesta,' 'Vestal' fire' શ્રદ્ધાગ્નિ.)નું પૂજન કરતા. એટલું જ નહિ, પણ પ્રાચીન આર્યોના સામાજિક બંધારણમાં અને તે દ્વારા રાજકીય બંધારણમાં શુદ્ધની કુદૃશભાવના આધારભૂત હતી.

૧) જીવેટા કે—પાડોશી કેજેના પ્રત્યેના ધર્મમા સમાજ અને રાજ્યનાં કર્તવ્ય સમાપ્ત છે, તેને ભાઈ ભાન ગણવાનો ઉપદેશ છે, ભાઈને પાડોશી સમાન ગણવાનું કોઈએ કહ્યું નથી. તાત્પર્ય કે રાજ્યની ભાવના શુદ્ધ ઉપર રચાયેલી છે, શુદ્ધ રાજ્ય ઉપર રચાયેલું નથી. પણ શુદ્ધ તે સમાજ અને રાજ્યનો માત્ર પાયો જ નથી. શુદ્ધ એ મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ કેળવવાનું ઉત્તમ સ્થાન છે; અને જે જગતનો ઇતિહાસ એ મનુષ્યના મનુષ્યત્વનો જ ઇતિહાસ છે, તો એ ઇતિહાસમાં શુદ્ધનું સ્થાન કેવું મહોદું છે એ સમજવું કઠણ નથી. શુદ્ધની અવ્યવસ્થાથી મહોટાં મહોટાં રાજ્યો પાપમાલ થઈ ગયાં એમ ઇતિહાસ બતાવે છે. શાહજહાં અને ઔરંગઝેબની શુદ્ધભાવનાનો ધ્વસ—એ મોઘવ પાદશાહીનો ધ્વસ નીવડ્યો. એ શુદ્ધભાવનાના વિનાશથી ગ્રીસ અને રોમ અવનતિમાં આવ્યાં, મુસલમાન રાજ્ય નિર્બળ થઈ ગયાં, અને પેશવાઈ ગઈ. ગુજરાતના 'હેલા રજપૂત રાજ' કરણનો વિનાશ—અને તે સાથે રજપૂત રાજ્યનો વિનાશ પણ એ એક જ તત્ત્વ-શુદ્ધની અવગણના કરવામાંથી ઉત્પન્ન થયો. વિશેષ પૂરાવો શો

૧) ચારે વર્ણ મળી એક અખંડ જનસમાજ બંધાય છે એમ એના વ્યાકરણસ્વરૂપથી સૂચવતો બગવદ્ગીતાની શબ્દ.

જોઈએ? જંગતનાં અનેક મહાકાવ્યો અને નાટકો—દાખલા તરીકે, રામાયણ તે રામનો જય અને રાવણનો પરાજય વર્ણવીને—એ એક જ તત્ત્વનો મહિમા ગાય છે.

(૫) પણ મનુષ્યના ઇતિહાસ ઉપર અસર કરનારી આ પ્રબળ શક્તિઓમાં એક મહો-
ટામાં મહોટી તે એના બાહ્ય અને આંતર જંગતતા સંસ્પર્શ અને અવલોકનમાંથી ઉત્પન્ન થતાં કાવ્ય-કલા-દ્વિસુધો વગેરે માનવયુદ્ધિ અને હૃદયના આધિભાવો છે. આ વસ્તુઓ દેખાતી ઘણી સૂક્ષ્મ અને નજીવી લાગે છે—અને પ્રાકૃત લોક તો એને ક્ષણભર આનન્દ સેવાનાં સાધન તરીકે જ સમજે છે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. એક નવો તત્ત્વવિચાર કે એક નવી કાવ્યપ્રતિભા જંગતમાં એવી ઉચ્ચપાયાલ કરી નાંખે છે કે મેંકડો વર્ધી ચાલી આવેલી સંસ્થાઓ પણ એની શક્તિ આગળ પ્રાતઃકાળના ધુમ્મસની માફક છેદાઈ—મેદાઈ જાય છે. એક જંસીના નાદે સ્ત્રી-શુદ્રાદિકે સર્વ જંગતને એક દૃષ્ટિ, ઋષિઓના કઠોર યજ્ઞ કરતાં ગોપીના નવનીત (માખણ) મરખા દ્રોમળ હૃદયને અધિક દરાવ્યુ, અને ઇન્દ્રાદિક દેવોને નિર્માન કરી દીધા. ખાત્રે દાખલો જુવો—તો પ્રથમ બોધિવૃક્ષ તથા અને પછી કાશીક્ષેત્રમાં પ્રકટ થયેલા એક ન્દાના સરખા ધર્મસરે હિન્દુધ્યાનનો બદલે જંગતનો ઇતિહાસ બદલી નાંખ્યો. એટલું જ નહિ, પણ હિન્દુસ્થાનની બહાર પણ એણે જે ધર્મચક્ર પ્રવર્તાવ્યું તેની અસર ઇંગ્લિષ્ટ અને પેલેસ્ટાઈન સુધી પહોંચી. કાઈરટના ‘ધર્મરાજ્ય’ના ઉપદેશો યુરોપનાં મહારાજ્યો છૂતી લીધાં. એક અરબના કલ્માએ ઑસી વર્ષમાં મોરોક્કોથી ચીન સુધી રાજ્ય અને ધર્મનો પરિવર્ત કરી નાંખ્યો. એક જર્મન માધુની વિટનબર્ગના દરવાજા ઉપર ચોઢેલી સ્તંભી પત્રિકાએ આખા યુરોપના બે કડકા પાડી નાખ્યા. દ્વિસુદોના “સમાનતા અને અતન્ત્રતા” ના સિદ્ધાન્તે ઍરડીયનો કિઓ તોડ્યો, અને આખા યુરોપમાં રાજકીય અને આમાનિક દાવાનજ પ્રકટાવ્યો, અને દરિયાપાર અમેરિકા સુધી પણ એની અસર પહોંચી. આ અને આવા અગંખ્ય દાખવાઓથી બતાવી શકાય કે જંગતની રચ્ય શક્તિઓ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ શક્તિઓ વધારે પ્રબળ છે. અને જંગતતા ઇતિહાસ ઉપર એ આપા અમર કહે છે

૬. ઇતિહાસની શક્તિઓનો વિચાર કરતાં કરતાં આપણે ફરી મહાપુરુષોના મહિમા ઉપર આવી પહોંચ્યા. કારણ કે ઉપર જે ઇતિહાસની સૂક્ષ્મ શક્તિઓ કહી એ મહાપુરુષોમાંથી પ્રકટતી ત્વાણાઓ જ છે. પણ એ મહાપુરુષોને જ એ શક્તિઓના અન્તિમ અને સ્વતન્ત્ર કારણરૂપે માનવાથી કેવી અડચણો આવે છે એ આરંભમાં જ આપણે જોઈએ છે, એટલે મહાપુરુષની પાર ગંદેલ કાંઈક તત્ત્વ શોધવા આપણે નીકળવું પડશે. એ તત્ત્વ તે જનમજાનમાં વસતું સમઘિયૈતન્ય છે. શેક્ષપિયર ગમે તેટલા મહાન નાટકકાર છે,

“ Christ who, being the holiest among the mighty, the mightiest among the holy, lifted with his pierced hand empires off their hinges, turned the stream of centuries out of its channel, and still governs the ages.”—
Jean Paul Richter

તથાપિ 'ઇલિઝાબેથના સમયથી એ સ્વતન્ત્ર નથી. ક્રાઇસ્ટ ગમે તેવો મહાન ધર્મેપિદેશ છે, તથાપિ 'પ્રંજુના રાજ્ય' માટે વાટ જોઈ બેઠેલા યાહુદીમાંનો જ એ એક છે. અને એ જ પ્રમાણે સર્વ મહાન પુરુષો પોતપોતાના સમય સાથે જોડાયેલા છે. હવે પ્રશ્ન એ ઊડે છે કે આ જે સગદિચૈતન્ય કહ્યું તે સર્વ પ્રજામાં એકસરખું છે કે જુદી જુદી પ્રજાનું જુદું જુદું છે? ખેરાક, દેશ અને કાલની ઉપાધિએ કરીને તો જુદી જુદી પ્રજામાં અને એક જ પ્રજાના જુદા જુદા સમયમાં એ જુદું જુદું છે જ. પણ તત્ત્વતઃ એ એકસરખું છે, કે એક બીજાથી વિલક્ષણ છે એ પ્રશ્ન છે. આ સંબંધી એ પ્રથમ ઘણાં વર્ષો ઉપર વાંચેલું એક પુસ્તક અત્યારે યાદ આવે છે. એનું નામ "The Psychology of peoples: its influence on their evolution" છે. એ એક ફ્રેચ વિદ્વાને લખેલું છે અને એમાં એવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કર્યો છે કે જગતની જુદી જુદી પ્રજાઓનાં માનસિક બંધારણ જુદાં જુદાં છે, અને તેને લીધે એમનાં સાહિત્ય ગંરથાઓ વગેરેમાં ભેદ પડે છે, અને તદ્દનુસાર એમનો ઇતિહાસ પણ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે. દાખલા તરીકે, ઇગ્નિયસ અને ફ્રેચ પ્રજાનો ઇતિહાસ કદી પણ એકસરખો હોઈ શકે નહિ, કારણ કે એ બે પ્રજાના મળા સ્વભાવ વચ્ચે જ તાર્ત્વિક ભેદ છે. અને એ જ પ્રમાણે રોમન ઓક હિન્દુ વગેરે વિવિધ પ્રજાના જનસ્વભાવનું સ્પષ્ટ નિરીક્ષણ અને પૃથક્કરણ કરીને એ લેખકે બતાવ્યું છે કે, દરેક પ્રજાનો એક ખાસ આત્મા ('the soul of a people') હોય છે, અને એ એના ઇતિહાસમાં પ્રકટ થાય છે. (વિવિધ પ્રજા લગ્નાદિકથી સંપીર્ણ થવાથી ફેર પડે છે કે કેમ અને તે કેટલે સુધી અને ક્યારે છલ્લાદિ પ્રશ્નો પણ વિચાર્યા છે—પણ એમાં ઊતરતાં આ લેખ ઠાકુ લાંબો થઈ ગયો તેથી અહીં અટકવું પડે છે.) આ પુસ્તક વાંચી થોડાક વખત હિન્દુસ્થાનના બવિષ્ય પરત્વે માફ મન બહુ શોક અને નિરાશાથી ભરાઈ ગયું હતું. પણ ઊંડો વિચાર કરતાં એ પુસ્તકના પાયા મને લૂણ લાગ્યા. એમાં પ્રતિપાદન કરેલો સિદ્ધાન્ત જે ખરો હોય તો અત્યંત લોડો જેને 'fate', 'કિસ્મત', 'કર્મ' 'નસીબ' વગેરે કહે છે, તેના કરતાં પણ વધારે જડ અને સખ શૂંખલા મનુષ્યના પગમાં પડે છે, અને પ્રજા તરીકે પુરુષાર્થ અને પરાક્રમના માર્ગમાં છૂટથી પગલાં ભરવાનો એને કંઈપણ અવકાશ રહેતો નથી. પણ વસ્તુતઃ એ સિદ્ધાન્ત માનવા જેવો જ નથી—કારણ કે એ અર્થસત્યથી દૂષિત છે. તમારા ભાઈના સુખ સામું જોશો, શરીર સામું જોશો, વર્તન સામું જોશો, અને ક્યાં ક્યાં તમારાં સુખ શરીર વગેરેથી એ ભિન્ન પડે છે એ જ જોયાં કરશો, તો તમને ભેદ વિના બીજું કંઈ જ જણાશે નહિ. પણ એ જ વસ્તુઓમાં, તેમ જ એની પાછળ જઈ, એકતા ક્યાં છે એ જોવા બેસશો, તો તેનાં પણ તમને પુષ્કળ ચિહ્નો દેખાશે. એક બોધને સારી સોબત હોય કે સારી કેળવણી મળી હોય કે એ મ્હોટે ઘેર પરજોયો હોય, કે એની સ્ત્રી સુશીલ હોય, કે એનાં સંબંધનાં સન્તાન જીવંત જાણી અને પરાક્રમી નીકળ્યાં હોય—તો એનું બવિષ્ય એક તરેહનું થાય છે; બીજો ભાઈ આ સવળી બાજતમાં ખાત્રી કે વિપરીત દશા બોગવતો હોય તો તેનું બવિષ્ય ઉલટુ જ નીવડે છે. પરંતુ તેથી એ ભાઈ વચ્ચે ભાઈ તરીકે જે સમાનતાનું તત્ત્વ છે તે છૂપ થતું નથી. તે જ પ્રમાણે જુદી

જુદી પ્રજાનો જુદો જુદો ઇતિહાસ થયો છે, અને એ ઇતિહાસને પરિણામે એમનાં સ્વ-
ભાવ ઉપર જુદા જુદા મંદકાર પણ પડતા ગયા છે; તથાપિ મનુષ્ય માત્રમાં એક સમષ્ટિ-
ચૈતન્ય* વ્યાપેલું છે, અને એના આવિર્ભાવિ ઇતિહાસમાં થયાં જ કરે છે. એ સમષ્ટિચૈતન્ય
તે જડ પ્રકૃતિ નથી; તેમ જગતના છટા છવાયા મહાન પુરુષો પણ નથી; વળી તે તે સંસ્થા-
ઓ પૂરતી જનહિતની વ્યવસ્થાઓ પણ એ નથી. એ સર્વ છે, અને સર્વથી અધિક છે:
સૌની અંતર અને સૌની પાર વિરાજતું જગતનું જે અન્તર્ધર્મી પરમ ચૈતન્ય તે એ છે.
એ દેસ કાલ અને સ્વભાવરૂપ ઉપાધિ મહણ કરી ઇતિહાસમાં પ્રકટ થાય છે. એ રાસેશ્વરની
લીલા સ્વતંત્ર છે, પણ ઉન્મત્ત નથી: એની લીલામાં અમુક નિયમો પ્રકટ થાય છે, એને
સમજવા, એને અનુવર્તવું, અને એ રીતે માનવ ઉન્નતિનો રાસ ગૂંથતા ચાલવું, એ દરેક
ગાય-ગોપિકાનો અધિકાર અને કર્તવ્ય છે.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ શ્રુવ.

* આ સમષ્ટિચૈતન્ય તે વ્યષ્ટિચૈતન્યનું માત્ર ટોણું જ ન સમજવું. પચીસ માણસનું ટોણું
તે પચીસ માણસ કરતા વિશેષ નથી-એ માણસોનું એક સ્થિતિમાં માત્ર નામાન્તર છે-
અને તેમાં પણ પહેલા એ માણસો, અને પછી એમનું ટોણું. સમષ્ટિચૈતન્ય અને વ્યષ્ટિ-
તન્યનો મેળવ્ય આથી જુદો તરફનો છે: સમષ્ટિચૈતન્ય પહેલું છે, અને વ્યષ્ટિચૈતન્ય પછી
છે; સમષ્ટિચૈતન્યને, અથો જેને 'આપોષુ' (યાને આત્મત્વ) કહે છે તે છે, અને તેથી
વ્યષ્ટિચૈતન્યના સમુદાય કરતા એમાં અધિકપણું છે. જેમ પાંચ નટ મળીને એક નાટક નથી
બનતું; પ્રથમ નાટક હોય છે, અને પછી એને જાગવવા માટે નટ એકઠા થાય છે, અને
પોતપોતાનાં વિવિધ નાટ્યવરો એક નાટક બજાવે છે-જે નાટકનો કર્તા એ સૌથી પૂર્વે છે;
તેમ વ્યષ્ટિચૈતન્ય ઇતિહાસરૂપી નાટક બજાવે છે, પણ એ નાટકનો કર્તા એની પૂર્વે છે.
વળી એક એ વાદ રાખવું કે વ્યષ્ટિચૈતન્ય તે નટ છે, પૂતળાં નથી: અર્થાત્ નાટકકારના
ભાવ પોતાની કૃતિમાં પ્રકટ કરવાનું કામ એનું છે અને એ રીતે એનું સ્વાતંત્ર્ય અને
જવાબદારી જામાં રહે છે. આ ઉપમામાંથી શેલિના એક વાક્યનું સ્મરણ યદિ આવે છે:—

"History is the cyclic poem written by Time upon the memories of
men. The past, like an inspired rhapsodist fills the theatre of everlasting
generations with her harmony."

જગદૂશા: પુરાતન કચ્છનો કારનેજી.

“ વસન્ત ” ના અધિપતિ તરફથી ફુનીઆના મહાન વીમ નરોનાં નામ માગવામાં આવ્યાં હતાં, તેમાં મેં જગદૂશાનું નામ આપ્યું હતું, તેથી તેની મારે ઘોડી ઓળખ આપવી એવી સૂચના ચવાથી આ ટૂંક અદવાલ લખ્યો છે.

જગદૂશા જાતે શ્રીમાળી વાણીઓ હતો, ધંધે વેપારી હતો, અને ધર્મ જૈનનો પાળતો હતો. રહેવાસી કચ્છમાં ભદ્રેશ્વર નામે ગામ છે ત્યાંજી હતો, જો કે કાંઈક કહે છે કે એ કારીઆવાડમાં ગીરનો મહીરા હતો.

સવત ૧૩૧૨-૧૫ માં કચ્છ, કારીઆવાડ, ગુજરાત, મિથ, દીક્ષી, વગેરે હિંદુસ્તાનના ભાગોમાં મહોટો દુકાળ પડ્યો હતો. એ કાળમાં કાળને “ પનરોતરો કાળ ” કહે છે. તે દુકાળના વખતમાં એકરો હાથે-ગળ્યની મઝ વગર-એણે તાળો જીવેને અન્નદાન આપી પાળ્યા, પોષ્યા અને ઉગાર્યા, તેથી એક ઉમર અને મહોટા મનના ધર્માત્મા તરીકે એનું નામ દેશના ઘણા ભાગમાં પૂજ્ય છે.

નવત શ્રીદેવોની આખરે આ પદ્મવેની શરૂઆતના એક જૈન યતિ નામે ધનપ્રભસરિના શિષ્ય મર્વાનફસરિએ મઠરૂતમાં “ શ્રી જગદ્ ચરિત ” નામનું મહાકાવ્ય લખ્યું છે. તેની માત્ર એક જ પ્રત હરતીમાં છે, અને તેને ગુજરાતી ભાષાંતર, મીઠા વગેરે સાથે પ્રસિદ્ધિમાં આણુનાર શ. મંગનવાલ દસપતરામ ખખખર છે. તેમના પિતાના હાથમાં એ પ્રત ન્યારે તેઓ કચ્છમાં નોકરી કરતા હતા ત્યારે આવેલી, અને તે બિવાય બીજી પ્રત હોય એમ જાણુવામાં નથી. એ પ્રતનું લખાણ જૂના ગુજરાતી જેવું છે, મતલબ કે માત્રા અક્ષરની ઉપર ન લખતાં, તેની પાછળ એટલે કાળા હાથ પર લખેલી છે.

સોળ નામના પિતા અને લક્ષ્મી નામની માતાને પેટે જગદૂનો જન્મ થયેલો. એનું કુટુંબ કચ્છોટ ગામ છોડી ભદ્રેશ્વરમાં ઉપજીવિકાનાં સાધન શોધવા આવેલું. એને રાજ, અને પદ્મ નામના બે ભાઈ હતા તથા યશોમતી નામની સ્ત્રી અને પ્રીતિમતી નામની પુત્રી હતી. પુત્ર હતો નહિ, અને પુત્રી ન્હાનપણમાં વિધવા ચર્ધ, નેથી પોતે તેનું પુનર્લેખ કરવા તૈયાર થયેલો, પરંતુ બેએક વૃદ્ધ વિધવાઓને યાતિરિવાજનું એ ઉત્તુધન પમંદ ન આવવાથી કેટલાંએક કટાક્ષભરેલાં વચન કહી તેને એ રમ્મો લેતાં તેમજો અટકાવેલો.

મૂળ જગદૂનું કુટુંબ ઘણી ગરીબ સ્થિતિમાં હતું, અને દતકેયા એવી છે કે એણે એની સ્ત્રીના કહેવાથી રત્નાકર-સમુદ્રની આરાધના કરી, અને રત્નાકર દેવે એને સહાય કરી. ખરી વાત એમ લાગે છે કે દરીઆઈ વેપારનું જોખમ એકવામાં એ એકો હતો અને એ વેપારમાં એને અનર્ગળ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. જયંતમિંહ નામના એના મુનીમ બિશે એવું કહેવાય છે કે હોરમજના ટાપુમાં તે વહાણ હાર્મ વેપાર કરવા ગયેલો, ત્યાં તેના હાથમાં

એક પત્થર આવ્યો, તે પત્થર એક બીજા વેપારીને લેવો હતો, તેથી તે બિનામૂલ્ય ચીજની કીમત બાબત રસાકસી ચાલી. અતે ત્રણ લાખ દીનાર ત્યાંના રાજાને આપી તે પત્થર ખરીદી લઈ, જગડૂના મુનીએ તે દૂર દેશાવરમાં પોતાના શેઠની આંટ જાળવી. પાછાં ફરતાં લોકોએ જગડૂને ચલાવ્યો કે તારો મુનીમ પુષ્કળ નાણું ખરચી વેપારના નફા ખાતે એક પત્થર વહોરી લાવ્યો છે. જગડૂએ કહ્યું મારી આખર ખાતર તેણે જે કર્યું હોય તે મારે કબૂલ છે. પછી એક ચોગીના કહેવાથી તે પત્થર ભાંગતાં, તેમાંથી “ દિવ્ય રત્નોની હાર ” મળી આવી. એ જ પ્રમાણે વચનથી બંધાઈ જવાથી ચાંચીઆઓ પાસે એણે મીણની ઇંટો ભરેલું એક આખું વહાણ ખરીદ કર્યું હતું. પરંતુ જૈન શાસ્ત્ર મુજબ મીણનો વેપાર કરવો દોષિત હોવાથી યશોમતીએ તેને વાર્યો. પરંતુ છોકરાંઓની રમતમાં અનાયાસે એક ઇંટ દેવતામાં પડી અને તેના ઉપરનું મીણ ઓગળી જતા તે સોનાની માલમ પડી. તે ઉપરથી ધણી ધણીઆણી બંનેએ બીજી ઇંટો તપાસી તો ત્રીણને બદલે મોનાની ઇંટો જણાઈ. એવી પાંચમી ઇંટો ઘરમાં આવેલી, અને તેનો આગળ જતાં જગડૂએ ધર્મના કાર્યમાં ઉપયોગ કર્યો.

તે વખતમાં અમુક માણસની દોષત તેની પામે કેટલાં દોર છે તે ઉપરથી પણ ગણાતી. સો ગાયનું એક ગોકુળ કહેવાતું અને જગડૂ પામે એવાં ઘણાં ગોકુળ હતાં. છતાં એની સમૃદ્ધિનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ તો એણે જે જે દાન કર્યાં છે, તેના પરથી જ આવી શકે.

એમ કહે છે કે ભદ્રેશ્વર ગામમાં એણે એક કીમો બાંધ્યો હતો કે જેની મજબૂતીથી પીકેદેવ નામનો યરપારકરનો રાજા, જે આગળ એ જ ગામનો દિવો સર કરી ભાંગી તોડી ગયો હતો, તે પણ આશ્ચર્યમાં પડી ગયો હતો.

દંતકથા એવી છે કે “ પનરેતરો કાગ ” પડવાનો છે એવી આગળથી કોઈ દેવતાએ એને ખબર આપેલી, અને તેથી એણે જુવારની ખાણો દેશે દેશ ભરાવી રાખેલી. આગ-ગાડી વગેરેના માધન થવાથી હાલતા સમયમાં અનાજની ખાણો ભરી રાખવાનો રિવાજ દીવસે દીવસે નાશુદ થતો જાય છે, પરંતુ હજુ પણ કારીઆવાડના કેટલાક અંદરના ભાગમાં જુવાર વગેરેની ખાણો ભરી રાખવામાં આવે છે, અને મોંઘવારોના વખતમાં રૈયતને તેમાંથી મદદ આપવામાં આવે છે.

બ્યારે કાગ પડ્યો ત્યારે એના તરફથી એકસો આર સદામત આપવામાં આવતાં હતાં, જેમાં દરરોજ પાંચ લાખ માણસો જમતાં. તે ઉપરાંત જુવારની ખાણો ગામે ગામ, અને દેશે દેશ ખુશી મૂકી દીધી હતી, કે જેથી લોકોને કોઈ રીતે અજ મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે નહિ. જગડૂને લગતાં તે વખતની પ્રચલિત બાવામાં કેટલાંક ગીતો ગવાય છે, તે ઉપરથી એના દાનક્ષેત્રનો વિસ્તાર સમજાયો.

x x x x

રેવા, સોરઠ, મુજરાત, દાનશાલા તેતીસે ।

મારવાહ ને ઘાટ, કાઢદન દીને તીસે ॥

મેદપાટ, માલવે, ઢાલ ચાલીસ સંચાલે ।

ઢાલ મળ્ડલ, હસરાદ, પ્રવલ અને યાનક વાર ॥

× × × ×

મૂડા આઠ સહસ્ર, દીઘ વીસલગ્નવિરે ।

મૂડા વાર સહસ્ર, દીઘ સિંધવે હમીરે ॥

ગંગનમે સુલ્તાન, સહસ્ર મૂડા ફકવીસે ।

માલવે પત્ર અદાર, અને મેવાડ નાતીસે ॥

× × × ×

દાનસાલ જગદૂ તળી કેતી હુડે સંમારિ ।

નહ કરવાલી મળિઅ જે તેહિ અગલ વિઆરિ ॥

રેવાકાંડા, ગોરક અને ગુજરાતમાં તેવીસ દાનશાળા હતી. મારવાડ, ધાટ (૧) કચ્છમાં ત્રીસ હતી. મેદપાટ (૨), માળવા અને દાલમાં આગીમ હતી અને ઉત્તર ભાગમાં દલમ-પરલ(૩)માં મ્હોટી બાર અન આપવાની શાળાઓ હતી.

× × × ×

(અનુના) આઠ હજાર મૂડા શરવીર વિસગ્રહેવ ગુજરાતના અધિપતિને, બાર હજાર મૂડા સિંધના હર્મારને, એકવિસ હજાર મૂડા દિલ્લીના ગુલતાનને, માળવાના રાજાને અદાર હજાર ને મેવાડના રાજાને બત્રીસ હજાર મૂડા આપ્યા હતા.

× × × ×

જેમ માળાના મણકા તેના પ્રથમ આચાર એટલે વિધિપૂર્વક ફરવવાથી રોમે છે તેમ જગદૂત્રી દાનશાળાઓ પૃથ્વી પર રોબતી હતી.

આ ઉપરાંત કાશીના તથા કંદહારના રાજાને એણે મદદ કરેલી, તથા ચાચકોને દમ લાખ મૂડા ધાન્ય તથા અદાર કરોડ દામ-નગદ-આપેલાં, અને વગી જે કુલીન માણુઓ દાન સેતાં શરમાય તેમને લાડુમાં દીનાર નાંખી પોતે જાને રાચે દાન કરી આવતો.

પોતાના ધર્મ પર જગદૂ ધણો મુસ્ત હતો, અને પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચી તેણે ગરિબાર તથા શેત્રુંજીની યાત્રાઓ કરેલી, એકસો ને આઠ દેવલો બંધાવેલાં અને ઠેકઠેકાણે, અગણિત જગાઓએ, કુવા, વાવ, અપાસરા, ધર્મશાળાઓ વગેરે લોકોપયોગી મકાનો બંધાવેલાં, તેમ કચ્છ, કાઠીઆવાડમાં ઠેર ઠેર જૂતાં નવાણોના પુનરુદ્ધાર, જુનાં મંદિરોને મમારકામ તથા જૂતાં મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા વગેરે કરાવેલાં. એણે બરેશ્વરમાં એક પોપાળ (પાપધશાળા) બંધાવેલી કે જ્યાં અમ વચ્ચે પુસ્તકો વગેરે પૂરાં પાડી લોકોને બજાવવામાં આવતા.

ન્યાત જાતના બેઠ વગર જગદુ હમેશા દાન કરતો. બદ્ધિશરના મુસરમાનો મારે પોતે ખીમલી નામની એક મરિચક બધાવી આપી હતી.

સર્વાનન્દસરિ વિરચિત કાવ્યમા અવબત્ત જગદુની હદ બહાર પ્રસાસા કરી છે, અને કાવ્યને અંગે રહેતી અતિશયોક્તિ તેમાં નજરે પડે છે, પરંતુ એ ધર્માત્માનો મુખ્ય ગુણ-દાનવીરતા-તેમાંથી નિઃશક તરી આવતો દેખાય છે, અને તેથી હાવના સમયમાં પ્રખ્યાત દાતા એન્કુ દાનેજી જેની રીતે ન્યાત જાતના બેઠ વગર લોકોનું બધું કરવા પોતાના અઠ જાક દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરે છે, તેવી જ રીતે ગતકાળમાં કૃષ્ણના આ શ્રીમાળી વણિક આવડે પોતાની દાનતનો વ્યય કરેતો, એવી સરખામણી કરવામાં ઈર્ષ પણ પ્રમારનો દોષ દાઢવામાં આવશે એવું મનવનુ નથી

તા ૩૦ મી સપ્ટેમ્બર,
૧૮૧૩

દુઃખલાલ મોહનલાલ ઝવેરી,

“ સરસ્વતીચંદ્રનું સ્મારક. ”

ગરે શાત, શુ દીને, મહિ મન્-વિન્-ભાસે, નતર સિચિત થઈ જતુ ખુબી એ તો, મારી-ચઢિકાની, હ્રદય મક્કળ, રાહિતલું કેવુ લુખ્ય કીધુ સ્મરતો, શુર્જર માનુ વહાલી વિચાર તારી સરસ્વતીના ચંદ્રનો હશે કીધા વેલાસમાં બખતો આત્મા તે દિવ્ય યોગીનો

સ્મરણો કરતા વેગથી, ખડા થતા, મન મમીધે, કાઈ કાઈ ચિત્રો વખાણું ભુદિ-ભુદીધનતણી હરુ સગારી રહને ને દુહ એનો દીકરો ઉભી થતી, હ્રદયે મૂર્તિ નવીન-વધની કેવુ સદગ ગુણનું ગીરવ તને પ્રમાદ તારા વ્યભિચારી પ્રમાદો, શુ મેમગ કુમુદપતિને કદીધે મોભે

વગી દરબાર રાણા જુપસીંહનું બાન કરાવે હિંદ તારા મરયાનોનું વગી દેખુ આર્થપત્ની સ્વરૂપ મહામાધારણ ચતુરની ગુણસુંદરીનું વૈધવ્યદેવી, સુંદર રાણી દદી ચી તારી નીર્મળ નીલાણુ પુષ્પવન કમી કુમુદ તમ્બી વાટ અતરે ઉર્મી આધી સબાઈ

હું ગાનચતુરજી ને ડાસાતણું કેવું ચિકાળ મુખડું
ધન્ય છે વૃધ પિતામહ અકળ ગતી તારીના શું વર્ણન કર.
સ્મરતો મધરાગને, તેના મણીરત્નને સ્મરતો બાળા કમળારાણીને
ત્યાં તો દેખું ધોર જંગલને વડ તથે શુર સુરસીંહના સ્થાનને

શુદીર ગિરિ, તારાં યદુ શૃંગો, ખડાં યતાં ચક્ર સમીપે
જોવાં ત્યાં તો ચંદ્રને, કન્યાધારી વળી, કુમુદને ચદ્રાવળી સાથે
ત્યારે શું મુહ, અલક તને કપમ બુહું વતલીયા તને વળી
બુહું શું પ્રતિમા દેવીતણી ને સ્મરતી ચંદ્રલક્ષ્મીની દીવ્યાક દેવી વળી

ત્યારે સ્મરે શુભાનળાને ને પુત્રેજી તમારી અકલકળાઓ
સ્મરે ઘેસો ચદ્રમનો ને હરીજાલ ગુણધેસ વણીક ડાળો
નડકાન્ત હું શુ રહી જશે નાના મીત્ર વીરનર સાત થગે
અમર તપે બક્તી તારી પ્રીય તુલ્યમ ક્યાનો વાજક હમે

મીઠ્યાબીમાની કાઈ પર્યા મીત્રતા જુદી શાને બનાવતા
છેવટે મુદમને મંજુભારી હમી શુ નીચ દુસ્મન જનો વર્નતા
ગગા બાબી તમ જેવાં હોળે અબણ પણ મુમાર્ગી બાબીઓ મર્વ
કટ વેહલું સહન કર્યું, પણ સ્થીર રહ્યા પતી મીત્રની શોધ વિષે

વાટવાટ મારવ તાર કહેલું સાદીત્યના અસ્ત થયલા ચદ્ર અરે —
પીતાનું મીત્ર હું બહાસો હું નારી હું રાગવધી પણ હું યથો
અનેક ચીત્રો ચીતરી સાદીત્યની બક્તીમાં અમર રહો
બહે બહે તપે તારી કીર્તી સકલ રહે સર્વાંગે યદ તારો
જેલ હમણાં ફરી ફરી નવ વડે કાંઈ સાદીત્ય તબાવિયે ચગકતો તારો.

રામરાય.

‘શું’ વિકારી કે અવિકારી ?

કાર્તિક સંવત્ ૧૯૧૯ ના ‘વસન્ત’ માં ‘શું ફિકર’ એ મથાળાથી રા. અંબાઈ-દાસ કાળાદાસ ખેડે એ અર્થપિત્ર આપ્યું છે તેમાં એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન છે કે ‘શું’ એ અવિકારી સર્વનામ તરીકે પ્રિમાનન્દે તથા સામળે વાપરેલું છે. તે સાબીત કરવા માટે હેમણે આઠ ઉદાહરણો ટાંક્યાં છે. આમ સ્થિતિ છે તો આ પ્રશ્નની પરીક્ષા કરવાનું કર્તવ્ય ઉપસ્થિત થાય છે.

રા. અંબાઈદાસનાં આઠ ઉદાહરણોમાંથી નીચેનાં ત્રણેયે અવિકારી સર્વનામનાં નથી, પરંતુ અવ્યયરૂપ ‘શું’ નાં છે:—

(૧) “શું ગર્વ કરે છે અજાણ્ય”

(૨) “શું પૂજા કાઢી પાટ બેસાડી”

અને (૬) “વડી વડી કરે શું વાત”

આક્રીનાં પાંચમાં કેટલાંક મંદિગ્ય છે. પરંતુ અમદિગ્ય ઉદાહરણો અવિકારી ‘શું’ નાં જે રહ્યાં તે માટે શું કહેવું ? આ પ્રશ્ન વાળખી રીતે પૂજારી.

તો જોવાનું એ છે કે આ અવિકારી પ્રયોગોની રહામે વિકારી “શું” ના પ્રયોગો સામળ પ્રિમાનન્દમાં ગંખ્યાગંધ મળે છે, — જેમાંનાં યોગાંક જ મ્હે દ્વિતીય આપાદ સંવત્ ૧૯૧૮ ના મ્હારા લેખમાં આપ્યાં હતાં:

“દમયતીની રી ગત હવી રે”

“વાંક શો માહારો, હો નજરાય”

“પેસા પોપટની રી ગત ચર્ધ”

(આ નમૂનાનાં અનેક હોય છે.)

ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ ઉદાહરણો પ્રિમાનન્દ સામળમાંથી મ્હે ટાંક્યાં હતાં. આમ એક તરફ વિકારી ‘શું’ માટે જગ્યાબંધ ઉદાહરણો છે, અને બીજી તરફ અવિકારી માટે કેટલાંક છે. તે આ ઉપરથી આપાનો વિકાસકમ જાણનારા પરીક્ષકો ખરું અનુમાન શું કરે ? એ સોદો વિચારે કે વિકારી ‘શું’ ની પ્રુટિમાં હેની પ્રાચીન વ્યુત્પત્તિનું સ્વરૂપ, પ્રાચીન ગુજરાતીમાં વિકારી પ્રયોગો (જે મ્હે એ જ લેખમાં બતાવ્યા છે), અને શુદ્ધ ગુજરાતી—આજ સંપૂર્ણના સંસ્કારથી અલિપ્ત—બાધા બોલનારામાં વિકારી પ્રયોગનું સામાન્ય અને અવિકારીનો અપ્રયોગ, — એ સર્વ અંશો છે. તેની સાથે પ્રિમાનન્દ સામળનાં કાવ્યોની પ્રતોની શુદ્ધિ સંસ્કૃતિને અંગે લલિતાઓનાં પ્રમાદ અને અટકચાળાં, પ્રકાસકોનાં અચાન તથા ઉપેક્ષા, ઈત્યાદિ સ્થિતિ-ગોને પણ ગણનામાં લેવાની છે. આ સર્વ દિસાખમાં લેતાં ઉપર કહેલા પરીક્ષકો આ અવિકારી ‘શું’ વાળાં દષ્ટાન્તો તરફ અચ્છાદની નહિં તો સંશયની દૃષ્ટિથી જુલે જ. અને તે જ ન્યાયયુક્ત વૃત્તિ ગણાય.

વાંદરા

તા. ૨૧-૮-૧૩

નરસિંહરાય ભોળાનાંથ.

“ઐતિહાસિક દષ્ટિએ માનવ જીવનનું અવલોકન.”

“We can convince the unlearned and the unbelieving that our studies are not vain gropings into what is dead and gone. Let us carry about with us the thought that the tongue which we still speak is in truth one with the tongue of Homer; that the Ekklesia of Athens, the Comitia of Rome, the Parliament of England are all offshoots from one common stock, that Kleisthenis, Licinius, and Semion of Montford were fellow-workers in one common cause—let all this be to us a living thought as we read the records either of the earlier or of the later time—and we shall find that the studies of our youthful days will still keep an honoured place amongst the studies of later life, that the heroes of ancient legend, the worthies of ancient history lose not but rather gain, in true dignity, by being made the objects of a reasonable homage instead of an exclusive superstition.”

—Professor Freeman on the unity of History

મનુષ્યજાતિનું જીવન ખૂબ વિચિત્ર છે. બિન્ન બિન્ન મનુષ્યોની અને મનુષ્યસમાજની જે વિવેકબુદ્ધિ મેદમય હોય છે. આ વિવેકબુદ્ધિની ન્યૂનાધિક્તાનુસાર તે મમાબ્દેના ઐતિહાસિક વિકાસમાં વિવિધતા દષ્ટિગોચર થાય છે. જનસમાજનો નિર્બંધની ભૂમિના મેદે પણ તેમના જીવનમાં અનેક વિષયો થયા છે.

પ્રાચીનકાળના ઇતિહાસમાં ચાર નેદીના ખાણમાં મંરૂતિના ચાર પ્રવાહ પૃથક વહેતા હતા. પૃથક્સિદ્ધાંગ અને હોયાંગહો તીરની બાગીરથી અને યથુનાની, તાદ્યમ અને યુક્તિસની અને નીચ નદની ખાણમાં નિવસનાર માનવીઓના માનસિક વિકાસનાં તત્ત્વો ઘણાં ૮૨ અલગ વર્ષો ઉપર જગતને અનુભવસિદ્ધ થયાં છે. તે સર્વ વિકાસોએ પરસ્પર અનેક વિકારોનો વિનિમય કર્યો હતો. તે સર્વ પ્રવાહોનો અસ્પષ્ટિત વેગ થોડા સમય સુધી અતિ-અમર્યાદિત રહિયુએને નજી આપી સાંત જશે. પૂર્વેના પ્રાચીન ઇતિહાસનો સર્વ અસ્ત થયો. પણ તે માનકર્તાને તેને આસિરિઆએ અને ગ્રીસે અને મેસેડોનીઆએ સ્વીકારી લીધું. ગ્રીસના ચિરંજીવ પુત્રોની સર્વદેશીય પ્રતિભા સર્વ દેશના પુત્રોને હજી પણ વિશ્વમય પમોડે છે. તે સર્વ પ્રતિભાના ઉજ્જવળ પ્રકારને મેસેડોનીઆએ ગળી લીધો અને આ પ્રત્યેક દેશનું એકલ રોમના મહારાજ્યના સર્વેશ્વર અનેકલમો સમાવિષ્ટ થયું. આ રોમના સાર્વભૌમ પ્રતાપથી પશ્ચિમ યુરોપખંડ, આફ્રિકાનો ઉત્તરરથ ભાગ, યુરોપીય દર્ક અને એશિયામાધ્યનાર ક્ષત્રાદિ તાદ્યસિ ને યુક્તિસ મહાનદીઓના તીર સુધીનો પ્રદેશ, એ સર્વે સાંતિ, સાંતિયુક્ત સુખ, સુખયુક્ત જ્ઞાન અને જ્ઞાનયુક્ત નિર્ભયતા અનુભવો અને ન્યારે તે મહારાજ્ય ઉપર ઉત્તર, પૂર્વ, પશ્ચિમ, અને દક્ષિણ દિશા તરફથી મેદમી મર્જના સહિત આ પતિની સહઅધાર વર્ષો રાષ્ટ્ર અને તેથી સર્વદેશીય અંધકાર આપત યદ્ય રતિ ત્યારે

તે જ સર્વ સંસ્કૃતજગત્સ્ય અધિકારનાં મૂળ સત્રો ઉપર ઇયુરોપિક પ્રભાએ પોતાનાં ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યોં સ્થાપ્યાં. ક્રાન્ડસની ઇયુરોપિક પ્રભાના પૂર્વજેએ આ રોમની પરાજિત અને ધરણીતલગત રાજ્યને સંજીવિત કરી તે પર ચક્રવર્તીપણે અલ્પકાળ પર્યંત અધિકાર ભોગવ્યો; ક્રાંસતું રાજ્ય ક્ષીણ થયું; સર્વ માંડલિક કુમારો સ્વતંત્ર બન્યા; પણ વળી તે અધિકારચ્છાવિત કાળમાંથી ઓટોનામક એક જર્મન યુવકે રોમના મહારાજ્યનું અન્ય મૂળતત્ત્વોપર પુનઃસમારંધાપન કર્યું અને એ રાજ્ય “ પવિત્ર રોમન મહારાજ્ય ” ના અભિધાનથી કોઈવાર જર્મનીના તો કોઈવાર ઓસ્ટ્રિયાના રાજાઓના અધિકાર નીચે દબાતું દબાતું, અનેકબળતીય અનુભવોનું ઇચ્છાવિરુદ્ધ સન્માન કરતું કરતું, નામધારી રહી પોતાની સત્તાના અંકુસ તલે અન્ય બલવત્તર રાજ્યોને આણતું આણતું અને તેમાં નિષ્ફળ નીવડતું નીવડતું ઈ. સ. ૧૮૦૬ માં નેપોલિઅન બોનાપાર્ટની સત્તાના વિજયના અને પરાજયના પરિણામે ફેલાસવાસી થયું. તે પછી છત્ત જ છટકિ એક રાજ્યની ગણનામાં આવ્યું; ઇંગ્લંડે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં આત્મ સત્તાની જલ્દ પ્રસારી; થોડાં સૈન્ય પૂર્વ મહારાજ્યનાં મીઠાં સ્વખોનો સ્વાદ અનુભવતું સ્પેઇન ગચું બન્યું; સ્વિટ્ઝર્લંડના સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય અપાયું; રશ અને સ્કેન્ડિનેવિય સમાજોનાં રાજ્યતંત્રોમાં સંસ્કારોનો પ્રવેશ થવા લાગ્યો; તર્કી પણ રાજ્યમાં સાંતિ પ્રસારવા લાગ્યું; પૂર્વના સમાગમથી પશ્ચિમની પ્રજાને પૂર્વની સમાધિ—નિષ્ક્રિયાદનો પુનઃ અનુભવ થયો; પૂર્વ તેથી પ્રવૃત્તિશીલ બન્યું; જપાને રશ રાજ્યનો પરાજય કર્યો; ચીન દેશે કુંભકર્ણની—મહાપ્રલય નિદ્રા—નો ત્યાગ કર્યો; ભારતવર્ષ સનાતન ધર્મનાં તત્ત્વોનું દેશ દાલ-ક્ષેત્ર-ઉચિત હશેન કરવાનું, પ્માન ધરવાનો આરબ કર્યો, અને ઇરાનમાં પણ પશ્ચિમનાની સ્પર્ધા ચિરંરંધાથી થઈ. અમેરિકામાં પણ બલવત્ત પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની સ્થાપના થઈ; યુરોપીય પ્રજાનાં અંગોએ ભાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વતંત્ર રાજ્યોનો નવીન યુગ પ્રવર્તાવ્યો. આફ્રિકામાં પણ એ જ અંગોએ સનાતન નિવાસ કરી ભાંના દેશીય તત્ત્વોને કોઈ સ્થળે જાગૃત કર્યાં તો કોઈ સ્થળે પૂર્ણ ધોરનિદ્રાવશ કર્યાં અને આ કાણે સંવેદનિક સમાજના વિભાગો છુટકા સાથે યુદ્ધ કરી વિજય સંપ્રાપ્ત કરી પરમ્પર કલહમાં વ્યાપ્ત થઈ સર્વ કલ્યાણાત્મકી જગચ્છાંતિના યુગેચ્છકોના હૃદયમાં તોડ બધા ઉત્પન્ન કરે છે.

આટલી બધી વિકાસિ જગત્સ્ય ઇતિહાસમાં થઈ છે; હુંકું નિરીક્ષણ કરતાં યુવનની નિર્વાહવિધિમાં પણ અનેક ભેદ જણાઈ આવશે. કોઈ ઉત્તર ધ્રુવ પ્રતિ અન્ય જામિની દક્ષિણેવા નીકળી પડે છે તો કોઈ દક્ષિણ ધ્રુવને માર્ગે દેશાંતરમાં પોતાની પ્રજાને વિજયધ્વજ ઉડાવવા પ્રયાણ કરે-છે. કોઈ આફ્રિકાના સહરાના નિર્વૃક્ષ નિર્જન નિર્જલ રણમાં તો કોઈ તેના મધ્ય ભાગમાં, કોઈ તેની પૂર્વ દિશામાં તો કોઈ તેના પશ્ચિમરથ પ્રદેશોમાં, કોઈ હિમાલયની અપર દિશાએ તો કોઈ આસામ અને બ્રહ્મદેશના સીમાંત ઉપર, કોઈ ઉત્તર અમેરિકામાં તો કોઈ દક્ષિણ અમેરિકામાં, કોઈ સાઇબિરિયામાં તો કોઈ મધ્ય અંબૂદ્રીપમાં, એમ કોઈ કોઈ દેશ કોઈ કોઈ સ્થળે, કોઈ કોઈ જનમંડળ, કંઈકે કંઈકે નવીતાનો પોતાના આત્મસમાજને કોઈ કોઈ વિધિએ અનુભવ કરાવે છે. કેટલાએક વળી મનુજવિનાયક બીભાસ યજ્ઞોની શોધ કરે છે તો કેટલાએક માનવ હિતાયે સદમતમ વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરી વિચર-

ચેતનાદક સિદ્ધિ કરે છે. આમ કોઈ વિજ્ઞાનમાં તો કોઈ સાહિત્યમાં, કોઈ ખગોળમાં તો કોઈ જોગોળમાં, કોઈ જીવલવિધામાં તો કોઈ ધાતુવિધામાં, કોઈ યંત્રવિધાનમાં તો કોઈ રાજ્યતંત્રમાં એમ પ્રત્યેક સમાજનું માનસિક અને સારીરિક બળ નિયુક્ત રહેલ છે.

આવા જીવનમેદનું પ્રધાન કારણ દૃષ્ટિમેદ છે. આ દૃષ્ટિના સંકાયને અંગે તે જીવનના ઇતિહાસનો પણ સંકોચજી ઉદ્ભવે છે. દૃષ્ટિના વિકાસથી તે ઇતિહાસનો પણ વિકાસજ મેળવે છે; કારણ કે મનનો વિકાસ અથવા મંકોચ અને દૃષ્ટિનો વિકાસ અથવા મંકોચ પરસ્પર અવલંબી રહ્યાં છે. એ દિગ્વિશિત વિકાસથી મનુષ્યની પ્રવૃત્તિમાં પણ વિકાસ આવે છે. આ કારણેજ સર્વવિધ પ્રવૃત્તિનું નિરીક્ષણ એટલે ઇતિહાસ—એ પણ વિકસિત થાય છે. ઇતિહાસનું મુખ્ય કર્તવ્ય એ છે કે ઇતિહાસના વિષય જનસમાજના આધ્યાત્મિક અને સામાજિક વિકાસઅથવા મંકોચનું નિરીક્ષણ કરી તેમથી ઉદ્ભવતા પરિણામનો નિષ્પક્ષપાત અભિપ્રાય મુકવે એ સર્વ માનુષિક પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને એક કાર્યકારણભાવની સાંકળથી સાંધી સમાજના જીવનની એકતાને જગત્ સમીપ અર્પવી માંત્રત ભારતવર્ણના ઇતિહાસના લેખકને મમતા ભારતવર્ણની પ્રાચીન અને અર્વાચીન પ્રિયતિ, પરદેશીય મંબંધ, પરસ્પર વિનિમય, અને તેથી તે પરદેશના ઇતિહાસના મૂળ તત્ત્વો,—વિશેષતઃ પ્રાચીન ઇરાન, ચીન, ને મિસર, અને અર્વાચીન ને વર્તમાન ઈંગ્લાંડ—અને આધુનિક પશ્ચિમ અને પૂર્વની રાજ્ય-સ્થિતિ—આટલી હદીકતથી તો સહજ નિવેદિત—પરિચિત—રહેતું પડશે. આગામી ભારતવર્ણની મંતવિતિને ભારતવર્ણનો ઇતિહાસ ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસના જ્ઞાનવિના તો રાજ્યતંત્ર ભાસશે. અને તેથી ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસનાં મૂળ તત્ત્વોના જ્ઞાન માટે ગ્રીસ, ગ્રીસ ને જર્મનીના ઐતિહાસિક તત્ત્વોનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. આવાં જ્ઞાનોથી ઇતિહાસનો અભ્યાસ પરિપક્વ, નિષ્પક્ષપાત, ફલદાયક, અને—આ પ્રીતી અગત્ય છે—આનુવગિક થઈ શકે છે, કારણ કે ઇતિહાસની એકતા એક-દેશીય અને અર્વદેશીય છે. ભારતવર્ણીય બૌદ્ધમાર્ગ ચીનદેશ અને જપાનના એટલાં પ્રસથો અને તેની જન્મભૂમિમાં અપવાદરૂપે પણ એક અનુયાયીને રક્ષી રાખ્યો નહિ. એશિયા ખંડમાં ઉદ્ભૂત ખ્રિસ્તધર્મ યુરોપની પ્રગતિને અનુકૂળ નીવડ્યો. પ્રાચીનકાળમાં સિંકદરના પરિચારક સેક્યુકસપ્રેપિત મહારાજા ચંદ્રગુપ્તની રાજ્યધાની પાટલીપુત્રમાં મેગાસ્થિનિસ્ નામક નીતિદ્વેતે તત્કાલીન ભારતવર્ણનું જીવન એક કુસ્તરમાં આપેશું અને આધુનિક સમયમાં પૂર્વના મંતાનોએ પશ્ચિમનો અને પશ્ચિમના મંતાનોએ પૂર્વનો અનુભવ બદુધા દર્શાવ્યો છે.

આ સર્વવિધ વિનિમયનો ગ્રાહ અને સ્વીકાર કરવામાં પ્રાચીન યુગેનિઅન, સેમિટિક અને ઇન્ડો-યુરોપીઅન સમાજો જાડું કુચજ હતી. તદુપરાંત વર્તમાન કાળમાં આફ્રિકાના નીલવર્ણી મૂળ વતનીઓ અને અમેરિકાના રક્તવર્ણી મૂળ વતનીઓ જગત્ના ઇતિહાસમાં ઈધિક રથાન રોકે છે. ચીન અને જપાનના વતનીઓ યુરેનીઅન વંશ જ છે. પૂર્વ ઇરાનનો અરબ ભાગ, આસીરીઆ, ઇજીપ્ત, એશિઆમાધનારનો થોડો ભાગ, ઉત્તર આફ્રિકાનો પ્રદેશ ત્રિપોલી, માધરિની, કાયેંજનીઆ, ન્યુબિઆ ઇત્યાદિ—રેપેઇનનો દક્ષિણ ભાગ મેમેટિક તત્ત્વ યુક્ત હતો. આ દેશો ઉપર રોમન મહારાજ્યના અધિકારથી, પછી ખલિફાના અધિકારથી ખીન્ત તત્ત્વોનું હવે ગ્રેમેજન થયું છે. ભારતવર્ણ, જંબૂદ્વીપનો મધ્ય ભાગ, પ્રાચીન ગ્રીસ,

છટલિ, પશ્ચિમયુરોપ દલાદિ દેશાનો મોટો ભાગ પહેલાંના અને પછીના વતનીઓ અને આવાનાઓનાં સમેલનથી જે એક પડશે હોય તે બાદ કરતાં એક જ પૂર્વજોના સંતાનો છે, આમ છતાં ચીનના અને જપાનના ઇતિહાસોમાં, ઉત્તર આફ્રિકાના મિસરના આસિરિ-આના અને પશ્ચિમ ઇરાનના ભાગના ઇતિહાસોમાં, અને ભારતવર્ષના, ગ્રીસના, ઇટલિ અને પશ્ચિમ યુરોપના ઇતિહાસોમાં કેવો પૂર્વપશ્ચિમવત એક દૃષ્ટિગોચર થાય છે ? નીચલાં પૃષ્ઠોમાં છેલ્લા વિષય ઉપર પ્રકાશ નાંખવાનો આપણો પ્રસ્તુત વિષય છે, ભારતવર્ષના, ગ્રીસના, ઇટલિના અને પશ્ચિમ યુરોપના પૂર્વજો જ્યારે એક જ સ્થાનમાં રહેતા હતા ત્યારે તેમનામાં સાધારણ સંસ્થાઓ કઈ કઈ હતી, ભારતવર્ષનાં પૂર્વજો તે મહાજાતીથી ભિન્ન થયા ત્યારે, ગ્રીસનાં અને ઇટલિનાં અને યુરોપનાં પ્રજાની સંસ્થાઓમાં કયાં તરફે સમાન હતાં, છેવટે ગ્રીસના અને ઇટલિનાં અને યુરોપનાં પ્રજાના પૂર્વજો વિયુક્ત થયા ત્યારે ગ્રીસની અને ઇટલિની સંસ્થાઓમાં શુ સામાન્ય હતુ, પછી ગ્રીસના આચારો અને વિચારોની પ્રતિભાથી કેમ રોમ અને પૂર્વ ઉજ્જવળ બન્યા, રોમની ઉજ્જવળ ક્રાંતિથી જગત કેમ વિકાસ પામ્યુ, તે ક્રાંતિની ગ્યાનિ પત્ની યુરોપના પ્રજાએ તે ગ્યાનિનો કેમ ઉચ્છેદ કરી તેઓએ કેવી રીતે કમશ પોતાનાં તરફનો ઉદ્દેશ અનુભવ્યો અને છેવટે તેમાંની એક પ્રજાએ પૂર્વમાં આફ્રિકીય રાજ્ય સ્થાપી પૂર્વે પશ્ચિમનો પ્રાચીન વ્યવહાર કેવી રીતે પુનઃ જગૃત કર્યો, અને છેવટે, આ રાજ્યભૂમિ ભારતવર્ષનું ગૌરવ પ્રાચીન મમયથી કેમ ખીલ્યુ, કેમ ફરમાયુ, પણ કેમ ખરી પડ્યુ નહિ, અને પાછુ તે કેમ વિકસ્યુ, તેનું—એમ ઇન્ડોયુરોપીઅન પ્રજાના માનસિક અને સામાજિક વિસ્તાર-ઉપચય-નું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકન કરવું એ પ્રસ્તુત વિષય છે. એ અવલોકન મમયે બહુ ઊંડા પ્રતીક્ષા વિષયો ઉપર નહિ જતા જનસમાજના મન ઉપર થતી ધર્મની અમર, તે અસરથી ઉદ્ભવતા પરિણામો, તે પરિણામોની તુલના, ધર્મ મંમધી તેમના વિચારો, તે વિચારોએ તેમનો ઐતિહાસિક અસરોપ્ય કેવી રીતે કર્યો, તે આપણે વિચારશુ. આથી પ્રત્યેક દેશની વસ્તુચિતિ ઉપર આપણે આપણી દૃષ્ટિ રાખવી પડશે, પણ તે દૃષ્ટિથી આપણે આપણા વિષયનું સામ્ય અને અસમ્ય વિસરી જશું નહિ બહુ અગત્ય વ્યતિકર ઉપર દૃષ્ટિ ચોટાડી આપણે ધીમે ધીમે પ્રાચીન સમયથી વર્તમાન સમય સંધીના કાળસમુદ્રમાં વિહાર કરશુ અને એ દૃષ્ટિને કોઈવાર અમુક વ્યતિકર ઉપર તો કોઈવાર અન્ય વ્યતિકર ઉપર ગિયર રાખવી તે કલેશ નહિ લેખતાં પ્રત્યેક વ્યતિકરના બાવો ઐતિહાસિક ગૌરવપર આપણી મનઃ—સમાધિને દોરી જવાને પ્રયત્નશીલ રહ્યા કરશુ. અમુક કાલપર્યંત મનુષ્યો ધર્મના બધનથી કેવા નિબદ્ધ થઈ ગયા હતાં, પછી ધર્મ, નિયમ વ્યવહાર, રાજ્યતંત્ર ઇત્યાદિ કેમ વિયુક્ત થયાં અને તેથી તે વિયોગ અનુભવનાર સમાજોનો વિકાસરતિ કઈ દશામાં પ્રયાણ કરી ચાલી તે આપણે તપાસશુ, અને આ અર્થે સર્વપ્રાચીન આપણા, ગ્રીસના ઇટાલીયન અને યુરોપના પ્રજાના પૂર્વજો એક જ સ્થાનમાં નિવસના હતા ત્યારે તેમનો વિકાસ કેવો થયો હતો તેના અવલોકનથી આપણા આ અગત્ય વિષયનો મમારજ કરશુ. (અપૂર્ણ.)

બોલતાકુડીર, પુના,
આવણ શુકલપક્ષ.
પચમી, વિક્રમાર્ક ૧૯૬૯

“સારસ્વતી”

આર્યસંગીત અને તેના સમ્પત્તકનું ઐતિહાસિક દિગ્દર્શન.

ભૌતિક વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોમાં નાદશાસ્ત્ર એક મોટું શાસ્ત્ર છે. નાદશાસ્ત્રનું એક અંગ મંગીતશાસ્ત્ર છે; એટલે સંગીતનો આત્મા નાદ છે. નાદની મહત્તા હાલના પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓ કણ્ઠ્ય કરે છે અને ગણિતશાસ્ત્રની મદદથી નાદશાસ્ત્ર ઘણું જ ખેડ્યું છે. પ્રાચીનકાળમાં હાલના વખતમાં સિદ્ધ થયેલી નાદશાસ્ત્રની Theory of Harmonics, theory of vibrations વગેરે બાબતોનું જ્ઞાન આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોને હોય તે જણાવનાર પુરાવા નથી એ ખરું; પણ મંગીતના આત્માબુત નાદની મપૂર્ણ મહત્તા તેઓ મનજતા હતા.

મંગીત-ઉત્તમ લક્ષિતકળા

માહત્યાદિ ઉત્તમ કળાઓ પૈકી મંગીત એક ઉત્તમ લક્ષિતકળા છે. આ ઉત્તમ કળાઓમાં પણ ઘણા વિદ્વાનો મંગીતને પ્રથમ પદ આપે છે બીજી કળાઓને બાદ સૃષ્ટિમાંથી નક્કર કરવાનું ગણુ મળે છે, અને જાળમૃદિનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરનારને તે તે કળાઓ ખીલવવા મટે મદદગાર થાય તેવા નવા નવા વિચાર દુરંત મુગ્ધાડે છે. મંગીતના વિષયમાં દુરંત તરફથી આ પ્રકારની મદદ મળતી નથી અથવા ઘણી જ યોડી મળે છે. સત્ત્વ અને નિર્લેપ સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થતા જુદા જુદા નાદમાંથી ગાયકને અનુકરણ કરવા જેવા સુર અને ખામ કરીને મંગીતના સુરો (સ્વરો) નાં અંતરનું મપ આપનાર નાદ બાજે જ જડી આવે છે. આ કારણે લીધે બીજી કળાઓ જેટલી ખેડાયે છે અને જેટલે અંશે મંપૂર્ણતાને પહોંચી છે, તેટલે દરજ્જે મંગીત સંપૂર્ણતાને પામ્યું નથી, જાણી મંગીતમાં વપરાતા સ્વરો (સુરો) નું સ્વરૂપ નક્કી કરવું તે ઘણું કઠણ છે; તેની માથે તે સ્વરોને ઓળખવા તે વધારે કઠણ છે, કારણ કે સ્વરોમાં ઘણા યોડાને હોઈ શકે છે. વસ્તુસ્થિતિ આમ છે, છતાં મંગીત આબાલવદ્ સર્વ અનુષ્ઠ તથા કેટલાંક પ્રાણીઓને પ્રિય છે. આ બાબત જ મંગીતનો મહિમા બતાવે છે.

કોઈ પણ પ્રજા મંગીતમાં કેટલી આગળ વધી છે, અથવા કયા સ્થિતિમાં છે, તે તે પ્રજામાં વપરાતા સંગીતના સ્વરમમક ઉપરથી જણાઈ આવે છે. આ સ્થળે સમજનો અર્થ જણાવવો જોઈએ. સમજનો અર્થ મંગીતમાં માત્ર સ્વરોનો સમૂહ થાય છે. આદિસ્વર અને તે પછીના બીજા છ સ્વર મળી સાત સ્વરોના અમૂલને સમજ કહે છે. દિગ્દર્શમાં તેને સ્કેલ (scale) કહે છે. આ મમકનો સ્વરો એક પછી એક નિયમિત અંતરે જ સ્વરણ થાય છે. આવું સંગીતનું મમક પ્રાપ્ત કરવાને જુદી જુદી મંગીતમાં આગળ વધેલી પ્રજાઓને પણ સેકાં લાગેલાં છે. જે પ્રજાઓ હાલ જંગમી દશામાં છે, તેમનાં સ્વરસમક કહી બધામાં નથી ઉત્તમ મંગીત માટે હોયદિત સ્વરોનાં આનાં પ્રમાણવાળા મમકની આવશ્યકતા છે.

મંગીતનું પ્રાચીનત્વ.

સંગીતનો ઇતિહાસ તપાસવા સંગીતના કાળના ત્રણ ભાગ પાડીશું. (૧) ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦૦ થી ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦ (૨) ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦૦ (૩) ઈ. સ. ૧૦૦૦ થી ઈ. સ. ૧૮૦૦

મંગીત રત્નાકરમાં શાર્ફહેવ લખે છે:—

સામવેદાદિદં ગીતં સંજગ્રાહ પિતામહઃ ॥

બ્રહ્માએ સામદેવમાંથી મંગીત એટલું કહ્યું હતું. આ પ્રમાણે શાર્ફહેવ અને બીજા પ્રાચીન સંગીતાચાર્યો મંગીતને અપૌરુષેય ઠરાવવા માગે છે તે ઠીક છે; પણ તે ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે વેદકાળમાં સંગીત કેટલેક દરજ્જે ખેડાયું હશે. ઋગ્વેદનાં કેટલાંક મંત્રો દેવની સ્તુતિ કરવા અને વીરપુરુષોનાં વર્ણન કરવા લખાયાં છે; અને આ મુકતો એવી રીતે ગદ્યાનાં હતાં કે તેનાથી દેવો પણ પ્રસન્ન થતા હતા. હવે ઋગ્વેદ મંદિતામાં ઉદ્ધાત અનુદાત અને સ્વરિત એવા ત્રણ સ્વરો જોઈએ છીએ. હામના વેદપાત્રીઓ એણે છે તે સ્વરોમાં અને ઋગ્વેદના કાળના ઉપર જાણીતેલા સ્વરોમાં વખતે ફેર હશે, તો પણ તેમના અસ્તિત્વ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે યજુર્વેદમાં અમુક સ્વરથી (Pitches) ખોલાતી હતી. વળી ગાયત્રી છંદમાં ગાયત્રી રાગ ગાવું એ અર્થવાળા ધાતુ ઉપરથી નીકળ્યો છે; ગાયત્રી વાદ્ય એટલે ગાયન વાળી વાણી આ ઉપરથી પણ અતુમાન થાય છે કે મંગીત તે વખતે પ્રચલિત હશે. ઋગ્વેદ પછી જ્યારે સામવેદના કાળમાં આવીએ છીએ, ત્યારે મંગીતની આપણે પ્રગતિ જોઈએ છીએ. ઋગ્વેદના મંત્રો જે રાગથી ગવાતા હતા, તેમાં મુધારો યદ્ય સામગાયન થયેલું હાજે છે. ઋગ્વેદમાં આપણને સાત સ્વર મંગીતમાં વપરાતા હોય તેવું કાંઈ પણ સ્પષ્ટ નથી. પણ સામવેદના ગાયનમાં સાત સ્વર વપરાતા હતા તેમ જણાય છે. એટલે સામવેદના મંત્રો લખાયા તે વખતે સંગીત કાંઈ મુખ્યવરિયત રૂપમાં આવ્યું અને તેનું સંસ્કૃત પણ બધાયું એમ માની શકાય. આ ઉપરથી ઉપરના મ્લેકમાં કહ્યું તેમ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં સામવેદમાંથી વિદ્વાનોએ ગાયન એટલું કહ્યું તે વાત યથાર્થ હાજે છે. સામવેદના મંત્રોના અક્ષરો ઉપર ૧,૨,૩,૪,૫,૬,૭ આ અંક લખેલા હોય છે; પણ તે અંકો સ્વર વાચક છે કે કેમ, તે એક બીજાથી જણાઈ છે કે કેમ તેનો હજી સ્પષ્ટ ખુલાસો થયો નથી. નારદી શિક્ષા જ. ઈ. સ. પૂ. ના પહેલા સતકમાં લખાયેલી મનાય છે, તેમાં મંચકર્તા લખે છે કે મારો સા તે સામવેદનો સા છે. મંગીત રત્નાકરના ત્રીકાકાર કહિનાય લખે છે:—

મામનિત્તુ ધુતત્તુ ઋષ્ટમયમહિતીયત્વીયચતુર્થમંદ્રાદિતત્ત્વરા ર્હતુ ત ણ્વ યયાયોગે પદ્મતિલ્લપપદેશમાન ટ્વિત્ત ॥

સામવેદના ઉપર જણાવેલા સ્વરોને ૫૩૪ વગેરે નામ આપવામાં આવ્યાં છે. પણ આ ઉપરથી સામવેદના કાળમાં વપરાતા સ્વરો તે જ ઇસવીસન પછીના પ્રાચીન સંગીતમાં વપરાતા સ્વરો હશે કે કેમ તે ઉપર વિશેષ અજવાળું પડતું નથી.

૨. ઈ. પૂ. ૫૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦૦—સરૂતકાળ.

હવે નીચા સુરથી—પિચ (Pitch) થી ગવાતું 'ગાયન અધર હતું અને કામને મધુરલાગતું નહોતું તેથી સંગીતમાં ધીમે ધીમે સ્વર મંમક modulation (મોડ્યુલેશન) લાખ્ય થયું. પુલ્કના કાળમાં વૈતાલીય છદ અને ત્યાર પછી તનુમધ્યા, મન્દાકાન્તા વગેરે હતો વાપર જોવામાં આવે છે તે હતોનાં નામ સંગીતસૂચક છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે તે કાળમાં મંગીત ખેડાઈ સારી સ્થિતિએ પહોંચ્યું હશે. આ કાળમાં લખાયેલાં ઇતિહાસ કાવ્ય નાટક વગેરે ગ્રંથોમાં જુદી જુદી જગ્યાએ ઉલ્લેખ આવે છે કે સંગીતનું શિક્ષણ ન્હાનપણમાં ખીજી વિદ્યાઓની સાથે આપવામાં આવતું હતું એટલે પુલ્કના વખત પછીથી ઈ. સ. ૧૦૦૦ ના સત્ક સુધીના પદસે વપના ગાળામાં સંગીત ધણું જ ખેડાતું ગયું અને મતંગ, માતૃશ્રમ, ક્રોધવ, રુદ્ર વગેરે સમર્થ સંગીતાચાર્યો અને મંગીત પાડતો ઉત્પન્ન થયા. નારદી શિક્ષા નારદે કે તે કલ્પિત નામધારી ખીજી પુરૂષે બનાવેલી હોય, ગમે તેમ હોય, પણ આ અથ ઈ. સ. પૂ. ના પહેલા મેકામાં લખાયેલા છે એમ હાલના વિદ્વાનો માને છે. હવે નારદી શિક્ષામાં સાત શુદ્ધ સ્વરોના નામ આપેલા છે, તે હાલ વપરાતાં નામ છે વળી તે ઉપરાંત તે ગ્રંથમાં બે વિકૃત સ્વરો—અન્તર ગાંધાર અને કાકલી નિપાદ (જે ગાંધાર ને નિપાદ સ્વરની વિકૃતિઓ છે) આપેલા છે. અને તે વિકૃત સ્વરો શર્કુંદેવ પછીના પડિતોએ પણ આપેલા છે. વળી પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગ્રંથકારો જોને શ્રુતિ (Sount-shrut) કહે છે તે શ્રુતિ પણ નારદે આપી છે. આ પ્રમાણે નારદે શ્રુતિ, સ્વર, ગ્રામ વગેરે વિષે પોતાના ગ્રંથમાં લખેલું છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે તે ગ્રંથ લખાયા પહેલાં સંગીતનો દેશમાં પ્રચાર વધ્યો હશે અને તે અમુક નિયમોને અનુસરી ગવાતું હશે. ત્યાર પછીના કાળના “ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર” ના અકુનીસમાં અને ઓગણત્રીસમાં અધ્યાયમાં સંગીત વિષે લખ્યું છે તેમાં શ્રુતિ, સ્વર, મૂર્ત્તના જાતિ, તાન વગેરે વિષે લખેલું છે. સાત સ્વરોમાં બાવીસ શ્રુતિઓ કેરી રીતે વહેંચાયેલી છે, વિકૃત સ્વર અન્તર ગાંધાર તથા કાકલી નિપાદ, ૫૩૪ અને મધ્ય ગ્રામની ચૌદ મૂર્ત્તનાઓ, ચોસારી તાનો વગેરે વિષે ઉલ્લેખ છે. તે ઉપરાંત ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં અકાર જાતિઓનાં નામ આપેલાં છે. તેમાં રાગ વિષે સ્પષ્ટ લખવામાં આવ્યું નથી અને સંગીતને લગતું બે અધ્યાયમાં જ લખ્યું છે તેથી પણ તે વખતના અથવા તેની પૂર્વેના કાળના સંગીત ઉપર કંઈ પ્રકાર પડતો નથી. વળી તેમાં ૫૩૪ ગ્રામ તથા મધ્યમ ગ્રામની મૂર્ત્તનાઓ તથા જાતિઓનાં નામ આપેલાં છે. ગાંધારગ્રામ ભરતે આપ્યો નથી, તે ઉપરથી એમ અમન્ય છે કે ગાંધારગ્રામના રાગ ગવાતા તેમ જ સમજાતા બધે થયા હશે, પરંતુ તે અતિપ્રાચીન કાળમાં ગવાતા હશે. આ પ્રમાણે આપણે આર્યમંગીત ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ પહેલાં છે અને સમક તે સામવેદ જેટલું જૂનું છે એટલે ત્રણ હજાર વર્ષ જેટલું જૂનું છે.

ઈ મ ૧૦૦૦ થી ઈ સ ૧૮૦૦—ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર પછી મગીતના આઘ અયોગા
 “મગીત રત્નાકર” નામનો ગ્રંથ અનુપમ ગણાય છે આ ગ્રંથ શાર્ંગદેવે લખેલો છે શાર્ંગદે-
 વના બાપતુ નામ શ્રીસોહન હતું તેણે બિશ્વમ રાજને અને શ્રીસિધ્ધણ રાજને પોતાના
 ગુણથી પ્રસન્ન કર્યા હતા એમ શાર્ંગદેવ લખે છે હવે વીન્સેન્ટ સ્મીથ લખે છે કે બિશ્વમ
 રાજ દેવગિરિના યાદવ વંશનો રાજા હતો તેનું મરણ ઈ મ ૧૧૮૧ માં થયું હતું સિવણ
 રાજ પછી ઈ સ ૧૨૧૦ માં હયાત હતો આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે શાર્ંગદેવે
 પોતાનો ગ્રંથ ઈ મ ના ત્રેસમા શતકમાં લખ્યો હશે

શાર્ંગદેવ પૂર્વના મગીતાચાર્યો અને મગીત શાસ્ત્રકારોને ઉદ્દેશી લખે છે —

સદાશિવ શિવા બ્રહ્મા ભરત કથ્યપો મુનિ ।
 મનઙ્ગો યાત્રિકો દુર્ગાશક્તિ શાર્દૂલચોહલો ॥
 વિશાલિલો દન્તિલશ્ચ કમ્વલાઽશ્વતરસ્તથા

આચનેયો માનૃગુપ્તો રાવણા નન્દિવેશ્વર
 સ્વાતિગુંળો ચિન્દુરાજ સપ્તરાત્રશ્ચ રાહલ ॥
 રુદ્રદો નાન્યમૂપાલો મોગમૂનઙ્ગમસ્તથા
 પરમર્ષો ચ સોમેશો જગદેકમહીરતિ ॥
 વ્યાહ્યાનારો ભારતીયે લોહ્યોઙ્ગદશાકુકા ॥
 મદ્રામિનઙ્ગુપ્તશ્ચ શ્રીમત્કીર્તનધરોપર ॥
 અન્યેચ બહવ પૂર્યંથે સંગીત વિશારદા
 અગાધવોધ મન્યેન તેષા માપયોનિવિમ્
 નિર્મલ્ય શ્રીશાર્ંગદેવ મારોહ્ધારમિમ વ્યધાત્ ॥

મંગીતરત્નાકર

ઉપરના શ્લોકોમાં આપેલા નામોમાં મોટા ભાગ ઐતિહાસિક છે, અને તે ખતાવી
 આપે છે કે મગીતનો વિષય ગજગોના આગ્રમથી શાર્ંગદેવના કાળ પહેલાં થયો ખેડાયેલો
 હતો અને મગીતશાસ્ત્રમાં હનુમાન, નિરાક વગેરે સમીતાચાર્યોના જુદા જુદા મત પ્રવર્તતા હતા

શાર્ંગદેવ મગીતના મે ભાગ પાડે છે —

(૧) માર્ગ મગીત અને (૨) દેશી મગીત

૧ માર્ગ મગીત વિષે લખે છે —

યો માર્ગિતો વિરિચ્યાયૈઃ પ્રયુક્તો મરતાદિભિઃ

દેવસ્ય પુરતઃ શર્માનિયતામ્યુદયપદઃ ॥

ભાવાર્થ—જે અભાગે શોધી એકદુ ક્યું અને ભરત વગેરે નાટકાર્યોએ સંજુની સમીપ જેને પ્રયોગ કર્યો તે માર્ગ સંગીત.

૨ દેશી સંગીત વિષે લખે છે:—

દેશે દેશે જનાનાં યદુચ્યા હૃદયરઝકમ્ ।

ગાનં ચ વાદનં નૃત્યં તદેશીત્યભિધીયતે ॥

ભાવાર્થ—જુદા જુદા દેશના લોકોની રચિતે અનુસરીને હૃદયને આનંદ આપે એવું ગીત, વાદ્ય અને નૃત્ય-તે દેશી મંગીત ગણાય છે.

શાર્કાદેવે રાગાધ્યાયવિવેકના પ્રથમ પ્રકરણમાં છેતાળીસ શ્લોકમાં ૭ પ્રકારના માર્ગ રાગો ગણાવ્યા છે. અને બીજા પ્રકરણમાં ૧૮૫ શ્લોકમાં ચાર પ્રકારના દેશી રાગો ગણાવ્યા છે. આ ઉપરથી શાર્કાદેવે માર્ગ મંગીત કરતાં દેશી મંગીતનું પ્રાધાન્ય અંગીકાર કર્યું હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. ભરત, મતર્ક, કોલ્લ, શાટિક વગેરે સંગીતાર્યોએ ગણાયેલા રાગો શાર્કાદેવે ફક્ત નામ લઈ ગણાવ્યા છે, તેમના સ્વરૂપ સંબંધી કંઈ ખુલાસો આપ્યો નથી. તેમાં શાર્કાદેવના વખતમાં પણ માર્ગ સંગીતના રાગોનાં નામ વિના તે સંબંધી બીજી હકીકત મળી શકે તેમ નહિ હોય. માર્ગ સંગીત વિષે પૂર્વના આચાર્યોના ગ્રંથ તે વખતમાં પણ મંગીત નહિ હોય અથવા જે દરે તેમાં પણ વિશેષ ખુલાસો નહિ હોય. વળી તે પોતે રાગાધ્યાયમાં દેશી રાગોના પંચ બે ભાગ પાટે છે:—

(૧) પૂર્વ પ્રસિદ્ધ રાગ અને (૨) અધુના પ્રસિદ્ધ રાગ.

ચોત્રીસ પૂર્વ પ્રસિદ્ધ રાગો આપ્યા છે; અને બાવન અધુના પ્રસિદ્ધ (તે વખતના) રાગો આપ્યા છે. શાર્કાદેવના વખતના રાગોમાંના કેટલાક અદાસ તરફ ઢાલ પણ તે નામથી પ્રચારમાં છે; અને સંગીત રત્નાકરમાં આપેલી પદ્ધતિએ ગવાય છે.

આ ઉપરથી માર્ગ સંગીત અતિપ્રાચીન સંગીત હરે છે; પણ સંગીત રત્નાકરમાં અથવા ભરતનાટયશાસ્ત્રમાં કે નારદી શિક્ષામાં તે સંબંધી કંઈ પણ ખુલાસો મળતો નથી.

શાર્કાદેવે પોતાના ગ્રંથમાં શ્રુતિપ્રકરણ, મૂર્ચનાપ્રકરણ, ભતિપ્રકરણ વગેરે લખ્યાં છે, તેનું અનુકરણ કરી અથવા તે જ શ્લોકોને પોતાના ગ્રંથોમાં ફલગુણથી ગુંથી, તેની પછીના સંગીતશાસ્ત્રકારોએ ગ્રંથ લખ્યા છે. ખરા, પણ મંગીતરત્નાકરના લખાણનું રહસ્ય તેઓ સમજ્યા હોય તેમ લાગતું નથી. વળી તે ગ્રંથકારોએ જે કે આ પ્રમાણે સંગીત રત્નાકરમાંથી ઉતારા લીધા છે, તે પણ રાગાધ્યાયમાં કેટલીક સ્વતંત્રતા અતાવતા ગયા છે, તે જતાની આપે છે. કે સૂરકૃતકાગના દેશી મંગીતમાં પરિવર્તન થયા જતું હતું; પ્રાકૃત

કાળના રાગો ઉપરથી હાલના રાગોનું સ્વરૂપ બંધાવા માંડ્યું હતું, મંગીતમા વધારે છૂટ લેવાવા માંડી હતી પ્રાચીનાચાર્યોના નિયમિત રાગોમાંના કેટલાકનો લોપ થયો હતો અને કેટલાક રાગોમાં જનરગિને અનુસરી ફેરફાર કરી નવાં સ્વરૂપ બંધાવાં શરૂ થયાં હતાં શ્રીયુત વિષ્ણુ નારાયણ બ્રાતખંડે હિંદુસ્તાની સંગીત પદ્ધતિમાં લખે છે તેમ હિંદુસ્તાની પદ્ધતિ અને કર્ણાટકી પદ્ધતિ એમ આર્ય મંગીતના બે ભાગ પડવા માંડ્યા. કર્ણાટકી પદ્ધતિમાં પ્રાચીન કંથ અવ્યાહત ચાલુ રહ્યો, પણ હિંદુસ્તાની પદ્ધતિમાં યથાર્થિ સંગીત ગાવાનો આરભ થયો. પ્રાચીન નિયમિત પદ્ધતિનો લોપ થતો ચાલ્યો. આ છૂટ મુસલમાન ગાયકોના હાથમાં આર્યન સંગીત જવાથી વધી. મુસલમાન ગાયકોને મંગીત માટે રૂચિ હતી અને તાનસેનાદિ જવામાં તેને માટે અલૌકિક શુદ્ધિ હતી તે ખરૂં, પણ સંસ્કૃત સંગીતઋષી પદ્ધતિસર શીખવા માટે મુસલમાન ગાયકોએ પ્રયત્ન કર્યો હોય તેમ લાગતું નથી; તેમણે એવા અથ લખ્યા પણ નથી.

આપણા સંગીતની મુસલમાની કારકીર્દિનો ઇતિહાસ બગાળાના મુખસિદ્ધ વિદ્વાન રામ મુરેન્દ્રમોહન ટાગોરે જેમણે સંગીત વિષય ઉપર ઘણો પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, તેમણે સંક્ષેપમાં પોતાના " Universal History of Music " નામના ગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:—

The Mohamedans as a ruling race came in contact with the people of India for the first time in the 11th century; and since then a change has been worked into the music system of our country. The Mohamedans did not encourage the theory of the art, but they patronized practical musicians and were themselves instrumental in composing, and introducing several styles of songs or devising new forms of musical instruments..... During the reign of the Mogal Emperor Akbar (1550 to 1605 A D) music made considerable progress and received substantial encouragement. It was in his court that the famous musician Tansen flourished. .... His court twined with musicians of different nationalities—Hindus, Iranians, Turanis, Kashmiris, both men and women. ....

The songs of Vidyapati (who adorned the court of Shivasinha of Tirhut, Behar in the 14th century) were in vogue in the time of Akbar. It was also in this reign that Mirabai, the wife of the Rana of Udepur and a celebrated songstress and composer of hymns flourished. .... The blind poet and musician Surdas who is said to have composed 1,25,000 Vishnu padas, lived also in his reign. ....

The chief feature of the music of the Mohamedan period was the combination of the Hindhi style with the Persian one. Some types of classical music were brought under Persian names, while some entirely new ones

were introduced—such as Trivat Terana, Gazul, Bekta, 'Qual, Culbana etc. The style of music the Mohamedans cultivated is now the standard high class music of India leaving out the provincial airs.....

(હિંદુસ્તાની સંગીત પ્રકૃતિમાં આપેલા ઉતારામાંથી ઉતારો.)

આ પ્રમાણે મુસલમાન કાળમાં પ્રાચીન સંગીત કળાના યોગ્ય શાસ્ત્રીય અભ્યાસને લીધે, તેમ જ મુસલમાન ગાયકોના હાથમાં સંગીત જવાથી તેમાં ઘણા ફેરફાર થયા અને તે એટલે સુધી કે પ્રાચીન સંગીત સમજનાર પંડિતો પણ રહ્યા નહિ. આના...પુરાવામાં (Sir William Jones) સર હરીશ્ચિમ જોન્સ જયદેવની સંસ્કૃત અષ્ટપદો અથવા પ્રબંધ જેના રાગ તથા તાલ સ્પર્શ લેખેલા છે, તે ગીતો વિશે શું કહે તે જુઓ:—

When I first read the songs of Javadeva who has prefixed to each of them the name of the mode in which it was anciently sung, I had hopes of procuring the original music; but the Pandits of the south referred me to those of the west and the Brahmans of the west would have sent me to those of the north; while they, I mean those of Nepal and Kashmir declared that they had no ancient music, but imagined that the notes of ગીતગોવિન્દ must exist, if anywhere, in some of the southern provinces where the poet was born : from all this I recollect, that the art which flourished in India many centuries ago had failed for want of culture, though some scanty remnants of it may, perhaps be preserved in the pastoral round-dances of Mathura on loves and sports of the Indian Apollo.

(Sir William Jones' Hindu Music Page. 27.)

(કર્ણાટક વિના) હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત સંગીતની આવી સ્થિતિ છે. પ્રાચીન સંગીત મળતું નથી અથવા ઘણું ઓછું મળે છે અને પ્રચારમાં છે તે સંગીત મોટે નવા જ ગ્રંથોના આવશ્યકતા છે. ચતુર નામના અર્વાચીન પંડિતે “લક્ષ્ય સંગીત” નામનો સંગીત ગ્રંથ આ જ ધોરણે લખ્યો છે. તે ગ્રંથ સમાપ્ત કરતાં તે પંડિત અર્વાચીન સંગીતની સ્થિતિ વિશે નીચે પ્રમાણે ઉદ્ધાર કરે છે:—

અસ્મત્સંગીતં સ્વાયત્તીકૃતમશિસ્તિર્નેનઃ
અતોઽત્ર દોષવાહુલ્યં ત્યમાવાહુપલમ્બવે
સંગીતસ્ય મુશિસ્તિશિક્ષકા માત્રોઽપુના
તારતમ્યપરિજ્ઞાન સાધનં નૈવ વિદ્યતે ॥

અસ્મદીયેષ્વાધુનિકગાયકેષુ સમન્તતઃ

યથોક્તનિયમાન્ જ્ઞાત્વા ગાયંતો વિરલાજતાઃ ॥

માપાઽવ્યક્તા હાવભાવાઃ પ્રતીયન્તે વિસંગતાઃ

વ્યસ્તાશ્ચેષ્ટાસ્તથાઽક્રોશાઃ કેવલં કર્કશ મતાઃ ॥

एतादृग्गायनान्न परिणामो ह्यभीप्सितः

ततो हास्यरसस्यैव केवलं स्यात्समुद्भवः ॥

અનુસૃત્યેવ શબ્દાર્થ ધ્વનેઃ સંક્રમણં ભવેત્

ગાયકાસ્તાદશા દૃષ્ટા સ્વપદ્યાર્થ ન યે વિદુઃ ॥

કયમેતે વિજાનીયૂ રસભાવરહસ્યકમ્

તથૈવ તે કથં વિદ્યુઃ સંગીતસ્વરસંક્રમમ્

“લગ્નસંગીતે”

આધુનિક સંગીત આવી શોચનીય સ્થિતિમાં આવી ગયું છે તે સંગીતકલાનું રાષ્ટ્રીય જ્ઞાન ધરાવનાર વિદ્વાનો જાણે છે એટલે તે વિશે વધારે લખવાની જરૂર નથી.

આ પ્રમાણે સંગીતનું હુંક ઐતિહાસિક દ્રિઢર્શન કર્યું, હવે પ્રાચીન અને આધુનિક સંગીતનું સ્વરૂપ જાણવા માટે તેના આધારભૂત સ્વરો અને સ્વરસમૂહની સમાલોચના કરીશું. આ માહિતી આપણને પ્રાચીન અને અર્વાચીન કાળની સંધિના વખતના, તેમ જ અર્વાચીન ગ્રંથોમાંથી મળી શકશે.

(અપૂર્ણ.)

મણિલાલ શાંભળભોષ્ટ દ્વિવેદી.

૧. યુરોપીય સ્ત્રીનો દરજ્જો.

(અનુમધાન ૫૪ ૩૬૮ થી)

૨.

(Greek Civilization.)

ગ્રીક મંસ્કૃતિમાં તે કાળના ન્યાયશાસ્ત્રીઓ તેમ જ નીતિજ્ઞોએ આ પ્રશ્ન સમગ્ર સ્ત્રી સમાજને બે ક્રમમાં વિભાગ કરી નિરાકરણ કર્યું હતું. (૧) પહેલું પત્ની તરીકે કે જેની ફરજ તેના ખાવિદ તરફ વધારાની ગંજવાની હતી (૨) બીજું રખાત તરીકે એટલે કે જે સ્ત્રી પોતાના આશરે તરફ દાષ્ટિક આશરિ રાખી પોતાની આશરિકા પેદા કરતી હતી.

ગ્રીક પત્ની સર્વદા એકાત વામના જ રહેતી હતી તેને ઘણાં જ નહાનપણમાં જ પરખાવવામાં આવતી હતી. તેના નિલ કર્મો, વણતું, ગુપ્ત શીવતુ ઘરની મંજાળ લેવામાં તેમ જ આજની ગુલામોની મજાળ ગંજવામાં સમાર્પિત હતા. તેણી જનતા મુધી મનુષ્યના મમર્ગથી દૂર રહેતી. ધનાઢ્ય સ્ત્રીઓ ક્વચિત જ બહાર જતી આવતી અને જ્યારે જતી ત્યારે ગુલામની સગાયમાં જ હતી હતી. તેણી ઘણીની હાજરી મિવાય પ્રપોને મળતી નહી. અને જ્યારે 'પુરુષ મહેમાનો ખાણા ઉપર નોતગતા હતા ત્યારે ગૃહપત્ની વારને ટેબલપર જળ્યા રાખવામાં આવતી નહોતી.

આ ગ્રીક ગૃહપત્નીઓનો ખામ ગુણ વધારીનો હતો અને તે મધ્યસ્થ રીતે અને મોટા પ્રમાણમાં પળાતો હતો. ગ્રીક સ્ત્રીઓના શિયળનું રક્ષણ ત્રણ પ્રકારે થતું હતું. પ્રથમ તો (૧) તેને સાલય કે વિકારને વચ વધાનો પ્રમંગ મળતો નહિ. (૨) લોકમતને લઈને તેઓનું અવહરણ યર્ષ થતું નહિ. (૩) પુરુષ વર્ગને તેઓના વિકાર તૃપ્ત કરવાનું સ્થાન અન્ય સ્થળે હોવાથી તેઓનું ધીક અખંડિત રહેતું હતું.

પરંતુ બીજી રીતે જોતાં, તેઓનું મન ગુલામોના વસવાટને લઈને તેમજ પ્રપોના અતિશય મંસર્ગના અભાવને લીધે તેમજ શિક્ષણ આપનારા આધીનીઅન (Athenian) તમાશામાં જવાની તકની ગેરહાજરીને લઈને ઘણું અંકુશિત હતું.

થુસીડાઇડીઝ (Thucydides) કહ્યું છે કે “ સ્ત્રીની મદત્તા મારી કે નરસી નહિ ગણાવામાં છે. ” આ વિચાર તે વખતના લોકમતનું પ્રતિબિંબ રૂપ જ છે અને શીડીઆસે (Phydias) સદગુણી સ્ત્રીનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં સ્વર્ગીય એફ્રોડાઇટ (Aphrodite) ને કાચખાની પીઠ પર ચીતરી છે તેમાં એજ વિચારનું પ્રતિપાલન કર્યું છે.

આ પ્રકારનું જીવન ધણી કરીને તેમને દુઃખરૂપ બાસતું નહોતું. શિક્ષણ તેમજ આચારથી તેઓને સોંપેલી ગૃહસ્થાશ્રમની ફરજો તેઓના સ્વભાવની ખોએરા ધર્મ ગર્ભ હતી. અને ધણી સ્ત્રીઓમાં આને લઇને તેઓના પતિના અત્યાચાર પ્રત્યે કટુતા અને ક્રોધ રહ્યા નહોતા. તેઓની રીતભાત ધણી સાદી અને વિનયથીજ હતી. પતિ તરફની ફરતાના દૃષ્ટાંતો જવલેજ નેવામાં આવે છે. ધણી ધણીખરા વખત સામાજિક જીવનમાં જ ગાળતો હતો. દેવ અને કહેસાના દાખલાઓ ઓછા થતા આથી કરીને ગાદ અને ઉચ્ચ દંપતી પ્રેમ (— અસખ્યાતાં સમાનતાની લાગણીવાળો નહિ —) ધણીખરા યુગલોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થતો હતો.

એનેક્સનના (Xenophon) ના લખાણમાં એક ધણું જ મોહક ચિત્ર રજુ કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં એક પુરૂષ પોતાની પદર વર્ષની નવોદા વધૂને આલિંગન કરે છે, જે સ્ત્રી સંસારના બ્વહાર અને રીતથી અજાત હતી. પતિ તે યૌવના માથે મૃદુતાથી સંભાળણ કરે છે પરંતુ તે વાતચીતની બાબા ઉપરથી તુર્તજ નજારું આવે છે કે કેમ જાણે તે બાળક સાથે બોલતો હોય. તે બોધ આપે છે કે તારૂ કામ મધમાખીઓની રાહી સમાન છે. એટલે કે તારે ઘેર બેઠાં શુભાભેના કામની જઈયણી અને તપામ કરવી, ઘરની આવકનો મિત બચ કરવો અને ખાસ ધ્યાન રાખવું કે આખું ઘર સુખ્યવસ્થામાં છે એટલે કે ઉપાનહો, વાસણો, વસ્ત્રો વી. ચીજ યોગ્ય રચણે ગોઠવાયેલી છે. વિશેષમાં તે કહે છે કે વ્યાધિ શ્રમ શુભાભેની દવાદાર કરવાની ફરજ પણ તારી છે. પણ આંહી તેની સ્ત્રી વચ્ચમાં બોલી ઉઠે છે કે “ ખરેખર જેઓની હું સેવા કરીશ તેઓ આગળ કુર્તા મારા તરફ અધિક વફાદારી અને મહોબત દાખવશે તો આ કાર્ય મ્હને બહુ ગમશે.

ધણી જ નહિ રીતે ઉપાલબ્ધ રૂપ ન બાસે તેવી રાત્રે ધણી સ્વયોચિતને લાંબી દેખાવાની ખોટી અભિલાષામાં જીવી એડીના છુટ નહિ પહેરવાનો તેમ જ ધવલ દેખાવાને હિંગોળ વી. લેપોનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. વળી પતિ વચન આપે છે કે જો તે આ ફરજો અતઃકરણ પૂર્વક અદા કરશે તો તે પોતે તેની શુભામ યદને રહેશે. તે સોક્રેટીસને (Socrates) કહે છે કે બ્યારે બ્યારે કષ્ટપણ કુટુંબકેસ થતો ત્યારે જો તે પોતે સાચો હતો તો તે બચાવ કરી છુટી જતો પરંતુ જો તે ખોટો હતો તો તેની ધર્મપત્નિને પોતે માઓ છે એમ સિદ્ધ કરી શકતો નહોતો.

પ્લુટાર્કના (Plutarch) જીવન ચરિતામાં એક ખીજું પ્રસિદ્ધિત યુગલનું, ચિત્ર છે પરંતુ તે એનો ફોનના (Xenophon) પછીના ચમત્કર્ષ માનસિક વચિત્તું ચિત્ર છે. પ્લુટાર્કના ચિત્રમાં પત્ની, માત્ર ધર સાચવનારી કે પોતાના ધણીની મુખ્ય શુભામ તરીકે લેશ માત્ર આલેખાયેલ નથી. પરંતુ પતિની સમાન સખીરૂપ દોરાયેલ છે. પતિ અરુકપરસ—મેવા ઉઠાવવાની ફરજોની જરૂરીયાત બતાવે છે અને સ્ત્રીઓનું મન શિક્ષણ આપી અને નેરહુ મંદુર બનાવવાની પ્રયત્ન દર્શાવે છે.

એનો ઉપદેશ સંપ્રતકાળની સ્ત્રીના હકોથી અસ્થાયી જ ન્યૂન છે. પોતાના બાળકના અવસાન સમયે તેની ભાર્યા ઉપરાલભ્યેથી દિલાસા પત્ર ઉચ્ચ પ્રકારના પ્રેમનો ખાસ આપે છે વળી ઉક્ષેપ ઉપરથી એક દાખલામાં એવું પણ દીસે છે પતિને પોતાના અસુર પક્ષ સાથે વિરોધ પડવાથી વધુને એમ લાગે છે કે રખેને તેઓની પ્રીતિમાં સ્ખલન પડે એવી ભીતિથી ન્યાયપતિ હેલીકોન (Helicon) પર્વતની યાત્રાએ જાય છે અને ત્યાં પ્રેમદેવની પૂજા કરી તેઓની પ્રીતિ અવિચલ રાખવા ભોગ આપે છે.

પરંતુ મર્વ રીતે જોતાં મદ્યુલ્લી ગ્રીક સ્ત્રીનો દરજ્જો મજા હલકો હતો તે આખી હાંદગી બંધનમાં જ ગાળતી હતી જન્મથી તે યુવાકયા સુધી એટલે કે તેનો વિવાહ થાય ત્યાં સુધી કન્યા માતૃપિતાના હાથમાં હતી. ત્યાર પછી પતિના હાથમાં અને છેવટે વૈધ-વ્યમાં પુત્રને આધીન હતી. તેની દયા તો આખી હાંદગી પરવશ જ હતી. વારસાની બાબતમાં પણ કુટુંબીજનોને તેના કરતા વિશેષ હકદાર ગણવામાં આવતા હતા. વિવાહો-અછેદનો (Divorce) હક જે પતિપત્ની ઉભયને હતો તે પ્રજામતની તીક્ષ્ણતાથી સ્ત્રી વા-રને નકામા જોવો ચર્ચાગ્યો હતો. કિન્તુ જે સ્ત્રી ધન, પત્ની લાલતી તેનો પુત્રીઓ વી. ને દેવાની તેને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હતી એથીનીઅન (Athenian) કાયદો ગાતપિતા વિનાની બાળાઓ વારતે બહુ કામળ અને સાવચેત હતો.

પ્લોટો (Plato) એવું સિદ્ધાંત આપતો કે પુરુષ અને સ્ત્રી સમાન હક ધરાવનારી વ્યક્તિઓ છે પરંતુ માણસોના આચાર વિચાર આ મનઃ કલ્પનાની (Theory) વિરુદ્ધ હતા. વિવાહ વસ્તુતઃ નાગરિકો ઉત્પન્ન કરવાનું સાધન ગણાતો હતો. અને સ્પાર્ટામાં (Spartas) તો એવો પણ કાયદો હતો કે જરૂર અને અસક્ત પુરુષોએ તેઓની યુવ-તીઓને મજબૂત માણસોને સોંપી કે જેથી સમર્થ સુખદો ઉત્પન્ન થઈ શકે.

લેસેડોમોનીઆનું (Lacedaemonia) સ્ત્રીપ્રતિભુ વર્તન મદ્યુ આચાર વિચાર વિના-યક તેમ જ અન્ય ગ્રીક દેશોની રહેણી દરજ્જાથી તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનું હતું તોપણ તેના ખ્યાલમાં એટલું તો કહી શકાય કે ઓગરિવ અને જુસ્માદાર સ્વદેશ પ્રેમ પ્રાદુર્ભૂ કર-વામાં તે બહુ સહાયક હતું. સ્પાર્ટન માતાઓના સ્વદેશ ઝનુનના ધણા વિન્યાંકિત દેહોતો ટાંકી શકાયે કે જેમાં તેઓ પોતાના પુત્રોને સ્વદેશ સેવામાં મરણ પામેલા જોઈ હર્ષિત થતી અને સેનામાં પોતાનો જુસ્સો આપે જ કરી પ્રોત્સાહન આપતી ધણું ખર્ચે તો શાન્ત મદ્યુલ્લી સ્ત્રીઓનું વર્ણન ગ્રીક ઇતિહાસમાં બાપ્તે જ જરૂર છે. માત્ર જે દાખલાઓ દયાત છે તે માંહેનો એક ફોસીઅનની (Phocian) પત્નીનો છે. તેમાં એવું લખેલું છે કે જ્યારે ફોસીઅન અમલની ટોચે હતો ત્યારે પણ તેની સ્ત્રીએ તેની હજમણુ પ્રતિ જોવીને તેવીજ રાખી હતી. આ ઉપરાંત ગ્રીક તવારીખ લખનારાઓએ ન્યાયપતિ પ્રેમના જુજ જતની વર્ણવ્યાં છે.

પરંતુ સમાજનું ચિત્ત દરનાર તો સુસ્ત્રીઓનો તે ગણુ હતો કે જોને વેશ્યા કે ગણુ કાનું અગિયાર આપવામાં આવતું હતું

આ વેશ્યાની ગ્રીક જીવન વ્યવહારમાં સ્થિતિ સમજવા વાસ્તે આપણા મનને સાંપ્રતકાળની સર્વથા ભિન્ન પ્રકારની વાતાવરણમાં મુકવું જોશે ગ્રીક જીવિતની સર્વોત્કૃષ્ટતાની કલ્પના, માનુષ્યિક શક્તિ અને ઇન્દ્રિયોના અંપૂર્ણ વિકાસ કરવાનો હતો. ગ્રીક પ્રજાને સન્ધ્યસ્તનો વિચારતો તો તદ્દન વિદેશી લાગતો. મનુષ્ય સ્વભાવના કેટલાક વિચારો તેમને ઉચ્ચ લાગતા અને કેટલાક અધમ લાગતા હતા પાશવ વૃત્તિથી મનને અંધકારમાં નાખવું અથવા તો મનેપણા અનિયંત્રીત રાખવી કે વિલાસ ભોગમાં સર્વેન્દ્રિયોને હુલાવી દેવી તે ગ્રીક મનથી ધિક્કારાસ્પદ ગણાતું નહતું. તેમજ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રાનુસાર (Scientific) કુદરતી ખાએશોનો નિગ્રહ પણ ગ્રીક વિચારોને પ્રતિકૂલ નજીતો હતો.

ધારાશાસ્ત્ર, નીતિકાણ્ડ તેમજ પ્રજામત સર્વેએ આ સિદ્ધાંતોને સ્વી પુરૂષના વ્યવહારમાં લાગુ પાડ્યા હતા. અને સદ્ગુણી પુરૂષો પણ એવા વર્તનમાં ભાગ લેતા કે જે આત્મારે એકે અવાજે લગભગપદ કહેવાય.

અનેક સમાજોના અનુભવ ઉપરથી જણાય છે કે કેટલીક વખતે પ્રજામત એક જાતિને અપરિમીત છુટ આપતો જણાયો છે પરંતુ તેજ પ્રમાણમાં બીજી જાતિને હક આપતો દેખાયો નથી.

પ્રસ્તુત ગ્રીકદેશમાં કેટલાક સંજોગોની સાનુકુલતાને લઈને વેશ્યાનો એક વર્ગ એવી સ્થિતિ એ પહોંચ્યો હતો કે તેવી સ્થિતિએ પૃથ્વીના બીજા કોઈ ભાગ ઉપર તે પહોંચ્યો નથી.

એફોડાઇટ (Aphrodite) નામની દેવીની લપટ પૂજાએ વેશ્યાના વ્યાપારને ધર્મની છાપથી અંકિત કરીધો હતો: તે દેવીના મંદિરમાં નાવકાઓ પરિવાહકાઓ તેમ જ પૂજારણો હતી. તે લપટગણની પ્રાર્થનાથી આશ્રત અને વ્યાધિ અટક્યા હતા એવું મનાતું હતું.

બાબીલોન. બીલ્બસ, સાઇપ્રસ, કારિય લેસ્બોસ, મિલેટસ્ ટેનેડોસ, એલિડોસ વી. દેશોમાં લંપટતા ધાર્મિક ક્રિયામાં પ્રવેશ પામી હતી અને કાળક્રમે તે સ્થળો દુર્ગુણના દેવળ રૂપ યર્ષ પડ્યા હતા.

આ વર્ગ માંહેની અતિ સૌંદર્યવાને સમાજમાં જે માન અને સત્કાર સંપાદન કર્યું હતું તેને વાસ્તે ગ્રીક સંસ્કૃતાને (aesthetic enthusiasm) આવેશ ખરેખર રીતે જોખમદાર છે.

નીચલીન મનહર વારિદથી છવાઈ રહેલા રમણીય આકાશવાણી આ મોહક ભૂમિમાં જ્યાં મોહક ખુણ સુરતી ઉત્પન્ન થઈ શકતી હતી, ત્યાં ઉત્તમ ચિત્રકાર અને પ્રતિમા કોતરારની એક એવી નિશાળ હસ્તીમાં આવી હતી કે જેણે શારીરિક સૌંદર્યનું મહત્વ ધણુંજ સંધારી દીધું હતું. વિશેષમાં તે દેશમાં જે મજા કુદરતના અખાડા થતા તેમાં પણ નમુનેદાર ચીનીની બહુ તારીફ થતી હતી. આ મર્વ કારણોને લીધે એ વેશ્યા વર્ગ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હતો.

માનવજાતની તવારીખમાં, જે પ્રત્યેક વ્યવહારમાં સર્વ પ્રકારની ખુબસુરતીની તારીફ આવેશક અને સાર્વત્રિક હતી, તે તે આ કાળમાં જ હતી. તે સમયના નૈતિક શિક્ષણ ઉપર આ વિચારે મજબૂત અસર કરી હતી. અને નીતિશો, સદ્ગુણને વિકાસમય સંદર્શની સર્વોત્તમતા તરીકે લેખવા લાગ્યા હતા. તે વિચારની અસર સાહિત્ય ઉપર પણ તેટલી જ હતી જેને લઇને શેલી અને સ્વનાર્મોદયે લેખકની અત્યુત્તમ કળા લેખવા લાગી. સંદર્શના આશયે શ્રીકં ચિત્રકળાને પણ તેટલા જ અંશે પ્રોત્સાહન આપ્યું છે કે જેથી કરીને સર્વોત્કૃષ્ટ શોભા એજ નિયમ ગણવા લાગ્યો.

આ આશયની અસર શ્રીકં મંસાર ઉપર એટલી તો મજબૂત હતી કે શ્રીકં પત્ની બીજી સર્વ પ્રાર્થના કરતાં તેના બાળકોને સ્વરૂપ બક્ષવાની પહેલી પ્રાર્થના કરતી હતી.

પરિણામ એ આવ્યું કે અમાજમા સ્વરૂપવાન તરફ પ્રથમા માન અને સત્કારની કાંઈક અજબ લાગણી પેદા થઈ અને એ મણુ નિર્વિવાદ વાત છે કે શ્રીકં ગણિકા ધણા ખરા દૃષ્ટાંતોમાં સંદર્શની ચારી જ હતી.

શ્રીકં પ્રજામાં તારીફ પામેલ એકાગ્રહી (Aphroditic) પ્રતિભાઓ શ્રીકં વેસ્થા ઉપરથી જ કોતરવામાં આવી હતી.

પ્રેક્રીટલીય (Pericles) નામનો ચિત્રકાર તેની ચિત્ર મંતિઓ ફ્રીન (Phaeon) નામની વેસ્થા ઉપરથી ઉપજાવી કાઢતો હતો. અને નેણીની શુવર્ણમાં આલેખાયેલ પ્રતિમા એપોલો અને ડેલ્ફી. (Apollo and Delphi) ના દેવાયજોમા પધરાવવામાં આવેલ હતી. અને બ્યાઈ ફ્રીન ઉપર (Phaeon) આવે-મના યુવકોના નીતિ બદલ કથાનાં આરોપ મુકવામાં આવ્યો ત્યાં તેના ધારાના દિમાવતી હાઇપરબીડો (Hyperbido) તેના મુખ ઉપરનો છુરખો દર કરી તેના અભિનયથી ઇન્સાફના અમલદારોને ચક્રિત કરી તેની મુક્તિ મેળવી હતી.

એમેલાસ, લાઇસ નામની ગણિકાનો ચાર તેમ જ ચિત્રકાર હતો. અને આલેકઝાન્ડ્રે પોતાની જ પ્રિય રખાત જેના ઉપર તે ચિત્રકાર મોહી પડ્યો હતો તેના તેને ભેટ આપી હતી. પૂરાતનકાળના યુષ્પ-ચિત્રકાર પોતાની કળા તેની પ્રિય માલણુ ગ્લીસેરા (Glycera) પામેથી અદલત કરી હતી. અને તેના ચાલની યુષ્પ અન્યમાં તેને જ આલેખતો હતો. પીન્ડાર અને સાઇમો, નાઇસ ગણિકાના શુભગાન ગાવામાં મશગુલ હતા, અને વિકાસ શીલ-સુદે પછુ તે મોહિનીઓને મળવા વાસ્તે લાંબા પ્રવાસ કરતા હતા. ડુંકામાં તેઓના નામ દરેક શહેરમાં મશહુર હતા.

શ્રીકં વિચાર અને મનોરતિની આ સ્થિતિ જોતાં, કીર્તિની લુખી શ્રીકં કળા કુશળ સ્ત્રી, આવા જીવનને અગીકાર કરતી તે તાબુથી પેદા કરે તેવી બીના નથી. શ્રીકં વિચાર

હીત પત્નીની નિઃસંગતિ એકાંતવાસ અને કેળવણીના અભાવને લઇને સન્માન પ્રાપ્ત કરવાનું સ્થાન ત્રીક ગણિકા વાસ્તે ખાલી હતું.

વેસ્થા, આયેન્સની બધી જાતનું પુરેપુરું સ્વાતંત્ર્ય મેળવતી સ્ત્રી હતી; ઘણી વખત તે બ્યક્તિ તેના હાવભાવને ઓપ આપે એવું જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરતી, અને સફલ પણ થતી હતી. અભિનય અને જ્ઞાન દ્વિગુણીત ચવાથી વેસ્થાની ફતેહ મેળવવા ભાખ્યશાલી થયા હતા કારણ કે સ્વરૂપની સાથે માનસિક ખીલવણી સ્ત્રીઓમાં કવચિત જ દૃશ્યમાન થાય છે.

ઇતિહાસકાર, કવિ, રાજ્યતંત્રી અને ગુપ્તીઓના મુશળને પોતાની આસપાસ એકઠું જમાવી તે, તેઓની રસિક મોહક વિદ્વદ્ગોષ્ઠીમાં ઝીપલાવતી અને આથી અનુપમ સાહસ મેળાવું કેન્દ્રસ્થાન ખતતી હતી.

એસ્પેસીઆ (Aspasia) જે ધાન્તિ તેમ જ જુદી ઉભયમાં અપ્રતિમ હતી તેણે પેરીક્લીઝ (Pericles) નામના મહાન ગ્રીક રાજ્યદારીનો રનેહ સંપાદન કર્યો હતો. પેરિક્લીઝ વક્રાત્વ શક્તિ ખીલવવાનો પાઠ એની પાસેથી શીખ્યો હતો એવું કહેવાતું હતું. અને તેના કેટલાક નામાકિત બાપણોના મંપાદક તરીકે તે સ્ત્રીનું નામ તવારીખતા અભ્યાસીઓને મેળાવે છે. રાજ્ય તત્ત્વની બાબતમાં પણ તેની સલાહ લેવામાં આવતી હતી અને મહાન તત્ત્વચિંતક મોક્રેટિસ પણ બીજા શીશુફોની માફક તેની મુખમાં જતો હતો.

મોક્રેટિસ પોતે પણ તેના કેટલાક સિદ્ધાંતો વાસ્તે તેની ગણિકા ગાઈએટેમા (Miotoma) નો ઉપકાર માને છે

લીઓન્ડીઅમ્ (Leontina) નામની વેસ્થા યુરોપમાં ચાર્વાક સમાન પથ પ્રવૃત્તક એપીક્યુરમની (Epictetus) પરમાસકત અનુયાયીઓ માટેની એક હતી.

એક બીજા કારણ કે જે લક્ષ્મ અને મયાંદાની ખાતર કાઢી પણ પુસ્તકમાં દર્શાવવામાં આવતું નથી તે નૈતિક ઇતિહાસના નીચેવ અને અતિ હાથક લેખમાં પણ દર્શાવ્યા વિના ગાલે તેમ નથી

ગ્રીક સંસ્કૃતિનો એક મહાન દોષ એ હતો કે તેણે જે કે કુદરતી તો પણ અધમ પશુરુચિને નેહ્યે તે કરતાં વિશેષ વધવા લીધી હતી. ઘણા જ સારા અને સાધુ પુરુષોની જીંદગીમાં પણ સ્ત્રી બ્યવહારની ગોલમોલ દુર્ગુણ તરીકે ગણાતી નહોતી.

આ ખર્ચકર દુર્ગુણ હોમર અને હિસિઓડના સમયમાં નહોતો તે તેઓના લેખો પુરવાર કરે છે. પરંતુ પાછળથી જ કુસ્તીના અખ્યાત તેમ જ બીજા અર્ધનમ્ રમત ગમતોને લીધે ઉત્પન્ન થયો હતો. આ બેકેમાં તરન નામ પહેલવાનો ભાગ લેના જેને લાંબી પ્રેક્ષકોના મનમાં એ અસ્વાભવિક મનોરુચિ પ્રબવતી જે આંધ્રન કાળના જનુપ્થ વાસ્તે મમજતી

મુસ્કેલ જણાય છે. પરંતુ તે વખતમાં એ વૃત્તિ બહુ મબળ ગણાતી તે એટલે સુધી કે તેનો નિમજ મહા ભગીરથ પ્રયત્ન ગણાતો હતો.

પ્રજાકીય ધર્મ આ તેમ જ બીજા દાખલાઓમાં આ શેતાની ભરેલા દુયુષ્ણ પાસે નમી ગયો હતો. દેવતાઓનો ખાસો ધરનાર તરીકે હેબ્ (Hobe) ને જાહેર જેનીમીડ (Ganymede) ને દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો અને જગતના અધમમાં અધમ દુર્ગંજો તેને શિર ચોટાડવામાં આવ્યા હતા. ચિત્રકાસે આ દુર્ગંજ દંડ બેકહમ્ (Bacchus) અને સ્ત્રી જવા સુતતુ એપોલોની (Appolo) પ્રતિમા દોરી પ્રસિદ્ધ કરતા હતા. ખરૂં જોતાં તે માત્ર નામનો જ દુર્ગંજ કહેવાતો કારણ કે પ્રજામત એ પીશાચ વર્તન તરફ ધણી જ રહેમ નજરથી જોતો હતો.

આ આકુદરતી બહુલવસતુ ધણું જ મશહુર ચિત્ર નો હારમોડીઅસ અને એરિસ્ટો હાર્મોડીઅસ (Harmodius Aristogemon) મુકત પુત્રું છે. આ બન્ને જાણીતા જ હકી વ્યક્તિ મંગલધર્મી જોડાયા હતા અને ગળ્યકારી ખુન વારતે તકશીરવાગ કરેલા હતા. પરંતુ તેઓને શરૂના માનનીય પુરોનો ગણનામાં મુકી શીક પ્રજાએ તેઓની પ્રતિમાઓ કરાવી હતી એ જ નીતિક વિચારનો મહત્ત્વ વિષયમાં ખતાવી આપે છે.

આપણને માનવાને અનેક કારણો છે કે આ તેમ જ બીજા અનેક વિચારોએ વેશ્યાના વર્ગને દોષ અને પાપની ગણત્રિમાંથી છુટા કર્યો હતો. આ વેશ્યા વર્ગનો મોટો ભાગ જેહ્ લ'પટતામાં હુમેસો હતો. ઘણા જ ન્હાનો ભાગ ઉચ્ચ પ્રકારની ગણકાની મિથિતિએ પોહોચ્યો હતો. અને એ રિયલિટી પ્રાપ્ત થયા પછી પણ બેવકાઈ, લાસ્ય અને મોજશોખમાં રચ્યો પચ્યો હતો; બેશક આ બાબતમાં પણ કેટલાક અપવાદો ન હતા એમ નહિ.

નાત જહાર મુકવાના ધોગજો પણ આ વર્ગને હવકો માન્યો નહોતો. અને જો કે વેશ્યા પરિણીત સ્ત્રી સાથે મમાનતાની પંક્તિ ઉપર મુકવામાં આવી નહોતી તો પણ શોક માન્યતા એવી હતી કે મંસારમાં સ્ત્રી અને વેશ્યા ઉભય આવશ્યક છે. અને બંનેના વ્યવહારની જરૂરીયાત છે.

‘હારમોડીઅસ’ નામના માણસની રખાત્ સખી ‘લીના’ એ, તેના આચકનો ગ્રન્હો કબુલ કરવા કરતાં મરણ પસંદ કર્યું હતું અને આધેન્મના લોકોએ તેની વશદાગી ઉપર કુરખાન ઘડી તેનું નામ અમર રાખવા એક જીમ વિનાની મિંહણું પુત્રું કોતરાયું હતું

‘બેકહીસ’ નામની ગણકાનું સખ્ય વર્તન અને નિષ્કામ પ્રેમ જગ જાહેર હતા અને તેના મત્સુનો ખેદ જાહેર રીતે પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

શીક જીહગીના પ્રસિદ્ધ દશતિમાં એક ચિત્ર “એનોફીને” ચિત્ર્યું છે. તે પ્રમાણે ગ્રોફી-ટીસ તેના અનુયાયી મસ્તિ કેવી રીતે ‘દીઓડેટા’ નામની ખુબસુરત વેશ્યાના સૌંદર્યની

ખાત્રી કરવા ગયો હતો અને ત્યાં કેવા પ્રયોગથી તેના વૈભવના કારણો, પુછ્યાં હતા અને તેના પારોને ઈચ્છ્યા કેવા પ્રકારે લોભાવવાનું વર્ણવેલું છે. સોફીસ્ટીસ એવી સલાહ આપે છે કે તેણીએ ઉદ્ધત લશ્કા આસકો વાસ્તે દરવાજા બંધ રાખવા; વળી ઉમેરે છે તેઓના નેકી કામોની કતેહમાં ખુશી થવું અને જોયો તેને ખરા જીગરથી ચાહતા હોય તેના તરફ વધુ મમતા રાખવી.

આવી જાતનું કામ વિકાર રહિત, નિખાલસ દિલનું, કંઈ પણ અનીતિ વાસ્તે ઉપા-
કંબ વિનાનું વર્તનવાળું સંભાષણ અનેક સુઘ્ર શ્રીક પુરૂષો તેઓના રૂપની પ્રશંસા કરી કરતા.

શ્રીક જીંદગીનું આવા પ્રકારનું વર્ણન આરે અનિચ્છાએ આપવું પડ્યું છે. ઉપરના દૃષ્ટાંતો જો કે સ્વયં દર્શિતે નાગાં લાગે તેવા છે તોપણ નૈતિક ઇતિહાસને બહુ ઉપયોગી ઠોવાથી હસનગન કરવા પડ્યા છે.

ઉપરના ચિત્ર ઉપરથી નિદ્ધ યથે એ શ્રીમ જો મહાન નરોના પ્રભુ વાસ્તે પ્રમિદ્ધ છે તેમાં ઉત્તમ નારી વ્યક્તિઓની પરંપરાનો મા મારે અભાવ છે. વિશેષમાં આ શ્રીક સંસ્કૃતિનો સંશ્લિષ્ટસેષ નિઃશંક મિદ્ધ કરે છે કે શ્રીક નીતિબોધેટાં આધુનિક મમયની માફક મનુષ્ય પ્રકૃતિના આસુરી અને દૈવા એમ બે વિભાગ સ્વીકારતા હતા, પરંતુ લોકમત આપણા નીતિના આસપોથી ઘણો જ બિચ હતો. માણસે જુદાં અને કૌણિક પાશવરૂપિ વિવાદીત ધર્મપત્ની સિવાય આખી જીંદગીમાં બીજા ક્યાંય મંતોપવી ન જોઈએ તેનું તે લોકોને માન નહોતું. શ્રીક સ્ત્રી ઉપર મંથ કરતો નાખવામાં આવી હતી. કિંતુ શ્રીક પતિ ઉપર પણા લાંબા વખત પછી યોડીક ફગતેનો ભાર નાખવામાં આવ્યો હતો. અત્યારે આપણને બહુ વિહારપાત્ર લાગે છે એવા અસ્વભાવિક ગ્રેમની ઘણી જ નરમ નિંદા થતી હતી.

આ ગણિકા ઉપર કાવદાની કેટલીક બેડીઓ નહોતી અને જેકે વેસ્યા પ્રથમા પા-
મતી તો પણ તેને પરજોડી સ્ત્રીના જેટલું મન્માન મળતું નહોતું. પરંતુ માત્ર સંનેગોને રાત્રે જ તેવડા આગમ આવ્યો હતો. લોકોમાં તેના વધેનો અપ્તાર્થ તદ્દન નાશ પામી હતી. તે એટલે સુધી કે, મમાજનો કેટલોક ભાગ પરણવાનું નાપમંદ કરી જાહેર રીતે તેઓની સાથે વ્યવહાર રાખતો પરંતુ તેઓનું આ વર્તન લેશ માત્ર પણ નિંદા યુક્ત ગણાતું નહિ.

હિંદની આર્થિક સ્થિતિનાં કેટલાંએક લક્ષણો.

(અનુસધાન ૫૪ ૩૮૪ થી.)

(૧) વિટન સાધનો સંવંધ.

બ્રિટિશ જેવી મહાન સાહસિક અને ઉદ્યોગી પ્રજાનાં સમાગમથી હિંદની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર અનેક પ્રકારની અમર યર્ધ છે. અદ્યારમા મેકાની આખરે હિંદના ઉદ્યોગો સારી સ્થિતિમાં હતા. ઈ. સ. ૧૭૫૭ માં પ્લાસીની લડાઈ પછી હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ધીમે ધીમે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના હાથમાં ગયું. ત્યાંનાવિક રીતે આ વ્યાપારી કંપનીને હિંદની પ્રજાના લાભ કરતાં કંપનીના ભાગીદારોનું હિત જાળવવાની ઉત્ક્રમ વધારે હતી. વળી તે સમયની હિંદની રાજનીતિ પ્રમાણે મંથાનને અંગ્રેજ ઉદ્યોગોના કામની ફક્ત કામી પેન્સ જ દરખાસ કરવાનો અને અધ્યાત્મના જાળવેલા ફક્ત અંગ્રેજ માત્ર વેચાય તેની મોડેલ કરવાનો નુકસાન હતો. આ પ્રમાણે કંપનીની ઘનત ખેતી વધારવાની તેમજ કાચી પેદાશની નિકાસ કરવાની હતી તે ઉપરાંત કંપનીએ કાગીરોને પોતાના તાબામાં રાખીને કનડ્યા, હિંદીમાં જ ઉપર ઈંગ્રેજીમાં ભાષે જણાત નખાઈ અને હેરે તે દેશમાં થતી આયાત બીજાકુમ બંધ કરી; આ આરજોથી આ ઉદ્યોગને ઘણું નુકસાન પહોંચ્યું હતું. આથી, બ્રિટિશ રાજ્ય—મત્તાની વૃદ્ધિ થયાથી અને દેશી રાજ્યો પડી ભાગવાથી, આ રાજ્યોમાં પોષાતાં કાગીરોનો રોજગાર પણ ચાલી ગયો. બ્રિટિશ જેવી ઉદ્યોગી અને વ્યવહારકુશળ પ્રજાની સાથેના મંથનથી દેશની વ્યવસ્થામાં જે ફેરફાર થયા તેનો વિચાર કરવાનું આ ધ્યાન નથી. પરંતુ આ દેશના કારીગરો અને માત્ર બનાવનારાઓ પોતાના મામની મર્યાદાની બહાર દટિ ઉઘી કરવાને અસક્ત હતા તે વખતે આદસિક શોધ કરનારાઓના અને રક્ષક રાજ્ય નીતિના આશ્રય નીચે, ઈંગ્રેજના ઉદ્યોગો દિનપ્રતિદિન મજબુત થવા લાગ્યા અને તેને લીધે હિંદના ઉદ્યોગો પડી ભાગ્યા હતા. એક વ્યવહારકુશળ અને સુરક્ષિત પ્રજાની માથે બીજી મતોથી અને સાધનરહિત પ્રજાના સંબંધથી અદ્યારમા અને ઓગણીસમા મેકાના અડધા ભાગમાં જે કોઈ અનિષ્ટ થયું હોય, તે છતાં આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે હેલા પચાસ વર્ષમાં હિંદનો જે ઔદ્યોગિક વિકાસ થયો છે તે આ મંથનથી ગેરહાજરીમાં થયો હોત એમ સંભવ નહોતો. કેમકે પણ પ્રજાના આર્થિક અજબુ-દ્યને માટે રાજ્યકીય શાંતિ, ંદગી અને માવની સત્તામતી, વ્યાપાર અને વ્યવહારને માટે સુગમ અને નિર્ભય રસ્તાઓ, પરસ્પર ધીરધારને માટે વિશ્વાસ અને દહતા, એટલા વાનાં ખામ જરૂરનાં છે. અને આ સાધનો બ્રિટિશ રાજ્ય સમયના પહેલાં નહોતાં તે કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. આ ઉપરાંત હિંદીઓને બ્રિટિશ પ્રજાના હાથ નીચે બ્રિટિશ મુઠી સાહસ અને કારીગરોના સાધનથી મળતું અવધીન ઉદ્યોગોની પરતિનું અમલ્ય શિક્ષણ અવિધ્યમાં ઘણું જ કાષોગી યર્ધ પડે. હિંદી ઉદ્યોગોમાં વિદેશી મુઠી અને વિદેશી કારી-

મરો કામ કરતા હોવાથી કેટલાએક ગેરલાભ છે, પરંતુ શ્રિલંકા અને હિંદના સંબંધથી હિંદનાં સંકુચિત અને અપૂર્ણ સાધનોને ખીલવવામાં મદદ મળી છે અને તેથી હિંદના જાતીનવાળા, મજૂરો, અને મુડીવાળા વગેરે પોતાની કમાણી વધારવાના પ્રયત્નો મળ્યા છે તે નિર્વિવાદ છે.

(૧૦) ઔદ્યોગિક સંક્રાંતિની કૃત્રિમતા.

હિંદની હાલની ઔદ્યોગિક મંદાંતિ કૃત્રિમ અને અગિયંતિત હોવાથી અસાધારણ લેખી રાખાય. પાશ્વલ ઉદ્યોગપરાયણતાના પ્રવાહથી આ દેશના શાંત આર્થિક જીવનમાં અજાણગાદ યદ્ય રહ્યો છે. આ આર્થિક સંક્રાંતિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ તેનું વર્ણન આ લેખના અન્ય પ્રકરણોમાં કરવામાં આવશે, પરંતુ અત્રે દર્શાવવું જોઈએ કે અંતરૂ પ્રવૃત્તિના અભાવને લીધે એક વીર્યવાન અને સાહસિક પ્રવ્રણના મગ્નધનું જ અનિવાર્ય પરિણામ છે. હાલની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ, શ્રિલંકા ઔદ્યોગિક સાહસ, અને શ્રિલંકા રાજ્ય કારજીજીત છે. હજી પણ દેશનો મહોટો ભાગ ખેતીપર પ્રેરિતો નિર્વાહ કરે છે અને શિક્ષિત ભાગમાંના એક અંશમાં જ આ ઉદ્યોગ પરાયણતાનો ભાગ ધાય છે. વળી આપણા કેટલાંકે જ ઉદ્યોગો વિદેશી સંપત્તિના આશ્રય નીચે ફોલ્ડમાં થયા છે અને અન્ય વધારે આવશ્યક ઉદ્યોગો હજી પછાત છે; ખનિજ વસ્તુઓનો પરદેશ નિકાસ થાય છે પરંતુ દેશમાં જ ધાતુ વીગેરેની બનાવટ થતી નથી. તેમ જ આપણાં રાહોરો અને ગામડાઓનાં આર્થિક જીવન વચ્ચે અનહદ અંતર રહ્યું છે: એ સર્વ વાતથી આપણી ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ ખાલ સ્વરૂપ અને કૃત્રિમ છે એમ મિલ થાય છે. અન્ય દેશોના આર્થિક જીવન અને વૃદ્ધિનો વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણા ઉદ્યોગોની ગતિ મંદાંતિમય (retrograde) નહીં પણ વિપ્લવમય (revolutionary) છે. ફિલિપ્પીન્સ મહાન ઔદ્યોગિક પરિભ્રમણના સાધનો પ્રવ્રણના હાથે જ સેકડો વર્ષોના અંતે ફેલીજીત થયા હતા. હાર્મીન્સ, આર્કાષ્ટ, કોમ્પ્ટન વીગેરે શોધકોના રૂ કાંતવા અને કાપડ વણવાના યંત્રમાં સુધારો, વોટના હસ્તે વરાળયંત્રનું શોધન તે યત્રનો કાલસાની ખાણમાં રહેલો અને લોહું બનાવવાના ઉદ્યોગોમાં ઉપયોગ, અને તેથી ધીમે ધીમે મહોટા કારખાનાઓની અંખ્યા અને કામમાં વૃદ્ધિ ચવાથી ફિલિપ્પીન્સ અર્વાચીન ઉદ્યોગો પરિપક્વ થઈ હાલની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયા છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવામાં તે દેશની પ્રજા પોતે કારજીજીત હોવાથી નેને માનસિક વૃદ્ધિ અને કેળવણીનો લાભ થયો હતો. પરંતુ આ દેશમાં મિલો અને કારખાનાઓની પદ્ધતિ આકાશમાંથી ફેંકવામાં આવી હોય તેમ દાખલ ચવાથી પ્રવ્રણના કારીગરો અને કામદારોની માનસિક કુદ્ધિનો જોષ એ તેટલો વિકાસ થઈ શક્યો નથી. આથી પ્રવ્રણની જુની મંતોષી અને બેદરકાર પદ્ધતિ અને પાશ્વલ જુસ્સાવાળી અને સાહસિક પદ્ધતિ વચ્ચે ઘણું જ છેલું રહ્યું છે; અને આ કારણથી જ આ પ્રવ્રણના ઉદ્યોગવાહીઓ નવી જાતની દરિદ્રાઈમાં સંકળ ન થાય તો નવાઈ નથી.

(૨૧) આપણા ઉદ્યોગોની પરાધીનતા.

વળી સર્વના કરતાં આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે દેશના ઉદ્યોગોની એક વિલક્ષણતાને લીધે સુડીવાળાને નવા ધંધા શરૂ કરતાં ઘણી વખત આંચકા આવે પડે છે. અન્ય દેશના કરતાં હિંદમાં યાંત્રિક સામાન મોંઘી મળે છે અને તેને મોઠવવાને તેમજ ચલાવવાને અથવા મરામત કરવાને વધારે મહેનત અને મજૂરી પડે છે. કારણ કે આપણા મજૂરો આવા કામથી અગમ્ય હોવાથી તે યંત્રો સસ્તા હોવા છતાં પણ આખરે મોંઘાં પડે છે. તેમ જ આપણા કારીગરો અને ઉદ્યોગોના અધિકારીઓમાં પણ નવા ઉદ્યોગો સફળ કરવાને યોગ્ય શક્તિ નથી હોતી. ઉપર એક કેટલાં દશાંબ્દો પ્રમાણે આપણા દેશની ૧૦ ટકા ઉપરની કંપનીઓ નોંધાયેલી પછી અટકી પડવાનું કારણ આ કંપનીના અધિકારીઓની પ્રમાણિકતા તેમજ ઉદ્યોગ વિજ્ઞાનની ખામી હોવાનું છે. તે શિવાય તેમનામાં નવા ધંધા સામે ખાસ વિશ્વસતા હોય છે અને જુના ઉદ્યોગમાં એટલું મજતર હોવા છતાં પણ તેમાં અને તેમાં પડ્યા જ રહે છે. દાખલા તરીકે હેસાં થોડાં વર્ષોમાં મીલોની સંખ્યા એકદમ જરૂર ઉપરાંત વધી જવાથી માલની ઉપજ માંગણી કરતાં વધારે યવાથી અને સારા મજૂરોની સંખ્યા ઓછી હોવાને લીધે, હિંદના કાપડ સુતરની મીલોના ઉદ્યોગને હાનિ પહોંચી હતી.

વળી આપણા કારીગરોમાં કુશળતા અને રસિકતાની ખામીની લીધે હિંદમાં ખનતી અસંખ્ય પ્રકારની “દેશી કારીગરીની વસ્તુઓ” માં બહારની સફાર્થ અને સુધાર્તા અથવા તો ભાત અને ઘાટની સમાનતા ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે; આ સ્થિતિનું કારણ કપિતા કારીગર વર્ગમાં વ્યસ્તવિક શિક્ષણનો અભાવ અથવા તો યુરોપીય ફેશન અને આકારોની નકલ કરવાની અવનતિ હશે.

વિદેશી માલની હરીફાઈમાં નહાના પાયા ઉપર નજીકના પ્રદેશોને માટે કેટલીએક વસ્તુઓ (સાંઘી, મીંચુખતી, સાણ, દીવાસળી, ચીનાઈ માટીનાં અને કાચનાં વાસો, કાગળ છલાદિ) હિંદમાં બતાવી શકાય તેમ છે. પરંતુ સાચી જ્ઞાનનો અભાવ, થોડી માંગણી, રેલ્વેના તુરની અતિચક્ષુ, ખેતીના માણસોની સાધન હીનતા અને ટુંકામાં નહાના પાયા ઉપર વસ્તુ બનાવવાની સાથે ઉત્પાદન કાર્યમાં આવશ્યક ઉત્તમ ચાતુર્ય, કારીગરી, સૈધાર્થ અને efficiency કાર્યક્ષમતા મળી શકતાં નથી. કોઈ પ્રસંગે નહાના ઉદ્યોગો ફત્તેહમંદ થવાની તૈયારીમાં હોય છે તો ચાલક અને સાહસિક યુરોપીય પ્રતિસ્પર્ધીઓએ પોતાના માલની ઈર્ષાતમ ધટાડો કરી નાંખવાથી અથવા તો કુબળ વાગેરે કારણોથી બજારમાં મંદી થઈ જવાથી આ વસ્તુના બનાવનારને પસ્તાવું પડે છે. આવી રીતે બજારના પ્રતિસ્પર્ધીઓને લીધે હિંદી ઉદ્યોગોને ફત્તેહ મેળવતાં અસાધારણ ખંત અને સ્થુરીની જરૂર પડે છે.

રેલ્વેના તુરથી પ્રગ્નના ઉદ્યોગોની કેટલી હાનિ પહોંચી છે તેનું સવિસ્તર વર્ણન કરવાને એક પુસ્તક લખવું પડે. તો પણ એટલું તો સિદ્ધ જ છે કે અન્ય દેશોના રેલ્વેઓના

નુર સરખાવતા અને હિદમા રેલ્વે બાધવા માટે નાણા અને મંજુરીનો હીસાબ કરતા હિદી રેલ્વેના નુર આ દેશના ઉદ્યોગોને હાનિકર્તા છે એમ દીનશાહ વાઝાના શબ્દોમાં ' હિદી રેલ્વેની પદ્ધતિનું મૌઘી ખરાબ અને અદ્યક્ષ લક્ષણ તેની પ્રજાની આવશ્યક ઇચ્છાઓ તરફ તદ્દન બેદરકારી અને નિષ્કાળ છે ' સર ફેઝલી લેનીના લખવા પ્રમાણે રેલ્વેના સંતાધિભાગીઓને દેશના વ્યાપારને નુકસાન પહોંચે તેવી રીતે વર્તવા દેવામાં આવ્યા છે ઇનાકાની અને વડીસરકારને અન્ય કાર્યોને લીધે અવકાશ નહીં મળવાથી આ સ્થિતિની હાનિનું ભાન નથી નહીં તો તેમણે એનો અત ક્યારેનોએ આપણો હોત માધારણ રીતે એમ કહી શકાય કે આ પદ્ધતિથી આપાત વેપારને ઉત્તેજન મળ્યું છે અને દેશના માહમ અને ઉદ્યોગ ક્યારાઈ ગયા છે ૬

રેલ્વેની હાનની નીતિથી દેશના ઉદ્યોગોને હાનિ પહોંચે છ જાણવાન એ જ ઉદાહરણ બમ થશે. કોઈ પણ ખરબી અસુખ શહેર સુધીનું નુર તેજ શહેરથી તે જ મદર સુધીના નુર કરતા ઓછું હોય છે આથી ખરબરથી વિદેશી માન દેશના શહેરમાં મળતા બાવે જાય છે, અને કાચી પેદાશની નજીકના લગખાનાવાળા શહેરોથી ખરબની ખામેના અથવા મીઠા શહેરોમાં વિદેશી માદ સાથે ફત્તેહમદ હરીફાઈ થઈ શકતી નથી

ઉપરના વિનક્ષણે બારણો છુટા છુટા લઈએ તો નિર્ભય નાગે પરદા ફાંભેગા થવાગી કોઈપણ દેશની મૌઘોગિન અને આર્થિક સ્થિતિમાં ઉપાત્ત યાય તેમાં નવાઈ નથી

ચોપરલાલ ગાવિંદલાલ શાહ

ઉપવનમાં બનેલો કરુણ વૃતાન્ત*

એક સુંદર ઉપવનમાં એક મોગરાનું પુષ્પ પાસે આવેલા એક જૂઠ્ઠા નાનુક અને પાતળા પુષ્પ ઉપર પ્રેમાસક્ત યઈ ગયું. જે પછે મોગરાએ આ પ્રકાશમય અને પ્રેમમય જમતમાં પ્રવેશ કર્યો અને નાનુક અને સુંદર જૂઠ્ઠાને વસન્ત ઋતુના પવનથી આત્મિક હોલતી બેઠી ત્હારથી જ ત્હેનું ચિત્ત તે તરફ આકર્ષાયું હતું. આખી વસન્ત ઋતુ ત્હેણે તે જૂઠ્ઠાને એક મોગરાને છાજતા આવેશથી મ્હાયા કર્યું, અને ત્હેના વિચારો કરતે નિઃશ્વાસો મૂક્યા કર્યા. શ્રીખન્નુ આવી અને જયોરે જ્ઞહારે સર્વ પ્રકૃતિ મંદ યઈ નિદ્રાવશ થતી હતી ત્હારે મોગરા પ્રેમની લાગણીથી ઉત્કેષાઈ પોતાની પ્રિયાને પ્રેમગીતો ગાઈ સંભળાવતો હતો. મધ્યરાત્રિએ જ્ઞહારે ધુમ્મસરૂપી રાખરંગની કામળીમાં ધવંતો, ખીણ્યો, તેમ જ આખી પ્રકૃતિ વીરલ થતાં હતાં, રાત્રિનો પવન નિદ્રાવશ થયેલી આખી પ્રકૃતિને નિદ્રામાં વિદ્ય ન થાય ત્હેણી રીતે કોઈ મુસાફરની વાર્તા આખા ઉપવનમાં પ્રસારવતો હતો, તે વખતે, ઉત્કંઠાને લીધે જગતો પડી રહેલો મોગરા પોતાના રવખની સુંદરીનું મનરંજન કરવા પ્રેમગીત ગાતો હતો. આખી શ્રીખન્નુ ત્હેણે પોતાની પ્રિયાનું મનરંજન કરી ત્હેનો પ્રેમ મેળવવાના પ્રયત્નો કર્યા પણ તે તો તિરસ્કારચુકત દૃષ્ટિથી ત્હેની રહામે બેઠી પોતે દૂર રહેતી હતી.

જ્ઞહારે મોગરાએ પોતાની પ્રિયાને પોતે ત્હેને આદેશે એમ જણાવ્યું ત્હારે તે બોલી “એ વાત-તે કદી જાને ? હું તો ત્હારા કરતાં કેટલી મ્હોટી છું. અને મ્હને તો સ્વતન્ત્ર રહેવું જ ગમેછે. મ્હને તો અર્ધિન્ન આ ડાળી ઉપર પવનમાં ઝોલાં ખાવાં અને નાચવું ગમેછે. મ્હને કોઈને પણ તાળે રહેવું ધર્મ નથી. તું મ્હને મળ્યો હતો તે વાત જ વીસરી જાજે.”

હાવાં હાવાં સ્ત્રીની જાલ પ્રમાણે ત્હેણે ઘણા મ્હાનાં કહાણાં. તો પણ મોગરા તો પોતાનાં અને ત્હેનાં વચ્ચેનું અન્તર જાણે કે ઓછું કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય તેમ પવનમાં ત્હેની નજર ઝોલાં ખાવા લાગ્યો.

શરદઋતુ આવી અને ત્હેની ઝાકળથી મોગરા ઉપર સુંદર તેજ આવી, એટલે જ્ઞેણે આટલા વખત સૂધીની મોગરાની વિનંતિને સ્વીકારી નહોતી તે જૂઠ્ઠા, સ્ત્રીઓની રીત પ્રમાણે તે કૌન્દર્થ બેઠીને આખરે મોગરાને શરણુ યઈ. પણ મોગરાએ પોતાની પ્રિયાના સુંદર મુખ ઉપર સુખ્યન કરવાનો પોતાનાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યો. તેમ કરતાં એક દિવસ, તે ડાળી ઉપરથી તૂટીને જમીન ઉપર પડ્યો.

* જુલાઈ ૧૯૧૦ ના Modern Review માં પ્રસિદ્ધ થયેલા Mrs. Saint Nihal Singh ના “A Forest Tragedy” નામના અંગ્રેજ લેખનુ ભાષાન્તર.

તે નીચેથી પોતાની પ્રિયાને કહેવા લાગ્યો “ તું પણ વેલ ઉપરથી તૂટી પડ્ય. આપણે આખરે એક બીજાને મળીને સફાઈ.” ;

પણ જૂઠ્ઠાને જીવન વધારે પસંદ હતું અને વેલ ઉપરથી તૂટી પડતે ખીલી હતી. મોઝારો દિન પ્રતિદિન વિનંતિ કર્યું ગયો પણ જૂઠ્ઠાને પોતાના સ્વામી કને જવાનું મન તો ધણું હતું, પણ તેમ વેલ ઉપરથી ખરી પડવું ગમતું નહોતું અને મોઝારાના પ્રેમને માટે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય તથા જીવનની લાલસા છોડવાં ગમતાં નહોતાં. નિરાશાથી ઇન્ખી થઈ મોઝારો નિસ્તેજ બન્યો, કરમાઈ ગયો, અને શોક કરતો કરતો મૃત્યુ પામ્યો.

વેલ ઉપર વળગી રહેવાના દૃઢ પ્રયત્નો કર્યા છતાં એક દિવસ શરદઋતુના તોફાની પવનથી આખરે જૂઠ્ઠા તૂટીને જમીન ઉપર પોતાના મૃત સ્વામી પાસે પડી. પણ જન્મારે તહેલે પોતાનું ફિક્કું પડી ગયેલું મ્હો મોઝારાના મુખને અડકાડ્યું ત્યારે તહેલે દિવંગીર થઈ નિઃશ્વાસ મૂક્યો. તહેને એમ થયું કે—દરેક પુખ્તો આખરે વૃક્ષ ઉપરથી પડવાનો દિવસ આવ્યા વનરતો રહેતો જ નથી—અને તહેને પોતાની બૂલ જણાઈ પોતાનો સ્વામી ભર લુવાવરથાને લીધે પ્રણી મૈન્દર્યવાન હતો તે જ વખતે પોતે વેલ ઉપરથી સ્વતંત્રતાનો લોભ છોડી દઈ વેળાસર જ નીચે ન આવી તે માટે તે પસ્તાવા લાગી, અને મૃત્યુને શરણુ થતા પહેલાં થોડા દિવસનું પણ મુખ ન મોગવી સકવાથી પોતાને કપકો દેવા લાગી. આ ઉપરથી તહેને બોધ મળ્યો કે પ્રેમમાં કાંઈ સ્વતંત્રતા અથવા તો પોતાનું વ્યક્તિત્વ જતાં રહેતાં નથી પણ ઉઝડો તહેમાં વધારો ચાલે. આખરે તહેને જણાયું કે જીવનની લાલસા અને સ્વતંત્રતા કરતાં પ્રેમ વધારે મૂલ્ય છે. પણ અસૌસ! હવે સમય વીતી ગયો હો. તે આખરે નિઃશ્વાસ મૂકતી, રૈતી, રૈતી, મૃત્યુને શરણુ થઈ.

વાંદરા.
આગસ્ટ. ૧૯૧૩. }

નહિનકાન્ત નરસિંહરાવ દીવડિયા.

ચરોતર.

પૂરવણી.

આ શબ્દ વિશે ચર્ચા આપાદના અડમા મોડા પછી મ્હારી નોંધપોથીમાની નીચેની નોંધ જડી —

સુદ્ધિપ્રકાશ મેષ્ટેઆર ૧૮૬૨ પૃ ૨૦૮

“ એ કવિ ચરોતર જિજ્ઞાસા મંથેમર મામનો ભાગ હતો ”

જાહિં ‘ ચરોતર ’ શબ્દ છે, ‘ ચરોતર ’ નથી ન કેમવનાન નુમે ‘ ચરોતર ’ નામ જૂના વખતનું હતું એમ મહેને લખ્યું હતું ‘ દાન્ડાદે-પ્રમન્ય ’ મા ‘ ચરોતર ’ છે એમ હેમના તા ૩-૫-૦૫ ના પત્રમા જણે છે (જો કે એ પ્રશ્ન આપણા ચરોતરથી ભિન્ન છે)

તો આ ‘ ચરોતર ’ નું પત્રી ‘ ચરોતર ’ ઈ મ ૧૮૬૨ પછી થયેલું અર્થાત ‘ ચરોતર ’ એ શબ્દ અને ‘ ચરોતર ’ એ વ્યુત્પત્તિ કૃત્રિમ અને આધુનિક જ, પ્રેમાનન્દનો શબ્દ ‘ ચરોતર ’ હોય નહિ

આ નોવનો જિતારો આપી એટલું જ જિમેનુકુ કે ઉપર ટોડમાથી આપેલા ‘ ચર-જિતર ’ નામ જોડે આ ‘ ચરોતર ’ નો વિરોધ આવતો નથી આપણા દેશમા ડ નો ૨ નથી થતો તેથી ચર-જિતર, ચડ-જિતર, ચરોતર એમ થયું હોય

વાંદરા,
તા ૧૦-૮-૧૩

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

ખંભાત:

આ શહેરનું નામ શા ઉપરથી પડ્યું હશે ? રા. કમળાચંદર પ્રાણસંકર ત્રિવેદી એ ગામને સ્તમ્ભાવતી એક સ્થળે કહેલે:—

“ હમારી સ્તમ્ભાવતી નગરી પ્રાચીન છે. સોમેશ્વરની કીર્તિકૌમુદી જેવા અન્યમાં હેતુ વર્ણન આવેલે. ”

(બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ ૧૯૧૧, પૃ. ૨૩૫)

(પ્રસંગવશાત્ કહ્યું કે ‘ કીર્તિકૌમુદી ’ નો સમય વિક્રમ સંવત્સરા તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં છે; તો તેથી લગભગ એક સૈકા પૂર્વે પણ ખંભાતનું નામ એક અન્યમાં જુએલે; માટે ‘ કીર્તિકૌમુદી ’ ને આધારે પ્રાચીનતા કહેવામાં કંઈક બિનતા આવેલે.)

આજ સુધી તો સ્તમ્ભતીર્થ એમ નામ આપણે જાણતા આવ્યા હિયે. તો એમાંથી ખરી વ્યુત્પત્તિ કેઈ હશે—સ્તમ્ભતીર્થ કે સ્તમ્ભાવતી ? બંનેના ગુણદોષ તપાસિયે; તપાસવાની જરૂર તો નહોતી, પરંતુ રા. કમળાચંદર જેવા વિદ્વાન સ્તમ્ભાવતી જેવા પ્રયોગ કરે ત્યારે જરાક યોગવાનું અને તપાસવાનું કારણ ઉત્પન્ન થાય.

સ્તમ્ભાવતી—

(૧) આ રાજ્ય કોઈ પ્રમાણુભૂત અન્યમાં, લેખમાં ઇત્યાદિમાં વંશરાંધાનું જાણ્યું કે સાંભળ્યું નથી. પણ રા. કમળાચંદરે સ્તમ્ભાવતી નામ દર્શને ‘ કીર્તિકૌમુદી ’ માં હેતુ વર્ણન છે એમ કહ્યુંલે તો એ અન્યમાં એ નામ હશે એમ અહીં બંધાય. પરંતુ ‘ કીર્તિકૌમુદી ’ માં તપાસતાં હેમાં પણ સ્તમ્ભતીર્થ છે, સ્તમ્ભાવતી નથી.†

‡ આ વિશે આગળ ઉપર ૨૫૯ ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે.

† ‘ કીર્તિકૌમુદી ’ સર્ગ ૪ ના શ્લો. ૩ તથા ૪ આ પ્રમાણે છે:—

ન્યાયં નિવેશયન્નુલ્લ્યાં નિર્વ્યાજઃ સ્વજનઃ સતામ્ ।

સ્તમ્ભતીર્થં જગામ શ્રી વસ્તુપાલો વિલોકિતુમ્ ॥

સ્તમ્ભતીર્થં મનસ્તીર્થપ્રમાદ ઇવ... ..

કેપામમોપ નો દોષમીપ્સિતાનિ દદૌ ચ યઃ ॥

ચોપા† શ્લોકનું પૂર્વાર્ધ અહિં જતાવ્યા પ્રમાણે ખંડિત છે; અને ઉત્તરાર્ધમાં પ્રથમ શ્લોક આમ અર્થહીન જણાતો છે. પ્રે. કાચવટેએ શાંભવઃ એમ પૂર્તિ કરાવી છે (પૂર્વાર્ધમાં) અને આચાર્ય વલ્લભજી હરિદત્તે કેપાં મુમોષ એમ પાઠકલ્પના તૃતીયચરણમાં રીધે. ‘ કીર્તિકૌમુદી ’ ભાષાન્તર પૃ. ૪૦ કુટનોટ.)

(૨) સ્તમ્ભાવતીમાં સ્તમ્ભના અન્ત્ય સ્વરોનો 'આ' થવા માટે કશું પ્રમાણ નથી. મતૈયહ્વચોઽનિજિરાદીનામ્ (પાણિનિ ૬-૩-૧૧૯) એ સ્તમ્ભ પ્રમાણે બહુ (એટલે એ કરતાં વધારે) સ્વરવાળા શબ્દોની પધ્ધતિ મત્ (— ઘટ્) પ્રત્યય આવે તો તે શબ્દોનો અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય, —આખો શબ્દ સંજ્ઞાવાચક (= વિશેષ નામ) હોય તો; અનિરાદિ શબ્દોને આ નિયમ લાગતો નથી. ખીનું સ્તમ્ભ શરાદીનાંચ ૬-૩-૧૨૦ છે, તે પ્રમાણે શર વગેરે શબ્દોને મત્ (— ઘટ્) પ્રત્યય લાગતાં અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ થાય. આ સિવાય ખીનું સ્તમ્ભ આ પ્રસંગે કામનાં નથી. હવે સ્તમ્ભ શબ્દ બહુસ્વર નથી દ્વિસ્વર છે, તેમ જ શરાદિ ગણમાં પણ એ શબ્દ નથી. એટલે આ બેમાંથી એકે સ્તમ્ભ માટે કામ નહિ આવે.

(૩) પરંતુ આ વધો બહુ મહત્વનો નથી. કાવાન્તરે નવા નવા શબ્દોનો પ્રવેશ ઉપર કહેલા ગણમાં ધાય એ અમળવિત નથી; પુષ્પાવતી, પદ્માવતી, શબ્દો જુવો, પરંતુ કોઇ પ્રમાણરૂત અપાદિકમાં પ્રયોગ થયાનો આધાર તો બેમને જ; એટલે ઉપરના બાધની જોડે મળીને આ બાધ સળગતા મેળવે છે.)

(૪) 'ખંભાત' શબ્દ સ્તમ્ભાવતી શબ્દ ઉપરથી બિપળની સકાય એમ નથી; વાગ્યાપાશના નિયમો અહિં બાધક બને છે. સ્તમ્ભાવતીનું પ્રાકૃતદ્વારા 'ખંભાવતી' કે 'ખંભાવર્ધ' થાય; પણ 'ખંભાત' ના અર્થ સહે.

(૫) 'ખંભાત' એ શબ્દ નપુસકલિંગમાં વપરાય છે; સ્તમ્ભાવતી ઉપરથી એ બન્યો હોય તો સ્ત્રીલિંગમાં વપરાત. 'કાન્ડકદે પ્રબન્ધ' માં— 'કિંચું ખંભાત'—એમ વચન નજરે પડે છે, તે નપુસક લિંગના મળનું સ્વયં છે; ત્હારે 'જુનરાત' ને 'જુનરના' ઉપરથી થયાં છે તે માટે— 'જૂનરાતિ તે કહીઈ કિસી'—એમ સ્ત્રીલિંગનો પ્રયોગ બ્યુત્પત્યસાર છે.

સ્તમ્ભતીર્થ—

(૧) આ નામ પ્રાચીનસમયથી વપરાતું આવ્યું છે, ત્હેનાં અમંદિગ્ધ પ્રમાણો છે:—

(ક) શ્રી સ્તમ્ભતીર્થ પુટમેદનં ચ

યત્રોમયત્ર સ્ફુરતઃ પુરે દે ।

અહમ્મદનાદ પુરાનનાયાઃ

કિં કુન્દલે ગૂર્જરદેશહમ્યાઃ ॥

(દેવ વિમલગણિત 'હીરસૌભાગ્ય' નામના મહાકાવ્યનો સર્ગ ૧, શ્લો. ૬૬)

આં કાવ્યની ભૂમિકામાં હેના કર્તાના મંબન્ધમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે અને હેની નીચે પશ્ચિમીશિષ્યદક્ષકાશાનાયૌ એમ સહી છે:—

‘ પ્રન્યભિર્માણસમયસુ વર્ણનીયસ્ય હીરવિજયગણેર્મરણસ્ય ૧૬૧૨ વિક્રમસંવત્સરે
(1595 A. D.) ચાદ્રપદશુકૈલકાદર્યાં વર્ણિતત્વેન પોદ્ધશશતકાદુપરિતન એવ
સંમાચ્યતે ।*

પ્રો. આણંદચંદ્રે ત્રીજી શુભરાત્રી સાહિત્યપરિપદ્ધમાં આપેલા ‘ શુભરાત્રના મંસ્કૃત સાહિત્યના રેખાદર્શન ’ મા ઉપરનો સ્લોક એક પુટનોટમાં આપ્યો છે, અને મૂળ લેખમાં અન્યરમ્યાસમય વિશે ઉપરના ભૂમિકામાંના ઉતારા પ્રમાણે જ મત દર્શાવ્યો છે.

(સ્વ) ‘ દીર્ઘિકૌમુદી ’ સર્ગ ૪ સ્લોક ૩—૪ માં પણ એવાર સ્તમ્મર્તાર્ય નામ છે તે ઉપર આપણે જોઈ જ ગયા. એ અન્યનો રચનાર સોમેશ્વરદેવ વિ. સ. ૧૨૫૦ થી ૧૩૦૦ સુધીમાં લગભગ રચી ગયો—એમ આચાર્ય વલ્લભજી હરિન્દત બતાવે છે. †

(ગ) વસ્તુપાળ તેજપાળ એ બાઇબોના કુલ ૧૬ લેખ જાણવામાં આવ્યા છે; હેમાંના ગિરનારમાંના એક લેખમાં સ્તમ્મર્તાર્ય નામ છે; એથી લેખ આચાર્ય વલ્લભજીએ ગણાવ્યો છે. હેમાં પણ સ્તમ્મર્તાર્ય ને વેલાકુપ (? વેલાકુપ) (= ખંડ) નું વિશેષણ આપ્યું છે. (દીર્ઘિકૌમુદી બાયાન્તર, પ્રજ્ઞાવના તથા ઉપોદ્ધાત પૃ. ૩૨ તથા ૩૪). આ લેખો મંદલ ૧૨૭૩ અને ૧૨૮૯ દરમ્યાનના દશે એમ આચાર્ય વલ્લભજીની અવિશ્વ પ્રજ્ઞાવનાથી જણાય છે.

(ઘ) “ પ્રવાસકૃત ” નામના અન્યનો રચનાર ગંગાધર અન્યને અન્તે મહેલા

* આ સર્વ માહિતી તથા ઉતારા (‘ હીરગૌભાગ્ય ’ માંના) ખખાતના રા. દયા-ચંકર રવિશંકર વાચસ્પતિએ મ્હારે માટે શ્રમ કરીને પ્રાપ્ત કર્યા છે; આગળ ઉપર પણ કેટલીક માહિતી આવશે તે પણ હેમના જ અમનું ફળ છે; આ માટે હેમને આભાર આર્યને ખાનું છે.

† ‘ દીર્ઘિકૌમુદી ’ બાયાન્તર, પ્રજ્ઞાવના તથા ઉપોદ્ધાત પૃ. ૪૩ જુઓ. તરત જ પછી પૃ. ૪૪ મે કહેલો મં. ૧૩૧૧ નો લેખ તે સોમેશ્વરની કૃતિમાં આચાર્ય ગણાવે છે. આ કંઈક અમંગલિ છે. સોમેશ્વર ૧૩૦૧ ની પણ પછી દશે એમ એ લેખ ઉપરથી ખાનું પડશે.

વચનમાં કહેછે કે—આ અન્ય મ્હે વિ. સં. ૧૧૬૩ માં ગુર્જરમહાસભામાં આવેલા સ્તમ્ભતીર્થમાં સંપૂર્ણ કર્યો.

(‘Gurjars’—by Mr Devadatta R. Bhandarkar M. A. page 14)

આમ સ્તમ્ભતીર્થ શબ્દ વિ. સં. ૧૬૫૨ પછીના ‘હીરસામાજ્ય’ માં; તેથી પૂર્વે વિ. સ. ૧૨૫૦—૧૩૧૧ ના ‘કીર્તિકૌશુદી’ કાવ્યમાં, તથા તે અરસાના શિલાલેખોમાં; અને છેવટે તેથી પણ પૂર્વે વિ. સં. ૧૧૬૩ ના ‘પ્રવાસકૃત’ અન્યમાં નજરે પડેછે; અને એ છેવટના સમયમાં પણ એ નામ ગ્રામીન હશે એમ સંભવ છે. બિન્ન બિન્ન સમયમાં અને બિન્ન બિન્ન અન્યમાં એક જ નામ જડેછે, તેથી એ નામ પડિતોએ માત્ર કાવ્યાદિકમાં ગોઠવવાને રમેલું હોવાનો સંભવ પણ ટળેછે. તો છેક ૮૦૦ વર્ષ ઉપર જે નામનો ઉપેખ થયેયોછે તે મુદ્દીને સ્તમ્ભાવતી એ કલ્પિત અને નિરાધાર નામ સ્વીકારવાને હું તો તૈયાર નહિં થાઉં.

(૨) વ્યુત્પત્તિ તપાસતા પણ ‘ખ’ભાત’ શબ્દ સ્તમ્ભતીર્થ ઉપરથી બરાબર રીતે આવેલો જણાયછે;—સ. સ્તમ્ભતીર્થ, ગ્રા. સંમહત્યં, પછી ખંભાત, ખંભાત યત, ખંભાત

(હજી પણ ખંભાયત એમ કેટલાક લોકો કહેછે, ‘કાન્હાદેવપ્રબંધ’ માં, ‘ખંભાયત’ શબ્દ છે તે આપણે પાછળ જોયુંછે.)

(૩) આ વ્યુત્પત્તિમાં ખંભાત શબ્દ નપુસકલિંગ છે તેનો પ્રુકામો મળેછે; તીર્થમ્ નપુંસક લિંગ છે તેથી.

એક વિદ્વાન મિત્ર સૂચવેછે કે ‘ખ’ભાત’ની વ્યુત્પત્તિ સ્કમ્મતીર્થ ઉપરથી કેમ ના સંભવે? સ્કમ્મતીર્થનું પછીથી સ્તમ્ભતીર્થ થઈ ગયું હોય એમ કેમ ના હોય? સ્કામઃ ૧. The Supreme Being; ૨. Name of a Vedic Deity,—એમ આપે આવેછે. આ મિત્ર હેનો અર્થ શિવ કરેછે. ખંભાતમાં શિવનું દેવાલય તો છે જ; બધે હોય. એટલા ઉપરથી વિરોધ લક્ષણ ગણી ગામનું નામ પડે એ સંભવ યોગ્ય છે. તેમ જ છેક વિ. સં. ૧૧૬૩ સંધી આપણે સ્તમ્ભતીર્થ નામ જોઈયે છીએ; તો તેના વિરોધમાં સ્કમ્મતીર્થની કલ્પના શા આધારે મૂકાય? વિ. સ. ૧૧૬૩ ની બહુ પૂર્વે સ્કમ્મતીર્થને મૂકવું પડે; અને તે માટે કોઈ પણ અન્ય કે શિલાલેખાદિકનાં પ્રમાણ જડ્યા વિના માત્ર તર્કને સ્થાન કેમ આપાય?

માટે સ્તમ્ભતીર્થ એ વ્યુત્પત્તિ તથા નામને જ હજી તો આપણે સ્વીકારવાં પડશે

ખીન્ને પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે સ્તમ્ભતીર્થ નામ પડ્યું શા ઉપરથી હશે?

જાણ્યામાં રા. કેશવલાલ ધ્રુવે કે કોષથી એમ કલ્પના એકવાર ઉપસ્થિત કરી હતી કે ખંભાત પાસે દીવાદાંડી હશે તે ઉપરથી સ્તમ્મતીર્ય પડેલું. પરંતુ આ કલ્પના માટે કશો આધાર નથી. સ્તમ્મનો અર્થ દીવાદાંડી યાવ એમ લાગતું નથી. તેમ ખંભાતમાં દીવાદાંડી હશે એ કેવળ તર્ક ઉપર ચલ્યુતર ના ચલ્યાવ. વળી, 'કીર્તિકામુદી' માં ખંભાતનું, ત્યાંના સમુદ્રનું, એમ સવિસ્તર વર્ણન છે, પણ દીવાદાંડીનું નામ નથી. તેમ જ દીવાદાંડી કાંઈ ખંભાતનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ના હોય, દીવાદાંડીઓ તો સમુદ્ર કિનારે અનેક સ્થળે હોય, એટલે તે ઉપરથી તે અર્થનું નામ પડે એ અસંભવિત છે. તેમ વળી દીવાદાંડીને તીર્થ જોડે શો સંબંધ ?

એક ખીજી કલ્પના નોંધવા જેવી છે. ખંભાતમાં સ્તમ્મેશ્વર મહાદેવજી, તેનું લિંગ સ્તમ્ભના આકારનું કાંઈક છે. આમ હોય તો આ ઉપરથી સ્તમ્મતીર્ય નામ કેમ ના પડ્યું હોય ? 'કુમારિકાખણ્ડ' માં વાર્તા છે કે ત્રેતા યુગમાં કુમારે (કા તીર્થે) તારકાસુરનો વધ કર્યો તે વખતે આ મહાદેવની સ્થાપના થઈ હતી. (તારાપુર નામ ખંભાત પાસે છે તે તારકાસુરના વધ ઉપરથી નામ પડેલું કહીવાયછે.)

વળી 'હીરસૌભાગ્ય' કાવ્યમાં ખંભાતમાં આવેલા સ્તમ્મનપાર્શ્વનાથનું માહાત્મ્ય છે ત્યાં ધી સ્તમ્મને સ્તમ્મનપાર્શ્વદેવઃ એમ (મર્ગ ૧ શ્લો ૪૪ માં) છે. આ ઉપરથી સ્તમ્મન એમ પણ નામ ખંભાતનું જણાયછે; પરંતુ વખતે તે છન્દની સગવડ માટે પણ કવિએ રચ્યું હોય, ખાસ એટલા ઉપરથી કહું છું કે એ જ કાવ્યમાં સ્તમ્મતીર્ય નામ પણ છે, ને તે મુખ્ય લાગે છે. નૈનોનો મત એમ છે કે સ્તમ્મનપાર્શ્વનાથ ખંભાતમાં છે તે ઉપરથી સ્તમ્મતીર્ય નામ પડ્યું છે. આ પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં હેસનું ચૈત્ય છે પણ સ્તમ્ભ જેવું કાંઈ નથી.

આ ઉપર કહેલી કલ્પનાઓમાંથી વધારે સુવચિત સ્તમ્મેશ્વર મહાદેવના સ્તમ્ભ જેવા ખાણુયાળી કલ્પના લાગે છે એટલું કહી છેવટે એક નવી કલ્પના વિચારક વર્ગ આગળ રજૂ કરું છું; તે એ કે ખંભાતમાં કોઈ કાળે અશોકનો લેખવાળો સ્તમ્ભ અથવા હેવો કોઈ ખીજનો સ્તમ્ભ હોય તે ઉપરથી સ્તમ્મતીર્ય નામ કદાચ પડ્યું હોય. પરંતુ આ માટે વસ્તુસ્થિતિનું પ્રમાણ જડતા સધી ખાતરીથી કશું ના જ કહેવાય.

વાંદરા,

તા. ૨૬-૭-૧૩

}

નરસિંહરાવ સોળાનાથ.

સ્વ. સૌ. વિન્યાસકર્મીના જે સદમજવાની શક્તિ આવી તે કાલે-
લાવરયાને પરિભાગ અને કુમારિકા-અવ-

I curse not nature, હારે એક પિતા છે, એ શ્રીમત પિતાની છાત્રે
For nothing is this શકે તે સમયે-તેમના પિતાએ પણ સ્વર્ગવાસ
* તત્કાલ અને ગૃહસ્થાશ્રમના પ્રવેશ-કાલે (ચોવીસ વર્ષે)
That Good પ્રાપ્તિએ ગયા. આશ્ચર્યજનક એ જ છે કે જે કાલે-જે વયે
One હતાં તે જ વય આટલારે તેમની એક પુત્રી બહેન વસંતકુમારીની
જ આપણે તેા મંત્રોપ પામીશુ કે પ્રભુ દયા-મૂર્તિ-આગમૂર્તિ છે અને
માપણું શ્રેય અર્થે જ હશે-હોતું જોઈએ.

પ્રભુ ભક્ત

સ્નેહી અને મિત્ર અને પુરાણું અંતિહામિક અને કોઈ કોઈ લોક ગીતામા ગવાયેલુ અમદાવાદ-
છે અને આદેર ડોસ આવેલુ ધોળકા એ તેમના શંકરની મનહર ઉદ્યાન-કીડા ભૂમિ હતાં.
કોણુ વિરહતાડની લીધી નામેર ” અથવા Rasbhajala of Kathiawar એ નામથી
છે અને તત્તુ પુરાણું મધુવા-એ તેમનાં કિશોરાવધાની આનન્દ-ભૂમિ-કાવ્યશક્તિને ઉદ્દેશનારી
ભૂમિ હતાં. અને અન્તે ભાવનગર અને મુખ્ય એ તેમના મૃત્યુને પાસે લાવનાર-તેમને
શ્રેષ્ઠ અસ્વચ્ચતા દેનાર-હૂર રાક્ષસી ભૂમિ હતી

તે આ
લીધે સ્વર્ગસ્થ બહેન વિન્યાસકર્મીનું હૃદય ધણું જ કોમળ દયાબર્ધુ અને સ્નેહલ હતું. કોઈ
સ્થિતિ રતાને સીરે આવેલું ન્હાતું વક્ત્ર-ચક્ષુસાર એકલુ ઉભેલુ-વર્ણગુણના જલપ્રવાહથી જનરિત
એક જીવે ભૂમિમાળ શરણુ લે, અંધવા પ્રાતઃકાલના ઝાકળ બિન્દુથી જોપતું કોઈ સુન્દર
મળી મન મધ્યાહ્નના મૂર્ચના પ્રખર તાપથી ખરી નબ, તેમ સંસારનો પ્રખળ પ્રવાહ અને
દુઃખનીઓ અને સળીઓના અકાલ અવમાનનો પરિભાગ-તેમની જીવનદોરી તોડવા બસ
હોતી. એ સંસ્કારી અને ભાવમયું હૃદય કોમળે અવગચ્છ જોઈ શકતુ નહિ. તેમના એક
જુ બહેન સમાં પ્રિય સખા સ્વ. બહેન ગોદાવરીના અકાલ મૃત્યુના સમાચાર જહવારે આજથી
જુએક વર્ષ પહેલા તેમણે સાંભળ્યા ત્હારથીજ તેમની ચારીરિક ક્રિયતિ મતોપકારક નહતી.
જુએક વિદુષી બહેનના સ્મરણે અને પત્નીએ તેમના ઉપર ધક્કીજી અસર કરી હતી અને તે
શી દેવશયીજી જે અકાલ અવસાન હમણા ધણુ તેના જાખા ચિહ્નો દશમાન ચતાં હતાં
આ તેમનાં કેટલાંએક કાવ્યોનો પ્રવાહ મણુ ત્હાર પછી આ તરફ જ વહવા માંડેલો વળી
જુએક તેમનાં એક સુશીલ બાળીનું અકસ્માત અવસાન એક વર્ષ પહેલાં જ યયુ. આ બહેન
જુએક તેમના શૈશવનાં સ્નેહી હતાં. બાલ્યાવરણની સ્મૃતિમત અને વિતાદના સાથી હતાં અને
જુએક આતકાલ સુધી તેમનાં આધ્યાત્મિક અને સ્નેહ-સંપોષક હતા આ અણુધાર્પા મૃત્યુના સમા-
જી જે દિવસે તેમને મુખ્યમાં મળ્યાં તેજ દિવસે તેમને સખ-અને કષ્ટક અંશે બચકર-તર્વા
ચહી આવેલો અને ત્હાર પછી તેા એમનાં બાળીનું સ્મરણુ જ તેમની આખ્યામાં આંસુ
જુએક લાવવાં બસ હતું: તેમને ઉદ્દેશીને જ લખાયેલા “ પ્રીતિગરણુ ” એ નામનાં એક સરલ
ભાવ ભર્મા કાવ્યમાં એ બહેન ગાય છે—

“ તું બહાલસોયી બાબીના બણકાર વાગે કાનમાં ”

× × × ×

“ ઉજ્જવલ કીધુ કુળતાતનું તું કુલ સુહાવન વેલડી

* * * *

“ તું તાપસી સમ કૈંક આવાં તપ તપી ચાલી ગઈ.

× × × ×

માતા સમી, બહેની સમી, બાબી સમી, સૈયર સમી,

તું પ્રીત જોવી અવનવી હું માટે કૈં કૈં ધારતી.

* * * *

તુજ સદૃશ્યો સમારતાં ને સ્નેહનાં અશુ ખર્ચો,

બાબી! તોને બેટા મીઠાં તે કુચ્છ મધને સ્વર્ગમાં.

(૨૧)

એ અને એજ કાવ્યની બીજી ઘણીયે લેખના સ્વ બાબીને માટે લેખનો અનુપમ મોહ લાખવતી સુંદર પંક્તિઓ ઉભરી હતી. છેલ્લી પંક્તિઓ મહેં લેખની પામે વાંચી હતી પરંતુ મહેં એ વખતે વખતેયે ઝાંપી નહતી કે આ સ્મરણાબલીની પંક્તિઓ મહારે એ કાવ્યના લેખકને જ આદર્શ લખુ કાલમાં લાગુ પાડવાની છે વિધાતાની ગતિ ગહન છે એટલુજ નહિ પરંતુ લેખની ગતિની ગહનતાનું માપ કરવું એ પણ બહુ બારો બ્યર્થ જ અશક્ય જ છે એમ હું તો માનુ છું.

“ સેવા-સ્નેહ-પ્રેમ-સહાનું-સહેવું ” એ લેખનાં જીવનનાં આદર્શ સૂત્રો હતાં અને આ વચનો લેખના વાંચનગૃહની બીંસો કપર પણ લખેલાં છે પોતાના ભવિષ્યના બાળકને લાડકાવાળા સખ્તોમાં લાડ લાડાવતાં એ મોહવ માતાએ ગાયુ હતું.

“ હૈયાનો હાર-હોપ

મહારે બાળકો ।

નયનોનાં તેજ સમાડતી હું રે :

+ + + +

કુળની અમર વેલ,

મહારે બાળકો :

કુળનો દિરિટ હો કલાવતી રે :

... ..

અભેદનો અખંડ નાદ

મહારે બાળકો :

નામે ધર મોર કલાવતી હું રે

+ + + + +

અક્ષત્રી જ્યોત જ્વલન્ત

મ્હારે બાળુડા

પરિચ્છેદ રૂપ હસ્તે હો હૃદયવતી રે:

આ કાવ્ય વાંચતાં પણ શોચ કરવાનું કારણ એટલું જ કે “કુળની અમરવેલનો” લાડ શબ્દોમાં જ રહ્યો-એ લાડ આચારમાં મૂકવાની ન્યાયમૂર્તિ પ્રભુ તરફથી ના પાડવામાં આવી. વળી “પ્રણય ભગવાન”નું પ્રાર્થન કરતા મેલી સુંદર, મીઠાશબરી, લલિત અને એ “બાળુડા” ના કાવ્યની પંક્તિઓ જેમ *Feminine grace Clanguage & poetry* થી ઉભરાઈ જતી પંક્તિઓ ઉછળી હતી.

મ્હારી પૃથ્વીના મૂર્તિમન્તા કામદેવ!

મૌન્દર્યનાં સ્વામી દેવેન્દ

અવસુખ અને મોક્ષ સાંતિના દાતા!

મન, વાણી, ઈન્દ્રિય, દેહ

અને આત્માનાં ગાલીક પરમેશ્વર!

દયા કરો-પ્રિયનાય-દયા કરો

+ + + +

પ્રણય ભગવન!

આનંદ, ઉદ્યામ,

અને કલ્યાણનાં નિર્ધંતા!

આપ અમ અનાયના નાય છો!

નિર્જળ અજગાના

ઉદ્ધારક સ્વામી છો!

જડ જગતના ચેતનમય દેવ!

ઉગતા સૂર્યની કાન્તિ સમા,

ખીસેલી ચંદ્રિકાની પ્રભા જેવા,

મ્હારા તિજિર ભર્યો હૃદયમાં

આપનાં સ્મરણ ઉત્સાહ

અને ઉજાસ આપે છે પ્રભો!

+ + + +

શ્રી કૃષ્ણને હૃદયે રમતાં રાધિકાજી,

શ્રી રામને અતરૂ વસતાં સીતાજી,

નારાયણનાં ઉરમાં વિલસતાં લક્ષ્મીજી,

અને મહેશ્વરના ચિત્તમાં વિકરતાં ઉમાજી.

એમની રસ કૃદ્ધીની

સુખ સુધા પીવા આ,

अर्थः।

* વિજયવિદ્ય તેજ વિજયપુર છ ખડું ?

मे. वसन्तना तन्त्री, साहेब,

૧. વિ. વસન્તના ગત આપાટના અંકમા પ્રૌઠ સ્વામિનારાયણનો ભાવકરાચાર્ય ઉપ-
રનો ગણિતશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓને ખાસ મનનીય લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે; તેમાં તેઓ એ
મહાનુ આચાર્યના જન્મસ્થાન વિષે લખે છે કે:—

“ભાગ્દરાચાર્યેનો જન્મ સલાદિની પાસે વિજ્ઞાતવિદઃ (જે હાલ વિજાપુર નામથી ઓળખાય છે) ગામમાં થયો હતો.”

આ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રો. સાહેબ 'વિજયડવિડ' અને 'બિજાપુર' કે 'વિજાપુર' તે એક જ છે એમ માને છે.

સામકરાચાર્યના નિવાસસ્થાનનો નિર્ણય સરકાર 'જ્યોતિર્જિણિત'ના કક્ષા રા. રા. વેડકટેરા રામકૃષ્ણ કેતકરે પણ કરેલો છે. તેઓ પોતાના અધમાએ વિધવનો નિર્ણય કરતાં પ્રથમ મરીચિકાકાર મુનીશ્વરાચાર્યનાં નિયેનાં વચનો ટાકે છે:—

“आसीदिति । विज्जलविडम् । विडमिति नामैकदेशे प्रसिद्धम् । तत्कुत्रेति चेत्, सह्यना-
मककुलपर्वतान्तर्गतभूप्रदेशे महाराष्ट्रदेशान्तर्गतविडभीमपरपरायविराट्देशादपि निकटे । गोदा-
वर्या नात्रिदूरे नाम समीपे यस्मात्पञ्चक्रोशान्तरे—“गणेशाय नमो नीलकमलामलकान्तये”
इति स्तोत्रावतारम्भे उक्तगणेशस्य प्रतिमा प्रसिद्धाऽस्ति । सा तृतीयवर्णा नाम कृष्णवर्णा-
ऽस्ति” इति ।

ભાવાર્થ:—બિજ્જલમિડ આચાર્યની જન્મભૂમિ હતું. બિડ એવું નામ એક દેશમાં પ્રસિદ્ધ હતું તે ક્યાં આવેલું છે ? એના જવાબમાં સજ્જ નામના પર્વતની શાખાઓ વચ્ચે આવેલા ભૂમિપ્રદેશમાં, મહારાષ્ટ્ર દેશમાં આવેલા વિદર્ભ—વિરાટ-દેશની સમીપમાં આવેલું છે. ગોદાવરીથી ઘણું દૂર નહિ એટલે નજીકમાં, તેનાથી દશ માઇલ દૂર શ્રીભારકરાચાર્ય લીલાવતીના આરભમાં જ ગણપતિને નમસ્કાર કીધા છે તેજ ગણપતિની મૂર્તિ પ્રસિદ્ધ

* * રા. રા. કેતકરના આખા લેખમાં જ્યાં જ્યાં 'વિજ્ઞાનવિદ' નામ આવ્યું છે ત્યાં ત્યાં 'બિજ્ઞાનલખિડ' લખેલું છે. એટલુંજ નહિ પણ તેમણે ગોળાધ્યાયનો પ્રેમ સ્વામિનારાયણે ઉતાર્યો છે તેજ શ્લોક પણ ટાંક્યો છે અને તેમાં 'બિજ્ઞાનલખિડ' લખ્યું છે. ગોળાધ્યાયની કવચક્તામાં છપાયેલી આશ્ચિમાં તે 'વિજ્ઞાનવિદ' રાખ્યો એ શ્લોકમાં આપેલો છે. આથી એમ સંભવ જણાય છે કે મૂળ નામ 'બિજ્ઞાનલખિડ' હશે (ને અનર્થ છે.) અને પાછળથી 'વિજ્ઞાનવિદ' એમ ફરવાયું હશે.

છે. તે મૂર્તિ ત્રીજા વર્ણની અર્થાત્ કૃષ્ણ વર્ણની છે આથી ભારકરે યોગેહું ' નીલકમલા-
' મલકાન્તિ ' એવું ગણપતિનું વિશેષણ સૌંદર્ય ચાપ છે.

ઉપરના ઉતારાથી સ્પષ્ટ છે કે ભારકરાચાર્યનું ગામ તે બિડજ હતું, ખીજું નહિ. આચાર્યે જેની સ્તુતિ કરી છે તે ગણપતિની મૂર્તિ બિડ ગામ પાસે સિમ્બ ગામમાં અધાપિ પ્રમિદ્ધ છે એમ રા. કેતકર જણાવે છે. વળી તેઓ જણાવે છે કે ગરીબીટીકા શકે ૧૫૫૭ માં થઈ છે, તોપણ પૂર્વે ઇતિહાસના અભ્યાસને લીધે ' બિડ ' નામ સાથે ' બિજ્જલ ' રાજ્ડ શી રીતે આવ્યો તેનો ખુલાસો ટીકાકાર આચાર્યે ઉપરના ઉતારામાં કર્યો નથી. એનો ખુલાસો રા. કેતકર પુરાણ અને જોનોએ લખેલા ' બિજ્જલ ' કાવ્યને આધારે આઠ શ્લોકમાંકું આપે છે તેના અગત્યના આગતો આવર્થ એ છે કે ' શિરોમણિ ગ્રંથની સમા-
પ્તિને વખતે બિડથી દશ ચોજન ૮૦ માઇલ-દૂર અગ્નિખૂણામાં કલ્યાણ નામની જૈન રાજ-
ધાની હતી. તે દેશમાં બિજ્જલ રાજ રાજ્ય કરતો હતો. એ બિજ્જલ ચાલુક્ય રાજ-
એનો મોડળિક હતો. તેણે ત્રીજા તૈય નામના ચાલુક્ય રાજને દરારી કલ્યાણની ગાદી
લીધી અને તેની રૂપવતી સી પદ્માવતીને પોતાની રાણી બનાવી. એ રાણીના બાઈ બસ-
વને પ્રધાન બનાવ્યો. પાછળથી બસવે તેનો ઘાત કર્યો અને રાજ્યમાં શૈવ મતનું મંસ્થા-
પન કર્યું. બિજ્જલ રાજના રાજ્યમાં પોતાનું પુર-ગામ આવેહું હતું તેથી ' બિડ ' રાજ્ડની પહેલા તે રાજનું નામ ' બિજ્જલ ' ઉમેરીને ભારકરાચાર્યે પોતાના ગામનું નામ ' બિજ્જલબિડ ' કહ્યું છે તે યથાર્થજ છે. "

આ પ્રમાણે બિજ્જલબિડનું મૂળ નામ ' બિજ્જલબિડ ' છે, અને ' બિજ્જલબિડ ' તે બિજપુર નથી નીચેનો પહેલો શ્લોક વાચ્યા પછી હિંદના નકશા તરફ દૃષ્ટિ કરતાં પણ એ વાત તત્કાળ જણાય એવી છે. ફલ્લમ્.

પ્રે. રા. ટ્રે. કોલેજ
અમદાવાદ
૧૮-૯-૧૩.

માણેકલાલ કાલિદાસ ભટ્ટ.

એ શ્લોકો પૈકીના એ અગત્યના અન્ને આપ્યા છે.

x x x

શિરોમણિગ્રન્થસમાપ્તિકાલે વિદ્યાગ્રિદિશ્યમ્બકુ ૧૦ યોજનાનિ ।

કલ્યાણનામ્ની મિનરાજધાનો તન્મળહે વિજલ ર્શ આસીન્ ॥

x x x

પુર સ્થિત વિજલરાજ્યમચ્ચે તસ્માન્ન તન્નામવિશેષર્પુવમ્

શ્રીમાન્કરાર્યઃ સ્વપુરં યયાર્ય મકીર્તિર્નિ વિજલનોદનમ્ના ॥

સહવક્તા આવૃત્તિ બીજી

યોગ્યક પ્રસિદ્ધ વક્તા પંડિત લાલન.

૧. સમામાં ઉમા રહી છટાદાર બાપણુ કરતાં શીખવાનું પુસ્તક. આ પુસ્તકના ત્રણ ખંડ કરી પ્રથમ ખંડમાં શુદ્ધ શુદ્ધ વક્તાઓ કહ્યો, વિનયપૂર્વક પશુ શુદ્ધસાદાર બાપામાં દા-ખલા દલીલો સહિત બાપણુ કરી દેખાડ્યા છે; બીજા ખંડમાંના વિષયો ઉપર બને પક્ષના પ્રમાણો આપી, તેને કેવા કમમા ગોઠવવાં તે દેખાડી અને કેવા બાપાવચ્ચેથી તે વિચારો શબ્દગારવા તે સૂચવ્યું છે, અને ત્રીજા ખંડમા ચર્ચા કરવા યોગ્ય ૧૧૫ વિષયો, સૂચવેલા સહિત આપેલા છે. શુદ્ધ બાપામાં બાપણુકાર થવાની અભિલાષા રાખનારાઓને તથા ગુજરાતી વહીવેને આ પુસ્તક અવશ્ય ઉપયોગી છે.

આ પુસ્તક માટે મુદ્રિત રકુલના આ. સુપ્રીન્ડેન્ટ રા. રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંબરીયા એમ. એ. લખે છે કે-છટાદાર વક્તા થવાને ઇચ્છનારાને તો આ પુસ્તક સારી પેઠે માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવું છે, એટલુંજ નહીં પણ સામાન્ય વાંચકને પણ તે એક મોઘદાયક અને ઉચ્ચ આશય જતાવનાર સન્નિવર જેવું થઈ પડશે એમ મને સાધાર્ણ અવ-લોકન પછી ખાતરી થાય છે. તેનો પંડિતો ભાગ દરેક વિધાર્થીએજ નહીં પણ દરેક વિચાર-રકે પણ અવશ્ય વાંચવા જેવો છે. બાપણુનું જીવન, વિચારશ્રેણી, દલીલોનું વજન, અને નિર્ણયાત્મક વચ્ચેનાં ગાંભીર્ય દરેક વાંચનારને ખરેખર ઘણુંજ લાભકારક નિવડે તેવું મને જણાય છે. આ સિવાય આ અંધની એકી અવાજે પ્રસંસા કરનાર રા. રા. એન. જી. વેલીનકર, એમ. એ. એલ. એલ. બી. મુનિં ૦ રકુલોના સુપ્રીન્ડેન્ટ, રા. રા. જમીયતરામ ગો. શાસ્ત્રી બી. એ. ડ. ઇન્સપેક્ટર, રા. રા. જેકીસનદાસ જેઠાલાલ બી. એ. સંસ્કૃત પ્રોફેસર સામલદાસ કોલેજ ભાવનગર, રા. રા. કવિ નાનાલાલ દલપતરામ એમ. એ. પ્રોફેસર રાજકુમાર કોલેજ મૂળ કિંમત રૂપીઆ એક હતી પણ કેટલાક સન્નિવરોની મદદથી માત્ર... ૦-૧૨-૦

૨. આત્મજ્ઞાન અંધકાર પંડિત લાલન, અંધમાં આવેલા ઉત્તમોત્તમ આત્મજ્ઞાનના અપૂર્વ વિષયોમાંથી માત્ર મોટાક વિષયો વાચો. આત્મજ્ઞાન શાથી થાય છે? આત્મજ્ઞાને જાણનારની સ્થિતિ કેવી હોય? આત્મજ્ઞાનથી કેટલો ફાયદો થાય છે? દેહ કેવો આત્મ-હીન છે? શું બીની અભિલાષાવાળો મન વશ કરી શકે? કુટુંબનું મમત્વ કેવું છે? જો તો ખરો, તારૂં અતંગ કુટુંબ કેવું છે? જેઓને મોક્ષ નગરનું રાજ્ય મેળવવું હોય તેઓએજ આ પુસ્તક વાંચવું. ... ૦-૮-૦

૩. એક સવાલ હાંદની ઉત્તાવમાં વિગ્ર કર મારે કોણ? સવાલનો જવાબ કન્યા વિક્રમ, બાળક્રમ, અને વૃદ્ધક્રમ. એ કુર, ધાત્રી, હાત્રીકારક રીવાજોનું સત્વર નિકંદન કરવા માટે શાસ્ત્રરૂપ વિદ્યાચદ્ર યાને મુમતિ નામની બાર ચિત્રવાળી નવલ કથા છે નવલ કથાને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે કચ્છી કોમ તરફથી રૂ. ૫૦૦૦ ની ગંભીર મદદ મળી છે, જેના પ્રતાપે એ પુસ્તકની મૂળ કિંમત રૂ. ૧૫ ગમ્મતમાં આવી હતી તે ઘટાડીને માત્ર રૂ. ૧-૦-૦ રાખવામાં આવી છે. જેને લાભ સન્નિવરો લેશે અને બીજાઓને આપશે અપાવશે.

પ્રેમથી મુદ્રિત ૦-૮-૯

પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ ૦-૬-૦

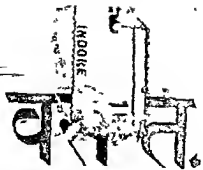
તમામ પુસ્તકોનું પેપરેજ ખર્ચ કીંમત ઉપરતાં બાણું.

લખો-મેસર્સ મેધજી હીરજીની કું. બુકસેનર્સ અને પબ્લીશર્સ પાપણુની નાં. ૫૬૬-મુંબઈ.

The Gift of Teaching

Of all the gifts God gives to man, there is none more useful than the gift of teaching. In comparison with the gift of genius or of prophecy, it is humble, but the usefulness of a gift is often in proportion to its humility. It makes little noise in the world, but it is none the worse for its quiet. Like the work of nature, it does not think how useful it is, nor how to have itself recognised, but simply how best to fulfil its end, and being wholly at one with doing, it is impatient of mere talk, more impatient of that even than of wickedness. It loves good speech, but it knows, with Solomon that the talk of the lips tendeth only to penury of life and penury of intellect. It knows the nobility of language—that language which speaks the depth of feeling in the soul, which throws into perfect form the rarest thought of the intellect, which expressed in happy humour grace and splendour of nature, words which are as deep waters, words sweet as a honeycomb, words spoken in due season, words which stir like a trumpet or thrill like a violin. It knows that to 'use' the gift of speech well and wisely is at once one of the noblest and hardest of victories, and it urges that work on all and strives for it incessantly. Yes a man ought to be able to put into a form his fellows can understand the idea that is in him, and he is not educated unless he can do so. Some may do it only in action, and that expression is worthy of high honour but he who can do it in speech as well as in action is worthy of higher honour. Still in almost every case, the expression in act should accompany the expression in speech, the lightning of deeds go with the thunder of words. For the pregnant silence of the one gives force to the noble utterance of the other.

—Stopford A. Brooke

Reg. No. B. 463

इदं सत्यं सर्वज्ञं पुनः 'मध्यस्थ' सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यथायमध्यात्म सात्यसेतजामयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्

सत्यानं प्रमदितव्यम् । धर्मानं प्रमदितव्यम् । कुशलानं प्रमदितव्यम् मृत्यु-
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष १२, अंक ६.	[भासिक]	आश्विन, संवत् १९१६.
-----------------	-----------	---------------------

तन्त्री—आनं रा भ रमणुबाध मदीपतराभ नीनकं श्री जे. जे. जे. श्री

तद्वर्ण	४४
(रा रा नरसिंहराय भोगानाथ, श्री जे सी जे.)	
द्विष्टाननी ईरसी अने ठूँ सागेरे हँ श्री कविजा	४५७
(रा रा रमणुबाध वावाभाध श्री जे)	
जे अरुजा	४६८
(रा रा चन्द्ररा ६० नर्मदासागर राया श्री जे)	
द्विष्टाननी जेडत	४६९
(रा रा ग पी श्री जे)	
आर्थसं त अने तेना ससं मु जितिलसिक दिवरांन	४७४
(रा रा भलिवाव सामगभाई दिवेरी जे. जे)	
नदीनी घाट	४८३
(रा रा. हान्तिवाव जननदान पटवा जे. जे)	
आयुर्वेदनी पुनरुद्धार	४८४
(रा रा ठाकट सुभन्त लड्डा म भडेगा जे. श्री श्री रीजेस)	
अर्थोपत्र १-२	५०२
(रा रा रा हावाभाध जेनेत्यद साध)	
(रा रा रा पधि)	

Handwritten signature or mark.

अमदावाद-श्री 'सुनीपन' प्रिन्टिंग प्रेस के. वी. गोत न सामगदासे कायुं ठे.—८' कशाग

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) યુજરાતી સાગ્રાના માસ્તરો, (૬) તળાગીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધી સર્વ પગારદારોના વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ સાથે)

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)
૮ છૂટક નકલ એકના દર ફાગમે એક આના પ્રમાણે.

મગવાનુ રેકાર્ડ—વસન્ત ઑફિસ—અમદાવાદ.

વ્યવસ્થાપક.

નિયમો.

- ૧ વગર મરીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે
- ૨ “વસન્ત-ઑફિસ”-ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઑફિસ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે
- ૪ આપાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ ગ્રન્થ કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી ચકાસ તેમ જોય તો મેળવવી. તથા એ લેખ આપાન્તરરૂપ છે અને અમુક ગ્રન્થનું મન્થના બામનું કે લેખનું આપાન્તર છે એમ અગોને લખી જણાવવું તે વિના એ લેખ water, -ગયા માટેની સંવળી જવાબદારી આપાન્તર કર્તાને સિર રહેશે which stir like a r... the gift of speech well and ખાણ-એ લેખ “વસન્ત” મા દાખલ કરવાનો યા કર્યો, of victories, and it urges થકને પાણુ મોકલનારે અમે બધાતા નથી. Yes a man ought to be જીના માસની આખર સુધીમા પણ ન મળે તો આહકે stand the idea that is in ની કૃપા કેવી પાડાયી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે so Some may do it only high honour but he who worthy of higher honour act should many of વ તથા નરમ પ્રકારની પ્લેગ માટે. go with the shadow of iver I see to the noble m

વ્યવસ્થાપક.

વ તથા નરમ પ્રકારની પ્લેગ માટે.

ટાટલીવાળા એગ્રીમીક્ષયર નહુ જેવો ઇલાજ છે
ટે વાપરો આટલીવાળા એગ્રી પીડસ રૂ ૧)
ની જોળીઓ રૂ ૦ ૧૧—આટલીવાળા દુગ પાઉર
મેતી જેવા સાકુ રાખે છે કીમત આના ૪—
કજ દીવમમા દરાજ પુજનીમાં તક્ષવત કરે છે

પુર સ્થિત ભ-જે. વાલા જે. પી. વરલી લેખારેટરી સુબધ.
શ્રીમાસ્કરાર્યે-સ્વપુર ર

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मन्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय पुरुषो यश्चायमध्यात्म सात्यस्तजामयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्

સત્યાન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન પ્રમદિતવ્યમ્ ભૂત્યં
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्

વર્ષ ૧૨, અંક ૯.

[માસિક]

આદ્યેન, સપ્ત ૧૯૬૮.

તદ્ગુણ.

પરિનામિત્વા યશોધરા —

(અડધપૃષ્ઠ)

અરહતતંત્રા હાંડા હદને કા મને પડે
પૂર્વાવસ્થાતણી છાયા ? લગવના પૂરુ આર ૧
છાયા એ અપતી માઈ લાગ્છનો ઉર શુદ્ધને ?
નિવાણુશાન્તિમા એથી પડતો બળ મે કાળે ? ૨
શરૂકાઓ દીનભાવે એ જિજ્ઞાસુ પૂછતી સતી
દ્યાસિન્ધુ મહાત્મા ત્હા છુદ્દ કે વિમલા મતિ ૩

• છુદ્દ લગવાન —

(વસન્તવિગ્ધા)

‘ સાધવી ? તું જો ! ઉદ્ધિમા અતિ દૂર ચેલું,
જન્મકા યુગ્મતા ઉદ્ધિચ્ચેમ તહિ ઠરેલું,
એમાય ધ્યાન ધરતું શશિગિચ્ચ શોકે
નામે પોતે પમળ મિમુદ્ધિનો નવાયે

ને ધન્ય આ પળ વિશે સદસા જ પેલી
 નૌકા અવશ્ય સરતી તિમિરોદરેથી
 આવી ઠરે મધુર કૌમુદીમાં પ્રવેશ.
 ધારે અનૌકિક ઇર્ષ્યાધૂરી શુભવેશ;
 એ ચન્દ્રનો નિવ કરતો સમાધિભગ,
 પોતે ધરે સર્ગીની શાન્તિતલો જ રગ,
 નૌકાસ્વરૂપ ક્ષણ તેહ વિલુપ થાતું,
 ને કૌમુદીજળ વિશે જઈ એ સમાતું.”

પરિવાજિકા યશોધરા:—

(અનુહટ્)

“ સત્ય, એ જોઉં છું સર્વ, અર્થ ના સમગ્ર કષ્ટ,
 બેઠ હેનો જતાવે ને, ભગવતી જ્ઞાનના નિધિ.”

ભુલ ભગવાન

(વસન્તતિલત)

“ સાધ્વી! તહને કહું હું આજ નિગદ એક,
 જગાન પામર લક્ષી સકશે ન બેઠ;
 નિર્વાણનું અક્ષર રૂપ ન મન્દ જાણે,
 શાન્તિજલે લહરિને સ્થાનભગ માને.”

નિર્વાણસિન્ધુજલમા કદો ના વિકાર;
 આભાસ થાય કદો, અન્ય જ એ પ્રકાર;
 મહારા અગાધ હૃદયે જનિયા જનાવ,
 હેમાચી એક વરણું, સુખ્ય ધારી બાવ:—

(અનુહટ્)

મયનો મહં કર્યાં જાડા જોધિદક્ષતલે રહી,
 ચિત્રો નાના પ્રકારોનાં પ્રગટયા ને ગયા સમી;
 અન્તે આનન્દસિન્ધુના, જળમાં જોળતું મહને
 પ્રગટયુ તીવ્ર કો જાકુ સવેદન કહું તહને,
 પામ્યો હું સદસા ત્હારે અપ્રમેય દશા નવી,
 ખરો નિર્વાણનો સિન્ધુ રેલાયો હૃદયે રમી.

(વસન્તતિલકા.)

નિર્ગ્રાણુ એ અનુભવે સતતપ્રવાહી
વર્ષો અનેક લગી, શાન્તિ રહી છવાઈ;
તો એ હોંડા અનુભવે કદો ભિન્નભારી
એ શાન્તિમાં પ્રગટતા, પછો જમ ન્દાથી. ૧૩

જે એક વેળ બનિયું, ન બન્યું કદી જો:—
હું ધ્યાનમાં સ્થિર રહ્યો, નવ સક્ષ બીજો;
ને તે ક્ષણે મધુર મૂર્તિ યશોધરાની
એ ધ્યાનમાં સ્ફુરતી જો ! પ્રગટી જ છાની; ૧૪

આબૂપણો વર્ષો દુઃખ જ રાણીજોગાં
મયે ગયાં સરી, અને પ્રગટયાં જ બીજાં,
સાદાં, તથાપિ કંઈ દીપિત દિવ્ય તેજ,
તે ધારતી મુદ્ગલ કાન્તિ નિહાળી મેં તે. ૧૫

(અનુક્રમ.)

નાકા પેલી સરે કયોત્સાપૂરમાં તે સમી સ્થિતિ
દિવ્યતા પામતી ત્હારી મધુરી મૂર્તિની હતી ૧૬

(વસન્તતિલકા.)

એ શુદ્ધ મૂર્તિ તુજ આ હૃદયે સ્ફુરતી
નિર્વાણકામુર્દાંગને દોડી મ્હે સરતી;
નિર્વાણમાં નવ યયો કંઈ તેથી બંધ,
નિર્વાણકેરું બની તું રહ્યો દિવ્ય અંગ. ૧૭

(અનુક્રમ.)

દિવ્ય સંવેદનો હેવાં, અરહંત વિના બીજા
બોગવે ના કદી, તો શી પૃથગ્જનનણી દયા. ૧૮
નિન્દે પૃથગ્જનો હેવા બાલ નિર્વાણભગને;
તપકર્મમાં મ્હોટયા પામે શું ગિરિશૂદ્ધને ? ૧૯

વાંદરા

નરસિંહરાય લોળાનાથ,

તા. ૨૧-૫-૧૩

તદ્ગુણ કાવ્યત્વં વિવેચન.

આ કાવ્યત્વં પૂર્ણ હાર્દ પ્રગટ થવા માટે અપરહંત, નિર્વાણ; ઇલાંદિનાં બૌદ્ધમતે ગ્રાં શાં સ્વરૂપ છે તેના વિવેચનની કાંઈક અપેક્ષા રહે છે. માટે એ મતના તત્ત્વજ્ઞાનમાં થોડુંક ઊતરવું પડશે.

બૌદ્ધમતે મનુષ્યત્વં વ્યક્તિત્વ પાંચ સ્કન્ધ (સંઘા) વડે બંધાયેલું છે:—

(૧) રૂપ;—ભૌતિક શરીર, આકાર;

(૨) વેદના;—એટલે Sensation;

(૩) સંજ્ઞા (સંજ્ઞા),—એટલે Perception;

(૪) સંસ્કાર (સંસ્કાર);—એટલે Discrimination;

અને (૫) વિજ્ઞાન (વિજ્ઞાન);—એટલે Consciousness.

રૂપ તે શરીરના ભૌતિક અશ તથા ગુણનો સમુચ્ચય છે; અને વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન તે ચાર માનસિક સ્કન્ધનો ગણ છે અને તેને ' નામ ' એ સંજ્ઞા છે; બંને મળી ' નામરૂપ ' એમ સંજ્ઞાથી મનુષ્યત્વં વ્યક્તિરૂપ દર્શાવાય છે.

આ પાંચ સ્કન્ધ સિવાય મનુષ્યમાં બીજું કશું સ્વરૂપમાધક તત્ત્વ નથી એમ મનાય છે. હવે મનુષ્યને પુનર્જન્મ હોવાનો સિદ્ધાન્ત તો બૌદ્ધમતે સ્વીકાર્યો છે; તો માત્ર આ સ્કન્ધમય મનુષ્યનું મરણ પછી વ્યક્તિત્વ પાણી શી રીતે ઉત્પન્ન થાય એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. મરણની સાથે પાંચે સ્કન્ધનો વિનાશ જ થાય છે. તો નવું નામરૂપ શી રીતે બંધાયું ? આ માટે બૌદ્ધમતમાં કર્મનું તત્ત્વ સ્વીકારાયું છે. કર્મમાં † સારાં, નહારાં, તેમ જ બંનેમાંથી એકે નહિ હેવાં નાન્યતરરૂપનાં કર્મનો સંગ્રહ થાય છે. મનુષ્યના જન્મમરણની પરંપરા તે કાર્યકારણની શૃંખલા છે—એ અવસ્થાભવિતાવાળી શૃંખલામાં એક અંકોડો ઉપાદાન છે; ઉપાદાન એટલે જીવનને વળગી રહેવાની વાસના; તજ્ઞા (તજ્ઞા)—જીવનની તજ્ઞા—થી ઉપાદાન ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉપાદાનથી જન્મપરંપરા (મવ) બંધાય છે. આ ઉપાદાનને સાધનરૂપ લઈને કર્મ માનવના પુનર્જન્મનું રચાયો કારણ બને છે. અર્થાત્ મરણ વખતે સ્કન્ધ બધા વિનાશ પામે છે, પરંતુ મનુષ્યના કર્મના પ્રભાવથી તત્કાળ જ નવા સ્કન્ધ

† સુક્કં સુક્કવિપાકં (શુક્લં શુક્લવિપાકં)—સારાં કર્મ, સારાં ફળ આપનારાં; કણ્ઠં કણ્ઠવિપાકં (કુણ્ઠં કુણ્ઠવિપાકં) નહારાં કર્મ, નહારાં ફળ આપનારાં; અને અકણ્ઠં અસુક્કં અકણ્ઠસુક્કવિપાકં (અકુણ્ઠં અશુક્લં અકુણ્ઠશુક્લ વિપાકં) નહારાં નહિ તેમ સારાં પણ નહિ, અને કયાં ફળ (નહારાં કે સારાં ફળ) ત આપનારાં કર્મ; આમ ત્રણ વિભાગ બતાવ્યા છે.

બંધાય છે અને નવું જીવન ચાલે છે; નવા બંધાયેલા સ્કન્ધ અને પૂર્વજન્મના સ્કન્ધ, જુદા જુદા હોવા છતાં બંનેને સાંકળનારા કર્મવડે મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ એનું એ જ છે એમ એકતા સમજાય છે.

આમ સ્થિતિ છે, તો એ કર્મનો જ નાશ થાય, તો પછી પુનર્જન્મનો સંભવ જ નહીં. આ કર્મનાશ અને તે દ્વારા નિર્વાણસિદ્ધિ એ બૌદ્ધમતે પરમ લક્ષ્ય છે. આ સિદ્ધિ માટે માર્ગ (મગ્ગો) ચાર ક્રમનો (અથવા પેટાવિભાગ લેતાં આઠ ક્રમનો) કહેવાય છે.

(૧) સોતાપાત્તિમગ્ગો—(સોતસ્ + આપત્તિ=પ્રવાહમાં પડવું); એ માર્ગમાં પડેલા ને સોતાપત્તિ એટલે મોક્ષમાં પડેલા, વિશુદ્ધિના પ્રથમ ક્રમમાં પડેલા.

(૨) સકદાગામિમગ્ગો (સકદ્=એક વાર, આગામિન્=આવનાર), આ માર્ગમાં પડેલા માણસ મર્ત્યલોકમાં એકવાર જ પુનર્જન્મ લે છે, તેથી સકદાગામી.

(૩) અનાગામિમગ્ગો (અનાગામિમાર્ગઃ)—આ માર્ગમાં પડેલા માણસ દ્વિતીય મર્ત્યલોકમાં જન્મ લેવાનો નહિ, માત્ર એકવાર અલ્પલોકમાં જન્મ લેવાનો અને ત્યાંથી નિર્વાણ મેળવવાનો.

(૪) અરહત્તમગ્ગો (અર્હત્તમાર્ગઃ)—અર્હતપણું મેળવવાનો માર્ગ; અરહા—અરહન્તો—એટલે યોગ્યતાવાળો નિર્વાણની યોગ્યતાવાળો.

આ પ્રત્યેક માર્ગના બળે ક્રમવિભાગ છે—(૧) મગ્ગો—માર્ગ, અને (૨) ફલ્લ, ફળ, સિદ્ધિ. પ્રથમના માર્ગમાં પ્રવેશની સ્થિતિ, બીજામાં તે માર્ગના ફળની સિદ્ધિની સ્થિતિ—એમ બે છે. આ માર્ગોમાં પ્રવેશ જ નાં કરેલા માણસોને પુણ્યજન (પૃથગ્જન=સામાન્યજન, અગ્રાજન) કહે છે.

માણસને જીવનતૃષ્ણાથી જીવન સાથે જોડનારી વાસનાઓનું નામ સંયોજન (=બંધન) છે. સકદાગામી માણસે અત્તવાદો (=આત્મવાદઃ) અહંતા, વિચ્છિક્કિચ્છા (વિચ્છિક્કિત્ત્વા) મશય, અને સીલવ્યત્તપરામાસો (સીલવ્યત્તપરામર્શઃ) કર્મકાણ્ડોના દમ્ભ—એ ત્રણનો ભાગ કરેલા હોય છે, અને રાગ, દોષ, મોહ (રાગ, દ્વેષ, મોહ) એ ત્રણ વિકારોને પોતાનામાંથી બહુધા હુમ કર્યા હોય છે.

એ રીતે ક્રમે ક્રમે દરેક માર્ગમાં વિશુદ્ધિના ઉત્કર્ષ થાય છે; અને અંતે અરહત્ત માર્ગમાં પેદા પછી પૂર્ણ વિશુદ્ધિ મળે છે; અરહત્તમાર્ગસ્થનામાં આરમ્ભ થાય છે અને અરહત્તસ્થસ્થનામાંથી સર્વ વિકારો—હુમ થાય છે (ચીતરાગ એ બને છે), એ નિર્વાણ પામેલા ગણાય છે. એ સ્થિતિ ઉપાદિસેસ નિબ્બાન (ઉપાદિ=પાંચ સ્કન્ધ); સર્વ સ્કન્ધ હજી રહ્યા છે એ નિર્વાણની સ્થિતિ; અને એ મરણ પામે ત્યારે હેતુ અસ્તિત્વ હુમ થાય છે; કર્મનો નાશ થવાથી ફરી જન્મ થતો નથી; તૃષ્ણા અને જીવનને ઉત્પન્ન કરનારા સર્વ

મેરુ પર્વતનું આ વર્ણન છે. સૂર્યના અથ નીચ રગતા હોય છે, તે સૂર્યના સારથિ અમરણ-
ના મયોગમાં આવતાં લાલ બન્યા,—આ એક તદ્દગુણ; અને મેરુ પર્વત ઉપરના નીચ-
મણિની લીલી કાન્તિ જોડે સયોગમાં આવતાં એ લાલ રંગ બદલાઈ ફરી નીચ ગયે બન્યો,
એ ખીજો તદ્દગુણ.

આ તદ્દગુણ કાવ્યમાં આ અવકાશનું ઉદાહરણ બતાવ્યું નથી. પરંતુ એ અવકાશનું
તત્ત્વ વિશેષ રૂપે વપરાયું છે; નિર્વાણની શાન્તિમાં અન્ય અનુભવો આવતાં પોતાનું સ્વરૂપ
તથા નિર્વાણરૂપ બને છે એ સત્ય ઉત્કટ રૂપે બતાવાયું છે, માટે તદ્દગુણ નામનો ઉપયોગ
કર્યો છે. શાન્તિવિરોધી અનુભવ આવતાં રહેતો ત્યાગ કરે એ જ્ઞાની દશામાં કાંઈક અમને
અને કાંઈક જ્ઞાનમાં હાણિકા વિકારને પ્રવેશ મળે છે, નિર્વાણમાં તેમ ના ચતા અન્ય અનુભવને
પોતાના રંગથી રંગી દેવાનું વિલક્ષણ કાર્ય ચલાવી એ દશાની અતિ ઉચ્ચ કક્ષા બતાવાય છે

કૈાસુદીપટમાં તદ્દગુણતા યામતી નૌકાના દશાન્તને આધારે ધ્રુવ ભગવાન પોતાની
નિર્વાણશાન્તિ વિશેનો એક જાતિઅનુભવ વર્ણવે છે, પોતે હોડાં મથતો કરી બોધિતૃક્ષ તળે
અને નિર્વાણસુખ મેળવ્યું, તે સ્થિતિ કાચમની ચર્ધ; છતાં એકવાર ધ્યાનમાં પોતે નિમગ્ન હતા,

ને તે ક્ષણે મધુર મૂર્તિ યશોધરાની

એ ધ્યાનમાં સ્ફુરતી જો. પ્રગટી જ છાની,

પરંતુ એ મૂર્તિ પૂર્વાવસ્થાના માનવ પ્રેમસંસ્કાર જગાડી મઝી નહિ; રાણીને છાજે હેવા
આભપણે અને વસ્ત્રો ધારેલાં હતા તે હુમ યઈ એ મૂર્તિ ખીજા માં પણ દિવ્ય વસ્ત્રાભૂષણો
વડે આઅજાહિત ચર્ધ અને

નિર્વાણમાં નન ચયો કંઈ તેથી ભગ

નિર્વાણ કેડુ બની એ રહ્યો દિવ્ય અગ,

આમ મહાન પ્રેમની મૂર્તિ—પ્રેમને ખાતર પ્રેમપાત્ર પત્નીનો ત્યાગ કરનાર અપૌકિંક
પ્રેમી—આખરે નિર્વાણ અનુભવતો હતો તે જ જ્ઞાન્ત સમાહિત દશામાં પૂર્વાશ્રમની પ્રેમ-
મૂર્તિ યશોધરાની છબિ નિર્વાણકૈાસુદીપ પ્રગટ ત્યા સમાધિનો ભગ ના ચયો, પરંતુ નિર્વાણ-
શાન્તિયે એ પ્રેમમૂર્તિને પોતાનામાં પચાવી લીધી—એકરૂપ કરી લીધી. આ અપૌકિંક
પ્રેમીનો ઐહિક પ્રેમ હુમ ચયા પછીનો અપૌકિંક પ્રેમાનુભવ પોતાને જ મુખે ગવડાવ્યો છે,
મહાન પ્રેમીનું નિર્વાણમાં પ્રગટેલું પ્રેમસ્વપ્નદશાન પ્રગટ કરાવ્યું છે; અને એ સ્વપ્નદર્શનને
નિર્વાણના દિવ્ય રંગમાં બોલ્યું છે.

અમદાવાદ

તા. ૧૨-૧૦-૧૩

નરસિંહરાવ મોળાનાંધ.

હિંદુસ્તાનની ફારસી અને ઉર્દૂ શાયેરે ઉર્દૂ સીકવિઓ.

આમુલ્ક—આપણાં વર્તમાન જીવનમાં પ્રજાની પ્રકૃતિસ્વરૂપ નારીબતિનો ઉત્કર્ષ કરવા તરફ અપ્રણયો, વિચારકો અને સાહિત્યકારોનું લક્ષ્ય પરોવાયેલું છે ત્યારે એ બતિનો જીવન-કાળ જોવાનું સહજ મન થાય છે. મનુષ્યજીવનનું દર્શન પછી તે ગમે તે કાળનું હોય તો પણ આનંદપ્રદ થયા વિના રહેતું નથી. વિશેષમા જૂતકાળની કાજળીમાં દર્શન કરવાથી વર્તમાન અને ભવિષ્યના જીવનમાં પ્રકાશના તરેહ તરેકના કિરણો છુટી નીકળે છે. આજે કાજળીમાં નજર નાખી આપણાં અતીત ઇતિહાસના એક પ્રસંગની ઝાંખી કરાવું છું. આપણાં દેશમાં મુસલમાનોએ રાજ્ય કર્યું છે એટલું જ નહીં પણ પોતાના પ્રિય મજહબનો પ્રસાર કર્યો છે. આપણા પુરાતન ધર્મ સાથે આપણે ફરી છે. આપણાં મનુષ્યજીવનમાં રમ આણ્યો છે. અને છેવટે આપણા દેશને પોતાનું વતન કરી હમ્મેશનો નિવાસ બાંધી રાખ્યો છે. મુસલમાનો આપણાં પાડોસી જ નથી પણ આપણામાં સેળભેળ થએલા આપણાં જ ભાઈઓ છે. વળી શતકો પર્યંત રાજ્ય કરવાથી રાજભાષા અને રાજસાહિત્યને ફેવત તરફથી—બુદ્ધિશાળી, રસિક, ઓજસ્વી હિંદુઓ તરફથી પણ પોપણ મળ્યું છે અને હિંદુઓના હિંદુ સાહિત્ય અને વિચારણાપર રાજજીવનનો પ્રભાવ અંકાયો છે. આજે પ્રજાજીવનના ઉત્કર્ષની અનેક નાની મોટી પ્રવૃત્તિઓમાં મુસલમાનની સામીકશિરિ વિના આપણે ચાલે એમ નથી. ત્યારે મુસલમાનોના જીવનનો પરિચય આવશ્યક છે. વર્તમાનના પરિચય માટે જૂતકાળનો પણ જરૂરી છે.

ઉક્ત એ દૃષ્ટિબિન્દુથી પ્રેરાઈ હિંદુસ્તાનની જે સમારિઓએ ફારસી અને ઉર્દૂમાં કવન કર્યું છે તેમના મંમંધી મળી શકી તેવી હકીકત એકઠી કરી આ લઘુ લેખમાં આપવામાં આવી છે.

જીનરેખલ રશીદદીન અહમદ અને વડાદરા કોલેજના પ્રો. નવાબખાલીએ મહમ્મદ આબાસ પ્રણીત ઉર્દૂ પુસ્તક "મશહિર-ઈ-નિસ્વાન"—નું નામ સચવ્યું અને બાવનગરનો સામળદાસ કોલેજના ઇંગ્લીશના અને પૂર્વ જુનાગઢની બહાઉદીન કોલેજના ફારસીના પ્રોફેસર વિક્રમરાય મહીપતરાય મેહતાએ ઉર્દૂ પુસ્તકમાંથી ફુટી નોંધ ઉતારાવી તે ગ્રાટે સર્વેનો ઓર્ગાઈઝર છું. મહેને પોતાને ફારસી કે ઉર્દૂ વાંચતાં આવડતું નથી. જુનરાતમાં એ બાપાનો અભ્યાસ કરનારા બહુજ યોગા છે. કોલેજમાં એ ભાષા શીખનારાઓ કોલેજમાંથી નીકળ્યા પછી એનો અભ્યાસ ચાલુ રાખતા નથી અને કદાચ ચાલુ રાખતા હોય તોપણ મ્હોટા કવિઓ અને શ્રીકમ્પેની મોહિનીમાંથી છુટી શાયેરની કવિતા વાંચવા અને તે વાંચનને લાભ જુનરાતને આપવા તેઓ પ્રવૃત્ત થાય એ હાલ સંભવિત નથી. એમ હોવાથી, મ્હારી પોતાની જરાપણ ચોગ્યતા નહોવા છતાં આ લેખ લખવાની નફાઈ મ્ને કરી છે. પ્રો. મેદ-

તાની ઉત્તરાવેલી નોંધ જ્યાં મંદિરમાં લાગી છે ત્યાં ઉર્દૂના અગ્નિને લીધે તેમજ પ્રો. મેહતા અને “ મશહિર-ધ-નિસ્વાન ” થી અલગ દૂર વસવાટ હોવાથી વિરાટ ટૂંકરી શક્યો નથી; તેમ ઉર્દૂ કે ફારસી સાહિત્યમાં સ્થેન પશુ અવગાહન ન હોવાથી જવા રૂપમાં આ લેખની સામગ્રી રજૂ કરવી જોઈએ તેવા રૂપમાં પણ હું રજૂ કરી શક્યો નથી. પણ મહારી ન્યૂનતાઓથી પ્રેરાઈ કોઈ બંધુ ફારસી અને ઉર્દૂ સાહિત્યની પરિભ્રમણ દ્વિ આપણા સરસ્વતીમંદિરમાં લાવશે તો મહારો આ ઉછાંછળો પણ ખરા અભિમાનનો પ્રયાસ કંઈક રીતે સફળ થશે.

ઉર્દૂ સાહિત્યને (૧) ચન્દા, (૨) હિન્નમ, (૩) શર્મ, (૪) મુશ્કરી, (૫) શુન્નાગમએ (૬) સદ્દર, (૭) આલમ, (૮) અખીર (૯) શમ્શુનિસા, (૧૦) મોતીબેગમ, (૧૧) મહમ્મદીબેગમ, (૧૨) શાહજહાનબેગમ અને (૧૩) શિરિને પોતાની કવિતાથી પોષ્ય છે. ફારસી સાહિત્યને (૧) જહાનબેગમ, (૨) શુલબન બેગમ, (૩) જહાનઆરા બેગમ, (૪) શુલશન, (૫) રઝીઆબેગમ, (૬) ગરજહાન, (૭) ઓહરા, (૮) એશુનિગા, (૯) સલીમાબેગમ. (૧૦) શાહજહાન બેગમ, (૧૧) શિરિન અને (૧૨) વસમેન જુની કવિતાએ પોષ્ય છે.

આ નામાવનિ પ્રા. નવામઅલીએ લખી મોડલી હતી એમાં જેમની ગણના થઈ છે તે ઉપરાંત (૧) ચન્દા (૨) હિન્નમ ને (૩) ગીમ, અથવા વાચતાં નજરે ચડવાથી ઉમેરાઈ છે. આમા શાહજહાન બેગમ અને શિરિનનું નામ બેવડાયું છે કારણ કે એમણે ફારસી અને ઉર્દૂ બન્ને ભાષામાં કવન કર્યું છે.

મહમ્મદી બેગમ વિશે જાણવાનેગ માહિતી ન મળવાથી નથી આપી. શમ્શુનિસા વિશે વિસ્તૃત લેખ હવે પછી લખવાનો હોવાથી એને વિશે પણ કંઈ લખવામાં નથી આવ્યું. એનો નજર ખાલી ગળી હતી તેમના તેમ જ નજર રાખવામાં આવ્યા છે.

“ મશહિર-ધ-નિસ્વાન ” (પ્રખ્યાત મુશ્કરીઓ) ગ્રંથમાં એવી તટક છટક હકીકત આપેલી છે અને કવિતાના પણ એટલા દુલ અને વોડા ઉતારા આપ્યા છે કે વિશેષ જાણવાની ઉત્કા ઉભી રહે છે. પણ ઉપર લખ્યું તે પ્રમાણે એ ભાષાથી અનભિજ્ઞ હોવાથી મહારી તેમજ મહારા વાચનારાઓની ઉત્કા દૂર કરવા હું સમર્થ નથી થઈ શક્યો માટે મહી ઘોડો ખેદ થતો નથી.

૧૧

આપણી પામે પૂરી સામગ્રી નથી. આપણી કાળજી આપણને સમગ્ર છતાં સવિસ્તર દર્શન કરાવી શકે એમ નથી, કૃષ્ણ જગવાનની જેમ મહોં ઉઘાડી ઉર્દૂ અને ફારસી સાહિત્યનું વિશ્લેષણ આપણને કોઈ કરાવે એવાં સદ્બોધ આપણાં નથી, મહિલા અને સોના માટે તટકતા મહરનાયને નિર્મિયમા જેનું દર્શન કરાવનાર ગોરખનાથ જેવા અબધૂતો હોય નથી એટલે શરૂઆત તરિકે જેવું પ્રાપ્ત થયું છે તેવું વધાવી લેવું જોઈએ વર્ષોથી ફારસી જાણનારા મહારા મિત્રોની મદદ આ કામમાં હું માગતો આવ્યો છું પણ તેઓનો અભ્યાસ પરિમિત હોવાથી તેઓ મદદ આપી શક્યા નથી અને મહારા લેખની અપૂર્ણતા

ફર કરવાની તક મળે મળી નથી. નેટલી સામગ્રી આંહી અંકલિત થઈ છે તે પરથી સા શા વિચારે જન્મ પામે છે ?

સરસ્વતી દેવીની આ પૂજારણોમાંની ધણી અમીર અને તવંગર કુટુંબની છે. મોઘવ શહેનશાહતના ઉદયની સાથે ભારતના મુસલમાન અમીર હમરાવો અને બાદશાહ નવાબોના હરમમાં સરસ્વતી દેવીની એવા મુસલમાન સભારીઓએ કરવા માટેલી મોઘલ શહેનશાહત પહેલાની કવયિત્રી રજૂઆતેગમ જ છે. લક્ષ્મીના બોળામાંજ સરસ્વતી પોપાઈ છે કવિ કુવ-ગુન કાલીદાસનું અવલોકન ખોટું કંઈ છે.

ઉતારા અત્યંત દુકા અને સ્થાનપ્રદ હોવાથી કવિત્વનાં લક્ષણ વિશે મોઝ ખ્યાલ લાવતાં અટકવું પડે છે. જે ઉતારા છે તે પરથી જોઈ શકાય છે કે પુરુષે જેવી કનિતા રચતા તેથી જ સ્ત્રીઓએ રચી છે. એ કવિતામાં સ્ત્રીત્વના અશ કોઈ રીતે બાપેવા જણાતા નથી. મીરાંબાઈ, ગિરિન્દ્રમોહિની દારસી, મિમિસ આકર્ષક કે મિમ ગ્રાંડીનાં કવનપરથી તેમનું સુંદરીહૃદય જેવું અનુભવગમ્ય થાય છે તેવું આમાં થતું નથી.

કવિતા બુદ્ધિનો વિશામ અથવા વિનોદ હોય એવું લાગે છે. આજે કવિને આપણે સહૃદય, અભિલાષુ, સંલોભશીલ, વિચારક એવાં એવા વિશેષણથી ભૂષિત કરીએ છીએ પણ ત્યારનાં કવિઓ ખુશતમે, વાગ્મી, પ્રવાહશીલ વાણીવાળા, હાજરજવાબી, ગમ્મતી એવાં એવા વિશેષણથી નવાનતા ચાલી આવેલી પરપરા પ્રભાવે કવિતા લખાતી. અલકારો, વિચારો, સંદેહો, પ્વનિઓ વગેરેમાં નવીનતા, ચમત્કાર, ચેતન કે જીવનના અનુભવનું સચોટપણું નથી. ગજદરબારીમાં લખાતી કવિતા ઘણે અંગે આવીજ હોય છે સન્દૃતમાં પણ જે સ્ત્રીચિત કાવ્ય છે તેમાં આવી જ ન્યૂનતા છે. શ્રક્ત બ્યારે ભક્તિ-કૃષ્ણ અને રામની ભક્તિથી હમીયળી ગજેલો સ્ત્રીકવિઓમાંથી કાવ્યધાગ ટૂટવા લાગી ત્યારેજ મીરાંબાઈના જેવી ઉત્કૃષ્ટ કવિતા મેળવવા ભારત આખરાણી થયું. શુદ્ધ બગવાનના ઉપદેશથી અવનવા અનુભવ કરી સ્ત્રીઓ અનંતપદ પામતી ત્યારે જ ચેરીગાથામાં અગ્રહાવની કવિતાનો ઉદભવ થયો.

દારસી અને ઉર્દૂ સાહિત્યની ભારતવર્ષમાં કેવી ખીલવણી થઈ તેની કથા એત્પાનંદ પ્રસુર હોવી જોઈએ પણ કથાનું રેખાલેખન કરવા પણ હું આરાકત છું. ઉર્દૂના ઉન્મેષની સ્લેમ હકીકત ચન્દાના વર્તાતમાં નોંધી છે. ઇસ્લીસ કેળવણીથી ઉર્દૂ સાહિત્યનો પણ બંગાળી ચુજરાતી આદિ સાહિત્યના જેવો નવો અવતાર થયો છે કે કેમ તે વિશે સ્પષ્ટ અને વિગતવાર જ્ઞાન ન હોવાથી એનું ધપદ દર્શન પણ નથી કરાવ્યું.

એક વાત તરફ ખાસ ધ્યાન આપવાં જોઈએ છે. ઘણાં હિંદુઓએ ઉર્દૂમાં કાવ્ય લખી તેના સાહિત્યની સમૃદ્ધિ વધારી છે પણ કોઈ હિંદુ સભારીએ ઉર્દૂ કવન કર્યાનું જણાયું નથી. ઉર્દૂ રાજબાયા અને વ્યવહારભાષા તરિકે હિંદુઓમાં આદર પામેલી પણ કુટુંબજાયા તરિકે તો નહીંજ. “મહિમામૃદુવાણી” માં હિંદી કવિચાણીઓની મોટી ટ્રિણી જોવા પછી કવિતા અને હિન્દુ સુંદરીઓ વચ્ચે એખલામ ન્દોનો એવું તો નજ માની શકાય.

કવિતા રચવાની ક્રિયા એવી છે કે જ્યાં બહુ લખાતી હોય ત્યાંજ તેનાં અભ્યાસ અને વૃદ્ધિ થાય છે. દીલ્હી અને લખનૌમાં જેટલું ફારસી ઉર્દૂ સાહિત્યને પોષણ મળ્યું છે તેટલું અમદાવાદ, સુરત, વિજાપુર, ગાલકોડા, હૈદરાબાદ, મુર્શિદાબાદ, જુમ્લાનપુર કે લાહોરમાં નથી મળ્યું.

આ લેખમાં આવેલા ઉતારામાં સુધીવાદની અસર સારી પેટે છે. બાલાચંદર, મણિલાલ, કલાપી અને સાગરની કવિતાથી એ વાદ ગુજરાતમાં એટલો બધો પ્રસિદ્ધ છે કે એનું હુંક જ્ઞાન લખવાની જરૂર જણાઈ નથી.

ઉર્દૂ અને ફારસી શાયરે.

૧. ચન્દા:—ઉર્દૂ સાહિત્યની સૌથી પહેલી કવિયાણી. ઉર્દૂ સાહિત્યનો આરંભ દક્ષિણમાં નિઝામી સલ્તનતમાં ગુજરાતના વતની વલીએ કર્યો હતો. શરૂઆત ત્યાં થઈ પણ પછી દીલ્હી અને લખનૌમાં એ સાહિત્ય પોષાઈ ફાટ્યું. દીલ્હીના છેલ્લા મોઘલ બાદશાહો અને લકનૌના વજીરના આસરાથી ઉર્દૂ સાહિત્યની વૃદ્ધિ સારી પેટે થઈ. ખુદ બાદશાહો અને નવાબો ઉર્દૂ જ્ઞાનમાં કવિતા કરતા એટલે દરખાશો અને રૈયત પણ એજ બાબા તરફ વળેલ.

ચન્દાનું બીજું નામ માહવિકા હતું: નિઝામ હૈદરાબાદની તે ગણિકા હતી. કમરત અને કુમ્તીનો મારો શોખ એને હતો. અમી ઘોડેસ્વાર તથા તીરંદાજ હતી કસબી મદદની પોષાક પહેરતી, કેડે તલવાર લટકાવતી અને ઘોડાપર સ્વારી કરી નીકળતી ત્યારે ૫૦૦ આદમીનો તો રસાવો પાછળ રહેતો. ધનાઢ્ય હતી તેમ સખી નવાજ પણ હતી. મસીદ મંત્રાચી હતી. એના મૃત્યુ પછી એની ગીલકતમાં પુષ્કળ જવેરાત નીકળ્યું હતું.

એનો ઉસ્તાદ શેર મહમદખાન જમાન હતો. એણે ફારસીમાં અને ઉર્દૂમાં કવિતા કરી છે. એ કવિતાનો મંત્રક કરી દીવાન બનાવ્યું છે. ઈ. સ. ૧૭૯૯ માં નાચ જોવા આવેલા કર્નેલ માલકમને પોતાના દીવાનની પ્રત નાચતાં નાચતાં ચન્દાએ બેઠ આંખી હતી. લન્ડનના કુલખખાનામાં જે હસ્ત લેખ છે તે પ્રાયઃ આજ હશે.

ચન્દાની એક ફારસી કડીનો સાર આવો છે: હે ખુદા, રોજ કયામત મહારાં કમોતિ હિસાબ માંગીશ ત્યારે, તકદીરમાં લખેલાં કમોતિ સાથે કરેલા કમોતિ મેળ મેળવજે. તાબો મેળવતાં વધત હાજે તો હિસાબ માંગજે.

એક ઉર્દૂ રૂબાયતો સારાંસ આવો છે: આપનાના ટુકડેટુકડા વેરાઈ જતાં અંધારૂ રહે છે તેમ તહારા ગુણોથી ફનીઓ ગાજશે પણ તહારામાં ખોટું શુમાન રહી જશે.

દિલ્હીના બાદશાહ આલમગીર બીજાની ચન્દા સમકાલીન હતી.

૨. ચુન્દા—મીરજી રશીદીન મેઝા અને એ એકજ જમાનામાં ચલ્યાં. લક્ષ્મીના બાદશા-
હના દરમખંડે જતી આવતી. એની ઉર્દૂ ગઝલની એક કડી નીચે પ્રમાણે છે: ગોરે
ગોરે હે કાલે કાલે મેં, હાંતના મોતી સિતારામાં પણ નથી, બાદશાહી મેહફિલની સુદ-
રીત્રિષ્ટ ત્યાં અહાં વહી સિતારે, હૈ. (૭)

૩ દિલ્લખુ:—કમરુનિસાનુ તખ્તલુસ લક્ષ્મીમાં હીઝરી ૧૩૦૮ માં ચર્ધ ગર્ધ. શમ્સુન્નિ-
આની કિતાબમાં એને વાગીશ્વરી કહી છે. એની કવિતાનો નમૂનો નીચે ઉતાર્યો છે:

“ દિલ્લખનાં શેર કહેણીકપ ચર્ધ જાઓ, દરેક જણુ તે મ્હોડે કરો,

“ દિલ્લખની વાતના છે કે હુગ્ગે અરસે મજમુનને આપ; હુગ્ગે આપીશ તો
ગગનનો અદ્ર સરમાગે. જે તેને લેગે તે ગાડો ચર્ધ જગે, વ્હાલવુ રયાન તે યગે,
શોમને એજલી બધી સાગણી યગે કે દીનથી ખ્યાગમા ના પડી જગે ”

૪. દિલ્લખુ —ખ્યોખ્યાના નવાગ ગાઝીઠીન હયદગના બાઈ આતમદાવાની બેટી. નામ
નવાગમેગમ હતુ હીઝરી ૧૦૫૮-૧૩૦૦ પર્વત વ્યાત હતી મેર મારા બોલતી હતી

“ હે દિલ્લખુ શુ વર્ધુ છેવટે ? આ આખોયી દીક કે શુ વર્ધુ ?

આખોનાં આસુના સાગરમા તોફાન ઉભુ કયુ ?

યારના વિયોગથી ચએવા હુએ આખી રાતની ઉંધ બડી ગર્ધ. આખી રાત ફની-
આ ગણ્યા કરી; રાતને ધોખો યથો કે અખ્તના તારા તો નહીં ગણી કાટે ! ”

વાઝી ઉર્દૂલીયાહનુ તખ્તખુમ અખ્તર હતુ. દિલ્લખે છેવટની વ્હગી કલકત્તામાં ગાળી
હતી. એનું દીવાન છપાયયુ છે

“ દિલ્લખની તંસીગ તખ્તશીખ બેઈ જાઓ, મ્હોડેયા પડી બોલો.

આખેશી તમામા ન જુવો, તે એી ચુદર છે કે દિફ્ફ કંઠે એવી છે. ”

૫ શર્મ —ખીનારખના હકીમ કમરુદ્દીનની બેટીનુ તખ્તલુસ લખતેમાં પણ રહેતી. આજે
વઝીરની ચાગીદે હતી સીઆ પયની હતી. એની કવિતા ભક્તિપરાયણ છે.

“ નિમાજની ફરજ અદા કરી શાપી નધો: વસીલો હોય તો ત્હારી રહેમતનો છે.

આલમમાં ત્હારી રહેમતનો સર માંખાઓ છે, પાપો ક્યાં છે છતાં સ્વર્ગની આકાંક્ષા
છે. તું એવો બંદેનવાજ છે કે મ્હારી ઉમેદ હાંસય કરીશ, તું નહીં કરે તો પછી
સ્વર્ગે શા અર્થનું છે ? ”

“ દીવની મ્હોડી ઉમેદ છે કે પંચનો પ્રભાવ મ્હારાપર પડે. હે, શર્મ, અંધિને
હમેશ યાદ રાખ, ત્હને સન્માર્ગે તે લઈ જનાર છે અને મહરવના કામોમાં નેકી
આપનાર છે. ”

“ જે શેર કહેવાથી પોતાને અથવા બીજાને અસર ન થાય તો તે કહેવાથી શું ? ” ફારસીમાં પણ ખેત લખતી:—

“ ચરમ બદમ જેવી, ગુલ્શન જમ જેવી વાંકદાર,
ગાલ ગુલાબ જેવા, અને શરીરપદિ સર જેવી. ”

૬. મુસ્તરી:—લખનૌની કમરબંધ હરે મંચુ તાયફાનું તખલ્લુસ. આંગા અલીશમ્સની સાગીર્દ વિનોદિની અને મર્મભાષિણી હતી. હીજરી ૧૩૧૫ માં અવસાન પામી હતી.

“ કાતીફ (= પ્રેમી) ના હાથ પગમાંથી રતાશ નહી જાય કારણ કે કોમળ માથુકના લોહીથી તે ખરડાયલા છે. દેનાથી નહીં. ”

“ ખરાબ સ્વભાવવાળા સાથે પચો પડ્યો છે, હે પ્રભુ, જેને એવી બદ્દેવ છે કે આપના ત્રિવાય કોઇને પીછાનતો નથી.

“ હુમ્મ અને નખરા નાહક છે કારણ કે તું બંદેનવાળ થાય એમ નથી. ”

“ માથુક હોય તે બેવફાજ હોય (કારણ કે) એટલા બધા બેવફા તહારી પાસે આવી ગયા છે. ”

૭. શુન્નાબેગમ: એના પિતા નવાબ અબિકુલિખાન ૫૦૦૦ સ્વારના મનસખદાર હતા. નવાબ સફદરજંગના બેટા શુબહદૌલા સાથે એની સમાર્થ યર્ધ હતી પણ પૂછી વછર ઇમાદુલ્મુલ્ક ગાઝીવિહીનખાન સાથે ચાલી યર્ધ હતી. આ પ્રમંગને લીધે અયોધ્યાના નવાબ સફદરજંગ અને વછરની વચ્ચે મરણ પર્યન્ત વરની આગ સળગતી રહી હતી. ઈ. સ. ૧૯૮૮ માં યોરગઝેબ બાદશાહે બંધાવેલા ધોળપુર નજીક નૂરાબાદના બગીચામાં શુન્નાબેગને દફન કરવામાં આવી હતી. એના મૃત્યુનું વર્ષ ઈ. સ. ૧૭૭૫ હતું એવું કબરપરના લેખપરથી જણાય છે.

સોહ, મીઠાં અને મિત્રતા નામના કવિઓએ તેની કવિતા મંસ્કારી હતી.

શુન્નાબેગ: વિદગ્ધ અને મંસ્કારી હતી. તેનું આનંદો મર્મ ભાષણ સુનિષ્પાત છે. તેમ જ કવિતા પણ લોકપ્રિય અને જાહેર છે. ઘણે સ્થળે તે ગવાય છે અને પ્રથમ સા પામે છે.

“ ફનીઆના દોસ્તોની પરવા નથી; ફનીઆની દોસત કોઇની નથી એટલું ચોક્કસ જાણજે, જેમ જેનું દીક તપી ગયું છે તેને કરાર નથી તેમ. ”

૮. ગીગ:—શીરવા:ની રહેવાસી સોસનનું તખલ્લુસ. ઈ સ. ૧૮૦૦ માં વિદેહ યર્ધ.

૯. સદર:—અયોધ્યાના વાલી નવાબ વાજેદઆલીની સખી. નવાબ ધીરરમહલ ઘણી ખુશ-તબે અને ખુશગોષ્ઠતા હતી.

“ પ્રેમના ઉત્પાદમાં રાતરિવસ હું અગ્રમ રહું છું.

હું જેણુ અગ્રમ છું, સોઃ પણ અગ્રમ છે.

“ મ્હને બધામાં સેવા બ્યારે કાજચકે હાથ લંગાવ્યો ત્યારે મ્હને ફેરવીને મ્હારા પારં મ્હને જૂદું સમગ્રવ્યું; આજે મ્હારી કબરપર રોયનીવાળો દીવો નથી. આજે તો તું મ્હારી સાથે ગાલ, વિનાશક વાણ વાશે ત્યારે તો અગ્રમ થાયું.”

“ જે ત્હારા ઈશ્કનો રોગી છે તેની હંદગી બસે ખાખ થાય; હું તેનાથી દૂર છું, તે મ્હારાથી દૂર છે, વિયોગમાં બપ્પી ધૂળ ઉડી, તેના તેને અગ્રમ થઈ નહી; રડનાર અગ્રમ રહ્યો, આશ્વાસન આપનાર અગ્રમ રહ્યો. વઝવ (મંથોગ) ની ઇચ્છા અને અર્જવથી તથા વિયોગની મંચણા એ ગ્રંથાંની હુદ (સ્વાદ) જૂદી છે અને ખજા ઓર છે.”

એનું રહેયું દીવાન છે તેમ જ જાદસાદનામ અને શુબહનેનામોની કિતાબો પણ એજે લખી છે.

૧૦. આલેમ:—વાલેદઆલીની બેગમનું તખલ્લુસ. મઝન, મસ્તવી વગેરે એજે બનાવી છે.

સિતાર વનાડતાં સાફ આવડતું હતું.

“ નવો જુલમગાર આવશે તો આલેમ ત્હારી તજબગાર થશે.”

૧૧. અખ્તર:—તંમુરના કુળની શાહમહી હીઝરી ૧૨૮૦ માં દીબ્રીમાં થઈ ગઈ.

“ મ્હારા હૃદયને પ્રેમના બરકાએ મજબાવી મૂક્યું છે. જુઓ ! એનો કયરો પતાવી દીધો. પારેની તકરીર છે, દુશ્મનની યોડી જૂલ થએલી છે; અખ્તર તે અમાફ દીવ છે, તેથી ગમે પોને બળી ગયા છીએ.”

• મુસલમાન ભક્તોનાં જીવનલખુંન આપતા એક દોશમાં અખ્તરની કવિતા છે:—

“ અમે, હાસમ અને મતલબ, તમારાપર કુરબાન છું. આ ડનીઆમાં તમારા બેની કુલીનતા બળીતી છે. તમારો બપકો ખલકના બપકાને દબાવી દે એવો છે. મસા, મદીના અને અરબસ્તાનના કૈયદ તરિકે તમારું હું સ્વાગત કરું છું. આવા આજવમ જેવા પર દીવ અને જનન કુરબાન કરું છું.

૧૨. સમ્મુજિસા—સુરિદાબાદની બેગમ હંયાત છે નારીગતિનો ઇતિહાસ લખાવા છતાંમ કારણ હતું. સુફી અને કેમી તાલીમ મારે એને સારો આમદ છે. અન્નિમહની મુસ્લમાન દોલેમનાં દયન એજે કર્યાં છે. રાબરાજેશ્વર એડવર્ડના ગ્રન્થાભિપેક્ષ મળે કાવ્ય રંગી મોકુસું હતું.

૧૩. મોતીબેગમ—અનમેરના “ રજપુતાના ગેઝીટ ” ના તત્ત્વી મૌલવી મુરાદઅલી હુસ-
નની પત્ની. આમીના મરણ પછી તનીપદ પર પોતે બિરાજે છે.

૧૪. મહમદીબેગમ:—

૧૫. જનાનબેગમ—અબદુરરહિમ ખાનખાનનની પુત્રી સૌદર્ય, પવિત્રતા, બકિત અને
અમીરાઈ માટે મશહૂર હતી. જહાંગીર બાદશાહે એની ખુબસુરતી સાંભળી પરણ-
વાનો પેગામ મોકલ્યો, ત્યારે આ સતીએ પોતાના આખ અને શુભ્ર કઢાડી બાદ-
શાહ પાસે મોકલ્યા. તે કહેવડાવ્યું કે “ જો મીજથી ઇશક પેદા થયો છે તે નજર કરે
છું. ” આ જોઈ બાદશાહ અતિશય ખિન્ન થયા અને બેગમની પવિત્રતા અને ટેકથી
પ્રસન્ન થઈ તેની તારીફ કરી. હીઝરી ૧૦૪૦ માં પરલોક સિંધાવી.

“ ત્યારે માટે જાગેલા પ્રેમનું સ્વરૂપ આશક શી રીતે છંપાવે ? કારણ કે આખ-
માંથી ખરતા આસુ એ સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ કરે છે ”

૧૬. જહાનઆરા બેગમ—મોઘલ સરેનશાહ ગાહનજાનની લાકડી દીકરી. બાદશાહ
ધણી વેળા ખાનગી મનપત એની સાથે કરતો કે ૪૦,૦૦૦,૦૦ નું એનું સાલી-
આણું હતું. ઈનામ અકરામમા પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચતી. શેખ મહમદ અલી માહેર
અકબરશાહીએ તારીફની એક મસ્નવી લખી નજર કરી ત્યારે રૂ. ૫૦૦) ઈનામ
આપ્યું. એક દિવસ સુરખો હોડી બાગમાં ફરવા ગઈ હતી ત્યાં મીર સૈયદ તેહરાનીએ
એક મસ્નવીથી તારીફ કરી કે ૧૦૦) નું ઈનામ મેળવ્યું શાહજહાનને આરંગઝેબે
કેદ કર્યો ત્યારે છોકાવવા બહુ મહેનત એણે કરી હતી આરંગઝેબને બાદશાહના નામથી
જનાનખાનમા બોનાવ્યો હતીઆરંગઝેબે ગુલામડીઓ પુષ્પારી ગણી હુકમ આપ્યો કે
આરંગઝેબ આવે કે એને પકડી લેવો ગુલામડીઓ ધણી જ મજબૂત હતી. ગણ
જહાનઆરાની ન્હાની મહેન શેરાનઆરાની ચેતવણીથી આરંગઝેબ બચી ગયો

આગ્રામાં આ બેગમે એક મસીદ બંધાવી છે મળીને મોઆઝમે નામનો દીલ્હીમાં
બાગ છે તે પણ એણે જ તૈયાર કરાવેલો. નિઝામુદ્દીન ઓલીઆની દરગાહમાં એનું
શયન દફન કરવામાં આવ્યું હતું. કબર પર નીચે પ્રમાણે લેખ છે

“ લીલોતરી સિવાય મહારી કબર પર કાઈ મુકબું નહીં કારણ કે ગરીબમાં ગરી-
બની કબર પર પણ લીલોતરી લખી નીકળે છે. ”

૧૭. રજુઆ બેગમ:—ગુલામ વશના બાદશાહ અલ્તમશની શાહઝાદી અને હિંદુસ્તાનની
સૌથી પહેલી સુમધમાન બાલુ સહેનશાહ. પોતાના બાઈઓને દરવીશ, ગાદી મેળવી
હતી, અને કુવ અપ્તાર રાજ ચલાવેલું સૌદર્ય, લાવિત્ય, વીરત્વ અને હિમ્મતને
માટે જટલી મશહૂર હતી તેટલી જ તે કાળમાં મિદ્દ યએલા શાનના પ્રદેશમાં
ગરીબ હતી. એનું તખલ્લુસ શિરીન હતું એની કવિતા લખવાહી અને અસરકારક છે.

“મહારા મહેની અદર મહુરકંદી યુલયુક છે, બીજા કવિઓ કાગડા જેવા છે.”

૧૮. ઝોહરા—ઝંઝુલની ધત્તીફતનનું તખલ્લુસ. મોઘની ઝંઝુરઅચ્છી ઝંઝુરની સાગીર. શરસી અને ઉર્દૂમાં કાવ્ય રચતી. એના શૈર વખણાય છે. શરસીમાં પ્રભુતાથી અને પ્રવાહથી વાતચિત કરી ચકતી. એની ઉર્દૂ કહી નીચે આપી છે:

“ભાં લગી આંખમાંથી હન્દા આંધુ નથી ગળતાં ત્યાં લગી ધરિકનું દરદ ધરું નથી.” એ કાઠિનાં ગળતાં હોય તો મીલુખતીયાં કારણ કે ત્હેની આંખમાંથી આંધુ પડે છે.

“આ દુનીઆમાં એવી બધી આગ લાગી છે કે આપણો કોઈ દીલસોજ હોય તો સાફ, પણ કોઈ જ દીલસોજ લાગતું નથી—આવું મહેલું મારવું એ ઝોહરા ગળ્ય છે, કારણ કે દિવ્ય હૃદય અને ઉપાલંબ મગજમાં પણ આગ લાગી રહી છે.”

હી. ૧૨૯૩ માં એ મરણ પામી. ખુશરીકર મણી દેહકવીએ રાજ્યો લખી એને માટે શોક પ્રદર્શિત કર્યો છે: “એના યુગની મર્વથી વિદુષી, દ્વિતીયચંદ્રકા, રાખ્-લાવણ્ય પરીક્ષક, તોળીને બોલનારી, લયવાદી (rhymer) એવી ઝોહરા મૃત્યુ પામી છે. એના પર હેત રાખનાર પ્રત્યે મમતા રાખતી હતી.”

૨૦. મુલતાન સલિમા બેગમ:—મોઘલ બાદશાહ બાજરની બેરીશ્વરખ બેગમ અને અને મીરજાં નુરહીન મહમદની બેરી. પાંચ વરેની ઉંમરે ત્હેની શાદી બેહરામખાન ખાનખાનાન સાથે થઈ હતી. ન્હાનપણથી જ વિધાનો બ્યારંગ લાગ્યો હતો. જુવાન થયા કૂડે કવિતા રચવા માંડી હતી. ખાનખાનાન શુજરી જવા પછી અકબરની બેગમ થઈ. પુષ્પળ ખેરાત કરવાથી શૈક્ષતની પ્રીતિપાત્ર થઈ હતી. મણી વિશુદ્ધ અને ધર્મપ-રામણ હતી. આર વજ તો હજ કરી હતી. રાધેરે તરિકે મસદૂર છે. એનું તખલ્લુસ મક્કશી હતું.

“નિયાને લીધે ત્હારા શુચને મ્હારી જીવનદોરી કહી છે; તે વખતે હું ધણી મસ્ત હતી, તેથી પરેશાનીના ચન્દો બોલતી હતી.”

હીજરી ૧૦૨૧ માં મૃત્યુ પામી.

૨૧. શુલખહન બેગમ:—બાજર બાદશાહની પુત્રી, દુમાયુનની પ્હેન અને અકબરની કોઈ. શુદ્ધિશાળી ને ધર્મપરાયણ હતી. પોતાના કુટુંબનો વૃતાંત એણે લખ્યો છે અને ‘હેનું દેખીશમાં બાપાંતરે પણ થયું’ છે, કોક કોક વાર કવિતા લખતી:

“જે સુંદરી આશની સખી નથી. તે જીવનની મોજ માણી ચકતી નથી એ ખચિત જાણજે.”

૨૨. શાહજહાન બેગમ:—મોઘાળનાં સિકન્દર બેગમ અને નવાબ જહાંગીરખાનની શાહ-શાદી. જન્મ ઈ. મ. ૧૮૨૮ માં થયો અને ઈ. મ. ૧૮૮૪ માં ગાદીનશીન થઈ.

૨૫. ગુલશન:—શાહજહાનના રાજ્ય દરમ્યાન દીલ્હીમાં યઈ ગઈ. એનું દિવાન શુક્રવાર મુસ્તશ અઢાળાહી પારો હતું પણ અફસોસ છે કે તે ખોવાઈ ગયું છે.

૨૬. “ત્હારા મહેરા સિવાય, વાડીમાં શુદ્ધ કાંટા જેવું લાગે છે, યુવયુવતું ગાયન કાગડાના કાકા જેવું લાગે છે.

૨૭. “મીનારના ઝાડની જેમ ખાલી હાથવાળા આ દુનીયામાં અમે છીએ. ત્હારી પરના વિશ્વાસનો અમારો પગ એથી ઠરીને પોતાને રચાનેથી ચલશે નહીં.

૨૮. “વસંતના વાદળમાંથી જ્યારે પાણીનું ટીપું પડે છે ત્યારે મોતી ધાય છે તેવી રીતે અમારી અવનતિ તે અમારી ઉન્નતિની દ્યોતક છે.

૨૯. જુરજહાન:—જહાંગીર ખાદશાહની હૃદયવલ્લભા ભેગમતું નામ એટલું બધું જગવિખ્યાત છે અને ત્હેના જીવનના અનેક પ્રસંગો એટલા સુવિદિત છે કે વિશેષ વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. એનામાં ૧૨ જેવાં ગાન અને અક્ષર હતાં. માખાપ વગરની છોકરીઓનાં લગ્ન વખતે સારી મહેલ દેતી. શિકાર કરવામાં કાબેલ હતી. તીરથી સાવજનો યિકાર કરતી. આ પરથી એને માટે “જહેરમાં સ્ત્રી છે પણ પ્રસંગમાં તે સિંહવિહારક છે” એવું કટાક્ષ કથન થયું હતું. કાવ્ય રચનામાં ઉસ્તાદ હતી. એની કવિતા અર્થગર્ભ ગણાતી. જહાંગીર ખાદશાહ એક પદ બોલે તો ત્હેની પૂર્તિ તે કરતી.

“જહાંગીર: ત્હારી આંખમાંથી જે પાણીનું ઝાંસ ટપકે છે તે મોતી છે.

૧૨જહાં: તું, જોતો ત્યારે જે પાણી મહે પીયું હતું તે તે છે.”

• એક દિવસ એનું બન્યું કે અરીસો તૂટી ગયો. એટલે દારી બોલી “નસિબે મીનાઈ આરસો બાંગી ગયો.” ૧૨જહાંએ તરત જ જવાબ આપ્યો “માફ થયુ, શુમાન જોવાનું: સ્તવન નાશ પામ્યું.” એક વેળા ખાદશાહે ફક્ક પોરાક પહેર્યો હતો. તે જોઈ ૧૨જહાં બોલી: “સાડીનના લેખાસ પર મોજેકનાં દાણાં છે; તે પરથી પ્રતીત યાય છે કે ત્હારા લોહીનું ટીપું ત્હારાં કંઠને વળગી રહે છે.” એક વખત ધૂમકેતુ દેખાયો. ૧૨જહાં જોતાં જ બોલી ઉઠી: “આ પૂછડીઆજો સિતારો નથી, પણ આજે સારા આરમાને શાહનો ભપકો જોવા પોતાનું મેઠું ખેદાર કાઢ્યું છે.”

“હું પ્રકાશ છું, અગ્નિ છું, શુલિસ્તાન છું, મરિજદ છું. હિંદુઓનું જૂતખાનું છું, જનોઈ છું: નહીં, નહીં, મહાઈ કહેવું વાજળી નથી; હું કહું છું તે હું નથી. પણ હું શુલાબની પરિમલ છું, ઉપવનની પ્રપૃતિ છું.”

૩૦. યાસમીનખુ:—નિઝામના રાજ્યમાં આવેલા શુલખગાંની વતની અને મીરઝાં અસ્તરી દામધાનીની પત્ની. પોતાના પતિના દેહવિસય પછી એક મોઘલ ભેગમ આયે દીલ્હી જઈ વસી અને રહેલું આવડાં ત્યાં ગાળ્યું. લેખનકલામાં નિખળાત હતી. નરખ, મુસ્તસ, શરીઆ, અને નરગુલિક જાતની લેખનકલા લખી જાણતી. કાવ્યદેવીની પણ લાડકી હતી.

હિંદુસ્તાનનો ખેડૂત.*

" Ill fares the land, to hastening ills a prey,
 " Where wealth accumulates and men decay;
 " Princes and lords may flourish or may fade;
 " A breath can make them as a breath has made;
 " But a bold peasantry, their country's pride,
 " When once destroyed, can never be supplied."

Goldsmith.

" જે દેશમાં પૈસો વધે છે પરંતુ ખાણસોનો સ્વયં યાય છે તે દેશનું ભવિષ્ય માફક છે અને તે દેશનો વિનાશ પણ જલદી જ થવાનો. મોટા મોટા જાગીરદારો અમીર ઉમરાવો તથા કાકોરાની બંને જુદાં યાઓ કે બંને તેમનો નાશ યાઓ, તેની આપણને ખીલકુલ ખિંતા નથી કારણ કે ગમનના એક મોસમથી તેઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને જરૂર પડશે તો ભવિષ્યમાં રાજાના મોસમથી તેમને ઉત્પન્ન કરી શકાશે. પરંતુ કીર ખેડૂત લોકો જે આપણા દેશનું નાક છે તેનો જો એક વખત નાશ થયો તો ફરી તેમની જગ્યા પુરાઈ શકાયવાની નથી.

“ ગોદસ્ત્રીય ”

હિંદુસ્તાનમાં જે આપણું ધ્યાન કોઈ પણ ખેતી શકતું હોય તો તે આપણો ખેડૂત વર્ગ છે. જગતના કપડા પહેરી બટ્ટી ખાનાર સ્વામીને પણ ખેડૂતની ઉપર મુકી શકાય તેમ નથી. એ સ્વામીનું મુકું ખેડૂત જ કરે છે. ખેડૂનોથી ઉતરતો ઉપયોગી વર્ગ શહેરો અને કસબાઓમાં વસતો કારીગર વર્ગ છે—જેવા કે વણકરો, મેચી, કારખાનામાં કામ કરનારા મજૂરો, હુદાર, સુતાર, કડીઆ, સોની વગેરે. દેશને ઉપયોગી ધણી જાતની તેમની પ્રતિભાએ લીધે આ વર્ગ પણ આપણું ધ્યાન ખેંચી રહ્યો છે. તેથી ઉતરતો ઉપયોગી વર્ગ મજૂરોનો છે—જેવા કે ઝાડુ કાઢનારા, બંગી, કડીઆઓ, રસોઈઆઓ, ઘોડા-વાળાઓ વગેરે.

આ ત્રણ વર્ગો જાણ્યા હોવાથી પોતાના બંધનો તોડવાની શક્તિ જોઈ શકાય છે. એમનામાં અતીશય અધિકાર તથા નિર્જયતા વ્યાપી રહેલા છે. ખેડૂતો, કારીગરો, અને મજૂરો મુશ્કેલીમાં મુકા બેસી રહેલા છે. તેમને ચેતન કોણ આપશે ? તેમને મોલતા કોણ શીખવશે ? તેમનો ક્વી કોણ યશે ? તેમને વાસ્તે માહાબારત તથા રામાયણ કોણ લખશે ?

*મે મહીનાના મોટા રીવ્યુમાં આવેલા “ The Indian Peasant ” નામના લેખ ઉપરથી.

હિંદ દેશ પોતાના ખરા કવીની રાહ નેહી બેઠો છે. કારણ કે હિંદની પ્રજા કુપડામાં રહે છે, બંગલામાં અને મહેલોમાં રહેતી નથી.

ધોળા અને સુશોભીત કપડા પહેરનારા અને ખાનદાન ગણાતા લોકો જેમનો ખુમારો આપણે નિરતર સાંભળ્યા કરીએ છીએ તેમના કરતાં ઉપલા ગરીબ વર્ગો તરફ આર ધ્યાન વધારે ખંચાય છે તેનું કારણ શું ? કારણ તો ખુદ્દુ જ છે. હિંદુસ્તાનની ખરી વસ્તી તે વર્ગોની જ છે હિંદુસ્તાનમાં થોડા રાજાઓ, ઠાકોરા, અમીર ઉમરાવો, યુનીવર્સીટીની ડીપ્રી ધરાવનારા ઐન્યુએટો, શરાફી, વૈદો પારકે પૈસે પેટ ભરનારા મહારાજો અને સ્વામીઓ, શાસ્ત્રીઓ અને પડીતો હશે. પણ તેઓની સંખ્યા ઘણી જ થોડી છે પણ ખેડૂતો, કારીગરો, તથા મજૂરો તો કરોડો છે અને તેથીજ આપણી સમાજમાં તે વર્ગને થોડું માન તથા પ્રતિષ્ઠા મળવાજ નેહીએ.

વળી દેશનું સઘળું દ્રવ્ય આજ વર્ગો ઉત્પન્ન કરે છે. વર્ષની ચાર આતથી તે અંતઃકુશીનું મર્ચ કામ આજ લોકો કરે છે. આપણે માટે ખોરાક તથા કપડાં લતા પણ એ લોકોજ પુરા પાડે છે. મકાનો બાંધવાનું, ગાડીઓ બનાવવાનું અને રસ્તાઓ બનાવવાનું સર્વ કાર્ય તેઓજ કરે છે. તાપ, ઠાંડ અને વરસાદમાં બોદવાનું તથા ખેડવાનું કામ કરી સર્વને છંદ-ગીમાં નેહીતાં સાધનો તેઓજ પુરા પાડે છે. ખરેખાત મમાનનો અજઞાતા તથા પોપક વિષય ખેડૂત જ છે. આપણા જીવનનું મુળ પણ તેજ છે અને આપણને પ્રકાર આપનાર સૂર્ય પણ તેજ છે. આપણે બધા તેણે પુરા પાડેલા અજવાળાથીજ તેજસ્વી દેખાઈએ છીએ. એટલા માટે જ અજ પુર પાડનાર ખેડૂત—સ્વામી કે શેખ પડીત કે મુરાશી, ‘વકીલ કે શરાફ, રાજા કે મહાગજ સર્વના કરતા શ્રેષ્ઠ છે—સરની તે ટોચે છે.

ખેડૂને અધુરું મુશ્કેલ કામ કારીગર પુર કરે છે. કપાસ, ચામડું લાકડું કે ધાતુને તેની મજા બેરોળ સ્થિતિમાંથી સુદર આકારનું તે બનાવે છે તેના અચળ હાથથી જ આપણા કપડા, ઘર, ભોડા, વાસણ, કાચ, કલમ, રૂઢાણની માળા વગેરે વસ્તુઓ બને છે. અને આ વસ્તુઓને લીધે જ આપણે જંગલી મટી સુધરેલા બની જઈએ છીએ. ખરેખર કારીગર એક જાદુગર સમાન છે.

આનાથી ઉતરતું કામ, મજૂર વર્ગ,—સેવક વર્ગ—કરે છે. આ વર્ગ પણ સમાજની જેવી તેવી સેવા બજાવતો નથી. ઝાડુ દાઢનાર જમી વગર શહેરની કેવી દશા થાય તેનો વિચાર કરો ? બગીને સમાજનો શીરોમણી દલીએ તો ચાલે પણ પોતાની ખરી સ્થિતિનું તેઓને યાન નથી.

તેટલા માટે ગદા દેખાતા, બડા અને મેલા કપડાવાળા ખેડૂત અને કારીગર વર્ગ પ્રત્યે મારા જેવા લોકો માનની દૃષ્ટિએ જુએ તો તેથી સુશોભીત કપડાં પહેરી ફરનારા અપાર અને મેંટની ખુશખોથી મટેજી રહેલા આજમુ શ્રીમંત લોકો કે કળયાયવા લોકોને

ખીવકુલ ગુસ્સે થવાનું કે ગમરાવવાનું કારણ નથી. ઐન્યુએટો તરફ અને પક્ષપાત નહીં ને તે વર્ગ ગાર ધ્યાન ખેંચી શકતો નથી તેથી તેમણે મારા ઉપર ક્રોધ કરવો નહીં કે મારી સામે બડબડવું નહીં. મારામાં ને તેમનામાં માત્ર સહેજ અંતર છે તેઓ સમાજને ઊંચી દ્રષ્ટિ રાખી જુએ છે. હું નીચેથી જોઉં છું. તેઓ રાજ્ય મહારાજાઓને તથા પદવી ધારી-ઓને પૂંજે છે હું દેશનું દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરનારાઓને પુજી છું. તેઓ બંગલા તથા મહેલોમાં રહેનાર શ્રીમત લોકોને માન આપે છે. હું તે મહેલો બાંધનાર ગરીબ કારીગર વર્ગને માન આપું છું. નીરાધાર સ્થિતિમાં પડેલા કરોડો માણસની હું વકીલાત કરું છું. આથી કરીને હિંદુસ્તાનના મજૂરી કરનાર વર્ગ સર્વોપી કાંઈ વિશેષ હકીકત આપવાનો હું વિચાર રાખું છું.

આપણા દેશમાં લાંબા કાળથી ખેડુત કારીગર તથા મજૂર વર્ગને હવકા ગણવાનો રીવાજ ચાલ્યો આવ્યો છે તે જોઈ મને નવાઈ ઉપજે છે. આપણી માતી સંસ્થામાં કામ કરનારા લોકોને—(વૈસ્ય અને શૂદ્ર) ત્રીજી અને ચોથા સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે અને બ્રાહ્મણો તથા ક્ષત્રીઓને ઊંચા ગણવામાં આવ્યા છે કુદરતી ત્રેણીથી ઉંધુ આનાથી ખીજું શું હોઈ શકે ? આપણામાંના ધણા આ વર્ણાશ્રમની મંથાના વખાણુ કરે જાય છે અને એ સર્વોપી રાજ રાજ યદને વાતો કરે છે. પરંતુ તેઓ એજ વર્ણાશ્રમ કે માતી સંસ્થા આપણી સામાજિક ઉપયોગીતાથી કેવી ઉલટી છે અને તેથી તે આપણી સમાજને કેટલી હાનીકર્તા છે તે જોઈ શકતા નથી. જે વર્ણાશ્રમની સરથા પ્રજ્ઞના ઉપયોગી તથા મોટા ભાગને હલકી પાયરીએ મુકે છે તે વર્ણાશ્રમ આપણને નુકસાન કરતાં તેમ તદ્દન ખુદ્ધિ વિરૂદ્ધ તથા મુખાર્ધી ભરેલો છે. આપણું અત્યારનું માતી બધારણ આપણી પ્રજ્ઞકીય એકત્રતા યવામાં વિદ્વંસ છે તે સ્પષ્ટી અત્યારે હું કાંઈ બોલવા માગતો નથી. આ પ્રસંગે હું એટલું જ કહું છું કે અસહ્યથી માલી આવેલા વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે આપણે ખેડુત વર્ગને બ્રાહ્મણ કરતાં હવકો ગણીએ છીએ તે ખોટું છે અને તેનાથી આપણને અનહદ નુકસાન થયું છે. પોતાની જાતને હવકી ગણવખત આપણે ખેડુતને શીખવીએ છીએ. કામ કરનારા વર્ગને આપણે એમજ સમજવતા આવ્યા છે કે તેમની જગ્યા તો સમાજમાં ત્રીજી છે. પછી તેઓ પોતાનું સ્વમાન જુએ તેમાં નવાઈ શી ? એકની એક વાત વારેવારે કહેવાયા કરે તો તે ખરી મનાય છે.

માટે હવે આપણે ખેડુત અને કારીગર સર્વોપી જે માન્યતા પ્રજ્ઞમાં ચાલે છે તેમાં ફેરફાર કરવો જરૂરનો છે બ્રાહ્મણો, ધર્મગુરુઓ, કાકોરો તથા અમીર ઉમરાવો, શરારો, જમીનદારો તથા વકીયોને આ વાત ગમે નહીં ઉતરે માટે તેમને કહેવામાં માલ નથી. ઐન્યુ-એટોને પણ આ વાત ગમે નહીં ઉતરે કે તેમના કરતાં કરતાં સુતાર કે લુહાર સમાજને વધારે ઉપયોગી માટે વધારે માનનીય છે કારણ કે પોતાની કીમી તથા સરદીખીંટોને લીધે તેમની આંખે અંધારા આવ્યા છે. રત્ને ચાલતાં કાંઈ કાકોર કે નવાળ લુહાર કે ખેડુતને નમસ્કાર નહીં કરે કારણ કે તેના જંગલ તથા મહેલોનું વાતાવરણ અસહ્યથી એટલું બધું ભરપુર છે કે તેનાથી આ મહાન સત્ય સમજી શકાશે નહીં. માત્ર ખેડુત જ આપણી વાત

પ્રતીતી સાંભળશે. જ્યારે આપણે ખેડૂતને સમજાવીશું કે તારૂં સ્થાન ત્રીજું નથી પણ પહેલું છે ત્યારે, જ તે પોતાનું મહત્વ સમજતો થશે. અરે એટલું જ નહીં પણ આપણે એને સમજાવવું કે તારી જગ્યા પહેલી છે અને તારી સાથે સરખામણીમાં બીજા તો કયા લેખામાં પણ નથી. જ્યારે તે સમજશે કે ખરો આર્ય (ખેડૂત) તો હું છું ત્યારે જ તે પોતાનું માથું ઊંચું કરી ટટાર ઉભો રહેશે ત્યારે જ, તે બેઠા બેઠા ખાનાર બ્રાહ્મણોને કે મંદીરના મહારાજોને, વજાલોને કે શાહુકારોને નમતો તથા તેમની ખુશામત કરતો બંધ થશે. વધુશ્રમની નાશકારક પ્રથા હવે બંધ થવી જ જોઈએ અને લોકોના મનમાં નવા પ્રકારના વિચારો દાખલ થવા જ જોઈએ.

સાધુ લોકોના મઠ વિશે આપણામાં સામાન્ય માન્યતા હોવા પ્રકારની હોવાથી ખેડૂત અને કારીગરોને હલકી પાયરીએ ચુકવામાં આવે છે. આપણા ધર્મમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને “હનીઆદારી” એવું હલકું નામ આપી ઉતારી પાડી છે. મોક્ષનું શોધન કરનારાઓએ અનાજ પકવવું, ઘર બાંધવું, વગેરે બાબતોને હલકી ગણી છે. આવી જાતના વિચારોથી વાતાવરણ એવું બંધાઈ ગયું છે કે મજુરી કરવી એ હલકું ગણાય છે. અને તેથી ખેડૂત બીયારો રાશ્નતો રાશ્નતો પોતાનો ધંધો કરે છે. પાછલા સંક્રાંતિમાં એવા પદોને કાબ્યો ગ્યાપા છે કે પારકાની મહેનતપર બેઠે બેઠે ખાનારા મુમુક્ષુને ખેડૂત તથા કારીગર કરતા ઉચો ગણવો. આવા આવા વિચારોથી સામાજિક હિતને ધણું જ નુકશાન થયું છે.

આપણા સ્વામીઓ અને સન્યાસીઓ પણ રાજા મહારાજા, દોહાર દંકરા, તથા શ્રીમંતોની પાછળ ખુશામત કરતા વળગે છે. અર્વાચીન હિંદુસ્તાનના કેટલા પ્રખ્યાત સ્વામીઓએ રાજાના મહેલોની મુલાકાતો લે લે કરી છે અને જાણે કે રાજાઓના સામાજિક તથા ધાર્મિક સુધારાનું કેન્દ્રસ્થાન હોય નહીં એ પ્રમાણે તેઓએ ધાર્યું છે. જે સાધુ સન્યાસીઓએ સર્વ ખાનદાન તથા ધન દાહતનો ત્યાગ કર્યો છે તેજ સાધુ સન્યાસીઓ મોજગતી ઉદાવનાર તથા અમનચમન ઉદાવનાર શ્રીમંત લોકો કે દોહાર દંકરાને નવાળો સાથે સર્વોપ રાજે એ કેટલું બધું અયોગ્ય તથા નવાઈ જેવું છે. ખરેખર હિંદુસ્તાનના લોકો કમનસીમ છે. તેમના સાધુઓ તથા ત્યાગીઓ પણ રાજાવાડા તથા શ્રીમંતોની જ મુલાકાત લે છે. બીયારા ખેડૂતના મુંપડાની મુલાકાત લેવાનું કોઈને પણ યોગ્ય લાગતું નથી.

આપણા સુધારકો તથા પ્રચારકો પણ મધ્યમ વર્ગના લોકોને, વજાલોને, સરકારી નોકરોને, દાકરોને, શરણોને અને ઘોળા કપડામાં સજાયેલા બરોડા વર્ગને ઉપદેશ કરે છે. આદર્શો છે કે જ્યાં ધન એકઠું થયું હોય ત્યાં સર્વ વસ્તુઓ આકર્ષાય છે. કેળવણી લેવાના કે નૈતિક ઉત્તતિ સાધવાના પ્રયત્નો પણ ત્યાં જ આપવામાં આવે છે. જે દેશમાં આ વજાલોને વળગતા નામ છે તે દેશ સુધામગીરી ભોગવવાને જ નિર્મોણ થયો છે.

દેશાનુભવે માટે જે નવી નવી સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવે છે તે પણ ખાતે પાતે સુખી એવા વર્ગોના જ આશયે રચી કરે છે. કોંગ્રેસ પણ તેજ વર્ગને માટે દેશના રાજકારણમાં વધારે હિસ્સો મેળવે છે. જુદી જુદી શાખાઓ, પાઠશાળાઓ વગેરે સ્થાપવામાં

આવે છે તે પણ તે વર્ગના લોકોને માટેજ. દેશી રાજ્યો ખેડૂનો પામેથી એકદમ કરેલા નાણા શ્રીમંત' અને ખાનદાન વર્ગના હોકરાઓને કેળવણી લેવાને વિદ્યાલયો સ્થાપવાને માટે આવે છે. આજ નાણાથી વિદ્યાર્થીઓને હજાર ઉદ્યોગની કેળવણી લેવા પરદેશ મોકલવામાં આવે છે. આ બધા લાભ ઉપજા અને મધ્યમ વર્ગના લોકોને મળે છે. તેમાંથી ખેડૂતને શો લાભ મળ્યો ? દરેક અસ્થાના પૈસા તો ખેડૂત પુરા પાડે છે પણ તેમાંથી મળતા મુખ તથા શિક્ષણનો લાભ તો એ ખીંગારને ખીવકુવ મળતો નથી. પંચમ અને મહા-રાષ્ટ્રના સ્વદેશાભીમાની પુરોએ આત્મભોગ આપી કેળવણીની જે મંસ્થાઓ કાઢી છે તે પણ મધ્યમ વર્ગના સ્વાર્થી લોકોને માટે જ. કેળવણીની સંસ્થાઓની પાછળ આખી હજારી સુધી આત્મભોગ આપી તેમાંથી વકરીયેને કારકુનો ઉત્પન્ન કરવા એ શું યોગ્ય છે ? આને શું પ્રગતિ કહેવાય ? આ બધી પ્રવૃત્તિમાંથી ખેડૂતને શો લાભ મળ્યો ?

ખેડૂનો અને કારીગરો પ્રત્યે આપણે પહેલી દૃષ્ટિ કેમ કરતા નથી ? આપણું લક્ષ્ય-મિંદ તથા સમજ શક્તિજ છુપ બરેલી છે. ચોખ્ખા અને બળેલાઓને મેલા કપડા પહેરનારા અબણ લોકોથી આપણે જુદા પાડીએ છીએ અને ખેતી વચ્ચે એક લીટી દોરી તે લીટીની અગાડી આપણી તર્ક શક્તિને જવા દેતાજ નથી. જે લીટી અગાડી આપણે આટ-કીએ છીએ તે લીટી અગાડીથીજ ખરો મનુષ્ય વર્ગ યદ યાચ છે. જુદા દેવોની સેવામાં જ આપણે આપણું જીવન ગુમાવીએ છીએ. શ્રીમત વોકો તો તાખાના રૂપીઆ જેવા છે. તેઓ ખરા કધ્ધરી મનુષ્યો નથી. ખરા મનુષ્યો ખેતરોમાં અને કારખાનામાં કાંમે કરનારા છે. મોતી હમેશાં દુડીઆની તજેજ માવમ પડે છે. પાણીની સપાટી ઉપર તો નાના નાના ઝાડાંજ તરતા ગોયરી પડે છે. સમાજમાં પણ તેમજ સમજવાનું છે.

• મજૂર વર્ગની જિયતિ તપાસીશું તો તેમની ચોતરફ અજ્ઞાન તથા દારદ દીમે છે. ખેડૂતને પેટ ભરીને ખાતાનું તેમ શરીર ઘસવાને પુરતા કપડા પણ મળતા નથી. દુકાળ કે મરકીનો પહેલો ભોગ એ જ યર્ષ પડે છે. જમીનદારો, વડીયો, શાહુદારો અને ખાલ-ણાનું પેટ ભરવામાં તેની શક્તિઓ તથા દ્રવ્યો એટલો બધો વ્યય થાય છે કે તેનું પોતાનું તથા તેનાં કુટુંબીઓનું મારી રીતે પોષણ કરવા જેટલું તેની પાસે રહેતું નથી. હજારો પ્રોલેતા ગ્રાસ પાસે ન્યારે ખેડૂત ઉભો રહે છે ત્યારે સેંકડો વર્ગથી ગ્રાહની નિરાશા તેના મ્હોં પર સ્પષ્ટ દેખાય છે. અને આખી દુનીઆનું પોષણ કરવાનો ખોજે તેની પીઠ પર પ્રત્યક્ષ થાય છે. ખેડૂતને બેઠને જ આપણા દેશનું નિરાધારપણું ને નિરાશા આપણી સમક્ષ ખડા થાય છે. ખેડૂત પોતાનું દુઃખ કહી ચકતો નથી, પોતાની દીલગીરી પુરી સમજતો પણ નથી, બહારની દુનીઆને તે નિર્જીવ અને નિર્મોલ્ય જેવો લાગે છે, ઉચ્ચ જીવન અને ઉન્નતિ શું છે તેની તેને સમજ નથી, —ખરેખર પોતાના દુઃખ બહાર લાવવાની શક્તિની તેને ખડ જ નરર છે. એ શક્તિ ન્યારે એનામાં આવરી ત્યારે પુર્વે કદી નહીં સંભળાયતો એવો દવની બહાર પડે. ખેડૂતનાં દુઃખ અને ગંકટનો પોકાર ન્યારે બહાર અભળાશે ત્યારે આપણી ખાતી ચૂરો કે અનાથ બાળકોને વિદ્યા અને વિધવાઓના દુઃખો તો આની

સરખામણીમાં કાંઈ વીસાતમાં જ નથી. પોતાના દુઃખો ખેડુત યોગ્યતો યશ ત્યારે કવીઓ તથા પ્રાસ મેળવી પોતાને કવીઓમાં અપાવવા પ્રયત્ન કરનારાઓને સરખાવવું પડશે. હિંદુસ્તાનનું ખરૂં મહાભારત તો હજી લખાવવાનું છે.

શહેરમાં વસતા કારીગરો અને મીલોમાં કામ કરનારા મજૂરો પણ અત્યંત ગરીબ અને લાચાર છે. તેમનામાં સપ, એકન યદ્ય કામ કરવાની શક્તિ તેમ સામાજિક જીવન નથી. તેઓમાં સ્વમાન પણ ખીલકુલ જોવામાં આવતું નથી.

આ વર્ગોના દુઃખો બહાર લાવી તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનું કેમ કેળવાયલાં વર્ગના કોઈ વિરલાને માયે છે. મનુષ્ય સ્વભાવની એવી એક ગહતા છે કે આ મજૂરોઆ વર્ગોનું દુઃખ નીવારણ કરવાનો પ્રયત્ન કરનારા જ્યાં વર્ગોમાંથી જ મળી આવ્યા છે. ગ્રેમ નાત જાતના કે વર્ણના બેદ સ્વીકારતો જ નથી. ગરીબોના દુઃખોના સ્વપ્ન જોનાર તથા તેમના પ્રત્યે લાગણી ધરાવનાર ધણા જ થોડા હોય છે. આનું દુઃખ જાણનાર તથા તે દુઃખો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર વીર પુરોએ તેમના વર્ગી તરફથી બહુ જીલમ સહન કરવો પડે છે. પરંતુ જ્યોની સેવા કરવા તેઓ તત્પર થાય છે તે હીન વર્ગ તો તેમની બક્ષિત તથા યુગ કરે છે. આ વીર પુરો સમજે છે કે જે શાળા તથા પાઠશાળામાંથી તેમને ઉત્તમ પ્રકારનું શીક્ષણ મળેલું હોય છે તે પાઠશાળાઓનો ખર્ચ ખીચારો ખેડુત વર્ગ આપે છે પણ તે પાઠશાળાઓનો લાભ તેઓને ખીલકુલ મળતો નથી. આથી કરીને જ ખેડુત તથા મજૂર વર્ગની સેવા કરી તેમના દેવામાંથી તેઓ મુક્ત થવા પ્રયત્ન કરે છે આજસુ અને સ્વાર્થી શ્રીમતોની કૃત્રિમ ફતીઆમાંથી નીકળી પડી તેઓ ખેડુત અને મજૂર વર્ગોની સોબતમાં જ પોતાનું જીવન ગાળે છે. આવા આવા વીર પુરો અને વીરાંગનાઓ જ ગરીબ અને નીરાધાર ખેડુતો અને મજૂરોના ઉદ્ધારક છે.

ગરીબ લોકોની જમને સેવા કરવી હોય તેમણે પોતે પણ ગરીબ રહેવું જોઈએ. ખેડુતની બહાર ધાતુ હોય તો ખેડુતની સોબતમાં જઈને વસો. તે જોવા જાડો ખોરાક ખાય છે તેવો જાડો જ ખોરાક ખાઓ અને તેમના જેવી જાડી ખોલી ખોલો. જન્ટલમેન જેવા બની તેમની કને જશે નહીં પણ કામ કરનારા જન્ટલમેન જેમની પ્રાપ્તે જાઓ. તેમની મહેનતનું આઈ તાજ યદ્ય કોએસ અને કોનફરન્સના માંચડા પર ઉભા રહી તેઓ ના સમજે એવી બાબતમાં તેમને ઉપદેશ આપશો નહીં. તમારા રેશમી કપડા તથા કોલરટાઈ ફેક્ટી દઈ શહેરોના કારીગરો અને ગામડાના ખેડુતોમાં જાઓ અને તેમને એકત્ર બનીવી તેમની સેવા કરો અને તેમના જળનું તેમને બાન કરાવો. ઠાકોર ઠકરાઓ અને તેમના સ્વાર્થી કારભારીઓ, સ્વાર્થી વહીલો અને શાહુકારો ખેડુતોને કહી મહા કરવાના નથી અને કરી સકવાના પણ નથી.

કેળવણી પામેલા કોઈ કોઈ વીર પુરો જમણે ગ્રેમમય અને આત્મભોગની જાણી હોય તેમણે વેસે ટકે સુખી લોકોની આર્થિક કે રાજદારી કિતિ કરવાની શીલ.

ચાલો કરી પોતાની મહાન શક્તિઓનો વ્યય કરવો નહીં આ લોકો તો પોતાનો ઉદ્ધાર પોતાની મેજે જ કરી શકવા સમર્થ છે ગરીબ ખેડૂતો અને મજૂરોને તમારા મધુર પ્રેમ તથા આત્મબોગની જરૂર છે માત્ર વાતો કરનારા, વ્યાજસુ, પારકુ ખાનારા, હીચકારા મધ્યમ વર્ગના સુખી લોકોનો તમે ત્યાગ કરો કારણ કે આ તરફ નજર કરો! ગરીબ બીચારો ખેડૂત આસપાસ ઉભો ઉભો નીરાશાથી પૂંછે છે “મારો ઉદ્ધાર! ક્યારે થશે?”

P.

આર્યસંગીત અને તેના સમ્પત્તિનું ઐતિહાસિક દિગ્દર્શન.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૨૦ થી)

સંગીત રત્નાકર, સ્વર મેનમ્દાનિધિ, રાગવિમોહ, નગીતર્પણ, મંગીત પારિજાત, ચતુર્ધિક પ્રકાશિકા, રાગમઝૂરી વગેરે પ્રાચીન મંગીતના મુખ્ય ગ્રંથો જે હાન મળી શકે છે, તે પૈકી સંગીતરત્નાકર ઉત્તમ અને આદ્યગ્રંથ ગણાય છે ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર અને સંગીત રત્નાકરના ગ્રંથ લખાયા, તેના વચગાળાના ગ્રંથો મળી આવે તો સંગીત રત્નાકર ખરેખર સમગ્ર ગ્રંથાય, અને તે ગ્રંથ લખાયા પહેલાં મંગીતની ખરી રીતિ હતી તેનો ખુલાસો થાય સંગીતની વ્યાખ્યા —

ગીત વાદ્ય તથા નૃત્ય ત્રય સંગીતમુચ્યતે ।

ગાલુ, વગાડલુ અને નાચલુ એ ત્રણના સમુદાયને મંગીત કહે છે, પણ આ ત્રણેય સંગીતનું પ્રાધાન્ય છે માટે તેનું નામ સંગીત આપેલું છે આપણે પણ સંગીતના પ્રધાન અંગ ઉપર જ વાત કરીએ છીએ

! પ્રચલિત આર્ય સંગીતની બે પદ્ધતિ છે — (૧) હિંદુસ્થાની અને (૨) કર્ણાટકી કર્ણાટકી પદ્ધતિ મદ્રાસ ઉદ્ધાકમાળ પ્રચલિત છે, બાકીના હિંદુસ્થાનના બાગેમા સ્થાન પરત્વે વિચિત્રતા છે તોપણ સામાન્ય રીતે હિંદુસ્થાની પદ્ધતિથી સંગીત ગવાય છે સંગીતના સ્વરો

ખાણામાં જેમ મૂળાદિરો હોય છે, તેમ મંગીતના મૂળાદિરો — મૂળસ્વરો સાત છે તેનો નામ શ્રદ્ધ, ક્રુપમ, ગાદ્યાર, અધ્યમ, પચ્ચમ, ધૈવત અને નિપાદ છે આ સાત સ્વરોના સમુદાયને સમકુ કહે છે. ગાયન બંધારના નીચો, મધ્યમ અને ઉંચો નાદ એમ

નાદના ત્રણ ભેદને લીધે સમક ત્રણ થાય છે: (૧) મન્દ્ર (૨) મધ્ય (૩) તાર. કોઈપણ સ્વરથી આદ્યો સ્વર નાદમાં બન્યો હોય છે, પણ સ્વરપદમાં બદલાતો નથી, તેથી દરેક સમકમાં સ્વરના નામ તેના તેજ છે,

બાષામાં જેમ લિપિ હોય છે તેમ સંગીતમાં પણ સ્વરની લિપિ છે. પૂર્ણ સ્વરો સ્વરો સ્તા, રિ, ગ, મ, પ, ધ, નિ એમ લખાય છે. મધ્ય સમકમાં સ્વરો આ પ્રમાણે લખાય છે. મદ્ર સમકમાં ઉપરનાં દરેક સ્વર ચિન્હ નીચે ટપક મૂકવામાં આવે છે એટલે તે સમકના સ્વરો સ્તા રિ ગ મ પ ધ નિ એમ લખાય છે. તાર સમકમાં સ્વરચિન્હ ઉપર ટપક મૂકવામાં આવે છે, તેથી સ્તા રિ ગ મ પ ધ નિ એ ચિન્હો તારસમકના સ્વરો બતાવે છે. સ્વરલિપિને અંગ્રેજીમાં નોટેશન (Notation) કહે છે.

દરેક સમકના છેલ્લા સ્વર પછી સ્વારપછીના સમકનો પહેલો સ્વર પૂર્ણ, અને પૂર્વના પૂર્ણથી બન્યો છે તે લેવામાં આવે છે અને સ્તા રિ ગ મ પ ધ નિ સ્તા એમ એક સમક બોવાય છે. અંગ્રેજીમાં પણ સમકના સ્વરો પહેલા સાત મળાકારોથી બતાવવામાં આવે છે

'In English the first seven letters of the alphabet are used as names for the different notes of a scale and the eighth note of a diatonic scale being always the replica of the lowest, one octave higher, the first and last notes of the scale have always the same name. Each note when prefixed by one or other of certain signs may represent several different pitches of sound. A scale may begin upon any note, but the keys of key board instruments, such as the piano and the organ are so arranged and the instrument so tuned that the only complete modern scale which can be produced by using the white keys alone is the scale of C-major termed the natural scale.'

(Nelson's Encyclopædia)

મનુષ્યના કંઠની વધારેમાં વધારે શક્તિ મંદ્ર, મધ્ય, અને તાર એ ત્રણ સમકના સ્વરો ગાઈ શકવાની છે, પણ દિલગીરીની વાત છે કે આપણામાંના ઘણા હાલ, એક સમક પણ ગાઈ શકતા નથી. મગીતની ઉપેક્ષાનું આ શોચનીય પરિણામ છે

આર્યસંગીતમાં નાદના એકમ (Sound-unit) ને શ્રુતિ નામ આપવામાં આવ્યું છે. શ્રુતિની વ્યાખ્યા શુદ્ધ શુદ્ધ રીતે યથોમાં આપવામાં આવી છે, પણ કોઈ પણ યથમાં આપેલી શ્રુતિની વ્યાખ્યા ઉપરથી તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે સમજાતું નથી. શ્રુતિનો, મૂળ અર્થ ધ્રુવત્ત્વમ્ હિતિ શ્રુતિ એટલે સાંભળી શકાય તે નાદ-પણ આ પ્રમાણે શ્રુતિનો અર્થ, લેતાં મને તે અવાજનો સમાવેશ શ્રુતિમાં થાય, તેથી મગીત વ્યવહાર મૂરે શ્રુતિનું નિશ્ચયિતો

પયોગિત્વમ્ અને ધાર્મિકૈયત્વમ્ સ્વીકારવામા આવ્યું છે, એટલે નાદ સ્પષ્ટ એવાથી શકાય તેવો ભેદએ એટલું જ નહિ, પણ તે સંગીત માટે ઉપયોગી ભેદએ આવી બા-
વીસ શ્રુતિઓ આપણા ધણા પડિતોએ એક સમકર્ષા સ્વીકારી છે

આ શ્રુતિઓનો જ્યારે ગાયનમા ઉપયોગ થાય છે ત્યારે તેમને સ્વર નામ આપવામા આવે છે શ્રુતિથી સ્વર ભિન્ન નથી મંગીતના સ્વરની વ્યાખ્યા અથમા નીચે પ્રમાણે આપ-
વામા આવી છે —

શ્રુત્યંતરમાવીય સ્તિગ્વોડનુરણનાત્મક

સ્વતો રજયતિ શ્રોતૃચિત્ત સત્ત્વર ઉચ્યતે બુધૈ ॥

આ સ્વરોના નામ પૂર્વ વગેરે છે તે આપણે પહેલા આપી ગયા છીએ ઉપર કહેલી આવીશ શ્રુતિઓને સાત સ્વરમા નીચે પ્રમાણે વહેંચી નાખી છે —

ચતુશ્રતુશ્રતુશ્રેવ પદ્મનમયમપચમા ।

દ્વદ્વે નિપાદગાન્ધારૌ ત્રિસ્તિરિપમ ધૈવતૌ ॥

પ્રાચીન તથા અર્વાચીન અધ્યક્ષે પાડલ, મધ્યમ અને પચ્ચમની ચાર ચાર શ્રુતિઓ સ્વપ્રભ અને ધૈવતની ત્રણ ત્રણ, અને ગાંધાર અને નિપાદની બે બે શ્રુતિઓ માને છે પ્રાચીન અને અર્વાચીન અધ્યક્ષે શ્રુતિની મધ્યા, સ્વરના નામ અને દરેક સ્વરની કેટલી શ્રુતિ છે તે બાબતમા એકતા બતાવે છે, પણ દરેક સ્વરની ચાર ચાર, ત્રણ ત્રણ અથવા બે બે શ્રુતિ ગણી તેમાં ઉપર જણાવેલા પાડલ સ્વરો કયી શ્રુતિ ઉપર મૂકવા તે બાબતમા એટલે નિયત શ્રુતિઓની બાબતમા વૃદ્ધા પડે છે પ્રાચીન અધ્યક્ષે દરેક સ્વરને તેની છેલ્લી શ્રુતિ ઉપર છે છે અર્વાચીન અથવા હિન્દુસ્તાની પદ્ધતિમા દરેક મૂળ સ્વર તેની પહેલી શ્રુતિ ઉપર મૂકાય છે બાવીસ શ્રુતિને અનુક્રમે ૧, ૨, ૩.....૨૨ નંબર આપી વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે મૂળ શુદ્ધ સ્વરો

સા, રિ, ગ, મ, પ, ધ, નિ

૪, ૭, ૯, ૧૩, ૧૭, ૨૦, ૨૨ મી શ્રુતિ ઉપર

અને હિન્દુસ્તાની પદ્ધતિ પ્રમાણે

સા, રિ, ગ, મ, પ, ધ, નિ

૧, ૫, ૮, ૧૦, ૧૪, ૧૮, ૨૧ મી શ્રુતિ ઉપર આવે છે

જે શ્રુતિ ઉપર શુદ્ધ સ્વર સ્થાપવામા આવે છે તેને નિયતશ્રુતિ એટલે નક્કી કરેલી શ્રુતિ કહે છે

સ્વર સ્થાપનાના આ બે પ્રકારને લીધે અક્ષરના સ્વરાંતરોમા Musical interval મા તફાવત પડી જાય છે, તે નીચે લખ્યા ઉપરથી સહેજ ખ્યાલમા આવશે

‘મધ્ય સપ્તકના સ્વરો સાથે તાર સા’ લઈ તે ‘સપ્તક’ માંડીએ તો તે નીચે પ્રમાણે થશે:

સા રિ ગ મ । પ ધ નિ સા ।

આ સપ્તકના ચાર ચાર સ્વરોના બે ભાગ પડે છે.

સારિગમ એ ‘સપ્તકનું’ પૂર્વાક્ષ છે અને ધનિસા એ ઉત્તરાક્ષ છે. હવે પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે પૂર્વાક્ષમાં

સા ને રિ વચ્ચે બે શ્રુતિનો ગાળો—મધ્યાન્તર છે;

રિ ને ગ વચ્ચે એક શ્રુતિનો ગાળો—અર્ધાન્તર છે;

ગ ને મ વચ્ચે ત્રણ શ્રુતિનો ગાળો—ચૃદ્ધન્તર છે.

અને ઢિંદુસ્થાની પદ્ધતિ પ્રમાણે

સા ને રિ વચ્ચે ત્રણ શ્રુતિનો ગાળો ચૃદ્ધન્તર,

રિ ને ગ વચ્ચે બે શ્રુતિનો ગાળો મધ્યાન્તર,

ગ ને મ વચ્ચે એક શ્રુતિનો ગાળો અર્ધાન્તર

આવે છે. તે જ પ્રમાણે ઉત્તરાક્ષમાં પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે અનુક્રમે સ્વરાન્તર મધ્યાન્તર, અર્ધાન્તર અને ચૃદ્ધન્તર આવશે, અને ઢિંદુસ્થાની પદ્ધતિ પ્રમાણે ઉત્તરાક્ષમાં અનુક્રમે સ્વરાન્તર ચૃદ્ધન્તર, મધ્યાન્તર અને અર્ધાન્તર આવશે.

આ પ્રમાણે મૂળ શુદ્ધ સ્વર વચ્ચેનાં સ્વરાન્તર (Musical intervals) નો ક્રમ બદલાવાથી બને પદ્ધતિના શુદ્ધ યાદું, ગેઝ અથવા મોડ (modo) માં તફાવત પડશે; કારણ કે સ્વરોના ધ્વનિમાં ફેર પડશે. આ તફાવત આગળ ઉપર સ્વરોનાં આન્દોલનોનાં પ્રમાણ આપી સમજાવીશું.

વિકૃત સ્વરો—

આપણે ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે દરેક સપ્તકમાં બાવીસ શ્રુતિઓ છે તેમને સાત સ્વરમાં વહેંચી નાંખી છે. હવે આ પ્રમાણે ધરૂનની ચાર શ્રુતિ છે એ ખરૂં પણ નિયત શ્રુતિ ઉપર શુદ્ધ ધરૂન છે તેથી તે એક શ્રુતિ સ્વરત્વને પામી. આ દૃષ્ટિએ જ્ઞેતાં બાવીસ શ્રુતિમાંથી સાત નિયત શ્રુતિઓ જ સ્વરત્વને પામી અને બાકી ‘પંદર’ શ્રુતિઓ રહી. આ પંદર શ્રુતિઓમાંથી કેટલીકનો પ્રચલિત સંગીતમાં ઉપયોગ થાય છે ત્યારે તે પણ સ્વરત્વને પામે છે; પરંતુ તે વખતે તેમને ધરૂનદિ મૂળ સ્વરોથી તદ્દન જુદા ન ગણતાં, અને તેમનાં જુદાં-જુદાં નામ ન આપતાં, તેમને આ મૂળ સ્વરોની વિકૃતિઓ ગણવામાં આવે છે. આ ઉપર રહી સહેજ ખ્યાલમાં આવશે કે આ મૂળ સ્વરો પોતાની નકી કરેલી શ્રુતિ છોડી ઉપર અથવા નીચે જાય અથવા બે સ્વર વચ્ચેના સ્વરાન્તરમાં ફેર પડે ત્યારે તે સ્વરનો મૂળ ધ્વનિ બદલાય જ એટલે તે વિકૃત થયો એમ ગણાય; અને તે જ પ્રમાણે ‘સ્વર વિકૃત થાય છે. આ વિકૃત સ્વરોની સંખ્યા જુદા જુદા અંશેમાં જુદી જુદી છે; વધારેમાં વધારે

પાવોસ' અને ઝાહામાં ઝાહી પાંચ છે. જુદા જુદા ગ્રંથકારોએ વિદ્યુત સ્વરોની સંખ્યા જુદી જુદી આપેલી છે તે ખરું, પણ કેટલીક વિકૃતિઓમાં ફક્ત નામપરતે જ એક હોય છે અને કેટલીક વિકૃતિઓ તે જ ગ્રંથકારો પોતાના ગ્રંથમાં આપેલા રાગમાં વાપરતા નથી. આથી પ્રચલિત સંગીતમાં હાલ હિંદુસ્થાની પદ્ધતિમાં છે તે પાંચ વિકૃતિઓ રહી છે. આ વિકૃતિઓને મૂળ સ્વરની મહેલાં પૂર્વ, પૂર્વતર, મધ્ય, તીવ્ર, અચ્યુત, અચ્યુત-વગેરે વિશેષણ લગાડી ગ્રંથમાં નામ આપવામાં આવેલાં છે. હિંદુસ્થાની પદ્ધતિમાં કોમળ અને તીવ્ર સંજ્ઞાઓ આપેલી છે. પ્રાચીન વિકૃતિઓમાં સાધારણ ગાંધાર, મન્તરગાંધાર, ફૈરિકી, નિપાદ અને કાકલી નિપાદ એ બધા ખરા ગ્રંથકારોએ આપેલી જાણીતી વિકૃતિઓ છે. હવે હિંદુસ્થાની પદ્ધતિમાં પાંચ અને પચ્ચમ સ્વરોને અલગ માનેલા છે એટલે તે સ્વરોની વિકૃતિ થતી નથી. પાકીના પાંચ સ્વરની પાંચ વિકૃતિઓ યાપ છે; અને તે વિકૃતિઓ કોમળ સ્વર, કોમળ ગાંધાર, તીવ્ર મધ્યમ, કોમળ ધૈવત અને કોમળ નિપાદ છે. આ પ્રમાણે મૂળ સાત સ્વરો અને પાંચ વિકૃત સ્વરો મળી દરેક સપ્તકમાં પાર સ્વરો થશે. તે સ્વરો દરેક સપ્તકમાં નીચેના ક્રમમાં આવે છે:—

સા, કોરિ, રિ, કોમ, ગ, મ, તીમ, પ, કોઘ, ધ, કોનિ અને નિ.

પાશ્ચાત્ય સંગીતમાં પણ નેચરલ મેજર સ્કેલમાં (Natural Major Scale) વિદ્યુત સ્વરો સાથે પાર સ્વરો આવે છે. આપણે હિંદુસ્થાની સપ્તકના સ્વરોને અંગ્રેજી સપ્તકના સ્વરો સાથે સરખાવીએ છીએ, માટે અહીં જણાવવું જોઈએ કે આપણા સંગીતમાં પડ્ડનું માપ એટલે તેનાં આન્દોલનોની મધ્યમ નિયમિત નથી. જુદા જુદા ગાનારો પડ્ડ જુદો જુદો નીકળે છે, પણ પાશ્ચાત્ય સંગીતમાં સી (C) સ્વરનાં આન્દોલનો ૨૪૦ નક્કી કરેલાં છે. પરંતુ આપણે હિંદુસ્થાની સંગીતના સ્વરો અને અંગ્રેજી સંગીતના (Major C scale or Natural scale) સ્વરોનું એક ખીન સાથેનું પ્રમાણ સરખું જ છે. હિંદુસ્થાની પદ્ધતિમાં ફક્ત ધૈવત Major scale ના એ (a) કરતાં સહેજ ઉચે છે, પણ તે ફર સરખામણી કરતાં લક્ષમાં નહિ લેવા જોવો છે. આપણા પડ્ડનું માપ નિયમિત ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. આનું કારણ એ છે કે શબ્દશાસ્ત્રમાં હાલની Theory of vibrations and theory of harmonics આપણા પ્રાચીન પદ્ધતિ અને ગાપકોના જાણવામાં હોય તે સંમતિ નથી અને સ્વરોનાં આન્દોલનોની સંખ્યા વિશે ગ્રંથકારો જાણતા હોય તે પુરવાર કરનાર કોઈ સ્થળે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ પણ નથી. ફક્ત સપ્તરમ સપ્તકમાં લખાયેલા સંગીત પારિવર્તન નામના ગ્રંથમાં અહોબલ પંડિતે સતાર (વીણા) ના તારની લંબાઈ આપી સ્વરો નક્કી કરેલા છે. ખરેખર સંગીતમાં આ એક આગળ પગલું જાણીએ છે અને વાઈબ્રેશન (આન્દોલન) ની થીયરી સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે. છતાં અહોબલ પંડિતે આન્દોલન વિશે કોઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. વસ્તુ સ્થિતિ આમ જણાય છે, છતાં સંગીતના વિષયમાં પ્રાચીન હિંદુઓ સંપૂર્ણતાએ પહોંચ્યા હતા અને શાકુંદેવાદિ સંગીતશાસ્ત્રકારો આન્દોલનનો સિદ્ધાન્ત તેમજ ખીન શબ્દશાસ્ત્રના હાલના સિદ્ધાન્ત જાણતા હતા અને પાશ્ચાત્યોએ પાસેથી સંગીતમાં હિંદુઓને કોઈ નવું શીખવાનું નથી એ જાણત-કેટલાક સંગીતજ્ઞાન ધરાવનાર પંડિતો સાબીત કરવા મગે છે. આપણા હાલના હિંદુસ્થાની સપ્તકમાં ત્રણ સ્વરના સ્વરો છે તેજ પ્રમાણે યુરોપી-

અન મંગીતમાં પણ છે, તેથી આમ સિદ્ધ કરવાની તેમની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ થાય છે. પરંતુ એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે Sd. (Dove) સાહેબની સાધરન (siron) અને આન્દોલનોની સંખ્યાનું સ્વરમાં મહત્વનું જ્ઞાન પ્રાચીન સાસ્ત્રકારોને હોય તે જણાવનાર યુરાવા નથી. સ્વયંજ્ઞ અનુરણન, યજ્ઞજ્ઞાનમંત્રાવ વગેરે રાષ્ટ્રો ઉપરથી જ પ્રાચીન ગ્રંથકારોનું આન્દોલનોના સિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન સાબીત કરી શકાય નહિ. વળી મૂળ ગ્રંથ કૃતિએ કયે સ્થળે શા અર્થમાં તે રાષ્ટ્રો વાપર્યા છે તે પણ આગળ પાછળના લખાણ ઉપરથી સમજવાનો ન્યાય સુદિધી પ્રપત્ત કરવો જોઈએ. હાલના પાશ્ચાત્યરાજ્યના અભ્યાસ લીધે) Vibrations, Harmonics વગેરે નાદના આધુનિક સિદ્ધાન્તોનો આરોપ પ્રાચીન સાસ્ત્રકારો ઉપર કરવો તેમાં કંઈ પણ લાભ નથી. મનુષ્ય સંપૂર્ણતાએ પહોંચ્યું નથી. પ્રાચીન સાસ્ત્રકારો સંગીતની બાબતમાં સંપૂર્ણતાએ ન પહોંચ્યા હોય તેમાં તેમનો દોષ કાઢવાનો નથી. ઉદ્ધર્તુ પૂર્વેના સંગીતાચાર્યોએ આન્દોલન વગેરેના જ્ઞાનના અભાવે પણ સંગીતને એટલું બધું ખેડ્યું છે કે ખરેખર આપણને તે જોઈ તેમના તરફ માનની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે 'શ્રુતિ' નું સ્વરૂપ શું તે નક્કી નહોતું અને સ્વરનાં આન્દોલનોની મહિમા નિયમિત નહોતી, ત્યારે હાલના સ્વરો છે તે જ પ્રાચીનકાળના મંગીતરત્નાક્રશદિ ગ્રંથોમાં વાપરેલા સ્વરો છે કે કેમ તે નક્કીપણે કહેવું મુશ્કેલી ભરેલું જણાય છે. પરંતુ હિંદુસ્થાનમાં શુરસિખ પરંપરા દરેક પ્રાચીનસાસ્ત્રને જળજી રાખવામાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડી છે. જ્યાં શુરસિખ પરંપરાથી સાસ્ત્રીય શિક્ષણ અપાતું આવ્યું છે ત્યાં પ્રાચીન સંગીતમાં વપરાતા સ્વરો સગો વગેરે જળવાયા છે. આપણે પહેલાં જણાવી ગયા છીએ તેમ પ્રાચીન પદ્ધતિ કણ્ઠાટકમાં હજુ પણ અબ્બાહત ચાલતી આવી છે. ત્યાંની આધુનિક સંગીત પરિભાષામાં અને પ્રાચીન ગ્રંથકારોની પરિભાષામાં ઘણું સામ્ય છે. આથી આપણે પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ વાપરેલાં સ્વરો અને સમકો જાણી શકીએ છીએ. વળી વીણા આપણામાં જૂનામાં જૂનું તન્તુવાદ છે; નારદ અને સરસ્વતીનાં નામ વીણા સાથે જોડાયેલાં છે. તેને જ્યાં તન્તુવાદોમાં ઉત્તમસ્થાન આપવામાં આવે છે. મનુષ્યનો-કંઠ અને વીણા : એ બેના સાધનથી પ્રાચીન મંગીત કેટલાક ફેરફાર સાથે પણ સંચવાયું છે, અને તેથી પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંગીતના સ્વરો, અને સમકો મેળવવાનું આપણાથી બની શકે તેમ છે. પ્રાચીન ગ્રંથોની પરિભાષા, પ્રાચીન પદ્ધતિને અનુસરતી કણ્ઠાટકી મંગીત પદ્ધતિ અને અર્વાચીન હિંદુસ્થાની પદ્ધતિની સમાલોચના કરતાં અને ગ્રંથના અને હાલના શુદ્ધ સ્વરો અને શુદ્ધ મેલો તપાસતાં મંગીતમાં આપણને શુદ્ધ સ્વરોનાં ત્રણ જુદાં જુદાં સમકો મળી આવે છે, અને તે સંગીત પરિવર્તનનું જ પરિણામ છે. આ સમક નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) હિંદુસ્થાની સમક.

(૨) કણ્ઠાટકી સમક (જે શાફ્ટેલેનું સમક હતું તેમ જણાય છે.)

(૩) અંદોલન પદ્ધતિનું સંગીત પરિભાષામાં આપેલું સમક.

આ સમકોને આપણે યુરોપીય પૂર્ણ સમક સાથે સરખાવીશું એટલે ખુલામો-સારો થશે. પાશ્ચાત્ય મંગીતમાં જે સમકમાં સ્વરોનાં આન્દોલનોનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે હોય છે તે સમક સંપૂર્ણ જણાય છે:—

આન્દોલનોનું પ્રમાણ

૨૪, ૨૭, ૩૦, ૩૨, ૩૬, ૪૦, ૪૫, ૪૮,
અથવા ૧, ૬, ૫, ૪, ૩, ૩, ૧૫, ૨

This is the ratio of the notes of the diatonic major scale of the western music, not of their tempered scale

Western Scale C, D, E F, G, A, B C,
240, 270, 300, 320 360, 400, 450, 480

૧ હિન્દુસ્થાની સા રિ ગ મ પ ઘ નિ સા
૨૪૦, ૨૭૦, ૩૦૦, ૩૨૦ ૩૬૦, ૪૦૫, ૪૫૦, ૪૮૦

અહીં પાશ્ચાત્ય સમક પ્રમાણે ધ ના આન્દોલન ૪૦૦ હોવાને બદલે ૪૦૫ છે, પણ આટલો ફેર નાહ જોવો ગણાય આ પ્રમાણે હિન્દુસ્થાની વિલાવલ ઘાટના સમકના સ્વરો અને પાશ્ચાત્ય સપૂર્ણ સંગીત સમન્ના સ્વરો એક જ છે

અહીં સમજાવે ન થવા માટે ખુલાસો કરવો જોઈએ કે આપણા મંગીતમા સા ના આન્દોલનોની સખ્યા નિયમિત નથી, તે પણ સા અને બીજા સ્વરોના પ્રમાણ મુગમતાથી બતાવી આપવા માટે સાના આન્દોલનો ૨૪૦ લીધા છે

૧ The Present Southern Scale (the same as that of Ratnakar) કમ્પાઉન્ડ ક્વૉર્ટલ ક્રોનશગો મેનના સમકના સ્વરોની હિન્દુસ્થાની અને પાશ્ચાત્ય સમકના સ્વરોની સાથે સરખામણી બતાવનાર કોડો

કર્ણાટકો	હિન્દુસ્થાની	પાશ્ચાત્ય	આન્દોલન પ્રમાણ
સા	સા	G	૨૪૦
રિ	કોરિ	D (flat)	૨૫૬
ગ	તીરિ	D (natural)	૨૭૦
મ	મ	F	૩૨૦
પ	પ	G	૩૬૦
ધ	કોધ	A (flat)	૩૮૪
નિ	તીધ	A (natural)	૪૦૫
સા	સા	C	૪૮૦

પુરાવો ઉત્તરનો રાગતરંગિણી અન્ય છે. રાગતરંગિણીનો અન્ય નોદમાં કે પદરમાં સેકામાં લખાયેલો છે. કાફી યાદગાંધી બિવાલય થાક સહેજે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. અહોબલનો ત્રીજો ગાંધાર' સ્થાનો ૨૪૦ 'આન્દોલનો ધારતા ૩૦૧ આન્દોલનોનો અને ત્રીજો નિપાદ ૪૫૨ આન્દોલનોનો થાય છે, તે પ્રમાણુ 'હિંદુસ્થાની ગાંધાર અને નિપાદના ૩૦૦ અને '૪૫૦ ના પ્રમાણુને મળતું છે. વળી અહોબલના સ્વરો વિષે એક હકીકત ખ્યાનમાં લેવા જેવી છે. પોતે સાત વિકૃત સ્વરો અને બાવીસ વિકૃત સ્વરો આપે છે પણ વીણાના તારની લખાઈ આપતાં ફક્ત પાંચ વિકૃત સ્વરો આપે છે અને તે કોમળ ઋષભ, તીવ્ર ગાંધાર, તીવ્રતમ મધ્યમ, કોમળ ધૈવત અને ત્રીજો નિપાદ છે, તે પૈકી ત્રીજો ગાંધાર, તીવ્રતમ મધ્યમ અને ત્રીજો નિપાદ તે હિંદુસ્થાની પદ્ધતિના શુદ્ધ ગાંધાર, ત્રીજો મધ્યમ અને શુદ્ધ નિપાદ છે. પ્રત્યક્ષ રાગમાં પણ તે સાત શુદ્ધ અને પાંચ વિકૃત સ્વર વાપરે છે આ પણ અહોબલની પદ્ધતિનું ઉત્તર તરફનું—હિંદુસ્થાની પદ્ધતિ તરફનું વચ્ચું બતાવી આપે છે.

મણિલાલ શામળલાઈ દિવેદી.

નદીનો ઘાટ.^૬

જો મંસારના બનાવો પોતાની નોંધ પર્યટ ઉપર રાખી ચક્રતા હોત તો મણા મણા ધુમની કયાઓ મ્હારા પ્રત્યેક પગથીઆ ઉપર તહમે વાટી શકત. જૂતકાળ વિષે કાઈ પણ સાંભળવાની તહમીરી^૭ હમિહા હોય તો મ્હારા આ પગથીઆ ઉપર બેસો; ખળખળ વહેતી નદીના મણુવ રવ તરફ દાન મારો, અને મણુવે વર પહેવાની, વિસ્મૃતિને પ્રાપ્ત થયેવી, મણુવે કયાઓ તહમારા સાંભળવામાં આવશે

આહા ! મ્હને ખીજે એક દિવસ યાદ આવે છે તે દિવસ અજના જેવો જ હતો. 'આશિન' માસ બેસવાની તૈયારી હતી. શિયાળાના નવજન્મના સૂચનમાત્રથી મધુરી, પ્રાતઃકાળની આહી આહી પવનલહરી જાગૃતાયેવેલા ઉધનારાઓમાં નવું જીવન લાવતી હતી. નવચિત્ત કવચિત્ત પાંદડાંઓખણ, જાજેન્દશુ કારણ ન હોય એમ, સ્વયમેવ, મદ્દ કમ્પ અસ્તુજાવતાં હતાં.

નદીમાં ખૂબ પૂર આવ્યું હતું મ્હારાં તો ફક્ત ચાર જ પગથીઆ પાણીની બહાર પોતાનું મ્હોં દેખાડી શકતાં,—કેમ જાણે જળને સ્થળ દાયમાં દાય પરાવી એકાકાર થઈ ઉભાં હોયની કાંદાના નીચા પ્રદેશો, જ્યાં આંખવાડીઆની સાંખાઓ નીચે અળવી (કચ્છ)

૧ બાણુ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની એક કથા ઉપરથી

ફૂં છ' સ' ૧૯૧૨ ના 'એપ્રિલ' મહિનાના 'આર્ટ્સ રીવ્યુ' માં પ્રકટ થયેલા પ્રો.

૭ મ્હનાય સરકારના ખાખાનતર ઉપરથી.

ના. છોડ ઉઘ્યા હતા, ત્યાં સુધી પણ પાણી ફરી વળ્યાં હતાં. નદીના પેલા વાંક આગળ, બાજેલી ઈંટોના ત્રણ પુરાણા દગલાઓ પાણીની વચમાં બેઠા જેવા દેખાતા હતા. મળસ્કામાં, કાંદા ઉપરના આવળાઆના ચડને બાધેલી માછીઓની હોડીઓ પ્રવાહની ઉછળતી બગતી ઉપર ડોલતી હતી—જાણે મંદોન્મત્ત બરતીનો તરંગ ઉપહાસપૂર્વક એમને ધક્કો મારતો હોય તથા પ્રણયપરિહાસથી એમનો કાન ઝાલી વૃત્ત કરાવતો હોય.

શરદારમ્ભના વિશદ આકાશનો સૂર્યપ્રકાશ, નદીના ઉબરાતા વક્ષસ્થળ ઉપર પડીને, વિશુદ્ધ કાંચનની દીપ્તિ ધારણ કરતો હતો—અથવા તો કહો કે ચમ્પકની નવમંજરીઓની કોમળ કાન્તિ ધારણ કરતો હતો. ખીજ કોઈ પણ ઋતુમાં તદ્દમે આવા રંગનો સૂર્યપ્રકાશ દેખી શકશો નહિ. નદીના રેતીવાળા કિનારાનો પ્રદેશ, જ્યાં શણની દાઢી હોય એવા દેખાતા બરો (કાચ) ના ઉંચા સાંકાઓને હાલ પુલો આવવા લાગ્યાં છે—ને તેથી હજી તે પર બહારમાં ખીલ્યા નથી, એવા આ પ્રદેશે બાળસૂર્યના કુળા પ્રકાશને હમણાં જ ઝીલી લીધો છે.

રામનાથ ઉચ્ચારતા હોડીવાળાઓએ પોતાની હોડીઓનાં બન્ધન છોડ્યાં છે. જોત જોતામાં આ ન્હાની નોકાઓ પોતાના ન્હાનકડા સદૃશી પુલો તરફ સૂર્યપ્રકાશિત નદીના પર ઉપર નીકળી પડી છે—પ્રકાશ તરફ પોતાની પાંખ પ્રસારી નીલ આકાશમાં પક્ષીઓ જેવા આનન્દથી ઊડે છે તેવી રીતે આ નોકાઓ ફરવા લાગી. ખરે, આ નોકાઓને કોઈ આશુસ રહેલાઈથી પક્ષી ધારી લે: નદીના વક્ષસ્થળ ઉપર હંસની પેઠે તેઓ તરે છે; ફક્ત તેઓની પાંખો હોં-માઠના ઉબરાથી ફરે છે.

પૂનર્ગી બ્રાહ્મણ બરોબર રોજને વખતે પૂનર્ગ પાત્રો લઈતે-પાકાં સ્નાન કરવા આવી પહોંચ્યો છે. બપોમે ત્રણ ત્રણ સ્ત્રીઓની મડળી પાણી બરવા આવવા લાગી છે.

આ વાતને ઘાઈ એટલો બધો કાળ વહી ગયો નથી. તદ્દમને તે દિવસ બહુ વ્યાધો લાગે; પણ મહેને તો તે હમણાં જ ગયો હોય એમ લાગે છે. મહારા દહાડાઓ રમતમાં ને રમતમાં નદીના પ્રવાહ ઉપર સરી જાય છે; ત્હેમના તરફ સ્થિર દષ્ટિ ગમી લાંબા જમાનાઓ થયાં હું જોયાં કરું છું; તેથી જ મહેને કાળ એટલો બધો લાગતો નથી! દરેક દિવસે મહારી તેજસ્વી મૂર્તિ નદીમાં પ્રતિબિમ્બિત થાય છે; દરેક રાત્રે મહારા પડખાવો નદીનાં નીર ઉપર પથરાય છે; પરંતુ બીજે જ દિવસે તેઓ લોપ પામ્યાં હોય છે, ને એમની પાછળ કશીયે નિશાની રહેતી નથી. આ જ કારણથી, જો કે હું વૃદ્ધ દેખાઉ છું, તોપણ મહારૂં હૃદય હમેશ જીવાન રહે છે. ઘણાં વર્ષોની યાદગીરીએ નથી મહારા ઉપર લીલનાં પડ બાજા-બ્યાં કે નથી સૂર્યની રાશનીને મહારાથી દૂર રાખી. જો કોઈવાર બીજે કાષ્ઠથી ઉબડી ગયેલી લીલ તરતી તરતી મહારા ઉપર ચડી આવે, તો ખીજ જ પળે નદીનો પ્રવાહ ત્હેને તાણી જાય છે.

તો પણ મહેને મજાગી લીલ બાઝી નથી એમ નથી. મહારી તરોમાં જ્યાં નદીનો પ્રવાહ પહોંચી શકતો નથી ત્યાં વેલાઓને ઝાંખરાં ને લીલ વગેરેએ પર કર્યું છે. પણ તેઓ

તો મહારી પ્રાચીનતાના સાક્ષી છે. તેઓએ જલ કાળજેવને શ્રેષ્ઠાવિજ્ઞાનમાં સગર પકડી રાખી એને હમેશા તાજે હમેશા મીઠો ને હમેશાં અવનવો બનાવી દીધો છે. નદી રોજે મહાઈ અકેક પગથીઉં ઘુલ્લુ મૂકી મહારાથી અકેક કદમ દૂર હો છે, અને હું પણ દિવસના અકેક પગથીઆને હિમાને ઘરડો થતો જાઉં છું.

જુઓ, જુઓ ! પેલી ચક્રવર્તીની દાદી જય પ્રાતઃસ્નાન કરી, રામનામી હોંટનું વસ્ત્ર શરીર ઉપર વીંટાળી, ઠાઠથી ચરચર ધ્રુજતી તથા માળા ફેરવતી ફેરવતી તે ઘર તરફ વળે છે. તે વખતે તો એની દાદી પણ ન્હાની સરખી છોકરી હતી; તે રોજ અહીં આવતી અને, એક નીચે મૂકી, ધૃતકુમારીના પાંદડાંને પાણીમાં મૂકતી, તથા મહારા જમણા હાથ ઉપરના પાણીમાં ન્હાનો જમરો હતો તેમાં એ પાંદડાં ચક્ર ચક્ર ફરતાં તે પાસે ઉભી ઉભી નિહાળતી. થોડા દિવસ થયા એટલામાં તો તે ન્હાની બાળા મટીને મહારી માતા થઈ ગઈ, ને પોતાની ન્હાની છોકરીને તેડીને પાણી ભરવા આવવા લાગી. બીજા થોડા દિવસ થયા એટલામાં તો તે ન્હાની બાળખી પણ મહારી સ્ત્રી થઈ ગઈ હતી, અને નદીમાં ખેવતી તથા પાણી લાળતી બીજી ન્હાનકડી છોકરીએને તે સદ્વર્તનના ઉપદેશ તથા શિક્ષા કરતી હતી ! તે વખતે ધૃતકુમારીનાં પાદજાની હોડીઓની પેલી દીડા મળે સાંભરી આવતી, અને મહારી નજર આગળના આ તમામાની રમુજ ઉપર મળે હસતું આવતુ.

મળે સમજાય છે કે આમને આમ તો મહારે ને કહાણી લખને કહેવી છે ત્હને હું પહોંચીશ નહિ હું એક વાત કહેવા માહું છું એટલામાં તો બીજી અનેક વાતો રમૂતિના પ્રવાહ ઉપર તણાઈ આવે છે. એમ કેટલીયે વાતાં આવે છે ને કેટલીયે જાય છે; પણ એમાંની એક મહારાથી દૃઢ રીતે પકડી ગ્રખાતી નથી. ફક્ત દોષક એકાદ બે પ્રસંગ, વમજમાં ચક્ર ચક્ર ફરતી ધૃતકુમારી-પત્ની નૈકાઓ જેવા એકાદ બે પ્રસંગ, મહારા આગળ પુન પુન આવ્યાં કરે છે. એવોજ એક પ્રસંગ પોતાની કહાણી કહેવરાવવા આતુર હોય એમ, આજ આજો વખત મહારી આગપાગ જમી રહો છે....તે એક ન્હાનકડો જ પ્રસંગ છે. પેલી દીડાનેકાઓના જેવો જ-જેમા રમતમાં મૂકેલાં બે સુન્દર પુખ્તો સિવાય બીજા કશો સામાન નથી અને જો તે વમજમાં ફૂળી જાય તો ત્હનું પરિણામ ફક્ત એટલું જ થાય કે કોમળહૃદયની બાલિકા એક હાડા નિસાસો મૂકી ઘેર જાય.

દેવમંદિરની પાસે જ્યાં ત્હમે હાલ ગોસાંઈ કુટુંબના ગાયેના વાડાની વાડ જુઓ છે ત્યાં પહેલાં એક આવજનું ઝાડ હતું દર આઠવાડીએ એની હેઠળ ફરતો મેજો ભરાતો. તે વખતે ગોમાધનું કુટુંબ ગામમાં ખરોખર જન્યુ ન્હોતુ; ને જ્યાં હાલમાં એમનું બધું મંદિર હેલુ છે ત્યાં તે વખતે તો એક પાંદડાંથી છાયેલું ઝુંપડું જ હતું.

આ વડો, જેણે હાલમાં મહારી પામળીઓમાં હાથ ખેાસી, પોતાનાં ટ્રાક્સી લાંબાં ને કાંઈ, આંગળીઓ જેવાં, મૂળીમાં વતી મહારા પાપાણુ-હૃદયને મુકીમાં ધાલી દીધું છે તે

બહો તે વખતે તો એક નાજુક છોડવો જ હતો. કુળા પાંદડાઓથી ઢંકાયેલું એવું માયુ હતું તો એ જમીનની બહાર કાઢતો હતો. સૂરના પ્રકાશમાં, એનાં પાંદડાઓના જે પડ છાયા પડતા તે મહારી સપાટી ઉપર કીકા કરતા, એના ન્હાના મૂળીઆ બાળકની આંગળીઓની પેઠે મહારી છાતી ઉપર બમતા. એવું એક પાંદડું સરખુએ કોઈ ચૂટ તો મ્હને વેદના ચતી

૪૬ હોવા છતાં પંથુ તે વખતે હું ટ્યાર પેહી શકતો. આજે તો મહારી કેડ બાગી ગઈ છે, હું કદરૂપો પાગળો બની ગયો છું. એક હજાર કીરા ને કરચોલી મહારા શરીર ઉપર વ્યાપી રહ્યા છે, મહારા છિત્રોંગા વિધના દેડકાઓએ પોતાની શિયાળાની લાંબી ઉધ કાઢવા વાસ કર્યો છે. પંથુ તે વખતે હું આવો નહોતો. ફક્ત એ જ છોટા મહારા ડાંબા પડ-ખાખાથી તે વખતે સરી ગઈ હતી, અને તે બાગરામાં એક જેનાએ પોતાનો માળો બાંધ્યો હતો. પરાદીગે બ્યારે આળસ મરડીને તે પક્ષી નગણુ, અને ત્હેની પૂછડી ઉંચી નીચી હલાની, સીસોટી મારતે મારતે ઊડી જવું-તે વખતે હું સમજતો કે હવે કુંસમ ન્હાવાને ઘાટ ઉપર આવશે.

ઘાટની ખીણ બાલિકાઓ એને કુરુમ કહી બોલાવતી હું. પાઈ છું કે તે જ એવું નામ હતું. બ્યારે એની ન્હાનકડી દેહલતાની આકૃતિ પાખી ઉપર પડતી ત્યારે ત્હેને મજબૂત પક્ષી હઈ મહારા પરચરામાં કોરી રાખવાની મ્હને અતિતીવ ઇચ્છા થતી-એવી તો એની મોહિની હતી જે વેળા મહારી ફરસબધી ઉપર એનો પગ પડતો ને એના ચારે વપુરનો રણુ ૧૨ થતો, તે જ વેળા મહારી લીનવાળી તડોમાં એક આનન્દનો ઉત્કંઠ ફરી વળતો. એ મઈ ખાસ વધારે રમતીઆગ હોય કે વધારે પાતો કરતી હોય કે અતિશય આનન્દી હોય એવું નહોતું. તો પંથુ નવાઈ એ હતી કે એની ઉમરની બાનિમઓમાં જાણી વધારે સખીઓ એને હતી બધી તોફાની છોકરીઓને પંથુ એની જ સોબત એને જ માથ બેઠઝ કોઈ એને કુસી કહેતું, કોઈ ખુશી (આનન્દ) કહેતું, ને મઈ વળી રાખુસી (રાક્ષસી) પંથુ કહેતું એની મા એને કુંવમી કહેતી. બ્યારે ને ત્યારે આ બાલિકાને હું જળસમીપ બેઠેલી જોતો. એટલું સ્પષ્ટ હતું કે જળ તરફ એવું હૃદય કાંક અનેરા આકર્ષણથી ખેંચાતું હતું એ ત્હેને ઘણું મ્હાતી.

૪૭ મેલક દાગ પછી મ્હં ત્હેને બોઈ હોય એમ મ્હને લાગ્યું. "જીવન ને સંવર્ણા ઘાટ ઉપર શોક કરવા લાગી તેઓ કહેતી કે અમારી કુસી-ખુસી-ગાખુસીને સાસરે તેડી ગયા છે ત્યાં જુદી જાતના લોકો, જુદી જાતના ધરો ને જુદી જાતના રસ્તાઓ હતા ત્યાં નહીં નહોતી, ને તે સ્થાન નદીથી બહુ દૂર હતું તેઓ જળકર્મણને શુધ્ધ બગીચામાં શોધવા લઈ ગયા હતા.

કાળે કરીને મહારા મન ઉપરથી એની છાપ લગભગ તદ્દન ઝાખી ન થઈ ગઈ

ઘાટ ઉપર આવતી. સ્ત્રીઓ હવે કોઈક જ વાર કુસુમની વાત કાઢતી. પણ એક સાયકાળે ચિરપરિચિત ચરણરૂપણીથી હું અપૂર્ણ ઊઠ્યોઃ મહેને લાગ્યું કે એ કુસુમની ચાલ છે. હા ! તેમ જ હતું; પણ તે ચરણો ઉપર હવે વૃષ્ટિ નહોતા, તેઓનું પૂર્વનું સંગીત શુભ ચયું હતું. એટલા બધા લાખા કાળ થયા એના પગના રૂપણની સાથે એના નૃપુરના, રણકારની મ્હે મંગલિત બાંધી રાખી હતી, કે આજે જ્યારે તે સંગીત એકાએક શુભ ચયેલું, મહેને માલુમ પડ્યું, ત્યારે નદીનો નાદ શોકનાં, ગાન ગાતો હોય એમ મ્હારા કાનને લાગ્યું, આંખવાડી આમા પાદડાંઓની સુસવાડી પવનના વિલાપ કરતા ઘાટા જોડી લાગી.

કુસુમ વિધવા થઈ હતી. લોકો વાત કરતા કે એનો પતિ કોઈ દૂર રથળે કામ કરતો હતો અને કુસુમ ફક્ત એક કે બે જ વાર એને મળી હતી. એક કાગળ એના ચતુના સમાચાર કુસુમની આગળ આપ્યા, અને,—આઠ વર્ષની વયે વિધવા થઈ,—એણે પોતાના લલાટ ઉપરથી સૌભાગ્યનું કુકુમ તિપક લેહોઈ નાખ્યું, કકણો ને વૃષ્ટિ કાઢી નાખ્યા, અને ગંગાકિનારે પોતાના પહેલાના ઘરમા રહેવા આવી પણ ત્યાં એની આગલી સખીઓમાંની કોઈને એણે દીડી નહિ. એ બધીમાથી લુચન, રૂપણ તથા અમલા પરણીને સાસરે ગઈ હતી; શરત એકલી રહી હતી, તે પણ, લોકોના કહેવા પ્રમાણે, માર્ગશીર્ષ માસ પછી પરણી જવાની હતી. કુસુમને હવે બહુ ચતુ લાગતું. તોપણ જ્યારે જ્યારે તે દીંચણ ઉપર માથું ટેકાવી મુગીમુગી મ્હારાં પગથીઆ ઉપર બેસતી, ત્યારે ત્યારે મહેને એમ વિચાર, આવતો કે નદીની બધી લહરીઓ ઉંચા હાથ કરીને “કૂસી-ખુસી-રાખુસી” કહી એને બોલાવે છે.

જન્મ વર્ષાઋતુ બેસે છે ત્યારે ગંગાનદી સપાટામા વધીને બરાબ છે, તેમ જ દિવસે દિવસે કુસુમ પણ ચૌવન ને સૌન્દર્યની સપૂર્ણતાને પામવા લાગી તથાપિ એનું જાખા રંગનું વસ્ત્ર, વિચારનિમગ્ન મુખ અને શાન્ત વર્તન—એ સર્વેએ એની જુવાની ઉપર એક છાયામય વસ્ત્ર ઓરાદી દીધું, અને એની સુન્દરતાના તથા યુવાવરધાના ખરા બહારને લોકોની દૃષ્ટિ સંતાડી રાખ્યો. કુસુમ મ્હોટી થઈ હતી તે કોઈએ પણ દીઠું હોય એમ જણાયું નહિ, મ્હે તો તે જરાયે બંધુ નહોતું. મ્હારી દૃષ્ટિમા તો, પહેલાં એ એક વખત હતી, તેવી જ લાગતી. હજી તે એક ન્હાનકડી બાળા છે એમ જ હું હમેશાં ધારતો. એનાં ઝંઝર હવે રહ્યાં નહોતાં, એ વાત ખરી; પણ, તે જ્યારે જ્યારે ચાલતી, ત્યારે ત્યારે હું તો એમને જણકાર (કલ્પનામાં) સાંભળ્યા કરતો.

દશવર્ષ આમ વહી ગયાં, ગામના કોઈને પણ તેઓના જવાની, ખબર પડી હોય એમ લાગ્યું નહિ.

તે વર્ષ આશ્વિન માસમાં ખરોખર આજના જેવો જ એક દિવસ આવ્યો. ત્હને જેમ આજ જુઓ છે તેમ તે દિવસે ત્હમ્હારી દાદીઓએ હમેશાં કરતાં વધારે મીઠા સૂર્યપ્રકાશને દીઠો. ગજગજના લાખા પુરખાઓ મ્હો ઉપર નાખીને તથા પાણીના ઘડા

પોતાની કેડ ઉપર મૂકીને, ગામડાની લીલી છાયાવાળી, હમીનીની જમીનવાળી શેરીઓ માથી, વાતોના ગપાટા મારતે મારતે, ત્હમ્મરી દાદીઓ મ્હારી પડખે આવી ઉભી રહેતી, અને પ્રભાતનું જે અજવાળું મ્હારી ઉપર પડતું હતું ત્હેને વધારે તેજસ્વી પ્રભા અર્પણ કરતી—તે વેલાએ દુનિયામાં ત્હમ્મારી પધરામણી થવા વિષે એમને રજ પણ ખ્યાલ નહોતો તેમ ત્હમ્મારી દાદીઓ એકે દિવસે તો ખરેખર ત્હમ્મારી પેઠે જ રમતી તથા ફેલતી હતી, અને તે એકે દિવસ આજના દિવસ જેવો જ સાચો ને હવન્ત હતો વળી તે દિવસે તેઓ પણ ત્હમારા જેવા કુમળા હૈયાઓમાં ઘડીમાં હર્ષે તો ઘડીમાં શોખરી આમ તેમ ખેલતી હતી—એ સર્વેનો આબેહથ ખ્યાલ ત્હમને આજે કદી પણ નહિ આવ્યો શકે તો પછી તેઓ તે શી રીતે સમજી શકે કે આજનો આનન્દમય સર્વશી પ્રમશિત દિવસ આવશે, ન્યારે તેઓની હયાતી નહિ હોય ને તેઓના મુખદુખ સર્વેની નિશાની સરખી પણ રહેવા પામી નહિ હોય !

તે દિવસે છેઃ સ્પૈદ્ય થયો તે વખતથી જ ઉત્તર દિશાનો વાયુ આવગની છટી છવાઈ કળીઓને ઉચ્છાલવી મ્હારા ઉપર વખતોવખત વર્ષાવતો, મન્મન્મ રાવા લાગ્યો મ્હારા પાયાણુદેહની ઉપર રાત્રિના આખની કહીં કહીં નિશાની રહી ગઈ હતી તે પ્રભાતે એકે હવો, જુવાન, ગૌરવર્ણનો, શાન્ત ને તેજસ્વી આકૃતિવાળો એક સન્ધ્યાસી, કોણુ જાણે ક્યાથી, આવી અચ્ચે તથા મ્હારી આગળના શિવાલયમાં ઉતર્યો એના આવવાની વાત માગમાં બધે પ્રસરી રહી પોતાના બેડાઓ જહાર મૂકી, સ્ત્રીઓ આ સાધુ પુરુષનાં દર્શન કરવાને મન્દિરમાં ભરાવા લાગી

દિવસે દિવસે તે ટાળુ વધતું ગયું તે સન્ધ્યાસી આદિતીય અન્તિવાળો મુલક હતો, વળી તે કોઈને પણ તરબેડી મારતો નહિ બાળકોને તે તેડી લેવો તથા માતાઓને મૂક સખન્ધી પૂછપરછ કરતો ગામના સ્ત્રીવર્ગમાં તો એની પ્રતિંગ સપાટામાં જામી ગઈ થણા પુરુષો પણ ત્હેને મળવા આવતા થયા કાઈ દિવસ તે ભાગવતની મ્થા કે તો તો કોઈ દિવસ તે ગીતા સમજાવતો, અથવા તો કોઈ દિવસ મન્દિરમાં પવિત્ર ધન્યો ઉપર પ્રવચન કરતો કોઈ ત્હેની સનાહ લેવા આવતા, કોઈ મન્મન્મ માટે આવતા, કોઈ દવાદાર માટે આવતા અહો ! તે કેવો સુન્દર દેખાતો ! જાણે સાક્ષાત્ મહાદેવજી મનુષ્યદેહ ધારણ કરીને પોતાના જ મન્દિરમાં ઉતરી આજ્યા હોમની શું !

ઉપ કાળની સાથી પહેલી પ્રકાશરેખા આકાશમાં નીકળતી તે વખતે ન્યારે તે સન્ધ્યાસી, છાતીપુર પાણીમાં ઉભો રહી, પ્રભાતના તારાઓ ઉપર પોતાની દષ્ટિ સ્થાપી, ગભીર ગૌરવભર્યા સમઘી ઉપ કાળનું પવિત્ર સ્તોત્ર લલકારતો તે વખતે, ખળખળાવહેતી નદીના બખડાટ તરફ મ્હારા કાન જરાયે આકર્ષાતા નહિ પ્રતિદિન ન્યારે એનો યુક્ત અવાજ ગાજી રહેતો, ત્યારે ગગાજના પૂર્વ દિશા તરફના તટ ઉપરના આકાશમાં લાલ સુરખી છવાઈ રહેતી સ્થામ વાનગીઓની મિનારીઓ ચુનાળી રેખાથી અક્ષિત થતી ઉઘડતી કમીના ખુલેલા કોમની પેઠે અન્ધકાર નીચે સરી પડતો અને બ્યોમસરોવરમાં પુષ્પ, જેવી હો

પોતાને રૂઝ વણું ધીરે ધીરે વ્યક્ત કરતી. તે પછીથી, જ્યોની ટોચો દક્ષિણીમાંના પટ ઉપર સ્ફુટતાથી અંકિત થયેલી નીકળી આવતી, પછીથી પાણી જાગૃત થતી, આકાશ જામરા રંગનું થતું, અને અન્તે, જ્યોની જળી પાછળના અદૃશ્ય પ્રદેશમાંથી, પ્રાતઃસ્નાન કરી શુદ્ધ થયેલા જગવાન સૂર્યે બહાર આવતા ને આકાશનાં પગથીઆ ચઢવા માંડતા. મ્હને એમ ભાસતું કે જ્યારે એ મહાત્મા, નદીમાં ઉભા રહી, પૂર્વ તરફ દૃષ્ટિ સ્થાપી, પોતાનું બધું સ્તોત્ર લલકારતા, ત્યારે તેને અક્ષરે અક્ષરે ગાંઝિની માયા ત્રુટવા લાગતી, અન્દમાને તારાઓ પશ્ચિમમાં અસ્ત થતા, સૂર્યનારાયણ પૂર્વમાં ઉદય પામતા, અને સમસ્ત વિશ્વને દેખાવ બાલાધ જતો. ખરે, આ સંન્યાસી કાંઈ ખરો જાદુગર હોવો જોઈએ. સ્નાન સમાપ્ત કરીને, યજ્ઞના અર્ચિસૂત્રમાન હીપતા, હૃદય ગોર ને પવિત્ર શરીર સદિત, તે જ્યારે નદીમાંથી બહાર નીકળતો, ત્યારે તેની જટામાંથી પાણી ટપકતું અને નવોદિત સૂર્યનું તેજ તેના શરીર ઉપર અગ્રી પાણી વળતું.

આમ મહિનાઓ ચાલ્યા ગયા. ચૈત્ર માસમાં, સૂર્યમંડળને વખતે, લોકોનાં મોટા મોટા ટોળાઓ ગંગાસ્નાન કરવાને આવ્યાં. બાવળના ઝાડ તળે મેળો ભગથો હતો. ઘણા માનાશુઓ સંન્યાસીનાં દર્શન કરવા જતા, અને તેમની બેગી, જે ગામમાં કુસુમ પરણી હતી તે ગામની સ્ત્રીઓની એક ટોળી પણ હતી.

પ્રભાત હતું મહારા પગથીઆ ઉપર સંન્યાસી માળા જપતો હતો, તેવામાં ઓચિન્તી એક યાત્રાશુ સ્ત્રીએ બીજીને કાણી મારી કહ્યું, “અપી, જો, જો ! એ તો આપણી કુસુમનો વર !” બીજી એ આંગળીવતી પોતાનો ધૂમ્રો જરાક ખસેડી બોલી બહી, “હાથ, હાથ ! એ તો એજ. આપણા ગામના અદરજનો બીજો છોડશે જ લાગે છે.” ત્રીજીએ જરા હાથથી ધૂમ્રો ઠીક કરી દીઠા કરી, “અહો ! એની આખો નાકને બમર તો બરોબર એના જેવા જ છે.” તોપણ એક ચોથી સ્ત્રી, સંન્યાસી તરફ ફર્યા વિના, ઘડાવડે પાણી ટોળતી નિઃશ્વાસ મૂકી કહેવા લાગી, “અરે રામ ! એ જુવાન તો હવે હતો નહતો બરાબર છે એ ઓછો પાછો ફરવાનો છે. હતબાગી કુસુમ !”

પણ એક જણીએ વાધો કાઢ્યો, “એને આવડી મોટી દાઢી કેવારે હતી ?” અને બીજીએ કહ્યું, “એ કાંઈ આવો ફળલો નહોતો”, અગવા તો “ધણું કરીને આટલો ઉંચો તો, બા, એ નહોતો જ”. આથી તે વખતે તો તે સરોહનું નિરાકરણ થઈ ગયું, ને તેવાત આથી આગળ પ્રસાર પામી નહિ.

૬ ૧ ૧ ૧

ગામનાં બીજા બધાએ સંન્યાસીના દર્શન કર્યો હતો, કુસુમ એકલીએ જ તેને હજી લગી દીડો માર્યો. લોકોના મોટા મેળાને વખતે મહારા પામે આવવું એણે મૂખી દીધું હતું.

તો પણ એક સન્ધ્યાસમિયે, પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર ઉગ્યો તે વખતે, મહારી સાથેનો જૂનો સખન્ધ એને કદાચિત્ માઠ આબ્ચો હતો.

તે વખતે ઘાટ ઉપર ખીજું કોઈ હતું નહિ કસારીઓ ચારે તરફ અવાજ કરી રહી હતી. મંદિરમાં પીતળની ઘડીઆલો ને ઘટના નાદ દણ હમણાં જ અન્ત પામ્યા હતા, એના ધ્વનિની છેલ્લી લહરી વધારે ને વધારે ફીણુ થતી ગઈ ને આખરે રહામેનાં કિનારાનાં કાળાં કુંજવનોમાં એક છાંયડાની ચેટે મળી ગઈ. આકાશ ચાંદનીથી ભરાઈ ગયું હતું. નદીના પૂરની ભરતી મહારી આગળ ચાંદને વહી જતી હતી. 'કુસુમ મેઠી' હતી. એનો પગલો મહારા ઉપર પડ્યો હતો. પવન જરાયે ફરકતો નહોતો; પ્રશ્નો પણ સ્તબ્ધ હતાં. કુસુમની ઉપર, ગાડૌણના વક્ષસ્પર્શ ઉપર અખંડ ચન્દ્રપ્રકાશ પથરાઈ રહ્યો હતો; એની પછવાડે, જ્યાં ને ત્યાં, કોઈ ઝાડીમાં તો કોઈ કુંજવનમાં, 'મંદિરનાં' છાંયડામાં, પડી ગયેલાં ધરોની નીચે, કુવાની આજુબા ને તાડનાં વનની ઘટામાં, અન્ધકાર પોતાનું મ્હોં ઢાંકી છુપાઈ રહ્યો હતો ને ગુપ્તપણે કાંઈ દુષ્ટ વિચાર ચલાવી રહ્યો હતો. છદ્મીનાં ડાળીઓએ વડવાગોળ જુલતી હતી શિવાલયના સિખર ઉપરથી ધ્રુવડ પોતાની ઉદાસીભરી ચીસ પાડવા કરતું હતું. ધરની નજદીક શીયાળવાના રકવાનો અવાજ વધ્યો ને પાછો શાન્તિમાં ટાની ગયો.

ધામે ધામે સંન્યાસી દેવમંદિરમાંથી બહાર આબ્ચો. ઘાટનાં ઘોડાં પંગથીઆં ઉતર્યા પછી કોઈ સ્ત્રીને એકલી એકલી જોઈને પાણુ ફરવાનું કરતો હતો-એટલામાં આશિંતું કુસુમે પોતાનું 'આયુ' ઉચું કરી પછવાડે જોયું. એના માંમાં ઉપરથી લગ્નકાંતે છેડે સરી પડ્યો. જેમ કોઈ ઉન્મુખ થયેલી ઉપડતી ખિલતી કળીના ઉપર ચન્દ્રની, તેજધારા વહે છે, તેમ જ્યારે કુસુમે ઉચું જોયું ત્યારે એના મુખકમળ ઉપર તે વહેવા લાગી. તે ક્ષણે જન્મેનાં નેત્રો મૂળ્યાં, — જાણે તેમણે એક ખીજને જોળખ્યાં હોયની, — જાણે કોઈ જન્મભાન્તરથી તેઓ એક ખીજને પિંજનતાં હોયની એમ તેઓને લાગ્યું. આંખો મ્હને વિચાર આબ્ચો, તે દરમ્યાન તેઓ જાણે મિત્રન્યસ્ત હોય એમ સ્તબ્ધ બની ક્ષણેક ઉભાં રહી ગયાં, અને તે દરમ્યાન ચાંદનીથી પટેલા બનેના પડછાયા મહારી સપાટી ઉપર ક્ષણભર હાંસ્યાચાંસ્યાવિના એકલા મળેલા રહ્યા; આયું મ્હને લાગ્યું, પછી તે ક્રત મહારી કક્ષનાં જ હોય તો કાણુ જાણે.

પેહું ધ્રુવડ તેઓનાં માંમાં ઉપર ચીસો પાડતું પાડતું જોડી ગયું. તે અવાજથી અમકેલી કુસુમ શુદ્ધિમાં આવી અને આથા ઉપરનો છેડો બરાબર કર્યો. પછીથી તે નીચી નખી મંન્યાસીના ચરણમાં પડી.

સંન્યાસીએ આસીર્વાદ દઈ પૂછ્યું, "તું કાણુ છે?" એણે જવાબ દીધો, "મ્હને કુંસુમ કહે છે".

તે શત્રિએ ખીજને એકે શબ્દ કહેવાયો નહિ. કુસુમ જોઈને ધામે ધામે પોતાને ઘેર

ગઈઃ એનું ઘર તદ્દન ખાસે હતું. પરંતુ સંન્યાસી તે રાત્રે લાંબા કાળ સુધી મ્હારાં પગથીયાં ઉપર બેસી રહ્યો. અન્તે ન્યારે ચન્દ્રમા પૂર્વમાંથી નીકળી પશ્ચિમમાં આવી પહોંચ્યો, અને સંન્યાસીનો પડકાર્યો, જે રાત્રીઆતમાં એની પીઠે હતો, તે આગળ આવી રહ્યો, ત્યારે સંન્યાસી ઉભો થયો ને શિવાલયમાં દાખલ થયો.

ખીજા દિવસથી કુસુમને રોજ એના ચરણમાં પ્રણામ કરવા આવતી હું જોતો. જ્યારે સંન્યાસી પવિત્ર ધર્મશ્રમ્યોનું વિવરણ કરી લેના તત્ત્વો બોધ કરતો ત્યારે કુસુમ એક ખુણામાં ઉભી ઉભી શ્રવણ કરતી. પ્રાતઃકાળમાં નિત્યકર્મથી પરવારી સંન્યાસી રોજ એને પોતાની ખાસે બોલાવતો તથા ધર્મનો ઉપદેશ કરતો. તે બધું તો એ નહિ સમજતી હોય; પણ મીનર્યો ને અત્યન્ત લક્ષ્યથી એ સધળું સામજીતી—બધું સમજવાને યત્ન કરતી. તે જોમ કરમાવતો તેમ એ સર્વેશ કરતી. પ્રતિદિન એ મંદિરમાં સેવા કરતી, દેવપૂજામાં સર્વેશ તત્ત્વ રહેતી, પૂજા માટે પુષ્પો વીણી લાવતી, અને દેવાલયની બોંધ ધોવા કરવા માટે ગંગાજીમાંથી પાણી ભરી લાવતી.

મ્હારાં પગથીયાં ઉપર બેસીને સંન્યાસીએ એને જે કશું હોય લેતો એ વિચાર કરતો. ધીરે ધીરે એની દષ્ટિ વિશાળ થઈ, એના હૃદયના દ્વાર ઉઘડ્યાં. પહેલાં કદી પણ નહિ દોરેલું એવાનાં દર્શન એને થવા લાગ્યાં, પહેલાં કદી નહિ સાંભળેલું એવાના નાદ તે સુણવા લાગી. એના ઉદાસ મુખ ઉપરથી વિચારનિમગ્નતાની ગ્વાનિ હકી ગઈ. જાડગથી ધોયેલા તંબા દેવને અર્પણ કરવા માટે આવેલા કુસુમ જેવી તે વિશુદ્ધ દેખાવા લાગી; ખરેખાર, ન્યારે પ્રભાતમાં ભક્તિભાવથી નીચી વળી સંન્યાસીના ચરણમાં તે વન્દન કરતી ત્યારે મગધેદી ઉપર રહેલા ઇશ્વરને સમર્પિત થયેલા કુસુમ જેવી જ કુસુમ દેખાતી. વિશુદ્ધ આનંદમયતાએ એના આખા શરીરને તેજોમય કરી મૂક્યું.

શિયાળો પૂરો થવા આવ્યો હતો. આ વર્ષે ધણો ટાઢો પવન વાતો હતો; તો પણ હવે, 'કોઈ કોઈ' સાંજે, વસન્તની ઊઠાણી પવનલહરી દક્ષિણ દિશામાંથી અચ્છુધારી આવી પહોંચતી; આકાશ પોતાનો કંઠો દેખાવ તદ્દન ત્યજ દેતું; ગામડામાં લાંબા કાળની ચૂપકીદી પછી વાંસળીઓ વાગતી અને સંગીત ઝંભળાતું. હોડીવાળાઓ પોતાની હોડીએને પાછીના પ્રવાહમાં છોડી દેતા, હલેસા મોરતા બંધ થતા અને શી કૂચ્છનાં બળનો લલકારતા. એકાએક જાડની ઠાળીઓ ઉપર પક્ષીઓ અત્યન્ત કલ્પલથી વાતાચિત કરવા મંડી પડતાં. આવી તે ઋતુ હતી.

વસન્તસગીરે ધીરે ધીરે મ્હારા પાયાણુ હૃદયમાં નવું શોવન પ્રેર્યું હતું; તે શોવનરસનું પાન કરીને મ્હારા વેલાઓ તથા શેપાઓ ઝપાટામાં ફળપુલથી ઝુકી રહ્યા હતા. તે જ સમયે, કુસુમ દેખાતી બંધ થઈ. કેટલાક દિવસ થયાં મંદિર, ધાટ ને સંન્યાસી સર્વનાં દર્શન એણે છોડી દીધાં હતાં.

“તે પછી તરત શુ બન્યું ત્હેની મ્હને ખબર નથી પણ થોડા કાળ પછી એક સા-
મકાળે તે બન્ને મ્હારા પગથીઆ ઉપર આવ્યા

“નીચી નજર રાખી કુસુમે પ્રશ્ન કર્યો, “સ્વામી, ત્હમે મ્હને તેડાવી હતી ?”

“હા. હાલમાં તુ કેમ જણાતી નથી ? દેવસેવામાં તું હવે કેમ આવડી બધી ગા-
દેશ થઈ છે ?”

એ સ્ત્રી રહી

“વિના મંકાએ હૃદય ખોલી વાત કરે”

કુસુમે પોતાનું મુખ અર્ધુ ફેરવી નાખ્યું, અને જવાબ દીધો “સ્વામી, હું પાપિણી
હુ, અને તેથી દેવની પૂજને મટિ અયોગ્ય હું”.

અતિમંદુ સ્વરે તે બોલ્યો કુસુમ, ત્હારા હૃદયમાં અશાન્તિ છે એ હું જાણું છું”.

કુસુમ જરા ચમકી-એ બહીની કે ‘એમને શુ બધાની ખબર પડી ગઈ હશે ?’ ત્રીમે
ધીમે એની આખો આમુથી બરાબ ગઈ, —એ ત્યાં બેસી પડી, લૂગડાને પાલવ મ્હો ઉપર
નાખીને, પગથીઆ ઉપર, મંત્રાસીના ચરણમાં એકી પડી, અને રડવા લાગી

સન્યાસી રહેજી આધો ખસીને બોલ્યો, “ત્હારી અશાન્તિ કેવી જાતની ‘છે તે નિખા’
લસપલે મ્હારા આગળ પ્રકટ કર, અને હું ત્હને શાન્તિના માર્ગ બતાવીશ”

અડગ શ્રદ્ધાના અવાજે કુસુમે ઉત્તર આપ્યો, પણ વચ્ચે વચ્ચે તે અટકી જતી,
કાઈ કાઈ વાર એને શબ્દો જડતા નહોતા —“ત્હમે આજા કરી તો, મ્હારે ‘કહેવું’ પડશે
પણ ત્યારે, એ વાત સ્પષ્ટ રીતે કહેતા મ્હને નહિ આવડે પણ, ત્હમે તો, શરૂજી, એ સ
ધણુ સમજી લીધું હશે એક જણને દુઃખરૂ રૂપે જાણતી, હું ત્હને પૂજતી, અને તે મંકિત
સુખે મ્હારા આખા હૃદયને ભરપૂર કરી દીધું હતું પણ એક રાત્રે મ્હને એવું સ્વપ્ન આવ્યું
કે કોઈક સ્થળે બહુતના સુગન્ધિ લતામડપમાં મ્હારા હૃદયેશ્વર બેઠા છે, અને મ્હારો જ
મણો હાથ પોતાના ડાબા હાથમાં ઝાલીને મ્હારા કાનમાં પ્રેમવચનો કહે છે આ આખું
ચિત્ર મ્હને તે વખતે સમજાવ્યું અશક્ય કે નવાઈભરેલું લાગ્યું, નહિ પછી તે સ્વપ્ન બિડી
ગયું પણ તે સ્વપ્નની જાળ મ્હારા ઉપર રહી જીજ્ઞાસે દિવસે મ્હં એમને ફરીથી નિહાળ્યા
ત્યારે તે કોઈ જુદા રૂપમાં દેખાયા તે સ્વપ્નચિત્ર મ્હારા મનને ભગાવવા લાગ્યું હું બચતી
મારી એમનાથી દૂર નાહી, પણ એ ચિત્ર મ્હને વજગી રહ્યું—મ્હારા મન ઉપર ચોરી રહ્યું
તે વખતથી મ્હારા હૃદયે શાન્તિ એ શુ તે જાણ્યું નથી, —મ્હારા અન્તરમાં બધે અધાઈ અ-
ધાઈ થઈ રહ્યું છે”

આમુ રહોત્રી રહોત્રી આ કયા એ કહેતી હતી, તે સમયે સન્યાસી પોતાના જમણા
પગવતી મ્હારી પૃથ્વરની સપાટી દટતાથી ડબાવતો હતો એમ મ્હને જાણ્યું

એની વાણી ખુબ થઈ એટલે સન્યાસી બોલ્યો, “ત્હારા સ્વપ્નમાં ત્હં ત્હેને જોઈને
મ્હને કહે”

હાય જોડી એણે આજીજી કરી કહ્યું, “મહારાથી નહિ કહેવાય”, ત્હેણે આગ્રહ કર્યો, “ત્હારા કલ્યાણને માટે જ હું પૂછું છું મને એવું કહે કે તે કાણ હતું?”

સન્યાસી આગળ ધરાયલો કરસચુટ તીવ્ર વેદના, મર્મભેદક હૃદયમન્યનના, સવેગથી કમ્પવા લાગ્યો એણે પૂછ્યું, “મ્હારે તે કહેવું જ પડશે?”

તેણે જવાબ દીધો, “હા, કહેવું જ પડશે.”

એ એકદમ ખૂબ પાડી ઊઠી, “સ્વામીનાથ, તે ત્હમે જ છો.” અને પછી, જ્યારે એના પોતાના જ આ શબ્દો એના પોતાના કાનમાં પેલા, કે તરત જ તે મૂર્છા પામી મ્હારી પાપાણુ છાતી ઉપર પડી ગઈ સન્યાસી વજની મૂર્તિ જેવો સિયર ઉભો રહ્યો.

જ્યારે એ સાવધ ચર્ચાએકી ચર્ચા, ત્યારે ધીમા અવાજે મન્યાસીએ એને કહ્યું, “ત્હાં અત્યારસુધી મ્હારું દરેક વચન પાળ્યું છે એક વધારે વચન હું કહીશ, અને તે ત્હારે પાળવું પડશે હું આજ રાત્રે આ સ્થાન છોડીને જતો રહું છું ત્હાં મ્હને બિલ્લી જેવો જોઈએ. વચન આપ કે તેમ કરવાને તું યત્ન કરીશ.”

કુસુમ ટટાર ઉઠી ચર્ચા, અને સંન્યાસીના મુખ ઉપર તાકી રહી, હાલે રવરે ઉત્તર મળ્યો, “સ્વામીનાથ, હું એમ કરીશ.”

સંન્યાસી બોલ્યો, “સારે હું ભડકું છું.”

એક પ્રજ્વળ શબ્દ વધારે બોલ્યા વિના, કુસુમે ત્હેને વન્દન કર્યું, તથા ત્હેનાં અરણીની રજ પોતાના માથા ઉપર મૂકી મન્યાસી તો સ્થગી છોડી ચાલ્યો મયો.

કુસુમ પોતાની મેજે બેઠી, “એમની આશા છે કે મ્હારે એમને ભૂલી જવા” પછી ધીરે ધીરે તે નદીના પગથીયા ઉતરવા લાગી.

એ એક ન્હાની બાળકી હતી ત્યાગી આ નદીની પાસે ઉછરી હતી એના આ ગાનના કાળમાં, આ નદી પોતાના હાય પ્રસારી એને છાતી સરસી ન લે, તો પછી ખીલું કાણ લેશે?

ચન્દ્રમા અસ્ત થયો, રાત્રિ કાળી ચાલી જેવી ચર્ચા ગઈ. પાણીમાં મ્હે એક ધબકારો સામળ્યો, પણ કશુંયે દીઠું નહિ રમેને આઠરુણુ રતાન્તની કોઈને ઝાંખી સરખી પણ થઈ નય, તો માટે આમાશના અધા તારલાએને જુગારી માખવા માગતો હોય, એમ પવન જ મગીનીથી અધારામાં ધૂમવા લાગ્યો.

જે અત્યારસુધી મ્હારા બેઠામાં રમી હતી, એણે આજ રાત્રે પોતાની રમત પૂરી કરી છે, અને તે રમત છોડીને—કાણ જાણે ક્યા—મૂલી પડી છે.

આગ્રહ
આવશ્યક વહિ છે
વિકર્મો સવત ૧૮૬૫

કાન્તિલાલ છગનલાલ પરમા

આયુર્વેદનો પુનરુદ્ધાર.*

સદ્ગૃહસ્થો—

આયુર્વેદના સાત્ત્વમા પ્રખ્યાત યદ્ધિગએલા એક મહાન નરની જન્મન્તોના ઉત્સવ નિમિત્તે અજ્ઞ આપણે અહીં એકઠા મળ્યા છીએ ધન્વન્તરિ ઇતિહાસ પૂર્વેના સમયમા યદ્ધિ ગયા હોય એમ માલુમ પડે છે, એટલે તેમણે જે કાર્તિ મેળવી હતી તેટલા ઉપરથી જ માન આપણે તેમને ઓળખીએ છીએ એમ કહીએ તો 'આલે તે આશરે ક્યા સૈકામાં યદ્ધિ ગયા તેની કાર્તિ પણ માહિતી આપણને નથી તેમજ તેમના જીવન તથા અયો સબધી આપણે તદ્દન અજ્ઞાણ છીએ જે તેમણે કોઈ પણ પુસ્તકો રચ્યા હશે તો તે હાલ હયાત નથી, આ ઉપરાંત તેમની પછી યદ્ધિ ગએલા અયન્કારોના પુસ્તકોમા તેમણે લખેલા અયોની સૂચના મરખીએ કરી હોય એમ જણાતું નથી પુરાતન કાળના અધ્યક્ષમાં એમનું નામ તથા યશ દકાર્ધ ગયા છે પરંતુ તે છતાં તેનો પ્રકાર એટલો ઉજ્જવલ છે કે આયુર્વેદની પ્રવૃત્તિમા ધન્વન્તરિ અને મહત્ત્વ એ એ શબ્દો સમાનાય વપરાય છે. ચરક અને સુશ્રુતની ખ્યાતિ કાર્ધ જેવી તેવી નથી, તેમ જ ચરક સહિતા તથા સુશ્રુત સહિતા જેવા વિશાળ ગ્રંથો તેઓ રચી ગયા છે પરંતુ ધન્વન્તરિ સમક્ષ તેમનો પ્રકાર જાણે પડે છે અને તેઓ ઉત્તરતી પક્ષિના ગણાય છે, એટલું જ નહિ, પણ સુશ્રુતના કહેવા પ્રમાણે જે શિષ્યો આગળ ધન્વન્તરિએ રચ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા તેમા તે પોતે પણ હતો અને તેના પરિણામે સુશ્રુત સહિતા ઉત્પન્ન યદ્ધિ હતી

સુશ્રુત સહિતાના સંપ્રધાનની શરૂઆતના જ ભાગમા કહેવામા આવ્યું છે કે “દેવ તાઓમા ઉત્તમ ઋષિઓના સમૂહથી વીંટાએના અને વાનજરય આશ્રમમા રહેલા કાશીરાજ, દિવોદાસ કે જે ધન્વન્તરિ એ નામથી પણ ઓળખાતા હતા, તેમની પાસે જઈને ઓપ ધેનવ, વૈત્તરણ્ય, ઔરભ, પૌષ્કલાવત, કર્ણીય, ગોપુર રક્ષિત અને સુશ્રુત આદિ ઋષિઓએ વિનંતી કરી કે મહારાજ !” વગેરે

આ એમ ઉપરથી તો ધન્વન્તરિ એ જ દિવોદાસ અને કાશીરાજ હોય એમ અત્યંત માન કરવામા આવે પણ ભાગવતના નવમા સ્કન્ધના સત્તરમા અધ્યાય ઉપરથી એમ લાગે છે, કે દિવોદાસ જે સુશ્રુતનો શરૂ હતો તે ધન્વન્તરિ રાજાનો પ્રપૌત્ર થતો હતો અને ગરુડ પુરાણના ૧૩૯ મા અધ્યાયમા પણ એવી જ હકીકત છે

દિવોદાસને કાશીરાજ કહેવામા આવેલા છે તેના કારણને વાસ્તે પણ બહુ મતભેદ છે દીકાકાર હક્ષનના ધારવા પ્રમાણે કાશીરાજ વાણારસી દેશના રાજા હતા, પણ બીજો

* શ્રી ધન્વન્તરિ મહોત્સવ પ્રસંગે વડોદરામા આપેલું ભાષણ.

એવો મત છે કે કાશી એ નામથી ઓળખાતા એક સંદર્શી ક્ષત્રીય કુળમાં તે જન્મ્યા હતા તેથી તે કાશીરાજ કહેવાતા હતા.

આ મંબંધમાં એટલું ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે ચરક સંહિતામાં આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ વિષેના વિવેચનમાં ધન્વન્તરિનું નામ સચચું હોય એમ માહુમ પડતું નથી તેટલા ઉપરથી એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે આટલા પ્રાચીન સમયમાં વૈદક અને શસ્ત્રવિદ્યા, એ બે જુદા જુદા સંપ્રદાયમાં શીખવવામાં અને પ્રેક્ટીસ કરવામાં આવતા હતા. વૈદક સંપ્રદાય તે અભિવેશ સંપ્રદાયને નામેજીઓળખાતો, અને શસ્ત્રવિદ્યાનો સંપ્રદાય તે ધન્વન્તરિ સંપ્રદાય કહેવાતો. એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે એ અતિ પ્રાચીન સંભેયમાં પણ આર્યાવર્તમાં ઓછામાં ઓછા બે મહા વિદ્યાલયો હતાં; એક બનારસમાં, અને બીજું તક્ષિલમાં. આ સ્થળોમાં દરેક પ્રકારની વિદ્યા પ્રચલિત હતી. બનારસની વૈદકશાળામાં ધન્વન્તરિ અને તેના શિષ્યોના શિક્ષણનું અનુસરણ થતું હશે એ સંભવિત છે; તેમ જ તક્ષિલમાં વૈદકને વિશેષ વિષય ગણ્યતા હતા; ત્યાં ચરકના ચુરુ અભિવેશના ધોરણ પ્રમાણે શિક્ષણ અપાતું હશે.

આ હકીકત જો ખરી હોય તો ચરક સંહિતામાં ધન્વન્તરિનું નામ નથી આવ્યું તેનું કારણ સહજ સમજી શકાય.

પ્રાચીન પુસ્તકો અને કથના ઉપરથી મળેલા પુરાવા બાજુ ઉપર સુકીયું તો એ એટલું તો સર્વ માન્ય છે કે ધન્વન્તરિ મહા વિદ્વાન ચુરુ હતા; તેમ જ વૈદક અને બીજા ઉપચાર પદ્ધતિ ઉપરાંત શસ્ત્રવિદ્યાના સિદ્ધાન્ત અને પ્રયોગ સંબંધી પુષ્કળ સચના તેમણે આપી હતી—એટલે સુધી કે તેમને આયુર્વેદની શસ્ત્રવિદ્યાના પિતા કહી શકાય.

આ મહાન નરના જીવન અને જીવનકાર્યના સ્મરણોત્સવ નિમિત્તે આજ આપણે એકત્ર થયા છીએ. ચુરુબૂળની ભાવના એ જ બતાવે છે કે વીર પુરુષના કાર્યની કદર કરવાની તેમજ તેને યોગ્ય માન આપવાની આપણી ઇચ્છા છે.

ધન્વન્તરિના વિદ્વાનની સેઠડી વર્ષ અવગણના કર્યા પછી ભગવતિનાં શુભ ચિહ્નો માહુમ પડવા લાગ્યાં છે.

જો આપણે ધન્વન્તરિને માટે અફ માન અને ભક્તિભાવ રાખતા જ હોઈએ તો એ મહાન પુરુષે હિંદુ દેહોના હિતને યાસ્તે જે વિદ્યા આપી તેનું બરોબર અધ્યયન કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. અને તેમના પછીના બે, અટ્ટી હજાર વર્ષોમાં જે વધારો થયો છે, તે શીખીને આપણાથી યાચ તેટલો ઉમેરો કરવો જોઈએ.

હવે આપણે આયુર્વેદના પરિવર્તનનું છિન્નન કરીએ—

ધન્વન્તરિ પછી ચરક અને સુશ્રુત એ બે વિખ્યાત નામો આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે, અને આ બંને પુષ્કળ માહિતી આપી ગયા છે. અને તેમના જ ગ્રંથોને આધારે ત્યાર પછીની

કૃતિઓ રચાઈ છે ચરક' મુખ્યત્વે ચિકિત્સક વૈદ્ય છે, અને તેથી તેની ચિકિત્સા ઉત્તમ છે સુશ્રુત યજ્ઞવલ્ક્ય છે તેથી એ વિજ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ છે તેમના સંમયમાં આયુર્વેદના શાસ્ત્રની કળા સંપૂર્ણ જામેલી હતી અને તેના અધ્યાપકોને યોગ્યતા પ્રમાણે પ્રતિષ્ઠા અને સન્માન મળતા

ત્યાર પછી વાઝબદના સમય સુધી આયુર્વેદની સ્થિતિ વિશે આપણી પાસે કાંઈ માહિતી નથી

ચરકના શુરુ અભિવેશનો સમકાલિન હારિત, તેની સ્તુતિના હું જાણી જોઈને કરતો નથી. કારણ કે હારિત સહિતા નામનો અથ છે તે લોકો ધારે છે તેટલો પુરાવો નથી પરંતુ તે બહુ પાછળથી રચવામાં આવી હતી એવું સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે

વાઝબદના સંમયથી વિજ્ઞાન પ્રત્યેનો ઉત્સાહ મદ પડતો માલુમ પડે છે Observation (અવલોકન) અને Investigation (નિરૂપણ)ની ભાવનાની પણ એવી જ સ્થિતિ જણાય છે, અને તેના પરિણામે મહાન અથમરોના પ્રમાણનું અવગણન વધારે કરવામાં આવે છે અને જો કે આ સમય પછી સેકડો પુસ્તકો રચાયા છે—ને પટવા નવા નિરીક્ષણ પણ કરવામાં આવ્યા છે, નવા અને ઉપયોગી ઔષધોની શોધ થઈ છે—તે છતાં તર્કના પ્રભાવની તેમાં ખામી જોવામાં આવે છે અને આયુર્વેદના સિદ્ધાન્તમાં તેમ જ પ્રયોગમાં કાંઈ જ ઉમેરો કરેલો નથી, આ ઉપરાંત matters of fact—વાસ્તવિકતા માટે પણ તેમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી શકાય તેમ નથી

એટલે હવે આપણે ૧૩ માં સીકામાં ચારમધર અને ૧૫ માં સીકામાં ભાવમિશ્રના સમય સુધી આવી પહોંચ્યા તેમણે ઔષધોની રચનામાં યાદીઓનો મમદ કર્યો છે તેથી વિશેષ કાંઈ કર્યું નથી પરંતુ હાલના સમયમાં આયુર્વેદની જેટલી અધ્યયન થયા થઈ છે તેવી તે સમયમાં થઈ હતી એવું માઈ કહેવું નથી જો કે શાસ્ત્ર વિસ્તર પ્રગટિ યતી હતી, તે પણ ખીજ દેશો કરતા આપણા દેશની સ્થિતિ ચઢીઆતી હતી આપણી પાસે ખુબ પુરાવો છે કે ચીન દેશમાં આપણું સાહિત્ય દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું અને 'ઇતસીંગ' જે શાન મેળવવાની શુભાસાથી હિંદુસ્થાનમાં પ્રવાસ કરતો હતો તેણે તેનું અધ્યયન કર્યું હતું

ગ્રીક લોકોમાં પણ બારેબાર તેમ જ ઈજિપ્શીઅન લોકોની મારફત તેની અસર થઈ હતી હિન્દુ વૈદ્યક શાસ્ત્રમાંથી એ લોકોને 'બલુ જાણવાનું' ને શીખવાનું મળ્યું હતું તેના પ્રમાણે તેમના વૈદ્યક સિદ્ધાન્ત તથા પ્રયોગમાં માલુમ પડી આવે છે કારણમાં ને તે પછી અરબી ભાષામાં આપણા ગ્રંથોના તર્જુમાં થયા હતા ઉત્તરમાં, તીબેટના લોકોએ પણ આપણા ધંધા ખતા પ્રખ્યાત અધ્યકારીના પુસ્તકોના તર્જુમાં કર્યા હતા સુશ્રુતનો અરબી તર્જુમો "કેનાલે સમશુર-અન-હાદી" એ નામે ઓળખાયો હતો આ તર્જુમાં પછી લેટીનમાં તર્જુમાં થયા હતા હવે નામના આણસે લેટીનમાં તર્જુમો કરેલો છે, અને બુલસે નામના આણસે જર્મનમાં કર્યો છે બેશક, સ્વતરમાં ચીન સિધી યુરોપમાં આસતી પદ્ધતિનો

પાયો આ લેડીન તરજુમા પર જ રચાયો હતો જોકે તે તરજુમામાં યીક પદ્ધતિનું પણ મિશ્રણ તો થયું જ હતું

અગાદની, ખલીફના દરબારમાં અને દવાખાનામાં ધણા હિન્દુ વંદોને રાખવામાં આવ્યા હતા હિન્દુધર્મના વિગાનનું જ્ઞાન મૂળ અથોદ્ધાર મળે ત્યારે જ એ લોકોની ટ્રેનવણી મંજૂર થઈ ગયું હતી, અને તે હેતુથી આપણા દેશનો પ્રવાસ વિદ્યાર્થીઓને ખોટો ખાસ આવસ્થા ગણાતો હતો, એટલે સધી આપણી વિદ્યાની ખ્યાતિ હતી.

આ વસ્તુસ્થિતિની સાથે તે પછીના સમયથી ઓગણીસમી સદીના અતના સમય સુધીની આપણા દેશની સ્થિતિની સરખામણી કરો.

Original એટલે તદ્દન નવી રીતનો તો નાશ જ થઈ ગયો હતો લોકોને અથ કર્તાનું ફટક ફટક જ્ઞાન હતું પરંતુ તે પણ પાઠ્યથી યજ્ઞના ઉત્તરતી પશ્ચિમના અથકારેનું બેરખ, એ લોકો દવાની ચાદીઓના મુખપાદ રતા પણ તેમની ચિન્તિત્તા ધણી જ નિમ્ન હતી શિક્ષણપદ્ધતિ અવધ થઈ ગઈ હતી અને વૈદ્ય પ્રદર્શનો જે માન મળતું હતું તે ઓછું થઈ ગયું હતું બીજા કોઈ ધધામાં ફારી ન ગમે તે માન્ય આ ધધો લઈ બેસા ॥ કારણ કે તેમાં કોઈ આવડતી જરૂર લાગતી નહિ Anatomy (સરીર વ્યવસ્થા વિષય), Physiology (સર્વેન્દ્રિય શાસ્ત્ર)નું તેમને કોઈ પણ જ્ઞાન નહતું મલ્લવિદ્યા એટલી જ સુધી ભૂલી જવામાં આવી કે વૈદ્યોને તેનું મુદ્દન જ્ઞાન રહ્યું નહિ અને તદ્દન બાલજી મનુષ્યો, હજમો ધંધાળોને હસ્તક એ જ્ઞાન ગણ્યું Botany (વનસ્પતિ શાસ્ત્ર)ને Chemistry (રસાયન શાસ્ત્ર)ના સિદ્ધાંતો (Principles) જાણવામાં નહોતા અને જે દવાઓમાં ઝિંકની રસાયણ પ્રયોગો કરના પડતા તેવા રવાનું ધંધામાં તેમ જ પાનવે તેમ નહોતું

અનિદ્ય લોકોના હાથમાં આ વધે આવવાથી તેમની અધમ ટ્રેનવણીથી, કમાણી ઘણી જીજ્ઞાસુ મળવાથી, માન ન મળવાથી આવા અનેક કારણોને લીધે આ ધધાની પ્રતિષ્ઠા ઘટતી ગઈ પ્રથમ મુસનમાનેએ અને પછી યુરોપીયન દામ્તરોએ તેમની ઉત્તમ ટેકનીસ લઈ લીધી છેવટ મેડી ન ઓકટથી અપમાન અને અધમતાની હદ આવી રહી આ કાય દાને લીધે તો તમારો ધધો વારસવિક રીતે ગેરકાયદેસર થઈ ગયો, અને તમારામાં મ વી શ્રેય હોય તેની પત્ની પણ હનકામાં હનમ લસકરી ઓસીઝન્ટ સર્જન કરતા પણ ઉતરતી થઈ ગઈ

હવે આયુર્વેદશાસ્ત્રની અધમ દશા કેવા રીતે થઈ તેના મારણો ડુકામાં તપાસીએ

ચરક અને સુશ્રુતના સમયમાં વૈદ્યો બધા વિદ્વાન હતા અને પોતાના ધધાના વિષયો ઉપરાંત આદિત્ય અને philosophy (તત્ત્વવિદ્યા) નું જ્ઞાન ધરાવતા હતા અને Technical (હુનરની) કળાનું વ્યવહારિક જ્ઞાન તેમને હતું ત્યાર પછીથી જનસમૂહના લક્ષણમાં અધમતા આવતી ગઈ ક્રીસમાં પણ એ જ પ્રકારની અવદશા યજ્ઞની આપણે જોઈએ

છીએ. હિપોક્રેટીસની, પછી મીસની જે ઉત્તરોત્તર અવદશા થતી ગઈ તે ક્ષીક લોકોના જન સમાજની અધમતાને અંગે જ થયેલી માહુમ પડે છે.

વંધના ધંધાની પ્રતિષ્ઠા ઘટી ગઈ હતી, અને આઠણ વર્ગનું જોર વધી પડ્યું હતું તથા તે લોક વધારે ક્ષુદ્ર યુદ્ધિવાળા થતા ગયા હતા. પહેલાંના વખતમાં મુકદ્દમે રેપર્સ કર્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત છેક જ નામનું હતું. પણ ધીમે ધીમે તે સ્નાન અને મંથ્યામાંથી વંધી વંધીને રાત્રિને અનુસરીને દસથી ત્રીસ દિવસ સુધીનું સુતક પાળવા સુધી પહોંચ્યું હતું. સ્વાભાવિક રીતે Anatomyનું અધ્યયન ધીમે ધીમે છોડી દેવામાં આવ્યું. પરંતુ, એથી પણ શોકજનક વાત તો એ થઈ કે જાતી જાતના અને યુદ્ધિમાન વર્ગના લોકોએ આ ધંધો લેવો છોડી દેવા માંડ્યો.

ખીલું કારણ એ હતું કે પ્રાચીન ગ્રંથકારોનાં પ્રમાણ (authority) ને માટે બેહદ માનવૃત્તિ થતી ગઈ. આને લીધે સ્વતંત્ર શોધની ઈચ્છાને અવકાશ રહેતો નહિ. યુરોપમાં પણ આ પ્રકારની જાવના પ્રચલિત હતી; અને આપણે જાણીએ છીએ કે ધૃત્વી સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરે છે, અને ધર્મગુરુઓના કહેવા મુજબ સૂર્ય પ્રદક્ષિણા નથી કરતો એ પોતાની સ્વતંત્ર શોધને ખાતર ગંદીલીઓને શિક્ષા ખમવી પડી હતી. આ પ્રમાણે હિન્દુસ્થાનમાં પણ સુચ્રુત કે ચરકના જેવ સમાન મતથી જરાક પણ જૂદો અભિપ્રાય થાય તે ધણી જ અધાર્મિક ધૃતતા ગણાતી હતી.

પ્રથમ તો dissection (વાટકાપ) તથા Anatomyના અધ્યયનના અનાદરને લીધે સસ્ત્રવિદ્યાની પ્રગતિ રોકાઈ ગઈ અને ખીલું સસ્ત્રવિદ્યાનું કામ ધણું દબકા પ્રકરનું અને ઉચ્ચ વર્ણને અણજાજનું મનાયું. આ ઉપરાંત પછંવાડેના સમયમાં સર્વ પ્રકારના રોગ પારાના ઉપચારથી દૂર થાય છે એવી ખોટી કાલ્પનિક જામણા માનવામાં આવતી હતી. પારાનો પ્રચાર અને તેને અંગે કરવામાં આવતા રસાયણ પ્રયોગમાં તાન્ટ્રિક માર્ગની શ્રુમ કિયાનો ઉદ્ભવ થયો છે; અને એ કિયાઓને પરિણામે ધણી રાસાયણિક શોધ અને અન્વેષણ થયાં છે. પરંતુ તેનાથી સસ્ત્રવિદ્યાનો મંદાર થઈ ગયો. સસ્ત્રવિદ્યાથી જ કાર્યસિદ્ધિ થાય તે સિદ્ધિ પારાનું સેવન અથવા તેનો લેપ કર્યાથી થાય એવું વંધો માનતા હતા એવાં વચનો આપણા વાંચવામાં આવે છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે રસેન્દ્ર ચિન્તામણિમાં એક ઠેકાણે શુરુ પાસે સિધ્ધ એવી માગણી કરે છે કે “હે શુરુ ! મને એવી વિદ્યા શીખવો કે જેથી નખળાં અને પીકણુ કોકોને ઉપચાર કરવામાં સક્ષ કે કામનો ઉપયોગ કરવો પડે નહિ.”

ખીલું, સુસલમાની રાજ્યના અમલમાં શાસ્ત્રીય સાહિત્યનો જાણે-અજાણે સંકાર કરવામાં આવ્યો હતો, અને ધણો નાશ થયો હતો. સામાજિક સ્થિતિ એવી થઈ ગઈ હતી કે સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન કે કળાના અધ્યયન તરફ રુચિ કરી શકાય નહિ, અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે ઉત્તરોત્તર અવદશા થતી ગઈ.

ચોથું, રાજ્યકર્તા તરફથી આર્થિક અને નૈતિક સાહાય્ય મળે નહિં તો કોઈ પણ વિદ્યાન કે સાહિત્યનો પ્રચાર થઈ શકે નહિં. મુસલમાની અમલમાં સળંગો તેમ જ ઉમરાવો હકીમો પાસે હવા લેતા. અને અધિકારી વર્ગ તરફથી હકીમોને જ આશ્રય આપવામાં આવતો. જો કે બેસક હિન્દુ સળંગો અને પ્રમળજો તો વેંધતો જ આશરો લેતા. પરંતુ નિરુપણ (investigation) ના કાર્યમાં અને અધ્યયનમાં મહેનત અને અનુભવ એટલું જાસ નથી પેસે અને અવકાશ આવશ્યક છે. અને તે તેમને હમેશ મળતાં નહિં.

પરંતુ તોફાન પછી નિર્મળ હવા થાય છે, અગાત અને નિરુત્સાહનાં કાળો વાદળો ફર થઈ જવા માંડ્યાં છે. રોધની ચારે બાજુ રૂપેરી કોરણ અજાકતી માતૃગ પડે છે, અને ઉજળા દિવસનાં શુભ ચિન્હોની આંખો થાય છે. પુનઃ પ્રવૃત્તિનો આદ્ય થવા માંડ્યો છે અને તેનો ઉત્કર્ષ કરવામાં સહાયબૂત થવું એ તમારું કર્તવ્ય છે.

ભારતવર્ષમાં ચોમેર પુનર્જાગૃતિનો ભાસ થવા માંડ્યો છે. આ પ્રદત્તિ પણ તેને જ અંગે છે.

અગાત, દુરાગ્રહ, મિથ્યા ગર્વે સર્વે એક કોરણે મૂકીને આપણે પ્રયાસ કરવો આવશ્યક છે. માર્ગમાં હળસો અડચણો નડશે. પરંતુ જો આપણને પ્રતીતિ હોય કે આપણું રાષ્ટ્ર ટકવા ચોખ્ખું છે અને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિથી તેનો ઉચ્છેદ થઈ શકે એમ નથી તો એ મહાન કાર્ય માટે બાધ બીડો અને સ્વાર્થત્યાગ કરીને આધુવૈદ્યના ઉદ્ધાર માટે રાત દિવમ પ્રયાસ જતરી રાખો.

હવે આટલો વખત આપ સર્વેએ ધ્યાન પૂર્વક સાંભળ્યું છે, તો આપણે આ કાર્યમાં કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવો જોઈએ તે મારે જણાવવું જોઈએ. કાર્યનો આરંભ તો થઈ ચૂકેલો છે, પણ આપણે પોતે આ બાબતમાં શા ખગલા લેવાં જોઈએ, તેનો વિચાર કરીએ.

કેળવણીના વિષયમાં સર્વેનો એકમત થવો સંભવિત નથી. પરંતુ હું હમેશ ધણા જાણ્યા આદર્શ રાખું છું. પ્રાચીન સમયના ભારતવાસીઓ એ જ પ્રમાણે કરતા અને જો કે આપણે હ્રસ્તમ રિયેલિટીએ તો એકદમ પહોંચી ન શકીએ તો પણ જેટલે જાએ જવાય તેટલું જવાનો પ્રયાસ તો કરવો જ જોઈએ.

આ વિષયની ખાસ માહિતી મેળવવા માટે હિન્દુસ્થાનમાં એ સુસારી કરી હતી. અને તેટલા ઉપરથી મારો મત જે બંધાયો છે તે તમારી સમક્ષ રજૂ કરું છું. ચોખ્ખા લાભે તેટલું સ્વીકારશો.

શિક્ષણપદ્ધતિ માટે બેમત છે. એક તો એ કે અસહના અન્યો અને અસહની પદ્ધતિ પ્રમાણે શીખવવું, અને બીજો મત એવો છે કે અસહની પદ્ધતિમાં ફેર કરવો અને જુના મંથો ચિવાયનું જૂઠું જૂઠું વિદ્યાનનું જ્ઞાન દાખલ કરવું.

‘જ્યપ્તુર, વસન્તના વિચારના હિન્દુ રાજાની ગળ્યવાની છે ત્યાં આયુર્વેદની કૌશલ છે. તેમાં એકલુ મૂળ મંસ્કૃત અથવા શિક્ષણ અપાય છે, અને શિક્ષણ વ્યાવહારિક પ્રયોગ (practical work) જતાવતા નથી શાળાને અને હોસ્પિટલ કે દવાખાનું નથી ત્યારે કલકત્તામાં એવું જોવામાં આવ્યું હતું કે કેટલાકેક કવિરાજો યોગા મધ્યા શિક્ષણને પોતાની પાસે રાખે છે, પોતાના ઘરમાં ખવડાવે છે, અને તેમને વૈદ્યકશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપે છે, તથા દરદીઓને તપાસતી વખત પોતાની સાથે લઈ જાય છે

આ બન્ને પદ્ધતિના જુદા જુદા લાભ છે પણ હાલના સમયને માટે તે અનુકૂળ નથી એટલું લક્ષમાં રાખવાનું છે કે ગર અર્ધગયા પછી આશરે અડી હજાર વર્ષ વીતી ગયા છે ત્યાર પછી જગતના જ્ઞાનમાં વધો ઉમેરો થયો છે માત્ર ચરમ, મુદ્રિત અને વાગ્મત્તનું અધ્યયન કરવું તે જોટલી જ્ઞાનની રૂઢિ ત્યાર પછી થઈ છે તેનો ઉપદેશ કરવા જેવું યાય છે

જ્ઞાન પ્રાચીન શુદ્ધશિષ્ય-વૃત્તિની પદ્ધતિનો પુનરુદ્ધાર કર્યાથી એક જ-મનનું જ્ઞાન મપાદન કરવાનું યાય છે હાલની ઝેલેજ પદ્ધતિના અને લાભ છે. તેમાં પણ ખામી છે ખરી વિશેષ કરીને શિષ્યવૃત્તિના અભાવમાં, પણ જે પદ્ધતિમાં યોગમાં યોગા બાધ હોય અને જેથી નિધાનેમાં વધારે અર્થમિદ્ધિ થતી હોય તે આપણે અહલ કરવી જોઈએ

આપણને જ્ઞાન શિક્ષણ ઈષ્ટ છે તેનો વિચાર કરીએ શારીરિક કે માનસિક રોગથી પીડાતા દરદીને શા ઉપચાર કરવા તે જાણવું આવશ્યક છે પરંતુ આ ઉપરાંત રોગ કેવી રીતે થતા અગ્રહવા એ પણ જોઈએ આપણે શીખવવાનું છે આવી મહત્ત્વની કળા જે યુવ ને જાણવાની ઈચ્છા હોય તેને એવી ઉપયોગી મહત્ત્વની માહિતી મેળવવાને પાત્ર થવું જોઈએ એટલું તો તમે મનુષ્ય દરેક જોઈ ધાડ છું

પ્રાચીન ભારતના વધોગે આ જમાનાની યુરોપની યુનીવર્સિટીની માફક જ આ બાબતમાં દૃઢ આચલ હતો એવેથી જ તેઓ અતોષ નહોતા માનતા તે યુવકોની નૈતિક રીતભાત માટે પણ ધણી આવશ્યેતી રાખતા કેવા શિષ્યને આયુર્વેદની દીક્ષા દેવી તે વિશે કહેવામાં આવ્યું છે કે જે પુરુષ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીય કે વૈષ્ય જાતનો કુલીન હોય ચોખ્ખો અર્થસ્થાવાળો હોય સુશીલ હોય દરેક માર્ગમાં ગભરાય નહિ એવો હોય, પવિત્ર હોય, સારી પદ્ધતિવાળો હોય અતેદિય હોય, ઉત્સાહવાળો હોય, ક્રિયાઓ કરવાની શારીરિક શક્તિવાળો, બુદ્ધિમાન ધીરજવાળો, પાતળા શબ્દવાળો, પાતળા હોઠવાળો સરળ નાસિકાવાળો, કંઈ બો સહન કરી શકે એવો હોય એવાને આયુર્વેદની દીક્ષા આપવી

વર્ષતે આવો આદર્શજન શિષ્ય મળવો તો ઘણો મુશ્કેલ હશે પણ આના ઉપરથી આપણે સમજવાનું છે કે જે માણસમાં માનસિક અને નૈતિક ચોખ્ખતા ન હોય તેવાને આ ઉદાત્ત પ્રવૃત્તિમાં દાખલ થવાનો હક્ક નથી તેમ જ દીક્ષા આપતી વખતે શિષ્યનો જે બનામજ કરવામાં આવતી હતી તે પણ જાણવા જોગ છે-- ‘તારે અભ્યાસ પુરો થતા

સૂક્ષ્મ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, માન, અહંકાર, ક્રોધ, ક્રોર વચ્ચે, આડી, મિથ્યાભાવણ, આલસ્ય અને જેઓથી અપકીર્તિ યાય એવાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ-આ સર્વે છોડી દેવું. નખ તથા વાળ ચોખ્ખા રાખવા, કાપાય વસ્ત્રો પહેરવાં, ઇત્યાદિ.

અર્વાચીન સમયમાં આયુર્વેદના શિક્ષણ માટે ત્રીજે પ્રમાણે ક્રમ રાખવો પડશે.

પ્રથમ આતમાં Biology (પ્રાણીવિદ્યા), Chemistry (રસાયન શાસ્ત્ર), અને પદાર્થ વિજ્ઞાન.

તે પછી, Anatomy (શરીર વ્યવસ્થાન શાસ્ત્ર), Physiology (સર્વેન્દ્રિય શાસ્ત્ર), Materia and Pharmacy (ઔષધિયુક્ત વિદ્યા અને ઔષધિ તૈયાર કરવાનું જ્ઞાન), Hygienic and medical Jurisprudence (આરોગ્ય વિજ્ઞાન અને કાયદાને લગતું વૈદ્યક જ્ઞાન),

આટલા વિષયો પછી Medicine and Pathology (વૈદ્યક અને નિદાન), Surgery (ચિકિત્સા), Midwifery, Obstetrics and Diseases of Children (સ્તનકાર્ય અને બાળકોના વ્યાધિઓ), Eye Diseases (આંખના વ્યાધિઓ), Bacteriology (જંતુવિદ્યા)

આ બધા વિષયો શીખવવાને વાસ્તે તમારે સારી ઔપડીઓની જરૂર અવશ્ય પડશે. મટીરીઆ મેડીકા પણ એવી હોવી જોઈએ, કે જેમાં નવાં ઔષધો દાખલ થએલાં હોય. ઇંગ્લેન્ડનાં ઔષધિમંત્રાલયમાં આપણા દેશમાં વપરાતી દવાઓનાં નામ દાખલ કરવામાં આવ્યાં હોય છે તેમ આપણે પણ યુરોપમાંથી કામ લાગે એવી દવાઓ દાખલ કરવી. મુસલમાનોના વખતમાં આપણે યુનાની દવાઓમાંથી ઘણી લીધી હતી, જેવાં કે અશીણ, તેવી જ આજે એન્ટોનીન અને કવીનીન જેવી દાખલ કરવી જ જોઈએ.

એન્ટોનીનમાં Dissection કર્યા વગર શીખી શકાય જ નહિ. અને એન્ટોનીન શીખ્યા વગરનાં માણસે કામ કર્યું હોય તો તે મનુષ્યવધ જેવું જ થવાનો મંજવ છે. સુશ્રુત, ચરક, વાગ્બટ, ચોગરલાકર, ભાવપ્રકાશ, માધવનિદાન, રસરાત્ન સમુચ્ચય, શારંગધર, વનસ્પતિ નિર્વહુનાં investigations (નિરૂપણ) કરવાં જોઈએ, અને તે બનતા સૂક્ષ્મ શુભ્રશક્તિમાં હોવાં જોઈએ, કારણ કે મંસ્કૃત શ્લેષ્મ જોશવાથી ઘણી વિહતા છે એમ હાલના વખતના લોકો ઉપર અસર થતી નથી.

મુખ્યત્વે બહુકરામ મહેતા.

ચર્યાપત્ર.

(૧)

મહેશ્વર વસન્તનાં તત્ત્વ સાહેબ,

અમદાવાદ

સાહેબજી—ચાલુ સાલના આઠા માસના અંકમાં “ ભારત વર્ષનો મહાન ગણિતશાસ્ત્રી બાસ્કરાચાર્ય ” વિષે લેખ, આપેલો છે. તેમાં ઝડક રીતી આપેલી છે. આ રીત પ્રમાણે નીચેનો દાખલો મળતો નથી

દાખલો—૨૫૬ ને ૩૦ની સખ્યાએ ગુણો કે ગુણાકારમાં ૬૪ ઉમેરતા ન આવે તેને ૮૦ એ ભાગતા નિ શેષ આવે

ઉપરના દાખલામાં,

ભાગ્ય	—	શેષ	હાર છે.
૨૫૬	—	૬૪	— ૮૦

આ પ્રશ્નને ૧૬ એ ભાગીએ તો—

ભાગ્ય	શેષ	હાર આવે
૧૬	— ૪	— ૫

હવે ભાગ્ય અને હારનો ૬૪ ભાગક કરીએ તો—

$$\begin{array}{r} ૫) ૧૬ (૩ \\ \underline{૧૫} \\ ૧ \end{array}$$

આ ફળને નીચે પ્રમાણે ગોઠવી એક વધી તૈયાર કરીએ તો

૩	— ફળ
૪	— શેષ
૫	—

હવે ૩ અને ૪ નો ગુણાકાર કર્યો તો ૧૨ આવ્યા અને નીચે પ્રમાણે વધી તૈયાર થઈ

$$\begin{array}{r} ૧૨ \\ ૪ \end{array}$$

આ બેમાથી એક કુટુંબ છે.

પરંતુ, ૨૫૬ ને ૧૨ વડે ગુણતા ૩૦૭૨ આવે છે. તેમા ૬૪ હોય ઉમેરતાં ૩૧૩૬ આવે છે. આ સંખ્યાને ૮૦ એ ભાગતા નિશોષ આવે જ નહિ.

પરંતુ આ દાખવાને ઇષ્ટ રાશિ રીતે ગણતા ૬ કુટુંબ આવે છે. તે સંખ્યાએ ૨૫૬ ને ગુણી ૬૪ ઉમેરીએ તો ૧૬૦૦ આવે છે આ સંખ્યાને ૮૦ એ ભાગતા નિશોષ આવશે.

એ જ પ્રમાણે—

	ભાજ્ય	હોય	હાર
(૧)	૧૩	— ૫ —	૬
(૨)	૧૯	— ૭ —	૮

આ દાખવાઓ પણ કુટુંબ રીતે મળતા નથી, પણ ઇષ્ટ રાશિ રીતે પહેલાનો જવાબ ૭ આવે છે, અને બીજાનો જવાબ ૭ આવે છે.

ઉપરના દાખવાઓ કુટુંબ રીતે કેમ મળતા નથી ?

મહેરબાન સ્વામીનારાયણે જે રીત આપેલી છે તેમા ભાજ્યને હારે ભાગતા બે ફળ આગર તેથી અધિક ફળ આવે છે પણ ઉપરના દાખવામા એક ફળ આવે છે. મને લાગે છે કે જે દાખવામા એક ફળ આવે તે દાખવા કુટુંબ રીતે ચતા નહિ હોય.

આ બાબતનો ખુલાસો મેં પ્રોફેસર સાહેબ આપશે તો તેમનો હું મોટો આભાર માનીશ અને તેમને મેં જે પરિશ્રમ આપ્યો છે તે તેઓ કૃપા કરશે.

તારીખ ૨૩-૯-૧૩

ડાહ્યાભાઈ ઉમેશચંદ શાહ.

(૨)

રાણકુટેવીના દુહા

—તત્સર્વંધે કુર્ધક ખુલાસો—

શ્રીયુક્ત 'વસન્ત' ના અધિપતિ સાહેબ—

નીચેના ચર્ચાપત્રને આપના સુપ્રસિદ્ધ પ્રાસિક્તી કીમતી કેવલમોમા સ્થાન અર્પણોજી 'કવિતા પ્રવેશ' હું અવસોકન કરતાં રા. નરસિંહરાવભાઈ જે જે સુધારાઓ દર્શાવે છે તે અર્થબાની દબિલ ફક્ત યોગાક નીચેના અપવાદ સિવાય વાળખી છે.

'રાણકુટેવીના-વિલાપ' ના સોરડાના ક્રમ રા નરસિંહરાવભાઈ આપતા છઠ્ઠા સોરડો જે રચેને ગ્રાહ્ય છે ત્યાં હોવે એ કંઈક અમંબવિત દશામ્બાન થાય છે.

“ રત્નમાળ ” નામક રા. સ્વ. કવિશ્વર દલપતરામભાઈ રચિત ગ્રંથમાં પણ આ સોરઠાને (પાટણ બ્રહ્મે એક સ્ત્રીએ મુછયું કે “ બાઈ ત્હમરો, પતિ, સિદ્ધરાજ છે ? ” ત્યારે રાણકદેવીએ પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું કે હું તો, મહારા પતિને આ સ્ત્રીતિમાં મૂકીને આવી છું. ”) પાછળ જ મૂક્યો છે. એટલે કે ક્રમાનુસાર તેમાં નંબરમાં મૂક્યો છે. અને તેની પાછળ ઉર્તત નં હોય છે કે:—

જે સાંચે સોરઠં ઘંચો, ઘડીઓ રા ખેંગાર;
તે સાંચો બાગી ગયો, જતો રહેા હુદાર.

આ ઉપરથી સુચિત થાય છે કે, રા. દલપતરામભાઈની દલીલ ખરી હશે જ.

વળી ત્હમના અગીઆરમાં સોરઠા પછી એ સોરઠા મુકવા રહી ગયા છે.

પાટણવાડામાં આવી સિદ્ધરાજ રાણકદેવીને તે મંળે કહે છે, એટલે ઉર્તરમાં રાણકદેવી કહે છે કે:—

બાળું પાટણ દેસ, પાણિ વિના પૂરાં મરે;
સરવો સોરઠ દેસ, સાવળડાં સેવળ પિયે.

ત્યાર બાદ પાટણને પાદર આવીને સમજા ઉતર્યા, અને સિદ્ધરાજે રાહેર બહાર આઠમા રાહેરને ઉર્તણી આપી ને કહ્યું કે, “ સર્વ નાગરિકાએ વેતન વસ્ત્રાભૂષણો સઘ બહાર ઉર્તણીએ બાંધવું ” હુકમનો અમલ ચતાં પ્રજાજનને રાણમારાયેલાં જોઈને રાણકદેવી બોલી કે:—

બાળું પાટણ દેસ, યસે પંડોળાં નાપંજે;
સરવો સોરઠ દેસ, લાળેણી મળે લોળડી.

આ પછી જ વાયે રરકે.....વાળો સોરઠો હોય તે સુધારિત બાપે છે. કારણ કે, ઉર્તણીએ આવેલ કોઈ નાગરિકની સ્ત્રીની સાથે રાણકદેવીને વાર્તાલાપ ચતાં તે જૂતકાળની વાતને સ્મરણમાં લાવીને કહે છે.

વળી રા. નરસિંહરાવભાઈએ છેલ્લો સોરઠો પણ શા કારણથી નહીં મૂક્યો હોય ? ભોગવાને પ્રાર્થના કર્યા પછી, રાણકદેવી સતી બળવા ચિતામાં બેઠી, અને પવનના સુસવાટાએ ચિતા બહમકાત બળવા લાગી; આ સમયે સિદ્ધરાજે પોતાની પામરી બળતી ચિતામાં નાખી, પરંતુ રાણકદેવીએ તે બહાર, દૂધા : દીધી અને કહ્યું કે, “ મહારા ભેગો બળે તો આવતે જન્મે હું ત્હારી સ્ત્રી થઈશ, પણ રાજાની હિંમત ચાલી રાકી નહિ. ત્યાં આમ છે:—

વાયો વાયુ સવાય, વાયે વેળું પેરેજો;

ઉર્તો ત્યાં સિદ્ધરાજ, સત જોવા સોરઠિયાણીનું.

આ સોરઠો મુકવાથી કંઈ તે થયો, અને સાચી પવિત્ર સતિના કાર્યને કોઈ પ્રકારનું કલંક મોંઠવું નથી.

પ્રાશ્નપૂરી.

આશિન, શુકલા પ્રતિપદા.

સાક્ષર વર્ગ માટે ઉત્તમ ખોરાક.

૧. પ્રેમથી મુક્તિ—મુક્તિના અનેક પ્રકારોમાં પ્રેમ એ મુક્તિનો શ્રેષ્ઠ યોગ્ય મનાય છે આ પુસ્તકમાં પ્રેમની પ્રયત્નરૂપ પૂર્વક તેની મહત્તા જ્ઞેયમંદ પૂર્વક વર્ણવવામાં આવી છે મંથકાર પ્રસિદ્ધ વક્તા મુનિશ્રી ચારિત્ર વિજયજી. મૂલ્ય રૂ. ૦-૮-૦.
૨. પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ—નિવૃત્તિ માર્ગથી પ્રવૃત્તિ માર્ગ એટલે છે એમ મંથકારે સંગ્રહ ૬-લીલોથી સિદ્ધ કર્યું છે. મૂલ્ય રૂ. ૦-૬-૦.
૩. સુદૃઢતા—જટાકાર બાપજી કવિની કુંચી મંથકાર પંચાન લાલન. મૂ. ૦-૧૨-૦.
૪. આત્મજ્ઞાન—મંથકાર પંડિત લાલન રૂ. ૦-૮-૦.
૫. કથા ઇન્દ્રિયે આ વિન્દ્ય રમ્યું. રૂ. ૦-૪-૦.
૬. પરમાત્મ દર્શન—મંથકાર યોગનિષ્ઠ મુનિ જુદિમાગરજી. રૂ. ૦-૧૨-૦
૭. પરમાત્મ જ્ઞેયતિ—મંથકાર યોગનિષ્ઠ મુનિ જુદિમાગરજી રૂ. ૦-૧૨-૦
૮. યોગીરાજ શ્રીમદ્ આનંદધન પદભાવાર્થ સંગ્રહ કર્તા શ્રીમદ્ જુદિમાગરજી રૂ. ૨.
૯. કાવ્યકુસુમકર—રૂ. ૪-૦-૦
૧૦. શકલ શાસ્ત્ર નિરૂપણ—રૂ. ૩-૦-૦
૧૧. પરમજ્ઞેયતિ પંચ વિશન્તિ—રૂ. ૦-૮-૦
૧૨. મહાત્મા જુદ ચરિત. રૂ. ૦-૪-૦.
૧૩. જુદો ઉપદેશ રૂ. ૦-૪-૦.
૧૪. સમાધિ સતક રૂ. ૦-૮-૦.
૧૫. શિવવિજ્ઞાસ. રૂ. ૦-૧૨-૦.
૧૬. વિદ્યાર્થ સુમતિ નવલ કથાઓમાં અતિ ઉત્તમ નવલ કથા છે. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦.

પોષ્ટલ વી પી ખર્ચ જુદ.

લખો:—મેધજી હીરજીની કુપતી જુદમેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ.

પાવણંત નં. ૫૬૬—મુંબઈ.

The Greek View of Life

The central aim of all Greek art is the representation of human character and human ideals. The interpretation of "nature" for its own sake (in the narrower sense in which "nature" is opposed to man) is a modern and romantic development that would have been unintelligible to a Greek. Not that the Greeks were without a sense of what we call the beauties of nature, but that they treat them habitually, not as the centre of interest, but as the background to human activity. The most beautiful descriptions of nature to be found in Greek poetry occur, incidentally only in the choral odes introduced into their dramas and among all their pictures of which we have any record there is not one that answers to the description of a landscape, the subject is always mythological or historical, and the representation of nature merely a setting for the main theme. And on the other hand the art for which the Greeks are most famous, and in which they have admittedly excelled all other peoples, is that art of sculpture whose special function it is not only to represent but to idealize the human form, and which is peculiarly adapted to embody for the senses not only physical but ethical types. And, more remarkable still, as we shall have occasion to observe later, the very art which modern men regard as the most devoid of all intellectual content, the most incommensurable with any standard except that of pure beauty—I refer of course to the art of music—was invented by the Greeks with a definite moral content and worked into their general theory of art as a direct interpretation of human life. The excellence of man, in short, directly or indirectly, was the point about which Greek art turned, that excellence was at once æsthetic and ethical and the representation of what was beautiful involved also the representation of what was good.

—G. Lones Dickinson

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यक्षा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायगध्यातं सात्यसेतजामयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ મૃત્યૈ
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચાં નં પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૨, અંક ૧૦.

[આસિક]

કાર્તિક, શંવત ૧૯૭૦.

તન્ત્રી—શ્રી રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરાઈ નીલકંઠ બી. એ. એલ. એલ. બી.

નોંધ પાઠિતો વિગ્ર અને તે મેળવનારાઓ. (રા. રા. નવિનકાન્ત નરસિંહરાવ દીવડીયા)	૫૦૫
એક વિચિત્ર વ્યાખ્યાનનો ઉત્તર. (પ્રો. આનન્દરાકર બાપુભાઈ કુવ. એમ. એ. એલ. એલ. બી)	૫૧૩
આસિક નોંધ (પ્રો. આનન્દરાકર બાપુભાઈ કુવ. એમ. એ. એલ. એલ. બી)	૫૧૭
સાપ્તર્ષિક આનંદિક અને આધ્યાત્મિક સંગીત સ્થળના (રા. રા. લક્ષ્મીદાસ આદિત્યરામ વ્યાસ. સંગીત પ્રદર્શક)	૫૨૧
“ એતિહાસિક દ્રષ્ટિએ આનંદસ્થાનનું અવલોકન. ” (રા. રા. “ શરતચંદ્ર બી. એ ”)	૫૩૨
અદ્વૈત એક દર્શન અને અર્થદર્શન (રા. રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા. બી. એ.)	૫૩૬
એક મર્યાદા. (રા. રા. “ એક મેન્યુએટ ”)	૫૪૧
ચર્ચાપત્ર (રા. રા. મણિલાલ શામળભાઈ દ્વિવેદી. એમ. એ.)	૫૪૬
સુન્દરતાની બાબતો ઉત્પત્તિ. (રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ, બી. એ. શી. એસ.)	૫૪૮
પતંગીડ. (રા. રા. “ મનુષ્ય અભેદ. ”)	૫૫૮
રા. રા. (રા. રા. જનાર્દન નાનાભાઈ પ્રસારકર.)	૫૬૦

અમદાવાદ—‘ ધીયુનિયન ’ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કં.-લી. આં મોતીલાલ શામળભાઈ કાપું.

લવાજમ.

(૧) લાઈબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) યુનિસાલી શાળાના માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) મારિક ડ્રા. ૧૫ મુઘી સર્વ પગારો. વર્ષ એકના ડ્રા. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ સાથે).

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના ડ્રા. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ફૂટકે નકલ એકના દર દારમે એક આના પ્રમાણે.

મળવાનું ઠેકાણું—વસન્ત ઓરિસ—અમદાવાદ.

વ્યવસ્થાપક.

લાચારી.

અમે અત્યંત દિલગીર છીએ કે આ માસનો અંક ધણેજ મોટો પ્રસિદ્ધ થઇ શકે છે. દીક્ષનાં કારણો દર્શાવીને અમારો અપરાધ અમે ઓછો બતાવવા યત્ન કરીશું નહિ. અમારા વાચકોની માત્ર ક્ષમા માગી, જાણીશું કે માર્ગશીર્ષ તથા પીપના અંક એક પછી એક-બધુ ઝડપથી બહાર પડશે.

વ્યવસ્થાપક.

લોકો મેલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકારની પ્લેગ માટે.

જુઓ પાટે છે પણ તે માટે બાટલીવાળા એન્થ્રીપીક્ષચર બહુ જેવો ઇલાજ છે કહ્યું પીવા ન ગમે તો તેજ માટે વાપરો બાટલીવાળા એન્થ્રી પીટસ ડ્ર. ૧) બાટલીવાળાની અંબરીયલ શક્તીની ગોળીઓ ડ્રો ૧૫—બાટલીવાળા દુધ પાઉડર દાંતનો દુખાવો નરમ પાડી દાંત ગોલી જેવા સાફ રાખે છે કીંમત આના ૪—બાટલીવાળાનો દરાજનો મલમ એકજ દીવસમાં દરાજ ખુલ્લી ૬ ૧ ૧૬ જે છે આના ૪ સરવે ઠેકાણે મળશે.

લો. લી. બાટલીવાલા જે. પી. નરલી લેબોરેટરી મુંબઈ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यद्या-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुण्यो यद्वायमध्यात्मं सात्यस्तजामयोऽमृतमय-
पुण्योऽयमेव स योऽयमात्मैदममृतमिदं प्रदोदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાચ પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ મૂર્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૨, અંક ૧૦.

[માસિક]

શાર્તિક, સંવત ૧૯૭૦.

નોબેલ પારિતોષિકો અને તે મેળવનારાઓ.

નોબેલ પારિતોષિક સ્થાપનાર, આલ્ફ્રેડ નોબેલ સ્વીડનનો મ્હોટો રસાયણશાસ્ત્રી તથા યંત્રશાસ્ત્રી હતો. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં સ્વીડન દેશની ગાળધાની સ્ટોકહોમ નગરીમાં થયો હતો. તેણે રશિયાના રાજનગર સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં કેટલાક વર્ષ સુધી કેમિસ્ટ્રી લીધી હતી. ત્યાર પછી તેણે પોતાના પિતાના યંત્રકલાના કારખાનાઓની બંધારણમાં ભાગ લેવા માંડ્યો હતો ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં નોબેલે, પોતે શોધી કાઢેલા બેન્ઝીનામાઇટ (સુરંગ ફાડવા માટે વપરાતો દારૂગોળો) નો પેટન્ટ મેળવ્યો હતો ઇ. સ. ૧૮૭૫માં બેન્ઝીનામાઇટ કરતાં પણ અતિ નાશકારક એક પદાર્થનો પેટન્ટ તેણે મેળવ્યો હતો. ત્યાર પછી તેર વર્ષ પછી હાલ દારૂગોળામાં કોરડાખૂટ પાડકર વપરાય છે તેના અગ્રણી ગણના એક જાતના મિશ્ર પાઉડરની શોધ તેણે કરી હતી. પોતાની શોધને લેધિન હાલ વપરાતો કોરડાખૂટ, પાઉડર જાણમાં આવ્યો છે એમ તેણે આગ્રહ હોવાથી ઇ. સ. ૧૮૯૪ થી ૧૮૯૫ સુધી તેની અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે કોર્ટમાં શબ્દ ચાલ્યો હતા. બેન્ઝીનામાઇટ તેમજ બીજા નાશકારક પદાર્થોના આંરદીર ('Ardeer') અને અરશાયર ('Ayrshiao') માં આવેલાં કારખાનાઓથી તથા રશિયામાં કાસ્પિયન સેલેનને કાઢી આવેલા બાકુ ('Baku') નામના ગામમાં આવેલાં કેસેસીન તેલના ગરાઓમાંથી નીકળતા તેલના બેરબરમાં નોબેલ તથા તેના ભાઈએ પુષ્કળ દ્રવ્ય ગ્રાહ કર્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના ડિસેમ્બર માસની ૧૦ મી તારીખે, ઈટલીમાં આવેલા સાન્ટોમો ('San Remo') ગામમાં નોબેલ મૃત્યુ

(૪) માર્કોની—ઈટલીનો જગપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનશાસ્ત્રી. તેનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં થયો હતો. તે જાને ઇટાલીયન છે. તેણે ઈ. સ. ૧૯૦૨ માં તાર વગર વિજ્ઞાન સંદેશ મોકલવાની યુક્તિ શોધી કહાડી હતી. ઈ. સ. ૧૯૦૯ માં પદાર્થવિજ્ઞાન માટેનું નોબેલ ધનિત્વ તેને અપાયું હતું.

(૫) લોર્ડરે—ઈંગ્લાંડનો મહોટા પદાર્થવિજ્ઞાનીઓમાંનો એક મુખ્ય ગણાય છે. સર ડબ્લ્યુ રેમસેની સાથે મળીને આર્ગોન (Argon) ગેસની શોધ કરી હતી. અવાજના, આંદોલનો (Sound Vibrations) ના વિષય ઉપર આ ગૃહ-રચના અભિપ્રાય પ્રમાણભૂત ગણાય છે ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં પદાર્થવિજ્ઞાન માટેનું નોબેલ ધનિત્વ તેને અપવામાં આવ્યું હતું. આ ગૃહરચના તે ઇંગ્લાંડ નિવાસી છે.

રસાયણશાસ્ત્રના વિજ્ઞાનમાંથી મુખ્ય અંશિતઓના ટુંકા વૃત્તાન્ત.

(૧) એસ. એ. એલ્ફનિયસ—સ્વેડીનનો રસાયણશાસ્ત્રી. તેનો જન્મ સ્વેડીનમાં આવેલા અપસથા ગામ પાસે ઈ. સ. ૧૮૫૯ ના ફેબ્રુઆરી ૧૯ મી તારીખે થયો હતો. તેણે અપસથામાં જ કેળવણી લીધી હતી. ઈ. સ. ૧૯૦૫ થી નોબેલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સમાં વિજ્ઞાન તથા રસાયણશાસ્ત્રનો અધ્યક્ષ ઈ. સ. ૧૯૦૨ માં તેને “ડેવી” મેડલ અપવામાં આવ્યો હતો, તથા ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં રસાયણશાસ્ત્ર માટેનું નોબેલ ધનિત્વ અપાયું હતું. મુખ્ય ગ્રન્થોઃ—
૧. Worlds in the making 1908. ૨. Life of the Universe 1909.

(૨) સર. ડબ્લ્યુ. રેમસે—ઈંગ્લાંડનો પ્રખ્યાત રસાયણશાસ્ત્રી. તેનો જન્મ ડંક્સગોમાં ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં થયો હતો. તેણે લોર્ડ રેલેની સાથે મળી આર્ગોન, નાયોને, ક્રીપ્ટોન વગેરે જાતના વાયુ (Gases) શોધી કહાડ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં રસાયણશાસ્ત્ર માટેનું નોબેલ પારિતોષિક તેને અપાયું હતું.

(૩) ફ્રાન્સ પેયર—જર્મનીનો રસાયણશાસ્ત્રી. જર્મનીની રાજધાની બર્લિનમાં તેનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૩૫ ના ઓક્ટોબર-માસની ૧૦ મી તારીખે થયો હતો. તેણે ગળી (Indigo) નું વ્યવસ્થાપનની શોધ કરી હતી. ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં તેને “ડેવી” મેડલ અપાયો હતો તથા ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં રસાયણશાસ્ત્ર માટે નોબેલ ધનિત્વ અપાયું હતું.

(૪) એમ. વ્હાસા—ફ્રાન્સનો રસાયણશાસ્ત્રી તેણે વિજ્ઞાનિક બટ્ટી (Electric furnace) ની શોધ કરી હતી. ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં તેને રસાયણશાસ્ત્ર માટેનું નોબેલ ધનિત્વ અપાયું હતું.

ସଂ.	ପାଠ୍ୟ ବିଷୟ.	ଦେଶ.	ବିଦ୍ୱାନ.	ସାହିତ୍ୟ.	ଶାନ୍ତି
୧୧୦୧	W. C. Rontgen (ରାଣ୍ଟଜେନ)	J. H. Van't Hoff (ଭାନ୍ଟହଫ)	E. A. Von Behring (ଭେରିଂ)	R. F. A. Sully Prudhomme. (ସ୍ୟୁଲିପ୍ରୁଦୋମ୍ମୋ)	H. Dunant (ୟୁନାନ୍) F. Passy. (ପାସୀ).
୧୧୦୨	H. A. Lorentz (ଲୋରେଣ୍ଟ) P. Zeeman (ଜିମାନ୍)	E. Fischer (ଫିସ୍କର)	Sn. R Roosa (ରୋସା)	T. Mommsen (ମୋମ୍ମସେନ)	E. Ducommun (ୟୁଡୁକମନ୍) A. Gobat (ଗୋବାଟ)
୧୧୦୩	H. A. Baquorel (ବାକ୍ୱୋରେଲ) Mon. Curie (କ୍ୟୁରି) (Mme. Curie)	S. A. Arrhenius (ଆରହେନିୟସ୍)	N. R Finsen (ଫିନସେନ୍)	B Bjornsen (ବିୟୋର୍ନସେନ୍)	Sir. W Cremer. (କ୍ରେମର)
୧୧୦୪	Lord Rayleigh (ରେଲି)	Sir. W Ramsay (ରେସି)	V. Pavlow (ପାଭୋଭ)	F Mistral (ମିସ୍ତ୍ରାଲ) J Echegary (ଆକ୍ଷେଗାରୀ)	Institute of International Law.
୧୧୦୫	P. Lenard (ଲେନାର୍ଡ)	A. Von. Bacyer (ଭାନ୍‌ବ୍ୟେୟର)	R. Koch (କୋଚ୍)	H. J. Sienkewicz (ସିଏନ୍କେଭିକ୍)	Bss. Von Suttner (ଭେନ୍‌ସ୍ଟର୍ନର)
୧୧୦୬	Prof. J. J. Thomson (ଥମ୍ସନ୍)	H. Moissan (ମୋସାନ୍)	R. Ycalal (ଫ୍ରୋଫ. ଗୋଲ୍‌ଗି)	G. Carducci (କାର୍ଡୁଚ୍ଚି)	Theo. Roosevelt (ରୋସେଭେଲ୍)
୧୧୦୭	Prof. A. A. Michelson (ମିକେଲସନ୍)	E. Buchner (ବୁକ୍‌ନର)	A. Laveran (ଲାଭେରାନ୍)	Rudyard Kipling (ରୁଡିଆର୍ଡ୍ କିପ୍ଲିଂଗ୍)	E. T. Meneta (ମିନେଟା) S. Renault (ରେନୋଲ୍)

વર્ષ.	પદાર્થ-વિજ્ઞાન.	રસાયણશાસ્ત્ર.	વૈદકશાસ્ત્ર.	સાહિત્ય.	શાન્તિ.
૧૯૦૮	G. Lippman (લીપ્પન)	E. Ruthenford (રુથર્ફર્ડ)	P. Ehrlich (એર્લિચ) E. Matchnikoff. (મેચ્નિકોફ)	R. Eucken (એકુન)	K. P. Arnoldson (આર્નલ્ડસન) F. Bajer (બેયર)
૧૯૦૯	Signor Marconi (મારકોની) F. Braun (બ્રન)	W. Ostwald (ઓસ્તવલ્ડ)	T. Kocher (કોચર)	Selma Lagerlof (લેગરલોફ)	Bn. Docōstant (ડૉકોસ્ટાન્ટ) M. Boonaert (બોનાર્ટ)
૧૯૧૦	J. D. Vander Waals (વનડર વાલ્સ)	O Wallach (વેલચ)	A Kossel (કોસેલ)	P Heyso (હૈયસ)	Berne. International Peace Beraan.
૧૯૧૧	W. Wien (વીન)	Mme. Curie (મદમ, ક્યુરી)	A. Gullstrand (ગુલસ્ટ્રન્ડ)	M. Maeterlink (મેટર્લીન્ક)	T. M. C. Asson (એસસન) A. H. Fried (ફ્રીડ)
૧૯૧૨	G. Dalen (દાલન)	Prof. Grignard (ગ્રીગ્નાર્ડ) Prof. Sabatier (સાબતિયેર)	A. Carrol (કારોલ)	G. Hauptmann (હૉપ્ટમાન)	Mr. Ekhu Roof
૧૯૧૩	Prof. Onnes.	Prof Werner (વર્નર)	અચલ્ય નથી.	Rabindra Nath Tagore (રબિન્દ્રનાથ ટેગોર)	M. Hour. Lafontaine

ઉપરની યાદીમાંથી મુખ્ય મુખ્ય વ્યક્તિઓ વિષે યોગ્ય હકીકત અનુચિત નહિ ગણાય એમ આશા છે.

વૈદકશાસ્ત્રના વિભાગમાંથી મુખ્ય વ્યક્તિઓના હુકા વૃત્તાન્ત.

- (૧) ઈ. મેટનિકોફ—હડકાયાં કુતરાં કસવાથી થતા રોગની શોધ કરનારા Pastour (પેસ્ચુર) પછી તેના (પેસ્ચુર) સ્થાપેલા ઇન્સ્ટીટ્યુટનો અધ્યક્ષ. મુખ્ય ગ્રન્થો:—૧. Nature of man 1903. ૨. Prolongation of Human Life 1907. ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં વૈદકશાસ્ત્ર માટેનું નોબેલ ઇનામ મેળવનાર.

સાહિત્યના વિભાગમાંથી મુખ્ય વ્યક્તિઓના હુકા વૃત્તાન્ત.

- (૧) બી. બર્નસન—નોરવેનો કવિ, વાર્તાઓ લખનાર (Novelist) તથા નાટ્ય કવિ અને આ જગ્યાનાનો નોરવેનો પ્રખ્યાત શીક્ષાસોદર છે. આની તેમજ તે જ દેશનો પ્રખ્યાત નાટ્ય કવિ હોનેરીક હબ્સિનની સરખામણી કરતા બંને જણાને એક જ પકિતમાં મુકાશે. બર્નસનનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૩૨ ના ક્રિસ્ટમ્બર માસની ૮ મી તારીખે નોરવેના એક પંચગણમાં થયો હતો. તેણે નોરવેની રાજધાની ક્રિસ્ટીઆનીયામાં કેળવણી લીધી હતી મુખ્ય ગ્રન્થો (૧) Thord 1856 (૨) Happy Boy 1860 (૩) Sigurd the Bastard (નાટક) 1862 (૪) Newly married (દાર્શનિક પ્રધાન નાટક) 1865 (૫) Mary Stuart in Scotland (દર્શનિક પ્રધાન નાટક) 1865 (૬) The Fishoi maiden (વાર્તા) 1868 (૭) Sigurd the crusader (નાટક) 1872 (૮) In God's way 1889 વગેરે ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં સાહિત્યનું નોબેલ ઇનામ મેળવનાર.
- (૨) એફ. મિસ્ટ્રાલ—નો જન્મ ફ્રાન્સમાં ઈ. સ. ૧૮૩૦ ના સપ્ટેમ્બરની ૮ મી તારીખે થયો હતો. તેણે ફ્રાન્સમાં આવેલા Avignon (આવિન્યો) માં કેળવણી લીધી હતી. ફ્રાન્સનો એક નાટ્ય કવિ છે. મુખ્ય ગ્રન્થો:—૧. Miroir 1859 (ફ્રાન્સની એકઠાંઈએ ધણો વખોણ્યો હતો) ૨. Le Reno. guano (Queen Jouma) નામનું નાટક લખ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૯૮. ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં સાહિત્યનું નોબેલ ઇનામ તેને અપાયું હતું.
- (૩) જી. એકગારી—નો જન્મ સ્વિડનની રાજનગરી માડ્રિડમાં ઈ. સ. ૧૮૩૩ ના માર્ચ માસમાં થયો હતો. ઈ. સ. ૧૮૮૮ માં માડ્રિડની એનજનીયરીંગ કોલેજમાં પ્રેફેસર નીમાયો હતો ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં આ શૃદ્ધચને પણ સાહિત્ય માટે નોબેલ ઇનામ અપાયું હતું.
- (૪) એચ. જી. સંકિવીઝ—નો જન્મ પોલાન્ડ દેશમાં થયો હતો. તેણે રશિયાના

અસલની રાજધાનીના શહેર વોરસોમાં કેળવણી લીધી હતી. મુખ્ય ગ્રન્થો:-
(૧) Sketches in charcoal 1877; ૨. Quatre Vadis (ધર્વદીક)
1896. ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં સાહિત્ય માટેનું નોબેલ પદનામ મેળવનાર.

(૫) જી. કારદુચિ—ઈટલીનો પ્રખ્યાત કવિ. તેનો જન્મ ફ્લોરીમાં આવેલા (૨૨૩ની
પ્રાન્તમાં) ઈ. સ. ૧૮૩૬ ના જુલાઈ માસની ૨૨મી તારીખે થયો હતો.
તેનો બાપ વેદશાસ્ત્રી હતો. ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં જી. કારદુચિને Bologna
(બોલોના) માં પ્રેક્ટિસર નીમ્યો હતો. મુખ્ય ગ્રન્થો:- ૧. Hymn to
Satan 1865. ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં સાહિત્યનું નોબેલ પદનામ મેળવનાર.
(૬) રુડોલ્ડ ક્રોન્કિંગ—નો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૧૫ ના ૩૦ ડિસેમ્બરે, મુંબાઈમાં થયો
હતો. ઇંગ્લાંડના કવિ તથા વાર્તાઓ (Novels) લખનારાઓમાંનો એક
જાતે ઇંગ્લાંડનો વતની છે. ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં એકસહકે યુનિવર્સિટીની
સાહિત્યના ડોક્ટરની માનાય પદવી તેને અપાઈ હતી. તે જ વર્ષમાં સાહિત્ય
માટેનું નોબેલ પદનામ પણ તેને અપાયું હતું. મુખ્ય ગ્રન્થો:- ૧. Kim.

(૭) આર. ઓયકન—જરમનીનો શીશોસોફર તથા સાહિત્ય વિદ્વાસી. તેનો જન્મ પ્રિસિ-
યામાં આવેલા હેનોવર પ્રાન્તના ઓરીખ (Aurich) ગામમાં ઈ. સ. ૧૮૪૬ ના
જાન્યુઆરી માસની ૫ મી તારીખે થયો હતો. તેણે ગ્રીકીનજનમાં કેળવણી
લીધી હતી. બર્લિન યુનિવર્સિટીની બાયાવિજ્ઞાનના ડોક્ટરની માનાય પદવી
તેને અપાયેલી છે. ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં સાહિત્ય માટે નોબેલ પદનામ તેને
અપાયું હતું. મુખ્ય ગ્રન્થો:- ૧ Eucken's Philosophy of Life વગેરે.

(૮) સેલ્મા લેગરલ્ડ—આ વિદ્વાબાઈનો જન્મ સ્વીડનમાં ઈ. સ. ૧૮૫૮ નો 'નવેમ્બરે'
મ્મરની ૨૦ મી તારીખે થયો હતો. તેના પિતા લશ્કરમાં અમલદાર હતા.
આ બાઈએ સ્વીડનનો રાજનગર સ્ટોકહોમમાં કેળવણી લીધી હતી. ઈ. સ.
૧૯૦૭ માં આ બાઈને અપ્સલા (Upsala) યુનિવર્સિટી તરફથી બાયા-
વિજ્ઞાનના ડોક્ટરની માનાય પદવી મળી હતી. તથા ઈ. સ. ૧૯૦૯ માં
સાહિત્ય માટે નોબેલ પદનામ તેને અપાયું હતું.

(૯) પી. હાઈસ—નો જન્મ જરમનીના રાજનગર બર્લિનમાં ઈ. સ. ૧૮૩૦ ના માર્ચની ૧૫
મી તારીખે થયો હતો. તે જરમનીનો કવિ તથા વાર્તા લખનાર (Novelist)
છે. તેને ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં સાહિત્યનું નોબેલ પદનામ અપાયું હતું.

(૧૦) એમ. પ્રેટરલ્ક—નો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં થયો હતો. તે જાતે બેલજીયમ
દેશનો વતની છે. બેલજીયમનો સુવિખ્યાત કવિ, ગુણદોષદર્શક વિવેચક, તથા
નાટકકાર (Playwright) છે. છેલ્લાં વીસેક વર્ષમાં તેણે ઘણાં ઉત્તમ

નાટકો વાર્તાઓ તથા નિબંધો લખ્યા છે. ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં લેને સાહિત્ય માટે નોબેલ ઇનામ અપાયું હતું. મુખ્ય ગ્રંથો—૧ Double Gardon 1904. ૨ Blue Bird 1904 વગેરે.

(૧૧) જી. હાઈટમાન—નો જન્મ જર્મનીમાં ઈ. સ. ૧૮૧૨ માં ૧૫ મી નવેમ્બરે થયો હતો. તે જર્મનીનો પ્રખ્યાત નાટક કવિ છે. ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં સાહિત્ય માટે નોબેલ ઇનામ લેને અપાયું હતું.

(૧૨)

(૧૨) રવીન્દ્રનાથ ટાગોર—નો જન્મ જગાણામાં ઈ. સ. ૧૮૬૧ માં સુપ્રસિદ્ધ ટાગોર કુટુંબમાં થયો હતો. તેમણે જગાણા ભાષામાં ઘણાં કાવ્યો, નાટકો તથા વાર્તાઓ લખ્યાં છે. આ, હિન્દીના સુવિખ્યાત કવિ જાતે બંગાળી છે. તેમનું “ગીતાંજલિ” નામનું કાવ્યનું પુસ્તક હાલમાં ઘણું વખણાયું છે. તેમને આપેલ વર્ષમાં સાહિત્ય માટેનું નોબેલ પારિતોષિક આપવામાં આવ્યું છે.

શાન્તિના વિભાગમાંથી મુખ્ય વ્યક્તિઓના હુકાં વૃત્તાન્ત.

(૧) થીઓડોર રૂઝવેલ્ટ—નો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં થયો હતો. તે જાતે અમેરિકન છે. ઈ. સ. ૧૯૦૧ થી ૧૯૦૯ સુધી તે અમેરિકાનો પ્રેસીડેન્ટ હતો. ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં રશિયા તથા જપાન વચ્ચે સંઘર્ષ કરાવવા માટે, લેને શાન્તિ માટેનું નોબેલ પારિતોષિક અપાયું હતું.

ઈ. સ. ૧૯૦૧ તથા ૧૯૦૨ ના વર્ષના સાહિત્યના વિભાગમાંની વ્યક્તિઓ વિશેની હકીકત કોઈ પણ ઠેકાણેથી ન મળવાથી તેમને મુકી દેવા પડ્યા છે. બીજા વિભાગમાંથી તો ફક્ત મુખ્ય તથા જાણવા લાયક વ્યક્તિઓના હુકા વૃત્તાન્ત આપ્યા છે. આ લેખમાં કોઈ દોષ રહી ગયા હશે તો તે માટે, વાચક વર્ગ મહેન કરશે એવી આશા છે.

વાહરા.

ડિસેમ્બર ૧૯૧૩

નલિનકાન્ત નરસિંહરાવ દીવદીયા.

એક વિચિત્ર વ્યાખ્યાનનો ઉત્તર.

ગયા વૈશાખ માસમા ઘડરજ્યન્તીને પ્રસંગે શ્રીસિદ્ધપુર ક્ષેત્રમાં—આપણા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણ્યકર ત્રિવેદીના પ્રમુખપણા નીચે કેટલાક વ્યાખ્યાનો ચર્ચા હતાં, એમાંનું એક વ્યાખ્યાન, ‘વ્યાખ્યાનકોવિદ્ વે. શા મ. નારાયણ ગિરધર ઠાકર’ નામે ગૃહસ્થના નામથી દ્વાયમાં ‘શુન્નરાતી’-પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. વ્યાખ્યાનનું મથાણું “વર્ણાશ્રમ-ધર્મ અને થી શકરાચાર્ય” એવું રાખવામાં આવ્યું છે, પણ વસ્તુતઃ એમાં—એક છેડેથી તે ખીન્ન છેડા સુધી—માત્ર ગયે વર્ષે એ જ મ્થળે અને એ જ પ્રસંગે પ્રમુખ તરીકે આપેલા મારા બાપણના ખડન સિવાય ખીન્ન કોઈ જ નજરે પડતું નથી. જે પ્રમંગે દેશમા જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને શાન્તિના વિચારો પ્રવર્તાવવા મત્ન કરવો જોઈએ, તે પ્રમંગે એક અલ્પ વ્યક્તિના વિચારો ચૂંચવામા અહાનન્દ મનાય એ ચોક્કસ ખેલકારક નથી યૂરોપમાં કાન્ટ કે હ્યૂમરની જ્યન્તી બિજાવાતી હોય તો તે પ્રમંગે એ મહાત્માઓનાં ઇવન અને ગિદ્ધાન્ત કેટકેટલી બાજુએથી અવસોકવામા આવ્યા હોય એનો ભારે વિચાર આવે છે, ત્યારે હ્રમ્ય કેવળ લગ્નની ગ્વાન ખતી જાય છે. આ શકરાચાર્યનું ઇવન અને સિદ્ધાન્ત પૂર્વોક્ત મહા-પુરુષોના કરતાં થોડા ઊંડા અને વિશાળ છે? એક વર્ણાશ્રમધર્મનો જ વિષય લેા તો તે ઉપર પણ કેટલું કહેવાનું છે! આ અખન્ધી શકરાચાર્યના વિચારો શા હતા, રામાનુજ-ચાર્ય વગેરે ખીન્ન આચાર્યોના વિચારોથી એ ક્યા ક્યાં જુદા પડે છે, એની દેશ ઉપર કેવી અસર થઈ છે, વર્તમાનકાળમા એમાથી શા ઓધ મળી શકે એમ છે—ઇત્યાદિ અનેક ચર્ચવા યોગ્ય પ્રશ્નો યોગ્ય રીતે ચર્ચવાને જાહેર, માન બાળમોધ પક્ષિઓ બિતારી કરની કે એક વ્યક્તિના અલ્પ રાખ્દો ચૂંચવામા રુબાનો કાળજોપ કરવો, એ ભાગે જ આવા મહાન પ્રમંગને શોભતી ચર્ચાપદ્ધતિ છે.

પણ વ્યાખ્યાન રાજ કરતા વ્યાખ્યાનકર કહે છે કે મારા ગયા વર્ષના બાપણથી સિદ્ધપુરના ‘અહ્મદ-જીને હોભ ચ્યો હતો’ ચ્યો હોય તો હું લાચાર છું. પણ મારે આ મ્થળે જણાવવું જોઈએ કે હું એ વૃન્દની સેવા કરવા ગયો હતો, એને સારું લગાડવા ગયો ન હતો. અને મને મારા સિદ્ધાન્તની ચર્ચાર્થતા અને ભાવી વિજય માટે એટલી ખાતરી છે

* પ્રકૃત પ્રસંગમાં, ઉપર કહી તેવી વિશાળ ઊંડી અને વિવેચક પદ્ધતિની માગણી કરવામા હું યૂરોપનાં મહાભ્યોત્તિઓ સાથે, આપણા ‘ધરદીવડા’ને સરખાવી એને હલકોં પાડવા માગતો નથી. મારી માગણી ખાસ ઉપયોગી ઉદ્દેશથી છે તે એ કે—કોઈ પણ ચર્ચાર્થદર્શી વિવેચક આ વર્ણાશ્રમધર્મના વિષયમા રામાનુજચાર્યથી શકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તને જુદો પાડશે કે તુરત રા. ઠાકરનો અને મારો મતભેદ તરી આવશે, અને વસ્તુતઃ જો રામાનુજચાર્યથી શકરાચાર્યનો મતભેદ છે તે જ શકરાચાર્યના સિદ્ધાન્ત પરત્વે રા. ઠાકરનો અને મારો મતભેદ છે, એમ એને સમજશે.

કે આપણા દેશના પ્રાચીન ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરથી અજ્ઞાનનાં જાળાં દૂર થશે ત્યારે આ શોભ અયોગ્ય હતો; એમ મૈત્રા, કોઈને 'લાગ્યા' વિના નહિ રહે. "

આશ્વેષ શરૂ કરતાં પહેલાં વ્યાખ્યાનકાર મારે માટે પોતાને " પરમ જ્ઞાન અને પ્રેમ " છે એમ જાહેર કરે છે. હું આ કૃપા માટે એમનો ઉપકાર માનું છું. પણ " અર્ધનાસ્તિક એવા છે કે કંઈ આમાંનું કંઈ તેમાંનું કરી કપોલકલ્પિત કલ્પનાઓ કરે છે અને શાસ્ત્ર સમજવાનું ડોળ કરી પ્રજાને મોહ પમાડે છે જેથી મન્દબુદ્ધિઓ ફસાય છે... પ્રો. આનન્દશંકર-ભાષના વિચારોમાં પણ મને કાંઈકે તેવું દર્શન થયું. " — આ પાછળના શબ્દો વાંચતાં, પૂર્વોક્તિ " જ્ઞાન અને પ્રેમ " જરા ' Pickwickian sense ' વાને લોકોત્તર અર્થનાં બાસે ' છે. અત્યુ. જે " જ્ઞાન અને પ્રેમ " ઉપર મારો હક નથી તે હું માગતો નથી. મારે તો માત્ર ન્યાય અને સત્યપરાયણ મનની જ અપેક્ષા છે. આ અદ્ભુત " જ્ઞાન અને પ્રેમ " કરતાં પણ ઉપકાર જ્ઞાનવાનુ મને અધિક કારણ રહેત:—

- (૧) જો એ મૂઢધ્વે મારા વિચાર્યામાં પણ ન શોભે એવું અજ્ઞાન—પોતાના જ અજ્ઞાનથી—મને આરોપ્ય ન હોત,
- (૨) આ વિષયમાં જોઈતો શ્રમ કરી મારા પ્રતિપાદનની પાછળ શાં શાં પ્રમાણો રહ્યાં છે તે જાણવા અને સમજવા યત્ન કર્યો હોત; તથા
- (૩) વસ્તુતઃ જ્યાં મારો એમનાથી મતભેદ નથી ત્યાં યથા મતભેદ કદપી લઈ, ખડકનો આડમ્બર કર્યો ન હોત.

આ 'પણે જાતના દોષ રા. ઠાકરના વ્યાખ્યાનમાં મધ્યે મધ્યે છે એ આ ઉત્તર વાંચતાં વાગકના સમજવામાં આવશે

આરંભમાં મારી મારા વાચકને તેમ જ સામા પક્ષને એક વિનિતિ છે; આપણા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના મંદિર તરફ નજર કરો. એ મંદિર ઘણું પ્રાચીન છે. પણ એ પ્રાચીનતાને લીધે જેમ એમાં ઘણા ગુણ આવ્યા છે, તેમ આપણે માથે કેટલીક મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. આપણા ઇતિહાસના અનેક ચટ્ટાપટ્ટીના સ્તંભોમાં આપણે એ વિશાળ મંદિરને જોઈએ તેવું સાદસુદ રાખી રાખ્યા નથી તેને લીધે—એમાં અજ્ઞાનનાં પુષ્કળ જાળાં બાઝ્યાં છે, ખૂલે ખૂલે આમાચીડીઓએ વાસ કર્યો છે, ખવ્વ અને સુંદર ચિત્રો સેંકડો વર્ષની ધુળથી અને જ્યાં ત્યાં ફરેલા અણુસમગ્ન કડીઆના કૂચપ્રાધી, દંડાઈ, ગયાં છે, અને કેટલેક દેકાણે દિવ્ય મનુષ્યાવૃત્તિ બાળકોએ કાઢેલા કાવવાના લીટાથી જાનર જેવી બની ગઈ છે. એના કેટલાક ભાગમાં સર્પનું એક કિરણ પણ પડ્યું નથી, અને કાંઈક પૂજારીએ પ્રજાને લેલા જાંબા બગતા દીવા પણ પણા ખરા હોવાઈ ગયા છે. આવા વિશાળ અને અદ્ભુત મંદિરનો છોજોદાર કરવાનું કાંઈ પણ એક બક્ષિતમાં સામર્થ્ય નથી. બલકે, એ મંદિરમાં મરંચ શરી વગી એવું યથાગ્રિયત જ્ઞાન પૂરપૂરું મેળવે ચિટ્ટી પણ કાઢતી ચકિત નથી. છતાં,

એ પ્રાચીન દેવાલયનો ઉદ્ધાર કરવામાં, અને એની દિવાલો ઘોઈને ફરી સાફ કરવામાં, કાંઈ નહિ તો એકાદ બે જાળાં ખખેરી કાઢવામાં, કે અંધારામાં જરા બત્તી ફેરવવામાં, ભાગ લેવો એ દરેક સનાતન હિન્દુધર્મીની ફરજ છે.

આ ફરજ બળવંતો બમરાં ઉઠે, અમરં તો જૂનાં ચિત્રોને હાનિ પહોંચશે એવા અંકારણુ પણ સાચા મનના બંધથી એકાદ મિત્ર આપણો હાથ ઝાલે—તો તેથી ગમરાવાનું કે નાખુરા થવાનું કારણ નથી. ઉલટું આવે પ્રમંજે, આપણા પ્રાચીન ધર્મ ઉપર આપણા બંધુજનોની બ્રાન્ત પણ વાર્તાવિક મમતા ભેઈ ખુરા થવાનું છે, અને એમની બ્રાન્તિઓ ટાળવા દિગ્ગુણ ઉત્સાહથી પ્રવર્તવાનું છે.

આ સમજણથી—હું રા. ઠાકરના સંપળા આશ્વેષો મારા પોતાના જ ધર્મની રક્ષા અર્થે—બ્રાન્ત બુદ્ધિથી તથાપિ ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી—ઉત્પન્ન થયા છે એમ સમજ—વધાવી લઉં છું, અને એના ઉત્તર આપવાનું શરૂ કરું છું *

(૧) મેં પૂર્વના બાપણુમા જણાવ્યું હતું કે મારા અધ્યયન-અધ્યાપનમાં મારે સર્વ સંપ્રદાયો સાથે સંબંધ પડે છે અને તેથી હું કાંઈ પણ એક મંપ્રદાય સાથે બંધાએલો નથી. આ સામે મને સ્મરણ આપવામાં આવ્યું છે કે ‘વિવેચી સુરેષોને તારતમ્ય દૃષ્ટિથી ન્યૂનાધિકતા દેખાઈ આધક શુણ્વજાળા તરફ વળણ યાય છે.’ આ સ્મરણ આપવાની બિવકુલ જરૂર નથી. એક જ મંપ્રદાય સાથે ભેડાઈ રહેવાથી સામાન્ય મનુષ્યહૃદયમાં જે રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે તે જ નિષેધવાનો મારો આશય હતો, અને એ સંભવ કેવો બળવાન છે એ સિદ્ધ કરવા માટે—ગૈતમ બુદ્ધ જેવા મહાત્માના નામ આગળ ‘બગવાન’ શબ્દ નં સાંખી ચકનારે વ્યાખ્યાનકારનું પોતાનું જ ઉમદરણ બસ છે.

(૨.) આપણાં તત્ત્વજ્ઞાનની પરસ્પર સંગતિ ઐનિહાનિક પદ્ધતિએ કરવાની મેં સમ્મત કરી હતી—તે ઉપરથી જાણે મારી શુદ્ધિ પશ્ચિમની વિચારપદ્ધતિને મેં શરૂ કરી દીધી

*સામાન્ય વાયકને આવા વાદવિવાદમાં રમ આવતો નથી, અને વાદવિવાદથી સામા પક્ષને નવા નિશ્ચયો ઊપજતી ચકાતા નથી. આમ બને રીતે આ વિવાદમાં જોતરણુ નિરયેક છે એમ મને પ્રથમ લાગેલું. પણ પછી, આ વિવાદમા સમાએલા વિવેચો ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડે તો સાફ એમ કેટલાક મિત્રો કહે છે, અને એ વિષયો આપણા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં મહત્ત્વનાં અંગ છે, તેમ જ વ્યાખ્યાનકારના અને મારા દૃષ્ટિગિન્દુ વચ્ચે જે તાર્ત્વિક ફેર છે એનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું એ અનેક રીતે ઉપયોગી છે—તેથી આ ઉત્તર હું લખું છું. બ્યાં મને એમ જણાશે કે હવે આ ચર્ચામાં નવીન પ્રકાર પાડવાનો રહ્યો નથી અને સુગ વાયકની સ્વતન્ત્ર બુદ્ધિને ન્યાય સોંપી ચકાય એમ છે, અથવા તો હવે આ ચર્ચા સમ્યતાની મર્યાદા ઊઠે છે, ત્યાં હું આ વાદવિવાદ મારા તરફથી એકદમ બંધ કરીશ.

§ ૨૧ બ. ક્રમજાચકરભાષિના ‘શ્રીમચ્છકરજયન્તીવ્યાખ્યાનમાધા’ નામના સુન્દર પુસ્તકમાં પૃ ૨૬ મેં ‘ધર્મવિચારમાં ઉદ્ધારતા’ એ પેરમાશમાં દર્શાવેલા હિતમ વિચારોનું મનન કરવા રા ઠાકરને વિનંતિ છે.

હોય, અગર તો હું કોઈ નવીન જ વિચારપદ્ધતિ દાખલ કરવાની ધૂલતા કરતો હોઉં, અગર તો સાંસ્કૃતિક ટેકાણે જુલું 'Rationalism' માને કેવળ તર્કવાદને જ હું સ્થાપિત કરવા ઇચ્છતો હોઉં, એમ એ બાખ્યાનકારે કહ્યો હતો છે. પણ વસ્તુન એમાંથી મારે માટે એક પણ શબ્દ ખરો નથી તમે પશ્ચિમના વિચારોને માન્ય કરો અગર ન કરો, પણ અભારે એ વિચારો મારે તરફથી આપણા ધર્મે અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર-નહકે આપણા સમસ્ત જીવન ઉપર-ખસારો કરતા આવે છે, અને એ સામે એનું રક્ષણ કરવું હોય તો જૂના વખતના છૂટા છૂટા વચનો રાફોને કૃતકૃત્યતા માનવી નિરર્થક છે. પશ્ચિમના આશ્લેષનો પશ્ચિમની જ રીતિએ, અથવા તો એને નિસ્તેજ બનાવી દે એવી પ્રબલતર પદ્ધતિએ, ઉત્તર વાળા સિવાય છૂટકો નથી આમ કહેવામાં હું કાંઈ પણ નવીન સ્વતંત્ર કરતો નથી જ્યારે વૈદિક ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર જૈન અને બૌદ્ધ મંત્રકારોએ 'Reason' (યુદ્ધિ-યુક્તિ) ને આધારે આશ્લેષ કર્યો, હારે વૈદિક ગ્રંથકારોએ એ જ પ્રમાણને બલે ઉત્તર આપવા માડ્યા, અને જ્યાં એ ઉત્તર આપી ન શક્યા ત્યાં પરપક્ષના યુદ્ધિજ્ઞાની એમનાં ઉપર અનિવાર્ય અમર ચર્ચ, અને ચાલુ વૈદિક ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં અનેક ફેરફાર થયા. આ જ ક્રિયા અભારે પ્રાચીન ઝગવણી અને મસર્ગને લીધે આપણા યુવકો ઉપર-જ્યારે સમસ્ત હિન્દુ પ્રજા ઉપર-થવા માડી છે, અને આ અણીને વખતે યુગધર્મ ન સમજીને, મેંડન મિશ્રના પોપટની માફક માત્ર 'સ્વત પ્રામાણ્ય' અને 'પરત પ્રામાણ્ય'ની વાતો કહી કરવી એ સત્તાતન ધર્મની રક્ષા નથી, હિન્દુ એની જાનિશ વિકૃત્તતા છે.

સ કાકરના આશ્લેષોને હું માર વિભાગમાં વહેંચી નાંખુ છું-જેથી આ ચર્ચા બરા સામાન્ય સ્વરૂપ લે, અને વાચકને કટાંગે ઓછો આવે —

- (૧) શાસ્ત્રોની જવચ્ચા-ખામશી રી પદ્ધતિનની જવચ્ચા-કરવામાં મેં ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે તે મળ્યું.
- (૨) દર્શનોની ઉત્પત્તિ મેં કૃત્તિક બતાવી છે તે સળ્યું.
- (૩) દર્શનો પેકી સાંખ્ય તથા પ્રસંગોપાત્ત જોતમ જ્યુદ્ધના મિદાન્ત વિશેના મારા વિચાર મળ્યું.
- (૪) શાકર સિદ્ધાન્તના નિરૂપણને અંગે (ક) કર્મકાંડ (પ) યોગ અને (ગ) વર્ણાશ્રમજવચ્ચા વિષે દશવિના મારા વિચાર સળ્યું.

(અપૂર્ણ)

આનન્દરાંકર બાપુભાઈ મુવ.

પ્રાસંગિક નોંધ.

કેટલાક માણસો પોતાની વાતથી સામાને કંટાળા આવે છે કે કેમ એના વિચાર બહુ જાન વિનસ—પોતાની નીરસ વાત કયા જ કરે છે: એવાને માટે મહાન પુરુષોત્ત્વ એક અગ્રેજીમાં ‘બોર’ (‘Bores’) શબ્દ છે. ઈંગ્લાંડ કરતાં આપણા દેશ મહાન લક્ષણ. માં ‘બોર’ થોડા હશે—ગમે તેમ હો, પણ—ગૂજરાતીમાં એનો ભેદ એ તેઓ પર્થાય મળતો નથી એનો પાસેમાં પાસે અર્થ દર્શાવનાર એક શબ્દ યોગ્યો હોય તો હું ધારૂં છું કે ‘માયાશાર’* કે ‘મંગળખાઉ’ એવો કોઈક થાય પણ કવિની માફક માયાશાર પણ જન્મે છે, ધડાતા નથી—એટલે કવિથી જેમ કલ્યા વિના રહેવાતું નથી (જુવો રા. જ. રમણભાઈની વે. પે. ખાસ્કેટ) તેમ માયાશારથી હુનીઆતું માયું શાર્યા વિના રહેવાતું નથી. અને જેવું કવિ યવું સહેતું નથી, તેમ ‘બોર’ યવું પણ મહેતું નથી; તેમાં પણ ઉભય થવું તો ધારૂં જ મુશ્કેલ છે. એવિ એનક ‘Skylark’ નામના કાવ્યમાં એ પક્ષીનું એક ઉપમાન વર્ણવતાં કહે છે:—

“Like a poet hidden

In the light of thought

Singing hymns unbidden

Till the world is wrought

To sympathy with hopes and fears it heeded not”

આમ જુ કવિ, કરિ યવા ઉપરાંત ‘બોર’ હોય છે, એ જગતના મહાકવિની પક્ષિમાં આવે છે. શોધિએ પ્રેમ અને સ્વતન્ત્રતાના ગાન ગાયા, વર્ણવ્યે પ્રકૃતિના ગૂઢ સન્દેશ જંગલ આગળ વાંચ્યા, છાહનિએ આ મંમારમાં સપજું સાડે અને સુખમય છે એમ હુનીઆને જણાવ્યું—અને એ જ પ્રમાણે પૃથ્વીના ખીજ અનેક મહાકવિઓએ, પોતાની કવિતામાં પોતપોતાનો પ્રિય ઉપદેશ જગતના કાનમાં ડેડ્યા કરવાનું કામ માથે લીધું છે—એ ઉપદેશ જગત સાંભળે અગર ન સાંભળે એની એમણે દરકાર રાખી નથી. જાડા હૃદયથી નિઃશ્વાસ તાંખી મહાભારતકાર કહે છે:—

“ऊर्ध्वावाहुर्विराग्येष ननु कश्चिच्छृणोति मे ।

धर्मादर्पश्च कामश्च स किमपि न सेव्यते ॥”

“જાઓ હાથ કરીને હું પોકારૂં છું પણ કોઈ ત્યાર સાંભળતું નથી કે ધર્મ* યકી જ અર્થ અને કામ સંપાદન માય છે, છતાં કેમ કોઈ ધર્મને સેવતું નથી?” આ ઉદ્દગાર એક

* સાસુ વહનું કાળજીનું ચારે છે, મંગલ નહિ—માટે સાસુ એ ‘બોર’ ન કહેવાય. વૃદ્ધાવસ્થામાં કદાચ કહેવાય. જડ હોકરો* મારતરતું માયું પક્ષી નાંખે છે, ચારતો નથી—માટે એ હોકરો ‘બોર’ ન કહેવાય. કદાચ મારતર હોય અને કહેવાય. ૧૧

કવિ અને 'જોર'ના નથી, તો કેનાં છે ? તે જ પ્રમાણે સૉક્રેટિસ, જસસ, ટોલ્સ્ટોય, કાલ્કાઘિ, ગેલિલિઓ, કેલમ્બસ, ડાર્વિન, બૂચ, સ્ટેડ જેવા અનેક ઉપદેશકો અને શોધકો, પોતાના ઉપદેશ અને શોધ સાથે, જગતનાં માથાં યાંરવાનું મંદાન કાર્ય જોડે છે, ત્યારે જ જગત એમને નમે છે, અને જીવતાં કદાચ એમનો તિરસ્કાર કરે છે તથાપિ મુવા પછી એમને પૂજે છે.

જગતના મહાપુરુષોના આ અસાધારણ ગુણ તરફ વાચકનું લક્ષ્ય ખેંચવાનું કારણ એ છે કે—આ લેખકને આ ગુણવાળા જનોની વર્તમાન હિન્દુસ્થાનમાં ઘણી જરૂર જણાય છે: એનું એમ માનવું છે કે અત્યારે હિન્દુસ્થાનને નવાં સત્યો શોધી કાઢનારની જરૂર નથી, તેટલી જાણીતાં સત્યો ફરી કહેનારની જરૂર છે. એક વાત એનેક વખત કહે, જગતને એ નીરસ લાગે તો પણ કહે, જગતનો તિરસ્કાર ખમવો પડે તો તે ખમીને પણ કહે—એવાં સ્ત્રીપુરુષો જ્યાં સુધી આપણા દેશમાં પુષ્કળ ઉત્પન્ન નહિ થાય, ત્યાં સુધી દેશની ઉત્તિ દૂર છે.

થોડાક માસ ઉપર પૂનામાં ખેતીવાડીનું કોન્ફરન્સ બરાણું, અને એમાં અનેક મહત્વના નિબંધો વચાયા. પણ જ્યાં સુધી ખેડ ખાતર પાણી ખી બળદ ઓળર અને નાણાંની સગવડ વગેરે ખેતીને લગતા દરેક વિષય ઉપર ગામે ગામ અને ખેતરે ખેતર પ્રયોગ અને ઉપદેશ કરનારા ડૉ. મૅન અને મિ. દેવધર જેવા—અનેક પુરુષો આપણા પ્રાન્તમાં ઉત્પન્ન ન થાય, ત્યાં સુધી આવાં કોન્ફરન્સના લાભો આપણાથી જોધએ તેવા ન લેવાય. અને જે ખેતીવાડી માટે ખરૂં છે તે જ આરોગ્ય-કેળવણી-ગૅસારસુધારો, વગેરે બાબતમાં પણ સમજી લેવું.

*

*

*

મેં ઉપર કહ્યું કે હિન્દુસ્થાનને નવા સત્યો શોધનારની જરૂર નથી તેટલી જૂનાં સત્યો ફરી કહેનારની જરૂર છે. આમાં કાઈ અત્યુક્તિ, કે અર્થસત્ય ઉપર સ્વદેશી બેકા. વિશેષ બાર પડતો જણાય—તો તેને આપણા પ્રાન્તના દેટલાક તાલ બનાવેથી ક્ષમ્ય ગણવા વાચકને વિનંતિ છે. દરેકોઈએ કબૂલ કરવું પડશે કે આપણા દેશની આર્થિક સંસ્થાઓમાં અમેરિકાની એકદમ વેપાર કરવાની નવી રીત દાખલ કરવાની જરૂર નહોતી, તેટલી જીવનમાનના આધારરૂપ સનાતન નીતિ સાચવવાની હતી. સત્ય ખોલવું ચોરી ન કરવી પ્રત્યાદિ નીતિનાં સત્ત્ર પાલુદી-ધિરતી-હિન્દુ (વૈદિક-જૈન-બૌદ્ધ) આદિ સર્વ ધર્મમાં સમાન છે, અને તે આબાસજદ સૌને જાણીતા છે. પણ જેમ આરોગ્યની બાબતમાં, મનુષ્યો અસંખ્ય અનુભવો આપધરૂપી ઝેર શરીરમાં નાંખે છે, પણ સૌને જાણીતાં—એવું હવા તેજ, જળ વગેરે આરોગ્યનાં સાધનોનો જોધએ તેવો ઉપયોગ કરતા નથી—તેમ આ વેપારની બાબતમાં પણ મનુષ્યમાણીનાં ખરાં સાધનો—નીતિ અને ધીરજ—એનો ઉપયોગ લોક કરતા નથી. એ ખરાં સાધનોની અવગણનાને

લીધે અત્યારે દેશમાં લાહોર અને અમૃતસરથી માંડી પૂના અને રત્નાગિરિ પર્યન્ત—કદાચ પરંપરાએ આખા હિન્દુસ્થાનમાં—સ્વદેશી બહેપારને એક કારી ધા વાગ્યો છે એટલું જ નહિ પણ અસંખ્ય ગરીબો, અનાથ વિધવાઓ, અને બાલકો કેવળ નિર્ધન અને જીવનના આધાર વિનામાં યથ ગયાં છો છેહાં સાત આઠ વર્ષથી દેશમાં જે સ્વદેશી ઉદ્યોગ ચાલ્યો છે એણે ઘણાં મૃત અસ્થિઓને જીવતાં કર્યાં છે, અને એનો પ્રવૃત્તિયોગ દેશને અનેક રીતે લાભકારક થયો છે—તથાપિ એટલું કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે આપણા અધિઓએ ધન તૃષ્ણાને શા માટે નિન્દી છે એનું મથાર્ય દર્શન જે પીપલ્સ ક્રેડિટ અને સ્પીચી બેંકના વિનાશથી દેશને થતું ન હોય તો એ વિનાશ દેશને આઠકતરો લાભ કરવા પણ શક્તિમાન નીવડ્યો નહિ એમ ખેદ કરવો પડે.

મિ. સુનીલાલ સરેયા—જેમની હકીકતથી આપણો પ્રાન્ત પુષ્કળ વાકેફ થઈ ગયો છે—એ એક અસાધારણ કાર્યશક્તિ ઉદ્યોગ અને બાહોશીવાળા પુરુષ હતા. પણ ધન તૃષ્ણાના આકાશમાં જંગી નજર નાંખતાં, પોતાના પગ તળે નીતિ અને વ્યવહારનાં સનાતન સંતો આપણા હતાં એનું એમને ખાન ન રહ્યું. મિ. સુનીલાલ ફનીઆની મંધી ચાંદી એકઠાઈ કરવા માગતા હતા. એ કરવા માટે એક ખરા ધનાઢય પુરુષોની સિન્ડિકેટ યાને મંડળી નેછએ જેમની દરેકની વટ ઉપર બેઠા અમુક રકમ સુધી નાણાં ધીરી રહે. મિ. સુનીલાલે એ માટે એક સિન્ડિકેટ જાલી કરી પણ સઘળી ચાંદી હાથ કરી સંધરી રાખવા સારું નેટલાં નાણાં નેછએ તેટલાં પૂરાં કરવાની (એનાં અન્ય કંતંઓ બળવંચાં ઉપરાંત, કરવાની) એક બેંકની શક્તિ છે કે કેમ એ એમણે વિચાર્યું નહિ. જો એ બાહોશ પુરુષે પોતાની બેંકને ધીમે ધીમે પ્રામાણિક અને દીર્ઘદર્શી ધંધાથી વિશાળ જમાવટ ઉપર આણી હોત—સ્વદેશી બેંકનો ઉચ્ચ આદર્શ જાણે, કરી બીજી બેંકોને એ ગાર્ગ દોરી હોત તો કેટલેક વર્ષ આ દેશમાં સ્વદેશી બેંકોનું સાફ મંડળ જન્મત, અને તે પછી મિ. સુનીલાલે જેવું સાહસ કર્યું તેવું કરવાની અતુક્ષ્ણતા આવત. અતુક્ષ્ણતા આવત એટલું જ હું કહું છું કારણ કે એ જાતનું સાહસ કરવું ઇષ્ટ છે કે કેમ એ એક નીતિનો પ્રશ્ન છે. પરદેશી વેપારીઓ હિન્દુસ્થાનને જોરેનો એવો માલ એકઠાઈ કરી બાવ ચકાવવા જાય ત્યારે એ માલ ખરીદવામાં ભાગ લઈ એમના એકઠાઈ વેપારને અટકાવનાર હિન્દી સિન્ડિકેટ નેછએ—અને એને નાણાં પૂરાં પાડવા માટે સ્વદેશી બેંકો સાહસ કરે તો એ દેશ-દેશ-વચ્ચેના (International) વેપારમાં સ્વદેશહિતના રક્ષણની દૃષ્ટિએ કદાચ પ્રશ્નસ્ય મણાય. પરંતુ તે સિવાયના પ્રસંગોમાં તો આવો એકઠાઈ વેપાર વિનયી યામ તો એનું એક જ પરિણામ નીવડે, તે એ કે—ધનાઢય જનો વધારે ધનાઢય થાય, અને દરિદ્ર વધારે દરિદ્ર થાય. આ કારણથી અમેરિકાની 'ટ્રસ્ટ-કમ્પાઇન-સિન્ડિકેટ'—વગેરે આર્થિક સંસ્થાઓ સુંદર મનુષ્યજીવનનાં પવિત્ર આશ્રમોને પીડા કરનાર દુષ્ટ તાટકા અને ચર્ચણાઓ છે એ જ સાચી વાત છે. અને એનું અનુકરણ હિન્દુસ્થાનની પ્રાચીન સ્વદેશ-બાવનાને બિલકુલ શોભતું કે અન્ય રીતે લાભકારક નથી. પણ મિ. સુનીલાલ આગળ તો હજી આ પ્રસંગ પણ ઉપસ્થિત થયો નહતો. ઉપર

કયું તેમ એ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતા પહેલાં સ્વદેશી બેકોની વિચારણા જમાવટ થવાની જરૂર હતી તે થતાં સુધી વાટ ન જોતા, એ સાહસિક પુરુષે જે દૂધી દહિનું અને ઉતાવળનું પગલું ભર્યું, તેથી દેશ અત્યારે બારે વિદેશીઓ આવી પડ્યો છે.

આપણા દેશના આર્થિક એમ મોટે વિચારણા બેતી, સોમી સ્વદેશી બેંકોની પેટીઓ અને હુબર-ઉદ્યોગના પુષ્કળ કારખાનાં ઊભા થવાની જરૂર છે અને એ સર્વ ક્ષેત્રોમાં નીવડવા માટે નાણાં ધીરનાર બેંકોની પણ જરૂર છે સ્વદેશી ઉદ્યોગ અને વ્યાપારને સ્વદેશી બેંકો જેવી સહાયબૂત થઈ શકે તેવી અન્ય બેંકો ન થઈ શકે એ પણ ખુલ્લું છે. આમ સ્વદેશી બેંકોના અસ્તિત્વનું મૂળ કારણ—*raison d'être*—સાચા સ્વદેશી વ્યાપાર-ઉદ્યોગોનું પોષણ કરવું—એને વળગી ન રહેતા, એકઠાં વેપાર અને સહાના અભિમા, તવગર સાથે ગરીબોના સઘળા નાણાં હોમ્યા એ બૂનનો કોઈ પણ રીતે બચાવ થઈ શકે એમ નથી એમના કૃત્યને ઉદાર દૃષ્ટિએ અવનોકીએ તો કદાચ એટલું કહી શકાય કે મિ સુનીનાલે પોતાના લાભ ખાતર નહિ પણ બેંકના લાભ ખાતર—એટલે પુષ્કળ વ્યાજ અને મહેરો નફો ઉત્પન્ન કરી આપવાના ધરાધારી—કેટલુંક સાહસ કયું હશે એ ગાનવા ભોગ છે અને વારતવિક રીતે સહાના નફાનુકસાનગી એ જવાબદારી કોઈ સિડિકેટને માથે રાખી હોય તો એ પણ સંભવિત છે પણ સૈનિકોમાં પૂતી જમાવટ અને ઊંચી લક્ષ્મી કેળવણી મંપાદન થતાં પહેલાં—એમને દિગ્વિષ્ટે ચક્રાવનાર સેનાધિપતિ તદ્દન દોષલુક છે એમ તો બાએ જ કહેવાશે એ હકામ વ્યાપારતંત્રીને છેલ્લી ધડીએ પોતાની બૂનનો અગ્ર ભગીરથ કર્તવ્યનો બોલો લાગ્યો અને એ બોલ તો એમનું હૃદય સહસા રમી ગયું.

મૃત્યુ એ સર્વ દોષનું પ્રાપચિત ડ અને આ વીર—‘ધીરનીર’ નહિ, તથાપિ વીર—પુરુષની ભૂવ વિને અધિક ચર્ચા કરતી અયોગ્ય છે પ્રભુ એમના આત્માને શાન્તિ આપો, અને એમના દુષ્ટાન્તથી આપણા દેશને એક અમૂલ્ય સત્ય શીખવે કે—વિધ્વનો નિષેધ શાન્ત વિકાસનો છે, અધીરા ઉત્પાતનો નથી આપણી બેંકને કમાવા માટે પશ્ચિમનો એકઠાં વેપાર શીખવાની જોટલી જરૂર નથી, તેટલી વ્યાસ મહર્ષિએ ઉપદેશોનું સાદું પણ સનાતન સત્ય ઝગઝગતા અક્ષરે પોતાના મકાન ઉપર કોરી રાખવાની જરૂર છે કે—

“धर्मादुपैक्य कामश्च”

અનન્દશંકર બાપુભાઈ કૃપ.

શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સંગીત તુલના.

મનુષ્યને કેળવવામાં સંગીતશાસ્ત્ર તથા કળા પોતાનો શો શો ભાવ ભળવે છે. તેનો આલ આપવા પેહેલાં ખરી કેળવણી શું હશેવાય, તે ઉપર સારા અનુભવી વિદ્વાનોના મતાનુસાર થોડું ફિગ્દર્શન આપી આગળ ચાલવું તે સેહેતુ યદિ પડશે; તેથી પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન મત મુજબ કેળવણી નિસબતે શુ અવસ્થા કર્તવ્ય છે તે બાબત પ્રથમ વિચારીએ.

મનુષ્યમાં શારીરિક, માનસિક, તેમ જ આધ્યાત્મિક શક્તિઓ જન્મથી સહજ હોય છે. બની શકે ત્યાં સુધી સપળા પ્રયાસથી જે જે રીતથી આવી શક્તિઓને ઉચ્ચતા અને પૂર્ણતાએ પોહોંચાડી શકાય તે તે રીતે તેને કેળવવી, ખીલવવી, વિકાસવી અને મળળ દર્શાવવી તેને જ સાદી પણ ખરી કેળવણી કહીશું માત્ર કહેતુ સાંભળવાથી, બહુવેતુ ગોખી જવાથી, સૂચનાઓ માઠ રાખવાથી, શુદ્ધિ, વિચાર તથા ધારણા શક્તિ થોડી થણી ખીલે છે પરંતુ તે માત્ર ધણે થોડે અંશે જ હશેવાય. જ્યાં સુધી મનન કરવાની ટેવ તથા તે બાબતમાં જાતિ અનુભવથી મ્હાવરાના પ્રયાસો વિશેષ સફળ થતા નથી ત્યાં સુધી માણસના અંગે અંગે અને રાગે રાગે તેનો પ્રસ્તાર ખીલેલો નજરે પડતો નથી. હરકોઈ હુન્નર, કળા, શાસ્ત્ર વગેરેમાં, જેને જે બાબતનો શોખ હેય તેમાં, તક્ષીન દશાથી મન્યા રહેવાથી જ તેનું રહસ્ય ઉદભવે છે અને સમજાય છે તથા ત્યારે જ ખરી કેળવણીનો પ્રભાવ ઝળકે છે. માણસે શાસ્ત્રોમાં કે કાવ્યમાં, હુન્નરકળામાં કે સાદા રોજગાર ધધામાં નિપુણ થવા હર વખત તેમાં જ મન્યા, રહેવું જોઈએ અને તેને પરિણામે તે તે વિષયમાં વ્યુત્પન્ન (વિનિ-ઉત્પન્ન=વિશેષે મેળવેતુ) બહાર પડતો, અગ્રણી તે ગણાય છે.

આવાં જ કારણે પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાન મિ. હરબર્ટ સ્પેન્સરે કેળવણીની નિસબતમાં નીચે મુજબના પોતાના વિચાર દર્શાવેલ છે.

“ The end of Education is to prepare us for complete living To complete living we must know in what way to treat our body, in what way to our mind, in what way to manage our affairs in what way to bring up a family, in what way to behave as a citizen, in what way to utilize these sources of happiness which nature supplies, how to use all our faculties to the greatest advantage of ourselves and others ’ —Herbert Spencer

કેળવણીના પ્રતાપે આપણે આખું જીવન સફળ ગાળવાને મમર્થ બનીએ છીએ. જીવન દરમીઆન આપણા રોજગાર ધધા વગેરેમાં આપણા શરીરનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો, આપણા મનનો કેવી રીતે અને ક્યાં ક્યાં વિનિયોગ કરવો, આપણા કામકાજની કેવી રીતે અવસ્થા ધારવી, કુટુંબનું પાલન પોષણ કેવી રીતે કરવું, એક શહેરી (નાગરિક જન) તરીકે આપણી રહેણી કરણી કેવી રીતે બળવરી, ધધર કૃપાથી જે જે સુખ સંપ-

સિદ્ધિ સાંપડી હોય તેનો કેવી કેવી રીતે દૈન્ય ભોગવવો, બુદ્ધિ કુશળતાથી આપણે પોતાને તથા બીજાઓને જેમ ધણો ફાયદો થાય તેવી રીતે તેનો કેમ ઉપયોગ કરવો તે અથગ આપણે જાણવાની જરૂર છે.

મિ રસિકન વધારે ભાર ખૂટીને આ બાબત નીચે મુજબ વર્ણવે છે.

“ The entire object of true Education is to make people not merely do the right things, but to enjoy the right things, not merely industrious, but to love industry, not merely learned, but to love knowledge, not merely pure, but to love purity, not merely just, but to hunger and thirst after justice ”

Ruskin

ખરી કેળવણીનો સપજો મુદ્દો જનસમાજને માત્ર સાચુ કરવાના શિક્ષણ સૂચવવાથી જ મચવાનો નથી, પરંતુ તેથી આગળ વધીને સત્ય તરફ પ્રેમ પ્રગટાવે છે અને તેનો જ વિનાશ લેવા દોરે છે માત્ર ઉરોગી થવાનું કહેવાથી ત્યાં પર્યાપ્તિ નથી, બધું ઉદ્યોગને ઢાલુ, માત્ર બહેના થવું એટલું જ નહીં પરંતુ જ્ઞાન તરફ પ્રેમ નિભાવવો જોઈએ, કેવળ પવિત્ર રહેવું એટલું જ નહીં પણ પવિત્રતા તરફ અહરનિરાભાવ રહેવો જોઈએ કેવળ ન્યાયથી જ વિચરવું, એટલું જ નહીં, પણ ન્યાયની ખાતર બૂબ તરસ વેળે આત્મભોગ આપવો જોઈએ આવી રીતે ખરી કેળવણીની ખૂખીના અમુન્ય ફાયદા કમોડીથી લક્ષ્યમાં લેવાના છે. ઉચ્ચ પ્રતિભા ભાવ, અનન્ય ભક્તિ, રસલીનદસા, તાદાત્મ્યભાવ, તત્પરાયણતા અને તેવાં તમામ લક્ષણો ખરી કેળવણીના પ્રભાવથી જ મેળવી શકાય છે, સમજાય છે તથા પ્રત્યક્ષ નજરે પડે છે પરંપરાનુમંદથી ગદાએન હોય તેમ એક બીજાને અનુમંગી છે એક જ સૂત્રમાં મિ પરિવન એન સાહેબ પણ સમગ્ર આલેખ દર્શાવે છે.

“ The work of the Education is simply the awakening, developing and treating of those powers to their highest possible perfection ”

Perceval Wren

કેળવણીની ફરિતાર્થ સિદ્ધિ શું છે ? મનુષ્યને જે જે શક્તિઓની બક્ષીસે મળેલી છે તેને સુસુષિમાથી જલો જાગૃત કરવી, ખીવવની અને બની શકે ત્યાં સુધી ઉત્તમ ગ્રેણી સુધી કમીકમીને નિયમિત ચઢાવવી એ જ ખરી કેળવણીનું કર્તવ્ય છે.

ખરી કેળવણીનું સ્વરૂપ વિચારણ, વ્યાપક તેમ જ સુદૃઢ છે. તે મંગીતમાં ધણો ઉત્તમ ભાગ ભજવે છે. મંગીતની વ્યાપક રૂપે તથા વ્યક્તિ પરત્વે ન્યુનાધિક બેદાબેદ ગણના બતાવવી કઈ જરૂરની નથી સામાન્ય લક્ષણ માત્ર કેળવણીની નિસજાને કહેવામાં આવે છે. મંગીતને એક પેટા ભાગનો નિયમ ધારી, કાઠી નાખવા જેવી તેની ગાણ ગણના કરવી તે સદન નહીં ધર્મ શકે તેવી બૂબ ગણવી જોઈએ. અસવથી પૂર્વ તેમ જ પશ્ચિમ દેશોમાં મંગીત

કળા કૌશલ્યને ધણું માન અપાતું આવ્યું છે, અને તે ચોખ્ખું છે; કારણ કે તેથી માણસ (શ્રી પુરૂષ) માણસાઇના શુભોચી વિવેકશક્તિ વિરાજે છે. મંગીત એક ઉત્તમ યાત્રા છે એટલું જ નહીં પરંતુ તેનો ઉપયોગ અતિ રચિત છે. મંગીતથી માણસ સુધરે અને છે અને રોમે રોમે સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય તરફ ધણી પ્રીતિ વ્યાપ્ત રહે છે. સંગીત સિવાય માણસ અનપક, પામર, અને ગમાર કહેવાય છે તે સર્વ જાણે છે. તે ખરું છે.

સંગીતની વિશ્વવ્યાપક મોહન શક્તિ તેમ જ તેના સત્ત્વ ગામિક ઉદ્દેશો અને વિલાસો મનુષ્યને કેળવવામાં ઘણો મોટો અને અમુલ્ય હિસ્સો આપે છે. તે તો મર્વ દેશના જન-સમુદાયના સમજવામાં છે. પ્રમિદ્ધ મરદમ રોકમપીઆર—પશ્ચિમના “કાળીદામ”—રસમ અને અનુભવી પુરૂષ મંગીતની ખરી કદર જુઝીને તેની તુલના ઘણા યોગ્ય રાખેલાં “મર્વેટ ઓફ વેનીસ” ના અંક પાંચમાના પ્રવેશ પેલેલામાં અપટ જણાવે છે કે—

“The man that hath no music in himself,
Nor is not moved with concord of sweet sounds,
Is fit for treasons, stratagems and spoils,
The motions of his spirit are dark as night
And his affections dark as Erebus,
Let no such man be trusted”

Merchant of Venice Act 5 Scene 1.

જે મનુષ્યને સંગીતમાં કંઈ પણ રસી નથી, તથા જેનું હૃદય સ્વરોની મિઠાગતી હલી જતું નથી, દ્રવતું નથી અને પીગવતું નથી તે માણસ દગો, દાવતરો, પ્રપચ અને હુંદ મારે લાયક છે. તેનાં કૃત્યો અને ગતિ અધારી રાતના જેવી કાળી પેલ છે. નફેના ધમરાજના દૂત જેવો કાળો (કૂર) તેમનો પ્રેમ હોય છે. આવા માણસનો કદી વિશ્વાસ કરવો નહીં. મતલબ કે ત્યાં પ્રેમનો વાસો હોતો જ નથી. હૃદય રુચ્ચ જ છે. ઉપરનો શેષ સંગીતથી તદ્દન વિમુખ દેશનો ચિતાર આપે છે અને જવાનક અને વિધિ વાક્યથી મંગીતમાં રમઝ થવાનો જોધ સૂચવે છે. હવે એક રચિત વાક્યનો દાખલો મસ્તૂત સાહિત્યમાંથી તપાસીએ—

“સુલિનિ સુલ નિપાનં, દુલિનનાં વિનોદઃ ।

સદય દ્વયહારી, મનમય રવામ દૂતઃ ॥

અતિ ચતુર મુગમ્યો, વહ્નમઃ વામિનીનાં ।

જયતિ જગતિ નાદઃ પંચમ શ્રોતવેદ ॥

સંગીત—સુખીઓને સુખનો બંશર, દુઃખીઓને આનંદનું અવલંબન, નિદુર હૃદયીને પણ દયાવીન અને માર્દ્ર બતાવનાર છે. શ્રી સમાજને બહુ પ્રિય છે. એવાં વચનોથી ઈષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનું સમર્થન કરેલું છે. ખરી કેળવણીના ખાસ ઉદ્દેશ સંબંધી મિ. હરખંડ

સ્પેન્સરના ઉપર બતાવેલા વિચારને અનુકૂળ આ શ્લોક અનુવાદથી ઉત્તમ જીવન ગાળવાનો બોધ મળે છે એટલું જ નહીં પણ વિશેષ કહીએ તો સંગીત ખરી કેળવણીના મંબંધે માણુ-સનુ ધણું હિતકર છે, તેનું પણ સાથે સાથે મકન થઈ જાય છે પ્રયોજનરૂપે, કર્તવ્યભાવે, આવશ્યક અંગે, અને તત્ત્વવત્તા લક્ષણે મંગીત તેની મોહકશક્તિથી મનુષ્યને નિપુણ બનાવવામાં, કેળવવામાં, ઔદિક સુખ મેળવવામાં, તેમ જ આત્માને વિશુદ્ધ માર્ગે ચઢાવવામાં જે અદ્વિતીય કામ કરી બતાવે છે તે સર્વ કોઈને વિદિત છે, અને તેથી જ સઘળી પ્રજામાં અને સર્વ ધર્મોમાં મંગીતકળા કૌશલ્યને ગૌરવ આપીને તેનું અવગંબન સ્વીકારેલ છે તે જાહેર છે. મનુષ્યને ખરી કેળવણી આપવા માટે સરળ, સુખદ અને નૈસર્ગિક માર્ગ શોધીએ તો તે મંગીત વ્યાપારની પ્રતિભાયા જ દેખાય છે. ઇ-સાનને હેવાનિઅતથી દૂર રાખી કેળવી, સુધારીને ઇ-સાનિઅતના ગુણથી શયુગારવો મદદ કરવો, વિનીત કરવો એ જ ખરી કેળવણી છે અને તે સાધવા માટે સંગીત દવાર-ધર્મરૂપાનું ફળનો આશ્રય સસાધ્ય બેઠકે. સંગીત વિવાદી મહુમને માણુસ રૂપ બનાવવામાં જે જે મદદો મળે છે, તેની ચોક્કસતા વિચારી યુરોપ, અમેરિકા તેમ જ બીજા પ્રદેશોમાં અને વળી ઇંગ્લંડમાં પણ ખરી કેળવણીનો લક્ષ રાખી મંગીતને અવ્યાસક્રમમાં પચાપોષ્ય સ્થાન આપવામાં આવેલું છે; તો પણ હજી સનોપકારક ચોજનાઓ ધમધમ નથી. "

લેખનુ કારણ આવશ્યકતા ધારી યત્કિમિત જનસેવા કરવા ઉત્સાહથી બે બોલ વિદ્વજન અને રસિક પુરુષો સન્નુખ વિનિત સાચ રજી કઈ હું. આ જગોએ આ લેખ લખવાનું કારણ બતાવતાં જરા વૃત્તિઓ દિલ્લિરીમાં ડુબે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંગીત તરફ બેઠકારીના પરિણામે મેટલાંચક વચનો કદાચ નિર્દોષ માનીએ તો પણ તે અંથના આકારમાં માહિત્યમાં વર્ગો મુઠી દાખમ રહેશે તેથી બુવિખ્યની પ્રજા આઈ રને દોરવાઈ જાય એ ભયથી ઉદાસી જવાઈ રહે છે.

કોઈ જગોએ લેખકોએ મંગીતના સાત સ્વરના સાત સમક મકંબરથી મનુષ્ય ગાઈ શકે છે, એ પ્રમાણે દકરવરની હદ (Compound) બતાવી છે. કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ મનુષ્ય સ્ત્રી વા પુરુષ પોતાના માપથી સાત સમક ગાઈ શકેજ નહીં. તેવી શારીરિક રચના પણ નથી. સારા કુશળ ગાયકો પણ પોતાના વ્યક્તિરૂપના માપથી ત્રણ જ સમક સાધી શકે છે. તે પૂરાં માપની (Maximum) હદ છે; અને જેઓ મધ્યમ શક્તિથી કામ કરે છે તેને પણ ચોરે ચોરે કરતાં ૧૨ થી ૧૫ સ્વર સુધીની (Minimum) દોહથી બે સમક સુધીની હદ સ્વભાવિક હોવા બેઠકે અને જેઓ સંગીતથી વિમુખ છે તેઓ તો ત્રણેક સ્વરની હદ બેઠકે અવાજ વિસ્તારી શકે છે. ત્યારે ઉપરનું લખાણ કુદ-...ની ઉલટું છે તેમ દીસશે.

બીજી જગોએ 'રાગ દાદરા' એવો નોંધ લેવામાં આવે છે. રાગનાં સાધન સ્વર

* ગિસ ૩૫ રસનો સંગીત મંબંધી લેખ (Article by Miss Ruth Ruco Educational Times 1910)

ઉપેન્ન ઉપર આરોહ અવરોહથી પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર અને રસીયાં નીપજવાથી ' રમ્ય ' ની અથવા ' રાહ ' ની, તથા ધ્વનિ ઉપરથી હિંદિનું કુંકુ રૂપ ' ધુન ' મંત્રા અથવા ' છેક યોડી સમજવાળા ' ' કનરસિયા ' શોક અથવા ઉતરવાની સ્વર શ્રેણીના માત્ર સ્થૂલ ગાનથી ' દાળ ' મંત્રો શબ્દ વાપરી વગ્ન સ્થિતિ નિરખે છે. દાદરા શબ્દ જ આધુનિક વખતના માપ સચક છે. તેને સ્વરની યોજનામાં કામે લગાડી શકાય પરંતુ તેને સ્વરાંગનું લક્ષણ આપવા અને તેના (દાદરા) નામથી જ તેને રાગના લક્ષણે ઓળખવું તે અયોગ્ય ગણાય. આવી ઉલટ પાલટ સમજના ધણી દાખલા આપણા શુજરાતના સંગીત સાહિત્યમાં હુસાડાયા છે. તેથી સંગીત જાણનારને સંગીત અંધકાર સમય પ્રસરતો દેખાય છે તેથી દિલગિરી અને વિસ્મય થાય છે પ્રથમ દેશસ્થ સંગીતની જાગૃતિ કરી ક્યારે સંગીતનો પૂરો પ્રભાવ પ્રવર્તાય તે જાણી સીમાતો હજુ ઘણું દૂર બાસે છે. આવી વસ્તુ સ્થિતિ આબાદ અને સુધરેલા ગુરૂકની પણ આત્મારે છે. ત્યારે હિંદુસ્તાન જે આત્મારે કેળવણીમાં અને ખાસ સંગીત વિષયમાં ધણુંજ પગાત છે તેની તો વાત જ શી કરવા. શુજરાતની સ્થિતિની જાણના કરવાની સ્ફુરણા પણ ઉડતી નથી. સંગીતનું મહત્વ વિચારી તેની યોગ્ય કદર કરી મંતોષકારક ધનનો પણ ખર્ચ કરી તેને ઉત્તેજન અપાવું જોઈએ. નામદાર ક્ષિતિશ રાજ્ય અમલમાં સુખ શાંતિ સાથે હિંદુસ્તાનના વતનીઓને એક પ્રજાના રૂપમાં લાવવા માટે જે જે કેળવણી અને તાલીમ અપાય છે તે પૈકી આ પણ એક કર્તવ્ય છે એમ સમજી તે બાબત તરફ નિગાહ થી જોઈએ.

મંગીત જે મરણ પથારીએ પડ્યું રીજાનું દોસે છે તેને ધીમે ધીમે પોપણ આપી સંજીવન કરવાનો પ્રયત્ન હાથ ધરવો—તે એક ખરી કેળવણીની નસબતમાં મોહું વખાણવા લાયક પગલું બન્યું ગણાશે. આ હેતુ તરફ ધ્યાન ખેંચી મંગીત શુ શુ ફાયદાઓ ફેલાવે છે તે ઉપર ઉતરીશું.

ખરી કેળવણી—શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક એવાં ત્રણ સ્વરૂપમાં વિલસે છે તર્કશક્તિ, વિવેક બુદ્ધિ, સ્મરણ શક્તિ, સારાસાર પરીક્ષા, તેમજ સદ્ગુણ અને વિધિવિધ વિચારો, ભાવનાઓ, ઉર્મિઓ વગેરે સંગીત મારફત વિકસે છે. ત્યાં મંગીત પોતાનો પ્રખળ પ્રતાપ પ્રવર્તીવે છે.

મંગીતના અભ્યાસથી અને કલારૂપે મહાવરાથી મનુષ્યને દૈહિક, માનસિક આધ્યાત્મિક જે કંઈ જાણ મળે છે તે વિચાર બતાવતાં લખાણ યદ્ય જન્ય તો વાંચનાર દર શુજર કરી વિષય પર અરુચિ નહીં રાખી તે બાબત મનન કરશે એ નમ્ર વીનંતિ છે અને આ લેખના પ્રયાસથી સંગીત પરત્વે હિંદુનું હિત થાઓ એ પ્રાર્થના છે.

૧ છુદ્ધિપૂર્વક મંગીતનું અધ્યયન—તેમાં પ્રથમ કુંકુ-સ્વરથી ગાવાના મહાવરાને લીધે મનુષ્યની બોલવાની શક્તિ સખળ થાય છે. અવાજ મધુર, સ્પષ્ટ, બળશુક્ત, લલિત અને

એવા બીજા ગુણોથી રસીલો બને છે. આવા ક્ષાયદાયકો ધ્યાનમાં રાખી પાશ્ચિમાત્ય હાલના કેટલાએક કુશળ વાંચન શિક્ષકો પોતે જો કે સંગીતમાં ઘણા કુશળ હોતા નથી તો 'પણ પોતાના ધંધામાં સફળ થવા તેઓ જાતે સંગીતની મદદ લે છે. તેઓ' સ્વરના આરોહ અવરોહની શ્રેણીઓ યોગ્ય શ્રમથી સાધે છે અને પરિણામે અવાજ મૃદુ ત્યાદિ ગુણોથી રસીલો કરી શકે છે.

વળી અવાજનું માપ, તેની શક્તિ તથા તેનો વિસ્તાર પણ આગળ વધ્યો જાય છે. લગભગ પૂરું, ધનધોર, બળવાન અને મીઠો અવાજ મનુષ્ય જીવન સમગ્ર કરવામાં મોટી મદદ આપે છે. રાડીયો, કોર, અનુનાસિક, ત્રીસીયો, કર્કશ અતિ તીક્ષ્ણ એવા અવાજો પ્રિય થતા નથી માટે શ્રમથી તેને કેળવી સુધારવા જોઈએ. ચોખ્ખા, સુંદર અને મનોહર અવાજથી આંખદ્વારા ચિત્ત આકર્ષાય છે તેમ લાલ્લ અવાજ અતિપ્રિય થઈ મોહ વશ કરી નાખે છે. બાપણ કર્કશ, શિક્ષકોને અને રાજ્ય સભાસદોને તથા ખાસ સ્ત્રી વર્ગને વાણીની લાલ્લતાની ઘણી જરૂર છે. તે સંગીત મારફત મેળવી શકાય છે. સંગીતની મદદથી અવાજને કસી કસીને સચકત, ધન, ગભીર બનાવી સુસ્વર સ્વરૂપમાં કેળવી શકાય છે. મનુષ્યના અવાજના ગુણોથી અને તેની ઉચ્ચારણ શૈલીથી જાણે અજાણે સાંભળનારના કાન ઉપર સારી યા ભામી પણ ઉડી અસર-છાપ પડી જાય છે. ગગનના *Naive emotions* માન-તત્ત્વો તે મહણ કરે છે અને તેની ધારણા ધારી તે પ્રત્યાધાતથી (Reflection) સુદ્ધિ અનુસાર પારખવાના પ્રયાસમાં પ્રવર્તે છે. એવી રીતે મન ને સુદ્ધિ કેળવાય છે.

નાક મારફતે દમ બરવા (Inspiration-Breathing) શી પ્રાણવાયુ કંઠ (Larynx) તંત્રમાં યઇને વાયુ નળી (Trachea) માં આગળ વધે છે અને Bronchi રસ્તે ફેફસામાં ભરાય છે અને ફેલાય છે. પછી ત્યાંથી ઉચ્છવાસ વખતે ફરી તેજ રસ્તે થઈ કંઠમાં આવે છે. તે વખતે કંઠ યત્ર મંકડાય છે, રોધી પવન જલદી ધસા-રાબંધ બહાર નીકળતો નથી. ચોગદષ્ટિથી તેનું પ્રાચીન આચાર્યોએ મનન કર્યું છે. તેથી પૂરક Inspiration વખતે એકદમ પવન બરવો અને તે રેચક Expiration વખતે ધીમે ધીમે બહાર કાઢવો એવી પ્રાણાયમ કરવા માટે આજ્ઞા છે. અને તે સફારણ છે. મતલબ કે ત્યાં પવન નીકાસ માર્ગ ઉડે ઉપજીવ્હા Rima Epiglottis થી સંકડાય છે અને પવન ભરાય છે તે inspiration વખતે પવન માર્ગ પોહોળો થાય છે તેથી જલદી બરવાની આજ્ઞા છે. બીજાં પણ કારણો છે, પરંતુ તેનો આંદો અવકાશ નથી. વધારે વિષયોત્તર થઈ જાય માટે Physiology by Halliburton and Anatomy by Gray વાંચવાથી ખુલાસાવાર સમજ મેળવશો. તથાપિ કહેવું જોઈએ કે પૂર્વ કાળના આર્યોએ યોગાભ્યાસથી તેનું મનન કરીને 'નિતિ' 'ધૈતિ' કર્મમાં કંઠતંત્ર (હલક્રમ), તેની જગ્યા નીચી ગતિ અને હલનચલન-જે ઉપરથી પાછળથી "હલક" શબ્દ કંઠ સ્વરના મુજબ ઉપરથી ઉર્દુ કારસીમાં દાખલ થયો છે-ની શક્તિથી તેની વાકેફગારી મેળવી હતી. કંઠ તંત્રમાં તત્તુ અથવા રજુ છે. તે તારની માફક આદોલિત થઈ પવનના નીકાસમાં પો-

તાની સુદૃઢ સ્થાન શક્તિ (Tension) ના પ્રમાણમાં સ્વર Pitch સ્થાન નિર્માણ કરે છે. તે તંતુઓના ખેંચાણ tight કે લીઝાથ slack tension થી અને ઉચ્ચ-વાસના પવન-માર્ગમાં પોહોળાણ કે સંકડાણ (choke) ના પ્રમાણમાં અવાજ નીચો ઊંચો કે જાડો પાતળો બને છે. તેવાં જ કારણે સ્ત્રી પુરુષના અવાજનો ભેદ પડે છે.

૨ સંગીતથી શ્રવણેન્દ્રિય કેળવાય છે. સંગીત રસથી સાદૃશ્ય બની મનુષ્ય રસભરીતો-રસિક-નાગરિક લક્ષણયુક્ત નિપુણ બને છે. જીવનચિત્ર સર્વ મનુષ્યનું હમેશાં એક સરખું હોતું નથી તેમ હોઈ શકે પણ નહીં. અમુકને જે (સંગીત) સાધારણ અને રમુજ વીનાતું લાગે બાકે છે તેજ ખીળને આનંદ અને સૌન્દર્યનું નિઃસીમ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ ગણાય છે. ત્યારે વસ્તુ સ્થિતિ શું છે ! એકની રસેન્દ્રિય શક્તિઓ મજાન અને કુંડિત છે અને ખીળમાં કુદરત અને કળા ક્રિયાસભ્યથી તે શક્તિઓ, સૂક્ષ્મ અને અદ્યુત મિલાપ તથા રાગો પારખવા માટે હત્યુક બની ખીસેલી અને ટેચાએલી છે. બન્ને પાત્રોની સમગ્રણ્ય અને ધારણામાં શ્રવણેન્દ્રિય વધતી જોઈ મદદ આપે છે. બેદરાપણું એ માણસ ઉપર એક મોટો દુઃખનો બોલે છે. મોટે આદેશી બોલવું, ધીમું, બોલવું, કંઈક અવાજથી બોલવું, ધોધરા અવાજથી બોલવું તથા મેધનાદ, સિંહનાદ અને એવી એવી તરેહના ખીળ અવાજના સ્પૂહા ભેદોજ જે માણસો કેવળ પારખી શકે છે તેવાઓ પણ અમુક અંશે બધિર જ સમજવા. વિનોદ આપનાર અને ઉત્તતિએ પોહોંચાડનાર સંગીતના નાચુક અને લલિત સ્વરો, જે ખીળઓને આનંદ માટે તણસાવે છે, તેનો લ્હાવો ઉપરના અંશાસિ બધિર માણસને મળતો નથી; તો પણ તેમને સુધારવા અને કેળવવા સંગીતનું અવલંબન સેતુ એ મુનાસિખ છે. જોછામાં જોછું કહીએ તોપણું તેથી ચોડા પૂણે કાપદો મળે છે એવી ખાતરી છે માટે કેળવણીની ખાતર એ ઇષ્ટ ગણાવું નોંધએ.

સંગીતના ઉપામકો, ભક્તો, વિશાગીઓના કાન વિલક્ષણશક્તિ ધરાવે છે. સંગીતના સ્વરનાં સૂક્ષ્મ લક્ષણો-બળ (force), આદોલન ઉપક્રમ (ત્વરા pitch) અને ગુણ-ધર્મ (timbre) દ્વારા જુદીથી તેઓ સ્પષ્ટ પારખી શકે છે. વળી સ્વરો ધ્યાનમાં રાખી, મનન કરીને તે ફરીથી ઉપજાવી શકાય છે. તેને લીધે સૃષ્ટિમાં રમ્ય અને બારીક અનુભવોનો ઉપસોમ મેળવવા તેમને માટે વિશાળક્ષેત્ર ખુલ્લું ચર્ધ પડે છે. ઉડતા બમતા ખમરભોગીની માફક ગમે તેવો અવાજ કાને પડ્યો કે તુતે તેમાંથી મધુરસ પીધો જ છે. એ શ્રવણ રસિકજનની બલિહારી છે. ત્યારે તેથી ઉત્તરું સૃષ્ટિ સાન્યમાં જે જે મિલાપ અને રાગ મોજુદ છે તેના અસ્તિત્વનું પણ કેટલાએકને જ્ઞાન હોતું નથી. તે મિલાપ અને રાગનો આનંદનો અનુભવ સંગીત ઉપાસકોને વિષ્ણના ચારે ખુણેથી જાળે એક તપનરૂપ ચર્ધ જતો હોય તે પ્રમાણે હૃદયમાં રહુરે છે. તેટલા માટે સંગીત કેળવણીથી વિષ્ણના અદ્યુત ચમત્કારો નિરખવા શક્તિમાન થવાય છે.

જ્ઞાનના બહારના બાગમાં ગોળ નળીના આકારે ચોલાણુ છે. બ્યાંથી આગળીતની મેવ

કાઠીએ તે ભાગમાં ઉડે (કાનની અંદર) નાજુક ચામડીનો પડદો છે. તે ઉપર અવાજના આંદોલન અવકાશ છે. આ પડદો ઢોલ કે નગારાની માફક અવાજને ધન બનાવીને ફેલાવે છે, તેથી તેને કાનની અંદરનો ઢોલ એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. જેમ Tympanum ઢોલને વગાડવા મોટે સોટી કે હાથના આંગળાંથી આઘાત કરવો પડે છે તેમ મિસાલે ત્યાં અંદર એક નાની હથોડી છે, તે કામ બજાવે છે. આ પ્રમાણે અવાજ જે કાને પકડે તેના આઘાતથી 'પડદાની પાછળ બીજી બાજુએ નાજુક નાનાં ચાનતંતુઓ છે, જે નાના મોટાં માપનાં છે અને મગજમાં વિસ્તૃત છવાયેલાં રહે છે, તે બહારનો અવાજ જે કાને પકડે તેનો આઘાત ગ્રહણ કર્યા પછી પડેલો (પડદો) જેમ ચારે બાજુથી સભળાય તેવી રીતે કાનના અંદરના પોલાણમાં તે તે શંખાકારના તંતુઓ cochlea તદ્દરૂપ સંગીત સંવાદી લક્ષણથી ધ્રુજીને મગજને તે તે અવાજનું માપ યોગ્ય પૃથક્ લક્ષણની છાપ સ્વચ્છ શુદ્ધ આપે છે. તેને કેળવતાં અને પારખતાં મનબુદ્ધિ કેળવાય છે. માણસ રસ ભોક્તા બને છે.

૩ ગાયન ગાવાથી અને સાંભળવાથી તંદુરસ્તી વધે છે. ગાવાથી કંઠ નળી, વાયુ નળી, ફેફસાં વગેરે અંગબૃત્ત અવયવો, સ્નાયુઓ, શિરાઓ તંતુઓ કસાય છે, કેળવાય છે, અને મજબૂત બને છે. મ્હાવરાથી પૂરક-દમ ભરવો (Inspiration) તથા કુભક છુટવો (Purges) તેમજ ગાતી વખતે રેચક (expiriation) થી અવાજ ઉઘો નીચો ચઢાવવો ઉતારવો, એ પ્રમાણે કરવાથી પરિણામે અવાજની ગુણસ વધે છે. શ્વાસોચ્ચાસ પૂરા, ઊંડા અને સખળ આવે છે. જે કામ પ્રાણાયામ ચઢાવી સમાધિ ધરી હકયોગથી નિપજ્જરી શકાય છે, તે રાજયોગમાં સંગીતથી સંપાદન થાય છે. તંદુરસ્તી નિભાવવામાં ધોતીનો કંઈકમ હક યોગ કિયાથી સધાય છે, તે મુસ્કલી દૂર કરી ગુખમથ મંગીત સાધનાથી કદ વગેરે મેલ ને બહાર કાઢીને દહ, છાતિ, હૃદય, ફેફસા વગેરે સ્વચ્છ કરી શકાય છે. એ પ્રમાણે દેહની અંતઃશુદ્ધિ સમવાય છે. ગાવાના મ્હાવરાથી લોહીનો પ્રવાહ ધોધ બંધ વહેતા રહે છે અને તેથી આખા શરીરમાં જોમ વ્યાપી રહે છે. હાલનાં શાસ્ત્રો આ કથનને ટેકો આપે છે. પરિણામે કસરત બાજની માફક વિશાળ વક્ષસ્થળ પણ શોભીતું બહાર આવે છે. પ્રકૃલિત વદન હાસ્યયુક્ત વિકસે છે. ગળાંની વ્યાધી અને તેને લીધે ઘણી તરેહની વિટબનાઓ અને તકલીફ દૂર કરવા ગાવાનો યોગ્ય રીતે મ્હાવરો કરવો લાભકારક છે, તેનો સર્વત્ર સ્વીકારાએલ છે. કદાચ વ્યાધી વધતી જતી હોય છે તો પણ ગાવાથીજ તેનું રામન થઈ જાય છે. ડાકટરો વેલો તેમજ સંગીત કુશળ પુરુષોના મતના અનુમોદનથી, આ હકીકત નિઃસંશય છે. ગાનારને ક્ષયરોગ લાગુ પડી શકતો નથી, કારણ કે ફેફસામાં શ્વાસોચ્ચાસની Breathing Exercises કિયા શુદ્ધ અને સખળ શક્તિથી ચાલુ રહે છે.

પશ્ચિમના દેશોમાં પણ ફેફસાં મંબંધી વ્યાધી ચાટકાવવા તથા અંકુશમાં રાખવા ગાવાની કસરત એક રામબાણ ઉપાય ગણાય છે અને તે દરેક ડાકટર ખુલાં દિલથી સ્વીકારે છે. બ્યારે ઔષધોપચાર નિરૂપાલ્ય થઈ પડે છે ત્યારે લાચારીથી પણ ડાકટર સંગીતની

મદદ લેવાને બદલામણુ કરે છે. આવા કેસોમાં માત્ર આરોગ્ય સાચવી અને વચ્ચે કોઈ નુબે રોગોને ક્ષણગો કુટે નહીં તે તરફ ધ્યાન આપી દિવાસારૂપ કંઈ ઉપચાર ચાલુ રાખી કાઢતરો ગાવાના મહાવરાની સલાહ આપે છે. રાજકોટમાં ગળાની દુઃસ્વાધ્ય વ્યાધીથી પીડાતા એક જીવાન ગૃહસ્થને ત્યાંના સર્જને સંગીતનો આશ્રય લેવા ફરમાવ્યું હતું. તે પ્રસંગ લેખકના જાતિ અનુભવમાં આવી ગયો છે. કમાતુસાર તેને માતાં શીખવી, મહાવરો કરાવી, વિનોદ આપી, તેની પીડા નિર્મુળ કરવાને ભાગ્યશાળી થવાનું માન મંગીત વિધાને અર્પણુ કરી ચકાસું છે. કારણ કે સર્જને કેસ કદાચ નહોં, સુધરે ધારી ઓપધોપચાર બંધ કર્યા હતા.

૪ મોંઘાંસના કાનની રચના તથા મળાની અંદરની રચના ઉપરથી જેમ કેટલાક એ વાજાંઓની બનાવટ કરવામાં આવેલ છે તેવીજ રીતે છેલ્લી શોધખોળ મુજબ ફોનોગ્રાફની બનાવટ થઈ છે. પરંતુ આ બધાં વાજાંઓ મનુષ્યની શક્તિની અમુક પ્રકારની અને અમુક પ્રમાણમાં કેવળ નફલ છે. કુદરતની બલિદારી તો નિઃસીમ અદ્ભુત છે: આવાં ધીજન અનેક મજબૂત કારણોને લીધે ગાવાના મહાવરાની અને રસિક શ્રોતાજન નીવડવા સંગીત સ્વરભેદને વિવેકથી વિચાર કરવાની બદલામણુ ધણુ કાળથી વિકાસો ખરા અગરથી કરતા આવ્યા છે. ગમે તે દેશની પ્રજા હો. પરંતુ તે પણ એકી અવાજ સંગીતના 'ગીત' આશ્રય અવસ્ય સચવે છે. વાદ્ય વગાડવાં એ ગોણુ પહે સ્વીકારવામાં આવેલ છે પરંતુ સર્વોત્તમ તો ગીત અંગ માનેલું છે. આગળ ઇતિહાસ સંબંધી અમારી નોંધ ઉપરથી વધારે સમજશે.

Vide Singing by Emil Benhke.

૪ અનેક તરેહનાં તંત્રુ Vibratory string instruments, સુવિર Pneu-
matic wind instrument, 'અનન્દ' percussiveને ઘન concussive in-
struments. વાજાં ઉપર મંગીતનો મહાવરો કરવાથી ભુજનનું બળ ને રૂપ તેમ જ હાય, કાંડું, આંગળીઓ, પગ, છાતિ વગેરે અવયવોનો વિકાસ સુરોક્ષિત પ્રગટ દેખાય છે. શરીરની બાંધણીનોજ ધણુ મજબુત તથા સુદર દેખાવ નગરે જોનારને ખુશ કરે છે. કસરતોથી પુરૂપ પુરૂપાકારમાં મરત અનેલો જણાય છે. અવયવો સુદદ ધઈ રહે છે. કસા-
એલાં બંધારણને લીધે ટાઢ તડકો સહન કરવાને સમર્થ બની રહે છે. ક્રિકેટ, કુટખોલ, બિલિઆર્ડ, ટેનિસ વગેરે મરદાઇની રમતો રમવાથી દેહનું દર્દન મનોહર કેટલાક વખત સુધી રહે છે અને જલદી સિધિલગાત્ર, અને અસ્તવ્યસ્ત, લણાં લાગડા જેવી નિર્માલ્ય દશા તેની ધઈ જતી નથી. આ પ્રમાણે બીજી કેટલીએક કસરતો ખાસ સ્ત્રી વર્ગને અનુકૂળ તથા બળ-
મદ હોય છે. તેથી તેમની શરીર સપત્તિ પણ સચવાય છે અને રૂપ રંગ અને શૌન્દર્ય જળવાય છે. ઉપર મણાલેલી કસરતો કેવળ દેહને જ સફળ-અન્યો બનાવ્યો રાખે છે. ત્યારે સંગીતના શોખીન હાસકોને તો દેહની તૈયારી સાથે મન પણ ખુશ મિગનજમાં રહે છે એ અધિક લાભ છે. પરિણામે શરીર વધારે તેજસ્વી અને રમ્ય જણાય છે તેમાં આશ્ચર્ય શું? વિધર્વિધ જાતનાં વાજાં હોય છે તેથી તે વગાડવાની રીતજાત તથા તે સંબંધી ચોખ

ટેચથી કસરત, કરવી વગેરે સમજાવવું તે લખાણ યદ્યંત્ય છે; માટે વાંદ વગાડવું તે પણ કેળવણીનું એક અંગ છે એમ નિર્દેશ, ખતાવી આગળ ચાલીશું.

૫ સંગીત પૈકી નૃત્યકળા ખસસ કરીને શરીરના બંધારણમા ઘર્ષણ, સારો ફેરફાર કરી શકે છે. તેની યોજના શરીર સાથે મનને પણ ખીચવે છે. ખીજ પછુ ખનેક શાયદાઓ પ્રસિદ્ધ છે તો પણ શરીર સખધિ તેની ખાસ નોંધ અહીં લખ્યું આપણા દેશમા તાંડવ અને લાસ્ય એ બે મુખ્ય બેદ નૃત્યના છે, તે સર્વેને વિદિત છે. એકાની સાથે સાથે અંધવા તો સાદી રીતે બાવનાઓ ખતાવવી, ખીજ ખીજ ક્રિયાથી હરવું ફરવું, ગાલુ ને નાયલુ, શરીરનાં અંગોને કસરતથી સુરોચિત રીતે નખાવનાં, આજુબાજુ, વાળવા, અને પ્રેક્ષકોને તેમ જ યોતાને વિધવિધ ઉર્મીઓ ખીલે તેવી તેવી ક્રિયાઓ કરવી—તે સુંદર કળા સ્ત્રી વર્ગ તરફથી દર્શાવવામા આવે ત્યારે તેને “લાસ્ય,” અને પુરૂષ વર્ગ તરફથી ખચાવવામા આવે ત્યારે તેને “તાંડવ,” એવા પ્રચલિત નૃત્યબેદથી તેને ઓળખીએ છીએ—એ વિગતો બહુ પુરાણી યદ્યંત્ય છે આધુનિકકાળમા સાધારણ વર્ગમા પણ બેરાંઓ ગરબા ગાઈ, હાથથી તાળી આપી, આમ તેમ ફરતાં ઓલાંગન તથા પ્રેક્ષકનાં મન રતખ્ધ તથા મોહવશ કરી શકે છે, તે સર્વેને વિદિત છે. આ અતિ સાદુ પણ લાસ્યની ગણનાતું મુખ્ય પગલુ છે આજકાલ કસરતમાં physical drill ઉમેરવામા આવેલ છે તે પણ એક નૃત્યનો જ બેદ છે પરંતુ તે શુધ્ધ યોજના હોવી નહીં જોઈએ. સંગીત સિવાય સહય ભાવ સ્ફુરતો નથી. વળી ધારીએ તેટલો તેનો શાયદો મળતો નથી માટે કસરત અને કવાચદ સંગીતને અવનખીને કેળવાવી જોઈએ

“Dancing or Musical Gymnastics is an important branch of physical Education”—Ency Br. Vol VI

હુનીઆની જુદી જુદી પ્રજાનો ઇતિહાસ તપાસીશુ તો ખાતરી થાય છે કે સ્ત્રી અને પુરૂષો સાથે નાયતા હતાં અને હજુ નાચે છે મુજે મોટે Pantomimo એકાઓ કરી બાવનાઓ ખતાવવાની કુશળતા ધણી સ્તુત્ય છે. અને તે ખાસ વિદેશ જૂમિખા—ખ્યાંની બોલી ચાલીની માહેતી હોતી નથી, ત્યા બહુ, અપનીનીવડે છે. ત્યાં મનોબાવની લેવડ દેવડથી બ્યવહાર નિપટાવીને કામ ચલાવી, રાકાય, છે. આખા વિશ્વની એકજ બાપા માંનીએ તો નૈસર્ગિક સંગીત છે. તેને અવલખી વિચાર, દર્શાવવો, ભાવ પ્રગટાવવો, વગેરે કાર્યો નૃત્યથી બ્યવહારમા મૂકાય છે. તે સ્થાનિક બાપા નહીં જાણનાર પણ કેટલેક અંશે, સમજી શકે છે. કેટલીએક પ્રજાઓમાં, નાયતાં તાચતાં સાથે, ગાવાનો પણ રિવાજ છે. આ પ્રમથે સંગીત પ્રબંધ મારફતે રસ સચોટ ધવાઈ જાય છે. આફ્રિકામા તેમ જ બીજા કેટલેક સ્થળે વાય, ૫૨ લેવાં બર્બકર પ્રાણીની એકાઓની પણ નકલ કરી, ત્યાં જાયાનક રસનો ચીતાર આપવામાં આવે છે. તેમ જ વીર રસમા, લડાઇના પ્રસંગિક, બાવો પણ નાટક ચેટક તરીકે પ્રત્યક્ષ દેખાડાય છે. એક દેશનિક પ્રજા ખીજ દેશની પ્રજાનો ચોરાક, પેહેર, તેની રહેણી કરણી અને બોલી ચાલીની, નકલો કરે તથા તેમના જેવી એકાઓથી યોતાનો તદ્દરૂપ દેખાડી

આમે એ વગેરે નૃત્ય અંગને (fancsy ball) હાથરમમાં મૂકીશું. દુંકમાં વિદુષક સંવધાર, નદીની કળાનો આહી સમાવેશ થઈ શકે છે. 'કોઈ પ્રજામાં મુવેલાંતી પછવાડે પણ કૂદવાની સાથે આમ તેમ ફરીને ચેલ્લઓ કરવાનો આલ છે. તથા બીજામાં મોટથી રોતું ફેટતું એ આલ અતિ યોગથી દુઃખ ઉપજાવે છે. આ છેલ્લી હકીકતો મળથે વિચારશું તો, નિર્વેદ, આનિ, કશ્લા, દયા, શોક, શાંતિ, ધૃતિ વગેરે જાવ. અનુભાવ, રસ જમાવવાનો ઉદ્દેશ સમાચેલો છે, પરંતુ અત્યાચારથી નિયમ છોડીને આડે રસ્તે રિવાજને વળગી રહેવાથી રસા-ભાસ થઈ ગયીત અગ તમામ ખોટું પડી જાય છે. તે પરિણામ વિચારવાથી જલદી સમજી શકાશે. આવા કાર્યક્રમમાં નિયામકોએ શા મુદ્દા ઉપર યોજના અમલમાં મૂકી હતી અને સીધી વા આડકતરી રીતે તેતું પરિણામ શુ આવી રહ્યું છે કે આવી લાગશે તે શુધ્ધ હોય ઉપર અત્યારે ઉત્તરવાતું નથી. ખાત્ર કહેવાની મતવળ કે—ઉપર કહ્યાતેવા અનેક રિવાજોમાં જમાનાને અનુકૂળ પ્રજાની પ્રમિદ્ધ વિવિધ ભાવનાઓ નૃત્ય કે નાટ્ય કળામાં ઝળકતી રહે છે ઇતિહાસની મદદથી તથા જનસ્વભાવ અને રિયતિનું નિરીક્ષણ કરવાથી આ સ્પષ્ટળ અનુભવથી ગ્રહણ કરી શકાય તેમ છે. પશ્ચિમના વિદ્વાન—મિ લોડીએ ખાતરીથી જણાવ્યું છે કે નૃત્યથી શરીરને કાયદાઓ અને અસર થાય છે અને તે ઉપરાંત મનોબળ પણ વધે છે. બચ્ચાઓના બહારના કાર્યક્રમમાં શોભાનો ઉમેરો થાય છે અને વધારે તેઓનામાં માથુ-સાઇના દૃઢ સકલ્પ, નિશ્ચિત વિચાર, તથા હિમ્મતની સાથે યોગ્ય વિચારનો વાસ રખો પચ્ચો રહે છે.

"The effects of dancing are not confined to the body, it gives to child ren not more outward gracefulness of motion but manly thoughts and a be-coming confidence"—Ency Bri Vol VI Edu Sect 67-196

નૃત્યથી (અ) આનંદમાં, વિનોદમાં, શુભ પ્રતાવમાં તથા તેવા બીજા જન સમુદાયના શુભાશુભ પ્રમંજ વખતે ઉર્મિઓને અનુકૂળ રતાણ, અવયવો તથા મુખમુદ્રા-ઓને, ઇચ્છા મવાની સાથે જ તત્કાળ અંચનાઇથી ગોઠવવામાં,

(બ) નૃત્ય કરતારને તેમ જ પ્રેક્ષકને આનંદ ઉપજે તેવા પ્રવાસમાં યોગ્ય, સુશો-બિત, રમ્મ અને નિયમિત વ્યાક્રમશુ અનેક તરેહથી ખતાવવામાં,

(ક) સજ્જવારોપણથી અન્ય મનુષ્યોના કૃત્યો તથા તેમના મનોવિકારોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવવા માટે ટેવાએલી નૃત્યની આવજ સભાળથી કરવામાં, શરીરની ખરી કસોટીની તુરના થઈ શકે છે.

નૃત્ય ભાવાત્મક હોય છે. તે વિશે ઐતિહાસિક ઇતિ ઇત પશુ કહેવાએલ છે. વળી મન કુદ્ધિ, પણ કેળવાય છે તે પ્રસંગે ચોક્કું કહીએ

જન્મની સાથે—મનુષ્યને પણ તકલ કરવાનો શોખ સ્વાભાવિક છે, અને તે બચ્ચા-

ઝોના વર્તન અને સ્વભાવની નિરીક્ષા કરવાથી સ્પષ્ટ સમજવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે ગાવું, વગાડવું, નાચવું, અભિનયથી ભાવ બતાવવા, તથા વાણીથી નકલ કરવી વગેરે કૃત્યો, બચ્ચાંઝોની શારીરિક અને માનસિક ખીલવણી માટે અભિષ્ટ છે. નાટકના પ્રયોગોમાં પણ જુદાં જુદા પાત્રો જે જે ભાવ બજાવે છે તેના પણ આંહી સમાવેશ ગણ્યો છે, કારણ સંગીતના વિશાળ ક્ષેત્ર માંહેની કોઈ પણ ભાષા પૈકી ગદ્યપદ્યાત્મક, દ્રશ્ય અને શ્રાવ્ય કાવ્યના રસ પરિપાકની તે ઉપજ છે. નાટકના ખેલો જોવામાં પ્રેક્ષકોને વધારે આનંદ પડે છે તે ખરૂં, પરંતુ જે કેવળ યાક ઉતારવાના હેતુથી આરામ અને વિનોદ લેવો એ જ લક્ષ્યબિંદુ હોય તો માત્ર શરીર સંપત્તિમાં જ સેહેજ વધારો થાય છે એમ કહીશું. જે વધારે સૂક્ષ્મ અને વિવેક દૃષ્ટિથી અવલોકન કરી સારાસાર ગ્રહણ કરવાની ટેવ પકડતી રહે તો ખુદિના વિકાસ સાથે નૈતિક બળમાં પણ ઉમેરો થાય છે. તેથી પણ આગળ જઈએ તો આધ્યાત્મિક સુખ વિકસે છે.

(અપૂર્ણ.)

લક્ષ્મીદાસ આદીતરામ વ્યાસ.

“ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ માનવજીવનનું ચાલલોકન.”

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૧૨ થી)

“ Religion was the absolute master both in public and private life. The state was a religious community; the king was a priest; the magistrate was a priest, law was a sacred formula, patriotism was piety, exile was ex-communication x x x But all was changed x x Religion x x x assumed a higher and a less material expression. x x x It was no longer an assemblage of practices; a series of rites a succession of formula x x x It became spirit. Prayer was not an incantation, it was an act of faith and a humble petition The Soul did not fear God, it loved Him x x x It was no longer a privilege x x x Prop gandism replaced exclusion ”

૨૨.

“ Thus duties of justice and benevolence between different nations sprang up x x Unity of the whole human race appeared distinctly. x x Politics were no longer the whole of man, patriotism was not

the only virtue. × × × Christianity distinguished private virtues from public virtues. It elevated the former × × Law, therefore, became independent × × and liberal”

De Coulanges.

આપણે પહેલાં કહ્યું તેમ જમ ઇતિહાસની એકતા એકદેશીય અને સર્વદેશીય છે તેમ તે બહુદેશીય પણ છે. આપણે તાત્કાલિક સંબંધ આ બહુ દેશીય ઐતિહાસિક એકતા સાથે છે તે એકતા એ બહુ પ્રકારે બહુ સાધને સિદ્ધ થઈ શકે છે.

વાણિજ્યના વ્યવહારથી સંબંધ થતા દેશોમાં પરસ્પરની રીતોના ક્રમશઃ પ્રવેશ થાય છે અને તેથી જનસમાજની જીવન પ્રવૃત્તિમાં મોટું પરાવર્તન મળવે છે આપણા દેશોએને રામાયણના સમયનો વેશ જુઓ, પછી મહાભારતના કાળનો વેશ જુઓ, પછી જ્ઞાનજીના ક્રિયાવાદના કાળનો વેશ જુઓ, પછી બૌદ્ધમાર્ગના ઉદય અને વિજયના વખતનો વેશ જુઓ, પછી ક્રાન્તિદાસ ભવભૂતિ અને બાણનાં પુસ્તકોનાં નાયકનાયિકાનો અને પ્રાકૃત જનોનો વેશ જુઓ; આગળ વધતાં અધ્યાત્મની સત્તાનું હિન્દુસ્તાન જુઓ, મોગલાધિપતિ હિન્દુસ્તાન જુઓ, પેશવાઈનો આર્યાવર્ત જુઓ અને સરકારનું ઇન્ડિયા જુઓ—આ ઉદાહરણના વિષયમાં પ્રાન્તિક રીતો પ્રવેશ નહિ આપીએ તો પણ બહુ ભેદ તરી આવશે. ખ્રીસ્તું ઉદાહરણ વિશેષ બોધપ્રદ છે, કારણ કે સસર્ગનું પરિણામ કેવું આવે છે તે તે અચ્છી રીતે દર્શાવે છે. ઉત્તરહિન્દમાં શ્રીઓને અંતઃપુરની જ બહાર જવાનો બાધ; મારવાડ કાઠીયાવાડ અને ઉત્તર ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ વદનને ન્યૂનાધિકપણે આચ્છાદિત રાખે; સુરત તરફ અનાચ્છાદિત વદને મચ્છર કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય; તે દક્ષિણમાં વદન અને શિરોભાગ કોઈ માટે દાંધ પણ અવગુંહન નહિજ. પ્રસાધનવિધિમાં તો ધ્યાનિક ભેદ અથવા બ્યક્તિભેદ જોઈ તેથી તેની વિસ્તારયુક્ત ઉક્તિ અસ્થાનિક છે.

રાજકીય સંબંધથી ઉદ્ભવ થતા વિકારના અનુભવ અર્થે આપણી દેશીરાજ્યોની પચાસ વર્ષ પૂર્વનો સ્થિતિની જીવનના તેમની હમણાંની સ્થિતિ સાથે કરવી એ સ્પષ્ટતાજ બસ થશે.

એક દેશની પ્રજાના વિસ્તારના કારણથી તે દેશની પ્રજાના નિર્ચયક અંગભૂતો અન્ય કોઈ નિર્જન અથવા અસ્થ બળ કે અદ્યવસતિ દેશોમાં પ્રયાણ કરતી વેળા પોતાની માતૃભૂમિની સંસ્થાઓને અનુસરીને તે નવા દેશમાં ઘણી સંસ્થાઓનું પ્રતિષ્ઠાપન કરે છે ત્યારે એ બને દેશોની સંસ્થાઓનાં મૂળતત્ત્વો એકજ હોય છે. દ્રોણથી ગ્રીસમાં ધણા દ્રોણોએ અસ્થાનો વસાવ્યાં હતાં અને ગ્રીસ દેશમાંથી ધણા ગ્રીકોએ જૂમંધ્ય સમુદ્રના તીર ઉપર અનેક સંસ્થાઓને જન્મ આપ્યો હતો અને જો કે તે પ્રત્યેક સંસ્થાનિક સમાજ નિકટવાસી મંસ્થાનિક સમાજથી તેમજ માતૃભૂમિ ગ્રીસથી રાજકીય વિષયોમાં સ્વતંત્ર હોતો. પરંતુ તે સર્વેની સંસ્થાઓની રચના મૂળ તત્ત્વે સ્વતંત્ર નહતી. રામની પ્રજા ત્યારે ખીજ પ્રજાનો વિજય પ્રાપ્ત કરી તે પ્રજાના પ્રદેશોમાં કોલોનિ વસાવતી ત્યારે સિદ્ધાંતમાં મૂળ આધુનિક સામ્ય નીવડતું પ્રાચીન ભારતવર્ષની સંતતિએ સુમાત્રા, જવા, મધ્યદીપ ઇસા-

દિમાં નિવાસ કરી ત્યાં સ્વધર્મ, સ્વવ્યવહાર ઇત્યાદિ સ્થાપ્યાં. યુદ્ધ બગવાનની ભારત વર્ષમાં વ્યાપ્તિ થયા પછી તેમના અનુયાયી સાધુવર્ગના પ્રયાસથી દેશાન્તરમાં પ્રસરતા તેમના દર્શનના સિદ્ધાંતને વશ થઈ તે દેશાંતરનું તત્કાલીન અને આપણા દેશનું તત્કાલીન તર્કમં સબધી શિષ્ય બહુ એકજ પદ્ધતિવાળું મળી આવે છે. અમેરિકામાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ-સંયુક્ત સંસ્થાનોના રાજ્યતંત્રમાં અપર/અને લેઅપર એજેક્ટિવ જે રાખવામાં આવી હતી તે ત્યાંની અર્વાચીન પ્રજાએ માતૃભૂમિ છોડીને કરેલ અનુકરણનેજ આભારી છે. દક્ષિણ આફ્રીકાની યુનિયન-સરકારમાં કિનેકાનાં સિનેઈટમાં, ઓસ્ટ્રેલીઆ, ન્યુઝિલેન્ડ અને ન્યુશૉટ્લેન્ડમાં પણ આવા જ અનુકરણો વર્તે છે—આમાં કેટલાક દેશોમાં ખીણ કોઈ પ્રજાના લક્ષણોનું અનુમેલન થયું હશે ખરૂં—તેમજ દક્ષિણ અમેરિકાની બ્રાઝિલ ઇત્યાદિની ધણી પ્રજાઓએ પોતાની માતૃભૂમિ સ્પેઇન કે પોર્ટુગલનું અનુસરણ કર્યું હશે.

આમુક દેશની આમુક સંસ્થાના વર્તમાન વર્ધમાન ગૌરવથી ખીણ પ્રજા તે દેશની તે સંસ્થાનું પોતાના દેશમાં સ્વયમેવ આવાહન કરે છે, ત્યારે પણ આ બે પ્રજાઓની તે આમુક સંસ્થાઓમાં પણ આવાહન કરતી પ્રજાનાં લક્ષણોની જે છાપ તે મંરથાપર પડે તે દૂર રાખતાં, એક તરીકે આવશે હમણાંજ ફિલિપ્પાઇન દ્વીપોને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે પોતેજ પોતાના રાજ્યના ધોરણને અનુસરતું રાજ્યનું ધોરણ અર્પિત કર્યું છે. એક સૈદ્ધાંત પહેલાં યુરોપનાં સર્વે રાજ્યો ઇંગ્લંડની સ્થાનિક રાજ્યનીતિ સ્વીકારતાં અને તેમની પદ્ધતિને અનુસરતું રાજ્ય બધારણ પોતાનામાં દાખલ કરતાં આપણી મુખ્યની યુનિવર્સિટિનું બંધારણ લંડનની યુનિવર્સિટિને અનુસરતું કરવામાં આવ્યું છે નવીનરીતિ યુરોપર તેને વ્યવસ્થિત કરવા સિનેઈટ ઇંગ્લંડથી એક મોટા સાહેબને મોટા પગારનું વચન આપી નિર્મનણ કર્યું હતું અને અત્યારે તેઓ આવ્યા છે તો તેમનો અનુભવ તે વ્યવસ્થામાં જે નૂતન દ્રવ્ય ઉમેરશે તે પણ આ પ્રકારનું સામ્ય થશે મુખર્ષી શહેરની યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની પ્રથક્ દરેક સ્થળે થાય છે તો તેમનું અનુકરણ ધણીએ કરશે. મેડિલ સ્કૅન્ડિનેવિયન એક્ટ મુખર્ષી સરકારની ધારાસભામાં પાસ થયો તે સિડનહામ સાહેબના પશ્ચિમના અનુભવના પરિણામનું રૂપાંતરજ હ .

ફારણની સમાનતાથી પણ કાર્યની સમાનતા નીવડી આવે છે એમનું મહારાજ્ય, ખલીફાઈ, મોગલાઈ, પેશ્વાઈ, ચીનના મન્યુઓ, ઇત્યાદિની સત્તાના અવદશાના કારણે બહુધા એકજ મળી આવશે. નિરો, સિઝર, ઓસ્કોન, બાજરાવ ખીજે, નેપોલિયન વિગેરેની સત્તાની અવગતિ પણ ઘણે બાળે સમ કારણને બાવેજ થઈ હતી સંખ્યક્રાંતિ થાય છે ત્યારે બહુધા સ્થાનિક કારણ દૂર રાખતાં કારણે એકજ મળશે ઇંગ્લંડમાં જૉન પાસેથી અમીર ઉરશવોએ નિરકુશ સત્તાનો ત્યાગ કસ્યો તેનું જે કારણ હતું તેજ કારણથી ચોડા સમય પછી આફ્રિકે પોતાનું રાજ્ય અને પોતાનો નેહ ત્યાગ્યા હતા. અને ઇંગ્લંડમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય વ્યવસ્થા હતું; તેજ કારણથી પોર્ટુગલમાં ચોડા વર્ષે પૂર્વ અને ચીનમાં હમણાંજ એમ અન્યું. “સત્તાનો નિરકુશ દુરપયોગ અને ઇતર પક્ષનો વિલક્ષણ વિરોધ” આ .

એ સર્વનું કારણ છે. આપણે ધારા સમાજોમાં વિશિષ્ટ અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા તેનું કારણ પણ આજ છે. આપણું ભારતવર્ષ આપણા હસ્તમાંથી ગયું તેનું પણ આજ કારણ હતું; અને આપણે આપણું પુનઃ પ્રાપ્ત કરશું ત્યારે તેનું પણ આજ કારણ અપારી ધણીવાર એકજ પદ્ધતિપ્રચાર બિન બિન દેશોમાં સમાજનો વ્યવહાર ચાલે છે તે પણ આજ કારણને આભારી છે. ઉદાહરણનો વિસ્તાર વિશેષ થશે પણ એક બહુ બોધપ્રદ છે તેથી આપ્યા વિના નહિ ચાલે. આપણા મહાજન મંડળનો પેટ એ આધુનિક સુવ્યવસ્થિત સંસ્થાઓના, ઓનરરિ' સેક્રેટરિયું 'કર્તવ્ય કરે છે અને તેના 'બીએનો શીડીઓ' તે આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરિયું ' કર્તવ્ય કરે છે.

આનાથી બહુ દેશના ઇતિહાસમાં સામ્ય છે એમ કહી શકાય ખરૂં અને History repeats itself—ઇતિહાસ પુનર્વૃત્ત થાય છે તે સૂત્ર પણ તેજ સૂચવે છે. આ ઉપરાંત એક અન્ય અગત્ય સમાનતા છે અને તે એકવંશીયતથી જન્મતી સમાનતા છે. ઉપરનાં કારણોને સ્વમાર્ગે આપતાં પણ બે સમાનતાનો અનુભવ થાય તો તે સમાનતાનું આદિ કારણ એક વંશીયત્વ હશે એવું અનુમાન સહજ બંધારો. આ એક વંશીયત્વ ભાષાની સમાનતાથી સિદ્ધ થાય છે. સર્વ સ્થળે સ્વીકૃત નૈમર્ગિક સ્નેહના આધારજત, માતા, પિતા, સહોદર, કંપતી, બાગિની, અને સર્વસ્થલે સર્વકાળે આશ્વર્યના નિધાનરૂપ પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપો, જેમકે અગ્નિ સૂર્ય, વરુણ, ઇત્યાદિ, કલ્પનાની દિવ્ય વસ્તુઓ કે તેનાં સાધનો અને ઉચેટે સમાજનું જીવન વિશેષ સરસરસવા અર્થે ગણના માટે આવશ્યક અંગીકૃત અંક, ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, આ સર્વને વાચામાં કેમ મૂકવા એ રીતિનું એક પણ એકવંશીય પ્રજાઓમાં મળી આવે છે. ને આ સર્વ જીવનાત્મક ભાષાજાનથી સિદ્ધ થાય છે. પુરાણશાસ્ત્ર પણ સમાન થઈ શકે છે. દેવોની અર્ચના, ન્યાય, લઙ્ગવિધિ, પૌરાણિક કથા ઇત્યાદિ એકવંશીય પ્રજાજનોને માટે એકજ થશે. તે સિવાય સમાજના રાજ્યતંત્ર માટે આવશ્યક મળજીઓમાં પણ અભેદ તરી આવશે. નૃપતિઓની સત્તા, ધર્માસન, દંડ, પ્રજાના અધિકાર, શિક્ષણપદ્ધતિ, ઇત્યાદિનો પણ આવોજ અભેદ મળજીઓમાં વર્તશે.

આજ કારણોની અનુકૂળતાથી ગ્રીસ અને રોમના લોકો એક વંશના હતા, આજ કારણોના સરણુથી ગ્રીસને રોમના લોકો અને ટયુટનો એક પ્રજાનાં સંતાનો હતા અને આજ કારણોના આશ્રયથી ગ્રીક, રોમન, ને ટયુટોનિક પ્રજા અને આર્યપ્રજા એકજ સમાજથી અવતીર્ણે બિન બિન પ્રજાજનો છેજ એ આપણે જે ઉપર કહ્યું છે તે સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રજાઓમાં આર્યપ્રજાની 'ધર્મ'માં એકનિજતા ગ્રીસની પ્રજાની કળાશાસ્ત્રમાં, નિયુજ્જતા રોમની પ્રજાની રાજ્યવ્યવહારમાં કુશલતા અને ટયુટન પ્રજાઓની પ્રથમ સાદસમાં વિચારશક્તિ' પછી ગુહમાં પછી ધર્મમાં પછી વ્યવહારમાં, પછી રાજ્યસત્તામાં વિદ્યનમાં અને વાણિજ્યમાં અને હવે સર્વત્ર સર્વમાનનીય છે. આવા જોડયુક્ત લક્ષણોનો વિકાસ કરવાને ફરકે પ્રજાએ ધણી કાળે પીતાવ્યો હશે. ન્યાં સંધી ટયુટોનિક પ્રજાઓમાં એક

દિશા નિવાસ કરી ત્યાં સ્વધર્મ, સ્વવ્યવહાર ઇત્યાદિ સ્થાપ્યા બુદ્ધ ભગવાનની ભારત વર્ષમા વ્યાપ્તિ થયા પછી તેમનો અનુયાયી સાધુવર્ગના પ્રવાસથી દેશાન્તરમા પ્રસરતા તેમના દર્શનના સિદ્ધાન્તને વધુ થઈ તે દેશાંતરનું તત્કાલીન અને આપણા દેશનું તત્કાલીન તદ્દર્મે સળધી શિલ્પ બહુ એકજ પદ્ધતિવાળું મળી આવે છે અમેરિકામાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ-સંયુક્ત સંસ્થાનોના રાજ્યતત્ત્વમા અપર અને લોઅર એમેરિકા જે રાખવામા આવી હતી તે ત્યાંની અર્વાચીન પ્રજાએ માતૃભૂમિ છોડકના કરેલ અનુપ્રસ્થાનેજ આભારી છે દક્ષિણ આફ્રીકાની યુનિયન સરકારમા કેનેડાનાં સિનેઈટમા, ઓસ્ટ્રેલીઆ, ન્યુઝિલેન્ડ અને ન્યુશૉટ્લેન્ડમા પણ આવા જ અનુકરણો વર્તે છે—આમા કેટલાક દેશોમા ખીજ કોઈ પ્રજાના લક્ષણોનું અનુભેલન થયું હશે ખરું—તેમજ દક્ષિણ અમેરિકાની બ્રાઝિલ ઇત્યાદિની ધણી પ્રજાઓએ પોતાની માતૃભૂમિ સ્પેઇન કે પોર્ટુગલનું અનુસરણ કર્યું હશે

અમુક દેશની અમુક સંસ્થાના વર્તમાન વર્ધમાન ગૌરવથી ખીજ પ્રજા તે દેશની તે સંસ્થાનું પોતાના દેશમા સ્વયમેવ આવાહન કરે છે, ત્યારે પણ આ બે પ્રજાઓની તે અમુક સંસ્થાઓમા પણ આવાહન કરતી પ્રજાના લક્ષણોની જે છાપ તે સંસ્થાપર પડે તે દૂર રાખતા, ઔચિત્ય તરીકે આવશે હમણાજ દિનપ્રાપ્ત દ્વીપોને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે પોતેજ પોતાના રાજ્યના ધોરણને અનુસરતું રાજ્યનું ધોરણ અર્પિત કર્યું છે એક સેમ પહેલાં કુરોપના સર્વે રાજ્યો ઇંગ્લંડની રથાનિક રાજ્યનીતિ સ્વીકારતા અને તેમની પદ્ધતિને અનુસરતું રાજ્ય બધારણુ પોતાનામા દાખલ કરતા આપણી મુખ્યની યુનિવર્સિટિનું બધારણુ લંડનની યુનિવર્સિટિને અનુસરતું કરવામા આવ્યું છે નવીનરીતિ પુરસર તેને વ્યવસ્થિત કરવા સિનેઈટ ઇંગ્લંડથી એક મોટા સાહેબને મોટા પગારનું વચન આપી નિર્ભયણુ કર્યું હતું અને અત્યારે તેઓ આવ્યા છે તો તેમનો અનુભવ તે વ્યવસ્થામા જે નૂતન તત્ત્વ ઉમેરશે તે પણ આ પ્રકારનું સામ્ય થશે મુખર્ધ સાહેબની મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની પ્રસર હરેક સ્થળે થાય છે તો તેમનું અનુકરણ ધણીએ કરશે મેડિટ સ્પ્રિંગ્સન એકટ મુખર્ધ સરકારની ધારાસભામા પાસ થયો તે સિડ્નહામ સાહેબના પશ્ચિમના અનુભવના પરિણામનું રૂપાંતરણ હ.

કારણની સમાનતાથી પણ કાર્યની સમાનતા નીવડી આવે છે એમનું મહારાજ્ય, ખલીફાઈ, મોગલાઈ, પેશ્વાઈ, ચીનના મન્યુઓ, ઇત્યાદિની સત્તાના અવદશાના કારણો બહુધા એકજ મળી આવશે તિરો, સિઝર, ઔરંગઝેમ, બાહરાવ ખીજો તેપોનિયન વિગેરેની સત્તાની અવગતિ પણ ઘણે ભાગે સમ કારણને ભાવેજ થઈ હતી રાજ્યક્રાંતિ થાય છે ત્યારે બહુધા સ્થાનિક કારણ દૂર રાખતા કારણો એકજ મળશે ઇંગ્લંડમાં જૉન પાસેથી અમીર હા રાવોએ નિરકુશ સત્તાનો ત્યાગ કરાવ્યો તેનું જે કારણ હતું તેજ કારણથી થોડા સમય પછી ચાર્લ્સે પોતાનું રાજ્ય અને પોતાનો પદ્દત્ત ત્યાગ્યા હતા અને ઇંગ્લંડમા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય વ્યવસ્થા હતું, તેજ કારણથી પોર્ટુગલમા થોડા વર્ષ પૂર્વે અને ચીનમા હમણાજ એમ બન્નું “સત્તાનો નિરકુશ દુરપયોગ અને ઇતર પક્ષનો વિરક્ષણ વિરોધ” આ

એ મર્વનું કારણ છે આપણે ધારા સમાજોમા વિચિત્ર અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા તેનું કારણ પણ આજ છે આપણું ભારતવર્ષ આપણા હસ્તમાંથી ગયું તેનું પણ આજ કારણ હતું. અને આપણે આપણું પુનઃ પ્રાપ્ત કરશું ત્યારે તેનું પણ આજ કારણ અપારો ધણીવાર એકજ પદ્ધતિમરે ભિન્ન ભિન્ન દેશોમા સમાજની વ્યવહાર ચાલે છે તે પણ આજ કારણને આભારી છે ઉદાહરણનો વિસ્તાર વિશેષ થશે પણ એક બહુ બોધપ્રદ છે તેથી આપ્યા વિના નહિ ચાલે આપણા મહાજન મૂળનો પટ્ટ એ આધુનિક સુવ્યવસ્થિત સરચાઓના આંતરરિ સેક્ટરિનું “કર્તવ્ય કરે છે અને તેની નીચેનો શક્તિઓ તે આસિસ્ટન્ટ સેક્ટરિનું કર્તવ્ય કરે છે

આનાથી બહુ દેશનો ઇતિહાસમા સામ્ય છે એમ કહી શકાય ખરૂં અને History repeats itself—ઇતિહાસ પુનર્વૃત્ત થાય છે તે સ્ત્ર પણ તેજ સ્ત્રએ છે આ ઉપરાંત એક અન્ય અગત્ય સમાનતા છે અને તે એકવશીયતથી જન્મતી સમાનતા છે ઉપરના કારણોને સ્વમાર્ગ આપતા પણ જો સમાનતાનો અનુભવ થાય તો તે સમાનતાનું આદિ કારણ એક વશીયત્વ હશે એવું અનુમાન સહજ બધારો આ એક વશીયત્વ ભાષાની સમાનતાથી સિદ્ધ થાય છે સર્વે સ્થળે સ્વીકૃત નેસર્ગિષ્ઠ સ્નેહના આધારબળ, માતા, પિતા, સહોદર, સ્પતી, ભગિની, અને સર્વસ્થલે સર્વમળે આશ્રયના નિધાનરૂપ પ્રકૃતિના સ્વરૂપો, જેમકે અગ્નિ સૂર્ય, વરુણ, ઇત્યાદિ, કલ્પનાની દિવ્ય વસ્તુઓ કે તેના સાધનો અને છેવટે સમાજનું જીવન વિશેષ સરલકરવા અર્થે મળના માટે આવશ્યક અંગીકૃત અક્ષ, ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, આ સર્વને વાચામા કેમ મૂકવા એ રીતિનું એક પણ એકવશીય પ્રજાઓમા મળી આવે છે ને આ સર્વે પુનનાતમક ભાષામાથી સિદ્ધ થાય છે પુરાણશાસ્ત્ર પણ સમાન યદ્ય શકે છે દેવોની અર્ચના, યાગ ઘસવિધિ, પૌરાણિક કથા ઇત્યાદિ એકવશીય પ્રજાઓને માટે એજ થશે તે સિવાય સમાજના રાજ્યતત્ત્વ માટે આવશ્યક મળશ્વરોમા પણ અભેદ તરી આવશે નૃપતિઓની સત્તા, ધર્માસન, દડ, પ્રજાના અધિકાર, શિક્ષણપદ્ધતિ, ઇત્યાદિનો પણ આવેજ અભેદ મળશ્વરોમાં વર્તશે

આજ કારણોની અનુકૂળતાથી ગ્રીસ અને રોમના લોકો એક વંશના હતા, આજ કારણોના શરણથી ગ્રીસને રોમના લોકો અને ટ્યુટોનો એક પ્રજાનાં સત્તાનો હતા અને આજ કારણોના આશ્રયથી ગ્રીક, રોમન, ને ટ્યુટોનિક પ્રજા અને આર્યપ્રજા એકજ સમાજથી અવતીર્ણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓનો છેજ એ આપણે જે ઉપર કહ્યું છે તે સિદ્ધ થાય છે

આ પ્રજાઓમા આર્યપ્રજાની ધર્મમાં એકનિષ્ઠતા ગ્રીસની પ્રજાની કળાશાસ્ત્રમાં, નિયુક્તતા રોમની પ્રજાની રાજ્યવ્યવહારમા કુશલતા અને ટ્યુટોન પ્રજાઓની પ્રથમ સાહસમા વિશ્વશક્તિ પછી યુદ્ધમા પછી ધર્મમા પછી વ્યવહારમા, પછી રાજ્યસત્તામા વિશ્વનામા અને વાણિજ્યમા અને હવે સર્વે સર્વમાનનીય છે આવા બેદયુક્ત લક્ષણોનો વિકાસ કરવાને દરેક પ્રજાએ ઘણો કાળ વીતાવ્યો હશે ન્યા સધી ટ્યુટોનિક પ્રજાઓમા એક

નિહતા સત્ય અને નિઃસ્વાર્થતાનો સચાર ન થયો ત્યાં સુધી તે પ્રજાઓનું દરેક અંગબૂત સેકસન, ડેકન, ક્રોક, ગોધવેન્ડલ, અરાજકત્વ, અત્યાચાર. નિર્મયીદ સાહમત્તિ અને અપિ-યન્નિત વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના સામ્રાજ્ય નીચે ઉછરતું રહ્યું, પણ જ્યારે તેઓએ રોમની વ્યવસ્થિત સામાજિક અને રાજકીય સત્તાનો સ્વાદાંચ લીધો અને જ્યારે તેમણે પોતાનાં કણેને કાષ્ટ-રહિતના ધર્મનો ક્ષમાપનાયુક્ત ઉપદેશ સાબળી પવિત્ર કર્યા ત્યારે જો કે તેમણે સત્વરજ અનુવરત પ્રવૃત્તિશીલતાને ત્યાગી નહિ અને હજી પણ ત્યાગી નથી તો પણ જીવનના અગત્ય સૂત્ર માટે તેમને નૈસર્ગિક ગાન ઉપન્યુ, તેમની પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ નિયમિત માર્ગ વહવા લાગ્યો અને તેમનો વિકાસ એમ ક્રમશઃ થતો ગયો કે જ્યાં તેઓ અત્યારે સર્વ વિષય ઉપર સર્વ સ્થળે અને સર્વ પ્રજાઓ ઉપર સર્વોપરી સત્તા ભોગવે છે, ખ્રિસ્તધર્મનો અંગીકાર કર્યા પછી આ પ્રજાઓ રોમના મહારાજ્યના સ્થાનિક અધિકારની અધિકારી થઈ તેઓએ રોમનું સર્વવ્યાપી, સર્વ વિષયગામી ધર્મશાસ્ત્ર સ્વીકાર્યું, રોમન અને ક્રિસ્તિયન એ બે શબ્દો પર્યાયવાચક ગણાવા લાગ્યા; અને એકજ મંરથાનીઓ થયા.

ઉપદેશક કોણ થઈ શકે એનું સમાધાન ખ્રિસ્તિ ધર્મે પોતાને તે કાળને અનુકૂળ પડતી રીતે કર્યું હતું ઉપદેશના મધ્યાર્થ વચનથી સ્વધર્મથી બદલ થતા પરબ્રમિવાસી નિરં-કુશ દેહાધ્યાસી ટ્યુટનો ક્રિસ્ચાનિટિના ઉપદેશક થઈ શકતા અને તેથી ટ્યુટન અને રોમન વચ્ચે તે વખતથી બેઢને દૂર કરતો એક નવીન વ્યવહાર શરૂ થયો. આપણા બ્રાહ્મણો ઉપદેશકજ રહ્યા; આપણા શ્રાવકજનો તો માત્ર શ્રાવકજનજ, રહ્યા; અપવાદ રૂપે બ્રાહ્મણ સત્તાના વિરોધી કોઈ લોકસેવક પૂર્વે થયા હતા; પણ એંતે બ્રાહ્મણબલેજ આપણી, સમા-જને અંકુશિત વ્યવસ્થાએ લાવી મૂક્યો. પરિણામે પણ એવાંજ આભાં યુરોપીઓ આગળ વધ્યા, આપણે પાછળ રહ્યા. આપણું ગૌરવ એક વિષયે રહ્યું અને તે 'એ' કે આપણે આ-પણી વ્યવસ્થા જાળવી રાખી અને રોમે અને ગ્રીસે તેમની વ્યવસ્થાને ગુમાની પણ તેને ગુમાવતા તેમને બીજી આધારભૂત સરક્ષક શક્તિઓ મળી આવી, જેથી તેઓ પુનઃ મજ-વિત થયાં જ્યારે આપણે તો આપણું જાળવતા એટલા બયભીત એંતે શન્ય રહ્યા કે સિ-હની પાસે ચરાવવામાં આવતી બકરી જેમ વધે નહિ અને ઘટે પણ નહિ તેમ આપણે જેવા પડ્યા તેવાને તેવાજ રહ્યા અને આ પરિસ્થિતિ હજાર વર્ષ સુધી બદલીજ નહિ. આ પણ પ્રાકૃત દ્રષ્ટિએ ચમત્કારજ છે.

ખ્રિસ્તિ ધર્મની મુસલમાની ધર્મની બોદ્ધ ધર્મની અને જૈનધર્મની પણ કંઈક અરો ઉપદેશકવૃત્તિ સતત રહી, શ્રાવકજન એ પણ ધર્મ દષ્ટા કે ધર્મવેત્તા કે ધર્મધુરધર કે ધર્મ-પ્રચારક, થઈ શકે એ માન્યતા પણ સતત રહી ને તેથી તેમના સિદ્ધાન્તનો અન્ય પ્રજા તર-ફનો સ્વીકાર પણ સતત રહ્યો. આ ધર્મોનું મૂળ સૂત્ર એ છે કે તેનો અંગીકાર દરેક જણ કરી શકે. આથી ભેદ દષ્ટિ વિરત થાય છે; ભેદ દષ્ટિના વિરામ સાથે ભુદ્ધિ દૂરદર્શી થાય છે અને તેથી મન નિરૂદ્ધજનના અતર્જીવનમાં પણ પ્રવેશ કરી શકે છે, આથી બાનુભાવ વધે છે દરેકના પ્રચારનું મૂળતત્ત્વ એ છે કે અધમાધમ વ્યક્તિના ઉદ્ધાર અર્થે અત્યુદ્ધ

ધકિત્તએ, પ્રયાસમાં ઉદાસીન-રહેવું નહિ. આમ આત્મવત્ દ્રષ્ટિ કરવાની આ દેશનાતું 'ફક્ક' "અક્ષિસા ધર્મનું મૂળ છે" એ આવે છે અને આ માટે જ જૈન અને બૌદ્ધધર્મના દર્શનમાં સર્વ ધર્મોત્તિ આવસ્યક પ્રથમ જૂત પ્રાણુતિપાત વિરમણું છે. આથી સર્વ જીવનની સમ્યક્તા, પ્રવૃત્તિ, છે, અને તેથી ન્યારે, ખ્રિસ્તિ, ધર્મના ઉપદેશકથી આકર્ષાઈ તે મતને અનુસરતો આજ સારવાળો ન્યામ રામના રાજ્યના લોકોએ સ્વીકાર્યો ત્યારે, તે મહારાજ્યમાં એકત્વ ઉમેરાયું; યુદ્ધન પ્રજાએ ન્યારે તેજ ન્યાય તેજ ધર્મ પાસે સ્વીકાર્યો ત્યારે તેમની જીવનવૃત્તિ, મંસ્કૃત મર્ધ અને પ્રથમ બાહ્યોએ સ્વીકારેલ પરંતુ ક્રિયાધર્મથી, એક પક્ષી અને નડ, બનેલ આ ન્યાયને ન્યારે શ્રી બુદ્ધ અને વર્ધમાન દેવે સજ્જિત કર્યો ત્યારે જૈન ખ્રિસ્તિ ધર્મથી રામનું મહારાજ્યને રૂપાન્તરે ઉદાર ધર્મો અને તેથી સુરોપની પ્રવૃત્તિ મર્નાશે બદલાઈ તેમ, આ ન્યાયને તેના સત્ત્વ સ્વરૂપમાં આણનાર બોદ્ધ અને જૈન દર્શનના સિદ્ધાન્તોથી ભારતના, અંતર્જીવનમાં પણ મોટા વિધ્વ યથો અને આપણે આ સમયે જ એક પ્રજાના તે સારનો સ્વાદાંશ આખીએ હીએ, બહુ ભાગે જો કે એક રાજકીય વિદ્વાન્તિને આભારી છે તો થોડે ભાગે તે દૂરભૂત અભેદદર્શક પતિતપાવન શાક્યમુનિ અને ત્રિશક્ત્યાનંદના ઉદાસીન નિરુત્તિવાચક ઉપદેશને પણ આભારી છે, રચાનિક મટી જગદ્વાપી યથો અને તેથી ધર્મથી યત્તિ અસરને પણ રચાનિક મટી જગદ્વાપી યવાનો આરભ કરવો પડ્યો.

શ્રી બુદ્ધ અને શ્રી મહાવીર સ્વામી જેવા તત્ત્વદ્વેષી તો ધણીજ અ'પ સખ્યાએ પરિણામે છે; તેઓ તો અપેક્ષા એજ વૃત્તિવાન છે, સ્વતઃ તેઓ ઉદાસીન વૃત્તિવાન હોય છે. ધર્મનું સ્વરૂપ યથાશક્તિ સમજી તેમના શિષ્યો તેમનો પ્રચાર કરે છે અને જનસમાજમાં તત્ત્વબંધી શદ્દા જાગૃત્ કરે છે. શુકલધ્યાની કેવલજ્ઞાની કે તત્ત્વદર્શીઓને અજ્ઞાન માટે જો અનુકંષા હોય છે તો જ્ઞાન માટે પ્રયત્ન હેતી નથી કારણ કે તેઓ જ્ઞાનીને તો સ્વરૂપવાન જાણે છે. પ્રાકૃત સમાજ શ્રદ્ધવાન જૈન વિશેષ હોય છે તેમ રાગી પણ વિશેષ હોય છે તેથી આ સિદ્ધાંતની 'તેમના' મૂળમાં મચેલી પ્રવૃત્તિથી તેમની વિચારદશામાં સદજ પરિવર્તન થાય છે અને આની અસરનો તેમના બંધકારમાં આભાસ થાય છે. આમ તત્ત્વદર્શીઓની ઉદાસીન વૃત્તિમાં પણ એવો અલૌકિક ચમત્કાર રહેલો છે કે તે વૃત્તિના રજઃકણો સર્વગામી થઈ જાને રચાનમાં પડે છે તે તે રચાનમાં તે તે રચાનને થોડા પરિણામેને સુખેથી જનન આપે છે; અરૂપી પદાર્થ-પ્રકૃતિ-જડ જગત-અચેતન-પર અધિકાર પ્રાપ્ત કરનારા પશ્ચિમના વિદ્વાન્તિએ, આપણા પ્રાચીન વિદ્યાધરો, લોકમાં કહેવાતા મંત્રતંત્રના જાણનારાઓ, યોગવિદ્યાર્થી, પ્રાપ્ત કરેલ યુક્ત વિદ્યાના સંરક્ષકો, જૈનરાએકત લખિધના આગારૂપ મિથ્યાત્વી અથવા સ્વધર્મે બ્રહ્મ સાધુવર્ગ, આવા Occult Science જાણનારા પણ ન્યારે બધાને વિશ્વિત કરે છે; ત્યારે અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતચારિત્ર-તપ-અળના નિધાન કે અખંડાનંદ, પરમજ્યોતિ સર્વ સ્વરૂપ આત્માના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરનારાઓના આત્મા અને દેહની જ્ઞાણાઓના અનંત વિસ્ફુલિંગના અનંત કણોનું અગણિત તેજ પ્રાકૃત જનના હૃદય-વિચાર-ચક્રિતમાં કેટલેક અંશે પ્રતિજ્જિત થતું હશે તે તો આજ સમાધિચક્ર જાણી શકે; અને તેથીજ ન્યારે આવા સ્વર્ગીય પદ્મો એક રસ્તો દર્શાવવામાં આવ્યો ત્યારે.

નગરંતરા કલ્યાણનો આરભ થઈ ચૂક્યો એમ સમજવું સરલ થઈ પડશે; અને તેથીજ આવી ઉદારીન વૃત્તિવાળા પુરુષોત્તમોએ એજ વૃત્તિથી જગતને જે લાભનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે તેની સાથે હેનિબાલ, સૌજર, નેપોલીયન, ઉમર, હરનઅલરશીદ કે તેમુર, અથવા આપણા પુરાતન રાજાઓ કે વસુદેવો કે પ્રતિવસુદેવો કે ચક્રવર્તી મહારાજાઓએ અનિમેષ પ્રવૃત્તિશીલ રહી ચલવેલ ઉત્કૃષ્ટિની તુલના કરતાં તે ઉત્કૃષ્ટિ તો તુલ્યવતજ લાગશે.

આવા બ્રાતૃભાવ સૂચક ધર્મોની વ્યાપ્તિ પૂર્વે અનેક ધર્મો અને અનેક ધર્મિરોનો વાદ ચાલતો હતો તેથી તે કાલમાં વ્યવહાર સ્થાનિકજ રહી શકતો, વૃત્તિ બહુધા સ્વાર્થીજ જણાતી, માન તો ક્રિયાવાદનેજ મળતું; એક કુટુંબનો ધર્મ તે અન્ય કુટુંબનો અધર્મ ગણાતો. એક સંસ્થાનનો ધર્મ તે ખીજને અગમ્ય હતો; એકની પૂજા તે ખીજને ધર્મહોષરૂપ હતી. ટુંકમાં એકનું મંદીર તે ખીજની કબર હતી. અને વળી તેમાં પણ ખાસે આના પ્રથમ-કાળમાં પ્રાચીન ટ્યુટન, પ્રાચીન રુઝાવ, ટર્ક અને સિધિઅને પ્રારબેલ ઘોર કર્મથી જગતના ઇતિહાસના ચરીરમાં જે મહારોગ ઉત્પન્ન થયા હતા તેની વ્યથા હજુ પણ તે કંઈક સ્વસ્થ ચરીરને બોગવવી પડે છે.

આ વાદ ધણે કાળ ટકયો. તેમાં ધણે ફેરફાર પણ થયો. ને તે પણ ધણું જીવ્યો. તે કાળમાં ધણું રાજ્યો સ્થપાયાં તો ધણું રાજ્યો પડયાં; ધણું ઘોર કર્મો થયાં તો પછીના કાળમાં ધણું સહર્મો પણ થયાં; ધણું અત્યાચારો થયા તો ધણું સદાચારો પણ થયા; કોઈ બ્રહ્મ થયા, કોઈ વિચ્છેદક થયા, કોઈ મંરુક થયા, કોઈ સંસ્કારક થયા; કોઈ નિષ્કલ નીવડયા તો કોઈ સદ્ગુણ પણ નીવડયા; પણ જે જે હૃદયતાવાળું હતું તે તે ધણુંખૂંદે વીસરાઈ ગયું છે અને ખાકીનું પણ વીસરાઈ જશે; પણ જેવે જે સદ્ગતિ પ્રાપ્ત કરી હતી તે મર્ત સાક્ષ્યના સંગ્રહરૂપ એક માર્ગ પ્રકટયો, કે જેનાં સત્તો તત્કાલીન સર્મા-જને અનુકૂળ નીવડયા.

એ કાળમાં જ્યારે સમૃદ્ધિ બહુ થઈ અને તે પણ પછી એક સ્થાને રહી. દર્યાતર અનુભવવા લાગી ત્યારે તેની હાણબંધુરતાનું જ્ઞાન તે સમૃદ્ધિના બોગવનારોએ અને થયું અને તે વેળાએ સ્મશાનવૈરાગ્ય ઉપજતી વેળાએ અરૂપીરૂપી પદાર્થોનો બેઠ સમજવવા લાગ્યો, સહસતરો ભવેક ત્યારે સ્પુર્યો, તત્ત્વદર્શીઓ થણા જાગૃત થયા, ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો ધણા સ્થાપાયા; જેમના પરસ્પરના વિકારથી લોકની પરિસ્થિતિ બદલાઈ; અનેક ધર્મો અને અનેક રાજ્યો અસ્ત થયાં; એક ધર્મ અને એક રાજ્ય ઉદિત થયું અને એ બંનેમાં સર્વ ગતુઓ સમાન ગણાયાં.

યુરોપમાં આ કર્તવ્ય ખ્રિસ્તિ ધર્મ અને રોમે સ્વીકાર્યું, મધ્ય એશિયામાં આને ધરાન, અરબસ્તાન ઇસ્લામમાં એ કર્તવ્ય ખલીફાએ બખાબ્યું, અને ભારતમાં એક ધર્મનું

સૂત્ર પ્રાહ્લોએ સ્વીકાર્યું હતું પણ તેનો પુનરુદ્ધાર જ્ઞાતમણુદે કર્યો અને તે ધર્મને અતુ-
સરી સમયાનુચિત, એક રાજ્યની સ્થાપના, અને એક ધર્મની દેશના રાજર્ષિ પ્રિયદર્શિ
મહારાજને કરાવી.

આ સમય પૂર્વે અને એ સમયના આરભમાં આપણા બધાના પૂર્વજોનું સ્થાન
ન્યારે એક દેશમાં હતું ત્યારે કોઈ કોઈ સંસ્થાઓ હતી; તેમનાં રૂપાંતરોનું વર્ણન મનુસ્મૃ-
તિમાં કે વેદમાં, ટેસાઇલસના જર્મનીઓમાં, હોમરના કાવ્યોમાં અને અન્યત્ર મળી આવે
છે, જેને તપાસી એક વિચાર ઉપર આવે તો નિર્ણયનો સાર આપણે હવે પછી જોઈશું અને
તેથી તત્કાલીન સંસ્થાઓ, જેમકે કુટુંબો, સમાજો, તેમનાં અંગભૂતો, — પતિ, માતા, પિતા
ધર્મગ્રંથ, દંપતી — એ સર્વની વ્યવસ્થાનું આપણને જ્ઞાન થશે.

(અપૂર્ણ.)

જોડણી.
૭ શુ. માર્ગશીર્ષ
વિક્રમ ૧૯૭૦

“ શાસ્ત્રચંદ્ર. ”

ચન્દ્રનું એક દર્શન અને અદર્શન.

ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકા બન્ને મૂળે ‘ઘણાં જ ગમે છે. બન્ને માટે મૂળે અનહદઃ મોહ છે.
બન્નેનાં દર્શનથી મહારા હૃદયમાં અનિર્વાચ્ય આહવાદ યાય છે. ખરેખર ! મૂળે તો વારંવાર
એમ થાય છે કે જો અનિદ્ર-પ્રિયો—ને પ્રભુએ સરજ્યું હોય તો આ એક ચન્દ્રને બના-
વીને લેણે ખંગ વાળા દીધો છે અમંતોય માત્ર એટલો જ છે કે ચન્દ્ર રાત્રિએ ઉગે છે
અને રાત્રિ એ નિદ્રાનો સમય હોય છે, એટલે ચન્દ્રના પૂરેપૂરા પહારનો ઉપભોગ દરવખત
થઈ શકતો નથી. અથવા એમે કાં ન હોય કે રાત્રિના ભયકર અન્ધકારની અસહ્યતા ઓછી
કરવા પ્રભુએ ચન્દ્રના હૃદય માટે રાત્રિનો સમય નિયોજ્યો હોય ? ગમે તેમ હોય, ચન્દ્રના
દર્શનનો આહવાદ અનેરો છે. “ સહિ-સંદર્શન ” નામના કાવ્યમાં મહારાથી ઉત્તાર નીકળી
ગયા છે કે:—

બસ એમં ચાહે દિલ કે જોયાં કરૂં, જોયાં કરૂં,
જોયાં કરૂં-મોણાં કરૂં-ઝીણું ઝીણું ગાયા કરૂં

સસુક, નદીઓ, વહેણાઓ, ઝરણાઓ, સરોવરો આદિ સ્થાવર જંગમ જલાશયો;
કુંગરાઓ, પૈતો, શુક્રાઓ, ખીણો; ઝાડીઓ અને ઝાડોનાં શૂંટેશૂંડવાળાં ભયભયોં જંગલો;
સૌંદર્ય અને સર્વાસ્ત: એવા એવા કુદરતના અદ્ભુત દેખાવો જોઈ વારંવાર મૂંઝવેની

ભૂમિનો અતુલ્ય ક્યો છે. પરન્તુ કુદરતના અમ્ય દેખાવો જોઈ મેં જોડે અંશે એ અમુ-
ભવ્યું છે તેથી ઘણું 'ધધારે અંશે ચન્દ્રને' લેનાં બિજ બિંમ રૂપોમાં જોડે અતુલ્યું છે.
એટલું જ ઉમેરું છું કે કુદરત અને લેનાં નાનાવિષ દસ્યો તરફ મળે એવો તો આવેશ-
ભર્યો અતુરાગ છે, અને એ પ્રત્યેક દસ્ય જોતાં હું એવો તો મુગ્ધ-મોહાન્ધ-મની જાઉં છું
કે તે દસ્યોના દર્શનથી યતા આનન્દમાં બેઠ પાડેલા જોડેથી મહારામો રાકિત પણ નથી હોતી—
વૃત્તિ પણ નથી,—માત્ર જોડે છું અને મોહુ છું; અને છતાં યે કંઈક ન સ્વભવ્ય એવો
મળે ચન્દ્ર તરફ પક્ષપાત છે. ચન્દ્રની અદ્ભુત મોહિનીતું મેં પૃથક્કરણ નથી કર્યું,—ક્યાં
ક્યાં આત્મનિષ્ઠ તરવોથી અને ક્યાં ક્યાં પરિસ્થિતિપ્રાપ્ત તરવોથી ચન્દ્ર મોનવ-હૃદય ઉપર
અતુલ સામ્રાજ્ય ભોગવે છે તે હું નથી જાણતો; પણ એટલું જ હું જાણું છું કે એવા
અને પ્રસંગો મહારા સ્મરણપદ પર સ્થાયી બન્યા છે કે જ્યારે ચન્દ્રના દર્શનથી મેં
અનિર્વાચ્ય ઉદાસ અતુલ્યો હોય. બધા પ્રસંગો તો ક્યાં કહેવા બેસું ?—માત્ર આજના જ
પ્રસંગનું નિવેદન કરવા યત્ન કરીશ—અને તે પણ એક અનિર્વાચ્ય ભૂમિબધની પ્રેરણાથી.

ત્રણેક દિવસની ન્હાનકડી સ્થેલ માટે મહારાં કેટલાંક સ્વજન સાથે હું પૂને આવ્યો છું.
શેઠ મોરારજી ગોહળદાસની રોશન ઉપરની ધર્મશાળામાં અમ્હે ઉતર્યાં છીએ. અમહારો
ઉતારો ત્રીજો માળ છે, અને એ ત્રીજામાળના ખંડની ત્રણ બાજુએ બારીઓ છે. ત્રીજા માળ
ઉપરની અગાશી ચન્દ્રદર્શન અને ચન્દ્રિકાસ્નાનના યથેચ્છ ઉપભોગની સુલભતા કરી આપે છે.
પૂના અને લેના કુદરતી સમૃદ્ધિઓ વિષે તેમ જ અગાશીઓના આનંદો વિષે વળી કાંઈ
વિશેષ અતુલ્ય પ્રસંગ; અત્યારે તો અત્યારના અતુલ્યવનુ' જ નિવેદન. સ્થાને અમ્હે બંડ-
માડન ગયાં હતાં ત્યાંથી આવી, સ્વજનોમાં થાય એવી વાતચિત કરતો કરતો સ્થેજસાજ
ઉપાહાર લઈ, પહોળા દિવસનો કમ નક્કી કરી, દીવાનું જ્યોતિ ઝીણું કરી, નિદ્રાના સંજની
અન્ધકારને આવકાર આપી અમ્હે સૂતાની સરખાત કરી. હું પડંગ પર પડ્યો અને પડતાં
જ ઉઠી ગયો. રાત્રિએ એક દોડને સુમારે કોણ જાણું કેમ એકાએક આંખ ઉઘડી ગઈ
અને ઉઘડતાની સાંચે જ સ્થામેની ખુદી બારીમાં એક દિવ્ય દર્શન મહારી દૃષ્ટિએ પડ્યું.
આહાહા ! શો એ અદ્ભુત દેખાવ ! શો એ દર્શનનો ઉદાસ ! નહિ, નહિ હુમ થાય એ સૌન્દર્ય-
મંસ્કાર મહારા સ્મરણપદેથી કદાપિ. નીચે કાળા ભમ્મર હુમરાઓની સ્થામ વાદળાંઓ જેવી
દેખાતી હાર: ઉપર સહિતા સર્વે સ્થામતા એકત્ર કરવામાં આવી હોય નેહું કાળું કાળું
આકાશ; અને તે બન્ને ગાઢ કાળાશો—ચન્દ્રને ઝસ્ત કરવા આવેલી રાહુની સ્થામ સેનાસંઘી
કાળાશો—વચ્ચે ભાત પાડતો હાથપૂર સંકેત વાદળાંઓનો પટો; અને તે પણ આમ તેમ
વેસાયેલા કાળા કાળા અબ્રખંડોથી ચિત્રવિચિત્ર બનેલો. તે સંકેત પદામાં પૂર મહારમાં ખીલી
સહેલો, અને પોતાની આસપાસ ઘેરો ધ્રાજનાર સ્થામતાઓથી વધારે દીપી ઉઠતો મૈન્દર્ય-
ચર્તિ ચન્દ્રખંડ ! આહાહા ! શો એ શોભતો ધડીમાં તે ન્હાતો યતો, ધડીમાં મ્હોટો યતો,
કેમ મંતાકુકડી રમતો ન હોય ! રંગ પણ લેના કણકણમાં પળટાતા. ધડીમાં લેની શાન્ત
કાન્તિથી તે તેજસ્વી દેખાતો તો ધડીમાં તે શીઘ્ર ચેતતાવાળો જાણતો, અને વળી ધડીમાં
સહેજ સંકેત—સહેજ રૂપાસવાળો એમ અનેક આછા આછા રંગોની આછી આછી મેળવણીથી

લગ્નગ સેતેરી રંગે લાગતો. આ દિવ્ય દેશનના ઉપભોગમાં તદ્દાન બની હું ચન્દ્ર મહાર્ષિ
એકાદશી ખેંચી પુરતો હતો, અને તે ચન્દ્રની જુદા જુદા રૂપમાં થતી સકાન્તિઓનાં પ્રેતિ-
ભિમ્બ મહારક હૃદયપટ પર વ્યાપ્તજાતાં. આમ હું જોતો હતો ત્યાં તો કાં ચન્દ્ર મહાર્ષિ કે
કાં ઉપરનાં માઠ સ્વામતા નીચે ઉતરી ચન્દ્રને જાગી ગઈ; અને તેમ થયું પણ ચન્દ્ર જો-
યિન્તો અદસ્ય થયો-પછી બે કં જ પાયા. મ્હેં ધણીયે વાટ જોઈ પણ જુદા, મહારા હૃદ-
યમાં પણ માઠ અન્યકાર છપાઈ ગયો હોય એવી અકસ્મ શોદષ્ટિ વ્યાપી રહી. અંકુરમુલ
એક વિચાર-વિધુતનો ચમકાર સ્પર્શો-સ્પર્શો ને મ્હેં મહારા કર્તવ્યપથ જોયો-જોયો ને મ્હેં
ઉઠયો, બીણી બીણી બગતી બતી મ્હોટી કરી અને લખેલા બેઠો. આ રહ્યો તે સેખ.

ધર્મશાસ્ત્ર, પૂના,
તા. ૬-૧૨-૧૯૨૩
શાન-રાત્રિના ત્રણ.

ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

એક ચર્ચાપત્ર.

રા. આનંદશંકર અને “ મુક્તિનાં સાધન. ”

“ વર્મત ” ના મે. તરી જોગ.

મયા વૈદ્યાખ માસના અંકમાં રા. આનંદશંકરે “ મુક્તિનાં સાધન ” નામના લેખમાં
ગજેન્દ્રમેદક્ષની ગાથાને વિષય કરી પ્રપતિયોગતુ પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમને હિંદુધર્મ તથા
તત્ત્વજ્ઞાનના બહોળા અભ્યાસની સાથે, યુરોપી તત્ત્વજ્ઞાનનો તેટલો જ પરિચય છે; તેથી
આપણા સિદ્ધાન્તો ઉપર તેમનાં વિવેચનો નવીન યુગના યુવકો આકાંક્ષાપૂર્વક વાંચે છે-તથા
નવા ને જૂના, વિચારોના અગડાના સમાધાન પ્રતિ નેતા તરીકે જુએ છે. પરંતુ પ્રસ્તુત
લેખમાં તેમના તરફથી આશા રાખીએ તેવા દૃષ્ટિબિંદુઓથી જોઈએ તેવું સપૂર્ણ, સુસંગત,
ને વ્યવહારદર્શક વ્યાખ્યાન થએલું મારી અદ્યપ્યુદ્ધિ પ્રમાણે નહિ જણાવાથી, જગાસુવૃત્તિથી,
કેટલીક ટીકા કરવાં પડે છે.

૧. “ પ્રભુને અમે શરણે જઈએ છીએ ” એ પ્રપતિનો વ્યાવહારિક અર્થ શું ? તથા
“ પ્રભુ ” દિવા પ્રકટ રૂપે ધ્યાનમાં ધરવાના એ સ્પષ્ટતર થવું જોઈએ. હિંદુ ધર્મના અટલ
સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પ્રભુ તો નેતિ નેતિ-નકારવાચક-શબ્દોથી જ પ્રજોધાય છે, તેમજ
પ્રસ્તુત લેખમાં ટાંકેલી ગજની પ્રાર્થનામાં પણ એ અવ્યક્ત રૂપને જ પ્રાધાન્ય આપેલું છે.
“ નામં ગુણઃ કર્મ ન સંનિવાસન્નિવૃત્તિશોદો જયતાદિશોઃ ”-“ પ્રભુ ” તું ૨૧૨૫

ન્યારે આવું છે ત્યારે આ પ્રપત્તિ માત્ર શબ્દાત્મક છે, કે બહુ તો ધ્યાનાત્મક છે, કે કર્માત્મક પણ છે ખરી? રા આનંદચક્રે આવેા લોકાગ્રિય વિષય માત્ર જૂની શાસ્ત્રીઓની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચર્ચ્યો છે. રૂઢિ અનુસાર બહુધા અતિ ભાવભર્યા (Sentimental) શબ્દોથી જ સંતોષ પામી, આત્મ તત્ત્વનું ધૃત્યકરણ કરવાની જરૂર નોંધી નથી, જો કે આવા અનેક ઉપદેશો છતાં આપણા સમાજની વ્યવહારબુદ્ધિમાં નહિં એતન પ્રકટ્યુ નથી, એ તેમની જાણ બહાર નહિ હોય “મસાર સુખ આપેા અને તે પરમાત્માને અર્પતા જાઓ, એ ભક્તિનું ઉત્તમ સ્વરૂપ છે” આનો અર્થ શો? આ શબ્દો પુરાણીઓના બોધ જેવા છે, અને જેટલું તેમની કથાઓ સજાડે છે તેનાથી એક પગલું આગળ સફળ આપવા સમર્થ નથી. વળિ, “પ્રભુના અનુગ્રહની દરકાર ન કરતા જે કેવળ ન્યાય જ માગે છે” તેના ઉપર પ્રભુ કદા મરજીથી જુએ છે. ત્યારે શુ પ્રભુનો અનુગ્રહ માત્ર ભાગવાથી જ મળતો હશે? એને માટે યોગ્યતા નહિ જેવાતી હોય? સર્વ કોષ્ટને અનુભવ હશે કે ખરા દિલથી કરેલી ઘણી પ્રાર્થનાઓ નિષ્ફળ થાય છે

નૈવેદ્ય શબ્દ વાપર્યો છે, પરંતુ તે કઈ હાલ જે મિદાન ખૂબી પ્રભુને નામે ઉદરપૂર્ણ થાય છે તે અર્થમાં તો લેવાતો નથી. “સત્ય, પ્રામાણિકતા, લેકોપકારાદિ” પ્રભુના નૈવેદ્ય છે, એમ તેમનો ઉદ્દેશ છે જૂની બાટલીમાં નવો દારૂ ભર્યો છે જૂના તો શબ્દને વળગી પોતાની માન્યતા સિદ્ધ છે, એમ ધારી સંતોષ પકડશે હવે નવાને “લોકકલ્યાણ” રૂપી નૈવેદ્ય ધરવાનો ઉપદેશ છે પરંતુ લોકકલ્યાણનું કિંચુ સ્વરૂપ રા આનંદચક્ર પ્રબોધે છે? તે જાપયા સિવાય પ્રપત્તિ કોને કરવી? પ્રથમ તો એ લોકકલ્યાણરૂપ “પ્રભુ”નું સ્વરૂપ કઈક અંશે અજાણુ નોંધએ. આપણા જૂના પુસ્તકોમાં તે યથુ નથી. તેમાંતે બહુધા “Love of this world is hatred of God.” તો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારેલો છે તેથી જ આસ્તિક હિંદુઓ પરા રૂઢીથી એહિક ઉન્નતિ ઉપર દુઃશ રાખતા આવ્યા છે તેનો એક પુરાવો તો આપણા સામાજિક જીવનના ઇતિહાસનો તદન અભાવ છે, સર્વ પ્રકારની સાસ્ત્રીક ઉન્નતિ વહેલી મોડી નાશવત છે તો યથુ પછીનું જીવન સુધારણુ એ તેમનું લક્ષ્ય હતું કારણ કે જો એહિક જીવનની દુષ્ક્રમયતા અનિવાર્ય જ હોય તો, તો સામાજિક પ્રવૃત્તિઓને માટે લક્ષ્ય શુ રહ્યું? નેથી આધુનિક કાળમાં લક્ષ્ય રૂપ યઈ શકે, તેવી સામાજિક જીવનની કોઈ ભાવના આપણામાં પ્રાચીન પુસ્તકોમાંથી મળી આવતી નથી તો સામાજિક ઉન્નતિ પરત્વે પ્રવૃત્તિ કરવાના બોધમાં તે ઉન્નતિની ભાવનાનું દિગ્દર્શન પ્રથમ થયું નોંધએ

“પ્રભુના સ્પર્શથી જીવાત્મા પરમાત્મા રૂપ બની જાય છે” આ શબ્દોથી કિયો આત્મ વા બાહ્ય અનુભવ લક્ષિત છે તે સમજ્યા સિવાય આ શબ્દો સામજીકારને શુ લાભ છે? વળિ, આ સત્તથી તેમ ગાયાના સ્વરૂપથી પણ જાણાય છે કે પ્રપત્તિયોગમાં કઈ ક્રમશઃ વિકાસ યા ઉદતિ જેવું નહિ હોય રા આનંદચક્રે પણ અપ્રક્ટ રીતે એવા કઈ ક્રમ બતાવ્યા નથી માત્ર આર્તિપૂર્વક શરણાગતિ કરેતા જ તત્ત્વજ્ઞ મોક્ષ !

૨. રા. આનંદચક્ર એક ચુસ્ત વેદાન્તી તરીકે અત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધ છે પરંતુ આપણા

ધર્મ ઉપર, પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો અન્યો-ન્યવિરોધી મતોનો મંડીર્ણ સમૂહ હોવાનો, જે આલોપ કરે છે તેનો એક પુરાવો આપતા હોય, એમ પ્રસ્તુત લેખ ઉપરથી જણાય છે. વેદાન્તીને તો પૂર્ણસ્યાવાદનું કુત્રા નિત્યતુલ્યસ્ય નૈવેદ્યં તાંબૂલં ચ કુતો વિમોઃ । એ પૂજનને એ નૈવેદ્ય છે. સિદ્ધાન્તમાં વેદાન્તી હોય તે ભક્તિભાવ પ્રદર્શિત ન કરે એમ કહેવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી. આપણા હૃદયને આપણાં સિદ્ધાન્તોની દરકાર ક્યાં સિવાય વહેવા દેવાની ધણીવાર જરૂર પડે છે. તેવી રીતનો રા આનંદચંકરનો આ એક ભક્તિભાવનો ઉભરો હોય તો તો કંઈ ટીકા કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ અહિં તો વિષયને સિદ્ધાન્ત સ્થાને સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ જણાય છે.

વેદાન્તના જળપ્રદ સિદ્ધાન્તોમાંથી અહિં આં કેટલી મ્યુતિ થઈ છે તે માટે પ્રસ્તુત લેખમાંથી નીચેનો ફકરો જુઓ:—“આપણે પામર છો. એ “ગ્રાહ” (સંસાર) થી પકડા-એલા છીએ, અને એનાથી છૂટવા યત્ન કરવાનો છે. આ યત્ન કેવળ આપણાં જ જળ, વીર્ય ને પરાક્રમ ઉપર આધાર રાખીને કરવો જોઈએ, એમ કેટલાક કહે છે. જેઓને સ્વજળ ઉપર એટલો વિશ્વાસ હોય તેમને ધન્ય છે. એ વિશ્વાસ યથાર્થ છે કે કેમ એ પરિણામથી જણાય. પણ એ વિશ્વાસ આપણા જેવા છોને માટે નિષ્ફુરતા અને અહંતા ભર્યો છે, એનો એને કસોટીએ યદાવતા પહેલાં પણ કહેવામાં આવ્યો નથી.” શું સ્વાત્રય અને અહંતાનો અનિવાર્ય મુગ્ધ છે? અને સ્વાત્રયમાંથી નિષ્ફુરતા અવશ્ય સંભવે એ કેવી રીતે? શું સ્વાત્રયથી થવામાં પ્રભુનો અનાદર અવશ્ય રહેલો છે? ઉત્તર, મોટપ્રસિદ્ધ કહેવત તો કહે છે કે “God helps those who help themselves” (પ્રભુ સ્વાત્રયીઓને જ મદદ કરે છે). ઇશ્વરકૃપા તો એક સામાન્ય કારણ તરીકે ચંદ્ર સૂર્યના પ્રકાશ પેઠે સર્વત્ર સરખી રીતે છે છે ને જ ના. માટે આવશ્યક કારણ તો સત્ય, સ્વજળ, ને સ્વાત્રય કરે છે. વળિ, ઉપરનાં વાક્યોથી તત્ત્વમસિન્દા મહાવાક્યનો ત્યાગ થતો નથી?

હવે આ વિષયે મુખ્યપ્રસિદ્ધ વેદાન્તી વિવેકાનંદના વિચારો જુઓ:—

“If (Raja Yoga) declares to mankind that each being is only a conduct for the infinite ocean of knowledge and power that lies behind. It teaches that desires and wants are in man, that the power of supply is also in man; and that wherever and whenever a desire, a want, a prayer has been fulfilled, it was out of this infinite magazine that the supply came, and not from any supernatural being. The idea of supernatural beings may rouse to a certain extent the power of notion in man, but it also brings spiritual decay. It brings dependence; it brings fear; it brings superstition.”

Preface—Raja Yogn.

* રીજા યોગ મુખ્યબોધને કહે છે કે દરેક વ્યક્તિ તેની પાછળ રહેલા અનંત જ્ઞાન અને શક્તિના સાગરને વહેવાની નલિકા રૂપ છે. તેનો બોધ એ છે કે ધમ્મા અને જીયુતરા

તેજ પુસ્તકમાં એક ખીજે, સ્થળે—

"The best guide in life is strength. In religion as in everything else, discard everything that weakens you, have nothing to do with it."

આધુનિક કાળનો અમેરિકાનો, તુર્કદાર્ફી, મહાન ધમરસન પણ શું, કહે, છે—

"Self-existence is the attribute of the Supreme Cause, and 'it constitutes the measure of good by the degree in which it enters into all lower forms. All things real are so by so much virtue as they contain X. X. X. Power is in nature the essential measure of right. Nature suffers nothing to remain in her kingdoms which cannot help itself. The genesis and maturation of a planet, its poise and orbit the bended tree recovering itself from the strong wind, the vital resources of every animal and vegetable are demonstrations of the self-sufficing and therefore self-relying soul'"

"ઇદિયોને-વિધિયોને-વસ થું એ ખરૂં મૃત્યુ છે" તો તે મૃત્યુરૂપ આદ્ય માત્ર પ્રાર્થના કરવાથી દૂરદેશે, કે તેની સામે લડત ચલાવી, હારતાં પણ ફરી ફરીને લડીને, અનેક બ્રહ્માના ખતાવીને સુનિશ્ચયને ફરી જતી ઇદિયોને ફરી ફરીને દબાવી, છેવટ સ્વાધીન કરવાથી મોક્ષ મળશે? પણ રા. અનંદશંકર તો કહે છે કે "લડતાં લડતાં એ ગજનાં મન, બળ, ને ઓજસ્યે ક્ષીણ થઈ ગયાં." ! પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનુ તેમજ અનુભવનું શિક્ષણ આ ઉક્તિને તદ્દન ખોટી પાડે છે. સલાનિકાથી આત્મોન્નતિ મારે પ્રયત્ન કરનારનાં મન, બળ, ને ઓજસ્ય તો ઉલટાં-ઉતરોત્તર અધિક થતાં જાય છે. બળ તો પ્રયત્નથી વધે છે. ઉપર્યુક્તાં ક્ષીણતા તો હાથ પગ જોડી અન્યાશ્રય કરવાથી થએલી ઇતિહાસ ખતાવે છે. સારાંશ કે "ગર્જન

મનુષ્યમાં છે, તેમજ તે પૂરાં પાડવાની શક્તિ પણ તેનામાં જ છે. અને જ્યારે જ્યારે અને જ્યાં જ્યાં કંઈ ઇચ્છા, ખોટ કે પ્રાર્થના, પૂરાં પડ્યાં છે, ત્યાં ત્યાં તે અનંત શક્તિના બંધારમાંથી જ, નહિ કે કોઈ અતીતિક વ્યક્તિમાંથી એવી અતીતિક વ્યક્તિઓના અસ્તિત્વની માન્યતાથી મનુષ્યમાં, કેટલેક અંશે કાર્યશક્તિ પ્રેરાય ખરી; પરંતુ તેની માથે આત્મોન્નતિનું મીઠું વળે છે. તેનાથી પરાધીનતા આવે છે, ખીક આવે છે, અને વહેમ આવે છે. (રાજયોગ.)

† જીવનનું ઉત્તમ નિયામક, બળ છે. ધર્મમાં તેમજ દરેક ખીજ આખતમાં જોનારી નયજાઈ વધે તેનો ત્યાગ કરો—તેને જીવે પણ ઉમા ન રહો.

§ સ્વાશ્રય એજ પરમ દારણ (પરબલ) નું લક્ષણ છે. અને જોટલા અંશમાં તેણી નિરૂપ સ્વરૂપોમાં હોય છે. તેટલા અંશમાં તે "સારાં" કહેવાય છે. દરેક સત્ય વસ્તુ પણ તે સંદેશને લીધે જ સત્ય છે... સદિમાં હકનું પ્રમાણ શક્તિ છે. મહોની ઉત્પત્તિ, પરિપક્વતા, સ્થિરતા અને જમણાં તોફાની પ્રવનથી નમી ગયા પછી ફરીથી ઉભું થતું વૃક્ષ, દરેક વન સ્પતિ તથા પ્રાણીને ટકાવનાર પ્રાણશક્તિ, એ સર્વ જીવની ખોતામાં ને ખોતામાં પૂર્ણતા તથા સ્વાશ્રયના પૂરાવા છે.

મોક્ષ” ઉપરથી કોઈ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરવાનો નથી, પરંતુ મંદાધિકારીને ઉત્તેજીત કરવા પુરતું જ તે અતિશયોક્તિનું એક કાવ્ય પેઠે પ્રયોજન છે. એમાં વિશેષ તત્ત્વ શોધવા જતાં ઉપર પ્રમાણે અનેક વિરોધો ઉદ્ભવશે.

૩. વળિ, કંઈક વિષયનાંતર કરી રા. આનંદશંકર પ્રસ્તુત લેખમાં કહે છે કે “મંસા-રની મધુર વિષમયતાનો આ સિદ્ધાન્ત જેને એક રાષ્ટ્રમાં આપણે વૈરાગ્યની ભાવના કહીએ તે કેટલાકને એવો અશ્વિકર યર્ધ પડે છે કે તેના પ્રત્યે પોતાની અશ્વિ દર્શાવવામાં એક પણ વિશેષણ વધારે પડતું ગણતા નથી, અને હિંદુસ્થાનની અવનતિનું બીજા આ એક સિદ્ધાન્તમાં જ સમાએણું છે, એમ માની લે છે.” આ વાક્યોમાં થએલું વિચારસાંકર્ષ રા. આનંદશંકર જેવા વિદ્વાનને હાથે થએલું જોઈ સખેદાશ્ચર્ય થાય છે. વૈરાગ્યની સ્તુત્ય ભાવના, અને જે માન્યતા ઉપર આપણી અવનતિનો આરોપ મુકાય છે તે તદ્દન જૂઠું જ છે વૈરાગ્યની ભાવના તો સર્વ પ્રકારના ઉચ્ચ ચારિત્રનો પાયો છે, એ એટલું સ્પષ્ટ છે કે કોઈ વિચારવાન પુરૂષ એને નિંદે નહિ. એનું તત્ત્વ એટલું જ છે કે ઉચ્ચતર સિદ્ધાન્તોને માટે ઇદ્રિયોના સુખનો, ને વળી દેહનો પણ ભોગ આપવો પડે તો આપવા તત્પર રહેવું. આ ભાવના કંઈ હિંદુસ્થાનની જ ખાસ મિલકત નથી. પરંતુ બધાં બધાં ઉચ્ચ પૌરુષ ને પરાક્રમ યપાં છે, ને થાય છે, ત્યાં ત્યાં તે વૈરાગ્યની ભાવના જ સિદ્ધ થાય છે. ફેર કદાચ એટલો હશે, કે આપણા દેશમાં હાલ તે બહુધા પુત્રકો, ને વાણીમાં જ, રહેલી છે, સારે અન્ય દેશોમાં તે માત્ર કાર્યમાં પ્રકાશે છે. એરેષ્ઠેનના (વિમાન) અગ્રરામાં અત્યાર સુધીમાં અનેક મૂલ્યવાન હંદગીઓનો અકાલે અને અતિ દુઃખદ રીતે અંત આવેલો છે, છતાં પણ ક્ષણ સિદ્ધિ માટે નિડરપણે મગ્ન રહેતા યુરોપીઓમાં વૈરાગ્યભાવના નહિ તો બીજું શું કહેશો ? તેવો જ વૈરાગ્ય, ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવના પ્રદેશોના સાહસિક શોધકો બતાવે છે. હવે, જે માન્યતા આપણી અવનતિનાં, સ્વ. ન્યાયમૂર્તિ રાનેએ (મારી સ્મૃતિ યથાર્થ હોય તો) બતાવેલાં, ચાર કારણોમાંનું એક ગણાય છે તે એ કે:—“The bolioi in the inevitability of evil in this world”—એહિક જીવન દુઃખમય છે, એટલું જ નહિ પણ સદાને માટે તે તેલું ને તેલું જ રહેવાનું, એટલે કે તે દુઃખમયતા વળિ અનિ-વાર્ય છે. શું ઉપર્યુક્ત વૈરાગ્યભાવનાને આ માન્યતા એક છે, એમ કહી શકાશે ? અને શું રા. આનંદશંકર આપણા શોકસમૂહમાં દૈવ મૂળ ધાલી, તેમના જીવનઝરોને દગાવી નાંખ-નાર, આ માન્યતાનો બચાવ કરવા ઇચ્છે છે ?

અંતમાં, ખાસ એટલું કહેવા ઇચ્છું છું કે ધર્મના સિદ્ધાન્તભાગમાં રૂપકો, કલ્પિત-વાર્તાઓ, અને કાવ્યમય ભાષાએ, આપણા દેશમાં જે અનર્થ ક્યોં છે, તે વિચારી તેમનો હવે તે વિષય માટે ત્યાગ કરવો ઘટે છે. અને તેમને સ્થાને ચોક્કસ અર્થવાળાં પદો વાપરી, સાદી ને સીધી ભાષા તથા શૈલીમાં, બાહ્ય ને આંતર અનુભવના નિરૂપણ પૂર્વક, બવહાર-દહિને પ્રાધાન્ય આપીને તે વિષય અર્થવામાં આવે, તો જ આ સંક્રાન્તિકાળમાં આપણા ધર્મના વિચારોની વિશુદ્ધિ, ને સમાધાનપૂર્વક પ્રગતિ યર્ધ શકશે, એમ મારો નમ્ર મત છે.

“એક ગ્રેજ્યુએટ.”

ચર્ચાપત્ર.

ચરોતર:

રા. નરસિંહરાવ લખે છે તેમ “ચારતર” એ વ્યુત્પત્તિકલ્પના કૃત્રિમ લાગે છે; પરંતુ તેની સાથે એમની ‘ચર-ઉતર’ વ્યુત્પત્તિકલ્પના પણ બધે બેસતી લાગતી નથી. આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંબંધે મારી કલ્પના જૂદી જ છે; તે હું આ ચર્ચાપત્રમાં વિદ્વાન વર્ગ સમક્ષ વિચારવા માટે રજૂ કરું છું.

ગુજરાતમાં જૂના વખતમાં કેટલાક ભાગોના નામ તેમાં આવેલાં ગામની સંખ્યા ઉપરથી પડ્યા હતાં. તે સંખ્યા રાજકીય ધોરણે નહિ પણ તેમાં વસતા અમુક જાતિના લોકોના સામાજિક સંબંધને લીધે નક્કી થઈ હશે એમ હાલ તેમાંના કેટલાક ભાગના લોકોના એક બીજા સાથે થોડા સંબંધ ઉપરથી જણાય છે. આમાંનાં કેટલાક નામ હાલ પણ વપરાય છે, હાખના તરીકે, બેતાલી, મુવાળ, બાવન ચોર્યાશી ઇત્યાદિ. ‘ચિટોતર’ અથવા આધુનિક ‘ચરોતર’ શબ્દ પણ આ જણનાંમાં આવી શકે એમ માફ માનવું છે. ‘ચિટોતર’ શબ્દ હાલના ચરોતર વિભાગમાં આવેલા અમુક એકસો ચાર ગામના સામાજિક સંવાતું સૂચન કરે છે. આ મેંના જે ભાગમાં આવ્યો તે બધા ભાગનું નામ તે ઉપરથી ‘ચિટોતર’ પડ્યું હશે. હાન, આપણે એકસો ચાર અથવા ‘ચારોતર સો’ બોલીએ છીએ તેને બદલે જૂની ગુજરાતીમાં ‘એક સદિ ચિટોતર કે ચિરોતર’ અથવા ‘ચિટોતર કે ચિરોતર સદિ’ એમ બોલાવું અને લખાવું હતું. હાલ ગામડાંમાં પણ કેટલેકે રચણે છોકરાંઓ અને ‘ચિર-તર સો’ બોલે છે. વળી ઉપલા શબ્દ જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતા હતા તેના પુરાવા પણ છે. થોડા દિવસ ઉપર જ સાક્ષરવર્ધ પ્રુવે મને બે જૂનાં ખતના ઉતારા વાંચવા આપેલાં તેમાં ‘ચિટોતર’ અને ‘ચિરોતર’ બંને શબ્દો મારા વાચવામાં આવ્યા હતા. સવત ૧૫૮૩ માં લખાયેલા વેચાણ ખતમાં ટંક ૮૦૪ માટે “આઠ સદિ ચિરોતર” અને સવત ૧૫૯૯ ના ધરેણીઆ ખતમાં ૮૮૦૪ ટક માટે “આઠ સદિ ચિટોતર” લખેલું છે. વળી આ ઉપરથી જણાશે કે ચિટોતર અને ચિરોતર વિક્રમના સોળામા શતકના લગભગ એક જ કાળમાં વપરાતા શબ્દો છે.

રા. નરસિંહરાવ એમની ચર્ચાપત્રેની એવી જગ્યામાં આપેલી પૂરવણીમાં લખે છે “ચિટો-નું પછી ‘ચરોતર’ ઇ. સ. ૧૮૬૨ પછી વધેલું.” અને તે ઉપરથી લખે છે કે પ્રેમા-નો શબ્દ ‘ચારતર’ હોઈ નહિ. આ એમની પ્રેમાનંદ સંબંધી સ્વીકારેલાં વિરૂદ્ધ પક્ષનું રજૂામ છે. અધિકારમાં એકે રચણે એકે જણે “ચિટોતર” શબ્દ ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં બોલ્યો અને તે સાથે પહેલાં લખેલાં ‘ચરોતર’ શબ્દ વાંચવામાં ન આવ્યો તે ઉપરથી ‘ચરોતર’ શબ્દ જ ઇ. સ. ૧૮૬૨ પછીથી લખાયો એ કેવો સમજ તર્ક? ઉપર જણાવ્યું

છે. તેમ સોળમાં શતકની જુની શુદ્ધરાત્રીમાં જેવી રીતે 'ચિટોત્તર' અને 'ચિરોત્તર' શબ્દ એકી વખતે વપરાતા હતા (અવ્યય દાખલામાં સમ્યા મોટે છે), તેવી જ રીતે 'ચિટોત્તર' અને 'ચિરોત્તર' શબ્દ પણ લાંબા વખતથી સાથે સાથે જ વપરાતા હશે એમ માનવું વધારે યોગ્ય લાગે છે. વળી 'ચિરોત્તર' શબ્દ નો ઉપર સ્ત્રવન કર્યું છે તેમ એકસો ચારની મંથ્યા સાથે સંબધ ધરાવતો હોય તો 'ચિટોત્તર' અને 'ચિરોત્તર' નું પ્રેમાનંદના વખતમાં 'ચિરોત્તર' રૂપ પ્રવર્તવું હોય; અને હાલના વિદ્વાનોની માફક કલ્પના કરી પ્રેમાનંદે પણ ચિરોત્તરને બદલે 'ચાતુતર' શબ્દ યોગ્યો હોય.

છેવટે ચિટોત્તરના મંબધમાં શ. નરસિંહરાવ લખે છે કે "આપણા દેશમાં ડ નો ર નથી થતો તેથી ચડ-ઉતર, ચડ-ઉતર ચિટોત્તર એમ થયું હોય." આ મંબધમાં લખવાતું કે શુદ્ધરાત્રીમાં ધાર્ત્વ ખડ ઉતર શ્રાગમાં મૂર્ધસ્થાની વ્યજનને બદલે દંતસ્થાની વ્યજન અને દંતસ્થાની વ્યજનને બદલે મૂર્ધસ્થાની વ્યજન વપરાય છે ઉદાહરણ—પડસાળ, પરસાળ; નોતડો, તોતરો વગેરે—પ્રાંતિક ભાષામાં તો ઘણા શબ્દોમાં આ પ્રમાણે 'ડ' ને બદલે 'ર' અને 'ર' ને બદલે 'ડ' મૂકાય છે. જોરા સોડો 'ડ' નો 'ર' અને વાણીઆ સોડો 'ર' નો 'ડ' બોલે છે તે વાત પણ સહેજ સ્પષ્ટ છે. આના સમર્થનમાં ડૉ. ધીઅરસનનો અભિપ્રાય નીચે ઉતારવામાં આવ્યો છે:—

"In Northern Gujarati ..... ડ (d) is often dentalized to a pure r (r) .. In colloquial Northern Gujarati there is a strong tendency to dentalize cerebral letters 'and even to cerebralize dental ones"—(vide pp 929-30 Vol. X Part II)

આનાં ઉદાહરણ તરીકે થોડા બદલે ધોર, સોટુ—અદલે સોર, ઇત્યાદિ દાખલા આપ્યા છે.

અમદાવાદ,

તા. ૧૦-૧૧-૧૩.

મણિલાલ શામળભાઈ દિવેદી.

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ.

મોઘ પણ ચર્ચામાં એક બાબત તરફ જ દૃષ્ટિ કરવાથી, જાણ્યે અજાણ્યે, કે'વા દોષ પ્રવેશ પામેછે ત્હેનું ઉત્કટ ઉદાહરણ રા. રા. 'ફા' એમ. એ. ના લખેલા કાર્તિક સંવત ૧૬૬૯ ના 'વસન્ત' માં પ્રગટ થયેલા ચર્ચાપત્રમાં મળી આવેછે.

“તે કલ્યાણમાં ઈ. સ. ૧૦૭૬ થી ૧૧૨૭ સધી રાજ્ય ઉપર હતો. * * * તો તે કાળમાં ગુજરાતી ભાષા ઉત્પન્ન જ થઈ ન્હોતી. * * *”

આટલું વચન ગુર્જરાણાં મુલે સ્પષ્ટ વિશેષા મ્હારા લેખમાંથી ઉતારીને રા. ફા તે ઉપર થયેલ ટીકા કરવા મંડી પડ્યાછે, અને તે કાળમાં ગુજરાતી ભાષા હતી એમ સ્થાપવાનો આનન્દ માનેડો.

પરંતુ ઉપરના ઉતારા પછી એક વાક્યને અંતરે જ મ્હારું ખીલું એક વાક્ય છે, જે ઉપરના વાક્યને સારી રીતે વિશિષ્ટ કરેછે; તે ઉતારવાનું રા. ફા ભૂલી ગયાછે અથવા હેમને તે અતુલ્ય પડ્યું નથી. એ વાક્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

“જે ભાષા તે સમયમાં ગુજરાતમાં પ્રચરિત હતી ત્હેને ગુજરાતી માનીને આલિયે તોપણ વિચારવાનું એ છે કે—તે સમયમાં આ શ્લોકમાં દર્શાવેલી બ્રહ્માનો ઉદ્ભવ યદ્ય ચૂક્યો હતો કે કેમ ?”

આ ઉપરથી કેટલો બધો મ્હારાં વચનોનો અર્થ ફેરી નળયે તે સુઝોને તો જાણી શો જ. તે ઉપરાંત, આ છેલ્લા વાક્યના ઉત્તરાર્થ ઉપરથી તેમ જ મ્હારા મનમ્મ લેખ ઉપરથી એ પણ જણાશે કે તળશીદાસ, મકનજી, શવજી, જેવા બ્રહ્મ પ્રયોગો જે ગુજરાતીમાં થયા તે સમયની ગુજરાતી ભાષા અને તે સમય તે જ મ્હારી પરીક્ષાનો વિષય હતાં.

અર્થાત્. ગુજરાતી ભાષા ઉત્પન્ન કરવારે યદ્ય એ પ્રશ્નની રચતન્ત્ર પરીક્ષા જાતે જ સૃષ્ટિ કરે છે. પરંતુ વિસ્તારનો પ્રસંગ નથી તેથી તે પ્રશ્નને અંગે કેટલુંક દિગ્દર્શન જ કરવું ધારુછું. કશું નવીન કહેવાનું નથી. વિચારશીલ પડિતોને તો તે જાણીતી જ વાતો છે. પરંતુ રા. ફાના ખાસ લાભ માટે અન્ય વિચારકોના વિચારોની પુનરુક્તિ કરવી પડશે.

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ જોતાં રા. કેશવલાલ ધ્રુવે એ ભાષાના ત્રણ યુગ પાડ્યાછે:—

- (૧) ‘પ્રેક્ષે યુગ—ઈ. સ. ના દસમા અગિયારમા શતકથી ૧૪ માં શતક સધીતો; આ સમયની ભાષાને અપભ્રંશ અથવા પ્રાચીન ગુજરાતી નામ એવો આપેછે. (મ્હારી અલ્પબુદ્ધિ પ્રમાણે અપભ્રંશ એ નામ વિશેષ યોગ્ય લાગેછે; કેંઈ નહિ તો પાછલા સમયની અપભ્રંશ ભાષા —અન્તિમ અપભ્રંશ—કહેવાય.)

- (૨) - બીજો યુગ—ઈ. સ. ના પંદરમા શતકથી સત્તરમા શતક સુધીનો. આ યુગની ભાષાને મધ્યકાલીન ગુજરાતી એમ નામ એઆ આપે છે.

(આ યુગના અન્તિમ ભાગમાંથી ત્રિમાનન્દની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો છેવટનો ભાગ બહાર રહી જશે—તેથી આ યુગની મર્યાદા કાંઈક વધારે આગળ ખસેડાય તો ભૂલ નહિ ગણાય એમ હું માનું છું.)

- (૩) ત્રીજો યુગ—તે પછીનાં શતકોનો. એ યુગની ભાષાનું નામ અર્વાચીન ગુજરાતી પાડયું છે.

આ યુગવિભાગની પરસ્પરબેદક મર્યાદા ૬૯ સીતે તો ખાંધી ના જ સકાય; એટલું જ નહિ પણ દરેક યુગની અંદર પણ વખતો વખત ભાષાની ઘટનામાં ફેરફાર જીણા તેમ જ સ્પષ્ટ થતા આવેલા, તે રેખાવિભાગ પણ થઈ સકશે નહિ. ત્રણ યુગમાં વિભાગ સ્પષ્ટ રૂપે જ નોવાતા છે. ભાષાનો વિકાસક્રમ હેતુ ગૃહવિમર્ષી છે કે અમુકકાળમર્યાદામાં હોને અજીવક તો ના જ પૂરી સકાય. અમુક જ વર્ષમાં અષ્ટમંથ ભાષા મટી ગઈ અને એકાએક મધ્યકાલીન ગુજરાતી ઉત્પન્ન થઈ, ઇલાદિ રેખાસ્થાપનના જ કરાય. ઇન્દ્રધનુષ્યના રંગો ક્રમે ક્રમે એકમાંથી બીજો, બીજામાંથી ત્રીજો, એમ સૂક્ષ્મ છાયાપરિવર્તન પામે છે, અને તેથી કરીને એક રંગ પૂરો કદાં થયો અને તેની પડોશનો પછીનો રંગ શરૂ કદાં થયો તે કહેવું અશક્યવત્ થાયકે; તથાપિ એક કરતાં વધારે રંગના વચગાળાને એ છે કે સહેલા રંગોનો પરસ્પર બેદ સ્પષ્ટ લાયકે, જેથી એકનું નામ બીજાને અપાય નહિ. એમ મર્યાદા બંધાય છે; તે જ પ્રકારની ગિયતિ ભાષાનાં કાયદેમે બંધાતાં સ્વરૂપોની છે. આ કારણને લીધે ઈ. સ. ના ૧૧ મા ૧૨ મા મેકામાં ગુજરાદેશમાં બોલાતી ભાષાને 'ગુજરાતી' ભાષા કહેવાને માટે વિશેષ આધાર નથી; અને અર્થાત્ તે સમયમાં ગુજરાતી ભાષા—એટલે કે

હું બીજી સાહિત્યપરિપક્વતા પ્રમુખસ્થાનેથી કરેલું રા. કેરાવળાલ કુવતુ ભાવણ, પૃષ્ઠ ૩૭ નો છેવટનો ભાગ જુવો.

સ્વ. શાસ્ત્રી મંજુલાલ કોળીદાસ જૂની ગુજરાતીનો સમય અંવત્ ૧૧૦૦ ના આરંભથી સંવત્ ૧૫૦૦ સુધી આંકે છે; અંવત્ ૧૧૦૦ પૂર્વે અષ્ટમંથનો સમય ફરવે છે; અને સંવત્ ૧૫૦૦ પછી નવી ગુજરાતીનો સમય ગણે છે. ('ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ' પૃષ્ઠ ૫૬-૫૭-આ-વૃત્તિ ઇ. સ. ૧૮૬૬ ની.)

† 'વિક્રમશકાદેવચરિત' ષિલ્લજી ઇ. સ. ૧૦૮૫ ના શુભારમાં રચ્યું. ગુર્જરાની ભાષાની જુગુપ્સાસ્પદતા એ કાવ્યને અંતે સૂચવી છે. તો એ ૧૧ મેા સૈકા થયો. છતાં રા. શા મ્હારે વિશે ૧૨ મા મેકામાં ગુજરાતી ભાષા 'ઉત્પન્ન નો થઈ' કહ્યાનો આરોપ મૂકે છે—તે હેમંતી વાણીની પોતાને કાવતી યિચિયનાનું એક સૂક્ષ્મ ઉદાહરણ છે; જે કે ૧૨ મેા સૈકા પણ મ્હારા વચનમાં અન્તર્ગત કરવાને બાધ નથી.

અર્ધાચીન 'ગુજરાતી ભાષા' (જે સ્પષ્ટ રીતે ત્રહારા શ્રેષ્ઠમાં ઉદ્દિષ્ટ હતી તે) — ફક્ત 'અર્ધ' નહોતી એમ કહેવામાં ત્રહારો અપરાધ જણાતો નથી. । । ।

ભાષાના આ અવલ્લભ્ય સંક્રમણસ્વરૂપનું વિશેષ જ્ઞાન મેળવવું હોય તો રા. જી. સંજય-ભાઈના "ગુજરાતી ભાષાનો આરમ્ભ" એ નામના સમર્થ નિબંધનાં પૃષ્ઠ ૬ થી ૧૫ (અને સુખ્યત્વે ત્રેમાંનાં પ્રથમનાં ચાર પાંચ પૃષ્ઠ ૪ થી ૯) વાંચી મનન કરવાની રા. ફોને બ્રહ્મામણ કહેવું.

રા. ફોની એક દલીલ આ છે:—

પારસીઓ આઠમા શતકમાં ગુજરાતમાં બીનયાં ત્રહારે ત્રેમણે ગુજરાતી માતૃભાષા તરીકે સ્વીકારી હતી. અર્થાત્ ગુજરાતી ભાષા ઈ. સ. ના ૮ માં શતકમાં પ્રચરિત હતી.

રા. ફોના અન્યશ્રેષ્ઠ ઉપરથી જણાવ્યું છે કે 'History of the Parsis' by Karaka એ પુસ્તકને આધારે એઓ કહે છે કે— "ઈ. સ. ૭૧૬ માં પારસીઓ સંજય પ્રાંતે બીનયાં ત્રહારે ત્રેમણે ગુજરાતી ભાષા સ્વીકારવી પડી હતી, એટલે ૧૨૦૦ વર્ષ પહેલાં ગુજરાતી ભાષા એક સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે સ્થિરતા પામીને રૂઢ થઈ ગઈ હતી એમ છે."

આ અદ્ભુત નવીન દર્શન છે! આજ સુધી ગુજરાતી ભાષાની આટલી પ્રાચીનતા માટે દાવો કોઈએ કર્યો જાણ્યો નથી. માટે આ "અડધી તુરંગી અને વધારે વેગવાળા ધોરા" ની પરીક્ષા કરવી આવશ્યક છે.

સંજય તે હાલ પણ ગુજરાતનો ભાગ નથી; હમણની ઉત્તરે જ ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાનું પ્રચારક્ષેત્ર અટકે છે.† પ્રાચીનકાળમાં તેા વળી. સંજય તે ગુજરાતમાં નહિ, પણ લાટ દેશમાં હતું. ડૉ. ડીઅર્મનને મને મૂઠી નદીની દક્ષિણનો પ્રદેશ લાટ નામથી જાણખાતો હતો; એ જાગનો પણ 'ગુજરાત' નામમાં સંમિશ્ર થયે તે મુસલમાન સત્તા નીચે આવ્યા પછી; અને પ્રાચીન ગુજરાતને પણ ગુર્જરા નામ અણહિલવાડના આવડા વસના સમયમાં ઈ. સ. ૭૨૦ અને ૯૫૬ ની દરમિયાન મળ્યું હતું. * રા. કેવલ ભાંડારકરના સમર્થ નિબંધ પ્રમાણે તે—ગુજરાતના ઉત્તરાર્ધનું જ (ડૉ. ડીઅર્મન કહે છે તે જાગનું જ) નામ 'ગુર્જરદેશ' અથવા 'ગુર્જરા' હતું, ચાલુક્યોનો પ્રવેશ થયાના સમયમાં—એટલે ઈ. સ. ના ૧૦ માં ૧૧ માં મેકાના શુમારમાં—એ ('ગુર્જરા') નામ

§ 'વસન્ત' કાર્તિક સવત ૧૯૬૯, પૃષ્ઠ ૪૯૫—'પ્રેમાનન્દનાં નાટકો'.

† ડૉક્ટર ડીઅર્મન ફ્રેન્ચ "Linguistic Survey of India" Vol. IX, Part II, પૃષ્ઠ ૩૨૩, પેરા ૨ તથા તે સ્થાનેનો નકશો જુવો.

* સદરહ, પૃષ્ઠ ૩૨૩ પેરા ૨ જુવો.

દિગ્ગજ ભાગને પેણું પ્રથમ પ્રાપ્ત થયું હતું, અને આલુક્યોના સમયમાં પણ કેટલોક કોળ સ્વીકૃષ્ટિ ગુજરાતને લાઈ નાંખી જ લોકો જાણખતા હતા હું

અર્થાત્, સંજ્ઞાભા ઈ. સ. ના ૮ મા સૈકામાં 'ગુજરાત' એ નામ જ દેશનું નહોતું તો ભાષા ગુજરાતી હોય જ શી રીતે ? કદી એમ કહેવામાં આવે કે—દેશનું નામ ગમે તે હો પણ ભાષા તો ગુજરાતી શા માટે તે સમયે પણ પ્રચરિત ના હોય ? પરંતુ એમ માનવા માટે ઐતિહાસિક કે કોઇ રીસનો આધાર કશો પણ છે ? સંજ્ઞાભાં હિન્દુ રાજની કૃપાથી પારસીઓને વાસ મળ્યો તે વખત તે પ્રદેશની ભાષા હેમણે સ્વીકારી એટલાથી આગળ વધી તે ભાષા તે ગુજરાતી ભાષા હતી, અને તેથી પણ વધીને, ગુજરાતી તે સમયમાં સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે સ્થિરતા પામીને વૃદ્ધ થઈ હતી, એટલું બધું દરાવવા માટે 'કલ્પનાના તુરગી અને વેગનાળા ઘોડા' શિવાય બીજા કશો આધાર હોય તો જુદો વાત. આટલી હિમ્મતથી આ વચન તો ત્હારે જ વપરાય કે જ્યારે 'ગુજરાતી ભાષા' સ્વીકારી એમ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ કોઇ પણ વિશ્વસનીય ગ્રંથ, પદ, લેખ, ઇલાકિમાં હોય અને તે ભાષાના નમૂના મળ્યા હોય, અથવા તો તે દેશની ભાષા સ્વીકારી તે સમયમાં ગુજરાતી ભાષા પ્રચરિત હતી એ જાણત સ્વતંત્ર પ્રમાણ હોય. કેમકે ભાષા સ્વીકારી એટલા જ માત્ર બનાવ ઉપરથી ભાષા અમુક હતી અને સ્થિરતા પામી હતી એમ સ્થાપિત કરાશે નહિ. 'સ્થિરતા પામી શ્દ ઘર્ષ'—એટલે શું ? ભાષા તે વળી અશ્દ શી રીતે ગંભરે ? રા. જનું તાત્પર્ય હેતું સમજે છે કે—આધુનિક ગુજરાતીએ કેટલાક સૈકાથી જ સ્થિર રૂપ ધારણ કર્યું છે,—સાદોનાં આવ્યન્તર બધારણ વગેરે ભાષાનાં અંગેમાં વાગ્યા-પારનાં રૂપાન્તરો થતે થતે છેવટનું સ્થિર રૂપ ધારણ કર્યું છે,—તે સ્થિરતા આઠમા સૈકામાં પ્રાપ્ત થયેલી હતી. આ શિવાય બીજા અર્થ મંજવતો નથી, બીજા અર્થ કરવા જતાં અનર્થ જ થાય એમ છે. પણ રા. જની આ કલ્પના માટે કશું પણ પ્રમાણ છે ? રામસુલ-ઉલ્લા જીવંજી જમશીદજી મોદીનો "કિસ્મે-એ-સંજન" વિશેનો નિબંધ જોતાં પણ જણ્યારો કે પારસીઓ પ્રથમ સંજનમાં જોતયાં તે ઈ. સ. ૭૮૫ માં * એ વિદ્વાનના કહેવા પ્રમાણે 'કિસ્મે-એ-સંજન' (જ ઈ. સ. ૧૬૦૦ માં પારસી ભાષામાં એક નવસારીના પારસીએ લખ્યો છે તે) "શિવાય બીજું કોઇ પુરાણ લખાણ પારસીઓની હિન્દુસ્તાનની તવા-રીખ બાંધે સને આપતું નથી."

આમાં નરસિંહ મહેતાથી પણ લગભગ ૭૦૦ વર્ષ પૂર્વે ગુજરાતી ભાષા સ્થિરતા

§ "Gurjars" by Mr. Devadatta Ramakrishna Bhandarkar, M. A. માં ખાસ પૃષ્ઠ ૧૩-૧૭ જુવો. હેમાં સળજ પ્રમાણે એટલો બધો આખ્યા-છે કે ઉપરના મત પાકો સ્થપાયલો ગણી સકારો.

* બીજી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનો રિપોર્ટ, પૃષ્ઠ ૭૨-૮૫; ખાસ પૃષ્ઠ ૮૦-૮૭-૮૮. 'ફર્વ' ઝોવર્વેનભાઈનાં પ્રથમ સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખસંચાલનનાં ભાવણ પૃષ્ઠ ૧૧ મે નરસિંહ મહેતાનો સમય ઈ. સ. ૧૪૧૫-૧૪૮૧ આખ્યો છે.

પામી રૂઢ શ્રેણી સ્વતન્ત્ર ભાષા હતી એ કલ્પના જ કેટલી અસંભવની મીમા દર્શાવેછે તે રા. જા ને સ્પષ્ટ જણાતું નથી. પારસીઓ હાલ ગુજરાતી ભાષા બોલેછે, મોટેન્દ્ર, સ. ના ૮ મા સૈકામાં સંભળના પ્રદેશની ભાષા હેમણે સ્વીકારી તે વખતની તે ભાષા પણ ગુજરાતી હતી-એમ તર્ક જો એઓ બાંધતા હોય તો તે ભાષાના વિકાસક્રમ અને ઇતિહાસનો અનાદર કરીને જ હોયું જોઇયે. જેમ જેમ તે કાળની ભાષા રૂપાન્તરે પામતી ગૂંચેલી તેમ તેમ પારસીઓની ભાષા પણ રૂપાન્તર પામેલી-એ સ્વાભાવિક વિચાર અમને પણ સહે હોવા છે.

આ મહારી તર્કશ્રેણીને પુષ્ટિ પારસીઓના પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી સમજા રીતે મળેછે. અહિં યોગ્ય જ ઉદાહરણ એ ગ્રંથોમાંથી આપુધુ:—

इजिस्ति (इजिदिन) नामने पारसी धर्मग्रन्थ अवस्तामाथी पहेलीमां भाषा-
न्तर पायेला ते पहेलीमांथी संस्कृत भाषा-न्तर भोजे नेरियोसंग धवतनु करेहुं छि स.
१८१० मा अर्वेद शेरियारण दादाभाई लक्ष्म्यां पारसी पयापतना आश्रय नीये छपावी
प्रगट करेहुं छे. नेरियोसंग छि स ना १२ मा अथवा १३ मा सैकामां धर्ष गये अम म्भारा
मित्र मि. भंवेरण पेस्तनण भरेधाट मानेछे—(मि. भरेधाटनी विद्वत्ता अने शोधक्युद्धि
मानाई छे), अर्वेद शेरियारण आ समयनिर्भाषुना प्रश्नमां जतर्या नथी आ ग्रन्थना
१३ इस्तसेभ हेमण पेदा करेला त्हेमांथी धयाभरा इस्तसेभोमां ४३ मा 'हा' (प्रकरण)
थी मांडीने इटलाक 'हा' संधी अने अेकमा तो छेवट संधी संस्कृतनी साथे गुजरातीमां
पणु भाषान्तर आभांछे. आ गुजराती भाषान्तर नेरियोसंगे पोते भाजे कथां हने,
परतु हेना पछीना समयना भोजेहोअ करेला, अम अर्वेद शेरियारण मानेछे. अे भाषा-
न्तरे जेतान् म्भने अम पणु जणुपणु के छेवटना भागमा आपेक्षां भाषान्तरानी भाषा
आदभनना भागना भाषान्तरे करतान् जुदी अने पछीना समयनी गुजराती छे. यो ग्रंथ
नभना आपुधु:—

(क) पुण्यमर्त्यो गाथाऽ तह्यो रहिं न्मस्कार हु । प्रत्युत्तर वाणी होर्मिज्द तणीं प्रकृष्ट
वाणीं पूछवातणीं जरयुश्चतणीं .

॥ १ ॥ सुंदर ते मळी पिहरहिं केतलाईं मनुप्यनु शुभ कल्याण वर्तई । किं
इसइ साचईं केतलाइ मनुप्यनु पिह रहिं शुभ कल्याणनु कल्याण ॥ कहूं एकछि ।
ते इम बोलइ जु शुभ मळुं सहुं ति दीनितणूं दीधुं हुइ । दीनितुसिं चहुं कहं रहिं
शुभ कल्याणइ

(Ijisu, Notes, P. 14, Col I)

॥ १ ॥ अ. संस्कृत, आ. म. छे.—

नमो, युष्मज्य है गाथाः पुण्यात्मन्य. ॥ प्रत्युत्तरवाक होर्मिज्दस्य प्रकृष्टा वाक्
जरयुश्चस्य ॥

(૧૬) સર્વ ઉપર પામે જે સ્તુતિ' દગ્ધની કરે તે પાંચ' ગાપાને નદ્ભતિ કરાવે તેને ઘણુ સ્વામિ આપે ॥ પુણ્યના લાભને ઇચ્છાને કરે તેને સ્વામિ વિજયને કરે પૃથ્વીની વિભૂતિને આપે ॥

જે ગાથા નિત્ર અતિ જે પુણ્ય કરે તેની વિભૂતિને સ્વામિ રક્ષા કરે વેહેલ પ્રમ-
વનતિ ત્રિપે યિહ લોકને વિષે વિભૂતિ લામ અને અનિલામ તિશ્રિત જેમ મનીસને
પુણ્યકરે લામ સ્વામિ કરે ॥†

(Ditto, Notes, P. 32, Cols 1 & 2)

આ બે નમૂના સરખાવતાં જથ્થાશે કે પ્રથમનાની ભાષા અને બીજાની ભાષા વચ્ચે
લાંબા સમયનું અંતર છે. છિ, હુદ, ચર્તદ્ એ વર્તમાનકાળ તૃતીયપુરુષ એકવચનનાં
રૂપો નં. (ફ) માંનાં વિ. સવત્તા પદરમા ચતકની આસપાસનો સમય સૂચવેછે, ત્કારે નં.
(જ) માં પામદ, કરદ, આપદ ઇલાદિ નદિ, પણ પામે કરે આપે ઇલાદિ રૂપો અતીતીત
શુભરાતીનું દર્શન કરાવેછે. નં. (લ) વાળું ઉદાહરણ અન્યના છેક છેવટના ભાગમાંથી છે,
જે એક ઉચ્ચત્તેજની લખ્યા માય નથી, (અન્યનો colophon નથી તેથી), પરણ છેવટ
અધી હેમાં શુભરાતી ભાષાનંતર પણ છે, તેથી લાગે છે કે પાછળના સમયમા એ વધારા-
નો ભાગ દાખલ થયો હશે.

નં. (ક) ના ઉતાશમાં તલ્લોરદિ, વિહરદિ (= તલમને, જોડને) શબ્દોમાં ચિહ્ન
પ્રત્યય છે તે (શ. દેશવશાસ્ર મુવે "મુધાવબોધ યોગિતક" ઉપર કરેલી ચર્ચામાં* બતાવ્યું
છે તે) "મુધાવબોધ યોગિતક" (સવત ૧૪૫૦) માં નજરે પડતો પદો તેમ જ

॥ ૧ ॥ ૧ સુંદર: સ: यस्य शुभं केष्यश्चित् । (કિલ કેષ્યશ્ચિત્ મનુષ્યેભ્ય.
શુભાન્ત્ यस્ય શુભં) (અસ્તિ કશ્ચિત્ પત્ર દૂને યત્ શુભ દીનિત. । દીનિત: સર્વ-
સ્યશ્ચિત્ [સર્વસ્ય કસ્યશ્ચિત્] શુભમ્) ।

* વીંતી = (હોર્મજદને પૂજાતા) ધર્મે પાળનાર એમ અર્થ જણાયછે.

† મૂળ સંસ્કૃત આ પ્રમાણે છે —

સર્વે ઉચ્ચૈસ્તરં પ્રાપ્નોઽન્તિ [પ્રાપ્તુઽન્તિ] યત્ સ્તુવંતિ રજિસિં યે અમી (પંચ-
ગાયા: સ્વાયં કુર્વંતિ) તસ્મે [તેજ્ય:] પ્રકૃષ્ટં દદાતિ સ્વામી ૧૬. લામામિલાપો
વિજયકર: વૃદ્ધિ: પૃથ્વીમૂતે [૦ વિમૂતે.] ૧૭. રક્ષાં યત્ પુણ્યં પૃથ્વીમૂતે: [૦
વિમૂતે:] અધિપતિપુણ્યં યત્ પૃથ્વીભ્યા: [પૃથ્વ્યા:] વિમૂતે: લોભં લાભમત્તમં
(કિલ યત્ મનુષ્યાણાં લાભં કુરુતે) ૧૮. સર્વેવાં મુક્તાત્મનાં પંકથે ॥

ટીપ:—[ ] આ પ્રકારના જૂણાવાળા ગ્રંથમાં એવંદ શેરિયારજીએ સૂચવેલા સુધારા
વગેરે છે, ( ) આ પ્રકારના જોળ કાંઈકમાં મૂળ અન્યમાંની ટીકા મૂકેલીછે.

ચતુર્થાના અર્થવાળો પ્રત્યય છે; એ પ્રત્યય ‘વસન્ત-વિલાસ’ (સંવત્ ૧૫૦૮) માં પણ
રા. કેશવજીએ બતાવ્યો છે. આ પ્રત્યય આ પારસી અન્થમાં ઠેર ઠેર નજરે પડે છે:—

- (૧) હે મહત્તર હે મહાજ્ઞાની હે સ્વામી તું મુજ રહિં ઇસુ માને
(૨) જુ કર્મ કૃતક મારા રહિં પ્રસાદ દીધુ ઇમ ચોલડ*
(૩) ઘાતક દુરાચારી રહિં ઘાત કર । ઉત્તમ રહિં । ઉત્તમ વિમુક્તિ ॥†
(૪) જુ મહારા મન રહિં ઉત્તમવળૂં પામ્યું ।

(Eo Notos, P 15, Col 1)

ધત્યાદિ, ધત્યાદિ.

આ પ્રત્યય (રહિં) ના પ્રમાણથી આ પારસી ગુજરાતી ભાષાન્તરને સંવત્ ૧૪૫૦
ની આસપાસના સમયમાં મૂકીએ તો બહુ બુલ્લ નહિં આવે; એ પ્રત્યય અન્તિમ અપ.

§ સિ. હે. ૮-૪-૪૨૫ માં સૂત્રમાં હેમચન્દ્રે અપભ્રંશમાં વપરાતા રેસિ, રેસિ પ્રત્યયો
તાદૃશ્ય (હેને માટે — એ અર્થ) દર્શાવનારા કહાણે; હેતું પછીના કાળમાં : રૂપા-
ન્તર થઈ રહિ, રહિં થયું હશે ? ‘વસન્તવિલાસ’ માં (૧૩ માં શ્લોકમાં) રેસિ છે
અને (૭૨ માં) રહિં છે—તેવાત આ તર્કને બાધક વખતે થાય. પરંતુ એમ પણ
મળે કે અમુક સમયમાં બંને શબ્દો પ્રચારમાં હોય; જેમ ‘કશું’ અને ‘શું’ એમ બંને
શબ્દો ‘શું’ એ અર્થમાં સામાન્ય પ્રેમાનન્દના સમયમાં હતા તેમ; અથવા જેમ ‘હઈ,’
‘આહઈ,’ બંને રૂપ ‘કાન્હડે પ્રબન્ધ’માં નજરે પડે છે તેમ. (‘કાન્હડે પ્રબન્ધ’,
રા. હાલાભાઈ દેરામરીએ પ્રગટ કરેલો, ૫૪ ૧૧ જુલો.)

આ રહિં પ્રત્યય ‘સિદ્ધહેમચન્દ્ર’માં નજરે પડતો નથી; તેથી અનુમાન થાય કે
ઈ. સ. ના ૧૧ મા ૧૨ મા સદ્કામાં અને ૧૪ મા સદ્કાના મધ્ય ભાગની વચમાં
આ રૂપ ઉત્પન્ન થયું હશે. (હેમચન્દ્રનો સમય ઈ. સ. ૧૦૮૯ થી ૧૧૭૩ અને રહિં રૂપ
જૂનામાં જૂનું ‘સુધાવબોધ વ્યાક્રિક’ માં સંધિપ્રકરણમાં પછીના અર્થમાં ઠેર ઠેર વપરા-
યું છે, તેથી તે સમયમાં બહુ જ પ્રચાર હશે એટલે હેની ૫૦ વર્ષ પૂર્વેની મર્યાદા તો લેવાશે જ.)

* યત્ સદાઃ કર્મકૃદ્વિધિઃ પ્રસાદં યચ્ચ વચસિ એમ મૂળ સંસ્કૃત છે; ‘કર્મ
કરનારા રહિં’ (કરનહાર રહિં) કે હેવા શબ્દોને બદલે કૃતકમારા રહિં એમ થયું
જણાય છે. વચસિ (વચનમાં) નો અર્થ ખોટો કરી (ઇમ) ચોલડ (ખોલે) એમ
બુલ્લ થઈ જણાય છે.

† મૂળ સંસ્કૃત આમ છે:—

વિઘાતં વિઘાતકેષ્યઃ ઉત્તમાં વિમુક્તિમુત્તમેષ્યઃ.

અહિં કર એ ગુજરાતીમાં અર્થ બદલી નાંખેલો; ઉત્તમ રહિં પછી વિરામાંચકન
પણ ખોટું છે.

બ્રાહ્મણમાં જણાતો નથી, અને સંવત ૧૪૫૦ ના ‘મુઘલાવબોધ’માં છૂટથી વપરાયો છે, તે જ છૂટથી આ પારસી અન્યમાં પણ વપરાયો છે; તેમ જ નેરિયોસંગના સમય પછી ગુજરાતી ભાષાન્તર થયેલાં ઉપર કહ્યું છે તે જોતાં આ સમયકલના ખોટી નથી લાગતી.

‘લુદ્-અવસ્તાર્યઃ’ નામનો અન્ય પણ ઉપરની પારસી ધર્મઅન્યભાષામાં ઈ. સ. ૧૬૦૬ માં એ જ પારસી પંડિતે પ્રગટ કર્યો છે. એ અન્યના એક હસ્તલેખની લખ્યા સાલ ૫૪૬૭ઈ સન ૭૮૪ (= ૫ ઈ. મ. ૧૪૧૫ = વિક્રમ સંવત ૧૪૯૧) છે; તેમાં ગંરૂતનાં ગુજરાતી ભાષાન્તર પણ છે; હેમાં એક જ નમૂનો મુક્યું:—

(ગ) ‘પ્રાદ્ આદિ પિહલું ઇઅજદમદ સદિરીઆર તીણિ સમદ પદિદવી પદ્ માંની માહિ સુવણ્ણદિ બિ હમ્મર દીનાર જર નસાડરી સમુઅય પૂર્વાયાર્પિ પરમાની આરી. વાદ માહિ કદિઆ અહિ તી તહો સર્વ પતિ ગુર આગલિ કદિઆ છે.’

(Notes, P. 15. Col. 1.)

અહિ ‘અહિ’ (= છે) એ ૩૫ ખાંમ ધ્યાન ખેંચે છે.

આ અન્યમાં વૈવાહસ્ય [વિવાહસ્ય] “પરમાની” (વિવાહવિધ) ના પ્રકરણમાં એક સ્થળે મા નારી અન્યેવાં ફામય એમ છે તેવું ગુજરાતીમાં (Notes ના એ જ ૫૪માં.)

“અનેરા” પુરૂષ તણી સ્ત્રી અથવા ભર્તારહીત નારી રહ્યું કામાર્થ તણુર વિપદ સુ હક ”

એમ ભાષાન્તર (કાંઈક શિથિલરૂપે) આપ્યું છે; ત્યાં પણ રહ્યું પ્રત્યય નજરે પડે છે. (રહિ, રહઈ ઇલાદિ રૂપાન્તરો એ પ્રત્યયનાં છે.) ભાષાન્તર સંવત ૧૪૭૧ (૧૪૭૦) પૂર્વે જ થયેલું; અર્થાત્ આ રહિ (રહઈ) પ્રત્યય વિક્રમ સંવત્તા ૧૫ માં સૈકાની આસપાસનાં સમય સ્ત્રી જરો.

† નિશ્ચિત ગણતરી પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૪૧૪ અને વિક્રમ સંવત ૧૮૭૦

† અહિ ‘અનેરા’ શબ્દ માત્ર ‘અન્ય’ એ અર્થમાં જ જણાય છે. “મુઘલાવબોધ ઐકિતક” (૫૪ ૧૫, કોલમ ૨) માં પણ

અનેરા તણડે । અન્યદીયે ।

એમ છે ત્યાં પણ એ જ અર્થ છે. ‘અપૂર્વ’, ‘વિશ્વશાસ્ત્ર’,—એ અર્થ હાવ ‘અનેરું’ શબ્દનો છે; અને અન્યતર એ વ્યુત્પત્તિ જોતાં સુધરિત જણાય છે.

હવે એક બીજો નમૂનો આપું છું.† અર્દા ઘીરા (યા ને અર્દા ઘીરાફ) નામનો એક પારસી અન્ય છે. હેતું સંસ્કૃત અને ગ્રીક સંસ્કૃતનું ગુજરાતી શાાપાન્તર ચયેલું, તહેનો એક હસ્તલેખ મ્હં મિ. બ્રહ્મિરામગોર અંકલેસરિયાના ધરમાં નજરે પડ્યો છે. એ હસ્તલેખની લખ્યા સાલ વિક્રમ સંવત ૧૫૦૭ છે. હેમાંથી નીચેનો નમૂનો આપું છું:—

(૧) अहं अप्रच्छं यत् अस्याः तनउ 'न' किं पातकं कृतं यत् ('?') त धसाध गयेछे)
આત્મનો એવં મહાન્ દુઃસહતરઃ નિગ્રહઃ ક્રિયતે

(ગુજરાતી)

મહ પૂછડેં જત ર્હં સ્ત્રી તાળ 'તનઉ' શરીર' કસેંડં પાતક કીધડં 'જીણે' પાપ કરી 'આત્મારહં' હસડ દોહિલડ નિગ્રહઃ કીજડ આછિ '.

આ બાપા પણ વિક્રમ સંવત ૧૫૦૦ ની આસપાસની જણાયો. આત્મારહિં (= આત્માને, આત્માનો) એ શબ્દમાત્રા રહિં પ્રત્યય પણ ઉપર ચર્ચેલો તે જ નજરે પડે છે. મંછિ (= છે) શબ્દ પણ ધ્યાન ખેંચશે.

આ હસ્તલેખ 'અધ્યાત્મ વહિયામશુત અધ્યાત્મ લક્ષ્મીધર' નો લખેલો છે (નકલ કરેલો છે.). તે જ સાલમાં (સંવત ૧૫૦૭ માં) એ જ લહિયાએ સેક ફટક હસ્તલેખ લખેલો છે હેમાંથી ઉવરનો એક નમૂનો આપું છું:—

(૨) १००० मोत समसांरणी १ । तेवन् एक सहुत्त जोतरी समस्याणनी वगत
'समस्याण बलत्तू हूड ३ 'त्रन वेहेत भूम छांडीइ' तह'॥ आनस लइनि । जात कीजइ

† અર્દા=પવિત્ર; ઘીરા માણસનું વિશેષ નામ છે. આમ મિ. બ્રહ્મિરામગોર અંકલેસરિયાએ મ્હને કહ્યું છે.

૧ આત્માબ્રહ્મરામ પ્રગટ કરવા માટે સર્વિતર વિધિ બતાવનારુ આ લખાણ છે. હેમાં આટલી જોત ડુબારને ત્હાંથી લેવી, આટલી જોત સતીને ત્હાંથી લેવી, ધ. ધ. વિગતોની પછી છેવટે ૧૦૦૦ રમશાનમાંથી લેવાની ત્હેનો વિધિ આ ઉતારામાં છે.

* આ લેખમાં ઘણે જાણે માત્રા અક્ષરના ડાબા ત્હાંધે ઉપર મૂકેલી છે. તે અથવાત ઉતારામાં બતાવી છે. શબ્દોની પછી કોઈ રેખા જોવાણમાં શબ્દ છૂટા પાડવા માટે તથા વાક્યને અને ઠેક ઠેકાણે મૂકેલી છે તે, પણ અસલ પ્રમાણે દર્શાવી છે.

મમસ્યાંન ઠાહાર § સીલાવા દીજિ' તિહા યકી ર ત્રન જવહેત મૂમ છાંડી' નવી જોત કીજિ' જોત માંહિનુ આતસ લઈ' તોલગિ જોત કીજિ' તાલગિ આગલી જોતનુ ઠાહાર § સીલાઈ' તિહા યકુ લઈનિ પાત્રિ મેલવી' બીજી જાત કીધી અઠિ' તિહાનુ ઠાહાર § સીલાઈ' તોલગિ પાત્રિ રહિવા દીજિ' નેતીવેરે પછી સહજેજોત પ્રમાણ હુડ

આ ઉતાગમાં અછિ, તિહાં, હર, જીજિ, કીલિ, સીલાઈ (કીચી થાય), પાત્રિ (= પાત્રમાં), ઇત્યાદિ પ્રયોગો મુલતઃ ૧૫૦૦ ની પૂર્વતી ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ બતાવી દેછે. એમ પણ નહિં કહેવાય કે એ સમય કરતા અતિપ્રાચીન અપભ્રંશનો આદર આ સર્વ ઉતારાઓમાં કરાયો હશે; એ કલ્પના જ સ્વતઃ અસંભવનીય છે. મધ્યભાષામાં સ્વાભાવિક રીતે, પોતાની માતૃ ભાષામાં જ આ સર્વ લખાયલું સ્પષ્ટ રીતે જણાયછે.

આ ભાષામંડળના દર્શન પછી પણ એમ જ આગ્રહ રહે કે પારસી ગુજરાતીમાં આરંભથી જ હાવના જેવી ગુજરાતી જ હતી, તો રા જ્ઞાતા આગ્રહને ધન્યવાદ આપીશુ, —તર્કશક્તિને નહિ. પારસીઓમાં ગુજરાતી ભાષાની સ્થિતિ સંવત ૧૫૦૦ અને તે આમ-પામ જ આ પ્રાચીની હતી, તો સંસ્કૃતમાં એઓ ઈ. સ. ના ૮ મા મૈકાના અન્તમાર્ગમાં ઊતર્યા તે વખતની હેમંતે સ્વીકારેલી ભાષા તો સવિશેષ પ્રાચીન—પ્રાકૃત, અપભ્રંશની પણ પૂર્વની પ્રાકૃત અથવા તો આરંભકાળની અપભ્રંશ ભાષા—હોવા બાબત હવે સંશય રહેશે ખરો ? છતાં તે વખતે ગુજરાતી ભાષા સ્થિરતા પામી રૂઢ થયેલી હતી એમ કહેનાર-ને શુ કહીશુ ?

(અપૂર્ણ)

નરસિંહરાય ભોળાનાથ.

§ છાહાર હશે : મં દ્વાર, પ્રા. છાર=રાખ (આખેના કોશમાં દ્વાર=ashes છે). છાર-શબ્દ 'રાખ' ના અર્થમાં નીચેના પ્રાચીન ગુજરાતી લેખોમાં વપરાયેલો જણાયછે—

(૧) છોલી તુંદ્ર ચિ કિં ન મૂડ કિં ન હુડ છારહ પુંજ ।

ઘરિ ઘરિ મિલ્લ ભમાડીંદ જિપ મેંકહુ તિમ મુંજ ॥

('મુંજરામા' માથી; શાસ્ત્રી મળવાલે કૃત 'ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ' ૫૪ ૪૩, ઈ. સ. ૧૮૯૬ ની આવૃત્તિ).

છારહ મુંજ=છાર (રાખ) નો પુંજ (ટગલો)

(૨) આગિ દાધા પાલવઈ હેચા ઘાંધઈ વૃક્ષ ।

નારો હુતાશનિ જાલિયા છાર ઉડડ ધિયો લક્ષ્ણ ॥

(સંદર્ભ, સંદર્ભ)

મિધીમાં 'છાર' =રાખ છે.

અરુ નાનના "અન્ય સાહેબ" માં પણ છાર શબ્દ 'રાખ' એ અર્થમાં દોઢો.

પતંગીઉં.

કોઈ સાધારણ વિદ્યા બુદ્ધિ કે બળવાળા રાખ્સને, ઉછેપ કરતાં વક્તાઓ અને, લેખકો હેમને પતંગીઆની સાથે સરખાવે છે. અને પતંગીઆને એટલું બહુ તુચ્છ અને ઉપહાસને પાત્ર સામાટે લેખીએ છીએ એ સમજાવું મુશ્કેલ છે. હા. સર્થ, ચંદ્ર જેવા મહાન પ્રકાશ-વાળા પદાર્થોનું અસ્તિત્વ જ કદાચ ખિચારા પતંગીઆના અપમાનનું કારણ હશે. પરંતુ પતંગીઆમાં તો ચોડો ધણોએ પ્રકાશ છે અને અમારામાં અમારી પામે તો કશુંએ નથી. આ અંધકારમાં-જગતમાં જન્મીને પોતાના પ્રકાશનો મ્હ કંટલાને રસ્તો બતાવ્યો. મ્હને જોઈને કોણે અજાણ્યા પહાડોમાં, વાવાઝોડો વચ્ચે-વિપતિના સમયમાં, અંધકારમાં કહ્યું “આલ બાઈ, પણ પ્રકાશ દેખાય છે, એ પ્રકાશને આધારે આગળ ચાલીએ” ?

આ સસાર ઘોર અંધકારમય છે. એ અલેખ અંધકારમાં કશું સહે તેમ નથી. પ્રકાશ વિના આશુનું બહુ જ અઘડું છે. ન્યારે સૂર્ય ચંદ્ર પ્રકાશ છે ત્યારે અમે રસ્તે ચાલી શકીએ છીએ અન્યથા નહિ. આ ન્હાના મ્હોટા તારા પણ આકાશમાં ચમકી જરીક પ્રકાશ છે, પણ મેઘલી રાતે એ પણ છુપાઈ જાય છે. ચંદ્ર સૂર્ય સૌ સુદિનના જ સાથી છે. દુઃખને દિવસે, ક્વખતે, મેઘલી રાતે, વીજળીના ચમકારા વચ્ચે-મૂસળધાર વરસાદ નીચે તો કોઈ દિવસે પડતું નથી. મનુષ્ય-નિર્મિત યત્રોની પેઠે તેઓ પણ દરે છે “Horanon numero nisa serenas” ન્હાનકડા પતંગ. કેવળ તુંજ-હુદ્ર-હુદ્ર પ્રકાશવાળું-રહેજમાં મૂરી જનાઈ સદા મૂએલા જોતું તુંજ એ અંધકારમય ભીપણ સમિએ-મૂસળધાર વર્ષાની મેઘલી રાતે ત્હારી હુદ્ર પાંખ ચમકાવે છે. તુંજ એ ભીપણ અંધકારમાં અંધાઈ મિત્ર અને છે. ન્હાલા. તું! મ્હને અત્યંત પ્રિય છે.

તું મ્હને વિશેષ પ્રિય છે કારણ કે ત્હારામાં ચોડો-બહુ ચોડો-પ્રકાશ છે. તું અંધકારમાં છે અને બાઈ હુ પણ અંધકારમાં છુ. શું અંધકારમાં સુખ નથી? તું તો સદા અંધકારમાં જ રહ્યો કરે છે. કહે. શ્રાવણ ભાદરવાની અંધાની રાત્રે જગત અંધકારથી ટકાઈ જાય છે. ચંદ્ર નથી હોતો-તારા નથી હોતા. આકાશનો ગભીર આસમાની રંગ, પૃથ્વીની દીપમાલા ખીલેલાં પ્રખોની શોભા કશું નથી હોતું. કેવળ અંધકાર-ઘોર અંધકાર છવાઈ રહે છે. કેવળ અંધકાર રહે છે અને તું રહે છે બાઈ! કહે. અંધકારમાં શું સુખ નથી? ન્યારે એલી થાય છે, હડો કાળજમાં પેસી જાય એવો પવન સુસવે છે-વિજળીઓ ચમકે છે, લોકો પોતપોતાના ઘરમાં દાર અંધ કરી બેસે છે, ત્યારે એક પાંદડા પરથી બીજા પર ટપ ટપ પડતાં પાણીનાં દીપાં વાળાં વૃક્ષો વચ્ચે તું આનંદથી ફરતું દેખાય છે કહે તો ખઈ બાઈ, અંધકારમાં શું સુખ નથી?

મમજી સાવધ રહીએ. એ પણ સમજાએ કે આ મંસાર બગડે છે. ક્ષણિક છે. તું પણ ક્ષણિક છે, હું પણ ક્ષણિક છું. હું અને તું બન્ને વધ્યોક્તિનાં વાવાઝોડાને મોટે જ નિર્મો-એલાં છીએ. રહીએ શા મોટે ? આવ બાઈ, ઉકારો પણ ક્યાં વિના બળતાં બળતાં—અનેક જવાબાઓમાં બળતાં બળતાં—સઘળું સહન કરી લઈએ !

નહિ તો ચાલ મરી જ નહીએ ! તું દીપકની ચોમેર ચક્રર ખાઈ ખાઈને બળી મર અને હું આશારૂપી પ્રબળ પ્રજ્વલિત અને કદી ન જુગાતા અમિતુડની ચોમેર ભમી ભરમીજૂત યઈ જઈશ ! તારા દીપકમાં શી મોહની ભરી છે એ તો હું નથી જાણતો. પરંતુ મહારા આશાના અમિતુડમાં તો અવશ્ય મોહની છે એ અમિતુડમાં હું કેટલીએ વાર કૂંચો, કેટલીએ વાર બળ્યો. પરંતુ મરી ન શક્યો. એ આશાની મોહની શી છે તે હું જાણતું છું. તીવ્ર લાલસા છે કે પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરીને સંસારને હું પ્રકાશિત કરું ! પરંતુ હાથ ! આપણે પતંગીઆં છીએ ! અમારા પ્રકાશથી કશું પ્રકાશમાન નહિ થાય ! તું આ બકુલકુળેના મોરચો મન-મધતા અંધકારમાં તારો હૃદય પ્રકાશ જુગાવી દે. અને હું ? હું પણ જલમા-સ્થનમાં-રોગમાં હું ખમાં જ્યાં નિર્માણુ હશે ત્યાં-અંધારને ક્યાંઈ પણ મહાગ તુલ્ય જીવનનો પ્રકાશ જુગાવી દઈશ.

અનુધ્ય—અદ્યોત.

સન્ધ્યા.

(વસન્તતિલકા.)

સન્ધ્યા તણી પ્રસરિ છે અહિં દિવ્ય શાન્તિ,
જોને કુસુમય દિને નભકેરી કાન્તિ
પેલો વિભાકર ખડે ત્યમ અસ્ત પામે,
તેની પ્રભા વિમલ અખિધ મહા વિરામે ! ૧
મન્ધ્યા કવિહૃદયમાં સિત વા કરે છે—
ફેડે સુરમ્ય વળિ તારકયુગ્મ નીચે
પ્રીતિસતા હૃદયમાં કવિના, ચાલે ફેલે,
રેકે કુલો સિત કરી ત્યજ લેજા, ગામે ! ૨
કે આ વસન્ત—લક્ષ્મી કમલ—નિર્ભરા થે,
ગ્રેમે કરે વિવિધ મોહક આમ કેલી ?
છેડે અહો ! સુખમ વાર વળી પ્રીતિપ્રાપ્ત—
સન્ધ્યા કરે અહિં, જુઓ અતિ દિવ્ય ગાના ! ૩

જનાર્દન નાનાભાઈ પ્રભાસ્કર.

સાક્ષર વર્ગ માટે ઉત્તમ ખોરાક.

૧. પ્રેમથી મુક્તિ—મુક્તિના અનેક પ્રકારોમાં પ્રેમ એ મુક્તિનો રાજયોગ મનાય છે. આ પુસ્તકમાં પ્રેમની પૃથક્કરણ પૂર્વક તેની મહત્તા અનેકમુદે પૂર્વક વર્ણવવામાં આવી છે. મંથકાર પ્રસિદ્ધ વક્તા મુનિશ્રી ચારિત્ર વિજયજી. મુદ્ર ૩. ૦-૮-૦.
૨. પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ—નિવૃત્તિ માર્ગથી પ્રવૃત્તિ માર્ગ એટલે છે એમ મંથકારે મજબૂત દલીલોથી સિદ્ધ કર્યું છે. મૂલ્ય ૩. ૦-૬-૦.
૩. સદ્વ્યક્તા—છટાકાર બાપજી કરવાની કુંચી મંથકાર પંડીત લાલન. મ. ૦-૧૨-૦.
૪. આત્મજ્ઞાન—મંથકાર પંડીત લાલન ૩. ૦-૮-૦.
૫. કયા ધૈર્યે આ વિશ્વ રચ્યું. ૩. ૦-૪-૦.
૬. પરમાત્મ દર્શન—મંથકાર યોગનિષ્ઠ મુનિ જુદિસાગરજી. ૩. ૦-૧૨-૦
૭. પરમાત્મ જ્ઞેયોતિ—મંથકાર યોગનિષ્ઠ મુનિ જુદિસાગરજી ૩. ૦-૧૨-૦
૮. યોગીરાજ શ્રીમદ્ આનંદધન પદ્માવાચ્ય સંમત કર્તા શ્રીમદ્ જુદિસાગરજી ૩. ૨.
૯. કાવ્યકુંસુમકર—૩. ૪-૦-૦
૧૦. શકલ શાસ્ત્ર નિરૂપણ—૩. ૩-૦-૦
૧૧. પરમજ્ઞેયોતિ પૃથ વિશન્તિ—૩. ૦-૮-૦
૧૨. મહાત્મા જુદ ચરિત્ર. ૩. ૦-૪-૦.
૧૩. જુદો ઉપદેશ. ૩. ૦-૪-૦.
૧૪. સમાધિ શતક. ૩. ૦-૮-૦.
૧૫. શિવવિલાસ. ૩. ૦-૧૨-૦.
૧૬. વિદ્યાચંદ સુમતિ નવલ કથાઓમાં અતિ ઉત્તમ નવલ કથા છે. મૂલ્ય ૩. ૧-૦-૦.

પોષ્ટજી વી પી ખર્ચ જુદ.

લખો—મેઘજી હીરજીની કુખની જુદમેલર્સ એન્ડ પબ્લિશર્સ.

પાવણ નં. ૫૬૬—મુંબઈ.

Training in the meaning of Life

" Writing on Modern Education in the November number of the Millgate Monthly, Mr Wilfred Wellock says our elementary schools are moulding excellent serfs and our public schools are turning out model tyrants

In regard to education, liberty, it is pointed out,—is the great essential, whereas the ruling spirits in the politico-religious world seem to have in mind a condition of absolute uniformity, the training of a Lollard law-worshipping community Not life or individuality and manhood, but a merely dutiful citizen is the ideal aimed at The greatest weakness in the system of education is the lack of moral or life-training. Nowhere do we instruct the youths and maidens of our land in the Science of life, the art of living Hitherto the duty of teaching life has been left to the Church, but the time has now come when that function must be taken over by the people themselves The greatest needs of the times are a quickened social conscience, the introduction of a habit of moral thinking, and the creation of a new theory of values It is because of the decay of morals that economics has become divorced from ethics and the life of business from the life of religion There might be some hope for us if while the public schools were producing plutocrats the elementary schools were producing democrats But that is not the case Boys leave the public schools with the idea that they are superior people, whose function is to control and employ the great body of the nation's workers, and the elementary schoolboy is trained to adapt himself to the theory that the world was made for the rich Our boys and girls should be shown the iniquity of modern civilisation, and be made to realise the real meaning of culture They should be trained to think about life, the meaning of life and morals, and of society and civilisation "

—(From " *The Return of Returns* ")

वसन्त

इदं सत्यं सर्वेषां मृताणां मध्येस्य सत्यस्य सर्वाणि यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमव्यात्मं सत्यस्तजामयोऽमृतमय-पुरुषोऽयमेव स योऽयमारुहेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्याग्र प्रमदितव्यम् । धर्माग्र प्रमदितव्यम् । कुशलाग्र प्रमदितव्यम् अथै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष १२, अंक ११.

[भासिक]

मार्गशीर्ष, संवत् १९७०.

तन्त्री—डॉन. रा. अ. रमणुआथ महीपतराग नीपकः. पी. जे. जे. जे. पी.

ॐ विष्णु व्याख्यानने उत्तर	५११
(श्री. आनन्दसिंह आपुताड मु. जे. जे. जे. पी)	
सांस्कृतिक, मानसिक अने आध्यात्मिक सन्नीत हस्तना.	५७७
(रा. रा. ब्रह्मसिंह आस्तित्वराग वाराण. संगीत शिक्षक)	
पुस्तक अने कवि चर्चा प्रवर्ध	५८५
(रा. रा. लीलादास भजनदास देसाई)	
पंक्षित	५९०
(रा. रा. तनसुभराग तनसुभराग त्रिपाठी जी जे)	
अतितामां असंभवहोष	६०१
(रा. रा. नरसिंहराव भोजानाय, पी. जे. सी. जे.)	
बोधी भुवराती साहित्यपरिषद्ना अर्द्धवाक्यना जेक ज्ञाना भाषातुं अर्थदर्शन	६०७
(रा. रा. नरसिंहराव भोजानाय, पी. जे. सी. जे.)	
मानव व्यवहार औपनिषासिक दृष्टिसे अवलोकन.	६११
(रा. रा. " रा. रा. " पी. जे. ")	

अभिलाषा—'पी युनीयन' प्रिन्टिंग प्रेस क. ली. भां मोतीलाल शाभगदासे छात्रुं,

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રોની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-આદિસ”ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-આદિસ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ બાવાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ અન્ય કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી. તથા એ લેખ બાવાન્તરરૂપ છે અને અમુક અન્યનું અન્યના બાગનું કે લેખનું બાવાન્તર છે એમ અમેાને લખી જણાવવું. તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સઘળી જવાબદારી બાવાન્તર કર્તાને સિર રહેશે.
- ૫ ઠાઈ પણ લેખકનું અસહ લખાણ-એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો યા કર્યો હોય કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમેા બધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

લોકો મેલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકારની પ્લેગ માટે.

શુભો પાડે છે પણ તે માટે ખાટલીવાળા એમ્યુરીક્સચર જાડુ જેવો ઇલાજ છે કહ્યું પીવા ન ગમે તો તેજ માટે વાપરો ખાટલીવાળા એમ્યુ પીલ્સ ફ. ૧) ખાટલીવાળાની અંબરીયલ શકતીની ગોળીઓ ફૅ ૧૧--ખાટલીવાળા દુધ પાઉડર ફાંતનો દુખાવો નરમ પાડી ફાંત મોતી જેવા સાફ રાખે છે. કીંમત આના ૪--ખાટલીવાળાનો દરાજનો મલમ એકજ દીવસમાં દરાજ ખુજલી સાફ કરે છે આના ૪ સરવે ઠંકાણે મળશે.

હો. લી. ખાટલીવાલા જે. પી. વરલી. લેખોરેટરી મુંબઈ.

છપાઈ જલદી પ્રસિદ્ધ થશે.

ઉષાનન્દિની.

પ્રાદેસર બેઈનકૃત A Hoifer oft he Dawn નામની રસમય વાર્તાનું

શુજરાતી ભાષાન્તર.

રવ. સૌ. ભીમિલાનું કરેલું.

પ્રગટ કરનાર આંકરફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, મુંબઈ.

આવતો અંક વી. પી.

જે આહકોનું ચાલુ વર્ષનું લવાજમ નહીં મળ્યું હોય તેને પોપનો અંક વી પી દ્વારા મોકલવામા આવશે તે સ્વીકારવાની વિનંતિ છે.

વ્યવસ્થાપક.

લવાજમમાં ફેરફાર.

મર્ચ માટે વર્ષ એકતા રૂ. ૨—૮—૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

નવા વર્ષથી લાઇબ્રેરીયો સ્ટુલ માસ્તરો તથા રૂ. ૨) ભરતા આહકો પાસેથી અન્ય આહકો સુગળ રૂ. ૨—૮—૦ (પોસ્ટેજ સાથે) લેવાનો રીવાજ રાખ્યો છે માટે તે પ્રમાણે લવાજમ મોકલાવવું. જે લાઇબ્રેરીયો તથા સ્ટુલ માસ્તરો તથા આહકો રૂ. ૨) અગાઉથી નવા વર્ષના ભરી ચુક્યા છે તેમણે બાકીના ૦—૮—૦ ટપાલ દ્વારા ૦—૭—૬ આનાની રીકીટો મોકલી ભરી દેવા. ને જેમને ચાલુ રહેવાની ખુશી ન હોય તેમણે જવાબુ એટલે અમારે ખર્ચે તેમને રૂ. ૨) પાછા મોકલીશું.

જે લાઇબ્રેરીયો તથા સ્ટુલમાસ્તરો અને અન્ય રૂ. ૨) ભરતા આહકો રૂ. ૨—૮—૦ મોકલાવવા ખુશી ન હોય તેમણે મહેરબાની કરી અગાઉથી જણાવી દેવું જેથી નકામા અંકો બીડવાની ગફલત ન થાય. એજ નમ્ર વિનંતિ છૂટક નકલ એકતા દર ફારમે એક આના પ્રમાણે.

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
त्मस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુડાલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ મૂર્ત્ય
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૨, અંક ૧૧.

[માસિક]

માર્ગશીર્ષ, સંવત ૧૯૭૦.

એક વિચિત્ર વ્યાખ્યાનનો ઉત્તર.

(આતુસંધાન ૫૪ ૫૧૬ થી.)

૧. ઐતિહાસિક પદ્ધતિ.

આપણા શાસ્ત્રોના અનેક વિરોધોનો પરિહાર ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ થઈ ગય છે, અને ઐતિહાસિક પદ્ધતિ વાસ્તવિક કાલનિર્ણય ઉપર રચાયેલી છે, એટલે આપણી કપોલ-કપનાવડે ખરા વિરોધનો માત્ર ખોટો પરિહાર કરીએ છીએ એમ દૂધણ રહેતું નથી. આ દૂધામાં ઐતિહાસિક પદ્ધતિ ગ્રહણ કરવાનું માર્ગ કારણ છે. આ પદ્ધતિને મેં 'Historical Method' એવા અંગ્રેજી શબ્દથી નિર્દેશી હતી, અને એને 'Logical Method' થી ભિન્ન પાડી હતી. મારે ભાવણ શાસ્ત્રોના વિરોધપરિહારની વિવિધ પદ્ધતિ સંબંધી ન હતું એટલે એ બે પદ્ધતિના ભેદનું નિર્ણય તે પ્રસંગે આગમ્ય હતું. પરંતુ એ ઉપર આલેપ કરતાં પહેલાં એ બે શબ્દો શું વિવક્ષિત છે એ મમજનું નોંધવું હતું. 'Logical Method' શબ્દનો અર્થ પ્રમાણસિદ્ધ એમ નહિ, પણ વિચારની સકલના યાને ઘટનામાં ભિન્નતા શકે એવું; અને, 'Historical Method' યાને ઐતિહાસિક પદ્ધતિ તે 'Logical' થી ભિન્ન માટે તે સામાન્ય અર્થમાં illogical યાને પ્રમાણવિરુદ્ધ એમ નહિ, પણ વિચારસંગતિને (consistency in thought) બટલે કાલિક વ્યુત્પત્તિને આધારે ચાલનારી. આ ઐતિહા-

સિક્ક પદ્ધતિ પ્રમાણમર્યાદાની બહાર નથી: યથાયોગ, પ્રત્યક્ષ અનુમાન અર્થાપત્તિ અને શબ્દ વગેરે જે જે પ્રમાણ ગણાવાય છે તે સર્વમાં એનો સમાવેશ થાય છે. આ પદ્ધતિ કાંઈ અપૂર્વ નથી: યુગધર્મની વ્યવસ્થા કરનાર આપણા પ્રાચીનોને એ સારી પેઠે જ્ઞાણીતી હતી. માત્ર, જેમ જેમ જૂના અન્યકારો કાળના ક્ષિતિજમાં અસ્ત થયા, અને ઇતિહાસનાં પુસ્તકોને અભાવે એમના પ્રાવાર્ધ્યનું સ્મરણ હુમ થઈ જવા માંડ્યું, તેમ તેમ-સાધ્નને અભાવે-એ પદ્ધતિનો ઉપયોગ બંધ થવા લાગ્યો. પણ દિન્દુરયાનના ઇતિહાસનું-એના ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન સાહિત્ય આદિ અન્યોના સમયનું અને એના પ્રાવાર્ધ્યનું-અત્યારે આપણને આપણા પૂર્વજો કરતાં વધારે ચોક્કસ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, અને તેના લાભ લઈ ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો આપણે વધારે સારી રીતે અને બહોળા ઉપયોગ કરી શકીએ એમ છે, તો આપણાં જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોના સ્વરૂપને તે તે શાસ્ત્રોના સમય માથે બેઠીએ તો તેમાં શું ખોલું છે એ હું સમજતો નથી. સર્વ દેશોનાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ એ જ રીતે સંકળવામાં આવે છે, અને મારો કાળનિર્ણય ખરો હો વા ખોટો હો, પણ ઐતિહાસિક પદ્ધતિમાં શું ખોલું છે એ તો મારી કલ્પનામાં પણ આવી શકતું નથી. એ પદ્ધતિ માટે જોઈતાં ઐતિહાસિક સાધનોને અભાવે-આપણા પૂર્વજો વિવિધ દેશોની સગતિ એમના અવિરહાંશ તારવી કાઢીને કરી બતાવતા. એવી સગતિ આપણા પૂર્વજોના અન્યોમાં ત્રણ ઠેકાણે થએલી અને યાદ છે, એ પ્રથમ આપીને પછી, એનાથી ઐતિહાસિક પદ્ધતિની સગતિ કેવી રીતે ભિન્ન છે એ હું બતાવીશ:—

૧. એક 'સાંખ્યપ્રવચનમાણ્ય'માં વિજ્ઞાનભિક્ષુએ કરેલી છે. એમાં કપિલમુનિના સાંખ્યનો ન્યાય-વેશેષિક અને ભક્ષમીમાંસા સાથે અવિરોધ સાધ્યો છે:—

એમાં—

“નનુ ન્યાયવૈશેષિકામ્યા મપ્યેત્વેત્વર્યેયુ ન્યાયઃ પ્રદર્શિત ઇતિ સામ્યામસ્ય ગતાર્યત્વમ્ ।
સગુણનિર્ગુણત્વાદિવિરુદ્ધરૂપરાત્મસાવક્તયા તદ્યુક્તિભિરત્રત્યયુક્તીનાં વિરોધેનોમયોરેવ દુર્ઘટં
પ્રામાણ્યમિતિ ।”

= “આ વિષયમાં (પુરુષાર્થ, પુરુષાર્થનું સાધન જ્ઞાન, અને જ્ઞાનનો વિષય આત્મસ્વરૂપ વગેરે બાબતોમાં) ન્યાય અને વેશેષિક દર્શનોએ યુક્તિ (સ્વતન્ત્ર વિચાર વડે ઉપપાદન કરવું તે) બતાવી છે—એટલે સાંખ્યદર્શનનું કાંઈ પ્રયોજન રહેતું નથી. એમાંનાં પહેલાં બે દર્શનો, આત્માને સાધનારી યુક્તિઓ આપે છે તેમાં, આત્માને સચુણ કરાવે છે અને સાંખ્ય-દર્શન એને નિર્ચુણ કરાવે છે. આમ એઓની યુક્તિઓના પરસ્પર વિરોધ ઉત્પન્ન થતાં બને પક્ષનું પ્રામાણ્ય અશક્ય થઈ પડે છે.”

આમ પૂર્વપક્ષ કરી, ઉત્તર પક્ષમાં જવાબ દે છે કે:—

“મૈવમ્ । વ્યાવહારિકપારમાર્થિકરૂપવિષયમેદેન ગતાર્યત્વાવિરોધયોરમાવાત્ । ન્યાય-

વૈશેષિકામ્યાં હિ સુલ્લિદુઃસ્વાદ્યનુસાદતો દેહાદિમાત્રવિવેકેનાત્મા પ્રથમભૂમિકાંયામનુમાપિનુઃ
 એકદા પરમૂક્ષે પ્રવેશાસમ્ભવાન્ । તદીયં ચ જ્ઞાનં દેહાદ્યાત્મતાનિરસનેન વ્યાવહારિકં તત્ત્વજ્ઞાનં
 ભવત્યેવ । યયાં પુરુષે સ્પાણ્મનિરાસકતયા કરચરણાદિમત્ત્વજ્ઞાનં વ્યવહારતઃ તત્ત્વજ્ઞાનં તદ્ભવ્ત્ ।”

= “ એમ ન કહેશો. ન્યાયશાસ્ત્રે યુક્તિ બતાવી છે એટલે સાંખ્યશાસ્ત્ર નિષ્પ્રયોજન છે,
 કે તેઓનો પરસ્પર વિરોધ છે—એમ નથી. ન્યાયશાસ્ત્ર, લૌકિક અનુભવમાં આત્મા સુંખી
 દુઃખી મનાય છે તે વાતનો અનુવાદ કરી (લૌકિક માન્યતા જેવી છે તેવી ને તેવી એને
 પુનઃ ઉચ્ચારી) માત્ર દેહ અને આત્માનો વિવેક સાધે છે—અને આ રીતે પહેલી ભૂમિ-
 કાનું કામ—કક્ષા આત્માનું અનુમાન કરવું એટલું જ—તે કરે છે. કારણ કે એકી વખતે
 આત્મા સંખ-નથી પરમ સૂક્ષ્મ વિષયમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી, એ શાસ્ત્રો (ન્યાય વૈશેષિક)નું
 જ્ઞાન દેહ એ જ આત્મા છે એ સમજાવે છે દૂર કરે છે, અને એ રીતે એ વ્યાવહારિક
 (જીવરતું) પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન બને છે. જેમકે —માણસમાં ચાંબડાનો ભ્રમ બપોળે હોય
 તો તે એ વસ્તુને હાથપગ છે એવું જ્ઞાન ચલાવી નાશ પામે છે, અને તેથી એ જ્ઞાનને
 વ્યવહારદૃષ્ટિ તત્ત્વજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. (પણ તેથી એમ સમજવાનું નથી કે માણસ
 એ ખરેખર હાથપગવાળો દેહ જ છે—એ તો વસ્તુતઃ આત્મા છે.)”

આમ ન્યાય અને સાંખ્યના—સમુદ્ય-નિર્ગુણવાદનો અવિરોધ બતાવી ઉપર કહે છે:-

“તદીયમપિ જ્ઞાનમપરવૈરાગ્યદ્વારા પરમ્પરયા મોક્ષસાધનં ભવત્યેવેતિ; તઃજ્ઞાનાવેક્ષયાઽપિ
 ચ સાંખ્યજ્ઞાનમેવ પારમાર્થિકં પરવૈરાગ્યદ્વારા સાક્ષાન્મોક્ષસાધનં ચ ભવતિ । ”

= “ એ ન્યાય-વૈશેષિકનું જ્ઞાન પણ અપર (જીવરતા) વૈરાગ્ય દ્વારા પરંપરાએ મોક્ષનું
 સાધન બને છે. પણ એ જ્ઞાન સાથે સરખાવતાં સાંખ્યજ્ઞાન જ પારમાર્થિક છે, અને પર
 (ચતુર્થાત્મા) વૈરાગ્ય દ્વારા સાક્ષાત મોક્ષનું સાધન યાય છે.”

* આમ ન્યાય અને વૈશેષિક સાથે સાંખ્યદર્શનનો અવિરોધ સાધી, પછી બ્રહ્મભાંસા
 જોડે એની સંગતિ કરે છે તેમાં-બતાવ્યું છે કે સાંખ્યસૂત્રકારને ઈશ્વરવાદ અગ્રાહ્ય નથી, *
 પુરુષો અનેક છે છતાં વેદાન્તમાં એકની એકતા પ્રતિપાદન કરી છે તે એમના સામ્ય પરત્વે લેવાની
 છે, અને પ્રકૃતિ ને જ માયા છે અને એનું મિથ્યાત્વ અમુક રીતે જ સમજવાનું છે—ઈત્યાદિ.

૨. બીજી સંગતિ ‘ પ્રસ્થાનમોદ ’માં મધુસૂદનમસ્તવતીએ કરી છે. એમાં મધુસૂદન
 સંખ-નથી નિરપણને અંગે પ્રત્યેક દર્શનનું પ્રયોજન બતાવી, ઉપર સર્વ દર્શનોનું
 તાત્પર્ય વિવર્તવાદ્યુપે અદ્વિતીય પરમાત્માનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે—એમ જણા-

* કપિલ મુનિનો ઉપદેશ સૈશ્વરવાદનો હતો કે નિરીશ્વરવાદનો એ વિષે હજી આગળ
 ચર્ચા કરવાની છે, તે વખતે ખીન્ન વચ્ચે ટાંકવામાં આવશે તથા વિશેષ પ્રસાદો કરશે.

“વ્યુ છે મળ બધુ વાયવા જેવું છે—પણ પ્રકૃત મળે એમાંથી જરૂર જેટલી પકિતઓ જ ઊતારે છું”

(૧) “ન્યાય આન્વીક્ષિકી પદ્માધ્યાયી ગૌતમેન પ્રણીતા । પોઢશપદાર્થાનાસુદેશ-
લક્ષણપરીક્ષામિસ્તત્ત્વજ્ઞાન તસ્યા પ્રયોજનમ્ ।”

= “(‘ન્યાય’ એટલે કે ‘આન્વીક્ષિકી’ વિદ્યા—પાય અધ્યાયની ગૌતમે રચી છે પ્રમા-
ણાદિ સોળ પદાર્થના ઉદેશ લક્ષણ અને પરીક્ષાવડે તત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવવું એ એનું પ્રયોજન છે)”

(૨) “एव दशाध्याय वैशेषिक शास्त्र कणादेन प्रणीतम् । द्रव्यगुणकर्मसामान्य
विशेषसमवायाना पण्णा पदार्थानामभावसप्तमाना सावर्ग्यवैधर्म्याभ्या व्युत्पादन
तस्य प्रयोजनम् । एतदपि न्यायपदेनोक्तम् ।”

= “(એ જ પ્રમાણે દશ અધ્યાયનું વૈશેષિકશાસ્ત્ર કણાદે રચ્યું છે દ્રવ્યાદિ પદપદાર્થ
અને સાતમે અભાવ એ સાત પદાર્થોનું સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્યે કરી વ્યુત્પાદન કરવું એ
એનું પ્રયોજન છે આ શાસ્ત્ર પણ ‘ન્યાય’ એવા સમ્બંધી આગમપાય છે)”

(૩) “मीमांसाऽपि द्विविधा कर्ममीमांसा शारीरकमीमांसा च । तत्र द्वादशाध्यायी कर्म
मीमांसा भगवता जैमिनिना प्रणीता । तथा सङ्घर्षणकाण्डमप्यध्यायचतुष्ट-
यात्मक जैमिनिप्रणीतम् । तच्च उपासनाख्यकर्मप्रतिपादकत्वात् कर्ममीमांसा
न्तर्गतमेव ।”

= “(મીમાંસા પણ એ પ્રકારની કર્મમીમાંસા અને શારીરકમીમાંસા તેમાં કર્મમીમાંસા
બાર અધ્યાયની ભગવાન જૈમિનિએ રચી છે તથા ચાર અધ્યાયનો સંઘર્ષણકાંડ છે તે પણ
જૈમિનિએ કરેલો છે એ પણ ઉપાસનાઋષી કર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે તેથી કર્મમીમાંસાના
જ પેઠામાં આવે છે)”

(૪) “तथा चतुरध्यायी शारीरकमीमांसा जीनब्रह्मैकत्वसाक्षात्कारहेतु श्रवणाख्य
विचारप्रतिपादकान्न्यायानुपदर्शयन्ती भगवता बादरायणेन कृता । इदमेव
सर्वशास्त्राणा मूर्धन्यम् । शास्त्रान्तर सर्वमस्यैव शेषभूतमितीदमेन मुमुक्षुभिरादरणीयं
श्रीशंकरभगवत्पादोदितप्रकारेणेति रहस्यम् ।”

= “(તથા ચાર અધ્યાયની શારીરકમીમાંસા છે જીવ અને બ્રહ્મના એકત્વનો સાક્ષાત્કાર
એ એનું પ્રયોજન છે એમાં શ્રવણરૂપી વિચાર દર્શાવનારી દલીલો બતાવી છે અને એ
ભગવાન બાદરાયણે કરેલી છે.... આ જ સર્વ શાસ્ત્રોના શિરસ્થાને છે બીજા અધ્યા શાસ્ત્ર

અમા ન અંગમૂલ છે. તેથી આ શાસ્ત્ર પ્રત્યે જ મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારાઓએ આકર કરવો—અને તે થીશ'કર ભગવાને કહેયે પ્રકારે જ—એમ રહસ્ય છે)

(૧) “તથા સામ્યશાસ્ત્ર મગવતા કાપિલેન પ્રણીતમ્ ।.. મહધ્યાયમ્ । પ્રવૃત્તિપુરુષ વિવેકજ્ઞાન સામ્યશાસ્ત્રસ્ય પ્રયોજનમ્ ।”

= “ (તથા સામ્યશાસ્ત્ર ભગવાન કપિલે રચેલું છે. એના છ અધ્યાય.....પ્રવૃત્તિ પુરુષના વિવેકનું જ્ઞાન એ સામ્યશાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે)

(૨) “તથા યોગશાસ્ત્ર મગવતા પતંજલિના પ્રણીતમ્ । તસ્ય ચ વિજ્ઞાતીયપ્રત્યયનિરોધ-દ્વારેણ નિદિધ્યાસનસિદ્ધિ પ્રયોજનમ્ ।”

= “ (તથા યોગશાસ્ત્ર ભગવાન પતંજલિએ રચ્યું છે... ' વિજ્ઞાતીય પ્રત્યય '—યાને અન્ય જ્ઞાતિના વિચારનો નિરોધ કરીને, નિદિધ્યાસન યાને ધ્યાન સિદ્ધ કરવું એ એનું પ્રયોજન છે)”

“ ઉપર સપાળા ' પ્રસ્થાન ' યાને માર્ગના ત્રણ ભેદ—આરભવાદ પરિણામવા અને વિવર્તવાદ એમ ત્રણ ભેદ—પાડી, મધુસૂત્રનસરખતી કહે છે—

“સર્વેષા પ્રસ્થાનકર્તૃણા મુનીના વિવર્તવાદપર્યવસાનેન અદ્વિતીયે પરમેશ્વર એવ પ્રતિપાદ્યે તાત્પર્યમ્ । ન હિ, તે મુનયો બ્રાહ્મ્ના સર્વજ્ઞત્વાત્તેષામ્ । ક્ષિત્તુ બહિર્વિષયપ્રવળાનામાપાતન પુર પાર્યે પ્રવેશો ન સમપતીતિ નાસ્તિચ્ચવારણાય તે પ્રકારભેદા પ્રદર્શિતા તત્ર તેષા તાત્પર્ય મમુદ્ધવા વેદવિરુદ્ધેડપ્યર્થે તાત્પર્યમુત્પ્રેક્ષમાણાસ્તન્મતમેકોપાદેયત્તેન ગૃહણન્તો જના નાનાપય-જુષો મવન્તિ ॥”

= “ (સર્વ માર્ગ રચનાર મુનિઓનું તાત્પર્ય—વિવર્તવાદમા પર્વસાન પામી—અદ્વિતીય પરમેશ્વરનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે એ મુનિઓ જ્ઞાન્ત ન હતા; કારણ કે તેઓ સર્વજ્ઞ હતા પણ બહિર્વિષય તરફ નેઓનું મન લાગેલું છે તેમના સહેતાધર્મી પુરુષાર્થ (પરમ પુરુષાર્થ) મા પ્રવેશ થઈ શકેતો નથી—તેથી તેઓને નાસ્તિક થઈ જતા અટકાવવાના (તત્ત્વના) જુદા જુદા પ્રકાર જતાવ્યા છે ઉપર કહેના અદ્વિતીય બ્રહ્મવાદમા તેઓનું તાત્પર્ય છે એ ન મમ-છત્રે, વેદથી ને જાણતો વિરુદ્ધ છે તેમા પણ તેઓનું તાત્પર્ય માનીને, એ લોકો વેદવિરુદ્ધ મત (મતભાગ) ને પણ અદલ કરવા યોગ્ય માને છે—અને એવી રીતે તેઓ અનેક માર્ગ ચડે છે)”

૩. ત્રીજી સગતિ તર્કસંગ્રહ—દર્શનિકાને અન્તે અમત્રમદે કરી છે. અમત્રમદે લખે છે

“પદાર્થજ્ઞાનસ્ય, પરમપ્રયોજન મોક્ષ । તથાહિ—‘આત્મા વારે દ્રષ્ટવ્ય ધ્રોતવ્યો મન્તવ્યો

‘નિદિધ્યાસિતવ્ય’ इति श्रुत्या श्रवणादीनां तत्त्वसाक्षात्कारे हेतुत्वबोधनात् । श्रुत्या देहादिविद्वत्-
णात्मज्ञाने सत्यप्यसंभावनानिवृत्तेः युक्त्यनुसन्धानरूपमननसाध्यत्वात् । मननोपयोगिपदार्थ-
निरूपणद्वारा शास्त्रस्यापि मोक्षोपयोगित्वम् । तदनन्तरं श्रुत्युपदिष्टयोगविधिनां निदिध्याग्ने
कृते तदनन्तरं देहादिविलक्षणात्मसाक्षात्कारे सति देहादौ अहमभिमानरूपमिध्याज्ञाननाशे
सति दोषाभावात् प्रवृत्त्यभावे धर्माधर्मयोरभावाज्जन्माभावे पूर्वधर्माधर्मयोरनुभवेन नाशे चरम-
दुःखध्वंसरूपो मोक्षो जायते ॥ ”

“ (પદાર્થોના જ્ઞાનનું પરમ પ્રયોજન મોક્ષ છે. ‘ આત્મા ઘા ગરે ઇત્યાદિ શ્રુતિ શ્રવણ-
મનન-ગ્ને નિદિધ્યાસનની તત્ત્વસાક્ષાત્કારમાં કારણુતા બતાવે છે. દેહથી આત્મા જુદો છે
એમ શ્રુતિથી જાણ્યું, પણ એમાં અમંલવતી રંકા થાય તેનું નિવારણ યુક્તિ-વિચાર પાને
મનન-વડે અને છે. અને આ (ન્યાય) શાસ્ત્ર મનનમાં ઉપયોગી એવા પદાર્થનું નિરૂપણ
કરે છે અને એ રીતે મોક્ષમાં ઉપયોગી થાય છે. તે પછી શ્રુતિમાં કહેલા યોગવિધિ પ્રમાણે
નિદિધ્યાસન કરવામાં આવે છે, એટલે દેહથી વિલક્ષણુ એવા આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.
એ યતાં, દેહાદિકમાં હું એવા અભિમાનરૂપી મિધ્યાજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. અને એ નાશ
થયો એટલે રાગદ્વેષાદિ દોષ રહેતા નથી. અને દોષ ન રહ્યા, એટલે પ્રજ્ઞતિ નહિ, અને
પ્રજ્ઞતિ નહિ એટલે ધર્મ-અધર્મ નહિ, અને એ નહિ એટલે પુનર્જન્મ નહિ, અને પૂર્વના ધર્મ
અધર્મનો ચાલુ જન્મમાં અનુભવથી નાશ થયો એટલે છેવટના દુઃખધ્વંસરૂપી મોક્ષ સિદ્ધ થયો.) ”

હવે નીરક્ષીરન્યાયે આ ત્રણ મંગલિને તપાસીએ. •

(૧) વિજ્ઞાનભિન્નુ ન્યાયશ્રેણિક અને સાંખ્યનો અવિરોધ સુધે છે એ કીક છે. પણ
એમાંથી માર એ નીકળે છે કે આપણા જીવનનું પરમ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા માટે વેદશાસ્ત્રો
ને સાધન આચરવાનાં છે, તેમાં ન્યાય-વૈશેષિક-સાંખ્ય સર્વને અવકાશ છે. વિજ્ઞાનભિન્નુએ
બતાવેલું સાંખ્યનું સ્વરૂપ યથાર્થ છે એમ સાંખ્યને નિરીશ્વરવાદ માનનાર શ. ઠાકરજી કહી
શકાશે નહિ, અને એમાં વેદાન્તનું ને સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે પણ શાંકરવેદાન્તથી ભિન્ન
હોઈ શાંકરમતાનુયાયીથી સ્વીકારી શકાશે નહિ. વળી વસ્તુતઃ ઉપનિષદનાં વાક્યો જોતાં,
વિજ્ઞાનભિન્નુએ બતાવેલું પ્રાચીન વેદાન્તનું એ સ્વરૂપ યથાર્થ પણ જણાતું નથી.

(૨) મધુસૂદનસરસ્વતીનો. યત્ન છએ દર્શનની મંગલિ કરવાનો છે. એમણે તે તે દર્શનનો
અમુક અમુક અંશ-ને અંશને અન્ય દર્શન સાથે વિરોધ ન હોય તેવો અંશ—અર્થ, મર્મને
એક વિચારધટનામાં જોડ્યા છે. આથી પ્રાચીન દર્શનોનો આપણે મોક્ષસાધનામાં શી
ઉપયોગ કરવો એ સંબન્ધી સારી સચના મળે છે. પણ તે તે અંશને એકલો લેતાં
એમાં ને ને અપૂર્ણતા રહે છે તેને અન્ય અન્ય દર્શને ઇતિહાસક્રમમાં કેવી કેવી રીતે
પૂરી પાડી છે—એ સંબન્ધી જ્ઞાન તો ઇતિહાસના દોષ વિના મળવું અશક્ય છે.

જાણી 'પ્રયોજન'—શબ્દ વાપરીને મધુસૂદનસરસ્વતીએ તે તે દર્શનની મોક્ષસાધનામાં વ્યવહાર ઉપયોગિતા (practical usefulness) શી છે એ બતાવવાનો જ ઉદ્દેશ રાખ્યો નહોતો. વસ્તુતઃ તે તે દર્શનની ઉત્પત્તિનો કે વિકાસનો વિચાર (genesis) એમના નિરૂપણનો હેતુ નથી. એ નિરૂપણ ઐતિહાસિક સાધનને અભાવે એમનાથી બની શકે એમ હતું પણ નહિ.

(૩) તે જ પ્રમાણે તર્કદીપિકામાં અનંબદે મોક્ષના સાધનને અંગે ન્યાયદર્શનની ઉપયોગિતા બતાવી છે, અને મેળાદિક દર્શનો પણ એમાં કેવી રીતે સાતકારી થાય એ નજીવું છે—એ દર્શનોની ઉત્પત્તિનો વિચાર એમણે કર્યો નથી.

આ ત્રણે સંગતિ વિચારઘટનાની (logical) છે, અને એક વખત દર્શનો ઉપજ ચડ્યા પછી, એને વ્યાપણા શ્રેયઃસાધનમાં કેવી રીતે ઉપયોગમાં લેવાં એ વ્યવહાર ઉદ્દેશ (practical end) માંથી સ્ત્રેલી છે.†

હું ઉપર બતાવેલી દર્શનોની ઉપયોગિતા—જુદા જુદા રીતે પરમ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવામાં કાંઈ કાંઈ ઉપયોગી થવું—એનો નિષેધ કરતો નથી, અને મેં મારા બાપણમાં પૂર્વ કર્યો પણ નથી. બદલે એ સર્વ સાચો 'દર્શન' કહેવામાં છે, અર્થાત્ જુતિના અર્થેનું દર્શન કરાવવા માટે નિર્માણ છે, એમ મેં સ્પષ્ટ પ્રતિપાદ કર્યું છે. પણ ન્યાયવિચારની ઉપયોગિતાનો પ્રશ્ન હોડી મૂળની ઉત્પત્તિનો પ્રશ્ન લઈએ છીએ, ત્યાં ઉપર નજીવેલા અન્યકારો તરફથી આપણને, કાંઈ જ અનવાજી મળતું નથી. અને તેથી એ સર્વને (જે સર્વ અર્વાચીન અન્યકારો છે) તેમને પહેલાં પ્રશ્નમાં પ્રમાણ માની, બીજા પ્રશ્નમાં સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ વિચાર ચલાવવાનો આપણે હક છે.

એ પૂર્વજ્ઞેએ કરેલી (logical) સંગતિને લોપ્યા વિના-બદલે એ જ સંગતિની મદદથી—એમના ઉત્પત્તિક્રમમાં પણ સંગતિ દર્શાવવા ધત્તન કરીએ, તો એથી આપણે આપણા પૂર્વજ્ઞેના કાર્યની અવગણના કરતા નથી.

† જેમકે, અત્યારે, શંકર સમાનુજ વગેરે આચાર્યોના સિદ્ધાન્તમાંથી જુદા જુદા અંશો લઈ સર્વનો આપણા ધાર્મિક જીવનમાં આપણે ઉપયોગ કરી શકીએ એમ છે, અને એ રીતે એમનો અવિરોધ સાધી શકાય છે. પરંતુ તેટલા ઉપરથી એમ પ્રતિપાદન કરવું કે તે તે આચાર્યોના સિદ્ધાન્તમાં મૂળ વસ્તુતઃ મતભેદ હતો જ નહિ, અને સર્વેએ જાણી જોઈને દુકડા તૈયાર કર્યા હતા જે પાછળના જમાનાના લોક એકલા ગાઢવી લે—તો એ પ્રતિપાદન નિરાધાર અને ભ્રમમૂલક છે. તે જ પ્રમાણે ઉપર, દર્શનો મંબન્ધી સમજતું. અત્યારે આપણે માથે આપણા ધાર્મિક જીવનમાં આ આચાર્યોના વિરોધ શમાવવાનું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તેવું પૂર્વોક્ત વિદ્યાનિમિત્ત વગેરે અન્યકારોને દર્શનોની મંમતિ કરવાનું પ્રાપ્ત થયું હતું.

માત્ર એમના કાર્યની ન્યૂનતા પૂરાંએ છીએ. એ ન્યૂનતા પૂરવાનો આપણો હક છે એટલું જ નહિ પણ ફરજ છે. દેશની શુદ્ધિનો ઇતિહાસ અમુક વ્યક્તિથી જ અટકે એવી મર્યાદા બાંધી શકાતી નથી. આપણા પ્રાચીન અન્યે અમુક દીકાકારે વાંચ્યા બંને સમજાવ્યા ત્યાર પછીથી એ વાંચવાનો અને સમજાવવાનો આપણો હક નથી એવો નિયમ નિષ્ફળ અને અશક્ય છે—આપણા પૂર્વજ દીકાકારાએ પોતે પાળ્યો નથી, કોઈ પણ પ્રજાના ઇતિહાસમાં એ પળાયો નથી અને પળાવાનો નથી. પરંતુ તે ઉપરાંત, અભારે તો હિન્દના તત્ત્વજ્ઞાનનું ચિન્તન કરનાર દરેક અભ્યાસીની ફરજ છે કે જે પદ્ધતિએ થેલસ અને સોફો-ટિસથી માંડી ડાર્વિન અને સ્પેન્સર સુધી પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની સંકલના થઈ છે તે જ પદ્ધતિએ આપણા દેશના તત્ત્વજ્ઞાનની પણ સંકલના કરવા જોઈએ. અને એ જ પદ્ધતિએ ચાલવાથી, અભારે દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જે છિન્નભિન્ન થઈ ગયો છે એ ફરી સજીવન થશે, આપણી જ્ઞાનગંગા છૂટાં છૂટાં ખાળોચીખાં જેવી થઈ ગઈ છે એ અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ-થી વહેશે. આપણા દેશમાં પૂર્વ ઐતિહાસિક અન્યોને અભાવે આપણે ઘણું ખમવું પડ્યું છે, તેમાં વર્તમાન સમયના વિદ્વાનોના પ્રયત્નથી ઇતિહાસના જે દુકડા હાથ લાગ્યા છે એનો અનાદર કરીને ખીણ વારની જૂલ જામેરવી એ આપણા દેશને અનેક રીતે હાનિકારક છે.

અભારે 'કાલ' એવા પદાર્થને જ ઊડાવી દઇને—જગતની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને પાસા બાંધવા એ કોઈથી જ બની શકે એમ નથી: ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો (મેથોડ) નિષેધ કરનારે પણ વસ્તુતઃ એ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યા વિના ચાલતું નથી. “વેદનો સિદ્ધ અર્થ તે સર્વ ઋષિ-મુનિઓને મળ્યો જ મળ્યો હતો, અને તે પરપરાનુગત આલ્થો આવતો હતો, માત્ર કોઈ કોઈ મહાન વ્યક્તિઓ ઉદયમાં આવી તેમણે વેદના અર્થ સંમજાવવાને મન્દ્યશુદ્ધિના માણસોને પણ ઉપકાર થાય તેવા વિચારથી શાસ્ત્રો રચ્યાં”—ઇત્યાદિ કહેનાર ગૃહસ્થ વસ્તુતઃ ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો જ ઉપયોગ કરે છે. આપણા ઇતિહાસમાં અમુક સગયે મન્દ્યશુદ્ધિના માણસો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા, અને તેમને ઉપકારક થાય એવાં શાસ્ત્રો રચવાની કાલગિચિતિ અને જનસ્થિતિ જોતાં જરૂર જણાઈ અને એ જરૂર પૂરી પાડનાર ‘મહાન વ્યક્તિઓ ઉદયમાં આવી’—ઇત્યાદિ ઐતિહાસિક માન્યતા પૂર્વેકિત વાક્યના પાપામાં રહેલી છે, અને એની સત્યાસત્યતા ઐતિહાસિક પ્રમાણ ઉપર જ આધાર રાખે છે.

અધિકારિભેદ પ્રમાણે ઉપદેશભેદ કલ્પતા પણ વસ્તુતઃ અમુક પ્રકારના અધિકારીઓ ક્યારે યથા એ ઐતિહાસિક વિચાર આવે છે જ. પણ પ્રકૃત રથે એ પણ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે કે દર્શનોનો ભેદ અધિકારીના ભેદને અનુસરીને કેવી રીતે પડ્યો છે? જુદાં જુદાં દર્શનો જુદાં જુદાં અધિકારીઓને અનુકૂળ થાય છે એ ખરૂં છે. અને કેટલેક અંશે અધિકાર બ્યાનમાં રાખી બિન્ન બિન્ન ઉપદેશ કરવાની રીત આપણે ત્યાં ઘણી પ્રાચીન છે. પણ ગોતમ કપ્પાલ વગેરે મુનિઓ સર્વેમ્ હતા, અને એમને ઉપનિષદોના વિવર્તવાદ જ અભિમત હતો, છતાં જાતી-પુત્રીને જ, અમુક અમુક જાતની અધિકારીઓ માટે તે તે યોગ્ય સિદ્ધાંતો પ્રતિ-પાદન કર્યાં છે એમ માનવું દુર્લભ છે. અન્ય દેશ કરતાં આપણા દેશના ઋષિમુનિઓ અધિક

માની હતા; પણ તે સર્વજ્ઞ હતા, અને સર્વનો એક જ સિદ્ધાન્ત હતા એમ માનવું તે તો એ દેહી જીવને પ્રકૃતિની વિવિધતા અને પ્રકૃતિના તારતમ્યથી મુક્ત માનવા જેવું થાય છે. અધિકારભેદ કાંઈને પ્લેટોનું તત્ત્વજ્ઞાન માફક આવે, કાંઈને એગ્સ્ટોટલસનું આવે, કાંઈને ટ્યૂમનું આવે અને કાંઈને કાન્ટનું આવે—પણ બધા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પ્લેટો જ છે કે એગ્સ્ટોટલ છે, ટ્યૂમ છે કે કાન્ટ છે એમ કહેવું જેવું હસવા જેવું છે—તેવું જ આપણા સર્વ તત્ત્વજ્ઞાનીઓને વિવર્તવાદી શંકરાચાર્ય ઠરાવવા એ પણ હસવા જેવું છે. પણ ‘અધારામાં બધી ગાયો કાળી જ છે’ !

વળી જો આ જ માન્યતા સંપ્રદાયસિદ્ધ હોત તો શંકરાચાર્ય કપિલાદિક માટે સખ ચન્દ વાપરવાને બદલે તથા એમના સિદ્ધાન્તનું ખંડન કરવાને બદલે એમ જ કહેત કે તે તે સિદ્ધાન્તો અમુક અમુક અધિકારીને માટે કપિલાદિ મુનિઓએ યોજ્યા છે—જ્યાં એના અધિકારીઓએ જ એ સ્વીકારવા અને અન્યે એ છોડી દેવા. પણ વસ્તુતઃ કપિલાદિકે, પોતાનો સિદ્ધાન્ત ઐપનિપદ સિદ્ધાન્ત હોવા છતાં, બહુ બુઝીને નિરીશ્વરવાદાદિક સિદ્ધાન્તો ઉપદેશ્યા છે એવું કાઈ પણ રચણે શંકરાચાર્ય પ્રતિપાદન કર્યું નથી.

વર્તમાન સમયમાં જગતના ખીળ દેશોથી આપણા દેશને જુદું ધોરણ લાગુ પડી શકાય એમ નથી—અને જે ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ અન્ય દેશના મહાપુરુષો અને એમના કૃતિઓ વિષે વિચાર કરવામાં આવે છે, તે જ પદ્ધતિ આપણા દેશને માટે પણ સ્વત સિદ્ધ રીતે લાગુ પડે છે—છતાં, વર્તમાન સમયે એવો આશ્લેષ થાય અને એનો જવાબ દેવો પડે એ, વિચારપદ્ધતિનાં અત્યારે સર્વમાન્ય ચએક્ષાં સત્યો બાજુવામાં પણ અન્ય સુધરેલા દેશોથી આપણે કેટલા બધા પછાત છીએ એ બતાવે છે. કૃષ્ણાનન્દસરસ્વતી નામે એક સંન્યાસીએ પૃથ્વી ફરતી નથી પણ સૂર્ય ફરે છે એમ ચોડાંક વર્ષ ઉપર બહાર પાડેલા એક પુસ્તકમાં પ્રતિપાદન કર્યું હતું—એનો ઉત્તર દેવા બેસનાર ખજોલસાશ્ચી જેવો પોતાનો અને વાચકનો વજ્રા કાલક્ષેપ કરે, તેવો જ કાલક્ષેપ મં પ્રકૃત વિષયમાં કર્યો છે એમ મને થાય છે—અને તે માટે હું વાચકની ક્ષમા માગું છું.

(૨૦)

દર્શનોની ઉત્પત્તિ ક્રમિક ખરી કે નહિ ?

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નિષેધ તો અસમ્ય છે. પણ મં દર્શનકમ ગોઠવ્યો છે એની વિરદ માંખસૂત્રમાંથી જીતારા આપી ચા. ઠાકર કહે છે: “આ પ્રમાણે ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદ, પદ્મપદ્યવાદ, પોડકપદ્યવાદ કે જે બૌદ્ધ, વૈશેષિક અને ન્યાયના છે, તેને આસ સત્રોમાં પૂર્વપક્ષી કરી ખંડન કર્યું છે. તો હવે વિચારો કે સાંખ્યદર્શનનાં સમયમાં અન્ય સર્વ દર્શનો હતાં કે નહીં ? એ જ પ્રમાણે સર્વ દર્શનનાં સત્રો તપાસીશું તો જણાશે કે સર્વ દર્શનકારોએ અન્ય દર્શનોને પૂર્વપક્ષીમાં લઈ ખંડન કરી સ્વમત રચાવ્યો છે.”—તાત્પર્ય કે દર્શનોની ઉત્પત્તિ ક્રમિક નથી પણ એકકાલાવચ્છેદ, છે. ચા. ઠાકરનું આ કહેવું સાંપ્રદાયિક માન્યતા, ઐતિહાસિક પૂરાવો

અને સામાન્ય મનુષ્યજાતિ, ત્રણેથી વિરુદ્ધ છે અને એ બૃહ ચવાતુ કારણ એ છે કે રા ઠાકરને મૂત્ર અને દર્શનનો ભેદ જાણવામાં નથી દર્શનની ઉત્પત્તિ જાણે રાજની સાથે જ હોય એમ તેઓ સમજે છે કે મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે 'મપ્રદાય' ની આટલી મોટી વાતો કરનારા ગૃહસ્થે એટલું વિચાર્યું નથી કે આપણા સાપ્રદાયિક ગ્રંથો જેને પૂજાથી એક જ પેઢી દૂર અને કદંબ પ્રજાપતિના પુત્ર કહે છે એવા કપિલમુનિ (સામ્યાચાર્ય) તે ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધથી પણ માધ્યમ શ્રી રીતે હોઈ શકે ? જેને મહાભારતમાં સનહુમારદિફની માથે ' સામ્યશાસ્ત્રવિચારક ' 'બ્રહ્માના માનસ પુત્ર ' કહ્યા છે તેમને બૌદ્ધ ક્ષણિકવિજ્ઞાન વાદથી પણ અર્વાચીન ગણવા એના કરતા સાપ્રદાયિક માન્યતાનો વિશેષ ધાત શો મેળવે ?

પ્રકૃત વિચારમાં તત્ત્વજ્ઞાન દર્શન અને મૂત્ર એવા ત્રણ ભેદ ધ્યાનમાં રાખવાના છે તત્ત્વજ્ઞાન તે સામાન્ય આચારનું, દર્શન તે સ્વચ્ચિત્ત તત્ત્વજ્ઞાન, અને મૂત્ર તે દર્શનના સિદ્ધાન્તને પ્રતિપાદન કરનારા દૂઠા વાક્યો સામ્યમૂત્ર નામે જે ગ્રંથ અત્યારે પ્રચલિત છે તે સામ્યાચાર્ય કપિલનો કહેવો નથી એમ માનવાને—એટલું જ પ્રમાણ બરા છે કે કપિલમુનિ જે સાપ્રદાયિક ઉક્તિ પ્રમાણે 'વ્યાદિ વિદ્યાન' ને નામે ઓળખાય છે—એ સર્વાનુભવે સર્વ દર્શનકારોમાં આદ્ય દર્શનમાર છે પરંતુ આ ઉપરાંત બીજા ઘણા પ્રમાણોથી સ્થપાઈ ચૂક્યું છે કે અત્યારે સ્વાલ્યસૂત્રને નામે જે ગ્રંથ જાણીતો છે તે ધર્મિરજ્ઞાની સ્વાલ્યકારિકા કરતા પણ અર્વાચીન છે તે કારણાર્થે અન્ય દર્શનોના મૂત્ર ટાકે છે, અને આ દર્શનનું એમણે અને સ્થળે મવિસ્તર ખાન કર્યું છે છતાં કોઈ પણ ઠેકાણે એ કપિલમૂત્ર ટાકતા નથી બીજા સામ્યમૂત્રમાં ઉપર વાચ્યરપતિભિન્નની (ઇ સ ૧૧૫૦) ટીકા છે એમાં પણ સામ્યમૂત્ર— (હેવાતા કપિલમૂત્ર) નું અવતરણ આપતા નથી સર્વદર્શનસમ્રહના કર્તાએ (ઇ સ ૧૩૫૦) પણ સામ્યદર્શનના નિરૂપણમાં આ 'કપિલમૂત્ર'નો ઉપયોગ કર્યો નથી આ પ્રમાણોને આધારે મો મેક્સમૂલરે સ્વેરે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો જ નહિ પણ કાશીના વિખ્યાત પડિત બા નશાસ્ત્રી— જે એમની અદ્ભુત વિદ્યા અને મેધા માટે 'બા નશાસ્ત્રી' એવા નામથી ઓળખાતા હતા—એમનો પણ એ જ મત હતો એમ પ્રો મેક્સમૂલર જણાવે છે * આથી પ્રાચીન સમયમાં કપિલ

§ સન સનત્સુજાતશ્ચ સનક સમનન્દન સનત્કુમાર કપિલ સસમશ્ચ સનાતન ।
સસંને માનમા પ્રોક્તા ઋષયોઽગ્રહણ સુતા સ્વયમાગતાવિજ્ઞાના નિવૃત્તિધર્મમારિપતા । મ આ

" Our Sankhya Sutras, for instance, have been proved by Dr Hall to be not earlier than about 1380 A D, and they may be even later. Still, as this discovery was, there is certainly nothing to be said against the arguments of Dr Hall or against those by which Professor Garbe has supported Dr Hall's discovery. —Prof Max Muller's Six Systems of Indian Philosophy

* The ૨ મુનિઓ Sutras the composition of which is assigned by Baladevi to a period as late as the sixteenth century. —Prof Max Muller's Indian Philosophy

મુનિએ સંખ્યદર્શનનાં સૂત્ર રચ્યાં જ નહોતાં એમ વિવક્ષિત નથી—કદાચ ઉપલબ્ધ સાંખ્ય

વિજ્ઞાનભિક્ષુના નીચેના શબ્દો ઉપરથી શ્રી. મંક્ષમૂલર એવું અનુમાન કાઢે છે કે વિજ્ઞાનભિક્ષુને મતે પણ સાંખ્ય (કપિલ) અને તે 'સાંખ્યતત્ત્વસમાસ' થી પછીનાં શોધાં જોઈએ:

“નન્વેવમપિ તત્ત્વસમાસાલ્પસૂત્રેઃ સહાસ્યાઃ પઙ્ક્યામ્યાઃ પૌનરુત્થમિતિ ચેન્મેનમ્ । સં-
લેપવિસ્તરરૂપેણોમયોરપ્યપૌનરુત્થયાત્ । અન એવ અસ્યાઃ પઙ્ક્યામ્યાઃ યોગદર્શનસ્યેવ સાંખ્ય-
પ્રવંનનસંજ્ઞા યુક્તા । તત્ત્વસમાસાલ્પ્યંહિ યત્ સંસિસં સાંખ્યદર્શને તાયેવ પ્રકર્ષેનામ્યાંનિર્વગન-
મિતિ । વિશેષસ્ત્વયમ્—યત્ પઙ્ક્યામ્યાં તત્ત્વસમાસાલ્પ્યોક્તાર્થવિસ્તરમાત્રમ્ યોગદર્શને ત્વામ્યા-
મમ્યુપગમવાદપ્રતિપિદ્ધસ્યેશ્વરસ્ય નિરૂપ્પણેન ન્યૂનતાવરિહારોડવીતિ ।”

= “ (‘તત્ત્વસમાસ’ નામનાં સૂત્ર સાથે આ ‘પઙ્ક્યામ્યા’ (‘કપિલસૂત્ર’) ની પ્રવચન નથી ? એનો ઉત્તર કે—ના; એકમાં સંલેપ છે, અને બીજામાં વિસ્તાર છે, અત્રે એ રીતે એકે નકામું નથી. તેથી આ પઙ્ક્યામ્યાની—યોગદર્શનની ખાફ— ‘સાંખ્યપ્રવચન’ નામ આપવામાં આવે છે એ બરાબર છે. ‘તત્ત્વસમાસ’ નામનું જે સંક્ષિપ્ત સાંખ્યદર્શન છે એનું જ પઙ્ક્યામ્યા (કપિલસૂત્ર) અને યોગદર્શન પ્રકરે કરી (વિસ્તારથી) નિર્વચન કરે છે (તેથી ‘પ્ર + વચન’ સંજ્ઞા) જે સાંખ્યપ્રવચનમાં (પઙ્ક્યામ્યા અને યોગદર્શનમાં) ફેર એટલો છે કે પઙ્ક્યામ્યા તત્ત્વસમાસમાં કહેલા પદાર્થોના ગાન વિસ્તાર જ કરે છે, અને યોગદર્શનમાં તે ઉપરાંત અબ્યુગમવાદે કરી ‘તત્ત્વસમાસ’ માં ધ્વિરનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હતો તે ધ્વિરનું નિરૂપણ કરીને ખામી હતી તે દૂર કરી છે.)

તાત્પર્ય કે પહેલું ‘તત્ત્વસમાસ’ અને પછી ‘પઙ્ક્યામ્યા’ (કપિલસૂત્ર) તથા યોગદર્શન—અને મૂળના સંલેપને: વિસ્તાર, તેથી એનું અપરનામ ‘સાંખ્યપ્રવચન.’

શ્રી. મંક્ષમૂલર લખે છે કે:—

“It should also be mentioned that Vyāna Bhikṣu, no mean authority in such matters, and even supposed by some to have been himself the author of our modern Sāṅkhya Sūtras, takes it for granted that the Tattva-samāsa was certainly prior to the Kapila sūtras which we possess. For why should he defend Kapila, and not the author of the Tattvasamāsa, against the charge of Punarukti or giving us a mere useless repetition.....”

વિજ્ઞાનભિક્ષુના શબ્દો વાંચતાં શ્રી. મંક્ષમૂલરના અનુમાનમાં મતે પણ ભૂલ લાગે છે. પણ તે સાથે એક શંકા રહે છે. જો વિજ્ઞાનભિક્ષુને મતે તત્ત્વસમાસ એ પઙ્ક્યામ્યાની પહેલું શોધ, તો તત્ત્વસમાસના કર્તા કપિલની પણ પૂર્વે રજા મળ્યા એમ વિજ્ઞાનભિક્ષુનું કહેવું કરે. કારણ કે ‘પઙ્ક્યામ્યા કપિલ’ બમવાને ઉપરથી ‘છે એમ વિજ્ઞાનભિક્ષુ આરંભમાં જ કહે છે.

સૂત્રમાં મૂળ કપિલે રચેલાં કેટલાંક સૂત્ર ઊતરી આવ્યાં હોય તો તે અશક્ય નથી. x પણ હાલના સાંખ્યસૂત્રમાં અન્ય દર્શનોના સિદ્ધાન્તોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેટલા ઉપરથી સાંખ્યસૂત્રને કપિલનાં રચેલાં માની લઈ, બૌદ્ધ ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદને કપિલનાં પહેલાં મૂકતાં, આપણા કેટલા બધા ગ્રન્થોને બૌદ્ધ ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદની પાછળ મૂકવા પડે છે એનો રા. ઠાકરને કંઈ જ ખ્યાલ નથી. હું એ ગ્રન્થો અત્રે ગણાવવા માગતો નથી, પણ એટલું જ કહું છું કે ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો વિદેષ ન કરતાં, કપિલમુનિના સાંખ્યદર્શનની ઉત્પત્તિનો સમય સ્પષ્ટ રીતે વિચારવા એસો, એટલે એને બૌદ્ધ ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદની પાછળ મૂકતાં કેટલી મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થાય છે, અને આપણા પ્રાચીન ગ્રન્થોના ઐતિહાસિક ક્રમમાં કેટલો વિપ્લવ થઈ જાય છે એ સમજવામાં આવશે.

સાંખ્યદર્શનની ઉત્પત્તિ વખતે અન્ય સર્વ દર્શનો હયાત હતાં એમ અનુમાન કરવું એ ઉપર બતાવ્યું તેમ સંપ્રદાય તથા ઐતિહાસિક પૂરાવાથી વિરુદ્ધ છે; એટલું જ નહિ, પણ એમ હોય તો તત્ત્વસમાસનો કર્તા કોણ? એ પ્રશ્ન ઠેક છે. કપિલ મુનિથી પણ પહેલાં સાંખ્યનો 'કોઈ' પ્રવર્તક (સાંખ્યતત્ત્વસમાસનો કર્તા) થઈ ગયો એવું વિદ્યાનભિક્ષુનું માનવું હોય ખરૂં? સંપ્રદાય વિરુદ્ધની આવી માન્યતા વિદ્યાનભિક્ષુને આશંકાતો આંચકો આવે છે. તેમ તત્ત્વસમાસમાં, કપિલ આમુરિ અને પંચશિખ એમ પરપરાપ્રાપ્ત સાંખ્યશાસ્ત્ર પંચશિખ થકી પતજ્ઞસિને પ્રાપ્ત થયું એમ સ્પષ્ટ વચન છે એટલે તત્ત્વસમાસ પતજ્ઞસિ પછીનું—અને વિશેષે, કપિલ પછીનું—એ ખુલ્લું છે. તત્ત્વસમાસના આ વાક્યનું વિસ્મરણ પણ વિદ્યાનભિક્ષુમાં મંબવતું નથી. ઉભય ગ્રન્થના કર્તા એક જ કપિલમુનિ હતા એમ કદાચ વિદ્યાનભિક્ષુનું માનવું હોય—પરંતુ કોઈ પણ સૂત્રકારે આમ એવડાં સૂત્ર રચ્યાનું જણ્યું છે? એકંદર વિચાર કરતાં મને તો એમ લાગે છે કે વિદ્યાનભિક્ષુના 'પૌનરુત્પત્ત્ય' શબ્દનો અર્થ કરવામાં પ્રો. મેક્સમ્યુલર જે કાલિકક્રમનું પૌનરુત્પત્ત્ય સમજે છે એ જૂલ છે. વિદ્યાનભિક્ષુને આ શબ્દથી, માત્ર નિષ્પ્રયોજનતા જ વિવક્ષિત હોય એમ લાગે છે—(જુવો કે ઉમયોરપ્યપૌનરુત્પત્ત્યાન્ કલે છે નિષેધેલા પૌનરુત્પત્ત્યમાં કાલિકક્રમનું તત્ત્વ આવતું હોય તો 'ઉમયોરપિ'—અનેનું—પરસ્પર—એમ કેમ કહી શકાય?)—અર્થાત્ અવહાર ઉપયોગની દૃષ્ટિએ, તત્ત્વસમાસ ઉપરાંત આ વડધ્યાયીનું શું પ્રયોજન છે એટલો જ એમના પૂર્વપક્ષનો આશય છે કાલિકક્રમને લઈ પુનરુક્તિ ઉપજે છે એમ પૂર્વપક્ષ કરવાનું એમનું તાત્પર્ય જણાતું નથી. વડધ્યાયી તત્ત્વસમાસની પછી ચર્ચાએવું વિદ્યાન ભિક્ષુનું માનવું હોય એમ મને—એકંદર વિચાર કરતાં—લાગતું નથી. એમ માનવું હોય તો આ આચાર્ય અને પ્રકૃતસૂત્રકારને શેષભેજ કરીને, વડધ્યાયીને કપિલની કહેવામાં એમણે ચૂક કરી છે. અને તેથી પ્રો. મેક્સમ્યુલરની પૂર્વોક્ત દલીલ મને વાદમાં અનુકૂળ છે છતાં તે હું—એની સન્દિગ્ધતાના કારણથી—સ્વીકારતો નથી, અને તેથી વાપરતો નથી.

x પ્રો. મેક્સમ્યુલર તત્ત્વસમાસ નામના એક સાંખ્ય ગ્રન્થને સાંખ્યનાં સત્ત્વ તરીકે ગણે છે. પણ મને એમનું અનુમાન શિયલ લાગે છે.

પણ આ માન્યતા મનુષ્યની સામાન્ય મતિથી પણ વિપરીત છે. સર્વ દર્શનો સાથે સાથે પ્રચલિત હોય, તેટલા ઉપરથી એકી વખતે એ જન્મ પામ્યાં હતાં એમ કેમ કહી શકાય? જગતમાં કોઈ પણ સ્થળે બધાં તત્ત્વજ્ઞાન એકી વખતે જન્મ્યાં જાણ્યાં છે? કોઈ પણ દર્શન પૂર્વજ્ઞ બધાં દર્શનોના આત્મનિષ્ઠ લોપ કરીને પ્રવર્ત્યું હોય એમ બન્યું નથી—અને એવું મેં કહ્યું પણ નથી. પણ, મારા બાપજીમાં મેં દર્શનોનો જે અન્તરંગ (internal) સંબંધ બતાવ્યો છે તે રીતે એમના ઉત્પત્તિક્રમનું પૌર્ણીક (historical sequence) વિચારમાં બંધ એસતું થાય છે, અને ઇતિહાસમાં † પણ એ જ દેખાય છે. જેમકે યોગદર્શનનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે એની પહેલાં સાંખ્યદર્શન ઉત્પન્ન થયેલું હોવાનું જોઈએ—અને વસ્તુતઃ ઐતિહાસિક પુરાવા પણ એજ સિદ્ધ કરે છે. વિવિધ જાતનાં પ્રાણીઓની દેહકૃતિમાં અન્તરંગ સંબંધ જોઈને તે ઉપરથી હાર્વિને ‘ઇનોસ્ક્યુશન થિયરી’ ‡ ચાને ઉત્ક્રમજીવાદ પ્રતિપાદન કર્યો—ત્યારથી સર્વ જાતનાં પ્રાણીઓની રચિત એકી વખતે નહિ, પણ એક પછી એક ક્રમશઃ થયેલી માનવામાં આવે છે, અને હાર્વિને જે પ્રાણીઓની છાત્રી માટે પ્રતિપાદન કર્યું તે સ્પેન્સર વગેરે વિદ્વાનોએ મનુષ્યમંડકૃતિની મર્વ અગ્રાઓને લાગુ પાડી બતાવ્યું છે—છતાં, આત્મારે મનુષ્યજ્ઞાનમાં થયેલી આ અગત્યની શોધને અવગણી અર્થે પ્રાણીઓને એકી વખતે ઉત્પન્ન થયેલાં માનનારની મતિ જેટલી અશાસ્ત્રીય (unscientific) ગણાય, તેટલી જ આપણાં દર્શનોને એકી વખતે ઉત્પન્ન થયેલાં માનનારની દૃષ્ટિ પણ અશાસ્ત્રીય છે—વિશેષ અશાસ્ત્રીય છે, કારણ કે હાર્વિનના ઉત્ક્રમજીવાદમાં જેટલી ઐતિહાસિક પૂરાવાની અશક્યતા છે તેટલી દર્શનોના ઉત્ક્રમજીવાદમાં નથી.

આ અર્થાને અંગે કેટલીકવાર તો રા. ઠાકરને હું એવાં સાદાં અને સ્વયંપ્રકાશ સહયથી સમક્તા જોઈ’ છું કે—એમની સાથે મારે મતભેદ બહુ બહોળો છે અને વિવાદ કમ્પો નશાનો છે એમ મને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. ઉદાહરણ તરીકે રા. ઠાકરે કહે છે:—
“આ પછી પ્રો. આનન્દશંકરભાઈએ યોગ વૈશેષિક અને ન્યાયદર્શનની ઉત્પત્તિનો દેતુક્રમ કહ્યો છે; પણ તે સાંખ્યદર્શનના ક્રમની ચોંટાડી જાય છે, જેથી વિશેષ વિવેચનની જરૂર નથી. પણ તે પછી ધર્મજ્યુદ્ધિને મર્મભેદક લાગે તેવી વિલક્ષણ વાત કહી છે કે ‘મનુષ્યજ્યુદ્ધિએ યાદીને ફરી શ્રુતિનું ચારણ લીધું.’ ” ‘ફરી’ શબ્દ મોટા અક્ષરે રા. ઠાકરે મૂક્યો છે તેથી જણાય છે કે એ શબ્દ એમને બારે ચર્ચ પડ્યો છે. પણ મરગ વચનમાં ‘ધર્મજ્યુદ્ધિને મર્મભેદક’ શું છે એ હું અમશ શકતો નથી. શ્રુતિની સમીપથી ચાર કરી, શ્રુતિથી દૂર જઈ, ફરી શ્રુતિ પાસે તત્ત્વચિન્તન આવીને દર્શ્ય—એમ મેં બે સાંખ્ય, બે ન્યાય, અને બે મીમાંસાનાં સ્વરૂપ અને ક્રમનું નિરૂપણ કરીને મારા બાપજીમાં બતાવ્યું હતું. અને ઉપનિષદના સમયથી માંડી, ગૌતમ જ્યુદ્ધના સમયમાંથી પાર થઈ, ઇસ્વી સનના આરંભકાળની પાસે આવતાં સુધીના ગ્રામીન ભારતનો ઇતિહાસ વાંચતાં—કોઈને, પણ જણાયા વિના રહે એમ નથી કે તત્ત્વચિન્તનનું આ સ્વભાવદર્શન ખરું હોવાનો ધણો મેકવ છે. છતાં

†, કોઈ પણ ક્રમ હેઠળ બાંધા વિનાનો નથી. અને તેથી મેં સ્વીકારેલા ક્રમમાં કોઈને કારણસર થોડાક મતભેદ હોય તો એની સાથે મારે લડાઈ નથી.

આમ, મિ. દત્ત જોને 'Rationalistic Age' એટલે કે તાર્કિક યુગ* કહે છે તેમા હિન્દુસ્થાનનું તત્ત્વચિન્તન શ્રુતિથી ખસી તર્ક તરફ દબાય હતું એમ દર્શાવનારા પૂર્વોક્ત આલ્પજ્ઞાઓ ઉપરાંત—જેન અને બોદ્ધ ધર્મના પ્રસંગમા તથા એમના વિસ્તાર સમ્બંધી ઇતિહાસમા અગણિત પ્રમાણો મળે છે છતાં રા કાકરને માફ નિરૂપણ શામાટે નવીન કે આશ્ચર્યકારક લાગે છે એ હું સમજી શકતો નથી.

(અપૂર્ણ.)

આનન્દશંકર બાપુભાઈ કૃપ.

regarded the Vedas and Dharma-Sutras relying upon the support of the Shastra or Logic. Similarly Valmiki in his Ramayana discredits those persons of perverted intellect who indulge in the frivolities of Anviksiki, the science of Logic, regardless of the works of sacred law (Dharma-Sastra) which they should follow as their guide. Vyasa in the Mahabharata, Santi parva, relates the doleful story of a repentant Brahmana who, addicted to Tarka-Vidya (Logic) carried on debates divorced from all faith in the Vedas and was on that account turned into a jackal in his next birth as a penalty. In another passage of the Santiparva, Vyasa warns the followers of the Vedanta Philosophy against communicating their doctrine to a Naiyayika or Logician. Vyasa does not care even to review the Nyaya system in the Brahma-Sutra seeing that it has not been recognised by any worthy sage. Stories of infliction of penalties in those given to the study of Nyaya are related in the Skanda Purana and other works, and in the Naisadha-charita we find Kali satirising the founder of Nyaya Philosophy as "Gotama" the most "bovine" among sages.

* આપણા શાસ્ત્રકારો કહે છે કે મત્યન્કલિ વગેરે યુગો મનુષ્યના અન્ત-રમા જ રહેતા છે અને તેથી કલિયુગમા પણ સત્યયુગી મનુષ્ય હોઈ શકે છતાં, આમાન્ય રીતે જનસમાજમા તે ને યુગમા કેવી વૃત્તિઓ પ્રવર્તે છે એ વિચારીને તેઓએ યુગવિભાગ, કર્યો છે તે જ પ્રમાણે અત્રે, તાર્કિકયુગમા સર્વ કોઈ જન તર્કને ચારણ થઈ ગયા હતા એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી—માત્ર જનસમાજની વૃત્તિઓના મુખ્ય વસ્તુ ઉપરથી આ નામ આપ્યું છે. ઇતિહાસના મન્યો કેવી વિવશાથી લખાય છે એ જાણનાર કોઈ પણ સમજી શકે તેમ આ અનુભવનું ખરું જોમ નથી તથાપિ આન્તિનું અને વિવાદનું કાર તાન જ ન હોય માટે આટલો ખુલાસો ટિપ્પણમા કરું છું.

શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સંગીત તુલના.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૫૩૨ થી.)

જુના કાળથી આપણા સાહિત્યમાંથી નાટકના ઘણા ભેદ મળી આવે છે. તેની દરેકની ખાસિયત અલગ અલગ છે; પરંતુ મુદ્દે એકજ હિશ હોય છે. રૂપક, ઉપરૂપક, પ્રકરણ, ત્રોટક, બાણ, પ્રહસન વગેરે નાટ્યસામ્રાજ્યમાંથી કશ્વિત, ધાર્મિક, વાંચૈત્હાસિક ખાવનાની રસાત્મક રચનાઓ વાંચવાથી તથા તેના પ્રયોગમાં આવતા પાત્રોની કુશળ અભિનય સાથે ગાવાની અથવા બીજી માર્નિકકાળની ખૂબી નિહાળવાથી પ્રેક્ષકને જુદા જુદા સમયની, સ્થળની જનસ્થિતિની તથા રીતભાત ને રસમ રિવાજ, પેહેરવેષ, બોલી ચાલી, ઢબઢબ તેમજ તે સંબંધી સ્થળાંતરિત વસ્તુ સ્થિતિનો પૂરો ખ્યાલ હૃદયમાં ટસે છે. બારીક નિરીક્ષાથી હેઠે સ્પષ્ટ જ્ઞાન, વિચારયુક્ત અનુકરણ શક્તિ અને સ્મરણશક્તિ સર્જી બને છે અને શરીરને તથા મનને ઘણું પોષણ મળે છે.

શ્રી કેળવણી મંત્રીશ્રી કહેતાં શીવજી, ભરત, વગેરે ઉદ્યોગના કાર્યમાં જેવો આર્થિક ક્ષાપદો છે તેવો અને તેથી પણ વધારે ક્ષાપદો અને વિનોદ સંગીતની મનહરકાળમાં કુશળ થવાથી મળે છે; માટે તે (સંગીત કેળવણી) તરફ વધારે અને સંતોષકારક દૃષ્ટિ આપણું જોઈએ. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ સચવાય અને પરસ્પર વિરોધ આવે નહીં તે પ્રમાણે માણસે પોતાનું જીવન ગાળવા હરકોઈ કાળમાં કુશળ થવું જ જોઈએ એમ વાતસ્યાયન સૂત્રકારનું સમર્થ વાક્ય છે. ઘણા કાળથી આપણા નાટકના પ્રયોગ બળવવામાં આપણા રંગભૂમી ઉપર દેખાવ આપતાં હતાં તે સર્વેના જાણવામાં છે; (Ency Brit. Vol. VII 399) અને એક સ્મુજ વાત એ છે કે “ વિદ્વાન બંધકા ” માં વળી શ્રી પુરુષાર્થ રંગ ભૂમીપર રમે છે. ઐતિહાસિક દાખલા તપાસીયું તો વીરસંગનાઓ પુરુષાર્થને સ્વજીવિ ઉપર ધૂમીને વિનયી થયાં છે તે પ્રસિદ્ધ છે અને તેથી દાખલા હિંદુસ્તાનમાં પણ બનેલા છે. મિસર દેશમાં કુટુંબમાં શ્રી પુરુષો સાથે ગાય છે, વાગ્ન વગાડે છે અને તેવી રીતે વૈજવ જોગવે છે. ચીન જાપાન તરફમાં નાટકનો સુખ્યપાત્રને (નાયક કે નાયિકા hero or heroine) ને તો સંગીત ઘણું સરસ આવડવું જોઈએ એ ખાસ કાનૂન છે. ત્યાં શ્રી પાત્ર રૂપે ઉતરે છે; પરંતુ કોઈ સમયમાં અભ્યાસરતો દુરપ્રયોગ થયો તેથી વ્યવસ્થા રૂપાંતર થઈ ગઈ છે. મિસર દેશમાં આપણી માફક ઘણી જાનનાં સંગીત વાગો વપરાય છે; તેમ વળી શ્રીઓ ગાય ત્યારે પુરુષો સાથે વાગ વગાડી તેમને ગાવામાં ઉત્સાહ આપી સાથે પોતે ગાઈ રમે રમે રમે રમી રહે છે. આ લોકોને સંગીત મારફત શરીર કેળવવામાં પ્રબળ ઉત્સાહ અને આગ્રહથી ધ્યાન આપે છે એમ જણાય છે. (Bri Ency. Vol IX.) હિંદુસ્તાન અને મિસર દેશ વચ્ચે પ્રાચીન કાળમાં પરસ્પર મિલાપ અને વ્યવહાર મૈત્રી રૂપ હતો. તે સમયમાં અભિવ્યક્તિની માફક સંગીત પણ હિંદમાંથી ત્યાં ગયું છે. તે ઐતિહાસિક જાણતો પુરાવો તેની સંગીત અભિ-

રૂપી અને સામ્યતા ઉપરથી માની શકાય છે. યુરોપમાં અત્યારે સંગીત, વૃત્ત, નાટ્ય અને નેવા વિષયો ઉપર વધારે ધ્યાન અપાય છે તે મંતોપની વાત છે; પરંતુ હિંદુ હત બાએ અંધારામાં ઉઘટે રહેતે ઘસડાતું આલ્યું છે તે મોઝનીય છે. સંગીત કેળવણીનો આશય લગીરે મચવાતો નથી અને બોબ રૂપ-સુશુક યીએ ઉપર ન ડાબતું લક્ષ અપાય તે બવરથાની ખામી છે માટે તે સુધારીને હિંદવાસીઓનું હિત ઉત્કૃષ્ટ યોજનાથી જાળવીને કામ લેવાનું જોઈએ.

૬. કેળવણીના પ્રસંગમાં વિવેચન કરતાં મંગીતની સત્તા દેહને સુસજ્જ સખજ અને તેજસ્વી બનાવી ત્યાં જ વિરામતી નથી, બરડે આગળ વધે છે. મંગીતના પ્રતાપથી જુદિ સુદ્ધ અને વિવેક-વિચારવંત; મન મોહું, ઉદાર, અને દિલ દરિયાવ, ગભીર તથા સાર્દ થાય છે, તે કોમથી ના પાડી શકાય તેમ નથી. વિદેશી બીજી બીજી બાપા શીખતાં વિવેક જુદિ, દુશ્વળ શક્તિ, અને વિચાર સંમીલનના જળાબજની તપાસમાં જેટલી કુશળતાની જરૂર જણાય છે. તેટલી દક્ષતાથી તેા માત્ર સંગીતના સાધારણ પ્રબંધો ગાતાં વગાડતાં શીખી શકાય છે બીજી બુદ્ધિ તો હજી દૂર છે. મંગીત મારફત જે જે વિષયો-વિચાર, ભાવ, ઉર્મિઓનો વિકાસ નિર્મારેશ હોય તેનો આબેદ્ય ચિતાર ખડો કરવો, તદ્દરૂપ પ્રગટ અને છવાએવ કરવું, તેના ખુલાસા સમજવા સમજાવવા, તેના ઉત્તરોત્તર ચદિઆતા નમુનાઓની સંકલ્પના સજવી તેમ જ લોક સ્થિતિ જણી તેમની અભિરૂચિ સપાદન કેમ થાય તથા તે ઉત્તમ માર્ગે કેમ લઈ જઈ શકાય, આવી આવી તરેહની વિવિધ વિચાર શ્રેણીઓના વિચાજ છેવમાં મંગીતસાત્ર ને કળા રૂપ પ્રયોગમાં જુદિને ખરેખર બેહદ કસાઈ કસાધને ખેડાતું પડે છે. હજી એક દહેવાનું રહી જાય છે. સંગીત દ્વારા હાવ ભાવ, વિભાવ, અનુભાવ વગેરે જે કંઈ રસોત્પાદક કરી બતાવાય છે તેના કારણે અને તે સંબંધી પ્રબંધોની બતાવટના કારખનિક કામનો ઉમેરો કરીએ તો મન જુદિના કાર્યક્રમમાં કેટલું કર્તવ્ય વધી પડે છે તે રૂપ સમજીશો. બાપાના વિચાર દર્શાવવા, નિર્બંધ કે લખાણ લખવાં, અથવા બાપાઓમાં કુશળતા મેળવરી એ સપ્રજામાં જુદિ વિકાસની ઘણી ઘણી જરૂર છે તો પણ સંગીત માટે તો તેથી પણ ઘણી તીક્ષ્ણ કસોટી અવસ્ય છે. કુદરતને અનુકૂળ તથા જનરવભાને બંધ બેસતી રૂચિ દર અને ઉત્તમ માર્ગદર્શક યોજનાઓ તર્કશક્તિથી ઘડી શકાય છે. વિશ્વ સમાજ્યમાંના આદર્શો અવલોકન કરી જે જે રસોત્પાદક સામગ્રી સજ શકાય છે, તે સઘળી ક્રિયાઓમાં સંગીત ઉપામકોની જુદિ મહાસાગરમાં ઉછળતા મોજઓની સાથે મોજ માણતી હોય તેમ જાણે કણમાં રૂખી જતી તો બીજે કણે જહાર ધસતી એ પ્રમાણે રાગ રંગમાં લય પામી જાય છે. આ ઉપરથી સમજીશો કે સંગીતના અભ્યાસથી જુદિ ઉચ્ચ કોટીમાં પ્રવર્તે છે. અને છેવટે દેવી મંપતિ મેળવી આવે છે. મંગીતના પ્રબંધો સઘળા જુદિના પ્રપાસથી ઉદ્ભવે છે. કુદરતને અનુકૂળ જેમ જેમ તર્કશક્તિથી ઉચ્ચ આશયો બતાવવામાં વિવિધ સુધારા વધારાની કળા (ક્રિયાઓ) કામે લગાડી રસની જમાવટ ઘણી સારી રીતે યોજવામાં આવે છે તેમ તેમ વિશ્વતા સામાન્ય નિયમોની ઝલુકાજને યોગ્ય સંગીત પ્રબંધની ક્રિયાઓ મારફત ખરી ખૂબી વધારે ઉત્તમ વર્ગની બતાવી શકાય છે. આવી રીતે મન જુદિ કેળવવામાં મંગીત મંગીત કામ મારે છે.

મંગીત શ્રવણ શક્તિ છે તેથી તે સ્મરણ શક્તિને ખામ ખીલવે છે. શ્રવણ પંક્તિ સ્મરણ અને તેના જ મનન પછી તેનું પુનઃ ઉત્પાદન તે જ સંગીતનો ફલરૂપ પ્રયોગનો પ્રચલિત ક્રમ છે અને તેને લીધે જ સંગીતના અમુલ્ય ખજાના સચવાયા છે ને તે સચવાશે. ઇતિહાસથી આપણે જાણીએ છીએ કે અસ્તોદય સર્વને ગાયે ગૂંમે છે. હિંદુસ્થાન તથા બૃજ દેશો પર આક્રમકોનાં વાદ્યોએ ઘેરો ઘાલીને તેની અત્યંત વ્યસ્ત દશા કરી નાખી છે અને હવે તેવા દિવસો ઇશ્વર નહીં દેખાડે પરંતુ ધાગે કે પુસ્તકો બળી જાય, ચોરાઈ જાય, દટાઈ જાય. કુવાઓમાં નાખી દેવામાં આવે ત્યારે શું મંગીત મચવાશે નહીં, ગાન ગવાશે નહીં ! અસંખ્ય ગવાશે. ક્યારે ? 'કંઈ સ્થાઈ મલેહિયા' ગરબ ગાડે ને વિદ્યા પાડે એ કહેવત પ્રમાણે પુસ્તકની પણ દરકાર ક્યાં સિવાય મંગીત પોતાનું ગારવ સ્મરણ શક્તિથી નભાવી લેશે. પાશ્ચિમાત્ય સંગીત શિક્ષણ કેવળ લેખન પદ્ધતિ (Notation) ઉપર આધાર રાખે છે. આ જગ્યાએ નોટેશન ઉપર કટાક્ષ નથી પરંતુ તે સિવાય પણ સામયેદના કાળથી આજ સુધીમાં આપણું સંગીત નટ બ્રજ્યતાં પણ સારી યોગ્યતા સાથે હોવાતી બોગવે છે; ત્યારે પશ્ચિમમાં નોટેશનનો પ્રચાર અતિશય વધી પડ્યો છે, નેથી મર્વે તેને જ આધાર બેસાડે છે. કદાચ પુસ્તક ન મળે તો સુખ બેસી રહેવું પડે છે, પરંતુ બીજી સંકલના તેમને ઉપરિચિત નથી. જો સ્મરણશક્તિને કેળવવી તેના કુદા અને સરળ માર્ગો નિર્દેશ કામ્ય સૂચવ્યો હોય અને પછી કુદિને વ્યતન કસવાનો સમય આપીએ તો તે ખરી કેળવણીનો એક મોટો મુદ્દો અને ખુલ્લો માર્ગ બની રહે છે અત્યારે તે વિશે ખાસ નહીં બોલતાં એટલું તો સ્પષ્ટ કહેવું પડશે કે કુદિના તમામ ખડમાં સંગીત વ્યાપી રહે છે અને તે ચરીર સંપત્તિના ચોક્કા જ વ્યવધી ધણું ઉપાજન કરી રસતા પોષણનો અમુલ્ય લાભ આપે છે. તેમ જ મનુષ્યને ખરેખર ઉચ્ચ જોણ ઉપર લાવી મૂકે છે તદ્દનશક્તિ, અવલોકનશક્તિ, સ્મરણ શક્તિ, ઉત્પાદનશક્તિ વગેરે જે જે મનુષ્ય પ્રયત્નથી બની શકે છે તે તમામને ખીલવી, કેળવી, પોષીને, સળગા કરી ઉન્નતિ તરફ ચલાવીને સંગીત પોતાનો સુખદર દિરસો-કાર્યક્રમ ખરી કેળવણીને અગ્રે મંપૂર્ણ પૂરો પાડે છે.

પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયનશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસથી કુદિની જે ખીલવણી થાય છે તે સંગીતના અભ્યાસથી તદ્દન નિરાળી છે. તે તો સર્વે જાણે છે. સંગીતના પ્રભાવથી ખીલેલી કુદિ, કદાચ ગણિતમાં ભાષામાં કાવ્ય કે મોદેસલ સંબંધી માહેતી મેળવવા અમર્ય નથી એમ ક્ષણભર માનીએ તો તે સાથે સાથે સત્ય કહેવું જ પડશે કે ઉપરના વિષયોમાં મેળવેલી નિપુણતા ૧. સંગીત ૨. ચિત્ર કે ૩. શિક્ષકવિદ્યામાં મદદગાર કે ફળદાતા નીવડતી નથી. આ ત્રણે વિદ્યાકળાને રસિકતાનું સ્વરૂપ માન્ય છે. તેને fine Art કહે છે. આ ત્રણના દરેક કાર્યક્રમમાં દૈહિક માનસિક અને દૈવી લક્ષણોથી બાવાત્મક મોન્દર્ય જળકે છે ને તે તેજોમય છે. આ ત્રણ મહેતી સુખ્ય—સંગીત કળા સજીવારોપણની દશા સુધી ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર પોહોંચી દૈવી, તેજોમય શૂર્તિની છાયા પ્રત્યક્ષ બતાવે છે. મંગીતના આધ્યાત્મિક શૂર્તિ, સરસ્વાત, અધિષ્ઠાતૃદેવી, યથાચોખ્ય પ્રાર્થનીય છે. આથી વરતરિચિત હોવાથી તુલના કેના લાભમાં, હતરશે તે કદી શકાય તેમ નથી; કારણ કે સાધન, સાધક અને સાધ્ય

એઓની વ્યક્તિરૂપ શક્તિ બિન્ન છે તેથી મોટા ગંભીર તત્કાલ પડે છે. હુંકમાં હાથી તે હાથી, ઘોડો તે ઘોડો પોત પોતાના કામમાં જીવું જોઈએ તેવું સાફ કામ ચાપે છે. પાત્રની ચુંબક પ્રભાણે શક્તિનો ભરાવ અને તેના પ્રભાણમાં તેનો ઉપયોગ સરજવામાં આવેલો જણાય છે. આવી રીતે વ્યક્તિ પરત્વે વધતું ઓછું સ્વરૂપ બીજા વિષયોની માફક સંગીતમાં પણ ઝળકતું જોવામાં આવે છે; તો પણ સાચારીથી સર્વને કબ્જા કરતું પડશે કે તોત્ર જુદી અથવા તો ઉપર કહેલું છે તે પ્રભાણે, ગણિત, ભાષા કે મેહેસુલી, દિલસૂઝી જ્ઞાનમાં દક્ષતા, પડતા, ચંચલાઈ, છાયાઈ હોવા છતાં, પણ તેવા કેટલાએક માણસોનાં હૃદય શુદ્ધ અથવા શુન્ય જોવામાં આવે છે. બીજી જાણ (સંગીત જ્ઞાનપક્ષમાં) એ તેથી ઉલટું જ રૂપ સાર્દતા જોવામાં આવે છે. સંગીત, માત્ર ચોક્કસ ધણ જાણનાર (beginners), ખાલી સાંભળીને જ આનંદ માનનારાઓ (કન રસિયે) અભ્યાસી, ઉપાસક કે કુરાળ અમંગલ જનનાં હૃદય સાર્દ હોય છે. તેઓ રનેહથી સેહેજમાં દ્રવતા દીસે છે. તેમને રસ બીનાના મધુર નામથી ઓળખીશું. ત્યારે ખરી હકીકત એમ માની શકાય કે—ભાવ અને ઉર્મિઓને ખીલવવા, તથા પ્રગટ પ્રકાશવવામાં સંગીત એક અત્યુચ્ચ બીજ રાખે છે, સીંગે છે, અને નિર્દોષ રૂબો સ્વાદ ચખાડે છે. સંગીત સિવાય ખરી કેળવણીને બીજાં તેવો કોઈ ચોખ્ખો આરો નથી. તેનો આશ્રય લેવો જ જોઈશે તે વિના તો “આગે દિવાલ ખડી હે” એ પ્રભાણે અજ્ઞાન દશા જ પ્રવર્તે છે.

૭. સંગીતના પ્રભાવથી જુદાના વિકાસમાં જે જે મદદો મળે છે તે સંબંધી ગમે તેવા મતભેદ હોય તોપણ સ્વતંત્ર સ્વભાવને બદલીને સુધારવામાં, તેને ઉચ્ચ બનાવવામાં તથા મનોભાવને જાગ્રત કરી, રસિક નિષ્ખલવા, માણસાણના ધર્મમાં ખારીએ તેટલી પૂર્ણતાએ પોહોંચાડવાની, સંગીત સત્તા એ શુભાર છે તે વિષે શંકા છે જ નહીં. મહાન કૃતિ શેક્ષપીયરનું કથન વચાવોચ્ચ સાચું અને સ્તુત્ય છે.

“ Since thought so stockish, hard and full of rage,
But music for the time doth change his nature.”

Merchant of Venice.

તેઓ કહે છે કે સ્વભાવ પણ સંગીત સાંભળવાથી બદલાઈ જાય છે. કાકડરો પણ તે જ અભિપ્રાય પર આવેલા છે અને હાલમાં ગાર્ડઓની ધરપીતાલમાં તેની અજમાયશ પણ લેવાનો રિવાજ ચાલુ થયો છે. જ્યારે પુરુષ મસ્તીમાં આવે છે, દશા અને સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે, જ્ઞાન વિગ્રમ દશામાં લુપ્ત થાય છે. આવા આવા સમયોમાં સંગીત કુસાધ્ય રોગનું રોગનું ઉપચારનું અદ્વિતીય કામ સારે છે. મનોભાવ પૂરી રીતે આજેખવામાં સંગીત મોટા અને ગોચર કુદરતી આદર્શ છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી તપાસીશું તો ખાતરી થાય છે કે સંગીત તો કેળવણીના મૂળમાં જ સ્થાપિત બીજ છે. જાળકનાં હાલદંડીથી શરૂ કરી જીવન તો દરેક પ્રસંગમાં તેની જરૂરીઆત છે અને હવે આખરની પ્રાર્થનામાં પણ સંગીત-દેવ વાણીની ગરજ તો છે ને છે જ.

૭. મહદ્ આકાંક્ષાના બુદ્ધિ બુદ્ધિ પ્રવલોચી દેહમાં સંગીત-આત્મા સ્વરૂપસ્થિતિને અનુભવ સિદ્ધિ વિલસે છે. મનની જે જે લાગણીઓ વાણીથી પણ અજોચર છે, જે જે ભાવો સામાન્ય વિચાર દર્શાવનારી ભાષાના શબ્દોથી પણ સ્વચ્છની સમજાની સકાતા નથી, તે તે સંગીતથી આભેદ્ય નિરૂપણ કરી શકાય છે. સંગીત-તે પરમાત્માની જ વાણી છે. સંગીતથી જ પરમાત્મા સાથે ચિત્ત યોગાદી શકાય છે. પરમાત્મા સાથે અનન્ય ભાવ, તાદાત્મ્ય ભાવ પણ સંગીત દ્વારા સાધી શકાય છે. તેના પ્રભાવો બધા ધર્મોના નિર્ધારણોના વાણીથી અથવા કાર્યોથી મળી શકે છે.

“ નાહં વસામિ વેકુંક્રે, યોગિનાં હૃદયે ન ચ ।

મદ્ગત્તા યત્ર ગાયન્તિ, તત્ર વિષ્ણુમિ નારદ ॥

જ્યાં સંગીતનો આનંદ છે ત્યાં જ પ્રભુનો વાસો છે. આ સિદ્ધાંતને અનુસરીને દરેક ધર્મનાં દેવળોમાં, મંદિરમાં, સિરે જાહેર વા ખાનગી મિલનસભામાં ઉપાસના ક્રમ તો સંગીત-મય પ્રવંધથી જ ગોઠવાયેલો છે ને ત્યાં જ દેવનો આવિર્ભાવ માન્યો છે. સંગીતને જ દેવ વાણી કહી છે તેનાં લૌકિક કારણો ઉપરાંત આધ્યાત્મિક લક્ષણો લક્ષ્યું તો સંગીત અંતઃશુદ્ધિ કરીને પછીથી ગાણસને પરમાત્મા સાથે એકતાનમાં જોડી દે છે. સંગીત વિવિધ વિશુદ્ધ ભાવનાઓથી તન્મયતામાં જોડી દેહસ્થ ચૈતન્યને પરમાત્મામાં લીન કરી શકે છે. જ્યારે પરમાત્માથી છુટો છે છતાં તદ્દરૂપ છે અને તેમાં જ લય પામે છે તે સંગીતની પરિસીમા લયનું વ્યાપક સ્વરૂપ-સાધનાનું પરાક્રમ્ય લક્ષણ છે. દિલસુદ્ધીનું બહુ અવગાહન નહીં કરીએ તો પણ મુકમાં તેનો વિચાર મહાસાગરના ભાષાત્મક અનંતશરણી આગેઆપેલ છે તે જોશો:—

Man is part and parcel of the Supremo Being-God

“મમેત્દાંશો જીવ લોકે, જીવમૂનઃ સનાતનઃ ॥”

ગીતા વાક્ય.

વળી શ્રીમન્ સંકરાચાર્યજી પણ એક પટ્ટપદીનાં તે જ મત દર્શાવે છે.

“સત્યપિ મેદાપગમે, નાય તવાહં ન મામકીન સ્ત્વમ્ ।

સામુદ્રો હિ તરંગઃ કવન સમુદ્રોન તારંગઃ ॥”

ઉપર કહેવામાં આવેલ છે તેવી હકીકતો હોવા છતાં પણ કહેવું જોઈએ કે સંગીતથી ખરી કેમવણીના ગર્વધર્મમાં શું શું કર્તવ્ય છે તથા શાયદ કિંવા ગેરશાયદ કેવા સંજોગથી બની આવે છે તેનું દિગ્દર્શન સેહેજ વધારે કરવાથી સુગમ યશે.

સંગીતના સધળા પ્રવંધો અને પ્રયોજો—ગાન તાન નાચરંગ, નાટકચેટક, સધળું હમેસાં ચઢણ કરવા શાયક છે અથવા તો માલ છે કિંવા ઉત્તરિએ પોહોંયાડનાર છે એમ

હોઈ શકે નહીં. જેમ ઉત્તમ સંગીત પ્રથમ તેની જળરહસ્ય મધુર અને રસીલી છારથી માણસને ખરેખર સહગુણી સાર્દ અને ઉદાર બનાવી શકે છે. તેમ હજારો વ્યક્તિને આશ્વસીતો (folk songs) તેની માધ્યમ મોહિનીથી શ્રોતાજન વગેરેને વિષયવાસનામાં લીન અને છેવટે નટ પ્રત્યક્ષ કરી નાખે છે. જો કોઈ ઉત્તમ સંગીતથી સંતોષ મેળવવા ટેવાએલ નહીં હોય તો તેની ઉપર હલકા પ્રયોગોની નકારી છાપ સજ્જત બેસી જાય છે. દુનીઆદારીના શાળના અનુભવ ઉપરથી ગમે તે દેશમાં અને પ્રજામાં આ હકીકત લગભગ સરખી મળતી, સિદ્ધ અને સત્ય ઠરેલી છે, માટે ખરી કેળવણીને અંગે તો ઉત્તમ નમુનાનું સંગીત સાંભળવા અને સમજવાની ધણી જરૂર છે એ સ્પષ્ટ છે.

ખરી કેળવણીની શક્તિાર્થ સિદ્ધિ શું અને તે પ્રમંથમાં કર્તવ્ય શું? મનુષ્યને જે જે શક્તિઓની બહીરો મળેલી છે, તેને સુપૃષ્ઠિમાંથી જાણે જન્યત કરવી અને વિવેક બુદ્ધિથી ગારામાર ગ્રહણ કરવો અને રહસ્ય મગજવા પછી તેના સ્વપયોગ કરી ઉત્તમ કેળવણી પર ચઢવાને યત્ન કરવો, તથા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષએ ચાર પુરુષાર્થોને પરસ્પર બાધ આવે નહીં તે પ્રમાણે આચરણુ જોજ મનુષ્ય કર્તવ્ય છે. સંગીત પરત્વે પણ એમજ ગણવું. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન મિ-ડવાઈટ પણ તેમજ કહે છે. આપણે સંગીતના ઉત્તમ મધ્યમ ને અધમ બેઠને પારખવાની ટેવ રાખવી જોઈએ. જે ઉચ્ચ દેવી અને દિતકર લાગણીઓને સતેજ કરે છે, જે કેવળ ઇન્દ્રિયોને મોહ કરવા કરતાં બુદ્ધિને વધારે અનુયાયી છે, જે સાત્યના ઉચ્ચતર નમુનારૂપ છે, તે ઉત્તમ સંગીત અને તેથી ઉચ્છું જે જુદું, અલગ, અને આશ્ચર્ય મનુષ્યની વિષય વાસનાઓને જ માત્ર હરેરનાર છે, સ્વાર્થ અને નીચ આશય વાળું પણ કાણુબર ચિન્તાકર્ષક હોય છે તે અધમ સંગીત છે. તે સંગીત અને તેના પ્રથમ વગેરેને આપણે ખરી કસોટીથી પારખવા સમર્થ થવું જોઈએ. શુદ્ધોપની તુલના કરતાં ચીખવું જોઈએ. સારાસાર ગ્રહણ કરવાથીજ ખરી કેળવણીની ખૂબી જાણકે છે. ખરી કેળવણી હાંમલ યઈ ત્યારેજ કહી શકાય છે. એક નાની સરખી કહેવત પણ કેળવણી સ્વરૂપનો તેવોજ સાર સૂચવે છે. અધુરો ધડો છપકાય. બરપૂર ધડો (સુખા) રસ ધારી રાખે છે. તે રસબહાર નકામો ઢળી જતો નથી. સુખાને દાન તેજ વિદ્યાદાન રૂપ છે અને જન સમુદાયના હિતાર્થે તેલુંજ દાન ઉત્તમ ગણાય છે.

માત્ર ધર્મિઓને અસર કરી તેને સતેજ અને સુદૃઢ કરવી તથા ઔદિક સુખ મેળવવું એ સંગીતની શાણ કક્ષા-કર્મ અને ક્રિયા છે. સંગીતથી અષ્ટ મહાસિદ્ધિઓ તથા નવ નિધિઓ મેળવવી એ પણ મુસાધ્ય છે. તેની મદદથી મનની એકાગ્રતા સધાય છે તથા શાંતિથી અદ્ભુત મોજનો સ્વાદ ચખાય છે. નૈસર્ગિક સૃષ્ટિમાં આત્મા નિજનંદમાં વિસમે છે અને પારલૌકિક જ્ઞાન પ્રગટે છે. આવી રીતે ઉત્તરોત્તર ટોચ તરફ ચઢતા ચઢતામાં જીવનની આધિ બાધ અને ઉપાધિ દશામાં ચતા ક્ષેપ અને દુઃખ જે માણસને વિટબનાના વમળમાં ફસાવે છે અને વિષમમાં બામાવે છે, તે સંગીત ઉપાસકોને તેટલે દરજ્જે બાધ કરી શક્યા નથી. તેમને માંસારિક જીવન સુખમય છે. તેમની આ અવસ્થાને મસ્ત દશા નામથી

એકાગ્રપણું. યોગી પુરોહી તેવીજ દશાને અવધૂતના પ્રતિચિત્ત દક્ષણથી જાણીએ છીએ. તે કેળવણી સુધી પોહોંચ્યા પછી નિર્ભરનંદુર છે. આ પ્રમાણે રાજ્યોગ અને હંકયોગની ક્રમીન ક્રિયાને સકામ કિંવા નિષ્કામ ક્રમ સિદ્ધિ મળતી. એવી રીતે મંગીત-દ્વારા ગમે તેમ લોકિક, પારલૌકિક માર્ગે સીધો અને સરળ પુરુષ પ્રપત્તિથી સાધી શકાય છે.

નીતિની કેળવણી માટે મંગીત એક મોટું સમર્થ સાધન છે. નીતિને કેળવવા માટે બોધના બોલો બહુ અસરકારક નીવડતા નથી. જનસમુદાય સાથે નીતિથી વર્તવામાં ધણા નિયમો અને શિક્ષાનાં વચનો દરેક ધર્મમાં, પંથમાં કે મનુદત્તમાંથી પુષ્કળ મળી આવે છે; પરંતુ જ્યાં સુધી ક્રિયાથી તે પ્રમાણે અમલ કરાય નહીં, ત્યાં સુધી તે નિષ્ફળ નીવડે છે. જેમ સારીરિક અને માનસિક સ્વચ્છતા, પવિત્રતા, યોગ્ય મંડળીનો સહવાસ, સતસંગ, રોજ રોજનાં કર્તવ્યનો આનંદ અને સમજણની ચતુરાઈથી રહેણી કરણી પાકટ-પ્રાદ અને છે અને તેને પરિણામે સદૃશ્યથી વતેન દદ થાય છે; તેમ રહેણીકરણી ઉપર નીતિની ઉડી છાપ મંગીતના પ્રભાવથી મોટા પડે છે અને પ્રસરે છે. સંગીતના પ્રતાપથી ધણા ઉદાર આચાર્યવાળા મનોભાવ પ્રગટે છે. મતિનતા, કુટિલતા દૂર થઈ વિશુદ્ધિ મળતી રહે છે. ઉમંગથી કર્તવ્ય પરાયણ રહેવાની ટેવ પડે છે કારણ તેથી મન તણીન બની જઈ એક ચિત્ત-તાદાત્મ્ય ભાવમાં કેળવાય છે. આ વાત સર્વને વિદિત છે. સંગીત પ્રક્રિયાઓની સાધના મારફત હસનાં રમતામાં, જાણે અજાણે, અને યોગ્ય શ્રમમાં પણ પરમાત્મની અનેક આશુઓને આધીન રહેવાની ટેવ સજ્જત રચાપિત રહે છે. મંગીતના સહવાસમાં ધણા ઉચ્ચ વિચારો સંયુક્તરૂપે વસે છે અને તે કારણને લીધે પ્રેમ-ભક્તિ, રાજભક્તિ, વાત્સલ્ય રનેહ અને આત્મજાતિના ઉદ્ગમરોગો સંગીતમય વાણી મારફત બોધ અપાય છે.

ગમે તે મુદ્દકમાં જાઓ અને તપાસો તો ખાતરી થશે કે દરેક ધર્મ, પંથ, મંપ્રદાય કે માર્ગ, અથવા મનુદત્તની કાનૂન અગર મુદ્દિતમ વા કિલમુશીને બોધ આપતાં ઉચ્ચભાવના રચાપન કરવા માટે વધતે જાહે દરજ્જે પણ જરૂર જોઈું સંગીત અવલંબન હતું, છે અને ચાલુ રહેશે. આ પ્રમાણે પ્રુદ્ધું જણાય છે. વધારે હકીકતો ટાંકાને સમર્થન કરવું યોગ્ય મણારો. સર્વને વિદિત છે કે પાયાણુ જોવા કિંવા વજ્રમય હૃદયીને પણ મંગીતથી પીગળાવી સાર્થ કરી શકાય છે, નિરાશ અને નિરત્સાહી માણુમોને પણ યોગ્ય રસ્તે દોરી શકાય છે, તથા બ્યાધ ઝરત અને માંડા માણુસો પણ યોગ્ય શ્રમથી કામ બેસાડી શકાય છે. આ પ્રમાણે મંગીતથી કુદરતના નિયમોને અનુસરી કામ લેવામાં આવે છે અને તે સિદ્ધાંતોને લીધેન પ્રાગ્મીનકાળથી આજ સુધી બધા દેશોની સમગ્રી પ્રજામાં ધર્મોમાં મનુષ્યને નીતિની કેળવણી આપવામાં સંગીતનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારાયેલું છે.

કેળવણીના વ્યાવહારિક લાભલાભનો લોભ વિચારી સામાન્ય રીતે બોલીએ તો અશ્વિતચાર્ય, અર્ધચાર્ય તથા તેનાં પીઞ્મ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી નિપુણ થવું તે હિનઆ-

ફું ચતુરાઈ=નૈત શ્રવન બરુ નાસિકા, સવહીકો શ્ક ઠોર,
ઋદ્ધયો, સુનવો, સમજવો, ચતુરનકો કરુ ઝોર.

દાંડીમાં ઉપયોગી છે. તેથી તુરતમાં જ ઐહિક મુખ, ધન, દોલત અને ઇર્ષ્ય યોગ્ય શ્રમના બદલામાં મળી રહે છે. આ જ્ઞાનની કીમત જેવી રીતે અને જે પ્રમાણમાં આકારી શકાય છે તેવી રીતે અને તે પ્રમાણે સંગીત સમૃદ્ધિની કદર કરવી તે મુનાસિબ નથી. આ જ્ઞાન બળરખાવને લાયક નથી. બહેકે સૂક્ષ્મ, ઘણું ઉમદા, તથા માર્મિક અને આત્મબોધી છે તેથી તેની તુલના કંઈ આરજ વિલક્ષણ થવી જોઈએ. ખરી કેળવણી તો શારીરિક શક્તિ ની સાથે સાથે મજબૂત માનસિકબળ વધારે છે. આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના વિરાળ ઉદ્દેશોને સમર્થન કરી બોધ આપે છે. તેવીજ રીતના ઉચ્ચ આશયો સંગીત જ્ઞાન આપ્તમાં સમાવેલા હોય છે એટલુંજ નહીં પરંતુ વધારે શું કહીએ, સંગીતથી તેનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ અનુભવમાં આવે છે, માટે સંગીતની પરાકાષ્ટા સર્વોત્તમ શ્રેણી સુધી લઈ જનાર છે, એમ કહી સિવાય ચાલે તેમ નથી.

કેળવણીનું બાપક લક્ષણ વિચારીએ તો ત્યાં મનુષ્ય વ્યક્તિની શક્તિનો અને તેના મનોબળની ગુંગમ માટે ખાસ બેદબેદ હોતો નથી. તેજ મિસાલે સંગીતમાં પણ સમજવું, કેળવણીની નિસખતમાં તેની સત્તા પણ બાપક છે. દેશ પરત્વે, ધર્મ પરત્વે, કિંવા દેહાદિક કાર્યપરત્વે સંગીત સત્તા ન્યૂનાધિક કહી શકાય નહીં સંગીતથી જ્ઞાનતંત્ર્યોની અનુભવશક્તિ ધારણશક્તિ, તુલનાશક્તિ વગેરે વિકસે છે. માનસિકભાવો ખીલે છે. તંદુરસ્તી વધે છે. મનની લામણીઓ અને વિચાર તીવ્ર અને સર્જી બની આવે છે. સંગીતપ્રતાપે ખરી કેળવણી કંઈ વિલક્ષણ રોનકદાર દીપે છે. મિસ રૂથરોસના વિચાર પ્રમાણે તો જીવનની ઉન્નતિ સાથે માણસના વિચારમાં બહારના કૃત્યોમાં, અને આચરણમાં સંગીત જ્ઞાન સંપત્તિને લંધિ આત્માનો ઉચ્ચ પ્રતિબિંબ પ્રગટ ગળકે છે.

ખરી ઉન્નતિ કેળવવાના સાધનરૂપ શારીરિક અને માનસિક ખીલવણી સંગીત માર્ગદર્શક સાધી શકાય છે, તે તેના ઉપાસકોનાં ઐતિહાસિક ટિપ્પણો ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. દાણંતો નીચે મુજબ. વેદસમયથી સામગાન પ્રચલિત થયાં ત્યારથી અથર્વવેદ અને ખીર્ગ ઉપનિષદોના તેમજ રામાયણ અને મહાભારતના સમય સુધીમાં હામ હામ ગાંધર્વ અને અપ્સરાઓ સંગીત ઉપાસક તરીકે નજરે પડે છે. જો કે તેઓમાંના કેટલાએકની ઉત્તમ ગણના ગણી શકાય તોપણ બહુધા ઉદર નિમિત્તે સંગીત આશ્રય તેમના હતો એમ સમજી શકાય છે. સુદ્ધ પ્રસંગે પણ તેમની સેવા સ્તુત્ય ચર્ચ છે. કોઈ કોઈ ગાંધર્વો રાગ કહેવાયા છે. પછી ગમે તો વિદ્યાવિશારદ હોવાથી શ્રેષ્ઠગણનો છલકાળ માનીએ અગર ખરેખર જાગીરદાર કલ્પીએ તો પણ તેમની કીર્તિ રચાયી છે. સંગીત મારગત જીવન નિર્વાહ ચલાવનાર આ વર્ગની વસ્તી ઉત્તરોત્તર ઘણા ખરા દેશોમાં હજી મોજુદ છે. આ વર્ગના લોકો કેવળ પોતાની સંપત્તિ કળાદૌરાલયથી સાચવે છે, સુધારે છે, કેળવે છે અને પોષે છે. આ વર્ગને ઉચ્ચ કોટિની ગણનામાં મૂકતાં આપણે અટકીશું.

(અપૂર્ણ.)

“ કુદરત અને કવિ વર્જવર્થ. ”

“ Up I up my Friend, and quit your books;
Or surely you will grow double: ”

* * * *

Come forth into the light of things
Let Nature be your teacher.

* * * *

One impulse from a vernal wood
May teach you more of man,
Of moral evil and of good,
Than all the sages can. ”

—W. Wordsworth

કુદરતના મહાન કીર્તિ રચનરૂપ આંગણકવિ વર્જવર્થની ખ્યાલિથી ઈંગ્રેજીભાષા જાણનાર કોઇપણ પુરુષ બાંધેજ આજ્ઞાત હશે. કુદરત અને કુદરતના સૌન્દર્યથી પ્રાપ્ત થતા આનંદ વર્થે આનંદ એ વર્જવર્થના કાવ્યનું મૂળ છે. સહિસંદર્ભનું સ્વસ્થ અવલોકન કરી, વિશ્વની વિશ્વલીક્ષના ગૂઢ તત્ત્વ સમજવાની અભિલાષામાં નિરંતર મસ્તાન રહી, અને ધર્મોડની અગાધ રચના અને ત્હેના સર્વવ્યાપક સંજ્ઞાસ્તી કૃતિનું પૃથક્કરણ કરી, મનુષ્યજીવનને લાંબક બોધ દાત્રમાં ઉતારી પોતાના વાંચકદેહને આનંદ આપવો એ વર્જવર્થનું કાંઈક અંશે જીવનસૂત્ર હતું. વિશાળજ્યોત્સના ઉડુગણો, પ્રખરરશ્મિ જ્વલંત ચંદ્રાશુ, શીતરશ્મિ-પ્રસારક શીતાંશુ, સ્પીરસમી ધવજ સ્વર્ગમગા, અસુરચુરની વિદ્યુતની કાન્તિ સમાન સોભતી શ્વેતજ્યોતિ, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ કુદરતના પખીડાં વિશ્વના કથા નિયમાનુસાર અવિચ્છિન્ન રૂપો ફરે છે, અને ત્હેને કયો દૈવી કારૂન યોગ્ય બંધનમાં રાખે છે, તે જાણવાને વર્જવર્થને પ્રયાસ મહાન ગંભીર અને સ્તુત્ છે. મનુષ્ય માત્ર એક અગાધ હૃદયિયા છુદ્ધુદ સમાન છે, તે, મનુષ્યજીવનનો લાભ લઈ આત્મ-ઉત્કર્ષ કરવો, સર્વવ્યાપક પરમાત્માના શુભગાનમાં ભીન બની, આત્માનો અંતરો યોગ સાધવો, એ મનુષ્ય કર્તવ્ય છે એ વિશે વર્જવર્થ લખે છે:—

“ A Life, a presence like the Air ”,

તે અક્ષરશઃ સસ જતાવી આપે છે, અને મનુષ્યને જીવનક્રમમાં પ્રવૃત થવા પ્રેરે છે. એ મનુષ્યજીવનની મધુર કુંજોમાં નિરંતર આનંદમગન, કરવાથી પ્રાપ્ત થતા હૃદ પરિણામ વડે એના કાવ્ય રસાર્દ બનેલાં છે. રમણીય ટેકરી, મધુર પુષ્પવંકે, છવાયેલી કુંજો ખગખગ નાદ કરી વહન કરતાં સહિલઝરણાં અને લીલી કુંજર સમી બાગિ, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ ને મુગ્ધ

દૃષ્ટિથી નિહાળવાં, અને વૃક્ષ લતિકાપર આનન્દ ક્ષોભ કરતી કોકિલાના મધુર સંગીત સાંભળવાં, એ સર્વે વર્જિતવર્થને મન સ્વર્ગીય આનન્દ આપતાં એટલુંજ નહીં પૂરતું આ સર્વેને વર્જિતવર્થ કાંઈ પ્રેમદૃષ્ટિથી વિશેષને જોયકે:—

“ and O, ye Fountains, Meadows, Hills, and Groves,
Think not of any severing of our loves !

* * * * *
I love the brooks which down their channels fret ”,

* * * * *

વૃક્ષવેલીપર ખીલતાં ન્હાનકડાં સુકુમાર પુષ્પના હૃદયમાંથી વર્જિતવર્થ પોતાના કાવ્યને વિભૂષિત કરવા ગહન અને ઊંડા વિચાર ખેંચી કાઢતો, અને આજ એની કુદરતમાં વિચાર સક્રિય કેટલે અંશે ખીલેલી હતી તે બતાવી આપે છે, માત્ર એક ઉદાહરણ આ બાબતની મતલબ બતાવી આપશે:—

“ To me the meanest flower that blows can give
Thoughts that do often lie too deep for tears

* * * * *
Bright flower, whose home is everywhere!

* * * * *
Methinks that there abides in thee
Some concord with humanity, ”

આ પ્રમાણે કુદરતની વિવિધ રચનામાં જ વર્જિતવર્થના કાવ્યનું મૂળ સમાયેલું છે. એટલુંજ નથી પણ કુદરતના સૌન્દર્યનું અદ્ભુત વર્ણન આપી, અંતમાં તે વર્ણનમાં મનુષ્યને શો બોધ આપે છે, તે બોધ બાપાદારા વ્યક્ત કર્યો છે. તે સાથે સાથે આવા બોધ વિચારમાં કલ્પનાસક્રિયાના આજ અને રમણીય રમ પૂર્યા છે, જે માત્ર નયનને ન દારતા હૃદયને પણ ઠારે છે. શાન્ત એકાન્તમાં ખેરતી પ્રમંજીપાત કુદરત, મનુષ્ય અને મનુષ્ય જીવન કંમ ઉપર મનન કરતાં વર્જિતવર્થને અનેક પ્રકારની વિચારમાળા ત્હેની દૃષ્ટિ આગળ ઝંધાવેલી સાંકળીના સ્વરૂપમાં વિસ્તૃત રૂપ ધારણ કરી પસાર થતી. એ વિશે પોતાના હૃદયના આંતરિક ઉદ્ગાર દર્શાવતા લખે છે:—

“ On Man, on Nature, and on Human Life,
Musing in solitude, I oft perceive
Fair trains of imagery before me rise,

* * * * *

Of Truth, of Grandeur, Beauty, Love, and Hope—

* * * * *

Of joy in widest commonality spread; ”

વર્જવર્થને મન કુદરતનું જ્ઞાન આનન્દનું મૂળ છે; અને એ આનન્દ ધર પ્રતિ પ્રેમ પ્રેરે છે.

વર્જવર્થ પોતેજ કહે છે તેમ કવિતા પ્રજા મનોગતિનું અનિવાર્ય અને આપોઆપ ફૂટતું (Spontaneous) જરૂર છે. તેજ પ્રમાણે એના કાવ્યમાં હૃદયની પ્રજા ભાવનાનું શુદ્ધ દર્શન થાય છે. “ કવિતાનું મૂળ શાન્તિના સમયમાં ઐશ્વર્ય યથલી ભાવનામાં સમાયલું છે. એ ભાવના અને હૃદયની આંતરિક લાગણીપર સતત મનન સાહજિક થયાજ કરે છે. પછી એક એવો સમય આવે છે કે જ્યારે શાન્તિનું સ્વરૂપ અદ્રશ્ય થઈ જાય છે, અને એક અન્ય પ્રકારની ભાવના કે જે પ્રથમના ઉદ્ભવ સાથે જોડાયેલી હોય છે તે વિસ્ફોટ રૂપ ધારણ કરે છે, અને અંતમાં કાવ્યરૂપે હૃદયમાં પ્રકાશી આવે છે. ” જ્યાં સુધી કોઈ પણ કાવ્ય, વાંચનારના હૃદયમાં હર્ષ કે શોકની લાગણી ઉત્પન્ન નથી કરતું, તો તે માત્ર છંદોબદ્ધ શાબ્દિક રચના જ ગણી શકાય, અને ઉત્તમ પ્રતિનું કાવ્ય ન ગણી શકાય. જે ઉત્તમ કાવ્ય છે તેની ઉત્તમતા માત્ર અર્થગૌરવમાંજ સમાયલી છે, વર્જવર્થના લગભગ ઘણાં કાવ્યોમાં અર્થગૌરવ બહુ ઉત્તમ રીતે જળવાયલું છે. કેટલાક કવિ માત્ર સૃષ્ટિ સૌન્દર્યનું બાહ્ય વર્ણન આપી જ સંતોષ માને છે; જ્યારે કેટલાક વર્ણન આપી પોતાના હૃદયની આંતરિક લાગણી કાવ્ય દ્વારા વ્યક્ત કરે છે. વર્જવર્થના કહેવા મુજબ “ કવિનું કર્તવ્ય, મનુષ્ય અને મનુષ્યની આસપાસ રહેલી સમસ્ત સૃષ્ટિ અને તેમાં શાલ કમવ્યવહાર, નું અવલોકન કરવાનું છે, જેથી કરીને હર્ષ અને શોક ઉભયનું યથેચ્છ જ્ઞાન વાંચકનું દાન થાય. ” જ્યાં કૃત્રિમ દેખાવ કંઈક કુદરતી દેખાવ વિશેષ પ્રમાણમાં તરી આવે છે, એવા રચનામાં જો કવિનું નિવાસ સ્થાન હોય તો તેના હૃદયમાં કાવ્યોર્મિ નિરંતર ઉછળ્યા કરે છે, અને શિશુવયમાં પ્રજુએ બહેલી કવિત્વ શક્તિની જ્યોતિ બલિષ્ઠમાં પુર ખઠારમાં ગળાઈ નીકળે છે, અને અન્તે ગાંભીર્ય ધારણ કરે છે. વર્જવર્થે દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવ્યું હતું, અને તેથી કરીને પ્રસંગોપાત તેની દૃષ્ટિ આગળ: શિશુવયના દિવસમાં ભોગવેલા યથેચ્છ આનન્દ તરી આવતા. શૈશવ અવસ્થામાં જે પ્રકારની કેળવણી મળે છે તેના પર જ બલિષ્ઠ આધાર રહે છે: બાલ્યાવસ્થા જ યુવાવસ્થાની જીવન પોષક તરીકે ગણાય છે. એ વિશે વર્જવર્થ ઈશારા કરે છે:—

“ The Child is Father of man;

And I could wish my days to be,

Bound each to each by natural piety, ”

બાલ્યાવસ્થામાં બાળકના જ્ઞાનતંત્ર બહુ કુળા હોય છે, અને જેમ તેને વાળવા ધારીયે

ખંભાત.

‘ખંભાત’ એ ભારતમાં વસતી ચાર મોટી પ્રજા—બ્રાહ્મણ, જૈન, મુસલમાન અને પારસી—એઓમાંથી આદિ બેનું એક તીર્થસ્થાન અને અપર બેનું એક મહત્ત્વનીય સ્થાન છે. એ નગર વસાવાના તથા તીર્થપંક્તિમાં આવવાના ઇતિહાસ બ્રાહ્મણ તથા જૈનમતે બિલ્લ છે તે નીચે દર્શાવાશે.

વ્યુત્પત્તિ.

એક વિદ્વાન (વસંત વર્ષ ૧૨ અ. ૮ પૃ. ૪૩૭) જણાવે છે કે—“ વ્યુત્પત્તિ તપાસતાં પણ ‘ખંભાત’ શબ્દ સ્તમ્ભતીર્થ ઉપરથી જરોબર રીતે આવેલો જણાય છે;—સં સ્તમ્ભતીર્થ, પ્રા. સંમદ્વથ,...” ઇત્યાદિ. એ શુદ્ધ છે. સ્તંભ ઉપરથી પ્રાકૃતમાં સંમ અને થમ વિકલ્પે થાય છે. જે પાર્શ્વનાથના નામ ઉપરથી એ નગરનું નામ પડ્યું છે તે પાર્શ્વનાથને પ્રકટ કરનાર પ્રખ્યાત અભયદેવચરિત્વકૃતજયતિહુબળસ્તોત્રના (સ. ૧૧૧૧) ત્રિશભા શ્લોકમાં એમ પસંદ સુપાસનાહ ચંભળપુરદ્વિય (એમ પ્રસન્ન થાઓ સુપાર્શ્વનાથ સ્તંભનપુરસ્થિત) ઇત્યાદિ પંક્તિઓમાં ‘ખંભાત’ને ‘ચંભળપુર’ લખે છે.

(૨) એ વ્યુત્પત્તિ હોવા છતાં ડા બુદ્ધસરે (બોમ્બે એઝીટિયર-કેમ્બે-૧૮૭૭) સ્કમ્ભતીર્થ ઉપરથી ખંભાત થવાની કલ્પના કરી છે, અને સ્કમ્ભતીર્થ-સંમદ્વથ-ખંભાત-એમ ક્રમ દર્શાવ્યો છે. સ્ક ઉપરથી પ્રાકૃતમાં સ્વ થવાનું દૃશ્યન્ત સ્કંધ ઉપરથી ‘ખ’ થઈ ‘ખાધ’ થવાનું છે આ વ્યુત્પત્તિ યોગ્ય જણાતી નથી, કારણ .યદપિ સ્તંભાર્થક સ્કંમ વૈદિક સમૃદ્ધતામાં છે તથાપિ લૌકિક સમૃદ્ધતામાં તે અપ્રયુક્ત થયો છે, અને એ સ્થલ સાર સ્કંમતીર્થ એવો પ્રયોગ પુરાણોમાં કે શિવાલેખોમાં જોવામાં આવતો નથી.

ખંભાતના શિલા લેખો.

આરણ લોકોનો સંબંધ ખંભાત જોડે વ્યાપાર નિમિત્ત આશરે સં. ૯૫૦ માં હતો. તેઓમાં ‘ય’ અને ‘જ’ ના ઉચ્ચાર ન હોવાથી કોઈ બ્રહ્મ રીતિએ તેને ‘કંબાપ’ કહેતા હતા. (મસુદી નામે આરણ લેખક સ. ૯૭૧.) ખીજા એક આરણ લેખક (સં. ૧૩૫૭) તેને ‘કંબાપત’ લખે છે. ત્યાં મુસલમાનો જેઓની ભાષા ફારસી હતી તેઓનું રાજ્ય સ. ૧૩૬૦ માં થયું. તે લોકોના ઉચ્ચારાદિ ફારસી હતા. તેઓએ આ નગરને ‘સંબાપત’ કહેવા માંડ્યું. ખંભાતમાં ફારસી શિલાલેખોમાં સર્વથી પ્રાચીન સં. ૧૩૭૨ (હી. સ. ૭૧૬) નો લાંબા કોષાધિકારી (ફા. મખ્મૂન, ઇ. Treasurer) નામે અખ-પાર-ઉદ્દીન-વહ્દીનની કબર ઉપર છે. તેમાં તેનું નામ કુલ્હંબાપત (ફારસી-ખ) નો ઉચ્ચાર સંસ્કૃત ‘ખ’ ના ઉચ્ચારથી બિલ્લ હોવાથી મુલોચ્ચારનો બોધ થવા ક્રાંત એમ

‘ખ’ને સ્થાને કારસી વિધિમાં લખાયાનું અનુમાન થાય છે) એમ છે. આરબ વ્યાપારીઓ તથા મુસલમાન, અધિકારીઓથી વપરાતું એ નામ નગરવાસીઓને પણ વાપરતું પડ્યું, અને તેથી વ્યુત્પત્તિ અનુસાર પ્રાપ્ત થતા ‘ચમણપુર’ને બદલે ખખાયત વા ખખાયત અને ખખાત વા ખંખાત એમ લેખિતસ્થાનમાં અને ગ્રંથાંશમાં વિશેષે આવ્યું.

સંસ્કૃતમાં સઉથી પ્રાચીન લેખ સ. ૧૩૫૨ નો છે. અગાઉ તેનું વિવેચન છે. •

પ્રાચીન નામ.

એનું પ્રાચીન નામ સ્તંમતીર્ય વા સ્તંમનકપુર છે.

એનું એથી પ્રાચીન નામ ‘ગમ્ભૂતા’ હતું એમ ‘અર્ધિશુન્નરાત’ માં (પૃ. ૧૨૩) લખ્યું છે, પણ તેનું પ્રમાણ ત્યાં આપ્યું નથી પરંતુ આમ અનુમાન તે મનઃમા થાય છે કે શુન્નરાતના રાજા દ્વિતીય ભીમદેવનું એક તામ્રપત્ર મ ૧૨૬૩ નું છે તેમાં ‘સ્વમુજ્યમાન-ગમ્ભૂતા પચકાન્તપાતિત સમસ્તરાજપુરુષાન્’ ઇત્યાદિ છે, (ઇન્ડીયન ઍન્ટિક્વરિ. ૧૮૭૭ પૃ. ૧૯૪), તથા તેના અનુયાયી રાજા જયતમિદેવનું મ ૧૨૮૦ નું તામ્રપત્ર છે તેમાં ‘ચર્ધિપચકે ગમ્ભૂતાપચકે ચ’ એમ છે તેમાં ચર્ધિપચક એ નિર્મલિંગ ચરિયા (પચાસર-રાધનપુર પામ્તો દેશ) છે પણ એ ગમ્ભૂતાને યૂરોપીય લેખકો ખંખાતનું જુનું નામ ગણતા જણાય છે. પણ તે સમીચીન નથી. ગમ્ભૂતા પચક (જિલ્લા) માં કાલ્હરી આમ લખ્યું છે, તે વીરમગામથી અણહિલવાડપટ્ટનના માર્ગમાં છે, તેથી ગમ્ભૂતાથી ખખાત નહિ પણ એ પ્રદેશ બહિષ્ છે (જે હાલ ગાયકવાડના રાજ્યમાં છે,) એમ અનુમાનાય છે.

પ્રાચીન પ્રયોગો બોતા, સ્તંમતીર્ય એ નામ પ્રયોગ, ગમાધરના પ્રવાસમૃત્યુમાં (મં. ૧૧૬૩) છે. ખખાતના શાસિનાયના પુસ્તક બહારમાં હૈમવ્યાકરણસૂત્રનું પુસ્તક છે તે આદર્શ ત્યાં સ્તંમતીર્યમાં મં. ૧૨૯૩ માં લખાયાનો ઉલ્લેખ છે.

કીર્તિકૌમુદી જેમાં સ્તંમતીર્યનું નામ આવે છે, તેના કર્તા ચુર્નદેવર પુરોહિત મહા કવિ સોમેશ્વરદેવ એ વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. તેનો નિર્મલિંગ સમય મં. ૧૨૬૭-૧૩૧૧ છે. ગિરિનાર ઉપર જેન દેવાયોમાં તેણે રચિત ચિવાલેખો (મ. ૧૨૮૮ ના) છે. તેમાં સ્તમનકપુર અને સ્તંમતીર્ય એ બે નગરો પૃથક્ ગણાવ્યાં છે. (એ સંબંધમાં વિવેક અગાઉ લખાશે.) અને એક ચિનાલેખ (જેના પ્રચલિતશ્લોકો સોમેશ્વર નહિ પણ નરેન્દ્રસુરિએ રચિત છે તે) માં સ્તંમતીર્ય શેલાકુલ (ખખાત ખંડર) એમ અભિધાન છે. કીર્તિકૌમુદીની રચના સ ૧૨૮૮ પછી થઈ છે.

ખખાતનો નાગર બ્રાહ્મણ કવિ વિષ્ણુદાસ સ્વકૃત ‘આરંભ પર્વ’ (મં. ૧૬૪૬) ને અને ‘સ્તંમતીર્યમાં મારો વાસ’ અને નાગર બ્રાહ્મણ કવિ ચિવદાસ ‘પરમુસાખ્યાન’માં

(મં. ૧૬૧૭) 'મહીસાગર તટ સ્તંભતીર્થ' એમ ગુજરાતીમાં પણ ખંભાતને બદલે 'સ્તંભ-તીર્થ' જ પ્રયોગ છે.

સ્તંભતીર્થ નામ પડવાનું કારણ.

એક વિકાસ કલ્પના કરે છે તેમ ત્યાં અશોકનો કોઈ સ્તંભ નથી, કારણ તેનું ચિહ્ન પણ જણાતું નથી, અને તુલ્યનસંગ આદિ બૌદ્ધોના ધર્મપ્રવાસોમાં એ ભાગનું સ્થાન પણ નથી. તેથી એ સ્થાને બૌદ્ધ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. પણ બ્રાહ્મણો અને જૈનોને મંબંધ છે, અને તેથી એ નગરની સ્થાપના સંબંધમાં ઉભય મતની કથાઓ ભિન્ન છે. તેમાં બ્રાહ્મણકથા પૂર્વોક્ત ગેઝેટિયરના 'કેમ્બે' ખંડમાં આપવામાં આવી છે પણ તે અદ્ય છે, અને જૈન કથાનો તો નવીન ઐતિહાસિક ગ્રંથો કે લેખોમાં કદિ પણ ઉલ્લેખ કરાયો નથી, તેથી તે ઉભયનો અત્ર સંગ્રહ કરાય છે.

(૧) બ્રાહ્મણકથા—શ્રી સ્કંદપુરાણના સાત ખંડમાં પ્રથમ માહેશ્વર ખંડમાં ખીજે 'કુમારિકા ખંડ' છે. તેમાં કથાયું છે કે નારદે મહીસાગરસંગમનું માહાત્મ્ય સાંભળી (અ. ખા. ૩.), ધર્મવર્મા રાજા પાસેથી દ્રવ્ય મેળવી (અ. ૪), ત્યાં મહીનગર સ્થાપ્યું. તે 'મહીસાગર સંગમ તીર્થ' થયું. કુમારે (કાર્તિકેયે) તારકાસુરનો વધ કર્યા પછી ત્યાં કુમારશબિપેક કરાવે (અ. ૩૦). તારકાસુર મહાદેવનો પરમ ભક્ત હતો, તેથી તેના વધથી—૨૬ ભક્તના વધથી—જનિત પાતકની શાંતિ—અર્થ વિધર્મી દ્વારા ત્રણ સિંગ કરાવ્યાં (અ. ૩૩). તે વેલા દેવોએ પૂર્વ પ્રસિદ્ધ આચાર ક્ત્વો કે—જયંતિ યે રણે શામ્ભુસ્તૈઃ કાર્યં. સ્તંભચિહ્નકાઃ । ૩૬ । ૨ । (જેઓ રણમાં શત્રુઓને છતે છે તેઓએ (જય.) સ્તંભરૂપ ચિહ્ન કરવું.) અને પછી ગત દર્શાવ્યું કે—તસ્ય સ્તંભાગમસ્તે વ્ય સંસ્થાપય શિવાત્મજ । ૩૬ । ૬ । (અને હે શિવના પુત્ર, (તેમાંના એક સિંગની) સ્થાપના તે સ્તંભના અગ્રભાગ (શાય) ઉપર કર). તે સ્તંભકારી કુમારે ત્યાં સંગમ ઉપર જયસ્તંભ રાખી તેના ઉપર તીર્થ સિંગની સ્થાપના સ્તંભચ્ચેર નામથી કરાઈ (અ. ૩૫.) (આ મહાદેવ અદ્યાપિ ખંભાતમાં છે.)

પરંતુ તે તીર્થ યોગ સમયમાં શાપિત યર્ષ શુભચેત્ર થયું (અ. ૫૮.) તે સંબંધિની કથા આમ છે કે—એક વાર બ્રહ્માની સખામાં સર્વે તીર્થ ગયાં હતાં. ત્યાં 'સર્વેતીર્થેર્મો કોણુ એક' એ વિચાર પ્રચલિત થયો. કોઈ તીર્થ બોલ્યું નહિ ત્યારે પ્રસ્થિત તીર્થ પોતાની સર્વ શ્રેષ્ઠતા ઉચ્ચારી, અને તે પ્રતિપાદિત કરવા કારણે દર્શાવ્યાં કે—(૧) ઇશ્વરુષ્ણ રાજાના તપથી તથ્યમાન પૃથ્વી સર્વે તીર્થના દ્રાવણત્વ મહીનદીના આકારે પરિણામ પામી. (૨) મદર્ષિ નારદે ત્યાં સ્થાન સ્થાપ્યું અને (૩) કુમારે (કાર્તિકેય) 'કુમારેશ્વર મહાદેવ' સ્થાપ્યા. તે માંભગી બ્રહ્માના બ્યેક, સુત, ધર્મ, એ તીર્થના 'સ્વમુખે, સ્વપ્રગ્વંશ કરવા રૂપ અંકાર-પાપ' ની સિદ્ધા સાથે શાપ આપ્યો કે—

અગ્રાપ્યાતે વસન્તકવમિદં લેત્રં મલિન્યનિ (અ. ૧૮ શ્લો. ૩૬.)

સ્તંભર્મમિનિ ક્યાનં સંખો ગર્વઃ કુનો યતઃ ।....

કિંનુ નાત્મગુણાં વાચ્યાઃ સતમેનત્સદા વ્રતં
પરોક્તેઽપિ સ્વપ્રશંસાં વ્રત્ત્યાગમપિ ચાલ્યેત્ ॥ ૪૪ ॥

(આ ક્ષેત્ર (સ્તંભતીર્થ) અપ્રખ્યાત અને નદી ૩૫ રહેશે. તેણે સ્તંભ (એટલે) (ગોણ અર્થમાં) ગર્વ કર્યો તેથી સ્તંભ-તીર્થ એવું નામ થશે...કિંતુ સત્કાનનરોનું આ નિત્ય વ્રત છે કે પોતાનાં શુભો (પોતાને શુભે) (કદાપિ) વદવા નહિ. પરાક્ષમાં (કાષ્ઠની પછી સ્તંભમાં નહિ એમ) પણ કરેલી સ્વપ્રશંસા બ્રહ્માને (સ્વસ્થાનથી—પોતાના ઉત્તમ પદથી) ગણાવે (અર્થાત્ બદ કરે). (તેથી સ્વપ્રશંસા વા ગર્વ સર્વથા સત્કાનને એ ત્યાગ્ય છે.)

પછી બ્રહ્માના વાચ્યથી ધર્મે શાપ પાછો ખેંચી લીધો અને કહ્યું કે—

સ્તંભાદેતન્મહાનીર્યમપ્રસિદ્ધં ભવિષ્યતિ
સ્તંભતીર્થમિતિ સ્થાનં સુપ્રસિદ્ધં ભવિષ્યતિ ॥ ૬૩ ॥

(આ મહાતીર્થ છે પણ તે ગર્વ કરવાના કારણથી અપ્રસિદ્ધ થઈ જશે. પણ સ્તંભ-તીર્થ એ નામે (અર્થાત્ નામ માત્રમાં જ) સુપ્રસિદ્ધ થશે.

એ પ્રમાણે પુરાણકથન છે.

(૨) જૈનકથા—સ્તંભતીર્થના સ્થાપન સંબંધમાં જૈનકથાઓ (૧) જયા તિદુમણસ્તો-વ્રટીકા (સમય આજ્ઞાત) (૨) ચંદ્રપ્રભ સ્થરિત પ્રમાણક ચરિત (સં. ૧૩૩૪) (૩) મેરુતુંગદત પ્રવંચીચંતામણિ (સં. ૧૩૬૧) (૪) નિનપ્રમદન સીર્યકલ્પ (સં. ૧૩૬૫) અને (૫) રાજશેખરસ્થરિત કથાકોશ વા પ્રવંચચતુર્વિદાતિ (સ- ૧૪૦૫) માં છે. તે સર્વે ઉપરથી આમ ગ્રંથેષુ લખાય છે.

એ, કથા આમ છે કે—(૧) માદાહ્ન્યબલેષ-સ્તવ (૨) તરંગલોલાર્ચણ (૩) નિર્વાણ-કાલિકા (૪) પ્રથમપ્રકાશ (જ્યોતિષ) ના કર્તા અને ‘ પાદવિશ્વધાન ’ (પાલીતાણા) ના સ્થાપક પાદવિશ્વધાન (વિ. સં. ૨૩૪) સુરેષ્ઠપૂજ્ય-સાગુરુના એક શિષ્ય નામે ‘ રંક ’ પર્વત ઉપર (ટંકામહાપુરીમાં એમ મેરુતુંગ થયે છે) ‘ સિદ્ધપુરુષ ’ નાગાર્જુનને આકાશ-ગમનવિદ્યા શીખવી, અને તે શિષ્ય યથો. નાગાર્જુનને રસનું (પારદ-પાણનું) બંધન મિદ્ધ કર્યું. હતું. તે સંબંધમાં વાસુકિનામ તથા પાદવિષ્ણુ નજીકનું કે કાંનિપુરીમાં (વર્તમાન ગાંધીપુરથી નિકટ માધલ ઉત્તરે એક ગ્રામીન નગર) થી પાર્શ્વનાથની પુરાતન કુચ્છી પ્રતિમા છે તે લાવી તેની દક્ષિણે તે રસનું પશ્ચિમી સ્ત્રીના હસ્તથી મૂકેન કરાવામાં આવે તો તે રસ બંધાય, અને કોઠિવેધી રસ સિદ્ધ થાય. હવે કાંનિપુરીમાં ધનપતિ નામે ઘેરી (રોડ) એ બિખેનો ચૈલગોષ્ઠિક (મંદિરનો ‘ ઝૂંટી ’) દેવો. તેને જ્યોતિષીએ (જોધીએ) કહ્યું હતું કે કોઈ મર્તિવેર આવેલ છે, તેથી તેનું સાવધાનતાથી રક્ષણ કરવું. તેથી તે પોતાના

ચાર પુત્રો સહિત સાવધાનતાથી તેમ કરતો હતો. એકવાર બ્યારે આરાત્રિક-મંત્રપ્રદીપ (આરતી) ના સમયે પિતાપુત્રો પ્રણામ કરતાં અધોમુખ હતા ત્યારે લાગુ જોઈ નાગાળુંને મૂર્તિ ઉપાડી લઈ તે સહિત આકાશમાર્ગે ગમન કર્યું; અને (ચુજરાતમાં ખેડા (ખેટક) જિલ્લામાં) આવેલી સેડી (શેડી) નદીના તટ ઉપર તે પાર્શ્વનાથની દૃષ્ટિ તલે પ્રતિષ્ઠાનપુર (ધેઈન) ના સાતવાહન રાજાની પતિવ્રતા પદ્મિની પત્ની ચંદ્રલેખાને હસ્તે રસવિધાન કરાવતાં તે પારદ સ્તંભો. તે ચમત્કારિ પવિત્ર સ્થલ તે ઉપરથી (રસેશ્વર પારાનું સ્તંભન ત્યાં થવાથી) સ્તંભનકર્તાય નામે પ્રસિદ્ધ થયું.

પ્રયંધચિંતામણિકાર લખે છે કે—સેડીતટિન્યાસ્તટે તદેવ વિન્યસ્ય.....યત્ર સ રસઃ સ્તંભિતસ્તત્ર સ્તંભનકામિધાનં શ્રીપાર્શ્વનાથતીર્થમ્ ॥ (સેડી નદીના તટે તે જ (પાર્શ્વનાથ મૂર્તિને) ચુકીને...બ્યાં તે રસ (પારે) બધાયો ત્યાં સ્તંભનક નામે શ્રી પાર્શ્વનાથનું તીર્થ થયું.)

પ્રમાણકચરિત્ર માં લખે છે કે—

તૃતીયા સ્તંભનગ્રામે સેટિકાનટિનીતટે । અમયદેવમૂરિપ્રવંધે । ૧૪૨ ।

તતઃ સ્તંભનકામિધ્યસ્તેન ગ્રામો નિવેશિતઃ । ” ૧૪૬ ।

(વિશ્વકર્માએ નિર્મિત ત્રણ મૂર્તિઓની) ત્રીજી સેટિકા (શેડી) નદીના તટ ઉપર સ્તંભન ગ્રામમાં છે...ત્યાર પછી તેણે (નાગાળુંને) સ્તંભનક નામે ગામ વસાવ્યું.)

પ્રયંધચતુર્વિંશતિના અક્ષરો આમ છે કે—સેડીનદીતીરે પાર્શ્વદેવૃ રસઃ ‘સ્તંભિતઃ’ । સ્તંભનક નામ તત્તીર્થે પપ્રયે । સ્તંભનપુરં નામ પુરં ચ । (શેડી નદીના તટ ઉપર પાર્શ્વનાથની દૃષ્ટિ તલે પારાનું સ્તંભન કરાયું. તે તીર્થ ‘સ્તંભનક’ નામે પ્રસિદ્ધ થયું અને તે નગર ‘સ્તંભનપુર’ નામે પ્રસિદ્ધ થયું.)

એ સિદ્ધરસનો લાભ નાગાળુંન લેઈ ન રાખ્યા અને તે પાર્શ્વનાથની દિવ્યમૂર્તિ કાલેકરી ભુમિગત થઈ કેવડ વનમાત્ર બહાર રહી. અનેક રાત્રીકો પર્વત એ ચમત્કારિ ભિંબ અપૂર્ણિત રહ્યું. અને તેને સંલગ્ન નગર પણ અપ્રસિદ્ધ થઈ ગયું.

નવાંગીજ્ઞાતિકાર અભયદેવસરિ (સં. ૧૦૮૮-૧૧૩૫) કોઈ રાગથી ‘અતિફલિત’ હતા. તેમાંથી એ મૂર્તિના પૂજનના પ્રભાવથી સુકત થશે એમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તેઓએ એ મૂર્તિ શોધી કાઢી અને જ્ઞાતિશક્તિકાસ્તય (જયતિહુમણસ્તોત્ર) થી ‘સ્તુતિ’ કરતાં તે મૂર્તિ ક્ષે બહાર સ્વતઃ પ્રાદુર્ભૂત થઈ અને તેની પ્રતિષ્ઠા અભયદેવ સરિએ (સં. ૧૧૧૧) કરી.

એ મંદિરની આસપાસ જે ગ્રામ વસ્યું તે ટદિ પામી સ્તંભનનગર થયું. અને એ

પાર્શ્વનાથ 'ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ' વા પ્રાકૃતમાં 'ચાંભણ પારસનાથ' ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. *

ઐતિહાસિક તારતમ્ય.

આ ઉત્તમ કથામાં બે પ્રધાન સામ્ય છે. વિશ્વકર્માએ ત્રણ લિંગ કે ત્રણ પાર્શ્વપ્રતિમા રચી હતી, અને દીર્ઘસમય સુધી તે ક્ષેત્ર કે તીર્થ અપ્રસિદ્ધ રહ્યું હતું.

મહી અને ધવનતી (સાબરમતી) નદીઓ મધ્યનો પ્રદેશ જે વર્તમાનમાં ખંભાતનો પ્રદેશ છે એ કુમારિકા ક્ષેત્રના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એના માહાત્મ્યનો રક્તપુરાણમાં એક ખંડ છે. માનવાને કારણે છે કે સર્વ પુરાણોમાં વાયુપુરાણ પ્રાચીનતમ છે અને સ્કંદપુરાણ અર્વાચીનતમ છે. 'રક્તપુરાણ' માં આ વિવશણતા છે કે તેનો વિસ્તાર એક લક્ષ સ્થાકનો ગણિત હોવાથી અને એકત્ર તે ગ્રંથ દુઃપ્રાપ્ય હોવાથી તેની પૂર્વે અર્ધ અને નવીનને પ્રાચીનરૂપ આપવડ અનેક તીર્થો અને ક્ષેત્રોનાં માહાત્મ્યો નવીન રચાઈ તેમાં પ્રક્ષિપ્ત થયાં છે. પ્રસ્તુત ખંડના ઝોગણુચાલીસમા અધ્યાયમાં મેવાહ, ઘાગુરિ (વાયેર), શુર્જેરાવ (શુન્નરાત (શ્લો. ૧૪૬) અને ચહદક્કુંડ (વડા) (અ. ૪૬) આદિ પ્રાકૃત નામો આવે છે, એથી તે ખંડની રચના પ્રાચીન કાલની જણાતી નથી.

અન્યતઃ નાગાર્જુન એ એક પ્રમિદ્ધ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે, અને પ્રાચીન રસવૈદ્ય તથા સિદ્ધરૂપે પ્રખ્યાત છે. તેમણે આશ્ચર્યયોગચત્તમાલા (જેના ઉપર શુભાકરની ટીકા સં. ૧૨૪૦ જેટલી પ્રાચીન છે) અને કચ્છ દ્વર પુટ્ટ નામે બે ગ્રંથો તત્ત્વ, મંત્ર અને ઔષધાદિ વિષયક રચ્યા છે.

યોગ, યત્ર, મંત્ર અને ઔષધિદ્વારા આકાશગમન, દરશનપ્રાપ્તિ અનેક સિદ્ધિઓ પૂર્વકાલના અધિકારી મનુષ્યો પ્રાપ્ત કરતા, જેનો ઉદ્દેશ આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં છે અને જેનો યોગ વર્ષ પૂર્વે નવીન વિદ્વાન અજ્ઞાતીઓ ઉપહાસ કરતા હતા. સહથી પ્રથમ મંત્રયુગ હતો. પછી યોગયુગ થયો. પછી ઔષધિયુગ આવ્યો, અને વર્તમાન યત્રયુગ છે. પુરાણાદિમાં વર્ણવેલાં તે તે ઐતિહાસિક દાત આપણે યત્રદ્વારા પુનરાવર્તન પામતાં અનુભવીએ છીએ, અને એક વેલાના પ્રાચીન વિદ્યાના ઉપહાસકો નવી વિદ્યાથી અજ્ઞાતીઓ મિદ્ધ થતા અને ઉપહાસતા જોઈએ છીએ. પાદક્ષિત આચાર્ય તથા નાગાર્જુને સાધેલી આકાશગમન વિદ્યા એવીઓમાંની એક હતી.

નાગાર્જુન સંબંધિની આશ્ચર્યકારક કથાઓ એથી તથા બીજાં કારણોથી અત્યદેય નથી. એ કથાઓમાં નાગાર્જુનને સાતવાહન રાજ્યના સમકાલીન અને મિત્ર કહ્યા છે, અને તેને સુપ્રસિદ્ધ બાણબદ્ધનો સેન પણ પુટિ આપે છે. હર્ષચરિતના અદ્યમ ઉચ્ચવાસમાં ભાદાચાર્ય દિવાકરમિત્ર મંડાકિની નામે એક એકાવલિને (મોતીની એકસરની માથા) મહારાજન-

ધિરાજ હર્ષવર્ધનને અર્પતાં તે માલાનો પ્રતિહાસ કહે છે. તેમાં જણાવે છે કે તે દિવ્યમાલા વાસુકિનાગ પાસે હતી. પછી તસ્માજામરાજાધામાર્જુનો નામ નાગેરેવાર્જનતઃ પ્રાતાલત્વં મિશ્નુરમિશ્નત લેભે ચ । નિર્ગત્ય રસાતલાનપ્રિસમુદ્રાધિપતયે સાતવાહનનામ્ને નરેન્દ્રાય સુહૃદે સ દદૌ તામ્ । (નચિત્થી પ્રાતાલતલમાં અણુપલા નાગાર્જુન નામ મિશ્નુએ તે નાગરાજ વાસુકિ કનેથી માગી અને લીધી. રસાતલમાંથી બહાર આવી તેણે તે ઐકાવલિને ત્રણે સમુદ્રના અધિપતિ અને પોતાના મિત્ર સાતવાહન નામના રાજાને આપી.) આ પકિતઓ નાગાર્જુનનું સાતવાહન સમકાલીનત્વ અને સિદ્ધત્વ સ્પષ્ટ કહે છે. ઉપર્યુક્ત કારણોથી પ્રસ્તુત સંબંધમાં જૈનકથા અધિક વિશ્વસનીય પ્રતીત થાય છે.

પ્રાચીનસ્થાન.

જેમ પાટલિપુત્ર (પટના), તક્ષશિલા (ટેક્ષિલા), અણુહિલપ્રાન, આદિ પ્રાચીન નગરો સ્વમૂલસ્થાનથી વર્તમાનમાં દૂર ગયાં છે, તેવુંજ અંભાત સંબંધમાં પણ થયું છે. જૈન કથાનક ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે પ્રથમ સ્તંભતીર્થ સેદી (શેદી) નદીને તટે હતું. જ્ઞપતિહુઅણસ્તોષ્ટીકામાં પણ છે કે સ્તંમનકપુરે સેદિકાનલુપકંઠે...થીપાર્શ્વનાથઃ સ્વયંમૂરસ્તિ । (સેદિકા (શેદી નદીને તટે આવેલા સ્તંભનકપુરમાં...ની પાર્શ્વનાથ સ્વયં થયું છે.) કાલક્રમે તે મૂલસ્થાન વિસ્તાર પામતાં અને ઝંઝ પામતાં સમુદ્રાભિમુખ ખસતું થઈ તે બંદર થયું, અને પુનઃ વ્યાપારાદિથી પ્રસિદ્ધ થયું. ' અર્ધિ ગુજરાત ' આદિ ઉપરથી જણાય છે કે ઇખ્તદાકલ નામે આરબ ગ્રંથકાર (સં. ૧૦૨૬) ' દબાય ' સમુદ્રથી ૭ માઈલ દૂર હોવાનું લખે છે, અને ઇદ્રિસી (મ. ૧૨૦૯) તેને સમુદ્રથી ત્રણ માઈલ દૂર હોવાનું લખે છે. ઉપર મ. ૧૨૮૮ ના લેખમાં સ્તંમનકપુર અને સ્તંમતીર્થ પૃથક્ લખેલાં છે તેનું સમાધાન પણ આ ઉપરથી થઈ શકે એમ છે કે મૂલ તીર્થસ્થાન સમુદ્રથી દૂર અંતરૂના ભાગમાં હતું, અને તીર્થ ઉપરથી પ્રાપ્તવનામ નગર બંદર (વેલાદુલ) હતું.

સ્તંભનપાર્શ્વનાથ અને દેવાલય.

જે પાર્શ્વનાથની મૂર્તિના નામ ઉપરથી સ્તંમનકપુર (અંભાત) થયું તે મૂર્તિદાલ અંભાતમાં ' ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ' તા નામથી વિદ્યમાન અને પૂજિત છે. જૈન પ્રતિહાસ અનુસાર તે પ્રતિમા પ્રથમ કારવતી (કારકા) માં હતી, તેના દાહ થયા પછી તે સમુદ્રમાં પડી હતી. ત્યાંથી સાંધાત્રિક શ્રેષ્ઠી (મહાણુવટી શેઠ) ધનપતિને પ્રાપ્ત થતાં તેમણે કાંતિપુટ્ટીમાં તેની સ્થાપના કરી. ત્યાંથી નાગાર્જુન સેદીનદીતટે લેઈ ગયા. ત્યાં સ્તંમનતીર્થ બંધ, અને મૂર્તિ સ્તંમનપાર્શ્વનાથના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ. ત્યાંથી અબયદેવસરિએ જે સમીપ નગરમાં તે મૂર્તિનું સ્થાપન કર્યું તે સ્તંમનકપુર પ્રસિદ્ધ થયું. ગિરિનારના વસ્તુપાલના પૂર્વોક્ત શિલાલેખમાં સ્તંમનકપુરાવતારથીપાર્શ્વનાથદેવ એમ પકિત છે.

અંભાતમાં ઉપલબ્ધ સંસ્કૃત શિલાલેખોમાં સહી પ્રાચીન ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના

મંદિરનો સં. ૧૩૫૨નો છે. એ લેખના શ્લોક ૨૧-૨૨ થી જણાય છે કે મહારાજાની પેઠાને તેનું અર્પણ કર્યું. એ લેખમાં ચતુર્થ શ્લોક પછી સં. ૧૧૬૫ જ્યેષ્ઠ વદિ ૭ નો ઉલ્લેખ છે. તે ભાગે ખંડિત છે, પણ અનુમાન થઈ શકે કે તે મિત્રિ મંદિરના જૂન-મંદિર નિર્માણની હોય અથવા પ્રથમ ઉદ્ધારણની હોય. પ્રત્યક્ષવિતામણિ ઉપરથી જણાય છે કે મહારાજા કુમારપાલે તેનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો, અને ખીજા ગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે કે એ મંદિરનાં દંડ અને કલસ વસ્તુપાલે સુવર્ણમય કરાવ્યાં, અને સં. ૧૨૪૩ માં ઉદ્ધાર કર્યો.

ખંભાતનો પ્રસિદ્ધિસમય.

વસ્તુતઃ સં. ૧૧૧૨ માં શ્રી સ્તંભતપાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા પછી એ સ્થલનો મહિમા વધતો ગયો જણાય છે.

શ્રી કાર્તિકેય કૃત રાસમાલામાં લખ્યું છે કે મહારાજા મૂલરાજે પોતાના અંતિમ સમયમાં ઉત્તરમાંથી શુદ્ધાચારવિચાર વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણને આગમી (આચાર સં. ૧૦૫૦) મા-ભાદિવાન તેઓને આપ્યાં, તેમાં સ્તંભતીર્થ હતું. (શુ. રાસમાલા. ૨. આ. ભા. ૧૫. ૬૬). પરંતુ એ લેખનનું મૂલ્ય શું છે તે જણાતું નથી. 'અર્ધિ ગુજરાત' માં (૫. ૧૬૧) મૂલરાજે શ્રીગૌડ બ્રાહ્મણને સ્તંભતીર્થ અર્પણ કર્યાનું લખ્યું છે, તેમાં પણ કંઈક દોષ જણાય છે. શ્રીગૌડમકાન્દ (વજ્રપુરાણના પાતાલ ખડમાં) તો સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધિ સં. ૧૧૮૦ (શ્લોક ૭૧) માં શ્રીગૌડ બ્રાહ્મણને ગુજર મહાયમાં વમાવ્યાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

ખંભાતમાં જ સુપ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રે સ. ૧૧૫૦ (૪) માં દીક્ષા લીધી હતી અને કુમારપાલ પૂર્વાવસ્થામાં મંત્રી ઉદયન તથા હેમચંદ્રને ત્યાં જ મળ્યો હતો.

ખંભાત જોડે આરખોનો વ્યાપાર દીર્ઘકાલથી હતો. અને તેથી તે ગ્રામ દેશપરદેશ પ્રસિદ્ધ થયું હતું. આરખ લેખક મસુદીના લેખ ઉપરથી તે સમયે (સં. ૯૭૧) તે માન્ય-ખેટ (માલખેડ-સોલાપુરથી દક્ષિણ-પૂર્વમાં સાડ માઇલ ઉપર) ના રાજાની મત્તા તલે હોવાનું અનુમાન થાય છે. તામ્રપત્રો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે માન્યખેટના રાજા ચર્વેનો પિતૃવ્ય બાતા ઉદ્ધરાજ લાટદેરાનો રાજા હતો, અને તે સહ મસુદીના લેખનું અનુમંધાન કરતાં પ્રાપ્ત થાય છે કે ખંભાત તે સમયે લાટદેરામાં હતું, અને ગુજર શાસનોની સત્તા તલે ત્યાર પછી ફેટલેક સમયે ગયું. સં. ૧૦૮૦ માં પ્રભાસપત્તનનું પતન થયા પછી ખંભાત અંદર વિશેષ વૃદ્ધિમત્ થયું. કુમાલપાલના સમયથી જોનાનું ત્યાં પરિવ્રજ વધ્યું. તે ઠેક વસ્તુ-પ્રાપ્તિના સમય મુધી રહ્યું. ગિરિનાર ઉપરના વસ્તુપાલ તથા તેજ-પાલ એ બાદમાંજે અર્પણદ્યુત જૈનમંદિરોના શિલાલેખોથી જણાય છે કે વસ્તુપાલનો પુત્ર જયવંતસિંહ ત્યાં ખંભાતમાં સં. ૧૨૭૯ માં રાજધિકારી હતો. (મૂલમાં આમ પકિત છે કે શ્રી જયવંતસિંહે... સ્તંભનાકૃતીર્થમુદ્રાવવામાયન્ ક્યાપૃષ્ઠવત્તિ...આનો અર્થ યુરોપીય ભાષાંતરકારોએ ('સ-રાધનો ધમ્મો કરતો,' એ પ્રકારે અર્થ પર્યંત કર્યો છે. પરંતુ તે મદોષ લાગે છે. વિસ્તાર-

બધથી અત્રંતેની ચર્ચા કરી નથી.) તે સમયે ત્યાં ખંભાતમાં ' સદૃઢ ' (સૈયદ...) (સદૃઢ) નામે એક નૌવિત્તક (વહાણુવટી) બહુ પ્રખ્ય થયો હતો. તેનો મિત્ર વટરૂપ (વડવા-હાલતું બાવનગર) નો રાજ્ય ચંપ હતો. તેના બલથી સદૃઢ જયંતસિંહાદિતું અપમાન કરવા માંડ્યું હતું. વસ્તુપાલે અતુલ ગંઝામ કરી તેને હરાવ્યો હતો અને તેનું શાસન કર્યું તેથી તે સર્વીકાન્ધયસંહારી એ બિરુદ રાજ્યથી પામ્યો. વસ્તુપાલે ત્યાં અનેક મંદિર, વાપી અને કૂંપો બંધાવ્યા. એમ વાઘેલ ચૌલુક્ય વશના રાજ્યઓના સમયમાં ખંભાતની સમૃદ્ધિ અને કીર્તિ વધતાં રહ્યાં. વેનિસનગર નિવાસી પ્રવાસી મોકોપિલો (સં. ૧૩૪૬) પણ સ્વપ્રવાસ વર્ણનમાં ખંભાતને હિંદુસ્થાનના સુખ્ય નગરોમાંનું એક ગણે છે. પછી ચોડા વર્ષોમાં જ શુન્નરાતના રાજ્ય સાથે તે પણ સુસલમાન રાજ્યઓની સત્તા તલે ગયું.

ખંભાતનાં અપર નામો.

તેનાં અપર નામો ભોગાવતી, ત્રંબાવટી અને ખંભાવતી છે. ત્રંબાવટી નામ કેટલાંએક લખાણોમાં ઉપલબ્ધ છે. કવિ વિધ્યદાસ 'આરણ્ય પર્વ' ને અંતે 'ત્યાં સાગર તટ ત્રંબાવટી વાસ, કથાપ્રબંધ-કથોં મેં ખાસ' અને શિવદાસ 'મોરણ પર્વ' ને અંતે 'સાગર તટ ત્રંબાવટીમાં શિવદાસ' એમ લખે છે.

એનું નામ ત્રંબાવટી પડ્યાની કથા 'કૃષ્ણગેઝેટીયર' માં પૃ. ૪૨ છે. પ્રખ્યાત કવિ શામળબહે 'સિંહાસન બગિચી' માં દશમી વાર્તા 'ગર્દભસેનની વાર્તા' છે (૨મી અં. ૧૭૭૬) તેમાં એ કથા આપી છે. તે આમ છે કે—ઇંદ્રે મોહિની નામે અમરને શિવ-સંનિધિ નૃત્ય કરવા મોકલી હતી. માર્ગમાં તેને ઇંદ્રપુત્ર સીરસુત પોતાને ત્યાં લેઈ ગયો. ઇંદ્રના બળુવામાં તે વાત આવતાં શપ્ત દીધો કે—

ઇંદ્ર કહે રે અલ્યા ભોગાવતી શુભ થાન.

અવતાર પામીશ ગર્દભ તણો, પણ પામીશ બહુ માન. ૪૩

પછી તે અનુસાર—

પડ્યો પુત્ર પૃથ્વીવિશે સ્તભતીર્થ નિજ પેર,

ગર્દભ યધને અવતર્યો કુભાર કરે ઘેર. ૪૭

સાપાતુસાર તે દિવસે ગર્દભ અને રાત્રે મનુષ્ય થતો. તેણે કુભારદ્વારા રાજ્યની પુત્રી પોતાને પરણાવવા માંડ્યું કર્યું. રાજ્યએ ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે તે જો નગરને ત્રાંબાનો ઠાટ અને રૂપાનાં કોશીસાં (કપિશીષેક) કરી આપે તો પુત્રી આપશે. ગર્દભ૩૫ ઇંદ્રપુત્રે વિશ્વકર્માને બોલાવી એક રાત્રિમાં તે પ્રભાણે કરી આપ્યું.

કન્યા પરણાવી થયું છે કામ, પડ્યું નગર ત્રંબાવટી નામ.. ૮૮

તે પછી એ ગર્દભસેનથી રાજપુત્રીને ગર્ભ રહ્યો. તેનાં માતાપિતાએ શુભ રીતિએ તેને

રાત્રિમાં પુરુષરૂપ થતો જોયો. કર્મગતિથી રાજાને એવી યુદ્ધિ થઈ કે તે રાત્રિદિવસ પુરુષરૂપ જ રહે તેથી તેનું ગર્દભસરીર દબ્ધ કરાવ્યું. તેના શાપનો અવધિ પણ પુત્ર પ્રાપ્તિનો હતો. તેથી તે અવધિ આવવાથી તથા શાપ-દેહ નષ્ટ થવાથી તે ઈશ્વર સ્વર્ગમાં ગયો અને જતે જતે રાજપુત્રીને કહેતો ગયો કે તેણે કોઈને પણ સ્વયંવ્યા વિના નાસી જવું કારણ રાજાના દુષ્કર્મથી તે નગર સવાર પડતામાં 'દર્દર' થી નાશ પામશે.

આશ્ચું મારું ખોલિયું કુંડું કીધું કામ,

ગર્દે થશે પૃથ્વી વિષે ત્રંબાવટ બધું ગામ. ૧૧૫

બાર ગો ફરતું છુડશે ગામ દટતર હોય....

ત્રંબાવટી અલોપ જ થયું, નગર શીટીને ઝગર જ થયું. ૧૨૨

તે ગામમાં થયો ઉત્પાત, કે કાલે વચ્ચું ખંભાત.

એનો પુત્ર તે શક્કર્તા વીરવિક્રમાદિત્ય થયો.

એ ત્રંબાવટી તે હાલ ખંભાતથી દોઢકોસ ઉપર નવરા ગામ છે તે હતું એમ કહેવાય છે. ગર્દભસેનને કેટલાએક પારસીક રાજા બહરામ શુર (ખર) હોવાનું માને છે, પરંતુ તે વિશ્વસનીય નથી, કારણ બહરામ મ. ૪૭૬ માં હતો, બ્યારે વિક્રમનો સમય તેથી પ્રાચીન છે.

'સિંહાસન બત્રિશીની પાંચમી વાર્તા 'પંચદડ' માં પણ ત્રંબાવટીનાં 'નામાદિ છે (૨૬૫-૨૬૬ ઈ.) પરંતુ તે અવિશ્વસનીય છે કારણ 'ગર્દભસેનની વાર્તા' અનુસાર વિક્રમના જન્મ પહેલાં ત્રંબાવટી નાશ પામ્યું હતું, બ્યારે પંચદડની વાર્તામાં વિક્રમ તે નગરીમાં ગયાનું જણાવે છે.

આ સંબંધમાં આ અવધાર્ય છે કે સામયે 'સિંહાસન બત્રિશી' સંસ્કૃત કથા અનુસાર લખ્યાનું જણાવ્યું છે. 'પણ વર્તમાન સિંહાસનદ્વારિચક્રાતિકાની કથાઓથી આ કથાઓ ઘણી ભિન્ન પડે છે.

'જૈનકવિ હીરકલશેર પણ (એક મતે સં. ૧૬૩૬, અપરમતે મ. ૧૫૩૬) 'સિંહાસન બત્રિશી' રચી છે, પણ તે ગ્રંથ હસ્તગત ન થવાથી કથાભેદ જાણમાં આવ્યો નથી.

જૈનોની 'કાલિકાચાર્ય કથા' માં ગર્દભસેને ઉલ્લખિતો રાજા કલો છે. તે પૂર્વોક્ત ગર્દભસેનથી ભિન્ન છે.

ખંભાવટી એ ખંભાતને સંસ્કૃતરૂપ આપના કોઈ તરફથી પ્રયત્ન થયો જણાય છે. એ નામ પડવા સંબંધી દંતકથા 'ક્રમે ગેઝેટિયર' માં આપી છે કે ત્રંબાવટીના રાજા અબયકુમારને સ્વપૂજ્ય મૂર્તિએ જણાવ્યું હતું કે ઝંઝાવાતથી એ નગરનો નાશ થશે. તેથી રાજા તે મૂર્તિ તથા તેની પ્રતિજ્ઞાપીકને લેઈ સ્થુદમાં ગયો ને પછી નગર નાશ પામ્યું. પુનઃ શાંતિ થતાં તે પાછો ફર્યો અને તે પ્રતિજ્ઞાપીક જે એક સ્તંભ હતો તેનું તથા મૂર્તિનું રંધાપન મૂલનગરથી થોડેદૂર કર્યું અને નગર બાંધ્યું. તે સ્તંભ (ખંભ) ઉપરથી 'ખંભાવટી' કહેવાયું.

‘૨૧૩’ સ્વકૃત ‘વેરંટર્ન ઈડિઆ’ માં આ નગરના અપર નામો ‘પાપવતી’ ‘અન્-રાવતી’ અને ‘વાઘવતી’ હોવાનું જણાવે છે, પરંતુ તેને કોઈ ગ્રંથાધાર જણાતો નથી.

મુસલમાનો અને પારસીઓના ખંભાત જોડે સંબંધ.

આરબો અને મુસલમાનોના ખંભાત સાથે સંબંધના વિષયમાં પૂર્વે વિસ્તારથી લખાયું છે. પારસીકો સંજનમાં સં. ૯૯૨ માં પ્રથમ આવ્યા. ત્યાંથી તેઓ વ્યાપારાદિ નિમિત્ત ભિન્ન સ્થળોમાં થયા (સં. ૧૦૧૬-૧૦૪૬), તેમાં ખંભાત પણ એક હતું. ત્યાં પારસીઓએ જવું એ સ્વાભાવિક જ હતું, કારણ તે સમયે મંજનના પ્રદેશ ઉપર માન્યખેટના જે રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું રાજ્ય હતું તેઓની જ મત્તાતલે લાટદેશ અને સ્તંભતીથે આદિ હતાં. આશરે મંવત ૧૧૨૫ માં હિંદુઓના ભેગાં મળી તેઓએ મુસલમાનો સાથે કલ્ક કર્યો, જેથી સિદ્ધરાજ જયસિંહે (જે તે વેલા લાટદેશનો પણ અધિપતિ હતો તેણે) તેઓનું રાસન કર્યું, અને મુસલમાનોને દ્રવ્ય આપી રાત અને મંત્રુષ કર્યો.

જેમ ખંભાતમાં એકવાર આરબોનું બલ વધ્યું હતું તેમ દંતકથાનુસાર કાલક્રમે ત્યાં પારસીઓની વસતિ અને બલ બહુ વધી ગયાં, અને તેઓએ મૂલ નિવાસી હિંદુઓનો વ્યતિક્રમ કરવા માંડ્યો. એક દયાલાહ વલ્લિજી નામે કલાણરાય સુરત ગયો અને ત્યાં મોતીના વ્યાપારે બહુ શ્રીમંત ગયો. તેણે રાજપુતો તથા કોલીઓનું સાહાય્ય લેઈ પારસીઓને ખંભાતમાંથી નસાવ્યા, અને વર્તમાન ખંભાતનગર બાંધ્યું. એનું ઘર તથા બંધાવેલું તલાવ ખંભાત નગર બહાર પાસે છે, જ્યાં વિજયાદશમીને દિન એના સ્મરણમાં ઉત્સવ કરાય છે. (‘કેમ્બેગેઝેટિયર’)

ખંભાત તથા ભરૂચ.

ખંભાતની પેઠે જ ભરૂચનો ઇતિહાસ પણ, બ્રાહ્મણ, જૈન, મુસલમાન અને પારસીઓ જોડે સંબંધ છે.

તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી.

કવિતામાં અસંભવદોષ

આપણા કાવ્યશાસ્ત્રના મન્ય લખનારાઓએ અસંભવ એ કાવ્યદોષોમાં એક ગણાવ્યો છે, અને કાવ્યના વ્યાપારમાં નિયતિકૃતનિયમરહિત સદિ લેખનવવાનો અદૌકિક ધર્મ પણ વર્ણવ્યો છે; તે એ બે વચ્ચે વિરોધ હશે કે કેમ? આ પ્રશ્નને ઉત્તર આપવા માટે અમ્મં ભવદોષનાં કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈશું તો માર્ગ સુગમ થશે.

- (૧) મહાકવિ કાલિદાસના 'રઘુવંશ' મહાકાવ્યમાં ઇન્દુમતીસ્વયંવરને પ્રસંગે મુન્દાનાં વયનોમાં નીચેની પંક્તિઓ આવે છે:—

તામ્બૂલવહ્નીપરિણદપૂર્ણા
સેલાલતાલિહિતચન્દનાસુ ।

(સર્ગ ૧, શ્લોક ૧૪.)

અહિં ખીખ ચરણમાં ચન્દનતાં ઝાડને વીંટાયલી એલા (એળચી) ની લતાઓ વણ્ણી છે. આ પ્રકૃતિમાં જણાતી સ્થિતિથી વિદ્ય જ છે; એળચીના છોડ જ હોય છે, વેલા કદી જાણ્યા નથી. ઉત્તર કાનડા જિલ્લામાં એળચી જલ્દુ પાડે છે ('એળચી' શબ્દ પણ કાનડી માલગ્ગિ ઉપરથી આવ્યો છે); તે જિલ્લામાં હું હતો ત્યારે એ છોડ મ્હં નજરે જોવા છે. તેમ જ Century Dictionary માં Cardamom વિશે અર્થ આપતાં ૧ થી ૧૦ ફુટ ઊંચા સરકટ જેવા છોડ થાય છે એમ જ કહ્યું છે.

આ ત્યારે સ્પષ્ટ્તરીતે અસંભવદોષ છે. કાલિદાસના સમયમાં એળચીના વેલા થતા હશે એમ કલ્પના કરવા માટે કશો આધાર નથી.

- (૨) "વનમાં જયમ કોઠિલમાળ
પડી જોતામાં વહી જય,
પડી ન પડી નગર ચર્ચો જય
ઝીલું ઝરતી ફળિતમાન,
અનુસરતી માળ પુડ માળઃ"

('રત્નેશ્વર', પૃષ્ઠ ૮૭. —આકૃતિ ૨ ૭).

કોપલ એ જન્દ્યારી પક્ષી નથી; ટોળે મળીને કોપલ કદી રહેતી નથી; એ વાત પક્ષી-સ્વભાવના અભ્યાસીઓના અથવા સહજ નિરીક્ષણ કરનારના જાણ્યા બહાર નથી. Ency-

ફ અમ્મટે કહેલા પ્રસિદ્ધિવિરોધ અને વિવાદિરોધ એ દોષોનો સમાવેશ અસંભવમાં થશે.

Encyclopædia Britannica, VI, 6850 એઈશું તો cuckoo શબ્દને અંગે 'આ વાક્ય નજરે પડશે:—

§ "Very rarely 2 or 3 in company may occasionally be seen for a month longer."

આ કેવળ અપવાદની રિચિતિ છે, અને તે પણ એ 'ત્રણ' નગર્યાં કેટલેની માંજ ના બને; અહિં માત્ર કહીછે એટલું જ નહિ, પણ મીઝની પૂઠે માજ આવતી રહીછે.

આ પણ પ્રકૃતિયો વિરુદ્ધ હોઈ અસંભવદોષનું ઉદાહરણ બનેલે.

(૩) "કોઇ વર્ષાના સન્ધ્યા સમયે
નિસ્તેજ બાલચન્દ્ર ઉપર
મેઘધનુષના રંગ
આવી આવી બેડી નવ તોમ
વિવશુના મન્દ મુખ ઉપર
જગનરખાઓ બેસી બેસી જતી રહી."

(સ. નંદાનાનાલ હ. કવિ કૃત 'વસન્તોત્સવ', પૃષ્ઠ ૬).

સન્ધ્યાકાળે બાલચન્દ્ર પશ્ચિમમાં હોય; અને સૂર્ય પશ્ચિમમાં હોય એટલે મેઘધનુષ પૂર્વમાં હોય; એટલે બાલચન્દ્ર ઉપર મેઘધનુષના રંગ આવે એ પ્રકૃતિયો અસિદ્ધ હોઈ અસંભવદોષ અહિં પણ આવેછે.

(૪) "વિવિધરંગી પરિધાનોમાં
લપેટાયેલી કોમલ બાલિકાઓ,
ધન્ધનુષમાં રમતી તારા જેવી,
વસન્ત વધાવવામાં પડી."

('વસન્તોત્સવ', પૃષ્ઠ ૧૩)

અહિં પણ ઉપર કહેલા પ્રકૃતિનિયમનો એક વિરોધ આજુનારો અસંભવ દોષ છે ધન્ધનુષ સંત્રે પૂર્વમાં હોય અને રહવારે પશ્ચિમમાં હોય; અને એ બંને પ્રસંગે તારા તે કેકાણે પ્રતક્ષ થાય નહિ; એટલે ધન્ધનુષમાં રમતી તારાઓ એ અસંભવસંધિને જ બનાવ ગણાય.

§ આ વચન Indian cuckoo માટે ખાસ નથી, પણ સ્વભાવશક્તિ બધા પ્રકાર ના cuckooનાં સરખાં જ હોયછે એટલે આ વચનનો ઉત્તારો નિર્વિષ નથી.

(૧) “ગાતાં, છાંડતાં, ચાકી જઈ
કોઢિલાઓ પતડુંજમાં ભરાય
તેમ સક બાલિકાઓ પછી
આંખાના ઘીલા મંડપ નીચે મળી.”

(‘વસન્તોત્સવ’, પૃષ્ઠ ૨૭).

આ કોઢાણે નં. (૨) વાળા ‘સ્નેહમુદ્રા’ માંના ઉદાહરણની પેઠે જ કોઢિલાને જનસ્યારી બનાવવાથી અસંબવદાય આવે છે. પતડુંજમાં પ્રત્યેક કોઢિલા છૂટી છૂટી ભરાય એમ અર્થ કરી દોષમાંથી છૂટાય એમ નથી; કેમકે બાલાઓ એકી સગી એમ છેવટના વ્યુત્પત્તિમાં છે તે ઉપરથી ઉપમાન બનેલી કોઢિલાઓ પણ એકી બને એમ અર્થ પ્રગટ આવે છે.

(૧) પ્રાચીનકાળથી આવી આવેલી દલિમપ્રદાયની પ્રણાલીમાં કોઢિલા (માદા) ગાન કરતી કહેવાય છે. વસ્તુસ્થિતિમાં કોઢિલ (નર) ગાન કરે છે. આ દોષથી કોઢ પણ મુક્ત નથી.

તેમ જ શુશ્રુષમાં પણ નર ગાનારો દોષ છે, માદા ગાતી નથી, છતાં પાશાલ કવિસંપ્રદાયમાં માદાને જ ગાતી ગણી કાવ્યોમાં ઉદ્ભવે છે.

આ દોષ વ્યાપક હોવાથી ઐતિહાસિક સ્થિતિ કદાપિ, વસ્તુના પ્રગટ થતા અસંબદ્ધદોષમાંથી આ પ્રકારને હાથ બાદવ કરીશું. મરમટ પણ ભોક્તરિદ્ધ પણ દલિપ્રસિદ્ધ વસ્તુને દોષમાં નથી મૂકતો. (‘કાવ્યપ્રકાશ’, ૭ મો ઉ-લ્લાસ જીવો.)

પરંતુ ઉપર પાંચ ઉદાહરણો આપ્યાં તે ધ્યાનમાં લઈને વિચાર કરિયે.

ઉદાહરણ નં. (૩) તથા (૪) વિશે કદી એમ સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન થાય કે અનુક્રાંશાત્મકમાં અતિશયોક્તિ અલક્ષ્યર કહેાઉં ત્હેના જેવી સ્થિતિ હોમાં. પરંતુ અતિ-શયોક્તિનું સ્વરૂપ તપાસતાં જણાશે કે એ સમાધાન બંધ નહિ બેસે. અતિશયોક્તિમાં કાં તો રૂપકના તત્ત્વનો પ્રવેશ થઈ ઉપમેયની ઉપમાનમાં વિલીનતા આવે, એટલે ઉપમેય હુમ જ દોષ છે, અને અસંબવિત સંગન્ય જણી બોધને કદાચ છે, અથવા તો માત્ર અસંબવિત સંગન્યની જ કલ્પના આવે. ઉદાહરણ લખ્યે:—

† આ સ્વરૂપપણું ‘રસમંગાધર’ ને આધારે બનાવ્યું છે; તે મરમટના લક્ષણમાં રહેલા (૧) પ્રકૃતનું અપ્રકૃતમાં નિગરણ, (૨) પ્રકૃતનું અન્યતાથી વર્ણન, અને (૩) ‘વહિ’ સ્વરૂપી અસંબવિ અર્થનું કલ્પન—એ પ્રકારમાં આવી જાય છે; માત્ર (૪) કાંઈકારણનો વિષયને એ પ્રકાર મૂકતો આવેલો અર્થ લખી નથી. કેમકે તેનું આ સ્થળે પ્રયોગ નથી.

કમલમનમ્ભસિ કમલે ચ કુવલયે તાનિ કનકલતિકાયામ્ ।

આ મુખે આપેલા ઉદાહરણનો અર્થ આમ થાય:—

જળ વિષુ કમળ, કમળમાં કુવલય જે, તે બધાં કનકવેલે;

અહિં મુખ તે કમળ,—જળ વિના; મુખમાં જે તેજ તે કમળમાં કુવલય (નીલ કમલ), અને એ સર્વે નાયિકાના સુંદર શરીરમાં (કનકલતામાં);—આમ અર્થ ઉદિષ્ટ છે. અહિં પાણી વિના કમળ, કમળમાં કુવલય, ઇત્યાદિ સ્પષ્ટ અર્થભવ જાણી જોઈને સ્વીકારેલો છે.

જગન્નાથ પદિતે ‘ રસગંગાધર ’ માં આ પ્રકારની અતિશયોક્તિનું લક્ષણ વિપચિના વિવચનનિર્ગમનમતિશયઃ । તસ્ય વક્તિઃ । એમ આપ્યું છે. સાર એ છે કે પ્રસ્તુત (ઉપમેય) ની અપ્રસ્તુત (ઉપમાન) માં વિલીન થઈ ગયાની સ્થિતિ તે અતિશયોક્તિ. વસન્તોત્સવ’ માંનાં ઉપર કહેવાં ઉદાહરણોમાં તો ઉપમાન અને ઉપમેય બંને પ્રગટ છે.

ખીન્ને પ્રકાર અસંબંધેઽપિ સંબંધો વર્ણવેલો ઉત્કર્ષ (અતિશય=ઉત્કર્ષ) દર્શાવવાને અર્થે સંબંધ ના હોય ત્યાં પણ સંબંધ બતાવવો તે; એમ કહીને ઉદાહરણો આપેલાં છે જેમાંથી નીચેનું લખ્યું:—

તિમિરશારદચન્દ્રિતારકાઃ

કમલવિદુમચમ્પકકોરકા ।

ચાદિ મિલનિ કદાચિ તદ્દાનને

સલ્લુ તદા કલયા તુલયામહે ॥

(તિમિર, તારક, શારદ ચન્દ્ર ને,

કમલ, ચમ્પક, લાલ પ્રવાલ ને,

કદા બધાં રચળ એક વિશે મળે,

વદન જેનું કઈ સરખાવિયે.)

અહિં કાળા કેશ માટે તિમિર, આંખો માટે તારક, મુખ માટે શારદનો ચન્દ્ર, ઇત્યાદિ પદાર્થોનો એકત્ર સંયોગ અસંભાવ્ય છે તે સંભાવ્ય ગણતાં આમ થાય (જેનું વદન સરખાવી સકાય) એમ ઉત્કર્ષવર્ણન છે. અતિશયોક્તિના વિવચનમાં આ સ્થિતિ આવશ્યક છે; અને ઉપરનાં ‘ વસન્તોત્સવ ’ માંનાં જે ઉદાહરણોમાં તો વર્ષાકાળની સન્ધ્યાનો ખાલચન્દ્ર, મેઘધનુષ્ય; તથા ઇન્દ્રધનુષ અને તારા,—એ પદાર્થોનો મયોગ અસંભવિતને સંભવિત દ્રશ્યોને નથી મૂક્યો, પણ વસ્તુસ્થિતિમાં રહેલો માનીને ઉપસ્થિત કર્યો છે આ બેઠ બંને વચ્ચે સ્પષ્ટ છે.

ઉપર બતાવેલાં પાંચે ઉદાહરણોમાં રહેલા અસંભવનું સમર્થન ‘ નિયતિકૃતનિયમરહિતા ’

કવિસહિ હોયછે એમ કહીને પશુ કરવું રાખ નથી. મમ્મટ જે હેતુથી એ સ્વપ્ન બનાવ્યુંછે તે હેતુનો કેવળ દુરપયોગ યાપ તો જ આ પ્રકારોને હેમાં સ્થાન અપાય. આ પ્રકારોમાં તો સ્પષ્ટ છે કે વિધિની સહિમાં પગ મૂકીને જ વર્ણન કરાયુંછે. એળચીમી લતા, કોકિલાનાં ટોળાં, ચન્દ્ર ઉપર મેઘધનુષ, ઇન્દ્રધનુષમાં તારા,—આ સર્વ પ્રકારો વાસ્તવિક સહિમાંના જ સમગ્રીને તે તે કવિએ વર્ણન કર્યાંછે; અને ખરું જોતાં તે સહિમાં જડતાં નથી. આ કારણથી અસંભવદોષ પ્રસક્ત છે. ‘નિયતિકૃતનિયમરહિત’ સહિ કવિએ ઉત્પન્ન કરેછે, તેવું સ્વપ્ન જ જુદું હોયછે; હેમાં વાસ્તવિક સહિમાં પગ જરાક પણ રાખ્યા વિના, અસુક કવિત્વહેતુ પુરસ્કાર, એ સહિનો જાણી જોઈને ત્યાગ યાપછે. ઉદાહરણથી સમગ્રારો:—

- (૧) “There's something in a flying horse,
There's something in a huge balloon,
But through the clouds I'll never float,
Unless I have a little Boat,
Shaped like the crescent moon

આ પંક્તિયોથી આરંભાતા, મહાકવિ વર્ગવર્ધના Potter Heeli નામના કાવ્યના Prologuમાં કથના એમ છે કે આકાશમાં જડવાનાં સાધનો—અશૂન વગેરે—થી અમંજુષ કવિને અર્ધચન્દ્રના આકારનું નાવકું મળે તો જ તેમાં બેસીને જડવું એમ મનોરથ યાપછે, અને અદ્ભુત રીતે હેવું ચન્દ્રરૂપી નાવકું મળેછે તેમા બેસી તારામણીમાં વગેરે બધે રમજે ફરે છે અને ચમત્કારો જુવેછે; અન્તે પાછો પૃથ્વી ઉપર આવેછે ને તેહાંના દૃઢ પદાર્થો અનુભવેછે.

અહિં આ નાવકામાં ગગનમાં પ્રયાણ ઇત્યાદિ વર્ણન વિધિના નિયમોનો ભુલિપુરસ્કાર આપાદર કરીને રચેલી સહિ ઉપરિચિત કરેછે. હેનો હેતુ બાવનાના પ્રદેશ અને વસ્તુસ્થિતિના પ્રદેશ વચ્ચે વિરોધ, તેમ જ બેનો અંબન્ધ, વિરોધાત્મક રીતે જાણાવવાનો છે.

- (૨) ‘અસ્થિર અને સ્થિર પ્રેમ’ (‘કુસુમમાળા’, પૃષ્ઠ ૨૩-૨૫)—એ કાવ્યમાં શુદ્ધાત્મ કણી અને અનિશ્ચ વચ્ચે વાર્તાશાપ તથા સારસુગતા પ્રેમાશાપ વર્ણવ્યાછે તેમાં પણ નિયતિ (વિધિ) ના નિયમની ખહારતી જ સહિ છે; ઉદેશ બે પ્રકારના પ્રેમ—સ્થિર અને અસ્થિર—ના સુખદોષની (આ રૂપોની દારા) હાપ વાચકના મન ઉપર પાડવી—એ છે.

- (૩) ‘દિવ્ય સુન્દરીઓનો મરણો’ (‘હૃદયવીણા’, પૃષ્ઠ ૩૧-૩૭) એ કાવ્યમાં શુકતારા, ચંદા, અને બીજી તારા—એ ત્રણનું ટોળે મળીને ગાન, કવિનું હેમની સમીપ સ્થાન, ઇત્યાદિ રચના નિયતિના નિયમની ખહારતી સહિની જ છે. હેતુ હેમાં બંધિત થતાં સત્યો—માનવજીવનનાં ઇત્યાદિ સત્યો—આકૃતાથી દર્શાવવાનો છે. આ પ્રકારનાં કાવ્યો ‘દિવ્ય ગાયકમણ’ (હૃદયવીણા, પૃષ્ઠ ૧૦૦-૧૦૮), ‘એ અપ્રદર્શન’ (‘હૃદયવીણા’, પૃષ્ઠ ૫૨-૬૪), ઇત્યાદિ અનેક જડરો.

પરંતુ તેમ હશે ખરું ? કેમકે નાટક ભજવાયું તે વખતે મ્હારે એક તન્ત્રી જોડે થયેલી વાતચીત, તેમ જ તે પછી થોડા જ વખતે પરિવહના કાર્યવાહકો તરફથી મ્હને મળેલા લેખી ખુલાસા જુદી જ દિશામાં નિર્દેશ કરેછે. એ ખુલાસા આવશ્ય સંવત્ ૧૯૧૮ ના 'વસન્ત' માં § મ્હે તે ગૃહસ્થોની મંમતિથી પ્રગટ કર્યા હતા. પુનરુક્તિનો દોષાભાસ માથે લખેને પણ એ અહિં સંક્ષેપમાં મુકયું:—

(ક) નાટક ભજવાયું હતું તે વખતે બીજા અને ત્રીજા અંક વચ્ચેના વિશ્રામના સમયમાં પરિવહના એક તન્ત્રીએ મ્હને કહેલું વચન:—

“ આ નાટકનો પ્રયોગ પરિપદે કરાવડાવ્યો તે ઉપરથી એમ ઠરાવવાનું નથી કે ત્રિમાનન્દના કર્તૃત્વ બાબત પરિપદે નિર્ણય કર્યો. ”

(લ) એ તન્ત્રીએ લખેલો મ્હારા એક પત્રના ઉત્તરમાં તા. ૨૦-૪-૧૨ ના રોજનો પત્ર આવ્યો તેમાં લખેલું —

“ ત્રિમાનન્દનાં નાટકો બાબતમાં કેટલાકો સાથે વાત કરી જોઈ. એમ કરવામાં જ આ પત્રનો ઉત્તર આપતાં વિલમ્બ થયોછે. એ પૈકી બહુ જ થોડા આપની † સ્થના પ્રમાણે હમણી તટસ્થ વૃત્તિ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવા રાજી છે. * તેમનું કહેલું હતું છે કે નાટકનાં કર્તૃત્વ સંબંધી પરિવહના કાર્યવાહકોએ કશું કહ્યું નથી, કશું પ્રસિદ્ધ કર્યું નથી તો તે સંબંધે કશું લખવાની જરૂર નથી. ”

(મ્હોટાં ટાંપ મ્હે મૂકાવ્યાં છે.)

(ગ) એ તન્ત્રીએ મ્હારા પ્રત્યુત્તરના ઉત્તરમાં (તા. ૨૨-૪-૧૨ ના પત્રમાં) લખ્યું:—

§ “ વડોદરાની સાહિત્યપરિષદે ભજવાયેલું નાટક ”—એ મથાળાનો લેખ: ૫૪ ૮૦૬—૧૧.

† “ સયાજી વિજય ” ના તા. ૫-૪-૧૨ ના અંકમાં લખ્યું હતું કે પરિપદે “ નાટકની બાબતમાં તો ત્રિમાનન્દને ઇનસાફ આપ્યો જ છે. ”—તે તરફ ધ્યાન ખેંચી મ્હે સ્થના કરી હતી કે પરિવહની તટસ્થતા પ્રસિદ્ધ કરવી એ કાર્યવાહકોનું કર્તવ્ય છે તે બળવ શો. (પ્રસ્તુત ‘વસન્ત’ નો અંક, ૫૪ ૪૦૮ નયા ૪૧૦ જુલો.)

* તટસ્થવૃત્તિ પણ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાને અવકાશનારા સંજ્ઞાઓમાં પોતાનો મત ખુલી રીતે કહેવાની હિમ્મતમાં આમી આ ઉપરથી કોઈને જણાશે. પરંતુ આ પ્રકારનો સંકોચ પામવાનાં અન્ય કારણ પણ મંભવી સહે; માટે આમ પશોક્ષ રીતે પણ તટસ્થવૃત્તિને પ્રસિદ્ધિ અપાવવા માટે હું તો એ મંડળનો ઉપકાર જ માનીશ.

ચોથી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના 'અહેવાલ' ના એક છાત્રી ભાગનું અર્થદર્શન ૬૦૯

“સાહિત્યપરિષદના કાર્યવાહકો પ્રેમાનંદ જ આ નાટકનો કર્તા છે એમ માનતા નથી એ નિર્વિવાદ છે. નાટકના કૃતૃત્વ સંબંધે તેઓ તટસ્થ જ રહ્યા છે એ વાતનો ઉપયોગ આપ કરશે તો એમ મહત્ત્વ કશો બાધ નથી.”

(આ ઉપરાંત એ તંત્રીના પ્રથમ પત્રમાં હતું કે પરિષદના પ્રમુખ પણ નાટકનો કર્તૃત્વસંબંધે કંઈ પણ અભિપ્રાય બાંધી ચૂક્યા નથી; તેમ નાટક વખત થયેલી વાતમાં રૂબરૂ પણ એ તંત્રીએ મહેતે કહ્યું હતું કે નાટક બજાવવાની યોજના રજૂ થતાં પ્રમુખ સાહેબે એક જણ ઉપર પત્ર લખી લખ્યું હતું કે નાટક બજાવશે માટે તૈયાર કર્તૃત્વ માટે અનુમોદન પોતે આપ્યું એમ સમજવાનું નથી.—આ માત્ર વ્યક્તિના મત અને ઇતિહાસ વાત છે, પરંતુ પ્રમુખ-પ્રેમાનંદ સેનાર વ્યક્તિ હોવાથી આટલું નોંધવું)

(વ) પરિષદના કાર્યવાહકોમાંના એક અગ્રેસર સંજ્ઞને પોતાના તા ૨૭ મી એપ્રિલ ૧૯૧૨ ના પત્રમાં મહેતે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે—

“The play was allowed to be performed by the Parishad Committee more to give materials to the people to judge about their authorship than to palm them off as Premchand's according to the official view of the Baroda Committee

(ક) એ જ પત્રમાં વળી છે.—

* “As long as the pronouncement about Premchand's authorship of the play was not authorized by the Baroda Committee of the Parishad it should not be taken as any expression of official view.”

(“જ્યાં સુધી પ્રેમાનંદના કર્તૃત્વ વિશે એ મતપ્રદર્શન કરવાનો અધિકાર પરિષદની ધડોદરાની કમિટીએ આપ્યો નથી, ત્યાં સુધી એ મતને કમિટીનો ‘આદિશિષ્ય’ અભિપ્રાય માનવાનો નથી.”)

આમ સ્થિતિ છે.—એક તરફ એપ્રિલ ૧૯૧૨ ના પત્રવ્યવહારમાં ધડોદરાની પરિષદના કાર્યવાહકોની આ પ્રકારમાં તટસ્થતા બાબત સ્પષ્ટ આતરી આપનારાં વચ્ચન, અને બીજી તરફ હાલ પ્રગટ થયેલા “અહેવાલ” માં પ્રેમાનંદના કર્તૃત્વ વિશે નિર્ણય જેવું જણાવનારાં, ધોષે રહીને સરકાવેલા, વચન આ બે વચ્ચેની અસંગતિનું કાંઈ સમાધાન હશે ?

* આ વાક્ય મારા ‘વસન્ત’ ના એ લેખમાં કાબજ નહોતું કર્યું તે ઉપર આજ લેખ જવાથી ઉમેર્યું છે.

એમ તો સંભવતું નથી કે એપ્રિલ ૧૯૧૨ માં જે બાબતમાં પરિપક્વના કાર્યવાહકોએ “ કશું કશું નથી, પ્રસિદ્ધ કશું નથી ”, જે પ્રેમાનન્દના કર્તૃત્વની બાબતમાં તે સમયે વડોદરાની કમિટીએ કોઇને મતપ્રદર્શનનો અધિકાર આપ્યો નહોતો, તે બાબતમાં પાછળથી—રિપોર્ટ તૈયાર થતી વખતે—એ મંડળે વિચાર બદલ્યો અને આમ નિર્ણય જેવું મતપ્રદર્શન કર્યું—કેમકે એ મંડળ પોતાની જવાબદારી ભૂલી જાય નહિ, અને જે કામ કરવાનો અધિકાર પરિપક્વ કામ પૂર્ણ થયા પછી હેમને નથી તે કામ કરે જ નહિ એમ માનવું એ હેમને ન્યાય આપનારો પક્ષ છે. બાકી એકલો રિપોર્ટ જોતાં તો એમ બાસ યાપછે કે મહેને પત્રમાં લખ્યું તે સમયે એ મંડળે આ સંદિગ્ધ પ્રશ્ન વિશે “ કશું કશું નહોતું, પ્રસિદ્ધ કશું નહોતું ” તે હવે કશું અને પ્રસિદ્ધ કર્યું, હવે તે પ્રશ્ન વિશે નિર્ણય જેવું બતાવવાનો અધિકાર કોકને આપ્યો.

ત્યારે આ પૂર્વોપરવિરોધનું સમાધાન શું? વડોદરાની પરિપક્વના કાર્યવાહકોને ન્યાય આપનારું—ખુદ ભાગે એણું દુપણ ચઢાવનારું—સમાધાન તો એ જ મંભવેછે કે રિપોર્ટ લખનાર વ્યક્તિને માથે જે તટસ્થતા અને સંયમ રાખવાની જવાબદારી હોવી જોઇએ તે તહેણે સાચવી નહિ, અને પોતાનો વ્યક્તિગત અભિપ્રાય ધીમે રહીને આ રિપોર્ટમાં છુસાડી દીધો; અને તે ઉપર વ્યવસ્થાપક મંડળે લક્ષ દીધું નહિ, અથવા રિપોર્ટ સાચવત વાંચ્યા વિના મતાં મારી દીધાં. બાકી રિપોર્ટ ઘડનારનું ખરું—પ્રમાણિક—કર્તવ્ય તો એ હતું કે આ પ્રશ્ન વિશે વર્તમાનપત્રોમાં આવેલી ચર્ચાના ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન (પૃષ્ઠ ૫૭ મે કુટનોટમાં) કર્યો, તો—કર્તૃત્વ બાબત પોતાનો અમત અભિપ્રાય આમ પાંચ પાંચ સ્થળે ખોસવાની કૃતિ તજીને—એપ્રિલ ૧૯૧૨ માંનો જે પત્રવ્યવહાર ‘વસંત’ માં મ્હે ‘પ્રગટ કર્યો’છે તે સાચવત દાખલ કરવો ના કાવે એમ હતું તો હેનું હાઈ આ રિપોર્ટમાં સપક્ષતાથી પ્રગટ કરવું હતું.

આ મહત્વનું કર્તવ્ય રિપોર્ટ ઘડનારે બજાવ્યું નથી, તો તે જીનતા પૂરી કરવાના હેતુથી પૂર્ણ પૃષ્ઠાન્ત આ લઘુ લેખમાં હું આપ્યું તે આ “ અહેવાલ તથા નિબંધમંત્રદ ” ની પૂરવણી તરીકે—શુદ્ધિ શક્તિ તરીકે—પરિપક્વના કામમાં રસ લેનારા અને આ પ્રેમાનન્દના કર્તૃત્વના પ્રશ્નમાં રસ લેનારા વાચક વર્ગો સ્વીકારશે, અને નાટકોના કર્તૃત્વ બાબત પરિપક્વે કર્યો નિર્ણય સ્થાપ્યો ગણવાનો નથી એમ સમજશે એમ—પરિપક્વના કાર્યવાહકોની મંમતિ માની લઇને—વિનંતિ કરુંછું.

વાંદરા.

તા. ૩૦-૧૧-૧૩

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

“ માનવજીવનનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકન. ”

(અનુબંધાન ૫૪ ૫૩૯ થી.)

Men are regarded and treated not as individuals but always as members of a particular group (in the infancy of society). Everybody is first a citizen, and then as a citizen he is a member of his order of an aristocracy or a democracy, of an order of patricians or plebians or..... of a caste. Next he is a member of a gens, house or a clan, and lastly he is a member of his family ..... the narrowest and the most personal relation in which he stood. Nor.....was he ever regarded as himself, as a distinct individual. His individuality was swallowed up in his family. ....A primitive society has for its units not individuals, but groups of men, united by the reality or the fiction of blood relationship

H. S. Maine.

અર્વાચીન અને વર્તમાન મનુજીવનના મર્વ પક્ષોમાં એવી એવી ઘટના સમાવિષ્ટ થયેલી જોવામાં આવે છે કે તે ઘટનાની ઐતિહાસિક યોજનાને અને તેના ઐતિહાસિક સ્થાનને તે કાલના અંતર્જીવનના યોગ્ય ભોધ વિના આપણી મામાજીક રચિતિને ઘટાડતું દુર્વેદ્ય થઈ પડશે. માટે તે કાળના અંતર્જીવનમાં પ્રવેશ કરવાને અને તે પ્રવેશ કર્યા પછી તેનું સમર્થન કરવાને આપણે દંધક કશેશ કરવો પડશે. આપણા પોતાના મનોવિકાર અને આપણી પોતાની મનોભાવનાને મનોમંદ કરી-આત્મ-ચિત્ત કરી તે પ્રાચીન, પ્રાચીન કરતાં પણ પ્રાચીન-મનુષ્યત્વનાં તત્ત્વોના ભોધની મંપ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ અને તે જીવનનો તુલનાત્મક નિર્ણય તે કાલના આચાર-વિચારનું પૂર્ણ નિરીક્ષણ કરીને કરવો જોઈએ. વીસમી સદીના નીતિચાત્રનાં અને વીસમી સદીના ધર્મજ્ઞાનનાં સ્ત્રોતો આધીન રહી તેમનો અભિપ્રાય કલ્પનામાં આવે તો તે અભિપ્રાય તણુવત્, અનાવશ્યક, નિરર્થક અને દાનિકારક નીકળશે. કોરેક્ટ વ્યક્તિનું જીવન કંઈક પ્રકારે તેના કાલના અમાજના અંગ તરીકેનું એક જીવન છે એ વિસ્મરણ યોગ્ય થતું જોઈએ નહિ. તેમ જોઈએ અંશે તે વ્યક્તિએ આત્મભોગ આપી તે સમાજના વિકાસાર્થે પોતાનો વિકાસ કર્યો “ સંયમ પાળ્યો ”-તેટલે અંશે પૂર્ણનીય છે એ પણ તેની સાથે આપણે વીસરતું જોઈએ નહિ. આ આંધક અથવા ન્યૂન આત્મમંથન મોટેજ અને તે આત્મમંથનને લક્ષ્યનેજ તેની વ્યક્તિઓનાં જીવનોના પ્રમંથોએ ઇતિહાસના વિકાસમાં સાથેક પ્રયોજન આપ્યું છે. ભારતવર્ષના દર્શનોમાં દૃષ્ટિગોચર થતી શબ્દ પ્રમાણની યોજનાનો સ્વીકાર આટલે અંશેજ થવો જોઈએ. પ્રાચીનકાળને, વેદનાકાળને, મૈત્રસ્યતિના કાળને, બુદ્ધનાકાળને, શંકરના કાળને, કે રામાનુજના કાળને, તીર્થંકરના કાળને ઇશ્વરકાળ માનેવો એ ઘણાઓનો પ્રયત્ન છે. પણ મંસાસ્પદારકોના પ્રતિપક્ષીઓ આ માન્યનાથી જે ન્યાય આંધે છે તે, અવાસ્તવિક છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવાસ્તવિક છે કારણ કે પૂર્વ-

તાના પાત્ર ધણી મહાત્માઓ અન્ય રથને મંબળા છે. અને તેઓ કંઈક કંઈક આદરણીય વિચાર આચાર કહી શક્યા છે ને તેવી વ્યક્તિને પોતપોતાનું યોગ્ય સ્થાન મળવું જોઈએ. પશ્ચિમના રાજ્ય મંધારણની ધટનાનો સ્વીકાર કરી તે સ્ત્રોતનું પ્રજ્ઞસમક્ષ નિવેદન કરવું, પ્રજ્ઞમત એજ યોગ્ય રાજ્યસૂત્રનું મૂળ સૂત્ર છે, પ્રજ્ઞમતને અનુસરવું પ્રજ્ઞકીય પ્રશ્નોનું નિવારણ થવું જોઈએ, નૃપતિત્વ એ માત્ર પ્રજ્ઞનું અભિમત અને વંદનીય સંસ્થાચિન્હ છે, પ્રજ્ઞના ઉત્તમજનની શિક્ષાને અનુકૂળ પ્રજ્ઞનું અને ગજનું વૃત્ત હોવું જોઈએ, આલું એક તરફે જોણવું અથવા લખવું બંદ, મીઠ, ને મોરફીને આવે રથને પ્રધાનપદ આપવું અને બીજી તરફ આવી શુભ સંસ્થાઓના કાર્યવાહ માટે તેજ પુરોવાની અનુમોદિત સામાજિક વ્યવસ્થાનો તિરસ્કાર કરવો, તેનો એકાંતિક નિષેધ કરવો, અને તે નિષેધના પ્રતિપક્ષીને પછી પિશાચ, જન્દ કે એવાં હુદ્ર અભિધાન આપી સામાજિક કલેશની રાસલીલા (૧) ને શ્રીકૃષ્ણ અને શિશુપાલના યુદ્ધની વૃદ્ધનામાં વળગાડવી એના જેવું એકેયનિમંવાદિત્વ નથી, એના જેવું એકેય મુદ્દત્વ નથી, એના જેવી એકેય ઉક્તિ સમાજનાં સુખ અને પ્રગતિના ગાર્ગની નિર્મૂળ ઉઘેદક નથી-એ ઇતિહાસનું સ્વરૂપ નથી; દરેક સમય, દરેક રથને દરેક ભાવે, નિષ્પક્ષપાત અભિપ્રાયજ્ઞ આપણે પ્રજ્ઞદિતૈષીઓ પાસે માંગવો જોઈએ અને જે તેમનામાં અભિપ્રાય બાંધવાની મમયંતા ન હોય તો મમ્યસ્થતા માંગવી જોઈએ.

બહુ પ્રાચીન સમયમા પુનર્જીવનનો નિર્ણય થોડેજ ગરી રર્થ શક્યો હતો. આત્મા અને દેહ એક છે એમ કોઈક રથને મનાવું તો કોઈક રથને ભિન્ન છે એમ મનાવું; પણ આ રથને એમ પણ મનાવું કે એ ભિન્નતા ચિરસ્થાયી નથી. તેઓ એમ માનતા કે દેહાતર્ગત ચૈતન્ય દેહાવગ્નિ પછી દેહની નિકટ રહી શકે છે. દાટવાની રીતને બીજી કોઈ કોઈ ક્રિયાઓ ઉપરથી આનુ મિદ્ધ થઈ શકે છે. આ ચૈતન્યને શાંતિ આપવા માટે કોઈક મંત્રનો વ્રત કરવામાં આવતો. તેને નંખગની પ્રિય વસ્તુઓ તેની પાસે ધરવામાં આવતી. જોખા ધરવામાં આવતો ને તે વેળાએ તે ચૈતન્ય પ્રકટ આગિરે આર્વિર્ભૂત થઈ ને બલિદાનનો ભોગ કરતું. આમ માસિક પાશ્વિક ૭ માસિક વાર્ષિક છત્યાદિ સમયાનુકૂલ ભોગ અપાતા. આચારના પ્રતિપાલન અર્થે આચારાંગ સત્રો ઘડાયાં. પૂર્વજ્ઞેના ચૈતન્યની પૂજા તેમના ગુણ દોષની ઉપેક્ષાએ થતી. તેઓ દેવતા દહેવાયા. તેમની ચિત્તસમાધિને અંગે કુટુંબના સ્વસ્થતા રહેતી અને તેમની મનોભાવનાઓની મંત્રમિતિ અંગે કુટુંબની મનોભાવનાની સ્પષ્ટતા થતી. શ્રીક અને રોમના લોકો આવાં બલિદાન આપા યજ્ઞ અને આવાં અર્ચન કરતા આપણામાં શાહનું તાત્પર્ય આમ સમર્થિત થઈ શકે છે. એમની વૃત્તિ અર્થે અને એમના આશીર્વાદની મંપ્રાપ્તિ અર્થે એમના ચૈતન્યના પ્રકાશની જ્યોતિ દરેક ગ્રહવાસમાં પ્રકટ કરવી પડતી અને તેથી શ્રીક અને રોમના લોકો અને આપણા પૂર્વજ્ઞે એક વિશ્વદેવ-અગ્નિ દ્વારને પૂજતા-પ્રાં-દાવના અને આ અગ્નિ સર્વને શુભ સંસ્કારી બનાવતો. હેકુંબા એકવાર પ્રિજામર્ત દેહે છે "આ તારા જુજ તારી રક્ષા નહિ કરી શકે; પણ આ અગ્નિદેવ આપણું સર્વનું રક્ષણ કરશે." Alcostis એ પોતાના સ્વામીના મરણ પ્રમંજે અગ્નિદેવનું આવાહન કર્યું હતું. સર્વ વંદનીય સીતાજીએ શીલની અચલતા સિદ્ધ કરવા અગ્નિ વિશુદ્ધિ લીધી હતી-અગ્નિને

હતાં દેવપૂજની અગત્ય પૂરી હતી તેથી દંપતી-રહસ્ય અખંડ જળવાતું. શીરામ યગવિધિ સમયે સીતાજીની સુવર્ણમય પ્રતિમ્મિ રાખે છે. છુટા છેડા બાંધેજ ચતા. બહુ પત્ની પણ બાંધેજ ચતી. આજ કારણથી ચિરંજીવ બ્રહ્મચર્યનો નિષેધ કરવામાં આવતો. 'ભારતવર્ષીય આશ્રમ ચતુષ્પતી યોજના આ અર્થે સંભવે છે. રોમમાં ત્રીસમાં બ્રહ્મચારીઓનો દંડ કરવામાં આવતો. પુત્ર પ્રાપ્તિ સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ અર્થે છે તે માન્યતા બાદ અને જન દર્શનના અને ઉપનિષદના ચાનથી પણ ઉચ્છેદ પામી રાખી નથી. મનુષ્યનો અવતાર આત્માર્થી નહિ પણ કુટુંબપરાયણ લેખાતો. વંધ્યવના સખલ કારણે લગ્નનું બંધન રિચિત્ર થતું. ગમે તેમ પુત્રપ્રાપ્તિ એ માટેજ સર્વ ધર્મક્રિયાઓ થતી પુરીતે આ માટે ઓછું માન મળતું. નામકરણ સમયે બધે યોગ્ય ધર્મવિધિ કરવામાં આવતી. આ બ્યવહાર આપણામાં હજુ છેવે છે. જન્મ વખતે જો વિાધ પુરઃસર કુટુંબ પ્રવેશ ન કરાવ્યો હોય તો તે જન્મ વિદ્વલ નીવડતો દત્તક પુત્ર પામે પુત્ર કહેવાતો. એકજ દેવની પૂજા કરવાવાળાઓ કુટુંબીઓ કહેવાતા. આપણામાં આ નિયમ હજુ ચાલે છે. પૂજાવિધિ પુત્રત્વના અધિકારનો ઉપભોગ કરનાર બેદ્ર વ્યક્તિ કરી શકે તેથી દીકરીઓ કુટુંબીઓમાં ગણાતી નહિ. દીકરી એની મર્યાદિત રિચિતિનું સમર્થન આ પ્રકારે ન્યાયયુક્ત લાગમે કારણ કે તેમનું કુટુંબના અંગમાં હોતું તે તો પરવરાજ હતું. ધીસના રોમના અને આપણા આચારમાં જમીનની માલીકી મંબંધી પણ અભેદ જોવાય છે. સોનિટિક પ્રજા, ટાટર અને જર્મનોમાં જમીન સમાજની કહેવાતી, જમીનનો પાક વ્યક્તિનો કહેવાતો ધીમમાં રોમમાં અને આપણામાં જમીન વ્યક્તિની ગણાતી અને પાક સમાજનો ગણાતો. આનું કારણ પણ ધર્મજ હતું. સ્વર્ગવામી પૂર્વજોનું સ્વર્ગ તે કુટુંબમાં જ હતું. આ સ્વર્ગલોક સ્થાનાંતરે જઈ શકે નહિ. કોઈવાર અનિવાર્ય પ્રમંગ આવે તો દેવતાઓની અનુગ્રાધીજ તે ચર્ચ શકે. કુટુંબનો નિવાસ દેવતાધીન હતો, શાંતિ, સુખ, મર્યાદા મર્ગ, અવિનાશિત્વ, જન્મ, મરણ સર્વ એમને વરાજ કર્યાંતાં. આથી દેવતાઓનો નિવાસ પવિત્ર હતો અને તે સ્વર્ગીય નિવાસ હોઈ ચિરસ્થાયી નિવાસ થયો. અગ્નિહોત્ર અને પૂર્વ જોની પૂજા દૈનિક ચર્ચ. તેથી સ્થાનાંતર કરવામાં કષ્ટ પણ બહુ પડતી માંડ્યું. હજુ પણ આપણામાં પરબ્રહ્મિમાં કરેલા દેહ લાગને દોષ અશુભકર્મના યોગનું પરિણામ માનવામાં આવે છે. ધીસ અને રોમમાં દરેક ગૃહના મર્વે ભાગતી મર્યાદા બંધાતી અને તે મર્યાદા બદલાર તે કોઈનો આધિકાર આવતો નહિ. આમ એક કુટુંબ બીજા કુટુંબથી વિભક્ત રહેતું. લગ્નથી પણ તેમની મંલમતા સંભવી રાકતી નહિ. બ્યારે સમાજનું જીવન વિસ્તૃત થયું ત્યારે પણ આ વાસની પાછળ વાડ, કીસો, ખાઈ કે એવું રાખવામાં આવતું. મર્યાદાની સીમાંત રેખા ઉપર દેવતાનું અધિધાન છે એમ મનાતું. રોમમાં આ દેવને Terminus કહેતા. રોમના રાજ્યની સીમાંતરેખા એકવાર પુરેટિસ નદીપર હતી પણ બ્યારે તેનો એક રાજા ધરાન પામે પરાજ્ય પામ્યો ત્યારે Terminus નામક દેવતા સાંથી ખસી ગયો અને તેથી એ પરાજ્ય પ્રાપ્ત થયો એમ લોકો માનવા લાગ્યા એમ એક રચણે ગિગન કહે છે. આમ આ ધર્મથી કુટુંબના અંગબદ્ધો પરમ્પર મંચુક્ત રહેતાં. કારણ કે મૃત છેવો પ્રા પૌત્રાદિક પામે તર્પણ માંગતા, ત્યારે પુત્ર પૌત્રાદિક તેમની પામેથી ચતુ કૃપા વિનય. અનામય, આશીર્વાદ, મંદરતા, પુત્ર, અને શાંતિ માંગતા. જમીનના સ્વર્ગીયભાવથી તેનું અવ-

અંતરે યદ્ય શક્યું નહિ. જમીનપરનો કુટુંબનો હક ધર્મથી મેળવાયો હતો, કાયદેથી નહિ, આપણે આજારે એવું માનીએ છીએ કે અંગન રહેતી ગીલકતનુ ચક્ર અમ છે; પ્રાચીન સમાજો પ્રમ છે એમ કહેતી જો કોઈ સુધાગક નીવડી દંધક બેઠ દૂર કરે તો પણ મૂળ-વાત એમજ રહી છે. કારણ કે વૈયતી વખત ધર્મક્રિયા કરવી પડતી. ધર્મશૂરના સાંનિધ્ય વેળા આ વ્યવહાર પરિપૂર્ણ થતો. જમીન કૌટુંબિક હતી તેથી ત્રાણકર્તાના ચરીર ઉપર જ ધીરનારનો અધિકાર પહોંચતો. વારસાનો હક પુત્રીઓને નહોતો કારણ કે વારસારૂપે મળતી શ્રાદ્ધ કર્તવ્યતા પુત્રને પ્રાપ્ત થતી. અને તેથી જમીન ગીલકત ઇલાદિ શ્રાદ્ધનાં સાધ-નેનો અધિકાર ભોગવનાર પણ પુત્રજ યદ્ય શક્યતો. નિકટ જાતૃભાવને અભાવે દૂરથી સ્વ-ગોત્રીને અધિકારી કરાવતા મનુ તેથી કહે છે. " સપિંડજ વારસદાર યદ્ય શકે; સપિંડના અભાવે સમાનોદક યાય. " પણ સપિંડની ભગિની ન યાય. કોઈક શ્રી મનુને ધર્મશાસ્ત્રના નિયમોના સંશોધક ગણે છે તો કોઈકજ તેમને નિયમોત્પાદક ગણે છે. આતું ધર્મશાસ્ત્ર એકે અકિતથી કે એકે સમાજથી તુરંતજ આપી ગયાય નહિ. પુત્ર અને પાત્ર ધર્મગ્રંથીથીજ આવશ્યક અને અવશ્યક વારસદાર થતા. || 1 || વિવનુ ધોરણ એ વેળાએ આ ન્યાય-શાતાથી પ્રચલિત નહતું. શ્રી મનુ કહે છે " વ્યેષ્ટ પુત્રની પ્રાપ્તિ પૂર્વગ્ને પ્રતિના કર્તવ્યની મક્કલતા મોટેજ છે. અન્ય પુત્રનું સંપાદન પ્રેમના આધિભાવિપરે ગણવું. " આવી રીતનું ગણ કમરા: સિધિત થતું ગયું અને રોમનુ ધર્મશાસ્ત્ર જે સર્વ માનનીય લક્ષણ ધરાવે છે તેનું કારણ એ છે કે રોમના મહાજન પુરોએ રોમના બાવી ગારવ ઉપર લક્ષ આપ્યું હતું. આપણામાં રીતનું પ્રબળત્વ હજી પણ વિચિત્ર દશાવાળું છે. આવી રીતે કૌટુંબિક ધર્મશાસ્ત્ર પ્રથમથીજ પ્રબળતા ધરાવતું હતું. કુટુંબદશ પછીજ બધી સામાજિક અને રાજ-વ્યવસ્થાનો આરંભ થયો. પણ એ કુટુંબની ક્રિયતિર્યાપકતા ધર્મ પરાયણ હતી, આપણી ક્રિયતિર્યાપકતા રોમ પરાયણ છે. Pater નો અર્થ pater થતો, એ આ કારણથીજ થતું. આપણામાં અજારે પણ ધર્મનો અર્થ કર્તવ્ય કરવામાં આવે છે.

આ કુટુંબમાં માતા, પિતા, પુત્ર અને દામની સમાવેશ કરવામાં આવતો. પિતાને Pater familias અથવા શ્રદ્ધપતિ કહેતા, માતાને Mater familias અથવા શ્રદ્ધ પત્ની કહેતા. પિતા એ જીવનકાળમાં ધર્મગુરુ હતો શ્રુત્ય પછી કુલદેવ-સુરધન-હતો. મોનો માતા તરીકેનો અધિકાર પતિવરા હતો. તેતો સદચાર ધર્મક્રિયા માટે આવશ્યક હતો તેથી તે પૂજનીય હતી. પણ સ્વતંત્ર નહતી. આથીજ મનુષ્યમવાન કહે છે. " બ્નાં નારીની પૂજા યાય છે ત્યાં દેવતાઓ ક્રીડા કરે છે-અને બીજે સ્થલે આભાસેજ વિરોધ દર્શક દાખ્ય વહે છે. " સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા ઘટતી નથી. " પુત્ર પિતાના જીવનકાળમાં પુત્રરૂપે અને તેના દેહાવસાન પછી શ્રદ્ધપતિપરે કાર્યભાર સંભાળતા. કુટુંબવય પુર્ય જનસમાજનું અંગ યદ્ય શક્યતો, કુટુંબ લક્ષ્ય પુર્ય વિવાહિતજ ગણાતો. કુટુંબ એ સર્વનું નજી અંકરૂપે હતું. સર્વ ધર્મક્રિયાના સ્થાનકરૂપે પિતૃત્વ મનાતું. અને આથી કુટુંબની તુલના એક નાના રાજ્ય સાથે યદ્ય શકે. " પિતૃ " એનો અર્થ " જનપિતૃ " યદ્ય શક્યતો નહિ; " જનપિતૃ " માટે Pater શબ્દ નહિ પણ Generator શબ્દ હોય. Pater અથવા પિતૃ શબ્દથી ધર્મ

પુત્ર, કે રાજને એવો અર્થ લેવાતો. પિતા એ પુત્રને પુત્ર તરીકે સ્વીકારી શકતો કે તિરકારી શકતો, તેને વચગાંવંધાસ્ત્રી કે કુળાધીનો ભાગ હતો; તેજ કન્યાદાન આપતો, તેજ પુત્ર લગ્ન કરતો, કુટુંબની જમીન અને અને ગીલકંઠ સંચાવર અને જંગમ સર્વની વ્યવસ્થા તેજ કરતો; પોતાનો પત્નીનું ધન, પુત્રો પાર્શ્વતંધન કે દાસધન એ પણ એજ લેખપરતો; ન્યાયાધીશ પણ એજ હતો. આ પિતૃસત્તા પિતૃની વ્યક્તિની રૂઢિએ નહોતી તેનો વ્યવહાર તે પ્રમાણે ન ચર્ચી શકતો. પિતૃત્વ તરીકે, ધર્મની રૂઢિને લઇને, તે સત્તાનું અસિદ્ધ આદ્ય બધું ગૌરવમય હતું. આ સત્તા ઇશ્વરદત્ત હતી, વંશપરપરા હતી, ધર્મદત્ત હતી, દેવદત્ત હતી.

આ ધર્મથી કુટુંબની નીતિ બહુજ જાળવાતી નીતિભંગમાં ધર્મભંગ સમાતો અને ધર્મ ભંગે દેવશિક્ષાનું ભય રહેતું. અન્ય કુટુંબ શત્રુરૂપે મનાતું સ્નેહની મર્યાદા બહુ ટુંકી હતી. કુલદેવ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય તે પરમે કર્તવ્ય ગણાતું. ગૃહધર્મનો અપરાધ પાપરૂપે મનાતો. શાશ્વ ધર્મરૂપે પળાતું. પાપ પછી પ્રાયશ્ચિત્ત કરી કુલધર્મનો પુનઃ અંગીકાર લેવાતો બ્રહ્મચર્ય-જીવન પર્યંતનું બ્રહ્મચર્ય-નિષિદ્ધ હતું. ગૃહપતિ અને ગૃહપત્નીની પ્રતિ પૂજ્યભાવ પરમ્પર્યરૂપે વર્તેનો પણ ગૃહપતિની સત્તા નિરુકુશ હતી, સારે ગૃહપત્નીની સત્તા માત્ર પતિને અધીનજ હતી. કુટુંબ અવિનાશી હતી. આથી સ્વગૃહપતિનો સ્નેહ અપ્રતિમ હતો. આપણે જેમ આસારે આપણા ધર્મમંદીરને આરાધીએ છીએ તેમ પૂર્વે તે પુરૂષો પોતાના કૌટુંબિક ધર્મના સ્થાન, ગૃહને આરાધતા.

આમ મનઃશુદ્ધિ, શીલ, દયા, સ્નેહ, પૂજા, માન, અને ઐક્યમાં પ્રાચીન કુટુંબો સારી રીતે આગળ વધી શક્યા હતા. પણ તેમની રિયલિટી તદ્દન કુટુંબાધીનજ હતી. તેમના વિચાર તેમનો સ્નેહ, તેમની દયા, તેમનું ઐક્ય આ મર્મ આ પિતૃભૂમિની બહાર કવચિતજ જઈ શકતું. તે સમયના નિયમો બહુજ સખત અને આઘાતકર હતા. કારણ કે તે નિયમો ધર્મની નિયમો હતા; તે નિયમો, આ ઉપરાંત, તદ્દન અકુચિત હતા; અને તેથી તેમનો પ્રવાહ વચ-પરંપરા ચાલી શક્યો. આ સર્વ રિયલિટી ઓક રોમ અને ભારતવર્ષ અને કંઈક અંશે ટયુટ-નોની સમાજોની ઘણીજ પ્રયત્નોવચ્ચમાં, પ્રથમ વચમાં પ્રચલિત હતી. ભારતમાં તે અચ્ચા-ના વિકાર હજી પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ગ્રીસમાં તે મંસ્થાઓનું બધા દીક જામ્યું હતું પણ પછી ખ્રીસ્તધર્મના પ્રભાવે તે અન્ય ચણ અને રોમમાં પણ એમજ થયું. ટયુટનોમાં તે સંસ્થાઓનો વિસ્તાર ઘટ્યો નહતો તેથી તેઓએ જુદી પ્રવૃત્તિ ચલાવી. પણ રોમના ધર્મશાસ્ત્રમાં આ મંસ્થાના જે વિકારો ટપી શક્યા તે વિકારોની અસર મધ્યયુગમાં દરેક પ્રબળજ ઉપર દીક ચર્ચ હતી અને તેથીજ આ પૌરાણિક મંસ્થાઓની અગત્યતા આપણી આધુનિક શૃંગારીક વર્ગજ્ઞાને જણાય છે. એ અન્યતા કેમ ચર્ચ તે આપણે હવે તપાસશું.

(અપૂર્ણ.)

અંબુભાઈ.

તા. ૨૦-૧-૧૯૧૪

“ શરચ્ચંદ્ર. ”

સાક્ષર વર્ગ માટે ઉત્તમ યોરારક.

૧. એમથી સુક્તિ—સુક્તિના અનેક પ્રકારમાં એમ એ સુક્તિનો રાજયોગ મનાય છે આ પુસ્તકમાં એમની પૃથક્કરણ પૂર્વક તેની મહત્તા અનેકમુદ્દ પૂર્વક વર્ણવવામાં આવી છે અંચકાર પ્રસિદ્ધ વક્તા સુનિશ્ચી ચારિત્ર વિકાસ, મુલ્ય રૂ. ૦-૮-૦.
૨. પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ—નિવૃત્તિ માર્ગથી પ્રવૃત્તિ માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે એમ અંચકારે સંગ્રહ લીસોથી સિદ્ધ કર્યું છે. મુલ્ય રૂ. ૦-૬-૦.
૩. સદ્વક્તા—જટાહાર વ્યાપણ કરવાની કુશી અંચકાર પંડીત લાલન. મુ. ૦-૧૨-૦.
૪. આત્મજ્ઞાન—અંચકાર પંડીત લાલન રૂ. ૦-૮-૦.
૫. કથા ઇન્દ્રિયે આ વિન્દ્ય રૂ. ૦-૪-૦.
૬. પરમાત્મ દર્શન—અંચકાર યોગનિષ્ઠ મુનિ જુહિસાગરજી. રૂ. ૦-૧૨-૦
૭. પરમાત્મ જ્યોતિ—અંચકાર યોગનિષ્ઠ મુનિ જુહિસાગરજી રૂ. ૦-૧૨-૦
૮. યોગીરાજ શ્રીમદ્ આનંદધન પદસાવાયર્થ સંમદ્ કર્તા શ્રીમદ્ જુહિસાગરજી રૂ. ૨.
૯. કાવ્યકુંસુમકર—રૂ. ૪-૦-૦
૧૦. શકલ શાસ્ત્ર નિરૂપણ—રૂ. ૩-૦-૦
૧૧. પરમજ્યોતિ ધ્યેય વિશન્તિ—રૂ. ૦-૮-૦
૧૨. મહાત્મા જુહુ ચરિત. રૂ. ૦-૪-૦.
૧૩. જુહુપદેશ રૂ. ૦-૪-૦.
૧૪. સમાધિ ચાતક. રૂ. ૦-૮-૦.
૧૫. શિવવિલાસ. રૂ. ૦-૧૨-૦.
૧૬. વિદ્યાર્થ સુમતિ નવલ કથાઓમાં અતિ ઉત્તમ નવલ કથા છે. મુલ્ય રૂ. ૧-૦-૦.

પોષ્ટેજ વી પી ખર્ચ જુદા.

લખો:—એચજી હીરજીની કૃપની જુહુસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ.

પાંચધુંની નં. ૫૬૬—મુંબઇ.

The Problem of Race Equality.

' Fearless and industry may not form dividing lines between the races but what of such attributes as initiative, inventiveness, progress? Historians inform us that in Dante's time the Western methods of agriculture were still those of the ancient Romans and they further show us that the red-haired Teutons about the beginning of our era, while possessing themselves a civilisation of a most rudimentary character, exhibited no desire to emulate the dark-white civilised Romans with whom they came into contact. Should we then, be justified in concluding from such facts that the European races in general and the Teutonic race in particular are unprogressive races? Or does this not suggest that complex social conditions determine whether a race shall be pushful, empire-building, inventive, progressive? So far as modern warfare is concerned, Japan ranges now admittedly with the great Western Powers, and in industry and in science this Eastern nation is also taking its place in the front rank. Yesterday, as it were, despotic rule was supposed to ball-mark the East, today representative Government is clamoured for in the few Oriental countries where it does not exist already. This too, merely repeats the story of Europe's recent emergence from an autocratic regime. Taking further into consideration the imposing ancient civilisations of Egypt and Babylon, Persia and Phœnicia and more especially the magnificent civilisation of China which is responsible for innumerable inventions and discoveries of the highest order, and leaving in mind that every country in the East is at present remodelling its civilisation on Western lines, it is reasonable to suggest that so far as the spirit of enterprise is concerned, the various races of mankind may be said to be, broadly speaking, on an equality.

We must now examine another momentous factor, the moral factor. A few decades ago due partly to unavoidable ignorance and partly to racial and religious prejudice, it was thought that morality was a monopoly of the West. Bret Harte's Ah-Sin was the typical Chinese, cruelty and prevarication were alleged to be the special prerogative of the Mohammedan, the less developed types of men were head-hunters, cannibals and shameless, and self-respect and respect for others were irrelevant virtues only to be encountered in Central Europe and the United States. Now, however, that we possess the beautiful Sacred Books of the East in translation, this view has lost almost every vestige of justification, for much in the *Śrīmad-Bhagavad-Gītā*, Persian, Hebrew, and even Egyptian and Babylonian oldest ethical significance.

—G. S. Siller

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां मृतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि मृतानि मधु यैश्च
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुण्यो यैश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजामयोऽमृतमय-
पुण्योऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वमे ।

उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् मर्त्ये
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायेप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष १२, अंक १२.

[भासिक]

पौष, संवत् १९७०.

तन्त्री—श्री. रा. अ. रमणुआथ महीपतराम नीयकं. श्री. जे. जे. जे. श्री.

आस निक नोप.

११७

(१) आण-इष्टर. (२) अंक जोष. (३) अर देसहित.

(श्री. आनन्दरांकर वाणुआथ पु. जे. जे. जे. श्री)

कुण्डोपहीत.

१२२

(रा. रा. क्रीमं भैदमद. जे. जे. जे. श्री)

सत्य-प्रदेशर आने प्रकृति सत्य

१२३

(रा. रा. "श्री")

सायन्तिरना भननुं सभाधन.

१३३

(रा. रा. " पुष्कर. ")

अणुधिन आदम

१३८

(रा. रा. " D " श्री. जे.)

अयोपत्रनुं स्पष्टीकरण.

१४०

(रा. रा. छोटापाव कटानदस पटेल)

अनुराणी भाषानी उत्पत्ति.

१४२

(रा. रा. नरसिंहराज भोगनाथ, श्री. जे. सी. जे.)

सांस्कृतिक, भाषाशास्त्र, आदि-आदि-संगीत-द्वारा.

१४३

(रा. रा. वसुदेवसि आदि-वसुदेवसि. संगीत-सिद्धि)

अन्वय-द्वारा.

१४४

(श्री. आनन्दरांकर वाणुआथ पु. जे. जे. जे. श्री)

अनुक्रमिका (वसन्त-आसिक)

१४८

"अमदावाद"—श्री. पुनीत-प्रिन्टिंग प्रेस कं. श्री. आ. मोतीवाल साभणदसे अधुं.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-આશિસ”ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-આશિસ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ બાપાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ ગ્રન્થ કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવેલ હોય તો મેળવવી. તથા એ લેખ બાપાન્તરરૂપ છે અને અમુક ગ્રન્થનું ગ્રન્થ-ભાગનું કે લેખનું બાપાન્તર છે એમ અમેને લખી જણાવવું. તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સમજણ જવાબદારી બાપાન્તર કર્તાને સિર રહેશે.
- ૫ કોઈ પણ લેખકનું અસહ લખાણ-એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો શક્ય હોય કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બંધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

લોકો મેલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકારની પ્લેગ માટે.

જુઓ પાડે છે પણ તે માટે બાટલીવાળા એન્ડ્રુમીક્ષચર બહુ જેવો ઇલાજ કરવું પીવા ન ગમે તો તેજ માટે વાપરો : બાટલીવાળા એન્ડ્રુ પીડસ રૂ. ૧ બાટલીવાળાની અંબરીયલ શકતીની ગોળીઓ રૂ. ૧.૧૧—બાટલીવાળા દુધ પાઉં દાંતનો દુખાવો નરમ પાડી દાંત મોતી જેવા સાફ રાખે છે કીંમત આના ૪-બાટલીવાળાનો દરાજનો મલમ એકજ દીવસમાં દરાજ ખુબલી સાફ કરે આના ૪ સરવે ઠેકાણે મળશે.

હો. લી. બાટલીવાલા જે. ખી. વરલી લેખોરેટરી મુંબઈ

છપાઈ જલદી પ્રસિદ્ધ થશે.

ઉપાનન્દિની.

પ્રાદેશર ખેડનકૃત A Hoar for off the Dawn નામની રસમય વાર્તાનું
ગુજરાતી બાપાન્તર.

રવ. સૌ. લિમિટેડનું કરેલું.

પ્રગટ કરનાર આંકર્ષક યુનિવર્સિટી પ્રેસ, મુંબઈ.

पञ्चत.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थ-सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यैश्चायमध्यात्मं सात्यस्तजामयोऽमृतमय-
ः योऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मैव सर्वम् ।

उपनिषद्:

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । मत्स्ये
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्:

ਧਰਮ ੧੨, ਘੋੜੇ ੧੨.

[भासिक]

पौष, संवत् १९७०.

પ્રાસંગિક નોંધ.

કેટલાક માસ ઉપર યુદ્ધિકારમાં આપણું એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન અને નેતા પુરુષ
જનસમાજમાં વહજતોની ઉપયોગિતા તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચું હતું. બેશક આ એક
મહત્વનું સત્ય છે, પણ હું આજ એ સત્યના ઉત્તરાર્ધ બદલે પૂર્વાર્ધ
બાળ-ઉત્તર. તરફ વાચકનું ધ્યાન ખેંચવા ઇચ્છું છું. હાઈ હાઈગની જન્મતિથિએ
જીવવાએલા બાલોત્સવના દિવસથી મારા મનમાં એક વિષય ઉપર ચિત્ત
થયું કરે છે:—એ બાલોત્સવને દિવસે હિન્દુસ્થાનમાં લાખો બાળકોને એકઠા કરી એમને મીઠાઈ
વહેવવામાં આવી અને એમનાં હસતાં મુખ જોઈ આપણે સર્વે રાજ થયા. એ સર્વે યોગ્ય
કર્મ. એક એક જ લેખક કહે છે કે પ્રભુએ પ્રથમ પુરુષને ઉત્પન્ન કર્યો; પછી એ કરતાં
ચંદ્રીઆંતી સ્ત્રી ઉત્પન્ન કરી; અને છેવટે સૌથી ઉત્તમ બાળકો ઉત્પન્ન કર્યો: અને કવિ ભવ-
બુતિ પણ બાળકને પતિ-પત્નીના સ્નેહની આનન્દગાંઠ કહે છે. પણ બાળક સંબન્ધી આ
ઉચ્ચબાવનાને અનુરૂપ આપણું તેઓ પ્રત્યે વર્તન છે? આ પ્રશ્નો ઉત્તર હકોરમાં દેવા
આપણે ગમે તેટલું ઇચ્છીએ, પણ વસ્તુસ્થિતિ એથી ઉલટી છે. એક બાળવાન આંખોનું
ગ્રાહ ઉત્તરવા પાછળ જોઈ કાળજી લે; તેની અડધી કાળજી પણ આપણે દેશની ભવિષ્ય-

ની પ્રજાને ઊછેરના તરફ રાખતા નથી. જે draft યાને નૈઋતિક અલસતા' આપણા સા-
માન્ય જનસમાજના અન્ય બેવહારમાં પ્રવર્તે છે, તે જ આપણા 'અંગ-અંગ અને હૃદય-
માથી ઉત્પન્ન' * યજ્ઞેલાં બાળકો પ્રત્યે પણ આપણે પ્રવર્તવા દઈએ છીએ તે ચોક્કસ આશ્ચર્ય
અને ખેદની વાત નથી.

ઘણાં ખર્ચાં માખાથે બાળકોને નિરાળમાં મોકલવાં તે કરતાં પોતાનું અધિક કર્તવ્ય
સમજતાં નથી. પણ વસ્તુતઃ શાળા એ બાળકની કેળવણીનું પૂરતું સાધન નથી; એટલું જ
નહિ પણ એ શાળાની કેળવણીને સન્તોષકારક કરવા માટે શાળાની બહાર માખાપોતો
મત ધકાવેા જોઈએ, અને એણે શાળાની કેળવણી ઉપર અસર કરવી જોઈએ. બાળકોના
હિત પ્રત્યે આપણે કેટલા બેદરકાર છીએ એનો ખ્યાલ લાવવા માટે આપણા દેશના બાલ-
કોની જન્મમરણની સંખ્યા ઇંગ્લંડનાં બાલકોની જન્મ-મરણની સંખ્યા સાથે સરખાવી જુલો
સરખાવતાં આશ્ચર્ય સાથે જોક યશો કે આપણાં જેવાં વતસલ માખાપના દેશમાં પશ્ચિમના
દેશ કરતાં બાળકોનાં મરણનું પ્રમાણ ઘણું વધારે આવે છે. ઇંગ્લંડમાં આખા જનસમાજ-
માં જેટલું મરણપ્રમાણ છે તેટલું હિન્દુસ્થાનમાં માત્ર ત્રણ વર્ષની અંદરનાં બાળકોનું છે,
આનું એક પ્રસિદ્ધ કારણ બાળવિવાહ ઉપરાંત સ્ત્રીઓમાં બાળઉછેર સંબન્ધી અજ્ઞાન એ
છે. એ અજ્ઞાન ટાળવા માટે દન્યાશાળાઓમાં છોકરાં કેમ ઊછેરવાં વગેરે વિષયને લગતા
પાઠો શીખવાય છે, પણ ઘણે ભાગે એ શિક્ષણ ઘણી ન્હાની ઉંમરે અપાતું હોઈ મ્હોટપ-
ણમાં હુમ ધઈ જાય છે. તે માટે દરેક ગૃહમાં ઉપયોગી થાય એવું બાળઉછેરનું સો-
દાસેા પાનાતું એકાદ પુસ્તક ગૂજરાત બ્હર્નામ્યુલર સોસાયટી જેવી સંસ્થા આ વિષયના
જાણીતા કોઈ પ્રેક્ષ વિદ્વાન પાસે લખાવે તો ઘણું ઉપયોગી થાય એમ મને લાગે છે. આ
પુસ્તકમાં દ્વંધ—વસ્ત્ર—આહાર—નિદ્રા—સ્નાન—હવા વગેરે વિષય ઉપર વિગતવાર સલાહ
આપવી જોઈએ, તેમ જ દાકતરની મદદ વગર સામાન્ય ગૃહમાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવા
વ્યાધિનિવારણ માટે ઔષધોપચાર પણ દાખલ કરવા જોઈએ. અર્થાત્ આ વિષયમાં સામાન્ય
માતાની જે અજ્ઞાનતા અને પરવશતા અત્યારે દેખાય છે તે દૂર કરવા માટે પગલાં
બરવાની જરૂર છે.

બીજું—કેળવણીના આરબકાળમાં એટલે પ થી ૧૦ વર્ષ સુધીમાં બાળકની કેળ-
વણી કેવા રૂપની અને કેવી પદ્ધતિએ ચાલવી જોઈએ એ સંબન્ધી અમ માતાઓમાં તો
સુ, પણ કેળવાએલા પિતાઓમાં પણ અજ્ઞાન છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. છતાં, આ
મંબન્ધી જોઇતો પ્રકાશ આપી શકે એવું એક પણ પુસ્તક ગૂજરાતીમાં બહાર પડેલું મારા
જાણવામાં નથી. આ વિષયમાં જેની સલાહ વજનદાર ગણાય એવા એકાદ શિક્ષણશાસ્ત્રી
પાસે ગૂજરાત બ્હર્નામ્યુલર સોસાયટી પુસ્તક રચાવે તો તેથી ગૂજરાતની કેળવણીને અસા-
ધારણ મદદ થશે. બેશક, અંગ્રેજીમાં ઘણાં પુસ્તકો છે, પરંતુ એ સર્વેનું અધ્યયન કરી પો-
તાનાં છોકરાને એનો લાભ આપવા જેટલો અવકાશ દરેક કેળવાએલાં માખાપને મળતો

* 'શક્તિદક્ષાત પ્રમથસિ હૃદયાદિ જાયસે'—શ્રુતિ.

નથી તેથી એ સર્વતુ સન્દોહન કરી એમાથી આપણા દેશની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થોળ-
નાંઓ રજી કરનાર પુસ્તક-સામાન્ય આખાપ વાચી શકે અને કેટલેક ભાગે અમલમાં મૂકી
શકે એવું-તૈયાર કરાવવાની જરૂર છે. તે પછીની ઉમ્મર માટે, એટલે કે ૧૦ થી ૧૫ વર્ષ મુધી-
ન્યા મુધી-શાળાના શિક્ષણ ઉપરાંત આખાપની દૃષ્ટિ બાળક ઉપર જરૂરની છે ત્યાં મુધી-
શાળાની કેળવણીની પૂરવણીમાં બાળકોનાં તન મન અને આત્મા પૂરા ખીલવવા માટે કેવી
કેળવણી આપવી જોઈએ, એ સમ્બંધી માહિતી આપનાર એક પુસ્તક બહુ અગત્યનું છે.

તે ઉપરાંત આ ભૂમિકાની કેળવણી માટે ઘણી જાતનાં બાલોપયોગી પુસ્તકો જોઈએ
છે તે ગ્રજરાતીમાં નથી છૂટા છવાયાં કોઈ વાર એ જોવામાં આવે છે, પણ તે માત્ર આશુવિકા
માટે ગમે તે માણસે એ ચાર અંગ્રેજી પુસ્તકની મદદથી રચી કાઢેલું હોય છે, એટલે તે બહુ
લાભકારક થતું નથી. વસ્તુતઃ બાળકેળવણીને પોતાનો વિષય કરી પશ્ચિમ દેશોમાં આ માટે
વપરાતા સાધનોનું પૂરેપૂરું ગાન મેળવી, ઉત્સાહી તેમ જ ટ્રાઈ કનમથી લખાએલા એવાં આ
જાતનાં પુસ્તકો પૂરાં પાડવામાં આવે તો સારું ઉદાહરણ તરીકે-પ્રૃથ્વી ઉપરના નાના પ્રકારના
પ્રાણીઓ, બલ્ય અને મનોહર સ્પિના દેખાવો, પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક સ્થળો અને બનાવો—વગેરેનું
બાળકોને પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવે અને એમની કલ્પનાશક્તિને જગાડે એવી ચિત્રીવળીઓ ઘણી
થવી જોઈએ વળી આ ઉમ્મરના બાળકોને ઉપકારક યાવ એવી વાર્તાઓ અને વર્ણનોના
પુસ્તકો પણ નથી. તે માટે રમુજી અને બોધક વાર્તાઓ, મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રના
રસિક અને ઉત્તમ પ્રમંગો, દેશના ઇતિહાસ ઉપર વધારે પ્રકાશ નાખે એવી ઐતિહાસિક
કથાઓ, સાયન્સની અદ્વિતીયતા અને શોધો સંબંધી વાર્તાઓ ઇત્યાદિ બાળકોની કેળવણીમાં
અસારે-આવશ્યક ગણાતી એવી વિવિધ બાબતોનું ગાન આપનારા પુસ્તકો આવવાની
પણી જરૂર છે * *

*

*

*

*

બાકરજીમહાબાઈપાટળ પતળલિ ઉપર એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે યવનગજ
મિનિન્ટ (મિન-ડર) સાકેત નમરીને ઘેરો પાલ્લો હતો હતો એ વાતે એ
એક જોધ મના હલ્લને કાંઈ જ અસર ન કરી માત્ર એમાથી એમણે એક બાકરજીના
નિયમનું ઉદાહરણ જ બતાવ્યું. મહાન પુરુષો ઉપર જગત્-જેમ સહેલાઈથી
આક્ષેપ કરે છે, તેમ સામાન્ય મનુષ્ય ઉપર નથી કરતું, એટલે આ માસિક નોંધમાં
દક્ષિણ આફ્રિકાના વિષયને હું પડતો મૂકી તે વાચક એની દરકાર કરે એમ નથી.
તથાપિ હાલમાં એ દેશમાં આપણા સ્વદેશજન્યો જ સ્થિતિ ભોગવે છે, તેણે આખા દેશના
, આપણા કર્તવ્યનિષ્ઠ બહાદુરોએ લેઈ હાર્દિગ પર્યવ્તના-હલ્લને શોક કોપ માન અનુકંપા
વગેરે લાગણીઓથી ભરી મૂક્યું છે, એ પ્રસંગે સર્વથા મૌન ધારણ કરવું અશક્ય છે ૬

* સી. વિદ્યા—જેઓ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ અને માતાનાં કર્તવ્ય સંબંધી કેળવણીના કાર્યમાં
બહુ ગભીર રસ લે છે. એમણે એક દીવાળીના અકતા લેખમાં આ વિષય તરફ આપણું
લક્ષ ખેંચ્યું હતું એમ મને સ્મરણ આવે છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રજાની રાજકીય બાબતુ દેશમાં સર્વવિદિત થઇ ગઇ છે, એની પુનઃગતિ કરવાની જરૂર નથી; તેમ, એ બાબતુ મારા કાર્યક્ષેત્રની બહાર પડ્યું છે. પણ એ સિવાય, આજકાલની દક્ષિણ આફ્રિકાની કુખીકરતે સુખ વિરહ કર્તવ્યનો મહાન પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો છે. એ દેશમાં મિ. ગાંધી વગેરે હિન્દીઓ-જેનાં છોકરાં સહવર્તમાન-અત્યારે જે દુઃખ અને વિટંબણા સહન કરી રહ્યાં છે એ જોઇ આટલો નિઃશય થયા વિના રહેતો નથી કે-જીવનનું લક્ષ્ય સુખ નથી પણ કર્તવ્ય છે. મનુષ્ય માત્ર સુખ માધે છે માટે, મનુષ્યે સુખ સાધવું જોઇએ-એમ છે ઉપરથી જીડી જોઇએ ઉપર કૂદકો મારી એસનાર અનુમાનની સહાયતા ખુદી છે. પરંતુ એ દોષ દૂર રહ્યો : વસ્તુતઃ, મનુષ્ય માત્ર સુખ સાધે છે એ જ ક્યાં ખરું છે ? એક મહાન પુરુષના દેવી તેજથી તેજસ્વી થઇ, સામાન્ય મનુષ્ય વગેરે પણ સુખ કરતાં કર્તવ્યને અધિક ગણ્યું છે. આ અનુભવ થયા પછી કોણ કહેશે કે મનુષ્યજીવનમાં સુખ એ મોટી વાત છે ?

શમતા એક દેવળમાં હતી ઉપર દેવલાક જ્ઞાની મહાત્માઓનાં ચિત્ર કાઢ્યાં છે. એ ચિત્રો તૈયાર થયા પછી પોષે (ધર્માચાર્યે) ચિત્રકારને પૂછ્યું-“આ પુરુષોને તમે અલંકાર કેમ પહેરાવ્યો નથી ?” ત્યારે ચિત્રકારે જવાબ દીધો. “It is not the rich that are up there!” એ ઉચ્ચ સ્થાન તવમરનું નથી. હું ધનની નિંદા કરવા માગતો નથી. ધનવાન પોતાના ધનથી જગતને ઘણો ઉપકાર કરી શકે છે, તેમ ધન મેળવવામાં કેટલાક મહત્વના-શુદ્ધિ અને નીતિના-શુભો સમાવેલા હોય છે. પણ સંસારમાં ધનની લિપ્તિ મનુષ્યને ઓટલી બધીવાર વિપદામા મારે છે કે ધન એ જીવનનું સર્વસ્વ નથી, અને સુખ એ જીવનનું પરમ પ્રયોજન નથી, એ સત્ય હૃદયે ઉપર આંકવાના જે જે પ્રસંગો મળે તે તેનો લાભ લેવાની જરૂર છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના અનુભવથી એક ધીર વાત આપણી દક્ષિણેયર થઇ છે તે એ કે આપણો દેશવર્તમાન અધઃપાતની દશામાં પણ એવું આત્મભળ ખોઇ જોડો નથી. દેશઆરામમાં પડી નિર્વાય થએલા દેશ કરતાં ગરીબો હાલતમાં રહીને ઉત્તમિ માટે પ્રયત્ન કરતા દેશનું ભવિષ્ય વધારે ઊજળું છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અંગ તરીકે શોભવા માટે, બહુ પોતાના પ્રાચીન સ્વરૂપને શોભવા માટે, હિન્દુસ્થાને કેવો હોવું જોઇએ એવું એ દેશને મંપૂર્ણ બાન છે, અને આજકાલ ચારે તરફ સામાજિક આર્થિક વગેરે જે અમંચ ન્હાની મોટી પ્રવૃત્તિઓ ચઇ રહી છે તેનું પ્રવર્તક બળ હાંફ સુખની ઇચ્છા નથી, પણ સ્વપ્રતિષ્ઠાનું બાન અને તેની સાથે જોડાયેલી ઉચ્ચ કર્તવ્યનિષ્ઠા છે, એ સ્પષ્ટ દીસી આવે છે.

*

*

*

11

વર્તમાન સમયની પ્રવૃત્તિના ઉલ્લેખથી ફ્રેડરિક ગોર્ડન રિબ્સનો ‘એક આર્ટિકલ યાદ આવે છે. “Class-Psychology and Public Movement” એ મથાળા નીચે, “X. Y. Z.” સહીથી એક અત્યંત મનન કરવા યોગ્ય લેખ એ માસિકમાં પ્રકટ થયો છે. લેખક કહે છે કે-મર્વે ઈસનમંમહના એકે ઇંગ્લેન્ડમાં જોતો ખુતાસો થયો નથી તેવો એક મહાન પ્રશ્ન અત્યારે

આપણી આગળ આવી પડ્યો છે, અને તે જન્મ અને મરણના પ્રાચીન પ્રશ્ન કરતાં બહુ વધારે મહત્વનો છે. એ પ્રશ્ન તે એ કે “Why are there these two castes—the rich, the educated, the lazy, the parasitic on the one hand, and the poor, the ignorant, the manual labourers, the producers of wealth on the other?”—અર્થાત્, આપણા જનસમાજનો એક ભાગ ધનવાન, કેળવાયેલો, નિરુદ્યોગ, અને બીજાની મહેનત ઉપર જીવનારો છે; અન્ય બીજો ગરીબ, અજ્ઞાન, અને શારીરિક શ્રમ અને મજૂરી કરી ધન ઉત્પન્ન કરનારો છે—આવી આપણા જનસમાજમાં બે યાતિઓ કેમ પડી છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં લેખક પોતાની લાગણી આ બીજા વર્ગની તરફ સ્પષ્ટ દેખાડે છે, અને ૬૬ સ્વાતંત્ર્યચયથી કહે છે:—“Carlyle's famous sentence, beginning with the words, ‘Two men I honour and no third’ is well-known to students of English Literature. I would go further and say ‘One man I honour and no second’ and that man is the labourer, the producer of wealth.” અર્થાત્, દેશનો મજૂરિયાત વર્ગ જ માનને પાત્ર છે. પછી (૧) રાજ્ય, (૨) કેળવણી અને (૩) સંસાર અને ધર્મના સુધારા મંબળથી આપણી વર્તમાન પ્રવૃત્તિઓનું અવલોકન કરી, એ લેખક બતાવે છે કે આપણી સઘળી પ્રવૃત્તિઓ જનસમાજના કેળવાએલા અને ઉપલા વર્ગના હિતઅર્થે થાય છે, મજૂરવર્ગના હિત તરફ દોષાંતુ લક્ષ્ય નથી, અને એ સ્વાભાવિક છે કારણ કે એ પ્રવૃત્તિઓના પ્રવર્તક પુરુષો કેળવાએલા અને ઉપલા વર્ગમાંથી જ આવે છે. દાખલા તરીકે—કોન્ગ્રેસ દરબેજ જે ઠરાવ પસાર કરે છે તે જ ઠરાવ, એ કોન્ગ્રેસ ખેડૂતોની બનેલી હોત તો શક્ય? સ્પષ્ટ છે કે એના ઠરાવ ધારાસભાની બેઠક, દેશી અમલદારોની મંબ્યા, વગેરે વિષયને લગતા ન જ હોત. વળી હાલ ઝાલેજો અને મુનિવર્સિટિઓ સ્થાપવામાં આપણા લોક તરફથી મોટાં ઉદયારણા થાય છે, પણ મજૂર વર્ગની કેળવણી માટે કોઈએ કંઈ કર્યું? સ્ત્રીઓની કેળવણી સંબંધી બહુ ચર્ચા અને પ્રયત્ન થાય છે, પણ એનું ગરીબ ખેડૂત અને મજૂર વર્ગને કંઈ પ્રયોજન છે? પડેલા વિધવાવિવાહ મુર્તિપૂજા વગેરે ધર્મ અને સંસારસુધારાની વિવિધ બાબતો સાથે ખેડૂત વર્ગને કોઈ સંબંધ છે? વર્તમાન મમયની આપણી પ્રવૃત્તિઓ ઉપરનો આ આક્ષેપ માત્ર અર્થે સત્ય છે; પણ સંવેદના ખોટા નથી. કુવામાંથી એક જણ બહાર નીકળે પછી જ એ બીજાને હાથ ઝાલી ઉપર ઠાકે. પણ તે માથે એ પણ ખરું છે કે એક જણ નીકળી, બીજાને પોતાનો હાથ લંબાવવો ચૂકે, તો તે અપરાધી થાય છે. આ કારણથી આ પત્રમાં સામાન્ય અજ્ઞાન જનવર્ગ પ્રત્યે કેળવાએલા વર્ગની ફરજો વિશે વારંવાર લખવામાં આવે છે.

આનન્દશંકર વ્યાપુભાઈ દુધ.

કુલહોવધાહ.

(મિત્ર હરિગીત,)

૧.

કહી દે, ધરા એક જ, એક જ છે;
સંસાર^૨થી પાક, પવિત્ર જ છે;
નથી જન્મ દીધો—
નથી જન્મ દીધો—
—કદિ દા કુખથી,
—કદિ દા જનમી;
નથી ગેશગિરાદર^૪ એક વળી,
ખલકે^૫,
ફલકે^૬,
તહિં દોષ સ્થળે.

૨.

ખુદ આપ જ આપયકી પ્રકરી,
પ્રકટાવો દિક્ષી સહ ખલક^૭તને;
ધર્મ નામ^૮ ખુદા^૯,
રહુ યાદ સદા,
ધર એક જ, એક જ, એક જ છે

કરીમ મહમદ.

૧. “ કહી દે, ધરા એક છે. ”—આ શબ્દોથી શરૂ થતી કુરાનેશરીફની સૂરત (પ્રકરણ) અતિ પવિત્ર અને અતિ અગત્યની છે; એટલે સુધી કે મુસ્લિમોની આખી ઇમારત એ ઉપર જ યજ્ઞાઈ છે.

૨. કુદૂપી જીવન, બાકીની પક્ષિઓમાં એની વિગત છે. અવતારની હિન્દુ માન્યતાથી મુસ્લિમ અહિં સામે રસ્તે જાય છે.

૩. સંગા. ૪. ભાઈ, સરખાવો—સાત્તા; Brotherhood. અહિં ‘ ગિરાદર ’ ગાદ સ્નેહી, brother (pl. brethren) ના અર્થમાં છે. ૧૩-૪. સંગાં ‘ બહાઈ.

૫. દુનિયામાં. ૬. આસમાનમાં.

૭. પેદા કરેલી ચીજ—આણી, વનસ્પતિ ઇ. સરખાવો—creation.

૮. જન્મ અનેક રાજા, બાદશાહોએ ગાદી ઉપર એસતાં ખાસ નામ ધારણ કર્યાં છે, અને હાલ પણ તેઓ તેમ કરે છે.

૯. ખુદ=આપ, આ=આમદન=આવું—પેદા થવું; આપોઆપ જ પેદા થયેલા. સરખાવો—સ્વયંમ્, self-begotten. ક. મ.

સત્ય-પરમેશ્વર અને પ્રકૃતિ સંબંધી સત્ય.

(એક વિચારનિવેદન.)

નાસતો વિદ્યતે માવો નામાવો વિદ્યતે સતઃ ।

उमयोरपि दृष्टोऽस्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः॥

અર્થાત—જે અસત છે તે સત થતું નથી અને સત છે તે, અસત થતું નથી; તત્ત્વજ્ઞો એ બેયનાં તત્ત્વને જાણ્યા હોય છે.

ગીતા. અ. ૨ શ્લો. ૧૬.

(૧)

સત્ય.

સત્ય એટલે જે નિર્વિવાદ રીતે ટકી રહી શકે તે. સત્ય સર્વદા સર્વથા સ્વતંત્ર હોય છે. તે નિકર અને અચળ હોય છે. તે કોઈની શરમ કે મુશ્કાળે રાખતું નથી. તેની પાસે કોઈની ભક્ષામણ કે સીપારસ ચાલતી નથી. તે લાંચ લેતું નથી. તે શ્રેષ્ઠ, સાત્ત્વિક, પ્રમાણિક, નિષ્કલક, પવિત્ર, સમભાવી, દ્રેષ કે ક્રોધ વગરતું, દયાળુ, ક્ષમાશીળ અને સ્પષ્ટ-ચુસ્ત હોય છે. તે કોઈના નફા કે નુક્ષાનનો વિચાર લાગતું નથી. તેને ઝેરબ્યાગથી વિનય, વિવેક, દયા કે એવાં કશાંની પરવા હોતી નથી. તે તો માત્ર જે હોય છે તે જ બતાવી આપે છે. તેનામાં કોઈ પ્રકૌરવી વિક્રિયા થવા પામતી નથી. તે સદા અવિકૃત હોવા ઉપરાંત તેને કશાં-યનુ વલગણ—સેષન—બંધન હોતું નથી. તે પક્ષપાત, બ્લેમ અને અધ્યક્ષથી નિરાળુ હોય છે. તે અભેદ હોય છે એટલે કે તેનામાં જાતિ કે પદવી, પક્ષિ કે વ્યક્તિનો ભેદ હોતો નથી. તેને તો સદુય સમાન હોય છે. તે સ્વાર્થ મિત્રાચારી રાખતું નથી કે એવી કોઈની સ્તીકારતું નથી. તે કોઈની શેઠમાં દખાતું નથી. તે કોઈનું હારાચુ હારતું નથી. તે અચ્છત હોય છે. સત્ય તે સત્ય જ—ફુલ રહે છે. તે સર્વ પ્રકાશમાન અને સ્વતઃ પ્રકાશિત રહે છે. અસત્યને બધા દુઢોની અસર થાય છે, તે અધકારમાં રહેવા માને છે અને સત્યથી અવળું હોય તે બધુંય કરે છે. અસત્યમાં સદા સર્વથા હાર જ રહેલી હોય છે. તે બીર-ઝોર હોય છે. તે નિરાધાર અને પરાશ્રયી હોય છે. વિજ્ય સત્ય એકલાંનો જ થાય છે, અમત્યનો થતો નથી. સત્ય જ ખરૂ જાન છે.

સત્ય સર્વમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એવી કોઈ વસ્તુ કે બાબત હોતી નથી કે જેમાં કોઈ પણ સત્ય રહેલું ન હોય. તદ્દાવત માત્ર તેનું અન્વેષણ, અવલોકન કરવામાં રહેશે હોય છે. સત્ય શોધકમાં સત્યના ઉપરોક્ત સર્વ ગુણો રહેલા હોય છે. એ ગુણોની જેટલી ન્યૂનતા તેટલી શોધક વૃત્તિ કાચી સમજાવી.

સ્વાભાવિક રીતે માણસ યુગોની પરપરા, થયાં પોતાની ખાતસિદ્ધ, શારીરિક, વિગેરે રાવે પ્રકારની હાંસતો—જરૂરીઆતો પુરી પાડવા સાર, કામનાઓ તથા જીવસાને દામ-શાંત કરવા સાર, વૃષ્ટિ—જીવુદા પ્રશાંત કરવા સાર અગણિત ઉપાયો અને પ્રયત્નોવડે તેનાં મગજ (બુદ્ધિ)ને ધીમે ધીમે ખીલવતો આવે છે અને મગજનાં અવકાશ (અજ્ઞાન) માં બુદ્ધિ-જ્ઞાનનાં યોગ્ય ઘણાં કિરણો—પ્રેમાને (તેનાં પ્રયત્નના પ્રમાણમાં) દાખલ કરતો આવે છે. તેને સ્વતંત્ર હકીકત એટલે સત્યનાં તંદિરે પહોંચતાં આર્ગમાં, અજ્ઞાન, ભય, બ્રમ, ક્રોધ, વિગેરેનાં આવરણો પસાર કરવાં પડે છે. તેને પરિપૂર્ણ પ્રકાશ (જ્ઞાન) ના પ્રાસાદે પહોંચતાં દરમિયાન વચમાં માર્ગે માર્ગે ક્યાં ક્યાં મારવાં પડે છે, ધીમે ધીમે આગળ આગળ ચાલવું પડે છે, માધાદાક-બ્રમ-મહેનત પડે છે, ચાક લાગે છે, વિસામો લેવો પડે છે, આડે આવતાં આવરણો સામે ઘર્ષ તેમને જીતવાં પડે છે, તેને ધીરજ-હિમ્મત-ગણ-પ્રયત્ને આતસ વિગેરે રાખવાં પડે છે, ગડબડ ઉતરવું પડે છે, કાઠવાર ગુણગ્રી પડવું પડે છે, ઠેરા ઠોકર પશું વાગે છે. તેને આપા વિકટ માર્ગની પાર સહી સલામત પહોંચ્યા પછી પ્રકાશના અગ્રગતા પ્રાસાદનું દર્શન થાય છે. ત્યાં પહોંચ્યા પછાત તેને ત્યાં રાજ ચલાવતાં સત્યનો સહવાસ મળે છે. હું તો આ પ્રાસાદને જ માર્ગ કહું છું. તેમાં રહેલું એ જ સર્વજ્ઞાન સમર્પું છું.

વળી વચ વચમાં તેને ઉપરાંત હાડમારીઓ ઉપરાંત બેરીઓ, શુકનચેતાઓ, ધર્માધિકારીઓ, ઉપદેશકો, આચાર્યો, સ્નાત્રીઓ, લોકો, વડવાઓ વિગેરે દરકત પહોંચાડે છે—વિલંબ કરાવે છે અને ભોળાવી પાડે છે. તેને સાધુઓ ફસાવે છે, ઇશ્વર, ઇશ્વરાવતારીઓ, દેવતાઓ સવળાને નામે ઉલટા અવળા માર્ગે દોરી જાય છે—મોહપાશથી બાંધી લે છે, આસુરો અને જૂતાવળ બ્હીવરાવે છે. રાત્રીઓ અને રાત્ર્યાધિકારીઓ (ધર્મ પ્રતિપાવકો) તેને અધર્મી દરાવી નિઃશ્રદ્ધા રાખે છે અને રાત્ર્ય, ધર્મ અને પોતાની સમાજ એ શુન્દા (તેમની દૃષ્ટિના) મારે તેના ઉપર દાડપી લુટ ચલાવે છે. તેમના ધર્મને પ્હાને નકળા, સ્નેહ, ક્ષમા, શુભેચ્છા રાખતાં અને સાચોસાચ અભિમાન, તિરસ્કાર, વૈર, દ્વેષ રાખતાં પણ શીખવવામાં આવે છે. પરસ્પરવિરોધી કહેવાતા ધર્મોના અતુચારીઓ વચ્ચે દુલક, કતલ, ક્રુદ્ધા, તોફાન થાય છે તે આવાં બેવડાં શિશુવતું જ પરિણામ હોય છે, તેમની ધાર્મિક વિદ્યા-કેળવણીને નામે માણસના મગજમાં જીવો, ચમત્કારો, જુદાણાં અને અસંભવિત—ચાય કે પ્રમાણુ વિરૂદ્ધ, બુદ્ધિયા પ્રાતઃજી અને અધમ, નકામી બાખતોને હાંસવા—બરવા ઉપરાંત બીજી કશુંય કરવામાં આવતું નથી. તેમાં સ્વાધ્યયીપણાને અલગ રાખી કેવળ પરતંત્રતા—સુલામ વૃત્તિ જ શીખવવામાં આવે છે. તેમાં તમે શુણ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે.

પરંતુ હવે મહાંતિકાળ આવી પહોંચ્યો છે. જમીનો બદલાવા લાગ્યો છે. આવી અસંગત—ગપાકી બાખતો વિદ્યાર્જિતા પામતી જાય છે અને સર્વે સત્યોન્વેષણુ વૃત્તિ જગૃત થતી જાય છે. શાસ્ત્રો રૂપી સુવર્ણને તાલી તેમાંથી મેલ તથા દુષ્ટિર માતુનો મિથ્યાજીને કાઢી નાખવામાં આવતું જાય છે.

આધુનિક પરિસ્થિતિ રૂપી અંધકાર અને ભ્રમ—ભયથી ભરેલા—આવેશિત મયેલાં આ જીવન મધ્યે પ્રકાશતાં સત્યની શોધ કરવી તેના જેવું બીજું કંઈ પણ મોટું કે અગત્યનું કાર્ય નથી. મૂલ્ય રૂપી ખાણ ખોદવાથી અનુબંધને બુદ્ધિ (જ્ઞાન) અને મનુ (વિચાર) રૂપી દ્રવ્ય—મહા-દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રકૃતિ સત્યનું શોધન કરવું એ જ છે. સત્ય પ્રગતિ-ઉત્થાનનાં મંદિરનો પાયો, ધર્મશો અને તેનાં શિખર પર મળકતો મુવર્ણ કળસ છે; સત્ય સુખને જન્મ દેનાર છે. તે સુધારો, વિશિષ્ટતા, પવિત્રતા, મુક્તિ આપનાર છે; અતરની મોટામાં મોટી આકાંક્ષા સત્ય જાણવું એ જ છે, સત્ય માણસને પરમ શક્તિ આપે છે, તે શસ્ત્ર અને હાથ રૂપ રહે છે, તે હૃદયનો પવિત્ર દીપક—જ્યોતિ અને પોષક છે, સત્ય પ્રાપ્ત થવું એ ગીચ અરણ્યની અંદર અંધકાર—તોફાન—વર્ષાદમાં પરિભ્રમણ કરતાં થતા સર્વોદય અને નજીક દેખાતાં સદન સમાન છે.

સત્ય તેનાં અન્વેષણ, અનુક્રાંત, અખતરા અને બુદ્ધિ—જ્ઞાનથી ઉપલબ્ધ થાય છે. દરેક મનુષ્યને તેની ઇચ્છા અને શક્તિની હદ-પર્યંત નિરુદ્ધા અને નિર્ભયપણે મલનું શોધન કરવાની છુટ—સુગવડ હોવી જોઈએ. યદિ રૂપી ઓગર—સાદિલ તેના માટે સર્વદા મરેલા અવલંબિત—ખુલ્લું—તૈયાર હોવું જોઈએ અને તેના ઇચ્છિત ઉપયોગ કરવામાં તેને કોઈ પ્રકારની મના કે અગવડ કે અડચણ ન થવી જોઈએ. એવી કોઈ બાબત હોતી નથી (માત્ર પ્રકૃતિની પરમ શક્તિ સિવાય ઇતર) કે જે બુદ્ધિ—જ્ઞાનની મર્યાદા બહાર રહી શકે એટલે કે તે કોઈથી અમજ જ ન શકાય તેવી હોય. દરેક માણસને તેના પોતાનો સ્વતંત્ર નિર્ણય કરવા હેતુ જોઈએ અને તેના પ્રમાણિક નિર્ણય-વિચારને છુટથી વ્યક્ત કરવા હેતુ જોઈએ. સત્ય શોધકની આંત્રી પ્રકૃતિને ચુલ્હો મણી તેના માટે આ ભવમાં કે હવે પછીના ભવમાં શિક્ષા કરવાની ધમણી—બીંતિ આપે તે માનવ જાતિનો કંઈ શત્રુ છે એમ સમજવું. માનવ જાતિનો દોહ કરનારો જ માણસને સાક્ષત મુખનાં વચન કે લાવચ—આશા રૂપી લાંચ આપી તેને સત્ય શોધતાં અટકાવે છે.

સ્વતંત્રતા અને નિર્ભયતા (ઇશ્વર, દેવો, ધર્મ, રાજ, સમાજ કે માણસ કે કોઈના ભયનું ન હોવાપણું) વગર ખરી શોધ થઈ શકતી નથી. માટે સધળી શોધ—સધળા અખતરા એવી સ્વતંત્રતા અને નિર્ભયતા તથા ઉત્સાહ પુરસ્કર બુદ્ધિ રૂપી મશાલ—જ્યોતિનાં એજ-વાળે અજવાળે જળને જ થવી જોઈએ.

દરેક માણસે તેના પોતાના પ્રત્યે તથા સત્ય, આંતરિક બુદ્ધિ—પ્રકાશ—જ્ઞાન પ્રત્યે પ્રમાણિક થવું જોઈએ. દરેકે તેનાં મનને પોતાની વ્યક્તિશી શાળા બનાવી તેમાં તેને પોતાને એકલાને માટે જ કહેવાતી સત્ય બાબતો (એટલે કે હિનવાની—હાલના અધાધુની વાળા ધર્મની અસ્પષ્ટ વાતો—ગપાલક) નો કસ કાઢવો જોઈએ. તેણે તેની બુદ્ધિને અનુસરતાં સત્યને જ પોતાનું માર્ગદર્શક અને ઉપરિ—નિઘડ રાખનાર બનાવવું જોઈએ એટલે કે

પોતાની ખુદ પ્રમાણે ચાલતાં તેમાં સત્ય છે કે નહીં તે ધ્યાનમાં। રાખવું અને તેમાં સત્ય હોય તો જ તે પ્રમાણે ચાલવું માત્ર ખુદિએ કહ્યું એટલે પાંસડે ચાલી જવાનું નથી। સત્ય-સત્યનો વિવેક કરી તે ખુદિ સત્ય યુક્ત હોય તો જ તેનું અનુકરણ કરવું.

આ પ્રમાણે અનુસરી ઉપલબ્ધ થયેલાં સત્યને ચાહવું અને તે પ્રમાણે વર્તવું તેમ જ તેની ખાતર પ્રાણને પણ પ્રિયતર ન કરવો એ ખરો સદ્ગુણ અને પવિત્રતા છે. એ જ ખરું મનુષ્યત્વ છે. એ જ ખરું સ્વાતંત્ર્ય છે. એ જ ખરી નિર્ભયતા—મુક્તિ છે. એ જ ખરી ભક્તિ, પૂજા, ઉપાસના અને સદાચાર છે.

ધર્માધિકારીઓ, સહકારીઓ, સહવર્તમાનીઓ, રાજાઓ, દેવો કે ઇશ્વર કે એવાં કોઈના આજ્ઞા થતાં પૂર્વોક્ત રીતે મહાશ્રમ થકી પ્રાપ્ત થયેલી ખુદિ-જ્ઞાન-સત્યનો બહિષ્કાર કરવો, તેને ટૂંકી-તણ દેવું એ પરતંત્ર (તાબેદાર કે ગુલામ) બનવા જેવું છે.

પોતાના માટે સત્યા-વેષણ કરવું એ માત્ર સાડે-એચરકર છે એટલું જ નહીં પરંતુ એ માણસનું પરમ કર્તવ્ય છે. જે માણસ જીવન-બળ વાપરી—કરી કે ભય આપી આવાં અન્વેષણમાં કોઈને અટકાવવાનો—હરકત પહોંચાડવાનો યત્ન કરે છે તે માનવ જાતિને પર-તંત્રતાના કારાગૃહમાં પુરી રાખવા અને અધમતાના અર્જુવમાં ડુબાવી રાખવા તેનાથી જાનતું કરે છે એમ સમજવું. તેને માનવ જાતિનો નિંધ—દુષ્ટ દ્રોહી—રાત્રી સમજવો. સત્યશોધક સત્યશોધનમાં આડે આવે જ નહીં પરંતુ ઉલટો સમવડ અને સહાય આપે. અસત્યનો પરિચારક જ સત્યના સેવકને દખલ પહોંચાડે.

પોતાનાં અંતરમાં મિદ્ધ—પરિપૂર્ણ થયેલાં સત્યને અતિ કિંમતી જગાહીર તુલ્ય ગણી તેનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું જોઈએ.

રાગ કે તિરકકારથી થતી ઈર્ષ્યા કે ભયનો કે કોઈ પ્રકારનો વેક્ષપાત—અસર ગળ્યા વગર પોતાનાં મન સમક્ષ જે જે પ્રશ્નો ઉપજીત થાય તે બધાની પ્રમાણિક રીતે પરીક્ષા-કસોટી કરવી જોઈએ. દહિબિન્દુ—હોતુ માત્ર સત્ય શોધનનો જ હોવો જોઈએ. જે જ્ઞાસ્ત-વિક ખુદિથી જોવામાં આવે તો સત્યમાં લેશ પણ ભય નથી પરંતુ બધાય ભૂલ—અમમાં જ છે એમ સમજી શકાય છે. પ્રમાણિકતાનાં ત્રાજવાં—(જે ત્રાજવાં ને ઠામ—જીરસાં—કોષ—લોભ—સ્વાર્થ કે એવાં કશાંયની અણુ માત્ર પણ અસર, થતી નથી)—તેમાં પુરાવા તથા દલીલ (પ્રમાણ અને પ્રતિપાદન) ને તોલવાં જોઈએ. પોતાની સદ્બુદ્ધિ પ્રમાણે જે સત્તા—આધાર—પ્રમાણ—પ્રતિપાદન—સપ્રદાય—ધર્મ કે ઈતર જે જે અસત્ય લાગતું હોય તે કશાંયની દરકાર ન ગળવી જોઈએ. પોતાના ઉપર પોતાની જ કુલ સુખત્યારી—સ્વતંત્ર સત્તા દોવી જોઈએ એટલે કે પોતાના ઉપર ઈશ્વર, દેવ, દાનવ, રાજ્ય, ધર્મ, સંપ્રદાય, સમાજ—જાતિ, વ્યક્તિ કે કશાંયનો અધિકાર—નિગ્રહ ન હોવો જોઈએ. પોતે જ સર્વ શક્તિમાન—સર્વોપરિ રૂપ ધારણ કરવું જોઈએ અને એ રૂપ ટકાવી રાખવામાં ગમે તેટલાં જોખમે પણ

દહ રહેલું જોઈએ તેના સાડ બગવા પડેલા કે ક્ષરીઆ—માહોમ કમ્તા કરવું નહીં જો
ઈએ અને અર્થ સાધવામિ કિયા દેહ પાતવામિનો મુદ્દાતેખ—સિદ્ધાન્ત—તેમ રાખવા
જોઈએ પોતાનાં મન રૂપી રાજ્યમાથી ખીજના બળ અને બચનો બહિષ્કાર—પરાભવ કરી
તેમને હાણી કાઢવા જોઈએ તેમા પોતાના બળ અને હિમ્મતનો અમન ચલાવવો જોઈએ

બીરતા, ચકા, પ્રતિમધ, અકુશ, અપ્રમાણિકતા, અગાન, અહતા, ધિક્કાર, તિરસ્કાર,
દેવ, અનગણના અને એવા બધા સત્ય અને પ્રગતિના પ્રતિ પક્ષી એટલે યત્ન છે .

ખરો સત્યશોધક જીના કે જદને તે જીવું કે જદ હોવાના કારણસર સ્વીકારતો નથી
નવા કે યુવાનને તે નવું કે યુવાન હોવાના કારણસર તુલ્યકારતો નથી આપણો ધર્મ
અથવા તેને ચનાનના ધૂર્ત-દબી-સ્વાર્થી અમનદારો-આચાર્યો વરડા કરે તે સાચું અને
જીવાનીઆ કરે તે ખોટું ધરડા એટલા ડાલા અને યુવાન એવના કનૂષન, તથા મરી
નરેના કહી ગયા છે તે ખરૂં અને જીવતા છે છે તે જીવંત ખીન ત રોરે માની લેવાની
કરજ પાડે છે તકશર કે દિરા-વેષજી કરે તેને ધર્મદ્રોહી-પાપી-નરમાધિગરી કહે છે તેમજ
કરેજુ ખરૂં માનના આચલ કરે છે તો તેમને જદ ગણવા કે મરી ગયેના ગણવા ? મરણ
કે જદ કે મરી ગયેનાતુ તેવું ખરૂં એમ તેઓજ કહે છે તેઓ ભરે ગમે તે કહે ૫^{મું}
સત્યશોધક આરી જીની કરજને સ્વીકારતો નથી આરી કરજ પાડે તે ધર્મ કે ધર્માચાર્યો
ઉપર તેને અધઅદા હોતી નથી તેને તો ધરડુ હોય કે જીવું, યુવાન હોય કે નવું મૃત
હોય કે જીવતું રાજા હોય કે રાજ, સાધુ હોય કે કુલ દેવ હોય કે દાનવ, બ્રાહ્મણ હોય કે
ચાગા, પુત્ર્ય હોય કે સ્ત્રી કે ગમે તે હોય પરંતુ જેના કથન અને ચલણ (ચરિત્ર) મા
જે મહિસલ કે પ્રદિયુક્ત હોય તે બધું એક સરખી રીતેજ માન્ય હોય છે તેને દરમર
માન મલની હોય છે એ કથન કે ચરિત્રમા અગત્યનું સત્ય જ્ઞાન તે બક્તિની મોટી ગિયતિ-
પત્તીના કારણસર તેને નુનાધિ-માન્યામાન્ય થતું નથી સત્યમા પક્તિ કે બળિ ગાતિ કે
પદવીનો ભેદ હોતોજ નથી મલની દૃષ્ટિમા તો સર્વજૂત સામ્યજ વોગવે છે તેમા કષ્ટવન્
સર્વમૂત્તાનિ (સખી ભૂમિ ગોપાલજી) નો નિયમ જવતે છે

*અસત્યજ પદવી, સ્થળ, દેશ, ગાતિ બક્તિ ગિયતિ કે એવાનો આશ્રય-સદાય લે છે
મલ જ્વતજ અને સ્વત પ્રકાશિત હોઈ તેને એવા ક્યાની તથા હોતી નથી સત્ય હમ્મેતા
સ્વાચ્છીજ હોય છે અમલજ ખીજના જીવે જીવે છે

સત્ય જલે એકલુંજ હોય તથાપિ તે અસત્યના મોઢા સમુદાયની સામે નિર્ભય રીતે-
દિમ્મતથી લડી-ટકી મ્હી શકે છે અને વિજય પ્રાપ્ત કરે છે જે આખત અસત્ય હોય તેને
બનેને ઘણા માણસો સ્વીકારે કે તેના ધરડા વરડા મુજો થયા સ્વીકારતા આત્મા હોય પરંતુ
સત્યશોધક તો તેને સ્વીકારવાનો નહીં મરણ કે તે કાળિયા દોષો દોરવાનો નથી તેનેદોરનાર
સત્ય સિવાય ખીજુ કોઈ હોલુંજ નથી તેતો પોતાના સત્ય જ્ઞાનનો જ આશ્રય લે છે અનખત,
સત્યની મામે તો તે કદિ પજી થતો જ નથી સત્યને તો તે દુરત માન આપી વત ચાલે છે

બાકી અમલ તેના ઉપર ફાવી શકતું નથી કે તે અમલની બાબતમાં દસાતો નથી. તેની પાસે જોડારીઆ પ્રવાહ જેવી કે મીઠાના ચાંદ જેવી કે લોહમાં લોહ કે સાદમાં સદ જેવી વાત હોતી નથી. સત્ય તેને કાચા સુતરના તંતુથી બાંધે તો બંધાઈ રહે છે. તેમાં તે સામે થતો નથી કે પોતાનો કસો ખરો કરાવવા બર્થ શ્રમ લેતો નથી. સ્વાભાવિક રીતે માણસ પોતાની સ્વીકારેલી વસ્તુ સામે તો થાય જ નહીં. અસત્ય તેને પોલાદના તારનાં દોરડાંથી બાંધી લે તો પશુ તે દોરડાંને સત્યરૂપી શસ્ત્રથી કાપી નાખી તે મોકળે થઈ જાય છે. સત્ય તેને ખુદી જગ્યામાં રાખે તો પશુ સાંધી એક ડગલુ પશુ ખસતો નથી પરંતુ અસત્યે તેના સંગીન દિશામાં તેને પુરો હોય છતાં તે દિશાને સત્યરૂપી તોપ કે સુરંગથી પાડી નાખી ચાલ્યો આવે છે. તેનું સર્વસ્વ સત્ય જ હોય છે. તેની ભક્તિ-પ્રેમ-પૂજા-આરાધના-ઉપાસના-અધ્યુસત્ય અર્થે જ હોય છે. સત્ય જ તેનો પરમેશ્વર હોય છે. બધા મતો, ધર્મ માર્ગો-ધંધો, પ્રતિજ્ઞાઓ, પ્રતિપાદનો, શિક્ષાઓ, શિસ્તો, નીતિરીતિ, સપ્રદાયો, વિચારો, કપનાઓ, કથનો, પુસ્તકો, લેખો વિગેરે બંધેને તે પ્રાચીન હોય કે અર્વાચીન પરંતુ તેમનામાં કાંઈ બુદ્ધિને સંતોષ પમાડે એવું એટલે સત્ય ન હોય તો તે તેમની દરકાર કે સ્વીકાર કરતો નથી. સર્વ દિશાઓમાં તે સૂતને જ શોધે છે અને તે મળે છે તો આગળના મતો વિગેરે પછી બંધેને તેને સ્વીકારતા હોય કે ગુચ્છકારતા હોય તથાપિ પોતે તેને આનંદથી વધાવી લે છે અને પોતાનાં અંતરમાં પધરામણી કરી પૂજા કરે છે.

પ્રત્ય અને પ્રમાણિક પુરૂષો આ માર્ગે જ ચાલે છે. તે મને ચાલવા માટે ધીર માર્ગ સંભવતો જ નથી.

દરેક માનુષી ઉદ્યોગ-પ્રયત્નનો નેમ સત્યશોધન પ્રત્યે જ હોય છે. જૂસ્તરશાસ્ત્રી પોતાનાં શાસ્ત્રમાં રહેલું સત્ય શોધી કાઢવા માટે પરંતો, શુદ્ધિઓ, જ્વાળામુખીઓ, ટાપુઓ, ખડકો, જંગલો, અને ખડો ઉપર ફરી અખતરા કરે છે. રસાયણશાસ્ત્રી પણ પોતાનાં શાસ્ત્રમાં રહેલાં મતને શોધી કાઢવા સારૂ યત્નો અને ભઠ્ઠીઓ વડે અગણિત અખતરા કરીને જુદી જુદી વસ્તુના કુદરતી ગુણનું પૃથક્કરણ કરે છે અને તેમાં રહેલાં સત્ય-સત્યનો નિર્ણય કરે છે. વૈદ્ય-શાસ્ત્ર વૈદ્યો અવલોકન અને અખતરા ઉપરજ આધાર રાખે છે. તેઓ મનુષ્યનાં શરીરના તમામ ભાગો (બાહ્ય અને આંતરિક) તથા મગજની અગ્નિઓમાંનું જ્ઞાન મેળવે છે અને તેથી પોતાનાં શાસ્ત્રમાં રહેલું સત્ય શોધી કાઢે છે. તેથી જ રીતે યત્ર શાસ્ત્રી યત્ર સાથે કરે છે.

આવી રીતે દરેક શાસ્ત્રનો અભ્યાસી પોતાનાં શાસ્ત્રમાં રહેલાં સત્યનું શોધન કરવા મંથન કરે છે. દરેક બાબત-દિશામાં ખરી હકીકત થી છે તે તે જાણવા માગે છે.

દરેક શાસ્ત્રીએ આવી રીતે મથન કરી પોતાનાં શાસ્ત્રમાંથી શોધી કાઢેલાં સત્યનું સદિ સમક્ષ નેત્રે ધરતુ જોઈએ. સદિ દરેક સત્યની છઠ્ઠી કસોટી છે. સદિ સમીપ અડગ રીતે ટકી રહી શકે તે સત્ય. તત્કારણ તેનો નિર્ણય થવા સારૂ તમામ સત્યને સદિ સમીપ ધરતું અનિ આવશ્યક, અનિવાર્ય અને એવરકર છે. સદિ રૂપી ભઠ્ઠીમાં કનકરૂપી સત્યનો દસ માલો

જોઈએ. એ કસમાં સંગી પાગ શુદ્ધ રહે તે સત્ય યદિમાં કાંઈ બધાય અસત્ય પક્ષી હોતા નથી, સત્ય પક્ષી પણ હોય છે.

તમામ શાસ્ત્રીઓમાં તેમની શુદ્ધિના જોટલી જ હિમ્મત હોવી જોઈએ, સત્યવાદીઓ કંટક-ભીર-આયલા નહીં હોવા જોઈએ. આગળના પુરોહિ શુ કહી ગયા છે કે હાલના શું કહે છે કે સામાન્ય માન્યતા શી છે તે કચાંચની પરવા રાખ્યા વગર તેમને યોતાને જે સત્ય લાગે તે જ બેધકક રીતે કહેવું જોઈએ. ખીજા તેને સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે તે સત્ય હશે તે સત્યવાદીઓ અવસ્ય સ્વીકારશે. પરંતુ નહીં હોય તો જાયા વગરનાં મકાનની માફક કરકું બુસ કરીને નીચે બેસી છિન્નભિન્ન થઈ જશે. તેમને આવી જાહેર હિમ્મત હોવી જોઈએ. એથી સાર્વજનિક શ્રેય થાય છે.

કોઈ માણસ સત્યાન્વેષણ તથા સદ્બુદ્ધિ પ્રતિ પ્રમાણિકતા, સત્કાર અને શુશ્રૂષા રાખી એ પોતાના એકલાના માટે જ શ્રેયસ્કર માનતો હોય તો તે તેની માફક ખીજાને માટે પણ શ્યા માટે શ્રેયસ્કર નહીં ? તેણે શોધેલા સત્યને જાણવાથી ખીજાને પણ શ્યાદો થાય એ બહુ વધારે સારું. મત્ત શોધકે હમ્મેશા આવી રતિ (યત્ન-પરાર્થરતિ) રાખી રાખતે જોઈએ અને તેટલું પ્રકાશ અને વિસ્તારમા મૂકવું જોઈએ. આવા પ્રકાશ અને વિસ્તારમાં જે આડો આવે કે અટકાય કરે તેને માનવ જાતિના સુધારા તથા સત્યનો દ્રોહી-કુખન સમજવો. જે માણસ પોતાના એકલાના વિચારોને જ વ્યાજબી ગણી પ્રકાશમાં મૂકવાનો દાવો કરે અને ખીજાના એવાજ દાવાને ના મંજુર કરે તો તે માણસના જેવો અહવાદી, ધૂષ્ટ, દંભી કે દ્રોહી ખીજાને કોઈ ભાગ્યે જ હોઈ શકે. માર્ જોઈએ સારું અને તાર જોઈએ નહીં એમ કહેનાર માણસ અહવાદી અને દંભી સિવાય તો ખીજાને ન હોય પ્રમાણિક માણસ તો એવો અચળ-પટા—ધનિશ (Monopoly) કહિયે ન લઈ બેસે.

ધર્મશાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલા વિચારો-નિર્ણયો તો સત્ય, પવિત્ર અને અચરપ્રેરિત છે માટે તેમના સબધમાં તો માણસને સત્યાસત્ય જોવાનો કે તેમની કસોટી કાઢવાનો હક જ નથી એમ કહેવું અને તે હક ધરાવે કે માગે તેને પાપ કે નર્કની બીતિ દેખાડવી એના જેવું ગેરવ્યાજબી કે અધમ-નીચ વિચારવાળું ખીજા કાંઈ ભાગ્યે જ હોઈ શકે. શ્યા માટે તેમનું સત્યાસત્ય ન જોવું બલા ? તે પવિત્ર, સર્વમાન્ય, સત્ય અને અચરપ્રેરિત છે માટે ? તે એવા છે તેની શી ખાતરી ? કસોટી કાઢવા વગર શુણ્ની શી ખબર પડે ? ખબર વગર માન્યતા કેવી રીતે રાખી શકાય ? સોનું હોય છે તે તેને ગાળી કસ કાઢી જેતા સોનું જ રહે છે. કથીર કે પીતળ હોય છે તો જ પોકળ ખુલી આવે છે. પીતળ કે કથીર સોનું હોવાનો રંગ ધાલવું હોય તો જ પોતાનો બેઠ ખુલી જવાની બ્લીકથી કસ કાઢવા દેવાની ના પાડે; સોનું તો ન પાડે. બહેને સોની તાવવું હોય તેટલું તાવે પરંતુ તે તો શાંત બની તવામાં કરે છે અને પોતાનામાં રહેલો શુભ જતાબાં કરે છે. આવી રીતે શાસ્ત્રોક્ત વિચારો-નિર્ણયો ખોટા કે પોકળ હોય તો જ તેમનાં સત્યાસત્યનાં શોધનની મના કરવામાં આવે. સત્ય જ હોય તો શોધનથી શુ જવાનું છે ? બહેને શોધન ઉપર શોધન થાય પરંતુ તે સોનાની માફક

શાંત અને અડગ રહેશે. અને એમ થતાં તેમની કિંમત ઘટવાને બદલે ઉલટી વધશે. સત્ય શોધનથી ચળવું નથી પરંતુ ઉલટું અડગતર બને છે; વધારે મજબૂત-સિદ્ધ બને છે. "

કોઈ પણ માણસ શાસ્ત્રોક્ત બાબતોને સંશોધવા માગે છે તો તે ધ્વિર પ્રત્યે અપમાન કર્યું લેખાય છે. પોતાના પ્રમાણિક વિચાર-નિર્ણય પ્રકાશમાં મૂકે તો ધ્વિરની નિંદા કરી ગણાય છે. આ શું ન્યાય કે સત્ય કહેવાય ? એ તો એ બેયનું સત્યાનાશ વાળી દેવા જેવું ગણાય. આવી ધસ્તુરિયતિને પરિણામે સત્યશોધકોનાં મોઢાં સીવાએલાં-તાળાં દેવાએલાં હતાં અને હજી પણ એજ દશા છે. આથી સત્ય ગુપ્ત જ રહ્યું છે. સત્યવાદીઓ-તત્ત્વદર્શીઓ આવી ધસ્તુરિયતિની ધાસ્તીથી સત્યને બીન્ન રૂપમાં મૂકતા ગયેલા છે. તે રૂપ તેમના જેવા સિવાય ઇતરથી ઓળખી શકાતું નથી લોકાપવાદ અને બીજા બધથી સત્યની આવી વસ્તે થઈ છે. રૂપકો, અલંકારો અને એવાં બધાં તત્ત્વજ્ઞોને આશ્રય લેવો પડ્યો છે. તેમનાથી સત્ય કલા વગર તો રહી શકાયું નથી પરંતુ એટલા બીર તો ખરા કે સીધી અને માદી ભાષામાં સ્પષ્ટ રીતે નથી કહી ગયા. તેમની કૃતિયોની નકલ કરનારાઓએ એ કૃતિના શુદ્ધાર્થ ન સમજી સાચે પોતાની અક્ષલનો પણ ઉપયોગ કરેલો હશે એટલે કે તેમનાં જ્ઞાનથી પર વિચારો-માન્યતાઓ વિગેરે અસલ તત્ત્વ સાચે ધુસવા પામ્યાં હશે. એ રૂપકો અને અલંકારોના અર્થ ખોટા-જેને જેમ રૂચે તેમ કરવામાં આવ્યા છે. જે આગળ સત્યનો પ્રાસાદ કહેલ છે તો શું તેથી એ મહેલાતમાં રહેનાર સત્ય કોઈ મનુષ્ય છે એમ માનવું ? એ સત્યને મનુષ્ય માનવા જેવા ખોટા અર્થ બધાયના થાય છે. ઘણા બાજે અવળા જ અને બાહુ મતને રૂચે તેવા જ અર્થો કરવામાં આવે છે. અજ્ઞાને તત્ત્વ-જ્ઞાનનો દાટ વાળી દીધો છે. સ્વાર્થી, પારકી મહેનત પર અમન ચમન કરનારા અને હરામ હાડકાના ધર્માધિકારીઓએ પોતાનાં એવાં, અનૈતિક-ગેરબ્યાજબી મુખની ખાતર સર્વત્ર અજ્ઞાન જ વિસ્તારી મૂક્યું છે. અંજાની અનુયાયી વગર તેમનો ધડો ટાણુ કરે ? તેમની ગરજ પણ જ્ઞાની હોય ? પોતાને આણુ વગર મહેનતે મળતું સુખ કાયમ રહે તેટલા સારૂ અવળા અર્થો કરી લોકોને અજ્ઞાની અને પુણ્ય-દાનને બદાને ગેરબ્યાજબી કર ભરનારા બતાવ્યા છે. તેમની એવી દુષ્ટ ભાવનાએ સત્ય જ્ઞાનને સખ ધક્કો પહોંચાડ્યો છે. તેમના શિષ્યોને પણ એવું જ (અવળું) શિક્ષણ મળવાથી તેઓ અજ્ઞાની થતાં જ્ઞાન મુજ પુરૂષોની સાથે જ પચત્વ પામી ગયું કે હવે દ્રીને જન્મશે ! જે શિષ્યોને ખરૂં જ્ઞાન સીખવ્યું હોત તો કોઈપણ પ્રમાણિક શિષ્ય નીકળત અને બધો બેદ જુલો કરી દેત. આ દહેશતથી શિષ્યોને પણ લોકોના જેવા જ રાખવામાં આવ્યા હશે. ધર્મ પ્રવર્તકોએ તો કાંઈ કરવા વાળી કરી છે. પોતાના લખટ સ્વાર્થની ખાતર ધર્મનું નિકંદન વાળી દીધું છે. હાલ અજ્ઞાન એટલે સુધી પ્રસરી આવ્યું છે કે દરેક ધાર્મિક કાર્ય કરવાનો આધાર બ્રાહ્મણો પર રહેલો છે. તેઓ જ એ જાણે છે (તે પણ ખોટી રીતે) અને તેથી દાન-દક્ષણા-પૂજામાં મૂકાવેલા પૈસા વિગેરે શી (મહેનતાણ્યાં) તરીકે લઈ પોતાનું ગૂજરાન ચલાવે છે. ધાર્મિક કાર્ય બ્રાહ્મણથી જ થાય; બીજાથી નહીં. તેના વગર તો ચાલે જ નહીં. તેના વગર સિદ્ધિ જ નહીં. કેવો દુષ્ટ દંભ ! એવી અનૈતિક રીતે આજીવિકા ચલાવનારના વેશને પણ એવા જ થાયને ! કોઈ માણસ પોતાના હાથે કરે તે સારૂ કે તેની વતી બીજો કરી મોદેથી

બેલી દાઢમાં પાણી લઈ તે જમીન ઉપર રેડી તેને ફળ આપે તે સારું ? એક જણ ખાતરને બીજાને ફળ આપે એટલે ખવડાવનારાનું પેટ ભરાઈ જાય ? કેવું અસાન ! કેરી અંધ શ્રદ્ધા અને મૂર્ખાઈ ! “ જે કરે તે પામે ” તે કુદરતી કમની માફક ખરી રીતે ફળ તો બાહ્યજીને જ મળવાનું. મંજુમાન તો એવોને એવો જ રહેવાનો. બાહ્યજી પણ એ ફળ મળવા છતાં સુખી થતા નથી એવું કારણ એ કે તેઓ તે કાર્યો ખોટી રીતે કરે છે. મરવાળે ધાર્મિક કાર્યથી નથી ચતો ફાયદો મંજુમાનને કે નથી ચતો આચાર્યને. બેય એવા રહે છે. માત્ર નાણાં સંબંધી મંજુમાનને ગેર ફાયદો અને આચાર્યને ફાયદો થાય છે. તે ફાયદાના બદલામાં આચાર્યે વ્યર્થ મહેનત કરી હોય છે. એ કે વ્યર્થ—અવળી મહેનત કરી બીજાએ તે મૂખાઈથી કરાવી તેની મજૂરી આપી; બાકી પરિણામે શન્ય—શૂન્ય. આવી રીતે બીજાને ગેરફાયદો કરી ફાયદો મેળવવો એ અપ્રમાણિકતા—અપ્રમાણ છે. આના કરતાં બીજી પ્રતિષ્ઠા કરી પૈસો મેળવવો સારો. પરંતુ હાડકાં હરામ હોય એટલે આવી સહેલી પ્રતિષ્ઠા મૂકી મહેનતવાળી કે આંટીધુંડીવાળી પ્રતિષ્ઠા શું કામ કરે ? આવા આચાર્યો મતને સુવાડી મૂકે છે ત્યાંથી જગીને ઉગું થવા દે ખરા !

સત્ય સર્વદા સ્વતંત્રતાનું જ શોખીન હોય છે. તે સ્વયં હોય છે. જેમ પોતાની શોધ ખોળ થાય, પ્રકટન થાય, વિસ્તાર થાય, સમજાય અને પળાય તેમ તે રાજ થાય છે. સ્વતંત્રતા, વિવાદ, પ્રમાણિકતા, અન્વેષણ અને હિમ્મત—એ સત્યનાં મિત્રો છે. પોતાને આચાર્યોના કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરી છુટું કરવા માટે તે હંમેશાં માણસનાં મગજ—મુદ્ધિ, વિવેક, માનસિક શક્તિ અને ચતુરાઈ તથા જ્ઞાન અને કર્મની હિંદિયોને ઉશ્કેરે છે—આશય છે. તેની સહાય લેવાથી તે કામ—કોષ—લોખ—મોહ—મત્સર આદિ અશુભોના નાશ કરે છે, વૃત્તિઓ શાંત કરે છે, લોકાડી બતાવવાનું નિવારણ કરે છે અને મુદ્ધિથી દેવનાં તેજમાં વૃદ્ધિ કરે છે. તે ખોટા—ધૃષ્ટ દેવોની માફક માણસ પામે ફાંજાસિ પૂર્વક પોતાની આજીવ કરવા કે લગ્ન લગીને નમસ્કાર કરાવવા ખુશી હોતું નથી. તેને એવી આજીવ કે નમસ્કારની ઈચ્છા હોતી નથી કારણ કે તે ખુરામતની હિમાયત કરવાવાળું નથી. પોતાને જે કરવું પસંદ ન હોય તે બીજા પામે પોતા પ્રતિ કરાવવાને તો કોઈ ન જ ઈચ્છે. અગતી તેની પૂજા કરે કે ન કરે, બચબીત કે દુઃખીઓ તેની શ્રદ્ધાના કે સ્તુતિ કરે કે ન કરે પણ તેને તે વાતની બેતમા હોય છે. તે તો દરેક માણસને પોકારીને આમદ પૂર્વક કહે છે કે—“તું સ્વતંત્ર બની તારા પોતાના માટે જ વિચાર કર—રોધન કર—નિર્ભય કર. દેવના જેટલું જ સ્વાતંત્ર્ય બોગવ અને તારા પ્રમાણિક નિર્ણયોને પ્રકાશમાં મૂકવાની સદ્દૃષ્ટિ અને હિમ્મત રાખ.”

આપણને યદ્યપિ—દીર્ઘ સમયથી ચાલતી આવે છે તે અંધશ્રદ્ધાને દૂર કરી મત્યુ અનુગમન, અન્વેષણ કે અનુકાન કરવાની અત્યારે શી વરર છે ? શ્યા માટે તેને મમજવા કે ગ્રહવા યત્ન કરવો ? શ્યા માટે તેને સમજીને ગ્રહા પછી તેના પ્રત્યે વફાદારી, પ્રમાણિકતા, આસક્તિ કે ભક્તિ રાખવી ? ઉત્તર હુંકો અને દય છે કે—આવૃત્તનિક ફાયદા—માનવ જાતિનાં આજીવ અર્થે.

સાર્વજનિક—માનવ જાતિના શ્રેય સ્થિતક હોય છે તે સત્યાન્વેષણ અને તેનાં પ્રકટનમાં પોતે પ્રવૃત્તિ રાખે છે અને બીજાને તેમ કરવામાં સહાય પણ આપે છે. સાર્વજનિક માનવ જાતિના દ્રોહી—શત્રુ હોય છે તે જ તે પ્રવૃત્તિ કરતા નથી કે તેમાં અવરોધન કરે છે કે આડે આવે છે અને ભય કે ધમકી આપે છે.

સત્ય શોધક થવા માટે મગજને કુળવીને ખીલવવું જોઈએ. વિચાર કરી નિર્ણય કરવા જોઈએ. તેમ કરવામાં પુરેપુરી પ્રમાણિકતા રાખવી જોઈએ. ભય કે શકા ન રહેવી જોઈએ. વચમાં અવરોધન કે આવરણ ન હોવાં જોઈએ અગર હોય તો તે હિમ્મતભેર ઓળંગી જવાં જોઈએ. નિર્ણય કર્યા બાદ યોગવાની—તે નિર્ણયોને પ્રકાશમાં મૂકવાની છુટ—સ્વતંત્રતા અને હિમ્મત હોવી જોઈએ.

કાંઈ પણ જાણ્યા—સમજ્યા કે જોયા વગર માન્ય રાખવું તે અંધશ્રદ્ધા છે. અંધશ્રદ્ધા સદૃશ્ય નથી. તે તમોગુણ છે. સત્યાવલંબીમાં એવી અંધશ્રદ્ધા ન હોવી જોઈએ. કાંઈ પણ પ્રશ્નનો નિર્ણય અંધશ્રદ્ધા રાખવાથી થતો નથી પરંતુ તેને સુદ્ધિ પુરસ્કર પુરેપુરી સમજ તેનાં સત્યાસત્યનો વિવેક કરી મનમાં ઉતારવાથી—ઠસાવ્યાથી થાય છે.

આ સત્ય અને તેના શોધક—ભક્તના ગુણ છે. ગીતાના ૧૪, ૧૬ તથા ૧૭ મા અધ્યાયમાં પણ સત્વગુણનું નિરૂપણ કરેલું છે તેનો સાર આવે છે. આવા ગુણ લાવવાથી જ માણસ યુગો થયાં જે સુખ શોધતો આવે છે તે પ્રાપ્ત થશે. તેનાથી જ કુદરતની સામાન્ય હરકતો—રોગ—દરદો—કુખો, ઉપદ્રવો વિગેરે અનિષ્ટકારી વસ્તુઓ દૂર થશે. તેથી જ જીવન દીર્ઘ અને સગીન, ઉચ્ચ અને સુદર, પ્રિય, પવિત્ર અને કિમ્મતી યાનશે. તેથી જ શક્તિ વૃદ્ધિ પામશે. તેથી જ દુનિયાની બધી જરૂરીઆતો—હાનતો પુરી પડશે અને કામનાઓ—શિયો વડ મશે તેથી જ દુનિયામાંથી તગી અને પાપાયરણને જતુ પડશે. તેથી જ દાર્શનિક ધર્માધિકારીઓ રૂપી મૂંઢ દેવો, ધાર્મિક ભય રૂપી અસુરો અને બહેગ રૂપી જૂતાવળતો નાશ થશે. તેથી જ સુદ્ધિ—જ્ઞાન, સ્વાતંત્ર્ય, સ્વાશ્રય, પ્રમાણિકતા અને પવિત્રતા વિગરૂપ અવિરોધ પામશે. અસ્તુ.

(અપૂર્ણ.)

“શીવોદ્.”

સાયન્ટિસ્ટના મનનું સમાધાન.*

મારા મિત્રની સાથે વિવાદ કરી તેનેજ વિચાર કરતો હું ઘેર ગયો. કપડાં ઉતારી કાચ ઉપર સ્વસ્થતાથી બેઠો અને ફરી પાછી તેજ વિચારમાળા હાથમાં લીધી જમ જમ તે બાબતપર વિચાર કરતો ગયો તેમ તેમ મારા મિત્રના કહેવાની સત્તા વધારતે વધારે જણાવવા લાગી; હું તેને તેવા ઉચ્ચ આશયો ધરાવવા માટે ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો. તેજ પહે મારા એક નવા મિત્રનું આવતું થયું, ને વિચારમાળા તુટી આ મારો નવો આવનાર મિત્ર ટર્નની શરૂઆતમાંજ કોલેજમાં દાખલ થયો હતો તેથી તેની અંગત બાબતોથી હું વાકેફગાર નહતો.

“ સાહેબજી, મી. ગવેસ્ટ કેમ શું ચાલે છે ? ”

“ સાહેબજી, આવો બેસો આ ખુરશી રહી.”

“ કંઈ નહિ, માફ કરજો મેં તમારા અભ્યાસમાં ખલેલ પાડી હોય તો ? ”

“ નહિરે, હું તો અમસ્તો બેઠો હતો. કેમ, કેમ ચાલે છે ? અભ્યાસ શરૂ કર્યો કે નહિ ? ”

“ હજી હમણાં તો કંઈ ચાલતું નથી. થોડા વખતમાં માઈ family (કુટુંબ) આ-વશે એટલે ફરી કામ ચલાવવા પછી લાંચવાનું શરૂ કરીશ.”

“ તમારાં માતાપિતા શું અહિં આવવાનાં છે ? ”

“ Oh, no I talk of my wife. (નહિ, હું મારી પત્નિ વીશે કહું છું.)

“ your wife ? (તમારી પત્નિ ?) શું તમે પરણેલા છો ? ” કોઈ અસંભવિત વાત બનવા પામી હોય તેમ આશ્ચર્યથી મેં પૂછ્યું.

“ હા. પણ તેમાં તમે આટલા અબળપણ કેમ ચાલો છો ? ”

“ આહા ! હું જુલ્યો. હું વિસરી ગયો કે તમારો વિષય શીશુશીનો છે.”

“ માફ કરજો. પણ હું તમારું બોલતું સખજી શકતો નથી.”

* “વસંત” ના જ્યેષ્ઠ માસના અંકમાં રા. ગજનન મહાદેવપ્રસાદ દેશામની સહીથી પ્રગટ થયેલા ‘સાયન્ટિસ્ટનું સ્વર્ગ’ એ નામના લેખના અનુસંધાનરૂપે આ લેખ લાંચવા વિનંતિ છે.

મારા જીના મિત્રની સાથે આલેક્ષા વિવાહ મારા મંગળમાં પ્રીતી લાગે યથા. તેની દલીલો ને તેની માન્યતાનું તેજ કરવા; તેજ દલીલોથી મારા નવા મિત્રની સાથે વાદ કરવાની મને ઇચ્છા થઈ.

“ હું એમ કહેવા માગુ છું કે શીલસુધીને અભ્યાસી કદી પરણેલુ જીવન ગાળી શકે; પરંતુ સાયન્સ-ખાસ કરીને વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસીને માટે તો તે નકામુજ છે.” મારા મિત્રના મન ઉપર અસર કરવા હું સ્થેન ગભીરાઈથી બોલ્યો. પણ માફ બોલવું મુશ્કેલી થયે તે પહેલાં તો તે ખડખડ હસી પડ્યો.

“ કોઈ પણ વિષયનો અભ્યાસ ને પરણેલુ જીવન-એ બે વચ્ચે શું સંબંધ હોઈ શકે તે હું વિચારી શકતો નથી.” તેણે જણાવ્યું.

“ ખરી વાત છે, પણ હું તમારી વિચારશક્તિને ખીલવવા પ્રયત્ન કરીશ. મારો મત એવો છે કે સાયન્સનો ખાસ કરીને વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ને પરણેલુ જીવન એ પરસ્પર વિરોધી—”.

બીજી પાછો તે ખડખડ હસી પડ્યો. તેના આ હસવાથી મને ચુસ્તો લાગ્યો; પરંતુ શાન્ત મનથી મેં તેને જરા કપકો દીધો. “ well my friend તમે બે માફ કહેવું સામળ્યા વગર હસવાન બેસો છો તો પછી મારે ખીલું કોઈ કહેવા જેવું નથી.”

“ માફ કરજો મી ગણેશ. પણ તમારી દલીલોથી મને ઘણી રમૂજ ઊપજે છે. આસો, હવે હું બરોબર સાંભળીશ.”

“ હું એમ કહેવા જતો હતો કે વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસી બે પરણેલુ જીવન સ્વીકારે તો તેના વર્તનમાં વિરોધ યવાનો સંભવ છે.”

“ કેવી રીતે ? ”

“ સામળો. કોઈ પણ મનુષ્ય લગ્ન કરે તો તે પોતાની પતિને અખડિત સ્નેહથી સ્હાવા ને પૂજવા બંધાય છે કે નહિ ? ”

“ અવ્યક્ત. એ પ્રશ્નના નિરર્થક છે.”

“ હું પણ એજ કહું છઉં. હવે આપણે વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસીનો વિચાર કરીએ તે પુવાનું જીવન રહસ્ય શું છે ? સહિતું સૌંદર્ય રહસ્ય તેજ તેનું જીવન રહસ્ય તેજ તેનું સર્વસ્વ. તે સદૃષ્ટિ સૌંદર્યને-કલ્પતે-જેવા માગે છે. તેને જાણવામાગે છે, તેનો અભ્યાસ કરવા માગે છે, હકામાં તેનું રહસ્ય સમજ પોતાના આત્માને કદ

સ્વર્તમા લીન કરવા માગે છે. તે કેવી રીતે બની શકે ? કદા એકજ રીતે કુદરતને ઓઢણી બેઠાથીજ તેને સ્નેહપૂર્ણ આલિંગન કરવાથીજ. પોતાનું જીવનરહસ્ય કુદરતના રહસ્ય સાથે મેળવવાથીજ. હવે જો તેજ અભ્યાસી લક્ષ કરે તો તેના વર્તનમા વિરોધ યાપ કે નહિ ? યાપજ. જો કુદરતને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરે છે તો પલિને એવજ યાપ છે જો પલિને સર્વસ્વ અર્પણ કરે છે તો કુદરતને એવજ આપ છે માફ કહેવું આટલુંજ છે. કેમ સમજ્યા ?”

મેં માફ લાંબુ જીવસાક્ષર બાપણ પૂરું કર્યું. કુદરતની પૂર્ણ આજ્ઞા સાથે રહેજ મગરરીથી મું મારા મિત્રની સાથે જોયું. પણ તરતજ મને જણાય કે મારી મજાનીમાં હું ઘુલ્યો હતો. મારા બાપણથી તેના ઉપર કઈ પણ અસર થઈ હોય એમ જણાયું નહિ. ઉલટું તે હાસ્ય દાખી રાખવા પ્રયત્ન કરતો જણાયો, પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો તે ફરી એકવાર તેણે દસો દીધું.

“ હું ધણીજ દીલગીર છઉં, મી મણેશ કે તમે તદન નિષ્કળ નીવડ્યા છો. હવે મહેરબાની કરી મને જણાવશો કે ‘ કુદરત ’ એટલે શું ?

“ શું તમારા ફીલસૂફો કુદરતની વ્યાખ્યા પણ આપી શકતા નથી ?” મેં રહેજ ઘુઘઘારથી પૂછ્યું.

“ ફીલસૂફો કુદરતની વ્યાખ્યા આપે છે તે તે હું ધણીજ સારી રીતે સમજી કઉં. પરંતુ તમારા જડવાદી સાયન્ટીસ્ટો શું વ્યાખ્યા આપે છે નો હું જાણતા માત્ર છઉં મનિમા ઝીણામાં ઝીણા છુટા છુટા અણુઓ તેને કુદરતના જુદા જુદા અણુ-ભાગ-રૂપે માની છે કે નહિ ?”

“ બેશક.”

“ એજ ઝીણા અણુઓના જુદા જુદા ન્હાના મોટા સમુદાયો પણ તમે ‘ કુદરત ’ મા સમાવેશ કરો છો ખરું ?

“ હા ” મારો મિત્ર શું કહેવા માગતો હતો તે હજી હું સમજી શક્યો નહિ

“ હવે આપણે એક દશાત લઘુએ એક મુલાખનું પુલ તેને કુદરત મણી શકાય કે નહિ”

“ કુદરતનો અંશ.”

“ ખરેખર. હવે તમારા મત પ્રમાણે એ મુલાખને જીવ, તેને જાણવું, તેને આલું, તેનું રહસ્ય સમજવું તે કુદરતને આપણે તેનું રહસ્ય સમજ્યા સરખું જણાય કે નહિ ?”

“ તેતો માફ કહેવુંજ છે. એ પ્રશ્નજ નકામો છે. ” હું અધીરાઇથી બોલી લઉં.

“ ઠીક. હવે બીજો દાખલો. એક મોગરાનું પુત્ર તેને જાણવું, તેને આલું ને તેનું

રહસ્ય સમજવું તે પણ કુદરતને જાણવા મ્હાવા ને તેનું રહસ્ય સમજવા સરખું છે તેનો તમે માન્ય કરશોજ—

“ હા. ”

“ તેવીજ રીતે કુદરતના ખીજા અંશ (ભાગ) માટે સમજવું. હવે ત્યારે એટલું તો ક્ષીર થયું કે ‘ કુદરત ને જાણવી, તેને મ્હાવી ને તેનું રહસ્ય સમજવું એનો અર્થ એટલોજ કે કુદરતના જુદા જુદા મ્હાના મોટા અથ્થ-સમુદ્ધો ને જાણવા તેને મ્હાવાને તેનું રહસ્ય સમજવું. ”

“ હા; તેમાં ના પાડી શકાય નહિ. ”

“ હવે એક ખીજો સવાલ. ચેતન સૃષ્ટિ-અથવા વધારે સ્પષ્ટતાથી કહું તો માનવ-સૃષ્ટિનો તમે ‘ કુદરત ’ માં સમાવેશ કરે કે નહિ ? ”

“ હવે મને જરા હિમ્મત આવી કારણ કે મેં જોયું કે અહિં મારો મિત્ર જીલ કરતો હતો. તેની તકરાર તોડી પાડવાનો સમય આવ્યો જોઈ હું ખુશ થયો; ને હોંશથી ઉત્તર આપ્યો. “ હું નથી ધારતો, તમે ચેતનસૃષ્ટિને જડસૃષ્ટિ એવા બે વિભાગ પાડો છો. તમે જેને જડસૃષ્ટિના નામથી જાળખો છો તેનેજ હું ‘ કુદરત ’ ગણું છઉ. ”

“ There ! હવે તમે મારો પ્રથમ પ્રશ્ન જોમ તમે તુચ્છકારથી હસી કઢાડ્યો તેનો હેતુ સમજ્યા હશે. પણ હું તમારો જવાબ સ્વીકારી શકતો નથી. પ્રથમ તો તમે ‘ સ્વીકાર્યું હતું કે સૃષ્ટિના બીજા બીજા જુદા જુદા અથ્થો ને તેના જુદા જુદા સમુદ્ધો, તેને કુદરત કહી શકાય. ખીજું તમારા સાયન્ડીસ્ટોના ‘ મહાત્મા ’ ડાર્વિનના મત પ્રમાણે ચેતનસૃષ્ટિનું મૂળ તે જડસૃષ્ટિ અમુક નિયમોને અનુસરીને અમુક રીતિએ વિકાસ પામેલી જડસૃષ્ટિ તે ચેતનસૃષ્ટિ હવે જો જડસૃષ્ટિને તમે કુદરત કહો તો ચેતનસૃષ્ટિને પણ કુદરત ગણવીજ જોઈએ; નહિ તો તમારા ‘ ચર ’ ડાર્વિનના મુખ્ય સિદ્ધાન્તની તમે અવગણના કરો છો. ” તેથી. આ. તકરારથી. હું અણુજા પુરવારે. તેની દલીલ સ્વીકારવા સિવાયે બીજો રસ્તો જોઈ શકાયો નહિ. જો કે તેમ કરવાથી મને ખાતરી થઈ કે મારી હાર પાસેજ આવતી હતી.

“ તમે કહો છો તેમ ‘ ચર ’ ડાર્વિનના સિદ્ધાન્તની હું અવગણના કરી શકું નહિ. મારે સ્વીકારવુંજ જોઈએ કે જડસૃષ્ટિ તેમ ચેતનસૃષ્ટિ પણ કુદરતમાં સમાઈ જાય છે. ” મેં દીક્ષો જવાબ આપ્યો. મારા જણાઈ આવતા ગુંચવાડાથી તેને રમુજ ઉપજતી હતી.

“ હવે આ માનવસૃષ્ટિના એક અંશને-પોતાની પાંખોને મ્હાવી ને તેના હૃદયનું રહસ્ય સમજવું તે કુદરતના એક અંશને અને તેને લઈને કુદરતને મ્હાવા ને તેનું રહસ્ય સમજવા સરખું કહેવાય કે નહિ ? ”

હું જવાબ આપવો તે મને સુઝતું નહિ.

“ બોલો, મી. ગણેશ. તમારા કબુલવા પ્રમાણે મારા છેલ્લા પ્રસ્તનો નકારમાં જવાબ આપી શકશે નહિ. ”

“ નહિ. ” મેં લાચારીએ જવાબ આપ્યો.

“ એટલું જ નહિ. હું આગળ વધીને કહીશ કે કુદરતને પૂર્ણ રીતે જાણવા, સ્થાવાને તેનું રહસ્ય સમજવા માટે એક સ્ત્રીને સ્થાવાને તેના હૃદયનું રહસ્ય સમજવાનું જરૂરનું છે. હવે જડસંસ્થિને સ્થાવી ને તેવાજ પ્રેમથી એક સ્ત્રીને સ્થાવી એમાં વિરોધ છે એમ તમે કહી શકશો ખરા? ”

“ નહિ ” હું બહુજ લાચારીને આનાકાનીએ બોલ્યો. પણ તરતજ હુબતા માણુમને તણખણ હાથ લાચારી હર્ષિત થાય તેવી રીતે એકદમ દટાર થઈ મેં કહ્યું “પણ જરા યોગ્ય પ્રેમના જુદા જુદા પ્રકાર કેમ ન હોઈ શકે? માનવસંસ્થિ તરફનો પ્રેમ ને જડસંસ્થિ તરફનો પ્રેમ જુદા કેમ ન હોય? ”

ફરી મારો મિત્ર જોરથી હસી પડ્યો.

“ મી. ગણેશ, તમે પેલા રોષચાલીની માફક તમારો પોતાનો આધાર બાજુ ઉપર ફેંકવા સરખું કરો છો. પ્રેમના જુદા જુદા પ્રકાર છે એમ જો તમે સ્વીકારો તો પછી તમારી તકરારનું મૂળ ક્યાં રહ્યું? જુદા જુદા પ્રકારના રનેહથી કુદરતના જુદા જુદા અંશને કોઈ પણ મનુષ્ય ચાહી ન શકે? ”

ફરીથી હું હાથોં. હવે મારી પાસે બીજી દલીલ રહી નહોતી. હું મુન્ય મિત્ર તેના સામુ જોઈ રહ્યો. મારા મિત્ર ફરી બોલવાનું શરૂ કર્યું.

“ પણ હું પોતે એમ નથી કહેતો કે મનુષ્યના હૃદયમાં જુદા જુદા પ્રકારના પ્રેમ જુદાં જુદાં સ્થાન રોકે છે. મનુષ્યનું હૃદય એકજ સર્વ આદી ‘ માનસિક પ્રેમ ’—સૂક્ષ્મ પ્રેમ—થી ભરેલું છે. માત્ર જુદી જુદી દિશાએ. જુદાં જુદાં કારણોને લીધે ઉત્કેરાઈ વધતા ઓછા વેગથી એ ‘ માનસિક પ્રેમ ’ ના વહેવાને લીધે આપણને તેના જુદા જુદા પ્રકાર જણાય છે. જડસંસ્થિને એતનસંસ્થિ એ બે તરફના પ્રેમનો મૂળ ઝરો તે માનસિક પ્રેમજ છે. અને એકી વખતે તે મૂળ ઝરામાંથી નીકળતા ફાંટા જુદી જુદી દિશામાં જાય તો તેમાં વિરોધનો જરાપણ સમવ નથી. સ્વ. સાક્ષર જોવર્ધનરામ કહે છે તેમ.

‘એ જડમાં પણ ચેતન પાસે, રતિચુર્ન ત્યાં ઉભામિ ।
રતિરતિ વધુ હું કાંઈ ના દેખું, રતિ માંદાને બહારરે;”

આલો હવે બહુવાર યાદ. જતા જતાં હું એટલું જ કહીશ કે તમે ઉઠાવેલા પ્રશ્નનું સમાધાન કરવાની ઇચ્છા હોય તો ગોવર્ધનરામની ‘સ્નેહ મુદ્રા’ થી કાંઈક ગદ્દ મળશે. અવકાશ હોય તો વાંચી જાઓ. આલો સાહેબજી.”

“સાહેબજી.”

મારા મિત્રના ગયા પછી ચોડીવાર વિચાર કર્યા પછી હું નિર્ધેયપર બોલ્યો ‘કે બીજે દીવસે મારા જુના મિત્ર પાસે જવું ને ‘પણ તું પરંપુરો કહે નથી ?’ એજ પ્રશ્ન ફરીથી પુછી તેની સાથે મારા નવા મિત્રની દલીલોથી તકરાર કરી તેને હરાવવો.

પુષ્કર.

“અબૂબિન આદમ.

એકદા મધ્યરાત્રીએ અબૂબિન આદમે દોહ,
દર્મ અદ્ભુત ને દિવ્ય, સ્વામી શાન્ત ઉઠુ રૂઠુ,
દિવ્ય દૂત પ્રભુ દેરો, જ્યોત્સ્ના માંદિ કુમુદયો,
કરતો નિજ કાન્તિયા, માર તે શુદ્ધ ઉજ્જવલ.
સુવર્ણ અન્ધ ધરી હસ્તે, લખતો કાંઈ ગૂઢ એ,
દિવ્ય અદ્ભુત એ લિપિ, કોણ ધન્ય ઉકેલશે ?

અનુબંધ

તોટક

નિજ શાન્ત અને શુચિ જીવનથી,
અતિ ધીર હૃદય અબુને ‘હૃદયે;
પ્રભુના ફતને પ્રપથું, “જાન્યુએરે ।
નિજ પુસ્તક માંદિ, કહે શું કહે ” ?

* પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ કવિ Longh Hunt ના Abu Bin Adhem કાવ્યનું બાયાન્તર.

સિખરિણી

અને જ્યોતિ દિવ્યે, મધુર સિમ્તધર્મી હિતર દીપી,
“ લખ્યું નામો જેને, પરમ પ્રેમ છે નિત્ય પ્રિય તે ”

અનુષ્ટુપ

“ લખ્યું શું મુજવું નામ ” ? પૂછ્યું ક્યાં વર્ણા આદમે,
“ નહિ બંધુ, નથી તહાર, - નામ તો મુજ પુત્રકે. ”

ધન્વંતરી

ધીરા અને ગહિર શા સ્વરે વધો,
અમૃતધી, નાહિ નિરાશ તે થતો

તોટક

“ વિનવું હું લખે, મુજ નામજ જે,
નિજ બંધુજનોપર પ્રેમ કરે. ”

દિગ્દશ લખી નામો, યયુ અન્તર્ધાન તે,
અમૃતિન આદમે દોહુ, સ્વમ જે બીજી રાત્રીએ.

તોટક

અતિ દિવ્ય મનોહર કાન્તિ ધરી,
વિશુ દત્ત ઉભો, અમૃત પાસ કરી;
પ્રભુની શુભ આશિષ જેહ પરે,
શુભ નામ બધા મુચવે દત્ત તે.

રાહુ તે શુભ નામોમાં, બતાવ્યાં અર્ચના ફરે
અમૃતવું નામ તો અગ્રે, પ્રભુને પ્રિય જે ખરે.

D.

ચર્ચાપત્રનું સ્પષ્ટીકરણ.

શ્રીયુત 'વસન્ત', ના તત્ત્વી સાહેબ.

ગત આશ્વિન સંવત ૧૯૬૯ ના અંકમાં રા. કાલાભાઈ ઉમેદચંદ સાહે,—પ્રેા. સ્વામી-નારાયણે આપાદના અંકમાં બારકરાચાર્યની ચર્ચાથી કુટકલબ્ધિની રીતિમાં શંકાસ્પદ પ્રમંગો દર્શાવી ખુલાસો માગ્યો છે, તેનું હું યથામતિ નીચે મુજબ સ્પષ્ટીકરણ કરું છું.

હું ધારું છું કે બાબ્યને હારે ભાગતાં બે અગર અધિક ફલ આવે તોજ ઉક્ત રીતિથી અનિશ્ચિત સમીકરણોનો જવાબ મેળવી શકાય-અન્યથા નહિ. માટે જ્યારે એક ફલ આવે ત્યારે કૃતમાં એક યગચીઠ વધારી બે કે વધારે ફલ નીપજાવવા સુક્ત છે.

ચર્ચાપત્રીનો દાખલો નીચે પ્રમાણે છે.

૨૫૬ ને એવી સંખ્યાએ શુભો કે શુભાકારમાં ૬૪ ઉમેરતાં જે આવે તેને ૮૦ એ ભાગતા નિઃશેષ આવે.

બાબ્ય, ક્ષેપ, અને હારને ૧૬ વડે નિઃશેષ ભાગી શકાય છે. માટે

બાબ્ય	ક્ષેપ	હાર
૧૬	૪	૫

હવે કુટકને સ્થાને ૬૧ અને ફલને સ્થાને ૬૧ મૂકીએ તો સમીકરણનીચે પ્રમાણે થાય.

$$\frac{૧૬ ક + ૪ = ૬૧, \text{ એટલે } ૧૬ ક + ૪ = ૫૬ \text{ અથવા } ૧૬ ક - ૫ ક = - ૪ \text{ આ. એક}$$

અનિશ્ચિત સમીકરણ થયું. એવો જવાબ કુટકલબ્ધિથી મેળવવા જતાં એક ફલ આવે છે, માટે અધિક ફલ લાવવાને સમાનતાના અને પક્ષને ૨ વડે ગુણ્યા તો, $\frac{૩૨ ક + ૮}{૫} = ૨ ક$

$$\begin{array}{r} ૫) ૩૨ (૬ \\ \underline{૩૦} \\ ૨) ૫ (૨ \\ \underline{૪} \\ ૧ \end{array}$$

તેથી વહીઓ નીચે પ્રમાણે ચર્ચ.

(૧) ૬	(૨) ૬	(૩) ૧૦૪
૨	૧૬	૧૬
૮	૮	
૦		

આમાં ત્રીજી વધીમાં ૧૬ કુટુંબ છે, અને ૧૦૪ એકલની બંધણી છે માટે ફલ=૫૨
તેથી ૧૬ = ૧૬ અને ૧૬ = ૫૨

૧૬ x ૧૬ = ૨૫૬ + ૪ = ૨૬૦ ને ૫ થી નિઃશેષ ભાગ્ય છે અને જવાબ પર આવે
છે. છેલ્લી વધીમાં જે કુટુંબ છે તે મિલાવતી બીજી સંખ્યા હારે ભાગતાં ફલ તરીકે આવતી
નોંધાયે. આ પ્રમાણે છેવટની લખિય ત્રીજે પ્રમાણે થાય છે.

$$૧૫ \times ૧૬ + ૪ = ૫ \times ૫૨$$

$$૧૬ \times ૧૬ - ૫ \times ૫૨ = -૪$$

હવે ગ્રા. સ્વામીનારાયણ જણાવે છે, તે પ્રમાણે ૧૬ ને બદલે ૧૬+૫ ટ અને પર
ને બદલે ૫૨+૧૬ ટ લખીએ તોપણ ઉપરના સમીકરણમાં ફેરફાર થશે નહિ માટે

$$૧૬ (૧૬+૫ ટ) - ૫ (૫૨+૧૬ ટ) =$$

$$૨૫૬+૮૦ ટ - ૨૬૦-૮૦ ટ = - ૪$$

આ મુજબ ૧૬+૫ ટ મંથી બધા કુટુંબો જડી આવે છે કેમકે ટ ને કોઈ પણ નાણુ
કે ધન પૂર્ણાંકની કિંમત આપી શકાશે

તેથી કુટુંબ=૧૬+૫ ટ અને ફલ=૫૨+૧૬ ટ

હવે ટ ની કિંમત-૧ ધારીએ તો

કુટુંબ=૧૬-૫x૧=૧૧ અને ફલ=૫૨-૧૬x૧=૩૬

જો ટ ની કિંમત-૨ ધારીએ તો

કુટુંબ=૧૬-૫x૨=૬ અને ફલ=૫૨-૧૬x૨=૨૦

છેલ્લો જવાબ ચર્ચાપત્રીએ ઇષ્ટરાસિની રીતે કાઢ્યો છે, તેજ આ પ્રમાણે કુટુંબલખિયથી
આની રહ્યો. ઉપરાંત ટ ની કિંમત-૩ અથવા હરકોઈ પૂર્ણાંક ધન અથવા લેવાયી બધા
પૂર્ણાંક જવાબો જડી આવશે.

તા. ૯-૧૨-૧૩

છાયાલાલ કાંદાનલાલ પટેલ,

વાડજ-શ્રી. બો. સ્કૂલ.

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૫૭ થી.)

હવે જરાક એટલું જોધયે કે પારસીઓએ સંજ્ઞામાં પોતે જાતપાં ત્હારે તે દેશની ભાષા સ્વીકારવાનું વચન આપ્યું એમ કહેનાર કાંઈ પણ ગ્રન્થમાં “ ગુજરાતી ભાષા ” સ્વીકારી એમ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે કે કેમ. A History of the Pasis by Karaka એ પુસ્તક ઉપર રા. ફા આધાર રાખતા જણાયછે. તે પુસ્તકમાં જોઈશું તો નીચેનાં વચન જણાયછે:—

“ Permission was granted them (i. e. to the Pasis) to reside in his (i. e. Jodi Rana's) city on the condition that they would adopt the language of the country and cease to speak that of their forefathers ”

(Vol. I, P. 34)

‘ એ દેશની ભાષા ’—આટલા જ શબ્દો અહિં છે; ‘ ગુજરાતી ભાષા ’ એમ શબ્દો અહિં તો નથી.

ગુજરાતી ભાષા પારસીઓએ સ્વીકારી એમ વચન આગળ એ જ ગ્રન્થમાં પૃષ્ઠ ૨૮૦-૨૮૧ મેં છે; પરંતુ તે તો ગુજરાતમાં વસ્યા પછી અનેક વર્ષે એમ છે:—

“ For a number of years, how long after they came to India it is impossible to say with any degree of certainty, they (i. e. the Pasis) adhered to and used their own language, viz Persian; but as time rolled on they gave it up for Gujarati, the language of the Hindus among whom they dwelt ”

આમ ગુજરાતી ભાષા સ્વીકારી તે અનેકાનેક વર્ષો પછી, અને ગુજરાતીની ઉત્પત્તિની પછી જ. એ ભાષા પણ કે’વા વિકાસક્રમથી આવી તે આપણે હમણાં જ ઉપરના નમૂનાઓ ઉપરથી જોઈ સકયા છીએ.* એ નમૂના બહુમાં બહુ તો ઈ. સ. ૧૪૧૫ થી ચોડાંક

* આ વચન ગળ પ્રમાણે અને અધિકારપરતે લાગૂ પાડવું પડશે એમ જણાયછે; કેમકે જે સામાન્ય પુદ્ધિના માણસોને સ્પષ્ટ સંજ્ઞા અને સાધકતા જણાયછે તે “ સાહિત્ય ” નામના માસિકના તન્ત્રીના મગજમાં જીતરી જ સકયાં નથી; હેમને એ ઉતારા “ અસખદ તથા યાજ્ઞદર્શિયા ” જેવા લાગ્યાછે ! (ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૪ ના “ સાહિત્ય ” નું પૃષ્ઠ ૮૮ જુઓ) દલીલો સમગ્રાય એમ દર્શાવવાનું કામ મ્હારું છે, તે સમગ્રવાની સક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ મ્હારું નથી. તા. ૪-૨-૧૪

"The next condition is, that in order to remain here
You abandon the language of your country—
That you give up the language of Iran
And acquire the language of Hind."

(Page 176, Eastwick's Translation.)

હિન્દવાણી કારસી પ્રસિદ્ધિમાં, પણ (પ. ૩૪૭ પં. ૪ થીએ) ' હિન્દની ભાષા ' એમ જ આ ઠેકાણે છે; ' ગુજરાતી ભાષા ' એમ નામ પણ નથી.

અવ્યવત ' ફિસ્મે-એ-રાગ્ગન ' અન્યમાં ' ગુજરાત ' એ નામ અન્ય ભાગમાં છે:—

"All rejoiced at his word,
And they sailed swiftly towards Gujrat"

(P. 174, Eastwick's Translation).

" હેમણે પોતાનાં બહાણુ ગુજરાત તરફ હંકાર્યાં " — એ મતલબનું મૂળ કારસીમાં પણ છે.
(હિન્દવાણા—કારસી, ૫૪ ૩૪૬, પ. ૫)

પરંતુ યાદ રાખવાનું એ છે કે આ અન્ય રચાયો ઇ. સ. ૧૫૧૯—૧૬૦૦ માં, અને તે વખતે તો ગુજરાત નામ સુસ્થાપિત થયું હતું. અર્થાત્, આ ગ્રંથમાં ' ગુજરાત ' નામ બાદિ છે તે ૮ મા મૈકામાં જણાવેલા નામ તરીકે નહિ, પણ ૧૫૪૯—૧૬૦૦ ના અન્ય રચનારે પોતાની માહિતીનું નામ વાપર્યું—એટલું જ; ખાસ એટલા માટે કે આ અન્ય માત્ર દત્તકયાને આધારે લખાયેલું છે; તે વખતની પણ દત્તકયા જ. આદિ ' ગુજરાત ' છે, પણ ભાષા સ્વીકારવાની ચગતમાં ' હિન્દની ભાષા ' એમ છે તે ઉપરથી તો ઉલટું ખાસ એમ જણાશે કે એ ચરતની વખતે ' ગુજરાતી ભાષા ' એમ નામ હતું નહિ જ; અને ના જ હોય.

ફુ પારસીઓ વિશેની કથામાં પણ કવચિત્ ઉધાડો કાલવિરોધ પેશી ગયેલો નગરે પડે છે: દસ્તુર અસ્પૃશ્યારણ કામદીનજ સરચવાળા કૃત ' કદીમ તારીખ પારસીઓની કેસર ' માં પૃષ્ઠ ૧૨૬ એ લખ્યું છે:—

" તે બારકશામાં બેશીને દીવબંદર આવી પોહ્યાંએઆ તે દીવ મધે વરસ ૧૯ બોગું-નીસ બુધી રહો. તાંહાં દોદોસતાની જુબાન તયા એહેશકરત (= સંસ્કૃત) નો ઇલમ શીખે-આ. મથુ તાંહાં ફરગીમા અમલના કાબળયી દીતનો મારગ શારી પટે આલી નહિ રાખેઓ."

ઈ. સ. ૭૧૭ માં ફિરગીનો અમલ ! આ ઉધાડો કાલવિરોધ છે, તે મિ. મોમરે Illustrations of the Zand and Pahlvi Languages નામના સેખમાં

આ બધી રીતિતે જોવા પછી ઈ. સ. ૭૧૬ માં (શમ્સુલ-ઉલમા જલ્દજી બરોડજી મેઠડીનાં પ્રમાણને આધારે ઈ. સ. ૭૮૫ માં) પારસીઓને ગુજરાતી ભાષા સ્વીકારવી પડી હતી—એ રા. રૂ ના અદ્ભુત સિદ્ધાન્તને કોણ હશી નહિ કહે ?

રા. રૂ કહેછે—“ ચૌદમા મૈકાના પ્રુક્કળ મળી આવતા ગુજરાતી હસ્તાલેખોને અનાદર કરી ” “ કેટલાક સાક્ષરો ” “ કો-હડદે પ્રબન્ધ ” અને ‘ ગુજાવગોષ ઐકિતિક ’ ની ભાષાને પંદરમા સોળમા શતકની ભાષા હોવાના “ ખ્યાલી સિદ્ધાન્તો ” બાંધેછે, અને “ હેમતા લગભગ સમકાલીન નરસિંહ મહેતા ને મીરાંબાઈની અવગણના ” કરેછે.

સ્પષ્ટ જણાયછે કે રા. રૂ. ના બ. હરગોવિન્દદાસની ઉતાવળથી બાંધેલી કલ્પનાના બક્ષા જણાયછે. ‘ શોપદશિકા સત્યભામાખ્યાન ’ ના અન્યવિવેચનને અંતે નીચેના સખ્દો આશ્ચર્ય પમાડતા લેખા છે:—

“ વાતચીતમાં વપરાતી ભાષા ખાસ કરીને તાટક જેવા અન્યવડે માત્રમ પડી જાય છે. બસે વર્ષની અંદર ગુજરાતી ભાષામાં કાંઈ ફેર પડ્યો નથી એ આશ્ચર્ય જેવું છે. હેની પહેલાંના બધે વર્ષની ભાષામાં એ મોટો અંતર જતાવવામાં આવે છે તે આથી સઘ પડતો લાગેછે. જૈન લોકોની લેખનપદ્ધતિ કે મારવાડી કિંવા જૂની ગુજરાતી કિંવા પ્રાકૃતની ભાષા વડે તે વખતમાં લખાયલાં પુસ્તકોની ભાષા ઘણી ફરકવાળી યદિ હશે; પરંતુ તે વખતે લોકોમાં જોલાતી લખાતી ભાષા હેવી નહિ હશે એમ અનુમાન યાયછે. ”

વળી પ્રથમ સાહિત્યપરિષદ આગળ “ પ્રાચીન કાવ્યોની જોળ, શોધન અને પ્રસિદ્ધિ ” એ વિષયના પોતાના નિબંધમાં (પૃષ્ઠ ૪ થે) રા. બ. હરગોવિન્દદાસ આ પ્રમાણે નવીન પ્રકાશ આપેછે:—

“ આદિકવિ નરસિંહ મહેતાની ભાષામાં અને હાલ ચાલતી ભાષામાં ઘણો થોડો તફાવત જણાયછે. હાનકહેવપ્રબન્ધ વગેરે અન્યો જોઈને તોના વખતમાં જૂની ગુજરાતી ભાષા ચાલતી હતી હેવું જે અનુમાન કરવામાં આવેછે તે આ કારણથી જૂલ્ય બરેલું લાગેછે.”

(Journal of the R. A. Society, No. viii, p. 390 માં) બતાવ્યો-છે. હસ્તુર અસ્પૃધિવારજીનું પુસ્તક ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં મુદ્રતમાં છપાયું હતું.

આ વાત નોંધવાનો ઉદ્દેશ એ કે આ પ્રકારનો સ્પષ્ટ દોષ પેસવાનું કારણ એ જ કે આ લખનારના વખતમાં ફિરંગી અમલ દીવમાં હોવાથી એ અમલ પારસીઓ ઈ. સ. ૭૧૭ માં દીવમાં આવ્યા ત્યારે પછી હોવાનો ભ્રમ બેઠો; તે જ રીતે ‘ ફિરસે-જો-ગંજાન ’ રચાયો તે વખતે ગુજરાત નામ જાણીતું હતું તેથી તે નામ હન્તકથાનાં વર્ણનમાં પણ પેમે તો નવાઈ નહિ; સુભાગ્યે કવિતા વર્ણનમાં જ એ નામ છે; વત્તાન્તમાં પાત્રોના મુખમાં એ નામ ગ્રસ્તું નથી.

અને આ જૂલ્ય માનવાતુ કારણ એઓ આપેછે તેથી તેા છક જ થઈ જવાયછે:—

“કાન્હડદેવે મારવાડી શુન્નરાતી અથવા ચારણી શુન્નરાતીમાં કરિતા કરી હોય એમ જણાયછે.”

આ છેવટના વચનથી તેા સ્પષ્ટ છે કે ‘કાન્હડદેવપ્રબંધ’નો રચનાર જાણેરનો રાજ-કવિ ધમ્મનાભ (વીસલ્લનગરો નાગર) હતો એ વાત રાવળહાહર કાંઠાવાળાને સ્વપ્નામાં પણ જણાઈ હોય એમ લાગતું નથી. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો મંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનના આરંભકાળમાં પાણિનિને ‘સિદ્ધાન્તકૌમુદી’ નો કર્તા માનતા હતા, તે એ વિદેશીઓના તે કાળના અલ્પજ્ઞાનને લીધે શમ્ય થાય; પરંતુ આ ? ભલે, પરંતુ જ્ઞાનને સંબન્ધે હાવી નિર્દોષ અવ-સ્થાને આધારે આ પ્રકારના વિષયમાં એઓ ત્હારે ધસતા જ શું કામ હશે ? અસ્તુ, આ વાતને આટલેથી જ પડતી મૂકીશું. આ ઉતારાઓ અને રા. ફા ના એ જ ધોરણના સિદ્ધાન્તો વિશે જ બોલવું બસ છે.

‘શૈવદર્શિકા’ ના ગ્રન્થવિવેચનમાં છેવટનાં વચનોનો ઉતારો ઉપર આપ્યોછે તેવિશે હું અન્યગ્રંથને કેટલીક ટીકા કરી ચૂક્યોહું.† તેથી હેની પુનરાકત નહિં કરું. અહિં હું એ ઉપરથી ઉત્પન્ન થતા કેટલાક નવા વિચારો જ ઉપસ્થિત કરીશ.

લોકામાં બોલાતી લખાતી ભાષા અને પુસ્તકોમાં વપરાતી ભાષા, અર્થાત્ લૌકિક અને સાહિત્યની ભાષા—એ બે વચ્ચે તફાવત હોયછે એ વાત ખરી. પરંતુ એ તફાવતનું ખરું સ્વરૂપ કળવામાં રા. બ. હરગોવિન્દલાલે જૂલ્ય કરી જણાવ્યું. લૌકિક ભાષા કરતાં સાહિત્યભાષા પાછળ રહે એ મંભવ ઓછો છે; બહુધા ઓથી વિપરીતજ ક્રમ જેવામાં આવેછે. ઘણી આપણો હાલનો અનુભવ બેધશ્યુ તો તેા એમ જણાશે કે લૌકિકભાષા અને સાહિત્યભાષા વચ્ચે બેઠ રાખેના બધારણમાં નહિં, પણ રાખેા અને શૈલીની પ્રૌઢિમાં જ છે. અને ખરે બેઠ એ જ સંભવે. અને આપણો પ્રશ્ન તો રાખેાની વાગ્યાપારથી બંધાયવાં સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખનારી ભાષા વિશે છે. રા. બ. રમણભાઈ એક કલ્પના મૂકે છે કે—હેમચન્દ્રે પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં અપભ્રંશ ભાષાનાં કાવ્યોમાંથી બહુ ઉદાહરણ આપ્યાંછે તે એમ હોય કે “અપભ્રંશ ભાષામાં ફરફાર થઈ હાલની શુન્નરાતીને વધારે મળતી ભાષા બોલાવા માંડ્યા પછી પણ શિષ્ટ ભાષા તરીકે અપભ્રંશ ભાષા કાવ્યોમાં વપરાતી હોય અને તેથી તે કાવ્યો રચાયાં તે સમયે અપભ્રંશ પ્રચલિત હતી એમ ઓક્સપ્ફોર્ડ કહી શકાય નહિ.”‡

આ કલ્પના મર્યાદિત રૂપમાં મૂકીછે તેથી ભાષાવિકાસના સ્વરૂપને બહુ બાધક થતી નથી. તથાપિ એ કલ્પનાની સ્થાને કેટલાક મહત્ત્વના વિચાર ઊભા રહેછે:—

† “પ્રેમાનન્દનાં નાટકો”—ત્રીજી શુન્નરાતી સાહિત્યપરિષદમાં મૂકેલો નિબન્ધ, ૫૪ ૧૮—૧૯.

‡ ‘શુન્નરાતી ભાષાનો આરંભ’—ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદના રિપોર્ટમાં નિબન્ધ, ૫૬ ૬.

(૧) હેમચન્દ્રે આપેના ઉદાહરણોવાળા કાવ્યો વિશે કહી આ કદપના સ્વીકાર્ય હોય, તોપણ 'કાન્દકદેપ્રબન્ધ' જેવા કાવ્યગ્રંથોને એ ધોરણ લગાડી મકાશે નહિ, હેના સમગ્ર ભાષાસ્વરૂપ ઉપરથી જણાઈ આવેછે કે એ તે કાળે પ્રાચીન પણ સાહિત્ય માટે શિષ્ટ મનાયલી કોઇ ભાષામાં લખાયેલું કાવ્ય નથી આ વાતને હેની પછીના પણ અનેક ગ્રંથોમાં—અથવા યથા—જૂના રૂપોથી ભરપૂર ભાષા નજરે પડેછે તેથી પ્રુટિ મળે,

(૨) 'સુગંધાવબોધ ઔક્રિતિક' * ને વિશે તેમ જ બીજા ગદ્યગ્રંથોમાંથી ઉતાગ રા ખ રમણુભાષ્ય, શાસ્ત્રી ટ્રાન્સલાશ કાળીદાસ, નવસરામભાઈ, વગેરેએ આપેના છે તેને વિશે તો સદરહુ કદપના વિરોધવાળી જ યશો. 'સુગંધાવબોધ' માં તો સરફત વ્યાકરણ મરણ અને માદક્ષિ રૂપમાં બાળગેને સીખરવા માટે પોતાની લૌકિક ભાષામાં જ ચર્ચા કરેલી છે એ સ્પષ્ટ હેના ગ્વરૂપ ઉપરથી જણાયડે,

(૩) સાહિત્યમાં શિષ્ટ ભાષામાં કાવ્યો લખવા માટે તો લગભગ પાંચવા એ મેંકા ઉપર સૂધી મન્દૂતને જ ચિટ્ત તરીકે કવિએ સ્વીકારેલી છે પ્રાચીનમાં કાવ્યો લખવા તે તો અશિષ્ટ, કાવ્યો મરદૂતમાં લખે તે જ પડિત, એ માનના છેક ખર્ચે વર ઉપર સૂધી છૂંતી ન્હોતી (આ મિતિ ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસને બાધક બહુ વર્ષો સૂધી બની ગઈ હતી) માટે અપભ્રંશના કાવ્યોના ઉદાહરણો કોઇ પ્રાચીનભાષામાં (તે કાળે ના બોનાતી ભાષામાં) રચેના કાવ્યોના હેવાની કદપના સુધ્ધિત થવી કંઈક છે

તદારે લૌકિક ભાષા અને સાહિત્યભાષા વચ્ચે અંશ બેદ સખ્દ તથા ઈનીની શ્રેદિનો છે, વાગ્યાપારથી બ્રાહ્મણના શબ્દચરીરોના સ્વરૂપનો નથી એ વિચાર મ્હને તો યથાર્થ લાગેછે અર્થાત્, 'કાન્દકદેપ્રબન્ધ' જેવા કાવ્યોની ભાષા-અધારણુમાં-તે મમયના કરતા પ્રાચીન હતી એમ કહેવા માટે આધાર અદિ તો મળતો નથી હા. ગુજરાતી કવિતામાં 'તણુ', 'કેરુ', જેવા કેટલાક ગણતર શબ્દપ્રત્યયરૂપો વપરાયછે, કવિ દલપતરામના સમય સૂધી 'બણાજી', 'ગણુજી' જેવા વ્યાકરણરૂપો ફક્ત કવિતામાં વપરાતા હતા, તેટલા ઉપરથી ઉપરના વિચારને શક્તિ આવતી નથી આ છૂટક રૂપો કદા અને 'કાન્દકદેપ્રબન્ધ' અને બીજા હેવા ગ્રંથોમાં અવતરણ બનેલી ભાષાનું વ્યાપક સ્વરૂપ મ્હા.

* રા ખ રમણુભાષ્યે પોતાના 'ગુજરાતી ભાષાનો આરમ્ભ' એ નિબંધમાં સ્થલે સ્થલે 'ઔક્રિતિક' ને બદલે 'બૌક્રિતિક' કહેવાની ભૂલ કરીછે, તે મળ હું હુવે એ ભૂલ કરેલી તેનું પરિણામ જણાયછે—એમ સાગતું હતું, પરંતુ તપાસ કરતા જણાયુ કે સર્વજ્ઞાપનારના દોષનું એ પરિણામ છે.

પણી હાલના સમયમાં કેટલાકે વર્ગના લોકો—નગરવાસીઓ પણ—અમરકારી રાષ્ટ્રરૂપે તાપરે છે, ઉદાહરણ:—‘મણુ’ ને બદલે ‘મન’ અને ‘મનુભાઈ’ ને બદલે ‘મણુભાઈ’ એમ કેટલાક વાણિજ્યવર્ગમાંથી જોયે છે, તે ઉપરથી એમ ના ઠરાવી દેવાય કે લોકભાષાનું એ સમુદાયમાં ખરું સ્વરૂપ પ્રતિબિમ્બિત થાય છે. શિષ્ટ વર્ગમાં આપકરૂપે બોલતી ભાષા તે જ લોકભાષા એમ આ પ્રશ્નપરીક્ષામાં યાદ રાખવાનું છે. હાલ પણ કેટલાક લેખકોનાં લખાણમાં અશિષ્ટ ભાષાના પ્રયોગ પેશી જાય છે માટે તે સ્વીકાર્ય નહિં ગણાય.*

આ તરફથી ધ્યાનમાં રાખીને નરસિંહ મહેતા તથા મીરાંબાઈમાં કાવ્યોની ભાષાની પરીક્ષા કરીશું, એ તો સ્પષ્ટ છે કે હેમના સમયમાં લખાયેલા અને તે સમય પછી પણ ઘણા કાવ્યે લખાયેલા અન્યાદિકની ભાષામાં અને આ બે આદિકવિની ભાષામાં (સમ્પ્રદાય-રૂપના વિકાસને અંગે) વિપરીત ક્રમનો ભેદ છે. અન્ય સાધનો અને પ્રગણાથી આપણે જોઈએ છે કે બીજા અન્યાદિકની ભાષા પ્રાચીન શુન્નરાતી છે, અને તે તે તે કાળની લૌકિક ભાષામાં જ લખાયેલા છે. તો નરસિંહ મીરાંની ભાષા આધુનિકરૂપની કેમ ? એ ભાષાને તે કાળની જ માની લઈને ખાકોના સખ્યાબંધ અન્યોની પ્રાચીન ભાષાને—એ માન્યતા જોડે વિરોધ આવે છે તેટલા જ કારણથી—‘લહિયાઓએ બદલી નખેલી’ અથવા ‘મારવાડી કે મારણી શુન્નરાતી’, અથવા ‘પ્રાકૃતની છાયાવાળી’ ઠરાવવા જવામાં કેવો વિપર્યાસ—હસવા લાયક ઉચ્ચતપાથલ—આવે છે તે તરત જણાય એમ છે. ત્યારે નરસિંહ મીરાંની ભાષા હાલ જે આપણને મળી છે તે માટે ખુલાસો અન્ય રીતે સોધવો એ જ ખરું ધોરણ છે. અને તે ખુલાસો વિચારક વિદ્વાનોને જરૂર છે અને તેઓમાં મતભેદ નથી. રા. કેશવલાલ દુધ અને આ બાબતમાં હેમના મતને મળતા આવનારા વિદ્વાનોએ ઉદેશીને જ રા. બ. હરજોબિન્દાસે મ્હો ઉપર ઉતારેલા હેમના વચનમાં આદર્શ કથો જણાય છે; અને રા. ફા જે પણ “કેટલાક સાક્ષરો” ઉપર એ આક્ષેપ મૂક્યો છે તે એ મંડળને ઉદેશીને જ. પરંતુ એ મંડળનો મત સ્વળ્લ ભાષા ઉપર છે અને રા. ફાએ ઉપાડી લીધેલી કલ્પના અશિષ્ટ અને નિરાધાર છે એ ઉપરની ચર્ચાથી જણાયા વિના નહિં રહે. અરુઠ, નરસિંહ મીરાંની ભાષા માટે ખુલાસો સ્પષ્ટ છે. ને તે એ જ કે

(૧) લહિયાઓએ હાથે મૂળ ભાષામાંથી અનેક ફેરફાર થઈ ગયા છે; માતૃભાષામાં લખનારા લહિયાઓનું પલણુ તે ભાષાનું રૂપ આપવાનું યાવ છે એ પ્રસિદ્ધ ને પરિચિત વાત છે;

(૨) આ બે ભક્તકવિનાં પદ એટલાં તો લોકપ્રિય થઈ ગયેલાં છે કે દરેક જમાનામાં લેખી અન્ય ફરતાં વિશેષ રહતા આપનારી, ઠઠપરપરાએ ચઢી ગયાં

* ઉદા—રા. બ. હરજોબિન્દાસ કાંઠાવાળાનાં લખાણમાં તેમ જ રા. રા. ફા એમ. જી. ના લેખોમાં ‘કદાચ’ ને બદલે ‘કદાચ’ એ અશિષ્ટ રાષ્ટ્ર નજરે પડે છે. રા. ફા ‘બટાકા’ (બટાટાને બદલે) લખે છે તે પણ આ વર્ગમાં આવશે.

હોવાને લીધે, સુખથી ગાનાર જોલનારની સ્વેચ્છા, સંસ્કાર ઇલાદિની છાપ એ ઉપર પડીને ભાષામાં અલ્પ સંસ્કાર થઈને આધુનિક કાળમાં આપણી આગળ તે રજૂ થયેલાં છે. એ પદોની જૂનામાં જૂની પ્રત વગેરેની ફરતે તપાસ થતાં પણ આ સ્થિતિને બાધ ભાગ્યે આવશે;

(૩) આ લોકપ્રિયતાના એક આકર્ષક પરિણામ તરીકે અનેક સુખ રચનાઓની કૃતિઓ આ બે કવિઓનાં નામ હાખવ કરીને પણ ચલવી દેવામાં આવેલી સંભવે છે.

મારવાડી, ગુજરાતી, અને હેને મળતી બીજી ભાષાઓ-એ બધા ભેદ પડી પ્રત્યેક જૂની થઈ તે ઈ. સ. ના ૧૪ મા ૧૫ મા સદી પછી ડું; મીરાં રજપૂતાણામાંથી આવીને સુરાષ્ટ્રમાં વસી; પદ્મનાભ રજપૂતાણામાંથી જુદો સંસ્થાનમાં રાજકવિ હતો; અને ગુજરાતના પ્રભાવ એક સમયે રજપૂતાણા ગુજરાત ઇલાદિ વિશાળ પ્રદેશમાં હતો; તે સમયમાં આ બધા પડોશ પડોશના પ્રાંતોમાં બોપકરે અપભ્રંશ ભાષા અથવા તેની વારસ અન્તિમ અપભ્રંશ ભાષા, ચાલુ હોવાનો મેભવ સમજ છે. એટલે તે કાળની ભાષા તે મારવાડી કહેવી એ અસ્તિત્વવિરોધ સ્પષ્ટ છે. અર્થાત્, તે કાળની ભાષાનાં કાવ્યો હાલના રૂપમાં રૂપાંતર પામ્યાં તે ઉપર કહેલાં કારણોના સમગ્ર બળને પરિણામે.

રા. જી. આપણા ઉપર-ગુજરાત સાહિત્ય ઉપર-કૃષ્ણ કરીને નરસિંહ મીરાંની કવિતાની જૂનામાં જૂની વિશ્વસનીય હસ્તલેખની પ્રતો રજૂ કરશે તો આ પ્રશ્નના નિર્ણયમાં અમૂલ્ય સાધન હાથ લાગશે.

ઉપર કહેલાં ત્રણ કારણોમાંનું પ્રથમનું કારણ રા. બ. રમણભાઈએ બાર દર્શને દર્શાવેલું છે:—

“ નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોની અસલ ભાષા લલિતાઓએ પાછળથી બહુ બદલી નાંખ્યા છતાં તેમાં હજી જો અને જો હોવા જુદી વિભક્તિના પ્રલય માલમ પડે છે તે આ જૂની મરાઠીની સાખ પૂરે છે.”

(‘ગુજરાતી ભાષાનો આરમ્ભ’, પૃષ્ઠ ૬૫, ત્રીજી સાહિત્યપરિષદના રિપોર્ટમાં નિબંધસંગ્રહ.)

“ નરસિંહ મહેતા, મીરાં, લાલજી, લીમ એ કવિઓ આ (અર્થાત્, ‘વસન્ત-વિલાસ’ ના) સમયના જ છે, પણ તેમની મૂળ ભાષા લલિતાઓએ એટલી બધી બદલી

નહી રા. ગ્રીવર્સનનું માનવું પણ આ પ્રમાણે છે એમ સાંભળ્યું છે.

નાંખીછે' કે 'લેંમનાં લખાણું' આ સખન્ધમા કામ આવે તેમ નથી. કદાચ લાલચુની 'કાદમ્બરી' પ્રસિદ્ધ ધરો ત્હારે લેંની અસલ બાષા કાઢ્ય લાગશે."

(ઉપરનો જ નિબન્ધ, પૃષ્ઠ ૬૧૧)

લાલચુના બીજા પદો અર્વાચીન ભાષામા નજરે પડવાનું કારણ ઉપર પ્રમાણે જ છે 'કાદમ્બરી' કેવળ પડિતોની મોઅતાવાળા વાચકો-શ્રોતાઓ-ને આકર્ષક હોવાથી એ અન્યતે ભાષાના ફેરફારનો આધાર લાગ્યો નથી, તે નીચેના ઉતારા ઉપરથી જણાશે —

મદૂર્ત માત્ર કરી સ્થિર મન
ખિડુ તિહા વાલી આસન ।
વજ્ર ઉત્તરી પિડલ કણું
લેઈ મરતક બપરિ ધર્મ ॥૩૬॥
ઐટલિ ઇન્દ્રાયુધ ચે તુરી
રણુ કણું બિ બહરા કરી ।
મેહેલી તણુ ગ્રીવા બહરી
રણુ સાબલિ અવરો કરી ॥૩૭॥
તવ હૂઅર સાબલિહા ગીત
અમાતુપ ધનીયુત રીતિ ।
વાજિ વીણા મધુરી નાદ
સાબલતા મનિ અતિ ઉલ્હાદ ॥૩૮॥
ત્યજ સાયરુ આલ્યુ ચર
પિહાથી ગીત પ્રવાહાનું પૂર ।
આગલિ પાછલિ ચુહુદિસિ જ્યેય
ગાઈ તે નવિ દીસિ કોય ॥૩૯॥

(આ ચોપાઇયો રા કેશવલાલ છુવે ઉતારીને નહને કેટલાક વર્ષ ઉપર અન્ય પ્રસંગે મોકલી હતી તે અહિ ચૂકીછે)

આ ઉતારામા-ખિડુ' (બેઠો), તિહા (ત્હાં), ઉપરિ (ઉપર), ઐટલિ (એટલે), રણુ (રહો), બિ (બે), મનિ (મનમા, મને), સાયરુ (સાયરો), આલ્યુ (આલ્યો), આગલિપાછલિ (આગળ પાછળ), ચુહુદિસિ (ચુહુદિસ, ચુહુદિસ, ચોદિસ), ગાઈ (ગાય), નવિ (નવ), દીસિ (દીસે)—એ શબ્દો જૂની ગુજરાતીના રૂપ રૂપ છે, અને એટલા બધા છે કે એક જ અનુમાન થાય અને તે એ કે લાલચુની 'કાદમ્બરી' ની ભાષા તે મમયની લોકભાષા હતી

શુજરાત વનોમ્સુલર સોસાયટી અને આ સ્થાલચક્ર 'કાદમ્બરી' નો અન્ય નામો તે સંમયમાં (કેટલાક વર્ષ ઉપર) મળે વાંચવા મળે એ હસ્તલેખ મળ્યો હતો. તે વખતના સંસ્કાર ઉપરથી સ્મરણમાં આવતી નીચેની પંક્તિઓ મુકુંદુ:—

મુક્તામાલાઈ મુખ સોહિ અષ્ટિ ઉગમ્ય મન્દ,
કલકલ્લા વિપ્રા ધમ અષ્ટિ કુમતિવક્ત્રમ્બિન્દુ.

અહિં રાષ્ટ્રોનાં આભ્યન્તર બંધારણ ઉપરના દક્ષિણ જોવા જ છે. તે ઉપરાંત અન્ય રાષ્ટ્રોનાં તત્સમ સ્વરૂપ ભાષાની પ્રાદિ દર્શાવી જતાવે છે કે 'કાદમ્બરી' કાલ્ય પંક્તિની યોગ્યતાના વર્ગ માટે ઉદિષ્ટ હતું; તેમ જ સોહિમાળા અને સાદિલમાળા વચ્ચે એક પ્રાદિનો છે, રાષ્ટ્રશરીરના બંધારણનો તથા તે પછી અહિં એક અર્થે સૌક્ય રાષ્ટ્રશરીર અને પ્રાદિશૈલીથી જણાઈ આવે છે.

રા. બ. હરગોવિન્દદાસ કોટાવાળા સ્થાલચક્ર 'કાદમ્બરી' "શુજરાતીના બંધારણ ઉપર તથા શુદ્ધતા ઉપર મારો પ્રકાશ પાડે એમ છે" એમ કહે છે, ઉપર હેમના પ્રથમ પરિપક્વ આગળના નિબંધમાંથી આવેલા ઉત્તરની દલીલ મૂકી છે તે વચ્ચેની તરત પૂર્વે જ આમ કહે છે. પરંતુ મળે સંશય છે કે એ 'કાદમ્બરી' નો હસ્તલેખ હેમના જોવામાં આવ્યો હોત તો હેની જૂની શુજરાતીભાષા હેમની કલ્પનાના વિરોધમાં આવતી જણાતાં હેમને વિરમ્બ ઉત્પન્ન થાત.

'સાહિતા સાહિત્યનું વિશ્લેષણ' એ નામથી રા. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ પ્રગટ કરેલા અન્યનાં પૃષ્ઠ ૩૬ તથા ૧૨૦-૧ જોવાની રા મને વિનંતિ કરુ છું. ત્યાં પણ નરસિંહ મહેતાની ભાષા વિશે ઉપર મ્હે સૂચવેલા અભિપ્રાય નજરે પડશે જે કાલે એ કવિતા બનાવવાઈ તે કાળની ભાષા 'કાલ્યોદય' માં પ્રગટ થયેલાં નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોમાં નથી; ફરફાર થયેલી કવિતા જ કવિ દલપતરામને મળી છે; એમ સ્પષ્ટ કરી રા. ડાહ્યાભાઈ વિરોધમાં ઉમેરે છે:—

"સોહિમાં ગવાતી ન હોય હેવી અને પાછી જૂના કાળમાં ઉત્તરાયલી લખાવલી કવિતાની વાત જુદી છે. ભાષામાં ફરફાર પડ્યો નથી એ જતાવવાને કવીશ્વરે પોતે જ ફરફાર કર્યો હોય એ હમે માની સકતા નથી; પણ સોહિના વપરાયથી ફરફાર થયેલી કવિતાને જૂની-જે કાળે બનાવાઈ હશે તે કાળની-આની સેવામાં પ્રવીશરની શુદ્ધ સુદિથી ભલે થઈ હોય એ સ્વાભાવિક છે" ("સાહિતા સાહિત્યનું વિશ્લેષણ," પૃષ્ઠ ૧૨૦-૧)

'જુદાકાવ્યોદય' અન્ય ૧ લાખો 'શુજરાતી કવિતા' વિશે મરહુમ ઇ. સુ. દેસાઈનો નિબંધ છે. તેમાં પૃષ્ઠ ૧૬ એ નરસિંહ મહેતાની કવિતાની ભાષા વિશે નીચેનાં વચનો છે:—

“ મહેતાના કાળની જૂની બાપા મળવી હુલ્લ છે. મહારા મિત્ર રા. હરિલાલ હર્ષદ-સમ દુવે જૂની બાપાનો એક ઘણો જૂનો † લગભગ ૩૦૦ વરસ પર લખાયેલો એક ગ્રંથ મહારા હાથમાં મૂક્યો હતો, તેમાં આ ગ્રંથમાં આવેલાં પહેલાં જ ૧૩ પદો હતાં—જે કાંઈ પણ ફેરફાર કર્યા વગર જેવી ને તેવી બાપામાં લખાઈ કીધાંછે. એ પરથી નિશ્ચયપૂર્વક એમ કહી નહિં સકારો કે નરસિંહ મહેતાના કાળની ખરખરી બાપા તે એ જ છે.”

“ એમ કહી નરસિંહ મહેતા નાગર હોવાથી સંસ્કૃતી બાપા લખનારો હોવો જોઈએ, તેથી એ પ્રથમ ૧૩ પદોની બાપા જેવી હેની બાપા કદાપિ હોય એમ તર્ક કરી કહ્યો—

“ પણ બીજી તહેની કવિતામાં બહુ વિકૃતિ થઈ ગઈછે.”

રા. કેશવલાલ દુવેનો આ વિષયમાં સિદ્ધાન્ત હેમના બીજી પરિપક્વતા પ્રમુખરધાનથી વાચેલા બાપાજી ઉપરથી સર્વે સુવિદિત છે. વસ્તુતઃ હેમણે એ બાપાજીમાં રા. હરગોવિન્દ-દામની આ કાચી કાપનાનો સખળ અને સવિસ્તર રદિયો જ આપ્યોછે.

આ સર્વ અભિપ્રાયો જોતાં જણાશે કે વિચારક પડિનો તેમ જ સાહિત્યના સાધારણ અભ્યાસીઓને પણ નરસિંહ મીરાની બાપાને મંબધે મંશય ઉત્પન્ન થયેલાછે, અને બાપાનું વિકાસસ્વરૂપ સમજનારાને એ મંશય આધારવાયો જ લાગશે.

(અપૂર્ણ.)

નરસિંહરાય ભોળાનાથ.

† આ ઈ. સ. ૧૮૮૬ (= વિક્રમ સંવત ૧૯૪૨) માં લખેલો નિબંધ છે. તે વિ. મં. ૧૧૪૨ માં લખાયેલી બાપાના નમ્રતાએ ૧૩ પદોમાં છે એમ ગણાય, એ પદોની બાપા અર્વાચીન ગુજરાતીથી કાંઈક જૂની જણાયછે. પરંતુ નરસિંહ મહેતાનો સમય વિક્રમ સંવત ૧૪૭૧-૧૫૩૭ સ્વ. ગોવર્ધનભાઈએ આપેલો જોતાં ૧૦૦-૧૭૫ વરસનું અંતર આવશે એ એમણેનો બાપાનો ઇતિહાસ જોતાં, બાપાની તે સેકાઓમાં પ્રવર્તતી વિકાસ-ક્રમોની રીતિ જોતાં, એ ફેરફાર અસંભવિત નથી.

ઉપર 'અરેખર' મોટો ઉપકાર કરે છે. નૈતિકગુણ તેમના અને તેમના જેવા સમગ્ર જ્ઞાને ઉત્તમ જીવન ગાળનારના પ્રતાપેજ પ્રબળમાં પ્રસરે છે. તેઓ જનસમુદાયને જાણે, બીજાં ભૂમિકા ઉપર લઈ જાય છે. આવા વીરપુરુષો બહુ હોઈ શકે જ નહીં. તેમની સંખ્યા માત્ર આંગ-ળીઓથી જ ગણી શકાય છે. તેઓ ઘણા સાદસ ઉઠાવી આત્મભોગ આપીને પણ જન-હિત સાધે છે. તેઓ મનુષ્યજીવનના બાવેળું નિરીક્ષણ કરી, સમર્થન કરી, ભાવના માર-દેત સંગીતની પરમકોટી સુધી સર્વને આનંદ કરાવે છે, સાધ્યદશા સુચવે છે ને પોહોંચાડે છે. તેઓ સૃષ્ટિ સમઘટિતું સંગીત એક તાન કરી આપે છે. આવા હોઠા સ્વધળી પ્રબળમાં થોડા છે, પરંતુ હંમેશાં પૂર્ણયા છે અને પૂર્ણતા રહેશે. તેમના યૌગિક અળની જે જે સરાહના કરીએ તે ઘોડોળ છે. જયદેવ, સુરદાસ, મુકારામ, નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ વગેરે આ-ભોજનતિનાં દણ્ડો સર્વને નહિર છે. સંશોધન કરીને વિશુદ્ધ બાવનાથી રસિક કાવ્ય-પદ, સરિગમ, તિલાના, ચતરંગ આદિ નવી રચનાથી સંગીતને પુનરજીવન આપ્યું, તેથી હિંદના સંગીતગાતાઓએ પ્રસિદ્ધ આદિતરામજીને સંગીત આચાર્યના નામથી પૂજ્યમાન આપ્યું છે. તેઓ પણ સંગીત ભક્ત હતા નરસિંહમહેતાની આખ્યાયિકા જાણીતી છે તેમજ આદિત-રામજીનો પ્રભાવ આખા ઉત્તરહિતમાં પ્રસર્યો છે. તે વિશે વધારે મારે લખવું તે મુનાસિખ નથી. આત્મસ્થાપનો દોષ આરોપવામાં આવે મોટે વિશેષ કરેલું નથી. ઉપર કહેલાં જીવન વૃત્તાંતો કથનમાત્ર સૂચ્યાં છે. તથાપિ કહેલું જોઈએ કે સંગીતજ્ઞાન વધતું ઓછું કરેકમાં હતું. ઉપાસનાશ્રમ સાધ્ય છે, તે તો સર્વના જાણવા અને માનવામાં છે. તેથી ફળની સીમા સર્વની જુદી જુદી થાય છે; તોપણ દીર્ઘદૃષ્ટિથી માર્ગ અને ધારણ સર્વની એક-આત્મો-ન્નતિ તથા જનસમુદાય તરફ ઉદાર, દયાળુ, ઉપકારી અને સાર્દભાવના સમાન હતી એ લક્ષણ સમજવાનું છે. સર્વના આત્માનું એક સ્વરૂપ સમજ નિત્ય નૈમિત્તિક કાર્યક્રમ કર-વામાં પરમાત્માની સેવા, ઉપાસના, ભક્તિ તત્પરાયજેનું કરવામાં આવતી હતી. અનન્યાશ્રય થવો નહીં જોઈએ એ દૃઢ સંકલ્પ દેખાય છે. જનસમાજની જાણે સેવા કરવામાં દેહે લાગી હોય તેમ સર્વત્ર વિશ્વવ્યાપક જગદીશનું યશોગાન ગવાયું છે. ઉપરનાં વૃત્તાંતોપરથી સમજાય છે કે નાદ બ્રહ્માપાસના કરવામાં સ્વાત્માર્પણ કરવાથીજ આગળ વધાય છે. આધ્યાત્મિક શક્તિ વધે છે. દેવી સંપત્તિ આપોઆપ અનુસરે છે. તેમ ગીતા વાક્યમાં:—

“અનન્યાશ્રિતયતોમાં, યે જનાઃ મયુપાસતે ॥

તેષાં નિત્યામિયુક્તાનાં, યોગસેમં મહામ્યહમ્ ॥” હવું છે.

સંપત્તિ સાથે બીતિ અને સમભાવના વ્યાપે છે, વિષયવાસના ટળતી જાય છે. આસુરી વિચાર વેગજેથીજ છટકી જાય છે.

આવી રીતે ઉત્તમ-જીવનની રહેણી કરણીપર સંગીત છાપ બેસાડવા સંગીત આશ્રય અવશ્ય અભિષ્ટ અને સેવનીય છે. મનુષ્યે આ જ્ઞાન અવશ્ય મેળવવું જોઈએ, એ પ્રમાંજો આમદથી સૂચના કરવી તે અતિશયોક્તિનાં દોષમાં ગણાશે નહીં. હિંદમાં સંસ્કૃત ભાષાના

માં-ટ. ગીત જોવાથી સમજાય છે. તે બાબત વધારે ઉઠા ઉતરવાની જરૂર નથી. વખત વખતનું કોમં કયં જાય છે. કેયલિક સમાજની સામે જ્યારે જર્મનીમાં વ્યુથરે ઝડો ઉઠાવ્યો અને નવી સંસ્થા-પ્રેટિરંટ પંચતો ફેલાવો. શરૂ કર્યો ત્યારે તેમણે સંગીતના મોહપાશથી લોકોને પોતાના મતમાં ખેંચ્યા હતા. તેઓ જાતે મંગીતમાં કુશળ હતા તેથી તેમણે સંગીતમાં નવ નવાં કંઠ પદ રચી તે શિષ્યોને-અનુયાયીઓને શીખવ્યાં અને ઉપદેશ જારી રાખ્યો. દરરોજ પ્રાર્થના જે દરેક કુટુંબમાં થવી જોઈએ તે બાબ સંગીતમય વાણીમાં ગોઠવી તેમણે લોકોનો દૈવ વિશ્વાસ મેળવ્યો ને તેમનામાં બંધિતનો આધ્યાત્મિક ભાવ પ્રગટાવ્યો.

Vide Ency. Bri. Vol. 12.

હિંદમાં પણ પુરાણ સમયમાં અને ત્યારપછી બુદ્ધ સમયમાં ગાથા મારફત પ્રાકૃત-ભાષામાં મોઢા અપાતો હતો તે વખતે પણ સંગીતનો જ આશ્રય લેવો પડ્યો છે. બુદ્ધ દેવના જીવનમાં વીણાવિલાસ વખતોવખત વર્ણવવામાં આવેલો છે. ત્યારબાદ શ્રીમત શંકરાચાર્યશ્રીએ પણ સ્તોત્રો વગેરે નવાં રચી સમાજની સ્થિતિ સુધારવા અમ ઉઠાવ્યો છે. શ્રીમત વલ્લભાચાર્યશ્રીએ તો મંગીતને બંધિત સાધનમાં પ્રધાનપદ આપી તેની જવરધાનું જાણે નહું જીવનજ આપ્યું છે. અદ્ય સખા તેમાં સરલાસજી મુખ્ય, તેમનાં પદ અતુલ્ય લલિત અને રસીકાં છે. કખીરજીએ પોતાની યત્કિન્નિત શક્તિ અનુસાર મોઢા ફેલાવ્યો છે. તેજ ગિસાલે આર્યસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, ષઢોસમાજ વગેરે હમણાંની મેસાર સુધારક સરથાઓમાં પણ મંગીતનો આશ્રય લેવામાં આવેલ છે; પણ તેનું પ્રમાણ દેશ હિતાર્થ ધણું થોડું છે, તેથી તેની અસર ઘણી વિસ્તૃત થતી નથી પરંતુ ખાસ સંગીતની એકજ કોઈ મોટી સંસ્થા હોય અને ત્યાં પૂરી ખતથી નિખાલસ રાગોથી હૃદયને રંગમાં રસમસ કરવામાં આવતું હોય તો રસની ચુંટણી ઉત્તમ પ્રકારે ઉત્તરોત્તર ફાલતી રહે જાધી પ્રજા માને છે અને શ્રીક લોકોમાં તો જીની કહેવત છે કે હુનરમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવી એ ધણું મુશ્કેલ અને વખાણવા લાયક છે તથાપ શુભ્રાહી યવું, કદર કરવી એ તેના કરતાં પણ મુશ્કેલ કામ છે. ખરૂં કામ સમજનારાજ ચોડા હોય છે. રાજેન્દ્રાવાલ મિત્ર એક જગદ્ લખે છે કે સુંદર આરસ પત્થર પર નકશી કામ અથવા મનુષ્યની આકૃતિ જે કોતરવામાં આવી હોય છે, તે પત્થરની સ્વાભાવિક રોનકથી ચિત્રને અતિ જીભ આપે છે પરંતુ ત્યાં હુનરની ખૂબી ચોડી હોય છે. તેમ તેઓ ગાન વિશે કહે છે કે ગાનાર માણસ પોતાના સુકુંથી જેટલો જનસમુદાયને ખુશ કરે છે તેના કરતાં બીજાઓમાં હુનર-કળા કૌશલની ખૂબી વધારે હોય છે કારણ કે તેમને હલક સુધારવો અને કેળવવો પડે છે.

આવી રીતે દરેક દેશમાં જુદી જુદી ભાવના સહિત ધર્મને અવલંબી આચાર વિર્ગો-રને અનુસરી, લોકોની બિન્ન બિન્ન રચી અને સ્વભાવને બંધ બેસતો સંગીત પ્રયોગ થોજવામાં આવેલ છે. તેજ પ્રમાણે વેદિક સમયથી આજ પર્યંત હિંદ ભૂમી ઉપર અનેક મુખ્ય હુનરની મોહજળ પથરાઈ ગઈ છે અને તેનાં કુમળાં બાળકો વિધ વિધ વિધાતરંગોમાં તરફડીયાં મારતા જોવામાં આવે છે, તેમ છતાં પણ સંગીતના ચોડા ધણા સહારથી અને

પ્રાચીન ધર્મ મંરવાના ટેકાથી તેઓ બવાદવીમાં બચ્ચતા પણ આત્મોત્થાનને નાંખે પડ્યા બન્યે છે. નિલ નૈમિત્તિક કાર્યોમાં ધ્રુવતા અદ્વિતા, ક્ષાંતા, કૃપાતા કે તરતા તેઓ આચાર્યોની શિક્ષાને પૂજતા સંગીતદારો આધ્યાત્મિક જ્ઞાન મેળવવા ચાહુ પ્રવર્તન કરી રહ્યા છે. ધર્મની આગમાં મગ્ન હોય કાલન, આચાર્યનાં ઉપદેશ વચ્ચે જુદે જુદે રથને અને અનેક લક્ષણો-એકજ સદ્ભાવનાનાં બીજ રાખે છે, તેથી નીતિના પ્રબળ પ્રભાવ ધર્વતાવવામાં સંગીત બહુ ઉત્તમ સાધન છે. ઔદિક પારલૌકિક બને દર્શનમાં તે મુખ્ય છે.

સાંપ્રતકાળમાં નામદાર ખ્રિસ્તિય સરકારના શીતળ, ન્યાયી અને કૃતેદર્મદાર રાજકારો-બારમાં પ્રજાજન સુખશાંતિ અને અમલચેત્ર બોગવે છે. આવા સમયમાં હિંદમાં ધર્મનું સત્યસ્વરૂપ-પ્રાણુવિનિમય, યમ, કમ, રામાદિ ક્રિયાઓથી નીતિયુક્ત વર્તન વિવિધભાવનામાં લક્ષ રાખી સચવાય અને મંગીતનું અવલંબન (જે અત્યારે સિધ્ધિ અને અસ્ત બસ્ત સમ-બન્ય છે તે) ને મુદ્દ કરી રાક્ષય તો હિંદ સમગ્રિનું લક્ષ્યબિંદુ ઉચ્ચભૂમિકા ઉપર ચડે એમ ખાતરીથી કહી શકાય; સળગ કે પ્રવળની ઉત્તતિ તેની રેહેણીક-ણી, વિજ્ઞાનની અભિ-રૂપી અને વિચારશીલ ઉપર આધાર રાખે છે. હિંદવાસીઓને કેળવણી આપી મૃત્યુ રૂપમાં લાવી મૂકવામાં અને તેમને દુનિયાની બીજી પ્રજામાં હમચરીક ઠકી રહે તેવી તાલીમ આપવામાં નામદાર ખ્રિસ્તિય સરકારે અચાગ થમ અને જોહમત ઉભાવેલ છે. ઘણી મુશ્કેલીઓ આસાન કરતાં કરતાં અત્યારે દંધપિણુ અંશે કહીએ તો હિંદનું નસીબ જગકરું દીસે છે તેનું ખરૂં માન ન્યાયી ખ્રિસ્તિય તાજને ઘટે છે. નેક અમલ માટે હમર આશ્રીત છે.

મિ., દુષ્કેક તેમજ રાજોદ્દવાલ મિત્ર બને એક જરી બાબત સ્વીકારે છે. આ પ્રશ્નમાં વધારે સમર્વનની જરૂર નથી તોપણ તેઓ જાણના મત મુજબ-શારીરિક અને માનસિક ખીયવણી પૂરેપૂરી રીતે વિકસમાં જેમ જેમ આવતી બન્ય છે તેમ તેમ તે પ્રજાને લક્ષિત કરાવે (મંગીત, ચિત્ર અને શિક્ષ) તરફ પ્રેમ. તેના વિનોદની અભિરૂપી અને તેમાં બાહોશી ઉત્તમ માર્ગે લધતી, ખેડાતી અને ખીલતી રહે છે; તથા તેથી જ તે પ્રજાને ઉદય નજીકમાં દેખાય છે એવી દીર્ઘદૃષ્ટિથી જોનાર વિદ્વાનોની આગાહી ખરી દરે છે. ત્યારે સર્વેના કલ્યાણને ઉદેશ ધ્યાનમાં રાખી સંગીત કેળવવા માટે પુરપાચે મધાવો જોઈએ. આર્ય પ્રજાઓને મનોનિશ્ચલ અને તેમની આત્મોત્થાન સંગીતમય વાણી (સામગાન) ચીજ ગા-વાએલ છે અને સચવાએલ રહેશે; તથાપિ તેને કેળવવા અને તેની યોગ્ય કદર કરવા ચત્નચીત્ર નહીં થવાય તો ઉદાસીનતાથી તે આપોઆપ જનસમુદાયના વિનાશ રોગનું પૂર્વરૂપ મર્ધ પડશે.

૨૨ જે પ્રજાજન-અમલિ સ્વરૂપ ઉચ્ચાભિવાધી હોય, રસિક, મર્મજ, અને વિચાર-શીલ હોય તથા કાવ્ય, મંગીત, અને રસિકકળાના શુદ્ધી વિખૂવિત બની તેના આત્મો-ત્થાનિ વરદ સદ્ભાવ હોય તો તે પ્રજાને ઉદયજ સમજાવે આવા શુભ પ્રજામાં ખીયવવા માટે સંગીતના જોહોળા ફેલાવાની જરૂર છે. દરેક પ્રજાને દત્તિદાસ તથાસીયું તો જણાય છે કે ઉદય અને અસ્ત થવાનાં કારણ મંગીત વિનોદના પ્રચારપરથી ઠળી રાક્ષય છે. ઉત્તમ મધ્યમ કે અધમગતિ તરફ મંગીત પોતાનું સ્વાભાવિક વલણ લે છે અને તે પરથી રસિ-

જીવન સ્પષ્ટ દેખાય છે. વિશ્વવ્યાપક વિજ્ઞાન કાળ ચક્રને આંદોલન સંગીતથીજ મળે છે. શરીરમાં મન એક રાજાનું કામ બજાવે છે. મનને ફેરવવાને, બદલવાને અને ઉચ્ચાભિલાષી બનાવવાને સંગીત સિવાય જોઈએ તેવું કોઈ બીજું સમર્થ સાધન નથી. તેથી ઉપર પશુ કહેવાયું છે, મોટે દરેક કુટુંબથી શરૂ કરી આખા દેશનાં બાળકોને રૂચી ઉપજાવી, વિશુદ્ધ-સાત્ત્વિક પશુ સંગીત સંગીત કેળવણી અપાય તેવી યોજનાઓ સર્વત્ર અમલમાં મૂકાવી જોઈએ. હિંદવાસીઓની ધણી મોટી સંખ્યા ધનસાનિઅતની ખામીને લીધે ખાલી જોખાં જેવા કેવળ મનુષ્ય આકારે દેખાતિ ભોગવે છે. તેમને ખરી કેળવણી અપાવી જોઈએ. જુના જમાનાનો તેમનો મોભો ટકાવી રાખવા તેમને યોગ્ય પોષણ મળવું જોઈએ બીજી પ્રજાની ગણનામાં હિંદનું નામ જે એક વખતે મોખરે મૂકાતું હતું તે ફરીથી યોગ્ય સ્થાનાપન વિલસે તેવો દેવી પ્રસાદ મેળવી આપવામાં શું અને કોની મદદ માગી શકાય ! માયાળુ બ્રિટિશ શહેન-શાહના સખાવતી દિલથી સ્નેહ સિંચાય, કૃપા વરસે અને સંગીતરસજરો વણા કરે ત્યારે જ વસ્તુ નિયતિ સુધરશે. રાજા ઇશ્વરી અંશ છે એમ હિંદી મજબૂત ભાવના છે તે પ્રગાણું પ્રત્યક્ષ ઇશ્વર સ્વરૂપે રાજાની અવ્યર્થના ચવીજ જોઈએ અને ને સફળ થાઓ. ઇશ્વર પાસે માથાના કર્પા પેહેલાં પશુ તેનીજ વિભૂતિ જે રાજા બાદશાહ છે તો આગળ પ્રથમ જવું જોઈએ.

આ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિંદવાસીઓ—નરનારીઓ મોજ ઉડાવતાં પોતાનું જીવન શાંત સુખમય ગાળે છે એ ખરેખર સદ્ભાગ્ય છે. વળી અત્યારે કેળવણીનો બોહોળો ફેલાવો કરવા સરકાર તત્પર છે. ઉદાર આશયથી અને ઉજ્જ્વળ કાર્યક્રમ ગોઠવાય છે. અને ધારણા જલદીથી અમલમાં મૂકાય છે એ વધારે આનંદની વાત છે. આવે વખતે નીતિની ભાવનાનો મંચ જમાવવા પ્રજાને ખરી કેળવણી સંગીતયોજનાની સામિલગિરિથી અપાય તો તે પગલું માણુ સ્તુતિપાત્ર ગણાશે. હિંદુસ્તાનની વસ્તીના પ્રમાણમાં સંગીત ઉપાસકો, પ્રવીણ પુરોહો કે કારિંદા બોહો—શ્રી કે પુરૂષ વિચારિએ તો ધણાજ ધણા થોડા છે. સમુદાયને ઉચ્ચાભિલાષી બનાવવા અને બીજી એક જૂનિકાપર ચઢાવવા આ તેમની જુજ સંખ્યાનું બળ નહતું દેખાય છે, તેથી અત્યારે ઇશ્વરની યાચના કરવા મોટે પ્રત્યક્ષ વિભૂતિ—બાદશાહ સલામતને પશુ અરજ કરીએ કે સાર્વભૌમ દરબારમાં અરજ પેશ થાય. હિંદને હિંદ સંગીત (Hindustani Life—જે રાજદ્રલાલ મિત્ર પણ સ્વીકારે છે કે સંગીત વર્ણસંકર થયું નથી તે) જીવન સ્વરૂપમાં પાછું આપો અને તેવી જાવનાઓના સમર્થનમાં તન મન અને ધન રેખતામાંથી અને ઇશ્વરી દરબારમાંથી વરસો અને ફળવૃષ્ટિની આબાદાની ફેલાઓ એ પ્રાર્થના દરેક વ્યક્તિએ સમુદાયના હિત ખાતર એકી અવાજે ઉચ્ચારવી જોઈએ.

૧૩ ઉપર કહેવાયું છે તથા બીજાં પણ ઐતિહાસિક ઇતિહાસના દર્શન જોવાથી સમજાશે કે શ્રી સમાજને યોગ્ય શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક કેળવણી સંગીતવાણીના ઉત્તમ પ્રબંધથી આપવામાં આવતી હતી. મહાભારતના પ્રસંગે ધ્યાનમાં લેતાં આર્ય મહિલાઓ સંગીતમાં બહુ કુશળ ઉત્તરોત્તર થતી આવી છે. તાનસેનની અકબર બાદશાહના વખતની.

આધ્યાત્મિકામાં પણ વડત્તરના નાગર કુટુંબની એ બાળાઓની પ્રીતિતા મસ્તુ છે ત્યારે પ્રાચીનકાળથી જે પદ્ધતિ ચાલી આવે છે, જે હિતકર છે, જે નિષ્પ્રયોજન નથી, તેવી મંગીતની વિશુદ્ધિ બાવનાને સર્વે માન્ય ગણવામાં કોઈ તરેહની આનાકાની કરવી, અથવા અનિચ્છા અતાવવી જોઈએ નહીં મૂઢવ્યધર્મમાં નીતિયુક્ત વિનોદ લેવો દેવો, કુટુંબમાં સુખ દુઃખને વખતે બાગીઆ યદી સહાયભૂત થયું, આગળ વધતા જનસમુદાય સાથેના વ્યવહારમાં પણ સુધારાવધારામાં ધસવાળી સાથે સાથે આત્મોન્નતિ તરફ લક્ષ અને મત્ત રાખતા જવું જોઈએ. આ સપળા કર્તવ્યો દીર્ઘદૃષ્ટિથી જોઈશું તો સંગીત ઉપાસનાથી ને સુખ છે. મંગીત અવલગન બહુ જરૂરી અને કાયદેમદ છે અમુક મદીથી હમણાના જમા નાગા દૈદુષ્ણિક સંગીત વિનોદ પ્રચાર બહુ ઘટતો જતો નજરે પડે છે, ખરૂં કહીએ તો પ્રેક્ષીએક જગોએ તો સંગીતને જાણે સ્થાનજ નથી આ મોગ દિવગિરિની વાત છે પરિણામ એ આવ્યું છે કે હિંદુસ્તાનનો બાગવર્ગ છતે કાતે બંધિર દોય તેમ નગીન ગ્રન્થ અને છેવટે હૃદય શૂન્ય—ઉચ્ચભાવના રહિત અને દુષ્ક થતો જતો દોય તેમ બાગ ૬

નવ-પાના ઉદાર અને મંગીત વિનાશી સુરેન્દ્ર મોહન ટાગોર નામના અમીર વર્ગના પ્રમિદ્ધ પુરુષનું નામ મર્ચ સંગીતપ્રેમી જનના જાણવામાં છે તેમજ મંગીત તરફ જે સેવા જનવીને મથો બહાર પાડ્યા છે તે સ્તુત્ય છે. તેમને રૂબરૂ મળવાને દુ બામ્પયાગી થયો હતો, તે પ્રસંગે તેમના વિચાર જાણીને મતોપ ઉપજો હતો પરંપર વાર્તાનાપનો લ્હાવો લીધા બાદ વિચારો માર્ગ યદી એકજ લયમાં લીન થયા ખાનગી પ્રમગ જાહેરમાં મૂકવા જોઈએ છે કે તેમજો પણ સંગીતની અધોગતિ લક્ષમાં લીધી હતી તેઓ મગનંદમાં પણ આખર-દાર ગણાયા હતા તેમજે પુરોપના સંગીત વેત્તાઓ ને હિંદ જોવા આવી ગયા છે. તેમની પણ સુનાકાતનો લામ મુખ્ય શૈલેરૂમાં વમવાટ હોવાથી વધારે મન્યા કરેનો હતો તેમજે જામનદાર વર્ગોને આમદ્દ કરી મંગીતનો પુનરુદ્ધાર કરવા અને કેળવણી પ્રચારના તેની અગત્ય વિચારવા ઘણી વખત કહેલું હતું અને તેના જવાબો મીઠા આપાસનજ જ હતા એમ કહેતા હતા ધર્મતને પરિપાક આવ્યો નહીં દોય કે ધર્મજ મનજ ગમે તેમ હો પરંતુ હજી સુધી મનોગત્ય સફળ થાય તેવો પ્રયત્ન કોઈ પણ બાજુથી દેખાતો નથી તેઓ તા દેવી દરબારમાં પોહોત્યા અને મનની મનમાજ રહી કદનાગ કહી રહ્યા અને પાધુ જેમનું તેમજ ચાલુ એજ અદ્વસોસ સમય જતો જાય છે અને બાજી જગડતી જાય છે. સ્ત્રી વર્ગ પણ જો મંગીત વિમુખ થયો તો પછી આશાજ છોડી દેવાની કારણ તેમની નૈર્ગર્મિ લલિતકળા અને જાવનાથીજ કઈ પણ સંગીતજીવન કહી ગયું છે આગળની સ્ત્રીઓના મનોમળની સ્થિતિ કયા, અને આજે શું છે તે વચ્ચે વર્ગ જાને વિચારી લેશે ત્યારે દિલમાં સ્ત્રીઓ પુદ્ગળામાં પ્રવીણ યદને રજુસમામમાં ધૂમીને કતોહ મેળવે એવા દાખલાઓ પણ મળે છે ત્યારે ત્યાં સંગીત જેવી મધુર અને લલિતકળામાં કુશલ સ્ત્રીવર્ગ મોગી મખ્યામાં દોય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? વીરરમને મંગીતનુંજ પોષણ છે જ્યાં દેજોની તવારીખગથી ખાતની થાય છે, કે જહીજન, જાટ, ચારણ અને તેવા બીજાઓના પ્રોત્સાહનથીજ વીરત્વ લેધ-તાએ પોદોએ છે થોડાની અપ સ્વારી કરવામાં, રજુસમામમાં મોગદંમ ધૂમવામાં, દાખામી

કરવામાં અને છિન્નમિત્ર અવયવોને તથા માયાને લોહીમાં રંગદોળાતાં, લટકતાં અને રઝ-
ળતાં નજરે જોવામાં બિભત્સથી આની કિંવા ખેદ, કિંવા ભય પણ વીરાંગનાઓને રહેતો
નથી અને આચાર્યશ્રમ ઉદાને છે, તે સ્ત્રીઓની શક્તિનું આપ અવર્ણનીય છે. હવે સંગીતની
બાબતુઓ વિચારીએ તો તમામ અંગરસીહું અને મુખમય છે અને સાધન પણ બગદીશે મીઠા
સરોદનું અમુલ્ય આપ્તુ છે, અને શ્રમ પણ યોગ્ય છે. તેમ છતાં અભારે સંગીત અવલં-
બન સ્ત્રીઓમાંથી પણ, ઓછું થતું જાય છે. દેશના હિંદુઓ આધાર સ્ત્રીવર્ગ ઉપરજ છે
એમ બધા દેશના વિદ્વાનો માને છે. ત્યારે શું કેવળ હિંદવાસી સ્ત્રીજન આત્યારે છેક મંદ-
મતિથી હિંદનું પ્રાચીન ગૌરવ વિશુદ્ધ સંગીતની અવનતિ ચવા દેવામાં બાન બૂલી મુંગા બેસી
રહેશે ? કદી નહી. પુરૂષ સ્ત્રીવર્ગની સદાનુભૂતિ સિવાય કોઈ પણ પ્રથલ કરી શકતો નથી.
માટે સમગ્ર મંડળીએ હિંદની સંગીત પરિસ્થિતિ વિચારવી જોઈએ અને એક મત થઈ
જનસેવા, દેશસેવા અને વિશ્વસેવામાં જોડાવું જોઈએ. મંગીત ઉત્તતિ તરફ પ્રેમ રાખવો અને
ઉચ્ચાભિલાષા નભાવવી તથા ઉત્તમ માંગળ્યું, પારખવું, દેખવું, અને વિદ્યાદાન આપવું
એજ કર્તવ્ય ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ. માત્ર ગરબાગરબી કે યોગું ધણું આગતેમ ગાઇ લીધું
તે કંઈ સંગીત સામર્થ્ય નથી. હજુ ધણું આગળ જોવાનું છે.

યયાત્રાજા તથા પ્રજા એ લગભગ ખરું જ છે. જેવી રાજાની ઇચ્છા તેવી પ્રજાની
અનુગતિ—એ વક્ષણ હિંદવાસીઓમાં વધારે પ્રજા જોવામાં આવે છે. સ્થાનિક રાજાઓ
તેમજ પાછળના મુસલમાની વખતમાં પણ ન્યારે ન્યારે સંગીત શોખ વધ્યો કે ઘટ્યો કે
મુધારો વધારો થયો ત્યારે રાજાની મરજી માફક સમાજે કામ લીધું છે એમ જણાઈ
આવે છે, લગભગ ખીજ દેશમાં પણ વધતે ઓછે દરજ્જે આ નિયમ જોવામાં આવે છે.
તેજ મિસાલે પાશ્ચિમાત્ય વિચારોને અનુસરીને હિંદ સંગીતને યોગ્ય હંધે આશ્રય મળતો
રહ્યો નથી; તેથી સુરેન્દ્રમોહન ટાગોર જેવા રાખ્સને પણ વમવસો રહી ગયો હશે.

કહેવત છે કે માગ્યા વિના મા પિરસે નહી. એ પ્રમાણે રૈયત—બેઠાબેઠીએ રાજા પસિ
માગવું એ બિચકુલ અનુચિત નથી. વ્યક્તિનો સ્વાર્થ નિંષ છે પરંતુ આ યાચના વિશ્વહિતાર્થ,
છે. ઉત્તર હિંદમાં શ્રાવણ માસના તેહેવારોમાં કાળની મરતીમાં, હોરીખેલમાં, મણગોરમાં,
વિવાહ પ્રસ્તાવે અગર તેવાં ખીજે ટાંણે ટચકે આમ્યગીત folk songs ગાવાથી કંઈ કામ
સરવાનું નથી જેને રાગદારીના નામથી જાણખાય છે, જે નૈસર્ગિકલાવનાને આધારે રચા-
એલ છે તેવા સંગીત પ્રબંધો સ્ત્રીસમાજને પ્રધેતે ઓછે દરજ્જે શીખાડવા જોઈએ. સુરોપના
સંગીતવેષાઓ પણ હિંદિ—આર્યસંગીત જાણવા ઉત્સુક છે. તેવાઓ પત્રથી પણ ઇચ્છા ખતાવે
છે. સુરેન્દ્રમોહન ટાગોર સાથેની મુલાકાતમાં પણ કેટલાકે તેજ ઇચ્છા દેખાડી હતી. પરંતુ
સંગીત એક બે કલાકો કે દિવસોમાં પાણીની માફક પાઈ શકાતું નથી. આમુક વખત તો
મ્હાવરો, કુસોદી, અને જાન માટે અવશ્ય માળવોજ જોઈએ. પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનો પણ જેને
ઇચ્છે છે એવું સંગીત હિંદ આપોઆપ આપણે, નિરૂત્સાહે, વિનાશ્રયે ખોવા બેઠું છે. દારણ
ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ પદ વગેરે અને તેના ગાયક અને વાદ્ય ખગાડનારની સંખ્યા ઘટતી જાય
છે. આ સ્થિતિ સુધારવી કોઈ એક માણસનું કામ નથી. રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર લખે છે તેમ

હિંદિ મંગીત વર્ણમંકર થયું નથી તથાપિ તેની સ્થિતિ તથા તેનો ઉદય નભાવવા પશ્ચાત્તે પોષણની જરૂર છે. યુવકો દોષો આરી રજા છે પરંતુ રસ્તો કળકો છે અને સ્વચ્છંદો વાં-વાઝડીની અધિયારી આકારો ચઢી આવી છવાઈ ગઈ છે તેથી સાઈ અને સાયું કંઈ સ્વતંત્ર નથી. અને મનાતું નથી. નિયામકતા વ્યવસ્થા હવામાં ઉડી ભાય છે. વિનાશકાયે ન સોમંતે, પાણિતા યનિતા ત્વતા ॥ વળી સિંહો યલિ મંજવિદારણ વારણોપિ, સીંદરપહો તરતલે રહુ હીનપદ્મઃ આવાં વચનોનો ભાવ પશુ રાજ્ય પ્રતિપાદન કરે છે. ગોધખે-ખનાં કાગો તેવી જ રીતે ઉપાડી લેવામાં આવે છે. મંગીતને માટે યથાવિદ્ય મદદોની આશી મળવી જોઈએ. મનુષ્યને હિતેભવ આથી વિદ્યાભ્યાસ કરાવાય છે. ત્યારે વિદ્યાની સ્થિતિ સુધારવા શું કંઈ પ્રયત્ન નહીં થયો જોઈએ? આ સુધારણાનું મોટું કામ છે. તે પ્રજાની શક્તિ ઉપરાંત છે અને તેમાં રાજ્ય સિવાય બીજી શકે તેમ ભાસતું નથી. રાજે બાંધ ધરવી જોઈએ. કુટુંબ નિયંત્રણોની દ્રવ્ય છે કે બચ્ચાંઓને ખરી કેળવણી આપવી જોઈએ શારીરિક ખીલવણીમાં કંઠ, ફેરમાં, કાન. જ્ઞાનતંતુઓ તેવજ હૃદય અને હાથપગને સ્વચ્છ બનાવવામાં સંગીતની અમૂલ્ય મદદ લેવાવી જોઈએ. તેમની તદુસ્તીની ખાતર તેમજ તેમની બલિયની છંદગી ઉત્તમ નીવડે એ હેતુ પણ ધ્યાનમાં રાખી યોગ્યપણી મંગીત બાજનની માહેતી અપાવવી જોઈએ. ખોટાં મર્થાદનાં બહાનાં આપી મંગીતને વગેવણું નહીં જોઈએ. હાથમાં દોલો લઇને ફેવામાં પડવા મરખું ભૂલ ભરેલું અને નિંદવા ચોખ્ખું ફૂલ એથી શું બીજું હોઈ શકે? મંગીતથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ નિયમિત ચલતી મેળવી શકાય છે.

૧૪ અભ્યર્ચના, શ્રદ્ધાસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને મંચસ્થ એ ચારે આશ્રમ સ્થિતિમાં બહિરાંગ અને મગધિતા કલ્યાણ માટે અવસ્ય સેવનીય છે, તેમાં મંગીતની મીત વાદ્ય અને વૃત્ય પ્રણાલી શુભ પ્રદ છે એમ મર્મ દેશોમાં પણ સ્વીકારાએલ છે, તેમ છતાં પણ તેને કેળવણીમાં સ્થાન નહીં, તેને ઉતારી પાડી તે તદ્દ કુર્વક કેળાડવું અચ્ચી અને ઉદાસ વૃત્તિ રાખવી અને જતું કરવું એથી બીજું મોટું શું દુઃખ આપણે હોરી લઈ શકીએ? પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર જો જો આ-મતો આપી છે તેમાં મુખ્ય સંગીતની બહીષ્ણ છે તેનો જાણી જોઈને અનાદર કરવો અને લગભગ ત્યાગ કરવો એ બૂલચી કહેવત મુજબ આપણા પગમાં આપણે કુહાડો મારીએ છીએ. હિંદવાસીઓનો મધ્યમ અને ગરીબવર્ગ પણો મોટો છે, એ કારણે પોતપોતાની મેલે સ્વતંત્ર અને ખાતગી ખર્ચ શબ્દ પાડી મંગીત કેળવણી આપવા તે બિયકુલ અશક્ત બાપે છે, અને અતુલ્લાહી વ્યવસ્થા ચાલુ રહે છે, તેથી લાચારીથી બાળકોને તેનું 'છેવટનું પરિ-ણામ મોસવું પડે છે અને પડવા કરશે, માટે કેસ સુધારવો જોઈએ.

પ્રજાએ એકત્ર થઈ ધનાઢ્ય અને અમીર વર્ગને તેમના ઉદાર આશ્રય માટે અભ્યર્ચના કરવી જોઈએ, તમ મન ધન અર્થે હરીને નવી ઉછરતી પ્રજામાં જેમ બેની શકે તેમ મંગીતની અભિચ્ચી અને કેળવણી અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ વધતી રહે તેવો ઉચ્ચ પ્રયાસ ઉઠાવવો જોઈએ અને ચાલુ નભાવવો જોઈએ.

વેદ સમયનું ચિંતન કરે. ગૃહસ્થ ધર્મ અને નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મમાંનો વ્યવહાર તપાસો. સંવાદસાંઝ વેદની ધ્વનિ સંભળાતી હતી સામગ્રાનમાં સ્ત્રી પુરુષો સાથે મળીને કાર્મ કરતાં હતાં. રામાયણ અને મહાભારત સમયમાં અનેક જાતનાં વાદ સાથે સાથે ગીત અને નૃત્ય કરતાં સ્ત્રીપુરુષો યુગલ સ્વરૂપે આનંદ લેતાં હતાં તેવાં મુષ્કળ દર્શાવેલાં મળી આવે છે અને પછી પણ ઉત્તરોત્તર વર્ણનો જોવામાં આવે છે. સંગીતનો અને નીતિનો ઉદય તેજ પ્રજાનો ખરો ઉદય છે. ઐતિહાસિક અસ્તોદયના વખતમાં સંગીતનું પ્રખળ સાધન અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું છે. આ કુદરતી નિયમ છે કારણ બુદ્ધિઃ કર્માનુસારિણી એ કેહેણી પ્રસિદ્ધ છે. મગધ સ્વરૂપાથી ચેતાયું નહીં, વ્યવસ્થા ફેરવાઈ સુધારણા થઈ નહી, અને આખરે અત્યારે જન-સમાજનો મંગીત વિનોદ માત્ર બહારનાં ઉપસ્કર આધારે આવી રહ્યો છે. તેમ વારાંગના પણ નીચ વૃત્તિઓથી લપટાવી પટાવી અધોગામી સંગીતક્રમ બતાવે છે હાલમાં ભજવાતાં નાટકોમાં પણ સંગીતક્રમ બદલાઈ જઈ શક્ય તરફ દબે છે; આ બધામાંથી ઉગરવા માટે અને ભવિષ્યની ઓલાદ કુઝડે ન ચડતાં સંગીત સન્માર્ગ ગ્રહણ કરે અને ખરી યૂધ્ધી મુમજે તે માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી આપવામાં સર્વ પ્રયત્ન—હિંદવાસિઓએ સામિત રહી કાગ ઉઠાવી લેવું જોઈએ. તેમાં પ્રથમ સ્ત્રી કેળવણીની અગત્ય છે. કેળવણીનું રહસ્ય સમજાવું જોઈએ. સંગીતની ઉચ્ચાભિલાષી કામનાનો લોભ ટાણે જાણે ક્યાં જતો રહ્યો અને કેવળ આર્થિક રસને ધસકાયાથી તેની દશા મરણ સરણની ગાત્ર નજરે પડે છે. સંગીતની અવ-નતિ થવાનાં કારણો અને તેને અંગે જે જે સિતમ યુગમાં અને જે પરિણામ આવી લાગ્યું છે તે પ્રયત્ન નજરે જુએ છે અને વેઠે છે તેથી હવે અકસોસથી તેનું બચાન કર્યું નિરર્થક છે. માત્ર ચેતીને બાજુ સુધારી લેવા મહાન મત્ત સમિત હૃદયથી કરવો જોઈએ. પ્રજા જ્યારે આ કામ ઉમંગથી હાથ ધરી, આપ સમાજ જળ નહીં એ કહેવત પ્રમાણે પોતાનું કર્તવ્ય—નિરવાઈ શક્તિ લક્ષણે દેશ તથા જનસેવા સમજી પાર પાડવા મથશે તો ધૈર્ય માનકૂળ છે અને યશ; તથા નામદાર બાદશાહ તેમના અંશ મારફતે તે તે યોજના અમ-લમાં મૂકી, ખરી કેળવણી આપી, દેશની આબાદી ફળી ફાલી કરશે. ખરા હુમરથી કાર્મ કરવાનો અત્યારે સમય આવ્યો છે. ખરી કેળવણીની ચર્ચા ચાલુ છે, તે પખતે માયાણુ સરકારનું ધ્યાન ખેંચી યથાયોગ્ય સંગીત રચાવના—અભ્યાસક્રમ, કેળવણીની મુખ્ય મોટી મંરથા, તથા તેની મંગીત વ્યવસ્થા સચવાતી ચાલુ રહે તે પ્રમાણે તેમના નિભાવનો ઉદાર આશ્રય માગવો અને મેળવો જોઈએ. એ પહેલું કર્તવ્ય છે.

૧૫ જનસેવા છે, દેશ સેવા છે, એટલુંજ નહીં બહુ જો આર્યસંગીત સજીવન વાપ તો આખી દુનીઆના સંગીતમાં ધણે સુધારો વધારો થઈ શકશે એમ સંભવે છે કારણ હિંદિ આર્યસંગીતનાં મૂળ ધણું ઉઠાં ગયાં છે, તત્વો જડુ બાલીકાઇથી સજ્જત ચોટયાં છે. તેથી હજુ સુધી તે ટકી રહ્યું છે; નહીંતો જે જે વીવી ગઈ છે તે મંજોગે ખર્ચે દહીંએ તો ક્યા-રનુંએ હુમ થઈ ગયું હોત. કેળવણીના સુધારકોની નિગાહમાં આ કામ તાબુને તાબું જ રહેવું જોઈએ અને તે મુદ્દાઓ ફતેહથી પાર પાડવામાંજ તેમની ચતુરાઈ અને બુદ્ધિની કસો-ટીની તારીફ થતી રહેશે તથા નવા યુવકો આશીર્વાદ આપતા રહેશે. હિંદના મંરીતની

રહતી સુરતપર સુરખી રંગ ઝળકતો થશે. સંગીતના પુનરુત્થનથી હિંદવાસીમાં તદુરન્તીનો નવોજ અનુભવ-આર્થભાવનાઓથી સુદૃઢ થશે અને પ્રાચીન નીતિ અને દિલસૂક્ષીનું ગૌરવ કાયમ થશે. હૃદ ભાવનાઓ આપોઆપ ઓછી થતી જશે અને મનોમુખ ઉચ્ચ સંસ્કારો, વિચારો સંદુરશે અને મંગીત નીતિવિનોદ સિદ્ધ થશે. તે વિનોદ રાગ અને પ્રભા બન્નેને શ્રેયસ્કર હોતો, છે અને રહેશે. જેમ જેમ ઉછરતી પ્રજા શ્રેમભય ધર્માચરણ, નીતિપુક્ત રહેણીકરણી મંગીત મારફત સાધતી થશે તેમ તેમ હૃદ વાસના અને ભાવનાથી આપોઆપ અલગ થઈ જશે સ્વીકર્મની પણ સ્થિતિ કેળવણીથી મુધારી લેવાની જોઈએ. તેમના સુધર્મો (મવાય બચ્ચાને ખરી કેળવણીનું પોષણ મળતું નથી, ત્યારે કહેવાની મતલબ કે મારે બાળ્યથી જો રાગ અને પ્રભા, સ્ત્રી અને પુરુષ ખરી કેળવણીને માટે દિલોભનથી ને શ્રમથી યત્ન કરશે ત્યારેજ મામલો સુધરશે. સંગીતનો આશ્રય ઉમદા ખવાસથી લેવાવો જોઈએ. જગદીશ કાર્યવાહી પુરૂષોને અને અધિકારી વર્ગને યોગ્ય રેનેદસિચનથી સદ્બુદ્ધિ પ્રવર્તવો અને તેમની મારફતે સર્વનું કલ્યાણ થાઓ એ પ્રાર્થના છે. ઈશ્વર અને તેના અશાશી રાજ કૃપાનો વરસાદ વરમાવે, વાતસલ્ય ભાવથી પ્રભને પોશે, એ હમ્મેશાં સર્વને ઇષ્ટ છે. પરંતુ તે માથે કહેવું જોઈએ કે પ્રભાએ પણ તે રસસિચન ઝીલવાને યોગ્ય અને તત્પર રહેવું જોઈએ. વરસાદ વરસે તે વખતે ઊપર જમીનપર વરસાદ બરબાદ નાથ છે. આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી પ્રભાને ખરી કેળવણી માટે આગુરતા ખતાવી વિનય સાથે પોતાની યોગ્ય હમ્મેદ અને ખાઓશ જાહેર કરવી જોઈએ જેથી નવાશ્રય નકામી નહીં થાય તેવી ખાતરી રહે.

એક વ્યક્તિના દેહનો દાખલો લેખ્યું તો તેના અવયવો કામ કર્યાં નાથ છે. તેમને પોષણ મળ્યા કરે છે પરંતુ જ્યારે માંદગીના સમયે જીભ જુદા જુદા સ્વાદ માટે તકએ છે ત્યારે યૌગ્યયોગ્ય વિચારથીજ જે હિતકર છે તે આપવામાં આવે છે અને બાકીનાં નિષેધ કરવામાં આવે છે. વળી એક કુટુંબમાં સ્ત્રીપુરુષ, બાલબચ્ચાં, માતાતાત બાઈ ભાઈ વગેરે વંસતાં હોય ત્યાં બિન્ન બિન્ન રૂચિ, અનેક કાર્ય પ્રવૃત્તિ અને વિપવિધ મનોભાવ જોવામાં આવે છે તેમ છતાં પણ પ્રસંગ વચાત કુટુંબના નિયતાની મરજી માફક વર્તવાની જરૂર રહે છે, કારણ કે તેમને દુનિઆદારીના અનુભવ કઈ આગળ વધેલો હોય છે તેથી તે ને ખડે કાયદાકારક ધારે છે તેને માટે આગ્રહથી બોધ કરે છે એક દેહની વ્યવસ્થા ઉપરથી કૌટુંબિક દેહની મમજ પડે છે તેજ મિસાલે કુટુંબ વ્યવસ્થા ઉપરથી ગ્રામ્ય વ્યવસ્થા અને રાજ્ય વ્યવસ્થા ધારી શકાય. જે અગમાં જેવો સડો પેડો હોય તેભાગને દુરસ્ત નહીં કરીએ તો સડો ફેલાવાથી દુર્ગંધ નીકળે તેમ કેળવણીની નિસજને સંગીત સજાને દૂર કરવા પ્રયત્ન થવો જોઈએ. રોગ દૂર થવાથી સવર્ણવિરૂપ સુમધ ફેલાશે, અને ખરી કેળવણીની જાહેજવાલી ઉજવાતી રહેશે. સડો દૂર કરવાનું કામ દયાળુ હાકર સારેખને સુપ્રત કરવામાં આવે છે તેમ રાજ્યતંત્રમાં પણ કાર્યક્રમ ચલાવનારની મુનસૂબી અને શક્તિ તથા દયાળુ સ્વભાવપર આધાર હોય છે માટે એક દર્દી તરીકે પ્રભાને પોતાની હકીકત રોચન કરવી જોઈએ. પછી બળાબળનો વિચાર કરી જે હિતકર હશે તે તેઓ કરશે એ બરોસે યોગ્યું જોઈએ. મંગીતને લગન વિચારી મુઝી ઉછરતી પ્રજાને સંગીત વિમુખ દશાએ પોહાવવા દેવી તે અમલ દુઃખ જાણે માગી લેવા બચાવર છે માટે દીર્ઘદષ્ટિથી આગાહી કરવીજોઈએ. ચથાચોગ્ય તબીબી ધવામાં ઈશ્વર સદાવચત થાઓ.

લક્ષ્મીદાસ આદીતશમ બ્યાસ.

અન્યાવલોકન.

† હિન્દુનું રાજ્યવર્ધારણ્ય:—આજથી ચાર પાંચ વર્ષ ઉપર રાજકોટમાં ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ મળી તે વખતે રા. રાં. પ્રો. જળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરના સ્તુત્ય પ્રેપાસ યત્રી. ગુજરાતી સાહિત્યના સંવર્ધન અર્થે એક ભંડોળ સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. એ સંસ્થાને સંગે ભંડોળકમિટિએ બહાઉદ્દીન કાલેજ (જૂનાગઢ)ના પ્રોફેસર ઓફ ફિલોસોફી રા. રા. હરિલાલ માધવજી બટ્ટ પાસે આ પુસ્તક રચાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. છેલ્લાં સાત આઠ વર્ષમાં હિન્દુસ્થાનના રાજ્યતન્ત્રે ઇંગ્લંડની પ્રજાનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું છે, અને એને પરિણામે પ્રાથમિક પત્રકારો મુસાફરો રાજ્યતન્ત્રીઓ અને સામાન્ય લેખકો તરફથી આ દેશના રાજ્ય-તન્ત્ર અને જનરિયલિ સંબંધી ઘણાં પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. અને આત્મારે આ વિષયનું જ્ઞાન રાજ્ય-પ્રજા સર્વને એટલું બધું અગત્યનું લાગ્યું છે કે લૉર્ડ રોડનહામ (મુખાધ્યક્ષલા-કાના માણ ગવર્નર)ની પ્રેરણાથી મુખાધ્યયનિર્વહિટિએ ઇન્ટરમિડિએટ આર્ટસની પરીક્ષામાં એનો ફરજિયાત વિષય કર્યો છે. છતાં આશ્ચર્ય અને ખેદની વાત હતી કે એ વિષયનું ગુજરાતી ભાષામાં આજગુધી એક પણ પુસ્તક રચાયું નહતું. નવી સદાના આરભથી વા લૉર્ડ કર્ઝનના સમયથી હિન્દુસ્થાનનો નવો યુગ શરૂ થયો છે, અને એ યુગમાં હિન્દુસ્થાનના રાજ્યવહીવટ પરવે પ્રજાએ વિશેષ માહિત્યાર રહેવાની જરૂર પડશે એમ લાગવાથી વસન્ત ઓફિસે હિન્દુસ્થાનના રાજ્યવહીવટ સંબંધી એક લેખ પોતાના પત્રમાં પ્રકટ કરવા માંડ્યો હતો, પરંતુ પાછળથી લેખકની અનુકૂળતા ન રહેવાથી એ અપૂર્ણ મૂકવો પડ્યો હતો. તવા સમયની જરૂરિયાત સમજી નવી ગુજરાતી વાંચનમાળામાં સરકારે આ વિષયના કેટલાક પાઠ લખાવ્યા છે, પણ એ કેવળ જાલોપરોગી હોવાથી જોનો પ્રદેશ ઘણો સાંકડો અને નિષ્પણ સ્વરૂપ છે. આવી રિયલિમાં, પ્રો. ભટ્ટના પુસ્તકે ગુજરાતી વાંચકની એક મોટી જરૂર પૂરી પાડી છે, અને તે માટે એને જીટલો આવકાર આપીએ તેટલો થોડો છે.

પ્રથમ પ્રકરણમાં અન્યકર્તા ક્ષિટિશ મહારાજ્યના અવધવોનું વર્ણન કરે છે, અને એ વર્ણનને અન્તે એની એકતાના આધારજૂત સિદ્ધાન્તો બતાવી, એની પ્રગતિનો ભવિષ્યનો માર્ગ જોવા દર્શિ નાંખે છે—પણ આખરે યોગ્ય સયમ ધારણ કરી કહે છે કે “ભવિષ્યનો, પડદો ઉઘાડવા મયનું એને ઇતિહાસ અને વસ્તુરિયલિ, સાથે કરો સંબન્ધ નથી.” બીજા પ્રકરણમાં વિષયને લગતી ‘ઐતિહાસિક સમાધેઅના’ કરી છે. એમાં હિન્દુસ્થાનમાં ક્ષિટિશ રાજ્યની સ્થાપના કેવા સંજોગોમાં થઈ એજ્ઞતાવ્યું છે, તથા પોતાના વિષયને ખાસ લગતી મહત્વની બાબતો—જેવી કે મહારાણીશ્રીનો ૧૮૫૮ નો હંદોરો—એનું સંવિસ્તર

† કર્તા રા. રાં. પ્રો. હરિલાલ માધવજી બટ્ટ. પ્રકાશક—ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ભંડોળ કમિટિ. મળવાનું દેશવર્ણ—મહેતા મોહનલાલ દામોદર રાજેશ્વર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, રાજકોટ. ક્રિમત. શ. ૧-૦-૦.

વર્ણન આપ્યું છે, તથા વખતોવખત રાજ્યનિયંત્રણ થએલા ન્હાના મોટા ફેરફારની નોંધ કરી છે.” સીબી પ્રકરણમાં ‘સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટ અને કાઉન્સિલ’ થી શરૂઆત કરી ‘હિન્દી સરકાર’, ‘મહિશખાતું અને દેશી રાજ્યો’, ‘રશ્ચાનિક સરકારો’, ‘બહેર સહાયતા’, ‘રશ્ચાનિક નવરાજ્ય’, ‘કિલવણી’, ‘બહેર બાંધકામ ખાતું’, ‘વૈદ્ય અને બહેર, તંદુરસ્તી’, એમ જુદાં જુદાં પ્રકરણમાં સરકાર અને સરકારી ખાતાંનું વર્ણન કર્યું છે. અને પછી ‘આવક ખર્ચનો હિસાબ’ અને ‘હિન્દી મોકરીઆ’ વિષે લખી—હેવટ એક ઉપ-સંહારરૂપે, હિન્દમાં રાષ્ટ્રીયતાની જાવના (એક જાતિ, એક ભાષા, એક ધર્મ એ ત્રણ અંગેનાં) લેટલે અંશે સિદ્ધિ આપ્યા છે એ ક્ષમ વિવાદો છે, તથા સ્થિતિ રાજ્યની હિન્દુસ્થાન ઉપર થએલી ‘ઉપકારભાષા’ દર્શાવી છે. આ ઉપકાર પ્રદર્શિત કરતાં રા. ભટ્ટ પોતે જ જણાવ્યું છે કે “હિન્દને સ્થિતિ રાજ્ય તરફથી મળેલી મોટામાં મોટી બાંધીસ તે... રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાનું પુનરુજ્જવન છે.” અને “એ રાજ્યની આપણને બીજી બાંધીસ, ઉપલા અંગની પોષક છતાં તેના મહત્વને લીધે જુદી તરીકે ગણી શકાય તેવી, તે અંગેજી કિલવણી છે.”

આ પ્રમાણે આશરે અઢીસો પાનાંનાં કુલ પદ્મ પ્રકરણમાં પ્રો. ભટ્ટે હિન્દના રાજ્ય બંધારણનો મહત્વનો વિષય ચર્ચા કર્યો છે. ‘રાજાપથભી પુસ્તકને ઘટે તેવી મર્યાદામાં’ રહેવા જતાં અન્યકારને, ઘણી ઉપયોગી/હકીકત અને ઘણી રસિક ચર્ચા છોડી દેવી પડી છે— જો સ્પષ્ટ નજીક આવે છે. તે ખાતે એક સામાન્ય વાચક તરીકે આપણને ફરિયાદ કરવાનું મન થાય છે, પરંતુ તે સામે, અન્યકારને પોતાને પોતાના વિષયની મર્યાદા બાંધવાનો હક્ક છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખી ફરિયાદ પાછી ખેંચી લેવી પડે છે. વળી પ્રો. ભટ્ટના વિષય-નું સ્વરૂપ પણ આરંભથી સમજવા જેવું છે: એમણે હાથમાં શ્રીધેવો વિષય હિન્દનું રાજ્ય-બંધારણ (constitution) છે, રાજ્યવહીવટ (administration) નથી, અને એ કેર મહત્વનો છે. રાજ્યબંધારણમાં માત્ર આકૃતિની રેખાઓ દર્શાવવાની હોય છે, અને બહુ તો અવયવોની પરસ્પર ધટના સમજાવવાની હોય છે; પરંતુ એ આકૃતિ અને અવયવો દ્વારા ઉત્પન્ન થતું કાર્ય તે તો એ રાજ્યવહીવટના જ નિરૂપણમાં થોડા રીતે આવે છે. આ કાર્ય વર્ણવવા જતાં એના સાધનશક્તિ યન્ત્રનું વર્ણન કરવા જવાની જરૂર પડે છે; પણ એ યન્ત્રનું વર્ણન કરતી વખતે એમાંથી જે તત્ત્વો વણાય છે તેનું વર્ણન કરતું સર્વથા આવશ્યક નથી. આ કારણથી રાજ્યવહીવટના વિષયમાં રાજ્યબંધારણનો વિષય સમાઈ જાય છે, પણ રાજ્યબંધારણને અંગે રાજ્યવહીવટનું નિરૂપણ ન હોય વા થોડું હોય તો ચાલે. આ રીતે રાજ્યબંધારણનો વિષય રાજ્યવહીવટના વિષય કરતાં કંઈક જુદો અને સ્પષ્ટ સાંકડો છે—એટલાં સ્પષ્ટતામાં, રાખીશું તો પ્રો. કૃષ્ણે અને પ્રો. એન્ડર્સનનાં હિન્દુસ્થાનના રાજ્યવહીવટને સંબંધમાં અંગ્રેજી પુસ્તકો કરતાં આ પુસ્તકમાં કેટલીક હકીકત કેમ ગોળી છે એનો ખુલાસો થઈ જશે.

મંથાપામાં અંદોળ હિમવર્ષીની પદ્મસ્થાવર કરવા માટે ડો.સરે બિચ્ચી પાણીઓનો

ઉપકાર માન્યો છે તે બરાબર છે. પરંતુ દેશની આ નવી જરૂરિયાત સમજી એ પૂરી પા-
ડવાના કાર્યમાં રાજા રામ મોહનરાયે જે દેશસેવા બજાવી છે તેનું પ્રે. ભરે વાચકને બહુ
જૂન બાન કરાવ્યું છે. એ સંબંધમાં રાજા રામ મોહનરાયે કેવિડ હેર અને સર એડ-
વર્ડ હાઇડ-ઇસ્ટર્ન* સહાયતાથી ૧૮૧૭ ના જાનેવારીની વીસમી તારીખે નવું શિક્ષણ પ્રસા-
રવા માટે “ હિન્દુ કોલેજ ” સ્થાપી એ વાત નોંધવા જેવી હતી. પ્રે. જેમ્સનું “ Education
and Statesmanship in India ” નામનું પુસ્તક વાંચતાં, વાચકને એટલી
અસર થયા વિના નથી રહેતી કે આ દેશના નવીન શિક્ષણનો પાયો નાંખવાના મહાન
કાર્યમાં રાજા રામમોહનરાય, એમના અંગ્રેજ મિત્રો, અને પાઠશીઓ—સર્વેનો સરખો ભાગ
હતો. આ વાતને હું આટલું મહત્ત્વ આપુ છું તેનું કારણ એટલું જ છે કે આપણા સ્વદેશ-
જન્યુઓએ કરેલી સ્વદેશસેવાની છાપ શાળાના વિદ્યાર્થીઓના મગજ ઉપર યથાર્થ પડવી
જોઈએ એમ મને લાગે છે.

આ પુસ્તક શાળાના ઉપયોગ માટે મંજૂર થયું છે કે નહિ એ મારા બહુવામાં નથી.
પણ થયું હોય તોપણ—પ્રે. ભરે આ વિષય માટે આટલો ધમ લીધો છે તો જરા વધારે
લખે—એ જ પુસ્તકમાં કેટલાક સુધારા વધારા કરી એક સામાન્યજનોપયોગી આવૃત્તિ
કાઢવા પ્રે. ભરેને અપારી વિનંતિ છે. તેમ કરવામાં રાજ્યબંધારણના વિષયની સાંકડી
મર્યાદાની બહાર જઈ ગયેલ વહીવટના વિષયમાં જિતરવું પડે તો તે કરવું પણ છટ છે—કારણ
કે બહારના બોખા કરતાં વરતુનાં હવેત ચલન-વલનમાં સામાન્ય વાચકને વધારે રૂમ
બેપજ એ ખુલ્લું છે.

પ્રે. ભરેનું પુસ્તક જ્યારે મોકલું કદ ધારણ કરે, ત્યારે તેમાં નીચેની ચાર પાંચ
બાબતો ઉપર વિશેષ લક્ષ દેવા એમને વિનંતિ છે: (૧) સરકારનું મહેસૂલી ખાતું, (૨)
ખેતીવાડી ખાતું (૩) કેળવણીખાતું (૪) બંધોપાર-ઉદ્યોગખાતું, (૫) રચાનિક સ્વચંદ્ર્યખાતું.
આ ખાતાં મંબળી પ્રે. ભરેના પુસ્તકમાં નિરૂપણ નથી એમ નથી. પણ સામાન્ય વાચકને
એ રસિક અને ઉપયોગી થવા માટે એ વિષે ઘણી વધારે દબીકત આપવી જોઈએ, હા-
હરણ તરીકે—જમીનની મહેસૂલ જેવો વિષય ૨૧૬ મે પાને અઘ્યા પાનાના પેરેગ્રાફમાં
પતાવી દેવામાં આવ્યો છે તેને બદલે ઓછામાં ઓછાં દરેક પાનાં લખાવાં જોઈએ. તે જ
પ્રમાણે ખેતી કેળવણી વગેરે બાબતમાં સરકારે જે પગલાં ભર્યાં છે અને નવાં ભરવાં માં-
ડ્યાં છે તેનો વાચકને યોગ્ય ખ્યાલ આવવા માટે—તે તે ખાતાંનાં ચત્રમાં શાં શાં ચક્રો
ફરે છે અથવા તો નવાં મૂકવામાં આવ્યાં છે એટલું જણાવવું બસ નથી. પણ તે તે ચક્રો
શું શું કાર્ય પ્રત્યક્ષ કરી દેખાડે છે, અને આજસુધીમાં એમણે કેટલું કર્યું છે એ બતાવવું
જોઈએ. અને આ જ પ્રમાણે સર્વ ખાતાંનું છે. પ્રે. ભરે દેશી રાજ્યનો વિષય અન્ય વિષ-
યના પ્રમાણમાં વધારે વિસ્તારથી આપ્યો છે—તેને અંગે ‘ દરેક સંસ્થાનનું નામ, તેનું ચો-
રસ માધ્યમ પ્રમાણે ક્ષેત્રફળ, ૧૮૦૧ માં વસતી, અડસદ મહેસૂલ, રાજ્યકર્તાનો ખિતાબ વંચ

* હું મૂકતો ન હોઈ તો, આ બેમાંથી કોઈ પાઠશી નહોતો.

તથા ધર્મ, તોયોનું માન, ગવર્નમેન્ટ તરફથી રહેનાર અમલદારનો હોદ્દો '—એમ સાત'ખા: નાંનો કોઠામાં ફિન્ડુસ્થાનનાં સઘળાં દેશી સંસ્થાનોની હકીકત રજૂ કરી છે. શાલોપયોગી પુસ્તકમાં આ અવધાને નથી. પણ આ પુસ્તકને લોકોપયોગી કરવાનો પ્રસંગ આવે તો 'કેંગ-તુંગ સંસ્થાન'ના રાજને નવ તોપનું માન છે, એ જણાવવા કરતાં, કેળવણી-ઉદ્યોગ-ખેડાણ અને પડતર જમીન,—આયાત-નિકાસના પદાર્થો ઇત્યાદિ સામાન્ય જનહિતના વિવિધ વિષયના વિગતવાર કોઠા બમેરવા એ વધારે ઉપયોગી થશે. વળી અન્યને અન્ય, દરેક વિષયને લગતાં, આજસુધી નીમાએલાં કમિશનોના રિપોર્ટનાં તારણ, વખતોવખત મ્હોટા પ્રશ્નો ઉપર સરકારે બહાર પાડેલા મ્હોટા દરોચોના ઉપયોગી પૂરેઆફ, તથા દેશની સ્થિતિ ઉપર અને એના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ નાંખે એવા વિવિધ વિષયને લગતા આંકડાઓ, પરિશિષ્ટમાં અપાય તો તેથી વાચકને સરકારની રાજ્યપદ્ધતિ સમજવામાં બહુ સાલ થશે.

આવા પુસ્તકની આપણને ધણી જરૂર છે કારણ કે આ વિષયના યથાર્થ અને પરિપૂર્ણ જ્ઞાન ઉપર આપણા પૌર અને જનપદ ધર્મનો આધાર છે. આ સંબંધી આપણી સામાન્ય ગ્રંથ એટલું થોડું જાણે છે કે સરકાર આપણે માટે કેટલું કરે છે એનો એને પૂરો ખ્યાલ આવતો નથી, અને સરકારની શુભચેજનાનો લાભ લેવો એ ચૂકે છે. તે જ પ્રમાણે દેશસેવાના જે વિવિધ માર્ગો છે તે આ જ્ઞાનને અભાવે આપણા જાણવામાં આવતા નથી, અને છતાં કર્તવ્યે કર્તવ્યમુદ્ધ અર્થ આપણે જિભા રહીએ છીએ, અગર તો સરકારનો દોષ કાઢવો એટલે આપણે કૃતકૃત્ય થયા એમ સમજીએ છીએ.

આ અવલોકન—અથવા તો વધારે યથાર્થતાથી કહું તો આ વિરોધ માગણી—મેંમામ કરતાં, પ્રકૃત પુસ્તકમાં 'પરિક્ષા,' 'અભીપ્રાય,' 'શિતળા,' 'પદ્મી' 'પાશ્રિમાત્,' 'ગોદંડ' જેવા પ્રદૂરીકિંગની જિતાવળથી યએલા દોષો તરફ—ખીજી આશ્રિતિ વખતે એ સુધારી લેવા માટે—પ્રો. ભટ્ટકું ધ્યાન ખેંચુ છું.

આનન્દશંર આપુલાર્થ કૃપ.

[વસન્ત—અમિત્રિષ્ઠ માટે]

વસન્ત

વર્ષ ૧૨ મું.

સંવત ૧૯૬૬-૭૦.

અગ્રકમણિકા.

વિષય.

લેખક.

પૃષ્ઠ.

આખાનો ઠાગળ.	(સપાદક. રા. રા. " સાગર. ")	૭૨
અમદાવાદમાં બાલોત્સવ.	(વસન્ત—ઓદિશ.)	૨૭૮
અખૂબીનઆદમ (કાવ્ય)	(રા. રા. " D. "	૬૩૮
આશા-નિરાશા.	(રા. રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા.	૩૧
આર્યધર્મમાં રહેલી બુદ્ધિભાવના.	(રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ મુવ. એલ. સી. ઈ.)	૧૬૬
આર્યગીત અને તેના સમકક્ષ ઐતિહાસિક દિગ્દર્શન.	(રા. રા. મણિલાલ રામજીભાઈ દિવેદી. એમ. એ.)	૪૧૩, ૪૪૫
આયુરવેદનો પુનરુદ્ધાર.	(રા. રા. ડૉક્ટર સુમન્ત મહુકરામ મહેતા. એમ. બી. બી. સી. એસ.)	૪૯૪
હિંમત. { કાવ્ય. }	(રા. રા. આચાર્યજીવન. ખડકેલ વેંસા.)	૧૦
ઉપવનમાં બનેલો કરુણ વૃતાન્ત.	(રા. રા. નલિનકાન્ત નરસિંહરાવ દીવેદિયા.)	૪૩૩
“ એક સુધારક ” ની યચના.	(રા. રા. “ એક સુધારક ” બી. એ.)	૧૦૫
એક છંદસા.	(રા. રા. સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે. બી. એ.)	૧૬૮
એક વિચિત્ર વ્યાખ્યાનનો ઉત્તર.	(પ્રો. આનંદચક્ર બાપુભાઈ મુવ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)	૫૧૨, ૫૬૧
એક ચર્ચાપત્ર.	(રા. રા. “ એક ગ્રેન્ડુએટ. ”)	૫૪૧
ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ માનવજીવનનું અવલોકન.	(રા. રા. “ શરચંદ્ર ” બી. એ.)	૪૦૯, ૫૩૨,
કવિ વિષ્ણુનાથ જાનીકૃત નરસિંહ મહેતાનું જીવનચરિત્ર.	(રા. રા. જગનલાલ વિ. રાવળ)	૨૭૨, ૩૧૭. .

વિવચ.	લેખક.	પૃષ્ઠ.
કવિતામાં અમૂંભવદોષ.	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)	૫૬
કુલહોવલાદ (કાવ્ય)	(રા. રા. કરીમમહમદ માસ્તર એમ. એ. એચ એચ બી.)	૬૦૧
કુદરત અને કવિ વર્ણવર્ણ.	(રા. રા. હીરાલાલ મગનલાલ દેસાઈ.)	૬૨૨
કેળવણી સંબંધી ચોક્કસ પ્રસંગોપાત.	(પ્રો. આનન્દચંદ્ર બાપુભાઈ મુવ. એમ. એ. એચ એલ. બી.)	૫૮૫
કોણ જાણે હા ! કેમ રોજ રોજ થાયછે ! (કાવ્ય)	રા. રા. ચંદ્રચંદ્ર નર્મદાચંદ્ર પંજા. બી. એ.	૨૨૫
ખંભાત.	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. મી. એસ.)	૨૨૨
"	(રા. રા. તનમુખરામ મનમુખરામ ત્રિપાઠી બી. એ.)	૪૩૬
અન્યાયચોકન.	(પ્રો. આનન્દચંદ્ર બાપુભાઈ મુવ. એમ. એ. એચએલ બી.)	૮, ૧૨૩, ૧૧૪
ગીતાંજલિ.	(રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી. એમ. એ. એચ એચ. બી.)	૨૮૧
ગુજરાતી ચોથી સાહિત્યપરિપક્વતા એક છાના ભાગનું અર્થદર્શન.	(ગા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એમ.)	૧૦૭
ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ.	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ. બી. એ. સી. એમ.)	૪૫, ૧૨૬, ૨૪૧, ૫૪૮
ગુજરાતીભાષાની ઉત્પત્તિ.	"	
ગુજરાત કેળવણીમંડળી.	(ગુજરાત કેળવણી મંડળીની છાપેલી પત્રિકા.)	૧૫૫
"	(દિ. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ. એમ. એ. એચ એચ. બી.)	૧૮૬
ગુજરી રતવન. (કાવ્ય.)	(રા. રા. મણેકલાલ કાળીદાસ ભટ.)	૧૯૨
ચંદ્રનું એક દર્શન અને અર્થદર્શન.	(રા. રા. ચંદ્રચંદ્ર નર્મદાચંદ્ર પંજા. બી. એ.)	૫૩૬
અર્થોપન.	(રા. રા. " પૃષ્ઠક.)	૨૫
"	(રા. રા. શમુપ્રસાદ શિવપ્રભાદ મ્હેતા. બી. એ.)	૨૨૩
"	(રા. રા. પરશુભાઈ વ્હાલાભાઈ ચર્મા.)	
"	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)	૩૩૨, ૪૩૫

વસન્ત.

વર્ષ ૧૨ મું.

સંવત ૧૯૧૯-૭૦.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	લેખક,	પૃષ્ઠ
અખાનો કાગળ.	(મપાદક. રા. રા. " સાગર. ")	૭૨
અમદાવાદમાં બાલોત્સવ.	(વસન્ત-આદિશ.)	૨૭૮
અખૂબીનઆદમ (કાવ્ય)	(રા. રા. " D. "	૬૩૮
આશા-નિરાશા.	(રા. રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા.	૩૧
આર્યધર્મમાં રહેલી બુદ્ધિભાવના.	(રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ મુવ.	
	એલ. સી. ઈ.)	૧૬૬
આર્યમંગીત અને તેના સમકનુ ઐતિહાસિક દિગ્દર્શન.	(રા. રા. મણિલાલ શામળભાઈ દિવેદી.	
	એમ. એ.)	૪૧૩, ૪૧૫
આયુર્વેદનો પુનરુદ્ધાર.	(રા. રા. ડૉક્ટર સુમન્ત મદુકરામ મહેતા.	
	એમ. બી. બી. સી એસ.)	૪૯૪
ઉમા. (કાવ્ય.)	(રા. રા. માણેકલાલ મહાદેવ વોરા.)	૧૦
ઉપવનમાં બનેલો કરુણુ શતાન્ત.	(રા. રા. નલિનકાન્ત નરસિંહરાવ દીવેદિયા.)	૪૩૩
' એક સુધારક ' ની સચના.	(રા. રા. ' એક સુધારક ' બી. એ.)	૧૦૫
એક છાસા.	(રા. રા. સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે. બી. એ.)	૧૧૮
એક વિચિત્ર બ્યાખ્યાનનો ઉત્તર.	(પ્રો. આન્દરોફર બાપુભાઈ મુવ. એમ. એ.	
	એલ. એલ. બી.)	૫૧૨, ૫૬૧
એક ચર્ચાપત્ર	(રા. રા. ' એક ગ્રેન્ડુએટ. ')	૫૪૧
ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ માનવજીવનનું અવલોકન.	(રા. રા. ' શરચંદ્ર ' બી. એ.)	૪૦૯, ૫૩૨,
કવિ વિશ્વનાથ જાનીકૃત નરસિંહ મહેતાનું જીવનચરિત્ર.	(રા. રા. હમનલાલ વિ. રાવળ)	૨૭૨, ૩૧૭. .

વિષય.

લેખક.

પૃષ્ઠ.

કવિતામાં અમૂલ્યવદોષ.	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)	૫૪.
કુલહોવલાહ (કાવ્ય)	(રા. રા. કરીમહમદ ખાસ્તર એમ. એ. એલ એચ બી.)	૬૦૧
કુદરત અને કવિ વર્ણવર્થ.	(રા. રા. હીરાલાલ મગનલાલ દેસાઈ.)	૬૨૨
કેળવણી સંબન્ધી થોડુંક પ્રસંગોપાત્ત.	(પ્રો. આનન્દચંદ્ર બાપુભાઈ કુવ. એમ. એ. એલ એલ. બી.)	૫૮૫
કોણુ જાણે હા ! કેમ રોડ રોડ થાયછે ! (કાવ્ય)	(રા. રા. ચંદ્રચંદ્ર નર્મદાચંદ્ર પંચા. બી. એ.)	૨૨૫
ખંખાત.	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એમ.)	૨૨૨
"	(રા. રા. તત્તુખરામ મનમુખરામ ત્રિપાઠી બી. એ.)	૪૩૬
અન્યાયસોકન.	(પ્રો. આનન્દચંદ્ર બાપુભાઈ કુવ. એમ. એ. એલએલ બી.)	૫૯૦
ગીતાંજલિ.	(પ્રો. આનન્દચંદ્ર બાપુભાઈ કુવ. એમ. એ. એલએલ બી.)	૮, ૧૨૩, ૧૧૪
શુજરાતી ચોથી સાહિત્યપરિષદના એક હાના બાગનું અર્થદર્શન	(રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ટ્રવેરી. એમ. એ. એચ એચ. બી.)	૨૮૧
શુજરાતી બાપાનું ખંધારણ.	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)	૧૦૭
શુજરાતીબાપાની ઉત્પત્તિ.	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ. બી. એ. સી. એસ.)	૪૫, ૧૨૯, ૨૪૧
શુજરાત કેળવણીમંડળી.	(શુજરાત કેળવણી મંડળીની ડાયેક્સી પત્રિકા.)	૫૪૮
"	(દિ. બા. અમલાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ. એમ. એ. એલ એલ. બી.)	૧૫૫
શુજરી સ્તવન. (કાવ્ય.)	(રા. રા. માણેકલાલ કાળીદાસ ભટ.)	૧૮૬
ચંદ્રનું એક દર્શન અને અર્થદર્શન.	(રા. રા. ચંદ્રચંદ્ર નર્મદાચંદ્ર પંચા.બી.એ.)	૧૯૨
ચર્યાપત્ર.	(રા. રા. ' પૃથ્વીક. ')	૫૩૯
"	(રા. રા. ચંદુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા. બી.એ.)	૨૫
"	(રા. રા. પરશુભાઈ વહાલાભાઈ ચર્મા.)	૨૨૩
"	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)	૩૩૩, ૪૩૫

વિષય	લેખક.	
"	(રા. રા. હરગોવિંદ કાનજી બટ)	૩૫૮
"	(રા. રા. મણિકલાલ કાલિદાસ બટ)	૪૪૭
"	(રા. રા. ડાલાભાઈ ઉમેદવાદ શાહ.)	૫૦૨
"	(રા. રા. "પથિક.")	
"	(રા. રા. મણિલાલ શામળભાઈ દ્વીવેદી. એમ. એ.)	૫૪૬
ભાતી રવજન. (કાવ્ય)	(રા. રા. ચંદ્રચંદર નર્મદાચંદર પંડ્યા. બી. એ.)	૫૬
તદ્ગુણ.	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ. બી. એ. સી. એસ.)	૪૪૯
દયાનો અરો.	(રા. રા. મણિચંદર રામજી બટ. બી. એ.)	૨૮૯, ૩૮૯
દિગ્દર્શન—ધૃતિહાસનું તત્ત્વચિન્તન.	(ટો. આનંદચંદર આપુભાઈ મુવ. એમ. એ. એન. એચ. બી.)	૩૯૩
નદીનો ધાટ.	(રા. રા. કાન્તિલાલ હમનલાલ પંડ્યા. એમ. એ.)	૪૮૩
નાથ કેસો મળકો બન્ધ છુડાયો. (એક પ્રાચીન સુભાષિત.)		
"	(રામલાલ ચુનીલાલ મોદી.)	૨૬૪
નિદ્રાવિહીન.	(રા. રા. નાન્દાભાઈ જનાર્દન. પ્રભાતકર.)	૨૯૫
નોખેલ પારિતોષિકા અને તે મેળવ- નારાઓ.	(રા. રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા.)	૧૫૩
પતંગીયું.	(રા. રા. નલિનકાન્ત નરસિંહરાવ દીવડીયા.)	૫૦૫
પ્રજ્ઞનાં પ્રદર્શન. (કાવ્ય.)	(રા. રા. ' મનુષ્ય—ખદોત. ')	૫૫૮
પ્રયોજિત શરિદાસનાં માર્ગ પરિણામ.	(રા. રા. ' લલિત ')	૧
પ્રગતિ અને વિગ્રહ.	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ. બી. એ. સી. એસ.)	૭૩
પાપપુણ્યની જવાબદારી.	(રા. રા. કેશવપ્રસાદ છોટલાલ દેશાઈ. બી. એ. એલ. એલ. બી.)	૨૧૩
	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ. બી.)	

વિષય.	લેખક.	પૃષ્ઠ.
સંસારસુધારાપરિપદ.	"	૪૬.
અભિનન્દન.	"	૧૧૮
વર્ણુઅવરયા, જાતિથી કે	"	૧૨૨
શુણુકર્મથી ?	"	૧૭૮
એક ખેડૂનક બનાવ.	"	૪૧૭
પાલીતાણામાં રેવ.	"	"
ખાલોત્સવ.	"	"
મહાનપુરુષોનું એક મહાન લક્ષણ.	"	૪૧૭
સ્વદેશી બેંકો	"	૪૧૮
બાળગીછેર.	"	૬૧૭
એક બોધ.	"	૬૧૯
ખરૂં દેશહિત	"	૬૨૦
પ્રાર્થના (કાવ્ય)	(રા. રા. નલિનકાન્ત નરસિંહરાવ દોવેદીવા.)	૧૮૪
પ્રાન્તિક સંસારસુધારાપરિપદ ૧૯૧૩ ના પ્રમુખનું બાપણ.	(રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ બી.એ.સી.એમ. (બાપાન્તરકર્તા-રા. રા. સાકરરાવ અમૃતલાલ દવે બી.એ.)	૫૭
પ્રેમાનન્દનાં નાટકો.	(રા. રા. 'રૂ' એમ. એ.)	૧૯, ૧૪૩, ૨૫૨, ૩૮૪
પ્રેમાનન્દકૃત મહાભારત.	(રા. રા. 'બાતુ')	૧૯૩
પ્રેમનુ પાત્ર (કાવ્ય)	(રા. રા. નલિનકાન્ત નરસિંહરાવ દોવેદીવા)	૩૨૬
પ્રોસ્પેક્ટબીલ, સીમવા	(રા. રા. "દેવદાસી")	૩૩૦
ગોલ્ડો (કાવ્ય)	(સૌ. વિન્યાલક્ષ્મી હર્ષદરાવ ત્રિવેદી.)	૨૩૬
શીશુદ મહાત્માનું અસ્તિત્વ શીખવેછે ?	(રા. રા. પી. કે. મહેતા. બી. એ.)	૩૬
બે ગરબાં (કાવ્ય)	(રા. રા. અલ્પકર નર્મદાચક્ર ૫મા બી. એ.)	૪૬૮
ભરતખંડના વીસ મહાનપુરુષો. (૧) મહારાજા અશોક.	(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીચક્ર દવે એમ. એ. એલ. એમ. બી.)	૮૬
ભારતવર્ષનો મહાનગણિતશાસ્ત્રી ભાસ્કરાચાર્ય. : (૨)	(પ્રો. જોશવાલ વિમનલાલ રવાખીનારાયણ. એમ.એ.)	૨૮૭
જગદુશા:પુરાતન કચ્છનો હારનેછ. (૩)	(રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ડવેરી. એમ. એ. એવ. એવ. બી.)	૪૦૩
મદાકવિ બાસનાં નાટકો.	(રા. રા. મણિલાલ કાળીદાસ બા.)	૧૧૪
મારી કેળવણી.	(રા. રા. "દુ પેતે" બી. એ.)	"
માનવજીવનનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકન.	(રા. રા. "દરમ્મંદ" બી. એ.)	૧૧ ૧૧૧

વિષય.

લેખક.

મુક્તિના સાધન.

(પ્રો. આનન્દરાવ બાપુભાઈ મુખ.

એમ. એ. એલ. એલ. બી.)

યુધિષ્ઠિરનું અસલ કથન. (અર્ચાપત્ર)

(રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ.

બી. એ. સી. એસ.)

,, (ફરી ખુલાસો)

(પ્રો. આનન્દરાવ બાપુભાઈ મુખ

એમ. એ. એલ. એલ. બી.)

,, અર્ચાપત્ર. ૧

(રા. રા. ' મર્મવૈદ ')

,, ,, ૨

(રા. રા. રવીશંકર વી. ત્રિવેદી.)

,, ઉત્તરો.

(પ્રો. આનન્દરાવ બાપુભાઈ મુખ

એમ. એ. એલ. એલ. બી.)

યુરોપીય સ્ત્રીનો દરજ્જો.

(રા. રા. પ્રજલાલ ત્રીકમજી દોશરી બી. એ.)

રાષ્ટ્રકલ્પના દુહા.

(રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ. બી. એ. સી. એસ.) ૩૬૨, ૪૨૨

શારીરિક માનસિક અને આધ્યા-

ત્મિક સંગીતની જુવના.

(રા. રા. લક્ષ્મીદાસ આદિત્યરામ વ્યાસ.) ૫૨૧, ૫૭૭, ૬૨૨

વાસ્ત્વિક કાયસ્થ કવિ માધવદાસની

કૃતિનો રસારવાહ.

(રા. રા. " યુના-આલમ ") ૩૬૬

વીરનો વિશ્વાસ તથા સુજનતા

(રા. રા. ' કુજ ') ૧૮૫

વિદ્યાર્થિપરિપક્વ સ્વાગત.

(રા. રા. મણિરાવ બટ બી. એ.) ૨૭૩

શકુન્તલા અને દુષ્યન્ત (કાવ્ય)

(રા. રા. સીતારામ બે. રામો.) ૨૬૫

" શુ " વિકાસી કે અવીકારી

(રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ

બી. એ. સી. એસ.) ૪૦૬

સલઃ પરમેશ્વર અને પ્રકૃતિ સર્પાધી સત્ય

(રા. રા. " શિર્ષોદ્ધ. ") ૬૭૩

મંથ્યા (કાવ્ય)

(રા. રા. જનાર્દન ન્હાનાભાઈ પ્રભાશંકર) ૫૬૦

સરસ્વતીચંદ્રનું સ્મારક.

(રા. રા. રામરાય મોહનરાય બી. એ.) ૪૦૬

સાપ્તરશ્મિનું સ્વર્ગ,

(રા. રા. ગજનન મહાદેવપ્રસાદ દેસાઈ) ૨૫૮

સ્નેહતપ. (કાવ્ય)

(રા. રા. અશ્વકર નર્મદાશંકર પટ્ટના બી. એ.) ૧૫૪

સ્વ. સૌ. વિજયાલક્ષ્મીના જીવનની

અપરેખા.

(રા. રા. રમણીક ત્રિવેદી) ૪૪૧

હિન્દુચિંતન (કાવ્ય)

(રા. રા. ' લલિત ') ૫૫

હિન્દી અમે તો (કાવ્ય)

(રા. રા. ' લલિત ') ૧૧૩

હિંદની આર્થિક સ્થિતિના દૃષ્ટાંતો

(રા. રા. મોપટલાલ ગોવીંદલાલ શાહ

એમ. એ.) ૩૭૪, ૪૨૨

હિંદુસ્તાનની કારસી અને હાઈ શાયર

હિંદુસ્તાનનો ખેડ

(રા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઈ બી. એ.) ૪૫૭

(રા. રા. " પી " બી. એ.) ૪૬૬

સાક્ષર વર્ગ માટે ઉત્તમ ખોરાક.

પ્રેમથી મુક્તિ—મુક્તિના અનેક પ્રકારોમાં પ્રેમ એ મુક્તિનો ગજવોમ મનાય છે આ પુસ્તકમાં પ્રેમની પૃથક્કરણ પૂર્વક તેની મહત્તા શતેકમ્ પૂર્વક વર્ણવવામાં આવી છે, અંચકાર પ્રમિદ્ધ વક્તા મુનિશ્રી ચાગ્નિ વિજયજી મુ'પ ૩. ૦-૮-૦.

પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ—નિવૃત્તિ માર્ગથી પ્રવૃત્તિ માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે એમ અંચકારે મજબૂત દલીલોથી સિદ્ધ કર્યું છે. મૂલ્ય ૩. ૦-૬-૦.

૩. સદ્વક્તા—જાણકાર ભાનજી કરવાની કુંઝી અંચકાર પંડીત લાલન મૂ. ૦-૧૨-૦.

૪. આત્મજ્ઞાન—અંચકાર પંડીત લાલન ૩. ૦-૮-૦.

૫. કયા ઇશ્વરે આ વિશ્વ રચ્યું. ૩. ૦-૪-૦.

૬. પરમાત્મ દર્શન—અંચકાર યોગનિષ્ઠ મુનિ જુદિમાગરજી. ૩. ૦-૧૨-૦

૭. પરમાત્મ જ્યોતિ—અંચકાર યોગનિષ્ઠ મુનિ જુદિમાગરજી ૩. ૦-૧૨-૦

૮. યોગીરાજ શ્રીમદ્ આનંદધન પદભાવાર્થ સંમણુ કર્તા શ્રીમદ્ જુદિમાગરજી ૩. ૨.

૯. કાવ્યકુસુમકર—૩. ૪-૦-૦

૧૦. શકલ શાસ્ત્ર નિરૂપણ—૩. ૩-૦-૦

૧૧. પરમજ્યોતિ મંથ વિશન્તિ—૩. ૦-૮-૦

૧૨. મહામા જુદિ ચરિત્ર. ૩. ૦-૪-૦.

૧૩. જુદોપદેશ. ૩. ૦-૪-૦.

૧૪. મમાધિ સત્તક. ૩. ૦-૮-૦.

૧૫. સિવવિલાસ. ૩. ૦-૧૨-૦.

૧૬. વિદ્યાચંદ્ર સુમતિ નવલ કથાઓમાં અતિ ઉત્તમ નવલ કથા છે મૂલ્ય ૩ ૧-૦-૦.

પોસ્ટલ વી પી ખર્ચ જુદ.

લખો—મેધજી હીરજીની કૃપની જુદસેક્ષર્મ એન્ડ પબ્લીશર્સ.

પાયધુની નં ૫૬૬—મુબઈ.

Forget thyself.

"My dear, it is the proverb of proverbs,—Apollo's proverb, and the sun's,—but do you think you can know yourself by looking *into* your self? Never. You can know what you are, only by looking *out* of yourself. Measure your own powers with those of others; compare your own interests with those of others; try to understand what you appear to them, as well as what they appear to you; and judge of yourselves, in all things,—relatively and subordinately; not positively: starting always with a wholesome conviction of the probability that there is nothing particular about you. For instance, some of you perhaps think you can write poetry. Dwell on your own feelings and doings,—and you will soon think yourselves Tenth Muses; but forget your own feelings; and try, instead, to understand a line or two of Chaucer or Dante: and you will soon begin to feel yourselves very foolish girls,—which is much like the fact.

So, something which befalls you may seem a great misfortune;—you meditate over its effects on you personally; and begin to think that it is a chastisement, or a warning, or a this or that or the other of profound significance; and that all the angels in heaven have left their business for a little while, that they may watch its effects on your mind. But give up this egotistic indulgence of your fancy;—examine a little what misfortunes, greater a thousandfold, are happening, every second, to twenty times worthier persons, and your self-consciousness will change into pity and humility; and you will know yourself, so far as to understand that there hath nothing taken thee but what is common to man."

—*Ruskin.*